Karl Marx

KAPİTAL

BİRİNCİ CİLT

BİRİNCİ BASKI

K A P İ T A L

KAPİTALİST ÜRETİMİN ELEŞTİREL BİR TAHLİLİ

KARL MARX

ÇEVİREN
ALAATTİN BİLGİ

Karl Marx'ın *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Production* (Volume I, Lawrence & Wishart, London 1970) adlı yapıtını, Almanca Üçüncü Baskısından Samuel Moore ve Edward Aveling tarafından çevrilen ve Friedrich Engels tarafından gözden geçirilen İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili,* Birinci Cilt, adı ile, *Sol Yayınları* tarafından, Temmuz 1975 tarihinde, Ankara'da, *Orsel Matbaası*'nda, dizdirilip bastırılmıştır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

BEŞİNCİ KISIM

MUTLAK VE NİSPÎ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ALTINCI KISIM

Ü C R E T

YEDİNCİ KISIM

SERMAYE BİRİKİMİ

SEKİZİNCİ KISIM
İLKEL BİRİKİM

PROLETARYANIN YİĞİT, VEFALI VE YÜCE SAVUNUCUSU

UNUTULMAZ DOSTUM

W I L H E L M   W O L F F ' A

SUNULMUŞTUR

21 HAİRAN 1809'DA TARNAU'DA DOĞDU
9 MAYIS 1864'TE MANCHESTER'DE SÜRGÜNDE ÖLDÜ

ALMANCA BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

ŞİMDİ birinci cildini kamuoyuna sunduğum yapıt, 1859'da yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı yapıtımın devamını oluşturur. Birinci kısım ile onun devamı arasındaki uzun fasıla, çalışmamı tekrar tekrar kesen, uzun yıllar süren bir hastalıktan ötürüdür.

Daha önceki yapıtın içeriği, bu cildin ilk üç bölümünde özetlenmiştir. Bu, yalnızca, aradaki ilişki ve bütünlük yönünden yapılmamıştır. Konunun sunuluşu da geliştirilmiştir. Daha önceki kitapta sadece dokunulup geçilen birçok nokta, koşulların elverdiği ölçüde, burada, daha tam olarak işlenmişken; öte yandan, orada etraflıca ele alınan noktalara bu ciltte yalnızca dokunulmuştur. Nitekim, değer ve para teorileri tarihi üzerine olan bölümler, tamamen dışarda bırakılmıştır. Bununla birlikte, daha önceki yapıtın okuru, birinci bölümün dipnotlarında, bu teorilerin tarihi ile ilgili ek başvurma kaynakları bulacaktır.

Her başlangıcın güçlüğü, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden, birinci bölümün, özellikle de *metaın tahlilini* kapsayan kesimin anlaşılması, daha zor olacaktır. Özellikle değerin özü ve değerin büyüklüğünün tahlili ile ilgili yerleri, elden geldiğince herkesin anlayabileceği gibi yazdım.* Tam gelişmiş hali para-biçimi olan değer-biçimi, son derece kolay ve basittir. Bununla birlikte, insan aklı, iki bin yıldan fazla zamandan beri boş yere bunun sırrını kavramaya çalışırken, öte yandan, çok daha karışık ve karmaşık biçimlerin başarılı tahliline, en azından bir yaklaşım sağlanmıştır.

Niçin? Çünkü, organik bir bütün olarak bir cisim, bu cismin hücrelerinden daha kolay incelenir de ondan. Ayrıca, ekonomi biçimlerinin tahlilinde ne mikroskoptan yararlanılabilir, ne de kimyasal araçlardan. Her ikisinin de yerini, soyutlama gücü almalıdır. Ancak, burjuva toplumunda emek ürününün meta-biçimi —ya da metaın değer-biçimi— ekonomik hücre-biçimidir. Bu biçimlerin tahlili, sığ bir gözlemciye, küçük ayrıntılar gibi gelebilir. Aslında da, küçük ayrıntılar üzerinde durulmaktadır, ama tıpkı mikroskobik anatomide yapıldığı gibi.

Bu nedenle, değer-biçimi üzerine olan kesim dışında bu cilt, zor anlaşılıyor diye suçlanamaz. Ben, burada, elbette, yeni bir şey öğrenmek isteyen ve bizzat düşünme çabasında olan okuru kastediyorum.

Fizikçi, fiziksel olguları, ya en tipik biçimde oldukları ve bozucu etkilerden en uzak bulundukları yerlerde gözlemler, ya da mümkünse, olayın en normal biçimde geçmesini sağlayacak koşullar altında deneyler yapar. Ben, bu yapıtta, kapitalist üretim biçimini ve bu biçime tekabül eden üretim ve değişim koşullarını inceleyeceğim. Bugüne kadar, İngiltere, bunların klasik yurdu olmuştur. Teorik düşüncelerimin gelişimi içinde, İngiltere'nin başlıca örnek olarak gösterilmesinin nedeni işte budur. Ancak eğer Alman okur, İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumuna omuz

* Ferdinand Lassalle'ın Schulze-Delitzsh'e karşı yazdığı yapıtın benim bu konular üzerindeki açıklamalarımın "entelektüel özünü" verdiğini iddia ettiği kısmında bile önemli yanlışlar olduğuna bakılırsa, bu, daha da gerekli oluyor. Ferdinand Lassalle'ın iktisat üzerine olan yapıtlarındaki bütün genel teorik önermelerinde, örneğin sermayenin tarihî karakteri, üretim koşulları ile üretim biçimi arasındaki ilişki vb. üzerine olan önermeleri, benim koyduğum terminolojiye varıncaya kadar, kaynak belirtmeksizin, hemen hemen sözcüğü sözcüğüne benim yazılarımdan alması herhalde propaganda amacı için yapılmış olabilir. Benimle hiç bir ilgisi olmadığı için, onun bu önermeleri ayrıntıları ile nasıl işlediği ve uyguladığı konusunda elbette hiç bir şey söylemiyorum.

silker, ya da iyimser bir biçimde Almanya'da işlerin bu kadar kötü olmadığı düşüncesiyle kendini avutursa, ona açıkça şunu söylemeliyim: *"De te fabula narratur!"**

Aslına bakılırsa, konu, kapitalist üretimin doğal yasalarının sonucu olan toplumsal uzlaşmaz karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olmaları değildir. Burada sözkonusu olan bu yasaların kendileridir, kaçınılmaz sonuçlara doğru katı bir zorunlulukla işleyen bu eğilimlerdir. Sanayi yönünden daha çok gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş olana, ancak kendi geleceğinin imgesini gösterir.

Ama bunu bir yana bırakalım. Kapitalist üretimin Almanlar arasında iyice yerleştiği yerlerde (örneğin fabrikalarda) içinde bulunulan koşullar, Fabrika Yasalarına benzer yasaların bizde bulunmamaları nedeniyle, İngiltere'den daha da berbattır. Öteki bütün alanlarda, biz, Batı Kıta Avrupası'nın tüm geriye kalan yerlerinde olduğu gibi, sadece kapitalist üretimin gelişmesinin değil, bu gelişmenin tamamlanmamış olmasının da acısını çekiyoruz. Modern kötülüklerin yanısıra, dünün mirası olan bir sürü kötülüklerin; çok eski üretim biçimlerinin alttan alta hâlâ sürüp gitmelerinden doğan ve bunların kaçınılmaz olarak beraberinde getirdikleri çağdışı toplumsal ve politik ilişkilerin altında eziliyoruz. Yalnızca yaşayanlardan değil ölülerden de acı çekiyoruz. *Le mort saisit le vif!***

Almanya'nın ve geriye kalan Batı Kıta Avrupası'nın toplumsal istatistikleri, İngiltere'dekilere kıyasla acınacak durumdadır. Ama gene de, arkasındaki meduza başını şöyle bir görmemize yetecek kadar perdeyi aralıyorlar. Hükümetlerimiz ve parlamentolarımız, İngiltere'deki gibi, zaman zaman, ekonomik koşulları inceleyecek komisyonlar kursa; bu komisyonlara gerçeği araştırmak için aynı biçimde tam yetkiler verilse; bu görevler için İngiltere'nin fabrika müfettişleri, halk sağlığı konusundaki sağlık raportörleri, kadınlarla çocukların sömürülmesi, konut ve beslenme konularını inceleyen komiserleri gibi yetenekli, tarafsız ve saygıdeğer insanlar bulunabilse; bizdeki durumu görüp dehşete düşerdik. Perseus, avladığı devler kendisini görmesin diye sihirli bir başlık giyerdi. Biz ise, devlerin varlığını görmemek için, sihirli başlığı gözlerimize ve kulaklarımıza kadar indiriyoruz.

Bu konuda kendimizi aldatmayalım. Amerikan bağımsızlık sa-

* Bu hikâyede senin sözün ediliyor. (Horace.) —ç.
** Ölüm, yaşayanı yakalar. —ç.

vaşı, 18. yüzyılda, Avrupa orta sınıfı için uyarı çanını nasıl çaldıysa, Amerikan içsavaşı da, 19. yüzyılda, Avrupa işçi sınıfı için aynı şeyi yaptı. İngiltere'de toplumsal altüst oluşun seyri besbellidir. Bu altüst oluş, belli bir noktaya ulaştığında, Kıta Avrupası'nı da ister istemez etkileyecektir. Orada, bu, işçi sınıfının kendisinin gelişme derecesine göre, ya daha yabanıl ya da daha insancıl bir biçim alacaktır. Bunun için, yüksek insancıl düşüncelerden ayrı olarak, bugün egemen olan sınıfların en önemli çıkarları, onlara, işçi sınıfının serbestçe gelişmesini engelleyen yasal olarak kaldırılabilir bütün engellerin kaldırılmasını emrediyor. Bu nedenle de, bu ciltte, öteki şeyler yanında, İngiliz fabrika mevzuatının tarihine, ayrıntılarına ve sonuçlarına geniş yer verdim. Bir ulus, öteki uluslardan birçok şeyler öğrenebilir ve öğrenmelidir de. Bir toplum, kendi hareketinin doğal yasalarını ortaya çıkarmak için doğru yola girmiş olsa bile —bu yapıtın son amacı da, zaten modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır— bu toplum, normal gelişmesinin birbirini izleyen aşamalarınca ortaya konan engelleri, ne gözüpek sıçrayışlarla temizleyebilir, ne de meşru yasalarla ortadan kaldırabilir. Ancak doğum sancılarını kısaltabilir ve azaltabilir.

Muhtemel bir yanlış anlamayı önlemek için bir noktayı belirtmek isterim. Kapitalisti ve toprak beyini, hiç bir şekilde *pembeye* boyamadım. Ama burada kişiler, ekonomik kategorilerin temsilcileri oldukları, belirli sınıf ilişkileri ile sınıf çıkarlarını kişiliklerinde topladıkları ölçüde ele alınıp incelenirler. Toplumun, iktisadî biçimlenişinin evrimini doğal tarihin bir süreci olarak gören benim görüşüm, bireyi o kendini öznel olarak bu ilişkilerin üzerine ne denli çok çıkarırsa çıkarsın, toplumsal olarak yaratığı kaldığı bu ilişkilerden, herhangi bir başka görüşten daha az sorumlu tutar.

Ekonomi politik alanında özgür bilimsel araştırma, sadece öteki bütün alanlarda karşılaşılan düşmanlarla yüzyüze, gelmekle kalmaz. Ele alınan malzemenin kendine özgü mahiyeti, insan yüreğinin en azgın, en bayağı ve en uğursuz tutkularını, özel çıkar çılgınlıklarını, düşman olarak savaş alanına aktarır. Resmî İngiliz Kilisesi, 39 kuralın 38'ine karşı yapılan saldırıyı, gelirinin 1/39'una yapılan saldırıdan daha kolay affeder. Bugün bizzat tanrıtanımazlık, mevcut mülkiyet ilişkilerinin eleştirisi ile kıyaslanırsa, *culpa levis*'tir.* Bununla birlikte, gene de kabul edilmesi ge-

* Küçük günah. —ç.

rekli bir gelişme var. Örneğin son haftalarda yayınlanan Mavi kitabı gösterebilirim: *Correspondance with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades-Unions* ["Sanayi Sorunları ile Sendikalar Konusunda Majestelerinin Dış Ülkelerdeki Temsilcileri ile Yazışmalar"]. İngiliz Tahtının dış ülkelerdeki temsilcileri, Almanya'da, Fransa'da, kısacası Kıta Avrupası'nın bütün uygar devletlerinde, sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde köklü bir değişimin İngiltere'deki kadar apaçık ve kaçınılmaz olduğunu uzun uzun anlatmaktadırlar. Aynı zamanda, Atlantik Okyanusunun öteki kıyısında, Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Bay Wade, halk topluluğu önünde yaptığı konuşmada, köleliğin kaldırılmasından sonra, sermaye ile toprak mülkiyeti ilişkilerinde kökten bir değişiklik yapılmasının günün başlıca sorunu olduğunu ilân etmiştir. Bunlar, çağın, mor şallar ya da kara örtülerle gizlenemeyecek belirtileridir. Bu sözler, yarın bir mucize olacağı anlamına gelmez. Bu sözler, bizzat egemen sınıflar içinde, bugünkü toplumun kaskatı bir kristal olmayıp, değişebilen ve sürekli olarak değişen bir organizma olduğu konusunda bir sezginin doğduğunu göstermektedir.

Bu yapıtın ikinci cildi sermayenin dolaşım sürecini (II. Kitap), ve sermayenin gelişme seyri içinde aldığı çeşitli biçimleri (III. Kitap), üçüncü ve son cilt (IV. Kitap) ise teorinin tarihini ele alacaktır.

Bilimsel eleştiriye dayanan her görüşü memnunlukla karşılarım. Kamuoyu denilen şeyin hiç bir zaman ödün vermediğim önyargılarına gelince, önceden olduğu gibi, şimdi de büyük Floransalı'nın özdeyişini benimsiyorum:

*"Segui il tuo corso, e lascia dir le genti"**

Londra, 25 Temmuz 1867

KARL MARX

* "Sen yolunda yürü ve bırak ne derlerse desinler!" Dante, *İlâhi Komedya*. Bkz: "Araf", şarkı V. —ç.

ALMANCA İKİNCİ BASKIYA SONSÖZ

SÖZLERİME, birinci baskının okurlarına, ikinci baskıda yapılan değişiklikler konusunda bilgi vermekle başlamalıyım. Kitabın düzenlenmesinde daha bir açıklığa varıldığı hemen dikkati çekecektir. Ek notlar, her yerde, ikinci baskıya not diye gösterilmiştir. Metinle ilgili en önemli noktalar ise şunlardır:

Birinci Bölüm Birinci Kesimde her değişim-değerinin ifade edildiği eşitliklerin tahlilinden elde edilen değer türetimi, daha büyük bir bilimsel titizlikle ele alınmış ve işlenmiştir; aynı biçimde, birinci baskıda, şöyle bir dokunulan, değerin özü ile değer büyüklüğünün toplumsal olarak gerekli-iş zamanına göre belirlenişi arasındaki bağıntı üzerinde şimdi daha geniş ölçüde durulmuştur. Birinci Bölüm Üçüncü Kesim (Değerin Biçimi), başka bir neden olmasa bile, birinci baskıda iki defa yer aldığı için, tümüyle gözden geçirilmiştir. —Geçerken, belirteyim ki, bu tekrarı, Hanover'deki dostum Dr. L. Kugelmann'a borçluyum.

Hamburg'tan ilk provalar geldiği sırada, 1867 yılı baharında kendisini ziyaret ediyordum. Beni, okurların çoğunun, değer biçimi konusunda tamamlayıcı, daha öğretici bir açıklamaya ihtiyaç duyacaklarına ikna etmişti.— Birinci Bölümün son kesimi, "Metaların Fetiş Karakteri, vb." geniş ölçüde değiştirildi. Üçüncü Bölüm Birinci Kesim (Değerin Ölçüsü) dikkatle gözden geçirildi, çünkü okura, 1859'da Berlin'de yayınlanan *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*'de verilmiş bulunan açıklamalara başvurması belirtilerek bu kesim yeteri kadar titizlikle ele alınmamıştı. Yedinci Bölüm, özellikle İkinci Kısım [İngilizce baskıda Dokuzuncu Bölüm İkinci Kesim] geniş ölçüde yeniden yazıldı.

Metinde yer yer ve çoğu zaman sadece üslup ile ilgili bütün değişiklikler üzerinde durmak için zaman kaybetmenin gereği yoktur. Bütün kitap boyunca böyle değişiklikler olmuştur. Gene de, Paris'te çıkacak Fransızca çeviriyi gözden geçirdiğim şu sıra, Almanca esas metnin bazı yerlerinin üslup bakımından büyük ölçüde düzeltilmesine, bazı yerlerde ise gözden kaçmış hataların ayıklanmasına gerek olduğunu gördüm. Ancak bunun için zaman yoktu. Çünkü, bana, ancak 1871 sonbaharında çok acil bir çalışma içinde bulunduğum sırada, kitabın tükendiğini ve ikinci baskısına 1872 Ocağında başlanacağını haber vermişlerdi.

Alman işçi sınıfının geniş çevrelerinde *Das Kapital*'in böylesine hızla takdir kazanması, emeğimin en iyi ödülü olmuştur. Ekonomik konularda burjuva görüş açısını yansıtan Viyanalı bir fabrikatör olan Bay Mayer, Fransız-Alman savaşı sırasında yayınlanan bir broşürde, Almanların geleneksel bir tutkusu diye kabul edilen, güçlü teorik düşünme yeteneklerinin, Almanya'da kültürlü denilen sınıflar arasında tamamıyla kaybolduğunu, oysa tersine işçi sınıfı arasında bu yeteneğin yeni bir canlılık gösterdiği düşüncesini, çok yerinde olarak ortaya atmıştı.

Almanya'da, ekonomi politik, şu ana kadar, yabancı bir bilim olarak kaldı. Gustav von Gülich, "Ticaretin, Sanayiin Tarihsel Açıklanması"* adlı yapıtın özellikle 1830'da yayınlanan ilk iki cildinde, Almanya'da kapitalist üretim biçiminin gelişmesini ve dolayısıyla, bu ülkede modern burjuva toplumunun oluşmasını önleyen tarihsel koşulları uzun uzun incelemiştir. Demek ki, ekonomi politiğin yeşereceği toprak yoktu. Bu "bilim", İngiltere ve Fransa'dan hazır mal olarak ithal edilmek zorundaydı; ve Alman [ekonomi politik -ç.]

* *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus*, von Gustav von Gülich. 5 vels., Jena 1830, s. 45.

profesörleri öğrenci olarak kaldılar. Yabancı bir gerçeğin teorik ifadesi, bunların elinde, bir dogmalar demeti haline geldi ve çevrelerindeki küçük ticaret âleminin terimleriyle yorumlandı ve bunun için de yanlış yorumlandı. Bilimsel yetersizlik duygusunu tümüyle bastıramadıkları bir duyguyu, gerçekten yabancısı oldukları bir konuya dokunmuş olmanın bilinçaltı rahatsızlığını, ya edebiyat ve tarih alanlarında allamelik taslayarak, ya da "Kameral" bilimler denilen ve Alman bürokrasisinin arafı geçmek zorunda olan umutsuz adaylarının laf kalabalığından alınmış yabancı malzeme karışımı ile beceriksizce örtmeye çalıştılar.

1848'den bu yana kapitalist üretim, Almanya'da hızla gelişmektedir ve bugün supekülasyon ve dolandırıcılık içerisinde açılıp saçılmıştır. Ama ne var ki, profesyonel iktisatçılarımıza kader gene gülmüyor. Ekonomi politiği dürüst bir biçimde ele alabilecekleri sırada, modern ekonomik koşullar Almanya'da fiilen yoktu. Ve bu koşullar ortaya çıkar çıkmaz da, onlar öyle bir ortam içindeydiler ki, artık burjuva ufkunun sınırları içersinde, bunları gerçekten ve tarafsızca incelemek olanağı yoktu. Ekonomi politik bu sınırlar içinde kaldığı sürece, yani kapitalist yönetim, evriminin geçiş halinde tarihsel bir evresi olması yerine, toplumsal üretimin mutlak son biçimi olarak görüldüğü sürece, sınıf mücadelesi su yüzüne çıkmadığı ya da kendisini ancak dağınık ve münferit olaylarla ortaya koyduğu sürece, ekonomi politik, bir bilim olarak kalabilir.

İngiltere'yi alalım. Orada ekonomi politik, sınıf mücadelesinin henüz az geliştiği dönemde doğmuştur. Onun son büyük temsilcisi Ricardo, sonunda, bilinçli olarak, sınıf çıkarlarının, ücret ve kârın, kâr ve rantın karşıtlığını, bu karşıtlığı, safça, doğanın toplumsal bir yasası kabul ederek, araştırmalarının hareket noktası yapar. Ancak, bu çıkışla burjuva ekonomi bilimi, aşamayacağı sınırlara gelip dayanmıştır. Bu bilim, daha Ricardo hayatta iken ve ona karşı olarak Sismondi'nin kişiliğinde eleştiri ile karşı karşıya geldi.*

Bunu izleyen 1820-1830 dönemi, İngiltere'de ekonomi politik alanında bilimsel faaliyetlerle dikkati çeker. Ricardo'nun teorisinin vulgarize edildiği, ve yayıldığı kadar, bu teorinin eski okulla mücadele ettiği bir dönemdi. Parlak karşılaşmalar yapıldı. O sıralarda olup bitenleri Avrupa pek az bilir, çünkü polemiklerin çoğu, yazılarda, incelemelerde, arasıra çıkan kitap ve broşürlerde dağınık

* Yapıtıma bkz: *Zur Kritik...*, s. 39 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara 1974, s. 88 vd.].

olarak kalmıştır. Bu polemiğin tarafsız nitelikte oluşu —her ne kadar Ricardo'nun teorisi, bazı istisnaî durumlarda burjuva ekonomisine karşı bir saldırı silâhı olarak kullanılmış ise de— zamanın koşullarıyla açıklanabilir. Bir yandan, modern sanayi, 1825 bunalımı ile modern yaşamının devresel çevrimini ilk defa açarak kendini gösterdiği gibi, çocukluk çağından kurtulmak üzereydi. Öte yandan, sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi, politik bakımdan, bir yanda Kutsal İttifak etrafında toplanan hükümetler ve feodal aristokrasi, öte yanda burjuvazinin öncülük ettiği halk kitleleri arasındaki uyuşmazlık; ekonomik bakımdan, sanayi sermayesi ile aristokrat toprak mülkiyeti arasındaki çatışma —bu çatışma, Fransa'da küçük ve büyük toprak mülkiyeti arasındaki karşıtlığın gerisinde saklı kalıyor, İngiltere'de Tahıl Yasalarından sonra açığa çıkıyordu— sonucu arka plana itilmiş bulunuyordu. Bu sırada İngiltere'de ekonomi politik edebiyatı, Fransa'da, Dr. Quesnay'nin ölümünü izleyen fırtınalı ileri atılış hareketini hatırlatır, ama tıpkı kocakarı fırtınasının ilkbaharı hatırlatması gibi. Ve 1830 yılıyla birlikte tam bir bunalım patlak verdi.

Fransa ile İngiltere'de, burjuvazi, politik iktidarı ele geçirmişti. Bundan sonra sınıf mücadelesi, pratik olduğu kadar teorik olarak da gitgide daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Artık bundan sonra bu ya da şu teoremin doğru olup olmaması değil, ama sermayeye yararlı mı yoksa zararlı mı, gerekli mi yoksa gereksiz mi, politik bakımdan tehlikeli mi tehlikesiz mi olduğu sözkonusuydu. Tarafsız incelemelerin yerini ücretli yarışmalar, gerçek bilimsel araştırmaların yerini kara vicdanlı ve şeytanca mazur gösterme eğilimleri almıştı. Bununla birlikte Cobden ve Bright gibi imalâtçıların başçektiği Tahıl Yasalarına Karşı Birliğin yayınladığı dünyayı kaplayan yerliyersiz broşürlerin, bilimsel olmasa bile, toprak aristokrasisine karşı giriştikleri polemik yönünden tarihî bir değeri vardı. Ne var ki, ondan sonra, Sir Robert Peel'in yürürlüğe koyduğu serbest ticaret mevzuatı, vülger ekonomiyi bu son dikenden de yoksun bıraktı.

Kıta Avrupası'ndaki 1848-1849 devrimi, İngiltere'de de etkisini göstermişti. Bilimsel bir değeri olduğunu hâlâ iddia eden ve egemen sınıfların lafebeleri ve dalkavukları olmaktan ötede bir şey olduklarını öne sürenler, sermayenin emrindeki ekonomi politik ile, proletaryanın artık daha fazla görmemezlikten gelinemeyen istekleri arasında uyum sağlama çabasına düştüler. İşte böylece, John Stuart Mill'in en iyi temsilciliğini yaptığı sığ uzlaştırma [doğdu -ç.].

Bu, burjuva ekonomisinin iflâsının ilânıydı ve, büyük Rus bilgini ve eleştiricisi N. Çernişevski'nin *Mill'e Göre Ekonomi Politiğin Anaçizgileri* adlı yapıtında ustaca aydınlığa çıkarttığı bir olguydu.

Böylece, Almanya'da kapitalist üretim biçimi, daha önce, Fransa'da ve İngiltere'de, şiddetli sınıf çatışmaları ile uzlaşmaz niteliğini gösterdikten sonra olgunluğa ulaştı. Ve üstelik bu arada Alman proletaryası, Alman burjuvazisinden çok daha açık bir sınıf bilincine ulaşmıştı. Böylelikle, bir burjuva ekonomi politik biliminin nihayet Almanya'da tam mümkün göründüğü anda, gerçekte yeniden olanaksız hale gelmişti.

Bu koşullar altında, onun sözcüleri, iki gruba ayrıldılar. Becerikli, işbilir kimselerden oluşan bir bölüm, en yavan ve bunun için de vülger ekonominin mazur gösterici en uygun temsilcisi olan Bastiat'nın bayrağı altına toplandılar; ötekiler, bilimlerinin profesörlük yüceliğinin gururuyla uzlaşmazları uzlaştırma çabasında olan John Stuart Mill'i izlediler. Tıpkı burjuva ekonomisinin klasik döneminde olduğu gibi onun çöküşü sırasında da Almanlar ancak öğrenci, taklitçi ve izleyici kaldılar, yabancı büyük toptancıların hizmetinde çalışan küçük perakendeci ve seyyar satıcı olmaktan kurtulamadılar.

Bunun için, Alman toplumunun kendine özgü tarihî gelişimi, bu ülkede, burjuva ekonomisi konusunda her türlü orijinal yapıtı önlüyor, ama bu ekonominin eleştirisine açık bulunuyordu. Böyle bir eleştiri bir sınıf adına yapılacaksa, bu ancak, tarihî görevi kapitalist üretim biçimini yıkmak ve bütün sınıfları büsbütün ortadan kaldırmak olan sınıf, yani proletarya adına yapılabilir.

Alman burjuvazisinin bilirbilmez sözcüleri, önce *Das Kapital*'i, daha önceki yazılarıma yaptıkları gibi, sessizlikle öldürmeyi denediler. Bu taktiğin, zamanın koşulları ile artık uyuşmadığını görür görmez, kitabımı eleştirme bahanesi altında, "burjuvazinin kafasını huzura kavuşturmak" için reçeteler yazdılar. Ne var ki, işçi basınında —örneğin, Joseph Dietzgen'in *Volksstaat*'taki makalelerine bakınız— kendilerinden daha güçlü hasımları karşılarında buldular, ki onlara borçlu oldukları cevabı (bugüne kadar hâlâ) verememişlerdir.*

* Alman vülger ekonomisinin zevzek lafazanları kitabımın üslubunu yermişlerdir. *Das Kapital*'deki edebî kusurları kimse benden daha fazla hissedemez. Bununla beraber, bu baylarla okuyucularının yararlanması ve zevklenmesi için, biri İngilizce biri Rusça iki yazıyı kaydedeceğim. Görüşlerime her zaman karşı olan *Saturday Review*, birinci baskı ile ilgili yazısında şöyle diyordu: "Konunun sunuluş biçimi, en kuru ekonomik sorunlara bile kendine

1872 baharında *Das Kapital*'in mükemmel bir Rusça çevirisi çıktı. 3000 tane basılan kitap nerdeyse tükenmek üzere. Daha 1871 yılında Kiev üniversitesinde ekonomi politik profesörü N. Sieber, *David Ricardo'nun Değer ve Sermaye Teorisi* adlı yapıtında, benim değer, para ve sermaye teorimden, temelleri bakımından, Smith ve Ricardo'nun öğretilerinin zorunlu bir devamı olarak sözediyordu. Bu mükemmel yapıtı okurken Batı Avrupalıyı şaşırtan şey, yazarın yalın teorik tutumundaki tutarlılık ve sağlamlıktır.

Das Kapital'de kullanılan yöntem, birbiriyle çelişen çeşitli anlayışların ortaya koyduğu gibi pek az anlaşılmıştır. Öyle ki, Paris'te yayınlanan *Revue Positiviste,* beni, bir yandan, ekonomi politiği metafizik açıdan ele aldığım için, öte yandan da —düşününüz!— geleceğin ahçı dükkânları için (Komtvari) tarifeler düzecek yerde, sırf güncel gerçeklerin eleştirel tahlillerini yaptığım için suçluyor. Metafiziklik suçlamasına karşı Profesör Sieber şöyle diyor: "Gerçek teori sözkonusu olduğu sürece, Marx'ın yöntemi, kusur ve erdemleri ortak olan en iyi teorik iktisatçıların bir okulunun, bütün İngiliz okulunun tümdengelim yöntemidir." M. Block —"Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, Juillet et Août 1872"— yöntemimin analitik olduğu konusunda bir keşifte bulunuyor ve şöyle diyor: *"Par cet ouvrage M. Marx se classe parmit les esprits analytiques les plus éminents".** Alman eleştiriciler, elbette, "hegelci sofistlik" diye feryat ediyorlar. St. Petersburg'da yayınlanan *European Messenger,* sadece *Das Kapital*'in yöntemine ayırdığı bir makalede (Mayıs 1872 sayısı, s. 427-436) benim araştırma yöntemimi katı gerçekçi, ama sunuş yöntemimi, yazık ki, almanvari diyalektik buluyor. Şöyle diyor: "İlk bakışta, eğer konunun sunuluşunun dış biçimine dayanarak bir yargıya varılırsa, Marx, sözcüğün Almanca anlamında, yani kötü anlamında, ideal filozofların en idealidir. Oysa aslında, ekonomik eleştiri konusunda kendisinden önce gelenlerin hepsinden son derece fazla gerçekçidir. Hiç bir bakımdan kendisine idealist denilemez." Ben, yazara, en iyi cevabı Rusça orijinalini sağlayamayacak

özgü bir sevimlilik veriyor." "St. Petersburg Gazetesi" (Sankt-Peterburgskie Viedomosti) 20 Nisan 1872 tarihli sayısında diyor ki: "Konunun sunuluşu, bir ya da iki büyük özelliği olan bölüm dışında, herkesçe anlaşılabilir olması, açıklığı, ve konunun bilimsel karmaşıklığına karşın olağanüstü canlılığı ile dikkati çekiyor. Bu bakımdan yazar, ... son derece kuru ve karanlık bir dille yazdıkları kitapları, sıradan ölümlülerin kafalarını çatlatan Alman bilginlerinin çoğunluğuna hiç benzemiyor."

* "Bu yapıtla Bay Marx, en önemli analitik düşünürler arasına giriyor." —ç.

bazı okurlarımın da ilgisini çekebileceğini umduğum kendi eleştirisinden alacağım bazı pasajlarla verebilirim.

Yöntemimin materyalist temelini tartıştığım *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın "Önsöz"ümden (Berlin 1859, s. IV-VII)* aktarma yaptıktan sonra yazar şöyle devam ediyor: "Marx için önemli olan tek şey, incelediği olguların yasasını bulmaktır; bu olgular, belli bir tarihî dönemde belirli bir biçim ve karşılıklı ilişkiler içersinde oldukları sürece, onun için önemli olan, yalnızca onlara hükmeden yasa değildir. Onun için daha da önemli olan, bunların değişmelerinin ve gelişmelerinin, yani bir biçimden başka bir biçime, bir ilişkiler düzeninden, farklı bir ilişkiler düzenine geçişlerinin yasasıdır. Bu yasa, bir defa bulunduktan sonra, bunun toplumsal yaşamda ortaya çıkan etkilerini ayrıntılarıyla inceler. Bunun sonucu olarak, Marx, ancak bir tek şeyi dert edinir: Katı bilimsel incelemelerle toplumsal koşulların birbirini izleyen sıralarının zorunluluğunu göstermek, ve kendisine temel çıkış noktaları görevini yapacak gerçekleri elden geldiğince tarafsız saptamaktır. Bunun için, aynı zamanda hem şeylerin bugünkü düzeninin zorunluluğunu ve hem de insanlar inansınlar ya da inanmasınlar, onun bilincinde olsunlar ya da olmasınlar, hepsi aynı şeydir, kaçınılmaz olarak içinden geçeceği bir başka düzenin zorunluluğunu tanıtlaması yeter. Marx, toplumsal hareketi, sadece insan iradesinden, bilincinden ve düşüncesinden bağımsız olmakla kalmayan, aksine, onların, iradesini, bilincini ve düşüncesini belirleyen yasaların yönettiği bir doğal tarihî süreç olarak ele alır. Eğer uygarlık tarihinde bilinçli unsur ikincil olabilecek bir rol oynuyorsa, o zaman açıktır ki, konusu uygarlık olan eleştirel bir inceleme, bilincin herhangi bir biçimini ya da sonucunu, herhangi başka bir şeyden daha az temel alabilir. Yani fikir değil, ancak tek başına maddî olgu, onun çıkış noktası olabilir. Böyle bir inceleme, bir olguyu, fikir ile değil, olguyla, başka bir olguyla karşı karşıya getirerek ve karşılaştırarak kendisini sınırlandırır. Bu incelemede önemli olan, incelenecek her iki olgunun olabildiğince kusursuz olması, ve gerçekten herbiri bir ötekine göre, bir evrimin farklı anlarını oluşturmalarıdır; ama hepsinden de önemlisi, ardarda dizilerin, sıraların ve böyle bir evrimin farklı aşamalarının içersinde kendilerini gösterdikleri sonuçların sıralanmasının kesin olarak tahlil edilmesidir. Ama denecektir ki, ekonomik yaşamın genel yasaları, birdir ve aynıdır, ister bugüne, ister düne uygulansınlar bir şey

* *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ankara 1974, s. 21-27. —*ed.*

değişmez. Marx, bunu açıkça reddeder. Ona göre böyle soyut yasalar yoktur. Tersine, onun düşüncesine göre, her tarihî dönemin kendi yasaları vardır. ... Toplum belirli bir gelişme dönemini tamamlar tamamlamaz, belirli bir aşamadan bir ötekine geçerken, başka yasaların da etkisi altına girmeye başlar. Kısacası ekonomik yaşam, karşımıza, biyolojinin öteki kollarındaki evrim tarihine benzer bir olgu sunar. Eski iktisatçılar, ekonomi yasaları ile fizik ve kimya yasaları arasında ilişki kurdukları için, bu yasaların mahiyetlerini yanlış anlamışlardır. Olguların daha derinlemesine bir tahlili, toplumsal organizmaların kendi aralarında, bitkiler ya da hayvanlar kadar, temelden farklı olduğunu gösterir. Dahası var, bir tüm olarak bu organizmaların yapılarının farklı olması, münferit organlarının gösterdiği değişiklikler, bu organların içinde işledikleri koşulların farklı olması sonucu, bir ve aynı olgu, tamamen farklı yasaların egemenliği altına girer. Marx, örneğin, nüfus yasasının, her zaman ve her yerde aynı olmasını reddeder. Tersine, her gelişme aşamasının, kendine özgü nüfus yasası olduğunu öne sürer. ... Üretici güçlerin değişik derecelerde gelişmeleri ile, toplumsal koşullar ve bunlara yön veren yasalar da değişir. Marx, bu görüş açısından, sermayenin ağırlığı ile kurulan ekonomik düzeni, araştırma ve açıklamayı amaçlarken, o, yalnızca, son derece bilimsel bir biçimde ekonomik yaşamın içinde her sağlıklı incelemenin amacını, formüle etmiş oluyor. Böyle bir incelemenin bilimsel değeri, belirli bir toplumsal organizmanın, kökeni, varoluşu gelişmesi ve ölümü ile onun yerini bir başka ve daha yüksek bir organizmanın alışını düzenleyen özel yasaların açıklanmasındadır. İşte aslında da, Marx'ın kitabının değeri buradan gelir."

Yazar, benim yöntemim diye kabul ettiği şeyi, bu derece çarpıcı ve [benim uygulamam yönünden] cömertçe ortaya koyarken, diyalektik yöntemden başka neyi anlatmış oluyor?

Kuşkusuz, sunuş yönteminin, biçim yönünden, araştırma yönteminden farklı olması gerekir. Araştırma yöntemi, işlenecek malzemeyi ayrıntılarıyla ele almalı, onun gelişmesinin farklı biçimlerini tahlil etmeli, içbağıntıların esasını bulmalıdır. Ancak bu yapıldıktan sonra, gerçek hareket yeterince anlatılabilir. Eğer bu başarıyla yapılırsa, eğer ele alınan konunun yaşamı tıpkı bir aynada olduğu gibi ideal bir biçimde yansıtılırsa, karşımızda sırf *a priori* (önsel) bir yapı varmış gibi gelebilir.

Benim diyalektik yöntemim, hegelci yöntemden sadece farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam-süreci, yani düşünme süreci —Hegel bunu "Fikir" ("*Idea*") adı altında

bağımsız bir özneye dönüştürür— gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya, yalnızca "Fikir"in dışsal ve olgusal (*Phenomenal*) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir maddî dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir.

Hegel diyalektiğinin mistik yönünü, otuz yıl kadar önce, henüz daha moda olduğu bir sırada eleştirmiştim. Ama tam da *Das Kapital*'in birinci cildi üzerinde çalıştığım sırada, kültürlü Almanya'da gevezelik eden hırçın, küstah ve bayağı Επιγονοι,* Lessing zamanında Spinoza'ya "ölmüş köpek" diyen kahraman Moses Mendelssohn'un yaptığı gibi, Hegel'e saldırmanın tadını çıkartıyorlardı. Bu yüzden ben, açıkça bu güçlü düşünürün öğrencisi olduğumu itiraf ettim ve hatta, değer teorisi bölümünde yer yer ona özgü ifade biçimlerine de kur yaptığım oldu. Hegel'in elinde diyalektiğin mistisizmle bozulması, ayrıntılı ve bilinçli bir biçimde diyalektiğin genel işleyiş biçimini ilk defa onun sunmuş olduğu gerçeğini örtemez. Hegel'de diyalektik başaşağı duruyor. Mistik kabuk içersindeki aklauygun özü bulmak istiyorsanız, onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir.

Mistikleştirilmiş biçimi ile diyalektik, Almanya'da moda olmuştu, çünkü şeylerin mevcut durumunu yüceltiyor ve ululuyor gibi görünüyordu. Oysa aklauygun biçimiyle diyalektik, burjuvazi ile onun doktriner sözcüleri için bir rezalet ve iğrençliktir, çünkü şeylerin mevcut bugünkü durumunu olumlu yanlarıyla kavrar, aynı zamanda da, bu durumun yadsınmasını, onun kaçınılmaz çöküşünün anlaşılmasını içerir; çünkü diyalektik, tarihî olarak gelişmiş olan her toplumsal biçimi akışan bir hareket içinde görür ve bu yüzden, onun geçici mahiyetini, onun anlık varlığından daha az olmamak üzere hesaba katar; hiç bir şeyin zorla kabul ettirilmesine izin vermez, özünde eleştirici ve devrimcidir.

Kapitalist topluma özgü çelişkiler, içinde modern sanayiin yaşadığı ve tepe noktası genel bunalımlar olan dönemsel çevrim değişiklikleri içersinde, en çarpıcı biçimde, tecrübeli burjuvayı etkiler. Henüz başlangıç aşamasında olsa da, böyle bir bunalım bir kez daha yaklaşıyor; alanının evrenselliği ve hareketinin yoğunluğu, diyalektiği, yeni, kutsal Prusya-Alman imparatorluğunun başındaki türedi asalaklarının kafalarına bile sokacaktır.

Londra, 24 Ocak 1873

KARL MARX

* *Epigonentum*, mukallitler. —ç.

FRANSIZCA BASKIYA ÖNSÖZ

Yurttaş Maurice La Châtre'a

Değerli Yurttaş,

Das Kapital'in çevirisini bir dizi kitap halinde yayınlama fikrinizi sevinçle karşılıyorum. Böylece kitap, işçi sınıfına daha kolay ulaşacaktır; bu benim için her şeyden önemlidir.

Bu, önerinizin güzel yanıdır ama madalyonun bir de öteki yüzü var: benim kullandığım ve ekonomik konulara daha önce uygulanmayan tahlil yöntemi, başlangıçtaki bölümlerin okunmasını epeyce güçleştirmekte, ve sonuca varmakta daima sabırsız davranan, genel ilkeler ile tutkularını harekete getiren acil sorunlar arasındaki ilişkiyi hemen anlamaya meraklı Fransız halkının bu arzusuna hemen ulaşmayacakları için hayal kırıklığına uğramasından korkulur.

Gerçek peşinde koşan gayretli okurları önceden uyarmak ve hazırlıklı olmalarına dikkatlerini çekmek dışında, bu güçlüğün ye-

nilmesi konusunda elimden bir şey gelmez. Bilime giden düz yol yoktur, ve ancak onun dik patikalarında yorucu tırmanmaları göze alanlar aydınlık doruklarına ulaşabilirler.

İnanınız bana, değerli yurttaş
En içten duygularımla,

Londra, 18 Mart 1872

KARL MARX

FRANSIZCA BASKIYA SONSÖZ

BAY J. Roy, elden geldiğince tam ve hatta sözcüğü sözcüğüne bir çeviri yapmayı amaç edinmiş ve bu amacını büyük bir titizlikle tamamlamıştır. İşte onun bu titizliği, beni, okurun daha iyi anlaması için, metinde bazı değişiklikler yapmaya zorladı. Kitap, kısımlar halinde yayınlandığı için, günü gününe yapılan bu değişiklikler, aynı dikkatle olmamış, bu yüzden üslupta bir uyum sağlanamamıştır.

Bir kez, bu gözden geçirme işine girişince, bunu, esas alınan orijinal metinde de (Almanca ikinci baskı) yapmaya yöneldim, yani bazı tartışmaları sadeleştirmek, bazılarını tamamlamak, ek tarihî ve istatistik malzeme vermek, eleştirici görüşler eklemek vb. gibi. Bunun için, Fransızca bu baskının edebî kusurları ne olursa olsun, aslından bağımsız, bilimsel bir değeri vardır ve Almanca bilen okurlar tarafından bile, bu baskıya başvurulmalıdır.

Aşağıda, Almanca ikinci baskının sonsözünden, ekonomi poli-

tiğin Almanya'da gelişmesi ve bu yapıtta kullanılan yöntemle ilgili pasajları veriyorum.

Londra 28 Nisan 1875

KARL MARX

ALMANCA ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

BU üçüncü baskıyı hazırlamak Marx'a kısmet olmadı. Şimdi büyüklüğü karşısında hasımlarının bile saygı ile eğildikleri bu güçlü düşünür, 14 Mart 1883'te öldü.

Bu üçüncü baskıyı olduğu kadar, Marx'ın müsvedde halinde bıraktığı ikinci cildi hazırlama görevi de, Marx'ın kişiliğinde kırk yıllık en iyi ve en gerçek dostunu yitiren, ona sözle anlatılamayacak kadar çok şey borçlu olan, bana düşüyor. Burada görevimin birinci bölümünü nasıl yerine getirdiğimi okura anlatmam gerekiyor.

Marx'ın asıl niyeti, birinci cildin büyük bir kısmını yeniden yazmak, birçok teorik noktayı daha tam formüle etmek, yenilerini katmak, tarihî ve istatistik malzemeyi en son bilgilerle tamamlamaktı. Ama, sağlık durumunun bozulması ve ikinci cildin baskıya hazırlanması gibi acil gerekler, onu bu düşünceden caymak zorunda bıraktı. Sadece en gerekli değişiklikler yapılacak, yalnızca,

Fransızca baskıda, *Le Capital,* par Karl Marx, Paris La Châtre 1873, zaten bulunan ekler konulacaktı.

Marx'ın bıraktığı kitaplar arasında yer yer düzelttiği ve üzerinde Fransızca baskıya atıflar yaptığı Almanca bir nüsha ile, kesinlikle kullanacağı pasajları işaretlediği Fransızca bir nüsha vardı. Bu değişiklikler ve ekler, birkaç istisna dışında kitabın son kısmında, "Sermaye Birikimi"nde yapılmıştı. Bundan önceki kısımlar daha derinlemesine elden geçirilmişken, burada, bir önceki metin, orijinal müsveddeyi başka herhangi bir yerde olduğundan daha yakından izlemiştir. Bu yüzden üslup daha canlı, amaç daha kısa yoldan anlatılmış, ama aynı zamanda daha özensiz, İngilizce deyimlerle dolu, zaman zaman bulanıktı; kanıtların sunuluşunda yer yer boşluklar vardı, bazı önemli ayrıntılara sadece dokunulmakla yetinilmişti.

Marx, üslup yönünden birçok kısımları baştan sona değiştirmiş ve hem metin üzerinde, hem de çeşitli konuşmalarımızda, İngilizce teknik terimler ile İngilizceye özgü terimlerin ayıklanmasında, nereye kadar gidebileceğimi bana göstermişti. Marx, ekler ve tamamlayıcı metinler üzerinde her fırsatta duracaktı ve Fransızcanın yumuşaklığını kendi özlü Almancası ile değiştirecekti; ben, bunları aktarırken, asıl metinle elden geldiğince uyum sağlamakla yetinmek zorunda kaldım.

Böylece, bu üçüncü baskıda, bizzat yazarın değiştireceğinden kesinlikle emin olmadıkça, bir tek sözcük değiştirilmedi. *Das Kapital*'e Alman iktisatçılarının kullanmak alışkanlığında oldukları çetrefil ifadeyi sokmak aklımın ucundan bile geçmedi; örneğin bu karmakarışık dilde, peşin parayla, başkalarının emeğini satın almış olana iş-*veren* (Arbeit*geber*), ücret karşılığı emeği satın alınmış olana da iş-*alan* (Arbeit*nehmer*) deniyor. Fransızca'da da, *"travail"* sözcüğü günlük yaşamda "iş" anlamında kullanılır. Ama, kapitaliste *donneur de travail* (iş-veren) ya da işçiye *receveur de travail* (iş-alan) diyen bir iktisatçıya Fransızlar haklı olarak deli gözüyle bakarlar.

Aynı biçimde, metin boyunca kullanılan İngiliz para, uzunluk ve ağırlık ölçülerini şimdiki Alman eşdeğerlerine çevirmeye de kalkışmadım. Birinci baskı yayınlandığı sırada Almanya'da, yılda kaç gün varsa, hemen hemen bir o kadar da uzunluk ve ağırlık ölçüsü vardı. Bundan başka, iki çeşit mark (Reichmark o sırada, 1830'ların sonlarında sadece onu icat eden Soetber'in hayalinde mevcuttu), iki çeşit *Gulden* ve en az üç çeşit *taler* vardı ki, bunların bir tanesine *neues Zweidrittel* deniyordu. Doğabilimlerinde

metrik sistem, dünya piyasasında İngiliz uzunluk ve ağırlık birimleri egemendi. Bu durumda, neredeyse bütün verilerini, İngiliz sanayi ilişkilerinden alan bir kitap için İngiliz ölçü birimleri oldukça doğaldı. Dünya piyasasındaki koşullar pek az değiştiği, demir ve pamuk gibi kilit sanayilerde İngiliz ağırlık ve uzunluk birimleri hemen hemen tamamen egemen olduğu için sözü edilen son neden, bugün için de geçerlidir.

Son olarak, pek az anlaşılmış olan Marx'ın aktarmalar konusunda uyguladığı yöntem üzerine birkaç söz söylemek isterim. Sadece bir olayın anlatıldığı ya da açıklandığı hallerde, diyelim ki, İngiliz Mavi kitaplarından yapılan aktarmalar, hiç kuşkusuz yalnız belgesel kanıt işini görürler. Oysa, başka iktisatçıların teorik görüşlerinin alındığı yerlerde durum böyle değildir. Burada, aktarmanın amacı, ekonomik bir fikrin, gelişme süreci içinde ilk kez ne zaman ve kimin tarafından açık ve seçik bir şekilde ortaya konduğunu belirtmektir. Burada tek kaygı, sözkonusu ekonomik kavramın, bilim tarihi yönünden bir değer taşıması ve zamanın ekonomik durumunun azçok uygun bir biçimde teorik bir ifadesi olmasıdır. Yoksa, bu kavramın, yazarın görüş açısından, hâlâ mutlak ya da nispî bir geçerliğe sahip olması, ya da bütünüyle tarihe karışmış bulunması sözkonusu değildir. Demek ki, bu aktarmalar, yalnızca metne eklenilen devamlı bir yorum, iktisat biliminin tarihinden alınan bir yorum oluyor ve ekonomi teorisindeki önemli ilerlemelerin tarihleri ile bu ilerlemeleri sağlayanları saptıyor. Ve bu, o güne kadar tarihçileri, ancak kariyeristlerin özelliği olan cehalet eğilimleriyle sivrilmiş bulunan bir bilim için pek gerekliydi. İkinci baskının sonsözünden de anlaşılacağı üzere, Marx'ın niçin ancak istisnaî hallerde Alman iktisatçılarından aktarmalar yaptığı şimdi aydınlanmış oluyor.

İkinci cildin 1884 yılı içinde yayınlanabileceğini umuyoruz.

Londra, 7 Kasım 1883

FRİEDRİCH ENGELS

İNGİLİZCE BASKIYA ÖNSÖZ

DAS KAPİTAL'in İngilizce bir baskısının yayınlanması için bir gerekçe göstermeye ihtiyaç yoktur. Tersine, bu kitapta savunulan teorilerin, hem İngiliz, hem Amerikan periyodik yayınlarında ve liṭeratüründe sürekli olarak sözü edildiği, bazan saldırıya uğradığı, bazan savunulduğu, yorumlandığı ve yanlış yorumlandığı gözönüne alınırsa, bu İngilizce baskının bugüne kadar niçin geciktiğinin açıklanması bile umulabilir.

Yazarın 1883'te ölümünden hemen sonra, bu yapıtın İngilizce bir baskısının gerçekten gerekli olduğu ortaya çıktığı zaman, Marx ile bu satırların yazarının uzun yıllardır dostu olan ve kitapla belki de herkesten fazla yakınlığı bulunan Mr. Samuel Moore, Marx'ın bilimsel yorumcularının bir an önce halka ulaştırmak istedikleri çeviriyi yapmayı kabul etti. Müsveddeleri, yapıtın aslı ile karşılaştıracak ve tavsiyeye değer gördüğüm değişiklikleri önerecektim. Ancak, çok geçmeden, Mr. Moore'un işleri çeviriyi hepimizin iste-

diği hızda bitirmesine engel olunca, Dr. Aveling'in, yapıtın bir bölümünü üzerine alma önerisini sevinerek kabul ettik. Aynı zamanda, Marx'ın en küçük kızı Bayan Aveling, aktarmaları gözden geçirmeyi ve İngiliz yazarları ile Mavi kitaplardan alınmış ve Marx tarafından Almancaya çevrilmiş pek çok pasajın yerine asıllarını koymayı önerdi. Birkaç kaçınılmaz istisna dışında bu, bütünüyle yapılmış bulunuyor.

Kitabın aşağıdaki kısımları Dr. Aveling tarafından çevrilmiştir: (1) Onuncu Bölüm (İşgünü), ve Onbirinci Bölüm (Artı-Değer Oranı ve Kitlesi); (2) Altıncı Kısım (Ücret, Ondokuzuncu Bölümden Yirmiikinci Bölüme kadar); (3) Yirmidördüncü Bölümün son kısmını, Yirmibeşinci Bölümü ve Sekizinci Kısmın tamamını (Yirmialtıncı-Otuzüçüncü Bölümler) kapsamak üzere, Yirmidördüncü Bölümün Dördüncü kesiminden (... Koşullar) kitabın sonuna kadar olan kısım; (4) yazarın iki önsözü. Kitabın geri kalan kısmı Mr. Moore tarafından çevrilmiştir. Çeviricilerin herbiri sadece kendi payına düşen kısımlardan sorumlu olduğu halde, ben, yapıtın tümünün ortak sorumluluğunu taşıyorum.

Çalışmamız boyunca esas alınmış olan Almanca üçüncü baskısı Marx'ın bıraktığı ve ikinci baskının, 1873'te yayınlanmış Fransızca metindeki işaretli pasajlar ile değiştirilecek pasajlarını gösteren notların yardımıyla, 1883'te ben hazırlamıştım.* Böylece ikinci baskının metninde yapılan değişiklikler, on yıl kadar önce Amerika'da tasarlanan, ama yeterli ve uygun bir çevirici bulunamaması nedeniyle vazgeçilen İngilizce çeviri için Marx'ın hazırladığı müsveddelerde öngörülen değişikliklere genellikle uygun düşmüştür. Bu müsveddeleri, bize, yararlanmamız için eski dostumuz Hoboken, N. J.'den Bay. F. A. Sorge, verdi. Bu müsveddelerde, Fransızca baskıya dayanılarak yapılacak daha başka değişikliklere de işaret ediliyor; ama üçüncü baskı için elde bulunan son talimattan epeyce eski olduklarından, bunları, özellikle güçlükleri yenmemize yardımcı olduğu haller dışında, serbestçe kullanmaya kendimi yetkili görmedim. Aynı şekilde, güç pasajların çoğunun çevirisi sırasında, aslındaki tam anlamdan bir şeyler feda edilmek zorunda kalındığında, bizzat yazarın neleri feda edebileceğinin bir ölçüsü olarak Fransızca metne başvurulmuştur.

Bununla birlikte, okuru, gene de bir güçlükten kurtarabilmiş

* *Le Capital*, par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par L'auteur. Paris. La Châtre. Bu çeviri, özellikle kitabın son kısmında, Almanca ikinci baskının metnindeki önemli değişiklikleri ve ekleri içermektedir.

değiliz: bazı terimlerin yalnız günlük yaşamda değil, ekonomi politikte kullanılan anlamından farklı anlamda kullanılması. Ama bu, kaçınılmazdı. Bir bilimin her yeni yönü, bu bilimin teknik terimlerinde bir devrim içerir. Hemen hemen her yirmi yılda bir, terminolojisinin tümü köklü olarak değişen ve bir dizi farklı adlar almamış tek bir organik bileşim bulmanızın zor olduğu kimya biliminde, bu, en iyi biçimde görülür. Ekonomi politik, genellikle, ticaret ve sanayi hayatının terimlerini oldukları gibi almakla ve bunlarla iş görmekle yetinmiş, böyle yaparak, bu terimlerin ifade ettikleri dar çerçeve içerisine kendisini hapsettiğini tamamen gözden kaçırmıştır. Böylece, hem kârın ve hem de rantın, emekçinin işverenine sağlamak zorunda kaldığı ürünün ödenmemiş bölümünün parçaları (son ve tek sahibi olmamakla birlikte ona ilk elkoyan kimsedir) olduğunun tamamen farkında bulunulmasına karşın, henüz İngiliz klasik ekonomi politiği bile, kâr ve rantların kabul edilmiş kavramlarının ötesine asla gidemedi, ürünün bu karşılığı ödenmemiş kısmını (Marx, buna, artı-ürün diyor) bir tüm olarak bütünlüğü içersinde hiç incelemedi ve bunun için de, bunun ne kaynağı, ne mahiyeti, ne de değerinin daha sonraki bölüşümünü düzenleyen yasalar üzerinde açık bir kavrayışa ulaşamadı. Aynı biçimde, tarımsal ya da el zanaatları dışında kalan bütün sanayi, hiç bir ayrım gözetilmeksizin manüfaktür terimi içersinde toplanmış, böylece iktisat tarihinin büyük ve temelden farklı iki dönemi, yani el işçiliği çerçevesi içinde işbölümüne dayanan asıl manüfaktür dönemi ile makineye dayanan modern sanayi dönemi arasındaki ayrım gözden kaçırılmıştır. Ayrıca, modern kapitalist üretimi, insanlığın iktisat tarihinde sadece bir geçiş aşaması olarak gören bir teorinin, bu üretim biçimine değişmez ve sonsuz gözüyle bakan yazarların alışkın oldukları terimlerden farklı terimler kullanmak zorunda kalacağı apaçıktır.

Yazarın aktarmalar yaparken uyguladığı yöntem konusunda birkaç söz söylemek yersiz olmasa gerekir. Çoğu zaman, başka kaynaklardan yapılan aktarmalar, bilindiği gibi, metinde öne sürülen olumlamaları desteklemek için belgesel kanıt olarak kullanılırlar. Ama birçok hallerde, belli bir düşüncenin ilkönce ne zaman, nerede ve kim tarafından açık seçik öne sürüldüğünü göstermek için iktisatçı yazarlardan pasajlar aktarılır. Bu görüş belli bir zamanda egemen olan toplumsal üretim ve değişim koşullarının azçok yeterli bir ifadesi olarak önem taşıyorsa, Marx'ın bu görüşü kabul edip etmemesine ya da genel olarak geçerli olup olmamasına bakılmaksızın, aktarılır. Bu aktarmalar, bu nedenle, bilim tari-

hinden alınmış sürekli bir açımlama olarak metni tamamlarlar.

Çevirimiz, yapıtın sadece birinci kitabını [cildini] kapsıyor. Ama bu ilk kitap, geniş ölçüde kendi başına bir bütündür ve yirmi yıldır bağımsız bir yapıt olarak kabul edilmiştir. 1885'te Almanca olarak benim yayımladığım ikinci kitap [cilt], 1887'nin sonundan önce yayımlanması olanağı bulunmayan üçüncü kitap [cilt] olmaksızın mutlaka noksan olacaktır. Üçüncü kitabın Almanca orijinali yayınlandığı zaman, bunların her ikisinin de İngilizce baskısını hazırlamayı düşünmek zamanı gelmiş olacaktır.

Das Kapital'e Kara Avrupası'nda çoğu zaman "işçi sınıfının İncil'i" denir. Bu yapıtta ulaşılan sonuçların, sadece Almanya ve İsviçre'de değil, Fransa'da, Hollanda'da, Belçika'da, Amerika'da ve hatta İtalya'da ve İspanya'da her geçen gün giderek artan ölçüde büyük işçi sınıfı hareketinin temel ilkeleri haline geldiğini; her yerde, işçi sınıfının, varılan bu sonuçlarda, kendi durumunun ve özlemlerinin en uygun ifadesini bulduğunu gitgide daha çok farkettiğini, bu hareketi yakından bilen hiç kimse yadsımayacaktır. Ve İngiltere'de de Marx'ın teorileri, şu anda bile, işçi sınıfı saflarında olduğu kadar "kültürlü" kimseler arasında da yayılmakta olan sosyalist hareket üzerinde güçlü bir etki yapmaktadır. Ama hepsi bu değil, İngiltere'nin ekonomik durumunun esaslı bir incelemeye tâbi tutulması gereğinin karşı konulmaz ulusal bir zorunluk olarak duyulacağı zaman hızla yaklaşmaktadır. Üretimin sürekli ve hızlı genişlemesi ve bu nedenle de pazarlar olmadan işlemesi mümkün olmayan İngiliz sanayi sistemi, bir durgunluğa giriyor. Serbest ticaret kaynaklarını tüketmiş durumda; ve Manchester bile, kendi eski ekonomik inançlarından şüphe eder durumda.* Hızla gelişen yabancı sanayi, her yerde, yalnızca gümrük duvarlarıyla korunan pazarlarda değil, açık pazarlarda da ve hatta Manş'ın bu tarafında bile İngiliz üretiminin karşısına dikilmiş bulunuyor. Üretici güç geometrik oranla arttığı halde, pazarlar olsa olsa aritmetik oranla büyüyor. 1825'ten 1867'ye kadar durmadan tekrarlanagelen onar yıllık durgunluk, refah, aşırı üretim ve bunalım dönemleri, gerçekten ömrünü tamamlamış gibi görünüyor; ama yalnızca bizi devamlı ve süreğen bir depresyonun bataklığına bırakmak için. Öz-

* Manchester Ticaret Odasının bugün öğleden sonra yapılan üç aylık toplantısında, serbest ticaret konusunda ateşli bir tartışma oldu. "İngiltere'nin serbest ticaret örneğini başka ülkelerin izlemesi için 40 yıl boşuboşuna bekleyen bu oda, bu durumun yeniden gözden geçirilmesi zamanının geldiği düşüncesindedir" anlamında bir karar tasarısı önerildi. Karar tasarısı 21'e karşı 22 oyla, yani bir oy farkı ile reddedildi. — *Evening Standard,* 1 Kasım 1886.

lemle beklenen refah dönemi gelmeyecek; bunu haber veren belirtileri görmemizle bunların ufukta kaybolmaları bir oluyor. Bu arada, birbirini izleyen her kış, "bu işsizleri ne yapmalı?" büyük sorununu yeniden ortaya çıkarıyor, ama işsizlerin sayısı yıldan yıla kabarırken, bu soruyu yanıtlayacak kimse yok; ve biz, sabırları tükenen işsizlerin, kaderlerini kendi ellerine alacakları anı neredeyse hesap edecek hale geldik. Kuşkusuz, teorisinin tümü, İngiltere'nin ekonomik tarihinin ve koşullarının bir ömür boyu incelenmesinin sonucu olan ve bu çalışmasıyla, hiç değilse Avrupa'da, İngiltere'nin barışçı ve yasal yollarla kaçınılmaz toplumsal devrimin tümüyle etkilenebileceği biricik ülke olacağı sonucuna varan bir adamın sesine, böyle bir anda, kulak vermek gerekir. O, aynı zamanda, bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıflarının "kölelikten yana bir isyan" çıkarmaksızın boyun eğeceklerini pek ummadığını da sözlerine eklemeyi kuşku yok ki hiç unutmadı.

5 Kasım 1886

FRIEDRICH ENGELS

ALMANCA DÖRDÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

DÖRDÜNCÜ baskı, hem metne hem de dipnotlara son biçimlerini vermemi gerektiriyordu. Aşağıdaki kısa açıklama, bu görevi nasıl yerine getirdiğimi gösterecektir.

Fransızca baskı ile Marx'ın müsvedde notlarını bir defa daha karşılaştırdıktan sonra, Almanca metne, bu çeviriden bazı eklemeler daha yaptım. Bunlar şu sayfalardadır: 80 (3. baskıda 88), 458-60 (3. baskıda 509-10), 547-51 (3. baskıda 600), 591-93 (3. baskıda 644) ve 596 (3. baskıda 648), dipnot 1. Ayrıca, Fransızca ve İngilizce baskıları örnek alarak, maden işçileri ile ilgili uzun dipnotu metne kattım (3. baskıda 509-15, 4. baskıda 461-68). Öteki küçük değişiklikler, tamamen teknik niteliktedir.

Bunlardan başka, özellikle tarihî koşulların gerektirdiği yerlerde daha birkaç açıklayıcı not ekledim. Bütün bu ek dipnotlar köşeli parantez içine alınmış ya da adımın ilk harfleriyle ya da "D. H." harfleri ile gösterilmiştir.*

Bu arada, İngilizce baskının yayınlanması ile birçok aktarmaların baştan sona gözden geçirilmesi zorunlu hale gelmişti. Bu baskı için Marx'ın en küçük kızı Eleanor, bütün aktarmaları asıllarıyla karşılaştırmak işini üzerine aldı ve böylece İngilizce kaynaklardan alınan ve büyük çoğunluğu teşkil eden aktarmalar, Almancadan tekrar çevrilmiş olarak değil İngilizce asılları halinde verilmiş oldu. Dördüncü baskıyı hazırlarken bu metne başvurmak işi de bana düşüyordu. Bu karşılaştırma çeşitli küçük yanlışlıkları ortaya çıkarttı. Kısmen not defterinden kopye edilirken yapılan yanlışlıklar yüzünden, kısmen de üç baskının birikmiş baskı yanlışlıkları yüzünden sayfa numaraları yanlış gösterilmişti; böylesine büyük aktarmalar not defterinden alınırken kaçınılmaz olarak yanlış yerlere konmuş ya da işaretler atlanmıştı; yer yer bazı sözcükler isabetsiz çevrilmiş; Marx'ın henüz İngilizce bilmediği ve İngiliz İktisatçılarını Fransızca çevirilerinden okuduğu, 1843-45 yıllarına ait Paris'te tutulmuş eski not defterlerinden alınan pasajlarda, örneğin şimdi İngilizce asıllarından yararlanılan Steuart, Ure vb. yazarlardan alınan pasajlarda, dilden dile yapılan iki çeviriden dolayı ufak tefek anlam farkları ortaya çıkmış ve buna benzer bazı küçük yanlışlar ya da ihmaller olmuştu. Ancak, dördüncü baskıyı daha öncekilerle karşılaştıran herkes, bütün bu yorucu gözden geçirme ve düzeltmelerin yapıtta sözü edilmeye değer en büçük bir değişme yapmadığı kanısına varacaktır. Yapıtta yalnızca bir tek aktarmanın, Richard Jones'dan yapılan aktarmanın asıl metindeki yeri bulunamamıştır (4. baskı; s. 562, dipnot 47). Marx, belki de kitabın adını yazarken atlamış olacak.** Öteki bütün aktarmalar inandırıcılık değerini aynen korumakta ya da bugünkü tam biçimleriyle bu değeri daha da artırmaktadırlar.

Bununla birlikte, şimdi burada eski bir hikâyeye dönmek gereğini duyuyorum.

Benim bildiğim kadarıyla, Marx tarafından yapılan aktarmalardan yalnız bir tanesinin doğruluğu şüphe konusu olmuştur. Bu konu onun ölümünden sonra da devam ettiği için burada onu bilmemezlikten gelmem yerinde olmaz.

7 Mart 1872 tarihinde Alman Sanayiciler Birliğinin, Berlin'de yayınlanan organı *Concordia*'da "Karl Marx Nasıl Aktarır?" başlıklı imzasız bir yazı çıktı. Yazıda, ahlâka sığmayan ve yakışık-

* İngilizce ve Türkçe çeviride köşeli parantez [ ] içinde verilmiş ve "*F.E.*" harfleri ile işaretlenmiştir. —*ç*.

** Marx, kitabın adında değil, sayfa numarasında yanlışlık yapmıştır. Sayfa 37 yerine 36 yazmıştır.

sız bir dille, Gladstone'un 16 Nisan 1863 tarihli Bütçe Konuşmasından yapılan aktarmanın (Uluslararası İşçi Birliğinin 1864 yılı *Açış Konuşmasında* ve sonra tekrar *Kapital*'in I. cilt, s. 617, 4. baskı; s. 671, 3. baskı) tahrif edildiği iddia ediliyor ve, "bu başdöndürücü servet ve kudret artışı tamamen mülk sahibi sınıflara inhisar ediyor" cümlesindeki tek bir sözcüğün bile Hansard'ın* stenoyla tutulmuş (yarı-resmî) raporunda bulunmadığı öne sürülüyordu. "Ama bu cümle Gladstone'un konuşmasının hiç bir yerinde yok. Orada, tam karşıtı ifade edilmiştir." (Altı çizilerek devam ediliyor): *"Bu cümle hem biçim, hem öz olarak Marx tarafından araya sıkıştırılmış bir yalandır."*

Concordia'nın bu sayısı, Marx'a Mayısta gönderilmişti; Marx, 1 Haziran tarihli *Volksstaat*'da adsız yazara karşılık verdi. Aktarma için hangi gazete haberinden yararlandığını hatırlayamadığı için önce iki İngilizce yayında çıkmış aynı anlamdaki parçayı, sonra da *The Times*'da çıkan haberi belirtmekle yetindi. Bu gazeteye göre Gladstone şöyle söylemişti:

*"That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognisance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes possessed of property."***

Görüldüğü gibi, Gladstone, burada, böyle olsaydı üzülürdüm, diyor, oysa *böyledir:* bu başdöndürücü servet ve kudret artışı tamamen mülk sahibi sınıfa inhisar *ediyor.* Yarı-resmî Hansard'a gelince Marx şöyle devam *ediyor:* "Daha sonra üzerinde oynanan metinde [*zurecht gestümpert*], Bay Gladstone, bir İngiliz maliye bakanının ağzından çıktığında, kuşkusuz, saygınlığını yitirecek bu pasajı değiştirecek [*wegzupfuschen*] kadar kurnazdı. Aslında bu, İngiliz parlamentosunda gelenekselleşmiş bir usuldür ve hiç de küçük Lasker'in, Bebel'e karşı bir buluşu değildir.

* İngiliz Parlamentosundaki konuşmaları resmî olarak yayınlayan zabıtlar. —ç.

** "Bu ülkenin zenginliği yönünden işte durum böyle. Ben kendi payıma, bu başdöndürücü servet ve kudret artışının varlıklı sınıflara inhisar ettiği inancında olsaydım, bunu kaygıyla ve acıyla karşılardım. Bu, çalışan halkın durumunu hiç dikkate almıyor. Belirttiğim ve sanırım doğru hesaplara dayanan bu artış, tamamen mülk sahibi sınıflara inhisar eden bir artıştır." —ç.

Adsız yazar kızdıkça kızıyor. 4 Temmuz tarihli *Concordia'*da çıkan cevabında, ikinci elden kaynakları bir yana itiyor ve parlamentoda yapılan konuşmaları, steno ile tutulan zabıtlardan almanın "adet" olduğunu alçakgönüllülükle belirtiyor; bununla birlikte, *The Times'*da çıkan haber ile ("tahrif edilmiş" cümleyi içeren haber) Hansard'ın metninin (bu cümleyi almayan) "esasta birbirine tamamen uyduğunu", oysa, aynı biçimde *The Times'*ın haberinin, "*Açış Konuşması*ndaki o mahut pasajın tam karşıtını" içerdiğini de sözlerine ekliyor. Bu adam, *The Times'*ın haberinin, o "mahut pasaj" ile birlikte "onun karşıtını" da açıkça içerdiği gerçeğini özenle gizliyor. Bütün bunlara karşı gene de adsız yazar batağa saplanıp kaldığını ve ancak yeni bir hilenin kendisini kurtarabileceğini hissediyor. Böylece, yukarda gösterdiğimiz gibi kendi makalesi "küstahça yalanlarla" dolu olduğu, ve "kötü niyet", "hilekârlık", "uydurma beyan", "şu uydurma aktarma", "küstahça yalancılık", "tamamıyla tahrif edilmiş bir aktarma", "bu tahrifat", "tek kelimeyle rezilce" vb. gibi yüce sövgülerle süslü bulunduğu halde, konuyu başka bir alana kaydırmayı gerekli görüyor ve bunun için "ikinci bir makalede biz (yani yalancı olmayan adsız yazar), Gladstone'un sözlerine atfettiğimiz anlamı açıklayacağız" vaadinde bulunuyor. Sanki hiç bir değer taşımayan özel düşüncesinin konuyla herhangi bir ilişkisi varmış gibi. Bu ikinci makale, 11 Temmuz tarihli *Concordia'*da çıktı.

Marx, gene 7 Ağustos tarihli *Volksstaat'*da karşılık verdi ve bu kez de sözkonusu pasajın 17 Nisan 1863 tarihli *Morning Star* ve *Morning Advertiser'*in haberlerindeki metnini yayınladı. Her iki habere göre de, Gladstone, bu başdöndürücü servet ve kudret artışının "varlıklı sınıflara" inhisar ettiğine inanmış olsaydı, bunu endişe verici vb. bir durum olarak kabul edeceğini söylüyordu. Ama bu artış, gerçekten "tamamen mülk sahibi sınıflara inhisar *ediyordu"* Böylece bu haberler de sözcüğü sözcüğüne "uydurularak metne katılmış" cümleyi tekrarlıyorlardı. Marx, ayrıca, *The Times* ve Hansard'ın metinlerini karşılaştırarak, birbirlerinden ayrı olarak ertesi sabah çıkan üç gazetenin haberlerinin içeriklerinin eşdeğer olmasıyla bu cümlenin gerçekten söylendiğini, Hansard'ın bilinen "âdetlere" göre gözden geçirilen metninde bulunmadığını ve Gladstone'un bu cümlesinin Marx'ın sözleriyle "sonradan kayıplara karışmış olduğunu" bir kez daha saptıyor. Nihayet Marx, bu adı belirsiz yazarlarla daha fazla uğraşacak zamanı olmadığını bildiriyor. Yazara da herhalde bu kadarı yetmiş olmalı ki, Marx'a *Concordia'*nın başka sayısı gönderilmiyor.

Bununla sorun kapanmış gibi görünüyordu. Gerçi sonraları bir-iki kez Cambridge Üniversitesi ile ilişkisi olan kimselerden, Marx'ın *Kapital*'de tariflere sığmaz bir edebî cinayet işlediği yolunda esrarengiz rivayetler bize kadar ulaştı. Ancak bütün araştırmalarımıza rağmen, kesin hiç bir şey öğrenilemedi. Ardından, 29 Kasım 1883'te Marx'ın ölümünden sekiz ay sonra, *The Times*'da, Trinity College, Cambridge başlıklı ve Sedley Taylor imzalı bir mektup çıktı. En tatlı cinsten şirket işleriyle gönül eğlendiren bu küçük adam, durup dururken bizi nihayet yalnız Cambridge kaynaklı rivayetler konusunda değil *Concordia*'daki adsız yazar konusunda da aydınlatmış oldu.

"Son derece garip görünen şey", diyordu Trinity College'ın küçük adamı, "Gladstone'un [Açış] konuşmasından açıkça kötü bir niyetle yapılan aktarmayı ... teşhir etmek işinin *Profesör Brentano*'ya (o sırada Breslau, şimdi Strasburg Üniversitesinden) ait olmasıdır. Bay Karl Marx önce aktarmayı savunmaya çalışmış, ama, Brentano'nun ustaca yürüttüğü saldırıların kendisini düşürdüğü öldürücü acz içerisinde, Bay Gladstone'un 17 Nisan 1863 tarihli *The Times*'da çıkan metnini, Hansard'da yayınlanmadan önce, bir İngiliz Maliye Bakanı için "kuşkusuz saygınlığını yitirecek" olan pasajını "yoketmek" için "üzerinde oynadığını" öne sürmek küstahlığını göstermiştir. Brentano'nun, metinleri ayrıntılı bir biçimde karşılaştırarak Bay Gladstone'un sözlerine dayandırılan kurnazca seçilip bir araya getirilmiş aktarmaları tamamen dıştaladıktan sonra, *The Times* ve *Hansard*'ın metinlerinin birbirleriyle bağdaştıklarını göstermesi üzerine Marx, "zamanı olmadığı" bahanesi ile daha fazla tartışmaktan çekildi."

Demek ki, işin aslı buydu! Ve Bay Brentano'nun *Concordia*'daki adsız kampanyası, Cambridge'in verimli iş ortaklığının muhayyilesinde böyle ihtişamla yansıyordu. Demek, Alman Sanayiciler Birliğinin bu St. George'u, kılıç elde dimdik duruyor, ve "saldırıdaki yönetim ustalığıyla" böylece savaşıyordu, oysa cehennem zebanisi Marx "öldürücü acz içinde" ayaklarının dibinde "hemen" son nefesini veriyordu.

Ne var ki, bütün bu şiirsel savaş sahnesi, bizim St. George'umzun hilesini gizlemekten başka bir işe yaramaz. Artık, burada, "uydurma sokuşturma" ya da "tahrifat" değil, yalnızca "kurnazca seçilip biraraya getirilmiş aktarma" sözkonusudur. Konu bütünüyle başka bir yöne kaydırılmıştır ve bunun nedenini St. George ile onun Cambridge'li uşağı gayet iyi bilirler.

Eleanor Marx, *The Times* onun mektubunu yayınlamayı red-

dettiği için, aylık *To-day* dergisinde (Şubat 1884) karşılık verdi. Tartışmayı, tekrar sözkonusu tek soruya getirdi: Marx bu cümleyi "uydurarak metne sokuşturmuş" muydu, sokuşturmamış mıydı? Bay Sedley Taylor, buna verdiği karşılıkta, ona göre, "belirli bir cümlenin Bay Gladstone'un konuşmasında geçip geçmediği sorunu", Brentano—Marx tartışmasında, "tartışma konusu aktarmanın, Bay Gladstone'un kastettiği anlamı vermek ya da buna engel olmak niyetiyle yapılıp yapılmaması sorunu ile kıyaslanırsa çok önemsiz kalır" diyordu. Ardından, *The Times*'in haberindeki "sözlerde çelişkiler" olduğunu kabul ediyor, ama bütünüyle doğru olarak yorumlanırsa, yani Gladstoncu liberal anlamda, Bay Gladstone'un *kastının* ne olduğunu gösterdiğini söylüyordu. (*To-day,* Mart 1884.) Burada en komik nokta da, artık bizim Cambridge'li küçük adamın, sözkonusu konuşmayı, adsız Brentano'ya göre "âdet olduğu" üzere Hansard'dan *değil* de, aynı Brentano'nun "beceriksizce" dediği *The Times* haberinden aktarmakta ısrar etmesidir. Böyle olması da doğaldır, çünkü o cansıkıcı cümle Hansard'da yoktur.

Eleanor Marx, *To-day* dergisinin aynı sayısında bütün bu iddiaları çürütmekte hiç de güçlük çekmedi. Bay Taylor, ya 1872'deki tartışmayı okumuştur ve şimdi yalnız "uydurma ekleme ler" yapmakla kalmayıp "sahtekârlığı" da gizlemiş oluyordu, ya da bu tartışmayı okumadığı için susmalıydı. Her iki halde de şurası kesindi ki, dostu Brentano'nun Marx'ın "uydurma" ekleme yaptığı suçlamasına bir an bile katılmaya cesaret edemedi.

Tersine, şimdi anlaşılan, Marx uydurma ekleme yapmak şöyle dursun, önemli bir cümleyi atlıyordu. Oysa bu aynı cümle *Açış Konuşması*'nın 5. sayfasında, "uydurma ekleme"den birkaç satır önce verilmiştir. Gladstone'un konuşmasındaki "çelişkiye" gelince, *Kapital*'in 618. sayfasında (3. baskı, s. 672), dipnot 105'te, "Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki devamlı ve apaçık çelişkilere" işaret eden Marx'ın kendisi değil midir? Ne var ki, o, bunları, Bay Sedley Taylor'vari liberal duyguları okşayacak biçimde çözümlemek cesaretini göstermiyordu. Eleanor Marx cevabının sonunda durumu şöyle özetliyordu:

"Marx, aktarılmaya değer hiç bir şeyi atlamadığı gibi "uydurma" hiç bir şey de eklememiştir. Ama o, Bay Gladstone'un konuşmasındaki belirli bir cümleyi, söylendiğine hiç kuşku bulunmayan, ama her nasılsa bir yolunu bulup Hansard'dan çıkıp giden bir cümleyi yerine yerleştirmiş, yokolup gitmekten kurtarmıştır."

Bay Sedley Taylor da böylece ağzının payını aldı ve bütün

bu profesörsel dalaverenin sonucu, yirmi yıl boyunca ve iki büyük ülke arasında uzun uzun konuşuldu, o günden bu yana, hiç kimse, Marx'ın bilimsel dürüstlüğüne dil uzatmak cesaretini gösteremedi; bir de, hiç kuşkusuz Bay Sedley Taylor, bundan böyle, Bay Brentano'nun edebî savaş bildirilerine, tıpkı Bay Brentano'nun Hansard'ın kutsal yanılmazlığına duyduğu güven kadar inanacaktır.

Londra, 25 Haziran 1890

FRİEDRİCH ENGELS

MARX'IN *KAPİTAL*'İ*

I

YERYÜZÜNDE kapitalistler ve işçiler bulunduğundan beri, işçiler için bu kitap kadar önemli bir kitap çıkmadı. Bugünkü bütün toplumsal sistemimizin üzerinde döndüğü eksen olan sermaye ve emek arasındaki ilişki, ancak bir Alman'ın yapabileceği bir kavrayış ve kesinlikle, ilk kez bu kitapta bilimsel olarak geliştirilmiştir. Bir Owen'ın, bir Saint-Simon'un ya da bir Fourier'nin yazılarının değeri ne olursa ve ne olmakta devam ederse etsin, bütün modern toplumsal ilişkiler alanının, daha aşağıda bulunan dağ görünümlerinin en yüksek doruğunda duran bir gözlemcinin gözleri önüne serilmesi gibi, açıkça ve anaçizgileri içinde belirdiği bir yüceliğe yükselmek bir Alman'a bırakılmıştı.

Bu güne dek, ekonomi politik, bize, emeğin bütün zenginlikle-

* *Demokratisches Wochenblatt*'ta (Leipzig) 21 ve 28 Mart 1868'de yayınlanan makaleler.

rin kaynağı ve bütün değerlerin ölçüsü olduğunu, öyle ki, üretimleri aynı işzamanına malolan iki nesnenin aynı değere sahip bulunduğunu, ve ortalama olarak sadece eşit değerler birbiri arasında değişilebilir olduklarına göre, bunların da birbirleriyle değişilmeleri gerektiğini öğretmiştir. Ama aynı zamanda, sermaye adını verdiği biriktirilmiş bir emek türünün varolduğunu, bu sermayenin içerdiği kaynaklar aracıyla, canlı emek üretkenliğini yüz kat, bin kat artırdığını, ve bu yüzden, kâr ya da kazanç denilen belirli bir tazminat istediğini de öğretir. Hepimizin bildiği gibi, işler gerçekte şöyle gelişir: biriktirilmiş ölü emeğin kârları durmadan daha geniş, kapitalistlerin sermayeleri durmadan çok daha büyük bir hale gelirken, canlı emeğin ücreti durmadan daha küçük, sadece ücretle yaşayan emekçiler yığını durmadan daha kalabalık ve daha yoksul bir duruma gelir. Bu çelişkiyi nasıl çözümlemeli? Eğer işçiye, ürününe kattığı emeğin tam değeri verilirse, kapitalist için bir kâr nasıl kalabilir? Ve yalnızca eşit değerler değişildiklerine göre, işçiye, ürüne kattığı emeğin tam karşılığının verilmesi gerekir. Öte yandan, eşit değerler kendi aralarında nasıl değişilebilirler, eğer, birçok iktisatçının kabul ettiği gibi, bu ürün işçi ile kapitalist arasında paylaşılıyorsa, işçi, ürününün tam değerini nasıl alabilir? İktisat, bugüne kadar, bu çelişki karşısında çaresiz kalmış ve bu konuda karışık ve boş formüllerden başka bir şey yazmamış ya da gevelememiştir. Hatta iktisadın daha önceki sosyalist eleştiricileri bile, bugüne dek, bu çelişkiyi vurgulamaktan başka bir şey yapamadılar; sonunda Marx, bu kârın asıl kaynağında ortaya çıkış sürecini belirleyip, ve böylece her şeyi açıklığa kavuşturana dek, kimse, bu çelişkiyi, çözümleyemedi.

Marx, sermayenin gelişmesini incelerken, kapitalistlerin, değişimle, sermayelerinin değerlerini artırmaları gibi basit ve herkesçe bilinen bir olgudan hareket eder: kapitalistler paraları ile meta satın alırlar, ve sonra, bu metaı, onun kendilerine maliyetlerinden daha fazla para karşılığında satarlar. Örneğin, bir kapitalist bin talere aldığı pamuğu binyüz talere satar, böylece yüz taler "kazanmış olur". İlk sermaye üzerinde bu yüz talerlik fazlalık, Marx tarafından, *artı-değer* olarak adlandırılır. Bu artı-değer nereden gelir? İktisatçıların düşüncelerine göre, sadece eşit değerler birbirleriyle değiştirilirler, ve bu, soyut teori alanında, kuşkusuz, doğrudur. Öyleyse pamuğun satın alınması ve yeniden satılması, üçyüz gümüş groşene karşı bir gümüş taler verilmesi, ya da tersine, bir gümüş talerin bozuk para ile değiştirilmesi gibi işlemler insanı ne kadar daha zengin, ne kadar daha yoksul yapar-

sa, o kadar bir artı-değer sağlar. Ayrıca artı-değer, satıcıların, metalarını değerlerinin üstünde satmaları, ya da alıcıların bu metaları değerlerinin altında satınalmalarından da gelemez, çünkü herkes sırasıyla bazan alıcı, bazan satıcıdır ve böylece, satıcı olarak kazandığını alıcı olarak kaybeder. Aynı biçimde, artı-değer, alıcıların metalara fazla, ve satıcıların ise düşük bir değer biçmelerinden de gelemez, çünkü bu yeni bir değer, ya da artı-değer değil, yalnızca mevcut sermayenin kapitalitsler arasında farklı bir bölüşümünü meydana getirir. Gene de, kapitalist, metaları değerine alıp değerine sattığı halde, bu işten, verdiğinden daha fazla değer elde eder. Bu, nasıl olur?

Kapitalist, mevcut toplumsal koşullardaki meta piyasasında, *tüketimi yeni bir değerin kaynağı olan, yeni bir değerin yaratılması olan* özel nitelikte *bir meta* bulur, ve bu meta — *işgücü*'dür.

Nedir işgücünün değeri? Her metaın değeri, üretiminin gerektirdiği emek ile ölçülür. İşgücü, kendisinin olduğu kadar, ölümünden sonra da işgücünün sürekliliğini sağlayan ailesinin varlığını sürdürmesi için, belirli miktarda yaşama araçlarına gereksinme duyan canlı işçi biçiminde bulunur. Öyleyse bu yaşama araçlarını üretmek için gerekli olan zaman, işgücünün değerini temsil eder. Kapitalist, bu değeri [işçiye -ç.] haftalık olarak öder ve böylece işçinin bir haftalık emeğini kullanmak üzere satın alır. Buraya kadar, iktisatçı baylar, işgücünün değeri konusunda, bizimle aşağı yukarı aynı düşüncede olacaklardır.

Şimdi kapitalist, işçisini işe koşar. Belirli bir zaman içinde, işçi, haftalık ücretinin temsil ettiği kadar iş yapacaktır. Kabul edelim ki, bir işçinin haftalık ücreti, üç işgününü temsil etsin. Buna göre, işe pazartesi günü başlayan işçi, çarşamba akşamı, *ödenen ücretin tam değerini* kapitaliste geri vermiş, yeniden kazandırmış olacaktır. Ama o zaman çalışmayı durduracak mı? Hiç de değil. Kapitalist onun *haftalık* emeğini satın almıştır ve işçi, haftanın son üç gününde de, çalışmasını sürdürmek zorundadır. İşçi tarafından, ücretinin karşılığını geri vermek için gerekli bulunan süreyi aşan zaman boyunca sağlanan bu *artı-emek,* kârın, sermaye hacminin durmadan büyüyen artışının, *artı-değerin kaynağıdır*.

İşçinin, üç gün sonunda, aldığı ücreti ödediğini, ve öbür üç gün kapitalist için çalıştığını ileri sürmenin keyfî bir varsayım olduğu söylenmesin. Burada, işçinin, ücretinin karşılığını geri vermek için tastamam kaç güne, üç güne mi, iki güne mi, yoksa dört güne mi ihtiyacı olduğunu bilmenin hiç bir önemi yoktur, zaten bu, koşullara göre değişir; ama asıl önemli olan şudur ki, kapitalist, kar-

şılığını ödediği emek dışında *karşılığını ödemediği* bir emeği de koparıp alır, ve kapitalist, sonunda, işçiden sadece ona ücret olarak ödediği kadar bir emek elde ettiği gün bütün kârı toz olacağı için, atelyesini kapatacaktır, bu, keyfî bir varsayım değildir.

Ve işte tüm çelişkilerin çözümü. Artı-değerin kaynağı (ki kapitalistin kârı, bunun önemli bir kısmını oluşturur), şimdi iyiden iyiye açık ve doğal bir durum almış bulunuyor. İşgücünün değeri ödenir, ama bu değer, kapitalistin işgücünden sızdırmak istediği değerden çok düşüktür, ve aradaki fark, *ödenmemiş emek*, kapitalistin, ya da daha doğru söylemek gerekirse, kapitalist sınıfın payını oluşturur. Hatta yukarda verilmiş bulunan örnekte, pamuk satıcısının pamuğundan elde ettiği kârın bile, eğer pamuk fiyatları yükselmemişse, ödenmemiş emeğe dayanması gerekir. Tüccar, metaını, ürününden, o yüz taler dışında kendisi için bir kâr sızdırabilen, ve bunun sonucu, cebine indirdiği ödenmemiş emeği onunla paylaşan bir pamuklu imalâtçısına satmış olmalıdır. Zaten toplumun bütün çalışmayan üyelerini işte bu ödenmemiş emek besler. Kapitalist sınıfa düşen devlet ve belediye vergileri, toprak sahiplerinin toprak kiraları vb., işte bu fon üzerinden ödenir. Mevcut tüm toplumsal düzen, ödenmemiş emeğe dayanır.

Öte yandan, ödenmemiş emeğin, yalnızca, bir yandan kapitalistlerin, öte yandan ücretli işçilerin yürüttükleri üretimin bugünkü koşullarında ortaya çıktığını varsaymak da, saçma olur. Tersine. Ezilen sınıf her zaman ödenmemiş emek sağlama durumunda kalmıştır. Köleliğin emeğin örgütlenmesinin egemen biçimi olduğu bütün uzun dönem boyunca, köleler, kendilerine yaşama araçları biçiminde geri verilenden çok daha fazla bir emek sağlamışlardır; serflik rejiminde ve köylü angaryasının ortadan kaldırılmasına kadar da, durum aynı olmuştur; hatta burada, emekçinin geçimini sağlamak için harcadığı zaman ile senyöre verdiği artık-emek arasındaki ayrım gözle görülecek kadar açıktır, çünkü, gerçekte, ikincisi, birincisinin tamamen dışında yapılır. Biçim şimdi değişmiştir, ama durum aynıdır, çünkü, "toplumun bir kısmı, üretim araçları tekeline sahip kaldığı sürece, ister özgür olsun ister olmasın, emekçi, kendi geçimi için gerekli emek zamanına, üretim araçları sahibinin geçim araçlarını üretmeye yönelik bir fazla çalışma zamanı eklemek zorundadır". (Marx, [*Kapital*], s. 202.)

II

Bir önceki makalede, bir kapitalist tarafından çalıştırılan her işçinin iki çeşit emek sağladığını gördük: çalışma zamanının bir

kısmında kapitalistin kendisine ödediği ücretin karşılığını verir, ve Marx, emeğin işte bu kısmına *gerekli-emek* der. Ama sonra, [işçinin -ç.] çalışmasını sürdürmesi gerekir, ve bu zaman içerisinde, kapitalist için, kârın önemli bir kısmını oluşturduğu *artı-değeri* üretir. Emeğin bu kısmına da artı-emek adı verilir.

İşçinin, ücretini karşılamak için üç gün, ve kapitalist yararına artı-değer üretmek için de üç gün çalıştığını varsayalım. Bir başka deyişle, bu, günde oniki saatlik çalışma üzerinden, işçinin, her gün, ücreti için altı, ve artı-değer üretmek için gene altı saat çalışması demektir. Bir kimsenin haftada ancak altı günü, ya da eğer pazar da katılırsa yedi günü vardır. Ama bir kimse, bir tek günden, altı, sekiz, on, oniki, onbeş, hatta daha fazla çalışma saati sağlayabilir. İşçi bir günlük ücreti için, kapitaliste, bir işgününü satmıştır. *Ama bir işgünü nedir?* Sekiz saat mi, yoksa on sekiz saat mi?

İşgününün elden geldiğince uzun olmasında kapitalistin çıkarı vardır. İşgünü ne kadar uzun olursa, o kadar çok artı-değer üretir. İşçi, ücretinin karşılanmasından fazla harcadığı her iş saatinin kendisinden haksız olarak alındığı yolunda haklı bir duygu besler; o, kişisel acı deneyiyle fazla saat çalışmanın ne anlama geldiğini öğrenir. Kapitalist kârı için savaşır, işçi sağlığı için, yalnızca çalışmak, uyumak ve yemek yemek için değil, ama öteki insanî faaliyetlerde bulunabilmek için de, günde birkaç saatlik dinlenme için de savaşır. Geçerken belirtilebilir ki, rekabet, onların arasındaki en insanseverleri bile arkadaşlarına katılmaya ve işzamanının mümkün olduğu kadar uzun olmasını bir kural haline getirmeye zorladığından ötürü, bu, ister bu mücadeleye katılmak istesin, ister istemesin, tek tek kapitalistlerin iyi niyetine bağlı değildir.

İşgününün saptanması için mücadele, özgür işçilerin tarih sahnesine ilk girişiyle birlikte başlamıştır, ve günümüze dek sürer. Farklı işlerde, farklı geleneksel işgünleri hüküm sürer; ama gerçekte, bunlara pek uyulmaz. Bir kimsenin gerçekten normal bir işgününün varlığından sözedebilmesi, ancak işgününün yasayla saptanması ve bunun işleyip işlemediğinin denetlenmesiyle mümkündür. Ve bu da şimdiye kadar sadece İngiltere'nin sınaî bölgelerinde mümkün olmuştur. Bu ülkede, bütün kadınlar ve on üç yaşından on sekiz yaşına kadar olan erkek çocuklar için on saatlik işgünü (beş gün boyunca onbuçuk ve cumartesi yedibuçuk saat) saptanmıştır, ve erkekler de, onlar olmaksızın çalışamayacaklarından, on saatlik işgününden yararlanırlar. Bu yasayı, İngiliz fabrika işçileri, egemen sınıf içindeki bölünmelerden ustaca yararlanma yo-

luyla olduğu kadar, uzun yıllar direnerek, fabrika sahiplerine karşı inatçı, usanmaz bir mücadele yürüterek, basın özgürlüğü, birleşme ve toplanma hakkı yoluyla, elde etmişlerdir. Bu yasa, İngiliz işçilerinin korunma aracı durumuna gelmiş ve yavaş yavaş büyük sanayiin bütün önemli kollarını, ve geçen yıl, hemen hemen *bütün işletmeleri,* hiç değilse kadın ve çocuk çalıştıran bütün işletmeleri kapsamına almıştır. Bu yapıt, İngiltere'de işgününün bu yasal düzenlenmesinin tarihi konusunda, en ayrıntılı malzemeyi içermektedir. Gelecek "Kuzey Almanya Reichtag"ı da, bir sanayi yasasını, dolayısıyla, fabrika çalışmasını düzenleme konusunu müzakere etme göreviyle karşılaşacaktır. Umarız ki, Alman işçileri tarafından gönderilecek hiç bir temsilci, Marx'ın kitabıyla adamakıllı içli-dışlı olmadıkça, bu yasanın müzakeresine girmeyecektir. *Orada yapılacak çok şey var.* Egemen sınıflar içindeki bölünmeler, işçiler için, İngiltere'de olduğundan çok daha elverişlidir, *çünkü genel oy, egemen sınıfları, işçilerin yardımını dilenmeye zorlamaktadır.* Bu koşullar içinde, eğer durumlarından yararlanmasını, ve her şeyden önce, tartışılan konunun ne olduğunu bilirlerse, proletaryanın dört-beş temsilcisi, *bir güçtür;* oysa burjuvaların durumu böyle değil. Ve bu amaçla, Marx'ın kitabı, onlara, bütün malzemeyi hazır bir biçimde vermektedir.

Daha teorik nitelikte bir dizi çok güzel başka incelemeleri bir yana bırakacak, ve sadece sermaye birikimini ele alan son kısım üzerinde duracağız. Bu kısımda, önce kapitalist üretim yönteminin, yani bir yandan kapitalistler, öte yandan ücretli işçiler tarafından işletilen yöntemin, sadece kapitalist için durmadan onun kârını değil, ama onunla birlikte durmadan işçi yoksulluğunu da yeni baştan ürettiği tanıtlanmaktadır; öyle ki, bir yanda bütün yaşama araçlarının, bütün hammaddeler ve bütün iş aletlerinin sahipleri olan kapitalistlerin, ve öte yanda, en iyi koşullarda, kendini, onu çalışacak durumda tutmaya ve çalışacak durumda yeni bir proleter kuşağı yetistirmeye ancak yetecek bir miktardaki geçim araçları karşılığı işgücünü bu kapitalistlere satmaya zorunlu gören büyük işçiler yığının bulunması durmadan sağlanmış olsun. Ama sermaye, sadece kendini yeniden üretmekle kalmaz: durmadan büyür ve kat kat artar, ve böylece mülksüz işçiler yığını üzerindeki gücünü artırır. Ve tıpkı sermayenin kendini durmadan daha büyük bir ölçek üzerinde yeniden üretmesi gibi, modern kapitalist biçimi de, durmadan daha büyük bir ölçek üzerinde, durmadan artan bir sayıda, mülksüz işçiler sınıfını yeniden üretir.

"... Sermayenin birikimi geniş bir ölçüde, bir kutupta da-

ha çok kapitalist ya da daha büyük sermaye, ötekinde daha çok ücretli işçi olmak üzere sermaye ilişkisini yeniden üretir, ... *Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir.*" ([*Kapital*], s. 600 [Moscow 1965, s. 613-614].)

Ama makinelerdeki ilerlemeler ve tarımın yetkinleşmesi vb. sayesinde, aynı miktar ürün elde etmek için durmadan daha az işçiye gereksinme olduğuna, bu yetkinleşme, yani bir işçi fazlalığı meydana getirme olgusu, hızla artan sermayeden bile daha hızlı geliştiğine göre, bu sayısı durmadan artan işçiler ne olur? Bu işçiler, işlerin kötü gittiği ya da şöyle böyle olduğu zamanlarda, ya emek değerlerinin *altında* ücret alırlar ve düzensiz bir biçimde çalıştırılırlar, ya da geçimleri kamu yardımıyla sağlanır, ama işlerin özellikle canlı olduğu zamanlarda, İngiltere'de açıkca görüldüğü gibi, kapitalistler sınıfı için gereklí olan, ne var ki, *koşullar ne olursa olsun,* düzenli olarak çalıştırılan işçilerin direnme gücünü kırmaya ve ücretlerini düşük tutmaya yarayan yedek bir sanayi ordusu oluştururlar.

"Toplumsal servet ... ne kadar büyük olursa ... nispî artı-nüfus ya da yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. ... Ama bu yedek ordunun faal orduya göre oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi o kadar büyük olur. Nihayet, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmî yoksulluk da o kadar yaygın olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak yasasıdır.*" (*Kapital*, s. 631 [Moscow 1965, s. 644].)

İşte bunlar, modern zamanların kapitalist toplumsal sisteminin, kesinlikle bilimsel bir biçimde tanıtlanmış —ve resmî iktisatçıların bir çürütme girişiminde bile bulunmaktan özenle kaçındıkları— başlıca yasalarından birkaçıdır. Ama bununla, her şey söylenmiş oluyor mu? Hiç bir zaman. Marx, kapitalist üretimin kötü yanlarını nasıl gözler önüne seriyorsa, aynı ölçüde, toplumun üretici güçlerinin gelişmesini, toplumun *tüm* üyeleri için insanoğlunun hakkı olan eşit gelişmeyi mümkün kılmak için, bu toplumsal biçimin zorunlu olduğunu açıkça tanıtlıyor. Bunun için, daha önceki bütün toplumsal biçimler çok yoksuldu. Kapitalist üretim, ilk olarak, bunun gerekli koşulları olan zenginliği ve üretici güçleri yaratıyor; ama aynı zamanda, bu zenginlik ve üretici güçlerin, bugün olduğu gibi tekelleştirici bir sınıf yararına değil, tüm toplum yararına kullanımını istemekte kendini gitgide daha zorunlu görecek toplumsal sınıfı oluşturan ezilen işçiler yığınını da yaratır.

FRİEDRİCH ENGELS

BİRİNCİ KİTAP

KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

BİRİNCİ KISIM

META VE PARA

BİRİNCİ BÖLÜM

META

BİRİNCİ KESİM. — METAIN İKİ ÖĞESİ: KULLANIM-DEĞERİ VE DEĞER (DEĞERİN ÖZÜ VE DEĞERİN BÜYÜKLÜĞÜ)

Kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta birikimi"[1] olarak kendini gösterir, bunun birimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, bir metaın tahlili ile başlamalıdır.

Meta, her şeyden önce, bizim dışımızda bir nesnedir, ve taşıdığı özellikleriyle, şu ya da bu türden insan gereksinmelerini gideren bir şeydir. Bu gereksinmelerin mahiyeti, örneğin ister mideden, ister hayalden çıkmış olsun, bir şey değiştirmez.[2] Burada,

[1] Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin, 1859, s. 3. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara 1974, s. 45.]

[2] "İstek, gereksinme demektir; o, ruhun iştahıdır ve tıpkı vücudun açlığı gibi doğaldır. ... Şeylerin çok büyük bir kısmı, ruhun gereksinmelerini karşıladığı için değerlidir." Nicholas Barbon, *A Discourse Concerning Coining the New Money Lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations*, &c., London 1696, s. 2, 3.

nesnenin, bu gereksinmeleri, geçim aracı olarak doğrudan doğruya mı, yoksa üretim aracı olarak dolaylı yoldan mı, nasıl giderdiği de bizi ilgilendirmemektedir.

Demir, kâğıt vb. gibi her yararlı şeye, iki görüş açısından, nitelik ve nicelik açısından bakılabilir. Her yararlı şey, birçok özelliklerin bir bütünüdür ve bunun için çeşitli yönlerden yararlı olabilir. Şeylerin çeşitli kullanımlarını bulup ortaya çıkarmak tarihin işidir.[3] Yararlı nesnelerin niceliğini ölçmek için toplumca benimsenen ölçüleri saptamak da böyledir. Bu ölçülerin farklı oluşunun nedeni, kısmen ölçülecek nesnelerin mahiyetlerinin farklı oluşu, kısmen de alışkanlıklardır.

Bir şeyin yararlılığı, onu, bir kullanım-değeri haline getirir.[4] Ama bu yararlılık, belirsiz bir şey değildir. Metaın fiziksel özellikleriyle sınırlı olduğu için, o, metadan ayrı bir varlığa sahip değildir. Demir olsun, buğday olsun ya da elmas olsun, bir meta, bu nedenle, maddî bir şey olduğu için, bir kullanım-değeridir, yararlı bir şeydir. Metaın bu özelliği, o metaın yararlı niteliklerinden istifade etmek için gerekli olan emek miktarına bağımlı değildir.

Kullanım-değeri ele alınırken, biz daima, şu kadar düzine saat, şu kadar metre keten ya da şu kadar ton kömür gibi belirli niceliklerden sözettiğimizi varsayarız. Metaların kullanım-değerleri özel bir bilgi alanının, metaların ticarî bilgisinin malzemesini teşkil eder.[5] Kullanım-değerleri, ancak kullanım ya da tüketim ile bir gerçek haline gelir: bunlar, ayrıca, toplumsal biçimi ne olursa olsun, her türlü servetin özünü teşkil ederler. İncelemek üzere olduğumuz toplum biçiminde bunlar, ayrıca, değişim-değerinin maddî taşıyıcılarıdır.

[3] Şeylerin kendilerine özgü bir hassaları (bu, Barbon'un kullanım-değeri için özel terimidir) vardır ve "tıpkı mıknatısın demiri çekmesi gibi, her yerde bu hassa aynıdır", (*l.c.*, s. 6). Mıknatısın demiri çekme hassasından ancak, bu özelliğin yardımı ile manyetik kutuplaşma keşfedildikten sonra yararlanılmaya başlanılmıştır.

[4] "Herhangi bir şeyin doğal değeri, zorunlu gereksinmeleri karşılamaya uygunluğundan, ya da insan yaşamına kolaylık ve rahatlık sağlayıcı olmasından ibarettir." (John Locke, *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest*, 1691, in Works Edit. Lond.. 1777, c. 2, s. 23). 17. yüzyıl İngiliz yazarlarında sık sık, *"worth"* ["kıymet"] sözcüğünün kullanım-değeri, *"value"* ["değer"] sözcüğünün değişim-değeri anlamında kullanıldığını görürüz. Bu, gerçekten varolan bir şey için Cermen kökenli, onun zihinde yansıyanı için Latin asıllı bir sözcük kullanmaktan hoşlanan bir dil anlayışına tamamen uyan bir durumdur.

[5] Burjuva toplumunda, her insanın alıcı olarak, ansiklopedik meta bilgisine sahip olduğu yolunda ekonomik bir *fictio juris* [varsayım —ç.] egemendir.

Değişim-değeri, ilk bakışta, bir nicel ilişki olarak birbirleriyle değişilen değişik türden kullanım-değerlerindeki oran olarak[6] zamana ve yere göre durmadan değişen bir ilişki olarak görünür. Böyle olunca değişim-değeri, raslantıya bağlı, tamamen göreli, ve bunun sonucu metaın özünde mevcut bir değer olarak görünür; metadan ayrılamayan ve onun özünde bulunan bir değişim-değeri ise, terimlerde bir çelişki gibi gelir.[7] Konuyu biraz daha yakından ele alalım.

Belli bir meta, örneğin bir *quarter* buğday, x kadar ayakkabı boyasıyla, y kadar ipekle, ya da z kadar altınla vb., kısacası, çok farklı oranlardaki başka metalarla değiştiriliyor. Bu durumda, buğdayın, bir değil birçok değişim oranı var demektir. Ama, x kadar ayakkabı boyası, y kadar ipek ya da z kadar altın vb. hep bir *quarter* buğdayın değişim-değerini temsil ettiklerinden, x kadar ayakkabı boyasının, y kadar ipeğin, z kadar altının vb. değişim değeri olarak, ya birbirlerinin yerlerini alabilmeleri, ya da birbirlerine eşit olmaları gerekir. Bunun için, birincisi: belli bir metaın geçerli değişim-değerleri eşit bir şeyi ifade eder; ikincisi: değişim-değeri genellikle sadece bir anlatım biçimi, metada bulunan ama ondan ayırdedilebilen olağan-dışı (*phenomenal*) bir biçimdir.

Örneğin, buğday ve demir gibi iki meta alalım. Bunların arasındaki değişim oranı ne olursa olsun, bu daima belli bir miktar buğdayı, bir miktar demire eşit kılan bir denklemle gösterilebilir: diyelim, 1 *quarter* buğday = x ton demir olsun. Bu denklem bize ne anlatır? Bu denklem, bize, iki farklı şeyde, bir *quarter* buğday ile x ton demirde, her ikisinde de eşit miktarlarda ortak bir şeyin var olduğunu anlatır. Öyleyse bu iki şeyin, ne biri ne de ötekisi olmayan üçüncü bir şeye eşit olması gerekir. Bunun için de, bunların herbirinin, değişim-değeri olarak, bu üçüncü şeye indirgenebilir olması gerekir.

Basit bir geometrik örnek bunu aydınlatacaktır. Çokgenlerin alanlarını hesaplamak ve karşılaştırmak için, bunları üçgenlere ayırırız. Ama, üçgenin alanı, onun görünen biçiminden tamamen

[6] "Değer, bir şeyle diğer bir şey, bir ürün miktarı ile diğer bir ürün miktarı arasındaki değişim oranından ibarettir" (Le Trosne, *De l'Intérât Social*, Physiocrates, Ed. Daire. Paris, 1846, s. 889.)

[7] "Hiç bir şey yaratılışında değere sahip değildir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 6.), ya da Butler'ın söylediği gibi:

"Bir şeyin değeri
"Getireceği şey kadardır."

farklı bir şeyle, yani tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yarısı ile ifade edilir. Aynı şekilde, metaların değişim-değerlerinin de, kendilerinde az ya da çok miktarda bulunan ortak terimlerle ifade edilebilmesi gerekir.

Bu ortak "şey" metaların geometrik, kimyasal ya da başka bir doğal özelliği olamaz. Bu gibi özellikler, ancak onlara bir yararlılık sağladıkları, onları kullanım-değeri haline getirdikleri zaman bizim için önemli olurlar. Ama, metaların değişimi, kuşkusuz, kullanım değerinden tamamen soyutlanarak karakterize edilen bir iştir. Öyleyse, bir kullanım-değeri, ancak yeterli miktarda olmak kaydıyla, bir başka kullanım-değerinden farksızdır. Ya da, yaşlı Barbon'un dediği gibi, "Değerleri eşitse, bir tür eşya, hemen hemen başka bir tür eşyadır. Eşit değerdeki şeyler arasında fark ya da ayrılık yoktur. ... Yüz pound değerindeki kurşun ya da demir, yüz pound değerindeki gümüş ya da altın kadar değerlidir."[8] Kullanım-değeri olarak metalar, her şeyden önce birbirinden farklı niteliklerdir; ama değişim-değerleri olarak sadece farklı miktarlardır ve dolayısıyla zerre kadar kullanım-değeri içermezler.

Demek ki, metaların kullanım-değerini bir yana bırakırsak, geriye ortak tek bir özellikleri, emek ürünleri olmaları özelliği kalır. Ancak, emek ürününün kendisi bile elimizde bir değişikliğe uğramıştır. Emek ürününü, kullanım-değerinden soyutlarsak, aynı zamanda onu kullanım-değeri yapan maddî unsurlardan ve biçimlerden de soyutlamış oluruz; artık o, masa, ev, iplik, ya da herhangi yararlı bir şey değildir. Maddî bir şey olarak varlığı, yokolmuştur. Ve artık kendisine, bir doğramacının, duvarcının, eğiricinin ya da başka türden belirli bir üretici emeğin ürünü olarak bakılamaz. Ürünlerin yararlı nitelikleri ile birlikte, hem bunlarda şekillenmiş çeşit çeşit emeğin yararlı niteliğini, hem de bu emeğin somut biçimlerini yoketmiş oluruz; hepsinde ortak olandan başka bir şey kalmamıştır; hepsi de tek ve aynı tür emeğe, soyut insan emeğine indirgenmiştir.

Şimdi de bu ürünlerin herbirinden arta kalan şeyi alalım; bu, herbirinde, hayalî aynı gerçekten, türdeş insan emeğinin salt toplanmasından, harcanış biçimi ne olursa olsun, harcanmış işgücünden ibarettir. Bütün bu şeyler, şimdi bize şunu anlatıyorlar: bunların üretimleri sırasında insan işgücü harcanmıştır, ve bunlarda insan emeği cisimleşmiştir. Hepsinde ortak olan toplumsal özün billurları olarak bakıldığında bunlar — Değerdir.

[8] N. Barbon, *l.c.*, s. 53 ve 7.

Metalar değişildiklerinde, onların değişim-değeri, kendini kullanım-değerlerinden tamamen bağımsız bir şey olarak ortaya koyduğunu görmüştük. Ama, bunların kullanım-değerini soyutlarsak, geriye, yukarda açıklandığı gibi, Değer kalır. Bunun için, metalar deşildiğildiklerinde, kendini değişim-değeri olarak ortaya koyan ortak öz, onların değeridir. İncelememiz ilerledikçe, değişim-değerinin, içerisinde metaların değerinin kendisini gösterebildiği ya da ifade edilebildiği tek biçim olduğu görülecektir. Bununla brilikte, şimdilik, değerin mahiyetini, onun biçiminden bağımsız olarak ele almak zorundayız.

Bir kullanım-değeri, ya da yararlı bir madde, bu nedenle, ancak, içerisinde soyut insan emeğinin somutlaştığı ya da maddeleştiği için bir değere sahiptir. Peki öyleyse bu değerin büyüklüğü nasıl ölçülecek? Açıkça, malın içerdiği, değer yaratıcı özün, yani emeğin niceliğiyle ölçülür. Emeğin niceliği, onun süresiyle ölçülür, ve işzamanının ölçütü de hafta, gün ve saat olarak ifade edilir.

Bazıları, bir metaın değeri, onun için harcanın emeğin niceliğiyle belirlendiğine göre, işçi ne kadar tembel ya da beceriksiz olursa, metaın üretimi için o kadar fazla zaman gerekeceğinden, onun metaının o kadar değerli olacağını sanabilirler. Oysa, değerin özünü teşkil eden emek, türdeş insan emeğidir, bir biçimli (*uniform*) işgücü harcamasıdır. Bir toplumun ürettiği tüm metaların toplam değerinde somutlaşan toplam işgücü birçok tek tek birimlerden meydana gelmekle birlikte, burada, türdeş insan işgücü kitlesi olarak kabul edilir. Bu birimlerin herbiri, toplumsal ortalama işgücü niteliğini taşıdıkları ve bu nitelikleri ile etkili oldukları sürece, birbirlerinin aynıdır; yani, bir metaın üretimi için ortalama olarak gerekli, ya da toplumsal olarak gerekli zamandan daha fazlasına gereksinme göstermedikleri sürece, biri diğerinin aynıdır. Toplumsal olarak gerekli işzamanı, bir malı, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde edebilmek için gerekli zamandır. İngiltere'de buharla işleyen dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlanmasından sonra, belirli bir miktar ipliği kumaş haline getirmek için gerekli işzamanı belki de yarıya inmişti. Oysa el tezgâhında çalışan dokumacılar, aynı işi, aynı eskisi kadar zamanda yapmaya devam etmişlerdir; ama o değişiklikten sonra, emeklerinin bir saatlik ürünü sadece yarım saatlik toplumsal emeği temsil etmiş ve bunun sonucu olarak da eski değerinin yarısına düşmüştür.

Öyleyse görüyoruz ki, herhangi bir malın değerinin büyüklüğünü, toplumsal olarak gerekli-emek miktarı ya da onun elde edil-

mesi için toplumsal bakımdan gerekli işzamanı belirler.[9] Buna bağlı olarak tek tek her meta kendi türünün ortalama örneği olarak kabul edilmelidir.[10] Bunun için, eşit nicelikte emek içeren, ya da aynı sürede üretilebilen metaların değerleri, aynıdır. Bir metaın değeri ile başka bir metaın değeri arasındaki ilişki, birincinin üretimi için gerekli işzamanı ile ikincinin üretimi için gerekli işzamanı arasındaki ilişki gibidir. "Değer olarak bütün metalar, yalnızca donmuş işzamanının belirli kitleleridir."[11]

Bu nedenle, bir metaın üretimi için gerekli olan işzamanı sabit tutulursa, o metaın değeri de sabit kalır. Ama, işzamanı, emeğin üretkenliğinde meydana gelen her değişmeyle birlikte değişir. Bu üretkenlik çeşitli koşullar tarafından belirlenir; öteki şeyler yanında, işçilerin ortalama hüner düzeyi, bilimin durumu, ve onun pratik uygulama derecesi, üretimin toplumsal örgütlenmesi, üretim araçlarının boyutları ve etkililiği, ve fiziksel koşullar sayılabilir. Örneğin uygun mevsimlerde aynı emek miktarı 8 kile buğdayda maddeleştiği halde, uygun gitmeyen mevsimlerde sadece dört kilede maddeleşir. Aynı emek, zengin madenden, fakir madene göre daha çok maden cevheri çıkartır. Elmas yeryüzeyinde az raslanan bir şeydir, bu yüzden bulunup çıkartılması ortalama olarak çok işzamanına malolur. Öyle ki, küçük bir hacmi çok büyük emek temsil eder. Jacop, altın acaba hiç tam değerini bulmuş mudur diye kuşku duyar. Bu sözler elmas için daha da geçerlidir. Eschwege'ye göre, Brezilya'nın 1823 yılında sona eren seksen yıllık elmas madeni toplam üretimi, elmas daha çok emeğe malolduğu ve daha çok fazla değeri temsil ettiği halde, aynı ülkenin bir buçuk yıllık ortalama şeker ve kahve ürününün fiyatına ulaşamamıştır. Daha zengin madenlerde, aynı nicelikteki emek, daha çok elmasta maddeleşebilir ve elmasın değeri düşebilir. Eğer biz az bir emek harcayarak, kömürü elmasa dönüştürmeyi başarabilseydik, elmasın değeri, tuğlanın değerinin altına düşebilirdi. Genel olarak, emeğin

[9] "Yaşamak için gerekli şeylerin değeri, birbirleriyle değişildikleri zaman, bunların üretimleri için zorunlu ve normal sayılan emeğin niceliğine bağlıdır." (*Some Thoughts on the Interest of Money in General, and Particularly in the Public Funds*, &c., Lond. s. 36.) Geçen yüzyılda yazılan ve yazarı belli olmayan bu dikkat çekici yapıtta tarihi de bulunmuyor. Bununla birlikte, içeriğine bakılırsa, George II zamanında, aşağı yukarı 1739 ya da 1740 yıllarında yayınladığı anlaşılıyor.

[10] "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte, fiyatın genel olarak belirlenmesine ve özel koşullara bakılmaksızın belirlenen, tek bir kitle meydana getirirler." (Le. Trosne, *l.c.*, s. 893.)

[11] K. Marx, c. 1, s. 6.

üretkenliği ne kadar büyük olursa, bir malın üretimi için gerekli işzamanı o kadar kısa, o malda billurlaşan emek miktarı o kadar az, ve değeri de o kadar küçük olur; tersine, emeğin üretkenliği ne kadar azsa, bir malın üretimi için gerekli olan işzamanı o kadar çok, malın değeri o kadar büyük olur. Bu nedenle, bir metaın değeri, o metada maddeleşmiş emeğin miktarı ile doğru orantılı, üretkenliği ile ters orantılı olarak değişir.

Bir şey değere sahip olmadan da bir kullanım-değerine sahip olabilir. Bu, o şeyin insana yararlılığı emeğe bağlı olmadığı zaman sözkonusudur. Hava, işlenmemiş toprak, doğal çayırlar ve otlaklar vb. böyledir. Bir şey, meta olmadan da, yararlı ve insan emeği ürünü olabilir. Gereksinmelerini kendi emeğinin ürünü ile doğrudan doğruya karşılayan kimse, gerçekte, kullanım-değeri yaratır ama meta yaratmamıştır. Meta üretmek için, o kimsenin yalnızca kullanım-değerleri değil, başkaları için kullanım-değerleri, toplumsal kullanım-değerleri üretmesi gerekir. (Ve sırf başkası için üretmesi de yetmez. Ortaçağ köylüsü, feodal bey için ürün-rant-tahıl, papaz için öşür-tahıl üretirdi. Ama, ne bu ürün-rant-tahıl, ne de öşür-tahıl, bir başkası için üretilmiş olmaları gerçeğine karşın, meta haline gelmemişlerdi. Bir ürünün meta olabilmesi için, kullanım-değeri olacağı başka bir kimseye, değişim yoluyla devredilmesi gerekir.)* Nihayet, hiç bir nesne, yararlı bir şey değilse, değere sahip olamaz. Eğer o şey yararsız ise, onda bulunan emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz, ve bu yüzden değer yaratmaz.

İKİNCİ KESİM. — METADA SOMUTLAŞAN EMEĞİN İKİ YÖNLÜ NİTELİĞİ

İlk bakışta, bir meta, kendini, bize, iki şeyin karmaşığı olarak göstermişti: kullanım-değeri ve değişim-değeri. Daha sonra, emeğin de iki yanlı mahiyeti olduğunu gördük; çünkü, değerde ifadesini bulduğuna göre, emek de, kullanım-değerlerinin bir yaratıcısı olarak taşıdığı aynı niteliklere sahip değildir. Metalarda bulunan emeğin bu ikili mahiyetine ilkönce işaret eden ve eleştirici bir yaklaşımla inceleyen ben oldum.[12] Bu nokta, ekonomi politiğin berrak bir şekilde anlaşılmasında eksen olduğu için, daha fazla ayrıntılara inmek

[12] *Zur Kritik...*, s. 12, 13 ve passim. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 45 vd..]

* [*4. Almanca baskıya not:* Bu parantezi koymamın nedeni, o olmayınca çoğu zaman, üretici tarafından tüketilmeyen her ürünü Marx'ın meta saydığı gibi bir yanlış anlayışa düşülmesidir. — *F.E*]

zorundayız.

Bir ceket ile 10 yarda keten bezi gibi iki meta alalım; bunlardan birincisinin değeri, ikincisinin değerinin iki katı olsun; yani 10 yarda keten bezi = W ise, ceket = 2W'dir.

Ceket, belli bir gereksinmeyi karşılayan bir kullanım-değeridir. Onun varlığı, özel bir üretici faaliyet türünün sonucudur; bu faaliyetin mahiyeti, amacı, çalışma biçimi, malzemesi, araçları ve vardığı sonuçla belirlenir. Yararlılığı ürünün kullanılarak değerlenmesi ile ya da bu ürünün kullanım-değeri haline gelmesiyle kendisini gösteren emeğe, biz, yararlı emek diyoruz. Bu açıdan bakılınca, biz, emeğin yalnızca yararlı işlevini gözönünde bulunduruyoruz.

Ceket ile keten bezi, nitelik bakımından farklı iki kullanım-değerleri olduğu gibi, bunları üreten emeğin iki biçimi de, terzilik ve dokumacılık, farklıdır. Bu iki nesne nitelik bakımından farklı olmasalardı, farklı türden emeklerin ürünü olmasalardı, birbirleriyle metaların ilişkisi içinde karşı karşıya gelmezlerdi. Ceket ceketle değişilmez; bir kullanım-değeri, aynı cinsten başka bir kullanım-değeri ile değişilmez.

Tüm farklı kullanım-değerlerinin her çeşidine, eşit farklılıkta yararlı emek tekabül eder ve bunlar, toplumsal işbölümünde ait oldukları sıraya, cinse ve türe göre sınıflandırılırlar. Emeğin bu işbölümü, metaların üretimi için zorunlu bir koşuldur, ama tersi doğru değildir, yani metaların üretimi, işbölümü için zorunlu koşul değildir. İlkel Hint topluluklarında, meta üretimi olmaksızın toplumsal işbölümü vardır. Ya da daha yakınımızdan bir örnek vermek gerekirse, her fabrikada emek (iş), bir sisteme göre bölünmüştür, ama bu bölünme, işçilerin, kendi yaptıkları ürünlerin birbirleri arasında karşılıklı değişimi işlemine yol açmamıştır. Böyle ürünler, ancak, herbiri birbirinden bağımsız olarak oluşan ve bireylerin kişisel emeğine dayanan farklı türdeki emeklerin bir sonucu olarak metalar haline gelebilirler.

Öyleyse özetlersek: her metaın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyet vardır. İçlerinde somutlaşan yararlı emek, herbirinde nitel olarak farklı olmadığı sürece, kullanım-değerleri, birbirlerinin karşısında meta olarak duramazlar. Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplulukta, yani bir meta üreticileri topluluğunda, herbiri kendi hesabına çalışan münferit üreticilerin bağımsız olarak yürüttükleri yararlı emekler arasındaki bu nitelik farkı, karmaşık bir sistem, bir toplumsal işbölümü meydana getirecek bi-

çimde gelişir.

Ne var ki, örneğimizdeki ceketi ister terzi giysin isterse müşterisi, her iki halde de, ceket bir kullanım-değeri olarak iş görür. Ayrıca terziliğin özel bir meslek, toplumsal işbölümünün bağımsız bir kolu haline gelmesiyle de, ceket ile onu meydana getiren emek arasındaki ilişki değişmiş olmaz. Giyinme gereksinmesi onları zorladığından beri insanoğlu binlerce yıl, tek bir kişi bile terzi haline gelmeden, giyeceğini yapmıştır. Ancak, ceket ile keten bezi, doğanın kendiliğinden üretmediği maddî servetin bütün öteki unsurları gibi, varlıklarını, daima belirli bir amaçla yerine getirilen bir özel üretken faaliyete, belli doğa vergisi malzemelerin, belli gereksinmeler için kullanılması faaliyetine borçlu olmalıdır. Bunun için, kullanım-değerinin yaratıcısı olarak emek, yararlı emektir, bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak, insanoğlunun varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu ezelî ve ebedî doğal zorunluluk olmaksızın insan ile doğa arasında madde alışverişi, ve dolayısıyla da yaşam olamazdı.

Kullanım-değerleri, ceket, keten bezi vb. yani metaların madde olarak varlıkları iki unsurun birleşmesinden meydana gelir: madde ve emek. Bunlar üzerinde harcanan yararlı emeği kaldırırsak, geriye, insanın yardımı olmaksızın doğa tarafından konmuş olan maddî tortu kalır. İnsan, ancak tıpkı doğanın yaptığı gibi iş görür, yani maddenin biçimini değiştirir.[13] Ne var ki, bu biçim değiştirme işinde doğal güçler kendisine durmadan yardım eder. Öyleyse görüyoruz ki, emek, maddî servetin, ürettiği kullanım-değerlerinin tek kaynağı değildir. William Petty'nin dediği gibi, maddî servetin babası emek, anası da topraktır.

Kullanım-değeri olarak ele alınan metalardan, şimdi de metaların değerine geçelim.

Varsayımımıza göre, ceket, keten bezinin iki katı değere sahiptir. Ama bu, şimdilik bizi ilgilendirmeyen yalnızca bir nicel farklı-

[13] "İster insan elinin, ister genel fizik yasalarının eseri olsunlar, evrendeki bütün olgular, aslında yeniden yaratılmış şeyler değil, yalnızca maddenin biçim değiştirmesidir. İnsan aklının, yeniden üretim üzerinde düşünür ve tahlilde bulunurken, daima karşılaştığı iki unsur, birleştirme ve ayırmadır; aslında bu, toprağın, havanın ve suyun, buğday tanesine dönüşmesi, insan eliyle bir böceğe ipek yaptırılması, ya da devamlı çalışan bir saat yapmak üzere birkaç madenî parçaya biçim verilmesi gibi değer (Verri, burada, fizyokratlara karşı giriştiği polemikte ne tür değerden söz ettiğini kendisi de iyice bilmemekle birlikte *kullanım-değerini* kasteder) ve zenginliğin yeniden üretimidir." (Pietro Verri, *Meditazioni sulla Economia Politica* [ilk basımı 1773'te] Custodi'nin İtalyan İktisatçıları baskısında, Parte Moderna, c. XV, s. 21, 22.)

lıktır. Ancak şu kadarını hatırda tutuyoruz ki, eğer bir ceketin değeri 10 yarda keten bezinin iki katı ise, 20 yarda keten bezi, bir ceket ile aynı değerde olur. Değer olarak ceket ile keten bezi, aynı özün şeyleridir, temelde özdeş emeğin nesnel ifadeleridir. Ama terzilik ile dokumacılık, nitelik yönünden farklı emek türleridir. Bununla birlikte, öyle toplum durumları vardır ki, aynı kişi, terzilik ve dokumacılığı aynı zamanda sırayla yürütür; bu gibi durumlarda, bu iki tür emek biçimi, aynı bireyin çalışmasının salt iki değişik biçimidir ve farklı kişilerin özel ve belirlenmiş uğraşları değildir; terzimizin bir gün ceket, ertesi gün pantolon dikmesi, aynı kişinin, yalnızca emeğindeki bir değişmeyi göstermesi gibidir. Ayrıca, kapitalist toplumumuzda, belli miktarda bir insan emeğinin değişen talebe göre, bir zaman terzilik, başka bir zaman da dokumacılık biçiminde kullanıldığı daha göze çarpar. Bu değişiklik, sürtünmesiz olmaz, ama gene de olması zorunludur.

Üretici faaliyet, aldığı özel biçimi, yani emeğin yararlı niteliğini bir yana korsak insan işgücünün harcanmasından başka bir şey değildir. Terzilik ve dokumacılık, nitelik bakımından farklı üretici faaliyetler olmakla birlikte, her ikisi de, insan beyninin, sinirlerinin ve kaslarının üretici harcamasıdır ve bu anlamda, bunlar, insan emeği olarak aynıdır. Bunlar, insan işgücünün farklı iki harcanma biçiminden başka bir şey değildir. Kuşkusuz, bütün değişiklikler içinde aynı kalan bu işgücünün, biçimlerin çeşitliliği içinde harcanamadan önce, belli bir gelişme düzeyine ulaşması gerekir. Ama bir metaın değeri, soyut insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil eder. Tıpkı toplumda sıradan bir insan iken önemsiz bir rol oynadığı halde, bir general ya da bir banker olarak büyük bir rol oynaması gibi,[14] salt insan emeğinin rolü de buna benzer. Basit isgücünün sarfedilmesidir, yani, ortalama olarak, özel bir gelişme sözkonusu olmaksızın sıradan her insanın organizmasında mevcut olan işgücünün sarfedilmesidir. Ortalama basit emeğin, çeşitli ülkelerde ve değişik zamanlarda niteliğinin değiştiği doğrudur, ama belli bir toplumda o da belirlidir. Vasıflı emek, yalnızca yoğunlaştırılmış basit emek, ya da daha çok, çoğaltılmış basit emek demektir; belli miktarda vasıflı emek, daha çok miktarda basit emeğe eşit olarak kabul edilir. Deney, bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını göstermektedir. Bir meta, en vasıflı bir emeğin ürünü olabilir, ama değeri, basit vasıfsız emeğin ürünü ile eşitlenirse, bu, yalnızca basit emeğin belirli bir miktarını temsil eder.[15]

[14] Karş: *Hegel, Philosophie des Rechts,* Berlin, 1840 s. 250, § 190.

Onların ölçü birimleri olarak, farklı emek türlerinin, vasıfsız emeğe indirgenmesindeki farklı oranlar, üreticilerin gerisinde devam edip giden bir toplumsal süreç tarafından ortaya konur ve dolayısıyla, bunlar örf ve âdet tarafından saptanmış gibi görünür. Işimizi basitleştirmek için, bundan böyle emeğin her türünü vasıfsız emek, basit emek olarak kabul edeceğiz; böylece, devamlı indirgeme yapmak zahmetinden kurtulmuş olacağız.

Ceket ile keten bezini değer olarak ele aldığımız zaman bunları farklı kullanım-değerlerinden soyutladığımız gibi, bu değerlerin temsil ettiği emek için de aynı şeyi yapıyoruz: onun yararlı biçimleri arasındaki, dokumacılık ve terzilik arasındaki farkı dikkate almıyoruz. Kullanım-değeri olarak ceket ve keten bezi, özel üretici faaliyetlerin kumaş ve iplikle birleşmesidir, oysa ceket ile keten bezi, değer olarak, birbirlerinden ayrılmamış emeğin salt türdeş donmuş halidir ve bu değerlerde somutlaşmış olan emek, kumaş ve iplik ile ilişkili üretici faaliyetler açısından değil, yalnızca insan işgücünün harcanması olarak hesaba katılırlar. Terzilik ve dokumacılık, ceket ve keten bezinin kullanım-değerlerinin yaratılmasında, yalnız bu iki emek türü farklı nitelikte oldukları için zorunlu etkenlerdir; ama bunlar kendi özel niteliklerinden soyutlandığı ve her ikisinin de aynı nitelikte insan emeğine sahip oldukları gözönüne alınırsa, bu iki emek türü, terzilik ve dokumacılık, aynı malların değerlerinin özünü teşkil ederler.

Ancak, ceket ile keten bezi, yalnızca değerler değil, belirli büyüklükte değerlerdir, ve bizim varsayımımıza göre, ceket, on yardalık keten bezinin iki katı değerindedir. Peki ama, değerleri arasındaki bu fark nereden geliyor? Bu fark, keten bezinin içerdiği emeğin, ceketin içerdiği emeğin ancak yarısı kadar olmasından, ve dolayısıyla ikincinin üretimi sırasında, birincinin üretimi için gerekli olan zamanın iki katı işgücü harcanmasından ileri gelmektedir.

Öyleyse, kullanım-değeri esas alındığında, bir metaın içerdiği emek, yalnızca nitel olarak hesaba katılır, değer esas alındığında, yalnızca nicelik hesaba katılır ve ilkönce, yalın ve saf insan emeğine indirgenmesi gerekir. Sözkonusu olan, birincisinde Nasıl ve Ne?, ikincisinde Ne kadar? ve Ne sürede? sorularıdır. Bir metaın değerinin büyüklüğü kendisinde somutlaşan emeği temsil ettiğine göre, belli oranlarda alınan bütün metaların değer olarak eşit olması ge-

[15] Okur burada, işçinin belirli bir işzamanı için aldığı ücretin ya da değerin değil, bu işzamanının somutlaştığı metaın değerinin sözkonusu edildiğine dikkat etmelidir. Ücret bir kategori olarak, incelememizin bu aşamasında henüz mevcut değildir.

rekir.

Bir ceketin yapılması için gerekli her türlü yararlı emeğin üretkenlik gücü aynı kalıyorsa, yapılan ceketlerin değerlerinin toplamı, sayısı ile birlikte artar. Yani bir ceket, x günlük emeği temsil ediyorsa, iki ceket $2x$ günlük emeği temsil eder ve bu böyle devam edip gider. Ama varsayalım ki, bir ceketin üretimi için gerekli iş süresi, iki katına yükselsin ya da yarıya insin. Birinci durumda bir ceket, daha önceki iki ceket değerinde olur; ikinci durumda ise iki ceket, önceki bir ceket değerinde olur: oysa her iki durumda da ceket aynı işi görür ve içinde somutlaşan yararlı emek aynı niteliktedir. Ancak, üretimi için harcanan emeğin niceliği değişmiştir.

Kullanım-değerinin niceliğindeki artış, maddî servette bir artış demektir. İki ceketle iki insanı giydirebilirsiniz, bir ceketle ancak bir insanı. Bununla birlikte, maddî servetin niceliğindeki artış, aynı anda onun değer büyüklüğünde bir düşmeye tekabül edebilir. Bu karşıt hareket, kökenini, emeğin iki-yanlı niteliğinden alır. Üretici güç, kuşkusuz, yalnızca yararlı, somut emek biçimi ile ilgilidir ve belli bir zaman süresinde üretkenliğine bağımlı olarak herhangi bir özel üretici faaliyetin etkinliğidir. Bu nedenle, yararlı emek, üretkenliğindeki artma ya da eksilmeyle orantılı olarak, az ya da çok ürünlerin bereket kaynağı olur. Öte yandan, bu üretkenlikteki hiç bir değişme, değerle temsil edilen emeği etkilemez. Üretici güç, emeğin somut yararlı biçimlerinin bir niteliği olduğu için, emeği bu yararlı somut biçimlerden soyutladığımız anda, kuşkusuz, emekle artık bir ilgisi kalmaz. Bununla birlikte, üretici güç değişse bile, eşit zaman dönemleri süresince kullanılan aynı emek, daima eşit miktarlarda değer meydana getirir. Ama, eşit zaman dönemleri süresince farklı nicelikte kullanım-değerleri yaratır; üretkenlik gücü arttıkça bu miktar yükselir, azaldıkça düşer. Emeğin verimliliğini ve dolayısıyla da bu emeğin ürettiği kullanım-değerlerinin niceliğini artıran üretken güçte meydana gelen bu aynı değişme, böyle bir değişme, onların üretimi için gerekli toplam işzamanını kısaltması koşuluyla, kullanım-değerlerinin bu artan niceliğinin toplam değerini azaltır; ve bunun tersi de doğrudur.

Bir yandan, her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan işgücü harcamasıdır; ve bu, özdeş soyut insan emeği özelliğinde oluşu ile, metaların değerini yaratır ve ona biçim verir. Öte yandan, her türlü emek, insan işgücünün, özel bir biçimde ve belirli bir amaca dönük olarak harcanmasıdır, ve bu somut yararlı emek özelliği ile, kullanım-değerlerini üretir.[16]

ÜÇÜNCÜ KESİM. — DEĞERİN BİÇİMİ YA DA DEĞİŞİM—DEĞERİ

Metalar, dünyaya, kullanım-değerleri, eşyalar, ya da demir, keten bezi, buğday vb. gibi mallar olarak gelirler. Bu, onların, sade, yalın, maddî biçimidir. Bununla birlikte, bunlar, yalnızca iki yanlı bir şey oldukları, hem yararlılığın nesneleri ve hem de değerin taşıyıcıları oldukları için metadırlar. Birisi fiziksel ya da doğal biçim, birisi de değer-biçim olmak üzere, iki biçime sahip oldukları sürece, ancak meta olarak görünürler, ya da meta biçimine bürünürler.

Metaların değerinin gerçek varlığı, "onu nerede ele geçireceğimizi bilmememiz" yönünden Gönüllü Yosmadan ayrılır. Metaların değeri, onların özlerinin kaba maddiliğinin tam karşıtıdır, maddenin bir atomu bile bileşimine girmez. Bir metaı kendi başına elimize alıp istediğimiz gibi evirip çevirelim, değerin bir nesnesi olarak kaldığına göre, kavranılması olanaksız gibi görünür. Ama bir de, metaların değerinin salt toplumsal bir gerçe-

[16] Emeğin, her çeşit metaın değerini her zaman ölçmeye ve karşılaştırmaya yarayan yeterli ve gerçek tek ölçü olduğunu tanıtlamak için Adam Smith diyor ki, "Eşit emek niceliklerinin, her zaman ve her yerde emekçi için aynı değeri taşıması gerekir. Normal sağlık, güç ve faaliyet halinde, sahip olduğu ortalama hüner derecesi ile, istirahatinden, özgürlüğünden ve mutluluğundan daima aynı ölçüde fedakârlık etmek zorundadır." (*Wealth of Nations*, b. I, ch. V.) Adam Smith burada (ama her yerde değil), bir yandan değerin, metaların üretimi sırasında sarfedilen emek miktarı yoluyla saptanmasını, aynı şeyin, emeğin değeri vasıtasıyla saptanmasıyla karıştırıyor ve bunun sonucu olarak da, eşit miktarda emeğin daima aynı değere sahip olması gerektiğini tanıtlamaya çalışıyor. Öte yandan da, bir önseziyle, metaların değerinde kendisini ortaya koyan emeği, yalnızca işgücünün sarfı olarak kabul ediyor ve bunu, canlıların aynı zamanda normal faaliyetleri olarak değil de, istirahatten, özgürlükten ve mutluluktan fedakârlık olarak görüyor. Gözönünde tuttuğu, herhalde modern ücretli işçi oluyor. Adam Smith'in yukarda s. 39. dipnot 1'de sözü edilen eski ve adsız meslektaşı, daha yerinde olarak şöyle diyor: "bir insan, yaşaması için gerekli şeyleri sağlamak için bir haftalığına kendisini bir başkasının hizmetine veriyor ... ve bu adama işi karşılığı başka bir şey veren kimse, bu şeyin gerçek eşdeğerinin ne olduğunu, bunun kendisine ne kadar emeğe ve zamana mal olduğunu hesaplamak yoluyla ancak doğru bir tahminde bulunabilir; aslında bu, bir kimsenin bir nesne için belirli bir sürede harcadığı emeğin, bir başkasının aynı sürede bir başka şey için harcadığı emekle değişiminden başka bir şey değildir." (*l.c.*, s. 39.) [İngilizcenin, burada sözkonusu edilen emeğin iki farklı yönü için, iki farklı sözcüğe sahip olmak gibi bir üstünlüğü var. Kullanım-değeri yaratan ve nitel olarak dikkate alınan, *Labour* ["emek"] değil, *Work* ["iş"]; oysa Değer yaratan ve nicel olarak dikkate alınan, *Work* ["iş"] değil, *Labour* ["emek"]dir. — *F.E.*]

ğe sahip olduğunu aklımızdan çıkartmaz ve bu gerçekliği, yalnızca, özdeş bir toplumsal özü, yani insan emeğini ifade ettiği ya da taşıdığı sürece kazandığını gözönünde bulundurursak, değerin, ancak, metaın meta ile toplumsal ilişki içersinde kendini gösterebileceği sonucuna kolayca ulaşmış oluruz. Gerçekte biz, metaların ardında gizlenmiş değere ulaşmak için, metaların değişim-değerlerinden ya da değişim ilişkilerinden hareket etmiştik. Şimdi yeniden, değerin bize ilk kez yüzünü gösterdiği bu biçime dönmemiz gerekiyor.

Başka bir şey bilmese bile, herkes, metaların, hepsinde ortak olan bir değer biçimine sahip olduğunu, ve bunun, kullanım-değerlerinin çeşitli maddî biçimleri ile tam bir karşıtlık gösterdiğini bilir. Bunların para-biçimini kastediyorum.

Burada, bize, *burjuva* iktisadının bugüne kadar elini bile sürmediği bir görev, para-biçiminin oluşunun kaynağını, metaların değer-ilişkisi içindeki değeri belirten ifadesinin gelişmesinin kaynağını, en yalın ve hemen hemen farkedilemeyecek biçiminden, gözkamaştırıcı para-biçimine gelinceye kadar incelemek görevi bize düşüyor. Bunu yaparken, aynı zamanda, paranın ne olduğu bilmecesini de çözeceğiz.

En basit değer ilişkisinin, bir metaın, başka türden bir meta ile olan ilişkisi olduğu besbellidir. Bunun için, iki metaın değerleri arasındaki ilişki, bize, tek bir metaın değerinin en basit ifadesini sağlar.

A. DEĞERİN BASİT YA DA RASLANSAL BİÇİMİ

x kadar A metaı = y kadar B metaı, ya da
x kadar A metaı, y kadar B metaı değerindedir.
20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da
20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir.

1. *Değer ifadesinin İki Kutbu: Nispî Biçim ve Eşdeğer Biçim*

Değer biçiminin bütün sırrı, bu basit biçimde gizlidir. Bu nedenle, bunun tahlili oldukça güçtür.

Burada iki farklı türden metaın (örneğimizde keten bezi ile ceket), iki değişik rol oynadıkları açıktır. Keten bezinin değeri ceket ile ifade edilir; ceket bu değerin ifade edildiği araç hizmetini görür. Birinci aktif, ikincisi pasif bir rol oynar. Keten bezinin

değeri, nispî değer olarak ifade edilir, ya da nispî biçiminde ortaya çıkar. Ceket eşdeğer görevindedir, ya da eşdeğer biçiminde görünür.

Nispî biçim ile eşdeğer biçim, değer ifadesinin, birbiriyle sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı birbirine bağımlı ve ayrılmaz iki öğesidir; ama aynı zamanda da, herbiri ötekisini dıştalayan karşıt uçlardır, yani aynı ifadenin kutuplarıdır. Bunlar, bu ifade yoluyla ilişki içine giren iki farklı metaya aittirler. Keten bezinin değerini keten bezi olarak ifade etmek olanaksızdır. 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi, değerin ifadesi değildir. Tersine böyle bir denklem, sadece 20 yarda keten bezinin, 20 yarda keten bezinden başka bir şey olmadığını, kullanım-değeri olan keten bezinin belirli bir niceliği olduğunu ifade etmekten öte bir anlam taşımaz. Bunun için, keten bezinin değeri ancak nispî olarak, yani başka bir metaya nispet edilerek ölçülebilir. Keten bezinin değerinin nispî biçimi, bu yüzden, eşdeğer bir biçimde başka herhangi bir metaın varlığını —burada ceket— öngörür. Öte yandan, eşdeğer olarak düşünülen meta, aynı zamanda, nispî biçimini alamaz. Bu ikinci meta, değeri ifade edilen meta değildir. Onun görevi, sadece birinci metaın değerinin ifade edildiği araç olarak hizmet etmektir.

Kuşkusuz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da 20 yarda keten bezi 1 ceket değerindedir ifadeleri, karşıt bağıntıyı da gösterir: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, ya da 1 ceket, 20 yarda keten bezi değerindedir. Ama bu durumda, ceketin değerini nispî olarak ifade etmek için denklemi tersine çevirmem gerekir; ve bunu yaptığım anda keten bezi, ceket yerine eşdeğer haline gelir. Bu nedenle, tek bir meta, değerin aynı ifadesi içinde her iki biçimi aynı anda alamaz. Bu biçimlerin karşıt kutuplar olması nedeniyle, daima birbirlerini dıştalarlar.

Bu durumda, bir metaın nispî biçimine mi yoksa onun karşıtı eşdeğer biçimine mi bürüneceği, tamamen bu metaın değer ifadesindeki raslansal durumuna bağlıdır; yani, değeri ifade olunan meta oluşuna, ya da içersinde değerin ifade edildiği meta oluşuna bağlıdır.

2. *Değerin Nispî Biçimi*

(a.) *Bu biçimin mahiyeti ve anlamı*

İki metaın değer ilişkisi içinde saklı bulunan bir metaın değerinin basit ifadesini bulabilmek için, ilkönce bu ilişkiyi, nicel yönden tümüyle farklı ele almak zorundayız. Genellikle tutulan yol bunun tersidir ve değer ilişkisinde, birbirine eşit diye kabul

edilen iki farklı türden metaın belirli nicelikleri arasındaki orandan başka bir şey dikkate alınmamıştır. Şeylerin farklı büyüklükleri, ancak bunların büyüklükleri aynı birim ile ifade edildiklerinde, birbirleriyle nicel olarak karşılaştırılabileceği unutulmamalıdır. Yalnızca böyle bir birimle ifade edildikleri zaman onlar aynı ad altında toplanırlar ve bu yüzden kıyaslanabilirler.[17]

İster 20 yarda keten bezi = 1 ceket ya da = 20 ceket ya da = x ceket olsun, yani ister belli bir miktar keten bezi, birkaç ya da pek çok ceket değerinde olsun, bu ifadelerin hepsi, keten bezi ile ceketlerin, değer büyüklükleri olarak, aynı birimin ifadeleri, aynı türden şeyler oldukları anlamına gelir. Keten bezi = ceket, denklemin temelidir.

Ancak, nitelikleri böyle eşit varsayılan iki meta, aynı rolü oynamazlar. Burada ifade edilmiş olan, yalnız keten bezinin değeridir. Ama nasıl? Eşdeğeri, yani kendisi ile değiştirilebilir bir şey olan ceket, ona esas alınarak yapılmıştır. Bu ilişkide ceket, değerin varoluş biçimi, içersinde somutlaşan değer, ancak böylece keten bezi ile aynı olur. Öte yandan, keten bezinin kendi değeri önplana çıkar, bağımsız bir ifade kazanır; artık o, eşit değerde bir nesne olarak, ceketle karşılaştırılabilecek ya da onunla değiştirilebilecek bir varlıktır. Kimyadan bir örnek alırsak, bütrik asit, propil formattan öz olarak farklıdır. Ama her ikisi de, aynı kimyasal maddelerden, karbondan (C) hidrojenden (H) ve oksijenden (O) yapılmıştır, ve üstelik oranları da aynıdır: yani $C_4H_8O_2$. Şimdi eğer biz bütrik asidi, propil formata eşitlersek, önce propil format, bu ilişkide, yalnızca $C_4H_8O_2$'-nin bir varoluş biçimi olacaktır; sonra da biz, bütrik asidin de $C_4H_8O_2$'den oluştuğunu söylemiş olacağız. Demek oluyor ki, iki öz böylece eşitlenerek, farklı fiziksel biçimleri bir yana bırakılarak kimyasal bileşimleri ifade edilebiliyor.

Eğer biz, değer olarak metaların, yalnızca donmuş insan emeği olduğunu söylersek, bunları, tahlilimizle soyutlaştırılmış bir şeye, değere indirgediğimiz doğrudur; ancak biz, bu değere, kendi fiziksel biçimi dışında bir biçim vermiş olmuyoruz. Bir metaın başka bir meta ile değer ilişkisinde durum böyle değildir. Burada bir tanesi, diğerine olan ilişkisi yönünden, değer niteliği içinde ön-

[17] Aralarında S. Bailey de olmak üzere, değer biçiminin tahlili ile uğraşan bir avuç iktisatçı hiç bir sonuca ulaşamamışlardır. Bunun ilk nedeni, değerin biçimi ile değeri birbiriyle karşılaştırmaları, ikincisi, tecrübeli burjuvazinin kaba etkisi altında bütün dikkatlerini sorunun nicel yönünde toplamış olmalarıdır. "Nicelik üzerindeki egemenlik ... değeri oluşturur." (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes*, London 1837, s. 11.)

plandadır.

Ceket ile keten bezini eşdeğer hale getirmekle, birincide somutlaşan emeği, ikincide somutlaşan emek ile eşitlemiş oluyoruz. Burada, ceketi yapan terziliğin, keten bezini yapan dokumacılıktan farklı türlerden somut bir emek olduğu gerçektir. Ama, terzilik, dokumacılığa eşitlenmekle, her iki tür emekte de gerçekten eşit olan bir şeye, ortak nitelikteki insan emeğine indirgenmiş oluyor. Öyleyse bu dolaylı yoldan, dokumacılığın da, değer dokuduğu sürece, terzilikten farklı bir şey olmadığı ve dolayısıyla soyut insan emeği olduğu ifade edilmiş oluyor. Değer-yaratan emeğin özgül niteliğini ortaya koyan, ancak farklı türden metalar arasındaki eşdeğer ifadesidir, ve bunu, farklı türden metalarda somutlaşan çeşitli emekleri, ortak nitelikleri olan soyut insan emeğine fiilen indirgemek suretiyle yapar.[18]

Bununla birlikte, keten bezinin değerini oluşturan emeğin özgül niteliğinin ifadesinde başka bir şey daha gereklidir. Hareket halindeki insan işgücü ya da insan emeği değer yaratır, ama kendisi değer değildir. Ancak, bir nesne biçiminde somutlaştığı zaman, donmuş durumda iken değer halini alır. Keten bezinin değerini, donmuş insan emeği olarak ifade etmek için, bu değer nesnel bir varlığa sahipmiş gibi, hem keten bezinden farklı maddî bir varlık, hem de bütün keten bezleri ile öteki her türlü metada ortak bir şeymiş gibi ifade edilmelidir. Bu problem, artık çözülmüştür.

Değer denkleminde, eşdeğer duruma geldiğinde ceket, değeri nedeniyle, nitel olarak keten bezine eşitmiş gibi, sanki aynı cinsten bir şeymiş gibidir. Bu durumda biz, onda yalnızca değeri görürüz, ya da onun elle dokunulur fiziksel biçimi değeri temsil eder. Oysa ceketin kendisi, metaın cismidir, ceket yalnızca bir kullanım-değeridir. Bu durumuyla ceket, değer konusunda, elimize geçen herhangi bir keten bezi parçasından fazla bir şey ifade etmez. Bu da gösteriyor ki, keten bezi ile değer ilişkisi içine konulduğu zaman ceket, bu ilişki dışında olduğu zamankinden çok daha fazla şey ifa-

[18] Wm. Petty'den sonra, değerin mahiyetini farkedebilen ilk iktisatçılardan birisi olan ünlü Franklin şöyle diyor: "Ticaret genel olarak, emeğin emekle değişiminden başka bir şey olmadığı için bütün şeylerin değeri çok yerinde olarak emekle ölçülür." (*The Works of* B. *Franklin,* c. 8, edited by Sparks. Boston, 1836, c. II, s. 267.) Franklin, her şeyin değerini emekle ölçerken bilinçsizdir; değişim konusu olan emeğin farklılığından soyutlama yapmakta ve böylece hepsini eşit insan emeğine indirgemektedir. Bunun farkında olmamakla birilkte, gene de bunu söyleyebiliyor. Önce "bir emek"ten sözediyor, sonra "başka bir emek"ten, ve nihayet başka bir niteleme yapmaksızın, her şeyin değerinin özü olarak "emek" diyor.

de ediyor; bu tıpkı, gösterişli üniforması içinde çalım satan bir insanın, sivil elbise içinde olduğundan daha önemli sayılmasına benzer.

Ceketin üretimi sırasında, insan işgücü, terzilik biçiminde fiilen harcanmak zorundadır. Öyleyse insan emeği, onda birikmiştir. Bu bakımdan, ceket, değer taşıyıcısıdır, ama lime lime olana kadar giyilse bile, bu gerçeği belli etmez. Oysa, değer denkleminde, keten bezinin eşdeğeri olarak, yalnız bu yönüyle vardır, somutlaşmış değer, değer olan bir cisim olarak hesaba katılır. A'nın, örneğin B için, "saygıdeğer efendimiz" olabilmesi, B'nin gözünde A'nın fiziksel biçimine girmesi gerekir; üstelik o, halkın her yeni babası ile birlikte, yüzünü, saçlarını ve daha pek çok şeyi de hemen değiştirmesi gerekir.

Demek oluyor ki, ceketin keten bezine eşdeğer olduğu değer denkleminde, ceket, değer-biçimi görevini görüyor. Keten bezi metaının değeri, ceket metaının maddî biçimiyle ifade ediliyor; yani birinin değeri, ötekinin kullanım-değeri ile ifade ediliyor. Kullanım-değeri olarak keten bezi, gözle görülür elle tutulur biçimde ceketten farklı bir şeydir; değer olarak ise, ceket ile aynıdır ve bu durumda, ceketin görünümüne sahiptir. Böylece keten bezi, kendi fiziksel biçiminden farklı bir değer-biçimine bürünür. Değeri, ceketle eşitlenmesi ile ortaya çıkar, ve bu, tıpkı bir hıristiyanın koyun niteliğinin Tanrının Kuzusuna benzeşmesinde olduğu gibidir.

Görüyoruz ki, metaların değeri üzerindeki tahlilimizde de ortaya çıktığı gibi, keten bezi de bir başka meta ile, ceket ile arasında bağlantı kurulur kurulmaz aynı şeyi dile getiriyor. Ancak, keten bezi, düşüncelerini, bir tek kendisinin bildiği bir dille, metaın diliyle açığa vuruyor. Kendi değerinin, insan emeğinin soyut niteliği içerisindeki emeğiyle yaratıldığını bize anlatmak için, ceketin keten bezi değerinde olduğunu, yani değer olduğunu, keten bezinin aynı emekten oluştuğunu söylüyor. Değer olarak yüce varlığının, kabasaba maddesinden farklı olduğunu bize bildirmek için, değerin ceket görünüşünde olduğunu, ve dolayısıyla keten bezi de değer olduğu sürece, birbirlerine iki bezelye gibi benzediklerini söylüyor. Burada belirtebiliriz ki, metaların İbraniceden başka, şu ya da bu derecede doğru daha birçok dili vardır. Almanca değerinde olma anlamına gelen *Wertsein* sözcüğü, Latin kökenli *valere, valer, valoir* fiillerinden, yani B metaı A metaına eşitlenirken A'nın değerinin kendi ifade tarzından daha az çarpıcı bir anlatım tarzına sahiptir. *Paris vaut bien une messe.**

Bunun için, denklemimizde ifade edilen değer ilişkisi aracılı-

* Paris bir ayine değer. —ç.

ğıyla B metaının maddî biçimi, A metaının değer biçimi haline geliyor, ya da B metaının maddesi, A metaının değerinin yansıdığı ayna oluyor.[19] A metaı *in propriâ personâ* değer olarak, insan emeğinin meydana geldiği bir madde olarak kendini B metaı ile ilişki içerisine koyarak, A metaı, kullanım-değerini, B'yi, kendi değer ifadesinin maddesine dönüştürüyor. Böylece B'nin kullanım-değeri ile ifade edilen A'nın değeri, nispî değer biçimini alıyor.

(b.) *Nispî değerin nicel belirlenmesi*

Değeri ifade edilmek istenilen her meta, belli nicelikte yararlı bir nesnedir. 15 kile buğday, 100 libre kahve gibi. Ve herhangi bir metaın belli bir niceliği, belirli nicelikte insan emeği içerir. Değer-biçiminin yalnızca genel olarak değeri değil, aynı zamanda, belirli nicelikte değeri ifade etmesi gerekir. Demek ki, A metaı ile B metaı, keten bezi ile ceket arasındaki değer ilişkisinde, ceket keten bezine, genel anlamda değer maddesi olarak nitelik bakımından eşitlenmemiş, aynı zamanda belirli miktarda ceket (1 ceket) belirli miktarda (20 yarda) keten bezine eşdeğer yapılmıştır.

20 yarda keten bezi = 1 ceket denklemi, ya da 20 yarda keten bezi bir ceket değerindedir ifadesi, her ikisinin de aynı miktarda değer-özünün (donmuş emeğin) somutlaştığını anlatır; yani iki meta da, aynı miktar emeğe ve aynı nicelikte işzamanına malolmuştur. Ancak, 20 yarda keten bezi ya da 1 ceketin üretimi için gerekli işzamanı, dokumacılık veya terzilikteki üretkenlikte meydana gelen her değişme ile değişecektir. İşte şimdi biz, değerin nispî ifadesinin nicel yanı üzerindeki bu gibi değişikliklerin etkisini gözönüne almak zorundayız.

I. Ceketin değeri sabit kalırken, keten bezinin değeri değişmiş olsun.[20] Keten üretimi için gerekli işzamanı, diyelim keten yetiştiren toprakta verimsizlik sonucu, iki katına çıkmış olsun, ketenin değeri de iki katı olacaktır. 20 yarda keten bezi = 1 ceket denklemi yerine, 20 yarda keten bezi = 2 ceket denklemini bulacağız, çünkü artık bir ceket, 20 yarda keten bezinde somutlaşan işzama-

[19] Bir bakıma bu, insan için de, metalarda olduğu gibidir. İnsanoğlu dünyaya elinde aynayla, ya da "ben benim" diyen Fichte'ci bir filozof olarak, gelmediği için kendisini önce başka insanlarda görür ve tanır. Peter kendi kimliğini insan olarak, önce benzeri Paul ile kıyaslayarak saptar. Böylece kendi kişiliği içinde durmakta olan Paul, Peter için yalnızca insan türünün bir tipidir.

[20] Burada değer, daha önceki sayfalarda da arasıra olduğu gibi, nicel olarak belirlenen değer, ya da değer-büyüklüğü anlamında kullanılmıştır.

nının yalnızca yarısını içerecektir. Öte yandan, diyelim ki, dokuma tezgâhlarının gelişmesi sonucu bu işzamanı yarı yarıya kısalsın, keten bezinin değeri de yarı yarıya azalacaktır. Böylece, 20 yarda keten bezi = 1/2 ceket [denklemini -ç.] elde edeceğiz. A metaının nispî değeri, yani B metaında ifade edilen değeri, B metaı sabit sayılırsa, A'nın değeri ile doğru orantılı olarak yükselir ve düşer.

II. Ceketin değeri değişirken, keten bezinin değeri sabit kalmış olsun. Bu koşullar altında, örneğin, yün üretimindeki verimsizlik nedeniyle, ceket yapımı için gerekli işzamanı iki katına çıksın, 20 yarda keten bezi = 1 ceket yerine, 20 yarda keten bezi = 1/2 ceket [denklemini -ç.] yazabileceğiz. Öte yandan, eğer ceketin değeri yarıya düşse, 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur. Demek ki, A metaının değeri sabit kalırsa, B metaında ifade edilen nispî değeri, B'-nin değeri ile ters orantılı olarak yükselir ve düşer.

I ve II'deki farklı durumları karşılaştırırsak, nispî değerin büyüklüğündeki aynı değişmenin, tamamen karşıt nedenlerden ileri gelebileceğini görürüz. Böylece, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya keten bezinin değerinin iki katına çıkması, ya da ceketin değerinin yarıya inmesi nedeniyle 20 yarda keten bezi = 2 ceket halini alır; ve keten bezinin değerinin yarıya düşmesi veya ceketin değerinin iki katına çıkması sonucu da, 20 yarda keten bezi = 1/2 ceket olur.

III. Diyelim ki, keten bezi ile ceketin üretimi için gerekli işzamanın niceliği aynı anda, aynı yönde ve aynı oranda değişsin. Bu durumda 20 yarda keten bezi, değerleri ne denli değişirse değişsin, 1 cekete eşit olmaya devam eder. Bunların değerlerindeki değişiklik değeri sabit kalan üçüncü bir meta ile karşılaştırıldığı zaman görülür. Bütün metaların değerleri, aynı anda ve aynı oranda yükselse ya da düşse, bunların nispî değerleri değişmeden kalır. Bunlardaki gerçek değer değişmesi, belli bir sürede üretilen metaların niceliklerindeki artma ya da azalma ile anlaşılır.

IV. Keten bezi ile ceketin üretimi için gerekli işzamanı ve dolayısıyla bu metaların değerleri, aynı anda aynı yönde, ama değişik oranlarda, ya da karşıt yönlerde, veya başka biçimlerde değişebilir. Bütün bu muhtemel farklı değişmelerin, bir metaın nispî değeri üzerindeki etkisi, I., II. ve III. durumların sonuçlarından çıkartılabilir.

Demek ki, değerin büyüklüğündeki gerçek değişmeler, ne nispî değer ifadelerinde, ne de nispî değerin büyüklüğünü ifade eden denklemde tam ve kesin olarak yansır. Bir metaın nispî değeri,

değeri sabit kaldığı halde değişebilir. Değeri değişse bile nispî değeri sabit kalabilir; ve nihayet, değerin büyüklüğü ile bu değerin nispî ifadesinde aynı zamanda ortaya çıkan değişmelerin miktar olarak birbirlerine tekabül etmeleri gerekmez.[21]

3. *Değerin Eşdeğer Biçimi*

A metaının (keten bezi), farklı türden bir metaın (ceket) kullanım-değeriyle ifade edilirken, aynı zamanda ikinci metaya özgül bir değer biçimi, yani eşdeğer biçimi verdiğini görmüş bulunuyoruz. Keten bezi metaı bir değere sahip bulunma niteliğini, ceketin, kendi maddî biçiminden farklı bir değer-biçimine girmeden, keten bezine eşitlenmesiyle ortaya koyar. Keten bezi, kendisinin bir değer olduğunu, doğrudan doğruya ceket ile değişilebilir olması ile ifade etmiş olur. Bir metaın eşdeğer biçimde olduğunu söylerken, demek ki, onun diğer metalar ile değişilebilir olduğunu ifade etmiş oluyoruz.

Ceket gibi bir meta, keten bezi gibi başka bir meta için eşdeğer hizmetini görüyorsa, ve dolayısıyla ceketler, keten bezi ile doğrudan doğruya değişilebilir olmak gibi karakteristik bir özellik kazanıyorlar ise, biz, bu iki metaın hangi oranlarda değişilebil-

[21] Değerin büyüklüğü ile nispî ifadesi arasındaki bu aykırılığı her zamanki kaynakları ile vülger iktisatçılar kendi görüşleri doğrultusunda istismara çalışmışlardır. Örneğin: "A'nın, karşılığında değişildiği B'nin değeri yükseldiği ve aynı zamanda A'ya daha az emek harcanmadığı halde, A'nın değerinin düştüğünü kabul ederseniz, genel değer ilkeniz yere serilmiş olur. ... Eğer o [Ricardo], A'nın değerinin B'ye nispetle yükseldiğini, B'nin değerinin A'ya nispetle düştüğünü kabul ederse, bir metaın değerinin daima kendisinde somutlaşan emekle belirlendiğini öne süren kendi yüce önermesini dayandırdığı temeli yıkmış olur; çünkü, eğer A'nın maliyetindeki bir değişme, yalnızca değişildiği B ile ilişkisi yönünden kendi değerinde bir değişiklik yapmakla kalmaz, B'nin üretimi için gerekli emek miktarında bir farklılık olmadığı halde, A ile ilişkisi yönünden B'nin değerini de değiştirir: böylece, bir nesnenin değerinin, ona sarfedilen emek miktarı ile belirlendiğini öne süren öğreti yere serilmekle kalmaz, bir malın maliyetinin onun değerini belirlediğini savunan öğretî de yıkılmış olur." (J. Broadhurst, *Political Economy*, London 1842, s. 11 ve 14.)

Bay Broadhurst şöyle de diyebilirdi: 10/20, 10/50, 10/100 vb. kesirlerini ele alalım, 10 sayısı değişmiyor ama nispî büyüklükleri, 20, 50, 100 vb. sayılarına nisbetle durmadan küçülüyor. Öyleyse, 10 gibi bir tam sayının büyüklüğü kendisindeki ünitelerin sayısıyla "belirlenir" diyen büyük ilke de yere serilmiş olur. [Yazar, bu bölümün dördüncü kesiminde s. 80-81, dipnot 2'de [bu kitapta birinci kısım, dipnot 33'te] "vülger ekonomi" deyiminden ne anladığını açıklamaktadır. — *F.E.*]

diğini bilmekten uzağız. Keten bezinin değeri büyüklük olarak verildiğinden, bu oran ceketin değerine bağlıdır. İster ceket eşdeğer, keten bezi nispî değer olsun, ya da keten bezi eşdeğer, ceket nispî değer olsun, ceketin değerinin büyüklüğü, değer-biçiminden bağımsız olarak, üretimi için gerekli işzamanı ile belirlenir. Ama, ceket, ne zaman ki, değer denkleminde eşdeğer durumuna girerse, kendi değeri nicel bir ifadeye sahip değildir; tersine, ceket metaı şimdi yalnızca belirli nicelikte bir mal olarak hesaba katılır. Örneğin, 40 yarda keten bezinin değeri nedir? 2 ceket. Burada ceket metaı eşdeğer rolü oynadığı için ve kullanım-değeri ceket, keten bezinin karşısında, değerin somutlaşması olarak sayıldığı için, keten bezindeki belirli nicelikteki değeri ifade etmek için belirli sayıda ceket yeter. Demek ki, iki ceket, 40 yarda keten bezinin değer niceliğini ifade edebilir ama, kendi değer niceliğini asla ifade edemez. Bu gerçeği, yani değer denkleminde, herhangi bir malın, herhangi bir kullanım-değerinin basit niceliği olarak eşdeğer sayılar gerçeğini yüzeysel bir gözlemleme, kendisinden önce ve sonra gelenleri olduğu gibi Bailey'i de, değer ifadesini yalnızca nicel bir ilişki gibi görmek hatasına götürdü. Oysa gerçekte, bir meta eşdeğer durumunda ise, değerinin nicel olarak belirlenişi ifade edilmez.

Eşdeğer biçimini incelerken gözümüze ilk çarpan şey şudur: kullanım-değeri, karşıtının, yani değerin, kendini belli ediş biçimi, görünürdeki biçimidir.

Metaın maddî biçimi onun değer-biçimi halini alır. Ama, dikkat edilsin, bu, *quid pro quo,* bir B metaının yalnızca diğer bir A metaı ile bir değer ilişkisi içerisine girmesi halinde ve yalnızca bu ilişkinin sınırları içerisinde vardır. Hiç bir meta, kendisi ile eşdeğerlik ilişkisi içine giremiyeceği ve böylece kendi maddî biçimini kendi değerinin ifadesi haline getiremiyeceği için, her metaın eşdeğer olarak başka bir meta seçmesi, ve onun kullanım-değerini, yani maddî biçimini, kendi değer biçimi olarak kabul etmesi gerekir.

Metalara, maddî özler, kullanım-değerleri olarak uygulayacağımız ölçülerden birisi, bu noktayı aydınlatmaya yarayacaktır. Bir kesme şeker cisim olduğu için ağırdır, ve bu nedenle bir ağırlığı vardır: ama biz bu ağırlığı ne görebiliriz, ne de ona dokunabiliriz. Sonra, ağırlıkları önceden saptanan çeşitli demir parçaları alalım. Demir, demir olarak bir kesme şekerden daha fazla ağırlığın görünüş biçimi değildir. Ne var ki, şekerin şu kadar ağırlığı olduğunu ifade etmek için, onunla demir arasında bir ağırlık iliş-

kisi kurarız. Bu ilişkide demir, ağırlıktan başka hiç bir şey temsil etmeyen bir cisim olarak iş görür. Bu nedenle, belli bir nicelikte demir, şekerin ağırlığının ölçülmesine yarar ve kesme şeker ile ilişkisinde, ağırlığın somutlaşmasını, ağırlığın ortaya çıkış biçimini temsil eder. Demir, bu rolü ancak bu ilişki içersinde, ağırlığı belirlenecek olan şekerin ya da herhangi bir cismin demir ile girmiş olduğu ilişki içersinde oynar. Her ikisi de ağırlık olmasaydı, bu ilişki içine giremezlerdi ve biri diğerinin ağırlık ifadesi olarak işe yarayamazdı. Her ikisini de teraziye koyduğumuz zaman ağırlık olarak her ikisinin de aynı olduğunu, ve bunun için de belirli oranlarda alındıkları zaman aynı ağırlıkta olduklarını gerçekten görürüz. Nasıl demir maddesi bir ağırlık ölçüsü olarak şekerle ilişkisinde yalnız ağırlığı temsil ederse, bizim değer ifademizde de ceket maddî nesnesi, keten bezi karşısında yalnızca değeri temsil eder.

Ne var ki, benzeşme burada sona erer. Demir, şekerin ağırlık ifadesinde, her iki cisimde de ortak doğal bir özelliği, yani ağırlıklarını temsil eder; ama keten bezinin değer ifadesinde ceket, her ikisi için de doğal olmayan bir özelliği, tamamen toplumsal bir şeyi, yani değerlerini temsil eder.

Bir metaın —örneğin keten bezinin— nispî değer biçimi, bu metaın değerini kendi maddesi ve özelliklerinden tamamen farklı bir şey olarak, örneğin ceket-gibi bir şey olarak ifade edildiği için, bu ifadenin kendisi, onun altında yatan toplumsal bir ilişkiyi gösterdiğini görürüz. Eşdeğer biçimde ise tam tersidir. Bu biçimin asıl özü, bizzat maddî metadır —cekettir—, ve bu haliyle değer ifade eder, ve değer biçimini doğadan almıştır. Kuşkusuz bu, yalnızca ceketin, keten bezi ile eşdeğer durumda bulunduğu değer-ilişkisi varolduğu sürece geçerlidir.[22] Bununla birlikte, bir şeyin özellikleri, o şeyin başka şeylerle ilişkilerinin sonucu olmadığına göre, yalnızca kendilerini bu gibi ilişkiler içersinde belli ettiklerine göre, ceketin aldığı eşdeğer biçim, doğrudan değişilebilir bir şey olma özelliği, doğanın vermiş olduğu ağırlığı olmak ya da bizi ısıtmak kadar bir özelliktir. Bunun için, eşdeğer biçimin bu karışık niteliği, bu biçim tamamen gelişip para biçiminde onların karşısına çıkana kadar, burjuva ekonomi politikçilerinin dikkatlerinden kaçıyor. Bundan sonra da, altın ve gümüşün gizemli

[22] Hegel'in, refleks katagorisi dediği bu gibi genel ilişki ifadeleri çok dikkati çekici bir sınıf teşkil ederler. Örneğin, bir adam, yalnızca, başka insanlar ona göre uyruk durumunda oldukları için kraldır. Ötekiler ise tersine, o kral olduğu için kendilerinin uyruk olduklarını düşünürler.

niteliğini, bunların yerine daha az gözkamaştıran metaları koyarak ve, şu ya da bu zamanda eşdeğer rolü oynamış her türlü metayı tam bir gönül rahatlığıyla sayıp dökerek açıklamaya çalışıyorlar. 20 yarda keten bezi = 1 ceket gibi çok basit bir değer ifadesinin, eşdeğer bilmecesinin çözümünü zaten içinde taşıdığını bunlar akıllarının ucuna bile getirmiyorlar.

Eşdeğer ödevini yapan metaın maddesi, soyut insan emeğinin maddeleşmiş görünüşüdür ve aynı zamanda özgül olarak yararlı somut emeğin ürünüdür. Bu somut emek, bu yüzden, soyut insan emeğinin ifade edilmesi için bir araç oluyor. Eğer, bir yandan, ceket soyut insan emeğinin maddeleşmesinden başka bir şey değilse, öte yandan onda somutlaşan terzilik de, bu soyut emeğin gerçekleşme biçiminden başka bir şey değildir. Keten bezinin değer ifadesinde, terziliğin yararlılığı, elbise yapmasında değil, hemen ilk bakışta Değer olduğunu farkettiğimiz bir nesne meydana getirmesine ve dolayısıyla donmuş bir emek olmakla birlikte, bu emeğin keten bezinin değerinde gerçekleşenden ayırdedilebilir olmasındadır. Değerin böyle bir aynası olma görevini yapabilmesi için, terzilik emeğinin, genel olarak insan emeği olma somut niteliğinden başka bir şeyi yansıtmaması gerekir.

Terzilikte olduğu gibi dokumacılıkta da insan işgücü harcanmıştır. Bu nedenle her ikisi de, insan emeği olma genel özelliğine sahiptir ve böylece de bazı durumlarda, değer üretilmesinde olduğu gibi yalnız bu yönüyle dikkate alınmalıdır. Bunda gizemli hiç bir yan yoktur. Ama, değer ifadesinde durum büsbütün farklıdır. Örneğin, dokumacılığın, bizatihi dokumacılık olduğu için değil de, insan emeği olma genel özelliği nedeniyle, keten bezinin değerini yaratması olgusu nasıl ifade edilebilir? Dokumacılığın karşısına, onun ürününün eşdeğerini üreten, başka bir özel somut emek biçimini (örneğimizde terziliği) koymak suretiyle ifade edilir. Tıpkı ceketin maddî biçimi içinde doğrudan doğruya değer ifadesi halini alması gibi şimdi de somut emek biçimi terzilik, genel anlamda insan emeğinin düpedüz ve elle dokunulur maddeleşmesidir.

Demek ki, eşdeğer biçimin ikinci özelliği, somut emeğin, kendi karşıtının, yani soyut insan emeğinin ortaya çıkış biçimi halini almasıdır.

Ancak, bu somut emek, bizim örneğimizde terzilik, farklılaştırılmamış insan emeğiyle doğrudan tanındığı için herhangi türden bir emekle eşdeğerdir ve bu nedenle keten bezinde somutlaşmış emekle de bir ve aynıdır. Bütün diğer meta üreten emekler

gibi bireylerin özel emekleri olmakla birlikte, aynı zamanda doğrudan doğruya toplumsal nitelikte emektir. Bir üründeki sonuçlarının başka metalar ile doğrudan değişilebilmesinin nedeni de budur. Öyleyse, eşdeğer biçimin üçüncü bir özelliği daha ortaya çıkıyor: bireylerin özel emekleri, karşıtlarının biçimini, yani doğrudan doğruya toplumsal emeğin biçimini alıyor.

Eşdeğer biçimin son iki özelliği, düşüncede de olsa, toplum, Doğa gibi birçok biçimi, ve bunlar arasında değer biçimini de ilk kez tahlil eden o büyük düşünüre dönersek, daha anlaşılır hale gelecektir. Aristoteles'i kastediyorum.

İlkin, o, metaların para-biçiminin, sadece, değerin basit biçiminin daha ileri bir gelişmesi olduğunu, yani bir metaın değerinin, gelişigüzel alınan başka bir meta ile ifadesi olduğunu açıkça söylüyor; çünkü,

5 yatak = 1 ev

(Χλίναι πεντε αντί οἰΧίας)

ifadesinin

5 yatak = şu kadar para

(Χλίναι πεντε αντί ὅσον αἱ πεντε Χλίναι)

ifadesinden ayırdedilemeyeceğini söylüyor.

Aristoteles, ayrıca, bu değer ifadesine yol açan değer ilişkisinin, evin nitel bakımdan yatağa eşitlenmesini gerektirdiğini, böyle bir eşitleme olmaksızın bu iki farklı şeyin, ölçülebilir nicelikler olarak birbirleriyle karşılaştırılmalarının mümkün olamayacağını da görüyor. "Eşitlik olmadan değişim, ortak bir ölçü ile ölçülebilme olmadan eşitlik olamaz." (οὔτ' ἰσότηξ μη' οὔσηξ συμμετρίαξ) diyor. Ne var ki, Aristoteles bu noktada duruyor, değer biçiminin tahlilini daha ileri götürmekten vazgeçiyor. "Bununla birlikte, bu kadar farklı şeylerin, aynı ölçü ile ölçülebilir olmaları gerçekte mümkün değildir." (τη μεν ουν αληθεία αδυνατον) diyor. Yani nitel bakımdan eşit olmaları mümkün değildir, diyor. Böyle bir eşitleme, eşyanın gerçek mahiyetine yabancı bir şeydir ve dolayısıyla ancak, "pratik amaçlar için geçici bir çare" olabilir.

Aristoteles, böylece, tahlile devam etme yolunu tıkayan şeyin ne olduğunu kendisi söylüyor, onu devamdan alakoyan şey, değer kavramından yoksunluktur. Bu ortak şey, yatakların değerinin bir evin değeri ile ifade edilmesini sağlayan bu ortak öz nedir? Aristoteles, böyle bir şey gerçekte varolmaz diyor. Ama niçin? Yataklar ile kar-

şılaştırmada ev, onlara eşit bir şeyi temsil ediyor; böylece hem yataklarda hem evde gerçekten eşit olan bir şey temsil edilmiş oluyor. Ve bu — insan emeğidir.

Bununla birlikte, Aristoteles'i metalara değer atfetmenin, aslında, her emeğin eşit insan emeği olarak ve bunun sonucu da eşit nitelikte emek olarak ifade etmenin bir biçimi olduğunu farketmekten alakoyan önemli bir gerçek vardı. Bunun doğal temeli, Yunan toplumu kölelik üzerine kurulduğu için, insanların ve onların işgüçlerinin eşitsizliğiydi. Değer ifadesinin sırrı, yani her tür emeğin genel anlamda insan emeği oldukları için eşit ve eşdeğer bulunmaları, insanların eşitliği düşüncesi, halkın önyargıları arasında yerleşmedikçe çözümlenemez. Bu, ancak, emek ürününün büyük kütlesinin meta biçimini aldığı ve bunun sonucu olarak da, metaların, insanla insan arasında, meta sahipleri arasında egemen ilişki halini aldığı bir toplumda mümkündür. Yalnızca metaların değeri ifadesinde bir eşitlik ilişkisi bulmuş olması bile, Aristoteles'in dehasının parlaklığını göstermektedir. Bu eşitliğin temelinde "gerçekte" ne bulunduğunu ortaya çıkarmaktan onu alakoyan tek şey, içinde yaşadığı toplumun özel koşullarıdır.

4. *Bir Bütün Olarak Değerin Basit Biçimi*

Bir metaın değerinin basit biçimi, başka türden bir meta ile olan değer ilişkisini, ya da aynı türden bir meta ile değişim ilişkisini ifade eden denklemde bulunur. A metaı, nitel olarak, B metaı ile doğrudan değişilebilir olması gerçeği ile ifade edilir. Nicel olarak değeri, B'nin belirli bir niceliğinin, A'nın belirli bir niceliği ile değişilebilir olması ile ifade edilir. Başka bir deyişle, bir metaın değeri, değişim-değeri biçimini almakla bağımsız ve belirli bir ifadeye kavuşur. Bu bölümün başında, günlük konuşma diliyle, bir metaın hem kullanım-değeri hem de değişim-değeri olduğunu söylememiz, doğrusunu söylemek gerekirse, yanlıştı. Bir meta, bir kullanım-değeri ya da yararlılık nesnesi, ve bir değerdir. Meta bu iki yanı ile kendisini, değeri bağımsız biçimini, yani değişim-değeri biçimini alır almaz gösterir. Yalıtılmış halde bu biçimi hiç bir zaman almaz; ama ancak farklı türden başka bir meta ile, bir değer ya da değişim ilişkisi içine girince bu biçime bürünür. Biz bunu bildikten sonra, bu anlatım şeklinin zararı olmaz ve ancak kısaltmak bakımından yararı vardır.

Tahlilimiz, bir metaın değerinin biçimi ya da ifadesinin, değerin mahiyetinden doğduğunu, yoksa bu değer ile değer büyük-

lüğünün, değişim-değeri olarak ifade edilme biçiminden ortaya çıkmadığını göstermiştir. Ne var ki bu, merkantilistler ile bunların yakın zamandaki izleyicileri Ferrier, Ganilh[23] ve benzerlerinin olduğu kadar, bunların karşıtlarının, Bastiat gibi modern serbest ticaret çığırtkanlarının yanıldıkları nokta olmuştur. Merkantilistler, değer ifadesinin nitel yönüne özel bir ağırlık vermişler ve bunun sonucu, en yetkin şeklini parada bulan, metaların eşdeğer biçimi üzerinde durmuşlardır. Öte yandan, ellerindeki malı ne pahasına olursa olsun çıkartmamak zorunda olan modern serbest ticaret işportacıları, değerin nispî biçiminin nicel yanına çok büyük bir önem vermişlerdir. Bunlar için, metaların değişim-ilişkisinde, yani günlük cari fiyat listesinde ifade edilenin dışında ne değer vardır ne de değer büyüklüğü. Lombard Street'in karmakarışık fikirlerine, pek ince bir bilimsellik içinde çeki düzen vermeyi üzerine alan Macleod, batıl inançlı merkantilistler ile çok bilmiş serbest ticaret işportacıları arasında başarılı bir aracı olmuştur.

A ile B arasındaki değer ilişkisini ifade eden denklemde A'nın B cinsinden değer ifadesinin yakından incelenmesi, bu ilişki içerisinde, A'nın maddî biçiminin yalnızca kullanım-değeri olarak, B'nin maddî biçiminin yalnızca değer biçimi ya da yanı olarak yer aldığını bize göstermiş bulunuyor. Her meta içerisinde varolan kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlık ya da zıtlık, iki metaın birbirleri ile böyle bir ilişki içine girmesiyle, yani değeri ifade edilecek metaın doğrudan doğruya yalnız kullanım-değeri, bu değerin kendisi ile ifade edileceği meta ise doğrudan doğruya yalnız değişim-değeri olarak yer aldığı zaman açığa çıkmış olur. Böylece, bir metaın değerinin basit biçimi, bu metaın içerdiği kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığın ortaya çıktığı basit biçimdir.

Emeğin her ürünü, her toplumsal durumda, bir kullanım-değeridir; ama ancak bir toplumun gelişiminin belirli bir tarihî çağında bu ürün, meta halini alır; bu çağ, yararlı bir nesnenin üretimi için harcanan emeğin, bu nesnenin nesnel niteliklerinden birisi, yani onun değeri olarak ifade edildiği çağdır. Bundan şu sonuç çıkar ki, basit değer-biçimi, aynı zamanda, bir emek ürününün, tarih içinde meta olarak ortaya çıktığı ilkel biçimdir, ve bu ürün-

[23] F. L. A. Ferrier, gümrük müfettiş muavini, *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*, Paris 1805; ve Charles Ganilh, *Des Systémes d'Economie Politique*, 2. baskı, Paris 1821.

lerin metalara dönüşmesi, değer-biçiminin gelişmesi ile *pari passu* ilerler.

Değerin basit biçiminin eksikliklerini ilk bakışta farkederiz: o, fiyat-biçimi halinde olgunlaşana kadar, bir dizi değişmelerden geçmesi gereken bir tohumdan başka bir şey değildir.

A metaının değerinin, herhangi bir başka B metaı ile ifadesi, ancak A'yı değer-biçimi ve kullanım-değeri olarak ayırdeder, ve bu nedenle A'yı, kendisinden farklı tek bir meta ile, B ile değişim ilişkisi içersine sokar; ama hâlâ A'nın bütün metalara göre nitel eşitliği ve nicel oranlılığı ifade edilmekten uzaktır. Bir metaın basit nispî değer-biçimine, başka bir metaın tek bir eşdeğer biçimi tekabül eder. Böyle olunca, keten bezinin değerinin nispî ifadesinde, ceket, bu tek meta ile, keten bezi ile ilişki halinde olması nedeniyle, eşdeğer biçimine, ya da doğrudan değişebilme biçimine sahip olur.

Ne var ki, değerin basit biçimi, kolay bir geçişle daha tam bir biçime geçer. Basit biçim aracılığı ile A metaının değerinin, yalnızca tek bir başka meta ile ifade edildiği doğrudur. Ancak, bu diğer tek meta, herhangi bir şey, ceket, demir, buğday ya da başka bir şey olabilir. Bunun için, A ile, şu ya da bu meta arasında iliski kurmakla, bir ve aynı meta için farklı basit değer ifadesi elde ederiz.[24] Bu metaın olabilecek değer ifadelerinin sayısı, ancak kendisinden farklı meta türlerinin sayısı ile sınırlıdır. Bu nedenle, A'nın yalıtılmış değer ifadesi, bu değerin farklı basit ifadelerinin istenilen uzunluktaki bir dizisine çevrilebilir.

B. TOPLAM YA DA GENİŞLEMİŞ DEĞER BİÇİMİ

z kadar A metaı = u kadar B, ya da = v kadar C, ya da = w kadar D, ya da = x kadar E, ya da = vb..

(20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay, ya da = 40 libre kahve, ya da = 1 kile buğday, ya da = 2 ons altın, ya da = 1/2 ton demir, ya da = vb..)

1. *Genişlemiş Nispî Değer Biçimi*

Tek bir metaın değeri, örneğin keten bezinin değeri, şimdi, metalar dünyasının sayısız başka unsurlarıyla ifade edilmektedir.

[24] Örneğin Homeros'da bir şeyin değeri, birbirinden farklı bir dizi şeyle ifade edilir. II. VII. 472-475.

Diğer her metaın değeri, şimdi keten bezinin değerinin aynası haline gelmiştir.[25] Böylece, ilk kez, bu değer, kendisini, farklılaşmamış insan emeğinin donmuş hali olarak gerçek yüzüyle göstermiş oluyor. Çünkü kendisini yaratan emeğin, hangi biçimde olursa olsun, ister terzilik, ister çiftçilik, madencilik vb. biçiminde olsun, her türlü insan emeği ile eşit durumda olduğu ve bu nedenle de, cekette, buğdayda, demirde ya da altında somutlaşmasının hiç bir önemi olmadığı apaçık ortaya çıkmış oluyor. Keten bezi, değer biçimi aracılığıyla şimdi artık tek bir meta ile değil, bütün metalar alemiyle toplumsal ilişki içerisine girmiş oluyor. Meta olarak o, artık dünya vatandaşıdır. Aynı zamanda, değerin bitmez tükenmez denklemleri dizisi, kullanım-değerinin, hangi özel biçimi ya da türü altında olursa olsun, bir fark gözetmeksizin, metaın değerini gösterir.

İlk biçimde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket ifadesinde, bu iki metaın belirli niceliklerde değişilebilir olması salt raslansal olabilir. İkinci biçimde, bunun tersine, derhal, bu raslansal görünüşü belirleyen ve onda esasta farklı olan temeli görürüz. Ceketle de, kahveyle de, demirle de ya da sayısız farklı metalar ile de ifade edilse, bu metaların sahipleri, çok farklı insanlar da olsa, keten bezinin değeri, büyüklük olarak değişmeden kalır. Meta sahibi iki birey arasındaki raslansal ilişki kaybolur. Bunların değerlerinin büyüklüğünü düzenleyen şeyin, metaların değişimi olmadığı açık seçik hale gelir; ama tersine, bunların değişim oranlarını denetleyen şey, bunların değerlerinin büyüklükleridir.

[25] Bu nedenle, değer, ceketle ifade edildiği zaman keten bezinin ceket-değerinden, buğdayla ifade edildiği zaman buğday-değerinden vb. sözedebiliriz. Bu ifadelerin herbiri, bize, kullanım-değerinde görülen şeyin, ceketin, buğdayın vb. keten bezinin değeri olduğunu anlatmış oluyor. "Her metaın değeri, onun değişimdeki ilişkisini gösterdiğinden, kıyaslandığı metaya göre buğday-değeri, kumaş-değeri diyebiliriz; öyleyse, binlerce farklı türden değer, dünyada ne kadar meta varsa o kadar çeşitli değer olduğu gibi, bunların hepsi de aynı derecede gerçek hem de aynı derecede itibaridir." (*A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers.* By the author of *Essays on the Formation, &c., of Opinions,* London 1825, s. 39.) Zamanında İngiltere'de epeyce gürültü koparan bu adsız yapıtın yazarı S. Bailey, bir ve aynı değerin çeşitli nispî ifadelerine böylece işaret etmekle, değer kavramının belirlenmesinin olanaksızlığını tanıtladığını sanır. Kendi görüşleri ne kadar dar olursa olsun, rikardocu teorinin bazı ciddî kusurlarına parmak basmış olması, Ricardo'nun izleyicilerinin kendisine karşı giriştikleri düşmanca saldırılardan da anlaşılır. Örneğin *Westminster Review*'e bakınız.

2. *Özel Eşdeğer Biçimi*

Ceket, çay, buğday, demir vb. gibi her meta, keten bezinin değer ifadesinde bir eşdeğer olarak ve dolayısıyla da değer olan bir şey olarak yer alır. Bu metaların herbirinin maddî biçimi, şimdi artık birçok meta içinde tek bir özel eşdeğer biçimdir. Aynı şekilde, bu farklı metalarda somutlaşan emeğin çok yanlı somut yararlı türleri, şimdi artık farklılaşmamış insan emeğinin bu çok farklı gerçekleşme biçimleri ya da ortaya çıkış biçimleri kadar kendini gösterir.

3. *Toplam ya da Genişlemiş Değer Biçiminin Eksiklikleri*

İlkönce, değerin nispî ifadesi, onu temsil eden dizinin sonsuz olması nedeniyle noksandır. Her değer denkleminin bir halkasını teşkil ettiği zincir, her yeni bir meta türünün ortaya çıkması ve değerin yeni bir ifadesi için malzeme sağlamasıyla her an uzayabilir. İkinci olarak, birbirinden farklı ve bağımsız değer ifadelerinin teşkil ettikleri alacalı bulacalı bir mozayik görünümündedir. Nihayet, her metaın nispî değeri, sırayla bu genişlemiş biçim içinde ifade edilirse —ki böyle olması gerekir— bunların herbiri için birbirinden farklı bir nispî değer elde ettiğimiz gibi değer ifadeleri dizisi sonsuza doğru uzar gider. Bu genişlemiş nispî değer biçiminin eksikleri, buna tekabül eden eşdeğer biçimde yansırlar. Her tek metaın maddî biçimi sayısız meta arasında yalnız bir tane özel eşdeğer olduğu için, bütün olarak ancak herbiri diğerini dıştalayan parça parça eşdeğer biçimler elde etmiş oluruz. Aynı şekilde, her özel eşdeğerde maddeleşmiş, özel, somut, yararlı emek türü, yalnızca özel türde emek olarak temsil edilmiştir ve bunun için de genel olarak insan emeğinin eksiksiz bir temsilcisi değildir. İnsan emeği, gerçekte, çok yanlı özel ve somut biçimlerin bütünlüğü içinde, eksiksiz bir ifadeye kavuşur. Ama o zaman da, sonsuz dizi içindeki ifade, daima noksan ve birlikten yoksun olacaktır.

Genişlemiş nispî değer-biçimi, basit nispî değer ifadelerinin veya ilk türdeki denklemlerin toplamından başka bir şey değildir; yani:

20 yarda keten bezi = 1 ceket
20 yarda keten bezi = 10 libre çay, vb. gibi.

Bunların herbiri, tarafların yer değiştirdiği denklemler anla-

mına da gelir:

1 ceket = 20 yarda keten bezi
10 libre çay = 20 yarda keten bezi, vb..

Gerçekten de, bir kimse keten bezini başka birçok meta ile değişir ve malının değerini bu bir dizi öteki metalar ile ifade ettiği zaman, bu metaların değişik sahiplerinin de mallarını keten bezi ile değişmeleri ve bu çeşitli metaların değerini, tek ve aynı üçüncü meta ile, yani keten bezi ile ifade etmeleri gerekir. Bu durumda diziyi tersine çevirir, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay vb. şekline sokarsak, yani dizide zaten görülen ters ilişkiyi ifade edersek şu sonuca ulaşırız:

C. DEĞERİN GENEL BİÇİMİ

1	ceket	
10	libre çay	
40	libre kahve	
1	kile buğday	= 20 yarda keten bezi
2	ons altın	
1/2	ton demir	
x	kadar A metaı vb.	

1. *Değer Biçiminin Değişmiş Niteliği*

Bütün metalar, artık değerlerini, (1) tek bir meta ile olduğu için, basit bir biçimde; (2) bir ve aynı meta ile olduğu için birlik halinde ifade etmektedirler. Bu değer biçimi, hepsi için aynı ve basit olduğundan geneldir.

A ve B biçimleri, ancak bir metaın değerini, onun kullanım-değerinden ya da maddî biçiminden farklı bir şey olarak ifade etmek için uygundu.

Birinci biçim A, şöyle denklemler verir: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, 10 libre çay = 1/2 ton demir. Burada ceketin değeri, keten bezine, çayın değeri demire eşitlenmiştir. Ama önce keten bezine eşitlemek ve tekrar demire eşitlemek, keten bezi ile demirin farklı olduğu kadar farklı şeylerdir. Bu biçim, açıktır ki, pratikte, ancak emek ürünleri raslansal ve gelişigüzel değişimlerle metalara dönüştüklerinde, ilk başlangıçta, olur.

İkinci biçim B, bir metaın değerini onun kullanım-değerinden, ilk birincisinden daha uygun bir tarzda ayırdeder; çünkü burada ceketin değeri, mümkün olan bütün biçimler altında ceketin

maddî biçimine karşıt olarak konmuştur; keten bezine, demire, çaya, kısaca kendisi dışında, ceket dışında, her şeye eşitlenmiştir. Öte yandan, hepsine ortak herhangi bir değer ifadesi, doğrudan dıştalanmıştır; çünkü, her metaın değer denkleminde, bütün öteki metalar şimdi artık yalnızca eşdeğerler biçiminde görülür. Genişlemiş değer biçiminin ilk kez gerçek olarak ortaya çıkışı, özel bir emek ürününün, diyelim sığır sürüsünün artık istisnaî değil de olağan bir biçimde, öteki çeşitli metalar ile değişilmeye başlanması ile olur.

Üçüncü ve son olarak gelişmiş biçim, bütün metalar dünyasındaki değerleri, bu amaç için seçilmiş tek bir meta ile, yani keten bezi ile ifade eder ve böylece bunların değerlerini, bize, keten bezi ile eşitliği aracılığıyla bildirir. Şimdi artık her metaın değeri ketene eşitlenmekle yalnızca kendi kullanım-değerinden ayrılmakla kalmaz, genellikle bütün öteki kullanım-değerlerinden de farklılaştırılmış olur ve işte bu nedenle bütün metalarda ortak olan bir şeyle ifade edilir. Bu biçim ile metalar ilk kez birbirleriyle değer olarak ilişki içersine sokulmuştur, ya da değişim-değeri görünüşüne bürünmüşlerdir.

İlk iki biçim, her metaın değerini, ya farklı türden tek bir meta ile ya da böyle birçok metaın bir dizisi ile ifade eder. Her iki halde de, kendi değeri için bir ifade bulması, sözgelişi, her metaın özel işiydi ve bunu ötekilerin yardımı olmaksızın yapıyordu. Bu ötekiler, ilkine göre pasif eşdeğer rolünde idiler. Değerin genel biçimi C, tüm meta âleminin ortak hareketinden çıkar, bir tek bunun sonucudur. Bir meta, genel değer ifadesini ancak tüm öteki metalar ile kazanır ve aynı anda bu metaların değerleri de aynı eşdeğerde ifadesini bulmuş olur; ve her yeni meta aynı yolu izlemek zorundadır. Böylece şu gerçek ortaya çıkar ki, metaların değer olarak varlığı tamamen toplumsal olduğu için, bu toplumsal varlık ancak kendi toplumsal ilişkilerinin toplamıyla ifade edilebilir ve bunun sonucu olarak, değerlerinin biçiminin toplumsal olarak kabul edilen bir biçim olması zorunludur.

Keten bezine eşitlenen bütün metalar, şimdi artık yalnızca genel değerler olmaları yönünden nitelikçe eşit olmakla kalmazlar, aynı zamanda büyüklükleri karşılaştırılabilir duruma gelirler. Değerlerinin büyüklüğü bir ve aynı maddeyle, keten beziyle ifade edilmekle, bu büyüklükler de birbirleri ile karşılaştırılabilirler. Örneğin, 10 libre çay = 20 yarda keten bezi, ve 40 libre kahve = 20 yarda keten bezi olursa, 10 libre çay = 40 libre kahve olur. Şöyle de söyleyebiliriz, 1 libre kahvede, 1 libre çayda bulunanın

ancak 1/4'i kadar değer özü —emek— vardır.

Tüm metalar âlemini kapsayan nispî değerin genel biçimi, geri kalanların içinden seçilip ayrılan ve kendisine eşdeğer rolü verilen tek bir metaı —burada keten bezini— evrensel eşdeğer haline getirir. Keten bezinin maddî biçimi, şimdi artık, bütün metaların değerlerinde ortak bir biçime bürünmüştür; ve bunun için de hepsiyle ve herbiriyle değişilebilir hale gelmiştir. Keten bezinin maddesi, her türlü insan emeğinin görülür hale gelmesi, toplumsal kozası durumuna gelmesidir. Belli bir mal, keten bezi üreten belli özel bireyin emeği olan dokumacılık, sonuçta, toplumsal bir niteliğe, bütün öteki türden emeklerle eşit bir niteliğe bürünmüş oluyor. Genel değer biçimini meydana getiren sayısız denklemler, keten bezinde somutlaşan emeği, öteki bütün metalarda somutlaşanlara eşit kılıyor ve böylece dokumacılığı, ayırdedilmemiş insan emeğini, genel görünüm biçimi haline sokuyor. Bu yolla, metaların değerlerinde gerçekleşen emek, fiilî işin her türlü somut şekli ile yararlı özelliklerinden soyutlanmış bir emek olarak yalnızca olumsuz yönüyle gösterilmiş olmaz, ama olumlu mahiyetinin de açıkça kendisini göstermesi saptanmış olur. Genel değer-biçimi, her türlü fiilî emeği, hepsinde bulunan ortak özelliğe, yani genel insan emeği, ve insan işgücünün harcanması olma niteliğine indirgenmesidir.

Bütün emek ürünlerini, ayırdedilmemiş insan emeğinin donması olarak gösteren genel değer-biçimi, metalar âleminin toplumsal özeti olduğunu bizzat kendi yapısı ile gösterir. Bu biçim, sonuç olarak, açıkça ortaya koymaktadır ki, metalar âleminde her emeğin sahip olduğu niteliğin *insan* emeği olması, onun özgül toplumsal niteliğini meydana getirmektedir.

2. *Değerin Nispî Biçimi ile Eşdeğer Biçiminin Birbirine Bağlı Gelişmesi*

Değerin nispî biçiminin gelişme derecesi, eşdeğer biçiminin gelişme derecesine tekabül eder. Ama şurasını da unutmamak gerekir ki, ikincinin gelişmesi, birincinin gelişmesinin yalnızca sonucu ve ifadesidir.

Bir metaın değerinin birincil ya da yalıtık nispî biçimi, bir diğer metaı yalıtık bir eşdeğer haline getirir. Bir metaın değerinin tüm öteki metalarla ifadesi demek olan nispî değerin genişletilmiş biçimi, bu öteki metalara, farklı türden özel eşdeğer nitelikler verir. Ve son olarak, metaın özel bir türü, tüm öteki metalar,

onu, içerisinde değerlerini daima aynı biçimde ifade ettikleri bir madde haline getirdikleri için, evrensel eşdeğer niteliğini kazanır.

Değer-biçiminin iki kutbu olan değerin eşdeğer biçimi ile nispî biçimi arasındaki karşıtlık bu biçimin kendisiyle birlikte gelişir.

Birinci biçim 20 yarda keten bezi = 1 ceket eşitliğinde bile bu karşıtlık vardır, ama henüz sabitleşmemiştir. Bu eşitliği soldan sağa ya da sağdan sola okumanıza göre, ceket ile keten bezinin oynadığı rol farklıdır. Bir durumda, keten bezinin nispî değeri ceket ile, öteki durumda, ceketin nispî değeri keten bezi ile ifade edilmiştir. Bunun için, değerin bu ilk biçiminde, kutupsal karşıtlığı kavramak zordur.

B biçimi, bir defada ancak tek bir metaın kendi nispî değerini bütünüyle genişletebileceğini ve, ancak, tüm öteki metalar onun karşısında eşdeğerler olduğu için ve böyle olmakta devam ettikleri sürece, bu genişlemiş biçimi alabileceğini gösterir. Burada, biz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket denkleminde yaptığımız gibi, eşitliği, genel niteliğini bozmadan ve değerin genişlemiş biçimini değerin genel biçimine dönüştürmeden tersine çeviremeyiz.

Nihayet, *C* biçimi, tek bir istisna ile bütün metalar eşdeğer biçimin dışında tutulduğu için ve tutulduğu sürece, metalar âlemine değerin genel toplumsal nispî biçimini verir. Demek ki, tek bir meta, keten bezi, öteki bütün metalardan bu nitelik esirgendiği için ve sürece, bunların herbiri ile doğrudan doğruya değişilebilir bir nitelik kazanmış gibidir.[26]

Evrensel eşdeğer görevindeki meta, öte yandan nispî değer biçiminin dışında kalmıştır. Eğer keten bezi ya da evrensel eşde-

[26] Bu doğrudan doğruya ve genel değişilebilir olma özelliğinin, bir kutba benzetilmesi ve karşıt kutupla, yani doğrudan değişilebilmenin olanaksız olduğu durumla irtibatlı görülmesi, bir mıknatısın pozitif kutbunun negatif ile bağlı olması gibi apaçık değildir. Bütün metaların aynı anda kendilerine yükletilen bu özelliğe sahip olabileceklerini düşünmek, bütün katolikler toplanırsa papa ederler sözü kadar hayal olur. Meta üretimini insan özgürlüğünün ve bireysel bağımsızlığın zirvesi gibi gören küçük-burjuva için, metadaki bu doğrudan doğruya değişilebilir olmama özelliğinden doğan güçlüklerin ortadan kalkması, kuşkusuz, çok arzu edilir bir şeydir. Proudhon sosyalizmi, bu dargörüşlü ütopyanın işlenmiş bir biçimidir ve başka bir yerde de gösterdiğim gibi orijinal olma niteliğinden de yoksundur. Ondan çok daha önce, bu işe Gray, Bray ve başkaları çok daha başarılı bir şekilde teşebbüs etmişlerdir. Ama gene de, böylesine bir bilgeliğin şimdi bile bazı çevrelerde "bilim" adı altında çiçeklendiği görülüyor. Hiç bir okul, bilim sözü ile, Proudhon kadar oynamamıştır, çünkü,

"wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein wort sich ein."*

* "Kavram olmadığı yerde, hemen bir söz onun yerine hazırdır." —*ç*.

ğer görevindeki başka bir meta, aynı zamanda, değerin nispî biçimini de paylaşmış olsaydı, kendi eşdeğeri olarak da iş görebilirdi. Bu durumda sadece, 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi gibi, ne değeri, ne de değer büyüklüğünü ifade etmeyen boş bir tekrarlama elde etmiş oluruz. Öyleyse evrensel eşdeğerin nispî değerini ifade etmek için, *C* biçimini tersine çevirmemiz gerekir. Bu eşdeğer, öteki metaların ortak değerin nispî biçimi olmamakla birlikte, değeri, öteki metaların sonu gelmeyen dizisi ile nispî olarak ifade edilir. Böylece, nispî değerin genişlemiş biçimi ya da *B* biçimi, şimdi kendisini, eşdeğer metaın özgül nispî değer biçimi olarak ortaya koyar.

3. *Değerin Genel Biçiminden Para-Biçimine Geçiş*

Evrensel eşdeğer biçimi, genel anlamda, bir değer biçimidir. Bunun için her meta, bu biçime girebilir. Öte yandan eğer bir meta, bu evrensel eşdeğer biçimine (*C* biçimi) girmişse, bu, ancak eşdeğer olarak diğer bütün metaların dışında tutulduğu için ve sürece olanaklıdır. Bu dıştalama, nihayet belirli bir meta ile sınırlandığı andan sonra, ancak bu andan sonra, metalar âleminin nispî değerin genel biçimi gerçek bir tutarlılık ve genel toplumsal geçerlilik kazanır.

Eşdeğer biçim, kendi maddî biçimi ile böylece toplumsal bir mahiyet kazanan o belirli meta, şimdi artık para-meta haline gelir, ya da para olarak iş görür. Bu, artık, o metaın özel toplumsal işlevidir ve bu nedenle, metalar âleminde evrensel eşdeğer rolü oynamak, onun toplumsal tekelindedir. *B* biçiminde keten bezinin özel eşdeğerleri ve *C* biçimindeki nispî değerlerini ortakça keten bezi ile ifade eden metalar arasında bu seçkin yere belli bir meta ulaşabilmiştir: altın. Öyleyse, *C* biçimindeki keten bezinin yerine altını koyarsak şu sonucu elde ederiz:

D. PARA BİÇİMİ

20	yarda keten bezi	=	
1	ceket	=	
10	libre çay	=	
40	libre kahve	=	2 ons altın
1	kile buğday	=	
1/2	ton demir	=	
x	kadar A metaı	=	

A biçiminden *B* biçimine ve *B* biçiminden de *C* biçimine ge-

çişteki değişiklikler temel niteliktedir. Öte yandan, *C* ile *D* biçimleri arasında, keten bezi yerine eşdeğerliği altının almasından başka bir değişiklik yoktur. *C* biçiminde keten bezi neyse, *D* biçiminde altın odur: genel eşdeğer. Gelişme, yalnızca doğrudan doğruya ve evrensel değişilebilme niteliğinin —başka bir deyimle evrensel eşdeğer biçiminin— şimdi artık, toplumsal bir alışkanlıkla, nihayet bir maddeyle, altınla özdeş hale gelmiş olmasındandır.

Altın, şimdi, tüm öteki metaların karşısına, zaten daha önce onların karşısında basit bir meta olarak yer aldığı için, para olarak çıkar. Tüm öteki metalar gibi, altın da, ya münferit değişimlerde basit bir eşdeğer olarak, ya da ötekilerin yanında özel bir eşdeğer olarak iş görüyordu. Giderek, değişen sınırlar içerisinde evrensel eşdeğer olarak iş görmeye başladı. Metalar âleminde değerin ifadesinde bu konumu kendi tekeline alır almaz, altın, para-meta halini alır ve işte ancak o zaman *D* biçimi, *C* biçiminden farklılaşır, ve değerin genel biçimi, para-biçimine dönüşür.

Keten bezi gibi tek bir metaın nispî değerinin, para rolündeki altın gibi bir meta ile basit ifadesi o metaın fiyat biçimidir. Bu nedenle keten bezinin fiyat-biçimi şöyledir:

20 yarda keten bezi = 2 ons altın, ya da, eğer 2 onsluk altın sikke olarak 2 sterlin ise, 20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.

Para-biçimi kavramının oluşumundaki güçlük, evrensel eşdeğer biçiminin ve bunun zorunlu sonucu değerin genel biçiminin, *C* biçiminin açık seçik anlaşılmasında yatar. Bu son biçim, değerin genişlemiş biçiminden, yani *B* biçiminden çıkartılabilir ki, bunun da temel öğesi, gördüğümüz gibi *A* biçimidir: 20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya x kadar A metaı = y kadar B metaı, bu nedenle, basit meta-biçimi, para-biçiminin çekirdeğidir.

DÖRDÜNCÜ KESİM. — METALARIN FETİŞİZMİ VE BUNUN SIRRI

İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metaın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir. Kullanım-değeri olduğu sürece, o, ister insan gereksinmelerini karşılayabilen özellikleri açısından, isterse bu özelliklerin insan emeğinin ürünü olması yönünden ele alınsın, gizemli bir yanı yoktur. İnsan, çalışmasıyla, Doğanın sağladığı maddelerin biçimini, kendi-

sine yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açıktır. Sözgelişi ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelâde günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur. Yalnız ayakları üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki metalarla ilişki içerisinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden, "masa döndürmek"ten* çok daha çarpıcı parlak fikirler saçar.

Bu yüzden, metaların mistik özelliği onların kullanım-değerinden doğmuyor. Tıpkı, değerin belirleyici etkenlerinin mahiyetinden de gelmediği gibi. Çünkü her şeyden önce, emeğin yararlı türleri ya da üretken faaliyetler ne kadar çeşitli olursa olsun, bunların insan organizmasının işlevleri olduğu fizyolojik bir gerçektir, ve bu gibi işlevlerin herbiri, mahiyeti ve biçimi ne olursa olsun aslında insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının vb. harcanmasıdır. İkinci olarak, değerin nicel belirlenmesi için temel teşkil eden şey, yani bu harcanmanın süresi, ya da emeğin niceliği dikkate alınırsa, emeğin niceliği ile niteliği arasındaki farklılık apaçık olarak görülür. Toplumun her durumunda, yaşam araçlarının üretimi için gerekli işzamanı, gelişmenin farklı aşamalarında eşit ölçüde ilgi çekmemekle birlikte, insanlığın zorunlu olarak ilgilendiği bir konu olması gerekir.[27] Ve nihayet, insanlar, herhangi bir biçimde, başkaları için çalışmaya başladıkları andan itibaren, emekleri, toplumsal bir biçim alır.

Öyleyse, emek ürününün anlaşılmaz özelliği, meta biçimine girer girmez, niçin ortaya çıkıyor? Kuşkusuz bu biçimin kendisinden geliyor. Her türlü insan emeğinin eşitliği, bu emek ürünlerinin hepsinin eşit değerde olmaları ile nesnel olarak ifade edilir; harcanan işgücünün, bu harcanma süresi ile ölçümü, emek ürünlerinin değerinin niceliği biçimini alır; ve nihayet, üreticilerin içersinde emeklerinin toplumsal niteliğinin kendini gösterdiği karşılıklı ilişkiler, ürünler arasında bir toplumsal ilişki biçimini alır.

Demek ki, metaın gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalamış olarak görünmesine dayanmakta-

[27] Eski Cermenler arasında toprak ölçüsünün birimi, bir günlük hasada göre hesaplanırdı ve bunun için de *Tagwerk, Tagwanne, Mannsmaad,* (*jurnale,* ya da *terre jurnale,* ya da *diornalis*) vb. gibi terimler kullanılırdı. (Bkz: G. L. von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark—, &c. Verafassung,* München 1854, s. 129 ve devamı.)

* Ruh çağırma, masaya ya da başka eşyalara çeşitli hareketler yaptırma kastediliyor. —ç.

dır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlarla kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir. Emeğin ürünlerinin, metalar haline, niteliklerinin duyularla hem kavranabilir hem de kavranamaz toplumsal şeyler haline gelmelerinin nedeni budur. Bunun gibi, bir nesneden algılanan ışın, bize, görme sinirimizin öznel etkilenmesi olarak değil de, gözün dışında bir şeyin nesnel biçimi gibi geliyor. Oysa, görme olayında her zaman, ışının bir şeyden başka bir şeye, dıştaki bir nesneden göze fiilen geçmesi sözkonusudur. Fiziksel şeyler arasında, fiziksel bir ilişki vardır. Ama metalarda, bu farklıdır. Şeylerin, *quâ* metaların varlığı, ve bunlara meta damgasını vuran emek ürünleri arasındaki değer ilişkisi ile bunların fiziksel özellikleri ve bu özelliklerden doğan maddî ilişkiler arasında mutlak olarak bağ yoktur. Burada, insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında gerçeksiz bir ilişki biçimine bürünüyor. Bu nedenle, benzer bir örnek vermek için, din âleminin sislerle kaplı katlarını dolaşmamız gerekir. Bu âlemde, insan beyninin ürünleri, bağımsız canlı varlıklar gibi görünür, ve hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerler. İşte metalar âleminde de, insan elinin yarattığı ürünler için durum aynıdır. Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum.

Tahlilimizin de gösterdiği gibi, metalardaki bu fetişizmin kökeni, bunları üreten emeğin özel toplumsal niteliğindedir.

Genel kural olarak, kullanılır mallar, yalnızca, işlerini birbirlerinden bağımsız olarak yürüten özel bireylerin ya da birey gruplarının emeklerinin ürünleri oldukları için, meta haline geliyorlar. Bütün bu özel bireysel emeklerin genel toplamı, toplumun emeğinin tümünü oluşturuyor. Üreticiler ürünlerini değişinceye kadar, birbirleri ile toplumsal temasa gelmedikleri için, her üreticinin emeğinin özgül toplumsal niteliği, kendisini ancak değişim işinde ortaya koyar. Başka bir deyişle, bireyin emeği, toplum emeğinin bir parçası olarak, kendisini, ancak, doğrudan doğruya ürünler arasında, ve dolaylı olarak bunlar aracılığıyla üreticiler arasında kurulmuş olan değişim eylemi olan ilişkiler aracılığıyla açığa vurur. Bunun için, bir bireyin emeğini öteki üreticilerin emeklerine bağlayan ilişkiler, üreticilere, aslında olduğu gibi, çalışan bireyler arasında doğrudan toplumsal bir ilişki olarak değil, tersine, kişiler arasında maddî ilişkiler ve şeyler arasında toplumsal ilişkiler olarak görünür. Ancak değişilmeleri sayesindedir ki, emeğin ürün-

leri, yararlılık nesneleri olarak, değişik varoluş biçimlerinden ayrı olarak bir tekdüze toplumsal biçimde değer alırlar. Bir ürünün bu şekilde, yararlı bir şey ve bir değer diye ayrılması, ancak değişimin, yararlı malların değişim amacıyla üretilmesi ve bu nedenle de özelliklerinin her şeyden önce üretimleri sırasında değer olarak hesaba katılması boyutlarına ulaşmasıyla pratik önem kazanır. Bu andan itibaren üreticilerin kişisel emeği, iki yönlü toplumsal bir niteliğe bürünür. Bir yandan, emeğin belirli bir yararlı türü olarak, belirli bir toplumsal gereği karşılamak ve böylece kolektif emeğin ayrılmaz bir parçası, kendiliğinden oluşan toplumsal işbölümünün bir kolu olmak durumundadır. Öte yandan, üretici bireyin çeşitli gereksinmelerini karşılayabilmesi için, her türden yararlı bireysel emeğin karşılıklı olarak değişilebilmelerinin yerleşmiş bir toplumsal olgu olması ve bunun için de, her üreticinin özel yararlı emeğinin bütün ötekilerin yararlı emekleriyle eşit sayılması gerekir. En farklı türden emeklerin eşitlenmesi, ancak, bunların eşitsizliklerinden soyutlanması ya da bunların ortak bir paydaya, yani insan işgücü harcanmasına ya da soyut insan emeğine indirgenmesi sonucu olabilir. Bireyin emeğinin iki yönlü toplumsal niteliği, ona ancak ürünlerin değişimi ile günlük pratik içersindeki emeği etkileyen biçimler altında beyninde yansıdığı zaman ona görünür. Böylece, onun kendi emeği, toplumsal nitelikte yararlı olması koşulunu, yani ürünün yalnızca yararlı değil, ama başkaları için yararlı olması koşulunu alır, ve onun özel emeğinin, öteki bütün özel emek türlerine eşit olmakla kazandığı toplumsal nitelik, tüm emek ürünlerinin fiziksel olarak farklı malların ortak nitelik taşıması, yani bir değere sahip olması şekline girer.

Demek ki, emek ürünlerini değer olarak birbirleriyle ilişki içerisine sokmamızın nedeni, bu mallarda türdeş insan emeğinin maddî halde birikmesini görmemiz değildir. Tam tersine: farklı ürünlerimizi değişimle değer olarak eşitlediğimiz zaman, bu davranışımızla, aynı zamanda biz, bunlara harcanan farklı türden emekleri de, insan emeği olarak eşitlemiş oluyoruz. Bunun farkında olmayız, ama gene de yaparız.[28] Bu nedenle değer, göğsünde ne olduğunu anlatan bir yafta ile ortalıkta dolaşmaz. Aslında her ürünü, toplumsal bir hiyeroglif yazısına çeviren, daha çok değerdir.

[28] Bunun için, Galiani, "Değer, kişiler arasında bir ilişkidir." —*"La Ricchezza è una Ragione tra due persone."*— dediği zaman şunu eklemesi gerekirdi: şeyler arasında bir ilişki gibi ifade edilen, aslında kişiler arasında bir ilişkidir. (Galiani, Della Moneta, s. 221, c. III. Custodi koleksiyonunda *Scrittori classici İtaliani di Economia Politica.* — Parte Moderna, Milano 1803.)

Kendi toplumsal ürünlerimizin ardında yatan sırrı aydınlatmak için, daha sonra, biz bu hiyeroglifi çözmeye çalışırız; çünkü yararlı bir nesneyi değer olarak damgalamak, dil gibi toplumsal bir üründür. Emek ürünlerinin, değer oldukları sürece, bunların üretimi için harcanan insan emeğinin maddî ifadeleri olduğunu ortaya koyan son bilimsel buluş, gerçekte, insan soyunun gelişme tarihinde bir çağı belirlemiştir ama, emeğin toplumsal niteliğini, bize ürünlerin bizatihi kendilerini nesnel niteliği gibi gösteren sisi dağıtamamıştır. Ele aldığımız özel üretim biçiminde, yani meta üretiminde, bağımsız olarak yürütülen özel emeğin özgül toplumsal niteliği, her çeşit emeğin, insan emeği olması nedeniyle, eşitliği gerçeğine dayanır; bunun için bu özellik, üründe değer biçimine bürünür; bu olgu, yukarda sözü edilen buluşa rağmen üreticiye tamamen gerçek ve nihaî gibi gelir; bu tıpkı, havayı oluşturan gazların keşfinden sonra da atmosferin yapısının aynı kalması olgusuna benzer.

Değişim sırasında üreticiyi asıl ilgilendiren şey, kendi ürünleri karşılığında ne kadar başka ürün alabilecekleri sorusudur: ürünlerini hangi oranlarda değişebileceklerdir? Bu oranlar, âdetler yoluyla belli bir kararlılığa erişince, bunlar sanki ürünlerin mahiyetlerinin sonucu gibi görünür ve böylece, örneğin bir ton demir ile iki ons altın pek doğal olarak eşit değerde imiş gibi gelir, bu tıpkı, bir libre altın ile bir libre demirin, farklı fiziksel ve kimyasal niteliklerine rağmen eşit ağırlıkta görünmesine benzer. Ürünlerin üzerine etiket gibi yapışan değer olma özelliği, birbirleri karşısına tekrar tekrar değer nicelikleri olarak çıkmaları ile kararlılık kazanır. Bu nicelikler, üreticilerin iradeleri, öngörüleri ve davranışlarından bağımsız olarak durmadan değişir. Bunlar için, kendi toplumsal faaliyetleri, nesnelerin faaliyetleri biçimini alır ve onlar nesneleri yöneteceğine, nesneler onları yönetir. Birbirinden bağımsız yürütülen ve gene de toplumsal işbölümünün aynı anda gelişen kollarını teşkil eden farklı türdeki bütün özel emeğin, devamlı olarak toplumun gerektirdiği oranlara indirgenerek, biriken deneylere dayanılarak bilimsel bir kanı halini alabilmesi için meta üretiminin esaslı bir gelişme düzeyine ulaşması gerekir. Niçin böyledir? Çünkü, ürünler arasındaki her türlü raslansal ve durmadan dalgalanan değişim ilişkileri ortasında, üretim için toplumsal olarak gerekli işzamanı, kendisini, önüne geçilmez bir doğa yasası gibi zorla kabul ettirir. Bu, tıpkı, yerçekimi yasasının, evin başımıza çökmesi ile kendini göstermesi ve kabul ettirmesi gibidir.[29] Değerin büyüklü-

[29] "Kendisini ancak devrî hareketlerle belli eden bir yasa hakkında ne

ğünün işzamanı ile saptanması, işte bu nedenle, metaların nispî değerleri içersindeki görünürdeki dalgalanmaları altında yatan bir sırdır. Bunun keşfi, emek ürünlerinin değer büyüklüklerinin belirlenmeleri, yalnızca raslantıya bağlı bir şeydir sanısına son verirken, bu belirlemenin içinde yer aldığı biçimi hiç değiştirmemiştir.

İnsanın toplumsal yaşam biçimleri üzerindeki düşünceleri ve bu biçimlerin bilimsel tahlilleri, bunların fiilî tarihsel gelişmelerine tamamen ters düşen bir yol izler. İşe *post festum* önünde hazır duran gelişme süreci sonuçları ile başlar. İnsan, kendi gözünde, onların, değişmez oldukları için tarihsel özelliklerini değil de, anlamını çözmeye kalkışmadan önce, ürünlere meta damgasını vuran ve metaların dolaşımı için meydana gelmeleri zorunlu bir başlangıç olan bu özellikler, zaten toplumsal yaşamın doğal ve kendiliğinden anlaşılır biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunuyordu. İşte bunun için, değer büyüklüğünün belirlenmesine ancak meta fiyatlarının tahlili ile varılmış, ve ancak tüm metaların para biçiminde ortak ifadesi, onların değer olarak özelliklerinin ortaya konmasına yol açmıştır. Ne var ki, metalar âleminin işte bu nihaî para-biçimi, aslında, özel emeğin toplumsal niteliğini ve tek tek üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiyi aydınlatmak ve açıklığa kavuşturmak yerine, örtbas eden unsur olmuştur. Ceketler ya da ayakkabılar ile, sırf soyut insan emeğinin evrensel cisimleşmesi nedeniyle, keten bezi arasında ilişki vardır dediğim zaman, bu önermenin saçmalığı besbellidir. Aynı şekilde, ceket ve ayakkabı üreticileri, bu malları, evrensel eşdeğer olarak keten beziyle ya da aynı şey olan altınla ya da gümüşle kıyasladıkları zaman, kendi özel emekleri ve toplumun ortaklaşa emeği arasındaki ilişkiyi aynı saçma biçimde ifade etmiş olurlar.

Burjuva iktisadının kategorileri, böylesine saçma biçimlerden oluşmuştur. Bunlar, tarihî olarak belirlenmiş belirli bir üretim biçiminin, koşullarını ve ilişkilerini, yani meta üretimini, toplumsal geçerlik ile ifade eden düşünce biçimleridir. Metaların bütün gizemi ve emek ürünlerinin metalar biçimini aldığı anda çevresini saran büyü ve sihir, öteki üretim biçimlerine geçer geçmez bu yüzden yokolur.

Robinson Crusoe denemesi, ekonomi politikçiler[30] için gözde bir

düşünmeliyiz? Bu, yalnızca, hareketleri bu yasaya tâbi olan kimselerin bilgi noksanlığına dayanan bir doğa yasasından başka bir şey değildir." (Friedrich Engels, "*Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie*", s. 103, Arnold Ruge ve Karl Marx tarafından yayınlanmış olan *Deutsch-Französische Jahrbücher*, Paris 1844.)

tema olduğundan, Robinson'a, adasında bir gözatalım. Ne denli mütevazı olsa da, o, bazı gereksinmeleri karşılamak zorundadır ve bu nedenle de, alet ve eşya yapmak gibi, keçileri ehlileştirmek gibi, balık tutmak ve avlanmak gibi, değişik türden biraz yararlı iş yapması gerekir. Dua ve benzeri şeyleri, kendisine zevk verdiği ve bunlara dinlenme gözüyle baktığı için, hiç hesaba katmıyoruz. İşlerinin çeşitli olmasına karşın, şekli ne olursa olsun, emeğinin, bir ve aynı Robinson'un faaliyeti olduğunu ve dolayısıyla bu çalışmaların insan emeğinin farklı biçimlerinden başka bir şey olmadığını bilir. Zorunluluk onu, zamanını, değişik türden işlerine kusursuz olarak bölmeye zorlar. Genel faaliyeti içinde, eğer bir iş ötekisinden daha fazla yer tutuyorsa, bu, amaç edinilen yarara ulaşmak için yenilmesi gerekli güçlüğün az ya da çok olmasına dayanır. Dostumuz Robinson, bunu, çok geçmeden deneyleriyle öğrenir ve batan gemiden bir saat, kayıt defteri, mürekkep ve kalem kurtararak halis bir İngiliz olarak derhal muhasebe tutmaya koyulur. Envanterinde, kendisine ait yararlı eşyaların, bu eşyaları yapmak için gerekli işlerin, ve nihayet bu eşyaların belirli niceliğini elde etmek için harcadığı ortalama işzamanının bir listesi bulunur. Robinson ile, kendi yarattığı bu serveti teşkil eden eşyalar arasındaki ilişki, o kadar basit ve açıktır ki, bunu, büyük bir çaba harcamaksızın Bay Sedley Taylor bile anlayabilir. Ve gene de bu ilişkiler, değerin belirlenmesi için esas olan her şeyi içermektedir.

Şimdi Robinson'un aydınlık adasından, karanlıklara gömülmüş ortaçağ Avrupa'sına geçelim. Burada bağımsız insan yerine herkesin bağımlı olduğunu görürüz: serfler ve senyörler, vasallar ve süzerenler, rahipler ve rahip olmayanlar. Burada kişisel bağımlılık. toplumsal üretimin toplumsal ilişkilerini karakterize ettiği gibi, bu üretime dayanılarak örgütlenmiş hayatın öteki alanlarında da aynı etkiyi gösterir. Sırf kişisel bağımlılık, ama toplumun temelini kişisel bağımlılığın oluşturması nedeniyle, emeğin ve emek ürünlelerinin kendi gerçeklikleri dışında hayalî bir biçime bürünmelerine

[30] Ricardo'nun bile Robinson'varî hikâyeleri vardır. "Meta sahibi saydığı ilkel avcı ile balıkçıya, o [Ricardo], değişim-değerlerinde maddeleşmiş işzamanıyla orantılı olarak, balık ile av hayvanını değiştirir. O, burada, ilkel balıkçı ile avcıyı, onların kullandıkları aletlerin hesabını yapmakla 1817 yılında, Londra Borsasında yürürlükte olan yıllık temettü tablolarını dikkate alan kimseler haline getirirken bir zaman tutarsızlığına düşme hatası işler. Öyle görünüyor ki, çok iyi tanıdığı burjuva toplumu dışında bildiği tek toplum biçimi, "Bay Owen'ın paralelkenarları"dır." (Karl Marx, *Zur Kritik...*, s. 38, 39 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 88-89].)

gerek yoktur. Toplumun işleyişi içersinde, bunlar, aynî hizmetler ve aynî ödemeler biçimini alırlar. Burada, emeğin özel ve doğal biçimi, meta üretimine dayanan toplumlarda olduğu gibi değil de, onun genel soyut biçimi, emeğin mevcut toplumsal biçimidir. Zoraki emek (iş), meta-üreten emek gibi, zamanla ölçülür; ama her serf, senyörünün hizmetinde harcadığı şeyin, kendi kişisel işgücünün belirli bir niceliği olduğunu bilir. Papaza verilen öşür, onun kutsamalarından daha gerçektir. Bu toplumdaki farklı sınıflara mensup insanların oynadıkları rol konusunda ne düşünürsek düşünelim, bireylerin emek harcarken aralarındaki toplumsal ilişkiler, her halükârda her zaman kendi karşılıklı kişisel ilişkileri olarak görünür, ve emek ürünleri arasında toplumsal ilişkiler kılığına bürünmezler.

Ortak ya da doğrudan birleşmiş bir emeğe örnek vermek için, bütün uygar kavimlerin tarihlerinin eşiğinde gördüğümüz o kendiliğinden gelişen biçime kadar geri gitmemize gerek yoktur.[31] Kendi gereksinmesi için, hububat, hayvan, iplik, keten bezi ve giyecek üreten bir köylü ailesinin ataerkil sanayii hemen yakınımızdadır. Bu çeşitli mallar, ailenin karşısına, [aile üyelerinin -ç.] emeklerinin çeşitli ürünleri olarak çıkarlar, ama kendi aralarında bunlar meta değildirler. Toprağın sürülmesi, hayvan yetiştirme, iplik eğirme, dokuma, elbise dikme gibi çeşitli ürünlerde yer alan farklı türde emekler, bizatihi ve o halleriyle dolaysız toplumsal işlevlerdir: çünkü ailenin işlevi de tıpkı meta üretimine dayanan toplumda olduğu gibi kendiliğinden doğup gelişmiş bir işbölümü düzeyine sahiptir. Aile içinde işin dağılımı üyelerinin işzamanlarının düzenlenmesi mevsimlere göre değişen doğal koşullara bağlı olduğu kadar, yaş ve cinsiyet farkına da bağlıdır. Her bireyin işgücü, bu durumda, zaten ailenin tüm işgücünün yalnızca belirli bir bölümüdür, ve bu nedenle, bireysel işgücü harcanmasının süresine göre ölçülmesi, haliyle emeklerinin toplumsal niteliği olarak ortaya çıkar.

Şimdi de bir değişiklik olsun diye, kendi işlerini ortak üretim

[31] "Son zamanlarda, ilkel biçimiyle ortak mülkiyetin, İslavlara ya da hatta özellikle Ruslara özgü bir biçim olduğu konusunda gülünç bir önyargı yayıldı. Bu ilkel biçimin. Romalılar, Cermenler ve Keltler arasında varlığı tanıtlanabileceği gibi, bugün bile, kalıntı halinde de olsa Hindistan'da çeşitli örneklerini görüyoruz. Asya ve özellikle Hindistan'da, ortak mülkiyet biçimleri konusunda yapılacak geniş bir araştırma, çeşitli ilkel ortak mülkiyet biçimlerinden, bu ortak mülkiyetin ortadan kalkış biçimlerinin nasıl doğup geliştiğini gösterir. Böylece, örneğin Roma ve Cermenlerdeki çeşitli orijinal özel mülkiyet tipleri, Hintlilerin çeşitli ortak mülkiyet biçimlerinden çıkartılabilir." (Karl Marx, *Zur Kritik...*, s. 10 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 54 not].)

araçları ile gören ve bütün bireylerin kendi işgüçlerini bilinçli olarak o topluluğun birleşik işgücü olarak kullanan, özgür insanlardan kurulmuş bir topluluk tablosu çizelim. Robinson'un emeğindeki bütün ayırıcı özellikler burada da tekrarlanır, ama şu farkla ki, buradaki emek bireysel değil toplumsaldır. Robinson'un ürettiği her şey sadece kendi kişisel emeğinin sonucuydu ve bunun için de yalnızca kendisi için bir kullanım nesnesiydi. Bizim toplumumuzun toplam ürünü toplumsal bir üründür. Bunun bir kısmı yeni üretim araçları olarak iş görür ve toplumsallığı devam eder. Ama öteki kısmı, üyelerce yaşamı sürdürme aracı olarak tüketilir. Bu ikinci kısmın üyeler arasında dağılımı bu nedenle zorunludur. Bu dağılım biçimi, topluluğun üretken örgütlenmesi ile ve üreticilerin ulaştıkları tarihî gelişimin derecesine bağlı olarak değişir. Sırf metaların üretimi ile bir paralellik kurmuş olmak için yaşamlarını sürdürme araçlarında her tek tek üreticinin payının onun işzamanı ile belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda işzamanı ikili bir rol oynamaktadır. Belirli bir toplumsal plana uygun olarak bunun bölüşümü, yapılacak olan farklı iş türleri ile topluluğun çeşitli gereksinmeleri arasında uygun bir oran kurar. Öte yandan bu, aynı zamanda, her birey tarafından ortaya konan ortak emeğin payının vb. ve bireysel tüketim için ayrılan toplam üründeki payının ölçüsü olarak iş görür. Tek tek üreticilerin, hem kendi emekleri ve hem de emek ürünleri yönünden, toplumsal ilişkileri, bu örnekte, yalnız üretim bakımından değil bölüşüm bakımından da gayet basit ve kolay anlaşılır durumdadır.

Din dünyası, gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir. Üreticilerin, genel olarak, ürünlerini meta ve değer olarak ele alarak birbirleriyle toplumsal ilişkilere girdikleri ve böylece kendi bireysel özel emeklerini türdeş insan emeği ölçütüne indirgedikleri meta üretimine dayanan bir toplum için —böyle bir toplum için— soyut insan *cultus*'u ile hıristiyanlık, ve hele onun burjuva gelişimleri olan protestanlık, deizm vb. en uygun din biçimiydi. Eski Asyatik ve öteki eskiçağ üretim biçimlerinde, ürünlerin metalara dönüştürülmesi ve bu nedenle de insanların metalar üreticilerine dönüşmeleri ikincil bir yer tutar; ne var ki, bu ilkel topluluklar dağılmaya yüztuttukça bunun önemi de artar. Gerçek tüccar kavimler, Epiküros'un tanrılarının küreler arasında ya da Yahudilerin Polonya toplumunun gözeneklerinde yaşaması gibi, eski dünyanın ancak çatlaklarında yaşarlardı. Bu eski toplumsal üretim organizmaları, burjuva toplumuyla karşılaştırıldığında, son derece basit ve saydamdı. Ama bunlar, ya ilkel kabile top-

luluğu içersinde birlikte yaşadığı kimselerle göbekbağını henüz kesip atamamış olan insanın birey olarak henüz olgunluğa ulaşmamış gelişmesi üzerine, ya da doğrudan zorbalık ve kölelik ilişkileri üzerine kurulur. Ancak bunlar, emeğin üretkenlik gücünün gelişmesi düşük bir aşamanın üstüne çıkmadığı ve bu nedenle de maddî yaşam alanında insanla insan ve insanla doğa arasındaki toplumsal ilişkilerin karşılıklı olarak sınırlı olduğu zamanlarda ortaya çıkabilir ve varolabilir. Bu sınırlılık, eskinin doğaya tapınmasında ve halk arasında yaygın dinlerin öteki unsurlarında yansır. Gerçek dünyanın, dinsel yansıması, kaçınılmaz olarak, günlük yaşamın pratik ilişkilerinin insana, onun öteki insanlar ve doğa ile ilişkilerini tam anlamıyla anlaşılır ve akla uygun bir ilişki olmaktan öte bir şey sunmadığı zaman, ancak o zaman yitip gider.

Maddî üretim sürecine dayanan toplumun yaşam süreci, kendisini saran mistik tülü, üretimin, serbestçe bir araya gelen insanlar tarafından ve saptanmış bir plana uygun olarak bilinçli bir biçimde düzenlenmesi sağlanmadıkça, soyulup atılamaz. Bu da toplum için, belli bir maddî temeli, ya da kendileri de uzun ve zahmetli bir gelişme sürecinin kendiliğinden oluşmuş ürünleri olan bir dizi varoluş koşulunun varlığını gerektirir.

Ekonomi politik ne denli eksik olursa olsun,[32] değer ve değer

[32] Değer büyüklüğü üzerine Ricardo'nun yaptığı tahlilin yetersizliği —bu konuda yapılanların en iyisi olmakla birlikte—, bu yapıtın 3. ve 4. kitaplarında görülecektir. Genel anlamda değerle ilgili olarak klasik ekonomi politik okulunun en zayıf noktası şudur: bir ürünün değerinde göründüğü biçimiyle emek ile aynı emeğin o ürünün kullanım-değeri olarak görüntüsü arasındaki farkı açık seçik ve bilinçli bir biçimde ortaya koyamamasıdır. Bu okul, emeği, bir defasında nicel, başka bir defasında nitel yönüyle ele aldığına göre, bu ayrım, pratikte kuşkusuz yapılmıştır. Ama, çeşitli emek türleri arasındaki fark sırf miktar olarak ele alındığı zaman bunların nitel birlik ya da eşitliği, ve dolayısıyla soyut insan emeğine indirgenmesi hiç düşünülmemiştir. Örneğin Ricardo şu önermede Destutt de Tracy ile aynı fikirde olduğunu söyler: "Bizim bedensel ve düşünsel yeteneklerimiz, kuşkusuz, bizim en asli zenginliklerimiz olduklarına göre, bu yeteneklerimizin kullanılması, yani bir tür emek, bizim tek ve aslî hazinemizdir, ve işte zenginlik dediğimiz her şey daima bu yetilerimizin kullanılmasıyla yaratılmıştır. ... Şurası da kesindir ki, bütün bu şeyler, yalnızca kendilerini yaratan emeği temsil ederler ve eğer bunların bir ya da hatta iki farklı değerleri varsa, bunları ancak doğdukları emeğin (değerinden) almış olabilirler." (Ricardo, *The Principles of Pol. Econ.*, 3. baskı, Lond., 1821, s. 334.) Şurasını da işaret edelim ki, Ricardo, burada, kendi çok daha derin yorumlarını Destutt'nün sözlerine katıyor. Aslında Destutt'-nün söylediği, bir yandan serveti teşkil eden her şey bunları yaratan emeği temsil etmeleri, ama öte yandan, bunlar "iki farklı değerlerini" (kullanım-değeri ve değişim-değeri) "emeğin değerinden" almalarıdır. O da böylece geriye

büyüklüğünü gerçekten tahlil etmiş ve bu biçimlerin altında yatan şeyi açığa çıkarmıştır. Ama bir kez olsun, emeğin, niçin onun ürün değeri ile ve işzamanının bu değerin büyüklüğü ile temsil edildiği sorusunu sormamıştır.[33] Üretim sürecinin insan tarafından denetimi yerine insana egemen olduğu bir toplum durumuna ait bulundukları üzerlerine silinmez harflerle damgalanmış bulunan bu formüller, burjuva anlayışına, tıpkı üretken emek olarak, doğanın yüklediği apaçık zorunluluk olarak görünür. Bu nedenle, burjuva-öncesi toplumsal üretim biçimleri, burjuvalarca, kilise babalarının, hıris-

kalanların değerlerini saptayabilmek için bir metaın (burada emeğin) değerinin belli olduğunu kabul eden vülger iktisatçıların düştükleri hataya düşüyor. Ricardo, emeğin (emeğin değerinin değil), hem kullanım-değerinde, hem de değişim-değerinde somutlaştığını sanki o söylemiş gibi dile getiriyor. Bununla birlikte Ricardo'nun kendisi de, emeğin iki yanlı somutlaşması olan ikili niteliğine o kadar az önem veriyor ki, "Değer ve Zenginlikler, Bunları Farklılaştıran Özellikler" başlıklı bir bölümünü, J. B. Say'in saçmalıklarının ciddî ciddî incelenmesine ayırıyor. Ve sonunda, Destutt'nün bir yandan, değerin kaynağının emek olduğu konusunda kendisiyle, öte yandan da değer kavramı üzerinde J. B. Say ile aynı fikirde olduğunu görerek hayrete düşüyor.

[33] Klasik ekonominin başlıca kusurlarından birisi de, metaların ve özellikle bunların değerlerinin tahliliyle, değerin, değişim-değeri halini aldığı biçimi ortaya çıkartmaması olmuştur. Bu okulun en iyi temsilcileri Adam Smith ile Ricardo bile, değer biçimini, önemsiz bir şey, metaların mahiyeti ile ilgisiz bir şey gibi ele almışlardır. Bunun nedeni, yalnızca, dikkatlerinin tamamıyla değerin büyüklüğünün tahliline yönelmiş olması değildir. Bunun daha derin nedenleri vardır. Emek ürününün değer-biçimi, burjuva üretiminde ürünün aldığı en soyut biçim değil, aynı zamanda en genel biçimdir, ve ürüne toplumsal üretimin özel bir türü damgasını vurur ve böylece ona özel tarihî niteliğini verir. Bu durumda, eğer biz, bu üretim biçimine, toplumun her hali için doğa tarafından saptanılmış tek ve ebedî biçim gözüyle bakarsak, değer-biçiminin meta-biçiminin, onun daha sonraki gelişmeleri olan para-biçiminin, sermaye-biçiminin, vb. ayırdedici niteliğini zorunlu olarak ihmal etmiş oluruz. İşte bunun için, değer büyüklüğünün ölçülmesinde işzamanının kabul edilmesini benimseyen iktisatçılarda, genel eşdeğerin en yetkin biçimi olan para konusunda çok garip ve çelişik düşüncelere raslıyoruz. Paranın bilinen tanımlarının artık geçerli olmadığı bankacılığı ele aldıkları zaman, bu durum en göze çarpıcı biçimde ortaya çıkar. Bu, değerde toplumsal biçimden ya da bu biçiminin maddî özden yoksun bir hayaletinden başka bir şey görmeyen, restore edilmiş bir merkantil sistemin (Ganilh, vb.) doğmasına yol açmıştır. İlk ve son defa burada belirtmek isterim ki, ben klasik ekonomi politik deyince, yalnızca görünüşleri ele alan, bilimsel ekonominin uzun süre önce sağladığı malzemeyi durup dinlenmeden ağzında geveleyip duran ve burjuvazinin günlük kullanımı için en münasebetsiz olayların en aklauygun açıklamalarını arayan, bunun dışında da tuzukuru burjuvazinin onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiçce sistemleştirmeye ve bunları ebedî gerçeklermiş gibi ilân etmeye kalkışan vülger ekonomiye karşılık, W. Petty'den beri, burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran bir ekonomi bilimini anlıyorum.

tiyanlık-öncesi dinleri ele aldıkları gibi incelenir.[34]

Bazı iktisatçıların metalarda bulunan fetişizm ya da emeğin toplumsal niteliklerinin nesnel görünüşü ile ne ölçüde yanılgılara düştüklerini, öteki şeyler yanında, değişim-değerinin oluşumunda doğanın oynadığı rol üzerinde giriştikleri yavan ve cansıkıcı tartışmalar da gösterir. Değişim-değeri, bir nesne üzerinde harcanan emek miktarının belirli bir toplumsal ifade şekli olduğuna göre, doğanın bununla ilişkisi, kambiyo kurlarının saptanmasıyla olan ilişkisinden fazla değildir.

[34] "İktisatçıların bir tek işlem biçimi vardır. Onlar için ancak iki tür kurum vardır: yapay ve doğal. Feodalizmin kurumları yapay kurumlar, burjuvazininkiler ise doğal kurumlardır. Bu durumlarıyla, kendileri gibi iki tür din kuran tanrıbilimcilere benziyorlar. Kendilerinin olmayan her din insan icadı, kendilerininki ise Tanrıdan çıkma. ... İşte bundan ötürüdür ki, bir zamanlar varolan tarih bundan böyle yoktur." (Karl Marx, *Misère de la Philosophie, Reponse à la Philosophie de la Misère por M. Proudhon*, 1847, s. 113 [*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 126-127].) Eski Yunanlıların ve Romalıların yalnızca yağma ile geçindiklerini tasavvur etmekle M. Bastiat gerçekten gülünç oluyor. Ne var ki, insanoğlu yüzlerce yıl yağmacılık ettiğine göre, ortada daima yağma edilecek bir şeylerin bulunması gerekir; yağma edilecek şeylerin durmadan üretilmesi gerekir. Böyle olunca, Yunanlılar ile Romalıların bile bazı üretim süreçleri olduğu anlaşılıyor, dolayısıyla da, tıpkı bizim modern toplumumuzun maddî temelini burjuva ekonomisinin teşkil etmesi gibi, onların toplumlarının maddî temelini teşkil eden bir ekonomileri olması gerekir. Belki de Bastiat, köleliğe dayanan üretim biçiminin bir yağma sistemine dayandığını söylemek istiyor. Öyleyse tehlikeli bir yerde yürüyor demektir. Aristoteles gibi dev bir düşünür köle emeğini değerlendirmede yanıldıktan sonra Bastiat gibi cüce bir iktisatçı, ücretli-emeği değerlendirmede niçin doğru düşünüyor olsun? Bu fırsattan yararlanarak, Amerika'da yayınlanan bir Alman gazetesinde, benim *Zur Kritik der Pol. Ökonomie*, 1859, yapıtıma yöneltilen bir itirazı kısaca cevaplandırmak istiyorum. O gazetenin değerlendirmesine göre, her özel üretim biçimi ve ona tekabül eden toplumsal ilişkiler, kısacası toplumun ekonomik yapısı, yasal ve siyasal üstyapının gerçek temelidir, ve buna belirli toplumsal biçimler tekabül eder; üretim biçimi, toplumsal, siyasal ve genel olarak entelektüel hayatın niteliğini belirler [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz, s. 23] şeklindeki görüşlerimin, maddî çıkarların egemen olduğu zamanımız için çok doğru oldukları, ama hıristiyanlığın egemen olduğu ortaçağ için, politikanın egemen olduğu Atina ve Roma için geçerli olmadığı öne sürülüyor. Her şeyden önce, ortaçağ ile eski dünya konusundaki bu fersudeleşmiş lafları bir başkasının bilmediğini sanması insana garip geliyor. Bununla birlikte, şu kadarı besbellidir ki, ne ortaçağ katoliklik ile, ne de eski dünya politika ile karnını doyurabilirdi. Tam tersine, şurada katolikliğin, burada politikanın niçin başrolü oynadığını açıklayan şey, orada yaşayan insanların hayatlarını kazanma biçimidir. Bundan başka, örneğin, onun gizemli tarihini, toprak mülkiyeti tarihinin meydana getirdiğini bilmek için Roma Cumhuriyetinin tarihi ile biraz tanışıklık yeter. Üstelik gezginci şövalyeliğin toplumun her türlü ekonomik biçimleri ile bağdaşabileceğini sanmakla yaptığı hatanın cezasını Don Kişot uzun zaman önce çekmiş bulunuyor.

Ürünün meta şeklini aldığı üretim biçimi, ya da doğruca değişim için üretilmesi, burjuva üretim biçiminin en genel ve en ilkel biçimidir. Bunun için, bugünkü egemen ve karakteristik biçimiyle olmamakla birlikte, epeyce eski bir tarihte ortaya çıkmıştır. Böylece fetiş karakter, nispeten daha kolay kavranılabilir. Ama daha somut biçimlere geldiğimizde bu basit görünüm bile kaybolur. Parasal sistemin yanılsamaları nereden gelir? Bu sistem için altın ve gümüş, para olarak iş görürken, üreticiler arasında toplumsal bir ilişkiyi temsil etmiyorlardı, ama garip toplumsal özellikleriyle doğal nesnelerdi. Parasal sisteme küçümseyerek bakan modern ekonomi, sermaye ile ilgilenir ilgilenmez kendi batıl inancını gün gibi ortaya koymuyor mu? Rantın toplumdan değil topraktan doğduğunu söyleyen fizyokratça yanılsamayı, ekonominin bir yana itmesinden bu yana ne kadar zaman geçti?

Bu konuya daha sonra geleceğimiz için, burada, meta biçimi ile ilgili bir başka örnek vermekle yetineceğiz. Metaların dili olsaydı şöyle derlerdi: kullanım-değerimiz insanları ilgilendirebilir. Nesne olarak o bizim bir parçamız değildir. Nesne olarak bize ait olan şey değerimizdir. Meta olarak doğal ilişkilerimiz bunu tanıtlar. Birbirimizin gözünde, değişim-değerinden başka bir şey değiliz. Şimdi de bu metaların, iktisatçıların ağzından nasıl konuştuklarını dinleyelim: "Değer (yani değişim-değeri) şeylerin bir özelliğidir, zenginlik (yani kullanım-değeri) ise insanın. Değer, bu anlamda, zorunlu olarak değişimi varsayar, zenginlik ise varsaymaz."[35] "Zenginlik (kullanım-değeri) insanın sıfatıdır, değer ise metaların sıfatı. Bir insan ya da bir topluluk zengindir, bir inci veya elmas değerlidir. ... Bir inci ya da bir elmas" inci ya da elmas olarak "değerlidir."[36] Şimdiye kadar hiç bir kimyager, ne incide, ne de elmasta, değişim-değeri keşfedemedi. Keskin eleştirel ferasete her gün daha çok özel olarak sahip çıkan bu kimyasal elemanın iktisadî kâşifleri, gene de nesnelerin kullanım-değerinin, maddî özelliklerinden bağımsız olarak kendilerine ait olduğunu, oysa öte yandan değerlerinin, nesne olarak bir parçalarını oluşturduklarını ortaya koyuyorlar. Onların görüşlerini kanıtlayan şey, nesnelerin kullanım-değerlerinin değişim olmaksızın, nesne ile insan arasındaki doğrudan bir ilişki yoluyla gerçekleşmesi, oysa öte yandan değerlerinin yalnızca değişimle, yani toplumsal bir süreç yoluyla gerçekleşmesi

[35] *Observations on certain verbal disputes in Pol. Econ., Particularly relating to value and to demand and supply,* Lond., 1821, s. 16.
[36] S. Bailey, *l.c.* s. 165.

özel koşuludur. Burada sevgili dostumuz Dogberry'nin komşusu Seacoal'a söylediği şu sözleri nasıl hatırlamazsınız: "Yakışıklı insan olmak talih işidir, ama okuma-yazma doğadan gelir."[37]

[37] *Observations* yazarı ile S. Bailey, Ricardo'yu, değişim-değerini nispî bir şey olmaktan çıkartıp mutlak bir şey haline getirmekle suçlar. Gerçek olan bunun tersidir. Ricardo, örneğin elmas ile inci gibi nesneler arasındaki, değişim-değeri olarak görünen ilişkiyi açıklamış ve görünüşlerin ardındaki gizli gerçek ilişkiyi, yani bunların birbirleriyle yalnızca insan emeğinin ifadeleri olarak ilişki içinde olduklarını aydınlığa kavuşturmuştur. Eğer Ricardo'nun izleyicileri Bailey'e biraz sertçe, ama hiç de kandırıcı biçimde karşılık veremiyorlarsa, bu, bunların Ricardo'nun yapıtlarında, değer ile değer-biçimi, ya da değişim-değeri arasındaki gizli ilişkiyi çözümlemeye yarayacak bir anahtar bulamamalarından ileri geliyor.

İKİNCİ BÖLÜM

D E Ğ İ Ş İ M

AÇIKTIR Kİ, metalar piyasaya kendi başlarına gidemezler ve kendi hesaplarına değişim yapamazlar. Bu yüzden, aynı zamanda sahipleri olan koruyucularını da tanımamız gerekir. Metalar, şeylerdir, bunun için de insana karşı direnme güçleri yoktur. Böyle yumuşakbaşlı olmasalar bile, insanoğlu zora başvurabilir; bir başka deyişle, insan, bunlara zorla sahip olabilir.[38] Bu nesnelerin, birbirleriyle meta olarak ilişki içine girebilmeleri için, koruyucuların, iradeleri bu nesnelere yerleşmiş kimseler olarak birbirleriyle karşı karşıya gelmeleri ve karşılıklı rızaya dayanan bir anlaşma olmak-

[38] Dindarlığı dillere destan 12. yüzyılda, çok zarif ve ince şeyler de metadan sayılırdı. İşte bunun için o dönemde bir Fransız şairi, Landit pazarında bulunabilecek mallar arasında, giyecek eşyası, ayakkabı, deri, tarım aletlerinin vb. yanısıra, *"femmes folles de leur corps"* ["ateşli dilberleri"] de sayıyor.

sızın, birisi diğerinin metaına elkoymayacak ve kendi isteği ile ondan ayrılacak biçimde hareket etmelidirler. Bu nedenle, bu kişilerin, birbirlerinin özel sahiplik haklarını karşılıklı olarak tanımaları gerekir. Böylece, bir sözleşmede ifadesini bulan bu hukukî ilişki, bu sözleşme gelişmiş bir yasal sistemin bir parçası olsun veya olmasın, iki irade arasındaki bir ilişkidir ve bu haliyle iki insan arasındaki, gerçek ekonomik ilişkinin yansımasından başka bir şey değildir. Bunun gibi her hukukî sözleşmenin konusunu belirleyen şey, işte bu ekonomik ilişkidir.[39] Burada kişiler birbirleri için sadece metaların temsilcileri ve dolayısıyla sahipleri olarak vardır. Araştırmamız ilerledikçe, ekonomi sahnesinde görülen kimselerin, genellikle aralarında bulunan ekonomik ilişkilerin bir kişiliğe bürünmesinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz.

Bir metaı sahibinden ayıran başlıca şey, her başka metaya, onun kendi değerinin görünüş biçiminden başka bir şey olmadığı gözüyle bakmasıdır. Doğuştan eşitlikçi ve sinik olduğu için, bunlar Maritorne'den daha da iğrenç bir şey olsalar bile, her çeşitten meta ile, yalnız ruhunu değil, vücudunu da değiştirmeye daima hazırdır. Metalarda eksik olan bu somutluk duygusunu, mal sahipleri kendi beş ya da daha çok duyusu ile giderirler. Meta, sahibi için doğrudan bir kullanım-değerine sahip değildir. Yoksa onu pazara getirmezdi. Ondaki kullanım-değeri başkaları içindir; kendisi için dolaysız kullanım-değeri olması, yalnızca değişim-değeri taşıyıcısı olması, dolayısıyla değişim aracı olmasındadır.[40] Bu nedenle mal

[39] Proudhon, kafasındaki adalet idealini, *Justice éternelle* ["ebedî adaleti"] meta üretimine uygun düşen hukuk ilişkilerinden çıkartmakla işe başlar: böylece de, hemen belirtelim, meta üretimi biçiminin adalet kadar ebedî olduğunu bütün iyi vatandaşlara huzur verecek şekilde tanıtlamış olur. Ardından, geriye döner ve yürürlükteki meta üretim biçimini ve buna tekabül eden hukuk sistemini bu ideale uygun olarak yeniden düzenlemenin yollarını araştırır. Maddenin bileşimindeki ve ayrışımındaki molekül değişmelerinin yürürlükteki yasalarını inceleyerek bu temel üzerinde belirli sorunları çözeceği yerde, bir kimyacı tutarak, maddenin bileşimi ve ayrışımını, "ebedî ideler", "tâbi hal", ve "yakınlık" aracılığı ile düzenlemek iddiasında bulunsa bu adam hakkında ne düşünürdük? Tefecilik, *Justice éternelle* ["ebedî adalete"], *équite éternelle* ["ebedî hakkaniyete"], *mutualité éternelle* ["ebedî dayanışmaya"] ve öteki *vérités éternelles* ["ebedî gerçeklere"] aykırıdır dediğimiz zaman, kilise babalarının, tefeciliğin, *grâce éternelle* ["ebedî inayetle"], *foi éternelle* ["ebedî inançla"] ve *la valenté éternelle de Dieu* ["Tanrının sonsuz iradesiyle"] bağdaşamıyacağını söylemelerinden aslında fazla bir şey bilmiş olur muyuz?

[40] "Çünkü her nesnenin kullanımı iki yönlüdür. ... Bunlardan bir tanesi nesneye özgüdür, diğeri değildir; bir sandaletin giyilebilmesi ya da değişilebilmesi gibi. Her ikisi de sandaletin kullanım-biçimidir. Çünkü gereksinmesi olan parayla ya da yiyecekle sandaleti değişen kimse de, sandaletten sandalet ola-

sahibi metaını, kullanım-değeri kendisine yararlı olacak metalar ile değiştirmeye karar verir. Bütün metalar, sahipleri için kullanım-değeri değildir, ama kendilerine sahip olmayanlar için kullanım-değerleridir. Bunun için, hepsi de, eldeğiştirmek zorundadırlar. Ama bu eldeğiştirme, bunların değişimlerini oluşturan şeydir, ve böylece birbirlerinin karşısına değer olarak çıkarlar ve değer olarak gerçeklik kazanırlar. Demek ki, metalar, kullanım-değeri olarak gerçekleşmeden önce, değer olarak gerçekleşmek durumundadır.

Öte yandan metalar, değer olarak gerçekleşmeden önce, kullanım-değerleri olduklarını göstermek zorundadırlar. Onlara harcanan emeğin etkin olarak kabul edilebilmesi ancak bu emeğin, başkaları için yararlı olabilecek bir biçimde harcanmasıyla mümkündür. Bu emeğin başkaları için yararlı olup olmadığı ve dolayısıyla emeğin ürününün başkalarının gereksinmesini karşılayabilmesi, ancak değişim ile kanıtlanabilir.

Her meta sahibi malını, yalnızca bir kısım gereksinmesini giderecek kullanım-değeri olan meta karşılığında değiştirerek elden çıkarmak ister. Bu açıdan bakılınca, onun için değişim, yalnızca özel bir iştir. Öte yandan, meta sahibi, metaının, karşısındaki meta sahibi için herhangi bir kullanım-değeri olup olmadığına bakmaksızın, eşit değerde olan herhangi bir uygun metaya çevirerek metaının değerini gerçekleştirmek ister. Bu görüş açısından değişim, onun için genel nitelikte toplumsal bir işlemdir. Ne var ki, bir ve aynı işlemler dizisi, bütün meta sahipleri için aynı anda hem tamamen özel, hem tamamen toplumsal ve genel olamaz.

Konuya biraz daha yakından bakalım. Bir meta sahibi için bütün öteki metalar, kendisininkine göre özel bir eşdeğerdir, ve dolayısıyla kendi metaı bütün ötekiler için genel eşdeğerdir. Ama bu, her meta sahibi için geçerli olduğuna göre, gerçekte ortada genel eşdeğer görevini yapan hiç bir meta yoktur, ve metaların nispî değerleri, değer olarak eşitlenebilecek ve değerlerinin büyüklüğü karşılaştırılabilecek genel biçime sahip değildirler. Öyleyse bunlar, birbirlerinin karşısına, metalar olarak değil, yalnızca ürünler olarak ya da kullanım-değerleri olarak çıkmaktadırlar. Bu güçlükler karşısında meta sahiplerimiz Faust gibi düşünürler: *"Im Anfang war die Tat."** Bunun için de hiç düşünmeden hemen harekete geçip işe başladılar. Böylece, metaların mahiyetinden gelen yasalara

rak yararlanmıştır. Ama bu, sandaletin doğal kullanımı gibi olmamıştır. Çünkü sandalet, değişilmek için yapılmamıştır." (Aristoteles, *De Rep,* l. i. c. 9.)

* Başlangıçta eylem vardı. —*ç.*

içgüdüleriyle uydular. Ellerindeki metaları evrensel eşdeğer olan başka bir meta ile kıyaslamadan, metalarını değerler olarak ilişki içersine sokamazlar ve dolayısıyla da metalar haline getiremezler. Biz bunu, metaın tahlilinden biliyoruz. Ama ancak toplumsal bir fiil olmaksızın, belli metaın evrensel eşdeğer haline gelmesi de olanaksızdır. Bunun için, bütün öteki metaların toplumsal hareketi, kendi değerlerini ifade edecekleri o belli metaı bir yana bırakır. Böylece bu metaın maddî biçimi, toplumsal olarak kabul edilmiş evrensel eşdeğer biçimini alır. Bu toplumsal süreçle, evrensel eşdeğer olmak, geri kalan metalar tarafından böylece dıştalanan metaın özgül işlevi haline gelir. Yani o meta böylece — para olur. *"Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habent characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus."* (*Apocalypse.*)*

Para, değişim esnasında, zorunluluğun oluşturduğu kristaldir, böylece farklı emek ürünleri fiilen birbirlerine eşitlenir ve bu uygulama sonucu metalara dönüşürler. Tarihî ilerleme ve değişimin genişlemesi, metalarda saklı bulunan kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığı geliştirir. Ticarî ilişkiler amacıyla bu karşıtlığa dışsal bir ifade verilmesi zorunluluğu, değerin bağımsız bir biçiminin saptanmasını gerektirir, ve bu durum, metaların, metalar ve para olarak farklılaşması kesin şeklini alana kadar devam eder. O zaman, ürünlerin metalara dönüşümü ile tek bir özel metaın paraya dönüşümü de aynı ölçüde gerçekleşmiş olur.[41]

Ürünlerin doğrudan doğruya trampası, bir bakıma, değerin nispî ifadesinin basit biçimini alır, ama bir bakıma da almaz. Bu biçim, x kadar A metaı = y kadar B metaıdır. Dolaysız trampa biçimi ise, x kadar A kullanım-değeri = y kadar B kullanım-değeri biçimindedir.[42] A ve B malları, bu durumda henüz meta değildirler, ancak trampa fiili ile meta olabilirler. Bir kullanım nes-

[41] Buna bakarak, bir yandan meta üretimini devam ettirirken, para ile meta arasındaki "karşıtlaşmayı" kaldırmayı amaç edinen ve böylece, sırf bu karşıtlık sonucu varolan parayı da ortadan kaldırmak isteyen küçük-burjuva sosyalizminin kurnazlığı konusunda bir fikir edinebiliriz. Yani, papa olmaksızın da hıristiyanlığı pekâlâ sürdürebiliriz diye düşünülüyordu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: *Zur Kritik der Pol. Ökon.*, s. 61 ve devamı. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 120-121.]

* "Bunların düşünceleri birdir, güçlerini ve kuvvetlerini canavara verirler. (*Apocalypse*, XVII, 13.) Ve canavarın mühürünü, adına ya da adının sayısına sahip olmayan kimse ne alabilir, ne de satabilir." (*Apocalypse*, XIII, 17. Trad. Lemaistre de Sacy.) —*Ç*.

nesinin, değişim-değeri olmaya doğru attığı ilk adım, sahibi için kullanım-değeri olmamasıdır, ki bu da, ancak sahibinin gereksinmelerinden arta kalan bir kısım olmasıyla mümkündür. Nesneler aslında insanın dışındadır ve dolayısıyla elden çıkartılabilir şeylerdir. Bu elden çıkarmanın karşılıklı olabilmesi için, insanlar için gerekli tek şey, sözsüz bir anlaşma ile birbirlerini, bu elden çıkarılabilir nesnelerin özel sahipleri olarak, ve böylece birbirlerinden bağımsız bireyler olarak kabul etmeleridir. Ama, ortak mülkiyet üzerine kurulan ilkel bir toplumda, bu toplum, ister ataerkil bir aile biçimini alsın, ister eski bir Hint topluluğu ya da Perulu İnka Devleti olsun, böyle birbirine karşılıklı bağımsız bir durum görülmez. Bunun için, metaların değişimi önce bu gibi toplulukların sınırlarında, benzer öteki topluluklar ile temas noktalarında, ya da başka toplulukların bireyleriyle temasla başlar. Ne var ki, ürünler, bir topluluğun dış ilişkileri ile bir defa metalar halini alınca, bunlar gerisin geriye toplum içi ilişkilerde de meta halini alırlar. Bunların arasındaki değişim oranı, başlangıçta oldukça bir şans işidir. Bunları değişilebilir yapan şey, sahiplerinin bunları elden çıkarma konusundaki karşılıklı istekleridir. Bu arada yararlı yabancı nesne gereksinmesi giderek yerleşir. Değişimin durmadan tekrarlanması, bunu, olağan toplumsal bir fiil haline getirir. Bu nedenle, zamanla, emek ürünlerinin hiç değilse bir kısmı özel bir değişim amacıyla üretilmek zorundadır. İşte o andan itibaren, bir nesnenin tüketim amacı için yararlılığı ile, değişim amaçları için yararlılığı arasındaki fark kesinlik kazanır. Artık kullanım-değeri, değişim-değerinden farklı hale gelmiştir. Öte yandan, malların içerisinde değişilebildiği nicel oran, bundan böyle onların üretimine bağlı hale gelir. Âdetler, bunların üzerine, belirli büyüklükte değer damgasını vurur.

Ürünlerin dolaysız trampasında her meta, sahibi için doğrudan doğruya bir değişim aracı, başka herkes için ise, ancak onlar için bir kullanım-değeri olduğu sürece, bir eşdeğerdir. Bu aşamada, değişim konusu olan mallar, demek ki, kendi kullanım-değerlerinden, ya da değişim yapanların bireysel gereksinmelerinden bağımsız bir değer-biçimi alamazlar. Değer-biçiminin zorunluluğu, değişilen metaların sayı ve türündeki artışla birlikte büyür. Prob-

[42] İki farklı kullanım-değeri değişilmek yerine, vahşiler arasında çoğu zaman olduğu gibi, tek bir eşyanın eşdeğeri olarak bir yığın öteberi öne sürüldüğü sürece, ürünler arası dolaysız trampa bile, ilk aşamasında bulunuyor demektir.

lem ile çözüm yolları aynı anda ortaya çıkar. Çeşitli biçimlere ait farklı türden metalar, tek ve aynı özel bir nesne ile değişilebilir ve değer olarak eşitlenebilir hale gelmedikçe, meta sahiplerinin bunları başkalarının metaları ile eşitlemesi ve geniş ölçüde değişime girişmesi sözkonusu olamaz. Bu üçüncü meta öteki çeşitli metaların eşdeğeri haline gelmekle, dar sınırlar içerisinde kalmakla birlikte, derhal genel toplumsal bir eşdeğer niteliğine bürünür. Bu nitelik, kendisini yaratan geçici toplumsal hareketle doğar ve kaybolur. Sırayla ve geçici bir süre için bu nitelik, önce şu, ardından da bu metaya bağlanır. Ama değişimdeki gelişme ile yalnızca belli türden metalara sıkısıkıya yerleşir, ve para biçimini alarak kristalleşir. Üzerine yapıştığı belli türdeki meta, başlangıçta raslansaldır. Gene de etkisi kesin olan iki durum vardır. Para-biçimi, ya dışardan gelen en önemli değişim mallarına bağlanır; bunlar gerçekte dahilî ürünlerin ifade edildikleri değişim-değerlerinin ilkel ve doğal biçimleridir; ya da sığır sürüsü gibi, elden çıkarılabilir yerli servetin bellibaşlı kısmını teşkil eden bir kullanım nesnesine bağlanır. Bütün dünyevî malları taşınabilir nesnelerden oluşan ve bu yüzden doğrudan elden çıkarılabilen nesnelerden oluşması nedeniyle, göçebe kavimlerde para-biçimi daha önce gelişmiştir; ayrıca yaşayış biçimleri bunları devamlı olarak yabancı topluluklarla temasa getirdiği için ürünlerin değişimi kolaylaşmıştır. İnsanlar, çoğu zaman, insanları, kölelik biçimi altında ilkel para malzemesi olarak kullanmışlar, ama toprağı bu amaçla hiç kullanmamışlardır. Böyle bir düşünce, ancak iyice gelişmiş burjuva toplumunda ortaya çıkabilmiştir. Bu, 17. yüzyılın son otuz yılına raslar ve ulus ölçüsünde ilk uygulanma girişimi bir yüzyıl sonra, Fransız burjuva devrimi sırasında görülür.

Değişimin yerel bağlarını kopardığı ve metaların değeri gitgide soyut insan emeğinin maddeleşmesine doğru genişlediği ölçüde, paranın niteliği de, evrensel eşdeğer toplumsal işlevini yerine getirmek için, doğal haliyle en uygun metalara bağlanır. Bu metalar da kıymetli madenlerdir.

"Altın ile gümüş doğal olarak para değildir, ama para doğal olarak altın ve gümüştür",[43] önermesinin doğruluğu bu madenlerin fiziksel özelliklerinin paranın işlevleriyle uygunluk halinde olmasıyla görülmüştür.[44] Ne var ki, bu noktaya kadar biz, paranın

[43] Karl Marx, *Zur Kritik...*, s. 135 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 210]. "Madenler, ... doğal halleriyle paradır." (Galiani, *Della Moneta*, Custodi basımı, *Parte Moderna*, c. III, s. 137.)

[44] Bu konuda daha fazla ayrıntı için yukarda adı geçen yapıtımın, "Değerli

yalnızca bir işlevini yani meta değerinin ortaya çıkış biçimi olarak, ya da bunların değer büyüklüklerinin toplumsal yönden ifade edildiği madde olarak iş görmesini biliyoruz. Değerin uygun bir ortaya konuş biçimi, soyutun, uygun bir cisimlenişi, farklılaşmamış ve bunun için de eşit insan emeğinin uygun bir maddesi, ancak bütün örnekleri aynı tekdüze nitelikleri gösteren bir şey olabilir. Öte yandan da, değer büyüklükleri arasındaki fark sırf nicel olduğu için, para-metaın nicel farklılaştırmaya uygun olması, istenildiği gibi bölünebilmesi ve gene istenildiği zaman yeniden birleştirilmesi mümkün olmalıdır. Altın ile gümüş bu özelliklere doğal olarak sahiptirler.

Para-metaın kullanım-değeri iki yönlü hale gelir. Meta olarak özel kullanım-değerine ilâveten (örneğin altın, dişçilikte dolgu için, lüks eşyaların hammaddesi olarak vb. kullanılır), özgül toplumsal işlevinden doğan resmî bir kullanım-değeri niteliği kazanır.

Bütün metalar, yalnızca paranın özel eşdeğerleri oldukları için, para bunların evrensel eşdeğerleri olduğu için, evrensel meta olarak para yönünden bunlar özel meta rolü oynarlar.[45]

Para-biçiminin, öteki bütün metalar arasındaki değer ilişkilerinin tek bir meta üzerinde toplanmış yansımasından başka bir şey olmadığını görmüştük. Paranın bir meta oluşu,[46] para tahliline tam gelişmiş biçiminden başlayanlar için yepyeni bir keşiftir. Değişim süreci, paraya dönüşen metaya değerini değil, özgül değer-biçimini verir. Bu iki farklı şeyi birbirine karıştıran bazı yazarlar, altın ile gümüşün değerlerinin sanal olduğu sonucuna varmışlardır.[47] Bazı işlevleri yerine getirirken paranın yerine yalnızca sim-

Madenler bölümüne bakınız. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 208-213.]

[45] "Para evrensel metadır." (Verri, *l.c.*, s. 16.)

[46] "Gümüş ile altın (biz bunlara genel olarak kıymetli cevherler diyoruz) ... değerleri ... yükselen ve düşen metalardırlar. ... Küçük ağırlıkta bir cevherle, bir ülkenin ürün ya da mamullerinin büyük bir kısmı satın alınabilirse bu cevherin değeri yüksek sayılabilir." (*A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchanges, as They Stand in Relation each to other*, By a Merchant, Lond., 1695, s. 7.) "Sikke haline getirilmiş olsunlar olmasınlar gümüş ile altın, diğer şeylerin değerlerinin ölçülmesi için kullanılsalar da, kendileri de tıpkı şarap, yağ, tütün, kumaş ya da öteberi gibi metadırlar." (*A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies*, London 1689, s. 2.) "Krallığın mal ve zenginlikleri yalnızca paraya inhisar etmediği gibi altın ile gümüş de onun mallarının dışında bırakılamaz." (*The East-India Trade a Most Profitable Trade*, London 1677, s. 4.)

[47] "Altın ve gümüş para olmazdan önce maden olarak değere sahiptiler." (Galiani, *l.c.*) Locke diyor ki, "İnsanların genel rızaları ile gümüşe,

gelerin kullanılması, başka bir yanlış düşüncenin uyanmasına, paranın kendisinin yalnızca bir simge olduğu düşüncesinin doğmasına yol açtı. Ne var ki, bu yanlışın ardında, bir nesnenin para-biçiminin, bu nesnenin ayrılamaz bir unsuru olmadığı, yalnızca içersinde belli toplumsal ilişkilerin kendilerini ortaya koydukları bir biçim olduğu önsezisi yatıyordu. Bu anlamda her meta, bir değer olduğuna göre, bir simgedir, ancak kendisi için harcanan insan emeğinin maddî bir zarfıdır.[48] Ama, nesnelerin kazandıkları toplumsal niteliklerin, ya da belirli bir üretim biçiminin rejimi altında emeğin toplumsal niteliklerinin büründüğü maddî biçimlerin simgeden başka bir şey olmadıkları söylenirse, bunlar için, aynı anda, insanlığın evrensel onayı adı verilen keyfî imgeler olduğu

para olmaya uygun nitelikleri nedeniyle imgesel bir değer verildi.' Öte yandan Law da şöyle diyor: "Farklı uluslar, herhangi tek bir şeye nasıl olur da hayalî bir değer verebilirler ... ya da bu hayalî değer nasıl olur da sürüp gidebilir?" Ama aşağıdaki sözler, kendisinin de konuyu ne kadar az anladığını gösterir: "Gümüş sahip olduğu kullanım-değeri ile orantılı olarak, yani gerçek değerine göre değişiliyordu. Para olarak kabul edilmesiyle ilâve bir değer (*une valeur additionalle*) kazandı." (Jean Law, *Considérations sur le numéraire et le commerce*, E. Daire'nin "Economistes Financiers du XVIII. siècle" basımı, s. 470.)

[48] "Para onların (zahirelerin) işaretleridir." (V. de Forbonnais, *Eléments du Commerce*, Nouv. Edit. Leyde 1766, c. II, s. 143.) — "Zahireler işaret olarak para kılığına bürünürler." (*l.c.* s. 155.) — "Para bir şeyin simgesidir ve onu temsil eder." (Montesquieu, *Esprit des Lois*, [*Œuvres*, Lond., 1767, c. II. s. 2].) "Para sadece simge değildir, kendisi bizatihi zenginliktir; para, değerleri temsil etmez, o, eşdeğerdir." (Le Trosne, *l.c.*, s. 910.) "Değer kavramı, değerli şeyleri sadece simge olarak görür; oysa ne olduğu için değil, ne kadar ettiği için hesaba katılır." (Hegel, *l.c.*, s. 100.) Paranın sadece bir simge olduğu düşüncesini, kıymetli madenlerin değerlerinin yalnızca imgesel olduğu düşüncesini hukukçular iktisatçılardan çok daha önce başlatmışlardır. Bunu, bütün ortaçağ boyunca paranın ayarını bozma haklarını Roma İmparatorluğunun geleneklerine ve Pandektlerdeki para kavramına *"Qu'aucun puisse ni doive, faire doute"* dayanarak destekledikleri taçlı kafalara dalkavukluk hizmeti olarak yapmışlardır. Aklıevvel bilim adamları, Philip of Valois, 1346 tarihli bir bildiride şöyle diyor: "Para işlerinin, darp işinin, ayar ve şeklinin saptanmasının, stok edilmesinin ve para ile ilgili bütün tüzük ve kararların, ve nasıl istersek ve uygun görürsek, o fiyatla piyasaya çıkarılacağının yalnız bizi ve hükümranlık hakkımızı ilgilendiren şeyler olduğundan kimse kuşku duyamaz ve kuşku duymaya yetkili değildir." Paranın değerinin imparatorun buyruğu ile belirleneceği, Roma Hukukunda değişmez bir kuraldı. Paranın meta olarak işlem görmesi, açık olarak yasaklanmıştı. "Para her ne kadar satın alınabilir bir şey ise de, buna kimse yetkili değildir, çünkü genel kullanım için varolmuştur, meta olamaz." Bu sorunlar üzerinde G. F. Pagnini'nin iyi çalışmaları vardır: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*, 1751; Custodi, *Parte Moderna*, c. II. Yapıtının ikinci kısmında Pagnini özellikle hukukçulara karşı polemiğe girişir.

da ifade edilmiş olur. Bu, 18. yüzyılda geçerli olan açıklama biçimine uygun düşüyordu. İnsanla insan arasındaki toplumsal ilişkilerin aldığı şaşırtıcı biçimlerin kökenini kestiremeyen kimseler, bunlara insanlararası uydurma bir köken yakıştırarak bu garip görünüşlerinden onları sıyırma yollarını arıyorlardı.

Bir metaın eşdeğer biçiminin, onun değer büyüklüğünün belirlenmesi anlamına gelmediğine yukarda işaret edilmişti. Demek ki, altının para olduğunu ve dolayısıyla öteki bütün metalar ile dolaysız değişilebildiğini bilebiliriz, ama bundan, örneğin, 10 libre altının ne kadar ettiğini çıkaramayız. Para da öteki her meta gibi, değerinin büyüklüğünü öteki bütün metalarla kıyaslanmadığı sürece ifade edemez. Bu değer, üretimi için gerekli işzamanı ile belirlenir, ve aynı nicelikte işzamanına malolan başka bir metaın miktarı ile ifade edilir.[49] Nispî değerin bu şekilde nicel belirlenmesi, üretildiği kaynakta trampa yoluyla olur. Para olarak dolaşıma adım attığında, artık değeri belli olmuştur. 17. yüzyılın son on yıllarında, paranın daha o zaman bir meta olduğu gösterilmiş bulunuyordu, ama atılan bu adım, tahlillerin henüz emekleme döneminde olduğuna işaret ediyordu. Güçlük, paranın bir meta olduğunu anlamakta değil, bir metaın nasıl, niçin ve hangi yollardan para halini aldığını ortaya çıkartmaktı.[50]

Değerin en basit ifadesi olan, x kadar A metaı = y kadar B metaı eşitliğinde, başka bir nesnenin değer büyüklüğünü temsil eden nesnenin bu ilişkilerden bağımsız olarak, sanki doğa tarafın-

[49] "Eğer bir kimse, bir kile buğday üretebileceği zaman içersinde, Peru'da, topraktan bir ons gümüş çıkartıp Londra'ya getirebiliyorsa, bunlardan birisi ötekinin doğal fiyatı olur; şimdi, eğer aynı kimse, yeni ya da daha kolay bir madenden bir yerine iki ons gümüş elde edecek olsa, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, daha önce beş şilin olan buğdayın kilesi şimdi on şilin olur." William Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, Lond., 1667, s. 32.

[50] Bilgili Profesör Roscher, önce bize, "Paranın yanlış tanımları iki ana gruba ayrılabilir: onu metadan daha çok ve daha az yapanlar" diye haber verdikten sonra, paranın mahiyeti hakkında uzun ve karışık bir yapıt listesi sunuyor, ve bundan da, teorinin tarihi hakkında en ufak bir bilgisi olmadığı görülüyor. Sonra da şu yargıya varıyor: "Şurası da yadsınamaz ki, yeni iktisatçıların çoğu, parayı öteki metalardan ayıran özellikleri yeterince hatırda tutmuyorlar. [Bu özellikler topu topu, metadan çok ya da az olma değil miydi!] Bu yönden Ganilh'in yarı-merkantilist tepkisi tamamen temelsiz değildir." (Wilhelm Roscher, *Die Gurndlagen der Nationalökonomie*, 3. baskı, 1858, s. 207-210.) Daha fazla! daha az! yeteri kadar değil! bu yönden! tamamen değil! Düşüncelerdeki ve anlatımdaki açıklığa ve kesinliğe bakınız! Ve bu gibi eklektik kürsü boşboğazlıklarına Bay Roscher, büyük bir alçak gönüllülükle, ekonomi politiğin, "anatomik-fizyolojik yöntemi" adını takar! Bununla birlikte, bir buluşu yadsınamaz: Para "hoş bir metadır."

dan kendisine verilmiş toplumsal bir özellik gibi eşdeğer biçime sahibolma görüntüsünü taşıdığını görmüştük. Bu sahte görünüşü en son tamamlanışına kadar izledik; ki bu tamamlanış, özel bir metaın maddî biçimi ile belirlenerek evrensel eşdeğer biçimi alır almaz, ve böylece para-biçimi halinde kristalleşir kristalleşmez sona erer. Görünürde olan, altının, tüm öteki metaların değerlerini onda ifade etmeleri sonucu para halini alması değil, tam tersine, altın para olduğu için tüm öteki metaların değerlerini, evrensel olarak altında ifade etmeleridir. Sürecin ara adımları sonuçta ortadan kaybolur ve arkalarından bir iz bırakmazlar. Metalar, kendi paylarına hiç bir inisiyatifleri olmaksızın, değerlerinin, yanlarında bulunan başka bir meta ile tamamen temsil edildiğini görürler. Bu nesneler, altın ile gümüş, toprağın bağrından çıktıkları haliyle bundan böyle bütün insan emeğinin doğrudan cisimleşmiş şekilleridir. İşte paranın sihri burdadır. İncelediğimiz toplum biçiminde, toplumsal üretim sürecinde insanların davranışlarının etkisi çok küçüktür. Bunun için de, üretim sürecinde birbirlerine karşı ilişkileri, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel hareketlerinden bağımsız maddi bir nitelik alır. Bu olgular, genel bir kural olarak, ilkönce, meta biçimini alan ürünler yoluyla kendilerini gösterirler. Meta üreticilerinden kurulu bir toplumun giderek gelişmesinin ayrıcalıklı bir metaya, para damgasını nasıl vurduğunu gördük. Öyleyse paradaki muamma, metalardaki muammadan başka bir şey değildir; ne var ki, şimdi en gözalıcı biçimiyle gözlerimizi kamaştırıyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PARA YA DA METAIN DOLAŞIMI

BİRİNCİ KESİM. — DEĞERLERİN ÖLÇÜSÜ

Bütün bu yapıt boyunca, kolaylık olsun diye, altını para-meta olarak kabul ediyorum.

Altının ilk esas işlevi, metalara değerlerinin ifadesi için gerekli malzemeyi sağlamak, ya da aynı ad altında, bunların değerlerini nitel olarak eşit, nicel olarak karşılaştırılabilir büyüklükler olarak temsil etmektir. Böylece altın, *değerin evrensel bir ölçüsü* olarak iş görür. Ve sırf bu işlevi ile altın, bu *par excellence** eşdeğer meta, para haline gelir.

Metaları ortak bir ölçü ile ölçülebilir hale getiren, para değildir. Tam tersine, tüm metalar değer olarak insan emeğini gerçekleştirdikleri ve bu nedenle de aynı ölçü ile ölçülebilir oldukları içindir ki, bunların değeri bir ve aynı özel meta ile ölçülebilir ve bu meta da, değerlerinin ortak ölçüsüne, yani paraya dönüştürüle-

* En üstün derecede. —ç.

bilir. Para, bir değer ölçüsü olarak, metalarda içkin değerin ölçüsüne, işzamanına bir zorunluluk sonucu verilmiş dışsal bir biçimdir.[51]

Bir metaın değerinin altın olarak ifadesi —x kadar A metaı $= y$ kadar para-meta— onun para-biçimi veya fiyatıdır. 1 ton demir = 2 ons altın gibi tek bir denklem, artık, demirin değerinin, toplumsal olarak geçerli bir biçimde ifade edilmesine yetecektir. Bundan böyle, bu denklemi, tüm öteki metaların değerlerini ifade eden denklemler zincirinde bir halka gibi göstermeye gerek kalmamıştır, çünkü eşdeğer meta, altın, şimdi para özelliğine sahiptir. Genel nispî değerin genel biçimi, ilk biçimi, yalın ya da yalıtılmış ilk biçimini almıştır. Öte yandan, nispî değerin genişlemiş ifadesi, o sonsuz denklemler dizisi, şimdi artık para-metaının nispî değerine özgü biçimi almıştır. Dizi de şimdi belirlidir ve fiili meta fiyatları ile toplumsal bir gerçeklik kazanmıştır. Paranın her tür meta ile ifade edilen değer büyüklüğünü bulmak için, fiyat listelerindeki satırları geriye doğru okumamız yeter. Ama paranın kendisi fiyata sahip değildir. Bu yönden onu öteki metalar ile eşit bir yere koymak için, kendi eşdeğeri olarak bizzat kendisine eşitlememiz gerekirdi.

Metaların fiyatı ya da para-biçimi, genellikle kendi değer biçimleri gibi, onların elle tutulur maddî biçimlerinden oldukça farklı bir biçimdir; bu nedenle, tamamen düşünsel ya da zihinsel bir biçimdir. Gözle görülmemekle birlikte, demirin, keten bezinin ve buğdayın değeri bu mallarda fiilen mevcuttur: onlar altın ile eşitlenmekle, düşünsel olarak algılanır bir ilişki, yani yalnızca onların kafalarında mevcut bir ilişki haline getirilmiştir. Bunun için de,

[51] Paranın niçin doğrudan doğruya işzamanını temsil etmediği sorusu —böylece, bir kâğıt parçası, örneğin x kadar işzamanını temsil edebilirdi— aslında bizi şu soruya götürür: meta üretimi ele alındığı zaman, emek ürünleri niçin meta biçimini almak zorundadırlar? Çünkü bunların meta biçimini almaları, bunların meta ve para diye farklılaşmalarını gerektirir de ondan. Bunun gibi bir soru daha: özel emek —özel kişilerin hesabına emek— onun karşıtı olan toplumsal emek gibi niçin ele alınmasın? Meta üretimi üzerine kurulu bir toplumda ütopik "emek-para" düşüncesini başka bir yerde ayrıntıları ile incelemiştim. (*Zur Kritik...*, s. 61 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 120 vd.].) Bu noktada sadece şunu eklemek isterim ki, örneğin Owen'ın "emek-parası" tiyatro bileti ne kadar para sayılırsa, o kadar paradır. Owen, meta üretimi ile hiç bağdaşmayan bir üretim biçimi olan dolaysız ortak emeği peşinen kabul eder. Emek belgeleri, yalnızca, bireyin ortak emekte yer aldığını, ve tüketim için ayrılan ortak üretimdeki belli payını gösterir. Ama, Owen'ın aklına, meta üretimini önceden kabul etmek ve aynı zamanda para ile de hokkabazlık ederek, bu üretim için gerekli koşullardan kaçınmaya çalışmak hiç gelmiyor.

fiyatlarının dış dünyayla ilişki içersine sokulmasından önce, sahiplerinin ya dilini onlara kiralaması ya da üzerlerine bir etiket asması gerekir.[52] Metaların altın ile değerlerinin ifadesi sırf düşünsel bir iş olduğuna göre, bu amaç için sanal ya da düşünsel parayı kullanabiliriz. Her tacir, mallarının değerlerini bir fiyatla ya da sanal parayla ifade ettiğinde, bunların paraya çevrilmiş olmadıklarını, ve milyonlar kıymetindeki malın değerini altın olarak takdir etmek için, bir zerre bile gerçek altına gerek bulunmadığını çok iyi bilir. Bunun için para, değer ölçüsü olarak iş gördüğünde, o, yalnızca sanal ya da düşünsel para olarak kullanılmış olur. Bu durum, en aşırı teorilerin doğmasına yol açmıştır.[53] Değer ölçüsü olma işlevlerini yerine getiren yalnızca düşünsel para olmakla birlikte, fiyat tamamıyla paranın fiilî varlığına bağlıdır. Değer, ya da başka bir deyişle, bir ton demirin içerdiği insan emeği niceliği, demirin içerdiği emek miktarı kadar para-metaın niceliğiyle düşüncede ifadesini bulur. Bu yüzden, değerin ölçüsü olarak, altın, gümüş ya da bakır olmasına göre, bir ton demirin değeri birbirinden çok farklı fiyatlarla ifade edilecek, ya da bu madenlerin herbirinin çok farklı nicelikleriyle temsil edilecektir.

Bunun için, eğer altın ve gümüş gibi iki farklı meta, aynı anda, değerin ölçüsü olursa, metaların, iki fiyatı olur — birisi altın-fiyatı, öteki gümüş-fiyatı. Gümüşün değerinin oranı, altına göre aynı kaldığı, diyelim ki, 1/15 olduğu sürece, bu iki fiyat yanyana sessiz sedasız bulunabilir. Bu orandaki her değişme, metaların altın-fiyatı ile gümüş-fiyatı arasındaki oranı bozar ve bu da bize, değerin ikili ölçütünün, ölçüt olma

[52] Vahşiler ile yarı-uygar kavimler bu dili farklı şekilde kullanıyorlar. Kaptan Parry, Baffin körfezinin batı kıyısında oturan yerliler için şöyle diyor: "Bu durumda (trampa sırasında) onu (kendilerine verilen şeyi) iki defa yaladılar, ve bundan sonra pazarlığın tatmin edici bir şekilde sonuçlandığını belirtir bir tavır takındılar." Bunun gibi Doğu Eskimoları da değişimle aldıkları şeyi yalarlardı. Böylece, Kuzeyde, dil, devir-teslim organı olarak kullanılıyorsa, Güneyde de, mide, birikmiş mülkiyet organı ödevi görür, ve kâfirler, bir insanın servetini göbeğinin büyüklüğü ile tahmin eder. Bu kâfirlerin bayağı akıllı adamlar olduğu şu örnekten de görülür: 1864 tarihli resmî bir İngiliz Sağlık Raporu, işçi sınıfının büyük bir kesiminde yağlı besinler noksanlığı olduğunu açıkladığı sırada, Dr. Harvey adında biri (kandolaşımını bulan ünlü kişi değil elbette), burjuvalar ile aristokratların fazla yağlarını eritmek için reçeteler yazarak dünyalığını doğrultmuştu.

[53] Bkz: Karl Marx, *Zur Kritik...*, "Theorien von der Masseinheit des Geldes", s. 53 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, "Paranın Ölçü Birimi Üzerine Teoriler", s. 108 vd..]

işleviyle bağdaşmadığını tanıtlamış olur.[54]

Belirli fiyatları ile metalar, kendilerini şöyle ortaya koyarlar: a kadar A metaı = x kadar altın; b kadar B metaı = z kadar altın; c kadar C metaı = y kadar altın vb.. a, b, c, burada, A, B, C, metalarının belirli niceliklerini, ve x, y, z belirli niceliklerde altını temsil ederler. Bu metaların değerleri, demek ki, düşüncede, birbirinden çok farklı niceliklerdeki altınla değiştirilir. Böylece, metaların karmakarışık çeşitliğine karşın, bunların değerleri, aynı adı taşıyan büyüklükler, altın-büyüklükleri halini alırlar. Şimdi artık bunlar birbirleriyle karşılaştırılabilir ve ölçülebilirler, ve bunların, birim ölçüsü olarak sabit bir miktarda altınla kıyaslanması teknik bir gereksinme haline gelir. Bu birim, daha alt küçük bölümlere bölünerek, ölçüt ya da ölçek haline gelir. Altın, gümüş ve bakır, para haline gelmeden önce de, kendi ağırlıklarının ölçütleri içerisinde böyle ayarlı ölçütlere sahiptirler; örneğin, birim olarak kullanılan bir libre ağırlık, bir yandan onslara bölünür, öte yandan da, yüz librelik ağırlıkları meydana getir-

[54] "Altın ile gümüşün, birbirinin yanında yasal madenî para olarak, yani değer ölçüsü olarak bulundukları yerde, bu ikisini, *tek ve aynı madde* sayma yolunda boşuna çaba harcanmış olması bu yüzdendir. Kendilerinde belli bir işzamanının somutlaştığı altın ile gümüş arasında değişmeyen bir oran bulunduğunu varsaymak, aslında, gümüş ve altının bir ve aynı madde olduklarını, daha düşük değerdeki gümüşün belli bir kütlesinin, belli bir altın kütlesinin değişmez kesri olacağını varsaymak demektir. Edward III egemenliğinden George II zamanına kadar İngiliz parasının tarihi, altın ile gümüşün değerleri arasında yasayla saptanmış oranın, bunların gerçek değerlerindeki dalgalanmaların yol açtığı bir dizi sürtüşmelerle geçmiştir. Bazan altının, bazan gümüşün değeri çok yüksek olarak saptanmıştır. O süre için değerinin altında saptanan maden, dolaşımdan çekilmiş, eritilmiş ve ihraç edilmiştir. Bunun üzerine iki maden arasındaki oran yasayla yeniden değiştirilmiş ama çok geçmeden yeni itibarî oran, gerçek oranla tekrar çatışır hale gelmiştir. Zamanımızda da, Hindistan ve Çin'in gümüş talepleri sonucu olarak, altının gümüşe karşı değerinde meydana gelen hafif ve geçici düşüş, aynı olguyu Fransa'da daha geniş ölçüde yaratmış, gümüş ihraç edilmiş ve dolaşımda, yerini altın almıştır. 1855, 1856 ve 1857 yıllarından Fransa'da ülkeye giren altın, çıkan altından 41.580.000 sterlin fazlaydı, oysa aynı sürede ülkeden çıkan gümüş, giren gümüşten 14.704.000 sterlin fazlaydı. Gerçekte, her iki madenin yasa ile değer ölçüsü yapıldığı, bu nedenle her ikisinin de ödemelerde zorunlu olarak kabul edildiği, ama herkesin dilediği gibi, altınla ya da gümüşle ödemede özgür bulunduğu ülkelerde, değeri yükselen maden herhangi bir diğer meta gibi iktisadî akışı dumura uğratan bir etken haline gelir ve her meta gibi fiyatı, değeri yüksek takdir edilmiş madenle ölçülür ve sonuçta tek başına değer ölçüsü olarak iş görür. Tarih boyunca bu konudaki bütün denemeler, yasal olarak değer ölçüsü görevini yapan iki metaın bulunduğu yerde aslında, bu işi tek bir tanesinin yaptığını göstermiştir." (Karl Marx, *l.c.*, s. 52, 53.) [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 106-107.]

mek üzere birleşebilirler.[55] İşte bunun içindir ki, bütün madenî paralarda, paranın ya da fiyatın ölçütlerine verilen adlar, ilkin ağırlık ölçütlerinin önce varolan adlarından alınmıştır.

Değerin ölçüsü ve *fiyatın ölçütü* olarak paranın birbirinden tamamen farlı iki işlevi vardır. Para, insan emeğinin cisimleşmesinin toplumsal olarak kabul edilmesi yönünden ele alınırsa değerin ölçüsüdür, belirlenmiş bir metal ağırlık olması yönünden fiyatın ölçütüdür. Değerin ölçüsü olarak, her türden metaların değerlerini fiyatlara, sanal altın niceliğine çevirmeye hizmet eder; fiyatın ölçütü olarak ise, bu altının niceliğini ölçer. Değerlerin ölçüsü, değer olarak kabul edilen metaları ölçer; fiyatların ölçütü ise, tersine, bir başka ağırlık ile altının bir niceliğinin değerini değil, altının birim niceliğiyle, altının niceliklerini ölçer. Altını fiyatın ölçütü yapmak için, belli bir ağırlığın birim olarak saptanılması gerekir. Aynı adı taşıyan niceliklerin ölçülmesi ile ilgili bütün durumlarda olduğu gibi, burada da, değişmeyen bir ölçü biriminin saptanması çok önemlidir. Yani, bu birim ne kadar az değişirse, fiyat ölçütü de görevini o kadar iyi yerine getirmiş olur. Altının kendisi de bir emek ürünü olması dolayısıyla değeri değişebilir olduğu için, değerin bir ölçüsü olarak iş görebilir.[56]

Her şeyden önce oldukça açıktır ki, altının değerindeki bir değişme, fiyatın ölçütü olarak işlevinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu değer ne denli değişirse değişsin, metallerin farklı niceliklerinin değerleri arasındaki oran sabit kalır. Değerindeki düşme ne denli büyük olursa olsun, 12 ons altının değeri, 1 ons altının değerinden daima 12 kat büyüktür; ve fiyatlarda dikkate alınan tek şey, farklı altın miktarları arasındaki bağıntıdır. Ayrıca, bir ons altının değerindeki yükselme ya da düşme ağırlığını değiştirmeyeceğine göre, daha küçük bölümlerinin ağırlığı da değişmez. Böylece altın, değeri ne kadar değişirse değişsin, değişmeyen fiyat ölçütü olarak aynı işi görür.

[55] İngiltere'de bir ons altının, para ölçütü birimi olarak hizmet ettiği halde, sterlinin bunun bir parçasını teşkil etmemesi gibi garip durum şöyle açıklanır: "Bizim sikke sistemimiz aslında yalnız gümüşün kullanılmasına göre düzenlendiği için bir ons gümüş daima belli sayıda ufak paraya bölünebilir; oysa altının, yalnızca gümüşe göre düzenlenmiş sikke sistemine daha sonraki bir dönemde girmesi nedeniyle, bir ons altın, kesirsiz ufak paralar halinde darbedilemez." Maclaren, *A Sketch of the History of the Currency*, London 1858, s. 16.

[56] İngiliz yazarlarında, değer ölçüsü ile fiyat ölçütü (değerin ölçütü) üzerindeki karışıklık anlatılamayacak derecededir. Bunların adları da görevleri de durmadan yer değiştirir.

Sonra, altının değerindeki değişme, değer ölçüsü olma işlevine karışmaz. Değişme, bütün metaları aynı anda etkiler, ve değerleri şimdi daha yüksek ya da daha alçak altın-fiyatları ile ifade edilseler de, bu yüzden *caeteris paribus**, bunların nispî değerlerini *inter se,* oldukları gibi bırakır.

Herhangi bir metaın değerini, bir başka metaın kullanım-değerinin belirli bir niceliği ile gösterdiğimiz gibi, bu ilk metaın değerinin altın ile gösterilmesinde de, biz, belli bir nicelikte altının üretiminin, belli bir süredeki, belli bir miktar emeğe maloldugunu varsaymış oluyoruz. Genel fiyat dalgalanmaları ise, bir önceki bölümde incelenen basit nispî değer yasalarına tâbidir.

Meta fiyatlarındaki genel yükselme ancak, —paranın değeri sabit kalırken—, ya bunların değerlerinin yükselmesinin, ya da meta değerleri sabit kaldığı halde paranın değerindeki bir düşüşün sonucu olabilir. Öte yandan, fiyatlardaki genel bir düşme, ancak, —para değeri sabit kalırken— ya meta fiyatlarındaki bir düşmenin, ya da meta değerleri sabit kalırken para değerindeki bir yükselmenin sonucu olabilir. Bunun için, para değerindeki bir yükselmenin, zorunlu olarak, meta fiyatlarında orantılı bir düşüşe ya da para değerindeki bir düşmenin fiyatlarda gene orantılı bir yükselişe yol açacağı sonucu kesinlikle çıkartılamaz. Bu gibi fiyat değişiklikleri, ancak, değerleri sabit kalan metalar için geçerlidir. Değerleri para ile aynı zamanda ve onunla orantılı olarak yükselen metaların fiyatlarında bir değişiklik olmaz. Eğer metaların değeri paranın değerinden daha yavaş ya da daha hızlı yükseliyor ise, fiyatlarındaki düşüş ya da yükseliş, bunların değeri ile paranın değerindeki değişme arasındaki farka bağlı olarak belirlenir; vb., vb..

Şimdi fiyat-biçimi konusundaki incelememize dönelim.

Para olarak kullanılan kıymetli madenlerin çeşitli ağırlıklarının yürürlükteki para-adları ile bu adların başlangıçta temsil ettikleri fiilî ağırlıklar arasında yavaş yavaş bir tutarsızlık ortaya çıkar. Bu tutarsızlık, tarihî nedenlerin sonucudur ve bu nedenlerin bellibaşlıları şunlardır: (1) Gelişmesi eksik kalmış topluluklara yabancı paranın girmesi. Buna, altın ve gümüş sikkelerin başlangıçta yabancı meta olarak dolaşıma girdiği Roma'nın ilk günlerinde raslanır. Bu yabancı sikkelerin adları, yerli ağırlık ölçülerinin adlarından daima farklı olmuştur. (2) Servet arttıkça, bir değer ölçüsü olarak, daha az kıymetli madenlerin

* Her şey aynı kalmak kaydıyla. —ç.

yerini, daha kıymetli madenler alır; şairane sıralanışa ne denli aykırı düşse de, bakırın yerini gümüş, gümüşün yerini altın alır.[57] Örneğin pound kelimesi, gerçekten bir pound (libre) ağırlığındaki gümüşe takılan para-ad idi. Altın, bir değer ölçüsü olarak gümüşün yerine geçince, aynı ad, gümüş ile altının değerleri arasındaki orana göre, belki de bir poundun 1/15'i kadar altına verildi. Pound sözcüğü, para-ad olarak, böylece, bir ağırlık adı olan aynı sözcükten farklılaşmış oldu.[58] (3) Krallar ile prenslerin yüzyıllar boyu para ayarını bozmaları sonucu, sikkelerin başlangıçtaki ağırlıklarından geriye yalnızca adları kalmıştır.[59]

Bu tarihî nedenler, para-adın, ağırlık-addan ayrılmasını toplulukta yerleşmiş bir âdete dönüştürmüştür. Paranın ölçütü, bir yandan, insanlar arası yerleşmiş âdetlere bağlı olduğu, öte yandan da herkesçe kabul edilmek zorunluluğu taşıdığı için, sonunda yasayla düzenlenmiştir. Kıymetli madenlerden birinin belli bir ağırlığı, örneğin bir ons altın, yasalarla verilen pound, dolar vb. gibi adlar, resmî olarak, küçük alt-bölümlere bölünürler. Böylece para birimi hizmetini gören bu küçük bölümler, şilin, peni vb. gibi yasal adlarla yeniden daha küçük birimlere ayrılır.[60] Ne var ki, bu bölünmelerden önce de, sonra da, madenin belirli ağırlığı madenî paranın ölçütüdür. Yapılan tek değişiklik, küçük birimlere bölünmesi ve yeni adlar verilmesidir.

Meta değerlerinin düşünsel olarak dönüştürüldüğü bu fiyatlar, ya da altın nicelikleriyle, şimdi artık, sikkelerin adlarıyla ya da altın ölçütünün alt-bölümlerinin yasal geçerli adlarıyla ifade edilir. Bir kile buğday, bir ons altın eder yerine, 3 sterlin 17 şilin 10,5 peni eder diyoruz. Bu suretle, metalar ne değerde olduklarını fiyatları ile ifade ederler, ve para da, bir malın değerini kendi para-biçimi ile belirlerken *hesap parası* olarak hizmet eder.[61]

[57] Ayrıca, genel tarihî bir geçerliği de yoktur.

[58] Öyle ki, İngilizcede pound sterlin, orijinal ağırlığının üçte birinden azını; birleşmeden önce İskoç poundu sadece 1/36 kadarını; Fransız livresi 1/74'ünü, İspanyol maravedisi 1/1000'den azını; ve Portekiz reisi ise çok daha küçük bir kesri gösterir.

[59] "Bugün yalnızca adları aklımızda kalan sikkeler, bütün ülkelerde en eski olanlardır; bunların hepsi de bir zamanlar gerçek idiler, ve işte bu nedenle, hesaplar bunlarla yapılmıştır." (Galiani, *Della Moneta, l.c.*, s. 153.)

[60] David Urquhart, *Familiar Words* adlı yapıtında bazı canavarlıklara (!) işaret eder: bugünlerde, İngiliz para ölçütü birimi olan bir pound (sterlin) aşağıyukarı bir çeyrek altına eşittir. "Bu, bir ölçütün saptanması değil, düpedüz bir ölçünün tahrif edilmesidir." Altın ağırlığının böylece "sahte adlandırılışında" her şeyde olduğu gibi, uygarlığın yozlaştırıcı elini görür.

[61] Anakarsis'e, Yunanlıların parayı hangi amaçla kullandıkları sorulunca,

Bir şeyin adı, onun niteliklerinden farklı olan bir şeydir. Bir insanın adının Yakup olduğunu bilmekle, o adam hakkında hiç bir şey öğrenmiş olmam. Bunun gibi, parada da, pound, dolar, frank, düka vb. adlarında, bir değer ilişkisinin bütün izleri kaybolur. para-adları hem metaların değerlerini ve hem de paranın ölçütü olan madenin ağırlığının alt-bölümlerini ifade ettikleri için bu gizemli simgelere verilen gizli anlamlar bu konudaki karışıklığı büsbütün artırmaktadır.[62] Öte yandan, değerin metaların çeşitli maddî biçimlerinden ayırdedilebilmesi için, bu maddî ve anlamsız, ama aynı zamanda da tamamen toplumsal biçime bürünmesi mutlaka gerekir.[63]

Fiyat, metada gerçekleşen emeğin para-adıdır. Bunun için, bir metaın eşdeğerini, onun fiyatını teşkil eden para ile ifade etmek aynı sözü boş bir tekrar olur,[64] ve tıpkı, genel olarak, bir metaın nispî değer ifadesinin, iki metaın eşitliğini belirtmesine benzer.

"Hesap yapmak için" diye karşılık vermiştir. (Athen. Deipn. l. IV., c. 49, 2. baskı. Schweighauser, 1802, Strasbourg.)

[62] "Paranın, fiyat ölçütü ödevini yerine getirirken, metaların fiyatlarında olduğu gibi aynı hesap adları ile anılması ve bu yüzden, örneğin, 3 sterlin 17 şilin 10,5 peninin hem bir ons altının ağırlığını, hem de bir ton demirin değerini ifade etmesi nedeniyle, paranın bu hesap adlarına onun *darp-fiyatı* da denmiştir. Altının değerinin kendi maddesi ile takdir edildiği halde, fiyatının, öteki tüm metaların aksine devlet tarafından saptanıldığı şeklindeki garip düşüncenin kökeni işte budur. Belli ağırlıklardaki altına hesap adlarının verilmesinin, bu ağırlıkların değerlerinin saptanması ile aynı şey olduğu yolunda bir hataya düşülmüş oluyordu." (Karl Marx, *Zur Kritik...,* s. 52 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 105-106].)

[63] Bkz: "Theorien von der Masseinheit des Geldes", (*Zur Kritik der Pol. Ökon.,* s. 53, vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* "Paranın Ölçü Birimi Üzerine Teoriler", s. 108 vd.]) Altının ya da gümüşün daha büyük veya daha küçük ağırlıklarına, bu madenlerin belirli ağırlıklarına yasa ile verilmiş bulunan adların aktarılması ile paranın darp-fiyatının yükseltilebileceği veya düşürülebileceği konusundaki garip fikirler; bu fikirlerin, kamu ve özel kişi alacaklarına karşı girişilmiş beceriksizce malî işlemler olarak değil de şarlatanca ekonomik tedbirler gibi uygulandığı haller, Wm. Petty'nin *Quantulumcunque concerning money: To the lord Marquis of Halifax,* 1682 adlı yapıtında öylesine enine-boyuna işlenmiştir ki, kendisinden hemen sonra gelen Sir Dudley North ile John Locke'un, diğerlerini saymıyoruz, yaptıkları tek şey, onun söylediklerini sulandırmak olmuştur. Wm. Petty şöyle diyor: "Eğer bir ulusun zenginliği bir buyrukla on katına çıkartılabiliyorsa, böyle bir buyruğu hükümdarlarımızın çoktan çıkartmamış olması doğrusu çok garip." (*l.c.,* s. 36.)

[64] "Ya da para biçimindeki bir milyonun aynı büyüklükte meta biçimindeki bir değerden daha kıymetli olduğu" (Le Trosne, *l.c.,* s. 919.) yani, "bir değerin, aynı büyüklükteki bir başka değerden daha kıymetli olduğu kabul edilmelidir."

Fiyat, metaın değer büyüklüğünün göstericisi olarak, onun parayla değişim-oranını da temsil eder, ama bu değişim-oranı göstergesinin, metaın değer büyüklüğünü mutlaka belirlemesi gerekmez. Toplumsal olarak gerekli iki eşit emek niceliğinin 1 kile buğday ve 2 sterlin (yaklaşık olarak 2 ons altın) ile temsil edildiğini farzedersek, burada, 2 sterlin, 1 kile buğdayın değer büyüklüğünün para ile ifadesi veya fiyatıdır. Diyelim ki, değişen koşullara göre bu fiyat 3 sterline yükselsin ya da 1 sterline düşmüş olsun, şimdi 1 sterlin ve 3 sterlin, buğdayın değer büyüklüğünü tam tamına ifade etmek için fazla küçük ya da fazla büyük olabilir, ama gene de onun fiyatlarıdır; çünkü, önce buğdayın değerinin ortaya çıktığı biçimdir, yani paradır; sonra da para ile değişim oranının örneğidir. Eğer üretim koşulları, başka bir deyişle emeğin üretkenlik gücü, sabit kalıyorsa, fiyattaki değişiklikten önce de sonra da bir kile buğdayın yeniden üretimi için aynı miktar toplumsal işzamanının harcanması gerekir. Bu durum, ne buğday üreticisinin, ne de öteki meta sahiplerinin arzusuna tâbi değildir.

Değer büyüklüğü, bir toplumsal üretim ilişkisi ifadesidir ve belli bir mal ve onu üretmek için gerekli olan toplam toplumsal işzamanı bölümü arasında mevcut olan zorunlu bağıntıyı ifade eder. Değer büyüklüğü fiyata çevrilir çevrilmez bu zorunlu ilişki, tek bir meta ile bir değeri, para-meta arasındaki, az ya da çok raslansal değişim-oranı biçimini alır. Ama bu değişim-oranı, ya o metaın değerinin gerçek büyüklüğünü ifade edebilir, ya da koşulların zoruyla bu değerden sapan altın niceliğini ifade edebilir. Demek ki, fiyatla değer büyüklüğü arasındaki nicel uyumsuzluk olasılığı, ya da fiyatın değer büyüklüğünden sapma olasılığı, fiyat-biçiminin kendisinde varolan bir şeydir. Bu bir kusur değil, ama tersine, fiyat-biçiminin, iç yasaları birbirini gideren açık yasasız düzensizliklerin bir ortalaması olarak kendisini gösteren bir üretim biçimine çok iyi bir biçimde uyumlanmasıdır.

Fiyat-biçimi, bununla birlikte, yalnızca, değer büyüklüğü ile fiyat, yani bu büyüklükle onun para olarak ifadesi arasında nicel bir uyuşmazlık olasılığı ile bağdaşmakla kalmaz, aynı zamanda, nitel bir tutarsızlığı da gizleyebilir, ve bu, o dereceye ulaşır ki, para, metaların değer-biçiminden başka bir şey olmadığı halde, fiyat, değeri ifade etmez olur. Kendileri meta olmayan vicdan, şeref vb. gibi şeyler, sahipleri tarafından satışa çıkarılır hale gelirler ve böylece bir fiyatları olduğu için meta biçimini alırlar. Demek ki, bir şeyin değeri olmadığı halde, bir fiyatı olabilir. Bu durumda fiyat, matematikteki bazı nicelikler gibi sanaldır. Ayrıca, bu sanal

fiyat-biçimi, bazan dolaysız ya da dolaylı bir gerçek değer-ilişkisini gizleyebilir; örneğin, insan emeği katılmadığı için değeri olmayan işlenmemiş toprağın fiyatı gibi.

Fiyat, genellikle nispî değer gibi bir metaın (diyelim bir ton demirin) değerini, belli miktarda bir eşdeğerin (diyelim bir ons altının) demir ile doğrudan doğruya değişilebileceğini belirtmek suretiyle ifade eder. Ama bunun tersini, yani demirin altınla doğrudan doğruya değişilebileceğini asla ifade etmez. Bu nedenle, bir metaın uygulamada değişim-değeri olarak etkili bir biçimde iş görebilmesi için maddî biçimden sıyrılması, sırf sanal olmaktan çıkıp gerçek altına dönüşmesi gerekir; meta için bu öz değiştirme, her ne kadar hegelci "kavram" için, "zorunluluk"tan "özgürlüğe" dönüşümden, istakoz için kabuğundan çıkmaktan, ya da saint Jerome için Adem babadan[65] kurtulmaktan daha güç ise de, bunu yapması zorunludur.

Bir meta (diyelim demir) imgemizde kendi gerçek biçimi ve altın biçimiyle yanyana yer alabilir, ama bu, aynı zamanda, fiilen hem demir, hem de altın olamaz. Değerini saptamak için, imgemizde onu altına eşitlememiz yeter. Ama, sahibine, evrensel eşdeğer hizmeti görebilmesi için, onun yerine, fiilen altının geçmesi gerekir. Eğer demirin sahibi, değişim için sunulan başka bir metaın sahibine gidip de, demirin fiyatının daha şimdiden para olmasının kanıtı olduğunu söyleseydi, cennette amentüyü ezbere okuyan Dante'ye, St. Peter'in verdiği karşılığı alırdı:

"Assai bene è trascorsa
"D'esta moneta già la lege e'l peso;
*"Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."**

Bunun için bir fiyat, hem bir metaın para ile değişilebilir olduğunu, hem de bu fiyatla değişilmesi gerektiği anlamlarına geliyor. Öte yandan, altın, değişim sürecinde kendisini zaten para-meta olarak kabul ettirdiği için, ideal bir değer ölçüsü olarak hizmet eder. İşte değerlerin bu ideal ölçüleri ardında, gerçek para yatar.

[65] Aziz Jerome, yalnız gençliğinde, hayalinde yarattığı güzel kadınlarla çölde mücadele etmesinin de gösterdiği gibi bedeniyle çetin savaşlara tutuşmakla kalmamış, yaşlılığında da manevî ihtiraslarına karşı da savaşma zorunda kalmıştır. "Ruhumla, Yüce Yargıcın önüne çıktığımı zannettim", der. — "Kimsin sen?" diye sordu bir ses, — "Bir Hıristiyanım", dedim. — "Yalan söylüyorsun, sen sadece bir çiçeroncusun" diye gürledi Yüce Yargıç.

* Bu sikkenin karışımı ile ağırlığını iyi bildin. Ama söyle bakalım, bu sikkeden senin kesende var mı?" (Dante, *İlâhî Komedya*, Cennet, Yirmidördüncü Manzume, MEB Yayınları, 1956, s. 217.) —ç.

IKİNCİ KESİM. — DOLAŞIM ARACI

a. *Metaların Başkalaşımı*

Bundan önceki bölümde, metaların değişiminin, çelişik ve birbirlerini karşılıklı dıştalayan koşulları içerdiğini görmüş bulunuyoruz. Metaların böylece meta ve para olarak farklılaşması, bu tutarsızlıkları ortadan kaldırmaz ama, içinde bunların yanyana varolabilecekleri bir biçim, bir *modus vivendi* yaratır. Bu, genel olarak, gerçek çelişkilerin uzlaştığı yoldur. Örneğin, bir cismin devamlı olarak bir başka cisme doğru düştüğünü, ama aynı zamanda da durmadan ondan uzaklaştığını söylemek bir çelişkidir. Elips, hem bir çelişkinin sürüp gitmesini, hem de uzlaşmasını saptayan bir hareket biçimidir.

Değişim, metaların kullanım-değerleri olmadıkları ellerden, kullanım-değerleri olacakları ellere aktarılmasını sağlayan bir süreç olduğu kadar, maddenin toplumsal bir dolaşımıdır da. Bir yararlı emeğin bir biçiminin ürünü, bir başkasının yerini alır. Bir meta, kullanım-değeri olarak işe yarayacağı bir durak-noktası bulunca, değişim alanından çıkıp tüketim alanına girmiş olur. Ama bizi burada şimdilik yalnız değişim alanı ilgilendirmektedir. Bunun için de, şimdi değişimi biçimsel bir açıdan incelemek durumundayız; yani maddenin toplumsal dolaşımını sağlayan biçim değişikliğini ya da metaların başkalaşmasını inceleyeceğiz.

Bu biçim değişikliğinin kavranması, bir kural olarak çok eksiktir. Bu eksikliğin nedeni, değer kavramındaki belirsizlik bir yana, bir metadaki her türlü biçim değişikliğinin, biri meta, öteki para-meta olmak üzere iki metaın değişiminden gelir. Yalnız bir maddî olguyu, yani bir metaın altın ile değişilmesi olgusunu gözönünde bulundurursak, asıl gözlemlememiz gereken şeyi, yani metaın biçimine ne olduğu hususunu gözden kaçırırız. Altının sırf meta olarak para olmadığı, ve öteki metaların fiyatlarını altın ile ifade ettiği zaman, bu altının yalnızca o metaların para-biçimi olduğu gerçeğini gözden kaçırırız.

Metalar değişim sürecine, her şeyden önce, ne iseler öyle girerler. Değişim süreci, bunları, meta ve para diye farklılaştırır, ve böylece içlerinde taşıdıkları karşıtlığa, yani aynı zamanda hem kullanım-değeri ve hem de değer olmalarından ileri gelen iç karşıtlığa uygun düşen bir dış karşıtlık yaratır. Kullanım-değeri olarak metalar, şimdi paranın karşısında değişim-değeri olarak yer alır. öte yandan, her iki karşıt yan metadır, kullanım-değerinin

ve değerin birliğidir. Ama farklılığın bu birliği, iki karşıt kutupta kendini gösterir, ve her kutupta karşıt bir yöndedirler. Kutuplar olarak birbirine bağlı oldukları kadar zorunlu olarak karşıttırlar da. Denklemin bir yanında, gerçekte bir kullanım-değeri olan bayağı bir meta vardır. Değeri, ancak düşünsel olarak fiyatıyla ifade edilmiş ve bu fiyat ile karşıtına, ve değerinin gerçekten somutlaştığı altına eşitlenmiştir. Öte yandan da, altın, madenî gerçekliği içersinde, değerin somutlaşması olarak, para olarak bir aşamaya ulaşır. Altın, altın olarak kendisi değişim-değeridir. Kullanım-değeri olarak altın, içersinde öteki bütün metalarla yüzyüze geldiği nispî değerin ifade dizileriyle temsil edilen yalnızca düşünsel bir varlığa sahiptir, ve bu metaların kullanım-değerlerinin toplamı, altının çeşitli kullanım-değerlerinin toplamını teşkil eder. Metaların bu karşıt biçimleri, içlerinde onların değişim sürecinin hareket ettiği ve yer aldığı gerçek biçimlerdir.

Şimdi herhangi bir meta sahibi ile, diyelim eski dostumuz keten bezi dokuyucusu ile, olayların geçtiği yere, piyasaya gelelim. Onun 20 yarda keten bezinin belirli bir fiyatı vardır: 2 sterlin. O, malını 2 sterline değişir ve sonra, dini bütün bir adam olarak, bu 2 sterlini aynı fiyattaki bir aile İnciline yatırır. Onun gözünde yalnızca bir meta, bir değer taşıyıcısı olan keten bezi, metaın değer-biçimi olan altın karşılığında elden çıkar, ve bu biçimi de, tekrar, evine kullanım nesnesi gibi girecek ve aile üyelerini manevî yönden donatacak başka bir meta ile, İncil ile değişir. Değişim, birbirine karşıt, ama birbirini tamamlayan nitelikte iki başkalaşım ile tamamlanmış bir olgu oluyor — metaın paraya dönüşmesi, ve paranın tekrar metaya dönüşmesi.[66] Bu başkalaşımın iki aşaması, dokumacımızın yaptığı iki farklı alışveriştir — satış ya da metaın para ile değişimi; satınalma, ya da paranın bir meta ile değişimi; ve iki eylemin birliği: satınalma için satış.

Dokumacı yönünden bütün alışverişin sonucu, keten bezi yerine şimdi İncile sahip olmaktır; ilk metaı yerine, şimdi elinde aynı değerde ama farklı kullanımda başka bir meta vardır. Aynı biçimde, yaşaması için gerekli öteki araçları ve üretim araçlarını da edinir. Onun görüş açısından, bütün bu süreç, emek ürününün bir

[66] Herakleitos, "Her şey ateş...ten olur, ve ateş her şeyden, demişti. Tıpkı bunun gibi, altından metalar ve metalardan altın olur." (F. Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunkein*, Berlin 1858, *l.c.*, s. 222.) Lassalle bu pasajdaki notunda (s. 224, n. 3) yanlış olarak, altını, yalnızca değer simgesi yapar.

başkasının emek ürünü ile değişiminden, yani ürünlerin değişiminden başka bir şey değildir.

Demek ki, metaların değişimi, biçimlerindeki şu değişiklikle birlikte olmaktadır.

Meta—Para—Meta
M——P——M

Nesneleri yönünden tüm sürecin sonucu, M—M, bir metaın bir başkası ile değişimi, maddeleşmiş toplumsal emeğin dolaşımıdır. Bu sonuca ulaşıldığında süreç bir sona varmıştır.

M—P. İlk Başkalaşım ya da Satış

Değerin, metaın bedeninden çıkıp altının bedenine sıçraması, başka bir yerde de söylediğim gibi, meta için *salto mortale*'sidir.* Bu işi beceremedi mi metaya pek bir şey olmaz ama sahibi hapı yutar. Emeğin toplumsal işbölümü, gereksinmelerinin çok yönlü olmasına karşılık, emeğinin tek yönlü olmasına yol açar. Emeğinin ürününün ona sırf değişim-değeri olarak hizmet etmesinin nedeni de zaten budur. Ama, bu emek, paraya dönüşmedikçe, toplumsal geçerlikte evrensel eşdeğer özelliğini kazanamaz. Ne var ki, bu para da bir başkasının cebindedir. Bu parayı ayartıp cepten çıkartmak için bizim meta dostumuzun her şeyden önce para sahibi için bir kullanım-değeri olması gerekir. Bunun için de, meta üzerinde harcanan emeğin, toplumsal yararlı türden, toplumsal işbölümünün bir dalını oluşturan bir türden olması gerekir. Ama, işbölümü, kendiliğinden gelişen ve üreticilerin ardında gelişmesini sürdüren bir üretim sistemidir. Değişilecek meta, yeni ortaya çıkan gereksinmeleri karşılayan, yeni türden bir emeğin ürünü olabileceği gibi, kendisi de yepyeni gereksinmelerin doğmasına pekâlâ neden olabilir. Düne kadar, belli bir metaın yaratılmasında tek bir üretici tarafından yönetilen ve birçok işlemlerden birini oluşturan özel bir işlem, bugün belki de kendisini bu bağıntıdan ayırarak emeğin bağımsız bir kolu olarak ortaya koyabilir ve henüz tamamlanmamış ürününü piyasaya bağımsız bir meta olarak arzedebilir. Koşullar böylesine bir ayrılış için olgunlaşmış olabilir ya da olmayabilir. Ürün bugün toplumsal bir gereksinmeyi karşılamaktadır. Yarın, onun yerini, ya kısmen ya da tama-

* Ölüm perendesi. —ç.

men başka uygun bir ürün alacaktır. Üstelik, bizim dokumacının emeği, toplumsal işbölümünün kabul edilmiş bir dalı olsa bile, bu durum, 20 yarda keten bezinin yararlılığını yeterince güvence altına alamaz. Eğer toplumun keten bezine olan gereksinmesi, böyle bir gereksinme de öteki bütün gereksinmeler gibi sınırlı olduğuna göre, rakip dokumacıların ürünleri ile doymuş hale gelirse, dostumuzun ürünü, gereksiz gereksinmeden fazla ve dolayısıyla yararsız hale gelir. Her ne kadar insanoğlu bahşiş atın dişine bakmazsa da, dostumuz, pazarın yolunu armağan vermek için aşındırmaz. Ama kabul edelim ki, ürünü, gerçekten kullanım-değeri taşıyor ve hâlâ para ediyor olsun. Şimdi de, ne kadar para ediyor sorusu ortaya çıkar. Sorunun karşılığı, kuşkusuz malın fiyatıyla, değer büyüklüğünün göstergesiyle verilmiş bulunur. Dostumuzun değer konusunda yaptığı raslansal bir hesap hatasını burada dikkate almıyoruz; bu hata, nasıl olsa çok geçmeden pazarda düzeltilecektir. Biz onun ürünü üzerinde sadece, toplumsal olarak gerekli ortalama işzamanı kadar zaman harcadığını varsayıyoruz. Öyleyse fiyat, yalnızca, dokumacının metaında gerçekleşen toplumsal emek niceliğinin para-adıdır. Ama, dokumacımızın ne izni ne de haberi olmadan, eski moda dokumacılık bir değisikliğe uğruyor. Dün bir yarda keten bezinin üretimi için toplumsal olarak gerekli işzamanı bugün artık aynı değildir; rakipleri tarafından verilen fiyatlarla, para sahipleri, bu gerçeği ona tanıtlamaya can atarlar. Onun için bir şansızlık da, dokumacıların az ve ender olmayışlarıdır. Son olarak, bir de, piyasadaki her keten bezi parçasının, toplumsal olarak gerekli olan işzamanından fazlasını içermediğini düşünelim. Buna rağmen, bütün bu parçalar, bir tüm olarak ele alındığında, bunlar için, gereğinden fazla işzamanı harcanmış olabilir. Eğer piyasa tüm keten bezini normal fiyattan, yardası 2 şilinden yutamazsa, bu, toplumdaki toplam emeğin gereğinden büyük bir bölümünün dokumacılık biçiminde harcandığını tanıtlar. Sanki her dokumacı, kendi özel ürününe toplumsal olarak gerekli olandan daha çok işzamanı harcamış gibidir. Burada bir Alman atasözünü tekrarlayabiliriz: birlikte tutulan birlikte asılır. Piyasadaki bütün keten bezleri, her parça yalnızca bütünün bir kısmı olur, tek bir ticarî mal olarak değerlendirilir. Ve aslında, her bir yardasının değeri de, aynı belirli ve toplumsal olarak sabit türdeş insan emeği niceliğinin maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir.*

* N. F. Danielson'a yazdığı 28 Kasım 1878 tarihli mektubunda Marx "bu

Görüyoruz ki, metalar paraya âşıktır, ama "gerçek aşkın yolu hiç bir zaman düz değildir". Emeğin nicel bölünmesi de tıpkı nitel bölünmesi gibi kendiliğinden ve raslansal bir biçimde olur. Bundan dolayı, meta sahipleri, kendilerini bağımsız özel üreticiler haline getiren aynı işbölümünün, toplumsal üretim süreci ile onların bu süreç içerisindeki ilişkilerini, kendi ifadelerinden bağımsızlaştırdığını, ve bireyler arasındaki görünüşteki bu karşılıklı bağımsızlığın, ürünleri içinde ya da ürünler aracıyla karşılıklı bir bağımlılık sistemiyle tamamlandığını göreceklerdir.

İşbölümü, emeğin ürününü metaya çevirir ve böylece, daha sonra paraya dönüşümünü gerekli hale getirir. Aynı zamanda da, bu bir başka şeye dönüşme olayının gerçekleşmesini de raslantıya bırakır. Ne var ki, biz, burada, olguyu bütünlüğü içersinde ele aldığımız için, bu gelişmeyi normal kabul ediyoruz. Ayrıca, bu dönüşüm mutlaka olacaksa, yani eğer meta satılması büsbütün olanaksız bir şey değilse, gerçekleşen fiyat, değerin çok üzerinde veya altında olsa bile, metaın başkalaşımı daima gerçekleşir.

Satıcının eline meta yerine altın, alıcının eline altın yerine meta geçer. Burada, yüzyüze geldiğimiz gerçek, bir meta ile altının, 20 yarda keten bezi ile 2 sterlinin, el ve yer değiştirmesi, bir başka deyişle bunların birbirleriyle değişilmeleridir. Ama meta ne ile değişiliyor? Kendi değerinin aldığı biçimle, evrensel eşdeğerle. Peki altın ne ile değişiliyor? Kendi kullanım-değerinin özel bir biçimi ile. Altın, keten bezi karşısında niçin para biçimini alıyor? Keten bezinin 2 sterlinlik fiyatı, yani para olarak ifadesi, para olarak keten bezini altına zaten eşitlemiş olduğu için. Bir meta, başlangıcındaki meta biçiminden, elden çıkarıldığı anda sıyrılır; yani kullanım-değeri, daha önce yalnızca fiyatında düşünsel olarak mevcut bulunan altını çektiği zaman. Bir metaın fiyatının ya da düşünsel değer-biçiminin gerçekleşmesi, bunun için, aynı zamanda, paranın düşünsel kullanım-değerinin de gerçekleşmesi demektir; bir metaın paraya dönüşümü aynı anda paranın metaya dönüşmesidir. Görünüşteki tek süreç, gerçekte çifte bir süreçtir. Bu, meta sahibinin bulunduğu kutuptan bir satış, para sahibinin bulunduğu karşı kutuptan bir satınalıştır. Diğer bir deyimle satış, sa-

cümlenin şu şekilde düzeltilmesini önermiştir: "Ve aslında her yarda bezin fiyatı, bütün yardalar üzerinde harcanmış toplumsal emeğin bir kısmının maddeleşmiş şeklinden başka bir şey değildir." *Kapital*'in birinci cildinin ikinci Almanca baskısının Marx'a ait bir nüshası üzerinde de benzer bir düzeltme yapılmıştır, ama yazı, Marx'ın elyazısı değildir. — *Rusça baskıya Marksizm-Leninizm Enstitüsünün koyduğu not.*

tınalmadır, M—P aynı zamanda P—M'dir.[67]

Bu noktaya kadar, insanları, biz, yalnızca bir ekonomik konum, meta sahibi olma konumu içerisinde ele almış bulunuyoruz; bu konum içerisinde insanlar, kendi emek ürünlerini elden çıkarmak suretiyle, başkalarının emek ürünlerini elde ediyorlar. Bir meta sahibinin, parası olan bir başkası ile karşı karşıya gelebilmesi için, ya bu alıcının emek ürününün para veya parayı içeren madde, altın olması, ya da bu ürünün derisini zaten değiştirmiş başlangıç biçimi olan yararlı nesne şeklinden soyunmuş bulunması gerekir. Para rolünü oynayabilmesi için, altının, kuşkusuz, şu ya da bu noktada piyasaya girmesi de şarttır. Bu nokta, emeğin doğrudan ürünü olarak altının eşit değerde başka bir ürünle değişildiği yer olan, madenin üretiminin kaynağında bulunur. Bu andan itibaren altın, daima herhangi bir metaın gerçekleşmiş fiyatını temsil eder.[68] Üretim kaynağında diğer metalar ile değişiminden ayrı olarak altın, kimin elinde olursa olsun, sahibinin elden çıkardığı bir metaın dönüşmüş biçimidir: bir satışın ya da ilk başkalaşımın, M—P, sonucudur.[69] Gördüğümüz gibi altın, bütün metaların değerlerini onunla ölçmelerinin sonucu olarak, ve böylece onların yararlı nesneler halindeki doğal biçimleriyle onu düşünsel olarak yadsıyarak ve onu değerlerinin biçimi haline getirerek, düşünsel para ya da değer ölçüsü haline gelmiştir. Altın, metaların genel satışı ile, yararlı nesneler olarak bunların doğal biçimleri ile fiilen yerlerini değiştirerek, gerçekte, bunların değerlerinin somutlaşması haline gelerek, gerçek para kimliğini kazanmıştır. Para-biçimine büründüğü anda metalar, kendilerini, tekdüze, toplumsal olarak kabul edilmis türdeş insan emeğinin cisimleşmiş haline dönüştürmek için, doğal kullanım-değerlerinin ve yaratılmalarını borçlu oldukları özel emek türünün bütün izlerinden sıyrılırlar. Bir para parçasına şöyle bir gözatmakla, hangi meta ile değişildiğini anlayamayız. Para biçimi altında bütün metalar birbirine benzerler. Demek ki, para pis olabilir ama, pislik para olamaz. Dokumacımızın keten beziyle değiştirdiği iki parça altının, bir kile

[67] "Her satış, bir satın alıştır." (Dr. Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans,* Physiocrates, ed. Daire, I. Partie, Paris 1846, s. 170) ya da Quesnay'nin *Maximes Générales*'in de dediği gibi, "Satmak, satın almaktır".

[68] "Bir metaın fiyatı, ancak bir başka metaın fiyatı ile ödenebilir." (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel de sociétés politiques,* Physiocrates, ed. Daire, II. Partie, s. 554.)

[69] "Bu paraya sahip olmak için, bir şey satılmış olması gerekir." (*l.c., s.* 543.)

buğdayın başkalaşmış biçimi olduğunu kabul edelim. Keten bezinin satışı, M—P, aynı zamanda onun satınalınması, P—M'dir. Ama, keten bezinin satışı, karşıt nitelikte bir alışverişle sonuçlanan bir sürecin ilk hareketidir, yani İncilin satın alınmasıdır; öte yandan, keten bezinin satınalınması, karşıt nitelikte bir alışverişle, yani buğdayın satışı ile başlayan bir hareketi sona erdirir. M—P (keten bezi—para), M—P—M (keten bezi—para—incil) sürecinin ilk evresi olduğu gibi P—M (para—keten bezi) diğer bir M—P—M (buğday—para—keten bezi) hareketinin son evresidir. Bunun için, bir metaın ilk başkalaşımı, meta halinden para haline dönüşmesi, aynı zamanda da, değişmez olarak diğer bir metaın ikinci başkalaşımı, para biçiminden gerisingeriye metaya dönüşümüdür.[70]

M—P, veya Satınalma *Metaın İkinci ve Son Başkalaşımı*

Para, tüm öteki metaların başkalaşmış biçimi, bunların genel satışının sonucu olduğu için, bu nedenle hiç bir sınırı ya da koşulu olmaksızın bizzat devredilebilir bir şeydir. Bütün fiyatları geriye doğru sayar ve böylece, deyim yerindeyse, kullanım-değerinin gerçekleşmesi için malzeme olabilecek tüm öteki metalarda kendisini ortaya koyar. Aynı zamanda fiyatlar, metaların paraya yönelttiği bu ayartıcı bakışlar, onun dönüşülebilirliğinin sınırlarını, onun niceliğini göstererek belirler. Her meta para haline gelir gelmez bir meta olarak gözden kaybolduğu için, bizzat parayla, sahibinin eline nasıl geçtiğini, ya da ona dönüşen malın ne olduğunu söylemek olanaksızdır. Hangi kaynaktan gelirse gelsin, *non olet.* Bir yandan satılmış bir metaı temsil ederken, öte yandan satınalınacak bir metaı da temsil eder.[71]

P—M, satınalma, aynı zamanda, M—P, satıştır; bir metaın son başkalaşımı, bir diğerinin ilk başkalaşımıdır. Dokumacımızın metaının ömrü, 2 sterline dönüştürdüğü İncil ile sona erer. Ama, kabul edelim ki, İncil satıcısı dokumacıdan aldığı 2 sterlini kanyağa, P—M, çeviriyor, M—P—M (keten bezi—para—İncil) hareketinin son evresi, M—P'de aynı zamanda, M—P—M (İncil—para—

[70] Daha önce de işaret edildiği gibi, altını ya da gümüşü fiilen üreten kişi bir istisnadır. O ürününü ilk defa satmaksızın, doğrudan doğruya başka bir meta ile değişir.

[71] "Elimizdeki para, satınalmayı isteyebileceğimiz şeyleri temsil ederken aynı zamanda bu para, karşılığında satmış olduğumuz şeyleri de temsil eder." (Mercier de la Rivière, *l.c.,* s. 586.)

kanyak) hareketinin birinci evresidir. Özel bir meta üreticisi yalnızca bu malı sunmak durumundadır; bunu çoğu zaman büyük miktarlarda satar, ama çok ve çeşitli gereksinmeleri, onu, bu gerçekleşen fiyata aldığı parayı değişik satınalmalar için parçalamaya zorlar. Böylece bir satış, çeşitli malların satınalınmasına yolaçar. Demek ki, bir metaın son başkalaşımı, diğer çeşitli metaların ilk bşakalaşımının bir toplamını meydana getirir.

Şimdi eğer bir metaın tamamlanmış başkalaşımını bir bütün olarak ele alırsak, bunun her şeyden önce iki karşıt ve birbirini tamamlayan hareketten, M—P ve P—M, meydana geldiği görülür. Metaın bu iki karşıt olan dönüşümü, mal sahibi açısından iki karşıt toplumsal fiille meydana gelir ve bu fiiller onun oynadığı ekonomik rolün niteliğini belirler. Satış yapan kimse olarak satıcı; satın alan biri olarak satınalıcıdır. Ama tıpkı bir metaın buna benzer her dönüşümünde iki biçiminin, meta-biçimi ile para-biçiminin aynı anda ama karşıt kutuplarda varolması gibi, her satıcıya karşıt bir alıcı, her alıcıya karşıt bir satıcı bulunur. Belli bir meta, ardarda bu iki dönüşümünden, metadan paraya ve paradan bir başka metaya geçerken, meta sahibi de, sırasıyla satıcı rolünden alıcı rolüne geçmiş olur. Demek ki, satıcının ve alıcının bu nitelikleri daimî değildir, ama meta dolaşımında sırasıyla farklı kalıplara girerler.

Bir metaın tam başkalaşımı, en yalın halinde, dört ucu ve üç *dramatis personæ*'yi gerektirir. Önce, meta para ile yüzyüze gelir; burada ikinci birincinin değerinin aldığı biçimdir ve bütün katı gerçekliği ile alıcının cebinde mevcuttur. Meta sahibi böylece para sahibi ile temasa getirilmiştir. Şimdi, meta, paraya dönüşür dönüşmez, para onun geçici eşdeğer-biçimi halini alır, ve bu eşdeğer-biçiminin kullanım-değeri öteki metaların varlıklarında bulunur. Birinci başkalaşımın son ucu olan para, aynı zamanda ikncinin başlangıç noktasıdır. İlk alışverişte satıcı olan kimse böylece ikincide alıcı durumuna girer, ve bu ikinci alışverişte üçüncü bir meta sahibi, satıcı olarak sahneye çıkar.[72]

Bir metaın başkalaşımını meydana getiren birbirine ters olan iki evre, birlikte, dairesel bir hareket, bir devre oluştururlar: meta biçimi, bu biçimden sıyrılış, ve meta biçimine dönüş. Kuşkusuz, burada meta, iki farklı yanı ile görünür. Başlangıç noktasında sahibi için bir kullanım-değeri değildir, ama bitiş noktasında kullanım-değeridir. Böylece para da ilk evrede, değerin katı bir

[72] "Buna göre dört uç, ve birisi ilk defa işe karışan üç sözleşmeci kişi vardır." (Le Trosne, *l.c.*, s. 909.)

billuru, içerisinde metaın isteyerek katılaştığı bir kristal olarak görülür, ama ikinci evrede ise, çok geçmeden yerini kullanım-değerine bırakarak geçici eşdeğer biçim içerisinde çözülür.

Devreyi oluşturan iki başkalaşım, aynı zamanda, öteki iki metaın karşıt yönlü ters iki kısmî başkalaşımıdır. Bir ve aynı meta, keten bezi, kendi başkalaşım dizisini açar, ve bir diğerinin (buğdayın) başkalaşımını tamamlar. İlk evrede, ya da satışta, keten bezi, bu iki rolü kendi kişiliğinde oynar. Ama ardından altın haline gelince, kendi ikinci ve son başkalaşımını tamamlar ve aynı zamanda, üçüncü bir metaın ilk başkalaşımının tamamlanmasına yardım eder. O halde, bir metaın kendi başkalaşım döneminde meydana getirdiği devre, öteki metaların devreleriyle kördüğüm gibi karışmıştır. İşte bütün bu farklı devrelerin toplamı, *metaların dolaşımını* oluşturur.

Metaların dolaşımı, ürünlerin dolaysız değişiminden (trampadan) yalnızca biçim yönünden değil, öz yönünden de farklıdır. Olayların gelişimine bir gözatalım. Dokumacı, aslında, keten bezini İncil ile, kendi metaını bir başkasının metaı ile değişmişti. Ne var ki, bu ifade yalnızca onun açısından doğrudur. İçini ısıtacak bir şeyi tercih eden İncil satıcısı, dokumacı nasıl kendi keten bezinin buğdayla değişildiğini bilmiyorsa, İncilin keten bezi ile değişileceğini düşünmemişti. B'nin metaı, A'nın metaının yerini almıştır, ama A ile B, bu metaları, karşılıklı olarak değişmemişlerdir. Elbette ki A ile B, birbirlerinden aynı anda alışverişte de bulunabilirler, ama böyle özel bir durum, hiç bir şekilde meta dolaşımının genel koşullarının zorunlu bir sonucu değildir. Burada, biz, bir yandan, meta değişiminin, dolaysız trampadan ayrılmaz olan bütün yerel ve kişisel bağları nasıl kopardığını ve toplumsal emek ürünlerinin dolaşımını nasıl geliştirdiğini, öbür yandan da, gelişmelerinde bağımsız, bu işte rol oynayan kişilerin tamamen denetimlerinden uzak toplumsal ilişkiler ağının bütününün nasıl geliştiğini görüyoruz. Ancak çiftçi buğdayını satabildiği içindir ki dokumacı keten bezini satabilmektedir, ancak dokumacı keten bezini satabildiği için bizim "ehlikeyf", İncilini satabilmektedir, ve ancak sonuncusu ebedî hayat iksirini sattığı içindir ki, içki yapımcısı, *eau-de-vie'*-sini* satabilmektedir ve ilh...

Dolaşım süreci bu nedenle, ürünlerin dolaysız trampası gibi, kullanım-değerlerinin yer ve el değiştirmeleri ile sona ermiş ol-

* İspirtolu içki. Sözcüğü, Marx, burada, alaycı bir ifade ile etimolojik anlamında "hayat suyu" anlamında kullanmaktadır. —*ç.*

maz. Para, belli bir metaın başkalaşım devresinin dışına düşmekle kaybolmaz. Dolaşım alanında öteki metaların boş bıraktığı yeni yerleri sürekli olarak doldurur. Örneğin keten bezinin başkalaşımının tamamlanmasında, keten bezi—para—İncil, dolaşımdan, ilk defa keten bezi çıkar, onun yerini para alır. Daha sonra İncil dolaşımdan çıkar ve yerini yeniden para alır. Bir meta ötekinin yerini alırken, para-meta daima bir üçüncü şahsın eline yapışır.[73] Dolaşım, parayı su gibi terletir.

Her satış bir satınalma, her satınalma bir satıştır diye, meta dolaşımının, satış ile satınalma arasındaki zorunlu bir dengeyi gösterdiğini söylemek kadar çocukça bir dogma olamaz. Eğer bu, fiilî satış sayısının satınalma sayısına eşit olduğu anlamda söyleniyorsa, boş bir tekrardır. Ama bu sözün asıl amacı, her satıcının piyasaya alıcısını da birlikte getirdiğini tanıtlamaktır. Ama durum hiç de böyle değildir. Satış ve satınalma tek bir özdeş hareket teşkil ederler; meta sahibi ile para sahibi, mıknatısın iki kutbu gibi birbirine karşıt iki kişi arasında bir değişim hareketidir. Bir tek kişi tarafından yapıldığı zaman, kutupsal ve karşıt nitelikte farklı iki hareket oluştururlar. Bu nedenle, satış ile satınalmanın özdeşliği, sihirli dolaşım imbiğinden geçtiği zaman, eğer oradan tekrar para biçiminde çıkmıyorsa; bir başka deyişle, eğer sahibi tarafından satılamıyorsa ve bunun için de para sahibi tarafından satınalınmıyorsa, o metaın yararsız olduğunu anlatır. Bu özdeşlik, ayrıca, gerçekleşmesi halinde, değişimin, metaın hayatında, uzun ya da kısa bir arayı, bir duraklama dönemini teşkil ettiğini gösterir. Bir metaın ilk başkalaşımu, bir anda hem satış hem satınalma olduğu için, aynı zamanda bizzat bağımsız bir süreçtir de. Satınalanın elinde meta, satanın elinde para, yani her an dolaşıma girmeye hazır bir meta vardır. Ortada alıcı olmadan, kimse satamaz. Ama, sırf o satıyor diye de, karşısındakiler almak zorunda değildirler. Dolaşım, dolaysız trampanın koyduğu, zaman, yer ve bireylere bağlı bütün sınırlamaları ortadan kaldırır, ve bunu trampadaki, birisinin kendi ürününü elden çıkarması ve bir başkasının bu ürünü elde etmesiyle ortaya çıkan dolaysız özdeşliği, satış ve alış antitezlerine parçalayarak yapar. Bu iki bağımsız ve karşıt fiilin, bir iç birlik (*unity*) olduğunu söylemek, aslında, bu iç birliğin (*oneness*) bir dış antitezle kendini ifade ettiğini söylemekle aynı şeydir. Eğer bir metaın tam başkalaşımının birbirini

[73] Bu apaçık bir şey gibi gelir ama, çoğu zaman başta, "serbest-ticaret çığırtkanları" olmak üzere, ekonomi politikçilerin gözünden kaçmıştır.

tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satınalma arasındaki bölünme çok belirli hale gelmişse, aralarındaki iç bağ, yani bunların birliği (*oneness*), kendisini bir bunalım yaratarak ortaya koyar. Kullanım-değeri ve değer, antitez; özel emeğe bağlı olarak kendisini dolaysız toplumsal emek olarak ortaya koyan, soyut insan emeğine geçmek için özelleşmiş somut türde bir emek çelişkileri; nesnelerin kişileştirilmesi ve kişilerin şeyler tarafından temsil edilmesi arasındaki çelişki; işte metalarda var olan bütün bu antitezler ve çelişkiler su yüzüne çıkarlar ve bir metaın başkalaşımının karşıt evrelerinde hareket biçimlerini geliştirirler. Bu nedenle bu biçimler, bir bunalım olasılığına —evet yalnızca olasılığına— işaret ederler. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, uzun bir dizi ilişkilerin sonucudur, ve bizim şimdiki basit dolaşım açısından varlıkları henüz sözkonusu olamaz.[74]

b. *Paranın Dolaşımı*

Emeğin maddî ürünlerinin dolaşımlarını sağlayan değişme biçimi. M—P—M, meta biçiminde belli bir değişim süreci başlatmasını, ve gene bir meta biçiminde o süreci sona erdirmesini gerektiriyor. Bu nedenle, metaın hareketi bir devredir. Öta yandan, bu hareket biçimi, parayla yapılan bir devreyi engeller. Sonuçta, paranın, çıkış noktasına dönmesi şöyle dursun, ondan sürekli olarak daha çok uzaklaşır. Satıcı paraya, metaının bu dönüşmüş biçimine, sıkı sıkıya sarıldığı sürece, bu meta hâlâ başkalaşımının birinci evresindedir ve yolunun ancak ilk yarısını tamamlamış haldedir. Satıcı, süreci tamamlar tamamlamaz, satışını bir satınalmayla bütünler bütünlemez, para, tekrar sahibinin elinden çıkar

[74] *Zur Kritik...*, s. 74-76'da [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 134-136.] James Mill üzerindeki gözlemlerime bakınız. Bu konu ile ilgili olarak, mazeretçi ekonomiye özgü iki yönteme değinilebilir. Bunların ilki, metaların dolaşımının, aradaki farklı noktalardan soyutlanarak, ürünlerin dolaysız trampası ile özdeş hale getirilmesidir; ikincisi, kapitalist üretimin çelişkilerinin, bu üretime katılan kişiler arasındaki ilişkilerin, metaların dolaşımından doğan basit ilişkilere indirgenmek suretiyle açıklanmaya teşebbüs edilmesidir. Meta üretimi ve dolaşımı, büyüklükleri ve boyutları farklı olsalar bile, birbirinden çok farklı üretim biçimlerinde de görülür. Eğer biz yalnızca bu dolaşımın bütün bu üretim biçimlerinde ortak soyut kategorilerini biliyorsak, bu üretimin biçimleri arasındaki belirli ayrılık noktaları konusunda hiç bir şey bilmiyoruz. ve bu konuda yargılar vermemiz de olanaksız demektir. Hiç bir bilim dalında, ekonomi politikte olduğu kadar sıradan farklarla kuru gürültü kopartılmamıştır. Örneğin, metaın bir ürün olduğunu bilen J. B. Say bir de bakıyorsunuz bunalımlar konusunda ahkâm kesmeye kalkıyor.

gider. Dokumacının İncili satınaldıktan sonra daha fazla keten bezi satması halinde paranın tekrar eline döneceği gerçektir. Ama bu dönüş, ilk 20 yarda keten bezinin dolaşımı nedeniyle değildir; bu dolaşım, paranın İncil satıcısının eline geçmesiyle sonuçlanmıştır. Paranın dokumacının eline dönüşü, dolaşım sürecinin yeni bir meta ile yenilenmesi ya da tekrarı ile olmuştur, ve yenilenen bu süreç, bir öncekinin varmış olduğu aynı sonuçla sona erer. Demek ki, metaların dolaşımı ile paraya doğrudan verilen hareket, başlangıç noktasından sürekli olarak uzaklaşan bir hareket biçimini alır, ve bir meta sahibinin elinden bir diğerinin eline geçecek şekilde bir yol izler. İşte izlediği bu yol, onun dolaşımıdır (*cours de la monnaie*).

Paranın dolaşımı, aynı sürecin sürekli ve tekdüze tekrarıdır. Meta daima satıcının elindedir; para, satınalma aracı olarak daima alıcının elindedir. Ve para, metaın fiyatını gerçekleştirmekle, satınalma aracı olarak hizmet eder. Bu gerçekleşme, metaı, satıcıdan alıcıya devreder ve parayı, alıcının elinden satıcının eline geçirir; ve orada da yeniden aynı süreç bir başka meta ile devam eder. Paranın hareketinin bu tek yönlü niteliğinin, metaın hareketinin iki yanlı niteliğinden ileri gelmesi gerçeği, ilk anda görülmeyen bir durumdur. Meta dolaşımının kendi mahiyeti, bu karşıt görünüşü doğurur. Metaın ilk başkalaşımı, yalnız paranın hareketi ile değil, metaın kendi hareketi ile de açıkça görüldüğü halde, ikinci başkalaşımda tersine, hareket bize yalnız paranın hareketi olarak görünür. Dolaşımının ilk evresinde meta, para ile yer değiştirir. Bunun üzerine, meta, yararlı nesne niteliği ile dolaşım alanından çıkar, tüketim alanına girer.[75] Şimdi onun yerine elimizde, değer-biçimi olan para vardır. Dolaşımın ikinci evresine artık kendi doğal biçimi altında değil, para biçimi altında devam eder. Bunun için, hareketin sürekliliği yalnızca para tarafından sağlanıyor ve meta yönünden bir karşıt niteliğin iki sürecinden oluşan aynı hareket, paranın hareketi sözkonusu olduğu zaman, daima bir ve aynı süreçtir, her yeni meta ile sürekli bir yer değiştirmedir. Böylece, metaların dolaşımının meydana getirdiği sonuç, yani bir metaın yerini bir başkasının alması, metaların biçim değişmesi yoluyla değil de, daha çok kendi başlarına hareketsiz görünmelerine karşın, metaları dolaştıran, onları kullanım-de-

[75] Bir meta tekrar tekrar satıldığı zaman bile, bizim için halen varolmayan bir olgu ortaya çıkar; son defa kesin olarak satıldığında, dolaşım alanından çıkarak tüketim alanına girer ve burada ya tüketim ya da üretim aracı olarak hizmet eder.

ğeri olmadıkları ellerden kullanım-değeri oldukları ellere aktaran ve böylece onları kendi yönüne daima karşıt bir yönde dolaşımı aracı olarak etki eden para yoluyla oluyormuş gibi gözükür. Aslında para, sürekli olarak, metaları dolaşımdan çeker ve onların yerine geçer, ve bu yolla sürekli olarak başlangıç noktasından daha çok uzaklaşır. İşte bunun için, aslında paranın hareketi metaların dolaşımının bir ifadesi olduğu halde, gerçekte bunun tersi oluyormuş gibi gelir; metaların dolaşımı, paranın hareketinin sonucu imiş gibi görünür.[76]

Gene, dolaşım aracı olarak paranın işlevleri, yalnızca metalarının değerlerinin onda bağımsız gerçeğe sahip olmalarından ötürüdür. Bundan dolayı, dolaşım aracı olarak onun hareketi, gerçekte, yalnızca biçim değiştirmekte olan metaların hareketidir. Paranın dolaşımında bu gerçeğin kendisini açıkça göstermesi gerekir. Örneğin keten bezi böylece,* her şeyden önce, kendi meta-biçimini, para-biçimine dönüştürür. İlk başkalaşımının ikinci ucu, M—P, para-biçimi, daha sonra son başkalaşımının ilk ucu, P—M, gerisin geriye İncile dönüşüm halini alır. Ama biçimin bu iki değişiminden her biri, meta ile para arasındaki bir değişim ile, bunların *karşılıklı yer değiştirmeleri* ile gerçekleşir. Aynı paralar satıcının eline, *metaın elden çıkartılmış biçimi olarak* gelirler ve onu, gene *o metaın mutlak olarak elden çıkartılabilir biçimi* olarak terkederler. Böylece iki defa yer değiştirirler. Keten bezinin ilk başkalaşımı bu paraları dokumacının cebine koyar, ikincisi ise cebinden çıkartır. Aynı metaın geçirdiği iki ters değişme, aynı paranın karşıt yönlerde iki defa tekrarlanan yer değiştirmesinde yansır.

Tersine, başkalaşımın yalnızca bir evresi gerçekleşse, ortada yalnızca satışlar ya da yalnızca satınalmalar olsa, aynı para sadece bir defa yer değiştirir. İkinci yer değiştirmesi daima metaların ikinci başkalaşımını, para-biçiminden geriye dönüşünü ifade eder. Aynı paranın yer değiştirmesinin sık sık tekrarı, sadece tek bir metaın geçirdiği başkalaşımlar dizisini yansıtmakla kalmaz, ama aynı zamanda genellikle metalar âlemindeki sayısız başkalaşımların birbirini sarmalamasını da yansıtır. Bütün bunlar, hiç kuşkusuz, sadece incelemekte olduğumuz metaların basit dolaşımı için sözkonusudur.

[76] "[Paranın] biricik hareket biçimi, ürünlerin ona emrettiği biçimdir." (Le Trosne, *l.c.*, s. 885.)

* Burada ("Örneğin keten bezi böylece..."den "... birbirini sarmalamasını da yansıtır."a kadar) İngilizce metin, 4. Almanca baskıya uygun olarak değiştirilmiştir. *—ed.*

Dolaşıma ilk adımını atan ve ilk biçim değişikliğini geçiren her meta, bunu, yalnızca tekrar dolaşımın dışına düşmek ve yerini başka metalara bırakmak için yapar. Para ise tersine, dolaşım aracı olarak, sürekli olarak bu dolaşım alanının içinde kalır ve bu alan içersinde hareket eder. Burada şöyle bir soru ortaya çıkar: bu alan devamlı olarak ne kadar parayı emer?

Belli bir ülkede, her gün aynı anda ama farklı yerlerde sayısız tek yönlü meta başkalaşımları, ya da bir başka deyişle, sayısız satış ve sayısız alış olur. Metalar her şeyden önce tasarımda, fiyatlarıyla belirli para niceliklerine eşitlenmiştir. Ve para ile metalar şimdi incelemekte olduğumuz dolaşım biçimi içersinde, bir tanesi satınalmanın olumlu kutbunda, diğeri satışın olumsuz kutbunda olmak üzere her zaman maddî olarak yüzyüze geldikleri için, gerekli dolaşım aracı miktarının, bütün bu meta fiyatlarının toplamı ile önceden belirlendiği açıktır. Aslında para, gerçekte, meta fiyatlarının toplamıyla önceden düşünsel olarak ifade edilmiş bulunan altın niceliğini ya da toplamını temsil eder. Bu iki toplamın eşitliği bu nedenle apaçıktır. Bununla birlikte, metaların değeri sabit kaldığı halde, onların fiyatlarının, (paranın maddesi) altının değeri ile değiştiğini, altının değerinin düşmesine orantılı olarak yükseldiğini, altının değerinin yükselmesine orantılı olarak düştüğünü biliyoruz. Şimdi, eğer, altının değerindeki bu gibi yükselmeler ya da düşmeler sonucu meta fiyatlarının toplamında düşme ya da yükselme olursa, tedavüldeki para niceliğinin de aynı ölçüde artması ya da eksilmesi gerekir. Bu durumda dolaşım aracının niceliğindeki değişikliğe, bizzat para neden olmaktadır, yine de bu, onun dolaşım aracı olma işlevinden dolayı değil, değer ölçüsü olma işlevinden ileri gelmektedir. Önce, meta fiyatları, paranın değeriyle ters yönde değişir ve daha sonra da dolaşım aracı niceliği, meta fiyatları ile aynı yönde değişir. Örneğin, eğer, altının değerinin düşmesi yerine değer ölçüsü olarak gümüş onun yerine geçseydi, ya da gümüşün değerinin yükselmesi yerine altın onu değer ölçüsü olmaktan sürüp çıkarsaydı, tamamen aynı şey olurdu. Bir durumda, eskiden dolaşımda olan altından daha fazla gümüş, öteki durumda, eskiden dolaşımda olan gümüşten daha az altın dolaşımda yer alırdı. Her durumda da, para maddesinin değeri, yani değer ölçüsü olarak hizmet eden metaın değeri bir değişiklik geçirir, ve buna bağlı olarak da değerlerini parayla ifade eden meta fiyatları ile, işlevi bu fiyatları gerçekleştirmek olan tedavüldeki para niceliği de değişirdi. Dolaşım alanında, altının (ya da genellikle para maddesinin) belli değerde bir meta gibi girebi-

leceği bir aralık bulunduğunu görmüş bulunuyoruz. Bunun için, değerin bir ölçüsü olarak para, işlevine başladığında, fiyatları ifade ettiğinde, değeri zaten belirlenmiştir. Şimdi eğer değeri düşerse, bu gerçek, ilk kez, üretimlerinin kaynağında kıymetli madenlerle doğrudan trampa edilen meta fiyatlarında meydana gelen değişme ile kendini belli eder. Bütün diğer metaların büyük bir kısmı, özellikle uygar toplumların iyice gelişmemiş aşamalarında daha uzun süre değer ölçüsünün artık eskimiş ve hayalî değerleri ile belirlenmeye devam edeceklerdir. Ne var ki, bir meta ötekini ortak değer-ilişkisi içerisinde etkiler ve böylece, altın ya da gümüşle ifade edilen değerleri giderek nispî değerleri ile belirlenen oranlarda yerleşir ve bu, bütün meta değerlerinin, parayı oluşturan madenin yeni değeri ile saptanmasına kadar sürer gider. Bu sürecin yanısıra, kıymetli madenlerin niceliğinde sürekli bir artış olur; bu artışın nedeni, bu madenlerin, üretim kaynaklarında doğrudan trampa edildikleri malların yerini doldurmak üzere durmaksızın akmalarıdır. Bundan dolayı, genellikle metaların gerçek fiyatlarına ulaşmaları oranında, değerlerinin kıymetli madenlerin düşen değerlerine uygun şekilde belirlenmesi oranında, bu yeni fiyatların gerçekleşmesi için gerekli nicelikte maden aynı oranda sağlanmış olur. Yeni altın ve gümüş kaynaklarının bulunmasını izleyen tek yanlı bir gözlemin sonucu, 17. ve özellikle 18. yüzyılda kimi iktisatçıları, meta fiyatlarının, dolaşım aracı olarak hizmet eden altın ile gümüşün niceliğindeki artışın sonucu olarak yükseldiği gibi yanlış bir sonuca varmalarına yol açmıştır. Bundan böyle, biz de, altının değerinin belirli olduğunu kabul edeceğiz; aslında ise bir metaya fiyat biçtiğimiz zaman, bu değer, o an içindir.

Bu varsayıma göre, dolaşım aracının niceliği, gerçekleşecek olan fiyatların toplamı ile belirlenir. Şimdi eğer bir adım daha atarak her metaın fiyatının belli olduğunu varsayarsak, fiyatların toplamı hiç kuşkusuz, dolaşımdaki metalar kitlesine bağlı olur. 1 kile buğday 2 sterlin, 100 kile 200 sterlin, 200 kile 400 sterlin vb. iken, satıldığı zaman buğday ile yer değiştirecek para niceliğinin, buğdayın niceliğiyle artması zorunluluğunu kavramak için öyle pek fazla kafa yormaya gerek yoktur.

Eğer metaların kitlesi sabit kalırsa, dolaşımdaki para niceliği, bu meta fiyatlarındaki dalgalanmalara göre değişir. Fiyat değişikliği sonucu toplam fiyatlardaki artış ya da düşüş yüzünden para da artar ve eksilir. Bu sonucun ortaya çıkması için bütün meta fiyatlarının aynı anda yükselmesi ya da düşmesi de gerekmez. Önde gelen bir kısım metaın fiyatlarındaki yükselme veya

düşme, bütün metaların toplam fiyatlarının artmasına ya da eksilmesine yettiği gibi, dolaşımda daha çok ya da daha az para bulunmasına yol açar. Fiyatlardaki değişme ister meta değerlerindeki fillî değişmeye tekabül etsin ya da sadece piyasa-fiyatlarındaki bir dalgalanmanın sonucu olsun, dolaşım aracı niceliği üzerindeki etkisi aynı kalır.

Diyelim ki, aşağıdaki mallar aynı anda farklı yerlerde satılıyor ya da kısmen başkalaşıyorlar: bir kile buğday, 20 yarda keten bezi, bir incil ve dört galon kanyak. Eğer her kalem eşyanın fiyatı 2 sterlin ise gerçekleşen fiyat toplamı 8 sterlin olur ve dolasıyla 8 sterlinlik bir para dolaşıma girmek zorundadır. Öte yandan eğer bu aynı mallar bildiğimiz başkalaşımlar dizisinin, yani 1 kile buğday—2 sterlin—20 yarda keten bezi—2 sterlin—1 İncil—2 sterlin—4 galon kanyak—2 sterlin, bizce çok iyi bilinen bir zincir ise, bu durumda 2 sterlin, değişik metaları birini ötekinin arkasında dolaştırır ve bunların 8 sterlinlik toplam fiyatlarını ardışık olarak gerçekleştirdikten sonra nihayet kanyakçının cebinde istirahate çekilir. 2 sterlin böylece dört hareket yapmıştır. Aynı madenî paranın bu tekrarlanan yer değiştirmesi, metaların biçimindeki ikili değişikliğe, iki dolaşım aşamasından geçerek karşıt yönlerde hareketlerine ve farklı metaların başkalaşımlarındaki içiçeliğe tekabül eder.[77] Başkalaşım sürecini oluşturan sürecin bu karşıt ve birbirini tamamlayıcı evreleri, aynı anda değil ama ardışık olarak geçmişlerdir. Dizinin tamamlanması için bu nedenle zamana ihtiyaç vardır. Demek ki, paranın dolaşım hızı, belli bir madenî paranın belli bir zamanda yaptığı hareketlerin sayısı ile ölçülür. Dört parça malın dolaşımı, diyelim ki, bir gün alsın. Bir günde gerçekleşen fiyatların toplamı 8 sterlin, iki madenî paranın yaptığı hareket sayısı dört, ve dolaşan para miktarı 2 sterlindir. Bu durumda, dolaşım süreci esnasında belli bir zaman aralığı için şu ilişkileri elde ederiz: dolaşım aracı olarak işlev gören para miktarı, meta fiyatları toplamının, aynı ad altındaki paranın yaptığı hareket sayısıyla bölünmesinden çıkacak sonuca eşittir. Bu yasa, genel geçerliğe sahiptir.

Bir ülkede belli bir zaman aralığındaki toplam meta dolaşımı, bir yandan, birçok yalıtık ve eşzamanlı kısmî başkalaşmalardan, her para parçasının yerini yalnızca bir defa değiştirdiği ya da yal-

[77] "Ürünler onu [parayı] harekete getirirler ve dolaşımda yer aldırırlar. ... [Paranın] hareket hızı ile miktarı tamamlanır. Gerektiği sürece, bir an bile durmadan, bir elden diğerine geçer." (Le Trosne, *l.c.*, s. 915, 916.)

nızca bir defa hareket ettiği, aynı zamanda satınalma olan satışlardan meydana gelmiştir; öte yandan da, bazan yanyana bazan içiçe geçmiş birçok farklı başkalaşım dizilerinden meydana gelmiştir; bu dizilerin herbirinde beher sikke belli sayıda hareket yapar ve bu sayı koşullara göre daha büyük veya küçük olabilir. Aynı ad altında dolaşımda bulunan bütün sikkelerin yapmış oldukları hareketin toplam sayısı bilinirse, o addaki tek bir sikkenin yaptığı ortalama hareket sayısını ya da para dolaşımının ortalama hızını bulabiliriz. Her günün başlangıcında dolaşıma sokulan para miktarı, kuşkusuz, aynı anda yanyana dolaşımda bulunan bütün metaların fiyatlarının toplamı ile belirlenir. Ama dolaşıma giren sikkeler, deyim yerindeyse, birbirinden sorumlu hale gelirler. İçlerinden birisi hızını artırırsa, diğeri ya hızını azaltır ya da dolaşımdan büsbütün çıkar; çünkü dolaşım, tek bir sikkenin ya da unsurun yaptığı ortalama devir sayısı ile çarpımının, gerçekleştirilecek fiyatlar toplamına eşit olan altın miktarını ancak emebilir. Bunun için, eğer ayrı ayrı madenî paraların yaptığı hareket sayısı artarsa, bu madenî paraların dolaşımdaki toplam sayısı azalır. Eğer hareket sayısı azalırsa, toplam para sayısı artar. Dolaşımın emebileceği para miktarı belli bir ortalama dolaşım hızı için bilindiğine göre, belli miktarda bir sterlin altın paranın bu dolaşımdan çekilmesi için aynı miktarda kâğıt paranın dolaşıma sokulması yeterlidir, ve bu marifeti bütün bankerler çok iyi bilirler.

Paranın dolaşımı, genel anlamda, nasıl metaların dolaşımının ya da onların geçirdikleri karşıt başkalaşımlarının bir yansımasından başka bir şey değilse, aynı şekilde, bu dolaşımın hızı da, metaların biçim değiştirme hızını, bir dizi başkalaşımın bir diğeriyle sürekli içiçe geçişini, maddenin hızlı toplumsal değişimini, metaların dolaşım alanından hızla çekilmesini ve yerlerine aynı hızla yenilerinin geçmesini yansıtır. Demek ki, dolaşımın hızında, karşıt ve aynı zamanda birbirini tamamlayan evrelerin akıcı birliğini, metaların kulanım-değeri biçiminden değer biçimine dönüşmesinin birliğini, değer biçiminden çıkıp tekrar kullanım-değerine dönüşmesini, ya da satma ve satınalma gibi iki sürecin birliğini görüyoruz. Öte yandan, dolaşımın yavaşlaması bu iki sürecin yalıtık karşıt evrelere ayrılmasını, biçim değiştirmesinde ve dolayısıyla maddenin toplumsal değişimindeki tıkanmayı yansıtır. Dolaşım, tek başına, kuşkusuz bu tıkanıklığın kaynağı konusunda bize bir ipucu veremez; yalnızca olguyu açığa çıkarır. Kamuoyu, dolaşımdaki yavaşlama ile birlikte dolaşımın çevresinde paranın ortaya çıkışını ve kayboluşunu daha seyrek olarak görür, haliyle

bu yavaşlamayı, dolaşım aracındaki nicel eksikliğe bağlar.[78]

Belli bir dönemde dolaşım aracı işlevini yerine getiren toplam para miktarı, bir yandan dolaşımdaki meta fiyatlarının toplamı, öte yandan, başkalaşımın karşıt evrelerinin birbirlerini izleme hızlarıyla belirlenir. Toplam fiyatların ortalama olarak her tek sikkeyle ne oranda gerçekleşebileceği, bu hıza bağlıdır. Ama, dolaşımdaki metaların fiyat toplamı ise, metaların niceliğine olduğu kadar fiyatlarına da bağlıdır. Ne var ki, bu üç etmen de, fiyatların durumu, dolaşımdaki meta miktarı ve paranın dolaşım hızı değişebilir. Bundan dolayı, gerçekleşecek fiyatların toplamı ile bu toplama bağlı olan dolaşım aracı miktarı, bu üç etmenin çeşitli şekillerde bir araya gelmesine göre değişecektir. Bu değişmeler içerisinde biz, yalnızca fiyat tarihinde en büyük önem taşıyanları gözden geçireceğiz.

Fiyatlar sabit kalırken, dolaşım aracının niceliği, ya dolaşımdaki metaların sayısının artışı ya da dolaşım hızındaki düşüş, ya da her ikisinin birlikte olmasıyla yükselebilir. Öte yandan, dolaşım aracı miktarı, meta sayısındaki azalış ya da bunların dolaşım

[78] "Para alım ve satımın ortak ölçüsü olduğu için, elinde satacak bir şeyi olup da alıcı bulamayan herkes, malını elinden çıkartamamanın nedenini krallıkta ya da ülkede para eksikliğinde görmeye ve düşünmeye eğilimlidir; ve böylece herkesin yakınması, yeter para bulunmamasındandır, ama bu büyük bir yanılgıdır. ... Para diye feryat eden bu insanların istedikleri nedir? ... Çiftçi yakınır ... ülkede daha fazla para olsa mallarına bir fiyat elde edebileceğini zanneder. Bu durumda, öyle görünüyor ki, onun gereksinme duyduğu şey para değil, satmak isteyip de satamadığı hububat ve hayvanları için fiyattır. ... Peki niçin bir fiyat elde edemez? (1) Ya ülkede çok fazla hububat ve hayvan vardır ve bu yüzden pazara gelenlerin çoğu onun gibi malını satmak ve pek azı satınalmak ihtiyacındadır; ya da (2) dışarıya her zamanki ihraç yolu tıkanmıştır ya da (3) yoksulluk nedeniyle insanların ev gereksinmeleri için eskisi kadar para harcayamamaları yüzünden tüketim azalmıştır; bunun için, çiftçinin mallarının satışını sağlamanın yolu para miktarının artırılması değil, aslında piyasayı durgunlaştıran bu üç nedenin ortadan kaldırılmasıdır. Tüccar ile küçük esnaf da parayı aynı şekilde isterler, yani piyasa tıkandığı için, ellerindeki mallara bir çıkış noktası ararlar. ... [Bir ulus] hiç bir zaman, servetin elden ele geçtiği zamanki kadar müreffeh olamaz." (Sir Dudley North, *Discourses upon Trade*, London 1691, s. 11-15 *passim*.) Herrenschwand'ın, hayal ürünü düşünceleri de şuna gelir dayanır: metaların niteliğinden doğan ve dolaşımlarıyla ortaya çıkan çelişkiler, dolaşım aracı miktarının artırılması ile ortadan kaldırılabilir. Bir yandan, halk arasında, üretim ve dolaşımdaki durgunluğu, dolaşım aracındaki yetersizliğe bağlamak gibi yanlış bir kanı olmakla birlikte, bu, öte yandan hiç bir zaman paranın dolaşımının düzenlenmesine bazı acemice yasal müdahaleler sonucu dolaşım araçlarında meydana gelen kıtlık, böylesi durgunluklara yol açma anlamına gelmez.

hızındaki yükseliş ile birlikte azalabilir.

Meta fiyatlarının genel yükselmesi ile, dolaşımdaki metaların kitlesi, bu metaların fiyatlarının artması oranında azalması kaydıyla, ya da dolaşımdaki metaların kitlesi sabit kalırken, dolaşım hızının, fiyatlardaki yükseliş ölçüsünde artması kaydıyla, dolaşım aracı miktarı sabit kalır. Dolaşım aracı miktarı, fiyatların yükselmesinden meta kitlesinin azalması daha çabuk olursa ya da dolaşımdaki paranın hızının artışı daha çabuk olursa, azalab lir.

Metaların fiyatlarındaki bir genel düşme ile, meta kitlesinin artışı, fiyatlarının düşmesi orantılı olmak kaydıyla ya da dolaşımdaki paranın hızının azalışının aynı oranda olması kaydıyla, dolaşım aracı miktarı sabit kalır. Metaların kitlesinin daha artması ya da dolaşım hızının azalması, fiyat düşmelerinden daha çabuk olması kaydıyla, dolaşım aracının miktarı artar.

Çeşitli etmenlerdeki değişmeler karşılıklı olarak birbirlerini yok edebilirler ve böylece bunlardaki sürekli kararsızlığa karşın, fiyatların gerçekleşecek genel toplamı ile dolaşımdaki para miktarı sabit kalır; bu nedenle, özellikle uzun dönemleri dikkate alırsak, herhangi bir ülkede dolaşımdaki para miktarının ortalama düzeyindeki sapmalar ilk bakışta umduğumuzdan çok daha küçüktür. Sanayi ve ticarî bunalımlardan ileri gelen devresel aşırı bozulmalar ve daha ender olarak da para değerindeki dalgalanmalar hiç kuşkusuz bu kuralın dışındadır.

Dolaşım aracı miktarının, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ile ortalama dolaşım hızı[79] tarafından belirleneceği yasa-

[79] "Bu ulusun ticaretini yürütmek için gerekli olan para belli bir ölçü ve orandadır; bunun fazlası da azı da işin yürütülmesine zarar verir. Bu, aynen, küçük perakende ticarette gümüş parayı bozmak ve hatta en küçük gümüş sikkelerle bile yapılamayan hesapların ödenebilmesi için belirli bir oranda paraya ihtiyaç olduğu gibidir. ... Ve gene ticaret için gerekli bozuk paranın miktarı, alışveriş yapan insanların sayısı ve bunların yaptıkları alışverişin sıklığına; ve aynı zamanda ve özellikle en küçük gümüş paranın değerine bağlı ise; aynı şekilde bizim ticaretimiz için gerekli paranın [altın ve gümüş sikkelerin] oranı da, yapılan alışverişin sıklığı ve ödemelerin büyüklüğü ile belirlenir." (William Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667, s. 17.) Hume'un teorisi, J. Steuart ile diğerlerinin saldırılarına karşı, A. Young tarafından *Political Arithmetic*, Lond., 1774'te savunulmuştur; bu yapıtta, "Fiyatlar para miktarına bağlıdır" başlıklı özel bir bölüm (s. 112) bulunmaktadır. *Zur Kritik...*, &c., s. 149'da [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 229] şunu belirtmiştim: "O (Adam Smith), dolaşımdaki sikke miktarı sorununa dokunmaksızın geçiyor ve yanlış olarak parayı basit bir meta olarak ele alıyor." Bu ifade ancak, Adam Smith, parayı, *ex officio* [profesyonel bir biçimde] ele aldığı sürece geçerlidir. Bununla birlikte, arasıra, daha önceki

sı, şöyle de ifade edilebilir: metaların değerlerinin toplamı ile bunların başkalaşımlarının ortama hızı belli ise, para olarak dolaşımda bulunan kıymetli madenin miktarı, bu madenin değerine bağlıdır. Bunun tersine, fiyatların, dolaşım aracının miktarı ile belirlendiği ve bunun da ülkedeki kıymetli madenlerin miktarına bağlı olduğu düşüncesi yanlıştır;[80] bu düşünce, onu ilk benimsemeyenler tarafından şu saçma varsayıma dayandırılmıştı: dolaşıma ilk girdikleri zaman metalar fiyattan yoksundu para da değerden; meta yığınından belli bir kısmı, kıymetli maden yığınından belli kısımla deşilir.[81]

ekonomi politik sistemlerinin eleştirisinde yaptığı gibi doğru görüşleri de benimser: "Her ülkedeki sikke miktarı, dolaşımlarına aracılık ettiği metaların değeriyle düzenlenir. ... Herhangi bir ülkede yılda alınıp satılan malların değeri, bunların dolaşımları ve asıl tüketicileri arasında dağılımları için belli bir miktar parayı gerektirir, ama fazlası için bir kullanım yaratmaz. Dolaşım kanalı, zorunlu olarak, kendisine, onu doldurmaya yetecek kadar bir miktarı çeker." (*Wealth of Nations*, c. IV., Bl. I) Aynı şekilde, o, eserine, *ex officio*, işbölümünü kutsallaştırmayla başlar. Daha sonra, kamu gelirlerinin kaynaklarını ele aldığı son ciltte, hocası A. Ferguson'un yaptığı işbölümü yermelerini arasıra tekrarlar.

[80] "Halk arasında altın ile gümüş çoğaldıkça her ulusta mutlaka şeylerin fiyatları yükselecektir; ve bunun için, bir ulusta, altın ile gümüş azalınca her şeyin fiyatının, paranın bu azalışına uygun olarak düşmesi zorunludur." (Jacob Vanderlint, *Money Answers all Things*, Lond. 1734, s. 5.) Bu kitap ile Hume'un *Essays*'ı arasında yapılan dikkatli bir karşılaştırma, bana, kuşkusuz, Hume'un, Vanderlint'in gerçekten önemli olan bu yapıtından haberli olduğu ve ondan yararlandığı kanısını veriyor. Fiyatların, dolaşım aracının miktarı ile belirlendiği fikri Barbon ve çok daha önceki başka yazarlarca da benimsenmiştir. "Sınırlandırılmamış bir ticaretten hiç bir sakınca doğmaz", der Vanderlint, "tersine büyük yararlar sağlanır; çünkü, eğer ulusun sahip olduğu nakit para ticaretle azalacak olursa —koruyucu tedbirlerle, bu, önlenmek istenir— külçe paranın aktığı ülkelerde, sahip bulundukları nakit para miktarı arttığı oranda her şeyin fiyatı yükselir. Ve ... bizim mamul maddelerimiz ile diğer her şey, ticaret dengesini bizim lehimize çevirecek derecede ucuzlayacak ve böylece tekrar para, bize geri dönecektir." (*l.c.*, s. 43, 44.)

[81] Herbir tür meta fiyatının, dolaşımdaki bütün metaların fiyatları toplamının bir parçasını teşkil ettiği apaçık bir gerçektir. Ama, kendi aralarında ölçülemez şeyler olan kullanım-değerlerinin kitle olarak, bir ülkedeki altın ve gümüşün toplam miktarı ile nasıl değişilebileceği tamamen anlaşılmaz bir şeydir. Eğer biz, bütün metaların bir araya gelerek tek bir meta teşkil ettiği ve her bir metaın da bu bütünün bir parçası olduğu düşüncesinden hareket edersek şu güzel sonuca ulaşmış oluruz: Toplam meta = x ton altın; A metaı = toplam metaların bir kısmı = x ton altının bu kısım büyüklüğünde bir parçası. Bunu Montesquieu tam bir ciddiyetle ifade etmiştir: "Yeryüzündeki altın ve gümüş kitlesi, gene yeryüzünde var olan metalar toplamı ile karşılaştırılacak olsa, mutlaka her bir ürün, özellikle meta, belli bir para miktarı ile karşılaştırılmış olur. Diyelim ki, dünyada ancak ve yalnız bir ürün

c. *Sikke ve Değer Simgeleri*

Paranın sikke biçimini alması, dolaşım aracı olarak işlev görmesinden çıkmıştır. Metaların fiyatları ya da para-adları ile imgede temsil edilen altın ağırlığı, dolaşım içinde bu metaların karşısına, belli adlar altında sikke ya da altın para biçiminde çıkmaları gerekir. Fiyat ölçütünün saptanması gibi sikke basmak da devletin işidir. Altın ile gümüşün sikke olarak ülke içerisinde giydikleri çeşitli ulusal üniformaları dünya piyasasında soyunup atmaları, metaların, iç ya da ulusal dolaşım alanları ile evrensel alanları arasındaki ayrılığı gösterir.

Bu nedenle sikke ile külçe arasındaki tek fark, biçim yönündendir ve altın daima bir biçimden diğerine geçebilir.[82] Sikke, darp-

ve özellikle bir tek meta vardır, ya da sadece bir tek meta satın alınmaktadır ve bu da para gibi küçük parçalara bölünmektedir: bu durumda, bu metaın belli bir miktarı bir kısım para kitlesine, metaların toplamının yarısı, toplam para kitlesinin yarısına tekabül eder vb. ... Meta fiyatlarının belirlenmesi, temelinde daima metaların toplam kitlesi ile para simgelerinin toplam kitlesi arasındaki orana bağlıdır." (Montesquieu, *l.c.*, c. III, s. 12, 13.) Bu teorinin Ricardo ile izleyicileri, James Mill, Lord Overstone ve diğerleri tarafından daha da geliştirilmesi konusunda bkz: *Zur Kritik* ...., &c., s. 140-146 ve s. 150 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 231-255]. John Stuart Mill, o her zamanki eklektik mantığı ile, aynı zamanda hem babası James Mill'in ve hem de karşıt görüşlerin sahibi olabilmeyi becermiştir. Düşüncelerinin özeti olan *Principles of Pol. Econ.*'nin metni ile, kendisini zamanının Adam Smith'i ilân ettiği birinci baskının önsözü karşılaştırıldığında, insan, adamın saflığına mı, yoksa bu ilâna bakarak, iyi niyetle, onu, Adam Smith diye kabul eden halkın saflığına mı daha çok hayran olacağını bilemez; oysa onun Adam Smith'e benzerliği, diyelim General Villiam of Kars'ın, Duke of Wellington'a benzerliğinden öte değildir. Bay J. S. Mill'in ekonomi politik alanında genişlikten de, derinlikten de yoksun orijinal araştırmalarının hepsi, 1844'te yayınlanan küçük yapıtı, *Some Unsettled Questions of Political Economy*'de bulunur. Locke, düpedüz, altın ve gümüşün değerden yoksunluğu ile, bunların değerlerinin yalnız miktarları ile belirlenmesi arasındaki ilişkiyi öne sürer. "İnsanlar altın ile gümüşe imgesel bir değer verme konusunda anlaştıkları için ... bu metallerde görülen aslında var olan değer, miktardan başka bir şey değildir." (*Some Considerations*, &c., 1691, Works Ed. 1777, c. II, s. 15.)

[82] Darp üzerinden vergi hakkı gibi ayrıntılar üzerinde durmak hiç kuşkusuz benim amacım dışındadır. Bununla birlikte, İngiliz hükümetinin hiç bir karşılık gözetmeksizin para basmakla gösterdiği "cömertçe liberalliğe" hayran olan romantik dalkavuk Adam Müller'in yararlanması için, Sir Dudley North'un şu görüşlerini buraya alacağım: "Gümüş ile altında diğer bütün metalar gibi yükselmeler ve alçalmalar olur. İspanya'dan bunlar geldiğinde ... Tomer'e taşınırlar ve darp edilirler. Çok geçmeden, ihraç edilmek üzere külçeye talep doğar. Eğer elde külçe yoksa ve hepsi sikke haline getirilmiş ise ne olacak? Tekrar eritilecektir; sikkelerin darbedilmesi sahibine hiç bir şeye malolma-

hanenin kapısından çıkar çıkmaz, kendisini erime potasının yolunda bulur. Dolaşımları sırasında sikkeler, kimi az kimi çok. aşınırlar. Ad ve öz, itibarî ağırlık ve gerçek ağırlık, birbirinden ayrılma sürecine başlarlar. Aynı adı taşıyan sikkeler, ağırlıklarındaki farklılık nedeniyle, farklı değerde olmaya başlarlar. Fiyatların ölçütü olarak saptanılan altın ağırlığı, dolaşım aracı olarak hizmet eden ağırlıktan sapar ve artık fiyatlarını gerçekleştirdiği metaların gerçek eşdeğeri olmaktan çıkar. Ortaçağdan 18. yüzyıla kadar, sikke basma tarihi, bu nedenden ileri gelen devamlı karışıklıklarla doludur. Sikkeleri yalnızca taşıdıkları anlam yönünden değerlendirme ve resmen kabul edilen maden ağırlıklarının birer simgesi haline getirme konusundaki dolaşımın doğal eğilimi, modern yasalarla kabul edilmiş ve bir altın sikkenin para olma özelliğini ya da yasayla kabul edilmiş para olma niteliğini yitireceği ağırlık kayıpları saptanmıştır.

Bizzat sikkenin dolaşımı, bir yandan yalnızca basit bir maden parçası olarak ve öte yandan da belirli bir işlevle sikkeler olarak aralarında bir fark yaratarak, itibarî ve gerçek ağırlığı arasında bir ayrım yapma etkisi gerçeği, madenî sikkeler yerine, sikkeler olarak aynı amaca hizmet eden simgeler ya da herhangi bir başka maddenin konması olanağını sakladığını gösterir. Çok küçük altın ve gümüş miktarlarda sikke yapmanın pratik güçlükleri ile, başlangıçta değer ölçüsü olarak kıymeti yüksek madenler yerine daha az kıymetli madenlerin, gümüş yerine bakırın, altın yerine gümüşün kullanılması ve bu halin, kıymetli madenlerin bunları tahttan indirmesine kadar sürmesi gibi olaylar, tarihte gümüş ve bakır ufaklıkların, altın sikkelerin yerini tutmada oynadıkları rolü açıklar. Gümüş ve bakır ufaklıklar, sikkelerin elden ele hızla dolaştığı ve dolayısıyla en fazla aşınmaya ve yırtınmaya maruz kaldığı dolaşım alanlarında altının yerini almıştır. Bu, çok küçük çapta alışverişlerin devamlı olduğu yerlerde olur. Bu uyduların altının yerine sürekli olarak yerleşmelerini önlemek için ödemelerde altın yerine bunlardan hangi miktarlarda kabul edilebileceği yasalarla saptanmıştır. Dolaşımdaki farklı sikke türlerinin izlemiş oldukları özel yollar, doğal olarak, bir-

dığı için bunda bir kayıp yoktur. Ama böylece ulus zarar görür; eşeğin yiyeceği otu hasır gibi örmenin bedelini o öder. Eğer tüccar madenî para basımı için para ödemeyle yükümlü tutulsa, gümüşünü, Tower'e, düşünüp taşınmadan göndermez; ve sikke haline getirilmiş para daima külçe gümüşten daha fazla değere sahip olur." (North, *l.c.*, s. 18.) North'un kendisi Charles II zamanında ileri gelen tüccarlardan biriydi.

birleriyle karşılaşır. Gümüş ve bakır ufaklıklar, en küçük altın sikkelerin kesirlerini ödemek için altın ile kolkola girer; altın bir yandan durmadan perakende dolaşıma akar, öte yandan da ufaklıklar ile değişilerek durmadan tekrar dışarı atılır.[83]

Gümüş ve bakır ufaklıkların madenî ağırlığı, keyfî olarak, yasalarla saptanır. Bunlar dolaşımda altın sikkelerden de çabuk aşınırlar. Bundan dolayı işlevleri, ağırlıklarından ve dolayısıyla bütün değerlerinden tamamen bağımsızdır. Sikke olarak altının işlevi, altının madenî değerinden tamamen bağımsız hale gelir. Bu nedenle, kâğıt paralar gibi nispeten değersiz şeyler, onun yerine sikke görevini görebilirler. Bu sırf simgesel özellik, belli bir ölçüde madenî ufaklıklarda maskelenmiştir. Kâğıt parada ise iyice sırıtır. Aslında, *ce n'est que le premier pas qui coûte.**

Burada sözünü ettiğimiz, yalnızca, devlet tarafından basılan, ve zorunlu dolaşıma sahip, karşılıksız kâğıt paradır. En yakın kökeni madenî para dolaşımıdır. Buna karşılık krediye dayanan para, metaların basit dolaşımı açısından bize henüz tamamen yabancı olan koşulları gerektirmektedir. Ama bu konuda şu kadarı söylenebilir ki, nasıl asıl kâğıt para, paranın dolaşım aracı olması işlevinden doğuyorsa, kredi parası da kaynağını, paranın ödeme aracı olma islevinden kendiliğinden alır.[84]

Devlet, üzerlerinde 1 sterlin, 5 sterlin vb. gibi adlar bulunan

[83] "Eğer gümüş hiç bir zaman küçük ödemeler için gerektiğinden fazla olmasa, daha büyük ödemeler için yeterli miktarı bir araya toplanamaz. ... Büyük ödemeler için altının kullanılması, onun zorunlu olarak perakende ticarette de kullanılmasını gerektirir: küçük alışverişlerde altın sikke veren kimse, satınaldığı malla birlikte parasının üzerini gümüş sikkeler ile alır; böylece, bir başka durumda perakendeci tüccar için yük olacak olan fazla gümüş çekilmiş ve genel dolaşıma sokulmuş olur. Ama eğer, küçük ödemelerin, altından ayrı olarak yapılmasına yetecek kadar gümüş bulunursa, perakendeci tüccar ufak satınalmalar için gümüş almak durumunda kalır ve sonuçta, bu gümüşler, zorunlu olarak elinde birikir." (David Buchanan, *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*, Edinburg 1844, s. 248-249.)

[84] Çin maliye bakanı, mandarin Van Mao-in, bir gün Göklerin Oğluna (imparatora) hazine *tahvillerini* konvertible banknota çevirme gizli amacını güden bir proje sunmayı kafasına koyar. Hazine Komitesi, Nisan 1854 tarihli raporu ile kendisine şiddetli bir zılgıt çeker. Ayrıca, geleneksel kamış sopası yiyip yemediği belirtilmiyor. Raporun son bölümü şöyle: "Komite, bakanın raporunu dikkatle incelemiş ve bunun tamamıyla tüccarların çıkarına olacağı ve krallığın bundan hiç bir yararı olamayacağı sonucuna varmıştır." (*Arbeiten der Kaiserlich Russichen Gesandtschaft zu Pekin über China*, Rusçadan çevirenler: Dr. K. Abel ve F. A. Mecklenburg, c. I, Berlin 1858, s. 54.) İngiltere Bankasının yöneticilerinden birisi, Lordlar Kamarası Komite-

* Yalnızca ilk adım bir değer taşır. —ç.

kâğıt parçalarını dolaşıma sokar. Aynı miktarda altının yerini fiilen aldıkları sürece, bunlar da, bizzat paranın dolaşımını düzenleyen yasalara tâbidir. Kâğıt paranın dolaşımına özgü bir yasa, ancak, bu kâğıt paranın altını temsil oranından doğabilir. Böyle bir yasa vardır ve basitçe söylemek gerekirse şöyledir: çıkartılacak kâğıt paranın miktarının yerine simgeler konmadan bizzat dolaşıma girecek olan altın (ya da gümüş) miktarını geçmemesi gerekir. Dolaşımın emebileceği altın miktarı, belli bir düzeyde durmadan dalgalanır. Böyle olmakla birlikte, bir ülkedeki dolaşım aracı kitlesi, fiilî deneylerle doğruluğu kolayca anlaşılabilecek belli bir asgarî düzeyin altına düşmez. Bu asgarî kitleyi oluşturan kısımlarda durmadan süregelen değişiklikler gerçeği ya da içindeki altın parçalarının sürekli olarak yenileriyle değiştirilmesi, kuşkusuz ne onun miktarını ne de onun dolaşımının sürekliliğini değiştirmeye yol açmaz. İşte bunun için yerini kâğıt simgeler alabilir. Buna karşılık, dolaşımın bütün kanalları bugün, para emme kapasitelerinin sonuna kadar kâğıt para ile dolu olsa, yarın, meta dolaşımındaki bir dalgalanma sonucu taşacak hale gelebilirler. Bu durumda artık ölçüt diye bir şey kalmaz. Eğer aynı ad altında fiilen dolaşıma girebilecek altın sikkesi yerine konan kâğıt para gerçek sınırını aşarsa, genel itibarsızlık tehlikesi bir yana, metaların dolaşım yasaları gereğince, sırf kâğıt para ile temsil edilebilecek kadar bir altın miktarını ancak temsil edebilir. Çıkartılan kâğıt para miktarı, gereken miktarın iki katı olsa, 1 sterlin, 1/4 onsluk altının değil, 1/8 ons altının para-adı olur. Bunun etkisi, tıpkı, fiyatların bir ölçütü olarak altının işlevinde sanki bir değişme oluyormuş gibi olur. Daha önce 1 sterlinlik fiyatla ifade edilen değerler şimdi artık 2 sterlinlik fiyatla ifade edilebilir.

Kâğıt para, altını veya parayı temsil eden bir simgedir. Onunla metaların değerleri arasındaki ilişki, metalar kâğıt para tarafından simge olarak temsil edilen aynı altın miktarı ile düşünsel olarak ifade edilmesinden ibarettir. Kâğıt para, yalnızca, diğer bütün metalar gibi bir değere sahip olan altını temsil ettiği sürece değerin bir simgesidir.[85]

sinde, dolaşım sırasında altın sikkelerin aşınmaları konusunda verdiği ifadede şöyle diyor: "Her yıl bir grup sikke çok hafif hale geliyor. Bir yılı tam ağırlıkları ile geçirenler ertesi yıl aşınma sonucu ölçüye uymayacak derecede ağırlıklarından kaybederler." (Lordlar Kamarası Komitesi, 1848, n° 429.)

[85] Para konusunda en iyi yazarların bile, çeşitli işlevlerini kavramada açıklıktan uzak olduklarını Fullarton'dan alınan şu pasaj göstermektedir: "İç değişim işlemlerimiz sözkonusu olduğu sürece, paranın, bugüne kadar

Nihayet şu soru sorulabilir: nasıl oluyor da altının yerini kendileri bir değer taşımayan simgeler alabiliyor? Ama, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, altın ancak sikke ya da dolaşım aracı olmaktan başka bir işlevde bulunmadığı sürece bu yer değiştirme olanaklıdır. Şimdi paranın bunun yanında başka işlevleri de vardır, ve sırf dolaşım aracı olarak hizmet etme işlevi hâlâ dolaşımını sürdüren aşınmış sikkelerin bulunmasına karşın, altın sikkeyle sınırlanmış değildir. Her para parçası, fiilen dolaşımda bulunduğu sürece sikkedir veya dolaşım aracıdır. Ama bu, yerini kâğıt paraya bırakabilecek çok küçük altın kütleler için sözkonusudur. Bu kütle devamlı dolaşım alanında kalır, sürekli olarak dolaşım aracı işlevini yapar, ve sırf bu amaçla vardır. Hareketi, bu nedenle, sadece, başkalaşımın sürekli değişen ters evrelerini, M—P—M, metaların değer-biçimlerinde yalnızca tekrar ve hemen kaybolması için karşı karşıya gelmeleri evrelerini temsil eder. Burada metaların değişim-değerlerinin bağımsız varlıkları geçici bir görüntüdür ve yerini derhal bir başka metaya bırakır. Paranın durmadan elden ele dolaşmasına yol açan bu süreçte, paranın, sırf simgesel bir varlığa sahip olması yeterlidir. Deyim yerindeyse, burada paranın işlevsel varlığı, maddî varlığını yutmaktadır. Meta fiyatlarının geçici ve nesnel bir yansıması olması nedeniyle, bizzat kendisinin bir simgesi olarak hizmet etmektedir ve dolayısıyla yerini bir simgeye bırakabilmektedir.[86] Burada tek zorunluluk, bu simgelerin kendi başına nesnel toplumsal bir geçerliğe sahip olması gerekir ki, kâğıt simge bunu da zora dayanan do-

genellikle altın ve gümüş sikkelerce yerine getirilen bütün görevleri, aynı etkinlikle, genel kabule dayanan, sunî ve yasayla belirlenen değerlerinden başka değerleri bulunmayan konvertible olmayan kâğıt paraların dolaşımlarıyla da yerine getirilebileceği sanırım yadsınamıyacak bir olgudur. Bu tür bir değer, emisyon miktarı gerekli sınırlar içersinde tutulmak koşuluyla aslen var olan bir iç değerin bütün amaçlarını karşılayabilir ve hatta varlığı zorunlu bir değer ölçüsünün yerini bile alabilir." (Fullarton, *Regulation of Currencies*, London 1845, s. 21.) Para olarak iş gören bir metaın dolaşımda yerini sırf bir değer simgesinin alabilmesi karşısında, demek oluyor ki, onun değer ölçüsü ve fiyat ölçütü olma görevleri gereksiz hale geliyorlar!

[86] Altın ile gümüşün sikke olarak ya da münhasıran dolaşım aracı olarak hizmet etmeleri ile kendi kendilerine sırf simge haline gelmeleri olgusundan, Nicholas Barbon, hükümetlerin "paranın değerini yükseltme" hakkını çıkarır; yani bir şilin adı verilen belli ağırlıktaki gümüşe, crown yerine şilin ödenecekti. "Para eskir, aşınır ve çok fazla sayılıp el değiştirerek hafifleşir. ... Alışveriş sırasında insanların önem verdikleri paranın adı ve rayicidir, yoksa gümüşün miktarı değildir. ... Metali para yapan, üzerindeki devlet otoritesidir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 29, 30, 25.)

laşımı ile kazanır. Devletin bu zorunlu eylemi, toplumun sınırları ile çakışan ülke için dolaşımda geçerli olabilir, ama aynı zamanda da, ancak bu alan içerisinde para, dolaşım aracı olma işlerini tümüyle yerine getirir ya da sikke halini alır.

ÜÇÜNCÜ KESİM. — PARA

Değer ölçüsü işlevini yerine getiren, ve ister kendi kişiliğinde isterse bir temsilci ile dolaşım aracı olarak hizmet eden meta, paradır. Altın (ya da gümüş) işte bunun için paradır. Bir yandan, kendi altın kişiliği içinde mevcut olması gerektiği zaman para olarak işlev görür. O zaman, değer ölçüsü işlevinde olduğu gibi ne sadece düşünseldir, ne de dolaşım işlevindeki gibi temsil edilmeye uygun para-metadır. Öte yandan işlevini ister bizzat, isterse bir temsilci aracılığı ile yerine getirsin, bu işlevi gereği, para olarak da işlev görür, bütün öteki metaların temsil ettiği kullanım-değerleri karşısında yegâne değişim-değerinin uygun biçimi olarak bir tek değer biçimi halinde pıhtılaşır.

a. *Para Biriktirme*

Metaların iki karşıt başkalaşımının devrelerindeki sürekli hareket, ya da satış ve satınalmanın hiç bitmeyen değişmesi, paranın dinmeyen devrinde ya da paranın dolaşımında oynadığı *perpetuum mobile** işlevinde yansır. Ne var ki, başkalaşım dizileri kesilir kesilmez, satışlar kendisini izleyecek satınalmalarla tamamlanmadığı anda para hareketli olmaktan çıkar; Boisguillebert'in dediği gibi, "*meuble*"den "*immeuble*"ye, hareketlilikten hareketsizliğe dönüşür, sikke iken para olur.

Metaların daha ilk dolaşımı ile birlikte, ilk başkalaşımının ürününü sıkı sıkıya elde tutma zorunluluğu ve ihtirası ortaya çıkmıştır. Bu ürün metaın dönüşmüş şekli ya da altın-krizalit biçimidir.[87] Artık metalar, başka metaları satınalmak için değil, bunların meta-biçimini, para-biçimi ile değiştirmek için satılmıştır. Metaların dolaşımını etkileyen salt amaçlar olmalarından, bu biçim değişikliği kendi başına bir amaç, bir hedef halini almıştır. Metaın bu değişmiş biçiminin, hiç bir kayda bağlı olmadan elden çıkarılabilir bi-

[87] "Paraca zenginlik ... paraya çevrilmiş ürünce zenginlikten başka bir şey değildir." (Mercier de la Riviére, *l.c.*, 573) "Ürün şeklinde bir değer, sadece şekil değiştirmiş bir değerdir." (*Id.*, s. 486.)

* Bitmez tükenmez hareket. —*ç*.

çim olarak ya da yalnızca geçici para-biçimi olarak işlevini yerine getirmesi, böylece önlenmiş oluyordu. Yani para, bir küme halinde taşlaşır ve satıcı, para biriktiricisi halini alır.

Metaların dolaşımının ilk aşamalarında, yalnızca kullanım-değerleri fazlaları paraya çevrilirdi. Altın ile gümüş, böylece, fazlalığın ya da servetin toplumsal ifadeleri halini almışlardır. Para biriktiriciliğin bu ilkel biçimi, geleneksel üretim biçiminin sabit ve sınırlı bir aile çevresi gereksinmelerini karşılamak için sürdürüldüğü topluluklarda devamlılık kazanmıştır. Asya halkında, özellikle Hintlilerde durum böyledir. Bir ülkedeki meta fiyatlarının, orada bulunan altın ve gümüş miktarı ile belirlendiği zannına kapılan Vanderlint, Hint mallarının niçin bu kadar ucuz olduğunu kendi kendine sorar. Cevap şudur: Hintliler paralarını gömerler de ondan. 1602 ilâ 1734 yılları arasında, aslında Amerika'dan Avrupa'ya gelmiş olan 150 milyon gümüş sterlini gömdüklerini belirtir.[88] 1856 ilâ 1866 yılları arasındaki 10 yılda İngiltere, Hindistan'a ve Çin'e, aldığı Avustralya altınına karşılık 120.000.000 gümüş sterlin ihraç etmiştir. Çin'e ihraç edilen gümüşün büyük kısmı, sonradan Hindistan'a akıyor.

Meta üretimi geliştikçe, her meta üreticisi, *nervus rerum'*-dan ya da toplumsal güvenceden emin olmak zorundadır.[89] Gereksinmeleri devamlı olarak kendisini hissettirir ve onu durmadan başkalarına ait metaları satınalmaya zorlar; oysa kendi öz mallarının üretimi ve satışı, zaman gerektirir ve koşullara bağlıdır. Satmadan satınalabilmek için, satınalmadan önce satmış olması gerekir. Bu islem genel ölçüde ele alındığında bir çelişki taşıyormuş gibi görünür. Ama, kıymetli madenler üretim kaynaklarında, öteki metalar ile dolaysız olarak değişilir. Ve işte burada, meta sahipleri tarafından yapılan satış, (altın ya da gümüş sahipleri tarafından) satınalma olmadan yapılmıştır.[90] Diğer üreticilerin, ardından satınalmayı izlemeyen satışlar, yeni yeni üretilen kıymetli madenlerin meta sahipleri arasında dağılımını sağlar. Böylece, bütün değişim çizgisi boyunca çeşitli miktarlarda altın ve gümüş kümeleri birikir. Değişim-değerini belli bir meta biçiminde elde tutma ve biriktirme olanağı ile birlikte altın hırsı da artar. Dolaşımdaki

[88] "İste bu tedbirle, ellerindeki bütün malların fiyatlarını, bu kadar düşük düzeyde tutarlar." (Vanderlint, *l.c.*, s. 95, 96.)

[89] "Para ... bir taahhüttür." (John Bellers, *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, Lond. 1699. s. 13.)

[90] Satınalma, "kategorik" anlamda, altın ile gümüşün, metaların zaten değişmiş şekilleri ya da bir satışın ürünü olduğu anlamına gelir.

genişlemeyle birlikte paranın gücü, her an kullanılmaya hazır bu mutlak toplumsal servet biçiminin kudreti de artar. "Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan arzuladığı her şeyi elde eder. Altınla bir kimse ruhlar cennetinin kapılarını bile açar." (Colombus'un 1503'te Jamaika'dan yazdığı mektup.) Altın, kendisine dönüşen şeyleri açığa vurmadığı için, her şey, meta olsun ya da olmasın, altına dönüştürülebilir. Her şey, satılabilir ve satınalınabilir hale gelir. Dolaşım, her şeyin içine atılabileceği ve altın kristali olarak tekrar çıkacağı büyük bir toplumsal imbik olur. Bu simya ilmine azizlerin kemikleri bile dayanamadıktan sonra, *res sacrosanctæ extra commercium hominum** nasıl dayansın.[91]

Metalar arasındaki her nitel farklılık parada nasıl kayboluyorsa, para da, kendi payına, radikal eşitçiler gibi bütün farklılıkları yokeder.[92] Ne var ki, paranın kendisi de bir meta, dışsal bir nesne, herkesin özel malı olabilecek bir şeydir. Böylece toplumsal güç, özel kişilerin özel güçleri halini alır. Eskiler, bu yüzden parayı, ekonominin ve şeylerin ahlâkî düzeninin yıkıcısı olarak lânetlemişlerdir.[93] Modern toplum doğar doğmaz, Plutus'u saçlarından tu-

[91] Fransanın dini bütün kralı Henry III, manastırlardaki kutsal emanetleri soymuş ve bunları paraya çevirmişti. Delfi Tapınağının Foçalılar tarafından soyulmasının Yunan tarihinde oynadığı rol herkesçe bilinir. Eski insanlar arasında tapınaklar mal tanrılarının oturdukları yerler sayılırdı. Buralar "kutsal bankalardı". Mükemmel tüccar bir halk olan Fenikeliler için para, her şeyin biçim değiştirmiş şekliydi. Bunun için, Aşk Tanrıçaları adına yapılan şölenlerde, kendilerini yabancılara teslim eden bakirelerin aldıkları paraları tanrıçaya sunmaları çok doğaldı.

[92] "Altın, sarı, gözkamaştırıcı, değerli altın!
Bunun şu kadarı, karayı ak, çirkini güzel,
Eğriyi doğru, adiyi soylu, yaşlıyı genç, korkağı yiğit eder.
... Ah tanrılar nedir bu? Niçin bu
Rahiplerinizi, uşaklarınızı yanınızdan kaçırır;
Çeker güçlü insanların yastıklarını başlarının altından;
Bu sarı köle
Din de kurar, din de bozar; kutsar lanetliyi;
Hayran eder herkesi kocamış cüzzamlıya;
Hırsızlara yer, senatörlere kürsüde
Ün, şan, saygınlık kazandırır;
Odur geçkin dullara yeniden koca bulan;
... Gel lanetli maden,
Orta malı orospusu insanlığın.

(Shakespeare, *Atinalı Timon*.)

[93] Çünkü insanoğlunun hiç bir icadı para kadar fesat verici değildir. Ülkeleri harap ve yerle bir eden odur: dessaslığı öğreterek mertliği bozar

* İnsanların alışverişi dışında kutsallaşmış şeyler. —ç.

tarak toprağın karnından[94] çıkarmış ve altını, Kutsal Kâse* olarak, kendi öz hayatının gerçek ilkesinin parıltılı cisimleşmesi olarak selâmlamıştır.

Meta, içerdiği kullanım-değeriyle belli bir gereksinmeyi karşılar ve maddî servetin belli bir unsurudur. Ama bir metaın değeri, maddî servetin diğer bütün unsurları için taşıdığı çekim gücünün derecesini ve bu nedenle sahibinin toplumsal servetini ölçer. Metaların sahibi olan bir barbar ve hatta bir Batı Avrupa köylüsü için, değer, değer-biçimi ile aynı şeydir, ve bundan dolayı, ona göre, altın ve gümüş istifindeki artış, değerde bir artış demektir. Paranın değerinin, bazan kendi değerindeki değişmenin, bazan da metaların değerlerinde bir değişmenin sonucu olarak değiştiği doğrudur. Ama bu, bir yandan, 200 ons altının 100 ons altından daha fazla değer taşımasına engel olamayacağı gibi, öte yandan da bu malın halihazır madenî biçiminin, diğer bütün metaların evrensel eşdeğeri biçimi ve insan emeğinin doğrudan toplumsal cisimleşmesi olmasını da önleyemez. Para biriktirme hırsı, tabiatı gereği doymak bilmez. Nitelik ya da biçim açısından paranın yararlılığının sınırı yoktur, yani, her metaya doğrudan doğruya çevrilebildiği için maddî servetin evrensel temsilcisidir. Ama aynı zamanda, her fiilî para toplamı miktar olarak sınırlıdır, dolayısıyla, satınalma aracı olarak sınırlı bir yararlılığı vardır. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu karşıtlık, istifçi için, Sisyphus-benzeri** emek biriktirmesinde, para biriktiricisi için, sürekli bir mahmuz olur. Bu, tıpkı, aldığı her yeni ülkede, sadece yeni bir sınır gören bir fatihi andırır.

Altının para olarak elde tutulması ve istiflenmesi için, dolaşımına ya da zevk aracına dönüşmesine engel olunması gerekir. Para biriktirici, bunun için, altın fetişi adına, bedenî zevklerden fedakârlık yapar. Kutsal kitabın perhiz bahsine büyük bir içtenlikle riayet eder. Öte yandan, dolaşımdan, ona metalar biçiminde katmış olduğundan fazlasını çekemez. Ne kadar çok üretirse o kadar çok satabilir. Çok çalışmak, tutumluluk ve hasislik onun başlıca

ve böylece asil ruhları fenalığın menfur yoluna saptırır. İnsanları her türlü hileye başvurdurur ve onlara her günahı işletir." (Sofokles, *Antigone* [MEB Yayınları, Ankara 1941, s. 24].)

[94] "Pluton, kendisini yerin derinliklerinden sınırsız hırsının çekip çıkartacağını umar." (Atheneus, *Deipnos ophistarum*, 1802, c. II, s. 397.)

* Hazreti İsa'nın son akşam yemeğini yediği kâse ya da tabak. —ç.

** Ölüler diyarında sarp bir tepeye büyük bir kayayı iterek çıkarmaya mahkûm edilen, ama kayayı tepeye her yaklaştırdığında, kayanın yuvarlanmasıyla birlikte aşağı inen ve bunu sürekli olarak yineleyen Korent'in masal kahramanı. —ç.

üç erdemidir, ve çok satıp az satınalmak ekonomi politiğinin özetidir.[95]

Para biriktiriciliğin kaba biçiminin yanısıra, altın ve gümüş eşyalara sahibolma şeklinde, estetik bir biçimini de görüyoruz. Bu, uygar toplumun serveti ile birlikte gelişir. "*Soyons riches ou paraisons riches*"* (Diderot). Böylece, bir yandan, altın ve gümüş için, para işlevlerinden kopuk durmadan genişleyen bir pazar doğar, ve öte yandan, bunalım ve toplumsal çalkantılar sırasında başvurulabilecek bir kaynak doğar.

Para biriktiriciliği, madenî dolaşım ekonomisinde çeşitli amaçlara hizmet eder. İlk işlevi, altın ve gümüş sikkelerin dolaşımlarının tâbi olduğu koşullarda doğar. Metaların dolaşımı ve fiyatlarının büyüklüğü ve hızındaki sürekli dalgalanmalarının yanısıra, dolaşımdaki para miktarının durmaksızın nasıl yükseldiğini ya da alçaldığını görmüş bulunuyoruz. Demek ki, bu kitlenin genişleyebilir ve daralabilir olması gerekir. Bazan para, dolaşan sikke olarak iş görmek üzere çekilmek, bazan da dolaşan sikke, az ya da çok durgun para olarak iş görmek üzere itilmek zorundadır. Fiilen dolaşımdaki para kitlesinin, dolaşımın emme gücünü devamlı doyum noktasında tutabilmesi için, ülkedeki altın ve gümüş miktarının, sikke olarak işlev yapması gerekli miktardan daha fazla olması zorunludur. Bu koşul, istif biçimini alan para tarafından yerine getirilir. Bu rezervler, dolaşıma para çıkarmak ya da dolaşımdan para çekmek için kanal hizmetini görürler ve böylece kanallarından dolup taşmaları önlenmiş olur.[96]

[95] "Her metaın satıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar çoğaltmak, alıcıların sayısını mümkün olduğu kadar azaltmak, işte, ekonomi politiğin işlemlerinin özeti." (Verri, *l.c.*, s. 52.)

[96] "Bir ulusun ticaretini yürütmek için, içinde bulunulan koşullara göre değişen, bazan büyüyen, bazan küçülen, belirli miktarda paraya gereksinme vardır. ... Paranın bu yükselmesi ve alçalması olayı, politikacıların herhangi bir yardımı olmaksızın kendi kendisini düzenler. ... Kepçeler sırasıyla çalışır; para azalınca külçeler sikke haline getirilir, külçe azalınca sikkeler eritilir." (Sir D. North, *l.c.*, Postscript, s. 3.) Uzun süre Doğu Hindistan Kumpanyasının ileri gelenlerinden olan John Stuart Mill, Hindistan'da gümüş süs eşyalarının hâlâ, doğrudan doğruya iddihar görevini görmeye devam edildiği olayını doğrular. Bu gümüş süs eşyaları, faiz oranı yükseldiği zaman ortaya çıkar ve sikke haline getirilir, faiz oranı düşünce de eski haline dönerler. (J. S. Mill'in kanıtı, *Reports on Bank Acts*, 1857, 2048.) Hindistan'ın altın ve gümüş ithali ve ihracı konusunda 1864 tarihli bir parlamento belgesine göre, 1863 yılında altın ve gümüş ithalâtı, ihracatı 19.367.764 sterlin aşmıştır. 1864 yılını hemen izleyen 8 yıl süresince, kıymetli madenler ithali, ihracını

* "Zengin olalım ya da zengin görünelim." —*ç*.

b. *Ödeme Aracı*

Metaların şimdiye kadar gözönünde tuttuğumuz basit dolaşımı biçiminde, belli bir değerin, daima iki biçimde karşımıza çıktığını görmüştük: bir kutupta meta, karşı kutupta para. Meta sahipleri bu nedenle, zaten eşdeğer şeylerin temsilcileri olarak temasa gelirler. Ama dolaşım geliştikçe, metaların elden çıkarılmasını sağlayan koşullar, bir zaman aralığı ile, fiyatlarının gerçekleşmesinden ayrı hale gelirler. Burada, bu koşulların en basitine işaret etmek yetecektir. Bir çeşit malın üretimi için daha uzun zaman, bir başka malın üretimi için daha kısa zaman gerekir. Gene, farklı metaların üretimi yılın çeşitli mevsimlerine bağlıdır. Bir tür meta kendi pazar yerinde doğabilir, bir diğerinin pazara gitmesi için uzun bir yolculuk yapması gerekir. Bunun için 1 numaralı meta sahibi, 2 numaralı satınalmaya hazır olmadan önce, satışa hazır olabilir. Aynı kişiler arasında aynı alışverişler devamlı tekrarlanınca, satış koşulları, üretim koşullarına göre düzenlenir. Öte yandan, belli bir metaın, örneğin, bir evin kullanımı, belirli bir süre için satılır (halk dilinde kiralanır). Burada ancak bu sürenin sonunda, alıcı, o metaın kullanım-değerini fiilen elde etmiş olur. Bunun için o, bedelini ödemeden önce satınalmıştır. Satıcı mevcut olan bir malı satar, alıcı sadece paranın, ya da daha doğrusu gelecekti paranın temsilcisi olarak satınalır. Satıcı alacaklı, satınalan borçlu olur. Burada, metaların başkalaşımı ya da değer biçimlerinin gelişmesi yeni bir yönüyle ortaya çıktığı için, para da yeni bir işlev yüklenir, ödeme aracı olur.

Alacaklı ya da borçlu özelliği, burada, basit dolaşımdan gelmektedir. Bu dolaşımın biçimindeki değişme, alıcı ve satıcıya bu yeni damgayı vurur. Başlangıçta bunlar, tıpkı satıcının ve alıcının geçici ve birbiri ardına gelen yeni rolleriydi ve aynı aktörler tarafından sırayla oynanırdı. Ama şimdi bu karşıtlık eskisi kadar hoş olmadığı gibi, kristalleşmeye daha da yatkındır.[97] Bununla birlikte, aynı özellikler, meta dolaşımından bağımsız olarak da kabul edilebilir. Eski dünyada sınıf mücadeleleri, borçlu ile alacaklı ara-

109.652.917 sterlin aşmıştır. Bu yüzyıl boyunca Hindistan'da 200 milyon sterlinden çok daha fazla miktarda sikke basılmıştır.

[97] Aşağıdaki satırlar, 18. yüzyılın başında, İngiliz tüccarları arasında mevcut olan borçlu alacaklı ilişkisini gösterir. "Burada İngiltere'de ticaret erbabı arasında öylesine bir insafsızlık duygusu hâkimdir ki, buna ne bir başka toplumda, ne de dünyanın başka bir krallığında raslamak mümkündür." (*An Essay on Credit and the Bankrupt Act,* London 1707, s. 2.)

sında bir mücadele biçimini almış ve Roma'da borçlu pleblerin mahvolması ile sona ermiştir. Köleler, bunların yerlerini almıştır. Ortaçağda, çatışma, ekonomik temeli ile birlikte onun üzerine kurulan siyasî güçleri de kaybeden borçlu feodallerin mahvolması ile sonuçlanmıştı. Ne var ki, bu iki dönemdeki borçlular ile alacaklılar arasındaki para ilişkisi, yalnızca, sözkonusu sınıfların dayandıkları genel ekonomik koşullar arasındaki derin uzlaşmaz karşıtlığı yansıtır.

Şimdi tekrar metaların dolaşımına dönelim. Satış sürecinin iki kutbunda iki eşdeğerin, meta ile paranın aynı anda yer alması artık sona ermiştir. Şimdi artık, para, ilkönce, satılan metaın fiyatının belirlenmesinde değer ölçüsü olarak işlev yapmaktadır; sözleşme ile saptanılan fiyat, borçlunun yükümlülüğünü, ya da saptanılan tarihte ödemek zorunda olduğu para miktarını gösterir. İkinci olarak para, düşünsel satınalma aracı olarak hizmet eder. Alıcının, ödeme konusunda yalnızca verdiği sözde varolmakla birlikte, metaın el değiştirmesini sağlar. Ödeme için saptanılan günden önce, ödeme aracı dolaşıma adımını atmaz, alıcının elinden çıkıp satıcının eline geçmez. Dolaşım aracının, istif haline dönüşmesinin nedeni, ilk evreden sonra sürecin kesilmesi, metaın dönüşmüş şeklinin, yani paranın dolaşımdan çekilmesiydi. Ödeme aracı, dolaşıma, ancak meta onu terkettikten sonra girer. Para artık dolaşım sürecini meydana getiren araç olmaktan çıkmıştır. O, ancak onu, değişim-değerinin mutlak varlık biçimi olarak ya da evrensel meta olarak, dolaşıma adımını atmak suretiyle sona erdirir. Satıcı, metaını bazı gereksinmelerini karşılamak için paraya çevirmiştir, oysa para biriktirici, aynı şeyi, metaını para-biçiminde elde tutmak için yapmış, borçlu ise borcunu ödemek amacıyla aynı yola başvurmuştur; zaten borcunu ödemese, onun malları, icra dairesi tarafından satılacaktır. Metaların değer-biçimi para, şimdi artık, satışın bir sonu ve amacıdır, ve bizzat dolaşım sürecinden toplumsal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Alıcı, metaları paraya çevirmeden önce, parayı tekrar metaya çevirir; bir başka deyişle metaların ikinci başkalaşımını birinciden önce tamamlar. Satıcının metaı dolaşıma girer, fiyatını gerçekleştirir, ama bu, ancak, para üzerinde yasal bir hak şeklinde olur. Meta, paraya dönüşmeden önce kullanım-değerine dönüşmüştür. Birinci başkalaşımının tamamlanması, ancak daha sonraki bir dönemde olur.[98]

[98] 1859'da yayımlanan kitabımdan alınan aşağıdaki bir pasajdan, metinde

Belli bir dönemde, vadesi gelen borç ödemesi, satışları ile bu borçları meydana getiren metaların toplam fiyatlarını temsil ederler. Bu fiyat toplamının gerçekleşmesi için gerekli altın miktarı, her şeyden önce, ödeme aracının dolaşım hızına bağlıdır. Bu miktar iki durumla koşullanır: birincisi, borçlular ile alacaklılar arasındaki ilişkiler öyle bir zincir teşkil ederler ki, A, borçlusu B'den para aldığında, bunu hemen alacaklısı C'ye devreder, ve bu böyle devam eder gider; ikincisi, çeşitli ödeme günleri arasındaki aralıkların uzunluğudur. Devamlı ödemeler zinciri ya da gecikmiş ilk başkalaşımlar, daha önceki sayfalarda gözden geçirdiğimiz, içiçe geçmiş başkalaşımlar dizilerinden büsbütün farklıdır. Dolaşım aracının dolaşımı ile, alıcılar ile satıcılar arasındaki bağ sadece ifade edilmiş olmaz, bu bağ, yalnız dolaşım sırasında doğmuştur ve onunla vardır. Buna karşılık ödeme aracının hareketi, çok daha önceden varolan toplumsal bir ilişkiyi ifade eder.

Birkaç satışın aynı anda ve yanyana olması olgusu, dolaşım hızının, sikkenin yerini hangi ölçüde alabileceğini sınırlar. Öte yandan bu olgu ödeme araçlarında tasarruf sağlayıcı yeni bir manivelâdır. Ödemelerin tek bir noktada toplanması ölçüsünde, bunların tasfiyesi (*liquidation*) için özel kurumlar ve yöntemler geliştirilir. Ortaçağlarda Lyon'da *virement*'ler* böyleydi. A'nın B'den, B'nin C'den ve C'nin A'dan vb. alacaklarının pozitif ve negatif miktarlar olarak bir ölçüde birbirlerini yok etmek üzere karşı karşıya getirilmeleri yeter. Böylece geriye, ödenecek tek bir bakiye kalır. Bir merkezde toplanan ödemeler miktarı ne kadar büyük olursa, bu borç bakiyesi o kadar az olur ve dolaşımdaki ödeme aracı kitlesi o kadar küçük olur.

Paranın ödeme araçlığı işlevi, sınırsız bir çelişkinin varlığına işaret eder. Ödemeler birbirlerini dengeledikleri sürece, para, yalnızca, bir hesap parası, bir değer ölçüsü olarak düşünsel bir işlevi yerine getirir. Fiilî ödemeler yapılması gerektiği sürece, para, artık bir dolaşım aracı, ürünlerin değişiminde geçici bir et-

karşıt biçimi niçin dikkate almadığım görülecektir: "Tersine P—M sürecinde para, gerçek satınalma aracı olarak elden çıkartılabilir ve bu şekilde, meta fiyatı, paranın kullanım-değerinden ya da meta elden çıkartılmadan önce gerçekleştirilebilir. Bu, günlük hayatta, önceden ödeme (peşin verme) şeklinde daima olur. Ve İngiliz hükümeti de Hintli çiftçiden afyonu işte bu şekil altında alır. ... Gene de, bu durumlarda para, daima satınalma aracı olarak iş görür. ... Sermaye de, kuşkusuz, para şeklinde yatırılmıştır. Bu görüş, ne var ki, basit dolaşımın ufku içerisine girmez." (*Zur Kritik*..., s. 119, 120. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 191, 192].)

* Borç aktarması, hesap aktarması. —*ç*.

ken olarak hizmet etmez, toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, değişim-değerinin bağımsız varlık biçimi, evrensel meta olarak iş görür. Bu çelişki, para bunalımı diye bilinen iktisadî ve ticarî bunalımların bu evrelerinde açıkça görülür.[99] Bu gibi bunalımlar, ancak, uzayıp giden ödemeler zincirinin ve bunların kapanması için yapay bir sistemin iyice geliştiği yerlerde görülür. Bu mekanizmada genel ve yaygın bir bozukluk olduğu zaman, bunun nedeni ne olursa olsun, para, birdenbire ve doğrudan, hesap parasının düşünsel biçiminden çıkar ve nakit para halini alır. Sıradan mallar artık onun yerini alamaz. Metaların kullanım-değeri değersiz hale gelir, ve onların değeri de, kendi bağımsız biçiminin varlığı içerisinde kaybolur. Bunalım arifesinde, burjuvazi, bolluğun verdiği sarhoşlukla kendine güven içerisinde parayı boş bir hayal ilân eder. Sadece meta paradır. Ama şimdi her yerde şu çığlık: Sadece para metadır. Karacanın su peşinde koşması gibi, onun ruhu da para, o biricik servet peşinde nefes nefesedir.[100] Bunalım sırasında, metalarla onların değer-biçimi, para arasındaki zıtlık, mutlak çelişki mertebesine yükselir. Bu gibi hallerde, para hangi biçimde görünürse görünsün hiç önemi yoktur. Ödemeler ister altınla isterse banknot gibi kredi parasıyla yapılsın para açlığı devam eder.[101]

[99] Metinde işaret edilen para bunalımı, her genel bunalımın bir aşaması olarak, kendilerine gene para bunalımı adı verilen, ama kendi başlarına ortaya çıkabilen ve böylece ticaret ve sanayi üzerinde ancak dolaylı bir etki yapan özel tür bunalımlardan açıkça ayırdedilmelidir. Bu bunalımlar, para sermayesi ekseni etrafında döndüğü için, doğrudan doğruya hareket alanı da, bu sermaye, yani bankalar, borsalar ve finans çevreleridir.

[100] "Kredi sisteminden birden bire nakit sisteme geçilmesi, teorik olan korkuyu paniğe çevirir; ve dolaşım süreci içerisinde aracılık yapan kimseler, kendi ekonomik ilişkilerindeki anlaşılması olanaksız gizem karşısında ürperirler." (Karl Marx, *l.c.*, s. 126 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 200].) "Fakirler boş dururlar, çünkü zenginlerin elinde bunları çalıştıracak para yoktur; oysa yiyecek ve giyecek sağlamak için, tıpkı eskiden olduğu kadar toprakları ve işçileri vardır; ulusun gerçek zenginliği de budur, yoksa para değil." (John Bellers, *Proposals for Raising a Colledge of Industry* London 1696, s. 3.)

[101] Böyle bir zamanın "*amis du commerce*" ["ticaret dostları"] tarafından nasıl sömürüldüğünü aşağıdaki pasaj göstermektedir: "Bir seferinde (1839 yılında) (o kentin) yaşlı tamahkâr bir bankeri, özel odasında oturduğu masanın kapağını kaldırdı ve bir dostuna bir tomar banknotu gösterdi; 600.000 sterlin olduğunu büyük bir zevkle söylediği bu paralar, para sıkıntısı yaratmak için burada tutuluyordu ve aynı gün saat üçten sonra hepsi de piyasaya sürülecekti". (*The Theory of Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*, London 1864, s. 81.) Yarı-resmi hükümet organı *The Observer* gazetesinde, 24 Nisan 1864 tarihinde şu paragraf yer alıyordu: "Banknot kıtlığı yarat-

Eğer şimdi belli bir dönemde dolaşımdaki paranın toplam miktarını gözönünde tutacak olursak, dolaşım ve ödeme aracının verilen dolaşım hızının, gerçekleşebilecek fiyatların toplamı, artı, günü gelmiş ödemelerin toplamı, eksi, birbirini götüren ödemeler, son olarak eksi, aynı sikke parçasının sıra ile dolaşım ve ödeme aracı olarak hizmet gördüğü devreler sayısı sonucuna eşit olduğunu görürüz. Bundan dolayı, fiyatlar ile dolaşım hızı ve ödemelerinin hacmi bilinmiş olsa bile, belirli bir sürede, diyelim bir günde, dolaşımdaki para miktarı ile dolaşımdaki metalar kitlesi artık birbirine tekabül etmez. Çoktandır dolaşımdan çıkmış olan metaları temsil eden para, dolaşımını sürdürür. Eşdeğeri para olan dolaşımdaki metalar uzun gelecekteki bir güne dek sahnede görünmezler. Ayrıca, her gün sözleşmeye bağlanan borçlar ile aynı gün vadeleri gelen ödemeler tamamen kıyas kabul etmez niceliklerdir.[102]

Kredi-para, ödeme aracı olarak paranın işlevinden doğrudan ortaya çıkar. Satınalınmış metalar için düzenlenen borç belgeleri, bu borçların başkalarına devredilmesi amacıyla dolaşır. Öte yandan, kredi sisteminin gelişmesi ölçüsünde, ödeme aracı olarak paranın işlevi de büyür. Bu niteliği ile, kendine özgü çeşitli biçimlere girerek, büyük ticarî alışverişler alanında kendi evindeymiş gibi hareket eder. Buna karşılık altın ve gümüş sikkeler perakende ticaret alanına sürülür.[103]

Meta üretimi kendisini yeterince yaygınlaştırınca, para, metaların dolaşım alanı ötesinde ödeme aracı olarak hizmet etmeye başlar. Bütün mukavelelerin evrensel konusu olan meta halini

mak için başvurulan yollar üzerine çok acayip söylentiler dolaşıyor. ... Böylesine hilelere başvurulduğunu kabul etmek her ne kadar kuşkulu görülse de, haberler öylesine yaygınlaşmıştır ki, üzerinde gerçekten durulmaya değer."

[102] Belli bir gün boyunca yapılmış bulunan satış ve sözleşmeler o gün dolaşan para miktarını etkilemezler, ve ama çoğu durumlarda daha sonraki azçok uzak bir tarihte, dolaşımda olacak para miktarı üzerinde çok sayıda poliçe çekilmesine yol açarlar. ... Bugün verilen poliçeler ya da açılan krediler, sayıca, miktarca ya da sürece yarın veya daha sonra verilecek ya da açılacak olanlara herhangi bir benzerlik göstermezler; ayrıca, bugünkü poliçe ya da kredilerin birçoğu vadeleri gelince, daha önceki tarihlerde ne zaman ortaya çıktıkları belirsiz bir dizi alacak ve verecekle takas edilirler; 12, 6, 3 ya da 1 ay süreleri dolan alacak dereceleri büyük bir miktara ulaşabilirler." (*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish people. By a Banker in England*, Edinburgh, 1845, s. 29, 30 ve *passim*.)

[103] Gerçek ticarî işlemlerde ne kadar az hazır para kullanıldığını bir örnekle göstermek için Londra'nın en büyük kurumlarından birisinin yıllık gelir ve giderlerini gösteren tabloyu aşağıya alıyorum. 1856 yılındaki, milyon-

alır.[104] Rantlar, vergiler ve benzeri ödemeler, aynî ödemeler halinden çıkıp nakdî ödemelere dönüşürler. Bu dönüşümün, üretimin genel koşullarına ne ölçüde dayandığını, örneğin, Roma İmparatorluğunun, devlete yapılan bütün ödemeleri para olarak yaptırtmak için giriştiği teşebbüsün iki kez başarısızlıkla sonuçlanması çok iyi gösterir. Fransız tarım nüfusunun Louis XIV zamanındaki korkunç sefaleti, Boisguillebert, Marshal Vauban ve başkalarının açık bir dille yerdikleri bu sefalet, yalnız vergilerin yüksekliği yüzünden değil, aynî vergilerin nakdî vergilere çevrilmesi yüzünden de ileri gelmişti.[105] Öte yandan Asya'da devlet vergilerinin esasta aynî olarak ödenen rantlardan ibaret oluşu, doğal olay düzenliliği ile yeniden ortaya çıkan üretim koşullarına bağlıdır. Ve bu ödeme biçimi de eski üretim biçiminin devamını sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasının sırlarından birisi de

larca sterline ulaşan ticarî işlemler burada bir milyona indirgenmiştir:

Tahsilât (£)	
Banker ve tüccarlardan alınmış vadeli poliçeler	533.596
Bankerin vb. talebi üzerine ödenecek çekler .	357.715
Eyalet tahvilleri .	9.627
İngiltere Bankası tahvilleri	68.554
Altın .	28.089
Gümüş ve bakır	1.486
Posta havaleleri	933
Toplam	*1.000.000*

Ödemeler (£)	
Vadeli poliçeler .	307.674
Londra bankerlerine ödenecek çekler	663.672
Altın .	9.427
Gümüş ve bakır	1.484
Toplam	*1.000.000*

(*Reportform the Select Committee on the Bank Acts*, July, 1858, s. LXXI.)

[104] "Ticaret işlemleri öylesine bir değikliğe uğramıştır ki, malın malla değişimi, ya da mal teslimi ve kabulü şimdi yerini satışa ve ödemeye bırakmış bulunuyor ve bütün alışverişler şimdi para olarak bir fiyat üzerinde belirleniyor." (*An Essay upon Publick Credit*, 3. ed., London 1710, s. 8.)

[105] "Para ... her şeyin celladı haline geldi" Maliye, "bu belgin uğursuzu elde etmek için, şeylerin ve malların korkunç bir yığınının buharlaştığı bir imbik"tir. "Para, bütün insanlığa karşı savaş açmış bulunuyor." (Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*, Edit, Daire, "Economistes financiers", Paris 1943, c. 1, s. 413, 419, 417.)

budur. Avrupa'nın Japonya'ya zorla kabul ettirdiği dış ticaret, aynî rant yerine nakdî rantın geçmesine yol açarsa, bu ülkenin örnek tarımının sonu olacaktır. Bu tarımın sürdürüldüğü dar ekonomik koşullar yokolup gidecektir.

Her ülkede yılın belli günleri törelerle, çeşitli büyük ve devamlı borçların kapatılması günleri olarak kabul edilir. Bu tarihler, yeniden üretim çarkındaki devrimlerin yanısıra, mevsimlerle sıkı ilişki halindeki koşullara bağlıdır. Bunlar aynı zamanda, vergiler, rantlar vb. gibi, metaların dolaşımı ile doğrudan bağlantısı bulunmayan ödemelerin tarihlerini de düzenler. Bütün ülkede bu tarihlere raslayan ödemeler için gerekli para miktarı, ödeme aracı ekonomisinde dönemsel ama tamamen yapay bozukluklara yol açar.[106]

Ödeme aracının dolaşım hızı yasasından şu sonuç çıkar ki, kaynağı ne olursa olsun, bütün dönemsel ödemeler için gerekli ödeme aracı miktarı bu dönemlerin uzunluğu ile ters orantılıdır.[107]

Paranın ödeme aracı olarak gelişmesi, borçlanılmış miktarların ödenme tarihi için para biriktirilmesini gerektirir. Zenginliğe kavuşmanın belli bir yolu olarak istifçilik, uygar toplumun ilerle-

[106] Mr. Craig, 1826 tarihli Avam Kamarası Komitesi önünde şöyle diyordu: "1824 yılında, Paskalya yortusu sonunda, Edinburgh bankalarında banknot talebi öylesine artmıştı ki, saat 11'de bunların elinde tek bir banknot kalmadı. Ödünç almak için çevredeki bütün bankalara başvuruldu ama nafile; işlemlerin çoğu sadece makbuzlar ile yapılabildi; ama saat üç sıralarında, bütün banknotlar, çıkartıldıkları bankalara geri dönmüş bulunuyordu! Sadece elden ele geçmişlerdi." İskoçya'da ortalama efektif banknot dolaşımı, üç milyon sterlinden az olmakla birlikte, yılın belirli ödeme günlerinde, bankerlerin elinde bulunan ve hepsi aşağı yukarı 7.000.000 sterlin tutan banknotlar görev başına çağrılır. Bu gibi hallerde banknotların tek ve belirli bir görevleri vardır ve bunu yerine getirir getirmez tekrar gene çıktıkları bankalara dönerler. (Bkz: John Fullarton, *Regulation of Currencies*, London 1845, s. 86, not.) Açıklamak için şunu belirtmek gerekir ki, İskoçya'da Fullarton'un yapıtının yayımlandığı tarihte, mevduatın çekilmesi, çekle değil senetle oluyordu.

[107] "Yılda 40 milyonluk işlemi yürütmek durumu ortaya çıksa, ticaretin gerektirdiği devir ve dolaşımlar için bunun 6 milyonu (altın) yeter mi acaba?" sorusuna Petty her zamanki usta haliyle karşılık verir: "Cevabım evettir: 40 milyonluk bir toplam için, eğer devirler kısa vadeli ise, yani her Cumartesi ücret olan ve borçlarını ödeyen yoksul zanaatçılar ile işçiler arasında olduğu gibi haftalık ise, bir milyonluk paranın 40/52'si bunun için yeterlidir; yok eğer devreler üçer yıllık ise, bizim kira ödeme ve vergi toplama adetlerimiz gereğince 10 milyona gerek vardır. Bunun için, çeşitli süredeki ödemelerin genel olarak 1 ilâ 13 hafta arasında yapıldığını varsayarsak, 10 milyonun 40/52'ye eklenmesi gerekir ve bunun yarısı 5 $^1/_2$ milyon eder ki, 5 $^1/_2$ milyonumuz olursa yetecek demektir." (William Petty, *Political Anatomy of Ireland*, London 1691, s. 13, 14.)

mesiyle ortadan kalkarken, ödeme aracı rezervlerinin oluşumu bu ilerlemeyle birlikte artar.

c. *Evrensel Para*

Para, iç dolaşım alanından çıktığı anda, orada büründüğü, fiyatların ölçütü, sikke, işaret ve değer simgesi gibi yerel kıyafetlerinden soyunur ve ilk biçimi külçe haline döner. Dünya pazarları arasındaki ticarette, metaların değeri, evrensel olarak kabul edilebilecek biçimlerde ifade edilir. Bu nedenle, onların bağımsız değer-biçimleri de, bu durumlarda evrensel para biçiminde onların karşısına çıkarlar. Para, maddî biçimi aynı zamanda soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal cisimleşmiş biçimi olan meta niteliğini, tam anlamıyla, ancak dünya pazarlarında kazanır. Bu alandaki gerçek varoluş biçimi, onun düşünsel kavramına en uygun şekilde tekabül eder.

İç dolaşım alanında, ancak tek bir meta değer ölçüsü olarak, hizmet etmekle para haline gelir. Dünya pazarlarında değerin çift ölçüsü hüküm sürer, altın ve gümüş.[108]

[108] Bir ülkenin bankalarının yedek fonlarını sadece ülke içinde dolaşımda bulunan kıymetli madenden meydana getirilmesini öngören yasaların saçmalığı buradan gelir. İngiltere Bankasının, kendi kendine yarattığı "tatlı güçlükler" çok ünlüdür. Altın ve gümüşün nispî değer değişimlerinin büyük tarihî dönemleri konusunda bkz: Karl Marx, *l.c.*, s. 136 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 210 vd.]. Sir Robert Peel, 1844 tarihli Banka Yasası ile, İngiltere Bankasına, altın mevcudunun dörtte birini aşmamak üzere gümüş yedek fonu bulundurmak ve külçe gümüş karşılığında banknot çıkarmak yetkisi verilerek güçlüğü yenmeye çalıştı. Bu amaç için, gümüşün değeri, Londra piyasasındaki fiyatına göre takdir edildi. [*Dördüncü Almanca baskıya ek*: Bir defa daha kendimizi altın ile gümüşün nispî değerlerinde ciddî bir değişiklik döneminde buluyoruz. 25 yıl kadar önce, altın ile gümüşün nispî değerlerini ifade eden oran = 15 $^1/_2$: 1 idi; şimdi aşağı yukarı = 22 : 1 ve gümüşün altına göre değeri de devamlı düşüyor. Bunun başlıca nedeni, her iki madenin üretim biçimindeki köklü değişikliklerdir. Altın eskiden, hemen tamamen havanın etkisiyle ufalanmış taşların meydana getirdiği, içinde altın bulunan alivyonlu toprakların yıkanması yoluyla elde edilirdi. Şimdi bu yöntem yetersiz hale gelmiş ve eski insanların çok iyi bildikleri, ama sonraları sadece ikinci derecede önem verilen altınlı kuars damarlarının doğrudan doğruya işlenmesi ile arka plana itilmiştir. (Diodorus, III, 12-14) (Diodor's, v. Sicilien *Historische Bibliothek*, c. III, 12-14. Stuttgart 1828, s. 258-261). Ayrıca, yalnız Kuzey Amerika ile Kayalık Dağların batı kesiminde zengin gümüş yatakları bulunmakla kalmamış, bu nedenlerle Meksika'daki gümüş madenlerinde, modern makinelerle yakıt taşınmasını kolaylaştıran demiryollarının döşenmesiyle, az masraflarla büyük ölçülerde ve gerçek anlamıyla maden işletmesi başlamıştır. Bununla birlikte, iki madenin kuars damarlarındaki

Dünya parası, evrensel ödeme aracı, evrensel satınalma aracı, ve her türlü servetin evrensel olarak kabul edilen somutlaşmış şekli gibi hizmet eder. Onun başlıca işlevi, uluslararası bakiyelerin tasfiyesinde ödeme aracı işlevidir. Merkantilistlerin "ticaret dengesi" parolası, işte buradan gelir.[109] Altın ile gümüş,

bulunuş şekilleri arasında büyük bir fark vardır. Altın saf halde olmakla birlikte, kuars damarları içerisinde ufak zerrecikler halinde dağılmış durumdadır. Bunun için, kitle halindeki damarın bütünüyle parçalanması ve altının ya yıkanıp ayıklanması ya da civa ile temizlenmesi gerekir. Çoğu kez 1.000.000 gram kuarstan ancak 1-3 ya da nadiren 30-60 gram altın elde edilir. Gümüş saf halde pek seyrek bulunmakla birlikte özel kuars yataklarında raslanır ve damardan nispeten kolay ayrılır, çoğu kez de %40-90 gümüş içerir; ya da daha az miktarlarda bakırda, kurşunda ve işlenmeleri zaten kârlı olan diğer cevherlerde bulunur. Sadece bu açıklamadan da anlaşılmaktadır ki, altın üretimi için harcanan emek artmış olduğu halde gümüş üretimi için harcanan emekte bir azalma olmuştur ve bu durumda gümüşün değerinde de bir düşme görülmesi doğaldır. Bu değer düşmesi, eğer, bugün bile gümüş fiyatları suni yollardan yüksek tutulmamış olsa, gümüş fiyatlarında daha fazla düşmelere yol açabilirdi. Ama, Amerika'nın zengin gümüş yatakları şimdiye kadar pek fazla işlenmemiş olduğu için bu madenin değerinin daha uzun zaman düşmeye devam edeceği tahmin olunur. Bundan daha büyük bir etmen de, her gün kullanılan lüks eşya için gümüşe olan talepte nispî bir azalma olması, bu gibi eşyaların artık kaplamalar ve aliminyum gibi madenlerle karşılanmasıdır. Uluslararası zorunlu bir kur ile gümüşün tekrar eski 1 15 $^{1}/_{2}$ oranının yükseltilebileceğini düşünen çifte maden ütopyacılığının buna göre değerlendirilmesi yerinde olur. Gümüşün dünya piyasasındaki para işlevini gitgide yitirmesi daha büyük bir olasılıktır. — *F. E.*]

[109] Ticaret bilançosunun altın ve gümüş olarak fazlalıkla kapanmasını uluslararası ticaretin amacı olarak gören merkantilist sistemin karşısında olanlar bile dünya parasının görevlerini tamamen yanlış anlamışlardır. Ricardo örneğiyle, bunların dolaşım aracı miktarını düzenleyen yasalar hakkındaki yanlış düşüncelerinin, kıymetli madenlerin uluslararası hareketleri konusunda aynı derecede hatalı düşüncesinde ne şekilde yansıdığını göstermiştim. (*l.c.*, s. 150 vd.) [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 237 vd.] Onun "Aleyhte bir ticaret bilançosu ancak para bolluğundan ileri gelir. ... Sikke ihracı, sikkenin ucuzlamasından dolayı olur ve bu, aleyhte bir bilançonun sonucu değil, nedenidir." şeklindeki yanlış dogma daha önce Barbon'da görülür: "Ticaret bilançosu, eğer böyle bir şey varsa, paranın ülke dışına gönderilmesinin nedeni değildir; bu, kıymetli madenlerin her ülkedeki değerleri arasındaki farktan ileri gelmektedir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 59-60.) MacCulloch, *The Literature of Political Economy, a classified catalogue*, London 1845 adlı yapıtında bu öngörüşü nedeniyle Barbon'u över, ama, "dolaşım ilkeleri"nin dayandığı saçma varsayımlara Barbon'un verdiği safça biçimlerin adını anmadan geçmeyi de ihmal etmez. Bu katologdaki gerçek eleştiri ve hatta dürüstlük yoksunluğu, para teorisi tarihine ayrılan bölümde tepe noktaya ulaşır; çünkü MacCulloch, yapıtının bu bölümünde, "*facile princeps argentariorum*" ["para âleminin ünlü lideri"] adını verdiği Lord Overstone'a dalkavukluk etmektedir.

çeşitli uluslar arasındaki ürün değişimindeki alışılagelen dengenin birdenbire bozulduğu dönemlerde, başlıca ve zorunlu uluslararası satınalma aracı olarak hizmet ederler. Ve nihayet, satınalma ya da ödemenin sözkonusu olmadığı, ama servetin bir ülkeden diğerine aktarılması gerektiği ve bu aktarmanın, ya dünya piyasasının o andaki konjonktürü, ya da güdülen özel amaçlar nedeniyle metalar biçiminde yapılmasının olanaksız olduğu hallerde bu, toplumsal servetin evrensel somutlaşmış şekli olarak hizmet eder.[110]

Her ülkenin iç dolaşım için bir para rezervine gereksinmesi olduğu gibi, dünya pazarlarındaki dış dolaşım için de böyle bir rezerve gereksinme vardır. Demek ki, para istifçiliğinin işlevleri, paranın kısmen iç dolaşım ve iç ödeme aracı işlevinden, kısmen de dünya parası olma işlevinden doğmuş oluyor.[111] Bu son işlev için, gerçek para-meta, gerçek altın ve gümüş gereklidir. Bu nedenle, Sir James Steuart, altın ile gümüşe, bunları, salt yerel temsilcilerinden ayırdetmek için "dünya parası" demektedir.

Altın ile gümüşün akımı çift yönlüdür. Bir yandan, kaynağından çıkarak yeryüzünün bütün pazarlarına yayılır, çeşitli ulusal dolaşım alanlarında farklı ölçülerde emilir, dolaşım kanallarını doldurur, altın ve gümüş sikkelerin aşınmalarının yerine geçer, lüks eşyalara malzeme olur, para istifçiliği şeklinde donar.[112] Bu ilk akım, metalarda gerçekleşmiş emekleri, altın ve gümüş üreten ülkelerin kıymetli madenlerde somutlaşan emekleriyle değişmeleri ile

[110] Örneğin, subvansiyonlarında, savaşları yürütmek ya da bankaları yeniden nakit ödemeler yapabilecek duruma getirmek için vb. yapılan ikrazlarda, değer, başka hiç bir şekilde değil, para şeklinde isteniyor olabilir.

[111] "Madenî para ile ödeme yapan ülkelerde iddihar mekanizmasının, genel dolaşımdan gelen herhangi hissedilir bir yardım olmaksızın, uluslararası dengeleşmede gerekli her görevi yerine getirmede, yıkıcı bir yabancı istilâsının felâketli sonuçlarından kurtulmaya çalışan Fransa'nın, 27 ay gibi bir sürede müttefik devletlere, sırtına yüklenmiş bulunan yaklaşık 20 milyonluk tazminatı, hem de büyük kısmını madenî para olarak, ülke içi para dolaşımında hissedilir bir daralma ya da bozulma ve hatta kambiyosunda endişe verici herhangi bir dalgalanma olmaksızın, ödeyebilme kolaylığından daha inandırıcı bir kanıt geçekten olamaz." (Fullarton, *l.c.*, s. 141.) [*Dördüncü Almanca baskıya ek:* Bundan daha da çarpıcı bir örnek, gene aynı Fransa'nın, 1871-73 arasında, 30 ay içerisinde bundan on defa daha fazla bir savaş tazminatını, gene büyük bir kısmı madenî para olmak üzere ödeyebilmesiyle karşımıza çıkar. — *F. E.*]

[112] "Para, ülkeler arasında, gereksinmeleri oranında dağılır ... ve daima ürünlerin para kılığına bürünmesiyle olur." (Le Trosne, *l.c.*, s. 916.) "Devamlı altın ve gümüş veren madenler, her ulusa gerekli miktarın sağlanmasına yetecek kadarını vermiş olurlar." (J. Vanderlint, *l.c.*, s. 40.)

başlar. Öte yandan, altın ile gümüş, çeşitli ülkelerin dolaşım alanlarında durmadan bir ileri bir geri akar, ve bu akımın hareketi, kambiyo kurlarındaki bitmez tükenmez dalgalanmalara bağlıdır.[113]

Burjuva üretim biçiminin belli bir boyuta ulaştığı ülkeler, bankaların kasa dairelerinde biriken altın ve gümüş miktarını, kendilerine özgü işlevleri, gereği gibi yerine getirebilecekleri asgarî ölçüde tutabilmek için sınırlandırırlar.[114] Birikmiş bu miktarların ortalama düzeylerinin üzerine göze batacak derecede çıkmaları bazı istisnalar dışında meta dolaşımındaki bir durgunluğun, başkalaşımlarındaki düzenli akışta kesintinin bir belirtisidir.[115]

[113] "Kambiyo kurları her hafta yükselir ve düşerler, ve yılın bazı belirli zamanlarında bir ulusun zararına yükselirler ve başka zamanlarda ise bu yükseliş tam tersine sonuç verir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 39.)

[114] Bu çeşitli işlevlerin, altın ile gümüşün, banknotların konversiyonu için bir fon olarak da iş görmeleri halinde birbirleriyle tehlikeli çatışmalara düşmeleri olasılığı vardır.

[115] "Para iç ticaret için mutlak zorunlu bir şey olmaktan daha fazla, ölü bir sermaye demektir ... ve onu bulunduran ülkeye, ihraç ve ithal edilmesi dışında hiç bir kâr sağlamaz." (John Bellers, *Essays*, s. 13.) "Elimizde çok fazla sikke olursa ne olur? En ağırlarını eritir ve altın ya da gümüşten muhteşem tabaklar, vazolar ya da eşyalar yapabiliriz; ya da gereksinme duyulan ya da istenilen yerlere meta olarak gönderebiliriz." (W. Petty, *Quantulumunque*, s. 39.) "Para, devlet gövdesinde yağdan başka bir şey değildir, bunun için fazlası çevikliğini önlediği gibi azı da onu hasta eder ... yağın, kasların hareketini sağlaması, besin yetersizliğini tamamlaması, boşlukları doldurması ve vücudu güzelleştirmesi gibi; para da, devletin hareketini kolaylaştırır, ülkede kıtlık olunca dışardan onu besler; hesapları öder ... ve her şeyi güzelleştirir; hele özellikle ona bolca sahip olan kişileri." (W. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, s. 14.)

İKİNCİ KISIM

PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜ

META dolaşımı sermayenin çıkış noktasıdır. Meta üretimi, dolaşımı ve ticaret denen daha gelişmiş dolaşım biçimi, sermayenin doğup büyüdüğü tarihî temeli teşkil ederler. 16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile yeryüzüne yayılan pazar, sermayenin modern tarihinin başlangıcı olmuştur.

Meta dolaşımının maddî özünü, yani çeşitli kullanım-değerlerinin değişimini bir yana bırakır ve yalnızca bu dolaşım sürecinin yarattığı ekonomik şekilleri dikkate alırsak, bunun nihaî sonucunun para olduğunu görürüz: meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin ilk göründüğü biçimidir.

Tarih açısından sermaye, toprak mülkiyetinin aksine, her zaman başlangıçta para biçimini alıyor; paradan oluşan servet, tüccar ve tefeci sermayesi olarak ortaya çıkıyor.[1] Ne var ki, serma-

[1] Toprak mülkiyetinden gelen ve kişisel efendilik ve serflik ilişkilerine

yenin ilk ortaya çıkış biçiminin para olduğunu keşfetmek için, sermayenin kökenine kadar inmemize hiç de gerek yoktur. Bunu her gün kendi gözümüzle görüyoruz. Her yeni sermaye, başlangıçta sahneye, yani piyasaya, ister meta, ister emek ya da ister para piyasasına, günümüzde bile, belirli bir süreçle sermayeye dönüşeceği para biçiminde çıkıyor.

Para ile yani yalnızca para ile sermaye olan para arasındaki gözümüze çarpan ilk fark, dolaşım biçimlerindeki ayrılıktan başka bir şey değildir.

Metaın en basit dolaşım biçimi M—P—M, metaın paraya dönüşmesi, ve paranın gerisin geriye meta haline gelmesidir; ya da satınalmak için satmaktır. Ama, bu biçimin yanısıra ondan tamamen farklı başka bir biçim görüyoruz: P—M—P, paranın metaya dönüşümü ve tekrar para halini alışı; ya da satmak için satınalmak. Bu ikinci biçimde dolaşımını tamamlayan para böylece sermayeye dönüşür, sermaye halini alır, ve zaten aslında sermaye olma özelliğindedir.

Şimdi P—M—P devresini biraz daha yakından inceleyelim. Bu da, öteki gibi, iki karşıt evreyi kapsar. İlk evrede, P—M, ya da satınalmada para metaya dönüşmüştür. İkinci evrede M—P, ya da satışta meta tekrar para halini almıştır. Bu iki evrenin birleşmesi, paranın bir meta ile ve aynı metaın tekrar parayla değiştirildiği tek bir hareket meydana getirir; burada meta, satılmak için satınalınmıştır, ya da, satınalma ile satma arasındaki biçim farkını bir yana bırakırsak, metaın para ile, ve ardından paranın meta ile satınalındığını söyleyebiliriz.[2] Sürecin evrelerinin yokolduğu sonuç, paranın parayla değişilmesi, P—P'dir. 2.000 libre pamuğu 100 sterline alırsam ve 2.000 libre pamuğu 110 sterline yeniden satarsam, aslında 100 sterlini 110 sterlinle, parayı para ile değişmiş olurum.

Bu yolla, şimdi, birbirine eşit iki miktar para, 100 sterlin ile 100 sterlin, birbiriyle değişilmek istense, açıktır ki, P—M—P devresi, saçma ve anlamsız bir şey olurdu. Cimrinin uyguladığı plan daha sade ve daha güvenliydi: 100 sterlinini dolaşımın tehlikesine atacağına, ona sıkı sıkıya sarılıyordu. Öte yandan, tüccar 100

dayanan güç ile paranın sağladığı kişisel olmayan güç arasındaki karşıtlığı iki Fransız atasözü pek güzel ifade eder, *Nulle terre sans seigneur* ["Efendisiz toprak olmaz"] ve *L'argent n'a pas de maître* ["Paranın efendisi yoktur"].

[2] "Para ile metalar ve metalar ile para satınalınır." (Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, s. 543.)

sterline aldığı pamuğu, ister 110 sterline, isterse 100, ve hatta isterse 50 sterline satsın, onun parası, tahıl satarak elde ettiği parayla kendisine elbise satın alan köylünün parasının hareketinden nitelik ve ilk hareket yönünden tamamen farklıdır. Bunun için, bizim, ilkönce, P—M—P ile M—P—M dolaşım biçimleri arasındaki ayırdedici niteliği incelememiz gerekir; böylece sadece biçim farklarının ardında yatan gerçek durum da ortaya çıkmış olur.

Öyleyse ilkin iki biçimin ortak yanlarını görelim.

Her iki dolaşım da, aynı iki karşıt evreye ayrılabilir: M—P, satış, ve P—M, satınalma. Her iki evrede de aynı maddî unsurlar, meta, ve para, ve aynı ekonomik *dramatis personæ* alıcı ve satıcı, birbirleri ile karşı karşıya gelirler. Her dolaşım, aynı iki karşıt aşamanın birliğidir, ve her iki halde de bu birlik, alışverişe dahil olan üç ayrı tarafın işlemleri ile meydana gelir: bunlardan birisi sadece satar, öteki sadece satınalır, üçüncüsü ise hem satınalır hem satar.

Bununla birlikte, M—P—M ile P—M—P devrelerini birbirinden ayıran başlıca şey, iki evrenin ardarda gelişinin tersine çevrilmiş sırası olmalarıdır. Basit meta dolaşımı, bir satış ile başlar ve bir satınalma ile sona erer, oysa paranın sermaye olarak dolaşımı bir satınalma ile başlar ve satışla sona erer. Bir durumda hem çıkış noktası hem amaç, metadır, ötekinde paradır. İlk biçimde hareketi meydana getiren paradır, ikincide metadır.

M—P—M devresinde para, sonunda kullanım-değeri olarak hizmet eden bir metaya dönüşür, büsbütün harcanmış olur. Tersine dönmüş biçim olan P—M—P'de, aksine, alıcı, sonra da satıcı olarak parayı yeniden ele geçirmek üzere elden çıkartır. Meta satın almakla parayı dolaşıma sokar, aynı metaı satarak parayı tekrar çeker. Parayı elden çıkartıyor ama bunu, tekrar ele geçirmek gibi kurnazca bir amaçla yapıyor. Demek ki, para harcanmamış oluyor, yalnızca sürülmüş oluyor.[3]

M—P—M biçiminde aynı para parçası iki defa yer değiştirir. Satıcı onu alıcıdan alır, başka bir satıcıya öder. Tam dolaşım, meta için paranın alınması ile başlar ve başka meta için para ödemekle sona erer. P—M—P devresinde ise durum tersinedir. Burada iki defa yer değiştiren şey, para değil metadır. Alıcı onu satıcının elinden alır ve başka bir alıcıya devreder. Tıpkı basit

[3] "Bir şey tekrar satmak için satınalınmışsa, kullanılan meblâğa para denir; tekrar satmak için satınalınmamış ise bu, meblâğa harcanmıştır denebilir." (James Steuart, *Works etc.*, ed. by Gen. Sir James Steuart, yazarın oğlu, Lond., 1805, V.I., s. 274.)

meta dolaşımında aynı para parçasının iki defa yer değiştirerek bir elden diğerine geçmesini sağlıyorsa, burada da aynı metaın iki defa yer değiştirmesi, paranın ilk çıkış noktasına dönmesini sağlıyor.

Bu geri dönüş, kendisi için ödenenden daha fazlasına satılan metaya bağlı değildir. Bu durum, ancak geriye dönen paranın miktarını etkiler. Geriye dönüş, satınalınan meta satılır satılmaz, bir başka deyişle, P—M—P devresi tamamlanır tamamlanmaz olur. Burada, paranın sermaye olarak dolaşımı ile sırf para olarak dolaşımı arasındaki fark açıkça görülür.

Bir metaın satışı ile ele geçen para, bir başkasının alınmasıyla elden çıkar çıkmaz M—P—M devresi tamamlanmış olur.

Bununla birlikte, eğer para, tekrar çıkış noktasına dönüyorsa, bu, ancak işlemin yenilenmesi ya da tekrarı ile olur. Eğer bir kile buğdayı 3 sterline satarsam ve bu 3 sterlinle elbise alırsam, benim yönümden bu para harcanıp bitmiştir. Artık o, elbise tacirine aittir. Hem şimdi ikinci bir kile buğday daha satarsam, para bana gelir, ama bu ilk alışverişin sonucu değil, onun tekrarının sonucudur. Bu ikinci alışverişi yeni bir satınalmayla tamamlar tamamlamaz, para tekrar elimden çıkar. Bu nedenle, M—P—M devresinde paranın harcanması ile paranın geri dönüşü arasında hiç bir ilgi yoktur. Öte yandan, P—M—P devresinde paranın dönüşü, harcanış şekli ile koşullanmıştır. Bu dönüş olmaksızın, tamamlayıcı ve nihaî aşamanın, yani satışın bulunmaması nedeniyle bu işlem noksan kalmış ya da süreç kesintiye uğramış ve tamamlanmamıştır.

M—P—M devresi, bir meta ile başlar ve, dolaşımdan çıkıp tüketim alanına giren başka bir meta ile sona erer. Tüketim, gereksinmelerin karşılanması, tek sözcükle kullanım-değeri, bu devrenin sonu ve amacıdır. P—M—P devresi, aksine, parayla başlar, parayla biter. Bunun için, onu harekete getiren şey, onu çeken amaç, yalnızca değişim değildir.

Metaın basit dolaşımında, devrenin iki ucunda da aynı ekonomik biçim vardır. Bunların her ikisi de meta, ve eşit değerde metadır. Ama bunlar, aynı zamanda, örneğin buğday ve elbisede olduğu gibi, farklı nitelikte kullanım-değerleridir. Ürünlerin, toplum emeğinin cisimleştiği farklı maddelerin değişimi, burada hareketin temelini teşkil eder. P—M—P dolaşımında durum farklıdır; sırf bir tekrarlama olduğu için ilk bakışta amaçsız gibi görünür. Her iki uçta da aynı ekonomik biçim vardır. İkisi de paradır ve bu nedenle nitelikçe farklı kullanım-değerleri değildir;

çünkü para, özel kullanım-değerlerinin içinde kaybolduğu metaların dönüşmüş biçiminden başka bir şey değildir. 100 sterlini pamuk ile değişmek ve ardından tekrar aynı pamuğu 100 sterlini değişmek, parayı parayla, aynı şeyi aynı şeyle değişmenin sadece dolaylı bir yoludur ve, saçma olduğu kadar amaçsız bir işlem gibi görünür.[4] Para miktarı, birbirlerinden ancak büyüklükleri ile ayırdedilebilir. Demek ki, P—M—P sürecinin özelliği ve eğilimi, her ikisi de para olduğu için, uçları arasındaki herhangi bir nitel farktan değil, yalnız bunların nicel farklarından ileri geliyor. Dolaşımdan, sonuçta, başlangıçta konulduğundan daha fazla çekilmiş oluyor. 100 sterline alınan pamuk, belki de 100 + 10 ya da 110 sterline tekrar satılıyor. Bu sürecin doğru biçimi, bu nedenle, P—M—P''dür ki, burada $P' = P + \Delta P$ = ilk sürülen para, artı, bir fazlalık. İşte ilk değerinin üstünde bu artışa ya da fazlalığa ben "artı-değer" diyorum. Başlangıçta sürülen değer, demek ki, dolaşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun kendisine bir artı-değer katar ya da kendisini çoğaltır. İşte onu sermayeye çeviren şey, bu harekettir.

Kuşkusuz, M—P—M devresindeki iki uç, M—M, diyelim buğday ile elbise, pekâlâ farklı değerin farklı niceliklerini temsil edebilirler. Çiftçi buğdayını değerinin üzerinde satabilir ya da elbiseyi değerinin altında satınalabilir. Ya da elbise taciri tarafından

[4] Mercier de la Riviére, merkantilistlere, "Para, para ile değişilmez" diyor. (*l.c.*, s. 486.) "Ticaret" ve "spekülasyon" konularını *ex professo* inceleyen bir yapıtta şunlar söylenmektedir: "Bütün ticaret, farklı türden şeylerin değişilmesinden ibarettir; sağlanan avantaj (tüccara mı?) bu farktan ileri gelir. Bir libre ekmeği bir libre ekmekle değiştirmek ... hiç bir avantaj sağlamayabilir; ticaretin, sadece paranın para ile değişimi demek olan kumara karşılık avantajlı olması bundandır." (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade an Speculation explained*, London 1841, s. 5.) Corbet, P—P'nin paranın para ile değişiminin, yalnız tüccar sermayesinin değil bütün sermayenin karakteristik dolaşım şekli olduğunu görmemekle birlikte, hiç değilse bu şeklin kumar ve bir tür ticaret olan spekülasyonda ortak bir şekil olduğunu kabul etmektedir; ama arkasından MacCulloch gelir ve satmak için satınalmanın spekülasyon olduğunu keşfeder ve böylece spekülasyon ile ticaret arasındaki fark kaybolur gider. "Bir kimsenin, satmak için bir ürünü satınaldığı her işlem aslında bir spekülasyondur." (MacCulloch: *A Dictionary Practical, &c., of Commerce*, London 1847, s. 1009.) Amsterdam Borsası Pindarı Pinto, daha büyük bir saflıkla şöyle der, "Ticaret bir kumardır; [bu, Lock'tan alınmıştır] ve dilenciler ile oynanırsa hiç bir şey kazandırmaz. Uzun bir süre herkesin elindeki alınmış olsaydı, oyuna tekrar başlayabilmek için bu kârın büyük bir kısmının isteyerek geriye verilmesi gerekirdi." (Pinto: *Traité de la Circulation et du Crédit*, Amsterdam 1771, s. 231.)

"kazıklanabilir". Böyle de olsa, incelediğimiz dolaşım biçiminde bu gibi değer farkları tamamen raslansaldır. Buğday ile elbisenin eşdeğer olmaları gerçeği, P—M—P devresinde olduğu gibi süreci anlamsız hale getirmez. Değerlerinin eşdeğerlikleri burada daha çok; sürecin normal gidişinin zorunlu bir koşuludur.

Satınalmak için satmak işinin tekrarlanması ya da yenilenmesi, bu hareketin amacıyla, yani tüketim ya da belirli gereksinmelerin karşılanmasıyla sınırlıdır; bu nihaî amaç, dolaşım alanının dışında kalır. Ama, satmak için satın aldığımızda, tersine, aynı şeyle, parayla, değişim-değeriyle başlar, aynı şeyle bitiririz; ve böylece hareket bitmez tükenmez hale gelir. Kuşkusuz, P, P + Δ P olur, 100 sterlin 110 sterlin olur. Ama yalnız onların nitel yanlarına bakıldığında 110 sterlinle 100 sterlinin aynısıdır, yani paradır; ve miktar yönünden ele alınırsa, 110 sterlin de 100 sterlin gibi belirli ve sınırlı bir değer toplamıdır. Eğer şimdi 110 sterlin para olarak harcanırsa, rolünü bırakmış olur; artık sermaye değildir. Dolaşımdan çekilirse para istifi halinde donup kalır, ve bu durumda kıyamete kadar beklese bir kuruş bile artmaz. Öyleyse, değerin genişlemesi bir defa amaç edinilirse, 100 sterlinin olduğu gibi, 110 sterlinin de değerinin artması için aynı neden sözkonusudur; her ikisi de, nicel artısla mutlak servete mümkün olduğu kadar yaklaşmak için değişim-değerlerinin sınırlı ifadesinden başka bir şey olmamaları nedeniyle aynı amaca yönelmişlerdir. Başlangıçta sürülen 100 sterlin, daha sonra dolaşım sırasında kendisine eklenen 10 sterlinlik artı-değerden geçici olarak farklıymış gibi görünür, ama bu fark derhal kaybolur. Sürecin sonunda, bir elimizle ilk 100 sterlini, öteki elimizle artı-değer olan 10 sterlini almayız. Biz, yalnızca, çoğalma sürecine başlamak için ilk 100 sterlinin sahip olduğu aynı koşullara ve uygunluğa sahip olan 110 sterlinlik bir değer elde ederiz. Para, hareketini ancak yeniden başlamak üzere sona erdirir.[5] Bu nedenle, bir satınalma ve dolayısıyla bir satma ile tamamlanan her münferit dolaşımın nihaî sonucu, bizzat yeni bir dolaşımın çıkış noktasını meydana getirir. Metaların basit dolaşımı —satınalmak için satmak—, dolaşımla bağıntısı olmayan bir amacı yerine getirmek, yani kullanım-değerlerine sahip olmak, gereksinmeleri gidermek yo-

[5] "Pratikte bu kâr derhal sermayeye dönüşerek onunla beraber hareket etmekle birlikte ... sermaye başlangıç sermayesi ve kâr, sermayedeki artış diye bölünür." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" *Deutsch-Französische Jahrbücher, Herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx,* Paris 1844, s. 99.)

ludur. Oysa paranın sermaye olarak dolaşımı, tersine, kendi başına bir amaçtır, çünkü değerin büyümesi ancak bu hareketin devamlı yenilenmesiyle olur. Bu yüzden, sermayenin hareketinin sınırı yoktur.[6]

Bu hareketin bilinçli temsilcisi olarak para sahibi, kapitalist haline gelir. Kişiliği, ya da daha doğrusu cüzdanı, paranın yola çıktığı ve dönüp dolaşıp geldiği noktadır. P—M—P dolaşımının nesnel ya da esas kaynağı olan değerin büyümesi, kapatalistin öznel amacı halini alır; gitgide daha fazla soyut servete sahip olma faaliyetlerinin tek dürtüsü haline geldiği ölçüde o, bir kapitalist olarak, yani bir kişiliğe bürünmüş, bilinç ve iradeye sahip sermaye olarak işlev yapar. Kullanım-değerine, bunun için, kapitalistin gerçek amacı gözüyle bakılmaması gerekir;[7] tek bir

[6] Aristoteles, *ekonomik*'i *krematistik*'in karşısına koyar. Ve ilkinden hareket eder. Insanın geçimini kazanma sanatı olduğu sürece, varolmak için gerekli ve, ya ev idaresi için ya da devlet için yararlı nesnelerin tedarik olunması ile sınırlıdır. "Gerçek zenginlik bu gibi kullanım-değerlerinden meydana gelir; çünkü, yaşamı, tatlı ve hoş hale getiren bu türlü şeylerin sahip olunabilecek miktarı sınırsız değildir. Bununla birlikte, tercihan ve doğru olarak *krematistik* diyebileceğimiz ikinci tür bir sahip olma şekli daha vardır ve bu durumda zenginliğe de sahip olunan şeylere de hiç bir sınır yokmuş gibi görünür. Ticaret (tam karşılığı, perakende ticarettir ve Aristoteles, kullanım-değeri egemen olduğu için bu tür ticareti alıyor) niteliği gereği krematistik'e girmez, çünkü, değişim, burada, onların (alıcı ile satıcının) kendileri için gerekli şeyler üzerinde olur." Burada da Aristoteles, ticaretin ilk şeklinin trampa olduğunu ama bunun gelişmesiyle de para gereğinin ortaya çıktığını gösterir. Paranın bulunması üzerine, trampanın zorunlu olarak meta ticareti şeklinde gelişmesi ve bunun da başlangıçtaki eğilimin tersine krematistik, yani servet toplama sanatı haline gelmesi gerekir. Şimdi krematistik, ekonomik'ten şu şekilde ayrılır, "Krematistik'te dolaşım, zenginliğin kaynağıdır. Ve o paranın etrafında dolanır görünür, çünkü para, bu tip dolaşımın hem başlangıcı hem de sonudur. Bu nedenle, krematistik'in peşinde koştuğu zenginlik de sınırsızdır. Bir amaca araçlık etmeyen, ama kendi başına amaç olan her sanatın, her an bu amaca biraz daha yaklaşma peşinde olması nedeniyle, erekleri yönünden sınırsız olmalarına karşın, bir amaca ulaşmak için araç kullanan sanatların, bizzat ereğin kendisine bir sınır çizmesi sonucu, sınırsız olmaması gibi, krematistik için de, amaçları yönünden hiç bir sınır mevcut değildir ve bu amaçlar mutlak zenginliktir. Krematistik'in değil ama ekonomik'in bir sınırı vardır ... ikincinin amacı paradan başka bir şeydir, birincininki ise paranın çoğaltılmasıdır. ... Birbiri üzerine gelen bu iki biçimin birbirine karıştırılması bazı kimselerin, paranın sonsuz bir şekilde muhafaza edilmesi ve çoğaltılması işini, ekonomik'in ereği ve amacı saymalarına yol açmıştır." (Aristoteles, *De Republica*, edit. Bekker, lib I. c. 8, 9 *passim*.)

[7] "Metalar (burada kullanım-değerleri anlamında kullanılmıştır) ticaret yapan kapitalistin son amacı değildir, onun son amacı paradır." (Th. Chalmers, *On Pol. Econ, &c.*, 2. ed. Glasgow 1832, s. 165, 166.)

alışverişteki kârı için de aynı şey geçerlidir. Onun biricik amacı, kâr etmenin, durup dinlenmeyen, bitip tükenmeyen sürecidir.[8] Bu sınırsız zenginlik hırsı, bu değişim-değeri avcılığı[9] tutkusu, kapitalist ile cimride ortak bir yandır; ne var ki, cimri, çılgın bir kapitalist olduğu halde, kapitalist akıllı bir cimridir. Cimrinin, parasını dolaşımdan çekmek suretiyle sonu gelmez değişim-değeri biriktirme[10] amacını, ondan daha akıllı ve kurnaz kapitalist, parayı tekrar tekrar dolaşıma sokmak suretiyle gerçekleştirir.[11]

Bağımsız biçim, yani, basit dolaşım durumunda meta değerinin büründüğü para-biçimi, yalnız tek bir amaca, yani metaların değişimine hizmet eder ve hareketin sonunda ortadan kaybolur. Öte yandan, P—M—P dolaşımında, para da, meta da, yalnızca değerin kendi çeşitli varlık biçimlerini temsil ederler; bunlardan para, değerin genel biçimini, meta ise, özel, ya da deyim yerindeyse kılık değiştirmiş biçimini temsil eder.[12] Hiç kaybolmadan sürekli olarak biçimden biçime girer ve böylece otomatik olarak aktif bir nitelik kazanır. Eğer şimdi de, biz, kendiliğinden büyüyen değerin yaşama seyrinde ardarda girdiği iki farklı biçimin herbirini sırasıyla ele alırsak, şu iki önermeye varırız: sermaye paradır: sermaye metadır.[13] Ama gerçekte değer, burada bir sürecin aktif etmenidir; bir yandan durmadan sırasıyla para ve meta biçimlerine girerken, aynı zamanda da, kendi büyüklüğünü değiştirir,

[8] "Tüccar halen elde ettiği kârı az bulmuyorsa da, gözü daha ilerde elde edeceği kârdadır." (A. Genovesi, *Lezioni di Economia civile* (1765), Custodi'nin İtalyan iktisatçıları baskısı, Parte Moderna, c. VIII, s. 139.)

[9] "Bitip tükenmez kâr tutkusu, *the auri sacra fames* (altına duyulan kahrolasıca açlık) kapitaliste daima yol gösterecektir." (MacCulloch, *The Principle of Polit. Econ.*, London 1830, s. 179.) Bu görüş aynı MacCulloch ve benzerlerini, teorik güçlük çektikleri zaman, örneğin, aşırı üretim gibi sorunlarda, aynı kapitalisti, tek amacı kullanım-değeri olan ve hatta kendisinden, çizme, şapka, yumurta, basma ve diğer çok bilinen türden kullanım-değerleri için doyumsuz bir açlık duygusu gelişen ahlâklı bir vatandaşa dönüştürmekten kuşkusuz alıkoyamaz.

[10] "Reften" (kurtarmak), iddihar için kullanılan karakteristik bir Grek terimidir. İngilizcede de, *to save* fiilinin gene iki anlamı vardır: kurtarmak ve biriktirmek.

[11] "Şeyler oluş halinde iken sahip olmadıkları sonsuzluğa, dolaşımda sahip olurlar." (Galiani) [*Della Moneta*, s. 156].

[12] "*Ce n'est pas la matiere qui fait le capital, mais la valeur de ces matières.*" "Sermayeyi meydana getiren madde değil, bu maddenin değeridir."] (J. B. Say, *Traité d'Econ, Polit.*, 3. ed., Paris 1817, c. II., s. 429.)

[13] "Nesnelerin üretiminde kullanılan dolaşım aracı (!) ... sermayedir." (Macleod, *The Theory and Practice of Banking*, London 1855, c. 1, ch. I., s. 55.) "Sermaye metadır." (James Mill, *Elements of Pol. Econ.*, Lond. 1821, s. 74.)

artı-değeri üzerinden atarak kendini farklılaştırır; bir başka deyişle, başlangıçtaki değer kendiliğinden büyür. Çünkü kendisine artı-değer kattığı hareket, kendi hareketi olduğu için de, büyümesi, otomatik büyümedir. Değer olması nedeniyle, kendisine değer katabilecek gizli bir nitelik kazanmış oluyor. Canlı döller yavruluyor, ya da hiç değilse altın yumurtalar yumurtluyor.

Değer bu yüzden, böyle bir süreçte etkin bir etmen olur, ve bazan para, bazan meta biçimine girer, ama bütün bu değişiklikler boyunca kendisini korurken ve genişlerken her zaman kimliğinin saptanabileceği bağımsız bir biçime sahip olması gerekir. İşte bu biçime, o, ancak para biçiminde sahip olabiliyor. Değer, her kendiliğinden doğuşuna para biçimi altında başlar, sona erer ve yeniden başlar. İşe 100 sterlin olarak başlamıştı, şimdi 110 sterlindir vb.. Ama paranın kendisi, değerin iki biçiminden yalnızca bir tanesidir. Meta biçimine girmedikçe, para, sermayeye dönüşmez. Ama burada, para ile meta arasında, istifçilikte olduğu gibi bir uzlaşmaz karşıtlık yoktur. Kapitalist, bütün metaların, ne denli çirkin görünse de, ne denli pis koksa da, imanda ve gerçekte para olduğunu, hakikaten sünnetli Yahudi olduğunu çok iyi bilir; üstelik bu, paradan para yapan harika araçtır.

Basit dolaşımda, M—P—M biçiminde, metaların değeri, en fazla, kullanım-değerlerinden bağımsız bir biçime, yani para biçimine ulaşabiliyordu; oysa aynı değer, şimdi, P—M—P dolaşımında ya da sermaye dolaşımında, birdenbire, kendine özgü hareketi olan, kendi hayatını yaşayan bağımsız bir varlık olarak ortaya çıktığı gibi, bu hayat sürecinde, para da meta da onun büründüğü ve soyunduğu biçimlerden başka bir şey değildir. Dahası da var: değer, artık, metalar arasındaki ilişkileri yalnızca temsil etmek yerine, deyim yerindeyse, kendi kendisiyle özel ilişki içerisine girer. Kendi kendisini, başlangıçtaki değer ve artı-değer olarak farklılaştırır; bu tıpkı, babanın kendisini, oğul olma sıfatından farklılaştırması ama gene de her ikisinin [yani hem baba olarak, hem oğul olarak -ç.] bir ve aynı yaşta olmasına benzer: çünkü ilk öne sürülen 100 sterlin ancak 10 sterlinlik artı-değer ile sermaye halini alır ve tıpkı babanın, oğlu olur olmaz baba olması gibi, bu iki miktar arasındaki fark yokolur ve beraberce tek bir şey, 110 sterlin olurlar.

Demek ki, değer, şimdi, süreç içerisinde değer, süreç içerisinde para, ve böylece sermaye oluyor. Değer dolaşımdan çıkıyor, tekrar giriyor, süreç boyunca kendisini koruyor ve çoğaltıyor, daha gençleşmiş olarak dolaşımdan çıkıyor ve aynı devre yeniden baş-

lıyor.[14] P—P', para paradan doğar, işte ilk yorumcuların, merkantilistlerin ağzıyla sermayenin açıklanması böyledir.

Satmak için satınalmak ya da daha doğrusu, daha pahalı satmak için satınalmak, P—M—P', yalnız tek bir tür sermayeye, tüccar sermayesine özgü bir biçim gibi görünür. Ama sanayi sermayesi de paradır; yani para, metalara ve bu metaların satışıyla da yeniden daha fazla paraya dönüşür. Dolaşım alanı dışında kalan ve satınalma ile satma arasındaki sürede geçen olaylar, bu hareketin biçimini etkilemez. Nihayet, faiz getiren sermayenin sözkonusu olduğu halerde, P—M—P' dolaşımı kısaltılmış olarak belirir. Ara aşama olmaksızın, P—P' biçiminde sonuca ulaşırız, deyim yerindeyse, "*en style lapidaire*"* para daha fazla değerde para, değer kendisinden daha büyük değerdir.

Demek ki, P—M—P', dolaşım alanında *prima facie*** görüldüğü gibi, gerçekte sermayenin genel formülüdür.

[14] Sermaye: "birikmiş servetin üretken kısmı ... durmadan çoğalan değer". (Sismondi, *Nouveaux Principes d'Econ. Polit.*, [Paris 1819] c. I., s. 88, 89.)

* Özlü anlatımıyla. —ç.

** İlk bakışta. —ç.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜNDEKİ ÇELİŞKİLER

PARA sermayeye dönüşürken dolaşımın aldığı biçim, metaların, değerin, paranın ve hatta bizzat dolaşımın mahiyetiyle ilgili olarak şimdiye kadar incelediğimiz bütün yasalara karşıttır. Bu biçimi, metaların basit dolaşımından ayıran şey, iki karşıt sürecin, birbirini izleyen tersine dönmüş sırasıdır, satış ve satınalmadır. Bu iki süreç arasında böylesine tamamen biçimsel bir fark nasıl olur da, sanki sihirli bir el dokunmuş gibi bunların niteliklerini değiştirir?

Hepsi bu kadar da değil. Süreçlerin bu ters yönü birbirleriyle alışverişte bulunan üç kişiden ikisi için sözkonusu bile değildir. Kapitalist olarak, A'dan metalar satınalırım ve bunları tekrar B'ye satarım, ama basit bir meta sahibi olarak, bunları B'ye satar ve ardından A'dan yenilerini satınalırım. A ile B için iki alışveriş arasında hiç bir fark yoktur. Bunlar, yalnızca alıcı ya da satıcıdır. Ve ben, her fırsatta, onlarla, ya para ya meta sahibi

olarak, alıcı ya da satıcı olarak karşı karşıya gelirim, ve üstelik her iki alışverişte de A'nın karşısında sadece alıcı, B'nin karşısında sadece satıcı olarak bulunurum ve bunlardan birisi için yalnız param, diğeri için yalnız metalarım önemlidir, ikisinin de karşısında ne sermaye ve ne de kapitalist olarak yer almadığım gibi para ve metalardan daha fazla bir şeyin temsilcisi veya para ve metaların ötesinde bir etki yaratacak kimse gibi de bulunmam. Benim için A'dan satınalma ve B'ye satış, bir dizinin bölümleridir. Ama iki fiil arasındaki bağ, yalnızca benim için vardır. Ne A, B ile alışverişim konusunda, ne de B, A ile iş ilişkimden bir sıkıntı duyar. Ve ben sıralanış düzenini tersine çevirme hareketimin yararlarından söz açmaya kalksam, belki de onlar sıralanış düzeni konusunda yanıldığımı. bütün alışverişin bir satınalmayla başlayıp bir satışla sona ermesi yerine tersine bir satışla başlayıp bir satınalma ile bittiğine parmak basarlar. Gerçekten de, ilk hareketim satınalma, A bakımından bir satış, ve ikinci hareketim satış, B bakımından bir satınalmadır. Bununla da yetinmeyen A ile B, bütün bu işlerin gereksizliğini, bir *Hokus Pokustan* başka bir şey olmadığını öne sürebilirler ve bundan böyle A'nın doğrudan doğruya B'den satınalacağını ve B'nin doğrudan A'ya satacağını söyleyebilirler. Böylece bütün alışveriş, sıradan meta dolaşımının, münferit ve tamamlanmamış bir evresini oluşturan tek bir fiile indirgenmiş olur; A açısında sadece bir satış, B açısından sadece bir satınalma haline gelir. Sıralanış düzenini tersine çevirmekle, demek ki, basit meta dolaşımı alanından çıkılmış olmuyor, ve asıl bizim dikkat etmemiz gereken nokta, bu basit dolaşımda, devreye giren değerin büyümesine, dolayısıyla da bir artı-değerin doğmasına elverişli bir yanın bulunup bulunmadığıdır.

Dolaşım sürecini. kendini basit ve dolaysız meta değişimi biçimi altında ortaya koyuyor diye kabul edelim. İki meta sahibinin birbirleriyle alışveriş yaptıkları ve hesap gününde borçlu oldukları miktarların eşit ve birbirini götürdükleri hallerde, bu, her zaman böyledir. Bu durumda para, hesap parasıdır ve metaların değerlerini fiyatları ile ifade etmeye yarar, ama metaların karşısına bizzat nakit para olarak çıkmaz. Kullanım-değerleri yönünden her iki tarafın da bazı yararlar sağlayabileceği açıktır. Her ikisi de, kullanım-değeri olarak işlerine yaramayan malları elden çıkartıp, kullanabilecekleri malları alırlar. Daha başka kazançlar da olabilir. Şarap satıp buğday satınalan A, belki de, belli bir iş zamanında çiftçi B'den daha fazla şarap üretebilir, öte yandan B, şarap üreticisi A'dan daha fazla buğday üretebilir.

Bu nedenle, herbiri kendi şarabını ve kendi buğdayını üreterek, herhangi bir değişim olmaksızın elde edeceklerinden, aynı değişim-değeri karşılığında A daha fazla buğday, B daha fazla şarap alabilir. Öyleyse, kullanım-değeri konusunda şu sözü söylemek yerinde olur: "Değişim, her iki tarafın da kazandığı bir alışveriştir."[15] Değişim-değeri için durum böyle değildir. "Elinde bol şarabı olup hiç buğdayı olmayan bir kimse, elinde buğdayı bol ama şarabı olmayan birisiyle alışverişe girişir, aralarında 50 değerinde buğday ile aynı değerde şarap için bir değişim yapılır. Bu işlem, her ikisi için de değişim-değerinde bir artış sağlayamaz; çünkü her ikisi de, bu işlem aracılığı ile elde ettiklerine eşit bir değere, değişimden önce de zaten sahip bulunuyorlardı."[16] Paranın, metalar arasında dolaşım aracı olarak işe dahil edilmesi ve satış ile satınalmanın birbirinden farklı iki hareket haline getirilmesiyle sonuç değişmez.[17] Bir metaın değeri, dolaşıma girmeden önce fiyatıyla ifade edilir, ve bu nedenle de dolaşımın sonucu değil, bir önkoşuludur.[18]

Soyut olarak düşünüldüğünde, yani metaların basit dolaşımı yasalarından doğrudan doğmuş olmayan koşullar bir yana bırakılacak olursa, dolaşımda (bir kullanım-değerinin yerini bir başkasının almasını konu dışı bırakırsak), bir başkalaşımdan, metaın biçiminin basit değişiminden başka bir şey olmayan bir değişim vardır. Aynı değişim değeri, yani aynı miktarda gerçekleşmiş toplumsal emek, önce kendi metaı biçiminde, sonra değiştirdiği para biçiminde ve nihayet bu parayla satınaldığı meta biçiminde olmak üzere, daima meta sahibinin elinde kalmaktadır. Bu biçim değişikliği, değer büyüklüğünde bir değişikliği gerektirmiyor. Ama bu süreç içerisinde metaın geçirdiği değer değişmesi, onun para biçimindeki bir değişmesiyle sınırlıdır. Bu biçim, önce, satışa sunulan metaın fiyatı, sonra, zaten fiyatla ifade edilmiş bulunan bir para miktarı

[15] "Değişim, sözleşme taraflarının daima (!) kârlı çıktıkları harika bir işlemdir." (Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté et de ses effets*, Paris 1826, s. 68.) Bu yapıt daha sonra, *Traité d'Econ. Polit.* adı altında yayınlanmıştır.

[16] Mercier de la Riviére, *l. c.*, s. 544.

[17] *"Que l'une de ces deux valeurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux marchandises usuelles, riende plus indifferent en soi"* ["Bu iki değerden biri ister para olsun, ya da ister ikisi de herhangi iki meta olsun, bu, aslında hiç bir şeyi değiştirmez."] (Mercier de la Riviére, *l.c.*, s. 543.)

[18] *"Ce ne sont pas les contractants qui prononcent sur la valeur; elle est décidée avant la convention."* ["Değer üzerinde karar verenler sözleşmenin taraftarı değildir; değer anlaşmadan önce saptanmıştır."] (Le Trosne, *l.c.*, s. 906.)

ve nihayet, eşdeğer bir metaın fiyatı olarak mevcuttur. Bu biçim değişikliği, tek başına alındığında, 5 sterlinlik bir banknot, İngiliz altın liralarına, yarım ingiliz altın liralarına ve şilinlere bozdurulduğu zaman, ne gibi bir değer değişikliği geçirirse, değerin miktarında öyle bir değişmeye delalet eder. Bunun için, metaların dolaşımı, yalnız değerlerinin biçiminde bir değişiklik meydana getirdiği ve yan etkilerden serbest olduğu sürece, eşdeğer şeylerin değişimi demektir. Vülger ekonomi, değerin mahiyeti hakkında pek az şey bildiği için, ne zaman dolaşım olayını saf şekliyle ele almak isterse, arz ve talebin eşit olduğunu varsayar ki, bu da etkilerinin sıfır olduğu anlamına gelir. Demek ki, kullanım-değerlerinin değişimi sözkonusu olduğu sürece, hem alıcı hem satıcı bir şeyler kazanabilir, ama değişim-değerleri için durum böyle değildir. Burada şunu söyleyebiliriz: "Eşitliğin varolduğu yerde kazanç olamaz."[19] Metaların, değerlerinden sapmış fiyatlarla satılabileceği doğrudur, ama bu sapmaların, değişim yasalarının bir ihlali gibi görülmesi gerekir;[20] normal durumunda, eşdeğerlerin değişimidir, ve bu nedenle de değer artmasının bir yolu değildir.[21]

Böylece, artı-değerin kaynağı olarak meta dolaşımını gösterme çabalarının ardında bir *quid pro quo,* kullanım-değeri ile değişim-değerinin karıştırılmasının yattığını görüyoruz. Örneğin, Condillac diyor ki: "Metaların değişimi sırasında, değer karşılığında, değer verdiğimiz doğru değildir. Tersine, taraflardan birisi, daima, daha büyük bir değere karşılık daha küçük bir değer verir. ... Eğer biz hakikaten eşit değerleri değişirsek taraflardan hiç birisi kâr edemez. Oysa, her ikisi de kazanır, ya da kazanmaları gerekir. Niçin? Bir şeyin değeri, yalnızca, gereksinmelerimiz ile ilişkisinde yatar. Birisi için fazla olan diğeri için azdır, ve tersi. ...

[19] "*Dove è egualità, non è lucra.*" ["Eşitliğin kazançlı olmadığı yer."] (Galiani, *Della Moneta, Custodi, Parte Moderna,* c. IV, s. 244.)

[20] "*L'échange devient désavantageux pour l'une des parties, lorsque quelque chose étrangère vient diminuer ou exagérer le prix; alors l'egalité est blessée, mais la lésion procède de cette cause et non de l'échange.*" ["Herhangi bir etki fiyatı düşürür ya da yükseltirse, değişim taraflardan birisi için elverişsiz hale gelir; denge bu durumda bozulmuş olur; ama bu bozulma herhangi bir nedenden ileri gelebilir, değişim yüzünden olmaz."] (Le Trosne, *l.c.,* s. 904.)

[21] "*L'échenge est de sa nature un contrat d'égalité qui se fait de valeur pour valeur égale. Il n'est donc pas un moyen de s'enrichir, puisque l'on donne autant que l'on reçoit.*" ["Değişim, niteliği bakımından, eşitlik üzerine kurulan, yani birbirine eşit iki değer arasında yapılan bir sözleşmedir. O halde değişim, verilen kadar karşılık birşey alındığı için, zenginleşme aracı olamaz."] (Le Trosne, *l.c.,* s. 903.)

Kendi tüketimimiz için gerekli malı satışa arzettiğimiz düşünülemez. ... Gereksinmemiz olan bir şeyi almak için yararsız bir şeyi elden çıkarmak isteriz; daha fazla için daha az vermek isteriz. ... Bir değişim sırasında, değişilen her iki malın aynı miktar altın ile eşit değerde olmaları halinde, değer karşılığında değer verildiğini düşünmek doğaldı. Ama bizim hesabımızda dikkate alınması gerekli bir nokta daha var. Sorun, her ikimizin de, gerekli bir şey karşılığında, gereksiz bir şeyi değişip değişmediğimizdir."[22] Bu pasajda, Condillac'ın, sadece kullanım-değeri ile değişim-değerini karıştırmakla kalmayıp, gerçekten çocukça bir tutumla, meta üretiminin epeyce geliştiği bir toplumda, her üreticinin, kendi yaşamı için gerekli şeyleri ürettiğini ve sadece gereksinme fazlalarını dolaşım alanına sürdüğünü varsaydığını görüyoruz.[23]

Böyle olmakla birlikte, Condillac'ın uslamlaması modern iktisatçılar tarafından sık sık kullanılır; özellikle, gelişimin biçimiyle meta değişiminin, yani ticaretin, artı-değerin yaratıcısı olduğunu göstermek için bu yola başvurulur. Örneğin, "Ticaret ... ürüne değer katar, çünkü tüketicinin elindeki aynı ürün, üreticinin elindekinden daha değerlidir, ve bu nedenle ticaretin mutlaka bir üretim faaliyeti olarak kabul edilmesi gerekir."[24] Ne var ki, metaya, bir kez kullanım-değeri için, bir kez de değeri için, iki kez ödeme yapılmaz. Ve bir metaın kullanım-değeri, alıcı için satıcıdan daha yararlı ise de, para-biçimi, satıcı için daha yararlıdır. Böyle olmasa onu satar mıydı? Bu nedenle, aynı biçimde, alıcının da, sözgelişi çorabı paraya dönüştürürken, "mutlak bir üretim faaliyeti" içersinde bulunduğunu söyleyebilirdik.

Eşit değişim-değerindeki ve dolayısıyla eşdeğer metalar ya da metalar ile para birbirleri ile değişildiği takdirde, dolaşımdan

[22] Condillac, *Le Commerce et le Gouvernement* (1776), Edit. Daire et Molinari, *Mélanges d'Econ. Polit.*, Paris 1847, s. 267, 291.

[23] Le Trosne bu nedenle dostu Condillac'a haklı olarak şu karşılığı verir: "*Dans une ... sociéte formée il n'y a pas de surabondant en aucun genre.*" ["Gelişmiş bir toplumda ... hiç bir meta türü için fazlalık sözkonusu olamaz."] Aynı zamanda alaylı bir biçimde ekler: "Değişimde bulunan kimselerin eline, biri diğerinin eksik aldığı kadar fazla geçmiş olsa bile, her ikisi de aynı şeyi alırlar." Condillac, değişim-değerinin niteliği konusunda en küçük bir fikre sahip olmadığı içindir ki, Herr Profesör Wilhelm Roscher onu, kendi çocukça kavramlarının doğruluğuna destek olabilecek uygun bir kimse olarak seçmiştir. Bkz: Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie, Dritte Auflage,* 1858.

[24] S. P. Newman: *Elements of Polit. Econ.*, Andover and New York, 1835, s. 175.

kimsenin, oraya koyduğundan fazla değer çekemeyeceği açıktır. Burada artı-değer yaratılmamıştır. Ve normal şekliyle meta dolaşımı eşdeğerlerin değişimini gerektirir. Ama uygulamada süreç normal biçimini koruyamıyor. Bu durumda, eşdeğer olmayan şeylerin değişimini düşünelim.

Her zaman, meta piyasasına, sadece meta sahipleri gidip gelirler, ve bu kişilerin birbirleri üzerindeki kudretleri, ellerindeki metaların kudretinden başka bir şey değildir. Bu metaların maddî çeşitliliği, değişim hareketinin maddî dürtüsüdür ve alıcı ile satıcıyı karşılıklı bağımlı hale getirir; çünkü bunların hiç birisinin elinde kendi gereksinmesini karşılayacak eşya yoktur, ve herbirinin elinde bir başkasının gereksindiği eşyalar vardır. Metaların kullanım-değerlerinin bu maddî farklılığından başka, bunlar arasında başka bir fark daha vardır; bu da, onların fizik biçimleri ile, satış sonucu dönüştükleri biçim arasındaki, metalar ile para arasındaki farktır. Dolayısıyla meta sahipleri birbirlerinden ancak, meta sahibi satıcılar, ve para sahibi alıcılar diye ayrılabilirler.

Şimdi, satıcıya, açıklanması mümkün olmayan bir ayrıcalıkla, metalarını, değerinin üzerinde bir değerle, 100 değerinde bir metaı 110'a, yani %10'luk bir nominal fiyat fazlasıyla satma olanağının verilmiş olduğunu düşünelim. Satıcı, böylece 10'luk bir artı-değeri cebe indirir. Ama sattıktan sonra alıcı haline gelir. Üçüncü bir meta sahibi şimdi onun karşısına satıcı olarak çıkar, ve onun da elindeki metaların %10 daha pahalı ayrıcalığı vardır. Dostumuz, satıcı olarak kazandığı 10'u, alıcı olarak yeniden kaybetmektedir.[25] Sonuç şu oluyor ki, bütün meta sahipleri, mallarını birbirlerine değerlerinin %10 fazlası ile sattıkları için, tıpkı gerçek fiyatları üzerinden satmış gibi bir neticeye varıyorlar. Fiyatlardaki böyle genel ve nominal bir artış, değerlerin gümüşün ağırlığı yerine altının ağırlığı ile ifade edilmesi gibi bir etki yaratır. Metaların nominal fiyatları yükselir, ama değerleri arasındaki gerçek ilişki öylece kalır.

Şimdi de tersini düşünelim: alıcının, metaları değerlerinin altında satınalma ayrıcalığı olsun. Bu durumda, onun sonradan satıcı olacağını akılda tutmaya gerek yoktur. Alıcı olmadan önce satıcıydı, ve alıcı olarak %10'u kapanmadan önce, satıcı olarak

[25] "Ürünün nominal değerini artırarak ... satıcılar zenginleşemez ... çünkü satıcı olarak kazandıklarını, alıcı olarak aynen harcarlar." (*The Essential Principles of the Wealth of Nations, &c.*, London 1797, s. 66.)

% 10'u zaten kaybetmişti.[26] Burada da her şey tıpkı eskisi gibidir. Artı-değerin yaratılması ve dolayısıyla paranın sermayeye dönüşmesi, ne metaların değerlerinin üzerinde satılmasını, ne de bunların değerlerinin altında satınalınmasını varsaymakla açıklanamaz.[27]

Sorun, Torrens'in yaptığı gibi birtakım gereksiz unsurların işe karıştırılmasıyla basitleştirilmiş de olmuyor: "Fiilî talep, tüketicilerin, dolaysız veya dolaylı trampa yoluyla, metalar karşılığında, bu metaların üretim maliyetinden daha fazla, ... sermaye parçası verme gücünde ve eğiliminde (!) olmalarından ibarettir."[28] Dolaşım ilişkisinde, üreticiler ile tüketiciler, ancak alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelirler. Üreticilerin elde ettikleri artı-değerin kaynağının, tüketicilerin metalara değerinden fazla para ödemelerinden geldiğini ileri sürmek, şu sözcükleri sıralamaktan başka bir şey değildir: Meta sahipleri, satıcı olarak mallarını değerinden daha pahalıya satmak ayrıcalığına sahiptirler. Satıcı, ya metaları kendisi üretmiştir ya da o metaların üreticisini temsil etmektedir, ama alıcı da, parasıyla temsil olunan malları en az onun kadar üretmiştir ya da üreticileri temsil etmektedir. Bunlar arasındaki ayrım, birisinin alıcı, birisinin satıcı olmalarıdır. Meta sahibinin, üretici adı altında, bunları değerlerinin üzerinde satması, ve tüketici adı altında bunlar için değerlerinden fazla para ödemesi olayı, bizi bir adım bile ileriye götürmez.[29]

Bu nedenle, artı-değerin kökeninin, fiyatlardaki nominal yükselmede veya satıcının da pahalı satma ayrıcalığında olduğu hayalini savunanlar, tutarlı olabilmek için, sadece satınalıp hiç satmayan, yani sadece tüketip hiç üretmeyen bir sınıfın varlığını varsaymak zorundadırlar. Böyle bir sınıfın varlığı, şimdiye kadar ulaştığımız noktadan, yani basit dolaşım açısından açıklanamaz.

[26] "Belirli bir ürünün 24 livre değerinde olan bir miktarını 18 livreye satmak zorunda kalınsa, aynı para başka şeyler satınalmak için kullanıldığında gene 18 livreye, 24 livre ile satınalınan kadar şey elde edilir." (Le Trosne, *l.c.*, s. 897.)

[27] "Hiç bir satıcı bu nedenle, kendisi de diğer satıcıların metalarına daha yüksek bir bedel ödemek zorunda kalmaksızın malların fiyatını, kural olarak yükseltemez; ve aynı nedenle, hiç bir tüketici, kendi sattığı malların fiyatını düşürmek zorunda kalmaksızın, satınaldığı şeyleri, kural olarak, daha ucuza satınalamaz." (Mercier de la Rivière, *l.c.*, s. 555.)

[28] R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, s. 349.

[29] "Kârların tüketiciler tarafından ödendiği düşüncesi, kuşkusuz çok saçmadır. Tüketiciler kimlerdir?" (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836, s. 183.)

Ama böyle bir şey olabilir diyelim. Böyle bir sınıfın devamlı olarak satınalmada kullanacağı paranın, ortada ne değişim ne de hibe bulunmaksızın, keyfî bir hak veya zor yoluyla, meta-sahiplerinin ceplerinden kendi ceplerine akması gerekir. Böyle bir sınıfa metaları değerinden fazlaya satmak, kendilerine daha önceden verilen paranın bir kısmının tekrar aşırılması demektir.[30] Küçük Asya kasabaları, eski Roma'ya böyle bir yıllık haraç verirlerdi. Bu parayla Roma onlardan mal alır, hem de epey pahalıya alırdı. Bu kasabaların halkı, Romalıları kandırırlar ve alışveriş sırasında haracın bir kısmını böylece efendilerinden sızdırmış olurlardı. Ama ne olursa olsun kazığı gene bu kasabalılar yemiş olurdu. Malları karşılığı aldıkları para, zaten kendi paralarıydı. Zengin olmanın ya da artı-değer yaratmanın yolu bu değildir.

Öyleyse biz, satıcının aynı zamanda alıcı, alıcının da satıcı olduğu değişim sınırları içerisinde kalalım. Karşılaştığımız güçlük, belki de, [dolaşımın -ç.] tek tek unsurlarını, kişileştirilmiş unsurlar olarak ele alışımızdan geliyor.

A, belki de, B ya da C'nin misilleme yapma yeteneğinden yoksun olmalarından yararlanacak kadar kurnaz olabilir. A, 40 sterlin değerinde şarabı B'ye satıyor ve ondan karşılık olarak 50 sterlin değerinde buğday alıyor. A, 40 sterlini 50 sterline çevirmiştir, parasını çoğaltmıştır, ve metaını sermayeye çevirmiştir. Şimdi bu olayı biraz daha yakından inceleyelim. Değişimden önce A'nın elinde 40 sterlinlik şarap, B'nin elinde 50 sterlinlik buğday vardı ve bunların toplam değeri 90 sterlindi. Değişimden sonra gene aynı toplam 90 sterlinimiz vardır. Dolaşımdaki değer, zerre kadar artmamıştır, sadece A ile B arasında farklı bir şekilde dağılmıştır. B için değer kaybı, A için artı-değerdir; birisi için "eksi" olan, diğeri için "artı"dır. Eğer A değişim işlemine girmeksizin 10 sterlini doğrudan doğruya B'den çalsaydı, gene aynı değişme olurdu. Dolaşımdaki değer toplamının, bunların dağılımındaki bir değişme ile artmayacağı apaçıktır; tıpkı, Kraliçe Anne zamanından kalma bir meteliği, Yahudinin bir altın liraya satmasıyla, bir ülkedeki kıymetli maden miktarının çoğalmaması gibi. Her-

[30] Çömezi rahip Chalmers gibi bu basit alıcı ya da tüketici sınıfı, ekonomik bakımdan göklere çıkartan Malthus'a, öfkeli bir rikardocu şu soruyu sorar: "Metalarına talep olmadığı zaman bir adama Bay Malthus, bir başkasına metalarını alması için para vermesini mi tavsiye ediyor?" (Bkz: *An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, &c.*, Lond. 1821, s. 55.)

hangi bir ülkedeki kapitalist sınıf[ın üyeleri -ç.], bir bütün olarak, birbirlerinden kâr sağlayamazlar.[31]

İstediğimiz kadar eğip bükelim, olgu değişmeden kalır. Eğer eşdeğerler değişilse, artı-değer çıkmaz, ve eğer eşdeğer olmayanlar değişilse gene artı-değer yok.[32] Dolaşım ya da metaların değişimi hiç bir değer doğurmaz.[33]

Bundan dolayı, sermayenin standard biçimini, modern toplumun ekonomik yapısını belirleyen bu biçimi tahlil ederken, herkesin bildiği ve deyim yerindeyse Nuh tufanından kalma biçimleri olan tüccar sermayesi ve tefeci sermayesini tamamen inceleme dışında bırakmamızın nedeni şimdi açıklığa kavuşmuş oluyor.

P—M—P devresi, daha pahalı satmak için satınalmak, hakikî tüccar sermayesinde en açık şekilde görülür. Ama hareket, bütünüyle dolaşım alanı içersinde yer alır. Bununla birlikte, paranın sermayeye dönüşmesi, artı-değerin oluşumu, yalnızca dolaşım ile açıklanamayacağına göre, eşdeğerler değişildiği sürece tüccar sermayesinin olanaksız bir şey olduğu görülür;[34] öyleyse, bunun kökeni, ancak, hem satıcı hem alıcı üreticinin arasına bir asalak gibi sokulan tüccarın sağladığı iki yanlı kazançtadır. Franklin şu

[31] Destutt de Tracy, Enstitü üyesi olmasına karşın ya da belki de Enstitü üyesi olduğu için karşıt görüştedir. Sanayici kapitalistlerin kâr etme nedeninin, "her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satmaları," olduğunu söyler. "Ve bunları kime satarlar? Önce birbirlerine." (*l.c.*, s. 239.)

[32] "Birbirlerine eşit iki değer arasında yapılan değişim, toplumda bulunan değerler kitlesini ne büyütür, ne de küçültür. Birbirine eşit olmayan değerler arasındaki değişim de aynı şekilde, toplumsal değerler toplamında hiç bir değişiklik meydana getirmez; çünkü değişim, burada, taraflardan birinin varlığında ne kadar bir artışa yol açmışsa, diğerinin varlığında o kadar bir azalmaya neden olmuştur." (J. B. Say, *l.c.*, c. II, s. 443, 444.) Say, bu ifadenin sonuçlarıyla hiç ilgilenmeden, onu, neredeyse sözcüğü sözcüğüne fizyokratlardan aktarmıştır. Aşağıdaki örnek Mösyö Say'ın, kendi "değerini" büyütme amacıyla, fiyokratların, onun zamanında tamamen unutulmuş yazılarına nasıl başvurduğunu gösterecektir. Onun ünlü, "*On n'achète des proquits qu'avec des produits*" ["Ürünler ancak ürünlerle satınalınabilir"] (*l.c.*, c. II, s. 441.) sözünün fizyokratlardaki aslı şöyledir: "*Les productions ne se paient qu'avec des productions.*" ["Ürünler ancak ürünlerle ödenir."] (Le Trosne, *l.c.*, s. 899.)

[33] "Değişim, ürünlere hiç bir değer katmaz." (F. Wayland, *The Elements of Political Economy*, Boston 1843, s. 169.)

[34] Değişmeyen eşdeğerlerin egemenliği altında ticaret olanaksız olabilirdi. (G. Opdyke, *A Treatise on Polit. Economy*, New York 1851, s. 66-69.) "Gerçek değer ile değişim-değeri arasındaki fark, şu olguya dayanır ki, bir şeyin değeri, ticarette ona verilen ve eşdeğer denilen değerden farklıdır, yani bu eşdeğer, eşdeğer değildir." (F. Engels "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", *l.c.*, s. 96.)

sözleri, bu anlamda söylemiştir: "Savaş soygunculuktur, ticaret genellikle dolandırıcılıktır."[35] Tüccar parasının sermayeye dönüşmesi, üreticilerin düpedüz dolandırılmasından başka bir şekilde açıklanmak gerekirse, uzun bir ara aşamalar dizisi gerekli olacaktır ki, halen metaların basit dolaşımı bizim tek varsayımımız olduğuna göre, şimdilik bunlar tümüyle ortada yoktur.

Tüccar sermayesi ile ilgili olarak söylediğimiz şeyler tefeci sermayesi için daha da geçerlidir. Tüccar sermayesinde, iki uç, piyasaya sürülen para ile oradan artmış olarak çekilen para hiç değilse satınalma ve satışla, bir başka deyişle, dolaşım hareketi ile ilişkilidir. Tefeci sermayesi biçimi, P—M—P' bir ara terim olmaksızın iki uç terime indirgenmiştir, P—P'; paranın para ile değişildiği bu biçim, paranın mahiyeti ile bağdaşmadığı için, metaların dolaşımı açısından açıklanamaz bir durum gösterir. Bu yüzden Aristoteles şöyle der: "Krematistik* bir yanı ticarete, diğer yanı ise ekonomiye bağlı çift yanlı bir bilim olduğu için, ekonomiye ait yanı gerekli ve değerli, ticarete ait yanı ise dolaşıma dayanır ve haklı olarak hoş görülmez (zira bu, doğaya değil karşılıklı aldatmaya dayanır); bu nedenle tefeci pek haklı olarak nefret edilen bir kimsedir, çünkü paranın bizzat kendisi onun kazanç kaynağıdır ve icat edildiği amaçlar için kullanılmamaktadır. Para, metaların değişimi için meydana geldiği halde, faiz, paradan daha çok para yapar. Bu yüzden adı (τόχος, çıkar ve döl)'dür. Çünkü, doğanlar doğurana benzerler. Ama faiz paranın parasıdır ve insanın hayatını kazanma biçimleri içerisinde doğaya en karşıt olanıdır."[36]

İncelememiz sırasında, tüccar sermayesi ile faiz getiren sermayenin, türevsel biçimler olduğunu göreceğiz ve aynı zamanda, bu iki biçimin tarihin akışı içerisinde, standart modern sermaye biçiminden önce niçin ortaya çıktıkları açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Artı-değerin dolaşım tarafından yaratılamayacağını, ve onun oluşması için, bizzat dolaşımda görülmeyen ama arka planda yer alan bir şeyin var olması gerektiğini göstermiş bulunuyoruz.[37] Ama, artı-değer, meta sahiplerinin metaları tarafından belirlenen karşılıklı ilişkilerinin toplamı olan dolaşımın dışında nereden gele-

[35] Benjamin Franklin, *Works*, c. II, edit Sparks, *Positions to be examined concerning National Wealth*, s. 376.

[36] Aristoteles, *l.c.*, [Livre I], bl. 10.

[37] "Kâr, piyasanın olağan koşulları altında, değişimle sağlanamaz. Daha önce varolmasaydı, bu işlemden sonra da varolamazdı." (Ramsay, *l.c.*, s. 184.)

* Servet toplama. —ç.

bilir? Dolaşım dışında meta sahipleri yalnızca kendi metaları ile ilişki halindedirler. Değer bakımından ise bu ilişki, o metada sahibinin belirli bir toplumsal ölçüt ile ölçülen bir miktar emeğin bulunması ile sınırlıdır. Bu emek miktarı, metaın değeri ile ifade edildiğine ve değer de hesap parası ile hesaplandığına göre, bu miktar fiyat ile de ifade edilir; biz buna 10 sterlin diyelim. Ama onun emeği, hem metaın değeri, hem bu değerin üzerindeki bir fazlalıkla temsil edilmez; hem 10 fiyatıyla, hem 11 fiyatıyla, yani kendisinden daha büyük olan bir değerle gösterilemez. Meta sahibi kendi emeği ile değer yaratabilir ama kendiliğinden büyüyen bir değer yaratamaz. Elindeki metaın değerini ona yeni emek katarak artırabilir, örneğin deriyi çizme yaparak, elindeki değere daha çok değer katabilir. Aynı malzeme, daha büyük bir miktarda emek içerdiği için şimdi daha çok değere sahiptir. Çizme deriden daha çok değere sahiptir ama, derinin değeri eskiden neyse şimdi de aynıdır; kendisini büyütmemiş, çizme yapımı sırasında artı-değer katmamıştır. İşte bunun için, dolaşım alanı dışında, meta üreticisi, diğer meta sahipleri ile temasa gelmeden, değeri büyütemez ve dolayısıyla parayı ya da metaları sermayeye dönüştüremez.

O halde sermayenin dolaşımdan doğması olanaksız olduğu gibi, dolaşımdan ayrı olarak oluşması da aynı ölçüde olanaksızdır. Sermayenin kökeni aynı zamanda hem dolaşımın içinde, hem de dışında olmak gerekir.

Böylece, çifte bir sonuca ulaşmış oluyoruz.

Paranın sermayeye dönüşmesi, meta değişimini düzenleyen yasalara dayanılarak, çıkış noktası eşdeğerlerin değişimi olacak biçimde açıklanmalıdır.[38] Dostumuz parababasının, bu henüz çe-

[38] Buraya kadarki incelemelerimizden okur, bu sözün yalnızca, bir metaın fiyatı ile değeri aynı olsa bile sermaye teşekkülünün mümkün olacağı anlamına geldiğini görecektir; çünkü sermayenin oluşumu, bu ikisinin birbirinden sapmasına bağlanamaz. Eğer fiyatlar, fiilen değerlerden sapma gösterirlerse, her şeyden önce, fiyatların değerlere indirgenmeleri gerekir; yani, bu olgunun en saf şekilde gözlenebilmesi ve gözlemlerimizin, sözkonusu süreçle bir ilgisi bulunmayan yanıltıcı durumlarla bulandırılmaması için bu sapma raslansalmış gibi ele alınır. Biz ayrıca, bu indirgemenin sırf bilimsel bir işlem olmadığını da biliyoruz. Fiyatlardaki sürekli dalgalanmalar, yükselmeler ve düşmeler birbirlerini telafi ederler ve gizli düzenleyicileri olan ortalama bir fiyata kendilerini indirgerler. Bu, tüccara ve sanayiciye, uzun zamana gerek gösteren her girişimde, yol gösterici yıldız görevini görür. Bunlar, uzun bir sürede metaların ne yüksek ve ne de alçak değil, ortalama fiyatları ile satılacağını bilirler. Bu nedenle, eğer bu konu üzerinde kafa yoracak olursa, sermaye teşekkülünü şöyle formüle ettiği tahmin edilir: Ser-

kirdek halindeki kapitalistin, metaları değerlerine satınalması ve tekrar değerlerine satması ama gene de sürecin sonunda, dolaşıma koyduğundan daha fazla değeri oradan çekmesi gerekmektedir. Palazlanmış bir kapitalist haline gelişi, hem dolaşımın içinde hem de dışında olacaktır. Çözümlenmesi gerekli sorunun koşulları işte bunlardır. *Hic Rhodus, hic salta!**

mayenin kökenini, fiyatların, ortalama fiyatla, yani nihaî olarak metaların değerleriyle düzenlendiği varsayımına dayanarak nasıl açıklayabiliriz? "Nihaî olarak" diyorum, çünkü ortalama fiyatlar, Adam Smith, Ricardo ve diğerlerinin inandıkları gibi, metaların değerleriyle doğrudan doğruya çakışmazlar.

* Halep oradaysa, arşın burada. —ç.

ALTINCI BÖLÜM

İŞGÜCÜNÜN ALIM VE SATIMI

PARANIN sermayeye dönüştürülmesi sözkonusu olduğunda, değer değişikliği, paranın kendisinde olamaz; çünkü, satınalma ve ödeme araçlığı göreviyle, satınalınan ya da bedeli ödenen metaın fiyatını gerçekleştirmekten öte bir rolü yoktur; nakit olarak, ise, hiç değişmeyen katılaşmış değerdir.[39] Değer değişikliği, dolaşımın ikinci aşamasından, metaın yeniden satışından da ileri gelmiş olamaz, çünkü burada da, mal, yalnızca maddî biçiminden çıkıp tekrar para-biçimine dönüşmektedir. Değişiklik, öyleyse, eşdeğerler değişildiğinden ve metaın tüm değeri için ödeme yapılmış olduğundan değerde değil, ilk işlem ile, P—M, satınalınan metada olmalıdır. Bundan da, zorunlu olarak, şu sonuca varmış oluyoruz ki, değişiklik metaın kullanım-değerinden, yani tüketiminden ileri gel-

[39] "Para şeklinde iken sermaye kâr üretmez." (Ricardo, *Princ. of Pol. Econ.*, s. 267.)

mektedir. Metaın tüketiminden değer sızdırabilmek için dostumuz Parababası, dolaşım alanında, piyasada, kullanım-değeri değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de fiilen tüketimi bizzat emeğin maddeleşmiş şekli ve dolayısıyla da değer yaratması olan bir metaı bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve para sahibi, piyasada, emek kapasitesi olan özel bir meta ya da işgücü bulur.

İşgücü ya da emek kapasitesi ile, insanın bir kullanım-değeri ya da benzeri bir şey üretirken harcadığı kendisinde mevcut aklî ve fizikî yeteneklerin toplamı anlaşılmadır.

Ama, bizim para sahibinin, meta olarak satışa çıkartılmış işgücü bulabilmesi için, önce çeşitli koşulların hazır olması gerekir. Meta değişiminin kendisi, kendi mahiyetinden ileri gelenlerin dışında, bir bağımlılık ilişkisini gerektirmez. Bu varsayıma göre, işgücü, meta olarak piyasada, ancak, ona sahip olan kimsenin işgücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi işgücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir.[40] Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralarındaki tek fark birisinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasalar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, işgücü sahibinin bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur. İşgücüne daima kendi öz malı, kendi metaı gözüyle bakması gerekir, ve bunu da ancak, onu, alıcının emri altına geçici bir süre için, belirli bir zaman süresi için vermekle yapabilir. Ancak bu yolla, işgücü üzerindeki mülkiyet hakkından feragat etmemiş olur.[41]

[40] Klasik çağlar ansiklopedilerinde şöyle budalalıklar görülür: Eski dünyada sermaye tam anlamıyla gelişmişti "ama, serbest işçi ve kredi sistemi yoktu". Mommsen bile *Roma Tarihi*'nde bu konuda pot üstüne pot kırar.

[41] Bunun için, çeşitli ülkelerde yasa koyucu, iş sözleşmeleri için bir üst sınır koyar. Emeğin özgür olduğu yerlerde, yasalar bu sözleşmeye son verme biçimini bir düzene bağlar. Bazı devletlerde, özellikle Meksika'da (Amerikan İçsavaşından önce Meksika'dan alınan topraklarda ve gene gerçekte, Kusa ayaklanmasına kadar Tuna eyaletlerinde) kölelik, *peonage* biçimi altında gizlidir. Karşılığı emekle ödenmek üzere verilen ve kuşaktan kuşağa geçen avanslarla yalnız tek tek işçiler değil aileleri de, *fiilen* başka insanların ve onların ailelerinin malları haline geldiler. Juarez, *peonage*'ı kaldırdı. Sö-

Para sahibinin pazarda işgücünü meta olarak bulabilmesi için ikinci temel koşul şudur: emekçi, kendi emeğinin gerçekleştirdiği metaları satacak durumda olmayıp, bizzat kendi benliğinde mevcut olan işgücünü bir meta olarak satışa sunmak zorunda kalmalıdır.

Bir kimsenin, işgücü dışında meta satabilmesi için, kuşkusuz, üretim araçlarına, hammaddeye, birtakım gereçlere vb. sahip bulunması gerekir. Derisiz çizme yapılmaz. Üstelik yaşamını sürdürebilmesi için de bazı şeylere gereksinmesi vardır. Hiç kimse —"geleceğin müzisyeni" bile— geleceğin ürünleri ile ya da bitmemiş durumdaki kullanım-değerleri ile yaşayamaz; ve yeryüzüne ilk adımını attığı andan beri insanoğlu, üretmeden önce de, üretirken de, daima bir tüketici olmuştur ve olmakta devam etmek zorundadır. Bütün ürünlerin meta biçimine büründükleri bir toplumda, bu metalar üretildikten sonra satılmak zorundadır; ancak bunların satışından sonradır ki, üreticilerin gereksinmelerini karşılamaya hizmet ederler. Bunların satışı için geçen zaman, üretimleri için gerekli zamana eklenir.

Paranın sermayeye çevrilebilmesi için, demek ki, para sahibinin özgür emekçi ile karşı karşıya gelmesi gerekir; bu, emekçinin iki anlamda özgür olması demektir: hem işgücünü kendi öz metaı gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir, hem de satmak için elinde başka bir meta olmaması, işgücünü gerçekleştirmesi için gerekli her şeyden yoksun bulunması gerekir.

Özgür emekçinin pazarda karşısına niçin çıktığı sorunu; emek-pazarını, genel meta pazarının bir dalı olarak gören para sahibini hiç ilgilendirmez. Aslında şu anda bizi de pek az ilgilendirir. Bu konu para sahibini nasıl pratik olarak ilgilendiriyorsa, biz de bu konuya teorik yönden yaklaşıyoruz. Gene de bir nokta apaçık ortada: doğa, bir yanda para ya da meta sahibi, öte yanda işgücünden başka bir şeyi olmayan insanlar üretmiyor. Bu ilişkinin doğal bir temeli olmadığı gibi, bütün tarihsel dönemler için ortak toplumsal bir yanı da yoktur. Bunun geçmiş tarihsel gelişmelerin

zümona İmparator Maximilian, bunu tekrar buyrukla kurdu ve Washington'da Temsilciler Meclisinde bu, haklı olarak, Meksika'da köleliğin yeniden kuruluşu diye kınandı. "Özel bedenî ve aklî olanak ve yeteneklerimi, sınırlı bir süre için bir başkasının kullanımına bırakılabilirim; bu sınırlılık sonucu, bunlar, benim bütünlüğüm yönünden yabancı bir nitelik kazanırlar. Ama, bütün çalışma zamanımı ve bütün işimi elden çıkartmakla, özümün kendisini, diğer bir deyimle, genel faaliyet gerçekliğimi, kişiliğimi, bir başkasının mülkiyeti haline getirmiş olurum." (Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, s. 104, § 67.)

sonucu, ve çeşitli ekonomik devrimler ile bir dizi eski toplumsal üretim biçimlerinin yokolup gitmesinin bir ürünü olduğu açık bir şeydir.

Daha önce incelediğimiz ekonomik kategoriler de, aynı biçimde, tarihin damgasını taşır. Bir ürünün meta halini alabilmesi için, belirli tarihsel koşullar gereklidir. Bunların, üreticinin bizzat kendi gereksinmelerinin karşılanması için üretilmiş olmaması gerekir. Daha da ileri gider de, bütün ya da hatta ürünlerin çoğunun hangi koşullar altında metalar biçimini aldığını araştırırsak, bunun ancak çok özgül türde bir üretim biçiminde, kapitalist üretim biçiminde olabileceğini görürüz. Ne var ki, böyle bir inceleme, metaların tahliline yabancı bir şey olurdu. Üretilen nesnelerin büyük kitlesi, üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladığı ve metalara dönüşmediği, dolayısıyla toplumsal üretimin henüz derinliğine ve genişliğine daha uzun süre değişim-değerinin egemenliği altına giremiyeceği zamanlarda bile meta üretimi ve dolaşımı yer alabilir. Ürünlerin metalar olarak ortaya çıkması, toplumsal işbölümünün gelişmesini, kullanım-değerinin değişim-değerinden ayrılmasını, ilkönce trampayla başlayan bu ayrılmanın tamamlanmış olmasını öngörür. Ama, böyle bir gelişme derecesi, başka bakımlardan çok farklı tarihî özellikler gösteren pek çok toplum biçimlerinin ortak yanıdır. Öte yandan, parayı ele alsak, varlığı, meta değişiminde belirli bir aşamaya işaret eder. Paranın kendine özgü işlevleri, ister metaların eşdeğeri olsun, ister dolaşım ya da ödeme aracı olsun, ister istif ya da evrensel para olsun, bir işlevin diğerine nazaran büyüklüğü ve nispî önceliğine göre, toplumsal üretim sürecinin çok çeşitli aşamalarına işaret ederler. Bununla birlikte, daha ilkel meta dolaşımının bile, bütün bu biçimlerin ortaya çıkmasına yettiğini tecrübelerimiz ile biliyoruz. Sermayede ise böyle olmuyor. Yalnız başına para ve meta dolaşımı, sermayenin varoluşunun tarihî koşullarının doğmasına yetmiyor. Onun doğabilmesi için, ancak üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunduran kimse ile işgücü satan özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerekiyor. Ve bu tek tarihî koşul, bir dünya tarihini kapsıyor. Onun için sermaye, ilk ortaya çıkışı ile, toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilân ediyor.[42]

İşgücü denilen bu özel metaı şimdi biraz daha yakından in-

[42] Demek ki, kapitalist döneme niteliğini kazandıran şey, işgücünün, işçinin kendi gözünde, kendi malı olan bir meta şeklini alması ve dolayısıyla emeğinin, ücretli emeğe dönüşmesidir. Öte yandan, emek ürününün genel olarak meta halini alması ancak bu andan sonra olur.

celememiz gerekiyor. Bütün ötekiler gibi, o da bir değere sahiptir.[43]

Bu değer nasıl belirlenir?

İşgücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden üretimi için gerekli işzamanı ile belirlenir. İşgücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. İşgücü, sadece, bir kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, işgücünün üretimi, onun varlığını öngörür. Belli bir bireyin işgücü üretimi, onun kendisini yeniden üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur. Bireyin varlığını sürdürebilmesi için, belli miktarda geçinme aracına gereksinmesi vardır. Bu nedenle, işgücünün üretimi için gerekli işzamanı, kendini bu geçinme araçlarının üretimi için gerekli zamana indirgiyor; başka bir deyişle, işgücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçinme araçlarının değeridir. Ne var ki, işgücü ancak kullanılmakla gerçekleşir; ancak çalışma ile kendini faaliyete sokar. Bu arada belirli miktarda insan adalesi, siniri, beyni vb. harcanmış olur, ve bunların yerine konması gerekir. Bu masraf artışı, daha fazla bir gelir ister.[44] İşgücü sahibi, bugün çalışıyorsa, yarın da, aynı süreci, sağlık ve kuvvet yönünden aynı koşullarla tekrarlayabilmelidir. Öyleyse geçinme araçları, onun, çalışan bir insan olarak normal durumunu sürdürmesine yeterli olmalıdır. Yiyecek, giyecek, yakıt, barınak gibi doğal gereksinmeler, yaşadığı ülkenin iklimi ile diğer fiziksel koşullara göre değişir. Öte yandan, zorunlu denilen gereksinmelerinin çeşidi ve büyüklüğü, tıpkı bunları karşılama şekilleri gibi, bizzat kendileri tarihî bir gelişmenin ürünleri olduğu için, ve bu yüzden geniş ölçüde o ülkenin uygarlık düzeyine ve özellikle de, özgür emekçiler sınıfının (*class of free labourers*) oluştuğu koşullara ve alıştıkları rahatlık derecesine bağlıdır.[45] Bu nedenle, diğer metalarda olduğunun aksine, işgücü değerinin belirlenmesine, tarihî ve manevî bir unsur da giriyor. Bununla birlikte, belli bir ülkede, belli bir dönemde, emekçi için gerekli olan geçim araçla-

[43] "Bir adamın değeri ya da kıymeti, diğer bütün şeylerde olduğu gibi fiyatıdır; yani, onun gücünün kullanılması karşılığında ödenen miktar demektir." (Th. Hobbes, *Leviathen*, Ed. Molesworth, Lond. 1839-44, c. III. s. 76.)

[44] Bu nedenle Romalı Villicus, tarım kölelerinin gözcüsü olarak, "işi daha hafif olduğu için, çalışan kölelerden çok daha az bir ücret" alıyordu. (Th. Mommsen, *Röm. Geschichte*, 1856, s. 810.)

[45] Karşılaştırınız: W. Th. Thornton, *Over-population and its Remedy*, Lond. 1846.

rının ortalama miktarı pratik olarak bilinir.

İşgücü sahibi de ölümlüdür. Öyleyse, pazardaki varlığının sürekli olabilmesi için —ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir— işgücü satıcısının, "yaşayan her bireyin kendisini sürdürdüğü şekilde, yani döllenerek"[46] varlığını sürdürmesi gerekir. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle, piyasadan çekilen işgücünün yerini, hiç değilse aynı miktarda yeni işgücünün sürekli olarak doldurması gerekir. Böylece, bu özel meta sahiplerinin soyunun piyasada varlıklarını sürdürmeleri için, işgücü üretimi için gerekli geçim araçlarının toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani çocuklarının gereksinmelerini de karşılayacak şekilde olmalıdır.[47]

İnsan organizmasının belli bir sanayi dalında hüner ve beceri kazanabileceği şekilde değişikliğe uğramasını ve özel türde bir işgücü olabilmesini sağlamak için, özel bir öğrenim ya da eğitim gereklidir; bu da, az ya da çok bir meta eşdeğerine malolur. Bu miktar, işgücünün az ya da çok karmaşık olma niteliğine göre değişir. Bu eğitim masrafları (basit işgücü için pek küçüktür) üretim için harcanan toplam değerin içersinde *pro tanto*, yer alır.

Bu durumda, işgücünün değeri, kendisini belirli bir miktarda geçim aracının değerine indirgiyor. Bu nedenle de, araçların değerine bunların üretimleri için gerekli emek miktarına bağlı olarak değişir.

Yiyecek ve yakacak gibi bazı geçim araçları, günü gününe tüketildiği için, her gün yeniden sağlanması gerekir. Elbise ve ev eşyası gibi diğer şeyler, daha uzun süre gider ve bunların daha uzun zaman aralıkları ile yenilenmeleri gerekir. Bazı malları her gün, bazılarını haftada, üç ayda bir vb. satınalma durumu vardır. Bunlar için harcanan toplam miktar, yıl boyunca nasıl dağılırsa dağılsın, her günü bir diğeri gibi olmak üzere, ortalama gelirle karşılanması gerekir. İşgücü üretimi için gerekli günlük meta toplamı = A, haftalık = B, üç aylık = C, vb. olsa, bu metaların günlük ortalaması $= \frac{365A + 52B + 4C + vb.}{365}$ olur.

---

[46] Petty.

[47] "Onun (emeğin) doğal fiyatı iklimin niteliği ve ülkenin âdetlerine göre, işçiyi geçindirebilecek ve piyasada eksilmeyen bir emek arzını sürdürecek bir aileyi besleyebilecek miktarda zorunlu tüketim maddeleri ile huzuru sağlayabilecek şeylerden ibarettir." (R. Torrens, *An Essay on the External Corn Trade*, Lond. 1815, s. 62.) Burada işgücü yerine yanlış olarak emek sözcüğü kullanılmıştır.

Ortalama bir gün için gerekli metalar kitlesinde, diyelim 6 saatlik toplumsal emek cisimleşmiş bulunsun, bu durumda, günlük işgücünde, ortalama yarım günlük toplumsal emek maddeleşmiş olarak vardır, bir başka deyişle, günlük işgücü üretimi için yarım günlük emek gereklidir. Bu emek miktarı, bir günlük işgücünün değerini ya da her gün üretilen işgücünün değerini meydana getirir. Eğer bir günlük ortalama toplumsal emek üç şilinde maddeleşmiş ise, bu üç şilin, bir günlük işgücünün değerine tekabül eden fiyatıdır. Sahibi, bunu, günde üç şiline satışa çıkarsa, bu satış fiyatı, onun değerine eşittir ve bizim varsayımımıza göre, bu üç şilini sermayeye dönüştürmek niyetinde olan Parababası dostumuz bu değeri ödemektedir.

İşgücü değerinin asgarî sınırı, işçinin, her gün almadığı takdirde hayatî enerjisini yenileyemeyeceği meta değeri ile, yani fiziksel bakımdan vazgeçilmesi olanaksız geçim araçlarının değeri ile belirlenir. Eğer işgücünün fiyatı, bu alt sınıra düşerse, bu koşullar altında varlığını ancak kötürüm bir durumda koruyup sürdürebileceği için, değerinin altına düşmüş olur. Ama, her metaın değeri o metaın normal nitelikte olacak şekilde üretilmsi için gerekli işzamanı ile belirlenir.

İşgücü değerinin bu şekilde belirlenmesi yöntemini, konunun mahiyeti gereği ortaya çıkan bu yöntemi merhametsiz bir yöntem olarak ilân etmek ve Rossi ile birlikte şu yaygarayı koparmak çok ucuz bir duygululuk olur: "Emek kapasitesini (*puissance de travail*), üretim süreci sırasında emekçilerin geçim araçlarından soyutlayarak düşünmek, bir hayaleti (*etre de raison*) düşünmek demektir. Emekten ya da emek kapasitesinden söz açtığımız zaman aynı zamanda, emekçiden ve onun geçim araçlarından, işçiden ve ücretten de söz etmiş oluyoruz."[48] Emek kapasitesi dediğimiz zaman, emekten söz etmiş olmuyoruz; tıpkı sindirim kapasitesi denildiği zaman, sindirimden söz edilmiş olmayacağı gibi. Bu son süreç, sağlam bir mideden daha fazla bir şeyler gerektirir. Emek kapasitesi derken, biz, zorunlu geçim araçlarından soyutlamış olmuyoruz. Tersine, bunların değeri, emek kapasitesinin içersinde ifade edilir. Emek kapasitesi eğer satılmazsa, bundan hiç bir fayda sağlayamayacak olan emekçi, üretimi belirli miktarda geçim aracına malolan ve yeniden üretimi için bunun durmadan gerekli olacağını düşünür ve bu kapasiteyi zalim bir doğal zorunluk diye kabul eder. İşte o zaman Sismondi ile aynı görüşü pay-

[48] Rossi, *Cours d'Econ, Polit.*, Bruxelles 1842, s. 370.

laşır: "emek kapasitesi ... satılmadığı sürece bir hiçtir."[49]

İşgücünün bir meta olarak kendine özgü mahiyetinden çıkan sonuçlardan birisi, kullanım-değerinin, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmenin tamamlanmasıyla, alıcının eline doğrudan doğruya geçmemesidir. Üzerinde belli miktarda bir toplumsal emek harcandığı için öteki her meta gibi onun değeri de dolaşıma girmeden önce belirlenmiş haldedir; ama onun kullanım-değeri ancak daha sonra bu gücün harcanması ile ortaya çıkar. İşgücünün elden çıkartılması ve alıcı tarafından fiilen ele geçirilmesi, onun kullanım-değeri olarak kullanılması bir zaman aralığıyla ayrılmıştır. Ama, bir metaın kullanım-değerinin satışı yoluyla resmen elden çıkartılmasının, alıcıya fiilen teslim edilmesi ile aynı zamana raslamadığı hallerde, alıcının parası, genellikle ödeme aracı olarak iş görür.[50] Kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu her ülkede, sözleşmeyle belirlenen süre içersinde, işgücü kullanılmadan önce ödemenin yapılmaması bir gelenektir, örneğin her hafta sonunda ödenir. Bunun için, her zaman, işgücünün kullanım-değeri, kapitaliste avans olarak verilir: emekçi, henüz karşılığını almadığı işgücünün satınalıcı tarafından tüketilmesine izin vermekte, ve her yerde kapitaliste kredi açmaktadır. Bu kredinin bir hayal ürünü olmadığı yalnız kapitalistin iflâsı[51] üzerine zaman zaman işçinin uğradığı ücret kayıpları ile değil, bir dizi uzun süreli sonuçlarla da görülür.[52] Bununla birlikte, para ister satınalma, ister öde-

[49] Sismondi, *Nouv. Princ. etc.*, c. I, s. 112.

[50] "Her iş, yapılıp bittikten sonra ödenir." (*An Inquiry into those Pirinciples Respecting the Nature of Demand. &c.*, s. 104.) "Ticarî kredi, üretimin ilk yaratıcısı işçinin, tasarrufları nedeniyle, yaptığı işin ücretini haftanın, on beş günün, ayın, üç ayın sonuna kadar bekleyebilecek hale gelmesiyle başlamış olmalıdır." (Ch. Ganilh, *Des Systémes d'Econ. Polit.*, 2. baskı, Paris 1821, c. II, s. 150.)

[51] "İşçi çaba ve hünerini ödünç verir", ama, Storch kurnazca şunu ekler: o "ücretini kaybetmekten" başka "hiç bir şeyini tehlikeye sokmamıştır işçi kendisinden maddî olarak hiç bir şey vermez." (Storch, *Cours d'Econ. Polit.*, Petersburg 1815, c. II, s. 37.)

[52] Bir örnek: Londra'da iki çeşit fırıncı vardır; ekmeği tam değeri üzerinden satan "tam fiyatlı" fırıncılar, değerinin altında satan, "düşük fiyatlı" fırıncılar. Bu sonuncular, toplam fırıncı sayısının dörtte üçünden fazlasını meydana getirirler. ("Fırıncı kalfasının şikâyetlerini" incelemekle görevli hükümet komiseri H. S. Tremenheere'in raporu, s. XXXII, Lond. 1862.) Ucuzcuların hemen hepsi, beslenmeye ve sağlığa zararlı şap, sabun, potas, tebeşir, Derbyshire taşı tozu ve benzeri şeylerle karıştırılmış bozuk ekmek satarlar. (Yukarıda sözü edilen Mavi Kitap ile, "Hileli ekmek konusunda 1855 tarihli komitenin" hazırladığı rapora ve Dr. Hassall'ın, *Adulteration Detected,* 2. baskı, Lond. 1861, yapıtına bakınız.) 1855 tarihli komitede verdiği ifadede Sir

me aracı olarak iş görsün, bu, meta değişiminin mahiyeti üzerinde hiç bir değişiklik yapmaz. İşgücünün fiyatı, sonuna kadar gerçekleştirilmemesine karşın, konut kiralarında olduğu gibi, sözleşme ile saptanılır. İşgücü, karşılığı ancak daha sonra ödenmesine karşın satılmış olur. Taraflar arasındaki ilişkinin açık olarak kavranabilmesi için, işgücü sahibinin her satışta, sözleşmede belirtilen karşılığı derhal aldığını geçici olarak kabul etmek faydalı olacaktır.

Şimdi artık bu özel metaın, işgücünün sahibine, satınalan tarafından ödenen değerin nasıl belirlendiğini biliyoruz. Satınalanın değişimle elde ettiği kullanım-değeri, kendisini, ancak fiilen kullanılmakla, işgücünün tüketimi ile ortaya koyar. Para sahibi bu amaç için hammadde gibi her şeyi piyasadan satınalır ve bunların tam değerlerini öder. İşgücünün tüketimi, metaların ve ar-

John Gordon şöyle diyordu: "Yapılan bu karıştırma ve hileler sonucu, günde iki libre ekmekle karnını doyuran yoksul bir insan, sağlığı üzerindeki bozucu etkileri bir yana, besleyici maddelerden ancak dörtte birini alabilmektedir." Themenheere (*l.c.*, s. XLVIII) işçi sınıfının büyük bir kısmının bu hilenin pekâlâ farkında oldukları halde, şap, toz-toprak gibi şeyleri niçin satın aldıkları konusunda şöyle diyor: "Fırıncılarından ya da bakkallarından keyiflerince yaptıkları ya da sattıkları ekmeği satınalmak onlar için bir zorunluluktur." Hafta sonundan önce ücretlerini alamadıkları için, "ailelerinin hafta boyunca yedikleri ekmeğin parasını, hafta sonundan önce ödeyemezler" ve Tremenheere, tanıkların ifadeleri konusunda şunları ekliyor: "Bu karıştırmalardan meydana gelen ekmeğin, sırf bu şekilde satılmak üzere yapıldığı esef edilecek bir gerçektir." Birçok İngiliz ve daha da çok İskoç tarım bölgelerinde ücretler onbeş günde bir ve hatta ayda bir ödenir; ödemeler arasındaki bu uzun aralıklar sonucu tarım işçileri veresiye alışveriş yapmak zorunda kalırlar. Daha yüksek fiyatla satınalma zorunda oldukları gibi aslında ona veresiye veren dükkâna da bağlanmış durumdadırlar. Böylece örnegin, ücretlerin aylık ödendiği Wilts'de Horningham'da, başka yerde bir stone için 1 şilin 10 peni ödediği aynı unu, buralarda 2 şilin 4 peniye ancak satınalabilir. (Medical Officer of Privy Council'in Halk Sağlığı konusunda Altıncı Raporu, 1864, s. 264.) "Paisley ve Kilmarnock'daki mürettipler, greve gitmek suretiyle, ücretlerin azlık olarak ödenmesi yerine on beş günde bir ödenmesini zorla kabul ettirirler." (31 Ekim 1853 tarihli Fabrika Denetmenleri Raporları, s. 34.) İşçinin kapitaliste açtığı kredinin daha güzel bir sonucu olarak da, pek çok İngiliz kömür madenlerinde kullanılmakta olan bir yönteme işaret edebiliriz; buralarda işçiye ancak ay sonunda ücret ödenir ve bu arada madenci, çoğu kez mal şeklinde olan ve bedelini sonradan piyasa fiyatının üzerinde ödemek zorunda kaldığı şeyleri kapitalistden avans olarak alır (*Truck-system*, takas sistemi). "İşçilere ücretlerini ayda bir defa ödemek ve her hafta sonunda avans vermek kömür madeni patronları arasında uygulanagelen bir usuldür. Avanslar dükkânda ödenir: (yani, patronlara ait dükkânda) "işçiler bir eliyle aldıklarını diğeriyle buralara yatırırlar." (*Children's Employment Commission, III. Report*, Lond. 1864, s. 38, n. 192.)

tı-değerin birlikte ve aynı zamanda üretimidir. İşgücünün tüketimi, diğer her türlü metada olduğu gibi, piyasanın ya da dolaşım alanının sınırları dışında tamamlanır. Bay Parababasını ve işgücü sahibini birlikte yanımıza alarak bir süre için, her şeyin ortada ve herkesin gözüönünde geçtiği bu gürültülü alanı bırakıyoruz ve herkesçe, kapısında, "işi olmayan giremez!" levhası ile bizi karşılayan, gizli kapalı üretim alanına geçiyoruz. Burada biz, yalnız sermayenin nasıl ürettiğini değil, ama nasıl üretildiğini de göreceğiz. Ve nihayet kâr sağlamanın sırlarını da zorlayacağız.

Sınırları içersinde işgücü satım ve alımının sürüp gittiği ayrıldığımız bu alan, aslında, insanın doğuştan varolan haklarının tam bir cenneti idi. Burada egemen olan sadece Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır.* Özgürlüktür, çünkü, metaın, diyelim işgücünün hem alıcısı hem satıcısı sadece kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar. Serbest taraflar olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinden başka bir şey değildir. Eşitliktir, çünkü birbirleriyle basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler ve eşdeğeri eşdeğerle değiştirirler. Mülkiyettir, çünkü taraflar kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunur. Ve Bentham'dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür. Bunları bir araya getiren ve ilişki içersine sokan tek güç, bencillik, kazanç ve özel kişisel çıkardır. Herkes yalnız kendini düşünür, kimse geri kalana kulak asmaz, ve böyle yaptıkları için de, şeylerin önceden düzenlenmiş uyumu gereği ya da kâdiri mutlak ve takdiri ilahi ile hepsi de, herkesin mutluluğu ve yararı adına, kendi karşılıklı çıkarları adına elbirliği ile çalışırlar.

"Vülger serbest-ticaretçi"lerin görüşlerini, fikirlerini ve sermaye ile ücrete dayanan toplum hakkındaki yargılarının ölçüsünü aldıkları bu basit dolaşım ve meta değişimi alanından çıkarken, *dramatis personæ*'lerimizin yüzlerinde bir değişiklik olduğunu görüyoruz. Eski para sahibi, şimdi kapitalist olarak önde çalımla yürüyor; işgücü sahibi onun emekçisi olarak peşisıra onu izliyor. Biri önemli insan pozunda, sırıtkan, işbilir; öteki sıkılgan, çekingen, kendi derisini pazara götüren ve yüzülmekten başka umudu olmayan bir kimse gibi.

* Jeremy Bentham, İngiliz hukuk yazarı, faydacılığın kurucusu. *Kapital*'in "Artı-değerin Sermayeye Dönüşümü" bölümünde, (c. 1, yirmidördüncü bölüm, beşinci kesim) Marx, ona ayırdığı uzun bir notta, onu şöyle adlandırır: "burjuva budalalığının dehası." —*ç*.

ÜÇÜNCÜ KISIM

MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ

YEDİNCİ BÖLÜM

İŞ-SÜRECİ VE ARTI-DEĞER ÜRETİM SÜRECİ

BİRİNCİ KESİM. — İŞ-SÜRECİ YA DA KULLANIM-DEĞERLERİNİN ÜRETİMİ

Kapitalist, işgücünü, kullanmak için satınalır; kullanılan bu işgücü, emeğin kendisidir. İşgücünü satınalan, satıcıyı çalıştırarak işgücünü tüketir. Çalışarak, işgücü sahibi, daha önce yalnızca potansiyel olan işgücünü fiilî eyleme çevirir, işçi olur. Emeğinin bir metada yeniden ortaya çıkması için, her şeyden önce, onu, yararlı bir iş üzerinde, herhangi bir gereksinmeyi karşılayabilecek bir şey üzerinde harcaması gerekir. Demek ki, kapitalistin, işçiye ürettirdiği belli bir kullanım-değeri, özel bir maldır. Kullanım-değerlerinin ya da malların üretiminin kapitalistin denetimi altında ve onun adına yapılması gerçeği, bu üretimin genel niteliğini değiştirmez. Bu nedenle, biz, ilkönce, iş-sürecini, belli toplumsal koşullar altında aldığı özel biçimlerden bağımsız olarak incelemek durumundayız.

İş, her şeyden önce, hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddî tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürün-

lerini kendi gereksinmelerine uygun bir biçimde ele geçirebilmek için, kollarını, bacaklarını, kafasını, ellerini ve vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, doğa güçlerinden birisi olarak onun karşısına geçer. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi mahiyetini de değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir ve bunları dilediği gibi hareket etmeye zorlar. Biz, şimdi burada, bize hayvanı hatırlatan ilkel içgüdüsel iş biçimleri ile ilgili değiliz. İnsanın işgücünü pazara bir meta olarak satmak için getirdiği durum ile başlangıçtaki içgüdüsel aşamasında olan insan emeğinin durumunu birbirinden ayıran çok büyük bir zaman aralığı vardır. Biz emeği, sırf insana özgü biçimi içersinde ele alıyoruz. Örümcek işini dokumacıya benzer şekilde gördüğü gibi, arı da peteğini yapmada pekçok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını gerçekte kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir. Her iş-süreçinin sonunda, daha önceden işçinin imgesinde başlangıç halinde varolan bir sonuç elde ederiz. İşçi, üzerinde çalıştığı malzemede sadece bir biçim değişikliği yapmakla kalmaz, aynı zamanda, onun *modus operandi*'sini bir yasa haline getiren kendi amacını da gerçekleştirir ve kendi iradesini bu amaca tâbi kılmak zorundadır. Bu tâbi oluş, geçici bir şey de değildir. Bu süreç, organlarının çalışmasının yanısıra, bütün iş boyunca, işçinin iradesinin amacıyla sürekli olarak uyum halinde olmasını gerektirir. Bu, sıkı bir dikkat demektir. İşin mahiyeti ve yapılma biçimi onun için ne kadar az çekici ise ve bu nedenle de hem beden hem kafa gücünü kullanma yönünden ne kadar az zevk alırsa o derecede dikkatli olmak zorundadır.

İş-sürecinin basit öğeleri şunlardır: 1. insanın kişisel faaliyeti, yani bizzat iş; 2. işin konusu, ve 3. iş araçları.

İnsana gerekli şeyleri ya da yaşama araçlarını kullanıma hazır olarak sunduğu[1] bakir toprak (ekonomik bakış açısından su da ona dahildir) insandan bağımsız olarak vardır ve insan emeğinin evrensel konusudur. Çevresiyle yakın bağlarını ancak emeğin çözdüğü her şey, doğanın kendiliğinden sağladığı ve emeğin işlediği konulardır. Yakaladığımız ve yaşadığı ortamdan çekip aldığımız balık, bakir ormanda devirdiğimiz tomruk ve maden yatakların-

[1] "Yeryüzünün doğal ürünleri, az miktarda ve insandan tamamen bağımsız olmalarıyla, sanki, onu çalışmaya sevketmek ve kendi servetini yaratmaya teşvik etmek üzere genç bir insana verilen az miktarda para gibi, doğa tarafından sağlanıyor gibidir." (James Steuart, *Principles of Polit. Econ.*, edit. Dublin 1770, c. I, s. 116.)

dan çıkardığımız maden cevherleri, bunun örnekleridir. Öte yandan, eğer emeğin konusu, deyim yerindeyse, daha önceki bir emeğin süzgecinden geçmişse, buna, hammadde diyoruz; daha önce çıkartılmış olan ve yıkanmaya hazır maden cevheri gibi. Bütün hammaddeler emeğin konusudur, ama her emek konusu hammadde değildir; bu, her şey daha önce harcanan emek yoluyla bir değişiklik geçirdikten sonra ancak hammadde olabilir.

İş aracı, işçinin kendisi ile iş konusu arasına soktuğu ve faaliyetinin ileticisi olarak yararlandığı bir şey ya da şeyler bileşimidir. Amaçlarına uygun başka maddeleri yapmak için bazı maddelerin mekanik, fizik ve kimyasal özelliklerinden yararlanır.[2] İnsanın kendi organlarını iş araçları gibi kullanarak topladığı meyve gibi hazır yaşama araçlarını bir yana bırakırsak, işçinin ilk sahip olduğu şey, işin konusu değil, işin araçlarıdır. Böylece doğa onun faaliyetinin organlarından birisi haline geliyor, onu kendi organlarına katıyor ve İncil'e rağmen kendisine yeni bir boyut eklemiş oluyor. Toprak onun ilk kileri olduğu gibi ilk alet deposu da oluyor. Toprak, ona, örneğin fırlatmak, öğütmek, basmak, kesmek için vb. taşlar sağlıyor. Toprak kendi başına bizzat iş aracıdır, ama tarımsal amaçlarla kullanılmak istendiği zaman bir dizi başka araçlara ve oldukça gelişmiş bir emeğe gerek duyuluyor.[3] Emeğin geçirdiği çok az bir gelişme bile, hemen özel olarak hazırlanmış araçlara gerek gösteriyor. Bu yüzdendir ki, en eski mağaralarda taştan yapılmış alet ve silâhlara raslıyoruz. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinde ehlileştirilmiş hayvanlar, yani belli bir amaç için yetiştirilmiş ve emek verilerek bazı özellikleri değiştirilmiş hayvanlar, özel olarak hazırlanmış taşlar, ağaçlar, kemikler ve hayvan kabuklarının yanısıra bellibaşlı iş araçları ödevini görüyorlar.[4] Bazı hayvan türleri arasında rüşeym halinde varolmakla birlikte, iş araçlarının kullanımı ve yapımı, insanın iş-sürecinin özgül özelliğidir ve Franklin bu nedenle insanı alet yapan

[2] "Akıl, güçlü olduğu kadar kurnazdır da. Aklın kurnazlığı, başlıca, objelerin kendi özelliklerine uygun olarak birbirleri üzerinde etki ve tepkide bulunmasına yol açarak, böylece, sürece doğrudan doğruya müdahale etmeksizin, aklın amacının yerine gelmesini sağlayan aracılık faaliyetinde görülür." (Hegel, *Enzyklopädie, Erster Theil, Die Logik*, Berlin 1840, s. 382.)

[3] Diğer yönlerden değersiz olan yapıtında (*Théorie de l'Econ. Polit.*, Paris, 1815) Ganilh, fizyokratlara karşı, gerçek anlamıyla tarımın başlamasından önce gerekli süreçlerin uzun bir listesini çarpıcı bir biçimde sıralar.

[4] Turgot, *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses* (1766) adlı yapıtında, ehlileştirilmiş hayvanların, uygarlığın başlangıç dönemindeki önemine dikkati çekmiştir.

hayvan diye betimliyor. Geçmişteki iş araçlarının kalıntıları, toplumun artık yokolmuş ekonomik biçimlerinin aydınlığa kavuşturulmasında, tıpkı nesli tükenmiş hayvan türlerinin saptanmasında fosilleşmiş kemiklerin taşıdığı önemi taşıyorlar. Birbirinden farklı ekonomik çağların ayırdedilmesinde işe yarayan şey, yapılan eşyalar değil, bunların nasıl ve hangi araçlarla yapıldıklarıdır.[5] İş araçları yalnız insan emeğinin ulaştığı gelişme derecesinin bir ölçüsünü vermekle kalmıyor, bunlar aynı zamanda işin yapıldığı toplumsal koşulların göstergeleri de oluyorlar. İş araçları içerisinde, bütünüyle alındığında üretimin kemikleri ve kasları diyebileceğimiz mekanik nitelikte olanlar, belli bir üretim çağının en kesin özellikleri konusunda, genel bir deyişle, üretimin dolaşım sistemi diyebileceğimiz ve sadece iş malzemesini saklamaya yarayan borulara, fıçılara, sepetlere ve küplere göre, daha kesin bilgiler verebilirler. Bu sonuncular, kimya sanayi ile birlikte önemli bir rol oynamaya başlarlar.

Daha geniş bir anlamda, iş araçları arasına, emeği iş konusuna doğrudan doğruya aktarmak için kullanılan ve bu nedenle şu ya da bu şekilde faaliyet iletkeni ödevi yapan araçlara ek olarak, iş-sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün nesneleri katabiliriz. Bunlar, doğrudan sürece girmezler, ama bunlar olmaksızın da süreç ya hiç yer almaz ya da ancak bir ölçüde yer alabilir. Bu türden evrensel iş aracı olarak yeryüzünü bir defa daha karşımızda görürüz; işçiye bir *locus standi* ve faaliyeti için bir iş alanı sağlayan odur. Daha önceki bir işin şonucu olan ve aynı zamanda bu sınıfa dahil olan araçlar arasında işlikleri, kanalları, yolları ve benzerlerini buluyoruz.

İş-sürecinde, insan faaliyeti, demek ki, iş araçlarının yardımı ile üzerinde çalışılan malzemede, başlangıçta tasarlanan bir değişikliği meydana getiriyor. Süreç, üründe sona erer, ve ürün, bir kullanım-değeridir. Doğanın sağladığı malzeme bir biçim değişikliğiyle insan gereksinmelerine uyarlanır. Emek, kendisini, konusuyla birleştirmiştir: emek maddeleştirilmiş, konu dönüştürülmüştür. İşçide hareket olarak ortaya çıkan şey, şimdi üründe hareketsiz,

[5] Çeşitli üretim dönemlerinin teknolojik yönden karıştırılmasında, metalar içerisinde en az önemli olanı, sözcüğün dar anlamıyla, lüks eşyalardır. Tüm toplumsal hayatın ve bu nedenle bütün gerçek tarihin temeli olan maddî üretim koşullarındaki gelişmeyi, yazılı tarihimiz şimdiye değin ne denli az dikkate alsa da, tarih-öncesi çağlar, gene de, tarihî denilen sonuçlara göre değil, materyalist araştırmaların sonuçlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu dönemler, kullanılan aletler ile silâhların malzemesine göre, yani taş, bronz ve demir çağları olarak ayrılmışlardır.

sabit bir nitelik olarak görülür. Demirci döver ve ürün dövülmüş demirdir.

Eğer sürecin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçların, hem de iş konusunun üretim araçları olduğu,[6] ve işin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkca görülür.[7]

Bir kullanım-değeri, iş-sürecinden ürün olarak çıkarken, öteki kullanım-değerleri, daha önceki emeğin ürünleri, sürece üretim araçları olarak girerler. Aynı kullanım-değeri, hem daha önceki sürecin ürünü, hem de daha sonraki sürecin üretim aracıdır. Bunun için, ürünler, sadece sonuç değil, aynı zamanda emeğin temel koşullarıdır.

İçersinde madencilik, avcılık, balıkçılık ve tarım gibi (sadece bakir toprağın tarıma hazırlanması yönünden) doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan emek malzemesi bulunan istihraç sanayii dışında, sanayiin bütün kolları, emeğin süzgecinden geçmiş olan nesneler, daha önce emeğin ürünleri olan hammaddeler üzerinde çalışırlar. Tarımda tohum böyledir. Doğanın ürünleri olarak görmeye alışkın olduğumuz hayvanlar ve bitkiler, bugünkü biçimlerinde yalnızca, diyelim geçen yılın ürünleri değil, insanın denetimi altında ve onun emeği aracılığı ile kuşaklar boyu süren tedrici bir dönüşümün sonucudur. Zaten, çoğu zaman, iş araçları, en dikkatsiz gözlemciye bile, geçmiş çağlardaki emeğin izlerini belli eder.

Hammadde, ürünün anamaddesi olabileceği gibi onun yapısına bir yardımcı olarak da girebilir. Yardımcı madde, buhar kazanının altındaki kömür, çarkların yağı, yük beygirlerinin samanı gibi, iş araçlarınca tüketileceği gibi, keten bezini ağartmada klor, demir elde etmede kömür, yünün boyanmasında boya maddesinde olduğu gibi, hammadde de bir değişiklik yapılması için ona katılabilir ya da iş yerlerini ısıtmak ve aydınlatmak için kullanılan malzemede olduğu gibi işin yürütülmesine yardımcı olabilir. Ana madde ile yardımcı arasındaki fark gerçek kimya sanayiinde ortadan kalkar, çünkü burada hiç bir hammadde ürünün cevherinde ilk bileşimi ile görülmez.[8]

[6] Örneğin, yakalanmamış bir balığın, balıkçılık sanayiinde üretim aracı olarak kabul edilmesi düşünceye aykırı gibi görünebilir. Ama şimdiye değin, hiç kimse, balık olmayan sularda balık avlama usulünü keşfedememiştir.

[7] Üretken emeğin ne olduğunu yalnız iş-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, hiç bir zaman, kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz.

[8] Storch, gerçek hammaddelere, "*matières*" ve yardımcı malzemeye, "*ma-*

Her nesne çeşitli özellikler taşır ve bunun için de farklı yerlerde kullanılabilir. Bu nedenle aynı ürün, çok farklı süreçlerde, hammadde olarak iş görebilir. Örneğin buğday, değirmencinin, nişasta yapımcısının, içki damıtıcısının ve hayvan yetiştiricisinin hammaddesidir. Ayrıca kendi üretimine tohum halinde hammadde olarak girdiği gibi, kömür de, kömür madenciliğinin hem bir ürünüdür hem de bir üretim aracıdır.

Ayrıca, belli bir ürün, aynı süreçte, hem iş aracı olarak, hem de hammadde olarak kullanılabilir. Örneğin hayvan beslemede, hayvan, hem hammadde, hem de gübre üretiminin bir aracıdır.

Derhal tüketime hazır olmakla birlikte, bir ürün, daha sonraki ürün için hammadde olabilir; üzümün, şarabın hammaddesi olması gibi. Öte yandan, emek, bize, ürününü sadece hammadde olarak kullanabileceğimiz şekilde verebilir; pamuk, iplik ve dokuma ipliği durumunda olduğu gibi. Kendisi ürün olmakla birlikte, böyle bir hammadde bir dizi farklı süreçlerden geçebilir: bunların herbirinde daima değişen şekillerde hammadde olarak onu tam bir ürün haline getireceği son sürece kadar, bireysel tüketime ya da iş aracı olarak kullanılmaya hazır tam bir ürün olarak ortaya koyduğu serinin son sürecine kadar iş görür.

Görüyoruz ki, bir kullanım-değeri ister hammadde, ister iş aracı ya da ister ürün olarak alınsın, bu tamamıyla iş-sürecindeki göreviyle orada işgal ettiği konumla belirlenir: bu değiştikçe, niteliği de değişir.

Bu nedenle, bir ürün, yeni bir iş-sürecine üretim aracı olarak girer girmez ürün niteliğini yitirir ve süreçte sadece bir öğe halini alır. İplikçi, iği sadece bir eğirme aracı olarak kullanır, ve keten de sadece onun eğirmesi için bir malzemedir. Kuşkusuz, malzeme ve iğ olmaksızın iplik eğirmek olanaksızdır; ve bunun için de, eğirme işleminin başlangıcında bu şeylerin ürün olarak var olmaları önkoşuldur: ama sürecin kendisinde, bunların daha önceki emeğin ürünleri olmasının hiç bir önemi yoktur; bu, tıpkı ekmeğin, çiftçinin, değirmencinin, fırıncının daha önceki emeklerinin ürünü olmasının, sindirim süreci için hiç bir önem taşımamasına benzer. Tersine üretim araçları, ürün olarak tam ve yetkin olmayışları yüzünden, herhangi bir süreçte kendilerini ürün nitelikleri ile ortaya koyarlar. Kör bir bıçak ya da çürük bir iplik, bıçakçı A'yı ya da iplikçi B'yi hatırlatır. Tamamlanmış ürüne taşı-

tériaux" der. Cherbuliez yardımcı maddeler için "*matières instrumentales*" terimlerini kullanır.

dığı yararlı nitelikleri kazandıran emek, artık görünmez olur.

Emeğin amaçlarına hizmet etmeyen bir makine yararsızdır. Ayrıca bir makine, doğa güçlerinin yıkıcı etkilerinden kendisini kurtaramaz. Demir paslanır, tahta çürür. Dokunmayan, örülmeyen iplik, boşa harcanmış pamuktur. Yaşayan emeğin bunlara el atması, ölüm uykusundan uyandırması, sadece muhtemel kullanım-değerleri olmaktan çıkartıp gerçek etken değerler haline getirmesi gerekir. Bunlar emeğin ateşinde yıkanarak, emek organizmasının esas unsuru olarak, eskiden olduğu gibi, süreçteki işlevlerini yerine getirmek için canlanırlar; gerçekte tüketilirler ama, yeni kullanım-değerlerinin, yeni ürünlerin temel öğeleri olarak, bireysel tüketim için geçim aracı olmaya her zaman hazır ya da yeni bir iş-süreci için üretim aracı olmaya hazır bir amaçla tüketilirler.

Öyleyse bir yandan tamamlanmış ürünler sadece iş-sürecinin sonuçları olmayıp onun zorunlu koşulları olduğu gibi, öte yandan bunların bu sürece girmeleri, canlı emekle temasa gelmeleri, kullanım-değeri niteliklerini korumaları ve kullanılabilmeleri için tek yol oluyor.

Emek maddî öğelerini, konusunu ve araçlarını kullandığı, bunları tükettiği için, bir tüketim sürecidir de. Bu üretken tüketim, bireysel tüketimden şöyle ayrılır: bireysel tüketimde canlı bireyin hayatta kalabilmesi için ürünler kullanılıp bitirilir, üretken tüketimde ise, ürünler, emeğin, canlı bireylerin işgücünün faaliyetlerinin devamı için tüketilir. Bunun için, bireysel tüketimin ürünü bizzat tüketicidir; üretken tüketimin sonucu ise, tüketiciden farklı bir üründür.

Öyleyse, araçları da konusu da zaten ürün olan emek, ürün yaratmak amacıyla bu ürünleri tüketir, ya da başka bir deyişle, bir dizi ürünü, başka bir dizi ürünün üretim aracı haline getirmek için tüketir. Ama nasıl ki, başlangıçta iş-sürecine katılanlar sadece insan ve ondan bağımsız olarak varolan yeryüzü ise, şimdi de biz hâlâ doğrudan doğruya doğanın sağladığı ve doğal maddeler ile insan emeğinin birleşimini temsil etmeyen pek çok üretim aracı kullanmaktayız.

Yukarda yapıldığı gibi, basit öğelerine indirgenen iş-süreci, kullanım-değerleri üretimi ve doğal maddelerin insan gereksinmelerini karşılar hale getirilmesi amacıyla girişilen bir eylemdir; insanla doğa arasında madde değişimini sağlamanın zorunlu koşuludur; insan varlığının doğa tarafından zorlanan ebedî koşuludur, ve bunun için de, bu varlığın her toplumsal evresinden bağımsız,

ya da daha doğrusu böyle her evrede ortaktır. Bu nedenle, işçimizi öteki işçilerle bağıntılı olarak göstermek gereksizdi; bir yanda insan ile emeğini, öte yanda doğa ile onun sağladığı maddeleri ele almakla yetindik. Çorbayı tadarak nasıl ki yulafı kimin yetiştirdiğini bilemezsek, bu basit süreç ile de onun hangi toplumsal koşullar altında yer aldığını kestiremeyiz; belki köle sahibinin zalim kamçısı, ya da kapitalistin şüpheli bakışları altında, belki Cincinnatus mütevazı tarlasını sürerken, belki de vahşî insan taşla yabanî hayvanları avlarken olmuştur.[9]

Şimdi biz, gene, sözde kapitalistimize dönelim. Onu, açık pazarda iş-süreci için gerekli bütün öğeleri, sürecin nesnel öğelerini, üretim araçlarını, ve öznel öğeyi, işgücünü satınaldıktan sonra terketmiştik. Bir uzmanın keskin gözleriyle, kendi özel ticaretine, diyelim iplikçiliğe, kunduracılığa ya da başka tür bir ticarete en uygun üretim araçlarını ve işgücünü seçmişti. Daha sonra, emeğiyle üretim araçlarını tüketmek için bu işgücünü kişiliğinde taşıyan işçiyi harekete geçirerek metaı, hemen satınalmış olduğu işgücünü harcamaya koyulur. İşçinin kendisi için değil de kapitalist hesabına çalışması gerçeği, açıktır ki, iş-sürecinin genel niteliğini değiştirmez; ayrıca, kunduracılıkta ya da iplikçilikte kullanılan özel yöntemler ve işlemler, kapitalistin işe karışmasıyla, doğrudan değişmez. Kapitalist, pazarda bulabildiği işgücünü almakla başlamak zorundadır ve bunun sonucu olarak, kapitalizmin doğmasından hemen önceki dönemde bulunabilecek türde bir emekle yetinmek zorundadır. Emeğin sermayeye tâbi olmasıyla üretim yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler ancak daha sonraki bir dönemde yer alabilir; bu yüzden de, daha sonraki bir bölümde ele alınması doğru olacaktır.

Kapitalistin işgücünün tüketilmesi haline dönüştürdüğü iş-süreci, kendine özgü iki olgu gösterir. Birincisi, işçi, emeğinin ait bulunduğu kapitalistin denetimi altında çalışır; kapitalist, işin usulüne uygun yapılmasına, üretim araçlarının akıllıca kullanılmasına büyük bir dikkat gösterir. Böylece gereksiz hammadde israfı olmayacağı gibi, araçların zorunlu olarak işde yıpranmasının ötesinde yıpranma ve aşınması da önlenmiş olur.

[9] Olağanüstü bir mantıkî kavrayışla Albay Torrens, vahşilerin bu taşında sermayenin başlangıcını keşfeder. "Vahşinin peşine düştüğü yabanî hayvana fırlattığı ilk taşta, ulaşamadığı meyveye vurmak için kavradığı ilk sopada, bir eşyaya, bir diğerini elde etmeye yardımcı olması amacıyla sahip olma olayına tanık oluyoruz ve buradan da sermayenin başlangıcını keşfediyoruz." (R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth,* &c., s. 70-71.)

İkincisi, ürün, onu doğrudan üretenin, işçinin değil, kapitalistin malıdır. Diyelim bir kapitalist, bir günlük işgücünün değerini ödüyor; böylece bu gücü bir günlüğüne kullanma hakkı herhangi bir meta gibi, sözgelişi bir günlüğüne kiraladığı at gibi, ona ait oluyor. Metaı satınalan onu kullanma hakkını satınalıyor, ve işgücünü satan, emeğini vererek aslında, sattığı kullanım-değerinden ayrılmış olmaktan başka bir şey yapmamıştır. İşyerine adımını attığı anda, işgücünün kullanım-değeri, ve bundan ötürü de emek olan onun kullanımı artık kapitaliste aittir. İşgücünü satın almakla kapitalist, emeği, bu canlı mayayı, ürünün cansız öğeleri ile birleştirir. Onun açısından iş-süreci, satınaldığı metaın, yani işgücünün tüketiminden başka bir şey değildir; ne var ki, bu tüketim, ancak işgücünün üretim araçları ile tamamlanmasıyla gerçekleştirilebilir. İş-süreci, kapitalistin satınaldığı şeyler, yani onun malı haline gelen şeyler arasında cereyan eden bir süreçtir. Bu sürecin ürünü, tıpkı kilerinde mayalanma sürecini tamamlayan şarap gibi, gene kapitaliste aittir.[10]

İKİNCİ KESİM. — ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

Kapitalistin kendisine malettiği ürün, örneğin, iplik ya da kundura gibi bir kullanım-değeridir. Ama, her ne kadar kundura bir bakıma bütün toplumsal ilerlemenin temeli ve kapitalistimiz de keskin bir "ilerici" olmakla birlikte, gene de kunduranı, sırf kunduralara aşkından yapmaz. Kullanım-değeri, meta üretiminde *qu'on aime pour lui-même** bir şey değildir. Kullanım-değerlerini, kapi-

[10] "Ürünlere, bunlar sermayeye dönüşmeden önce sahip olunur; bu dönüşme, bu gibi sahip olunmalardan onları kurtaramaz." (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté*, edit. Paris, 1841, s. 54.) "Proletarya emeğini, belli miktarda zorunlu tüketim maddesi karşılığında satmakla, ürün üzerinde bir pay sahibi olmak talebinden tamamen vazgeçer. Ürünlere sahip olma biçimi gene eskisi gibi kalır; bu sözünü ettiğimiz anlaşma ile herhangi bir değişikliğe uğramaz. Ürün bütünüyle, hammaddeyi ve zorunlu tüketim maddelerini sağlayan kapitaliste ait olur; bu, mal edinme yasasının kesin bir sonucu olup bu yasanın temel ilkesi, her işçinin ürettiği şey üzerinde mutlak bir sahiplik hakkı vardır diyen ilkenin tam tersidir." (*l.c.*, s. 58.) "İşçiler emekleri karşılığında ücret aldıkları zaman ... kapitalist, yalnız sermayenin (üretim araçları demek istiyor) sahibi olmakla kalmaz, emeğin de sahibi olur. Eğer ücret olarak ödenen şey, genellikle kabul edildiği gibi sermaye kavramı içersine giriyor ise, sermayeden ayrı olarak emeği sözkonusu etmek saçmadır. Bu anlamda kullanılan sermaye sözcüğü, emeği de, sermayeyi de kapsar." (James Mill, *Elements of Pol. Econ.* &c., ed. 1821, s. 70, 71.)

* Kara gözleri için sevilen anlamında Fransızca bir deyim. —ç.

talistler, sırf değişim-değerinin maddî özü ve taşıyıcısı oldukları için ve sürece üretirler. Kapitalistimizin gözünde iki amaç vardır: önce, değişim-değeri olan bir kullanım-değeri üretmek ister, yani satılacak bir mal, bir meta üretmek ister; sonra, değeri, üretiminde kullanılan metaların toplam değerlerinden daha fazla olan bir meta üretmek ister; yani ürettiği şeyin değeri, serbest piyasadan satınaldığı üretim araçları ve işgücünden fazla olmalıdır. Amacı yalnız kullanım-değeri değil, onunla birlikte meta üretmektir; yalnız kullanım-değeri değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, aynı zamanda artı-değer üretmektir.

Şurası hatırda tutulmalıdır ki, biz şimdi meta üretimini ele alıyoruz; oysa şimdiye değin sürecin yalnız bir yanını incelemiş bulunuyoruz. Metaların aynı zamanda hem kullanım-değeri hem de değer olması gibi, bunların üretim sürecinin de hem iş-süreci ve hem de bir değer yaratma süreci olması gerekir.*

Şimdi de üretimi, değerin bir yaratılışı olarak inceleyelim.

Her metaın değerinin, üzerinde harcanan ve kendisinde maddeleşen emek miktarıyla, üretimi için belli toplumsal koşullar altında gerekli çalışma-zamanı ile belirlendiğini biliyoruz. Bu kural, kendi adına yürütülen iş-sürecinin sonucu olarak, kapitalistimizin adına gerçekleşen ürün için de geçerlidir. Bu ürünün 10 libre iplik olduğunu varsayalım, ilk işimiz bunda gerçekleşmiş olan emek miktarını hesaplamak olacaktır.

İplik eğirmek için hammadde gereklidir; diyelim bu 10 libre pamuk olsun. Kapitalistimizin, bunu, sözgelişi 10 şiline, tam değerine satınaldığını varsaydığımıza göre, bu pamuğun değerini şimdilik incelememize gerek yoktur. Pamuğun üretimi için gerekli emek, bu fiyatla, toplumun ortalama emeği cinsinden ifade edilmiş bulunmaktadır. Gene diyelim ki, şimdilik işin gerektirdiği öteki tüm araçları temsil eden iğin aşınması ve yıpranması da 2 şilinlik bir değere eşit olsun. Eğer oniki şilinin temsil ettiği altın kütlesini üretmek için yirmidört saat ya da iki işgünü gerekirse, bundan, iplikte iki işgünlük emeğin maddeleşmiş olduğu sonucu çıkar.

İğin maddesinin bir ölçüde aşınıp yokolması ile pamuğun yeni bir şekle girmiş olması bizi yanıltmamalıdır. Genel değer yasasına göre eğer, 40 libre ipliğin değeri = 40 libre pamuğun değeri + tam bir iğin değeri ise, yani eşitliğin her iki yanındaki metaı

* Daha önceki bir dipnotta da belirtildiği gibi, İngilizcede, emeğin bu iki farklı yanı için iki ayrı deyim vardır: Basit İş-Sürecinde, Kullanım-Değerleri üretim sürecinde bu *Work* ["İş"]tir; Değer yaratma sürecinde, deyimin tam ekonomik anlamıyla, *Labour* ["Emek"]'tir. — *F. E.*

üretmek için aynı çalışma-zamanı gerekiyorsa, 10 libre iplik, 10 libre pamuk ve dörtte bir iğin eşdeğeri olur. Bu durumda biz, aynı çalışma-zamanının bir yanda 10 libre iplikte ve öte yanda 10 libre pamuk ile iğin bir kısmında maddeleştiğini düşünüyoruz. Öyleyse, değer, ister pamukta, ister iğde, isterse iplikte görünsün, değerin miktarında değişen bir şey olmaz. İğ ile pamuk yanyana duracaklarına, sürece birlikte katılmışlar, biçimleri değişmiş, ipliğe dönüşmüşlerdir; ama değerleri, olsa olsa ancak, bunların eşdeğerleri olan iplikle değişilmeleri olayındaki kadar etkilenmiştir.

Pamuğun, ipliğin hammaddesinin üretimi için gerekli olan emek, ipliğin üretimi için gerekli olan emeğin bir kısmıdır ve bu nedenle iplikte zaten vardır. Aynı şey, aşınmaksızın pamuğun eğrilmesi mümkün olmayan iğde maddeleşen emek için de sözkonusudur.

Demek ki, ipliğin değerinin ya da üretimi için gerekli işzamanının belirlenmesinde, önce pamuk ile iğin aşınan kısmının üretimi, sonra da pamuk ile iğin bir arada ipliği eğirmek için gerekli olup çeşitli zamanlarda ve farklı yerlerde yürütülen bütün özel süreçlere, bir ve aynı sürecin farklı ve birbirlerini izleyen evreleri olarak bakılabilir. İplikteki bütün emek geçmişte kalmış emektir; ve onu meydana getiren unsurların üretimi için gerekli işlemlerin, en son eğirme işlemine göre çok daha eskiden yapılmış olmasının hiç bir önemi yoktur. Bir evin yapımı için eğer belli bir miktarı emek, diyelim otuz gün gerekliyse, son günün işinin ilk günün işinden yirmi dokuz gün sonra yapılması ile eve dahil emek miktarı değişmiş olmaz. Bu nedenle hammadde ile iş araçlarındaki emek, eğirme işlemine başlanmasından önce, eğirme sürecinin ilk aşamasında harcanan emek gibi ele alınabilir.

Üretim araçlarının, yani pamukla iğin on iki şilinde ifadesini bulan değerleri, bunun için, ipliğin değerini, ya da başka bir deyimle ürünün değerini teşkil eden kısımlardır.

Yalnız, burada iki koşulun yerine getirilmesi gereklidir. Önce, pamuk ile iğ, bir kullanım-değerinin üretiminde beraberce çalışmalıdır; örneğimizde bunların ikisinin iplik haline gelmesi gerekir. Değer, doğmuş bulunduğu özel kullanım-değerinden bağımsızdır, ama bir tür kullanım-değerinde somutlaşmış olması da gerekir. Sonra, üretim süresinde harcanan zaman, belli toplumsal koşullar altında gerçekten gerekli süreyi aşmamalıdır. Bunun için, eğer 1 libre iplik eğirmek için 1 libre pamuk yetiyorsa, 1 libre ipliğin üretiminde bu ağırlıkta pamuktan fazlasını tüketmemek için dikkat gösterilmesi gerekir; iğ için de aynı şey sözkonusudur. Ka-

pitalist, çelik bir iğ yerine altından yapılma bir iğ kullanma hevesine kapılsa bile, ipliğin değerinin hesaplanmasında dikkate alınan emek, çelik bir iğin üretilmesi için gerekli olan emektir, çünkü belli toplumsal koşullar altında bundan fazlası gereksizdir.

Şimdi artık, ipliğin değerinin, ne kadarının pamuktan ve ne kadarının iğden geldiğini biliyoruz. Bunun toplamı on iki şilin, ya da iki işgününün değerine eşittir. Bunun ardından inceleyeceğimiz nokta, ipliğin değerinde, iplikçinin pamuğa katmış olduğu emeğin ne kadar olduğudur.

Bizim artık bu emeği, iş-sürecini incelediğimiz zamankinden çok daha başka bir yönden ele almamız gerekiyor; biz daha önce bunu, sadece pamuğu ipliğe dönüştüren belli türden bir insan emeği açısından görmüştük; orada, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, emek, yapılan işe ne kadar uygun ise, o kadar iyi iplik elde edilirdi. İplikçinin emeği, orada, diğer türden üretken emekten özgül olarak farklı bir iş olarak görülmüştür; bir yandan özel amacı yönünden, yani iplikçilik yönünden farklıydı, öte yandan, faaliyetinin özel niteliği, üretim araçlarının özel mahiyeti ve ürününün özel kullanım-değeri yönünden farklıydı. İplikçilik işi için pamuk ile iğ gerekliydi, ama top yapımı için bunların hiç bir yararı yoktur. Burada ise tersine, iplikçinin emeği değer-yaratan, yani bir değer kaynağı olarak ele alındığı sürece top dökümcüsünün emeğinden, ya da bizi daha yakından ilgilendirmesi bakımından, pamuk yetiştiricisinin ve iğ yapımcısının üretim araçlarında geçerlilik kazanan emeklerinden hiç bir şekilde farklı değildir. İşte sadece bu özdeşlik nedeniyle, pamuk yetiştiriciliği, iğ yapımcılığı ve iplikçilik, birbirlerinden miktar olarak farklı olmakla birlikte, bir bütünün, yani ipliğin değerinin birer öğesini oluşturma niteliğine sahiptirler. Bizi burada ilgilendiren, emeğin niteliği, mahiyeti ve özgül özelliği değil, sadece miktarıdır. Bu da çok basit bir hesap işlemidir. Biz, eğirmenin, basit, maharet istemeyen bir emek, belli bir toplumsal durumun ortalama emeği olduğu varsayımından hareket ediyoruz. Bunun karşıtı varsayımın, hiç bir fark yaratmadığını ilerde göreceğiz.

İşçi çalışırken emeği devamlı bir dönüşüm içindedir: hareket olmaktan çıkar, hareketsiz bir eşya halini alır; işçinin çalışması olmaktan çıkar, üretilen bir şey halini alır. Bir saatlik eğirmenin sonunda bu hareket, belirli miktarda iplikle temsil edilir; başka bir deyişle, belirli miktardaki emek, yani bir saatlik emek pamukta somutlaşmış olur. Biz, emek yani iplikçinin harcadığı canlı kuvvet diyoruz, iplikçinin emeği demiyoruz; çünkü, özel eğirme işi bu-

rada eğiriciye özgü bir iş olarak değil, genel işgücünün harcanması olarak hesaba katılır.

Şimdi incelemekte olduğumuz süreçte, pamuğun ipliğe dönüştürülmesi işinde, belli toplumsal koşullar altında gerekli olandan fazla zaman harcanmaması çok önemlidir. Normal koşullar altında, yani ortalama toplumsal üretim koşulları içinde, *a* libre pamuğun *b* libre iplik haline getirilmesi için bir saatlik emek gerekiyorsa, 12*a* libre pamuk 12*b* libre iplik haline getirilmedikçe, bir günlük emek, 12 saatlik emek sayılamaz; çünkü değer yaratımında sadece toplumsal bakımdan gerekli zaman hesaba katılır.

Yalnız emek değil, hammadde ile ürün de, şimdi, bunları, saf ve yalın iş-sürecinde incelediğimizden çok farklı bir ışık altında görünürler. Hammadde, burada, belli nicelikte emeği emen bir şey ödevini görür. Bu emilmeyle, o, gerçekte, eğirilmiş olduğu için, eğirilme biçiminde işgücü ona katıldığı için, pamuk, ipliğe dönüşmüştür; ama ürün, iplik, şimdi, pamuğun emdiği emeğin bir ölçüsünden başka bir şey değildir. Eğer bir saatte 1 ²/₃ libre pamuk, 1 ²/₃ libre iplik halinde eğiriliyorsa, 10 libre iplik, 6 saatlik emeğin emildiğini belirtir. Belirli niceliklerde ürün —bu nicelikler deneyle belirlenmiştir— şimdi, belirli nicelikteki emeği, billurlaşmış işzamanının belirli bir kitlesinden başka bir şey temsil etmez. Bu ürünler, şu kadar saatlik ya da şu kadar günlük toplumsal emeğin maddeleşmesinden başka bir şey değildirler.

Artık bizi, burada, emeğin özel eğirme işi olması, konusunun pamuk ve ürününün iplik olması gerçeği, konunun kendisinin zaten ürün ve bu nedenle de hammadde olması gerçeğinden fazla ilgilendirmiyor. İplikçi eğer eğirme işinde değil de kömür madeninde çalışsaydı, işinin konusu, kömür, doğa tarafından sağlanmış olacaktı; ama gene de belirli bir nicelikte çıkartılmış kömür, örneğin bir kental kömür, belirli nicelikte emilmiş emeği temsil edecekti.

Satışı vesilesiyle, bir günlük işgücünün değerinin üç şilin ve altı saatlik emeğin, bu miktarda maddeleşmiş olduğunu kabul etmiştik; dolayısıyla, işçinin, günlük yaşama araçlarının ortalama miktarını üretmesi için bu miktarda bir emek gerekmektedir. Şimdi eğer bizim eğirici bir saat çalışmakla, 1 ²/₃ libre pamuğu, 1 ²/₃ libre ipliğe[11] dönüştürebiliyorsa, altı saatte 10 libre pamuğu, 10 libre ipliğe dönüştürecek demektir. Bu durumda, eğirme süreci sırasında pamuk altı saatlik emeği emmektedir. Üç şilin değerindeki al-

[11] Bu sayılar tamamen gelişigüzel alınmıştır.

tın parçasında da aynı nicelikte emek somutlaşmıştır. Öyleyse, sadece eğirme işiyle, üç şilinlik bir değer pamuğa katılmıştır.

Şimdi de, ürünün, 10 libre ipliğin toplam değerini ele alalım. İki buçuk günlük emek onda somutlamıştı ve bunun iki günü pamuk ile iğin aşınan kısmında, yarım günlük emek de eğirme süreci sırasında emilmişti. Bu iki buçuk günlük emek, ayrıca, on beş şilin değerindeki bir altın parçası ile temsil edilmiştir. Bu durumda, on beş şilin, 10 libre iplik için uygun bir fiyat, ya da bir libre ipliğin fiyatı bir buçuk şilindir.

Kapitalistimiz şaşkın şaşkın bakıyor. Ürünün değeri, konan sermayenin değerine tamıtamına eşittir. Koyduğu değer, büyümemiştir, artı-değer yaratılmamıştır ve sonuç olarak para, sermayeye dönüşmemiştir. İpliğin fiyatı onbeş şilindir, ve onbeş şilin, serbest piyasada, ürünü oluşturan unsurlara, yani aynı şeyin miktarı demek olan iş-sürecinin öğelerine harcanmıştır; on şilin pamuk için, iki şilin iğin aşınan kısmı için, üç şilin de işgücü için ödenmiştir. İpliğin kabaran değerinin, sadece pamukta, iğde ve işgücünde önceden varolan değerlerin bir toplamı olduğu için hiç bir yararı yok: böylesine varolan değerlerin basit toplamından artı-değerin çıkmayacağı besbelli.[12] Bu birbirlerinden ayrı değerler, şimdi, hepsi birden bir şey üzerinde toplanmış oluyor; ama bunlar, metaların satınalınmasıyla üç kısma bölünmeden önce, aynı on beş şilinin içerisinde idiler.

Aslında bu sonuçta, acayip olan bir şey yok. Bir libre ipliğin değeri, birbuçuk şilin olduğuna göre, kapitalistimiz, piyasadan 10 libre iplik alırken bunun için onbeş şilin ödeyecektir. Açıktır ki, bir insanın, bir evi hazır olarak satınalması ya da kendisi adına yaptırmış olması, o eve sahip olması için gerekli para miktarını ne artırır, ne eksiltir.

Ama vülger ekonomiye yatkın kapitalistimiz şöyle haykıracaktır: "Ama ben, paramı, daha fazla para kazanmak için yatırmış-

[12] Fizyokratların, tarımda harcanan emek dışındaki bütün emeği, üretken olmayan emek sayan öğretilerinin dayandığı temel önerme budur: ve bu, ortodoks iktisatçılar için çürütülemez bir önermedir. "Bir şeyin değerini bulmak için, onun üretimi için kullanılan diğer şeylerin değerlerinin hesaba katılması (örneğin, dokuma işçisinin temel tüketim maddelerinin değeri işlediği ketene katılır) yani, deyim yerindeyse, farklı değerlerin bir değer üzerinde kat kat yığılması, bu değerin aynı ölçüde büyümesi sonucunu verir. ... El zanaatları ürünlerinin fiyatlarının nasıl meydana geldiğini toplama terimi çok güzel gösterir: bu fiyat, kullanılan ve bir arada sayılan çeşitli değerlerin toplamından başka bir şey değildir; bununla birlikte, toplamak, çarpmak demek değildir." (Mercier de la Rivière, *l.c.*, s. 599.)

tım." Cehenneme giden yol da iyi niyetlerle döşendiği gibi, o da parasını, pekâlâ hiç üretim yapmadan çoğaltmak niyetinde olabilir.[13] Çevresine tehditler yağdırmaya başlar. Bir daha gafil avlanmayacaktır. Artık, metaları, bizzat imal etmek yerine pazardan alacaktır. Ne var ki, bütün kapitalist kardeşleri aynı şeyi yaparlarsa, piyasada istediği metaları nereden bulacaktır? Ve parasını da çıtır çıtır yiyemez. Karşısındakini inandırmaya çalışır: "Yaptığım fedakârlığı bir düşünün; bu onbeş şilini pekâlâ keyfimce harcayabilirdim; oysa ben bunu yapmadım, onu, üretken bir yolda tükettim, onunla iplik yaptım." Çok güzel, ve şimdi mükâfat olarak elinde vicdan azabı yerine, epeyce iplik vardır; ve bir cimri gibi davransaydı, kendisini kurtaramayacağı bir batağa saplanırdı; böyle bir dervişliğin nelere yolaçtığını daha önce görmüş bulunuyoruz. Üstelik, hiç bir şeyin olmadığı yerde kral haklarını kaybetmiştir; yaptığı fedakârlığın erdemleri ne olursa olsun, bunları sıralamaya gerek yoktur, çünkü ürünün değeri, üretim sürecine sürülen metaların değerlerinin toplamından ibarettir. Bırakalım kapitalistimiz, kendisini, erdemin ödülü gene kendisidir düşüncesiyle avutsun. Ama hayır, sızlanmaya devam eder. "İplik benim ne işime yarar, ben onu satmak için ürettim" der. Öyleyse bırakın satsın ya da özel doktoru MacCulloch'un aşırı üretim salgınına karşı hazırladığı koruyucu tedbirler reçetesi uyarınca ilerde sırf kendi gereksinmelerini giderecek şeyler üretsin. Şimdi de mızıklamaya başlar. "İşçi ortada bir şey olmadan yalnız kollarını bacaklarını kullanarak meta üretebilir mi?" diye sorar. "Emeğinin ancak onun aracılığı ile ve yalnız onun içinde somutlaşabileceği malzemeyi ona sağlayan ben değil miyim? Ve toplumun büyük kısmı yoksullardan oluştuğuna göre, üretim araçlarımla, pamuğumla ve iğimle topluma büyük bir hizmette bulunmuş olmuyor muyum? Yalnız topluma değil, ayrıca, yaşaması için gerekli şeyleri sağladığım işçi için de böyle değil mi? Yani bütün bu hizmetlerime karşı bana bir pay verilmeyecek mi?" Çok güzel ama, işçi de ona, pamuğu ile iğini ipliğe çevirmekle, eşdeğer bir hizmette bulunmadı mı? Üstelik burada hizmet diye bir şey sözkonusu değildir.[14] Hizmet, bir meta ya da emek olsun, bir kullanım-değerinin

[13] Böylece sermayesinin bir kısmını 1844-47 yılları arasında, demiryolu spekülasyonlarına yatırmak için üretken şekilde kullanmaktan çekti; ve gene Amerikan İçsavaşı sırasında, Liverpool pamuk borsasında oynamak üzere fabrikasını kapattı ve işçilerini sokağa attı.

[14] "Güzel giysiler giyin, süslen, yücelt kendini ... ama her kim ki, verdiğinden daha çoğunu ya da daha iyisini alır, bu tefeciliktir, ve hizmet değil

yararlı etkisinden başka bir şey değildir.[15] Ama bizim burada ele aldığımız şey, değişim-değeridir. Kapitalist, işçiye üç şilinlik bir değer ödedi ve işçi de, pamuğa kattığı üç şilinlik değerle tam bir eşdeğeri geri verdi: değere karşılık, değer vermiş oldu. Şimdiye kadar kesesi ile öğünen dostumuz birden işçinin mütevazı tavrına bürünür ve feryadı basar: "Bizzat ben de çalışmadım mı? İplikçinin başında denetleyicilik ve gözetleyicilik işini yapan ben değil miyim? Bu iş de değer yaratmıyor mu?" Gözcüsü ile yöneticisi bu sözlere bıyıkaltından gülerler. Bu arada o, yürekten bir kahkaha attıktan sonra, her zamanki tavrını yeniden takınır. Bize iktisatçıların tüm amentüsünü okumakla birlikte, bunun, aslında beş para etmeyeceğini söyler. O, bu ve buna benzer uyduruk bahaneleri ve laf cambazlıklarını, bu işten para kazanan ekonomi politik profesörlerine bırakır. O, pratik bir adamdır; işi dışında söylediklerini gerçi daima düşünerek söylemez ama, iş içerisinde ne yaptığını çok iyi bilir.

Konuyu biraz daha yakından inceleyelim. Bir günlük işgücünün değeri, 3 şilin ediyor, çünkü bizim varsayımımıza göre, yarım günlük emek, bu miktar işgücünde somutlaşıyor; çünkü işgücünün üretimi için gerekli günlük tüketim aracı, yarım günlük emeğe mal oluyor. Ama, işgücünde somutlaşmış geçmişteki emekle bunun harekete getirdiği canlı emek, işgücünün günlük muhafaza ve bakım masrafları ile bunun iş başında harcanması, birbirinden tamamen farklı iki şeydir. Bunlardan ilki işgücünün değişim-değerini belirler, ikincisi ise onun kullanım-değeridir. İşçiyi 24 saat süreyle canlı tutmak için yarım günlük emeğin gerekli oluşu onun bütün gün çalışmasına engel teşkil etmez. Bu nedenle, işgücü değeri ile bu işgücünün iş-süreci içersinde yarattığı değer birbirinden tamamen farklı

komşuya yapılan kötülüktür, tıpkı hırsızlık ve soygunculuk gibi. Hizmet ve yarar denilen her şey, komşuya yapılan hizmet ve sağlanan yarar değildir. Çünkü, zina eden bir kadınla bir erkek de birbirlerine büyük hizmette bulunur ve zevk verirler. Bir süvari, yol kesmek, tarlaları, evleri yağmalamakta yardımcı olduğu bir fesatçıya büyük hizmet etmiş olur. Papacılar bizimkilere, bunları bağlamadıkları, yakmadıkları ve hepsini öldürmedikleri ya da zindanlarda çürütmedikleri, ve ama hayatta bırakarak sadece ülkeden sürdükleri ya da ellerindekilerini almakla yetindikleri için büyük bir hizmette bulunuyorlar. Şeytan da kendi hizmetkârlarına paha biçilmez hizmette bulunur. ... Özetle, dünya, büyük, kusursuz ve günlük hizmet ve yararlarla doludur." (Martin Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg, 1540.)

[15] *Zur Kritik der Pol. Ök.*, s. 14'te [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 58n] bu noktada şuna işaret ediyorum: "J. B. Say ve F. Bastiat gibi iktisatçılar sınıfına, "hizmet" kategorisinin, nasıl büyük bir "hizmet"te bulunduğunu anlamak zor değildir."

büyüklüklerdir; kapitalistin işgücünü satınalırken gözönünde bulunduğu şey, işte iki değer arasındaki bu farktır. İşgücünün taşıdığı faydalı nitelikler ve iplik ile kunduranın bu nitelikler sayesinde yapılmış olması, onun için bir *conditio sine qua non*'dan* fazla bir şey değildir; çünkü değer yaratmak için emeğin yararlı bir şekilde harcanması gerekir. Onu gerçekten etkileyen şey, bu metaın, *sadece bir değer kaynağına sahip olması değil, onun sahip olduğundan daha fazla değerin kaynağı olması*, özgül kullanım-değerine sahip olmasıdır. Kapitalistin işgücünden beklediği özel hizmet budur ve bu alışverişte o, meta değişimi konusundaki "ebedî yasalar" uyarınca hareket eder. İşgücü satıcısı, başka herhangi bir meta satıcısı gibi, değişim-değerini gerçekleştirir ve onun kullanım-değerinden ayrılmış olur. Bunlardan birini vermeden diğerini alamaz. İşgücünün kullanım-değeri ya da bir başka deyişle emek, satılmış bulunan yağın kullanım-değeri, ne ölçüde yağcıya ait bulunursa o kadar satıcısına ait olur. Para sahibi bir günlük işgücünün değerini ödemiştir; bunun için onun bir günlük kullanımı, bir günlük emek ona aittir. İşgücünün günlük tüketimi yarım günlük çalışmaya malolmasına karşılık aynı işgücünün tam bir gün çalışabilmesi ve dolayısıyla bir gün zarfında kendisi için ödenenin iki katı değer yaratması, kuşkusuz satınalan için iyi bir şanstır, ama satıcı için hiç de bir haksızlık değildir.

Kapitalistimiz işte bu durumu önceden görmüştür ve kahkahasının nedeni de budur. İşçi, işyerinde, bu nedenle, yalnız altı saat değil, oniki saat süreyle çalışmak için gerekli üretim araçlarını hazır bulur. Tıpkı, altı saatlik iş sırasında 10 librelik pamuğumuzun altı saatlik emekle emilmesi ve 10 librelik iplik olması gibi, şimdi 20 libre pamuk 12 saatlik emeği emecek ve 20 libre ipliğe dönüşecektir. Öyleyse şimdi biz de bu uzatılmış sürecin ürününü inceleyelim. 20 libre iplikte beş günlük emek maddeleşmiştir ve bunun dört günü pamuğa ve iğin aşınan çeliğine tekabül eder, geri kalan bir gün ise eğirme süreci sırasında pamuk tarafından emilmiş bulunur. Altın ile ifade edilirse, beş günlük emek, otuz şilindir. Bu, aynı zamanda, 20 libre ipliğin, daha önce olduğu gibi, libresi birbuçuk şilinden fiyatıdır. Ama sürece giren metaların değerlerinin toplamı, 27 şilin tutmaktadır. İpliğin değeri ise 30 şilindir. Bu durumda ürünün değeri, onun üretimi için yatırılan değerden 1/9 daha büyüktür; yani 27 şilin, 30 şilin haline dönüşmüştür, ve üç şilinlik bir artı-değer yaratılmıştır. Oyun, nihayet meyvesini veriyor: para, ser-

* Vazgeçilmez koşul. —ç.

mayeye dönüşmüş oluyor.

Metaların değişimini düzenleyen yasalar hiç bir şekilde çiğnenmeden, sorunun bütün koşulları yerine getirilmiştir. Eşdeğer, eşdeğerle değişilmiştir. Kapitalist, alıcı olarak, her metaın, pamuğun, iğin ve işgücünün tam değerini ödemiştir. Ardından, her meta satın alanın yaptığı gibi, bunların kullanım-değerini tüketmiştir. Aynı zamanda üretilen metaların süreci de olan işgücünün tüketimi sonunda, 30 şilin değerinde 20 libre iplik elde edilmiştir.

Eskiden alıcı durumundaki kapitalist, şimdi pazara bir satıcı olarak, meta satıcısı olarak döner. İpliğini, tam değeri olan, libresi bir buçuk şilinden satmaktadır. Gene de dolaşımdan, başlangıçta koyduğundan üç şilin fazla çekmektedir. Bu değişim, paranın sermayeye dönüşümü, hem dolaşım alanının içinde, hem de dışında olmaktadır; dolaşımın içindedir, çünkü işgücünün pazardan satın alınmasıyla koşullanmıştır; dolaşımın dışındadır, çünkü, onun içerisinde yapılan tek şey, artı-değer üretimine, yani tamamen üretim alanına giren sürece sadece bir sıçrama tahtası teşkil etmesidir. Böylece *"tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"*.*

Kapitalist parasını yeni ürününün maddî unsurları, ve iş-sürecinin öğeleri olarak hizmet edecek metalara çevirmekle, canlı emeği bunların ölü cevherleri ile birleştirmekle, aynı zamanda, değere dönüştürür, yani geçmiş, maddeleşmiş ve ölü emeği sermayeye, kendi kendinin değerini artıran bir değere, üreyip çoğalan canlı bir canavara dönüştürür.

Eğer şimdi biz, değer üretmenin ve artı-değer yaratmanın iki sürecini karşılaştırırsak, ikincisinin belirli bir noktadan sonra birincinin devamından başka bir şey olmadığını görürüz. Eğer bir yandan, süreç, o noktadan, yani işgücü için kapitalistin ödediği değerin yerini tam eşdeğerinin aldığı noktadan sonra sürdürülmezse, bu, sadece bir değer yaratma sürecidir, eğer, öte yandan bu noktadan öteye devam ederse artı-değer yaratma süreci halini alır.

Bir adım daha atar ve değer üretme süreci ile saf ve basit iş sürecini karşılaştırırsak, bunlardan ikincisinin, kullanım-değerleri üreten yararlı emeği, çalışmayı içerdiğini görürüz. Burada, biz emeği belli bir malı üreten iş olarak düşünüyoruz; onu sadece nitel yönüyle, sonucu ve amacı bakımından görüyoruz. Ama, değer yaratma süreci olarak bakarsak, aynı iş-süreci, kendisini, sadece nicel yönüyle sunar. Burada sözkonusu olan, sadece, iş yapar-

* Mümkün olan dünyaların en iyisinde, her şey, daha iyi içindir. —ç.

ken işçinin harcadığı zaman, işgücünün yararlı olarak harcandığı süredir. Burada sürece katılan metalar, artık belirli ve yararlı bir nesnenin üretiminde, işgücünün zorunlu parçaları olarak hesaba katılmazlar. Bunlar, sadece, şu kadar miktardaki emilmiş ya da maddeleşmiş emeğin taşıyıcılarıdır; üretim araçlarında daha önce somutlaşmış olsun ya da, süreç sırasında işgücünün faaliyeti ile bunlara ilk kez katılmış olsun, her iki halde de ancak süresine göre hesaba katılır; duruma göre, şu kadar saat ya da gün harcanmıştır denir.

Bundan başka, herhangi bir malın üretimi için harcanan emeğin miktarı, belli toplumsal koşullar altında gerekli olduğu kadarıyla hesaba katılır. Bunun sonuçları çeşitlidir. Her şeyden önce, işin, normal koşullar altında yapılması gerekir. Eğer iplik eğirme ve bükme makinesi bu işte yaygın bir kullanım aracı ise iplikçinin eline öreke ya da elçıkrığı vermek anlamsız olur. Pamuğun da, çalışırken zaman kaybına yol açacak cinsten döküntü değil, bu işe uygun nitelikte olması gerekir. Yoksa iplikçi, bir libre iplik üretmek için toplumsal olarak gerekli olandan daha fazla zaman harcayacak ve bu zaman fazlasında, ne değer, ne de para yaratmış olacaktır. Ne var ki, sürecin maddî öğelerinin normal nitelikte olup olmaması, işçiye değil, bütünüyle kapitaliste bağlı bir husustur, ayrıca, işgücünün de ortalama yeterlikte olması gerekir. Kullanıldığı işkolunda yaygın ortalama hüner derecesine, yatkınlığa ve çevikliğe sahip olması gerekir; zaten kapitalistimiz de, böyle normal nitelikte işgücü satınalmak için gözünü dört açar. Bu gücün, normal sayılan ortalama bir çaba, toplumda yaygın bir yoğunluk derecesinde uygulanması gerekir; ve kapitalist de, zaten bunun böyle olmasına, işçinin bir an bile boş kalmamasına gerekli özeni gösterir. İşgücünün kullanılmasını belirli bir dönem için satınalmıştır ve bu hakkını kullanmada kararlıdır. Soyulmaya hiç niyeti yoktur. Nihayet, ve bu amaçla dostumuzun kendine özgü bir ceza yasası vardır, hammaddenin ya da üretim aletlerinin israf edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır, zira böylece israf edilen şey boşuna harcanan emek demektir, bu emek, üründe yer almaz ya da ürünün değerine dahil olmaz.[16]

[16] Bu, köle emeğine dayanan üretimin pahalılaşmasına yol açan durumlardan bir tanesidir. İşçi burada, eskilerin kullandıkları çarpıcı bir deyimle, yarı sesli alet olan hayvan ile sessiz bir alet olan iş araçlarından, ancak sesli bir alet olması ile ayrılır. Ama o, hem iş aracına, hem de hayvana, onlardan birisi olmayıp insan olduğunu duyurur, hissettirir. Bunlardan birisine merhametsizce davranarak, diğerini ise kırıp dökerek, kendisinin on-

Şimdi görüyoruz ki, emeğin bir yandan yararlılık üretmesi, öte yandan da değer yaratması arasındaki fark, bizim, metaın tahliliyle bulmuş olduğumuz bu fark, kendini üretim sürecinin iki yanı arasındaki bir ayrılığa indirgemektedir.

Bir yandan iş-sürecinin birliği ve değer yaratma süreci kabul edilen üretim süreci, metaların üretimidir; öte yandan, iş-sürecinin birliği ve artı-değer üretme süreci olarak kabul edilen üretim süreci, üretimin kapitalist süreci ya da kapitalist meta üretimidir.

Biz yukarda, kapitalist tarafından alınıp kullanılan emeğin, ortalama nitelikte basit hünersiz emek ya da daha karmaşık hünerli emek olup olmamasının artı-değer yaratılmasında en ufak bir önemi bulunmadığını belirtmiştik. Ortalama emekten daha üstün ya da daha karmaşık nitelikteki her türlü emek, daha pahalı türden bir işgücü harcanmasıdır, üretimi daha fazla zamana ve emeğe malolan işgücü, bu yüzden de, hünersiz ya da basit işgücüne göre daha yüksek değerdedir. Bu gücün değeri daha yüksek olduğu için, tüketimi daha yüksek düzeyde bir emektir, ve bu emek, hünersiz emeğin eşit zamanda yaratmış olduğundan daha yüksek değerler yaratır. İplikçi ile kuyumcunun hünerleri arasındaki fark ne

lardan farklı bir yaratık olduğuna, büyük bir zevkle gene kendisini inandırır. Bundan dolayı, bu üretim biçiminde, en kaba ve en ağır araçların sırf kabalık ve hantallıkları yüzünden daha zor kırılıp dökülmeleri nedeniyle kullanılmaları genellikle uygulanan bir ilkedir. Meksika körfezini çevreleyen köle devletlerinde, içsavaşa kadar, toprakta iz açmak yerine, onu domuz ya da köstebek gibi altüst eden eski Çin tipi sabanların kullanıldığı görülür. Bkz: J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London 1862, s. 46 vd.. *Sea Board slave States* adlı yapıtında Olmsted bize şunları anlatıyor: "Bana, burada, öyle âdetler gösterdiler ki, bizde aklı başında hiç kimse, ücret ödediği işçisini bunlarla mücadele edip engellemek istemez; bana kalırsa bunların fazla ağırlığı ve hantallığı yüzünden işçi, bizde kullanılanlara göre yüzde on daha büyük bir çaba harcar. Beni inandırmak için söylediklerine göre, kölelerin bu aletleri umursamaz ve hoyratça kullanmaları yüzünden, daha hafif ya da daha az kaba olanların kullanılması hiç bir tasarruf sağlamayacağı gibi, bizim işçilerimize vermekle kârlı çıktığımız cinsten araçlar, bizimkinden daha yumuşak ve taşsız olan Virginia buğday tarlalarında bir gün bile dayanmazmış. Ve gene, çiftliklerde genellikle at yerine niçin katır kullanıldığını sorduğum zaman, bunun ilk ve en önemli nedeninin, atların zencilerden gördükleri ağır ve eziyetli muameleye dayanamayacakları olmuştur; atlar daima kısa zamanda sakat ya da kötürüm bırakılmaktaydı. Oysa katırlar sopaya dayanıklı oldukları gibi arasıra yem yemeseler de oluyor, kolayca sakatlanmıyorlar. Bakılmadıkları ya da çok çalıştıkları zaman soğuk alıp hastalanmıyorlardı. Hayvanlara reva görülen ve kuzeyde bir çiftçinin bakıcılarına derhal yol vermesine neden olabilecek muameleleri her an görebilmek için, şu satırları yazmakta olduğum odanın penceresinden öteye geçmeme hiç gerek yok."

olursa olsun, kuyumcunun kendi işgücünün değerine karşılık harcadığı emek parçası ile artı-değer yaratmak için harcadığı ek bir emek parçası, nitel bakımdan birbirinden hiç farklı değildir. Kuyumculukta da iplikçilikte olduğu gibi, artı-değer sadece fazladan harcanan emek miktarı ile, bir ve aynı iş-sürecinin uzatılmasından doğar; bu birisinde mücevher yapma sürecinde, diğerinde iplik eğirme sürecinde olur.[17]

Ama bir yandan da, her değer yaratma sürecinde, hünerli emeğin ortalama toplumsal emeğe indirgenmesi, örneğin bir günlük hünerli emeğin altı günlük hünersiz emek sayılması kaçınılmazdır.[18] Biz, bu yüzden, lüzumsuz işlemlerden kendimizi kurtarıyoruz, tahlillerimizi, kapitalistin kullandığı işçi emeğinin, hünersiz ortalama emek olduğu varsayımına dayandırarak basitleştiriyoruz.

[17] Hünerli ve hünersiz emek arasındaki ayrım kısmen sırf hayalî bir nedene dayanmakta ya da en azından, gerçekliliğini çoktan yitirmiş ve ancak geleneksel töreler olma niteliği yüzünden yaşayabilen ayrımlara, kısmen de, işçi sınıfının bazı kesimlerinin içinde bulundukları ve işgüçlerinin karşılığını diğerleri ile eşit değer üzerinden almalarını önleyen çaresiz duruma dayanmaktadır. Rasgele koşullar burada o denli büyük bir rol oynar ki, bu iki çeşıt emek bazan yer değiştirir. Örneğin. kapitalist üretim biçiminin iyice geliştiği bütün ülkelerde görüldüğü gibi, işçi sınıfının fizik yönden bozulduğu ve nispî bir tükenme gösterdiği yerlerde, büyük adale gücünü gerektiren düşük nitelikte emek, çok daha ince bir emeğe göre, genellikle hünerli emek sayılır ve diğerleri ise hünersiz emek düzeyine iner. Sözgelişi İngiltere'de duvarcı ustasının işi, şam ipeklisi dokuyucusundan çok daha yüksek düzeyde bir yer tutar. Buna karşılık, kadife biçicisinin işi büyük beden gücüne gerek gösterdiği ve aynı zamanda sağlığa zararlı olduğu halde, bu iş, sadece hünersiz iş sayılır. Ve gene, şunu da unutmamak gerekir ki, sözde hünerli emek, ulusal emek alanında geniş bir yer tutmamaktadır. Laing, İngiltere'de (Galler dahil) 11.300.000 kişinin geçiminin, hünersiz emeğe dayandığını tahmin etmektedir. Onun bu hesabı yaptığı sırada, buralarda yaşayan toplam 18.000.000 nüfustan "soylular" için 1.000.000, dilenciler, serseriler, suçlular, orospular vb. için 1.500.000, orta sınıf için 4.650.000 düşersek, yukardaki 11.000.000 sayısını buluruz. Ama o, bu orta sınıfa, küçük yatırımların faizleriyle geçinenleri, devlet memurlarını, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri ve benzerlerini de katmakta ve sayıyı kabartmak için bu 4.650.000 sayısına, fabrika işçilerinin iyi ücret alan kesimini de eklemektedir! Duvarcı işçileri de bunlar arasında sayılmaktadır. (S. Laing, *National Distress*, &c., London 1844.) "Yiyecek karşılığında bildiğimiz emekten başka verecek şeyleri olmayan büyük sınıf, halkın büyük çoğunluğudur." (James Mill, *Colony, Supplement to the Encyclop. Brit.*, 1831.)

[18] "Emek, değer ölçüsü olarak sözkonusu edildiği zaman, bu, zorunlu olarak, belli türde bir emek anlamını taşır ... diğer türden emeklerin buna oranı kolaylıkla saptanabilir." (*Outlines of Pol. Econ.*, Lond. 1832, s. 22 ve 23.)

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞMEYEN SERMAYE VE DEĞİŞEN SERMAYE

İŞ-SÜRECİNİN çeşitli öğeleri, ürünün değerinin oluşmasında farklı roller oynarlar.

İşçi, emeğinin özgül niteliği ve yararlılığı ne olursa olsun, emeğinin konusu üzerinde ek bir emek harcayarak ona yeni bir değer katar. Öte yandan süreçte kullanılmış olan tüketim araçlarının değerleri aynen korunmuştur ve ürünün değerini teşkil eden parçalar olarak yeniden karşımıza çıkarlar; örneğin pamuk ile iğin değerleri, ipliğin değerinde yeniden ortaya çıkar. Üretim araçlarının değeri, demek ki, ürüne, aktarılmakla aynen korunmuş oluyor. Bu aktarma, o araçların ürüne dönüşmesi sırasında, ya da bir başka deyişle, iş-süreci esnasında olmaktadır. Bunu yapan emektir, ama nasıl?

İşçi, birisi pamuğa değer eklemek, diğeri üretim araçlarının değerini korumak için iki işi birbiri peşine aynı zamanda yapmaz; yani, üzerinde çalıştığı pamuğun değeri ile iğin değerinin bir kıs-

mını ipliğe, ürüne aktaracak şekilde çalışmaz. Ama işçi yeni değer katma faaliyeti ile bunların eski değerlerini muhafaza etmiş olur. Bununla birlikte, işin konusuna yeni değer katmak ve onun eski değerini korumak, işçinin bir işlem sırasında aynı zamanda ürettiği birbirinden tamamen ayrı sonuçlar olduğu için, açıktır ki, sonucun bu iki yanlı mahiyeti, ancak emeğinin iki yanlı mahiyeti ile açıklanabilir; bir ve aynı zamanda, bir özelliği ile değer yaratmakta, diğer özelliği ile de değeri korumakta ya da değer aktarmaktadır.

Öyleyse, her işçi, yeni emeği ve dolayısıyla yeni değeri ürüne nasıl katar? Açıktır ki, ancak belli bir yolda üretken biçimde çalışarak; iplikçi eğirerek, dokumacı dokuyarak, demirci döverek. Ama böylece genel olarak katılan emek, yani değer, ancak emeğin özel biçimi ile, eğirmekle, dokumakla ve dövmekle, üretim araçları, pamuk ve iğ, iplik ve dokunma tezgâhı, demir ve örs, ürünün, bu yeni kullanım-değerinin unsurları haline gelirler.[19] Her kullanım-değeri, yeni kullanım-değerinde yeni biçimde tekrar ortaya çıkmak üzere yokolur. Değer yaratma sürecini incelerken, eğer bir kullanım-değeri, yeni bir kullanım-değerinin üretiminde gereği gibi tüketiliyorsa, bu tüketilen şeyin üretimi için harcanan emek miktarının, yeni bir kullanım-değerini üretmek için gerekli olan emek miktarının bir kısmını teşkil ettiğini görmüştük; bu kısım, öyleyse, üretim aracından yeni ürüne aktarılan emektir. Demek oluyor ki, işçinin tüketilen üretim araçlarının değerlerini muhafaza etmesi ya da bunları değerlerinin kısımları olarak ürüne aktarması, soyut olarak düşünüldüğü zaman, emeğini katmasıyla değil, bu emeğin özel yararlı niteliği, özel üretken biçimi dolayısıyla olmaktadır. Öyleyse, emeğin bu özgül üretken faaliyeti, dokumayla, eğirmeyle ya da dövmeyle, şöyle bir dokunma sonucu, üretim araçlarını ölüm uykusundan kaldırmakta, bunları iş-sürecinin yaşayan öğeleri haline getirmekte, ve yeni ürünler meydana getirmek üzere onlarla birleşmektedir.

Eğer işçinin özel üretici emeği eğirmek olmasaydı, pamuğu ipliğe dönüştüremez, pamukla iğin değerini ipliğe aktaramazdı. Diyelim aynı işçi, işini değiştirip doğramacı olsun, o, gene, bir günlük emeği ile üzerinde çalıştığı malzemeye değer ekleyecektir. Öyleyse önce, yeni değer ilâvesi, emeğinin özel olarak iplikçilik ya da özel olarak doğramacılık olmasından değil, emeğin soyut bir

[19] "Emek, yok olanın yerine, yeni bir yaratma verir." (*An Essay on the Polit. Econ, of Nations*, London 1821, s. 13.)

emek, toplumun toplam emeğinin bir kısmı olmasından ileri geldiğini görüyoruz. Bundan sonra da, belirli miktarda eklenen değerin, onun emeğinin özel bir yararlılıkta olmasından değil, belirli bir süre harcanmasından ileri geldiğini görüyoruz. Öyleyse, bu bir yandan, soyut insan işgücünün harcanması açısından genel niteliği sayesinde eğirme, pamuk ile iğe yeni bir değer katmakta; öte yandan da, somut ve faydalı bir iş süreci olması açısından özel niteliği sayesinde, aynı eğirme işi, hem üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarmakta ve hem de bunları üründe korumaktadır. Yani, bir ve aynı zamanda, iki yanlı bir sonuç elde edilmektedir.

Sadece belli nicelikte emeğin basit katılışıyla, yeni değer eklenmekte ve katılan bu emeğin niteliğiyle, üretim araçlarının ilk değerleri üründe korunmuş olmaktadır. Emeğin iki yönlü niteliğinden doğan bu iki yanlı etki, çeşitli olgularda izlenebilecek durumdadır.

Yeni bir buluşun iplik eğiricisine, eskiden 36 saatte ipliğe çevirebildiği pamuğu şimdi 6 saatte çevirebilme olanağını sağladığını varsayalım. Emeği, şimdi eskisine göre, yararlı üretim amacı yönünden altı defa daha fazla etkin hale gelmiştir. Altı saatlik çalışmasının ürünü altı kat artmış, 6 libreden 36 libreye yükselmiştir. Ama şimdi, 36 libre pamuk, sadece, eskiden 6 libre pamuğun emdiği kadar emek miktarını emmektedir. Şimdi her libre pamuk, eskisinin altıda biri kadar yeni emek emmekte, dolayısıyla emeğin her libre pamuğa kattığı değer sadece eskisinin altıda biri kadar olmaktadır. Öte yandan, ürüne, 36 libre ipliğe, pamuktan aktarılan değer, öncekinden altı defa daha büyüktür. Altı saatlik eğirmeyle, korunulan ve ürüne aktarılan hammaddenin değeri, aynı hammaddenin her libresine iplikçinin emeğiyle katılan yeni değer, eskisinin altıda biri kadar olduğu halde, daha öncekinin altı katıdır.

Bu, bize, bir durumda değeri korumayı ve bir başka durumda değeri yaratmayı mümkün kılan emeğin iki özelliğinin esasta farklı olduğunu gösterir. Bir yandan belli ağırlıkta pamuğun iplik halinde eğrilmesi için gerekli zaman ne kadar uzun olursa, malzemeye eklenen yeni değer o kadar büyük olur, öte yandan, belli bir sürede eğirilen pamuğun ağırlığı ne kadar fazla olursa, ondan ürüne aktarılan korunmuş değer o kadar büyük olur.

Şimdi de varsayalım ki, iplikçinin emeğinin üretkenliği değişmiyor, sabit kalıyor, bu nedenle, bir libre pamuğu ipliğe çevirmek için eskiden olduğu kadar zamana ihtiyaç gösteriyor, ama pamu-

ğun değişim-değeri, ya eski değerinin altı katı kadar yükselerek, ya da altıda bire kadar düşerek değişiyor. Her iki halde de iplikçi bir libre pamuğa aynı miktar emek veriyor ve bu nedenle, değerdeki değişmeden önce kattığı kadar değer katmış oluyor; aynı zamanda o, daha öncekinin aynısı bir sürede, belli ağırlıkta iplik üretiyor. Bununla birlikte, pamuktan ipliğe aktardığı değer, duruma göre ya değişiklikten öncekinin altıda biri, ya da eskisinin altı katı fazla oluyor. İş araçlarının süreçteki yararlı etkinlikleri değişmediği halde, bu araçların değerlerindeki yükselme ya da düşüş de aynı sonuçları verir.

Eğer, eğirme sürecinin teknik koşulları değişmezse ve üretim araçlarının değerlerinde de herhangi bir değişiklik olmazsa, iplikçi, eşit çalışma-sürelerinde eşit miktarda hammadde ve değeri değişmeyen eşit miktarda makine tüketmeye devam eder. Üründe koruduğu değer, ürüne kattığı yeni değerle doğru orantılıdır. İki haftada verdiği emek ve kattığı değer, bir haftadakinin iki katı olduğu gibi, aynı sürede tükettiği malzeme ve aşınan makine de iki katıdır. Bu durumda üründe koruduğu değer de, bir haftadakinin iki katı olur. Üretim koşulları aynı kaldığı sürece, işçi, yeni emek sarfıyla ürüne daha fazla değer kattığı gibi, daha fazla değeri aktarmış ve korumuş olur; ama bunu, o, yeni değer katkısı, değişmeyen koşullar altında olduğu ve kendi emeğinden bağımsız bulunduğu için yapar. Elbette, bir bakıma, işçinin üründe, ona kattığı yeni değer oranında eski değeri koruduğu söylenebilir. Pamuğun değeri, bir şilinden ister iki şiline yükselsin, isterse yarım şiline düşsün, işçi bir saatlik üründe daima iki saattekinin ancak yarısı kadar değeri muhafaza etmiş olacaktır. Aynı şekilde, kendi emeğinin üretkenliği de, yükselmek ya da düşmek suretiyle değişecek olursa, bir saat zarfında eskisine göre daha çok ya da daha az iplik eğirecektir; dolayısıyla o bir saatlik üründe daha çok ya da daha az pamuğun değerini korumuş olacaktır. Ama ne olursa olsun, iki saatlik emekle, bir saattekinin iki katı değeri korumuş olacaktır.

Değer yalnız kullanıma yararlı mallarda ve nesnelerde mevcuttur; değerin itibarî paralarda tamamen simgesel olarak temsilini biz burada konu dışı bırakıyoruz. (İnsana, eğer, işgücünün kişileşmiş temsilcisi gözüyle bakılırsa, insan bizzat, yaşayan ve bilinçli bir şey olmakla birlikte, doğal bir nesne, bir şeydir; ve emek de onda bulunan bu gücün ortaya çıkışı, belirmesidir.) Bu nedenle, eğer bir mal yararlılığını yitirirse, değerini de yitirir. Üretim araçları, kullanım-değerlerini yitirirlerken, değerlerini

yitirmeyişlerinin nedeni şudur: iş-süreci içerisinde kullanım-değerlerinin ilk biçimini, yalnızca, üründe yeni kullanım-değeri biçimine girmek üzere yitirmeleridir. Ama, değer için önemi ne olursa olsun bizzat içinde bazı kullanım nesnesinin somutlaşmış olması gerekir, gene de hangi özel nesnenin bu amaca hizmet ettiğinin hiç bir önemi yoktur; metaların başkalaşımını ele alırken bunu görmüştük. Bundan dolayı, iş-sürecinde üretim araçlarının değeri, ürüne, ancak kendi kullanım-değerleri ile birlikte değişim-değerini de yitirmesiyle aktarılır. Onlar, ürüne, yalnızca üretim aracı olarak yitirdikleri değeri verirler. Ama bu bakımdan, iş-sürecinin maddî öğeleri her zaman aynı şekilde davranmazlar.

Kayanın altında yakılan kömür iz bırakmaksızın kaybolur gider; dingilleri yağlamak için kullanılan yağ da öyle. Boyalar ile diğer yardımcı maddeler de ortadan kaybolur ama, ürünün özellikleri olarak yeniden ortaya çıkarlar. Hammaddeler ürünün cevherini, ancak kendi biçimlerini değiştirdikten sonra oluştururlar. Öyleyse hammadde ile yardımcı maddeler, iş-sürecine girerken taşıdıkları kendilerine özgü biçimi yitirirler. İş araçlarında ise, durum böyle değildir. Araçlar, makineler, işyerleri ve kaplar, iş-sürecinde, ancak, ilk biçimlerini korudukları ve her sabah değişmeyen bu biçimleriyle süreci tekrarlamaya hazır oldukları sürece yararlıdırlar. Ömürleri boyunca, yani hizmet ettikleri iş-sürecinin devamı boyunca, üründen bağımsız olarak şekillerini korudukları gibi, ölümlerinden sonra da bu böyledir. Makinelerin, araçların, işyerlerinin vb. cesetleri daima, oluşmalarına yardım ettikleri üründen ayrı ve farklıdır. Herhangi bir iş aracının, iş yerine girdiği günden hurdalığa atılana kadar tüm hizmet süresince durumunu incelersek, bu süre boyunca kullanım-değerinin tamamıyla tükendiğini ve dolayısıyla değişim-değerinin tümüyle ürüne aktarıldığını görürüz. Örneğin, eğer bir eğirme makinesinin ömrü 10 yıl ise, bu çalışma süreci içerisinde, toplam değerinin 10 yıllık ürüne yavaş yavaş aktarıldığı açıktır. Bir iş aracının ömrü bu nedenle benzer işlemlerin şu ya da bu sayıda tekrarlanmasıyla tükenir. İş aracının ömrü, bu yönden insanın ömrü ile kıyaslanabilir. Her geçen gün, insanı, mezarına 24 saat daha yaklaştırır: ama bu yolda daha kaç gün yolculuk yapacağını kimse kendisine bakarak tamı tamına söyleyemez. Gene de bu güçlük hayat sigortası yapan şirketleri, ortalama insan ömrü teorisine dayanarak son derece güvenli, aynı zamanda epeyce de kârlı sonuçlara ulaşmaktan alıkoymaz. Bu, iş araçları için de böyledir. Özel türdeki bir makinenin ortalama yaşını deneylerimize dayanarak biliriz. Diyelim iş-sü-

recindeki kullanım-değeri ancak altı günlüktür. Bu durumda, ortalama olarak her gün kullanım-değerinin altıda birini kaybetmekte ve değerinin altıda birini her gün ürüne vermektedir. Bütün aletlerin aşınması ve yıpranması, günlük kullanım-değeri kaybı ve buna karşılık ürüne aktardıkları değer, bu esasa dayanılarak hesaplanır.

Şurası apaçıktır ki, üretim araçları, ürüne, iş-süreci sırasında kendi kullanım-değerlerinin aşınıp yıpranmasıyla kaybettiklerinden daha fazla değer aktarmış olmazlar. Eğer böyle bir aracın kaybedecek değeri yoksa, bir başka deyişle, eğer insan emeği ürünü değilse, ürüne de değer aktaramaz. Değişim-değerinin oluşmasına katkıda bulunmaksızın kullanım-değerinin yaratılmasına yardım ederler. Bu sınıfa, toprak, rüzgâr, su, yatağındaki madenler, bakir ormandaki tomruklar gibi, insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı bütün üretim araçları girer.

Burada karşımıza ilginç bir olgu daha çıkıyor. Diyelim bir makinenin değeri 1.000 sterlin olsun ve 1.000 günde aşınsın. Bu durumda, her gün, günlük üretime, makinenin değerinin binde biri kadarı aktarılmaktadır. Aynı zamanda, azalan bir yaşama gücüyle de olsa, makine, bütünüyle iş-sürecinde yer almaya devam eder. Görülüyor ki, iş-sürecinin bir öğesi olan üretim aracı, bütünüyle bu sürece devamlı olarak girmekle birlikte, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılmaktadır. İki süreç arasındaki fark, burada, maddî öğelerinin içerisinde yansımaktadır: aynı üretim aracı, iş-sürecinde bütünüyle yer aldığı halde, değerin oluşmasına ancak bir unsur olarak katılmaktadır.[20]

[20] İş araçlarının onarılması bizi burada ilgilendirmiyor. Onarılmakta olan bir makine, o anda bir aracı rolünü oynamamakta, ama bir emeğin konusu olmaktadır. Artık onunla iş yapılmamakta, ama onun üzerinde çalışılmaktadır. İş araçlarının onarılması için harcanan emeğin, bunların ilk üretimleri için gerekli emekten sayılması, bizim amacımız yönünden tamamen geçerli olduğu kabul edilebilir. Ama bizim burada ele aldığımız aşınma ve yıpranma, hiç bir doktorun çare bulamadığı ve hastayı her an ölüme yaklaştıran bir durumdur; ve "zaman zaman tamiri olanaksız türden bu aşınma ve yıpranma, bıçak kullanıldığı anda, onu, cerrahın, yeni bir bıçağın kullanılmasına değmez dediği duruma düşürecek bir hale getirecektir". Bir makinenin, her iş-sürecine ayrılmaz bir parça olarak katıldığı halde, aynı andaki değer yaratma sürecine parça parça girdiğini metinde göstermiş bulunuyoruz. Bu durumda, aşağıya aldığımız parçada gözler önüne serilen fikir karışıklığı ne kadar büyüktür! "Mr. Ricardo, çorap makinesinin yapımında mühendisin emeğinin bir kısmının", örneğin, bir çift çorabın değerinde içerildiğini söylüyor. "Oysa, her çift çorabı üreten toplam emek mühendisin emeğinin bir bölümünü değil tümünü içerir; çünkü bir tek makine birçok çift

Öte yandan, bir üretim aracı, değerin oluşmasında bütünüyle yer aldığı halde iş-sürecine parça parça girebilir. Pamuğun eğirilmesinde her 115 libre pamuktan 15 libresinin ziyan edildiğini kabul edelim; bu, 15 libre iplik haline değil, "şeytan tozu" haline gelmiş olsun. Bu 15 libre pamuk hiç bir zaman ipliğin bir unsurunu teşkil etmemekle birlikte, biz eğer bu miktarı normal bir eğirme işleminin ortalama koşulları altında kaçınılmaz diye kabul edersek, onun değeri de tıpkı ipliğin değerine aktarılan ve onun maddesini teşkil eden 100 libre pamuğun değeri gibi ipliğe aktarılmış demektir. Bu durumda, bu miktarda pamuğun boşa gitmesi iplik üretiminde zorunlu bir koşul oluyor. Başka bir nedenle değil, sırf bu zorunlu koşul nedeniyle, pamuğun değeri ürüne aktarılmıştır. İş-sürecinden çıkan her türlü döklüntü için aynı şey geçerlidir, yeter ki, bu gibi döklüntü yeni ve başka kullanım-değerlerinin üretiminde kullanılmasınlar. Buna benzer döklüntü kullanılması, Manchester'deki büyük makine fabrikalarında görülebilir; burada dağlar gibi demir döklüntü, geceleri ocaklara taşınır ve ertesi sabah işyerlerinde demir kütleleri halinde tekrar ortaya çıkarlar.

Üretim araçlarının, iş-süreci sırasında, eski kullanım-değeri şeklinde kaybettikleri değer kadar, yeni ürünlere değer aktardıklarını görmüş bulunuyoruz. Süreç sırasında uğrayabilecekleri azamî değer kaybı, kuşkusuz, sürece girdikleri sırada taşıdıkları değer miktarı ya da başka bir deyişle, üretimleri için gerekli işzamanı ile sınırlıdır. Bunun için, üretim araçları, ürüne, yardımcı olarak katıldıkları sürece girerken sahip bulundukları değerden daha fazlasını katamazlar. Belli türden bir hammadde ya da makine ya da başka bir üretim aracı, ne denli yararlı olursa olsun, 150 sterlin değerinde ya da 500 işgünü değerinde ise, hiç bir koşul altında ürünün değerine 150 sterlinden fazla katamazlar. Değeri, üretim aracı olarak katıldığı iş-süreciyle değil, kendisinin ürün olarak üretildiği iş-süreciyle belirlenir. İş-sürecinde, sadece kullanım-değeri, yararlı özellikleri olan bir şey olarak hizmet eder, ve daha önce böyle bir değere sahip olmadıkça ürüne herhangi

çorap yapar ve bu çoraplardan hiç birisi, makinenin bir parçası olmaksızın yapılamazdı." (*Obs. on Certain Verbal Disputes in Pol. Econ., Particularly Relating to Value*, s. 54.) Kendini beğenmiş lafebesi yazar, düştüğü şaşkınlıkla ve dolayısıyla bir ölçüye kadar da öne sürdüğü savda haklıdır, çünkü, ne Ricardo, ne de ondan önce ve sonra herhangi bir iktisatçı, emeğin bu iki yönlülüğünü doğru olarak birbirlerinden ayırdedemedikleri gibi, değerin oluşumunda bunların herbirinin oynadıkları rolü de farkedememişlerdir.

bir değer aktaramaz.[21]

Üretken emek, üretim araçlarını, yeni bir ürünün onu oluşturan unsurlarına dönüştürürken, kendi değerleri de bir ruh göçümüne uğrarlar. Tükenmiş bedenden ayrılıp, yeni yaratılmış olana geçerler. Ama bu göç işlemi, emekçinin dışında olur. İşçi eski değerleri korumadan, buna yeni emek katamaz, yeni değer yaratamaz, çünkü kattığı bu emeğin belirli yararlı türden bir emek olması gerekir; ürünleri, yeni bir ürünün üretim araçları olarak kullanmadan ve böylece değerlerini yeni bir ürüne aktarmadan, yararlı türden bir iş göremez. Demek ki, hareket halindeki işgücünün, canlı emeğin, değer koruma ve aynı zamanda da değer katma özelliği, işçiye hiç bir şeye malolmayan, ama kapitalist için sermayesinin mevcut değerini korumasından ötürü çok yararlı olan bir doğa vergisidir.[22] Ticareti yolunda gittiği sürece, kapitalist kendisini para kazanma hırsına öylesine kaptırmıştır ki, emeğin bu lütfunun farkına bile varmaz. Bunun farkına ancak, iş-sü-

[21] Artı-değeri (faiz, kâr, rant), üretim araçları, toprak, aletler ve hammaddenin, iş sürecinde kullanım-değerleri aracılığı ile yapmış oldukları üretken hizmetlerden *"services productifs"* çıkarmaya uğraşan J. B. Say'ın saçmalığını buradan anlayabiliriz. Marifetli mazur gösterme hayallerini, yazıyla kayda geçirme fırsatını hiç kaçırmayan Bay Wm. Roscher ise aşağıdaki örnekleri veriyor: "J. B. Say (*Traité*, c. I, ch. 4) doğru olarak işaret ediyor: bir yağhanede üretilen değer, bütün masraflar çıkarıldıktan sonra, yeni bir şey, yağhanenin kendisinin yapıldığı emekten tamamen farklı bir şeydir." (*l.c.*, s. 82, not.) Çok doğru Bay Profesör! Yağhanede üretilen yağ, yağhanenin yapımında harcanan emekten gerçekten farklı bir şeydir! Değer sözünden Bay Roscher, "yağ" gibi bir maddeyi anlıyor, çünkü yağın bir değeri vardır, oysa, nispeten "az miktarda" olsa bile "doğa" petrol üretmektedir; daha sonraki gözlemlerinde de bu olguya işaret eder gibidir: "O [doğa] nadiren bir değişim-değeri üretir." Bay Roscher'in "doğası" ile, ürettiği değişim-değeri, bir çocuğu olduğunu itiraf eden ama "o kadar minicikti ki" diyen saf bakireyi andırıyor. Bu *"savant sérieux"* ("âlim kişi") devamla şöyle diyor: "Rikardocu okul, sermayeyi de, biriktirilmiş emek olarak, emek başlığı altına koyma alışkanlığındadır. Bu beceriksizce bir iştir, çünkü sermaye sahibi, hiç değilse, sırf aynı şeyi yaratma ve korumadan fazla bir şey yapar: yani, onu keyfi için kullanmaktan kaçınır ve bunun için, örneğin faiz talep eder." (*l.c.*) "Gerçekten," sırf bir isteği "hiç değilse" bir değer kaynağı haline çeviren bu, "anatomiko-fizyolojik" ekonomi politik "yöntemi", doğrusu çok "beceriklice"dir.

[22] "Çiftçilikte iş araçları içerisinde insan emeği ... çiftçinin sermayesini geri almada en çok güvendiği araçtır. Diğer ikisi ... İş hayvanları ile ... arabalar, sabanlar, kürekler ve diğer şeyler, belirli miktarda insan emeği olmaksızın hiç bir işe yaramazlar." (Edmund Burke, *Thougts and Details on Scarcity, originally Presented to the Right Hon. W. Pitt, in the month November 1795*, Edit. London 1800, s. 10.)

recinde, bir bunalımın yarattığı şiddetli bir duraklama ile varır.[23]

Üretim araçları yönünden asıl tüketilen şey, bunların kullanım-değeridir, ve bu kullanım-değerinin emek aracılığı ile tüketimi, ürünü meydana getirir. Üretim araçlarının değerlerinin tüketilmesi[24] diye bir şey olmadığı gibi, bu değerlerinin yeniden üretildiklerinin söylenmesi de doğru değildir. Bu değer, korunmuştur; nedeni, süreçte kendisinin bir işlem geçirmesi değil, başlangıçta içinde mevcut olduğu malın gerçekten yokolması, ama bir başka mal içerisinde yokolmasıdır. Öyleyse, ürünün değerinde üretim aracının değeri yeniden ortaya çıkar, ama bu değerin yeniden üretilmesi diye bir şey sözkonusu değildir. Üretilen şey, eski değişim-değerinin yeniden ortaya çıktığı yeni bir kullanım-değeridir.[25]

[23] 26 Kasım tarihli *The Times*'da, fabrikasında 800 işçi çalıştıran ve ortalama 150 balya Doğu Hindistan ya da 130 balya Amerikan pamuğu işleyen bir fabrikatör, fabrikasının çalışmadığı zamanki devamlı masraflarından hüzünlü bir şekilde yakınır. Tahminen bu masraf yılda 6.000 sterlindir. Bunlar arasında bizi burada ilgilendirmeyen, kira, faiz, vergiler, sigorta, yönetici, sayman ve mühendis aylıkları gibi harcamalar vardır. Daha sonra, arasıra fabrikayı ısıtmak ve motoru çalıştırmak için 150 sterlin de kömüre koyar. Bundan başka, makineleri çalışır durumda tutmak için belirsiz zamanlarda çalıştırılan kimselerin ücretlerini de hesaba katar. Nihayet, makinelerin aşınma payları olarak 1.200 sterlin daha ekler, çünkü, "buhar makineleri çalışmalarını tatil etti diye, iklim ve doğa koşulları da faaliyetlerini tatil etmemektedirler". Sonra acıklı bir eda ile, makineleri zaten eski olduğu için, bu 1.200 sterlin gibi küçük miktardan fazla bir aşınma payı tahmini yapmadığını da sözlerine ekler.

[24] "Üretken tüketim ... bir metaın tüketiminin, üretim sürecinin bir parçası olduğu hallerde. Bu gibi durumlarda, değer tüketimi diye bir şey yoktur." (S. P. Newman, *l.c.*, s. 296.)

[25] Belki yirmi baskısı yapılan bir Amerikan yıllığında şu pasaj yer alır: "Sermayenin hangi şekli altında yeniden ortaya çıkacağı önemli değildir"; bunun ardından, üretimin, değerleri üründe yeniden kendini gösteren muhtemel bütün öğeleri uzun uzadıya sayılıp döküldükten sonra pasaj şöyle sona eriyor: "İnsanoğlunun varlığı ve rahatı için gerekli çeşitli türde yiyecekler, giysiler ve barınaklar da değişikliğe uğrar. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve taşıdıkları değerler insanın vücuduna ve ruhuna katılan yeni bir güç olarak tekrar ortaya çıkarlar ve üretim içinde yeniden kullanılacak yeni bir sermaye teşkil ederler." (F. Wayland, *l.c.*, s. 31, 32.) Öteki acayiplikler bir yana, şuna dikkati çekmekle yetinelim: yeni güçte tekrar kendini gösteren, ekmeğin fiyatı değil de onun kan yapıcı özü oluyor. Oysa, bu güçte tekrar kendini gösteren değer, tüketim maddeleri değil, bunların değerleridir. Yarı fiyatına sağlanan aynı zorunlu tüketim maddeleri, gene aynı eti, kemiği ve gücü yaratır, ama bu gücün değeri aynı olmaz. "Değer" ile "gücün" böyle birbirine karıştırılması, yazarımızdaki ikiyüzlü belirsizlikle birlikte, artı-değerin açıklanmasının, sırf daha önce varolan değerlerin tekrar ortaya çıkmasına dayandırmak gibi boş bir çabaya işarettir.

İşgücünün faal olduğu iş-sürecinin nesnel etkeni sözkonusu olduğunda, durum değişir. İşçi, özel bir amaca yönelmiş özelleşmiş türden emeği sayesinde, üretim araçlarının değerini korur ve ürüne aktarır, aynı zamanda, o, sadece çalışmasıyla her an ek ya da yeni bir değer yaratır. Diyelim ki, işçinin tam işgücünün değerinin eşdeğeri kadar üretim yaptığı anda üretim süreci kesilmiş olsun; sözgelişi altı saatlik emekle işçi üç şilinlik bir değer katmış olsun. Bu değer, ürünün toplam değerinin üretim araçlarından gelen değerin dışındaki fazlalıktır. Bu değer, bu süreç esnasında doğmuş olan biricik orijinal değerdir; ürünün bu süreçte yaratılan biricik değer kısmıdır. Kuşkusuz bu yeni değerin ancak kapitalistin işgücünü satınalmak için yatırdığı paranın yerine geçtiğini ve yaşaması için gerekli şeyleri satınalmak için işçi tarafından harcandığını unutmuyoruz. Harcanan bu para yönünden yeni değer sadece bir yeniden üretimdir, ama gerçekten bir yeniden üretimdir, yoksa üretim araçlarının değerlerinin sözkonusu olduğu zamandaki gibi görünüşte bir yeniden üretim değildir. Bir değer yerine bir başkasının geçmesi burada yeni bir değerin yaratılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Daha önce olup bitenlerden, iş-sürecinin, üründe sadece işgücünün değerini karşılayacak eşdeğerin yeniden üretilmesi ve ürüne katılması için gerekli zamanın ötesinde de devam edeceğini biliyoruz. Bu amacın karşılanması için altı saat yettiği halde, süreç on iki saat devam edebilir. İşgücünün faaliyeti bu nedenle sadece kendi değerini yeniden üretmekle kalmaz, onun üzerinde ve ötesinde de üretimde bulunur. Bu artı-değer, ürünün değeri ile bu ürünün oluşması için tüketilen unsurların değeri arasındaki farktır; bir başka deyişle, üretim araçları ile işgücü arasındaki farktır.

Ürünün değerinin oluşmasında iş-sürecinin çeşitli etkenlerinin oynadıkları çeşitli rolleri anlatırken, aslında, biz, sermayenin kendi değerini genişletme sürecinde çeşitli unsurlara verilen farklı işlevlerin özelliklerini aydınlığa kavuşturmuş olduk. Ürünü meydana getiren etmenlerin değerlerinin toplamını aşan toplam değerin fazlası, genişlemiş sermayenin, işin başında yatırılan sermayeyi aşan fazladır. Bir yanda üretim araçları, öte yanda işgücü, sadece başlangıçtaki sermayenin değerinin para şeklinden çıkıp, iş-sürecinin çeşitli etmenlerine dönüştüğü anda büründüğü muhtelif varlaşma biçimleridir. Bu durumda, sermayenin üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletlerince temsil edilen kısmı, üretim süreci sırasında nicel bakımdan bir değer

değişimine uğramaz. Bu nedenle, bu kısma, ben, sermayenin değişmeyen kısmı, ya da kısaca *değişmeyen sermaye* adını veriyorum.

Öte yandan, sermayenin işgücü tarafından temsil edilen kısmı, üretim sürecinde bir değer değişimine uğrar. Bu, kendi değerinin eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre az ya da çok olabilen bir artı-değeri de üretir. Sermayenin bu kısmı, durmadan değişmeyen bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür. Bu nedenle ben, buna, sermayenin değişen kısmı, ya da kısaca *değişen sermaye* diyorum. Sermayenin aynı unsurları, iş-süreci açısından kendilerini, nesnel ve öznel öğeler, üretim araçları ve iş-süreci olarak, artı-değer yaratan süreç açısından, değişmeyen ve değişen sermaye olarak ortaya koyuyorlar.

Yukarıda verilen değişmeyen sermaye tanımı, onu teşkil eden unsurların değerindeki bir değişme olanağını hiç bir zaman dıştalamaz. Diyelim ki, bir libre pamuğun fiyatı bir gün yarım şilin olsun, ertesi gün pamuk ürünündeki azalma sonucu bir şiline yükselsin. Yarım şiline satınalınan ve değer yükselmesinden sonra işlenen her libre pamuk, ürüne bir şilinlik bir değer aktarır; fiyat yükselmesinden önce eğrilmiş bulunan ve belki de piyasada iplik olarak dolaşan pamuk aynı şekilde ürüne ilk değerinin iki katı değer aktarmış olur. Açıktır ki, bu değer değişmesinin, pamuğun eğrilmesiyle değerine eklenen artışla ya da artı-değerle bir ilişkisi yoktur. Eğer eski pamuk eğrilmemiş de olsaydı, fiyat yükselmesinden sonra gene de libresi yarım şilin yerine bir şiline tekrar satılabilirdi. Üstelik, pamuk süreçten ne kadar az geçmiş olursa, bu sonuç o kadar kesin demektir. İşte bu nedenle, spekülatörler böyle anî değer değişmeleri halinde, üzerinde en az emek harcanmış maddelerde spekülasyon yapmayı bir kural haline getirmişlerdir; kumaş yerine iplik, iplik yerine pamuk üzerinde spekülasyon yapmak gibi. İncelemekte olduğumuz durumda değer değişimi, pamuğun üretim aracı olarak rol oynadığı ve bunun için de değişmeyen sermaye işlevini yerine getirdiği süreçten değil, pamuğun kendisinin üretildiği süreçten doğmaktadır. Gerçi bir metaın değeri, içerdiği emek miktarıyla belirlenir, ama bu miktarı da sınırlayan şey toplumsal koşullardır. Herhangi bir metaın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli zamanda bir değişme olursa —ve belli ağırlıktaki pamuk, kötü bir hasattan sonra, iyi bir hasattan sonrakine göre daha fazla emeği temsil eder— aynı sınıfa dahil daha önce var olan bütün metalar bunun etkisinde kalır, çünkü bütün bunlar aynı türe

ait bireyler olup,[26] belirli zamanlardaki değerleri, toplumsal bakımdan gerekli emekle, yani o sırada mevcut toplumsal koşullar altında üretilmesi için gerekli emekle ölçülür.

Hammaddenin değeri değişebileceği gibi, süreçte kullanılan iş araçlarının, makinelerin vb. değerleri de değişebilir; dolayısıyla bunlardan ürüne aktarılan değer kısmı da değişebilir. Yeni bir buluş sonucu aynı tip makineler daha az emek harcanması ile üretilebilir olsalar, eski makineler azçok bir değer kaybına uğrarlar ve sonuçta ürüne o oranda az değer aktarırlar. Ama burada da, değerdeki değişme, gene, makinenin üretim aracı olarak iş gördüğü sürecin dışında olmaktadır. Makine bu sürece girdikten sonra, bu süreçten ayrı olarak sahip olduğu değerden daha fazlasını ürüne aktaramaz.

Nasıl ki, üretim aracı iş-sürecine girdikten sonra değerindeki değişme, değişmeyen sermaye olma niteliğini etkilemezse, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye olan oranındaki bir değişiklik de bu iki tür sermayenin işlevlerini etkilemez. İş-sürecinin teknik koşullarında öylesine köklü bir değişiklik olabilir ki, eskiden on işçi düşük değerde on alet kullanarak nispeten küçük miktarda hammadde işlerken, şimdi bir işçi pahalı bir makineyle yüz katı fazla hammadde işleyebilir. Bu durumda, kullanılmakta olan üretim araçlarının toplam değerlerinin temsil ettiği değişmeyen sermaye son derece büyür, oysa işgücüne yatırılmış değişken sermaye büyük ölçüde azalır. Bununla birlikte, böyle bir devrim, sadece değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki nicel ilişkiyi, ya da toplam sermayenin, değişmeyen ve değişen sermaye unsurlarına bölünme oranını değiştirir; buna karşılık, bu iki sermaye arasındaki temel fark üzerinde en ufak bir etki yapmaz.

[26] "Aynı türden bütün ürünler, aslında sadece bir kitle meydana getirirler ve bunun fiyatı özel durum ve koşullara bakılmaksızın genel olarak belirlenir." (Le Trosne, *l.c.*, s. 893.)

DOKUZUNCU BÖLÜM

ARTI-DEĞER ORANI

BİRİNCİ KESİM. — İŞGÜCÜNÜN SÖMÜRÜLME DERECESİ

Yatırılan sermaye, S, ile üretim sürecinde doğan artı-değer, ya da başka bir deyişle, sermayenin, S, değerini büyütmesi, her şeyden önce karşımıza bir fazlalık, ürün değerinin, onu meydana getiren unsurların değerleri toplamını aşan bir miktarı olarak çıkar.*

Sermaye S, iki kısımdan oluşur, birincisi, üretim araçlarına yatırılan para miktarı *s*, ve ikincisi, işgücü için harcanan para miktarı *d*; bunlardan *s*, değişmeyen sermayeye dönüşen kısmı, *d* de değişen sermayeye dönüşen kısmı temsil ederler. Öyleyse başlangıçta, $S = s+d$'dir, örneğin yatırılan sermaye 500 sterlin ise, bölünüşü şöyle de olabilir: 500 sterlin = 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermayedir. Üretim süreci bittiğinde değeri $= (s+d)+a$ olan bir meta elde edilir, burada *a*, artı-de-

* Yatırılan sermaye *S*, değişmeyen sermaye *s*, değişen sermaye *d*, artı-değer *a* harfleri ile simgelenmiştir. —*ç*.

ğerdir; ya da daha önceki rakamlarımızı alırsak bu metanın değeri = (410 sterlin *s* + 90 sterlin *d*) + 90 sterlin *a* olur. Başlangıçtaki sermaye S, şimdi S' olmuştur, 500 sterlin 590 sterlin haline gelmiştir. Aradaki fark *a*, yani 90 sterlin artı-değerdir. Ürünü meydana getiren unsurların değeri, yatırılan sermayenin değerine eşit olduğu için, ürünün değerinin, onu meydana getiren unsurların değerini aşan kısmının, yatırılan sermayenin genişleme miktarına ya da üretilen artı-değere eşit olduğunu söylemek, sadece boş bir tekrar olur.

Bununla birlikte, bizim gene de bu boş tekrarı biraz daha yakından incelememiz gerekiyor. Karşılaştırılan iki şey, ürünün değeri ile, ürünün üretim sürecinde tüketilen kısımlarının değeridir. Değişmeyen sermayenin iş araçlarındaki kısmının ürüne, ancak değerinin küçük parçaları halinde aktarıldığı halde, bu değerin geriye kalan kısmının iş araçlarında varolmaya nasıl devam ettiklerini görmüş bulunuyoruz. Bu geri kalan kısmı, değerin oluşmasında hiç bir rol oynamadığı için, biz, şimdilik onu bir yana bırakıyoruz. Bunun hesaba katılması zaten bir şey değiştirmez. Daha önceki örneğimizi alalım, *s* = 410 sterlin: bu miktar, 312 sterlin değerinde hammaddenin, 44 sterlin değerinde yardımcı malzemenin ve 54 sterlin değerinde makinenin süreçte aşınan kısmının toplamı olsun; ve gene diyelim ki, kullanılan makinenin toplam değeri 1.054 sterlindir. Bu son miktardan sadece, ürün değerinin meydana getirilmesi için yatırılmış değer olarak, makinelerin süreçteki aşınma ve yıpranma sonucu kaybettikleri ve dolayısıyla ürüne geçirdikleri 54 sterlinlik miktarı hesaba katarız. Eğer biz aynı zamanda, hâlâ makinede bulunan geri kalan 1.000 sterlini de ürüne aktarılmış olarak sayarsak, onu da yatırılan değerin bir kısmı olarak kabul etmemiz ve hesabımızın iki yanında göstermemiz gerekirdi.[27] Böylece bir yanda 1.500 sterlin, diğer yanda 1.590 sterlin miktarlarını elde etmiş olurduk. Bu iki miktar arasındaki fark, ya da artı-değer, gene de 90 sterlin olurdu. Bundan dolayıdır ki, bu kitap boyunca, biz, değer üretimi için yatırılan değişmeyen sermaye kavramı ile, daima, eğer orada aksi kastedilmiyorsa, yalnız süreçte fiilen tüketilen üretim araçlarının değerini ifade etmiş olacağız.

Bunu belirttikten sonra, S = $s+d$ formülümüze dönelim; bu

[27] "Kullanılan sabit sermayenin değerini, eğer yatırılmış olan sermayenin bir kısmı olarak düşünürsek, yıl sonunda bu sermayenin geriye kalan değerini, yıllık gelirin bir parçası olarak hesaba katmamız gerekir." (Malthus, *Princ. of Pol. Econ.*, 2. baskı, London 1836, s. 269.)

formülün S′ = $(s+d)+a$ haline dönüştüğünü, S'nin S′ olduğunu görmüştük. Değişmeyen sermayenin değerinin ürüne aktarıldığını, onda yeniden ortaya çıktığını biliyoruz. Süreçte fiilen yaratılan yeni değer, üretilen değer, ya da değer-ürün bu nedenle ürünün değeri ile aynı şey değildir; ilk bakışta sanıldığı gibi $(s+d)+a$ ya da 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermaye + 90 sterlin artı-değer şeklinde değil; $d+a$ ya da, 90 sterlin değişen sermaye + 90 sterlin artı-değerdir, 590 sterlin değil, ama 180 sterlindir. Eğer $s = 0$ olsaydı, bir başka deyişle, kapitalistin, hammadde olsun, yardımcı malzeme ya da iş araçları olsun, daha önceki emeğin oluşturduğu her türlü üretim aracından vazgeçebileceği bir sanayi kolu olsaydı, yalnız işgücünü ve doğanın sağladığı malzemeleri kullanmakla yetinseydi; bu durumda, ürüne aktarılacak değişmeyen sermaye de olmazdı. Ürün değerinin bu öğesi, yani örneğimizde 410 sterlin, dışta bırakılacaktı, ama, 90 sterlinlik artı-değeri de içeren ve, yaratılan yeni değerin ya da üretilen değerin karşılığı olan 180 sterlin, s, düşünülebilecek en yüksek değeri temsil ediyormuş gibi, eski büyüklüğünde kalırdı. S = $(0+d)$ = d veya genişlemiş sermaye S′ = $d+a$ olacaktır; bu nedenle de, daha önce olduğu gibi S′—S = a'dır. Öte yandan eğer $a = 0$ ise, ya da başka bir deyişle, değeri, değişen sermaye şeklinde yatırılmış olan işgücü ancak kendi eşdeğerini üretiyorsa, S = $s+d$ olur, veya ürün değeri S′ = $(s + d) + 0$ ya da S = S′ olurdu. Bu durumda yatırılan sermaye kendisini genişletmemiş olurdu.

Daha önceki incelemelerimizden biliyoruz ki, artı-değer, sırf d değerindeki, işgücüne dönüşen sermaye kısmındaki bir değişmenin sonucudur, ve dolayısıyla $d+a = d+\Delta d$ ya da d artı d'nin çok az bir fazlalığıdır. Yalnız d'nin değişmesi ve bu değişmenin koşullarını sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesiyle yatırılan sermayenin toplamında da bir artış olması nedeniyle açıkça görülmez. Başlangıçta bu 500 sterlin idi, sonra 590 sterlin oluyor. Bu nedenle, araştırmamızın doğru sonuçlara ulaşabilmesi için ürünün değerinde yalnız değişmeyen sermayenin görüldüğü kısmından soyutlayarak değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitlemeliyiz ya da $s = 0$ demeliyiz. Bu, sadece, birbirleriyle yalnız artı ve eksi işaretleriyle ilişki halinde olan değişmeyen ve değişen büyüklüklerle işlem yaparken kullandığımız bir matematik kuralın uygulanmasıdır.

Bir başka güçlük de değişen sermayenin başlangıçtaki biçiminden doğar. Örneğimizde, S′ = 410 sterlin değişmeyen + 90 sterlin değişen + 90 sterlin artı-değerdir; ama 90 sterlin, belirli ve

bunun için değişmeyen bir miktardır; bu durumda onu değişen olarak ele almak saçma görünebilir. Ama aslında, 90 sterlinlik değişen değer, burada yalnız bu değerin geçirdiği süreci temsil eden bir simgedir. Sermayenin işgücü satınalınması için yatırılan kısmı, belirli bir miktarda maddeleşmiş emek, satınalınan işgücünün değeri gibi değişmeyen bir değerdir. Ama üretim sürecinde, 90 sterlinin yerini faal işgücü alıyor; ölü emeğin yerine canlı emek, donmuş bir şeyin yerine akıcı bir şey, değişmeyen bir şeyin yerine değişen bir şey geçiyor. Sonuç, *d*'nin artı *d*'deki küçük bir fazlalığın yeniden-üretimidir. Öyleyse kapitalist üretim açısından bütün süreç, işgücüne dönüşen aslında değişmeyen değerin kendiliğinden değişmesi gibi görünüyor. Sanki hem süreç ve hem de onun sonucu bu değere bağlıymış gibi görünür. Bu nedenle, eğer, "90 sterlinlik değişen sermaye" ya da "şu kadarlık kendini genişleten değer" ifadeleri çelişik gibi gözüküyorlarsa, bu, sadece, kapitalist üretimde yatan bir çelişkiyi suyüzüne çıkarmaları nedeniyledir.

Değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitlemek, ilk bakışta acayip bir işlem gibi gelebilir. Ama bu, bizim her gün yaptığımız bir şeydir. Örneğin, İngiltere'nin pamuklu sanayiinden sağladığı kâr miktarını hesaplarken, önce pamuk için, Birleşik Devletler'e, Hindistan'a, Mısır'a ve öteki ülkelere ödenen miktarları düşüyoruz; bir başka deyişle, ürünün değerinde tekrar ortaya çıkan sermaye değerini sıfıra eşit kılıyoruz.

Kuşkusuz, artı-değer oranı, sadece, sermayenin doğrudan doğruya kendisinden çıktığı ve değerindeki değişmeyi temsil ettiği kısmı ile ilişkili değildir, yatırılmış toplam sermaye de ekonomik bakımdan büyük önem taşır. Biz, bu nedenle, üçüncü kitapta bu oranı enine boyuna ele alacağız. Sermayenin bir bölümünün, işgücüne çevirmekle değerini genişletebilmesi için, diğer bir kısmının üretim araçlarına çevrilmesi gerekir. Değişen sermayenin görevini yerine getirebilmesi için, değişmeyen sermayenin uygun oranda yatırılması gerekir ve bu oran her iş-sürecinin özel teknik koşullarınca belirlenir. Bir kimyasal süreç için imbik ve diğer kaplara ihtiyaç duyulması, kimyacıyı, tahlil sonucunda bunları hesaba katmaya zorlayamaz. Eğer biz üretim araçlarına, değer yaratma ilişkileri açısından, ve her şeyden ayrı olarak değerin miktarındaki değişmeler yönünden bakacak olursak, bunlar, sadece işgücünün, değer yaratıcısının maddeleştiği malzeme gibi görünürler. Ne doğanın, ne bu malzemenin bir önemi vardır. Gerekli olan tek şey, üretim sırasında harcanan emeği emecek miktarda malzemenin bulunmasıdır.

Bu miktar mevcutsa, malzemenin değerinin yükselmesinin ya da düşmesinin, veya toprak ya da deniz gibi hiç bir değer taşımamasının, değerin yaratılması veya miktarının değişmesi üzerinde herhangi bir etkisi olamaz.[28]

Öyleyse önce değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitleyeceğiz. Böylece, yatırılmış sermaye $s+d$'den d'ye indirgenmiş olur ve ürün değeri $(s+d)+a$ yerine şimdi üretilen değeri $d+a$ elde etmiş oluruz. Süreç boyunca harcanan bütün emeği temsil eden üretilen yeni değer = 180 sterlin olsa, bundan, değişen sermayenin değeri 90 sterlini çıkarırsak, geriye 90 sterlinlik bir artı-değer miktarı kalır. Bu 90 sterlin veya a, üretilmiş olan artı-değerin mutlak miktarını ifade eder. Üretilen nispî miktar büyüklük ya da değişen sermayenin artış yüzdesi, kuşkusuz, artı-değerin değişen sermaye oranı ile belirlenir ya da a/d ile ifade edilir. Örneğimizde bu oran 90/90 olup, %100 bir artış verir. Değişen sermayenin değerindeki bu nispî artışa ya da artı-değerin nispî büyüklüğüne, ben, "artı-değer oranı" adını veriyorum.[29]

İşçinin, iş-sürecinin bir kısmında sadece kendi işgücünün değerini, yani yaşaması için gerekli tüketim araçlarını ürettiğini görmüş bulunuyoruz. Ama, onun çalışması toplumsal işbölümüne dayanan sistemin bir kısmını teşkil ettiği için, o tükettiği bu gerekli maddeleri doğrudan doğruya kendisi üretmez; o belli bir meta, diyelim iplik üretir ve bu ürünün değeri, bu gerekli maddelerin ya da bunları satınalabileceği paranın değerine eşittir. Günlük emeğinin bu amaca ayrılan bölümü, kendisine ortalama olarak günde gerekli olan maddelerin değeriyle ya da aynı şey demek olan, bunların üretimi için gerekli olan işzamanıyla orantılı olarak çok ya da az olabilir. Eğer bu gerekli maddelerin değeri ortalama altı saatlik emek sarfını temsil ederse, işçinin bu değeri üretmek için ortalama altı saat çalışması gerekir. İşçi, kapitalist hesabına çalışmayıp da kendi adına bağımsız çalışsaydı, diğer şeyler eşit olmak üzere, gene de işgücünün değerini üretmek ve böylece varlığının korunması ya da üretime devam edebilmesi için gerekli tüketim maddelerini sağlayabilmek için aynı saat süresince çalış-

[28] Lucretius'un söylediği söz apaçıktır: *nil posse creari de nihilo*, yoktan hiç bir şey yaratılamaz. Değer yaratımı, işgücünün emeğe çevrilmesidir. İşgücünün kendisi ise, besleyici maddeler aracılığı ile insan organizmasına aktarılan enerjidir. [*De Rerum Natura*, I, 199, 205; II, 287.]

[29] Bunu, İngilizlerin, "kâr oranı" (*rate of profit*) ve "faiz oranı" (*rate of interest*) ifadelerini kullandıkları şekilde kullanıyorum. Üçüncü ciltte, artı-değer yasaları bilindikten sonra, kâr oranının bir sır olmadığı görülecektir. Eğer süreci tersinden alırsak, ne birini, ne de ötekini anlayabiliriz.

mak zorunda kalacaktı. Ama biz gördük ki, işgücünün değerini, diyelim üç şilini, ürettiği günlük emeğinin bu bölümü sırasında sadece kapitalist tarafından zaten yatırılmış* bulunan işgücü değerinin eşdeğerini üretmektedir; yaratılan yeni değer ancak yatırılan değişen sermayenin yerini almaktadır. İşte bunun için, üç şilin değerindeki yeni üretim, sırf bir yeniden-üretim görünüşünü alır. İşgününün bu yeniden-üretimin yapıldığı kısmına ben *"gerekli"*-emek süresi ve bu sürede harcanan emeğe *"gerekli"*-emek diyorum.[30] İşçi yönünden, emeğinin özel toplumsal biçiminden bağımsız olduğu için gereklidir; sermaye açısından ve kapitalist dünya açısından, işçinin devamlı olarak varolması onların varlığının da temel koşulu olduğu için gereklidir.

İş-sürecinin, emeğinin artık gerekli olmadığı ikinci dönemi boyunca da işçinin çalıştığı ve işgücü harcadığı doğrudur, ama onun emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz. Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan artı-değeri yaratır. İşgününün bu kısmına ben artı-emek süresi ve bu sürede harcanan emeğe artı-emek adını veriyorum. Değerin mahiyetinin iyice kavranması için nasıl ki onun, sırf şu kadar saatlik emeğin maddeleşmiş şekli olduğu, ve bu madde haline gelmiş emekten başka bir şey olmadığının anlaşılması önemliyse, artı-değerin doğru bir şekilde kavranması için de, onun sırf artı-emek süresinin madde haline gelmiş şekli, sırf maddeleşmiş artı-emek olduğunun anlaşılması da o kadar önemlidir. Toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel fark, örneğin, köle-emeğine dayanan toplum ile ücretli-emeğe dayanan toplum arasındaki fark, bu artı-emeğin fiilî üreticisinden, işçiden sızdırılması biçimine dayanır.[31]

Bir yandan, değişen sermayenin değeri ile, bu sermayeyle

* [*Üçüncü Almanca baskıya ek not:* Yazar, burada, günlük hayatta kullanılan ekonomik dile başvuruyor. Hatırlanacağı gibi, gerçekte, kapitalist işçiye değil, işçi kapitaliste avans vermektedir. —*F.E.*]

30 Biz bu yapıtta şimdiye kadar, herhangi bir metaın üretimi için belli toplumsal koşullar altında gerekli olan zamanı belirtmek için "gerekli-emek süresi" terimini kullandık. Bundan sonra, özel bir meta olan işgücünün üretimi için gerekli zamanı belirtmek üzere de bu terimi kullanacağız. Bir ve aynı teknik terimi farklı anlamlarda kullanmak, sakıncalı olabilir, ama, bundan büsbütün kaçınmak hiç bir bilimde mümkün değildir. Örneğin, matematiğin yüksek dalları ile alçak dallarını karşılaştırınız.

31 Bay Wilhelm Thucydides Roscher, boşa giden bir buluşta bulundu. Şu önemli keşifte bulunmuştu: bir yandan, artı-değerin ya da artı-ürünün meydana gelmesi ve dolayısıyla sermaye birikimi bugün artık kapitalistin tutumluluğu sayesinde olurken, diğer yandan, uygarlığın başlangıç aşamalarında, güçsüzleri

satınalınan işgücünün değeri eşit olduğuna, ve bu işgücünün değeri, işgününün gerekli kısmını belirlediğine göre; öte yandan da işgününün artı kısmı artı-değeri belirlediğine göre: artı-emeğin gerekli-emeğe oranı ne ise, artı-değerin değişen sermayeye oranı odur, ya da başka bir deyişle, artı-değerin oranı $\frac{a}{d} = \frac{\text{artı-emek}}{\text{gerekli-emek}}$ dir. Her iki orantıda, $\frac{a}{d}$ ile $\frac{\text{artı-emek}}{\text{gerekli-emek}}$ aynı şeyi değişik biçimlerde ifade ederler; birinde somutlaşmış, maddeleşmiş emek, diğerinde canlı, akıcı emek biçiminde.

Artı-değer oranı, bu nedenle, işgücünün sermaye, ya da işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin tam ve kesin ifadesidir.[32]

Bizim örneğimizde, ürünün değeri = 410 sterlin değişmeyen + 90 sterlin değişen + 90 sterlin artı-değer ve yatırılmış sermaye = 500 sterlindi. Artı-değer = 90 sterlin ve yatırılmış sermaye = 500 sterlin olduğuna göre, her zamanki hesaplarımızla (çoğu zaman kâr oranı ile karıştırılan) artı-değer oranı olarak %18 buluruz; bulunan bu oran o kadar düşüktür ki, Bay Carey ile diğer telifçilere herhalde hoş bir sürpriz gibi gelecektir. Ama aslında artı-değer oranı, $\frac{a}{s}$ ya da $\frac{a}{s+d}$'ye değil, $\frac{a}{d}$'ye eşittir: böylece 90/500 değil 90/90 ya da %100'dür, ve görünüşteki sömürü derecesinin beş katından fazladır. Ele aldığımız durumda, işgününün fiilî uzunluğunu, iş-sürecinin gün ya da hafta olarak süresini, kullanılan işçi sayısını bilmemekle birlikte, artı-değer oranı a/d eşdeğer ifadesi olan, $\frac{\text{artı-emek}}{\text{gerekli-emek}}$ oranı aracılığı ile bize, işgününün iki kısmı arasındaki ilişkiyi doğru olarak açıklamaktadır. Oran %100

tasarrufa zorlayan güçlükler oluyordu (*l.c.*, s. 78). Neden tasarrufa? Emekten mi? Yoksa, zaten varolmayan fazla servetten mi? Roscher ve benzerlerini, kapitalistin artı-değere elkoymasını, azçok akla uygun göstermek amacıyla buldukları mazur gösterme nedenlerini, artı-değerin kökeni şeklinde tersine çevirmeye zorlayan şey nedir? Gerçek cahilliklerinin yanısıra, mazur gösterme korkusu içerisinde, değer ve artı-değeri, bilimsel şekilde incelemekten ve büyük olasılıkla, güçlülerin hoşuna gitmeyecek sonuçlara ulaşmaktan kaçınmak istemektedir.

[32] Artı-değer oranı, işgücünün sömürü derecesini gösteren kesin bir ifade olmakla birlikte, sömürünün mutlak büyüklüğünü hiç bir zaman ifade edemez. Örneğin, gerekli emek = 5 saat ve artı-emek = 5 saat ise, sömürü derecesi %100'dür. Sömürme büyüklüğü burada 5 saat ile ölçülmüştür. Oysa gerekli emek = 6 saat, artı-emek = 6 saat olsaydı, sömürme derecesi gene eskisi gibi %100 olurdu, ama fiilî sömürü miktarı %20 artmış olurdu, yani beş saatten altı saate çıkardı.

olmakla buradaki ilişki tam bir eşitlik ilişkisidir. Yani, örneğimizdeki işçinin, günün yarısını kendisi için, yarısını kapitalist için çalıştığı açıktır.

Artı-değer oranını hesaplama yöntemi bu nedenle kısaca şöyledir. Ürünün toplam değerini alır, bu değerde sırf tekrar görünen değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitleriz. Geriye kalan, meta üretimi sürecinde fiilen yaratılan biricik değerdir. Eğer artı-değer miktarı verilmişse, değişen sermayeyi bulmak için yapılacak tek şey, bu artı-değeri geriye kalan değer-üründen çıkarmaktır. Yok eğer değişen sermaye verilmişse ve biz artı-değeri bulmak istiyorsak, işlemi ters yönden yaparız. Eğer her ikisi de verilmişse, bizim sadece son işlemi yapmamız gerekir, yani artı-değerin değişen sermayeye oranını *a/d*'yi hesaplamak.

Yöntem çok basit olmakla birlikte, birkaç örnek vererek okuru bunun temelinde yatan yeni ilkenin uygulanmasına alıştırmak yerinde olacaktır.

Önce, içinde 10.000 iplik eğirme ve bükme makinesi olan Amerikan pamuğundan 32 numara iplik eğiren ve iğ başına haftada bir libre iplik üreten bir iplik fabrikasını alalım. Diyelim ki, %6 fire veriliyor: bu koşullar altında, haftada 10.600 libre pamuk tüketilmekte, bunun 600 libresi fireye gitmektedir. 1871 Nisanında, pamuğun libresi, 7 3/4 peni idi; bu durumda hammadde yuvarlak hesap 342 sterlindir. 10.000 iğ, hazırlayıcı makineler ve güç kaynağı ile birlikte, diyelim her iğ için 1 sterlin hesabıyla 10.000 sterlin olsun. Yıpranma ve aşınma payı olarak, %10 hesabıyla, yıllık 1.000 sterlin, haftalık 20 sterlin koyalım. Bina kirası, diyelim yılda 300 sterlin ya da haftada 6 sterlindir. Tüketilen kömür (haftada 60 saat, her saat beygirgücü başına 4 libreden 100 beygirgücü için, ve fabrikanın ısıtılması için tüketilen de dahil olmak üzere) tonu 8 şilin 6 peniden haftada 11 ton, yani haftada yaklaşık 4,5 sterlin; gaz haftada 1 sterlin, yağ vb. haftada 4,5 sterlin. Yukarda sayılan malzemenin toplam masrafı haftada 10 sterlin. Bunun sonucu haftalık ürünün değerinin değişmeyen kısmı 378 sterlin. Ödenen ücret haftada 52 sterlin. İpliğin fiyatı, libresi 12 1/4 peniden, 10.000 librenin değeri 512 sterlin. Bu durumda artı-değer 510—430 = 80 sterlin. Ürün değerinin değişmeyen kısmını, değer yaratmamızda bir rol oynamadığı için sıfıra eşitliyoruz. Geriye haftalık yaratılan değer olarak 132 sterlin kalıyor, bunun 52 sterlini değişen sermaye, 80 sterlini artı-değerdir. Öyleyse artı-değer oranı 80/52 = $\%153\frac{11}{13}$ olur. Ortalama emek 10 saatlik bir işleme gününde so-

nuç: gerekli emek = $3\frac{31}{33}$ saat, ve artı-emek = $6\frac{2}{33}$ saattir.[33]

Bir örnek daha, Jakop, 1815 yılı için şu hesabı veriyor. Hesap daha önce birkaç defa yapılan düzeltmeler nedeniyle epeyce hatalıdır ama, bizim amacımızı belirtmek için yeterlidir. Hesapta o, buğdayın 25 libresi için 8 şilin ve *acre* başına ortalama mahsül 22 kile diyor.

ACRE BAŞINA ÜRETİLEN DEĞER

Tohum	1 sterlin 9 şilin	Ondalık ve vergiler	1 sterlin 1 şilin
Gübre	2 sterlin 10 şilin	Kira .	1 sterlin 8 şilin
Ücretler	3 sterlin 10 şilin	Çiftçinin kârı ve faiz	1 sterlin 2 şilin
Toplam	*7 sterlin 9 şilin*	*Toplam*	*3 sterlin 11 şilin*

Ürünün fiyatının, değeri ile aynı olduğu varsayımı ile, artı-değerin kâr, faiz, kira vb. gibi çeşitli koşullar altında dağıldığını görürüz.

Bu ayrıntılar ile bizim ilgimiz yoktur; biz, sadece, bunları bir araya topluyoruz ve sonuç 3 sterlin 11 şilinlik bir artı-değer oluyor. Tohum ile gübreye ödenen 3 sterlin 19 şilin değişmeyen sermayedir ve biz bunu sıfıra eşitliyoruz. Geriye, önceden yatırılan değişen sermaye 3 sterlin 10 şilin kalıyor: ve görüyoruz ki, onun yerine 3 sterlin 10 şilin + 3 sterlin 11 şilinlik yeni bir değer üretilmiştir. Öyleyse $\frac{a}{d} = \frac{\text{3 sterlin 11 şilin}}{\text{3 sterlin 10 şilin}}$ olur ki, burada artı-değer oranı %100'den fazladır. Bu durumda, işçi, işgününün yarısından fazlasını artı-değer üretmek için kullanıyor, ve bunu çeşitli kimseler, çeşitli bahanelerle aralarında bölüşüyorlar.[34]

İKİNCİ KESİM. — ÜRÜNÜN DEĞERİNİ OLUŞTURAN PARÇALARIN, ÜRÜNÜN BU PARÇALARA TEKABÜL EDEN ORANTILI KISIMLARI İLE TEMSİL EDİLMESİ

Şimdi, kapitalistin parayı sermayeye nasıl dönüştürdüğünü bize göstermiş olan örneğe dönelim.

On iki saatlik bir işgününün ürünü, 20 libre ağırlığında, 30 şi-

[33] Güvenilebileceğini sandığım yukardaki bilgiyi Manchesterli bir iplikçi vermiştir. İngiltere'de bir makinenin beygirgücü, eskiden silindirinin çapı ile ölçülürdü, şimdi göstergenin gösterdiği fiilî beygirgücü alınıyor.

[34] Metindeki hesaplar sırf örnek olsun diye verilmiştir. Biz, aslında, fiyatlar = değerler varsayımına dayandık. Ne var ki, ortalama fiyatlar sözkonusu olduğu zamanlar bile, varsayımın böyle çok basit şekilde yapılamıyacağını Üçüncü Ciltte göreceğiz.

lin değerinde ipliktir. Bu değerin 8/10'inden, 24 şilinden az olmayan kısmı, üretim araçlarının (20 şilinlik 20 libre pamuk, 4 şilinlik aşınan iğ) üründe sadece tekrar görünen değerleridir, bu nedenle değişmeyen sermayedir. Geriye kalan 2/10'lik kısım ya da 6 şilin, eğirme süreci sırasında yaratılan yeni değerdir: bunun yarısı, günlük işgücünün değerini yani değişen sermayeyi, geri kalan yarısı, 3 şilinlik artı-değeri karşılar. Bu durumda 20 libre ipliğin toplam değeri şöyle oluşur:

30 şilin iplik değeri = 24 şilin değişmeyen + 3 şilin değişen + 3 şilin artı-değer.

Bu değerin tümü üretilen 20 libre iplikte bulunduğuna göre, bu değerin çeşitli unsurlarının da, ürünün buna tekabül eden kısımlarında bulunuyormuş gibi temsil edilebilmesi gerekir.

Eğer 30 şilinlik bir değer 20 libre iplikte bulunuyorsa, bu değerin 8/10'i ya da bunun 24 şilinlik değişmeyen kısmı, ürünün 8/10'inde, veya 16 libre iplikte bulunuyor demektir. Bunun $13\,^{1}/_{3}$ libresi, hammaddenin değerini, yani eğirilen 20 şilin değerindeki pamuğu, ve $2\,^{2}/_{3}$ libresi, süreçte aşınan iğin vb. 4 şilinlik değerini temsil eder.

Bu durumda, $13\,^{1}/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin tamamı için harcanan bütün pamuğu temsil etmektedir. Bu miktar iplikte, gerçi ağırlık olarak yalnız $13\,^{1}/_{3}$ şilin değerinde, $13\,^{1}/_{3}$ libreden fazla pamuk yoktur ama, onda bulunan $6\,^{2}/_{3}$ şilinlik ilâve değer, geri kalan $6\,^{2}/_{3}$ libre ipliğin eğrilmesinde kullanılan pamuğun eşdeğeridir. Ama öyle bir izlenim bırakır ki, sanki bu $6\,^{2}/_{3}$ libre iplik hiç pamuk taşımamaktadır, ve sanki 20 libre ağırlığındaki tüm pamuk $13\,^{1}/_{2}$ libre iplikten yoğunlaşmıştır. Öte yandan bu son ağırlık, yardımcı malzemeler ile iş araçlarının değerinden tek bir zerre bile taşımadığı gibi süreçte yaratılmış bulunan yeni değerden de bir şey taşımaz.

Aynı şekilde, değişmeyen sermayeden geride kalan 4 şilinini taşıyan $2\,^{2}/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin üretim sırasında tüketilen yardımcı maddeler ile iş araçlarının değerinden başka bir şeyi temsil etmez.

Bu durumda şöyle bir sonuca ulaşmış oluyoruz: ürünün onda sekizi yani 16 libre iplik, bir kullanım-değeri niteliğiyle, tıpkı ürünün geri kalan kısmı gibi iplikçinin emeğinin yarattığı bir şey olmakla birlikte, biraz önce belirtilen açıdan bakıldığı zaman, eğirme sürecinde harcanan emekten hiç bir şey taşımamıştır ve hiç bir şey emmemiştir. Sanki dışardan hiç bir yardım görmeksizin pamuk kendi başına ipliğe dönüşmüştür; sanki büründüğü bu şe-

kil, bir hokkabazlık ve hile sonucudur: çünkü kapitalistimiz, bunu, 24 şiline satıp da bu para ile üretim araçlarını yenileyince, bu 16 libre ipliğin sadece kılık değiştirmiş pamuk ile aşınan iğden başka bir şey olmadığı gün gibi açığa çıkar.

Öte yandan, ürünün geri kalan 2/10'si ya da 4 libre iplik, 12 saatlik eğirme süreci sırasında yaratılmış 6 şilinlik yeni değer temsil eder. Bu dört libre ipliğe hammadde ile tüketilen iş araçlarından aktarılan tüm değer, deyim yerindeyse, ilk eğrilen 16 libreye dahil edilmek için alakonulmuştur. Bu durumda sanki iplikçi 4 libre ipliği havadan eğirmiş, ya da bunu doğa vergisi pamuk ile iğin yardımıyla eğirmiştir de, bu yüzden ürüne hiç bir değer aktarılmamıştır.

Süreç sırasında yeni yaratılan değerin bütününün yoğunlaştığı bu 4 libre ipliğin yarısı tüketilen emeğin eşdeğerini ya da 3 şilinlik değişen sermayeyi, diğer yarısı 3 şilinlik artı-değeri temsil eder.

Eğiricinin 12 işsaati 6 şilinde maddeleştiği için, 30 şilin değerindeki iplikte 60 işsaatinin cisimleşmesi gerekir. Ve gerçekten de 20 libre iplikte, bu miktarda işzamanı vardır; çünkü bunun 8/10'inde ya da 16 libresinde, eğirme sürecinin başlamasından önce, üretim aracı üzerinde harcanan 48 saatlik emek maddeleşmiştir; ve geriye kalan 2/10'sinde ya da 4 libresinde, sürecin kendisinde yapılan 12 saatlik iş maddeleşmiştir.

Daha önce gördük ki, ipliğin değeri, üretimi sırasında yaratılan yeni değer ile üretim araçlarında önceden varolan değerin toplamına eşittir.

Şimdi, ürünün değerini oluşturan bölümlerin, birbirinden işlevsel olarak farklı olan bölümlerin ürünün kendisinin bunlara tekabül eden orantılı kısımlarıyla nasıl temsil edilebildikleri gösterilmiş oluyor.

Ürünün bu biçimde farklı parçalara bölünmesi ve bunlardan birisinin, sadece üretim araçları üzerinde önceden harcanan emeği ya da değişmeyen sermayeyi, diğerinin sırf üretim süreci sırasında harcanan gerekli emeği ya da değişen sermayeyi, ve nihayet bir diğerinin de yalnız aynı süreç sırasında harcanan artıemeği ya da artı-değeri temsil etmesi, bunun daha sonraki karmaşık ve henüz çözümlenmemiş problemlere uygulanmasından görüleceği gibi, basit, ama önemli bir şeydir.

Biz bu incelememizde, toplam ürünü, 12 saatlik işgününün sonunda kullanıma hazır ürün olarak ele aldık. Bununla birlikte, biz, bu toplam ürünü, üretimin bütün aşamaları boyunca izleyebiliriz; farklı üretim aşamalarında elde edilen kısımları, son ve toplam

ürünün işlevsel olarak farklı bölümleri olarak temsil edersek gene aynı sonuca ulaşmış oluruz.

İplikçi 12 saatte 20 libre, ya da saatte 1 ²/₃ libre iplik üretir; dolayısıyla 8 saatte ürettiği 13 ²/₃ libre iplik, bir tam işgününde ipliğe çevrilen pamuğun toplam değerine eşit değerden bir parça üründür. Aynı şekilde, bunu izleyen 1 saat 36 dakikada üretilen parça ürün 2 ²/₃ libre ipliktir: bu miktar, 12 saatte tüketilen iş araçlarının değerini temsil eder. Bundan sonraki bir saat 12 dakikada iplikçi üç şilin değerinde 2 libre iplik üretmektedir ve bu değer onun 6 saatlik gerekli-emeği boyunca yarattığı bütün değere eşittir. Nihayet son bir saat 12 dakikada tekrar 2 libre iplik üretir, ve bunun değeri, yarım gün süresince artı-emeği ile yarattığı artı-değere eşittir. Bu hesaplama yöntemi, İngiliz imalâtçılarının kullanageldikleri hesaplama yöntemidir; bunlar, işgününün ilk 8 saatinde, ya da 2/3'sinde pamuğun değerini elde ettiklerini söylerler; ve geri kalan saatler de diğerlerini karşılar. Bu, gerçekten de mükemmel bir yöntemdir: aslında yukarda verilen ilk yöntemle ancak şu farkla ayrılır ki, ürünün tamamlanmış kısımlarının yan-yana bulundukları "mekân" yerine, bu parçaların birbiri ardına üretildikleri zaman ele alınmış oluyor. Ne var ki, böylece, değer büyümesine, değere değer katma sürecine pratik olarak ilgi duyan ve ama aynı süreci teorik olarak yanlış anlayan kimselerin kafalarında çok barbarca düşünceleri de birlikte getirebilir. Bu gibi kimseler, örneğin bizim iplikçinin, işgününün ilk 8 saatinde pamuğun *değerini*, bunu izleyen bir saat 36 dakikada aşınan iş araçlarının *değerini*, daha sonraki bir saat 12 dakikada da ödenen ücretlerin *değerini* ürettiğini ya da yerine koyduğunu; fabrikada sahibi için ürettiği artı-değere de sadece o çok meşhur "son saati" ayırdığını kafalarına koyabilirler. Böylece zavallı iplikçiden iki mucizeyi bir arada yaratması beklenir; hem pamuğu, iği, buhar makinesini, kömürü, yağı vb. üretecek, hem de bunlarla ipliği eğirdikten başka, bir işgününü beş işgünü haline getirecek; çünkü ele aldığımız örnekte, hammadde ile iş araçlarının üretimi, herbiri on iki saatlik dört işgününü gerektirdiği gibi bunların ipliğe çevrilmesi için de böyle bir gün daha gerekmektedir. Para sevdası insanı böylesine mucizelere kolayca inandırabilir ve bunların doğruluğunu tanıtlamaya yeltenen dalkavuk doktrinerler, tarihte ünlü şu olayın da gösterdiği gibi hiç de nadir değildir.

1836 yılının güzel bir sabahı, kendisine İngiliz iktisatçılarının en esprilisi denilebilecek, ayrıca ekonomi "bilimi" ve güzel üslubu ile de ünlü Nassau W. Senior, Oxford'da öğrettiği ekonomi politiği öğrensin diye Manchester'e çağrıldı. İmalâtçılar, onu, yalnız yeni çıkmış olan *Factory Act*'a karşı değil, aynı zamanda daha da tehdit edici On Saatlik [işgünü -*ç*.] kışkırtmasına karşı savunucu olarak seçmişlerdi. Her zamanki pratik zekâlarıyla, bilgili Profesörün, "daha epeyce derse ihtiyacı olduğunu" keşfettiler, ve bu nedenle onu davet ettiler. Profesörün yanında, Manchester'li imalâtçılardan aldığı dersi içeren, *Letters on the Factory Act, as it effects the cotton manufacture,* London, 1837, başlıklı bir kitapçık vardı. Bu kitapçıkta, diğerleri arasında şu öğretici bölümü buluyoruz: "Bugünkü yasaya göre, 18 yaşından küçük kimseleri kullanan hiç bir fabrika, günde 11,5 saatten fazla, yani haftada 5 gün için 12 saatten fazla ve cumartesi de dokuz saatten fazla çalıştıramaz.

"Şimdi aşağıdaki tahlil [!], böyle çalışan bir fabrikada bütün net kârın *son saatten* elde edileceğini gösterecektir. 80.000 sterlini fabrika ile makineler, 20.000 sterlini hammadde ile ücretler olmak üzere, bir imalâtçının 100.000 sterlin yatırımda bulunduğunu varsayıyorum. Sermayenin yılda bir defa devrettiği gayri safî kârın yüzde on beş olduğu hesabıyla fabrikanın yıllık gelirinin 115.000 sterlin değerinde malın satışı ile meydana gelmesi gerekir. Bu 115.000 sterlinin, 23 yarım işsaatinin her biri, 5/115'ini ya da yirmi üçte birini üretir. 115.000 sterlinin tümünü meydana getiren bu 23/23'ün 20/23'si, yani 115.000 sterlinin 100.000 sterlini, sadece sermayeyi yerine koyar; yirmi üçte biri (ya da 115.000 sterlinin 5.000 sterlini) fabrika ile makinelerdeki aşınma payını karşılar. Geriye kalan yirmi üçte ikisi, yani her günün yirmiüç yarım saatinin son ikisi, yüzde 10'luk net kârı üretir. Bu durumda, (fiyatlar aynı kalmak üzere) fabrika, on bir buçuk saat yerine on üç saat çalıştırılırsa, aşağı yukarı 2.600 sterlinlik döner sermaye ilâvesiyle net kâr iki katından fazla olur. Öte yandan eğer iş-saati, günde, bir saat azaltılırsa (fiyatlar aynı kalmak üzere) *net* kârın hepsi, bir buçuk saat azaltılırsa *gayri safî* kârın tamamı yokedilmiş olur."[35]

[35] Senior, *l.c.*, s. 12, 13. Amaçlarımız bakımından önem taşımayan bu tuhaf düşünceler üzerinde durmayacağız; örneğin, fabrikatörün, makinelerin yıpranma ve aşınmalarını karşılamak, ya da bir başka deyişle sermayenin bir

İşte profesörün "tahlil" dediği şey bu. Eğer imalâtçıların şamatasına güvenerek, işçinin günün en iyi kısmını üretimde, yani binaların, makinelerin, pamuğun, kömürün vb. yeniden üretimi ya da yerine konulması için harcadığına inandıysa, yaptığı bu tahlil gereksizdi. Bu durumda vereceği cevap hemen şu olacaktı: — Baylar! eğer fabrikanızı on bir buçuk saat yerine on saat çalıştırırsanız, diğer şeyler eşit olmak üzere, pamuğun, makinenin vb. günlük tüketimi aynı oranda azalacaktır. Bu durumda kazancınız, tam kaybınız kadar olur. İşçileriniz ilerde, yatırılan sermayenin yeniden üretimi, ya da yerine konulması için birbuçuk saat daha az zaman harcayacaktır. Yok eğer, daha fazla soruşturmaksızın onlara inanmayıp da bu konuların uzmanı olarak bir tahlili gerekli gördüyse, o zaman da sadece net kâr ile işgünü uzunluğu arasındaki ilişkilerle ilgili bir sorunda, her şeyden önce imalâtçılara, makineleri, işyerini, hammaddeyi ve emeği üstüste yığmamalarını, ve binalara, makinelere, hammaddeye vb. yatırılan değişmeyen sermayeyi hesabın bir yanına, ücretlere yatırılan sermayeyi ise öteki yanına koymaya dikkat etmelerini öğütlemesi gerekirdi. Eğer o zaman profesör, imalâtçıların hesabı gereğince işçinin ücretini 2 yarım saatte yeniden ürettiğini ya da yerine koyduğunu görürse

kısmını yerine koymak için gerekli meblağı, brüt ya da net kârının bir kısmı olarak hesaba katar iddiası bunlardan bir tanesidir. Aynı şekilde, verdiği rakamların doğruluğu üzerinde de durmayacağız. Leonard Horner, *A Letter to Mr. Senior, &c.*, London 1837, başlıklı yazısında, bunların, sözde "tahlil"den öte bir değer taşımadıklarını göstermiştir. Leonard Horner, 1833 yılında kurulan Fabrika Araştırma Komisyonu üyelerinden biriydi ve 1859 yılına kadar fabrika denetmeni, ya da daha doğrusu fabrika sansürü idi. İngiliz işçi sınıfı için ölümsüz hizmetlerde bulunmuştur. Hayatı boyunca yalnız candüşmanı fabrikatörlerle mücadele etmekle kalmamış, patronların Avam Kamarasında verecekleri oyların sayısı, fabrikalardaki "işçilerin" çalışma saatlerinin sayısından çok daha önemli olan kabine ile de mücadele etmiştir.

İlke yanlışlıklarından başka, Senior'ün ifadesi karışıktır. Söylemek istediği aslında şudur: Fabrikatör, işçileri, günde, 11 $^1/_2$ tam saat ya da 23 yarım saat çalıştırmaktadır. İşgünü gibi iş yılının da 11 $^1/_2$ tam ya da 23 yarım saatten meydana geldiği düşünülebilir, ama bunların bir yıldaki iş günleri sayısı ile çarpılmaları gerekir. Bu varsayıma göre, 23 yarım iş-saati, yılda 115.000 sterlin değerinde ürün üretir; yarım iş-saati 1/23 x 115.000 sterlin; 20 yarım iş-saati 20/23 x 115.000 = 100.000 sterlin değerinde ürün üretir, yani bunlar yatırılan sermayeyi yerine koymuş olurlar. Geriye, 3 yarım iş-saati kalır ki bu da 3/33 x 115.000 = 15.000 sterlin ya da brüt kârı üretir. Bu, 3 yarım iş-saatinden birisi 1/23 x 115.000 = 5.000 sterlin, yani makinelerin yıpranma ve aşınmalarını karşılayan bir meblağ üretir; geriye kalan 2 yarım iş-saati, yani son saat, 2/23 x 115.000 = 10.000 sterlin, ya da net kârı üretir. Senior metinde, ürünün son 2/23'-sini, bizzat işgücünün kısımlarına dönüştürür.

tahliline şöyle devam etmesi gerekirdi:

Sizin rakamlarınıza göre, işçi, sondan bir saat önce ücretini, son saatte de artı-değerinizi ya da net kârı üretmektedir. Öyleyse, eşit sürelerde eşit değerler üreteceğine göre, sondan bir önceki saatin ürünü ile son saatin ürününün aynı olması gerekir. Ayrıca işçi, ancak, çalıştığı sürece değer üretebilir ve bu emeğin miktarı iş-zamanı ile ölçülür. Söylediğinize göre, bu süre günde 11 $^1/_2$ saattir. O, bu 11 $^1/_2$ saatin bir kısmını ücretini üretmek ya da yerine koymak, geri kalan kısmını sizin net kârınızı üretmek için kullanıyor. Bunun ötesinde bir şey yaptığı yok. Ama sizin varsayımınız gereği, ücreti ile ürettiği artı-değer eşit değerler olduğuna göre, ücretini 5 $^3/_4$ saatte, ve sizin net kârınızı öteki 5 $^3/_4$ saatte üretmesi gerekir. Gene, 2 saatte üretilen ipliğin değeri, ücretleri ile net kârınızın değerleri toplamına eşit olduğuna göre, bu ipliğin değer ölçüsünün 11 $^1/_2$ işsaati olması gerekir; bu iş-saatinin, 5 $^3/_4$ saati son saatte üretilen ipliğin değerini ölçer. Şimdi çok nazik bir noktaya geldik, aman dikkat! Sondan bir önceki iş-saati, tıpkı ilki gibi, olağan bir iş-saatidir; ne eksik, ne de fazla. Öyleyse nasıl olur da bir iplikçi bir saatte iplik şeklinde, 5 $^3/_4$ saatlik emeğin maddeleştiği bir değer üretebilir? Aslında onun böyle bir mucize falan gösterdiği yok. Onun bir saatte ürettiği kullanım-değeri, belirli miktarda ipliktir. Bu ipliğin değeri, 5 $^3/_4$ iş-saati ile ölçülür, ve bunun 4 $^3/_4$'ü onun hiç rolü olmadan üretim araçlarında, pamukta, makinede vb. daha önce maddeleşen kısımdır, yanlız geriye kalan bir saati o katmıştır. Bu nedenle, onun ücreti 5 $^3/_4$ saatte üretildiğine ve aynı zamanda bir saatte üretilen iplik de 5 $^3/_4$ saatlik işi içerdiğine göre, sonuçta, 5 $^3/_4$ saatlik eğirmeyle yarattığı değerin, bir saatte ürettiği değerle eşit olması gibi bir büyücülük de yoktur. Eğer siz onun, pamuğun, makinenin, vesairenin yeniden üretimi ya da yerine konması için işgücünün bir anını bile kaybettiğini sanıyorsanız, tamamen aldanıyorsunuz. Tersine, onun emeği, pamuk ile iği ipliğe çevirdiği ve o bu eğirme işini yaptığı için, pamuk ile iğin değerleri, ipliğe, kendiliğinden geçmektedir. Bu sonuç işçinin emeğinin niteliği ile meydana gelir, niceliği ile değil. Onun bir saatte pamuk biçiminden ipliğe kattığı değerin, yarım saatte kattığı değerden daha fazla olduğu doğrudur; ama bu, sadece bir saatte, yarım saatte olduğundan daha çok pamuk eğirdiği içindir. Görüyorsunuz ki, sizin, işçinin sondan bir önceki saatte ücretinin değerini ve son saatte de sizin net kârınızı ürettiği yolundaki iddianız sadece şu anlama geliyor: onun 2 iş-saatinde ürettiği iplikte, bu 2 saat ister işgününün başında, ister sonunda olsun, bu iplikte,

$11\frac{1}{2}$ iş-saatlik emek ya da tam bir günlük çalışma somutlaşmıştır, yani onun çalışmasının iki saati ile başka kimselerin çalışmasının $9\frac{1}{2}$ saati. Ve gene benim, işçi ilk $5\frac{3}{4}$ saatte kendi ücretini, ve son $5\frac{3}{4}$ saatte sizin net kârınızı üretir biçimdeki tezim, siz bunun ancak ilk kısmının karşılığını ödüyorsunuz ama son kısmının karşılığını ödemiyorsunuz anlamına gelir. Sizin dilinizi kullanarak, işgücünün karşılığının ödenmesi yerine, emeğin karşılığının ödenmesi diyorum. Şimdi baylar, karşılığını ödediğiniz işzamanı ile karşılığını ödemediğiniz işzamanını karşılaştırırsanız, bunun, yarım güne yarım gün olduğunu göreceksiniz, bu %100 gibi bir oranı verir ve çok iyi bir yüzde oranıdır. Üstelik şunda da en ufak bir kuşku yoktur ki, eğer siz, "amelelerinize" $11\frac{1}{2}$ saat yerine 13 saat ter döktürürseniz ve sizlerden umulacağı gibi bu fazladan bir buçuk saatlik emeği sırf artı-değer olarak ele alırsanız, son bölüm $5\frac{3}{4}$ iş-saatinden $7\frac{1}{4}$ iş-saatine, artı-değer de, %100'den %$126\frac{2}{23}$'e yükselecektir. İşgününe $1\frac{1}{2}$ saatlik bir ekleme yapmakla, eğer siz, bu oranın %100 den %200'e ve daha fazlasına, ya da başka bir deyimle "iki katından fazlasına" çıkacağını umuyorsanız, pek heyecanlı bir tip sayılırsınız. Öte yandan, —hele kesesinde taşırsa insan kalbi ne kadar fevkalâde bir şeydir— çalışma saatinin $11\frac{1}{2}$'den 10'a indirilmesiyle bütün net kârınızın uçup gideceğinden korkuyorsanız, o zaman da siz, çok kötümsersiniz demektir. Bu kadar da değil. Diğer bütün öteki koşullar aynı kalarak, artı-emek $5\frac{3}{4}$ saatten $4\frac{3}{4}$ saate düşecek, ve bu süre %$82\frac{14}{23}$ gibi çok kârlı bir artı-değer oranı verecektir. Ama üzerinde, bin yıl sonra İsa'nın tekrar yeryüzüne ineceği kıyamet gününden daha fazla masallar uydurduğunuz o korkunç "son saat" ise "büsbütün tıraş". Böyle olsa bile, siz ne net kârınızdan olursunuz, ne de kullandığınız kızlar ile oğlanlar "ruh temizliklerinden".[36] Günü gelip de *sizin* "son saatiniz" gerçekten çaldığında, Oxford'lu Profesörü hatırla-

[36] Bir yandan Senior, fabrikatörlerin net kârlarının, İngiliz pamuklu sanayiinin varlığının, İngiltere'nin dünya piyasası üzerindeki egemenliğinin, "sonuncu iş-saatine" bağlı olduğunu tanıtlamış, öte yandan da, Dr. Andrev Ure, eğer çocuklar ile 18 yaşından küçük delikanlılar, fabrikanın sıcak ve temiz moral atmosferi içersinde tam 12 saat tutulma yerine, kalpsiz ve anlamsız dış dünyaya bir saat önce salıverilmeleri halinde, aylaklık ve kötü alışkanlıklar yüzünden, ruhlarının kurtuluş umudundan büsbütün yoksun bırakılmış olacaklarını göstermiştir. 1848 yılından beri fabrika denetmenleri, bu "sonuncu" bu "sonuncu öldürücü saat" konusunda patronlarla çekişmekten bıkıp usanmamışlardır. Mr. Hovell, 31 Mayıs 1855 tarihli raporunda şöyle diyor: "Eğer aşağıdaki dâhice hesap (Senior'ün hesapları) doğru olsaydı, Birleşik Krallıktaki bütün pamuklu fabrikaları 1850'den beri ziyanına çalışmış olurlardı. (*Reports*

yınız. Ve şimdi baylar, "Elveda, daha iyi bir dünyada tekrar görüşmek üzere, ama daha önce değil".

1836 yılında Senior'ün icadettiği "son saat" borusu işte bu.[37] 15

of the Insp. of Fact., for the half-year ending 30th April 1855, s. 19, 20.) 1848 yılında, 10 saatlik çalışmanın yasalaşmasından sonra, Dorset ve Somerset sınırlarında birbirlerinden uzak bölgeler üzerinde dağılmış bulunan bazı keten dokuma fabrikalarının patronları, bu yasaya karşı bir dilekçe vermeyi işçilerinden birkaçının omuzlarına yıkmışlardı. Bu dilekçenin maddelerinden bir tanesi şöyle: "Biz dilekçe sahipleri, ana ve baba olarak, boş geçen bir ek saatin, çocukların ahlâkını bozmaktan, başka bir işe yaramayacağına inanıyoruz, çünkü aylaklık her türlü kötülüğün kaynağıdır." Bu konuda, 31 Ekim 1848 tarihli rapor şöyle diyor: Bu erdemli ve şefkatli anababaların çocuklarının çalıştıkları keten dokuma fabrikalarındaki hava, hammaddeden çıkan toz ve filelerle o kadar doludur ki, iplikhanelerde 10 dakika kalmak bile son derece güçtür: çünkü, gözlere, kulaklara, burun deliklerine ve ağıza derhal dolan ve kaçınılması olanaksız keten tozu bulutları dayanılmaz bir acı verir. İşin kendisi de, makinelerin korkunç hızı nedeniyle, yorulmak nedir bilmeyen bir denetim altında, sürekli bir hüner ve hareketliliği gerektirir; böyle bir hava içerisinde, böyle bir işte, yemek saatleri dışında tam 10 saat çalışan kendi öz çocuklarına anababaların "aylaklık" sözünü yakıştırmaları doğrusu çok yersiz görülüyor. Bu çocuklar çevre köylerdeki tarım işçilerinden daha uzun süre çalışıyorlar. "Aylaklık ve kötü alışkanlıklar" gibi bu zalimce sözleri, katıksız bir mürailik ve en yüzsüzce ikiyüzlülük damgasıyla damgalamak gerekir. ... On iki yıl kadar önce halkın bir kısmı, yüksek bir otoriteye dayanılarak, fabrikatörlerin bütün net kârlarının sonuncu saatteki emekten doğduğu ve bu nedenle, işgününde yapılacak bir saatlik kısaltmanın fabrikatörün bu net kârını yokedeceğinin açıkça ve büyük bir ciddilikle ilân edilmesi üzerine o denli etkilenmişti ki, şimdi halkın bu kesimi, eğer, "sonuncu saatin" erdemleri konusundaki bu özgün buluşun o zamandan beri, kârla birlikte ahlâkî yönleri de kapsayacak biçimde bir gelişme gösterdiğini bir görecek olsalar kendi gözlerine bile inanmazlar; öyle ki, eğer çocukların çalışma süresi tam 10 saate indirilecek olsa, net kârla birlikte çocukların ahlâkları da, her ikisi de bu sonuncu ve hayatî önem taşıyan saate bağlı olduklarından, mahvolup gidecektir. (Bkz: *Repts., İnsp. of Fact., for 31st Oct. 1848*, s. 101.) Aynı rapor daha sonra bu temiz yürekli fabrikatörlerin ahlâk ve erdemlerinden örnekler vererek, önce birkaç zavallı işçiye böyle bir dilekçeyi zorla imzalatmak, ardından da bunu Parlamentoya, bütün sanayi kollarının ya da ülkenin dileğiymiş gibi, kabul ettirmek için başvurdukları hileleri, çevirdikleri dolapları, aldatmaları, tehditleri ve sahtekârlıkları anlatır. Ne daha sonraki dönemde —lehine olarak kaydetmek gerekir ki— fabrika mevzuatını canlabaşla destekleyen Senior'ün kendisinin ve ne de baştan sona kadar ona karşı çıkmış olanların, bu "özgün buluşun" yanlış sonuçları konusunda bir açıklama yapamamış olmaları, sözde iktisat biliminin bugünkü durumunu gösteren oldukça karakteristik bir noktadır. Bunlar fiilî deneylerin sözünü ediyorlar ama, niçin ve neden soruları bir sır olarak kalıyor.

[37] Ne olursa olsun, âlim profesör, Manchester gezisinden hayli yararlandı. *Letters on the Factory Act*'ında tüm net kazancın, "kâr", "faiz" ve hatta işçinin karşılığı ödenmeyen tek bir iş-saatine dayanan "bir fazlalığı" içerdiği

Nisan 1848 tarihli *Economist* dergisinde aynı çığlık bu sefer de sözü geçen bir iktisatçı tarafından atıldı: şimdi de, 10 saatlik yasaya karşı.

DÖRDÜNCÜ KESİM. — ARTI-ÜRÜN

Ürünün, artı-değeri temsil eden kısmına (kesim 2'de verilen örnekte, 20 libre ipliğin onda birine, ya da 2 libresine) biz "artı-ürün" adını veriyoruz. Tıpkı, artı-değer oranının, sermayenin toplamı ile değil, onun değişken kısmıyla orantılı olması gibi, artı-ürünün nispî miktarı da aynı şekilde, bu ürünün, geri kalan kısmı ile değil, gerekli-emeğin somutlaştığı kısmı ile orantılı olarak belirlenir. Artı-değerin üretimi, kapitalist üretimin başlıca ereği ve amacı olduğuna göre, insanın ya da ulusun servetinin büyüklüğünün, ürünün mutlak büyüklüğü ile değil, artı-ürünün nispî büyüklüğü ile ölçülmesi gerekir.[38]

Gerekli-emekle artı-emeğin toplamı, yani işçinin, kendi işgücünün değeri ile artı-değeri ürettiği zaman süreleri, onun fiilen çalıştığı zamanı, yani işgününü meydana getirir.

sonucuna vardı. Bir yıl önce, Oxford öğrencilerinin ve dargörüşlü aydınların yetişmesi için yazılan *Outlines of Political Economy* adlı yapıtında ayrıca bir de "Ricardo'nun, değerin emekle belirlenmesi görüşüne karşı, kârın, kapitalistin emeğinden, faizin, onun tutumluluğundan, yani "*abstinence*" ["imsak"]'ından" ileri geldiğini keşfetmişti. Yaptığı düzenbazlık eskiydi, ama "*abstinence*" ["imsak"] sözcüğü yeniydi. Herr Roscher, bunu, doğru olarak "*Enthaltung*" sözcüğü ile çevirdi. Latinceden onun kadar haberdar olmayan Brown, Jones ve Robinson gibi bazı yurttaşları, buna, rahiplere yakışan bir sözcükle karşılayıp "*Entsagung*" ["dünyadan vazgeçme"] dediler.

[38] "Yıllık kârı 2.000 sterlin olan 20.000 sterlinlik sermayeye sahip bir kimse için, bu sermaye ile 100 ya da 1.000 kişi çalıştırması, ürettiği metaın 10.000 ya da 20.000 sterline satılmış olması, bütün bu hallerde sağladığı kâr 2.000 sterlinin altına düşmemek koşuluyla hiç bir şey farkettirmez. Bir ulusun gerçek çıkarı da böyle değil midir? Net gerçek geliri, rantı ve kârları aynı olmak koşuluyla bir ulusun nüfusunun 10 ya da 12 milyon olması hiç bir önem taşımaz." (Ricardo, *l.c.*, s. 416.) Fanatik bir artı-ürün taraflısı olması dışında, geveze ve ünü meziyetleri ile ters orantılı, eleştiri gücünden yoksun bir yazar olan Arthur Young, Ricardo'dan çok daha önce şöyle diyordu: "Modern bir krallıkta bütün bu eyaletin eski Roma'daki gibi küçük bağımsız köylüler arasında böylece bölüştürülmesinin, bu topraklar ne kadar iyi işlense de, tek başına alındığında son derece yararsız bir amaç olan, sırf insan yetiştirme ve beslenme amacı dışında ne yararı olabilir?" (Arthur Young, *Political Arithmetic, &c.*, London 1774, s. 47.)

"Net olması nedeniyle yararına olmadığı apaçık iken net serveti işçi sınıfının yararına gibi gösterme yolundaki kuvvetli eğilim." çok gariptir. (Th. Hopkins, *On Rent of Land, &c.*, London 1828, s. 126.)

ONUNCU BÖLÜM

İ Ş G Ü N Ü

BİRİNCİ KESİM. — İŞGÜNÜNÜN SINIRLARI

İşgücününün değerine alınıp satıldığı varsayımıyla hareket etmiştik. Onun değeri de diğer bütün metalar gibi, üretimi için gerekli iş-zamanı ile belirlenir. Eğer işçinin günlük ortalama yaşamı için gerekli şeylerin üretimi 6 saat alıyorsa, günlük işgücünü üretmesi ya da onun satışı sonucu elde ettiği değeri yeniden üretmesi için ortalama günde 6 saat çalışması gerekir. İşgününün gerekli kısmı 6 saattir ve bu nedenle, *Caeteris paribus*,* bu bilinen bir miktardır. Ama bununla, işgününün boyutu henüz verilmemiştir.

Diyelim ki, AB doğrusu, 6 saatlik gerekli iş-zamanının uzunluğunu temsil etsin. Eğer iş, AB doğrusunun ötesinde 1, 3 ya da 6 saat uzarsa, üç ayrı doğru daha vardır:

* Diğer her şey aynı kalmak üzere. —Ç.

I. İşgünü II. İşgünü III. İşgünü

A________B_C A _B_ C A________B C

ve, 7, 9 ve 12 saatlik üç ayrı işgününü temsil eder. AB doğrusunun uzantısı BC, artı-emeğin uzunluğunu temsil eder. İşgünü AB+BC ya da AC olduğuna göre, büyüklüğü, değişken büyüklük BC'ye göre değişir. AB değişmediği için, BC'nin AB'ye oranı daima hesaplanabilir. Bu, I. işgününde AB'nin 1/6'i, II.'de 3/6'ü, III.'de 6/6'sıdır. Bundan başka, $\frac{\text{artı-emek süresi}}{\text{gerekli-emek süresi}}$ oranı, artı-değerin oranını belirlediğine göre, bu oran BC'nin AB'ye oranı ile elde edilir. Bu, üç farklı işgününde sırasıyla, 16 $^2/_3$, yüzde 50 ve yüzde 100'dür. Buna karşılık, artı-değer oranı tek başına bize işgününün uzunluğunu veremez. Diyelim bu oran yüzde 100 olsa, işgünü, 8, 10, 12, ya da daha fazla saat olabilir. Demek ki, artı-değer oranı, işgününün iki unsurunun, gerekli-emekle artı-emeğin aynı büyüklükte olduğunu gösterir ama bunların herbirinin ne büyüklükte olduklarını göstermez.

Görülüyor ki, işgünü, değişmeyen değil, değişken bir niceliktir. Onun bir kısmı hiç şüphesiz, işçinin kendisinin işgücünün yeniden üretimi için gerekli-emek süresiyle belirlenir. Ama onun toplam miktarı, artı-emeğin süresine bağlı olarak değişir. Öyleyse, işgünü belirlenebilir ama, *per se** belirsiz bir şeydir.[39]

İşgünü sabit olmamasına karşın akıcı bir niceliktir, öte yandan da ancak belli sınırlar içerisinde değişebilir. Ne var ki, asgarî gene de belirsizdir; kuşkusuz, eğer BC doğrusunun uzantısı ya da artı-emek = 0 dersek, bir asgarî sınır elde ederiz; bu, günün, işçinin kendi hayatını sürdürmek için zorunlu olarak çalışması gerektiği kısımdır. Bununla birlikte, kapitalist üretime dayanan sistemde, bu gerekli-emek, işgününün ancak bir kısmını teşkil edebilir; işgününün kendisi, hiç bir zaman bu asgariye indirgenemez. Öte yandan, işgününün bir de azamî sınırı vardır, ve belli bir noktanın ötesinde uzatılamaz. Bu azamî sınır iki şeyle koşullanmıştır. Birincisi, işgücünün fiziksel sınırlarıyla. Doğal bir günün 24 saatinde, bir kimse, hayatî kuvvetinin ancak belirli bir miktarını harcayabilir. Aynı şekilde, bir beygir, üstüste her gün ancak 8 saat çalışabilir. Günün bir kısmında bu gücün dinlenmesi, uyu

[39] "Bir günlük emek belirsizdir, uzun ya da kısa olabilir." (*An Essay on Trade and Commerce, Containing Observations on Taxes, &c.*, London 1770, s. 73.)

* Kendisi. —*ç*.

ması; diğer kısmında, beslenme, yıkanma ve giyinmek gibi diğer fizik gereksinmelerini karşılaması gerekir. Bu sırf fizik sınırlamalardan başka, işgününün uzatılması, moral sınırlamalar ile karşılaşır. İşçinin, entelektüel ve toplumsal gereklerini karşılamak için zamana ihtiyacı vardır; bu gereklerin büyüklüğü ile sayısını toplumsal ilerlemenin genel durumu belirler. Demek oluyor ki, işgününün uzunluğundaki değişmeler, fizik ve toplumsal sınırlar içerisinde dalgalanmalar gösterir. Ne var ki, bu sınırlayıcı koşulların her ikisi de çok esnek mahiyettedir ve çok büyük değişmelere uygundur. Bu yüzden, 8, 10, 12, 14, 16, 18 saat gibi çok farklı uzunlukta işgünleri ile karşılaşırız.

Kapitalist, işgücünü, günlük değeri üzerinden satınalmıştır. Bir işgünü süresince kullanım-değeri ona aittir. Böylece işçiyi, kendi adına, bir gün boyunca çalıştırma hakkını elde etmiştir. Ama bu işgünü nedir?[40]

Doğal bir günden herhalde daha az bir şey. Ama ne kadar az? Kapitalistin bu *Ultima Thule*'si* işgününün zorunlu sınırı konusunda kendine göre görüşleri vardır. Kapitalist olarak o, ancak kişileşmiş sermayedir. Onun ruhu, sermayenin ruhudur. Ama sermayenin bir tek hayat dürtüsü vardır, değer ve artı-değer yaratmak, üretim araçlarını mümkün olduğu kadar büyük miktarda artı-emeği emebilecek değişmeyen etmen haline getirmek eğilimi.[41]

Sermaye, ölü emektir ve ancak vampir gibi canlı emeği emmekle yaşayabilir, ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar. İşçinin çalıştığı süre, kapitalistin ondan satınaldığı işgücünü harcadığı süredir.[42]

[40] Bu soru, Sir Robert Peel'in Birmingham Ticaret Odasına yönelttiği ünlü, "Bir pound nedir?" sorusundan çok daha önemlidir. Bu soru, ancak, Peel'in de paranın niteliği konusunda, Birmingham'ın "küçük şilin adamları" kadar karanlıkta olması nedeniyle sorulabilecek bir soruydu.

[41] "Harcanmış sermayesi ile elden geldiğince çok miktarda emek elde etmek kapitalistin amacıdır." ("*d'optenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible.*") J. G. Courcelle-Seneuil, *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles,* 2. bas., Paris 1857, s. 63.

[42] "Günde bir saatlik iş kaybı, ticarî bir devlet için sınırsız bir zarardır. ... Bu krallığın yoksul emekçileri, özellikle sanayi nüfusu arasında, çok büyük bir lüks tüketim vardır: böylece bunlar, zamanları da tüketmiş oluyorlar ki, bu, tüketimlerin en yıkıcı olanıdır." *An Essay on Trade and Commerce,* &c., s. 47 ve 153.

* Azamî sınır. — Kuzey Avrupa'da bir adaya, muhtemelen Shetland takımadalarından birine, Romalılar tarafından *"Thule"* adı verilmişti ve bu adayı dünyanın sınırı (sonu) olarak düşünüyorlardı. —ç.

İşçi eğer bu süreyi kendisi için harcarsa, kapitalisti soymuş olur.[43]

Öyleyse, kapitalist, metaların değişimi yasasına dayanmaktadır. O da, bütün alıcılar gibi, metaının kullanım-değerinden mümkün olduğu kadar büyük yarar sağlama peşindedir. Ama birdenbire işçinin, üretim sürecinin gürültü patırtısı arasında bastırılmış olan sesi yükselir:

Benim sana sattığım meta, bütün öteki metalardan farklıdır; onun kullanımı değer yaratır, kendisinden daha büyük olan bir değer. Zaten sen de, onu, bunun için satınalmıştın. Senin yönünden sermayenin kendiliğinden genişlemesi gibi görünen şey, benim için, fazla işgücü harcanmasıdır. Sen de, ben de, piyasada tek bir yasa tanırız, metaların değişim yasası. Metaın tüketimi, onu elden çıkartan satıcıya değil, onu ele geçiren alıcıya aittir. Benim günlük işgücüm, işte bu yüzden, sana ait oluyor. Onun için her gün ödediğin fiyatla, onu her gün yeniden üretebilmen ve terar satabilmen gerekiyor. Benim, yaşlılık ve benzeri doğal tükenmeler dışında, yarın, gene tıpkı bugünkü gibi aynı normal güçle, sağlıkla ve zindelikle çalışabilmem gerek. Sen, bana, durmadan "tutumluluk" ve "perhizkârlık" konusunda vaızlar verirsin. Güzel! Ben de akıllı bir mal sahibi gibi, tek servetim olan işgücüme gözkulak olacak ve onun her türlü israfından kaçınacağım. Her gün sadece, onun normal ömrü ve sağlıklı gelişmesine uygun düşecek kadarını harcayacak, harekete geçirecek ve eyleme sokacağım. İşgününü sınırsız olarak büyütmekle, sen bir gün içinde, benim üç günde yerine koyamayacağım kadar işgücünü kullanabilirsin. Senin emekten kazandığını ben özden yitiriyorum. İşgücünün kullanılması ile, yağma edilmesi birbirinden çok farklı şeylerdir. Ortalama bir işçinin (normal miktarda iş görerek) yaratabileceği ortalama zaman süresi 30 yıl ise, senin bana işgücümün karşılığı olarak günden güne ödediğin miktar, işgücümün toplam değerin 1 365 x 30 veya 1 10.950'si olur. Ama sen bunu 10 yılda tüketirsen onun toplam değeri olan 1 3.650'si yerine günde 1 10.950'-sini ödemiş olursun; yani benim metaımın günlük değerinin ancak 1/3'ini ödemekle, sattığım metaın her gün 2/3'sini çalmış olursun. Bir günlük işgücü için bana para ödediğin halde,

[43] "*Si le manouvrier libre prend un instant de repos, l'économie sordide qui le suit des yeux avec inquiétude, prétenr qu'il la vole.*" ["Özgür gündelikçi bir an dinlenmeye dalsa, kaygılı gözlerle onu izleyen iğrenç iktisat, bunu çaldığını ileri sürer."] N. Linguet, *Théorie des Lois Civiles*, &c., London 1767, c. II, s. 466.

onu üç gün kullanmış olursun. Bu, hem aramızdaki sözleşmeye, hem de değişim yasasına aykırıdır. Bu nedenlerle hem normal uzunlukta bir işgünü istiyorum, ve bunu da kalbini işe karıştırmadan yapıyorum, çünkü para konularında duyguların yeri yoktur. Örnek bir yurttaş olabilirsiniz, belki de Hayvanları Koruma Derneği üyesi, dindarlığınızla ün yapmış bir kişisinizdir; sizin benim karşımda temsil ettiğiniz şeyin, göğsünde kalbi yoktur. Orada çarpar gibi görünen benim kalp atışlarımdır. Normal bir işgünü istiyorum, çünkü ben de diğer bütün satıcılar gibi malımın değerini talep ediyorum.[44]

Görüyorsunuz ki, çok esnek sınırları olmasından başka, meta değişiminin mahiyetinin kendisi de, ne işgünü için, ne de artı-değer için sınır tanıyor. Kapitalist, alıcı kişiliği içinde işgününü mümkün olduğu kadar uzatmaya, ve elinden gelse bir işgününden iki işgünü çıkartmaya çabalama hakkını kendisinde görmektedir. Buna karşılık, satılmış olan metaın özel mahiyeti, onu satınalanın tüketme isteğine bir sınır konulmasını gerektirmekte ve işçi, işgününün belirli normal bir süreye indirilmesini isterken, satıcı olmaktan gelen hakkını kullanmaktadır. Öyleyse burada bir karşıtlık, her ikisi de değişim yasasının damgasını taşıyan iki hak arasında bir çatışma vardır. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve bunun için de, kapitalist üretim tarihinde, bir işgününün belirlenmesi, sürüp giden bir mücadelenin kolektif sermaye yani kapitalist sınıf ile kolektif emek yani işçi sınıfı arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak kendisini gösterir.

İKİNCİ KESİM. — ARTI-EMEK HIRSI İMALÂTÇI VE BOYAR

Sermaye, artı-emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçları üzerinde tekele sahip olduğu her yerde, işçi, özgür olsun olmasın, kendi varlığını sürdürmek için gerekli işzamanına, üretim araçlarına sahip olanların yaşamaları için gerekli tüketim maddelerini üretmek için de[45] fazladan bir işzamanı ek-

[44] İşgününün 9 saate indirilmesi için yapılan 1860-61 Londra inşaat işçileri büyük grevi sırasında grev komitesi, bir ölçüde işçilerimizin dileklerini içeren bir bildiri yayınlamıştı. Bildiride, inşaat patronları arasında en büyük kârı sağlayan bezirgânın, Sir M. Peto adında dini bütün bir kişi olduğu alaycı bir dille belirtilmişti. (Bu aynı Peto, 1867'den sonra, Strousberg biçimi bir akibete uğradı.)

[45] "Çalışanlar aslında [zengin denilen] emeklileri de, kendilerini de

lemek zorunda kalmıştır; üretim araçlarının tekelini elinde bulunduran bir kimse ister Atinalı (χαλοξ χαγαόσξ),* Etrüsklü teokrat, Romalı vatandaş, Norman baronu, Amerikalı köle sahibi, Eflaklı boyar, modern toprak sahibi ya da kapitalist olsun, bu, hep böyledir.[46] Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, ürünlerin değişim-değerinin değil, kullanım-değerinin egemen olduğu toplumun herhangi bir belli ekonomik oluşumunda, artı-emek, az ya da çok olabilen belirli gereksinmeler grubu ile sınırlı olur, ve üretimin mahiyeti gereği, artı-emeğe karşı sınırsız bir açlık duyulmaz. Bu nedenle, antikçağda, ancak özgül bağımsız para biçiminde değişim-değeri elde etmek amacıyla, altın ve gümüş üretiminde aşırı--çalışma korkunç bir hal almıştır. Ölesiye zorla çalışma, burada, kabul edilmiş aşırı-çalışma şekli idi. Bu konuda yalnız Diodorus Siculus'u okumak yeter.[47] Gene de bunlar, antikçağda istisnalardır. Ama, üretimleri, henüz köle emeği ve angarya vb. gibi aşağı şekiller içinde dönüp duran halk, kapitalist üretim biçiminin ağır bastığı uluslararası piyasanın girdabına kapılıp da, ürünlerinin satışının ihracata yönelmesi başlıca kaygıları haline gelince, kölelik, serflik vb. gibi barbarca aşırı çalışma dehşetine, bir de uygar aşırı-çalışma dehşeti eklendi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney eyaletlerinde zenci emeği, üretim, esas olarak doğrudan doğruya yerel tüketime yöneldiği sürece, ataerkil özelliğini korumuştur. Ama, pamuk ihracının bu eyaletlerin hayatî çıkarları halini alması ölçüsünde, zencilerin aşırı-çalıştırılması ve bazan hayatlarının 7 iş-yılında tükenip gitmesi bu hesaplı kitaplı sistemin bir unsuru halini aldı. Artık sorun, köleden belli miktarda faydalı ürün sağlanması değil, bizzat artı-emeğin üretilmesi idi. Örneğin Tuna Prensliklerinde (şimdi Romanya) angarya emek için de durum böyleydi.

beslerler." (Edmund Burke, *l.c.*, s. 2.)

[46] Niebhur *Roma Tarihi*'nde çok safça şöyle der: "Kalıntıları bizleri şaşkınlığa uğratan Etrüsk yapıtları gibi yapıtların, küçük (!) devletlerde efendiler ile kölelerin varlığını gerektirdiği apaçıktır." Sorunu daha yakından kavrayan Sismondi, "Brüksel dantelasının" ücret ödeyen efediler ile ücret alan köleleri gerektirdiğini söyler.

[47] "Vücutlarını bile temizleyemeyen ya da çıplaklıklarını örtemeyen (Mısırla, Etiopya ve Arabistan arasında altın madenlerinde çalışan) bu talihsiz kimselere, bu zavallı kaderlerine, insan acı duymadan bakamaz. Hastalara, zayıflara, yaşlılara, kadınların güçsüzlüğüne karşı en küçük bir gözyumma ve acıma yoktur. Ölüm, ıstırap ve kederlerine bir son verinceye kadar, herkes kırbaç altında çalışma zorundadır." (Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, 2. kitap, bölüm 13.)

* Soylu. —*ç*.

Tuna Prensliklerindeki artı-emek hırsının İngiliz fabrikalarındaki artı-emek hırsı ile bir karşılaştırmasını yapmanın özel ilginç bir yanı vardır, çünkü angaryada artı-emek bağımsız ve gözle görülür bir biçimdedir.

İşgünü, diyelim ki, 6 saat gerekli-emekle, 6 saat artı-emeği içersin. Bu durumda, özgür işçi her hafta kapitaliste 6 x 6 = 36 saat artı-emek verir. Haftada üç gün kendisi için, üç gün de kapitalist için çalışsa aynı şey olurdu. Ama bu durum yüzeyde görülmez. Artı-emek ile gerekli-emek birbirine karışmış haldedir. Bunun için de ben aynı ilişkiyi, örneğin, işçi her dakikada 30 saniye kendisi için, 30 saniye de kapitalist için çalışıyor diye ifade edebilirim. Ama angarya için böyle değil. Eflaklı köylünün kendi yaşamı için harcadığı gerekli-emek, boyar için harcadığı artı-emekten belirli şekilde ayrılmıştır. Bunlardan birincisini kendi tarlasında harcar, diğerini efendisinin malikânesinde. İşzamanının her iki kısmı da bu nedenle birbirinden bağımsız, ama yanyana vardır. Angaryada artı-emek, gerekli-emekten kesinlikle ayrılmıştır. Ne var ki, bu durum, artı-emeğin gerekli-emeğe miktar yönünden ilişkisi bakımından hiç bir değişiklik yapmaz. Haftada üç günlük artı-emek, ister buna angarya, ister ücretli-emek densin, işçinin kendisine bir eşdeğer sağlamaz. Ama kapitalist için artı-emek hırsı, işgününün sınırsız olarak uzatılması yolunda bir baskı olarak kendini gösterir, boyarda ise daha basitinden doğrudan doğruya angarya günleri avcılığı şeklindedir.[48]

Tuna Prensliklerinde angarya, aynî icar ve köleliğin diğer yükümlülükleri ile karışmıştı, ama egemen sınıfa ödenen en önemli haracı teşkil ediyordu. Böyle hallerde angarya ender olarak serflik sisteminden doğuyordu; aksine serflik çoğu zaman angaryadan doğuyordu.* Romanya eyaletlerinde durum böyle olmuştur. Orijinal üretim biçimleri, toprağın ortaklığına dayanıyordu, ama

[48] Bundan sonra söylenenler, Romanya eyaletlerinde, Kırım savaşından sonra görülen değişikliklerden öncesiyle ilgilidir.

* Bu, aynı şekilde, Almanya ile, özellikle Prusya'nın Elbe'nin doğusunda kalan kesimi için geçerlidir. 15. yüzyılda, Alman köylüsü, her yerde ürün ya da emek olarak yaptığı bazı aynî ödemeler dışında, hiç değilse fiilen özgür bir insandı. Brandenburg, Pomeranya, Silezya ve Doğu Prusya'daki Alman koloni halkı, hatta yasa ile özgür insan olarak kabul edilmişti. Köylü savaşlarında, soyluların zaferi, bu duruma bir son verdi. Yalnız yenilen Güney Almanya köylüleri tekrar köleleştirilmekle kalmadı. 16. yüzyılın ortasından sonra, Doğu Prusya, Brandenburg, Pomeranya ve Silezya köylüleri, serf durumuna indirildiler. (Maurer, Fronhöfe, c. IV, — Meitzen, *Der Boden des Preussischen Staats,* — Hanssen, *Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein.* — *F.E.*)

bu, Islav ya da Hint biçiminde değildi. Toprakların bir kısmı, serbest özel mülkiyet olarak topluluğun üyeleri tarafından, diğer kısmı —*ager publicus*— ortaklaşa ekilirdi. Bu ortak emeğin ürünü, kısmen kötü mahsul ve diğer olasılıklar hesaba katılarak yedek fon olarak, kısmen de savaş masraflarını, dinî giderleri ve diğer ortak harcamaları karşılamak üzere kamu geliri olarak kullanılırdı. Zamanla asker ve dinî ileri gelenler, topluluğa ait ortak topraklarla birlikte, bunlar üzerinde harcanan emeğe de el koydular. Özgür köylülerin ortak topraklar üzerindeki emeği bu ortak toprağın hırsızları hesabına angaryaya dönüştü. Bu angarya, çok geçmeden serflik ilişkileri halinde gelişti ve, dünyanın kurtarıcısı rolündeki Rusya, serfliği ortadan kaldırma bahanesi altında buna yasal bir biçim verene kadar hukuken değil ama fiilen devam etti. Rus generali Kisseleff'in 1831'de yayınladığı angarya kanunnamesi, kuşkusuz boyarlar tarafından dikte ettirilmiştir. Böylece Rusya, bir vuruşta Tuna eyaletlerini kendine çekiyor, ve bütün Avrupa'nın budala liberallerinin alkışlarını kazanıyordu.

Angarya kanunnamesinin adı olan *Réglement organique*'e göre, Eflaklı her köylü, sözde toprak sahibine bir yığın aynî ödemeler dışında: (1) 12 gün genel hizmet; (2) bir gün tarlada çalışma; (3) bir gün de odun taşıma, hizmetini yerine getirecekti. Hepsi yılda 14 gündü. Ne var ki, ekonomi politiğe olan derin bir vukuf ile bu işgünleri olağan anlamda değil, ortalama günlük ürünün üretilmesi için gerekli işgünü diye alınmış, ve bu ortalama günlük ürün de o kadar kurnazca belirlenmiştir ki, hiç bir Tepegözün bu işin üstesinden 24 saatte gelmesine olanak bırakılmamıştı. *Réglement*, kuru sözcülüklerle ve gerçek bir Rus alaycılığı ile, 12 işgününden, 36 günlük el emeği ürününün, 1 günlük tarla çalışmasından 3 günün, ve 1 gün odun taşınmasından gene üç katının anlaşılması gerektiğini ilân eder. Yani toplam 42 günlük angarya. Buna, bir de, olağanüstü zamanlarda efendiye sağlanacak *Jobagie* denilen hizmetin eklenmesi gerekiyor. Nüfusuyla orantılı olarak, her köyün, yılda, bu *Jobagie* için belli bir miktar ayırması gerekiyordu. Bu ilâve angaryanın her Eflaklı köylüye 14 gün yüklediği tahmin ediliyor. Böylece yasayla belirli angarya yılda 56 işgünü oluyordu. Ama, Eflâk'ta tarım yılı sert iklim nedeniyle sadece 210 gündü ve bunun da 40 günü pazar ve bayramlar, ortalama 30 günü kötü havalar olmak üzere 70 günü sayılmazsa, geriye 140 işgünü kalıyordu, Angaryanın gerekli emeğe oranı 56/84 ya da %66 $^2/_3$, İngiliz tarım veya sanayi işçisininkinden çok daha küçük bir artı-değer oranı ifade eder. Ne var ki, bu, sadece yasa

ile belirlenmiş angaryadır. İngiliz Fabrika Yasalarından daha "liberal" bir görünüş altında olmasına karşın, *Réglement organique*, kendi getirdiği hükümlerden kaçınmanın yollarını da açmış tı. 12 günden 56 gün çıkardıktan sonra, bu 56 angarya gününün herbirinin itibarî günlük çalışması yeniden öyle düzenlenmişti ki, bunun bir bölümü, ertesi güne düşecek şekildeydi. Örneğin, bir günde yabanî otlardan temizlenecek toprak parçasının büyüklüğü öylesine olurdu ki, özellikle mısır tarlalarında bu işin yapılması için iki kat zaman gerekirdi. Bazı tarımsal işlerde yasayla belirli günlük çalışma öyle yorumlanırdı ki, gün mayıs ayında başlar, ekim ayında biterdi. Moldavya'da koşullar daha da ağırdır. "Zafer sarhoşluğu içerisinde bir boyar, *Réglement organique*'deki 12 angarya günü, yılda 365 gün eder diye bağırmıştı."[49]

Eğer Tuna eyaletlerinin *Réglement organique*'i, her paragrafı yasalaşmış artı-emeğin hırsının olumlu ifadesi idiyse, İngiliz Fabrika Yasaları da, aynı açgözlülüğün olumsuz ifadesidir. Bu yasalar, sermayenin, işgücünü sınırsız bir şekilde soğurması tutkusunu, kapitalistler ile toprak sahiplerinin yönettiği bir devlet tarafından yapılan düzenlemelerle işgününe zorunlu sınırlamalar koyarak önlüyordu. Her gün daha tehlikeli hal alan işçi sınıfı hareketinden ayrı olarak, fabrikada çalışmanın sınırlandırılması, aynı zorunlulukla, İngiliz tarlalarına serpilen gübrelerle de dikte ettirilmişti. Aynı kör yağma hırsı, birinde toprağı tüketiyor, diğerinde ulusun yaşayan gücünü kökünden söküyordu. Devresel salgın hastalıklar Almanya ile Fransa'da askerî gücün azalmasının gösterdiği gibi, bu noktayı da açıkça gözler önüne seriyordu.[50]

[49] Daha fazla ayrıntı, E. Regnault'un, *Histoire politique et sociale des Princiuautés Danubiennes*, Paris 1855 [s. 288, 321 vd.] adlı yapıtında bulunabilir.

[50] "Türünün ortalama büyüklüğünü genellikle ve belli sınırlar içerisinde aşma, organik varlıkların gelişmesinin kanıtıdır. İnsanda boy uzunluğu, eğer gelişmesi fizik ya da toplumsal koşullarla engellenirse küçülür. Askerliğin zorunlu olduğu bütün Avrupa ülkelerinde, bu usulün uygulanmasından beri, ergin erkeklerin ortalama boyu ve genellikle askerlik hizmetine uygunluk koşulları azalmıştır. Devrimden (1789) önce Fransa'da piyade içi en alt sınır 165 cm. idi; 1818'de (10 Mart tarihli yasa) 157 cm.; 21 Mart 1832 tarihli yasa ile 156 cm; ortalama olarak Fransa'da başvuranların yarısından çoğu boy kısalığı ya da vücut zayıflığı nedeniyle askere alınmamışlardır. Saksonya'da 1870 yılında konulan askerî ölçüt 178 cm. idi. Şimdi 155 cm.. Prusya'da 157 cm.. Dr. Meyer'in, 9 Mayıs 1862 tarihli *Bavarian Gazette*'deki demecine göre, 9 yılın ortalama sonuçları, Prusyada askerlik için bu başvuran 1.000 kişiden 716'sı askerlik için uygun bulunmamış, bunların 317'si boy kısalığı, 399'u vücut yetersizliği nedeniyle geri çevrilmiştir. ... Berlin, 1858 yılında, askere alınma sayısını dolduramamıştı. 156 kişi eksik kalmıştı." J. von Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf*

Şimdi (1867) yürürlükte olan 1850 tarihli Fabrika Yasası ortalama işgünü için 10 saate izin veriyor; ilk 5 gün için sabah altıdan akşam altıya kadar 12 saat, buna yarım saatlik kahvaltı paydosu ile bir saatlik öğle yemeği paydosu dahil olup geriye 10 ½ iş-saati kalıyordu; cumartesileri sabah 6'dan öğleden sonra 2'ye kadar 8 saattir, buna yarım saatlik kahvaltı paydosu dahildir. Böylece, ilk 5 gün için 10 ½ saat ve son gün için 7 ½ saat olmak üzere toplam 60 iş-saati oluyordu.[51] Bu yasaların uygulanmasını denetlemek üzere doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığına bağlı fabrika deneticileri atandı ve bunların raporları, diğer parlamento raporları ile birlikte altı ayda bir yayımlandı. Bunlar, artı-değer konusunda kapitalistlerin doymak bilmez oburluklarını gösteren düzenli ve resmî istatistikleri içeriyordu.

Şimdi bir an fabrika denetmenlerine kulak verelim.[52] "Hilekâr fabrika sahipleri, işe, sabah saat altıdan bir çeyrek saat önce (bazan daha fazla, bazan daha az) başlıyorlar ve akşam saat altıdan bir çeyrek saat sonra (bazan daha çok, bazan daha az) son veriyorlar. Kahvaltı için itibarî olarak izin verilen yarım saatin başlangıcından da sonundan da 5 dakika aldıkları gibi, öğle yemeği için itibarî olarak izin verilen bir saatin gene başlangıcından ve sonundan 10'ar dakikasını almaktadırlar. Cumartesileri saat 2'den sonra bir çeyrek saat (bazan daha fazla, bazan daha az) fazla çalışmaktadır. Kazancı böylece şuna ulaşıyor:

Agrikultur und Physiologie, 1862, 7. baskı, *l.c.*, s. 117, 118.

[51] 1850 tarihli fabrika yasasının öyküsü bu bölüm boyunca görülecektir.

[52] İngiltere'de modern sanayiin başlangıcından 1845'e kadar olan dönem üzerinde ben ancak yer yer duruyorum. Bu dönem için okura Friedrich Engels'in *Die lage der arbeitenden Klasse in England* Leipzig 1845, yapıtını öğütlüyorum. Engels'in kapitalist üretim biçiminin niteliğini ne kadar etraflı şekilde kavradığı, 1845'ten beri yayımlanan fabrika raporları ile madenler vb. üzerine raporlardan anlaşıldığı gibi, durumu ayrıntıları ile ne denli hayret edecek biçimde canlandırdığı, adı geçen yapıtın 18-20 yıl sonra (1863-1867) yayımlanan Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun resmî raporları ile şöyle bir karşılaştırılması bile göstermektedir. Bu raporlar, özellikle, fabrika yasalarının 1862'ye kadar uygulanmadığı ve aslında, hâlâ da uygulanmamakta olduğu sanayi kollarını ele almaktadır. Öyleyse, buralarda Engels'in çizmiş olduğu durumlarda, yetkili makamlarca ya az değişiklik yapılmış ya da hiç yapılmamıştır. Ben, başlıca örneklerimi 1848'den sonraki Serbest Ticaret döneminden alıyorum; bu cennet çağının büyük Serbest Ticaret şirketlerinin gezginci çığırtkanları, cahillikleri ölçüsünde yüksek perdeden bu gibi inanılmaz öyküler anlatıyorlar. Bütün bunlardan başka, İngiltere'nin burada ön planda yer almasının nedeni, kapitalist üretimin klasik temsilcisi ve bizim incelemekte olduğumuz konularda devamlı resmî istatistiklere sahip tek ülke olmasıdır.

Sabah altıdan önce	15 dakika
Akşam altıdan sonra	15 "
Kahvaltı zamanında	10
Öğle yemeği zamaınında	20
	60
Beş günde:	300 dakika
Cumartesi sabah altıdan önce	15 dakika
Kahvaltı zamanında	10 "
Öğleden sonrası 2'den sonra	15
	40
Haftalık toplam:	340 dakika

Haftalık 5 saat 40 dakika, yılda 50 çalışma haftası ile (iki hafta tatiller ve beklenmeyen olaylar için çıkınca) çarpıldığında, sonuç 27 işgününe eşit olur.[53]

"Her gün 5 dakikalık fazla çalışma, haftaların sayısı ile çarpılınca yılda iki buçuk günlük üretime eşit olur."[54]

"Sabah 6'dan önce ve akşam 6'dan sonra ve yemek zamanı için saptanan sürenin başında ve sonunda günde ufak parçalar halinde kazanılan bir saat, yılda neredeyse 13 ay çalışmaya eşittir."[55]

Üretimin kesintiye uğradığı ve fabrikanın "kısa süre" yani haftanın yalnızca bir bölümünde çalıştığı bunalımlar sırasında, doğaldır ki, işgününü uzatma eğilimini etkilemez. İşin azlığı ölçüsünde yapılan işten sağlanan kârın da büyük olması gerekir. İşe harcanan zaman ne kadar azsa, bu zamanın o kadar büyük kısmı fazla işzamanına çevrilmelidir.

1857'den 1858'e kadarki bunalım dönemi konusunda Fabrika Denetmeni raporu şöyle:

"Ticaretin böyle bozuk gittiği bir zamanda, herhangi bir şekilde aşırı çalışma tutarsız görünebilir, ama işlerdeki bu bozukluk vicdansız kimseleri aşırılıklara götürür, ve bunlar, bundan fazladan bir kâr sağlarlar. ... Leonard Horner, son altı ay içerisinde, diyor, bölgemde 122 fabrika tamamen işten çekildi, 143'ü de işlerini dur-

[53] Avam kamarasının emriyle 9 Ağustos 1859'da yayımlanan *Factorier Regulation Acts* içerisinde, *Suggestions*, &c. by Mr. L. Horner, İnspector of Factories, s. 4, 5.

[54] *Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending*, 31 Ekim 1856, s. 35.

[55] *Reports*, &c., 30 Nisan 1858, s. 9.

durdu" ama aşırı çalışma gene de yasal saatler ötesinde sürdürülmektedir.[56]

Bay Howell, "Ticaretteki bunalım yüzünden" diyor, "fabrikaların çoğu çok uzun bir süre için tümüyle kapandı, daha büyük bir kısmı da kısa süreli olarak çalışıyor. Bununla birlikte, ben, gene de işçilerin yasayla tanınmış dinlenme ve yemek zamanlarından her gün yarım veya üç çeyrek saatinin çalındığı konusunda gene eskisi gibi şikâyetler almaya devam ediyorum."[57] Aynı durum, 1861-1865'teki korkunç pamuk bunalımı sırasında da daha küçük ölçüde olmak üzere tekrarlandı.[58] "Yemek saatinde ya da yasalarda belirlenmiş saatler dışında, fabrikada çalışır durumda kimseler görüldüğü zaman, bunların fabrikayı belirlenmiş saatte terketmeyecekleri, özellikle cumartesi günleri öğleden sonra [makinelerini temizlemek ve benzeri] işleri bırakmamaları için kendilerini zorlayacak yükümlülükler konması gerektiği, bazan özür yollu ileri sürülmüştür. Ama, işçiler, eğer makineler durduktan sonra da fabrikada kalıyorlarsa cumartesi günleri sabah 6'dan önce [*sic!*]* ya da öğle sonrası 2'den önce temizlik ve benzeri işler için kendilerine yeterli zaman ayrılmadığı içindir.[59]

"Böyle (yasayı ihlâl ederek aşırı çalıştırma yoluyla) elde edilen kazanç, birçok kimse için dayanılmayacak kadar çekici bir

[56] *Reports,* &c., *l.c.*, s. 10

[57] *Reports,* &c., *l.c.*, s. 25.

[58] *Reports,* &c., *for the half year ending 30th. April 1861.* Bkz: *Appendix* n° 2; *Reports,* &c., 31 Ekim 1862, s. 7, 52, 53. 1863 yılının son altı ayında yasalara uyulmaması olayları yaygınlaştı. Karş: *Reports,* &c., *ending 31st. Oct. 1863,* s. 7.

[59] *Reports,* &c., 31 Ekim 1860, s. 23. Fabrikatörlerin mahkemedeki ifadelerine göre, işçilerin, fabrikadaki herhangi bir iş duraklaması halinde, nasıl bir fanatiklikle buna karşı çıktıklarını aşağıdaki garip durum göstermektedir. 1863 Haziran başlarında Dewsbury (Yorkshire) yargıçlığına, Batley yörelerinde, 8 büyük fabrika sahibinin, fabrika yasalarına uymadıkları haberi ulaştı. Bu baylardan bazıları, 12 ilâ 15 yaş arasında 5 erkek çocuğunu, cuma günü sabahı saat 6'dan, cumartesi günü öğleden sonra saat 4'e kadar, yemek zamanları ile gece yarısı bir saatlik uyku dışında herhangi bir dinlenme aralığı tanımadan çalıştırmakla suçlanıyorlardı. Ve bu çocuklar, bu 30 saatlik aralıksız işi, yünlü paçavraların didiklendiği ve havadaki yoğun toz, iplik vb. yüzünden büyüklerin bile ciğerlerini korumak için ağızlarını devamlı şekilde mendille kapatmak zorunda kaldıkları, "süprüntü ini" adı verilen yerlerde yapmaktadırlar! Bu suçlanan baylar, yemin etmek yerine —Quaker olarak bunlar, yemin etmeye gerek duymayacak kadar sıkı dindardırlar— bu mutsuz çocuklara karşı duydukları büyük sevgi nedeniyle dört saat uyumalarına izin verdiklerini, ama inatçı çocukların yatmamakta ayak

* Metinde böyledir anlamında. Doğrusu "6'dan *sonra*" olması gerekirdi. —ç

şey gibi geliyor; daima, yakalanmama olasılığını hesaba katıyorlar; ve üstelik, yakalanıp da mahkûm olanların ödedikleri ceza miktarının küçüklüğünü görünce, yaptıkları iş farkedilse bile bundan gene kârlı çıkacaklarını düşünüyorlar. ...[60] Bu ilâve zamanın, gün boyunca yapılan ufak miktarlardaki hırsızlıkların tamamıyla elde edildiği hallerde, durumu saptama konusunda deneticilerin karşısına büyük güçlükler çıkarmaktadır."[61]

Sermayenin, işçinin yemek ve dinlenme zamanında yaptığı bu "küçük hırsızlıkları" fabrika deneticileri, "dakikaların aşırılması"[62] "birkaç dakikanın tırtıklanması"[63] diye adlandırdıkları gibi, işçilerin kullandıkları teknik terim de, "yemek zamanlarının kemirilmesi"dir.[64]

Görülüyor ki, böyle bir ortamda, artı-değerin, artı-emekle yaratılması artık sır olmaktan çıkmıştır. Çok saygıdeğer bir bay, bana, "Günde bana on dakikalık aşırı çalışma izni verecek olsanız, cebime yılda fazladan bin sterlin koymuş olursunuz."[65] demişti. "An'lar kârın unsurlarıdır."[66]

Tam gün çalışan işçilere, "tam-zamanlılar", 13 yaşından küçük olup da ancak 6 saat çalışmalarına izin verilen çocuklara "yarı-zamanlılar" denmesi kadar karakteristik bir ifade olamaz. İşçi, burada, kişileşmiş işzamanından başka bir şey değildir. Bütün bireysel farklılıklar, "tam-zamanlılar" ve "yarı-zamanlılar" içinde eriyip gitmiştir.[67]

ÜÇÜNCÜ KESİM. — SÖMÜRÜYE YASAL SINIRLAR KONULMAYAN İNGİLİZ SANAYİ KOLLARI

Biz, işgününün uzatılması konusundaki eğilimin, bir İngiliz bur-

direndiklerini doğrulamışlardır. Quaker baylara 20 sterlin ağır para cezası verildi. Anlaşılan Dryden bu soylu bayların geleceklerini önceden görmüştü:

"Sözde kutsallık içinde yüzen tilki,
"Korkardı yeminden, ama iblis gibiydi yalancılıkta,
"Paskalya perhizinde sanırdınız, kutsal şehvet içinde,
"Ama işlemezdi hiç günah, duasını etmeden!"*

* Dryden, *The cock and the fox...* (Horoz ve Tilki), dize 480-483.

[60] Rep., 31 Ekim 1856, s. 34.

[61] *l.c.*, s. 35.

[62] *l.c.*, s. 48.

[63] *l.c.*, s. 48.

[64] *l.c.*, s. 48.

[65] *l.c.*, s. 48.

[66] *Report of the Insp.*, &c., 30 Nisan 1860, s. 56.

[67] Bu deyim, hem fabrikalarda, hem raporlarda resmî deyimdir.

juva iktisatçısının belirttiği gibi, Amerikan Kızılderililerine[68] İspanyolların yaptıkları vahşetin bile erişemediği sermayenin neden olduğu canavarca zorbalıklar alanındaki artı-emeğe duyulan kurt gibi açlığın, yasal düzenlemelerin zincirleriyle sonunda sınırlandığını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Şimdi de, emeğin sömürülmesinin, bugüne ya da daha düne kadar her türlü engelden uzak kaldığı bazı üretim kollarına bir gözatalım.

Nottingham şehir meclisi salonunda 14 Ocak 1860'da yapılan bir toplantıya başkanlık eden il yargıcı Bay Broughton Charlton şöyle diyordu: "Dantela yapımı ile uğraşan halk arasında, krallığın diğer yerlerinde ve hatta uygar dünyada görülmemiş bir sefalet ve ıstırap vardır. ... Dokuz-on yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklarından zorla kaldırılmakta, bir dilim ekmek için gece saat ona, onbire, onikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi bir uyuşukluğa dönüşmüş; düşünmek bile insana dehşet veriyor. Bay Mallet ya da başka bir imalâtçının ileri fırlayıp bu tartışmalara karşı çıkmalarına şaşmıyoruz. ... Sistem, rahip Montagu Valpy'nin belirttiği gibi tam bir kölelik düzeni; hem toplumsal, hem fizik, hem ahlâk ve hem de manevî yönden. Erkeklerin günlük çalışmaları, onsekiz saate indirilsin diye öneride bulunmak amacıyla toplantı düzenleyen bir kasaba hakkında ne düşünülür? ... Virginia ile Carolina'lı pamuk yetiştiricilerini yeriyoruz. Oysa, onların zenci pazarlarından, kamçılarından, insan eti bezirgânlığından, kapitalistlerin kâr ve kazançları uğruna tüller ve yataklık danteller örmek için sürdürülen insanlığın bu yavaş yavaş telef edilmesi daha mı az lânetliktir"[69]

Staffordshire'daki seramikçilik, son 22 yılda, üç parlamento soruşturmasına konu olmuştur. Soruşturmaların sonuçları, Bay Scriven'in 1841 tarihli *Children's Employment Commissioners*'e ["Çocuk Çalıştırma Komisyonu"na] sunduğu raporla; Dr. Green-

[68] "Açgözlü fabrika sahiplerinin kazanç peşinde koşarken yaptıkları zulümler, İspanyolların altın elde etmek amacıyla Amerika'yı ele geçirmeleri sırasında giriştikleri insafsızca hareketleri neredeyse geride bırakır." John Wade, *History of the Middle and Working Classes*, 3. baskı, London 1835, s. 114. Bu kitabın, bir tür ekonomi politik elkitabı olan teorik bölümü, yayım tarihi dikkate alındığında, yer yer, örneğin ticarî bunalımlar konusunda, özgün bir nitelik taşır. Oysa tarihî bölümü, büyük ölçüde, Sir F. M. Eden'in, *The State of the Poor*, London 1797, adlı yapıtının utanmazca bir aşırmasıdır.

[69] *Daily Telegraph*, 17 Ocak 1860.

how'un 1860 tarihli, Privy Council'in emriyle yayınlanan raporuyla (*Public Health, 3rd Report,* 112-113); ve nihayet Bay Longe'un 1862 tarihli *First Report of the Children's Employment Commission,* 13 Haziran 1863, raporuyla açıklanmıştır. Benim için, 1860 ve 1863 tarihli raporlardan, sömürülen çocukların kendi ifadelerinden bazı kısımları buraya almak yetecektir. Çocukların söylediklerinden, yetişkinler, özellikle kızlarla kadınlar için bir fikre ulaşabiliriz, ve üstelik bu işkolunun yanında pamuk eğirme sanayii, kabul edilebilir ve sağlıklı bir iştir.[70]

William Wood, dokuz yaşında, 7 yıl 10 aylıkken işe başlamış. Başlangıçta "kalıp taşıma" işinde çalıştı, hazırlanmış kalıpları kurutma odasına götürür, sonra da boş kalıpları geri taşırdı. Haftanın altı günü işe sabah altıda gelir, gece dokuzda işten çıkardı. "Haftanın altı günü gece saat dokuza kadar çalışırdım. Yedi ya da sekiz hafta bu böyle sürdü." Yedi yaşında bir çocuğun günde onbeş saat çalışması! 12 yaşındaki J. Murray şöyle diyor: "Tornayı çevirir, kalıp dökerim. Sabah altıda, bazan dörtte gelirim. Akşamdan bu sabahın altısına kadar bütün gece çalıştım. Evvelki geceden beri yatağa yatmadım. Dün gece benimle birlikte çalışan sekiz-dokuz çocuk daha vardı. Bu sabah birisi dışında hepsi geldiler. Ben üçbuçuk şilin alıyorum. Gece çalıştığım için fazladan bir şey almıyorum. Geçen hafta iki gece çalıştım." On yaşındaki Fernyhough: "Öğle yemeği için her zaman bir saat paydos olmaz. Bazan ancak yarım saat olur: perşembe, cuma, cumartesi günleri."[71]

Dr. Greenhov, Stoke-on-Trent ve Wolstanton çömlekçilik bölgelerinde yaş ortalamasının son derece kısa olduğunu söylüyor. Yirmi yaşın üzerinde yetişkin erkek nüfusun Stoke bölgesinde yalnız %36,6'sı, Wolstanton'da %30,4'ü çömlekçilikte çalışmakla birlikte, birinci bölgede bu yaştaki erkekler arasındaki ölümlerin yarısı, ikincide ise 2/5'si akciğer hastalıklarından ileri gelmektedir. Hanley'de pratisyen hekimlik yapan Dr. Boothroyd şöyle diyor: "Her yeni çömlekçi kuşağı bir öncekinden daha çelimsiz ve cılız oluyor." Aynı şekilde, bir başka doktor Bay M'Bean diyor ki: "Yirmibeş yıldır çömlekçiler arasında hekimlik yaparım, vucut yapısı ve ağırlık bakımından açıkça görülen bir yozlaşmaya tanık oldum." Bütün bu sözler, Dr. Greenhow'un 1860 tarih-

[70] Karş: F. Engels, *Lage,* vb. s. 249-51.
[71] *Children's Employment Commission First Report,* vb., 1863. Evidence, s. 16, 19, 18.

li raporundan alınmıştır.[72]

Aşağıdakiler de 1863 tarihli Komisyon raporundan alınmıştır: Kuzey Staffordshire Kliniği başhekimi Dr. J. T. Arledge diyor ki: "Çömlekçiler bir sınıf olarak, hem kadın, hem erkek, hem fizik. hem moral bakımından yozlaşmış bir topluluğu temsil ediyorlar. Genellikle çelimsiz, biçimsiz yapıda, sık sık da dar göğüslüdürler; zamanından önce yaşlanırlar ve kısa ömürlüdürler; ağır tabiatlı ve kansızdırlar; bu zayıflıkları nedeniyle, hazımsızlık, karaciğer ve böbrek hastalıkları arasında en fazla göğüs hastalıklarına, zatürreye, vereme, bronşit ve astıma istidatlıdırlar. Bunlara musallat olan bir tür hastalık vardır ki, çömlekçi astımı ya da çömlekçi veremi denilmektedir. Bademciklere, kemiklere ya da vücudun öteki organlarına musallat olan sıraca, çömlekçilerin üçte ikisinin veya daha fazlasının yakalandığı yaygın bir hastalıktır. Bu bölge nüfusu içerisinde "yozlaşmanın" daha da fazla olmamasının nedeni civar köylerden devamlı insan akımı olması ve daha sağlıklı soylarla yapılan evlenmelerdir."[73]

Aynı hastanenin eski cerrahı olan Dr. Charles Parsons, komisyon üyesi Longe'a yazdığı mektupta, diğer şeyler arasında, şöyle diyor: "Ben, istatistik verilerden değil, ancak kendi gözlemlerimden sözedebilirim, ama, sağlıkları, ya ana-babalarının, ya da işverenlerin kazanç hırslarına kurban edilen zavallı çocuklar karşısında her seferinde büyük bir azap duyduğumu derhal söyleyebilirim." Çömlekçilerin arasındaki hastalıkların nedenlerini saydıktan sonra, bunları şu sözlerle özetliyor: "uzun saatler [çalışma]". Komisyonun raporunda şu umut dile getirilir: "Bütün dünyada böylesine seçkin bir yere ulaşan bir sanayi kolunun, bu büyük başarısının yanısıra, emek ve hünerleri ile önemli sonuçlar elde eden işçilerinin, fizik bakımdan yozlaşması, yaygın hale gelen bedenî ıstırapları ve zamanından önce ölümleri ile bir arada anılmasına artık bir son verme zamanı gelmiştir."[74] Ve İngiltere'de çömlekçiler için söylenen bütün bunlar, İskoçya için de aynen geçerlidir.[75]

Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne yapıştırılması usulünün bulunduğu 1833 tarihinde başlar. 1845'ten beri bu işkolu İngiltere'de hızla gelişmiş, ve özellikle Londra'nın yoğun nüfuslu bölgeleri

[72] *Public Health, 3rd. Report,* vb. s. 102, 104, 105.
[73] *Children's Employment Commission, I. Report,* s. 24.
[74] *Children's Employment Commission,* s. 22 ve XI.
[75] *l.c.,* s. XLVII

ile Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, New-Castle ve Glasgow'da yaygın hale gelmiştir. Bununla, aynı zamanda, Viyana'lı bir doktorun 1845'te keşfettiği ve kibrit yapanlara özgü tetanoz hastalığı da yayılmıştır. İşçilerin yarısı, onüç yaşından küçük çocuklar ile on sekizinden küçük delikanlılardır. Kibrit yapımı sağlığa zararlı ve kötü kokusu nedeniyle o kadar tatsız bir iştir ki, ancak çalışan sınıfın en sefil kesimi, yarı aç dullarla benzerleri, çocuklarını, "paçavralar içerisinde, açlıktan bitkin, alfabesiz çocuklarını"[76] bu işe vermektedirler.

Komisyon üyesi White'ın dinlediği (1863) tanıkların, 270'i 18 yaşından, 50'si 10 yaşından küçük, 10 tanesi ancak 8, ve 5 tanesi sadece 6 yaşındaydı. 12 ilâ 14 saate, bazan da 15 saate varan bir işgünü, gece işi, düzensiz yemek zamanları ,çoğu zaman fosforla nefes alınamaz iş yerlerinde yenen yemek. Dante kendi cehennemindeki en korkunç tasvirlerin herhalde bu işyerinden geri kaldığını kabul ederdi.

Duvar kâğıdı yapımında, kaba türler makineyle basılır, daha zarifleri elle basılır (*block printing*). En civcivli iş ayları, ekim başı ile nisan sonudur. Bu zaman aralığı içerisinde, işler, sabah saat 6'dan gece 10'a kadar ve hatta bütün gece büyük bir hızla devam eder.

J. Leach yeminli ifadesinde diyor ki: "Geçen kış, aşırı çalışmadan ötürü, on dokuz kızdan altısı sağlıklarının bozulması yüzünden iş dışı kaldılar. Onları uyanık tutmam için onlara bağırıp çağırmam gerekiyordu." W. Duffy: "İş başında, tüm çocukların gözlerini açık tutamadıkları zamanlar olduğunu gördüm; gerçekten hepimiz böyleydik." J. Lightbourne: "13'ündeyim. ... Geçen kış (gece) dokuza kadar çalıştık, daha önceki kış ona kadar. Geçen kış ayaklarımın sızlamasından hemen her gece ağlardım." G. Apsten: "Şu benim oğlumu daha yedi yaşındayken, kardakışta gidip gelirken sırtımda taşırdım, günde onaltı saat çalışırdı. Makinenin önünde ayakta doyurmak için çoğu zaman diz çökerdim, çünkü ne makinenin başından ayrılabilirdi, ne de onu durdurabilirdi." Manchester'de bir fabrikanın yönetici ortağı Smith: "Biz (kendileri hesabına çalışan işçiler demek istiyor) yemek için hiç aralık vermeden çalışırız, böylece 10 ¹/₂ saatlik günlük iş öğleden sonra saat 4.30'da biter, bundan sonraki süre fazla mesai demektir."[77] (Acaba bu Bay Smith, bu 10 ¹/₂ saat sürede

[76] *l.c.*, s. LIV.

[77] Bu, bizim artı-emek zamanı anlamında alınmamalıdır. Bu baylar, 10 ¹/₂

hiç yemek yemiyor mu?) "Biz, (yani aynı Bay Smith) öğleden sonra saat 6'dan önce işten pek çıkmayız (bizim işgücü makinelerinin tüketimi o zaman son bulur demek istiyor), böylece biz (*iterum Crispinus**) gerçekten bütün yıl fazla mesai yapıyoruz demektir. ... Bunların hepsi de, çocuklar da, yetişkinler de (152 çocuk ile delikanlı, 140 yetişkin) son 18 ay süreyle ortalama çalışma, haftada en az 7 gün 5 saat, ya da 78 $^1/_2$ saat idi. Bu yılın (1862) 2 Mayısında sona eren altı hafta için, ortalama daha yüksekti: 8 gün yani haftada 84 saat. Kendinden *pluralis majestatis* bahsetmeye pek meraklı olan aynı Bay Smith, gülümseyerek ekliyor: "Makine işi yorucu değil." Elle yapılan baskı işinde çalışanlar ise şöyle diyorlar: "Elle çalışma, makineyle çalışmaktan daha sağlıklı bir iştir." Bütünüyle alınırsa, fabrikatörler, "makinelerin hiç değilse yemek zamanında durdurulması" teklifine öfkeyle karşı çıkıyorlar. Borough'daki duvar kâğıdı fabrikasının müdürü Bay Otley, "Sabah 6'dan akşam 9'a kadar çalışmaya izin veren bir madde ... bizim çok işimize gelirdi, ama sabah 6'dan akşam 6'ya kadar çalışma saatleri hiç uygun değil. Makinelerimiz öğle yemeği saatinde hep duruyor. (Ne âlicenaplık!) Sözü edilecek kadar kâğıt ve boya israfı yok." Sevimli bir tavırla ifade ediyor: "Ama bu zaman kaybı da hoş bir şey değil." Komisyonun raporu, bazı "ileri gelen firmaların" zaman kaybı konusundaki korkularını safça dikkate alıyor, yani başkalarının emeğine el koymak için zaman kaybı; böylece 13 yaşından küçük çocuklarla, 18 yaşına basmamış gençlerin her gün 12-16 saat çalışarak yemek saatlerini kaybetmeleri, ve tıpkı buhar kazanına su ve kömür atar, pamuğa sabun katar, çarklara yağ koyarmış gibi —yani sanki iş araçları yardımcı malzeme ile beslenmiş gibi— üretim süreci sırasında bir şeyler atıştırmaları için yeter sebep olup olmadığını dikkate alıyor.

İngiltere'de hiç bir sanayi kolu (yakında uygulanan makineyle ekmek yapımını hesaba katmıyoruz) fırıncılık kadar, o eski köhnemiş yöntemlerini bugüne değin sürdürmemiştir; Roma İmpa-

iş-saatini, normal artı-emeği de içeren, normal işgünü olarak kabul etmektedirler. Bu süreden sonra, karşılığı biraz daha iyi ödenen "fazla mesai" başlamaktadır. Sözde normal işgünü sırasında harcanan emeğin karşılığının, değerinin altında ödendiği ilerde görülecektir; böylece fazla mesainin daha fazla artı-emek sızdırmak için sırf bir kapitalist hilesi olduğu anlaşılıyor, çünkü normal işgünü boyunca harcanan emeğe gerçekten karşılığı ödense bile, zaten içerisinde artı-emek vardır.

* Gene mi sen Crispin! (Crispin, İtalyan komedisinin küstah ve kuruntulu uşağı.) —*ç*.

ratorluğu şairlerinden öğrendiğimize göre, bunun bir ucu ta hıristiyanlık-öncesi döneme kadar gidiyor. Ne var ki, sermaye, daha önce de belirtildiği gibi, başlangıçta iş sürecinin teknik niteliğiyle ilgilenmez; nasıl bulduysa işe öyle başlar.[78]

Başta Londra olmak üzere, ekmeğe karıştırılan hileli akıl almaz, maddeler ilk defa, Avam Kamarasının, "yiyecek maddelerine karıştırılan hileler" konusunda kurduğu komitenin araştırması (1855-56) ve Dr. Hassall'ın *Adulterations detected*[79] adlı yapıtında açıklanmıştır. Bu açıklamaların sonucu, 6 Ağustos 1860 tarihli, "yiyecek ve içecek maddelerine hile karıştırılmasına engel olunması" konusundaki yasa oldu. Başlangıçta ölü doğan bu yasa, "namusluca bir kuruş kazanmak için" hileli malların alımı ve satımıyla uğraşan serbest ticaret erbabına her türlü anlayışı gösteriyordu.[80] Komitenin kendisi, biraz da bönce bir tutumla, serbest ticaretin, aslında hileli, ya da İngiliz kurnazlığıyla söylendiği gibi "sofistik" ("katışık") malların ticareti olduğu inancını belirtiyordu. Gerçekten de bu tür sofistlik, akı kara, karayı ak yapmayı Protagoras'tan daha iyi bildiği gibi, her şeyin görüntüden ibaret olduğunu, nasıl göstereceğini *ad oculos** Elealılardan daha iyi bilir.[81]

Ne olursa olsun komite, halkın dikkatini, "günlük ekmeğine" ve dolayısıyla fırıncılığa çekti. Aynı anda, Londralı fırıncı kalfa-

[78] *l.c., Evidence,* s. 123, 124, 125, 140 ve LIV.

[79] İnce çekilen ya da tuzla karıştırılan şap, "fırıncı malı" gibi anlamlı bir ad taşıyan normal bir ticaret metaıdır.

[80] Kurum, karbonun pek saf ve enerji sağlayan bir biçimidir, kapitalist baca temizleyicilerin İngiliz çiftçisine sattıkları bir gübreyi oluşturur. Şimdi, 1862 yılında, İngiliz yargıçları, açılan bir davada, alıcının haberi olmaksızın, %90 toz ve kum karıştırılan kurumun, ticarî anlamda hakikî kurum mu, yoksa yasal anlamda madde karıştırılmış kurum mu olduğunu karara bağlamak zorunda kalmışlardı. Bu "ticaret dostları" sonuçta eldeki malın hakikî ticarî kurum olduğuna karar verdiler ve üstelik davacı çiftçiyi mahkeme giderlerini ödemeye mahkûm ettiler.

[81] Fransız kimyacısı Chevallier, metaların "tağşiş"i konusundaki incelemesinde, elden geçirdiği 600 kadar maddede rasladığı 10, 20, 30 çeşitli hile yöntemini sıralamaktadır. Kimyacı, ayrıca, bu konuda bütün yöntemleri bilmediği gibi, bildiklerinin de hepsini yazmadığını eklemektedir. Şekerde yapılan 6 çeşit, zeytinyağında 9 çeşit, tereyağında 10 çeşit, tuzda 12 çeşit, sütte 19 çeşit, ekmekte 20 çeşit, konyakta 23 çeşit, unda 24 çeşit, çikolatada 28 çeşit, şarapta 30 çeşit, kahvede 32 çeşit vb., hileli karıştırma anlatmaktadır. Yüce Tanrı bile kendisini bu kaderden kurtaramamaktadır. Bkz. Rouard de Card: *De la falsification des substances sacramentelles,* ("Kutsal Emanetlerde Yapılan Tahrifler"), Paris, 1856.

* Gözler önüne sermek. —*ç.*

larının açık hava toplantıları ve parlamentoya verdikleri dilekçeler ile aşırı-çalışmaya karşı yükselttikleri feryatlar ortalığı sardı. Şikâyetler o derece yaygındı ki, daha önce birkaç defa adı geçen 1863 Komisyonunda da üye bulunan Bay H. S. Tremenheere, Krallık Araştırma Komisyonuna atandı. Hazırladığı rapor,[82] toplanan kanıtlarla birlikte, halkın kalbini değil asıl midesini altüst etti. İncil ile her zaman büyük yakınlıkları olan İngilizler, bir kapitalist, bir toprak sahibi ya da sandalyesiz bir bakan gibi ilâhî lütfa erişmiş olmadıkça kişinin ekmeğini alnının teriyle kazanmasının bir tanrı buyruğu olduğunu çok iyi bilirlerdi ama, her günkü ekmeğinde bir miktar insan teriyle birlikte, azıcık irin, örümcek ağı, hamamböceği ölüsü, ekşimiş Alman bira mayası karışımını da yemekte olduğunu doğrusu bilmiyordu; bu arada biz, elbette, sap, kum ve diğer lezzetli minarelleri saymıyoruz. Kutsallığına aldırış etmeksizin, serbest ticaret, yani serbest fırıncılık, devlet denetimi altına sokuldu (Parlamentonun 1863 yılı oturumunda) ve Parlamentonun çıkardığı aynı yasa ile, 18 yaşından küçük fırıncı çıraklarının gece 9'dan sabah 5'e kadar çalışmaları yasaklandı. Bu son madde, bu eski moda ve babadan kalma işkolundaki aşırı-çalışmanın ciltler dolusu ifadesiydi.

"Londra'da bir fırıncı kalfasının işi, kural olarak, gece on bir dolaylarında başlar. O saatte "hamuru karar", bu, unun miktarına ya da harcanan emeğe göre, yarım saatten üç çeyreğe kadar vakit alan yorucu bir iştir. Aynı zamanda, hamur teknesinin kapağı olan somun tablasının üzerine uzanır. Altında bir çuval, başının altında gene dürülmüş bir çuval vardır; bir iki saat kadar kestirir. Ardından bir saat kadar süren hızlı ve devamlı bir çalışma başlar: hamur yayılır, tartılır, somunlanır, fırına salınır; yuvarlak ve süslü ekmekler hazırlanır, pişmiş ekmek fırından çekilir, dükkâna götürülür, vb., vb.. Bir fırında sıcaklık, 75 ile 90 derece [Fahrenheit -ç.] arasında değişir, küçük fırınlarda daha da yüksektir. Ekmek, francala vb. yapımı işi bitince, bunların dağıtımı başlar, ve bu işte çalışan kalfaların çoğu, gece yukarıda anlatıldığı gibi yorucu bir çalışmadan sonra gündüz de, küfelerle ya da el arabaları ile ekmek taşıyarak saatlerce ayak üzerindedirler; ve bazan tekrar fırına dönerek, mevsime ya da efendilerinin işlerinin hacmine göre, işten öğleyin bir ilâ altı arasında çıkarlar. Bu arada, ötekiler, akşamın geç saatine kadar ekmek pişirme işine devam

[82] *Report*, &c., *relative to the grievances complained of by the Journeymen Bakers*, &c., London 1862, ve *Second Report*, &c., London 1863.

ederler. "Londra mevsimi" denilen süre boyunca, şehrin West End mahallesindeki "tam fiyatlı" fırınlarda çalışanlar genellikle gece saat 11'de işe başlarlar ve bir ya da iki kısa (bazan çok kısa) dinlenme aralığıyla, ertesi sabah sekize kadar ekmek yapımıyla uğraşırlar. Daha sonra da, bütün gün, 4, 5, 6 ve hatta akşam 7'ye kadar dışarı ekmek taşırlar ya da bazı zamanlar öğleden sonra gene fırına dönüp peksimet yapımına yardım ederler. Böylece işlerini bitirdikten sonra ertesi gün yeniden başlamak üzere bazan beş-altı saat, bazan da dört-beş saat uyuyabilirler. Cuma günleri daima daha erken başlarlar; bazıları saat on sularında başlayıp ekmek yapımı ve dağıtımı ile cumartesi gecesi saat sekize kadar çalışırlar, ama çoğu zaman da iş, pazar sabahı saat dördü beşi bulur. Pazar günleri işçilerin, günde iki-üç defa, bir-iki saat süreyle ertesi günün ekmeği için hazırlık yapması gerekir. Ucuz ekmek satan patronların (bunlar ekmeklerini "tam fiyatın" altında satan fırıncılardır, ve daha önce belirtildiği gibi Londra'daki fırıncıların dörtte üçünü kapsarlar) emrinde çalışanlar, ortalama olarak daha uzun süre çalışmaları bir yana, işleri, hemen daima fırının içinde geçer. Ucuz satan patronlar, genellikle, ekmeği dükkânda satarlar. Bazı bakkallar dışında dışarıya pek ekmek satmayan bu fırıncılar, eğer dışarı gönderirlerse, ki bu yaygın değildir, bu iş için başka işçi kullanırlar. Kapı kapı ekmek satmak âdetleri değildir. Haftanın sonuna doğru ... işçiler perşembe gecesi saat onda başlarlar, pek önemsiz aralıklarla cumartesi gecesi geç saate kadar çalışmaya devam ederler."[84]

Burjuva zekâsı bile "ucuzcu" patronların durumunu kavramaktadır. "İşçilerin ödenmeyen emeği, uygulanan bu rekabetin kaynağını teşkil etmektedir."[85] Ve "tam fiyatlı" fırıncılar ucuzcu rakiplerini, Soruşturma Komisyonuna, yabancı emeğin hırsızları ve hilekârlar diye suçlayarak ihbar ederler. "Bunlar, ancak, önce, halkı aldatarak, sonra da işçilerini on iki saatlik ücretle on sekiz saat çalıştırarak varlıklarını sürdürüyorlar."[86]

Ekmeğe hile karıştırılması ve ekmeği tam fiyatının altında satan bir fırıncı sınıfının meydana gelmesi, 18. yüzyılın başında, bu işkolunun lonca niteliğini yitirmesiyle başlamıştır, ve kapitalist, değirmenci ya da uncu kisvesi altında, sözde patron olan fırıncının

[83] *l.c., First Report,* &c., s. VI.
[84] *l.c.,* s. LXXI.
[85] George Read, *The History of Baking,* London, 1848, s. 16.
[86] *Report (First)* &c., "Tam fiyatlı" fırıncı Cheeseman'in tanıklığı, s. 108.

arkasında yükselmiştir.[87] Böylece bu işkolunda kapitalist üretimin, işgününün alabildiğine uzatılmasının ve gece çalışmasının —bu çalışmanın Londra'da bile ancak 1824'te ciddî olarak yerleşmesine rağmen— temelleri atılmış oldu.[88]

Bütün bu anlatılanlardan sonra, Komisyon Raporunun, fırın işçilerini, kısa ömürlü işçiler arasında saydığı anlaşılıyor; elbette, işçi sınıfının çocukları, normal sayılan kırımdan yakayı kurtarabilirse seyrek de olsa 42 yıl yaşayabilir. Bununla birlikte, fırın işçiliği için başvuranların sayısı, daima çok büyük olmuştur. Londra'ya işgücü sağlayan kaynaklar, İskoçya, İngiltere'nin batıdaki tarım bölgeleri ve Almanya idi.

1858-60 yıllarında, fırın işçileri, İrlanda'da, gece ve pazar çalışmalarına karşı, masraflarını kendileri karşılayarak büyük mitingler düzenlediler. Halk, örneğin 1860 Mayısındaki Dublin mitingine İrlandalılara özgü sıcakkanlılıkla katıldı. Bu hareketin sonucu olarak, Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford ve başka yerlerde, yalnızca gündüz çalışma, başarıyla sağlandı. "Fırın işçilerinin şikâyetlerinin çok fazla olduğu Limerick'de, bu hareket, fırın sahiplerinin ve özellikle ekmek fabrikası sahiplerinin karşı koymaları ile yenilgiye uğradı. Limerick örneği, Ennis ve Tipperary'de gerilemelere yol açtı. Kırgınlıkların en şiddetli bir şekilde ortaya döküldüğü Cork'ta, patronlar, işçilerin işlerine son verme yetkilerini kullanarak hareketi yenilgiye uğrattılar. Dublin'de fırın sahipleri, harekete karşı en kararlı tutumlarını takındılar ve harekete elebaşılık edenleri iyice yıldırarak, isteklerine aykırı olarak, pazar çalışmalarına ve gece işine zorla razı ettiler."[89]

İrlanda'da tepeden tırnağa silâhlanmış ve genel olarak bu gücünü göstermesini bilen İngiliz hükümetinin bu komitesi, Dublin, Limerick, Cork ve başka yerlerdeki yola gelmez fırın sahiplerine, acıklı ama yumuşak bir ihtarla yetindi: "Komite, çalışma saatlerinin, doğal yasalarla sınırlı olduğuna ve karşılığında ceza görülme-

[87] George Read, *l.c.*, 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başında, akla gelebilecek her türlü işkoluna sızan aracılar (*agents*) "kamunun rahatını kaçıran" kimseler olarak kötüleniyordu. Böylece, Somerset eyaleti sulh yargıçlarının üç aylık toplantısında Büyük Jüri, Avam Kamarasına sunulmak üzere bir öneri kaleme aldı ve bu öneride diğer şeyler yanında şöyle deniyordu: "Blackwell Hall'deki bu aracılar kamunun huzurunu kaçırmaktadırlar, kumaş ticaretine zarar vermektedirler ve bir bela olmaları nedeniyle ezilmeleri yerinde olur." *The Case of our English Wool*, &c., London, 1685, s. 6, 7.

[88] *First Report*, &c., [s. VIII].

[89] *Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.*

den bunun ihlâl edilemeyeceğine inanmaktadır. Fırın sahipleri, işçilerini, işlerinden atılma korkusu içine sokarak, dinî ve manevî inançlarını sarsmaya, ülkenin yasalarını saymamaya, halkoyunu hesaba katmamaya (bütün bunlarla pazar günü çalışma kastediliyor) zorluyorlar ve, işçi ile patron arasında kötü duygular körükleniyor, ve din, ahlâk ve toplumsal düzen için tehlikeli örnekler yaratılıyor. Komite, günde 12 saati geçen devamlı çalışmanın, işçinin aile ve özel hayatını zedeleyeceğine, felâketli ahlakî sonuçlara yol açacağına, ve her insanın evine müdahale ederek evlât, kardeş, koca ve baba olarak aile ödevlerini yerine getirmesine engel olacağına inanmaktadır. 12 saatin ötesinde çalışma, işçinin sağlığını tehlikeye atma eğilimi taşır ve böylece vaktinden önce kocamaya ve ölüme yol açarak, aile reisinin bakım ve desteğinin en fazla gerekli olduğu anda bundan yoksun bırakmakla işçi ailelerine büyük zararlar verir."[90]

Biz buraya kadar yalnız İrlanda'yı ele aldık. Kanalın öteki yakasında, İskoçya'da, tarım işçileri, çift sürücüler, en dayanılmaz iklim koşulları altında, 13-14 saatlik işgününe, pazar günleri ilâve 4 saate (sabataryanların* bu ülkesinde)[91] karşı protestoda bulunurken, tam o sırada, üç demiryolu işçisi Londra'da jürinin karşısına çıkartılmış bulunuyorlardı: bir bekçi, bir makinist ve bir hareket memuru. Büyük bir tren kazası, yüzlerce yolcuyu öbür dünyaya göndermişti. Bu memurların ihmali, felâketin nedeniydi. Sanıkların üçü de tek bir ses gibi jüriye, on-oniki yıl önce görevlerinin günde yalnızca sekiz saat olduğunu söylüyorlar. Son beş-altı yılda bu, basamak basamak 14, 18 ve 20 saate çıkıyor, ve özellikle tatile gidenlerin şiddetli baskıları altında, gezi trenleri za-

[90] *l.c.*

[91] Tarım işçilerinin, Edinburg yakınlarında Lasswade'de, 5 Ocak 1866'da yaptıkları açık toplantı. (Bkz: *Workman's Advocate,* 13 Ocak 1866.) 1865'ten beri tarım işçileri arasında önce İskoçya'da bir sendika kurulması tarihî bir olaydır. İngiltere'nin en çok ezilen tarım bölgelerinden birisi olan Buckinghamshire'da işçiler haftalık ücretlerinin 9-10 şilinden 12 şiline yükseltilmesi için 1867 Martında büyük bir grev yaptılar. (Yukardaki satırlardan da anlaşılacağı gibi, İngiliz tarım proletaryasının hareketi, 1830'dan sonraki şiddetli belirtilerinin bastırılmasından ve özellikle yeni Yoksullar Yasasının uygulanmasından beri tamamen ezilmiş ve altmışlarda tekrar canlanarak nihayet 1872'de çığıraçıcı hale ulaşmıştır. Bu konuya ve İngiliz tarım işçilerinin durumu hakkında 1867'den beri yayınlanan *Mavi Kitaplar*'a, ikinci ciltte tekrar döneceğim. — *Üçüncü Almanca baskıya ek.*)**

* Sabataryan, cumartesi ya da pazar gününü kutsal kabul eden kimse. —ç.

** Parantez içindeki pasaj, Fransızca baskıda "*F.E.*" imzasıyla verilmiştir. —ç.

manında, çalışmaları çoğu zaman hiç aralıksız 40-50 saat sürüyor. Bunların üçü de sıradan insanoğlu, tepegöz falan değiller. Bir noktada işgüçleri tükeniyor. Uyuşukluk bastırıyor. Kafaları çalışmaz, gözleri görmez oluyor. Tamamen "saygıdeğer" İngiliz jüri üyeleri, buna, işçileri adam öldürme suçuyla bir üst mahkemeye göndermekle cevap verdi, ve bu yargıya bağlı nazik bir "ek" ile, demiryollarını işleten kapitalist dev firmaların, bundan böyle, yeteri miktarda işgücü satınalmada daha eli açık olmalarını, ve parasını ödedikleri işgücünün tüketiminde daha "ılımlı", daha "fedakâr" ve daha "tutumlu" olmalarını kutsal bir dilek olarak ifade etti.[92]

Her meslekten, her yaştan ve her cinsiyetten karışık bir işçi kalabalığına, üzerimizde kılıçtan geçirilen ruhların Ulysses'ın üzerinde bıraktığı izlenimden daha çarpıcı etki bırakan topluluğa bakar bakmaz —koltuklarındaki Mavi Kitapları görmesek bile— aşırı-çalışmanın izlerini derhal görürüz; çarpıcı karşıtlık, sermaye karşısında bütün insanların aynı olduğu yargısını tanıtlayan iki kişiyi örnek olarak alalım: bir kadın şapkacısı ile bir demirciyi.

1863 Haziranının son haftasında, Londra'daki bütün günlük gazeteler "sansasyonel" bir başlık altında bir haber yayınladılar: "Aşırı-çalışmanın neden olduğu ölüm." Haber, çok saygıdeğer bir elbise firmasında çalışan ve Elise tatlı adıyla bir hanımefendi tarafından sömürülen 20 yaşındaki şapkacı Mary Anne Walkley'in

[92] *Reynolds' Newspaper*, [20] Ocak 1866. — Her hafta bu aynı gazete, "Korkunç ve feci kazalar", "Dehşet verici trajediler" vb. gibi sansasyonel başlıklar altında, yeni demiryolu kazalarının uzun bir listesini yayımlıyordu. Bu konuda, North Staffordshire hattında çalışan bir memur şöyle diyordu: "Bir lokomotif makinistinin ve ateşçisinin devamlı tetikte bulunmaması halinde neler olabileceğini herkes bilir. 29-30 saat açık havada ve dinlenmeksizin çalışan bir insandan böyle bir dikkat nasıl beklenebilir? Aşağıda çok sık karşılaşılan bir örnek veriyorum: Bir ateşçi, pazartesi sabahı çok erken saatlerde işe başlıyordu. Günlük çalışma denilen şeyi tamamladığı zaman, 14 saat 50 dakika çalışmış bulunuyordu. Daha çayını içmeden tekrar işbaşına çağrıldı. Bu iş bitiminde de işbaşında 14 saat 25 dakika kalmış oluyor ve böylece, aralıksız toplam 29 saat 15 dakika çalışmış bulunuyordu. Haftanın geriye kalan kısmındaki çalışması da şöyleydi: çarşamba, 15 saat; perşembe, 15 saat 35 dakika; cuma, 14 saat 30 dakika; cumartesi, 14 saat 10 dakika; haftalık toplam 88 saat 40 dakika. Şimdi bayım, bu adamın, bütün bu çalışması için sadece 6 $^1/_4$ günlük ücret aldığı zamanki şaşkınlığını düşününüz. Bir yanlışlık olduğunu sanarak saymana başvurdu ve ... bir günlük çalışmadan ne anlaşıldığını sordu, yük katarlarında çalışanlar için 13 saatlik çalışma (yani haftada 78 saat) olduğu karşılığını aldı. Haftada bu 78 saatin üzerindeki çalışmasının karşılığını istedi, ama vermediler. Gene de, en sonunda kendisine bir çeyrek daha (yani 10 peni) verebileceklerini söylediler." *l.c.*, 4 Şubat 1866.

ölümü ile ilgiliydi. Sık sık tekrarlanan o eski öykü,[93] bir defa daha anlatılıyordu. Bu kız, ortalama 16 ½ saat, işlerin hızlı gittiği mevsimde ise aralıksız 30 saat çalışıyor, azalan işgücü, arasıra, likör, şarap ya da kahve ile takviye ediliyordu. Şimdi ise mevsimin en hızlı zamanıydı. Yeni ithal edilmiş Gal Prensesi şerefine verilecek baloda soylu hanımların giyecekleri süslüpüslü tuvaletlerin göz açıp kapayana kadar hazırlanması gerekiyordu. Mary Anne Walkley, 60 kızla birlikte hiç aralıksız 26 ½ saat çalışmıştı; 30 kız bir odada oturmuşlardı ve odanın havası ancak bunların 1/3'ine yetecek kadardı. Gece, yatak odasının tahtalarla bölünmüş havasız bölmelerinde ikişer ikişer yatıyorlardı.[94] Ve bu da, Londra'nın en iyi modaeviydi. Mary Anne Walkley, cuma günü hastalandı ve elindeki işi bitiremediği için Madam Elise'yi şaşkın bırakıp pazar günü öldü. Ancak ölümünden sonra çağrılan Dr. Bay Keys, jüri önünde dosdoğru tanıklık etti ve şunları söyledi: "Mary Anne Walkley, çok kalabalık bir odada uzun saatler çalışma ve çok küçük ve havasız bir yatak odasında bulunma nedeniyle ölmüştür." Doktora iyi bir nezaket dersi vermiş olmak için jüri kararını şöyle açıkladı:

"Müteveffa inme sonucu ölmüştür, ama kalabalık bir odada

[93] Karş: F. Engels, *l.c.*, s. 253, 254.

[94] Sağlık Müdürlüğü hekimlerinden Dr. Lethety şu açıklamayı yapıyor: "Yetişkin bir insan gerekli asgarî hava miktarı, yatak odası için 300, oturma odası için 500 foot küptür." Londra hastanelerinden birisinde başhekimlik yapan Dr. Richardson ise şöyle diyor: "Şapkacılar, terziler ve dikimevlerinde çalışanlar da dahil bütün dikiş işçisi kadınlar için üç büyük felâket var: aşırı-çalışma, hava yetersizliği ve, ya besin azlığı ya da hazımsızlık. ... Dikiş işi, aslında ... kadınlara, erkeklere göre, çok daha fazla uygun bir iştir. Ama mesleğin zararlı yanları, özellikle başkentte, yirmi altı kadar kapitalistin tekelinde olması ve bunların, sermayenin verdiği kolaylıklardan yararlanarak, emekten zorla daha fazla tasarrufta bulunmaya kalkışmalarıdır. Bu güç, işçi kadınlardan oluşan bir sınıfın her tarafında kendisini duyurur. Eğer bir terzi kadın, küçük bir müşteri çevresi edinse, rekabet, bunu, evinde, işleri yürütebilmesi için ölesiye çalışmaya zorladığı gibi, bu aynı aşırı-çalışmayı, yanında çalıştırdıklarına da yüklemek zorunda bırakır. Eğer bu işi beceremezse ya da bağımsız olarak çalışmayı yürütemeyecek duruma düşerse, büyük bir kuruluşa katılmak zorunda kalır, burada iş daha az olmamakla birlikte, hiç değilse ücreti garantilidir. Böylece tam bir köle haline gelerek, toplumdaki değişikliklerle oradan oraya sürüklenir. Bazan evde tek bir oda'nın içinde, 24 saatin 15, 16 ve hatta 18 saatini dayanılması güç bir hava içerisinde geçirir; yediği yemek iyi olsa bile, temiz hava yokluğundan dolayı sindirilemez. Tamamıyla kötü havanın yaşattığı verem mikrobu, bu kurbanlar üzerinde beslenir." Dr. Richardson, "Work and Over-Work", *Social Science Review*, 18 Temmuz 1863.

aşırı-çalışmasının ölümünü çabuklaştırdığı endişesini veren nedenler de vardır, vb.." "Bizim beyaz kölelerimiz" diye feryat ediyordu Cobden ile Bright'ın serbest ticaret organı *Morning Star*, "Bizim beyaz kölelerimiz, mezara girene kadar didinip dururlar ve çoğu zaman sessizce eriyip ölür giderler."[95]

"Ölesiye çalışma sadece terzi atelyelerinde değil başka binlerce yerde her gün olagelmekte; "işlerin iyi gittiği" hemen her yerde de diyebilirdim. Örnek olarak demirciyi alalım. Şairlerin dedikleri doğruysa, demirciden canlı, daha keyifli insan bulunmazmış; sabah erkenden kalkar, gün doğmadan kıvılcımlar saçmaya başlar; yemesi, içmesi, uyuması bile başkasına benzemez. Normal çalışsa, gerçekten de, fizik yönünden en iyi durumda olan insanlardan birisi sayılır. Ama biz onun peşine takılıp, kente ya da kasabaya inelim, bu güçlü adam üzerinde işin ezici ağırlığını ve ülkedeki ölüm oranındaki yerini görelim. Marylebone'da demircilerin yıllık ölüm oranı binde 31'dir, ve bu oran ülkede toplam erkek ölüm oranından binde 11 daha yüksektir. İnsan uğraşının neredeyse içgüdüsel bir kolu olan bu meslek, çalışma alanı olarak hiç de kötü bir yanı olmadığı halde, sırf aşırı-çalışma yüzünden, insanı yiyip bitiren bir iş halini alıyor. Her gün şu kadar sayıda çekiç sallayabilir, şu kadar adım atabilir, şu kadar nefes alabilir, şu kadar iş yapabilir, ve diyelim ortalama elli yıl yaşayabilir; ama, şu kadar fazla çekiç sallamaya, nefes almaya, adım atmaya

[95] *Morning Star*, 23 Haziran 1863. *The Times*, Amerikalı köle sahipleri Bright ve diğerlerine karşı savunmak için bu durumdan yararlanmıştı; liderlerden birisi 2 Temmuz 1863 tarihli gazetede şöyle diyordu: "Çoğumuzun düşüncesi şudur ki, biz, genç kadınlarımızı, zorlama aracı olarak kamçı şakırtısı altında değil de, açlığın zulmü altında öldürmeye çalışırken, doğuştan köle sahibi olan ve hiç değilse kölelerini iyi besleyen, daha az çalıştıran ailelere böylesine şiddetle saldırmaya hakkımız yoktur." Tory organı olan *Standard* gazetesi de, aynı şekilde rahip Newman Hall'u ayıplıyordu: "Köle sahiplerini aforoz ediyor, ama Londralı otobüs şoförleri ile biletçilerini bir köpek ücreti ile hiç acımadan günde 16 saat çalıştıran sayın kişilerle birlikte dua eder." Daha 1850 yılında kendisi için, "*Zum Teufel ist der Genius, der Kultus ist geblieben*" ["Dehanın canı cehennemde, ama yarattığı efsane hâlâ yaşıyor"] [*Neue Rheinische Zeitung*, Mayıs 1850] diye yazdığım Thomas Carlyle da, nihayet kehanette bulundu. Çağdaş tarihin tek büyük olayı Amerikan İçsavaşını, kısa bir benzetmeyle şu düzeye indirdi: Kuzeyli Peter, vargücüyle, Güneyli Paul'un kafasını kırmak ister, çünkü Kuzeyli Peter işçisini günlüğüne kiralar, Güneyli Paul ise hayat boyunca. (*Macmillan's Magazine. Illias Americane in nuce*, Ağustos, 1863.) Böylece, Tory'lerin kenti işçiler için —kır işçileri için asla değil— sahte sevgi gösterisi başlamış oluyordu. Bütün bunların sonucu — Kölelik!

ve hayatını dörtte biri kadar fazla harcamaya zorlanır. Bu çabayı gösterir, sonuçta belli zamanda dörtte biri kadar fazla iş çıkartır ama 50 yerine de 37 yaşında ölür."[96]

DÖRDÜNCÜ KESİM. — GÜNDÜZ VE GECE İŞİ. VARDİYA SİSTEMİ

Değişmeyen sermaye, üretim araçları, artı-değer üretilmesi açısından düşünüldüğünde, sadece, emeği, ve emeğin her damlası ile birlikte, onunla orantılı miktarda artı-emeği emmek için vardır. Bunu yapamadığı sürece, onların varlığı kapitalistin nispî bir kaybına neden olur, çünkü, böyle âtıl yattıkları sürece, yararsız bir sermaye yatırımını temsil ederler. Bu sermayenin kullanılmasının sekteye uğraması, işin yeniden başlaması için ek bir harcamayı zorunlu kılar kılmaz, bu kayıp, somut ve mutlak hale gelir. İşgücünün, doğal günün sınırları ötesinde, geceye geçecek şekilde uzatılması, sadece geçici bir etki yapar. Böylece ancak vampirin, emeğin canlı kanına olan susuzluğu azıcık giderilmiş olur. İşte bunun için, günün 24 saati boyunca, emeğe elkonulması kapitalist üretimin kaçınılmaz eğilimidir. Ne var ki, aynı bireysel işgücünü, hem gece, hem de gündüz devamlı olarak sömürmek maddeten olanaksız olduğuna göre, bu maddî engelin üstesinden gelmek için, gündüzün, işgücü tükenen işçilerle, gece tükenenler arasında bir nöbetleşme gereklidir. Bu nöbetleşme çeşitli şekillerde olabilir; örneğin işçilerin bir kısmı bir hafta gündüz, ertesi hafta gece işinde çalıştırılırlar. Bu vardiya sisteminin, iki grup işçinin böyle nöbetleşe çalışmasının, İngiliz pamuklu sanayiinin en hızlı gençlik döneminde geniş ölçüde uygulandığı, ve bugün de, diğerleri yanında, Moskova bölgesindeki pamuk ipliği sanayiinde hâlâ uygulanmakta olduğu çok iyi bilinmektedir. Bu 24 saatlik üretim süreci, bugün de, bir sistem olarak, Büyük Britanya'da hâlâ "serbest" olan birçok sanayi kollarında, Gal ve İskoçya'daki yüksek fırınlarda, demir fabrikalarında, levha ve saç fabrikalarında ve diğer madenî eşya tesislerinde uygulanır. Buralarda işzamanı, altı işgününün 24'er saati dışında, pazar gününün 24 saatinin büyük bir kısmını da içine alır. İşçiler, erkek ve kadın yetişkinlerden ve her iki cinsiyetten çocuklardan oluşmuştur. Çocuklarla gençlerin yaşları 8 ilâ (bazan 6 olabilir) 18 yaş arasında değişen bütün kademeleri

[96] Dr. Richardson, *l.c.* [s. 476 vd.].

içerir.[97]

Bazı sanayi kollarında kızlar ve kadınlar geceleri erkeklerle bir arada çalışıyorlardı.[98]

Gece işinin genellikle yıpratıcı etkileri bir yana,[99] üretim sürecinin aralıksız olarak 24 saat sürmesi, normal işgününün sınırlarının aşılması için çok uygun olanaklar sağlamaktadır; örneğin, aslında çok yorucu olan adı geçen sanayi kollarında, resmî işgünü her işçi için gündüz veya gece genellikle 12 saat demektir. Ama bu sınırı aşan aşırı-çalışma, birçok hallerde, İngiliz resmî raporlarının diliyle, "gerçekten korkunçtur".[100]

Rapor şöyle devam ediyor: "Aşağıdaki bölümlerde anlatılan işlerin 9 ilâ 12 yaşlarındaki çocuklar tarafından yapıldığını anladıktan sonra, ana-babalarla işverenlerin ellerindeki gücü bu kadar

[97] *Children's Employment Commission, "Third Report,"* London, 1864, s. IV, V, VI.

[98] "Hem Staffordshire ve hem de South Wales'de genç kızlarla kadınlar, kömür ocaklarında ve kokkömürü yığınlarında gece-gündüz çalışırlar. Bu uygulama, Parlamentoya sunulan raporlarda, büyük ve yaygın kötülüklerin kaynağı olarak sık sık belirtilmiştir. Erkeklerle birlikte çalışan, giyimleri onlardan pek de farklı olmayan, kir pas içindeki bu kadınlar, kadınlığa yakışmayan bu işin doğal sonucu olarak kendilerine olan saygılarını yitirirler ve kişilikleri yozlaşır." (*l.c.*, 194, s. XXVI, karş: *Fourt Report* (1865), n° 61, s. XIII.) Cam fabrikalarında da durum aynıdır.

[99] Gece işinde çocuk çalıştıran bir çelik fabrikatörü şöyle demişti: "Gece işinde çalışan çocukların gündüzleri uyuyup gereği gibi dinlenmek yerine sağda solda dolaşacakları doğal bir şeydir." (*l.c., Fourth Report,* n° 63, s. XIII.) Vücudun bakımı ve gelişmesi için güneş ışığının önemi konusunda bir hekim şöyle yazıyor: "Güneş ışığı vücut dokuları üzerinde, bunları sertleştirici ve esnekliklerini koruyucu bir etki yapar. Yeterli miktarda gün ışığından yoksun bırakılan hayvanların kasları gevşer ve esnekliğini yitirir, uyarım yetersizliği yüzünden sinir sistemi gücünü kaybeder ve her türlü gelişme eksik kalır. ... Çocuklarda ise, gündüzleri devamlı bol aydınlık ve günün bir kısmında doğrudan gün ışığı sağlık için son derece önemlidir. Işık, temiz kanın oluşmasına yardımcı olduğu gibi, vücutta liflerin sertleşmesini de sağlar. Görme organları üzerinde uyarıcı etki yapar ve böylece beynin çeşitli işlevlerinin faaliyetini artırır." [*The Seven Sources of*] *Health* (1864) adlı yapıtın yazarı ve Worcester Numune Hastanesi başhekimi Dr. W. Strange, yukarıdaki satırlardan başka, komisyon üyesi Mr. White'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "Daha önce Lancashire'da çalıştığım sırada, gece işinin çocuklar üzerindeki etkilerini gözlemleme fırsatını bulmuştum ve *bazı* işverenlerin öne sürmekten hoşlandıkları iddiaların aksine, gece işinin bu çocukların sağlıkları üzerinde kısa zamanda çok kötü etkileri görüldüğünü hiç tereddütsüz söyleyebilirim." (*l.c., Fourth Report,* 284, s. 55.) Bu gibi sorunların ciddî tartışmalara konu olması, kapitalist üretimin, kapitalistler ile yardakçılarının beyinsel işlevleri üzerinde nasıl bir etki yaptığını açıkca gösteriyor.

[100] *l.c.*, n° 57, s. XII.

kötüye kullanmalarına artık bir son verilmesi zamanının geldiği sonucuna varılmaması mümkün değildir."[101]

"Çocukların olağan zamanlarda olduğu gibi sıkı zamanlarda da gece ve gündüz çalıştırılması, bunların sık sık aşırı-çalıştırılmalarına ister istemez yol açmaktadır. Bu saatler, bazan yalnız düpedüz zulüm değil, çocuklar için inanılmayacak derecede uzundur. Bu durum karşısında çocukların bazılarının sık sık işe gelmedikleri görülüyor. Bu gibi hallerde bunların yerini öteki vardiyada çalışan çocuklar alıyor. Büyük bir saç fabrikası yöneticisine, işe gelmeyen çocukların yerlerinin nasıl doldurulduğunu sorduğum zaman, aldığım cevap, bu sistemin herkesçe bilindiğini açıkça gösteriyordu: "Affedersiniz ama efendim, bunu benim kadar siz de biliyorsunuz"; böylece gerçeği aynen kabul ediyordu."[102]

"Normal çalışma saatlerinin sabah 6'dan akşam 5.30'a kadar devam ettiği bir saç levha fabrikasında, bir çocuk, haftanın dört gecesi en az akşam 8.30'a kadar çalıştı ve bu böyle altı ay sürdü. 9 yaşında diğer bir çocuk bazan 12 saatlik vardiyada üst zamanlar da üç vardiya işe devam etmiş, yani pazartesi sabahı 6'dan gece 12'ye kadar üst üste üç gece çalışmış, diğer geceler 9'a kadar çalışmış." "Şimdi 13'ünde olan bir başkası, toplam bir hafta akşam 9'dan ertesi gün öğleyin 12'ye kadar çalıştığı gibi bazı zamanlar da üç vardiya işe devam etmiş, yani pazartesi sabahı başlayıp salı gecesine kadar aralıksız çalışmış." "Şimdi 12'sinde olan bir başkası Stavely'deki bir dökümhanede tam bir hafta sabah altıdan gece on ikiye kadar çalışmış ve işe devam edemez hale gelmiş." "Dokuz yaşındaki George Allinsworth, geçen cuma, kilerde çalışmak için buraya geldi; ancak ertesi sabah 3'te işe başlayacağımız için bütün gece burada bekledi. Beş mil uzakta oturuyordu. Ocağın yanında yere yattım, altıma önlüğümü yaydım, üzerime ceketimi aldım. Diğer iki gün sabah 6'da buradaydım. Aman! Burası çok *sıcak*. Buraya gelmeden önce, köyde, bir yıla yakın gene böyle bir işte çalıştım. Orada da, cumartesi sabahı üçte başlardım, ama ev yakındı, gider evde uyurdum. Diğer günler sabah altıda başlıyordum, gece 6'ya, 7'ye kadar çalışıyordum." vb..[103]

[101] *l.c., Fourth Report* (1865), n° 58, s. XII.

[102] *l.c.*

[103] *l.c.*, s. XIII. Bu "işgüçlerinin" kültür derecesi, komisyon üyelerinden birisi ile yapılan aşağıdaki konuşmadaki gibi olması gerekir: Jeremiah Haynes, yaşı 12: "Dört kere dört 8 eder; 4 tane dört 16 eder. Kral bütün para ve altınların sahibi olan kimsedir. Bizim bir kralımız var. (kraliçemiz var

Şimdi de, sermayenin, bu 24 saatlik sistemi nasıl gördüğünü dinleyelim. Bu sistemin aşırı biçimleri, işgününün, "zalimce ve inanılmaz ölçülerde" uzatılması suçlaması, tabiî sessizlikle geçiştirilmiş. Sermaye, yalnızca, sistemden normal "biçimi" içinde sözetmekte.

Aralarında sadece yüzde onu 18 yaşın altında olan ve 18'in altında olanların da sadece 20 çocuğun gece vardiyasında çalıştığı 600 ilâ 700 kişiyi çalıştıran çelik fabrikatörleri Naylor ile Vickers

diyorlar) adı Prenses Alexandra'dır. Onun, kraliçenin oğluyla evli olduğunu söylüyorlar. Kraliçenin oğlu Prenses Alexandra'dır. Prenses bir erkektir." — William Turner, yaşı 12: "İngiltere'de yaşamıyorum. Zannederim orası bir ülke, ama daha önce bilmiyordum." — John Morris, yaşı 14: "Tanrının dünyayı yaptığını söylediklerini işittim: bir kişi dışında bütün insanlar boğulmuş; bir de küçük bir kuş kalmış." — William Smith, yaşı 15: "Tanrı erkeği yaptı, erkek de kadını." — Edward Taylor, yaşı 15: "Londra'yı bilmiyorum." — Henry Matthewman, yaşı 17: "Kiliseye gittim, ama son zamanlarda pek uğramadım. Dua ettiklerinden birisinin adı Hazreti İsa, ama ötekileri bilmem ve onun da ne olduğunu bilmiyorum. Onu öldürmediler, o da herkes gibi öldü. Bazı bakımlardan öteki insanlara benzemezdi, çünkü o dindardı, başkaları değil." (*l.c.*, 74, s. XV.) — "Şeytan iyi bir kimsedir. Nerede yaşadığını bilmiyorum." "İsa kötü bir insandır." "Bu küçük kız (10 yaşında) *God*'ı (Tanrıyı), *dog* (köpek) gibi yazdı." (*Ch. Employment Comm., V. Report*, 1866, s. 55, n° 278.) Madenî eşya sanayiindeki sistem, aynen cam ve kâğıt sanayiinde de görülür. Kâğıdın makineyle yapıldığı kâğıt fabrikalarında gece işi, paçavra ayıklanması dışında, bütün işlemler için kuraldır. Bazı hallerde, gece işi, vardiyalar halinde, genellikle pazar gecesinden gelecek cumartesi gece yarısına kadar bütün hafta durmadan devam eder. Gündüz vardiyasındakiler haftada 5 gün 12 saat ve 1 gün 18 saat çalışırlar; gece vardiyasındakiler, 5 gece 12 saat ve 1 gece 6 saat çalışırlar. Diğer bazı hallerde, her vardiya, günaşırı 24 saat çalışır, vardiyalardan birisi pazartesi 6 saat, cumartesi 18 saat olmak üzere 24 saati doldurur. Bazı hallerde, bir ara sistem uygulanır ve makineyle kâğıt yapım işinde çalışan herkes, haftanın her günü, 15-16 saat çalışır. Komisyon üyesi Lord, bu sistem için şöyle diyor: "Hem 12 ve hem de 24 saatlik vardiya sistemlerinin her ikisi de bütün kötülükleri içinde toplar gibidir." 13 yaşından küçük çocuklar, 18 yaşın altında gençler ve kadınlar, bu gece sisteminde çalışırlar. 12 saatlik sistemle çalışanlar, yerlerini alacak olanların o gün işe gelmemeleri nedeniyle, bazan 24 saat çalışmak zorunda kalırlar. Eldeki kanıtlar, oğlanlar ile kızların çoğu zaman fazla mesaî yaptıklarını ve bunun sık sık, hiç durmaksızın 24 ve hatta 36 saate kadar uzadığını göstermektedir. Devamlı ve hiç değişiklik göstermeyen parlatma işinde, 12 yaşındaki kızların, günde 14 saat üzerinden tam bir ay çalıştıkları görülmüştür, "yemekler için 2 ya da en fazla 3 defa yarımşar saatlik paydos dışında herhangi düzenli bir dinlenme ya da duraklama olmaksızın" Düzenli gece işinin tamamen bırakıldığı bazı fabrikalarda, aşırı çalıştırma korkunç derecelere ulaşmaktadır, "ve çoğu zaman en pis, en sıcak ve en cansıkıcı şekilde monoton işlerde" (*Ch. Employment Comm. Report IV* 1865, s. XXXVIII, ve XXXIX.)

beyefendiler şunları anlatıyorlar: "Çocukların sıcaktan yana bir sıkıntıları yoktur; sıcaklık olsa olsa 86° ilâ 90°. Demirhane ile saç fabrikalarında işçiler, vardiya ile gece-gündüz çalışırlar, ama işin geri kalan kısmı hepsi de gündüz işi, yani sabah 6 ile akşam 6 arası çalışması. Dökümhanede çalışma saatleri 12'den 12'ye. İşçilerin bazıları daima gece çalışır; gece-gündüz çalışması diye nöbet yoktur. Biz, devamlı olarak, gece çalışanlarla gündüz çalışanların sağlık yönünden aralarında bir fark olduğunu görmüyoruz, ve eğer değişiklik olmasa da işçiler hep aynı zamanda dinlenseler belki de daha iyi uyuyabilirler. 18 yaşının altında 20 kadar çocuk gece vardiyasında çalışıyor. 18 yaşından küçük çocuklar gece çalışmasa bu sonucu alamayız. Üretim maliyetinin artmasından şikâyetler başlar. ... Her işkolunda usta işçi bulmak zor, ama istediğiniz kadar çocuk bulabilirsiniz. Bizim çalıştırdığımız çocuklarla ilgili mevzuat (gece işi konusundaki sınırlamalar) bizim için pek önemli değildir."[104]

3.000 kadar erkek ve çocuk çalıştıran, demir ve ağır çelik gibi işlerin bir kısmı gece ve gündüz vardiyası ile devam eden, John Brown ve Ortakları firmasından Bay J. Ellis, "ağır çelik işlerinde, iki erkeğe karşılık bir ya da iki tane çocuk kullanıyoruz" diyor. Firmalarında, yaşı 18'in altında 500'e yakın çocuk çalışıyor, bunların 1/3'i yani 170 kadarı 13 yaşının altında. Önerilen yasa değişikliği konusunda Bay Ellis şöyle diyor: "18 yaşından küçüklerin, 24 saatte 12 saatten fazla çalışmamalarının istenmesine herhangi bir itiraz olacağını sanmıyorum. Ama gece işinde çalışacaklar için 12 yaşın üzerinde bir sınır çizilebileceğini biz düşünmüyoruz. Geceleri çocuk çalıştırmamıza izin verilmemektense, 13 ya da hatta 14 yaşından küçük çocukları çalıştırmamızın önlenmesi daha yerinde olur. Gündüz vardiyasında çalışan çocukların gece vardiyasında da çalışmaları gerekir, çünkü gece vardiyasında yalnız erkekler çalışamaz; bu, onların sağlıklarını mahveder. Bununla birlikte, her hafta değişirse gece çalışmasının zararlı olacağını sanmıyoruz. (Buna karşılık Naylor ile Vickers beyefendiler, işlerinin çıkarı yönünden, gece çalışmasında bu gibi nöbetleşmenin, sürekli gece çalışmasından daha zararlı olabileceği düşüncesinde idiler.) Biz, gece çalışanların da sadece gündüz çalışanlar kadar sağlıklı olduklarını görüyoruz. 18'inden küçük çocukların, gece çalıştırılmasına izin verilmemesine itirazımız, masrafların artması nedenine dayanabilir, zaten tek neden budur. (Ne de kurnazca bir bönlük!)

[104] *Fourth Report, &c.,* 1865, 79, s. XVI.

Bu artışın, işin başarıyla yürütülmesi yönünden, kaldırılamayacak kadar büyük olacağı kanısındayız. (Ne tatlı dilli düzmece!) Burada emek zaten kıt, böyle bir düzen konursa daha da kıtlaşır." (Yani, Ellis Brown ve Ortakları, işgücüne tam değerini ödemek gibi feci bir duruma düşebilirler.)[105]

Cammel ve Ortakları, "Cyclops Çelik ve Demir Şirketi", yukarda sözü edilen John Brown ve Ortakları gibi büyük bir firma. Şirketin müdürü, Hükümet Komiseri White'a ifadesini yazılı olarak vermiştir. İfadesini gözden geçirmesi için kendisine verilince, her nedense müsveddeyi yok etmeyi uygun bulmuştur. Ne var ki, Bay White'ın belleği çok kuvvetli, Cyclops ve Ortakları için çocuklarla delikanlıların gece çalışmalarının yasaklanmasının, "olanaksız ve işlerin durdurulmasıyla aynı anlama gelen bir hareket olduğunu" gayet iyi hatırlıyordu. Oysa firmalarında, 18 yaşının altındaki çocuk oranı %6'dan biraz fazla, 13 yaşından küçük olanlar ise sadece %1 kadardı.[106]

Attercliffe'deki, Sanderson ve kardeşleri demir-çelik ve saç levha fabrikasından Bay E. F. Sanderson aynı konuda şöyle diyor: "18 yaşından küçük çocukların gece çalışmaları önlenmekle büyük güçlükler doğacak. Bunların başlıcası, çocuk yerine erkek çalıştırmakla masrafların artması olacak. Bunun ne kadar olacağını söyleyemem ama, belki de yapımcıları çelik fiyatlarını yükseltmeye yöneltecek kadar olmayabilir; bu nedenle, yetişkin erkekler bunu yüklenmeyi kabul etmeyeceklerine göre (amma da tuhaf insanlarmış bunlar da!) zararı gene biz çekmiş olacağız." Bay Sanderson, çocuklara ne verdiğini bilmiyor, "daha küçük çocuklar belki haftada 4-5 şilin alıyorlardır. ... Çocukların yaptığı işler için genellikle ("genellikle" elbette daima değil) çocukların kuvvetleri yetmekte, bu nedenle, uğranılan kaybı karşılamak için, erkeklerin daha büyük olan kuvvetleri bize bir kazanç sağlayamaz, ya da bu, ancak madenin çok ağır olduğu hallerde sözkonusu olabilir. Büyükler daha az söz dinler oldukları için, yetişkin işçiler emirlerinde çocuk bulunmasını tercih ederler. Ayrıca mesleği iyi öğrenmek için çocukların küçük yaşta işe başlamaları gereklidir. Yalnız gündüz işinin çocuklara açık bırakılması bu amacı gerçekleştiremez." Acaba niçin? Çocuklar zanaati niçin gündüz öğrenmezler acaba? Sizce neden nedir? "Erkekler, bir hafta gece, bir hafta gündüz vardiyasında çalıştıkları için, çocuklardan yarı yarıya ayrı dü-

[105] *l.c.*, 80, s. XVI.
[106] *l.c.*, 82, s. XVII.

şebilecekler ve bunlardan elde ettikleri kazancın yarısını kaybedeceklerdir. Bunların çıraklarına öğrettikleri şeyler, çocukların çalışmasının bir karşılığı diye kabul edilir, bu nedenle de yetişkinler çocuk emeğini düşük bir fiyatla elde ederler. Her yetişkin erkek, bu fiyatın yarısını isteyecektir." Yani öyle anlaşılıyor ki, Bay Sanderson, yetişkin erkeklerin ücretlerinin yarısını, çocukların gece çalışmaları yerine kendi cebinden ödeme durumunda kalacaktır. Sandersonların kârları böylece bir ölçüde düşeceğine göre, çocukların gündüz niçin zanaatlarını öğrenemeyeceklerinin Sandersonca bir zihniyetle açıklanışı böylece aydınlığa kavuşmuş oluyor.[107] Buna ilâveten, çocukların bıraktıkları gece işleri, onların yerine çalışacakların omuzlarına yüklenecektir ki, onların da bunu taşımaları olanaksızdır. Ortaya çıkacak güçlükler öylesine büyük olacaktır ki, belki de gece işini büsbütün bırakmaları gerekecektir, ve E. F. Sanderson'un dediğine göre, "İşin yürütülmesi yönünden pek de büyük önemi yoktur, ama —" Ama Bay Sanderson'un çelikten başka yapacağı şeyler de var. Aslında çelik yapımı artı-değer yapımı için sadece bir bahane. Yüksek fırınlar, hadde haneler vb., binalar, makineler, demir, kömür vb., çeliğe dönüşmekten daha fazla bir şey yapmak zorundadırlar. Bütün bunların burada bulunuş nedenleri, artı-emeği emmek; bu emme işi de, kuşkusuz 24 saatte, 12 saatten daha fazla olur. Ve bunlar, Tanrının ve yasaların bağışlamasıyla, Sandersonlara bir miktar işçinin günün bütün 24 saatini kapsayan bir işzamanı için senet vermişlerdir; ve bunların emeği emme işlevleri kesintiye uğrar uğramaz, sermaye olma özelliklerini yitirecekleri gibi, Sandersonlar için de net bir kayıp teşkil ederler. "Hem o zaman, bu denli pahalı makineleri zamanın yarısında boş kaldıkları için kayba uğranır, ve şimdiki sistemle üretebildiğimiz miktara ulaşmak için, binalar ile fabrikayı iki katına çıkartmamız, yani masrafları iki kat artırmamız gerekir." İyi ama, sadece gündüz çalışan, binaları, makineleri, hammaddeleri geceleri "boş" duran diğer kapitalistlerin yararlanmadıkları bir hakkı, bu Sandersonlar niçin ayrıcalık olarak istemeye kalkışırlar? E. F. Sanderson bu soruya diğer bütün Sandersonlar adına karşılık veriyor: "Sadece gündüz çalışan fabrikalarda boş duran makineler nedeniyle bir kayıp olduğu doğrudur. Ama bizim

[107] Bizim düşünen ve usavuran çağımızda, ne kadar kötü ya da çılgınca olursa olsun, her şey için iyi ve yerinde bir neden gösteremeyen bir insan fazla değer taşımaz. Dünyada yanlış yapılan her şey, en iyi nedenlerle yanlış yapılmıştır. (Hegel, *l.c.*, s. 249.)

için fırınların kullanılması ayrıca bir kaybı gerektirir. Eğer yakılmaya devam edilse, boşuna yakıt harcanmış olur (yani şimdi işçilerin hayatî özlerinin harcanması yerine), yakılmasa, ateşin yeniden yakılması ve sıcaklık yükselmesi zaman kaybına yol açar (oysa, 8 yaşından küçük çocukların bile uyku zamanlarından verdikleri kayıp, Sanderson kabilesi için işzamanı kazancıdır), ve sıcaklık değişmesi, fırınlar üzerinde ayrıca olumsuz etki yapar. (Oysa, bu aynı fırınlar, gece-gündüz emek değişiminden hiç etkilenmezler.)[108]

[108] *l.c., Fourth Report*, 1865. s. XVII ve 85. Cam yapımcılarının, ocaklardan çıkan bir miktar ısının, "boşuna gideceği" ya da "kaybolacağı" nedeniyle çocuklara düzenli yemek saatleri verilemeyeceği konusundaki nazik itirazlarına Komiser White şu karşılığı veriyor. Bu karşılık, kapitalistlerin altınlarını harcarken gösterdikleri "imsak"tan, "nefislerini yoksun bırakmak"tan ve "tutumluluk"tan, oysa insan hayatı sözkonusu olduğu zaman takındıkları timurlenkvari hovardaca tavırlardan duygulanan Ure'nin, Senior'ün vb. ve onların Roscher tipi küçük Alman taklitçilerininkine hiç benzemez! "Bu gibi hallerde düzenli yemek paydosları verildiğinde, şimdikinden daha fazla bir ısı kaybına yolaçabilir, ama halen bütün ülkede, yemeklerini rahatça yiyebilecekleri ve ardından sindirim için dinlenebilecekleri vakitleri olmadığı için yetişme çağındaki çocukların cam yapım yerinde uğradıkları hayatî kayıp, parayla ölçülemeyecek kadar büyük olsa gerektir." (*l.c.*, s. XLV.) Ve bu, ilerleme yılı olan 1865'te oluyor! Kaldırma ve taşıma için harcanan güç bir yana, böyle bir çocuk, cam ve kristal yapılan yerlerde, işini yaptığı sırada her 6 saatte 15-20 mil yol yürümüş olur! Ve bu çalışma, çoğu zaman, 14-15 saat sürer! Bu cam yapım yerlerinin çoğunda, Moskova iplik fabrikalarında olduğu gibi, 6 saatlik vardiya sistemi yürürlüktedir. "Haftanın çalışmayla geçen kısmında, dinlenmek için elde edilebilecek aralıksız en uzun süre altı saattir ve işe gidip gelirken, yıkanırken, giyinirken, yemek yerken geçen zaman hep bunun içerisindedir; istirahat için geriye pek az zaman kaldığı gibi, temiz hava almak ve oyun için hiç zaman kalmaz; bunun için ancak, böylesine yorucu ve bunaltıcı sıcakta yapılan işten sonra, genç çocuklar için çok gerekli olan uykudan fedakârlık yapmak gerekir. Bu kısacık uyku bile, eğer geceyse, çocuğun kendi kendini uyandırma zorunda olması, gündüz ise gürültü nedeniyle bölünür." Mr. White, bazan bir çocuğun devamlı 36 saat çalıştırıldığını ve bazan da 12 yaşındaki çocukların sabah saat 2'ye kadar çalıştırıldıktan sonra, işyerinde saat 5'e kadar (yalnız 3 saat) uyuduklarını ve tekrar işe koyulduklarını anlatmaktadır. Genel raporun taslağını hazırlayan Tremenheere ile Tufnell, "Gündüz ya da gece vardiyasında, oğlanların, delikanlıların, kızların ve kadınların çıkardıkları iş miktarı, hiç kuşkusuz olağanüstüdür." diyorlar. (*l.c.*, XLIII ve XLIV.) Bu arada, belki de, bir gece yarısı, nefsini, her şeyden mahrum bırakan Bay Cam-Sermaye, porto şarabı ile kafası dumanlı, kulüpten sallanarak evin yolunu tutar ve ağzında budalaca bir mırıltı gevelemektedir: *"Britons never, never shall be slaves!"* ["İngilizler asla, asla köle olmayacaklardır!"].

BEŞİNCİ KESİM. — NORMAL BİR İŞGÜNÜ İÇİN MÜCADELE İŞGÜNÜNÜN UZATILMASI İÇİN 14. YÜZYILIN ORTASINDAN 17. YÜZYILIN SONUNA KADAR ÇIKARTILAN ZORUNLU YASALAR

İşgünü nedir? Sermayenin satınaldığı işgücünün günlük değerini tüketebileceği zamanın uzunluğu nedir? İşgücünün kendisinin yeniden üretimi için gerekli işzamanının ötesinde, işgünü ne kadar uzatılabilir? Bu sorulara sermayenin verdiği karşılıklar görülmüş bulunuyor: İşgünü, 24 saatlik tam günün, işgücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlaka gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Bundan da apaçık görülüyor ki, işçi, bütün hayatı boyunca işgücünden başka bir şey değildir; bu nedenle de bütün kullanılabilir zaman, hem doğal yönden hem de yasalarla, sermayenin kendi büyümesine adanmış işzamanından ibarettir. Kişinin eğitimi için, fikrî gelişimi için, toplumsal faaliyetlerini ve toplumsal ilişkilerini yerine getirmesi için, bedenî ve zihnî faaliyetlerini serbestçe kullanması için zaman ve hatta pazar (üstelik sabateryanlar ülkesinde)[109] dinlenme zamanı bile — boş lakırdı! Ama, kör ve önüne geçilmez tutkusuyla, artıdeğere duyduğu kurt açlığı ile sermaye, işgününün sadece manevî değil, fizikî en üst sınırlarını da çiğner geçer. İnsan bedeninin büyümesi, serpilip gelişmesi ve sağlığının devamı için gerekli olan zamanı gaspeder. Temiz hava ile güneş ışığının tüketimi için gerekli olan zamanı bile çalar. Yemek zamanına elkoyarak, elinden geldiğince onu da üretim sürecine katar, böylece, ocağa kömür atılır, makineye yağ verilir gibi, işçiye de, üretim aracıymış gibi, yi-

[109] İngiltere'de, şimdi bile, kırsal bölgelerde, bir işçinin, evinin ön bahçesinde çalışmakla pazar gününün kutsallığını bozduğu için hapse atıldığı görülür. Aynı işçi, bir pazar günü, dinsel nedenlerle de olsa, metal, kâğıt ya da cam fabrikasına gitmezse sözleşmeyi bozdu diye cezalandırılır. Geleneğine bağlı Parlamento, eğer sermayenin genişlemesi sırasında olmasa, pazar gününün kutsallığının bozulmasına kulaklarını tıkayıverir. Londra'da balıkçı ve tavukçu dükkânlarında çalışan gündelikçiler, bir muhtıra ile (Ağustos 1863), işlerinin, haftanın ilk altı gününde günde ortalama 15 saat, pazar günleri ise 8-10 saat sürdüğünü belirterek, pazar günleri çalışılmamasını istediler. Gene bu muhtıradan, Exeter Hall'un ikiyüzlü aristokratları arasındaki hassas mideli oburların, "pazar çalışmasını" özellikle teşvik ettiklerini öğreniyoruz. *Maddî zevklerine düşkün* bu "kutsal kişiler", hıristiyanlıklarını, başkalarının aşırı-çalışmasına, fakirlik ve yoksulluğuna, açlığına karşı gösterdikleri alçakgönüllü tahammül ile ortaya koyuyorlar. *Obsequium ventris istis (the labourers) perniciosius est.* (Zevke düşkünlük, onlar (işçiler) için çok zararlıdır.)

yecek verilir. Bedenî kuvvetin yerine gelmesi, derlenip toparlanması, tazelenmesi için gerekli sağlıklı uyku süresi, tamamen tükenmiş bir organizmanın şöyle böyle canlanması için kaçınılmaz birkaç saatlik uyuklamaya indirgenmiştir. İşgününün sınırlarını belirleyen, işgücünün normal varlığını sürdürmesi değildir; bu sınırlar, işçinin dinlenme zamanının sınırı ne kadar ezici, zorunlu ve acılı olursa olsun, işgücünün günlük mümkün olan en üst düzeyde harcanması ile belirlenir. İşgücünün ömrünün uzunluğu sermayeye vız gelir. Onu ilgilendiren tek şey, bir işgünü boyunca akışı sağlıyabilecek azamî işgücüdür. Bu amacına, tıpkı açgözlü bir çiftçinin, toprağın verimliliğini tüketerek ondan elden geldiğince fazla ürün koparması gibi, işçinin hayatını kısaltarak ulaşır.

Kapitalist üretim biçimi (aslında artı-değer üretimi, artı-emeğin emilmesi), böylece işgününün uzatılmasıyla, insan işgücünü, normal, manevî ve fizikî gelişme koşullarını ve işlevlerini yozlaştırır. Aynı zamanda, bu işgücünün vaktinden önce tükenmesine ve ölümüne neden olur.[110] İşçinin çalışma süresini, onun hayatını kısaltma pahasına uzatma yoluna gider.

Ama, işgücünün değeri, işçinin yeniden üretimi ya da işçi sınıfının varlığını sürdürmesi için gerekli metaların değerini içerir. Bu durumda, sermayenin ölçüsüz kendini genişletme tutkusu içinde, işgününün anormal uzatılması, işçinin ömrünü, dolayısıyla işgücünün süresini kısaltır; böylece kullanılıp tüketilen kuvvetlerin yerini daha süratli doldurma zorunluğu ortaya çıkar ve işgücünün yeniden üretimi için gerekli masraflar daha büyük olur. Bu, makine ne kadar çabuk yıpranırsa, makinenin her gün yeniden üretilmesi gereken değer bölümünün o kadar daha büyük olması gibidir.

Köle sahibi, emekçisini, at satınalır gibi alır. Kölesini kaybederse, bunu yerine koymak için köle pazarında yeniden para harcaması gerekli bir sermayeyi kaybetmiş olur. Ama, "Georgia'nın pirinç tarlaları, ya da Mississippi bataklıkları insan sağlığı için çok tehlikeli olabilir; ne var ki, bu bölgelerin ekilip biçilmesinin zorunlu kıldığı insan kaybı, Virginia ve Kentucky'nin verimli insan kaynaklarından yerine konulamayacak kadar büyük değildir. Ekonomik endişeler, doğal bir sistem içerisinde, efendinin çıkarı ile kölenin hayatının sürdürülmesinin özdeşliği derecesinde ona insanca davranılmasının gerekçesi olabilir, ama köle ticareti

[110] "Daha önceki raporlarımızda birkaç tecrübeli fabrikatörün, fazla saatlerin kuşkusuz, insanların çalışma gücünün vaktinden önce tükenmesine yolaçtığı şeklindeki açıklamalarını vermiş bulunuyoruz." (*l.c.*, 64, s. XIII.)

alıp yürüyünce, gene aynı endişe, kölenin ölçüsüzce sömürülmesi ve ezilmesinin nedeni haline gelir; çünkü, yeri her zaman dış pazarlardan doldurulabildikten sonra, ömrünün uzunluğu, yaşadığı sürece ondan sağlanacak verimin yanında önemsiz bir konu halini alır. Buna uygun olarak köle ithal eden ülkelerde, en etkin ekonomik yolun, köle sürüsünden mümkün olan en kısa zamanda elden geldiğince fazla emek sızdırılması şeklinde bir kural vardır. Yıllık kârın çoğu zaman çiftliğin tüm sermayesine eşit olduğu tropik alanlarda zenci halkın hayatı hiç düşünülmeden harcanır. Batı Hint Adalarında yüzyıllardır korkunç servetlere kaynak olan tarım, milyonlarca Afrikalının hayatını yutan mezar olmuştur. Bugün gelirleri milyonlarla hesaplanan ve çiftlik sahiplerinin prensler gibi yaşadığı Küba'da, köle sınıfının, en korkunç yaşama koşulları, en öldürücü ve bitip tükenmez bir çalışma içinde olduklarını görüyoruz; ve hatta, her yıl, bir bölümü tamamen yok olup gidiyor."[111]

*Mutato nomine de te fabula narratur.** Köle ticareti yerine emek-pazarını, Kentucky ile Virginia yerine İrlanda ve İngiltere'nin tarım bölgelerini, İskoçya ve Galleri, Afrika yerine Almanya'yı koyunuz. Aşırı-çalışmanın Londra'da fırın işçilerinin saflarını nasıl erittiğini gördük. Gene de Londra'daki emek-pazarı, fırınlarda çalışmak için Almanya ile diğer ülkelerden gelen ölüm adayları ile her zaman tıklım-tıklım doludur. Çömlekçilik, gördüğümüz gibi, en ömür tüketici işkollarından biri. Ama ortalıkta çömlekçi kıtlığı var mı? Modern çömlekçiliği icadeden ve aslında kendisi de sıradan bir işçi olan Josiah Wedgwood, 1785 yılında, Avam Kamarası önünde, bu işkolunda, 15-20 bin kişinin çalıştığını söyledi.[112] 1861 yılında Büyük Britanya'da yalnız bu işle ilgili sanayi merkezlerinin nüfusu 101.302 idi. "Pamuklu sanayii kurulalı doksan yıl oluyor. ... İngiltere'de üç kuşak boyunca varolan bu sanayi kolunun bu sürede, fabrika işçilerinin dokuz kuşağını mahvettiğini güvenle söyleyebilirim."[113]

Kuşkusuz işlerin kızıştığı bazı dönemlerde, emek-pazarında dikkati çekici boşluklar olmaktadır. Örneğin 1834'te böyleydi. O sırada imalâtçılar, hemen, Yoksullar Yasası Komisyonuna, tarım bölgesindeki "fazla-nüfusun" kuzeye gönderilmesini önerdi; açıklamalarına göre, "oradaki imalâtçılar bu fazla-nüfusu emer ve tü-

[111] Cairnes, *The Slave Power*, s. 110, 111.
[112] John Ward, *The Borough of Stoke-upon-Trent*, London 1843, s. 42.
[113] Ferrand'ın Avam Kamarasındaki konuşması, 27 Nisan 1863.
* Bu hikâyede, bir başka ad altında, senden söz ediliyor. —ç.

ketebilirdi."[114] "Yoksulluk Yasası Komisyonunun onayı ile temsilciler atandı. ... Manchester'de bir büro kuruldu, tarım bölgesinden çalışmak isteyen işçilerin listesi gönderildi ve bunların adları deftere geçirildi. İmalâtçılar bu bürolara giderek istedikleri kişileri seçiyorlar ve "ihtiyaçları olan kimselerin" Manchester'e yollanmaları için talimat veriyorlardı. Ve bunlar, eşya denkleri gibi etiketlendiler, nehir yolları ya da arabalarla gönderildiler; kimisi de yola yayan koyuluyorlardı, çoğu yollarını kaybetmiş, aç-susuz durumda bulunuyordu. Bu sistem düzenli bir ticaret halini aldı. Avam Kamarası buna pek inanmayacaktır ama, ben onlara diyorum ki, bu insan eti trafiği sürüp gitti, ve bunlar, aslında, [Manchester'li] imalâtçılara satılıyorlardı, tıpkı, Birleşik Amerika'da pamuk yetiştiricilerine kölelerin satıldıkları gibi. ... 1860'ta "pamuk ticareti doruğuna ulaştı." ... İmalâtçılar gene işçi sıkıntısı çekmeye başladılar. Gene, "et ajanları" adını taktıkları bürolara başvurdular. Bu ajanlar, derhal İngiltere'nin güney vadilerine, Dorsetshire çayırlıklarına, Devonshire tepelerine, Wiltshire'da hayvancılık yapılan yerlere dağıldılar, ama boşuna. Fazla-nüfus, "emilmiş"ti." *Bury Guardian*'ın yazdığına göre, Fransızlarla yapılan sözleşme gereği, "Lancashire rahatça daha 10.000 işçiyi emebilirdi, ve 30.000-40.000 işçiye daha gerek olacaktı." Tarım bölgelerini, "et ajanları ve yardımcıları" boşu boşuna taradıktan sonra, "Londra'ya bir heyet geldi ve [Yoksullar Yasası Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Bay Villiers'den], bazı işevlerinde bulunan yoksul çocukları Lancashire fabrikalarında çalıştırmak üzere istekte bulundu."[115]

Deneyler, kapitaliste, genel olarak sürekli bir nüfus-fazlası

[114] "Bunlar, pamuklu fabrikatörlerinin kullandıkları sözcüklerdi", *l.c.*.

[115] *l.c.*, Mr. Villiers, bütün iyi niyetine karşın, fabrikatörlerin isteklerini "yasal bakımdan" reddetmek zorundaydı. Gene de bu baylar, amaçlarına, bölgedeki yoksulluk yasası yönetim kurullarının yumuşak başlılıklarından yararlanarak ulaştılar. Fabrika denetmeni, Mr. A. Redgrave, yetim, öksüz ve yoksul çocukların "yasal bakımdan" çırak sayıldıkları sistemin bu kez, "eskisi gibi kötüye kullanılmamakla" birlikte (bu kötüye kullanmalar konusunda bkz: Engels, *l.c.*), "İskoçya'nın tarım bölgelerinden Lancashire ve Cheshire'a getirilen genç kızlar ve kadınlar bakımından bu sistemin kötüye kullanılması" kuşkusuz sözkonusudur. Bu sistemde fabrikatör, işyurdu yöneticileri ile belli bir süre için sözleşme yapar. Çocukları doyurur, giydirir, barındırır ve kendilerine küçük bir harçlık verir. İngiliz pamuklu ticaretinin bolluk yılları arasında, 1860 yılının eşi görülmemiş bir yıl olmasının yanısıra, ücretlerin de olağanüstü yüksek olduğu dikkate alınırsa, Mr. Redgrave'in buraya alınan sözleri çok garip görünür. Çünkü İrlanda'nın nüfusunun azaldığı, İngiltere ve İskoçya'nın tarım bölgelerinden Avustralya ve Amerika'ya eşi görülme-

bulunduğunu göstermiştir; bu fazlalık, bodur, kısa ömürlü, çabucak birbirinin yerine geçen, yani olgunlaşmadan dalından kopartılan insan kuşaklarından oluşsa bile, artı-emek-emen sermayenin o andaki gereksinmelerine ilişkili bir fazlalıktı.[116] Ve gerçekten de, denemeler, aklıbaşında bir gözlemciye, kapitalist üretim biçiminin, tarih açısından daha dün denecek kadar yeni olmasına karşın, insanların hayatî güçlerini büyük bir elçabukluğu ile ta kökünden kavradığını gösterdiği gibi, sınaî nüfusun yozlaşmasının, ancak köylerden gelen ilkel ve fizik yönden bozulmamış unsurların sürekli olarak emilmesiyle nasıl geciktiğini ve hatta köy emekçilerinin bile temiz havaya ve aralarında güçlü etkisini sürdüren ve ancak en kuvvetli olanların yaşamalarına izin veren doğal seçmeye karşın nasıl yokolmaya başladığını da göstermekte-

miş göçler olduğu, İngiltere'de bazı tarım bölgelerinde nüfusun, kısmen işçilerin hayat güçlerinde fiilî bir çökme ve kısmen de kullanılabilir nüfusun köle tacirleri marifetiyle dağıtılması sonucu fiilen azalmasıyla birlikte, bu olağanüstü emek talebinin karşılanması da gerekiyordu. Bütün bunlara karşın, Mr. Redgrave şöyle diyor: "Ne var ki, bu tür bir emek, başka çeşit emeğin bulunamaması halinde aranır, çünkü bu, yüksek fiyatlı bir emektir. 13 yaşında bir çocuğun olağan ücreti haftada 4 şilin kadardır, ama bu çocuklardan 50 ya da 100 tanesinin barındırılması, giydirilmesi, beslenmesi, bunlara tıbbî bakım sağlanması, gerektiği gibi denetlenmeleri ve ücretlerinin bir yanda biriktirilmesi, haftada adam başına 4 şilinle olacak iş değildir." (*Report of the Insp. of Factories for 30th April 1860*, s. 27.) Yalnız burada Mr. Redgrave, bize, bir fabrikatörün 50 ya da 100 çocuğun bir arada barındırılması, beslenmesi, denetlenmesi işini yapamaması halinde nasıl olup da bir işçinin tek başına çocukları için, haftada dörder şilinlik ücretleriyle bütün bunları becerebildiğini anlatmayı unutuyor. Metinden yanlış bir sonuç çıkartılmasına engel olmak için burada şuna da işaret etmem gerekiyor ki, İngiliz pamuklu sanayii, çalışma sürelerini vb. düzene bağlayan 1850 tarihli Fabrika Yasasının kapsamına alındığından beri, İngiltere'de örnek bir sanayi olarak görülmek gerekir. İngiliz pamuklu işçileri, her bakımdan, sefalet içindeki Kıta Avrupa'sı arkadaşlarından daha iyi durumdadır. "Prusyalı fabrika işçileri, İngiliz işçilerine göre haftada en az on saat fazla çalışmaktadırlar ve eğer kendi tezgâhı ile kendi evinde çalışıyorsa, bu çalışması, bu ek saatlerle de sınırlı değildir." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1855, s. 103.) Yukarda adı geçen fabrika denetmeni Redgrave, 1851 Sanayi Fuarından sonra, fabrikalardaki durumu yerinde inceleme amacıyla Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya ve Almanya'ya gitti. Prusyalı işçiler için şöyle diyor: "Alışkın olduğu basit hayatı ve pek az konforu sağlayacak kadar bir ücret alıyor ... bu az ücretle geçimini sağlıyor, çok çalışıyor ve oradaki durumu İngiliz işçilerinden daha düşüktür." (*Rep. of the Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1855, s. 85.)

[116] Aşırı çalıştırılanlar "şaşırtıcı bir hızla ölüyorlar; ama bu yokolanların yeri hemen dolduruluyor ve insanların böyle sık sık değişmesi sahnede herhangi bir değişiklik yapmıyor." (*England and America*, London 1833, c. I, s. 55. By E. G. Wakefield.)

dir.[117] Dörtbir yanını çeviren işçi kuşaklarının ıstıraplarını görmezlikten gelmek için böylesine geçerli nedenlere sahip bulunan sermaye, uygulamada da, insan soyunun adım adım yozlaşması ve nihayet insanlıktan çıkması olasılığı karşısında da, dünyanın batma olasılığı kadar az ilgilidir. Her borsa oyununda, fırtınanın ergeç kopup her şeyin altüst olacağını herkes bilir, ama gene de hepsi, kendisinin altın yağmuru ile küplerini doldurup onu sağlama aldıktan sonra, dünyanın kendinin değil komşusunun başına yıkılabileceğini düşünür. *Après moi le déluge!** her kapitalistin ve bütün kapitalist ulusların parolasıdır. Demek ki, sermaye, toplumun koyduğu zorunluluklar olmaksızın işçinin sağlığına karşı da, yaşıyacağı ömrün uzunluğuna karşı da vurdumduymazdır.[118] Maddî ve manevî yozlaşmaya, erken ölüme, aşırı-çalışma işkencesi konusundaki feryatlara şu karşılığı verir: Bizim kârlarımızı artırdığı için bunlara üzülmek mi gerek? Ama işlere bütünü ile bakılırsa, bütün bunlar gerçekten de birer birer kapitalistlerin, iyi ya da kötü niyetine bağlı şeyler değildir. Serbest rekabet, kapitalist üretimin içinde yatan yasaları, tek tek her kapitalist üzerinde güce sahip zorlayıcı dış yasalar olarak ortaya çıkarır.[119]

[117] Bkz: *Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Priwy Council, 1863*, Londra'da 1864'te yayımlanmıştır. Bu rapor özellikle tarım işçilerini ele almaktadır. "Sutherland ... genellikle çok gelişmiş bir ilçe olarak gösterilir ama yakında yapılan bir araştırma, bir zamanların kusursuz ve gözüpek askerleriyle ünlü bu bölgede bile, halkın zavallı ve güdük bir soy halinde yozlaştığını ortaya koymuştur. Denize bakan yamaçlardaki en sağlıklı yerlerde bile, açlıktan kavrulan çocukların yüzleri, Londra'nın dar sokaklarındaki kirli havada yaşayanlar gibi soluktur." (W. Th. Thornton, "*Over-population and its Remdy*", *l.c.*, s. 74, 75.) Bunlar aslında, Glasgow sokaklarıyla avlularında, domuzlar, orospular ve hırsızlarla bir arada bulunan 30.000 "yiğit yayla insanına" benziyorlar.

[118] "Halk sağlığının ulusal sermaye için bu kadar önemli bir etmen olmasına karşın, işverenler sınıfının, bu hazineyi saklamak ve geliştirmek konusunda bir şey yapmadığını itiraf etmeliyiz. ... İşçilerin sağlığının dikkate alınması fabrika sahiplerine zorla kabul ettirilmiştir." (*Times*, 5 Kasım 1861.) "West Riding erkekleri insanlığın kumaşçısı haline geldiler işçilerin sağlığı feda edildi ve birkaç kuşak boyunca ırk yozlaşacaktı. Ama derhal bir tepki görüldü. Lord Shaftesburg yasası, çocukların çalışma saatlerini sınırladı vb.." (*Report of the Registrer-General*, Ekim 1861.)

[119] Bu nedenle, 1863 yılı başında, Staffordshire'da büyük çömlek yapımevlerine sahip 26 firma ve bu arada Josiah Wedgwood ve oğulları, "bazı yasal tedbirler" için bir muhtıra verdiler. Diğer kapitalisler ile aralarındaki rekabet, bunlara, çocukların çalışma saatlerinin gönüllü olarak sınırlandırılması olanağını vermemektedir. "Sözü edilen kötülükler karşısında teessüfümüz ne denli büyük olursa olsun, bunların imalâtçılar arasındaki bir an-

* Benden sonra tufan. —*ç*.

Normal işgününün saptanması, kapitalist ile emekçi arasında yüzyıllarca süren mücadelelerin sonucudur. Bu mücadelenin tarihi, iki karşıt eğilimi gösterir. Örneğin, zamanımızdaki İngiliz fabrika mevzuatı ile, 14. yüzyıldan ta 18. yüzyılın ortalarına kadar süregelen İngiliz İş Statüleri karşılaştırılabilir.[120] Modern Fabrika Yasaları işgününü zorla kısalttığı halde, daha önceki mevzuat bu süreyi zorla uzatmaya çalışmıştı. Kuşkusuz, henüz çekirdek halindeki sermayenin —gelişmeye başladığı sıralarda, artı-emeğin bir *quantum sufficit*'ini* emme hakkını sırf ekonomik ilişkilerin gücüyle değil de, devletin yardımıyla sağlama aldığı zaman— talepleri, sermayenin olgunluk çağına ulaştıktan sonra da boğaz boğaza verilen mücadeleler sonucu vermek zorunda kaldığı ödünlerle karşılaştırılırsa, pek masum görünürler. "Özgür" emekçinin, ancak kapitalist üretimin gelişmesi sayesinde, toplumsal koşulların baskısıyla, yaşaması için gerekli şeyler karşılığında hayatının tüm faal kısmını, çalışma yeteneğinin ta kendisini satmak, bir tas çorba için doğumla kazandığı haklarını devretmek zorunda bulunduğunu anlayabilmesi için aradan yüzyılların geçmesi gerekmiştir. Böylece, sermayenin 14. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın sonuna kadar, devlet tedbirleri ile yetişkin emekçilerin işgünlerinin uzatılmasını sağlamaya çalışması, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çocuk kanının sermayeye dönüşmesini engellemek için devletin şurada burada yürürlüğe koyduğu işgününün kısaltılmasıyla aşağı yukarı birbirlerine tekabül etmesi doğaldır. Örneğin yakın zamana kadar Kuzey Amerika Cumhuriyetinin en özgür eyaleti olan Massachusetts'de bugün 12 yaşından küçük çocukların çalışmasını ya-

laşma ile önlenmesi olanaksızdır. ... Bütün bu noktaları dikkate alarak, bazı yasal tedibirlerin alınması gerektiği kanısına varmış bulunuyoruz." (*Children's Empl. Comm. Rep. I, 1863*, s. 322.) Geçenlerde çok daha çarpıcı bir örnek görüldü. Çok hızlı bir faaliyet dönemi sırasında pamuk fiyatlarındaki artış, Backburn'daki fabrikatörleri, fabrikalarındaki işzamanını belli bir süre için karşılıklı anlaşma yoluyla kısaltmaya zorladı. Bu dönem, 1871 Kasım ayı sonlarında bitti. Bu arada, iplikçilik ile dokumacılığı bir arada yürüten daha zengin fabrikatörler, bu anlaşmadan doğan üretim düşüklüğünü, kendi işlerini genişletmede, ve böylece küçük işverenlerin aleyhine büyük kârlar sağlamada kullandılar. Bunun üzerine küçük patronlar, çaresizlik içerisinde işçilere başvurdular ve bunları, 9 saatlik sistem için harekete geçmeye teşvik ettiler ve bu amaç için para yardımında bulunmayı vaadettiler.

[120] Fransa'da, Hollanda'da ve başka yerlerde aynı zamanda yürürlüğe konulan buna benzer iş yönetmelikleri, üretim yöntemlerindeki değişiklikler bunları geçersiz hale getirdikten çok sonra, 1813 yılında, İngiltere'de resmen yürürlükten kaldırıldı.

* Yeteri miktarda. —*ç*.

saklayan mevzuat, İngiltere'de daha 17. yüzyılın ortalarında, güçlü kuvvetli zanaatçıların, gürbüz işçilerin ve atlet yapılı demircilerin normal işgünüydü.[121]

İlk "İşçiler Statüsü" için (23 Edvard III, 1349) en yakın bahane (neden olarak değil, çünkü bu tür mevzuat, bahaneleri ortadan kalktıktan sonra da yüzyıllarca sürüp gider), halkı kırıp geçiren veba salgını oldu; öyle ki, bir Tory yazarın dediği gibi, "Aklayatkın koşullarla (yani işverene aklayatkın miktarda artı-emek bırakacak bir fiyatla) işçi bulmak öylesine güçleşmişti ki, artık buna müsamaha gösterilmezdi".[122] Bu nedenle, aklayatkın ücretler yasayla belirlendiği gibi, işgününün sınırları da saptandı. Burada, bizi ilgilendiren bu son nokta, 1496 tarihli statüde de (Henry VII) tekrarlandı. Bütün zanaatçılar ile toprak işçilerinin işgünü, bu statüye göre (ne var ki, bu statü uygulanmadı) Marttan Eylüle kadar, sabah beşten akşam 7-8'e kadardı. Ama yemek zamanları, 1 saat kahvaltı, 1½ saat öğle yemeği ve 1/2 saat ikindi kahvaltısı olarak belirlenmişti; bu süre halen yürürlükte olan fabrika yasası hükümlerinin iki katıydı.[123] Kış aylarında çalışma, sabah 5'ten akşam hava kararana kadar sürecek ve yemek paydos-

[121] "12 yaşından küçük hiç bir çocuk, herhangi bir fabrikada günde 10 saatten fazla çalıştırılmayacaktır." (*General Statutes of Massachusetts*, 63, ch. 12. 1836 ile 1858 yılları arasında çeşitli yönetmelikler çıkartılmıştır.) "Her türlü pamuklu, yünlü, ipekli, kâğıt, cam ve keten dokuma fabrikalarında ya da demir ve pirinç yapımı yerlerinde, bir günde 10 saat süreyle yapılan iş, bir günlük yasal iş sayılacaktır. Bu yasanın yürürlüğe girmesi üzerine bir fabrikada çalışan küçük yaştaki kimse, bundan böyle, bir günde 10 saatten ya da bir haftada 60 saatten fazla fabrikada alakonamayacak ya da çalışması istenemeyecektir; ve gene bundan böyle, 10 yaşından küçük hiç bir kimse, bu eyalet içinde hiç bir fabrikaya işçi olarak kabul edilemeyecektir." (*State of New Jersey. An act to limit the hours of labour, &c.*, § 1 ve 2. 18 Mart 1851 tarihli yasa.) "12 yaşından büyük, ama 15 yaşından küçük hiç bir kimse, herhangi bir yapım yerinde bir günde 12 saatten fazla çalıştırılamayacakları gibi, sabah 5'ten önce ve akşam 7.30'dan sonra da çalıştırılamayacaklardır." (*Revised Statutes of the State of Rhode Island*, bölüm 139, § 23, 1 Temmuz 1857.)

[122] *Sophismsof Free Trade*, 7. baskı, London 1850, s. 205; 9. baskı, s. 253. Bu aynı Tory, ayrıca şunu da kabul ediyor: "Ücretleri, işçinin zararına ve patronun çıkarına düzenleyen Parlamento Yasaları, 464 yıl gibi uzun bir süre devam etti. Nüfus çoğaldı. Sonra bu yasalar gerçekten de gereksiz bir yük haline geldiler." (*l.c.*, s. 206.)

[123] Bu yönetmelik ile ilgili olarak J. Wade haklı olarak şöyle söylüyor: "Yönetmelik konusunda yukarıdaki ifadeden anlaşıldığına göre, 1496 yılında yiyecek giderleri bir zanaatçının gelirinin üçte biri, bir işçinin gelirinin ya-

ları aynı olacaktı. Elizabeth zamanında 1562 tarihli statü, "günlük ya da haftalık olarak tutulan" bütün işçilerin iş-saatlerinin uzunluğunu aynen bırakıyor, ama paydos saatlerini yazın 2 1/2 saatle, kışın ise 2 saatle sınırlıyordu. Öğle yemeği yalnız 1 saat sürecek, "yarım saatlik ikindi uykusuna" yalnız mayıs ayı ortası ile Ağustos ayı ortası arasında izin verilecekti. İş başında bulunulmayan her saat için ücretten 1 peni kesilecekti. Bununla birlikte, uygulamada koşullar, statü kitabından daha fazla işçilerden yanaydı. Ekonomi politiğin babası ve bir ölçüde de istatistiğin kurucusu William Petty, 17. yüzyılın son üçte birinde yayınladığı bir yapıtta şöyle diyor: "Emekçi-kimseler (o zamanki tarım emekçileri) günde 10 saat çalışırlar ve haftada 20 kere yemek yerler, yani her çalışma gününde üç defa, pazar günleri iki defa; açıkça görülüyor ki, cuma akşamları oruç tutup, şimdi olduğu gibi, onbirden [öğleden sonra -ç.] bire kadar, iki saat yerine birbuçuk saat harcasalar ve böylece 1/20 daha fazla çalışıp, 1/20 daha az harcasalar, yukarıda sözü edilen (vergi) yükselebilirdi."[124] Bu durumda, Dr. Andrew Ure, 1833 tarihli 12 saat yasasını, geçmişin karanlık çağlarına dönüş diye küçümsemekte haksız mıydı? Petty'nin sözünü ettiği statüdeki bu koşulların çıraklara da uygulandığı gerçi doğruydu, ama 17. yüzyılın sonunda bile çocuk-emeğiyle ilgili koşullar, şu şikâyetten de açıkça görülebilir: "Onların oradaki (Almanya'daki) uygulaması, bizde, bu krallıkta olduğu gibi, çıraklık süresini mutlaka yedi yılla sınırlamamıştır; onların ortak ölçütü üç ya da dört [yıldır -ç.]: nedeni de onların beşikten başlayarak iş için eğitilmeleri ve böylece de işe daha yatkın, yumuşak başlı, dolayısıyla da, mesleklerinde olgunluğa ve yetkinliğe daha çabuk ulaşmış olmalarıdır. Oysa bizim gençlerimiz, burada, İngiltere'de, çırak olacak şekilde yetiştirilmedikleri için, gelişmeleri çok ağır olmakta, yetkin bir zanaatçı olabilmeleri daha fazla

rısı oluyor ve bu da, işçi sınıfı arasında şimdikinden daha büyük ölçüde bir bağımsızlık olduğunu gösteriyor; çünkü şimdi, hem işçilerin ve hem de zanaatçıların yiyecek giderleri ücretlerinin daha büyük bir kısmı olarak hesaplanmaktadır." (J. Wade, *History of the Middle and Working Classes*, s. 24, 25 ve 517.) Bu farkın, o zaman da, şimdi de, yiyecek ve giyecek fiyatları arasındaki farktan ileri geldiği düşüncesi, Bishop Fleetwood'un *Chronicon Pretiosum*, 1. baskı, London 1707, 2. baskı, London 1745, adlı yapıtına şöyle bir göz atmakla çürütülebilir.

[124] W. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, *Verbum Sapienti*, 1672, ed. 1691, s. 10.

zaman almaktadır."[125]

Gene de, 18. yüzyılın büyük bir kısmında, modern sanayi ve makineleşme çağına kadar İngiltere'de, sermaye, işgücünün haftalık değerini ödeyerek işçinin bir hafta boyu çalışmasına el koymayı başaramamıştır; bunun tek istisnası tarım emekçileridir. Dört günlük ücretle bütün bir hafta yaşayabilmeleri gerçeği, işçilere, diğer iki gün de kapitalistler için çalışmaları gerektiği yeterli bir neden gibi görünmemişti. İngiliz iktisatçılarından bir bölümü, sermayenin çıkarına, bu küstahlığı en ağır biçimde yermişler, diğer bir grup ise işçileri savunmuşlardır. Örneğin, o sıralarda, bugünkü MacCulloch ve MacGregor'un benzer yapıtları gibi ünlü olan [*Universal*] *Dictionary of Trade* [*and Commerce*] adlı yapıtın yazarı Postlethwayt ile (daha önce sözü edilen) *Essay on Trade and Commerce*[126] adlı yapıtın yazarı arasındaki şu tartışmaya kulak verelim.

[125] *A Discourse on the necessity of encouraging Mechanick Industry*, London, 1690, s. 13. İngiltere tarihini, Whigs'lerle burjuvazi çıkarları doğrultusunda tahrif eden Macaulay şöyle diyor: "Henüz ergenlik çağına ulaşmamış çocukların çalıştırılmaları 17. yüzyılda geniş ölçüde uygulanmaktaydı ve manüfaktür sistemi ile karşılaştırıldığında inanılmaz boyutlara ulaştığı görülür. Kumaş sanayiinin merkezi olan Norwich'de, altı yaşında küçük bir yaratık, çalışabilecek duruma gelmiş sayılıyordu. O zamanın bazı yazarları ve bunlar arasında iyi kalplilikleri ile ün salmış olanlar, bu tek bir kentte, çok körpe çağdaki oğlan ve kız çocuklarının, kendi giderleri çıktıktan sonra yılda on iki bin sterlini bulan bir servet yarattıklarını coşkun bir dille ifade etmişlerdir. Geçmişteki tarihimizi ne kadar dikkatle incelersek, çağımızın yeni toplumsal kötülükler yönünden verimli olduğunu düşünenlerden ayrılmak için o kadar fazla neden buluruz. Yeni olan, bunlara çare bulan zekâ ve insanca davranışlardır." (*History of England*, c. I. s. 417.) Macaulay, ayrıca, 17. yüzyılda "çok iyi kalpli" ticaret dostlarının (*amis du commerce*), Hollanda'da bir yoksullar yurdunda dört yaşında bir çocuğun nasıl çalıştırıldığını "coşkuyla" hikâye ettiklerini ve bu "pratik fazilet" örneğinin Adam Smith'e kadar, Macaulay tipi bütün insansever yapıtlarda model olarak yer aldığını da anlatabilirdi. Elzanaatlarının yerine manüfaktürün geçmesiyle, çocukların sömürülmesiyle ilgili izlerin görülür hale geldiği doğrudur. Bu sömürü, köylüler arasında da bir ölçüde her zaman vardı ve köylünün boynuna geçirilen boyunduruğun ağırlaşması ölçüsünde de gelişmişti. Sermayenin eğilimi orada kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortadadır; ama bu olguların kendileri, henüz, ikibaşlı çocuk kadar az görülen bir yaygınlıktadır. İşte bunun için, bu olaylar, uzak görüşlü "ticaret dostları" tarafından, özel bir dikkate ve ilgiye değer şeyler olarak "coşkuyla" farkedilmiş ve kendi zamanları ve kuşakları için model diye tavsiye edilmiştir. Bu aynı İskoçyalı asalak ve lafebesi Macaulay şöyle diyor: "Biz, bugün, sadece gerileme sözünü duyuyor ve yalnız ilerlemeyi görüyoruz." Ne göz ve özellikle ne kulak!

[126] İşçileri suçlayanlar arasında en öfkelisi, metinde sözü edilen, *An Essay*

Postlethwayt başka şeyler arasında şunları da söyler: "Bu birkaç gözlemlemeye, pek çok kimsenin ağzında dolaşan bayat sözlere değinmeden son veremeyiz; onlara göre, eğer çalışan yoksul halk, beş günde yaşaması için kendine yetecek kadarını elde ederse, altıncı günü hiç çalışmaz. Bunlar, bu nedenle yaşamak için gerekli ve hatta zorunlu yaşama araçlarını vergiler ya da başka yollarla pahalılaştırarak, zanaat ve manüfaktür işçilerini haftanın altı gününde aralıksız çalışmaya zorlamayı öneriyorlar. Bu ülkenin çalışan insanlarının devamlı köleliğinden yana olan o büyük politikacıların duygularını paylaşamadığım için özür dilerim; bunlar, o yaygın atasözünü unutuyorlar: *All work and no play.** İngiliz mallarına o genel ünü ve güveni sağlayan zanaatçılar ile el işçisinin deha ve hüneriyle İngilizler öğünmüyorlar mıydı? Bunu kime borçluyuz? Herhalde en fazla, emekçi halkın dilediği gibi eğlenme ve dinlenmesine. Bütün yıl boyunca haftada tam altı gün aynı işi tekrarlamak zorunda kalsalardı, bu yetenekleri körlenmez, canlılık ve hünerlerin yerini budalalığa bırakmaz mıydı, böyle bir ebedî kölelikle, bizim işçilerimiz, ünlerini sürdüreceklerine yitirmezler miydi? ... Böyle zora koşulmuş hayvanlardan ne tür bir işçilik beklersiniz? Bunların çoğu, dört gün içinde, bir Fransızın beş-altı günde yapacağı kadar iş çıkarır. Ama İngilizler böyle ebedî köleler haline getirilirse, Fransızlardan daha fazla yozlaşmalarından korkulur. Halkımızın savaştaki kahramanlık ününün, anayasal özgürlük ruhunun yanısıra, karınlarındaki ünlü İngiliz bifteği ile pastasından ileri geldiğini söylemez miyiz? Öyleyse, zanaatçılarımız ve işçilerimizin üstün yetileri ile becerileri, niçin diledikleri gibi kullandıkları özgürlük ve serbestlikten ileri gelmiş olmasın? Ve diliyorum ki, işçilerimizin cesaretlerinin olduğu kadar dehalarının da kaynağı olan ayrıcalıklar

on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes, etc., (London 1770) adlı yapıtın adı bilinmeyen yazarıdır. Bu konu üzerinde daha önceki *Consideràtions on Taxes*, (London 1765) adlı yapıtında da durmuştur. Eşi bulunmaz istatistik kumkuması Polonius Arthur Young da aynı yolun yolcusudur. İşçi sınıfını savunanlar arasında önde gelenler şunlardır: Jacob Vandirlint, *Money Answers all Things*, London 1734; Rev. Nathaniel Forster, D. D., *An İnquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, London, 1767; Dr. Price ve özellikle Postlethwayt, *Universal Dictionary of Trade and Commerce*, adlı yapıtında yazdığı ek ve, *Great Britain's Commercial Interest explained and improved*, 2. baskı, London 1755, adlı yapıtıyla. Bu olguların kendileri, zamanın diğer birçok yazarları ve bu arada Josiah Tucker tarafından da doğrulanmıştır.

* Hep çalış, hiç oynama. —*ç*.

ve iyi yaşamalarını ellerinden hiç bir zaman almayalım."[127] *Essay on Trade and Commerce*, yazarı buna şu karşılığı verir: "Eğer haftanın yedinci günü, öteki altı günün işe ait olması (birazdan göreceğimiz gibi sermayeye ait olması demek istiyor) yönünden kutsal bir kurum olarak tatil kabul edilirse, kuşkusuz bu, bir gaddarlık olarak düşünülemez. İnsanoğlu genellikle rahata ve tembelliğe eğilimlidir; biz, bu korkunç gerçeği, gerekli tüketim maddeleri çok pahalı olmadıkça, ortalama haftada dört günden fazla çalışmaya yanaşmayan işçi halkımızın davranışlarından anlıyoruz. Yoksul halk için gerekli olan şeyleri tek bir ad altında toplayalım; sözgelişi buna buğday diyelim ve bir kile buğday da beş şilin olsun; işçi günlük emeğiyle bir şilin kazanırsa, haftada yalnız beş gün çalışma zorunluğunu duyacaktır. Yok eğer buğdayın kilesi dört şilin olursa, ancak dört gün çalışmak zorunda kalacaktır; ama bu krallıkta ücretler, zorunlu maddelerin fiyatlarına oranla çok yüksek olduğu için dört gün çalışan bir işçinin elinde, haftanın geri kalan kısmında aylak yaşayacak kadar para kalmaktadır. Haftada altı gün ortalama çalışmanın kölelik olmadığını göstermek için söylediklerimin yeterli olduğu ümidindeyim. Bizim tarım işçilerimiz bunu yapıyor, ve bunlar çalışan yoksul insanlarımız içinde herhalde en mutlu olanlarıdır.[128] Ama Hollandalılar bunu el işçiliğinde de yapıyorlar, ve onların da çok mutlu oldukları görülüyor. Bayram tatilleri girmedikçe, Fransızlar da böyle yapıyor.[129] Ama bizim halkımızın edindikleri bir düşünceye göre, İngiliz olmakla, sanki, Avrupa'daki herhangi bir ülkeden daha fazla özgür ve bağımsız olmayı doğuştan bir ayrıcalık sayıyorlar. Bu düşüncenin birliklerimizin kahramanlıklarını etkilemesi yönünden bir yararı olabilir, ama yoksul el işçisi, bu fikri ne kadar az benimserse, kendisi için de Devlet için de o kadar iyi olur. Emekçi halk kendisini hiç bir zaman üstlerinden bağımsız saymamalıdır. ... Bizimki gibi toplam nüfusunun sekizde yedisinin hiç malsız ya da pek az mala sahip olduğu bir ticaret devletinde ayaktakımını teşvik etmek son derece tehlikelidir. Bizim yoksul el işçilerimiz, şimdi dört günde kazandıkları parayla altı gün ça-

[127] Postlethwayt, *l.c.*, "Firts Preliminary Discourse", s. 14.

[128] *An Essay*, &c., Kendisi, 96. sayfada, daha 1770 yılında İngiliz tarım işçisinin "mutluluğunun" ne olduğunu anlatır. "Bunların güçleri daima gergin haldedir, bunlar şimdikinden ne daha ucuz yaşayabilirler, ne de daha fazla çalışabilirler."

[129] Protestanlık, hemen hemen bütün geleneksel tatilleri çalışma günlerine çevirerek, sermayenin oluşumunda önemli bir rol oynar.

lışmaya razı olmadıkça bu duruma hiç bir çare kâr etmeyecektir."[130] Bu amaca ulaşmak için ve "tembelliğin, oburluğun ve aşırılığın kökünün kazınması", çalışma ruhunun teşviki, "iş yerlerinde emeğin fiyatının düşürülmesi ve yoksulluk yükünün azaltılması" için, sermayenin sadık dostu şu denenmiş çareyi önerir: halkın yardımına muhtaç hale gelmiş işçileri, yani tek sözcükle, yoksulları "*an ideal workhouse*"a* hapsetmek. Bu ideal iş yeri, yoksullar için "midelerini şişirecekleri, giyinip kuşanacakları, azıcık da çalışacakları" bir barınak değil, bir "Dehşet Evi" olmalıdır.[131] Bu "Dehşet Evi"nde, bu "ideal işyerinde yoksullar, günde 14 saat çalışacak ve kendilerine ancak geriye 12 saatlik net çalışma kalmak üzere yemek paydosları verilecektir."[132]

1770 yılında "Dehşet Evi"nde, bu ideal işyerinde, günde on iki saat çalışma! 63 yıl sonra 1833'te, İngiliz Parlamentosu, 13 ilâ 18 yaşındaki çocukların işgününü, dört sanayi kolunda 12 tam saate indirdiği zaman, İngiliz sanayii için sanki kıyamet günü gelmiş çatmıştı! Ve 1852'de Louis Bonaparte, burjuvaziye karşı durumunu sağlama almak için, yasal işgününe el attığı zaman, Fransız tek bir ses gibi haykırdı: "İşgününü 12 saat ile sınırlandıran yasa, Cumhuriyet yasama döneminden bize kalan tek iyi şeydir!"[133] Zürich'te 10 yaşından büyük çocukların çalışması 12 saatle sınırlandırıldı; 1862'de Aargau'da 13 ilâ 16 yaş arasındaki çocukların çalışması 12 ½ saatten 12 saate indirildi; 1860'da Avusturya'da, 14 ilâ 16 yaş arasındaki çocuklar için aynı indirim yapıldı.[134]

[130] *An Essay*, &c., s. 15, 41, 96, 97, 55, 57, 69. — Jacop Vanderlint daha 1734 yılında, kapitalistlerin, çalışan halkın tembelliği konusunda kopardıkları yaygaranın sırrının, işçilerin, sadece, aynı ücretle, 4 gün yerine 6 günlük emek verdiklerini öne sürmeleri olduğunu söylüyordu.

[131] *l.c.*, s. 242.

[132] *l.c.*, "Fransızlar" diyor, "bizim özgürlük konusundaki heyecanlı fikirlerimize gülüyorlar." s. 78.

[133] "Bunlar özellikle günde 12 saatten fazla çalışmaya karşı çıktılar, çünkü, bu saatleri belirleyen bir yasa, Cumhuriyet yasama döneminden onlara kalan tek iyi şeydi." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1856, s. 80.) Geçici Hükümetin 2 Mart 1848 tarihli buyruğunun burjuvalaştırılmış bir kopyası olan, 5 Eylül 1850 tarihli Fransız Oniki Saat Yasası, ayrım gözetmeksizin bütün işyerlerini kapsar. Bu yasadan önce Fransa'da işgünü sınırsızdı. Fabrikalarda 14, 15 ya da daha fazla saat sürerdi. Bkz: *Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848*, par M. Blanqui. Devrimci olmayıp iktisatçı olan M. Blanqui'ye, hükümet, işçi sınıfının durumunu araştırma görevini vermişti.

[134] İşgününün düzenlenmesi konusunda Belçika, örnek bir burjuva devlet-

* İdeal bir işyeri. —ç.

1770 yılından beri "Ne büyük gelişme!" diye sevinçle haykırabilirdi Macaulay!

Kapitalist ruhun 1770 yılında fakir fukara için ancak hayal edilen "Dehşet Evi", birkaç yıl sonra sanayi işçileri için dev bir "İşevi" biçiminde gerçekleşti. Bunun adına *fabrika* dendi. Ve bu sefer ideal, gerçeğin karşısında solup gitti.

ALTINCI KESİM. — NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN MÜCADELE. İŞZAMANI YASASIYLA ZORUNLU SINIRLANDIRMA İNGİLİZ FABRİKA YASALARI, 1833'TEN 1864'E

Sermayenin, işgününü, önce normal üst sınırına kadar uzatması, ve ardından bundan da öteye, 12 saatlik doğal günün sınırına[135] uzatılması yüzyılları aldıktan sonra, 18. yüzyılın son üçte birinde, makineleşmenin ve modern sanayiin doğumuyla birlikte, bunu, yoğunluğu ve boyutları bakımından bir çığı andıran müthiş bir sınır tanımazlık izledi. Ahlâkın ve doğanın, yaşın ve cinsiyetin, gecenin ve gündüzün bütün sınırları yıkıldı. Eski statülerdeki o çok yalın gündüz ve gece kavramları bile, öylesine karmakarışık hale geldi ki, daha 1860'da bir İngiliz yargıcının, gündüzün ve gecenin ne olduklarını "hukuken" açıklayabilmesi için tam Talmud'a yaraşır bir bilgelik göstermesi gerekmişti.[136] Sermaye çılgın bir cümbüş içindeydi.

tir. İngiliz hükümetinin Brüksel'deki tam yetkili temsilcisi Lord Howard of Welden 12 Mayıs 1862'de dışişleri bakanlığına şöyle yazıyordu: "Bakan M. Rogier, bana çocukların çalışmasının ne genel bir yasayla ve ne de bölgesel yönetmeliklerle sınırlandırılmış olmadığını bildirdi; hükümet son üç yıl içinde, her oturumda, bu konuda bir yasa önerisinde bulunmaya niyetlenmiş, ama eksiksiz çalışma özgürlüğü ilkesine karşıt düşen bir yasaya karşı gösterilen kıskançça direnme nedeniyle hep aşılamaz bir engelle yüzyüze gelmiştir."

[135] "Bir sınıftan insanların bir günde 12 saat çalışma zorunda olmaları, kuşkusuz çok esef edilecek bir durumdur; bu süreye, yemek zamanları ile işe gidiş geliş de katılırsa aslında bu 24 saatin 14 saati eder. Sağlık sorununa hiç girmeksizin sadece ahlakî açıdan, 13 yaşından ve sınırlamanın sözkonusu olmadığı mesleklerde daha da küçük yaşlardan başlayarak, işçi sınıfının zamanına hiç ara verilmeksizin bütünüyle elkonulmasının son derece zararlı ve korkunç bir fenalık olduğunu sanırım hiç kimse kabul etmekte teredüt etmeyecektir. Bu nedenle, kamu sağlığının korunması, düzenli bir nüfus yetiştirilmesi ve büyük halk kitlesine akla uygun ölçüde hayattan zevk alma hakkının sağlanması için, bütün iş kollarında işgününün bir kısmının dinlenme ve eğlenceye ayrılması çok arzu edilen bir şeydir." (Leonard Horner, *Reports of Insp. of fact.*, 31 Aralık 1841.)

[136] Bkz: *Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim, 1860.*

Önceleri bu yeni üretim sisteminin gürültü patırtısıyla şaşkına dönen işçi sınıfı, biraz kendine gelir gelmez, direnmeye başladı ve bu, ilk defa, makineleşmenin doğum yerinde, İngiltere'de oldu. Ne var ki, çalışan halkın 30 yılda koparabildiği ödünler sözden ibaret kaldı. Parlamento 1802 ve 1833 arasında 5 İş Yasası çıkardı; ama bunların uygulanması, gerekli memur masrafları vb. için bir kuruşluk ödenek koymamak kurnazlığını da gösterdi.[137]

Bunlar kuru harfler olarak kaldılar. "1833 Yasasından önce gençlerle çocuklar bütün gece, bütün gündüz ya da *ad libitum*,* hem gece, hem gündüz çalışıyordu."[138]

Modern sanayi için normal işgünü, pamuklu, yünlü, keten ve ipek fabrikalarını kapsayan 1833 tarihli Fabrika Yasası ile başlar. Sermayenin ruhu açısından, hiç bir şey, 1833'ten 1864'e kadar olan İngiliz Fabrika Yasaları tarihi kadar ilginç değildir. 1833 tarihli yasanın belirlediğine göre, normal fabrika işgünü, sabahın beşbuçuğundan akşamın sekizbuçuğuna kadardı; 15 saat süreyle, bu sınırlar içerisinde, genç kimselerin (yani, 13 ve 18 yaş arasında olan kimselerin) günün herhangi bir zamanında çalıştırılması yasaya uygundu; ancak yasada belirtilen bazı özel durumlar dışında hiç bir genç insan bir gün içersinde 12 saatten fazla çalıştırılmayacaktı. Yasanın 6. maddesine göre, "yasada öngörülen bu gibi kişilere, her gün boyunca birbuçuk saatten az olmamak üzere, yemek paydosu verilecek"ti. Dokuz yaşından küçük çocukların çalıştırılmaları, daha sonra belirtilen istisnalar dışında yasaklanmıştı; 9 ilâ 13 yaş arasındaki çocukların çalışması, günde 8 saatle sınırlandırılmıştı. Bu yasaya göre, gece işi, yani akşam sekizbuçukla sabah beşbuçuk arasındaki çalışma 9 ilâ 18 yaş arasındaki herkese yasaklanmıştı.

[137] Burjuva kralı Louis Philippe'in hükümdarlığı sırasında çıkartılan 22 Mart 1841 tarihli tek fabrika yasasının hiç bir zaman yürürlüğe konmamış olması, bu rejim için çok karakteristiktir. Ve bu yasa, yalnız çocukların çalışmasını ele alıyordu. Bu yasa, 8 ile 12 yaş arasındaki çocuklar için günde 8 saat, 12 ile 16 yaş arası için 12 saat vb. çalışmayı öngörmekle birlikte, 8 yaşındaki çocuklar için bile gece işine izin veren kural-dışı hükümlerle doluydu. Her farenin bile polis gözetimi altında bulundurulduğu bir ülkede, bu yasanın denetimi ve yürütülmesi, *amis du Commerce*'ın iyi niyetlerine bırakılmıştı. 1853 yılından beri yalnız bir bölgede —Département du Nord— ücretli hükümet denetmeni atanmıştır. Louis Philippe yasasının her konudaki bir yığın Fransız yasası kalabalığı arasında 1848 devrimine kadar tek başına durması da, Fransız toplumunun gelişmesini gösteren bir olgu olarak daha az karakteristik değildir.

[138] *Report of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1860, s. 50.

* Keyfe göre. —ç.

Yasa koyucular, sermayenin yetişkin insan emeğini sömürme özgürlüğüne ya da kendi deyimleri ile "çalışma özgürlüğüne" bir set çekmekten o kadar uzaktılar ki, Fabrika Yasasının böylesine feci sonuçlar vermesini engellemek için özel bir sistem yarattılar.

Komisyon Merkez Kurulunun 28 Haziran 1833 tarihli ilk raporunda şöyle deniliyordu: "Bugün uygulanan fabrika sisteminin en büyük kötülüğü, bize göre, çocukların çalışma süresini, yetişkinlerin çalışma sürelerinin en üst sınırına kadar uzatma zorunluluğunu yaratmış olmasıdır. Bu kötülüğün önüne geçmenin tek yolu, yetişkinlerin çalışma sürelerine hiç dokunulmaksızın —çünkü böyle bir şey, bizce, çözümlenmesi istenen kötülükten daha büyük kötülük yaratabilir— çocukların iki posta halinde çalışmalarını saptayacak bir plan olabilir." ... Bu "plan" Vardiya Sistemi adı altında yürürlüğe kondu, ve böylece örneğin 9 ilâ 13 yaş arasındaki bir posta çocuk, sabah beşbuçuktan öğleden sonra birbuçuğa kadar, bir başka posta çocuk, öğleden sonra birbuçuktan gece sekiz buçuğa kadar "işe koşulacaktı" vb.. İmalâtçıların son yirmi iki yıl içersinde çıkarılmış olan çocukların çalışmaları ile ilgili bütün yasaları en vurdumduymaz biçimde görmezlikten gelmiş olmalarının ödülü olarak, yasa, daha da allanıp pullanmıştı. Parlamento çıkardığı yasalarla, 1 Mart 1834'ten itibaren 11 yaşından küçük, 1 Mart 1835'ten itibaren 12 yaşından küçük, 1 Mart 1836'dan itibaren 13 yaşından küçük çocukların fabrikalarda sekiz saatten fazla çalıştırılamayacağını öngörüyordu. "Sermaye"nin üzerine titreyen bu "liberalizm", Dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie vb. tek sözcükle, Londra'nın en seçkin doktorları ile cerrahlarının Avam Kamarası önünde gecikmenin tehlikeli olduğu konusunda tanıklık etmeleri üzerine, daha da dikkate değer bir hal aldı. Dr. Farre düşüncelerini daha kabaca ortaya koydu: "Her ne şekilde olursa olsun zamansız ölümlere yol açılmasını önlemek için yasalar gereklidir, ve bu yol (yani fabrikaların uyguladığı yöntem) bu gibi ölümlere yol açan en gaddarca şekil olarak görülmelidir."

İmalâtçılara karşı beslediği şefkat duyguları ile 13 yaşından küçük çocukları gelecek yıllar için Fabrika Cehenneminde haftada 72 saat çalışmaya mahkûm eden aynı "reformcu" Parlamento, öte yandan da, özgürlüğü ancak damla damla veren Kölelikten Kurtuluş Yasasıyla, çiftlik sahiplerinin, zenci köleleri haftada 45 saatten fazla çalıştırmasını daha başlangıçta yasaklamıştı.

Ama, uzlaşmaya hiç niyeti olmayan sermaye, şimdi de yıllarca sürecek olan gürültülü bir propagandaya girişti. Bu propaganda,

esas olarak, yaşları bakımından çocuk adı altında toplanan, çalışmaları 8 saat ile sınırlandırılan ve belli süre zorunlu öğrenim görmeleri gerekli yaştakilere yöneltilmişti. Kapitalist antropolojiye göre, çocukluk yaşı, 10'da, haydi bilemediniz 11'de sona ererdi. Fabrika Yasasının bütünüyle yürürlüğe gireceği zaman, yani o uğursuz 1836 yılı yaklaştıkça, imalâtçılar güruhu da şamatayı artırıyordu. Gerçekten de, hükümetin gözünü öylesine korkutmayı becerdiler ki, hükümet, 1835'te çocukluk yaşının sınırının 13'ten 12'ye indirilmesini önerdi. Bu arada, dıştan gelen baskı daha da tehdit edici bir hal aldı. Ama Avam Kamarası daha fazlasına cesaret edemedi; 13 yaşından küçük çocukları, Juggernaut arabasının* altına günde sekiz saatten fazla atmayı reddetti, ve 1833 Yasası tüm olarak yürürlüğe girdi. 1844 Haziranına kadar da değişmedi.

Yasanın, fabrikanın çalışmasını önce kısmen sonra da bütünüyle düzenlediği on yıl içerisinde, fabrika denetmenlerinin resmî raporları, yasanın uygulanmasının olanaksızlığı konusundaki şikâyetleri ile doluydu. 1833 tarihli yasa, her "genç kimse"nin ve "her çocuğun", 12 ya da 8 saat çalışmasını, sabah beşbuçuk ile akşam sekizbuçuk arasındaki 15 saatlik sürede, işe başlama, yemek aralığı, yeniden işe başlama ve işi bitirme zamanlarının belirlenmesini, sermaye ağalarının keyfine bıraktığı gibi, farklı kişilere, çeşitli zamanlarda yemek paydosu verme yetkisini de verdiği için, bu baylar çok geçmeden yeni bir "vardiya sistemi" keşfettiler ve böylece iş-beygirleri belli duraklarda değiştirileceği yerde, sadece değişik duraklarda durmadan yeniden işe koşuldular. İlerde aynı konuya döneceğimiz için bu sistemin güzelliği üzerinde daha fazla durmayacağız. Ama ilk bakışta şurası apaçık görülüyor ki, bu sistem, Fabrika Yasasının bütününü yalnız ruhuyla değil, metniyle de geçersiz hale getiriyordu. Her çocuk ya da genç insanla ilgili olarak tutulan bu karmaşık muhasebe sistemi karşısında, fabrika denetmenleri, yasaların belirlediği işzamanı ve yemek paydoslarını nasıl uygulayabilirlerdi? Çok geçmeden fabrikaların çoğunda eski vahşet yeniden hortladı ve hiç bir ceza görmedi. İçişleri Bakanı ile yaptıkları bir görüşmede (1844) fabrika denetmenleri, bu yeni icadedilmiş vardiya sistemi altında herhangi bir denetimin olanaksızlığını gösterdiler.[139] Ne var ki, bu arada koşullar epeyce değişmişti. Fab-

[139] *Rept. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1849, s. 6.

* *Juggernaut*, aynı adı taşıyan kentin tapınağında, yıllık âyin sırasında, Hint tanrısı Vişnu'nun heykelinin üzerinde gezdirildiği ve meczuplarının kendilerini altına attıkları araba tekerleği. —*ç.*

rika işçileri, özellikle 1838'den beri, Charter'i politik seçim parolası yaptıkları gibi, On Saatlik Yasayı da ekonomik seçim parolası haline getirdiler. Fabrikalarını 1833 yasasına uygun olarak yöneten bazı fabrikatörler bile, cüretkârlıkları ya da daha şanslı yerel koşulları nedeniyle, yasalara uymayan sahte biraderlerinin ahlâka uymayan rekabetleri konusunda Parlamentoya muhtıralar yağdırmaya başladılar. Üstelik, fabrikatörler, birey olarak, o eski kazanç hırslarına gem vurmasalar da, fabrikatörler sınıfının sözcüleri ile siyasî temsilcileri, çalışanlara karşı bir cephe ve ağız değişikliği yapılmasını emretmişlerdi. Tahıl Yasalarının (*Corn Laws*) kaldırılması için kampanyaya girişmişlerdi, zafere ulaşmak için işçilerin yardımına ihtiyaçları vardı. Bu nedenle, sadece ekmeklerini çifte somuna çıkartmayı değil, serbest ticaretin mutluluk döneminde On Saatlik Çalışma Yasasının gerçekleştirilmesini de vadediyorlardı.[140] Böylece, 1833 yasasını gerçekleştirmeden öte bir amaç taşımayan bir tedbire karşı çıkmaya pek cesaret edemediler. En kutsal çıkarlarının, toprak rantının tehdit edilmesi karşısında Tory'ler, düşmanlarının bu "alçakca hareketlerine"[141] karşı insancıl bir öfkeyle gürlediler.

7 Haziran 1844 tarihli ek Fabrika Yasasının kökeni işte buydu. Bu yasa 10 Eylül 1844'te yürürlüğe girdi. Yeni bir işçi grubunu, yani 18 yaşın üzerindeki kadınları himayesi altına alıyordu. Bunlar her bakımdan genç işçilere eşit hale getiriliyordu; işzamanları on iki saat ile sınırlanıyor, gece çalışmaları yasaklanıyordu vb.. İlk defa yasa koyucu, yetişkinlerin çalışmasını doğrudan doğruya ve resmen denetim altında tutmaya kendini zorunlu görüyordu. 1844-1845 tarihli Fabrika Raporunda şu alaylı sözler vardı: "Yetişkin hanımların *haklarına* bu şekilde müdahale edilmiş olmasından yakındıkları konusunda herhangi bir bilgi bana ulaşmış değildir."[142] On üç yaşın altındaki çocukların işzamanı 6 $^1/_2$ saate, ve bazı hallerde de gene günde 7 saate indiriliyordu.[143]

"Düzmece vardiya sisteminin" kötüye kullanılmasından kurtulmak için yasa, diğerleri yanında, şu önemli hükümleri de getiriyordu: — "Çocukların ve gençlerin iş-saatleri, bu çocuk ya da gençlerin, sabah işe başladıkları zamandan itibaren hesaplanacaktır." Böylece,

[140] *Rept. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1848, s. 98.

[141] Leonard Horner, kendi resmî raporunda, "alçakça uygulamalar" deyimini kullanmaktadır. (*Report of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1859, s. 7.)

[142] *Rept.* &c., 30 Eylül 1844, s. 15.

[143] Yasa, her gün çalışmayıp da gün aşırı çalışan çocukların 10 saat çalıştırılmalarına izin vermektedir. Aslında bu madde işlemez halde kaldı.

örneğin, eğer A, sabah 8'de, B de 10'da işe başlarsa, B'nin işgününün, gene de A'nınki ile aynı saatte sona ermesi gerekecektir. "Zaman resmî saate göre hesaplanacaktır", örneğin, fabrikanın saati en yakın demiryolu istasyonunun saatine göre ayarlanacaktı. Fabrika sahibi, işin başlama, sona erme ve çeşitli yemek saatlerini gösteren "okunaklı" bir levha asacaktı. Öğleyin 12'den önce işe başlayan çocuklar, öğleyin 1'den sonra tekrar çalıştırılamıyacaktı. Böylece, öğleden sonraki ekip, sabah çalışan çocuklar ile kurulamıyacaktı. Yemek paydosu için verilen birbuçuk saatin, "en az bir saati, öğleden sonra saat üçten önce verilecekti ve aynı vardiya içine isabet edecekti. Yemek zamanı için en az 30 dakikalık bir aralık verilmeksizin, öğleyin saat birden önce hiç bir çocuk ya da genç beş saatten fazla çalıştırılamıyacaktı. Bu sırada [yani yemek zamanında] fabrikanın iş-sürecinin devam ettiği yerlerinde hiç bir çocuk ya da genç erkek veya kadın çalıştırılamıyacak ya da buralarda bulunmayacaktı." vb..

Görüldüğü gibi, zaman sınırlarını, paydos saatlerini, askerî bir disiplinle saatin tik-takları ile düzenleyen bu hassaslık asla parlamentonun eseri değildi. Bütün bunlar, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak, koşullardan giderek doğmuştu. Bunların biçimlenmesi, resmen tanınması ve devlet tarafından ilân edilmesi, sınıfların uzun mücadelelerinin sonucu olmuştur. Bunların ilk sonuçlarından biri, uygulamada. fabrikadaki yetişkin erkeklerin işgününün, aynı sınırlamalara tâbi olmasıdır; çünkü üretim süreçlerinin çoğunda, çocuklarla, gençlerin ve kadınların işbirliği vazgeçilmezdi. Bunun için, 1844'ten 1847'ye kadarki dönemde 12 saatlik işgünü, Fabrika Yasasına tâbi bütün sanayi kollarında genel ve tekdüze bir uygulama olmuştur.

Bununla birlikte, fabrikatörler, bu "ilerlemeye", bunu karşılayacak bir "gerileme" olmaksızın izin vermediler.

Bunların çabaları ile, Avam Kamarası, sömürülmeye uygun en küçük çocuk yaşını 9'dan 8'e indirdi; böylece, hem tanrısal yasaya, hem de insan yasasına uygun olarak kapitalistlerin hakları olan bir miktar daha fabrika çocuğu sağlanmış oldu.[144]

1846-47 yılları, İngiltere'nin ekonomik tarihinde, çığıraçıcı yıllar olmuştur. Tahıl Yasaları ve pamuk ile öteki hammaddelerden alınan ithalât vergileri kaldırılmış; serbest ticaret, yaşam için yol gösterici

[144] "Çalışma saatlerinde yapılacak bir kısaltma, daha çok sayıda çocuğun çalıştırılmalarına yol açabileceği için, 8-9 yaşlarında ek bir çocuk işçi arzının artan talebi karşılayabileceği zannedildi." (*l.c.*, s. 13.)

yıldız ilân edilmiş; kısacası, mutluluk dönemi başlamıştı. Buna karşılık, aynı yıllarda, çartist hareket ile 10 saatlik işgünü mücadelesi en yüksek noktasına ulaşmıştı. Onlar, öç almak için fırsat kollayan Tory'ler arasında müttefikler bulmuşlardı. Başlarında Bright ile Cobden olmak üzere ikiyüzlü serbest ticaret ordusunun bağnazca direnmelerine karşın, uzun zamandır mücadelesi verilen On Saatlik İşgünü, parlamentodan geçti.

8 Haziran 1847 tarihli yeni Fabrika Yasasına göre, 1 Temmuz 1847'den itibaren "genç kimseler" (13 ilâ 18 yaş arası) ve bütün kadın işçiler için işgünü, bir ön kısaltma yapılarak 11 saate indiriliyor, ve 1 Mayıs 1848'den itibaren de işgünü, kesin olarak, 10 saatle sınırlandırılıyordu. Diğer yönlerden bu yasa, sadece 1833 ve 1844 yasalarını değiştiriyor ve tamamlıyordu.

Sermaye, şimdi de, yasanın, 1 Mayıs 1848'de tümüyle yürürlüğe girmesini engellemek için bir hazırlık kampanyasına girişti. Ve işçiler de, geçirdikleri deneylerle çok şey öğrendiklerini zannederek, kendi eserlerini yıkmakta, onlara yardımcı olacaklardı. Zaman kurnazca seçilmişti. "Şurasını da unutmamak gerekir ki, fabrika işçileri arasında, 1846-47'deki korkunç bunalımlar nedeniyle, iki yıldan fazla bir süre büyük bir ıstırap sürüp gitmişti; fabrikaların çoğu ya kısa süreli çalışmış ya da büsbütün kapanmıştı. İşçilerin büyük bir kısmı, bu nedenle çok güç duruma düşmüşlerdi; çoğu borçlanmıştı; bu yüzden, geçmiş kayıplarını telafi etmek, belki de borçlarını ödeyebilmek, eşyalarını rehinden kurtarmak ya da sattıklarının yerine yenisini almak veya kendileriyle ailelerine yeni giyecekler edinebilmek için, bugün artık daha uzun süre çalışmayı tercih edeceklerini düşünmek yerinde olurdu."[145]

Fabrikatörler, bu koşulların doğal etkilerini, ücretlerde genellikle %10'luk bir genel indirim yaparak iyice artırmaya çalıştılar. Bu, deyim yerindeyse, yeni serbest ticaret çağının açılış kutlamasıydı. İşgünü 11 saate indirilir indirilmez, bunu, %8$^1/_3$'lük bir indirim izledi, nihayet 10 saate indirilince de ücretlerdeki indirim de iki katına çıkartıldı. Demek ki, koşulların elverdiği anda, ücretlerde, en az %25 bir indirim yapılmış oluyordu.[146] İşte böylesine uygun koşullar altında, 1847 yasasının kaldırılması için fabrika işçileri arasında faaliyete geçildi. Bu girişim sırasında, söylenen yalanın, verilen

[145] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1848, s. 16.

[146] "Haftada 10 şilin alan işçilerden, yüzde 10 oranında bir indirim için 1 şilin ve geriye kalan 9 şilinden de zaman kısalığı nedeniyle 1 şilin 6 peni olmak üzere toplam 2 şilin 6 peni kesildiğini ve bu durum karşısında bunlardan çoğunun günde 10 saat çalışmayı tercih ettiklerini söylediklerini gördüm." *l.c.*.

rüşvetin, yapılan tehdidin sınırı yoktu. Ama hepsi boşa gitti. "Yasanın kendilerini ezdiği" yolunda yarım düzine dilekçe veren işçiler, sonradan yapılan sözlü soruşturmada, bunların, kendilerine zorla imzalatıldığını söylediler. "Kendilerini ezilmiş hissetikleri doğruydu ama onları asıl ezen bu yasa değildi."[147] Fabrikatörler işçileri diledikleri gibi konuşturmayı başaramayınca, bu sefer de, hem basında, hem parlamentoda, onlar adına daha yüksek perdeden feryada başladılar. Fabrika denetmenlerini, Fransız Ulusal Konvansiyonunun devrimci üyelerine benzeterek, zavallı fabrika işçilerini kendi sözde insancıl heveslerine merhametsizce feda etmekle suçladılar. Bu manevra da başarısızlığa uğradı. Fabrika denetmeni Leonard Horner, hem kendisi, hem de yardımcıları aracılığı ile, Lancashire fabrikalarında birçok tanık dinledi. Dinlenen işçilerin %70 kadarı 10 saatlik işgününden, çok daha küçük bir yüzdesi 11 saatlik işgününden ve pek küçük bir azınlığı da 12 saatlik işgününden yana olduklarını söylediler.[148]

Diğer bir "dostça" çıkış, yetişkin erkekleri 12 ilâ 15 saat arasında çalıştırmak ve bunu, proletaryanın kalbinin ta derinliklerinde yatan bir özlemin kanıtı olarak her tarafa yaymaktı. Ne var ki, "merhametsiz" fabrika denetmeni Leonard Horner, gene karşılarındaydı. "Aşırı çalışanların" çoğunluğu şöyle diyordu: "Daha düşük ücretle on saat çalışmayı tercih ederiz, ama bunu seçmek elimizde değil; aramızda o kadar çok işsiz var ki (örneğin, iplikçilerin pek çoğu başka çıkar yol bulamadıkları için, bölük pörçük çalışarak çok düşük ücret alıyorlar) daha uzun süre çalışmayı kabul etmediğimiz zaman, bunlar, hemen yerimizi alabilirler; bu durum karşısında, ya daha uzun süre çalışmaya razı olacaksınız, ya da büsbütün işten atılmaya."[149]

Böylece sermayenin hazırlık kampanyası başarısızlıkla sonuç-

[147] " 'Onu (dilekçeyi) imzalamakla birlikte, daha o zaman elimi yanlış bir şey üzerine koyduğumu söyledim.' 'Öyleyse niçin bu işe karıştın?' 'Çünkü, eğer reddedecek olsam beni işten atardı.' Böylece bu dilekçe sahibinin kendisini "ezilmiş" hissetmekle birlikte bunun fabrika yasasından ileri gelen bir duygu olmadığı anlaşılıyor." *l.c.*, s. 102.

[148] s. 17, *l.c.* Mr. Horner'in bölgesinde 181 fabrikada 10.270 yetişkin erkek işçi bu şekilde sorguya çekilmiştir. Bunların tanıklıkları, 1848 Ekiminde sona eren altı aylık raporların ekinde bulunabilir. Bu sorgular, başka konularda da değerli malzeme içermektedir.

[149] *l.c.*, Leonard Horner'in topladığı ifadeler, raporun 69, 70, 71, 72, 92, 93, numaralı eklerinde, denetmen yardımcısı A.'nın topladığı ifadeler, 51, 52, 58, 59, 62, 70 numaralı eklerinde görülebilir. Bir fabrikatör de, apaçık gerçeği söylemektedir. Bkz: n° 14 ve 165, *l.c.*.

landı, ve On Saatlik Yasa 1 Mayıs 1848'de yürürlüğe girdi. Ama bu sırada, liderleri tutuklanan ve örgütü dağıtılan çartist partinin uğradığı başarısızlık, İngiliz işçi sınıfının kendi gücüne olan güvenini sarstı. Aradan çok geçmemişti ki, Paris'teki Haziran ayaklanması ile bu ayaklanmanın kanlı bir biçimde bastırılması, Kıta Avrupasında olduğu kadar İngiltere'de de egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını, toprak ağaları ile kapitalistleri, borsa kurtları ile dükkâncıları, himayeciler ile serbest ticaretçileri, hükümet ile muhalefeti, rahipler ile zındıkları, genç orospular ile ihtiyar rahibeleri, mülkiyetin, dinin, ailenin ve toplumun kurtarılması ortak feryadında birleştirdi. İşçi sınıfı, her yerde lânetlenmiş, yasadışı ilân edilmiş ve suçlanmıştı. Artık fabrikatörlerin elini kolunu bağlayan bir şey kalmamıştı. Şimdi sadece On Saatlik Yasaya karşı değil, 1833'ten beri işgücünün "serbestçe" sömürülmesini bir ölçüde sınırlandırmayı amaçlayan bütün mevzuata karşı da açıkça başkaldırdılar. Bu, isyancı kapitalistlerin "ellerinin" derilerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmadığı için son derece ucuz, alaylı bir dikkatsizlik ve terörcü bir enerjiyle iki yıldan fazla sürdürülen minyatür bir köleci isyandı.

Bundan sonra olanları anlayabilmemiz için, 1833, 1844 ve 1847 fabrika yasalarını, biri öbürünü değiştirmediği sürece, her üçünün de yürürlükte olduğunu hatırlamamız gerekir: bunlardan hiç birisi, 18 yaşın üzerindeki erkek işçilerin işgününü sınırlamadığı gibi, 1833'ten beri, sabah beşbuçuktan akşam sekizbuçuğa kadar 15 saat yasal "gün" olarak kalmıştı, ve bu sınırlar içerisinde, önce 12, sonra 10 saatlik iş, gençler ile kadınların belirlenen koşullar altında çalışma süresi olarak saptanmıştı.

Fabrikatörler şurada burada gençlerle kadın işçilerin bir kısmını, çoğu zaman da yarısını işten çıkarmaya ve ardından yetişkin erkeklerin hemen hepsini yeniden gece işinde çalıştırmaya başladılar. On Saatlik Yasa başka seçenek bırakmıyor diye haykırıyorlardı.[150]

İkinci adımları, yasaların tanıdığı yemek paydosları ile ilgiliydi. Şimdi bu konuda fabrika denetmenlerini dinleyelim: "İş saatlerinin on saatle sınırlandırılmasından beri, fabrikatörler, düşüncelerini henüz daha tam anlamıyla uygulamamakla birlikte, çalışma saatlerinin sabah 9'dan akşam 7'ye kadar olması karşısında, yasanın gereklerini, sabah 9'dan önce bir saat ve akşam 7'den sonra yarım saat [yemek paydosu] vermek suretiyle karşılamayı

[150] *Reports,* &c., 31 Ekim 1848, s. 133, 134.

deniyorlar. Şimdi bazı hallerde, bir saat ya da yarım saat yemek paydosuna izin vermekle birlikte bu birbuçuk saatin herhangi bir kısmını, fabrika işgünü içinde vermek zorunda olmadıklarında ısrar ediyorlar."[151] Bu durumda fabrikatörler, 1844 yasasının yemek saatleriyle ilgili çok kesin hükümlerini, işçilerin, fabrikaya gelmeden ve fabrikadan çıktıktan sonra —yani evlerinde— yemelerine içmelerine izin vermek şeklinde anlıyorlardı. Ve işçilerin öğle yemeklerini sabah saat 9'dan önce yemelerinde ne gibi bir sakınca olabilirdi? Ne var ki, krallık hukukçuları, yasada öngörülen yemek zamanlarının, "çalışma-saatleri sırasında verilecek paydoslarda olması gerektiğine ve böyle bir aralık verilmeksizin sabah 9'dan akşam 7'ye kadar 10 saat sürekli çalışmanın yasalara uygun olmadığına" karar verdiler.[152]

Sermaye, bu hoş gösterilerden sonra, 1844 yasasının lafzına uygun düşen ve bu nedenle de yasal olan bir adımla ayaklanmasına bir giriş yaptı.

1844 yasası, kuşkusuz, 8 ilâ 13 yaşındaki çocukların, öğleden önce çalıştırıldıklarında, öğleden sonra saat 1'den itibaren yeniden çalıştırılmasını yasaklıyordu. Ama, işzamanları, öğleyin 12'de ya da daha sonra başlayan çocukların altıbuçuk saatlik çalışma sürelerini hiç bir şekilde düzenlememişti. Sekiz yaşında bir çocuk, öğleyin işe başlasa 12'den 1'e kadar bir saat, öğleden sonra 2'den 4'e kadar iki saat, akşam 5'ten 8.30'a kadar üç buçuk saat olmak üzere, yasaya uygun olarak, toplam altıbuçuk saat çalıştırılabilirdi. Ya da daha iyisi, bunların çalışmalarını, yetişkin erkek işçilerin 8.30'a kadar süren çalısmalarıyla aynı zamana raslatmak için fabrikatörlerin, bunları, öğleden sonra 2'ye kadar işe başlatmamaları yeterdi; böylece bunları, hiç aralık vermeden akşam 8.30'a kadar fabrikada tutabilirlerdi. "Ve şimdi açıkça kabul edilmektedir ki, İngiltere'de fabrikatörlerin, makinelerini, günde on saatten fazla çalıştırma istekleri sonucu, bütün gençlerle kadın işçiler fabrikadan çıktıktan sonra, çocukları yetişkin erkeklerle birlikte saat 8.30'a kadar çalıştırmaları yaygın bir uygulama halini almıştır."[153] İşçilerle fabrika denetmenleri, hem sağlık, hem de ahlâk yönünden bu uygulamaya itiraz ettiler; ama Sermaye şu cevabı verdi:

> "Sözleşmelerimin ağırlığı başımın üstünde duruyor!
> "Ben, yasadan, senedimin cezasını ve karşılığını istirham ederim."*

[151] *Reports*, &c., 30 Nisan 1848, s. 47.
[152] *Reports*, &c., 31 Ekim 1848, s. 130.
[153] *Reports*, &c., *l.c.*, s. 142.

Gerçekten de, 26 Temmuz 1850 tarihinde Avam Kamarasının önüne serilen istatistiklere göre, bütün protestolara karşın, 18 Temmuz 1850'de 257 fabrikada 3.742 çocuk bu "uygulamanın" konusu idi.[154] Ne var ki, bu da yetmemişti. Sermayenin keskin gözleri, 1844 yasasının, en az yarım saatlik paydos vermeksizin öğleden önce 5 saat çalışmaya izin vermediği halde, öğleden sonraki çalışma için böyle bir kayıt koymadığını keşfetmişti. Böylece, 8 yaşındaki çocukları hiç aralıksız 2'den 8.30'a kadar çalıştırma zevkinin yanısıra, bütün bu süre içerisinde aç bırakma zevkini de tatmış oluyordu.

"Daima onun kalbi
"Böyle diyor: senet."[155]**

1844 Yasasının çocukların çalışma saatlerini düzenleyen lafzına böylece Shylock cimriliği ile sıkısıkıya sarılmış, ama aynı yasanın "gençlerle kadınların" çalışma saatlerini düzenleyen hükümlerine açıktan açığa başkaldırmıştır. Hartırlanacağı gibi "sahte vardiya sistemine" son vermek bu yasanın başlıca hedefi ve amacıydı. Efendiler ayaklanmalarına şu basit bildiri ile başladılar: 1844 yasasının, gençlerin ve çocukların, işverenin arzusuna göre 15 saatlik günün ufak bölümlerinde *ad libitum* kullanılmasını yasaklayan hükümleri, işzamanı 12 saat olarak saptandığı sürece "nispeten zararsız"dı. Ama, On Saatlik Yasa altında, bu "ıstırap verici bir güçlük" halini almıştı.[156] Fabrikatörler, denetmenlere, büyük bir soğukkanlılıkla, yasanın lafzı üstüne çıkarak eski sistemi, kendi hesaplarına, yeniden uygulayacaklarını söylediler[157] "Onlara

* Shekespeare, *Venedik Taciri*, perde IV, sahne I, dize 204-205'te insafsız Yahudi tefeci Shylock'un sözleri. —*ç*.

[154] *Reports*, &c., 31 Ekim 1850, s. 5, 6.

[155] Sermayenin niteliği, gelişmemiş şeklinde neyse gelişmiş şeklinde de öyle kalır. Amerikan İçsavaşının çıkmasından kısa süre önce, köle sahiplerinin etkisiyle New Mexico topraklarında yürürlüğe konulan yasada, işçinin, kapitalistin onun işgücünü satınaldığı sürece "onun (kapitalistin) parası olduğunu" söyler. Aynı görüş, Romalı patrisyenler arasında da geçerliydi. Bunların borçlu pleblere avans olarak verdikleri para, tüketim maddeleri *aracılığıyla*, borçlunun eti ve kanı haline dönüşürdü. Bu "et ve kan", bunun için "onların parasıydı" Shylock'un On Masa yasası işte buydu. Alacaklı patrisyenlerin zaman zaman Tiber ırmağının öte yakasında, borçlu etleriyle ziyafetler düzenledikleri konusunda Linguet'in iddiası, Daumer'in, Hıristiyanların Aşai Rabbani Ayini gibi aydınlanmamış olarak kalacaktır.

** Shakespeare, aynı eser, dize 250 251. —*ç*.

[156] *Reports*, &c., 30 Nisan 1848, s. 28.

[157] Diğerleri arasında filantropist Ashworth'un Leonard Horner'e yazdığı

daha yüksek ücret ödeyebilmek için", kafalarına yanlış düşünceler sokulmuş işçilerin çıkarlarına hareket etmiş olacaklardı. "On Saatlik Yasa altında, Büyük Britanya'nın sınaî üstünlüğünü sürdürmenin mümkün olan tek planı buydu." "Vardiya sistemindeki düzensizlikleri farketmek belki biraz güç olabilirdi; ama ne çıkar? Fabrika denetmenleri ve yardımcılarını ufak tefek güçlüklerden kurtarmak için, bu ülkenin büyük üretim çıkarı ikincil bir konu haline mi getirilecekti?[158]

Bütün bu bahanelerin tabiî hiç bir yararı olmadı. Fabrika denetmenleri mahkemeye başvurdular. Ama çok geçmeden, fabrikatörler, İçişleri Bakanı Sir George Grey'i öyle bir dilekçe yağmuruna tuttular ki, 5 Ağustos 1848 tarihli genelgeyle, bakan, denetmenlere, "genç işçilerin, yasada öngörülenden daha uzun süre fiilen çalıştırıldıklarına inandırıcı nedenler bulunmadıkça, yasa metnine uyulmadığı ya da bunların vardiya ile çalıştırıldıkları konusunda fabrika sahipleri aleyhine rapor verilmemesi" için tavsiyede bulundu. Bunun üzerine fabrika denetmeni J. Stuart, bu sözde vardiya sisteminin 15 saat süreyle bütün İskoçya'da uygulanmasına izin verdi, ve çok geçmeden eski duruma dönülmüş oldu. İngiliz fabrika denetmenleri, bir yandan da, İçişleri Bakanının yasayı keyfî olarak yürürlükten kaldıracak yetkisi olmadığını açıklayarak bu köleci ayaklanmaya karşı yasal takibata devam ettiler.

Mahkemeler, yani taşra sulh yargıçları —Cobbett'in deyimiyle "Bu Ücretsiz Büyük Yargıçlar"— beraat kararı verdikten sonra, kapitalistleri, yargıç önüne çıkarmanın ne gereği vardı? Bu mahkemelerde, efendiler, kendi kendilerinin yargıcı durumunda idiler. Bir örnek: Kershaw, Leese ve Ortakları firmasından pamuk iplikçisi Eskrigge adında biri, bölgesindeki Fabrika Denetmenine, fabrikasında uygulanacak vardiya sistemi ile ilgili bir plan vermişti. Red cevabı alınca önce hiç ses çıkarmadı. Birkaç ay sonra, Robinson adında gene bir pamuk iplikçisi —eğer bu adam Robinson'un uşağı Cuma değilse bile herhalde Eskrigge'nin bir akrabası olmalı— Eskrigge'nin icat ettiği vardiya planının aynısını uygulama suçlaması ile Stockport sulh yargıcının karşısına getirildi. Mahkeme dört yargıçlıydı, bunların üçü pamuk iplikçisiydi ve başlarında da aynı Eskrigge bulunuyordu. Eskrigge, Robinson'u beraat ettirdi, ve bu durumda, Robinson için hak olan şey, Eskrigge için de elbette sözkonusu olacaktı. Ve o da kendi verdiği karardan yararlanarak,

mide bulandırıcı mektupta böyledir. (*Reports, &c.*, Nisan 1849, s. 4.)

[158] *l.c.*, s. 140.

fabrikasında bu sistemi hemen uygulamaya geçti.[159] Bizzat bu mahkemenin terkibi yasanın çiğnenmesiydi.[160] Denetmen Howell bu hukuk komedilerine "derhal bir çare bulunmalıdır" diye feryat eder: "Ya yasalar, bu gibi mahkeme kararlarına uyacak şekilde değiştirilmelidir, ya da bu gibi davalar açıldığı zaman ... verecekleri kararlar yasalara uygun düşecek daha dürüst mahkemelerde görülmelidir. Bence en iyisi maaşlı yargıçların atanmasıdır."[161]

Krallık hukukçuları, 1844 yasasının patronlar tarafından yapılan yorumunun saçma olduğunu ilân ettiler. Ama "Toplumun Kurtarıcıları" yollarından saptırılmalarına gözyumacak gibi değillerdi. Leonard Horner raporunda şöyle diyordu: "Yasanın uygulanması için yedi ayrı mahkemede açtığım on davadan, sulh yargıçlarından ancak birisi yasayı destekledi. Yasanın böylesine uygulanmaması karşısında artık dava açmanın gereksizliğine karar verdim. 1844 Yasasının iş saatlerinde düzeni sağlamak amacıyla konulan hükümleri böylece benim bölgemde (Lancashire) artık yürürlükte değildir. Ne ben, ne de birlikte çalıştığımız denetmen yardımcıları, vardiya ile çalışan bir fabrikayı denetlediğimiz zaman, gençlerle kadınların günde on saatten fazla çalıştırılmadıklarından emin değiliz. 30 Nisandan beri benim bölgemde, vardiya ile çalışan fabrikaların sayısı 114'e ulaşıyordu, ve bu rakam hızla artmaktadır. Genellikle fabrikada çalışma saati, sabah 6'dan akşam 7 ½'ye kadar, on üç buçuk saate inmiştir ve bazı hallerde de sabah 5 ½'den akşam 8 ½'ye kadar, 15 saate çıkmaktadır."[162] Daha 1848 Aralığında, Leonard Horner'in elinde, bu vardiya sistemi altında hiç bir denetim sisteminin bu muazzam aşırı-çalışmaya engel olamayacağını oybirliği ile belirten 65 fabrikatör ile 29 fabrika gözcüsünün listesi vardı.[163] On beş saatlik çalışma sırasında aynı çocuklarla genç insanlar iplik atelyesinden dokuma atelyesine, bir fabrikadan ötekine aktarılıyordu.[164] Nasıl olur da,

[159] *Reports,* &c., 30 Nisan 1849, s. 21, 22. Karş: benzer örnekler, *ibid,* s. 4, 5.

[160] Sir John Hobhouse Fabrika Yasası diye bilinen (I ve II, *William,* IV, § 24, s. 10) yasa ile, bir pamuk ipliği ya da dokuma fabrikası sahibinin ya da babasının, oğlunun veya kardeşinin, fabrika yasası ile ilgili bir soruşturmada, sulh yargıcı olarak görev yapması yasaklanmıştı.

[161] *l.c.* [s. 22.]

[162] *Reports, &c.,* 30 Nisan 1849, s. 5.

[163] *Reports,* &c., 31 Ekim 1849, s. 6.

[164] *Reports,* &c., 30 Nisan 1849, s. 21.

"vardiya sistemi adı altında, "işçileri" sonu gelmez tertipler içerisinde, bir orada bir burada kullanan, her allahın günü herkesin çalışma ve dinlenme saatlerini durmadan değiştiren ve böylece belli bir ekibi aynı zamanda aynı işyerinde bulmayı olanaksız hale getiren bir düzende denetim görevi yerine getirilebilir?"[165]

Ama fiilen uygulanan bu aşırı-çalıştırma bir yana bırakılırsa, bu sözde vardiya sistemi, kapitalist hayalgücünün bir ürünüydü ve Fourier'nin alaycı *"Courtes Séances"* tablosu, bu fanteziyi, ancak, "emeğin cazibesi" yerine "sermayenin cazibesi" sözleri konulduğu zaman geride bırakabilirdi. Örneğin, "saygıdeğer" basının, "biraz dikkat ve iyi bir yöntemle nelerin başarılabileceğine" örnek diye övdüğü şu fabrikatör planlarına bir gözatalım. Çalışan *personel* bazan 12-14 kategoriye ayrılıyor ve bunlar da durmadan birinden diğerine aktarılıyorlardı. Fabrikanın 15 saatlik çalışma süresi boyunca, sermaye, işçiyi, bazan 30 dakika, bazan bir saat fabrikaya çekiyor, sonra tekrar dışarı atıyor ve onu bölük pörçük sürelerle tazı gibi bir oraya bir buraya koşturuyor ve 10 saatlik çalışma tamamlanana kadar hiç yakasını bırakmadan bu böyle sürüp gidiyordu. Tıpkı sahnede olduğu gibi, aynı kişiler, her perdenin çeşitli sahnelerinde sırayla sahneye çıkıyorlardı. Ve bir aktörün oyun boyunca sahneye ait olması gibi, işçiler de, geliş-gidiş saatleri hesaba katılmazsa, 15 saat süreyle fabrikaya aittir. Böylece, dinlenme saatleri, delikanlıları meyhaneye, kızları kerhaneye sürükleyen zoraki tembellik saatleri haline geliyordu. Kapitalistin, çalıştırdığı işçi sayısını artırmaksızın, makinelerini 12 ilâ 15 saat süreyle devamlı çalıştırmak için her gün icadettiği yeni bir hile ve kurnazlık sonucu, işçiler, yemeklerini, bazan şu bazan da bu zaman aralığında atıştırmak zorunda kalıyorlardı. On Saatlik işgünü için girişilen hareketler sırasında, patronlar, işçi sürüsünün, 10 saatlik çalışmaya karşılık 12 saatlik ücret almak amacıyla sağa-sola başvurduklarını haykırıyorlardı. Oysa şimdi, madalyonu, tersine çevirmişlerdi. İşgücü üzerindeki 12 ilâ 15 saatlik efendiliklerine karşılık, 10 saatlik ücret ödüyorlardı.[166] Oyunun özü, buydu; on saatlik çalışma yasasının patronca yorumu böyleydi! Tahıl Yasasına karşı girişilen hareket sırasında tam 10 yıl, işçilere, tahılın serbest ithali ve İngiliz sanayiinin sahip olduğu olanaklarla 10 sa-

[165] *Reports*, &c., 31 Ekim 1848, s. 95.

[166] Bkz: *Reports*, &c., 30 Nisan 1849, s. 6, ve fabrika denetmenleri Howell ile Saunders'in, 31 Ekim 1848 tarihli raporlarındaki "vardiya sistemi" ile ilgili ayrıntılı açıklamalar. Ayrıca bkz: Ashton ve çevresi din adamlarının, "vardiya sistemine" karşı 1849 baharında kraliçeye sundukları dilekçe.

atlik çalışmanın kapitalistleri zengin etmeye yeteceğini, insanlık aşkıyla terler dökerek, kuruşu kuruşuna hesaplayarak anlatmaya çalışan işte bu aynı numaracı serbest ticaretçilerdi.[167] Sermayenin giriştiği bu ayaklanma, nihayet iki yıl sonra, İngiltere'deki dört büyük mahkemeden birinin, Maliye Mahkemesinin (*Court of Exchequer*) verdiği bir kararla, sonunda, tacını giydi. Bu mahkeme, 8 Şubat 1850'de, bir dava sonunda, fabrikatörlerin kuşkusuz 1844 yasasının ruhuna aykırı hareket ettiklerini, ama bizzat bu yasanın da, onu anlamsız hale getiren bazı sözcükleri içerdiğine karar verdi. "Bu karar ile On Saatlik Yasa yürürlükten kalkmış oluyordu."[168] Şimdiye kadar vardiya sistemini gençlerle kadınlara uygulamaktan çekinen patronlar, bu karara dört elle sarıldılar.[169]

Ama, sermayenin görünüşteki bu kesin zaferinin ardından, derhal bir tepki doğdu. Emekçi halk, şimdiye kadar, katı ve eksilmeyen bir direnme göstermekle birlikte pasif bir tutumdaydı. Oysa şimdi, Lancashire ve Yorkshire'da tehdit edici protesto toplantıları yapıyorlardı. Göstermelik On Saatlik Yasa düpedüz dalavereydi, parlamento aldatmasıydı ve hiç bir zaman da varolmamıştı! Fabrika denetmenleri, sınıflar arası husumetin inanılmaz bir gerilim noktasına ulaştığı konusunda, hükümeti, derhal uyardılar. Patronlardan bazıları da kendi aralarında mırıldanıyorlardı: "Yargıçların çelişik kararları yüzünden, işler büsbütün anormal ve anarşik bir hal aldı. Yorkshire'da ayrı yasa uygulanır, Lancashire'da ayrı; Lancashire'ın bir kasabasında uygulanan bir yasayla, hemen komşu kasabada uygulananlar birbirini tutmaz. Büyük kasabalardaki fabrikatörler yasalara uymamanın yollarını bulurlar, oysa taşradaki fabrikatörler vardiya sistemi için yeterli işçi bulamadıkları gibi, işçileri bir fabrikadan ötekine taşıma olanağına hiç sahip değillerdir." vb.. Oysa sermayenin doğuştan gelen ilk hakkı, işgücünün, bütün kapitalistlerce eşit olarak sömürülmesidir.

Bu koşullar altında, patronlarla işçiler arasında, 5 Ağustas 1850 tarihli ek fabrika yasasında, parlamentonun mührünü taşıyan bir uzlaşmaya varıldı. "Gençler ve kadınlar" için işgünü, haftanın ilk

[167] Örneğin, *The Factory Question and the Ten Hours' Bill*, by R. H. Greg, 1837, ile karşılaştırınız.

[168] F. Engels, "The English Ten Hours' Bill" (*Neue Rheinishe Zeitung, Politisch-œkonomische Revue*, edited by K. Marx, Nisan 1850, s. 13). Aynı Yüksek Mahkeme, Amerikan İçsavaşı sırasında, korsan gemilerinin silâhlandırılmalarına karşı olan yasanın anlamını tamamıyla tersine çeviren bir anlam belirsizliği keşfetmişti.

[169] *Rep.*, &c., 30 Nisan 1850.

beş günü için 10 saatten 10 1/2 saate çıkarıldı, cumartesi günü için de 7 1/2 saate indirildi. Çalışma sabah 6'dan akşam 6'ya kadar devam edecek,[170] yemek zamanı için birbuçuk saatten az olmamak üzere paydos yapılacak ve bu yemek zamanları herkes için aynı anda olup 1844 yasası koşullarına uygun olacaktı. Bununla, vardiya sistemine bütünüyle son verilmiş oluyordu.[171] Çocukların çalışmalarıyla ilgili olarak 1844 yasası yürürlükte kalacaktı.

Bir kısım patronlar eskiden olduğu gibi bu sefer de, proletaryanın çocukları üzerinde özel senyörlük hakları sağlamışlardı. Bunlar ipek fabrikatörleri idi. 1833'te, kurt gibi ulumuşlardı: "Eğer her yaştan işçi çocukların günde 10 saatlik çalışma özgürlükleri geri alınırsa, bu, onların işlerini durdurabilirdi."[172] Yeterli sayıda 13 yaşından büyük çocuk satınalmak, onlar için olanaksız olacaktı. Diledikleri ayrıcalığı koparttılar da. Öne sürdükleri bahanenin, kasıtlı bir yalan olduğunu daha sonraki bir araştırma ortaya koymuştur.[173] Ne var ki, bütün bunlar, 10 yıl süreyle, işlerini görebilmeleri için taburelere oturmak zorunda bırakılan küçücük çocukların kanından günde 10 saat ipek eğirmekten onları alakoymamıştır.[174] 1844 yasası, gerçi bunları, 11 yaşından küçük çocukları günde 6 1/2 saatten fazla çalıştırma "özgürlüğünden yoksun bırakmıştı" Ama, öte yandan da, bunlara, 11 ilâ 13 yaşları arasındaki çocukların günde 10 saat çalıştırılma ayrıcalığını tanıdığı gibi, öteki fabrika çocukları için zorunlu olan öğrenimden de bu zorunluluğu kaldırmıştı. Bu seferki bahane şuydu: "Üzerinde çalıştıkları kumaşın çok ince ve narin dokusu, bu çocukların ancak bu tür fabrikalara çok küçük yaşta girmeleriyle elde edilebilecek, hafif, kıvrak bir çalışmayı gerektirir."[175] Çocuklar, tıpkı Güney Rusya'da boynuzlu hayvanların derileriyle yağları için boğazlanmaları gibi, sırf hafif ve kıvrak parmakları için boğazlanıyordu. Nihayet, 1850'de, 1844'te verilen ayrıcalık, ipek bükme ve ipek eğirme bölümleriyle sınırlandı. Ama gene, "özgürlüğü" elinden alınan sermayeye ödün vermek için, 11 ilâ 13 yaşındaki çocukların iş süresi 10'dan 10 1/2 saate çıkarıldı. Bahane: "İpek fabrikalarında iş, öteki dokuma fabrikalarından da-

[170] Kışın, sabah 7 ile akşam 7 olabilir.

[171] Bugünkü yasa (1850 tarihli) bir uzlaşma idi; bununla, işçiler iş-saatleri sınırlandırılan kimselerin işe başlama ve işi bırakma konusunda tek bir sürenin tanınmasının sağladığı fayda yüzünden On Saatlik Yasanın getirdiği yararlardan vazgeçmişlerdi." (*Reports*, &c., 30 nisan 1852, s. 14.)

[172] *Reports*, &c., Eylül 1844, s. 13.

[173] *l.c.*

[174] *l.c.*

[175] *Reports*, &c., 31 Ekim 1846, s. 20.

ha hafifti ve diğer yönlerden de sağlığa çok daha az zararlıydı.[176] Resmî sağlık araştırmaları, sonradan bunun tersini tanıtladı: "Ortalama ölüm oranı ipek bölgelerinde çok daha yüksektir, ve kadın nüfus arasında hatta Lancashire'daki pamuk bölgelerinden de fazladır."[177] Fabrika denetmenlerinin her altı ayda bir yeniledikleri protestolarına karşın, bu kötülük hâlâ devam edip gitmektedir.[178]

1850 yasası, sabah 5.30'dan akşam 8.30'a kadar 15 saatlik çalışmayı, yalnız "genç kimseler ile kadınlar için", sabah 6'dan akşam 6'ya, 12 saate indirdi. Bu haliyle, bu yasa, bütün çalışma süresi 6 ½ saati aşmamak üzere, bu süreden yarım saat önce ve ikibuçuk saat sonra çalışan çocukları etkilememiş oluyordu. Tasarı tar-

[176] *Reports*, &c., 31 Ekim 1861, s. 26.

[177] *l.c.*, s. 27. Fabrika yasasının kapsamına giren çalışan nüfus, genellikle fizik bakımından büyük bir düzelme göstermiştir. Bütün hekim ifadeleri bu noktada birleşmektedir ve çeşitli zamanlardaki kişisel gözlemlerim de beni buna inandırdı. Gene de, çocuklar arasında hayatlarının ilk yıllarında görülen müthiş ölüm oranı konu dışı bırakılırsa, Dr. Greenhow'ın resmî raporları, "normal sağlık koşullarındaki tarımsal bölgelere" göre fabrika bölgelerindeki elverişsiz sağlık durumlarını ortaya koymaktadır. Kanıt olarak, 1861 tarihli raporundan aşağıdaki tablo alınabilir.

Manüfaktürde çalıştırılan yetişkin erkekler % olarak	Akciğer hastalığından ölen erkeklerin oranı 100.000'de	BÖLGENİN ADI	Akciğer hastalığından ölen kadınların oranı 100.000'de	Manüfaktürde çalıştırılan yetişkin kadınlar % olarak	Kadınların çalıştığı işkolları
14.9	598	Wigan	644	18.0	Pamuklu
42.6	708	Blackburn	734	34.9	"
37.3	547	Halifax .	564	20.4	Yünlü
41.9	611	Bradford . .	603	30.0	"
31.0	691	Macclesfield	804	26.0	İpekli
14.9	588	Leek . .	705	17.2	"
36.6	721	Stoke - Upon - Trent	665	19.3	Çömlekçilik
30.4	726	Woolstanton	727	13.9	
	305	Sağlıklı sekiz tarım bölgesi.	340		

[178] İngiliz "Serbest-ticaretçilerinin" ipekli mamullerden alınan koruyucu gümrük vergilerinin kaldırılmasına nasıl güçlükle razı oldukları çok iyi bilinir. Fransa'dan yapılan ithalâta karşı koruma yerine şimdi aynı işi, İngiltere'de fabrikalardaki çocukların korunmadan yoksun bırakılmaları görmektedir.

tışılırken, fabrika denetmenleri, parlamentoya bu bozukluktan doğan kötüye kullanmalar üzerine istatistikler verdiler. Ama hiç bir işe yaramadı. Kafaların içinde, bolluk yıllarında yetişkin erkeklerin işgünlerini, çocukların yardımıyla tekrar 15 saate çıkarmak gibi bir art niyet vardı. Bunu izleyen üç yıl içindeki denemeler, böyle bir girişimin, yetişkin erkek işçilerin direnmesiyle başarısızlığa uğrayacağını gösteriyordu. 1850 yasası, bu nedenle, "çocukların, gençler ve kadınların sabahları fabrikaya gelmeden, akşamları da fabrikadan ayrılmalarından sonra çalıştırılmalarını" yasaklayarak, nihayet 1853'te tamamlandı. Böylece, birkaç istisna dışında, 1850 Fabrika Yasası, kapsadığı sanayi kollarındaki bütün işçilerin işgünlerini düzenlemiş oluyordu.[179] İlk fabrika yasasının kabulünün üzerinden yarım yüzyıl geçmişti.[180]

Yasa koyucu, ilk defa, başlangıçta koyduğu sınırların dışına, "1845 tarihli Basma Fabrikası Yasası" ile çıktı. Sermayenin bu yeni "aşırılıktan" duyduğu hoşnutsuzluk, yasanın her satırından anlaşılır. 8 ilâ 13 yaş arasındaki çocuklar ile kadınlar için işgününün sınırlarını, yemek için hiç bir yasal paydos vermeksizin, sabah 6 ve akşam 10 olmak üzere 16 saat olarak saptıyordu. 13 yaşından büyük erkeklerin, gece-gündüz istenildiği gibi çalıştırılmalarına izin veriyordu.[181] Bu yasa, tam bir parlamenter başarısızlıktır.[182]

[179] İngiliz pamuklu sanayiinin en parlak olan 1859 ve 1860 yıllarında bazı fabrikatörler, fazla mesai için daha yüksek ödeme yeminiyle, yetişkin erkek işçileri işgününün uzatılması konusunda kandırmaya çalıştılar. Elle işletilen iplik eğirme makineleriyle otomatik makinelerde çalışan işçiler, işverenlere verdikleri bir dilekçeyle bu denemeye bir son verdiler. Bu dilekçede şöyle diyorlardı: "Açık konuşmak gerekirse, hayatımız bize bir yük haline geldi; ülkedeki diğer işçilere göre bizler fabrikaya haftada neredeyse iki gün daha fazla kapatılmış durumdayız ve bu topraklar üzerinde kendimizi köle gibi hissediyor ve hem kendimize ve hem de gelecek kuşaklara zararlı bir sistemi yerleştiriyor gibiyiz. Bu nedenle, Noel ve yeni yıl tatillerinden sonra işe başladığımız zaman, haftada ancak 60 saat, yani günde birbuçuk saat hariç olmak üzere sabah 6'dan akşam 6'ya kadar çalışacağımızı sizlere en derin saygılarımızla bildirmek isteriz." (*Reports*, &c., 30 Nisan 1860, s. 30.)

[180] Bu yasanın kaleme alınış biçiminden, bunun ihlali için bulunan olanaklar. Parliamentary Return, *Factories Regulation Act* (6 Ağustos 1859) ve *Inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent*, yazılarında görülebilir.

[181] "Sekiz ve daha yukarı yaştaki çocuklar sabah altıdan akşam dokuza kadar son altı ay içerisinde bölgemde çalıştırılmaktadırlar." (*Reports*, &c., 31 Ekim 1857, s. 39.)

[182] "Basma işevleri yasasının, hem eğitim ve hem de koruyucu tedbirler yönünden başarısız olduğu kabul edilmektedir." (*Reports*, &c., 31 Ekim 1862, s. 52.)

Bununla birlikte, konulan ilke modern üretim biçiminin en karakteristik yaratığı olan büyük sanayi kollarında zafer kazanmıştı. Bunların 1853-1860 arasında gösterdiği olağanüstü gelişme, fabrika işçilerinin hem fizik, hem moral yönden yeniden doğuşları ile elele, en kör gözleri bile açtı. Yasal sınırlamalar ile düzenlemelerin, yarım yüzyıl süren bir içsavaş sonucu kendilerinden adım adım söküp alınan patronlar, hâlâ "serbest" olan sömürü alanları ile kendi durumları arasındaki karşıtlığı gereksiz bir nümayiş havası içinde belirtiyorlardı.[183] "Ekonomi politiğin" yalancı pehlivanları, şimdi, yasayla belirlenmiş bir işgününün zorunluluğunu takdir etmenin, mensup oldukları "bilim dalının" kendine özgü yeni bir buluşu olduğunu ilân ediyordu.[184] Kolayca anlaşıldığı gibi, fabrika kodamanları, kaçınılmaz sonuca boyun eğip onunla uzlaştıktan sonra, sermayenin direnme gücü gitgide zayıfladı, oysa aynı sıralarda, işçi sınıfının saldırı gücü, doğrudan doğruya bu sorunla ilişkili olmayan toplumun sınıflarındaki müttefiklerinin sayısı ile birlikte arttı. 1860'dan sonraki daha hızlı ilerlemenin nedeni budur.

Boyacılık ile çırpıcılık bütünüyle 1860 yılında[185] örgü ve çorap

[183] Örneğin, E. Polter'in *Times*'a yazdığı 24 Mart 1863 tarihli mektup. *Times* kendisine, fabrikatörlerin On Saatlik Yasaya karşı ayaklanmalarını hatırlatmıştır.

[184] Diğerleri yanında bunu, Tooke'un *History of Prices* adlı yapıtının yazılmasına katkıda bulunan ve editörlüğünü yapan Mr. W. Newmarch'da görürüz. Kamuoyuna korkakça ödünler vermek bilimsel bir ilerleme midir?

[185] 1860 tarihinde çıkartılan yasa ile, boyama ve ağartma işlerinde, işgününün 1 Ağustos 1861'den itibaren geçici olarak 12 saat, 1 Ağustos 1862'den sonra da kesin olarak 10 saat olması, yani cumartesi günü 7,5, diğer günler 10,5 saat olması karara bağlanmıştır. Ama, uğursuz 1862 yılı gelince eski komedi gene oynandı. Üstelik fabrikatörler, gençler ile kadınların bir yıl daha 12 saat çalıştırılmalarına izin verilmesi için Parlamentoya başvurdular. "Sanayiin bugünkü durumda (pamuk kıtlığı sırasında) işçilerin günde 12 saat çalışmaları ve elden geldiğince fazla ücret almaları onların çok yararına olacaktır." Bu yönde bir yasa tasarısı getirilmiş ise de, "başta İskoçyalı ağartma işçilerinin eylemleri nedeniyle, bu tasarı bir yana bırakılmıştır." (*Report*, &c., 31 Ekim 1862, s. 14-15.) Böylece, sözde adlarına konuştukları işçiler tarafından yenilgiye uğratılan Sermaye, avukat gözlüklerinin de yardımıyla, "emeğin korunması" amacıyla çıkartılan bütün Parlamento yasalarında olduğu gibi kaçamaklı sözcüklerle kaleme alınan 1860 yasasının, kendilerine, perdahçılar ile mala son şeklini veren işçilerin bu yasanın kapsamı dışında bırakma olanağını sağladığını keşfettiler. Her zaman sermayeye sadık uşaklık eden İngiliz yargı organları, hukuk mahkemesinde, bu küçük ve bayağı hileye hukukilik kazandırdı. "İşçiler büyük hayal kırıklığına uğradılar ... aşırı çalışmadan şikâyetçilerdi ve yasa koyucunun apaçık niyetinin yanlış bir tanım nedeniyle hükümsüz hale gelmesi çok esef edilecek bir durumdu." (*l.c.*, s. 18.)

yapımı 1861'de, 1850 tarihli fabrika yasasının kapsamı içersine alındı.

Çocukların çalıştırılması konusunda kurulan komisyonun (1863) ilk raporu sonucu, (yalnız çömlekçiler değil) bütün seramikçiler, kibritçiler, kapsülcüler, kartuşçular, halıcılar, kadifeciler ve daha pek çok işkolu, "işlemecilik" adı altında, yasanın kapsamı içerisine alındı. 1863 yılında, açık havada[186] yapılan çırpıcılık ve fırıncılık,

[186] "Açık havada çalışan ağartıcılar", geceleri bu işte hiç bir kadın çalıştırılmadığı yalanıyla 1860 tarihli yasanın kapsamına girmekten kurtuldular. Bu yalan, fabrika denetmenlerince açığa vurulduğu gibi, aynı zamanda, Parlamento da, işçilerin verdikleri dilekçelerde, açık havada yapılan ağartmaların sözde serin çayır kokusu içinde yürütüldüğü inancından yoksun kaldı. Bu açık hava ağartmalarında, 90°-100° fahrenhayt sıcaklığında kurutma odaları kullanılıyor ve buradaki işler çoğunlukla kızlar tarafından yapılıyordu. Bunların, bu odalardan açık havaya arasıra yaptıkları kaçamaklar için "serinleme" teknik terimi kullanılıyordu. "Fırınlarda onbeş kız vardır. Sıcaklık, keten bezi için 80-100 derece, patiska için 100 ve daha yukarı derecelerdir. On foot kare kadar büyüklüğünde ufacık bir odanın ortasında kapalı bir soba vardır ve burada on iki kız ütü ve katlama işini yaparlar. Kızlar, korkunç bir sıcaklık saçan sobanın etrafına dizilerek, ütücüler için patiskaları süratle kuruturlar. Bu işçilerin çalışma saatleri sınırsızdır. İşler çoksa, ardarda her gece saat 9 ya da 12'ye kadar çalışırlar." (*Reports*, &c., 31 Ekim 1862, s. 56.) Bir hekim şöyle diyor: "Serinlemek için özel bir zaman ayrılmamış, ama sıcaklık dayanılmaz hale gelince ya da işçilerin elleri terden kirlenince, birkaç dakika dışarıya çıkartılırlar. Soba işçilerinin hastalıklarını tedavi konusundaki geniş deneylerime dayanarak şunu söyleyebilirim ki, bunların sağlık durumları, iplik fabrikası işçilerininkinden daha berbattır (ve Sermayenin, Parlamentoya verdiği muhtıralarda, bu kızlar, Rubens'in tabloları örneği, çiçek gibi sağlıklı gösterilmiştir). Bunlar arasında en yaygın hastalıklar, verem, bronşit, rahim hastalıkları, şiddetli histeri ve romatizmadır. Kanımca bütün bu hastalıklar doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, işçilerin çalıştırıldıkları küçük odalardaki pis ve aşırı sıcak hava ile, kışın evlerine dönerken soğuk ve rutubetli havadan kendilerini koruyacak yeterli giyecek eksikliğinden ileri gelmektedir." (*l.c.*, s. 56-57.) Fabrika denetmenleri, bu açık hava ağartmacılarının yoksun bırakıldıkları 1860 tarihli ek yasa konusunda şunları öne sürüyorlar: "Bu yasa, işçilere sağlar gibi göründüğü korumayı sağlayamadığı gibi, öyle kaleme alınmış bir maddeyi de içermektedir ki, gece saat 8'den sonra çalışan işçilerin bulundukları saptanılmadıkça, bunların koruyucu hükümlerden yararlanması olanaksız görülmekte ve böyle bir saptama yapılsa bile, öngörülen tanıtlama şekli öylesine su götürmektedir ki, bunun bir mahkûmiyetle sonuçlanması epeyce olanaksızdır." (*l.c.*, s. 52.) "Bu nedenle, bütün iyi niyetlere ve amaçlara karşın, insancıl ya da eğitsel amaçlara yönelik bir yasa olarak tam bir başarısızlıktır; çünkü kadınlarla çocukların, duruma göre aç ya da tok, 14 saat ve belki de daha uzun bir süre, ne yaşa, ne cinsiyete ve ne de bu gibi işlerin (ağartma ve boyama) yapıldığı çevredeki ailelerin toplumsal alışkanlıklarına kulak asılmaksızın çalıştırılmalarına izin vermek (ki bu asılında zorlamak demektir) herhalde insancıl bir hareket olmasa gerektir." (*Reports*, &c., 30 Nisan 1867, s. 40.)

özel yasaların kapsamına alındı; adı geçen ilk işkolunda gençler ile kadınların geceleri (akşam 8'den sabah 6'ya kadar) çalışmaları, ikincisinde 18 yaşından küçük fırın işçilerinin, akşam 9 ile sabah 5 arasında işe koşulmaları yasaklanmıştı. Tarım, madencilik ve ulaşım araçları dışında İngiliz sanayiinin bütün önemli kollarını, yararlandıkları "özgürlüklerden" yoksun bırakmakla tehdit eden aynı komisyonun daha sonraki önerilerine ilerde değineceğiz.[187]

YEDİNCİ KESİM. — NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN MÜCADELE İNGİLİZ FABRİKA YASALARININ BAŞKA ÜLKELERDEKİ TEPKİSİ

Okurların hatırlayacağı gibi, artı-değer üretimi, ya da artı-emeğin sızdırılması, emeğin, sermayenin egemenliği altına girmesinden doğabilecek üretim biçimlerindeki herhangi bir değişiklikten tamamen ayrı olarak, kapitalist üretimin özgül amacı ve varoluş nedenidir. Okur, gene buraya kadar yaptığımız incelemelerden, ancak bağımsız ve bu nedenle yasal yönden kendi adına hareket etme yetkisine sahip işçinin, bir meta satıcısı olarak kapitalist ile sözleşme yapabildiğini de hatırlıyacaktır. Demek ki, bizim çizdiğimiz bu tarihî tabloda, bir yanda modern sanayi, öte yandan hem fizik bakımdan, hem de yasal yönden reşit olmayan emek, önemli roller oynamaktadır; bunlardan ilki, bizim açımızdan özel bir iş alanı, ikincisi ise, emek sömürüsünün çarpıcı bir örneğinden başka bir şey değildir. Bununla birlikte, incelememizin bundan sonra ortaya çıkartacağı gelişmeleri beklemeksizin, sırf tarihî olgular arasındaki ilişkiden şu sonuçlara varabiliriz:

Birincisi. Sermayenin işgününün sınırsız ve hesapsız uzatılması konusundaki hırsı, su gücü, buhar ve makineyle ilk devrimlerini yapan sanayi kollarında, modern üretim biçiminin ilk yaratıkları olan, pamuk, yün, keten, ipek eğirme ve dokumacılık alanlarında tatmin edilmiştir. Maddî üretim biçimindeki değişmeler ve buna tekabül eden üreticiler[188] arasındaki toplumsal ilişkilerdeki değişmeler, önce sınırsız aşırılıklara, ardından da, buna bir tepki olarak, işgünü ile paydos saatlerini yasalarla sınırlayan, düzenleyen ve aralarında birlik kuran toplumsal bir denetimin doğmasına yol

[187] *İkinci baskıya not.* Yukardaki pasajları yazdığım 1866 yılından beri yeni bir tepki başlamış bulunmaktadır.

[188] "Bu sınıfların (kapitalistler ve işçiler) herbirinin tutum ve davranışı, içine sokuldukları durumun sonucu olmuştur." (*Reports,* &c., 31 Ekim 1848, s. 113.)

açtı. Bu denetim, bu yüzden, 19. yüzyılın ilk yarısında sadece istisnaî mevzuat gibi görünür.[189] Yeni üretim biçiminin bu ilkel egemenliği aşılır aşılmaz, bu arada, yalnız diğer birçok üretim kollarının bu aynı fabrika sistemini benimsedikleri değil, çömlekçilik, camcılık vb. gibi ilkel yöntemlerle çalışan manüfaktürlerin yanısıra fırıncılık gibi eski moda zanaatların, ve nihayet mıhçılık gibi ev sanayilerinin[190] bile, çoktan, fabrikalar gibi tamamen kapitalist sömürünün pençesine düştüğü görüldü. Böylece, mevzuat giderek istisnaî niteliğinden sıyrılmak zorunda kaldı, ya da İngiltere'de olduğu gibi, Romalı Casuist'lerin yaptığı şekilde, iş yapılan her evin fabrika ilân edilmesi biçimini aldı.[191]

İkincisi. İşgününün bazı üretim kollarında düzenlenmesinin tarihi, ve bu düzenlenmeye göre öteki kollarda hâlâ süregelen mücadele, tek tek emekçinin, bu "özgür" işgücü satıcısının, kapitalist üretimin belli bir aşamaya ulaşmasıyla, direnme gücünden tamamen yoksun hale düşürüldüğünü tanıtlar. Normal işgününün yaratılması bu nedenle, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki azçok gizli, uzun süren bir içsavaşın sonucudur. Çatışma, modern sanayi arasında olduğu için, ilk defa bu sanayiin beşiğinde, İngiltere'de başlamıştır.[192] İngiliz fabrika işçileri, yalnız İngilizlerin değil

[189] "Sınırlandırmaya tâbi tutulan işler, dokuma sanayiinde buhar ya da su gücünden yararlanılan manüfaktürler ile ilgiliydi. Bir iş yerinin denetlenmesini gerektirecek iki koşul vardı: buhar ya da su gücünden yararlanılması ve bazı belirlenen liflerin işlenmesi." (*Reports,* &c., 31 Ekim 1864, s. 8.)

[190] Ev sanayii denilen sanayiin durumu hakkında, Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun son raporlarında özellikle değerli malzemeler bulunabilir.

[191] "Son oturumun (1864) yasaları ... âdetlerin büyük fazlalıklar gösterdiği ve makinelere hareket veren mekanik gücün kullanılması artık eskisi gibi, yasal bakımdan bu işyerinin "fabrika" sayılması için gerekli koşullar arasında bulunmadığı çeşitli işkollarını kapsar." (*Reports,* &c., 31 Ekim 1864, s. 8.)

[192] Kıta Avrupası liberalizminin cenneti Belçika'da bu hareketin izleri görülmez. Kömür ve maden ocaklarında bile, her iki cinsiyetten ve her yaştan işçi her dönemde ve istenildiği sürece tam bir "özgürlük" içerisinde tüketilirler. Buralarda çalıştırılan her 1.000 kişiden 733'ü erkek, 88'i kadın ve geriye kalanın 135'i oğlan 44'ü kız olmak üzere 16 yaşından küçük çocuktur; yüksek fırınlarda vb. her 1.000 kişiden 668'i erkek, 149'u kadın ve geriye kalanın 98'i oğlan ve 85'i kız olmak üzere 16 yaşından küçük çocuklardır. Buna bir de, yetişkin ve henüz olgunluk derecesine ulaşmamış işgücünün muazzam ölçüde sömürülmesine karşılık ödenen düşük ücretleri ekleyiniz. Ortalama günlük ücret erkek için 2 şilin 8 peni, kadın için 1 şilin 8 peni, erkek çocuk için 1 şilin 2,5 penidir. Bunun sonucu olarak Belçika, 1863 yılında, 1850 yılına göre, kömür, demir vb. ihracatını hem miktar ve hem de değer olarak neredeyse iki katına çıkartmıştır.

genel olarak modern işçi sınıfının savunucuları olduğu gibi, bunların teoricileri de sermaye teorisine ilk defa meydan okuyan kimseler olmuştur.[193] Bu yüzden, fabrika filozofu Ure, "emeğin eksiksiz özgürlüğü"[194] uğruna mertçe mücadele veren sermayeye karşı, bayraklarına "Fabrika Yasalarının Köleliği" sözlerini yazan İngiliz işçi sınıfını silinmez yüzkarası olarak lânetlemektedir.

Fransa, ağır aksak İngiltere'yi izledi. İngiltere'deki aslından çok daha kusurlu On İki Saatlik Yasanın[195] doğumu için Şubat devriminin yapılması gerekti. Gene de, Fransızların devrimci yöntemlerinin kendine özgü avantajları vardı. İşgününü, bütün işyerleri ile fabrikalarda, hiç bir ayrım tanımadan bir defada aynı şekilde sınırladı, oysa, bazan şu, bazan bu noktada koşulların baskısına ister istemez boyun eğen İngiliz yasa koyucuları, karmakarışık ve birbirleriyle çelişen uygulamalar içerisinde yollarını yitiriyorlardı.[196] Buna karşılık Fransız yasası, İngiltere'de, ancak çocuklar,

[193] Robert Owen 1810 yılından hemen sonra yalnız işgününün sınırlandırılması zorunluluğunu teori olarak benimsemekle kalmadı, 10 saatlik işgününü, New Lanark'da kendi fabrikasında fiilen uyguladı da. Bu hareketiyle, komünistçe ütopya diye alay edildiği gibi, "Çocukların eğitiminin üretken emekle birleştirilmesi" fikri ve ilk defa onun tarafından kurulan İşçi Kooperatifleri Dernekleri de aynı şekilde karşılandı. Bugün birinci ütopya, fabrika yasası haline gelmiş, ikincisi bütün fabrika yasalarında resmî ifade olarak yer almış, üçüncüsü ise gericilerin elinde bir dalavere aracı halinde kullanılmaktadır.

[194] Ure, *Philosophie des Manufactures,* Fransızca çevirisi, Paris, 1836, c. II, s. 39, 40, 67, 77 vb..

[195] 1855 yılında Paris'te toplanan Uluslararası İstatistik Kongresinin tutanaklarında şöyle deniyor: "Fabrikalar ile işyerlerinde günlük çalışmayı 12 saat olarak sınırlandıran Fransız yasası, bu çalışmayı belli saatler içerisinde saptamaz. Yalnız çocukların çalışma zamanı sabah 5 ile akşam 9 olarak belirlenmiştir. İşte bu yüzden bazı patronlar bu uğursuz boşluğun kendilerine verdiği hakkı, işyerlerinde, belki sadece pazar günü dışında, çalışmayı aralıksız her gün sürdürmek için kötüye kullanırlar. Bu amaçla, iki ekip halinde işçi çalıştırırlar ve bunlardan herbiri, ancak 12 saat işyerinde bulunduğu halde çalışma gece-gündüz sürmüş olur. Yasanın gerekleri yerine getirilmiştir ama ya insanlığın gerekleri?" Ayrıca, "gece işinin insan organizması üzerindeki yıkıcı etkileri" ile "her iki cinsiyetten insanın geceleri aynı loş işyerlerinde bir arada bulunmalarının meşum sonuçları" üzerinde de durulmuştur.

[196] "Örneğin benim bölgemde, aynı fabrikada tek bir işveren, Ağartmacılık ve Boyacılık İşleri Yasasına göre ağartmacı ve boyacı olduğu halde, aynı zamanda, Basmacılık İşleri Yasasına göre de, basmacı, Fabrika Yasasına göre ise, işe son şeklini veren işçidir." (Mr. Baker'in raporu, *Reports,* &c., 31 Ekim 1861, s. 20.) Bu yasaların çeşitli hükümleri ile bunlardan ileri gelen karşılıkları sıraladıktan sonra Mr. Baker şöyle diyor: "İşverenin yasalara uymaktan kaçındığı yerlerde, bu üç ayrı Parlamento yasasının hükümlerinin

ergin olmayanlar ve kadınlar için kazanılmış ve ancak son zamanlarda ilk kez genel bir hak olarak öne sürülmüş bir konuyu, ilke olarak ilân etmişti.[197]

Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nde, her bağımsız işçi hareketi, kölelik, cumhuriyetin bir bölümünü çarpıklaştırdığı için kötürümleşti. Emeğin, kara deriye damgalandığı yerde, beyaz deriden kendini kurtarması mümkün değildir. Ne var ki köleliğin ölümüyle birlikte derhal yepyeni bir hayat doğdu. İçsavaşın ilk meyvesi, Atlantikten Pasifiğe, New England'dan California'ya soluk soluğa gidipgelen bir lokomotif hızıyla yayılan sekiz saatlik çalışma hareketi oldu. Baltimore'da 6 Ağustos 1866'da yapılan Genel İş Kongresi şu bildiriyi yayınladı: "Bugünün ilk ve en büyük zorunluluğu, bütün Amerika Birleşik Devletleri'nde, sekiz saatlik çalışmayı, normal işgünü kabul eden bir yasayı yürürlüğe koyarak, bu ülkenin emeğini kapitalist kölelikten kurtarmaktır. Bu şanlı sonuca erişene dek bütün gücümüzle çalışmaya kararlıyız."[198] Aynı sıralarda, Uluslararası İşçi Birliğinin, Cenevre'de yaptığı kongrede, Londra Genel Konseyinin önerisi üzerine şu karar alındı: "İşgününün sınırlandırılması önkoşuldur, bu sağlanmadan, kurtuluş yolunda atılacak diğer bütün adımlar başarısızlığa mahkûmdur. ... Kongre, sekiz saatlik süreyi, işgününün yasal sınırı olarak önerir."

Böylece, Atlantiğin her iki yakasında, üretim koşullarının kendilerinden, içgüdüsel bir şekilde doğup büyüyen işçi sınıfı hareketi, İngiliz Fabrika Denetmeni R. J. Sanaders'in şu sözlerini doğruladı: "Toplumda reformlar yapılmasına doğru atılacak ileri adımların başarıya ulaşması iş-saatleri sınırlandırılmadan ve bu sınır-

uygulanmasını sağlamanın ne kadar zor olacağı böylece görülmüş olacaktır." Ama böylece avukatlara da bir yığın dava konusu sağlanmış oluyor.

[197] Böylece, fabrika denetmenleri en sonunda şunu söylemeye cesaret ediyorlar: "Bu itirazlar (işgününün yasayla sınırlandırılması konusunda sermayenin itirazları) büyük çalışma hakkı ilkesi karşısında yenilgiye uğramak zorundadır. ... Patronun, işçisinin emeği üzerindeki hakkının sona ereceği ve yorulup tükenmek sözkonusu olmasa bile işçinin bu süreyi kendine ayırabileceği bir zaman vardır." (*Reports*, &c., 31 Ekim 1862, s. 54.)

[198] "Biz Dunkirk işçileri, ilân ediyoruz ki, bugünkü sistem altında öngörülen çalışma zamanının uzunluğu çok fazladır ve işçiye dinlenme ve eğitim için zaman bırakmamakta ve onu kölelikten pek az farklı bir kul haline getirmektedir. İşte bunun için, 8 saatin bir işgünü için yeterli olduğu ve yasal olarak da yeterli sayılması gerektiği kararına vardık; güçlü bir araç olan basını yardımımıza çağırmamızın nedeni bu olduğu gibi bize bu yardımı yapmaya yanaşmayanlara, emek ve işçi haklarında yapılacak reformun düşmanı gözüyle bakmamızın nedeni de bu olacaktır." (Dunkirkli İşçilerin Kararı, New York State, 1866.)

lar sıkısıkıya uygulanmadan asla beklenemez."[199]

Kabul etmek gerekir ki, işçilerimiz, üretim sürecinden çıktıklarında, girdiklerinden daha farklıdırlar. Pazarda, bir meta, "işgücü" sahibi olarak, öteki meta sahipleri ile karşı karşıya, satıcıya karşı satıcı olarak durmuştu. Kapitaliste işgücünü sattığı sözleşme, kendisini, onun tasarrufuna serbestçe verdiğini, deyim yerindeyse akla kara gibi tanıtlar. Pazarlık tamamlandıktan sonra, onun "başına buyruk insan" olmadığı anlaşılır; işgücünü satmak için özgür olduğu süre, onu satmaya zorlandığı süredir,[200] ve gerçekten de, vampir, "sömürülecek tek bir adelesi, siniri, bir damla kanı olduğu sürece"[201] onu elinden bırakmıyacaktır. "Acılarının yılanına" karşı "korunmak" için işçilerin başbaşa vermeleri ve bir sınıf olarak, bu işçilerin bizzat kendilerinin, sermaye ile yaptıkları gönüllü sözleşme ile, hem kendilerini ve hem de ailelerini köleliğe ve ölüme satmalarını engelleyecek bir yasanın, kudretli bir toplumsal engelin yaratılmasını gerçekleştirmeleri gerekir.[202] "İnsanın vazgeçilmez haklarını" sayıp döken cafcaflı liste yerine, yasayla sınırlı işgününün gösterişsiz *Magna Charta*'sı geliyor; bununla "işçinin sattığı zamanın ne zaman sona ereceği, ve kendisine ait olanın ne zaman başlayacağı" açıklığa kavuşmuş olacak.[203] *Quantum mutatus ab illo!**

[199] *Reports*, &c., Ekim 1848, s. 112.

[200] "Ayrıca, bu gibi işlemler (örneğin, sermayenin 1848-50 arası giriştiği manevralar), işçilerin korunmaya gereksinmeleri olmadığı, ama, elemeği ve alınteri gibi sahip bulundukları tek metaı satan özgür kimseler olarak düşünülebilecekleri şeklinde sık sık öne sürülen iddiaların yanlışlığının kesin kanıtlarıdır." (*Reports*, &c., 30 Nisan 1850, s. 45.) "Özgür emek (eğer ona bu ad verilebilirse) hatta özgür bir ülkede bile, kendisinin korunması için yasanın güçlü koluna gereksinme duyar." (*Reports*, &c., 31 Ekim 1864, s. 34.) "Yemek paydosu verilerek ya da verilmeksizin 14 saat çalıştırmaya izin vermek, buna işçilerin zorlanmasıyla aynı anlama gelir vb.." (*Reports*, &c., 30 Nisan 1863, s. 40.)

[201] Friedrich Engels, *l.c.*, s. 5.

[202] On Saatlik Yasa, kapsamına giren sanayi kollarında, "daha önce uzun saatler çalışan işçilerin vaktinden önce ihtiyarlayıp elden ayaktan düşmelerine bir son verdi" (*Reports*, &c., 31 Ekim 1859, s. 47.) "Sermaye (fabrikalarda), çalıştırılan işçilerin sağlık ve morallerinde bazı tahriplere yol açmaksızın, makineleri sınırlı bir zamanın ötesinde asla hareket halinde tutamaz; ve işçiler kendilerini bundan koruyacak durumda değillerdir." (*l.c.*, s. 8.)

[203] "Daha da büyük bir iyilik, nihayet, işçinin kendisine ait zaman ile patronuna ait zaman arasında bir ayrım yapılmasıdır. Şimdi işçi, artık, zamanın, sattığı kısmı ne zaman sona eriyor, kendisine ait olanı ne zaman başlıyor, bunu biliyor; ve bu konuda önceden kesin bir bilgiye sahip bulunması,

ona, kendine ait dakikaları kendi amacına göre önceden düzenleme olanağını veriyor." (*l.c.*, s. 52.) "Onları kendi zamanlarının efendisi yapmakla (Fabrika Yasaları) bunlara, eninde sonunda politik iktidara sahip olma yönünde moral bir canlılık kazandırdı." (*l.c.*, s. 47.) Belli belirsiz bir alay ve çok ölçülü sözcüklerle fabrika denetmenleri, bu yasanın aynı zamanda, sermayenin sırf bir somutlaşmış şekli olan bir insan için doğal olan bazı zalimce davranışlardan kapitalistleri kurtardığına ve azıcık "kültür" edinme zamanı sağladığına da değinmişlerdir. "Eskiden patronun paradan, işçinin de çalışmaktan başka bir şey için vakti yoktu." (*l.c.*, s. 48.)

* Ne büyük değişiklik. —*ç*.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

ARTI-DEĞERİN ORANI VE KİTLESİ

ŞİMDİYE kadar olduğu gibi bu bölümde de, işgücünün değeri ve bu nedenle, bu işgücünün yeniden üretim ya da devamlılığı için işgününün gerekli kısmı, bilinen, sabit büyüklükler olarak kabul edilmiştir.

Bu varsayımla, artı-değer oranı bilindiğine göre, aynı zamanda tek bir işçinin, belirli bir sürede kapitaliste sağladığı artı-değer kitlesi de verilmiş olur. Örneğin, eğer bir günlük 6 saatlik gerekli-emek 3 şiline eşit bir altının kitlesi ile ifade ediliyorsa, bu 3 şilin, bir işgücünün günlük değeri ya da bir işgücü satınalınması için yatırılan sermayenin değeridir. Ayrıca, eğer bu artı-değer oranı %100 ise, bu 3 şilinlik değişen sermaye, 3 şilinlik bir artı-değer kitlesi üretir ya da işçi, günde 6 saatlik bir artı-emek kitlesi sağlıyor demektir.

Ama, kapitalistin değişen sermayesi, aynı anda kullandığı bütün işgüçlerinin toplam değerinin para cinsinden ifadesidir. Bundan

dolayı, bu değişen sermayenin değeri, tek bir işgücünün ortalama değerinin, kullanılan işgüçleri sayısı ile çarpımına eşittir. Bunun için, eğer işgücünün değeri belli ise, değişen sermayenin büyüklüğü, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile doğru orantılı olarak değişir. Tek bir işgücünün günlük değeri 3 şilin ise, her gün 100 işgücünü sömürmek için 300 şilin sermayenin yatırılması gerekir; yani günde *n* sayıda işgücünün sömürülmesi için, *n* kadar 3 şilin yatırılması gerekir.

Aynı şekilde, tek bir işgücünün günlük değeri olan 3 şilinlik değişen sermaye, günde 3 şilinlik bir artı-değer üretirse, 300 şilinlik bir değişen sermaye, günde, 300 şilinlik artı-değer üretir; yani *n* x 3 şilinlik değişen sermaye, günde, *n* x 3 şilinlik artı-değer üretir. Demek oluyor ki, üretilen artı-değer kitlesi, tek bir işçinin bir işgününde sağladığı artı-değerin, kullanılan işçi sayısı ile çarpımına eşittir. Ama ayrıca, tek bir işçinin ürettiği artı-değer kitlesi, işgücünün değeri verildiğine göre, artı-değer oranı ile belirlendiği için, şu yasa ortaya çıkıyor: üretilen artı-değer kitlesi, yatırılan değişen sermaye miktarı ile artı-değer oranının çarpımına eşittir; diğer bir deyişle, bu, aynı kapitalistin aynı anda sömürdüğü işgücü sayısı ile her işgücünün sömürülme derecesi arasındaki bileşik oranla belirlenir.

Artı-değer kitlesi A, bir işçinin günde ortalama olarak sağladığı artı-değer *a*, tek bir işgücünün satınalınması için yatırılan günlük değişen sermaye *d*, değişen sermaye toplamı D, ortalama işgücünün değeri G, bu işgücünün sömürülme derecesi $\frac{é}{e}$ $\left(\frac{\text{artı-emek}}{\text{gerekli-emek}}\right)$ ve kullanılan işçi sayısı *n* ise şu denklemi elde ederiz:

$$A \left| \begin{array}{l} \frac{a}{d} \times D \\ \\ G \times \frac{é}{e} \times n \end{array} \right.$$

Sadece işgücünün ortalama değeri sabit bir büyüklük olarak değil, kapitalistin kullandığı işçinin de daima ortalama işçiye indirgendiği varsayılmıştır. Üretilen artı-değerin, sömürülen işçi sayısı ile orantılı olarak artmadığı, kural dışı durumlar vardır, ama o zaman da, işgücünün değeri sabit kalmaz.

Belirli bir artı-değer kitlesi üretiminde, bu nedenle, bir etmendeki azalma, bir diğerindeki artışla karşılanabilir. Değişen sermaye azalırsa, aynı zamanda, artı-değer oranı aynı orantıda artar ve

üretilen artı-değer kitlesi değişmeden kalmış olur. Daha önceki varsayımımızda olduğu gibi, kapitalistin günde 100 işçiyi sömürebilmesi için 300 şilin yatırması gerekiyorsa, ve artı-değer oranı %50 ise, bu 300 şilinlik değişen sermaye, 150 şilinlik, ya da 100x3 iş-saatlik bir artı-değer sağlar. Eğer artı-değer oranı iki katına çıkarsa, ya da işgünü, 6 saatten 9 saate değil de 12 saate uzatılır ve aynı zamanda değişen sermaye yarıya, 150 şiline indirilse, gene 150 şilinlik ya da 50x6 iş-saatlik bir atı-değer sağlar. Demek oluyor ki, değişen sermayedeki azalma, işgücünün sömürülme derecesinde orantılı bir artışla, ya da kullanılan işçi sayısındaki azalma, işgününde aynı oranda bir uzatma ile karşılanabilir. Bu nedenle, sermayenin sömürebileceği emek arzı, belli sınırlar içersinde, işçi arzından bağımsızdır.[204] Tersine eğer değişen sermaye miktarı ya da kullanılan işçi sayısı aynı oranda artacak olursa, artı-değer oranındaki düşme, üretilen artı-değer kitlesinde bir değişikliğe yol açmaz.

Bununla birlikte, kullanılan işçi sayısındaki ya da yatırılan değişen sermaye miktarındaki azalmanın, artı-değer oranında bir yükselmeyle ya da işgününün uzatılmasıyla karşılanmasında bazı aşılamayacak sınırlar vardır. İşgücünün değeri ne olursa olsun, işçinin yaşayabilmesi için gerekli işzamanı ister 2, ister 10 saat olsun, bir işçinin günde üretebileceği toplam değer, 24 saatlik emeğin somutlaştığı değerden daima daha azdır; yani, diyelim 12 şilin, 24 saatte gerçekleşen emeğin para olarak ifadesi ise, bu, 12 şilinden daima daha küçüktür. Daha önceki varsayımımıza göre, işgücünün kendisinin yeniden üretilmesi ya da onun satınalınması için yatırılan sermayenin yerine konması için günde 6 iş-saati gerekliyse, 500 işçiyi %100'lük bir artı-değer oranı ile 12 saatlik işgünü kullanan 1.500 şilinlik bir değişen sermaye, günde 1.500 şilinlik ya da 6x500 iş-saatlik bir artı-değer üretir. Günde %200 bir artı-değer oranıyla ya da 18 saatlik bir işgünü ile 100 işçi kullanan 300 şilinlik bir sermaye, ancak 600 şilinlik ya da 12x100 iş-saatlik bir artı-değer kitlesi üretir; yatırılan değişen sermaye ile artı-değerin toplamına eşit olan toplam değer-ürünü hiç bir zaman 1.200 şiline ya da 24x100 iş-saate ulaşamaz. Ortalama iş-gününün mutlak sınırı —doğal olarak daima 24 saatten küçüktür— değişen sermayedeki bir azalmanın, artı-değer oranındaki bir yükselmeyle, ya da sömürülen

[204] Bu vülger iktisatçılar, emeğin piyasa fiyatının arz ve talepl e belirlenmesi konusunda Arşimet'i tepetaklak ederek, dünyayı yerinden oynatmak için değil, hareketini durdurmak için dayanak noktası bulduklarını hayal etmekle, bu temel yasadan habersiz görünüyorlar.

işçi sayısındaki bir azalmanın, işgününün sömürülme derecesinde bir yükselme ile karşılanmasına mutlak bir sınır koymuş oluyor. Bu canlı yasa, sermayenin, elden geldiğince çalıştırdığı işçi sayısını, veya onun işgücüne çevrilebilen değişen kısımlarını azaltma eğilimi ile, buna karşıt düşen, mümkün olan en büyük artı-değer üretme eğiliminden doğan olguların (bunlar daha sonra işlenecektir) açıklanması bakımından büyük önem taşır. Öte yandan, eğer kullanılan işgücü kitlesi ya da değişen sermaye miktarı, artı-değer oranındaki düşüş ile orantılı olmayacak şekilde artsa, üretilen artı-değer kitlesi düşer.

Üretilen artı-değerin kitlesinin iki etmen tarafından, yani artı-değer oranı ve yatırılan değişen sermaye ile belirlenmesinden, üçüncü bir yasa çıkar. Artı-değer oranı, ya da işgücünün sömürülme derecesi ile işgücü değeri, yani gerekli işzamanı belli olduğuna göre, değişen sermaye ne kadar büyük olursa, üretilen değerin, ve artı-değerin kitlesi de haliyle o kadar büyük olur. İşgünü ile bunun gerekli kısmının sınırları belli ise, kapitalistin ürettiği değer ile artı-değer kitlesi, kuşkusuz, sadece, harekete getirdiği emeğin kitlesine bağlıdır. Ama bu, yukarıda varsayılan koşullar altında, işgücü kitlesine veya sömürdüğü işçi sayısına bağlı olduğu gibi, bu sayı da, yatırılmış değişen sermayenin miktarıyla belirlenmiştir. Demek ki, artı-değer oranı ile işgücü değeri belli ise, üretilen artı-değer kitlesi, yatırılan değişen sermayeye bağlı olarak değişir. Bildiğimiz gibi kapitalist, sermayesini iki kısma ayırmaktadır. Bunun bir kısmını üretim araçlarına yatırıyor; bu, sermayenin değişmeyen kısmıdır. Diğer kısmını canlı işgününe yatırıyor; bu da, sermayenin değişen kısmıdır. Toplumsal üretim biçiminin aynı olduğu yerde bile, sermayenin böyle değişmeyen ve değişen kısımlara bölünmesi, çeşitli üretim kollarında, farklı oranlarda olur; ve aynı üretim kolunda dahi bu oran teknik koşullar ile, üretim sürecinin toplumsal bileşimindeki değişmelerle birlikte, o da değişir. Ama, belli bir sermayenin, değişmeyen ve değişen kısımlara bölünme oranı ne olursa olsun, ister 1 : 2, 1 : 10 ya da 1 : x olsun, biraz önce belirtilen yasa üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Çünkü, daha önceki tahlillerimize göre, değişmeyen sermayenin değeri, ürünün değerinde tekrar ortaya çıkar ama, yeni üretilen değere, yeni yaratılan değer-ürüne girmez. 100 iplik işçisi yerine 1.000 işçi çalıştırılması, kuşkusuz daha fazla hammaddeye, makineye gereklilik gösterir. Bu ilâve üretim araçlarının değeri yükselebilir, düşebilir, aynı kalabilir, az ya da çok olabilir, ama bunun, bu makineleri harekete getiren işgücü aracılığı ile artı-değer yaratma süreci üze-

rinde hiç bir etkisi olamaz. Bunun için yukarıda öne sürülen yasa, şimdi şu şekle giriyor: farklı sermayeler tarafından üretilen değer **ve artı-değer kitleleri** —işgücünün değeri belli ve sömürülme derecesi eşit olmak üzere— bu sermayelerin değişen kısımlarının, yani canlı işgününe dönüşen kısımlarının büyüklükleri yönünde değişir.

Bu yasa, görünüşe dayanan bütün deneylerle açıkça çelişmektedir. Kullandığı tüm sermayesini yüzde olarak hesaplayan bir pamuk iplikçisinin, daha çok değişmeyen ve daha az değişen sermaye kullanmakla, ona göre daha çok değişen ve daha az değişmeyen sermaye kullanan bir fırıncıdan, bu nedenle daha az kârı ya da daha az artı-değeri cebe indirmediğini herkes bilir. Bu görünüşteki çelişkinin çözümlenmesi için, daha birçok ara terimlerin varlığını gerektirir; tıpkı basit cebirde $\frac{0}{0}$ 'ın gerçek bir büyüklüğü temsil ettiğini anlamak için birçok ara terimlere ihtiyaç bulunması gibi. Klasik ekonomi bu yasayı formüle edememekle birlikte, diğer yasanın zorunlu bir sonucu olduğu için ona içgüdüsel bir şekilde uymaktadır. Bu yasayı, çelişkili olgularla çatışmadan, zoraki bir soyutlama ile kurtarmayı denemiştir. Rikardocu okulun bu engele çarparak nasıl felâkete uğradığı ileride[205] görülecektir. "Gerçekten hiç bir şey öğrenmemiş olan" vülger ekonomi, her zaman olduğu gibi, burada da, görünüşleri düzenleyen ve açıklayan yasalar yerine, sadece görünüşlere sarılmıştır. Spinoza'nın aksine "cahilliğin yeterli bir neden olduğu"na inanmaktadır.

Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, bir tek ortak işgünü olarak kabul edilebilir. Örneğin, işçi sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama işgünü 10 saat olsa, toplumsal işgünü on milyon saat olur. Bu işgününün uzunluğu belli olduğuna göre —bu sınırlandırma fizik ya da toplumsal olarak belirlenmiş olabilir— artı-değer kitlesi ancak işçi sayısının yani emekçi nüfusun artırılmasıyla çoğaltılabilir. Nüfus artışı, burada, toplam toplumsal sermaye ile yaratılan artı-değer üretimi için matematik sınırı oluşturur. Tersine, belli bir nüfusla, bu sınır, işgününün mümkün olduğu kadar uzatılmasıyla belirlenir.[206] Bununla birlikte, bir sonraki bölümde görüleceği gibi, bu yasa, sadece, buraya kadar ele alınmış artı-değer biçimi için geçerlidir.

[205] Daha fazla ayrıntı dördüncü kitapta [ciltte] verilecektir.

[206] "Bir toplumun emeği, yani ekonomik zamanı belli bir miktardır, diyelim, bir milyon insanın günde on saati ya da on milyon saattir. Sermayenin bir artma sınırı vardır. Bu sınıra, belli bir dönemde, kullanılan ekonomik zamanın fiili büyüklüğü ile ulaşılabilir." (*An Essay on the Political of Nations*, London 1821, s. 47, 49.)

Artı-değer üretimi ile ilgili olarak şimdiye kadar yapılan incelemelerden şu sonuç çıkıyor ki, eldeki her para ya da değer, keyfî olarak sermayeye dönüştürülemez. Bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, para ya da meta sahibi bireyin elinde, belli asgarî miktarda bir para ya da değişim-değerinin bulunması gerekir. Asgarî değişen sermaye miktarı, artı-değer üretimi için bütün yıl her gün çalıştırılan tek bir işgücünün maliyet fiyatıdır. Eğer bu işçi kendi üretim araçlarına sahip olsaydı ve işçi olarak yaşamayı yeterli görseydi, kendi üretim araçlarının yeniden üretimi için gerekli süreden, diyelim 8 saatten fazla çalışmasına gerek kalmazdı. Ayrıca ancak, 8 iş-saati için yetecek kadar üretim aracına gereksinme duyardı. Oysa, bu 8 saatin yanısıra onu bir de 4 saatlik artı-emeğe zorlayan kapitalist, ilâve üretim araçlarının sağlanabilmesi için bir miktar daha paraya gereksinme duyar. Bununla birlikte, bizim varsayımımıza göre, kapitalistin, günlük olarak elde ettiği artı-değerle, tıpkı bir işçi gibi yaşayabilmesi, yani zorunlu gereksinmelerini karşılayabilmesi için iki işçi çalıştırması gerekir. Bu durumda, servetini artırmak değil, sırf hayatını devam ettirmek üretiminin amacı olurdu; oysa kapitalist üretim demek, bunlardan ilki demektir. Sıradan bir işçinin sürdüğü hayatın iki katı daha iyi bir hayat sürmek ve bunun yanısıra üretilen artı-değerin yarısını sermayeye çevirebilmek için, işçi sayısı ile birlikte, yatırdığı asgarî sermayeyi de 8 katına çıkartması gerekir. Kuşkusuz kendisi de, işçileri gibi, eli kolu sıvayıp üretim sürecine doğrudan doğruya katılabilir; o zaman kapitalist ile işçi arasında bir melez, ancak "küçük bir patron" olur. Kapitalist üretimin belli bir aşaması, kapitalistin bütün zamanını, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, başkalarının emeklerini elde etmeye ve dolayısıyla denetlemeye ve bu emeğin ürünlerini satmaya vermesini gerektirir.[207]

[207] "Bir çiftçi kendi emeğine güvenmemelidir, eğer güvenirse bence bundan zararlı çıkar. Onun işi genel bir gözetim olmalıdır: harmancısını gözetlemek zorundadır, yoksa, ücretlerini, harmanlanmayan tahıl olarak kaybetmiş olur; orakçısının, biçicisinin, vb. denetlenmesi gerekir; her zaman çitlerinin etrafını dolaşmalı, ihmal edilmiş mi edilmemiş mi görmelidir; tek bir yere bağlanırsa olacağı budur zaten." (*An İnquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions and the Size of Forms, &c.*, By a Farmer, London 1773, s. 12.) Bu kitap çok ilginç. Burada, "kapitalist çiftçinin" ya da daha açık adıyla "tüccar çiftçinin" oluşumu incelenebilir ve sadece yaşaması için gerekli şeylerle yetinmek durumunda bulunan küçük çiftçi aleyhine kendisini yüceltmesi görülebilir. "Kapitalistler sınıfı, başlangıçta kısmen ve nihayet tamamen el ile çalışma zorunluluğundan kurtulmuş oldular." (*Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*, By the Rev,

Ortaçağlardaki loncalar, bu yüzden, usta bir zanaatçının kapitaliste dönüşmesini, bir ustanın kullanabileceği işçi sayısını çok küçük bir azamî rakamla sınırlandırarak, zorla önlemeye çalıştı. Para ya da meta sahibinin fiilen kapitalist olabilmesi için, üretim için yatırılan asgarî miktarın, ortaçağların azamisini büyük ölçüde aşması gerekir. Hegel'in (*Logic*'inde) keşfettiği yasanın doğruluğu, doğabilimlerinde olduğu gibi burada da görülür: sırf nicel farklılıklar bir noktadan sonra nitel değişikliklere dönüşürler.*

Para ya da meta sahibi bireyin, kendisini kapitaliste dönüştürebilmesi için elde bulundurması gerekli asgarî değer miktarı, kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarına göre değiştiği gibi, farklı üretim alanlarında içinde bulundukları aşamanın kendi özel ve teknik koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterirler. Bazı üretim alanları, kapitalist üretimin daha başlangıcında, tek bir kişinin elinde henüz bulunduramadığı asgarî bir sermayeye gereksinme gösterir. Bu durum kısmen, Fransa'da Colbert zamanında olduğu ve birçok Alman devletlerinde günümüze kadar süregeldiği gibi, özel kişilerin devletçe desteklenmesine, ve kısmen de, bizim modern anonim şirketlerin öncüleri olan, bazı ticaret ve sanayi kollarının sömürülmesi için, yasal tekelleri ellerinde bulunduran şirketlerin meydana gelmesine yol açar.[208]

Üretim süreci sırasında, gördüğümüz gibi, sermaye, emek üzerinde, yani çalışan işgücü ya da bizzat işçi üzerinde egemenlik kurar. Kişileşmiş sermaye, kapitalist, işçinin, işini düzenle ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder.

Sermaye, ayrıca, işçi sınıfını kendi yaşamı için zorunlu gerek-

Richard Jones, Hertford, 1852, Lecture III, s. 39.)

[208] Martin Luther bu tür kurumlara, "Die Gesellschaft Monopolia" demektedir.

* Modern kimyada, ilk defa Laurent ve Gerhardt tarafından geliştirilmiş olan molekül teorisi de bundan başka bir yasaya dayanmaz. (Üçüncü baskıya ek.) Kimya ile yakından ilişkisi bulunmayanlar için çok açık olmayan bir ifadeyi açıklamak amacıyla, biz, burada, yazarın, ilk kez 1843 yılında C. Gerhardt'ın homolog diziler adını verdiği karbon bileşimlerinden söz ettiğine işaret etmek isteriz; bu dizilerden herbirinin kendine özgü cebirsel formülü vardır. Böylece, parafin dizileri: C_nH_{2n+2}; normal alkol dizileri $C_nH_{2n+2}O$; normal yağ asitleri dizileri $C_nH_{2n}O_2$ formülü ile gösterilir ve daha birçok böyle diziler vardır. Yukardaki örneklerde, molekül formülüne sadece CH_2 miktarlarının eklenmesi ile her seferinde nitelikçe farklı bir cisim meydana gelmektedir. Bu önemli olgunun saptanmasında Laurent ve Gerhardt'ın katkıları (Marx bunu olduğundan büyük görmüştür) konusunda bkz: Kopp, *Entwicklung der Chemie*, München 1873, s. 709, 716, ve Schorlemmer, *The Rise and Development of Organic Chemistry*, London 1879, s. 54 — *F.E.*

sinmelerin dar çerçevesini aşan bir çalışmaya yönelten zorlayıcı bir ilişkiye ulaşmıştı. Başkalarının faaliyetinin bir üreticisi olarak, bir artı-emek emicisi ve işgücü sömürücüsü olarak, zoraki çalışmaya dayanan daha önceki bütün üretim sistemlerini, enerjisi, sınır tanımazlığı, keyfiliği ve etkinliği yönünden geride bırakmıştır.

Sermaye, ilkin emeği, onu tarih içinde bulduğu teknik koşullara dayanarak kendisine bağımlı hale getirir. Bu yüzden de, üretim biçimini hemen değiştirmez. Artı-değer üretimi, —bizim buraya kadar incelediğimiz biçimiyle— yani işgününün basit bir şekilde uzatılması ile elde edilmesi, bu nedenle, üretim biçimindeki herhangi bir değişiklikten bağımsız olması gerektiğini kanıtlamıştır. Bu şekil, eski moda fırıncılıkta, bugünün modern pamuk fabrikalarından daha az uygulanan bir şey de değildi.

Eğer biz, üretim sürecini, basit iş-süreci açısından ele alırsak, işçi, üretim araçlarının sermaye olma nitelikleriyle değil, onlarla, sadece kendisinin maharetli üretken faaliyetinin basit bir aracı olarak ilişki içersine girer. Örneğin dericilikte, işçi, deriyi üzerinde çalıştığı emek harcadığı basit bir nesne gibi görür. Elinde işlediği deri, kapitalistin derisi değildir. Ama, üretim sürecine, artı-değer yaratma süreci açısından baktığımız anda, durum değişir. Üretim araçları burada derhal, başkalarının emeğini emen araçlar haline dönüşürler. Şimdi artık, işçi, üretim araçlarını değil, üretim araçları işçiyi kullanmaktadır. İşçinin üretken faaliyetinin maddî unsurları olarak tüketilmek yerine, onlar, kendi hayat süreçleri için gerekli maya olarak işçiyi tüketirler; ve sermayenin hayat-süreci, sadece değerin, devamlı olarak genişlemesi, devamlı olarak kendisini çoğaltması hareketinden ibarettir. Geceleri boş duran ve canlı emeği yutmayan yüksek fırınlar ile işyerleri, kapitalist için "düpedüz kayıptır". Fırınlar ile işyerleri işte bunun için, işçinin gece emeği üzerinde hak iddiasında bulunurlar. Paranın, üretim sürecinin maddî etmenlerine, üretim araçlarına dönüşmesi, bu araçları, başkalarının emeği ve artı-emeği üzerinde hak talep edecek hale getirir. Konuyu bağlarken vereceğimiz bir örnek, kapitalist üretime özgü ve onun karakteristiği olan bu elçabukluğunun, ölü ile canlı emek arasındaki, değer ile değer yaratan kuvvet arasındaki ilişkinin bu tepetaklak edilişinin, kapitalistlerin bilincinde nasıl yansıdığını gösterecektir. İngiliz fabrika patronlarının 1848-1850 arasındaki ayaklanmaları sırasında, "Batı İskoçya'nın en eski ve en saygıdeğer firmalarından olup 1752'den beri faaliyetini sürdüren ve dört kuşaktır aynı ailenin yönettiği, Paisley'deki neredeyse yüz yıllık, keten ve pamuk ipliği fabrikasının, Carlile ve Oğulları Şirke-

tinin reisi..." bu "çok akıllı centilmen" o sırada, 25 Nisan 1849 tarihli *Glasgow Daily Mail*'e, "Vardiya Sistemi" başlıklı bir mektup gönderdi.[209] Bu mektupta, diğer şeyler yanında, şu pek bönce pasaj da bulunuyor: "Fabrikaların çalışmasını 10 saatle sınırlandırmanın birlikte getireceği kötülüklere bir gözatalım. ... Bu durum, fabrikatörün planlarını, projelerini ve mallarını çok ciddî bir zarara uğratacaktır. Eğer o (yani, "işçileri") daha önce 12 saat çalışırken bu süre 10 saatle sınırlandırılırsa, müessesesindeki her 12 makine ya da tezgâh 10'a inmiş olacaktır, ve eğer fabrikasını satmaya kalksa bunlar ancak 10 olarak değerlendirilecektir; böylece ülkedeki bütün fabrikaların değeri altıda bir kadar azalmış olacaktır."[210]

"Dört kuşak" boyunca biriken kapitalist niteliklerin mirasçısı bu Batı İskoçyalı burjuva kafasında, üretim araçlarının, eğirme makinelerinin vb. değerleri, sermaye olarak kendi değerini artırma ve her allahın günü başkalarına ait bedeli ödenmemiş bir miktar emeği yutma özellikleriyle öylesine karmakarışık hale gelmiş ki, Carlile ve Ortakları firmasının reisi fabrikasını satmaya kalksa, kendisine yalnız eğirme tezgâhlarının değil, ayrıca, bunların artı-değer katma güçlerinin de, yalnız bunlarda somutlaşan ve bu türden tezgâhların üretimi için gerekli olan emeğin değil, bu olanakların her gün Paisley'li yiğit İskoçlardan pompaladıkları artı-emeğin değerinin de ödeneceğini düşünüyor, ve işte bu nedenle, işgününün iki saat kısaltılması ile, 12 adet eğirme makinesinin satış fiyatının 10 adedinin fiyatına düşeceğini hesaplıyor!

[209] *Reports of Insp. of fact.*, 30 Nisan 1849, 59.

[210] *l.c.*, s. 60. Kendisi de bir İskoç olan ve İngiliz fabrika denetmenlerinin aksine kapitalist düşünce biçimine kendisini kaptırmış bulunan Stuart, raporuna aldığı bu mektup konusunda, açıkça, "bu mektup, vardiya sistemi ile çalışan bir fabrika sahibinin, aynı işle uğraşanlara sağladığı en yararlı belge olduğu gibi, iş-saatlerinin düzenlenmesinde yapılacak herhangi bir değişiklik konusunda endişeleri bulunanların önyargılarını yokedecek son derece iyi düşünülmüş bir belgedir de" diyor.

DÖRDÜNCÜ KISIM

NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ONİKİNCİ BÖLÜM

NİSPİ ARTI-DEĞER KAVRAMI

İşgününün, kapitalistin sadece işgücüne ödediği değerin eşdeğerinin üretken kısmı, buraya kadar değişmeyen bir büyüklük olarak ele alındı, ve aslında bu, belli üretim koşulları altında ve toplumun belli bir ekonomik gelişme aşamasında böyledir. İşçinin bu gerekli işzamanının ötesinde, daha 2, 3, 4, 6 vb. saat çalışmaya devam edebileceğini gördük. Artı-değer oranı ile işgününün uzunluğu, bu uzatmanın büyüklüğüne bağlı bulunuyordu. Gerekli işzamanı değişmediği halde, gördüğümüz gibi, işgünü toplamı değişkendi. Şimdi, uzunluğu ile, gerekli-emek ve artı-emek arasındaki bölünüşü ve uzunluğu belli olan bir işgününü ele alalım. Burada *ac* çizgisinin bütünü *a* ——————————————— *b* ——— *c* örneğin, 12 saatlik bir işgününü temsil etsin; *ab* kısmı 10 saatlik gerekli-emek, *bc* ise 2 saatlik artı-emek olsun. Bu durumda, artı-değer üretimi nasıl artırabilir: yani, *ac* çizgisi uzatılmadan ya da ondan bağımsız olarak artı-emek nasıl uzatılabilir?

Burada *ac* çizgisinin uzunluğu belli olmakla birlikte, işgününün de sınırı olan *c* noktasının aşılmaması halinde bile, başlangıç noktası *b'*yi *a* yönünde geriye kaydırarak *bc*'nin uzatılması mümkün gibi görünüyor. Bu örneğimizde, *ab'bc* çizgisinde *b'—b*, *bc*'nin yarısına ya da bir saatlik işzamanına eşit olsun.

a ——————————— *b'* — *b* —— *c*

Şimdi eğer, 12 saatlik işgünü *ac* çizgisinde *b* noktasını *b'* noktasına doğru kaydırırsak, bc, b'c olur ve, işgünü eskisi gibi 12 saat kaldığı halde, artı-emek yarıyarıya artmış, 2 saatten 3 saate çıkmış olur. Artı-emek süresinin böylece, *bc'den b'c*'ye 2 saatten 3 saate uzatılması, hiç kuşkusuz gerekli-emek süresinin *ab*'den *ab''*ne yani 10 saatten 9 saate indirilmesiyle ancak mümkün olabilir. Artı-emeğin uzatılması, gerekli-emeğin kısaltılmasına tekabül edecektir; yani gerçekte işçinin daha önce kendi yararı için tükettiği işzamanının bir kısmı, şimdi, kapitalistin çıkarına işzamanına dönüşmüş olur. İşgününün uzunluğunda bir değişme olmadığı halde, onun gerekli-emek süresi ve artı-emek süresi bölünmesinde bir değişiklik olmuştur.

Öte yandan, işgününün uzunluğu ile işgücünün değeri belli ise, açıktır ki artı-emek süresi de bellidir. İşgücünün değeri, yani işgücünün üretimi için gerekli işzamanı, bu değerin yeniden üretimi için gerekli işzamanını belirler. Eğer bir iş-saati yarım şilinde (altı penide) maddeleşmiş olsa, ve bir günlük işgücünün değeri beş şilin etse, işçinin, sermayenin onun işgücü için ödediği değeri yerine koyması ya da kendi günlük yaşamı için gerekli değerin eşdeğerlerini üretebilmesi için günde 10 saat çalışması gerekir. Yaşama araçlarının değeri belli ise, işgücünün değeri biliniyor demektir;[1] ve bu işgücünün değeri verilmişse, gerek-

[1] "Onun günlük ortalama ücretinin değeri, işçinin "yaşaması, çalışması ve çoğalması" için gerekli olan şeylerle belirlenir." (Wm. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, 1672, s. 64.) "Emeğin fiyatı daima gerekli tüketim maddelerinin fiyatıyla belirlenir ve ne zaman ... işçinin ücreti, emekçi bir insan olarak, düşük derece ve durumuna uyacak şekilde, çoğunun kaderi olan böyle kalabalık bir aileyi geçindirmeye yetmezse" uygun ücreti almıyor demektir. (J. Vanderlint, *l.c.*, s. 15.) *"Le simple ouvrier, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien q'autant qu'il parvient a vendre a d'autres sa peine. ... En tout genre de travail doit arriver, et il arrive en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne a ce qui lui est necessaire pour lui procurer la subsistance."* ["Kendi kolundan ve çalışmasından başka hiç bir şeyi olmayan basit işçinin, onu bir başkasına sattığı zaman elde edeceği şeyden başka hiç bir şeyi yoktur. ... Her türden emekte, işçi ücretinin onun yaşaması için gerekli şeylerle sınırlı olması gerekir ve gerçekte de bu böyle olur."] (Turgot,

li-emek süresi de biliniyor demektir. Artı-emek süresi, ayrıca, toplam işgününden gerekli-emek süresinin çıkartılması ile de bulunabilir. On iki saatten on saat çıkartılırsa, geriye iki saat kalır; belirli koşullar altında artı-emeğin nasıl olup da iki saatten fazla uzatılabileceğini görmek kolay değildir. Hiç kuşkusuz, kapitalist, işçiye, beş şilin yerine dört buçuk şilin ya da daha azını verebilir. Bu dört buçuk şilinlik değerin yeniden üretimi için dokuz saatlik işzamanı yetebilir; bunun sonucu olarak kapitaliste iki yerine üç saatlik artı-emek gider, ve artı-değer, bir şilinden birbuçuk şiline yükselebilir. Ne var ki, bu sonuç, sadece işçinin ücretini işgücünün değerinin altına düşürerek de elde edilebilirdi. Dokuz saatte ürettiği dörtbuçuk şilinle, öncekine göre onda bir kadar az tüketim aracı sağlar ve dolayısıyla işgücünün gereği gibi yeniden üretilmesi sakatlanmış olur. Artı-emek, bu durumda, ancak normal sınırları çiğnenerek uzatılabilir; kapladığı alan, gerekli-emek süresinin alanını gaspederek genişletilebilir. Uygulamada bu yolun oynadığı önemli role rağmen, bunu, işgücü de dahil bütün metaların tam değerleri üzerinden alınıp satıldıkları varsayımımıza uyarak, burada, konu-dışı bırakıyoruz. Bu varsayımdan hareket edilirse, işgücünün üretimi ya da değerinin yeniden üretimi için gerekli işzamanının işçinin ücretinin, işgücünün değerinin altına düşürülmesiyle değil, ancak bu değerin kendisinde bir düşmeyle azalabileceği sonucu çıkar. İşgücünün uzunluğu belli olduğuna göre, artı-emek süresinin uzatılması, ancak gerekli-emek süresinde bir kısıntı yapmakla mümkün olabilir; bunun tersi mümkün değildir. Aldığımız örneğe göre, gerekli-emek süresinin 1/10 kadar azalması için, işgücü değerinin 1/10 kadar düşmesi; yani gerekli emek süresinin 10 saatten 9 saate inmesi sonucu artı-emeğin iki saatten üç saate çıkması gerekir.

Ne var ki, işgücünün değerindeki böyle bir düşüş, eskiden on saatte üretilen tüketim araçlarının, şimdi dokuz saatte üretilebildiği anlamını taşır. Ama, bu, emeğin üretkenliğindeki bir artma olmaksızın, mümkün değildir. Diyelim bir kunduracı, belli araçlarla, on iki saatlik bir işgününde, bir çift kundura yapmaktadır. Eğer aynı sürede iki çift kundura yapması gerekirse, emeğinin üretkenliğinin iki kat olması zorunludur; ve bu, ya kullandığı araçlarda, ya çalışma biçiminde, ya da her ikisinde bir değişik-

Réflexions, &c., (*Œuvres*, ed. Daire, c. I. s. 10.) "Yaşamak için gerekli tüketim maddelerinin fiyatı, gerçekte, üretici emeğin maliyetidir." (Malthus, *Inquiry into the nature of Rent...*, London 1815, s. 48 not.)

lik olması dışında olanaksızdır. Demek ki, üretim koşullarının, yani üretim biçimi ile iş-sürecinin kendisinin köklü bir değişime uğraması gerekli oluyor. Emeğin üretkenliğinde bir artış sözüyle, biz, genellikle, iş-sürecinde bir metaın üretimi için toplumsal gerekli-emek zamanının kısaltılması türünden bir değişikliği, ve belli miktardaki emeğe, daha fazla kullanım-değeri üretme gücünün sağlanmasını anlıyoruz.[2] Şimdiye kadar, işgününde yapılan basit bir uzatmadan doğan artı-değeri ele alırken, biz, üretim biçiminin belli ve değişmez olduğunu kabul ettik. Ama, artı-değerin, gerekli-emeğin artı-emeğe çevrilmesiyle üretilmesi gerektiğinde, sermayenin, iş-sürecini geçmişteki haliyle devralması ve sadece bu sürecin zamanını uzatması yetmez. Emeğin üretkenliğini artırmadan önce, sürecin teknik ve toplumsal koşullarının ve dolayısıyla üretim biçiminin kendisinin kökten değiştirilmesi gerekir. Ancak bu yoldan, işgücünün değerinin düşürülmesi ve bu değerin yeniden üretimi için gerekli işgünü parçasının kısaltılması mümkün olur.

İşgününün uzatılmasıyla üretilen artı-değere, ben *mutlak artı-değer* diyorum. Buna karşılık, gerekli-emek zamanının kısaltılması, ve bunun sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değere, *nispî artı-değer* diyorum.

İşgücünün değerinin düşürülebilmesi için, emeğin üretkenliğindeki artışın, ürünleri işgücünün değerini belirleyen ve bunun sonucu olarak, ya alışılmış yaşama araçları sınıfına giren, ya da bunların yerlerini alabilen sanayi kollarına yönelmesi zorunludur. Ama bir metaın değeri, yalnız işçinin doğrudan doğruya onun üzerinde harcadığı emek miktarıyla değil, aynı zamanda, üretim araçlarında bulunan emekle de belirlenir. Örneğin, bir çift kunduranın değeri, yalnız kundukacının emeğine değil, derinin, balmumunun, ipliğin vb, değerlerine de bağlıdır. Demek ki, işgücünün değerindeki düşme, emeğin üretkenliğinde bir artışla, ve gerekli tüketim maddelerinin üretiminde kullanılan değişmeyen sermayenin maddî elemanlarını teşkil eden iş araçları ile hammaddeleri sağlayan sa-

[2] *"Quando si perfezionano le arti, che non é altro che la scoperta di nuove vie, onde si possa compiere una manufattura con meno gente o (che é lo stesso) in minor tempo di prima."* ["Sanayiin yetkinleşmesi, kendileri yardımıyla bir işin eskisinden daha az insan ile ya da (aynı anlama gelmek üzere) daha az zamanda tamamlanabildiği yeni araçların bulunmasından başka bir şey değildir"] (Galiani, *l.c.*, s. 159.) *"L'économie sur les frais de production ne peu done être autre chose que l'économie sur a quantité de travail employé pour produire."* ["Öyleyse, üretim masrafları üzerinden tasarruf, üretmek için kullanılan emek miktarı üzerinden tasarruftan başka bir şey olamaz." (Sismondi, *Etudes*, [Edition de Bruxelles, 1837], c. I. s. 22.)

nayi kollarına ait metaların ucuzlatılmasıyla da meydana getirilebilir. Ama, ne gerekli tüketim maddelerini üreten, ne de bunların elde edilmesi için gerekli üretim araçlarını sağlayan sanayi kollarında emeğin üretkenliğindeki bir artış, işgücünün değerini etkilemez.

Metaların ucuzlaması, kuşkusuz, işgücünün değerinde ancak bir *pro tanto* düşme, işgücünün yeniden üretiminde bunların kullanılması oranında bir düşme meydana getirir. Örneğin, gömlek gerekli bir yaşama aracıdır, ama birçok yaşama aracından bir tanesidir. Ne var ki, gerekli yaşama araçlarının toplamı, herbiri ayrı sanayi kollarının ürünü olan çeşitli metalardan oluşur; ve bu metaların herbirinin değeri, işgücünün değerinin bir kısmını teşkil eder. Bunların yeniden üretilmeleri için gerekli-emek süresindeki bir azalma ile işgücünün değeri de azalır; işzamanındaki toplam azalma, çeşitli ve birbirinden ayrı sanayi kollarındaki işzamanlarının kısalmalarının toplamına eşittir. Biz, bu genel sonucu, burada, her ayrı durumda doğrudan doğruya hedef alınan bir amacın sonucuymuş gibi ele alıyoruz. Bir kapitalist, örneğin, emeğin üretkenliğini artırarak gömlek fiyatlarını ucuzlatsa, bu, hiç bir zaman onun, işgücünün değerini ve dolayısıyla da gerekli-emek süresini *pro tanto* düşürmek amacıyla hareket ettiğini göstermez. Ama, en sonunda bu sonucun doğmasına katkıda bulunduğu sürece, genel artı-değer oranının yükselmesine de yardım etmiş olur.[3] Sermayenin genel ve zorunlu eğilimlerini, ortaya çıkış biçimlerden ayırdetmek gerekir.

Kapitalist üretim biçimine özgü yasaların, bireysel sermaye kitlelerinin hareketleri sırasında kendilerini nasıl gösterdiklerini, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak nerelerde ortaya çıktıklarını ve bireysel kapitalistlerin kafalarında ve bilinçlerinde hareketlerine yön veren dürtüler olarak nasıl yer aldıklarını burada incelemek niyetinde değiliz. Ama, şurası açıktır ki, sermayenin asıl mahiyetini kavramadan, rekabetin bilimsel bir tahlilinin yapılması olanaksızdır; bu, tıpkı, gökcisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, ancak, duyularla doğrudan doğruya algılanamayan gerçek hareketlerini bilen birisi için anlaşılır ve açıklanabilir olmasına benzer. Gene de, nispî artı-değer üretiminin daha iyi anlaşılması için, sadece buraya kadar vardığımız sonuçlara dayanarak aşağıdaki düşünceleri ekleyebiliriz.

[3] "Diyelim ... makinelerdeki gelişmelerle fabrikatörün ... ürünleri iki katına çıktı ... o, toplam gelirin daha küçük bir kısmı ile işçilerini giydirebilecek ... ve böylece kârı artmış olacaktır. Ama bir başka yolda etkilenmiyecektir." (Ramsay, *l.c.*, s. 168, 169.)

Eğer yarım şilinde bir saatlik emek somutlaşmış ise, altı şilinlik bir değer, 12 saatlik bir işgününde üretilebilir. Diyelim ki, emeğin bugünkü üretkenliği ile, bu 12 saatte, 12 parça mal üretilsin. Her mal için kullanılan üretim aracının değeri yarım şilin olsun. Bu koşullar altında her parça mal bir şiline mal olur: bunun yarım şilini üretim araçlarının değeridir, yarım şilini de bu araçlar ile çalışılarak eklenen yeni değerin. Diyelim ki, şimdi bir kapitalist, emeğin üretkenliğini iki katına çıkarmanın yolunu bulsun ve 12 saatlik işgününde, bu maldan 12 parça yerine 24 parça üretsin. Üretim araçlarının değeri aynı kalmışsa, her parça malın değeri dokuz peniye düşecek, bunun altı penisi üretim araçlarının değeri, üç penisi de emeğin eklediği yeni değer olacaktır. Emeğin üretkenliği iki katına çıktığı halde, bir günlük emek, gene eskisi gibi altı şilinlik yeni bir değer yaratacak, ama bu değer, şimdi eskisinin iki katı mala dağılmış olacaktır. Şimdi her parça mal bu değerin 1 : 12'si yerine 1 : 24'ünü, altı penilik değer yerine üç penilik bir değer taşımış olacaktır; veya bunu şöyle de söyleyebiliriz: şimdi üretim araçlarına, bunların mal haline dönüşmeleri sırasında, tam bir saatlik işzamanı yerine sadece yarım saatlik işzamanı katılmıştır. Bu malların herbirinin değeri, şimdi toplumsal değerinin altında olur; diğer bir deyişle, aynı malın ortalama toplumsal koşullar altında üretilen büyük yığınından daha az işzamanına malolmuştur. Her parça mal, ortalama olarak bir şiline malolur ve iki saatlik toplumsal emeği temsil eder; ama değişen üretim biçimi altında, sadece dokuz peniye malolur, ya da ancak $1^{1}/_{2}$ saatlik emeği içerir. Ama, bir metaın gerçek değeri, onun bireysel değeri değil, toplumsal değeridir; yani gerçek değer, bir malın her ayrı durumda üreticiye malolduğu işzamanı ile değil, onun üretimi için toplumsal olarak gerekli işzamanı ile ölçülür. Bu nedenle, yeni yöntemi uygulayan ve ürettiği metaı bir şilinlik toplumsal değeri üzerinden satan kapitalist, bu malı bireysel değerin üç peni fazlasına satmıştır ve böylece üç penilik bir artı-değer elde etmiştir. Öte yandan, 12 saatlik işgünü, onun için, şimdi, 12 parça yerine 24 parça mal ile temsil edilmektedir. Bu durumda, bir işgününün ürününün elden çıkartılabilmesi için, talebin eskisinin iki katına çıkması, yani piyasanın iki kat daha geniş olması gerekir. Diğer koşullar eşit olmak üzere, bu kapitalistin ürettiği metalar, ancak fiyatlarındaki bir azalma ile daha geniş bir pazara egemen olabilir. Bu yüzden, bunları, bireysel değerlerinin üzerinde, ama toplumsal değerlerinin altında, diyelim on peniye satacaktır. Böylece, gene de, herbir parçadan bir penilik fazla artı-değer sızdırmış

olacaktır. Bu mallar, işgücünün genel değerinin belirlenmesinde rol oynayan gerekli yaşama araçları sınıfına girsin girmesin, bu artı-değer fazlası, onun cebine girmiş olur. Demek oluyor ki, bu son koşuldan bağımsız olarak, her kapitalist, emeğin üretkenliğini artırmak yoluyla metalarının fiyatını ucuzlatmak eğilimindedir.

Ama ne olursa olsun, hatta bu durumda bile, artı-değer üretimindeki bu artış, gerekli-emek süresinin kısılması ve buna tekabül eden artı-emek süresinin uzatılmasından doğar.[4] Gerekli-emek süresi 10 saat, bir günlük işgücünün değeri beş şilin olsa, artı-emek süresi 2 saat ve günlük artı-değer bir şilin olur. Ama kapitalist, şimdi 24 parça mal üretmekte, bunların herbirini on peniye satmakta, toplam yirmi şilin elde etmektedir. Üretim araçlarının değeri on iki şilin olduğuna göre, bu malların 14 ²/₅ parçası, sadece yatırılan değişmeyen sermayeyi yerine koyar. 12 saatlik işgününde harcanan emek, geriye kalan 9 ³/₅ parçada temsil edilmektedir. İşgücü fiyatı beş şilin olduğuna göre, 6 parça mal gerekli-emek süresini, 3 ³/₅ parça da artı-emeği temsil eder. Ortalama toplumsal koşullar altında gerekli-emeğin artı-emeğe oranı 5 : 1 idi, şimdi ise 5 : 3'tür. Aynı sonuç, aşağıdaki şekilde de elde edilebilir. 12 saatlik işgünü ürününün değeri, yirmi şilindir. Bu miktarın, oniki şilini üründe sadece yeniden beliren üretim araçlarının değeridir. Geriye kalan sekiz şilin ise, o işgününde yeniden üretilen değerin para olarak ifadesidir. Bu miktar, aynı türden ortalama toplumsal emeğin ifade edildiği miktardan büyüktür: bu tür emeğin oniki saati sadece altı şilin ile ifade edilmiştir. Olağanüstü üretken emek, yoğunlaştırılmış emek olarak iş görür; eşit sürelerde, aynı türden ortalama toplumsal emekten daha büyük değer yaratır. (Bkz: Birinci Bölüm, İkinci Kesim, s. 66-67.) Ama kapitalistimiz hâlâ, bir günlük işgücü değeri olarak eskisi gibi sadece beş şilin ödemeye devam etmektedir. Oysa, bu değerin yaratılması için, işçinin, şimdi, 10 saat yerine 7 ¹/₅ saat çalışması yetmektedir. Artı-emeği böylece 2 ⁴/₅ saat artmış, ürettiği artı-değer bir şilinden üç şiline yükselmiştir. Demek oluyor ki, geliştirilmiş üretim yöntemi uygulayan kapitalist, aynı işi yapan diğer kapitalistlere göre, işgününün daha büyük bir kısmına artı-emek olarak elkoymak-

[4] "Bir insanın kârı, başka insanların emeğinin ürünü üzerindeki kumandasına değil, emeğin kendisi üzerindeki kumandasına bağlıdır. İşçilerin ücreti aynı kaldığı halde eğer mallarını daha yüksek bir fiyata satabilirse, bundan yararlanacağı açıktır. ... Ürettiği şeylerin küçük bir kısmı, emeği, harekete getirmesi için yeterlidir, ve böylece daha büyük bir kısım ona kalmış olur." (*Outlines of Pol. Econ.*, London 1832, s. 49, 50.)

tadır. Onun tek başına yaptığı bu şey, kapitalistler grubunun nispî artı-değer yaratmada ortaklaşa yaptıklarının aynısıdır. Ne var ki, öte yandan, bu yeni üretim yöntemi yaygınlaşıp da, bu bireysel metaın ucuzlatılmış değeri ile toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, artı-değer fazlası da yokolup gider. Yeni üretim yöntemini uygulayan bireysel kapitalisti, malını toplumsal değerinin altında satmaya zorlayarak egemenliği altına alan, değerin işzamanı ile belirlenmesi yasası, aynı zamanda rekabetin zorlayıcı yasası olarak, rakiplerini bu yeni yöntemi benimsemeye zorlar.[5] Bunun için, genel artı-değer oranının, sürecin bütününün etkisi altına girebilmesi, ancak, emekteki üretkenlik artışının, gerekli yaşama araçlarını kapsayan metaların fiyatında ve dolayısıyla işgücünün değerinin unsurlarında bir ucuzluk sağlayan sanayi kollarını içine aldığı zaman mümkün olur.

Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılıdır. Metaların değerlerine bağlı bulunması nedeniyle, işgücünün değeri de öyledir. Oysa tersine, nispî artı-değer bu üretkenlik ile doğru orantılıdır. Üretkenliğin artması ile artar, düşmesi ile azalır. Paranın değeri değişmez kabul edilirse, 12 saatlik ortalama bir toplumsal işgünü, aynı yeni değeri —bu miktar artı-değer ile ücretler arasında nasıl bölünmüş olursa olsun— 6 şilinlik değeri üretir. Ama, üretkenlikteki artış sonucu gerekli tüketim maddelerinin değeri düşer, ve bir günlük işgücünün değeri beş şilinden üç şiline inerse, artı-değer bir şilinden üç şiline yükselmiş olur. İşgücünün değerinin yeniden üretilmesi için gerekli on saat yerine, şimdi yalnız altı saat gereklidir. Bu serbest hale gelen dört saat, artı-emek alanına rahatça katılabilir. Demek oluyor ki, metaları ucuzlatmak ve ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir.[6]

[5] "Eğer komşum, az emekle çok şey yaparak ucuza satabilirse, ben de onun kadar ucuza satmanın bir yolunu aramak zorunda kalırım. Böylece, daha az işçinin emeği ile iş yapan ve dolayısıyla daha ucuza iş çıkaran her sanat, meslek veya makine, diğerlerinde de, herkes aynı düzeyde bulunsun ve hiç kimse komşusundan daha ucuza satmasın diye, ya aynı sanatı, mesleği ya da makineyi kullanmak veya bunların bir benzerini bulmak gibi bir zorunluğu ve çabayı yaratır." (*The Advantages of the East India Trade to England*, London 1720, s. 67.)

[6] "Bir işçinin giderleri hangi oranda azalırsa, eğer sanayiin üzerindeki kısıtlamalar aynı zamanda kaldırılmış ise, ücretleri de aynı oranda azalmış olur." (*Considerations Concerning Taking off the Bounty on Corn Exported*, &c., London, 1753, s. 7.) "Sanayiin çıkarı, tahıl ile diğer bütün tüketim maddelerinin mümkün olduğu kadar ucuz olmasını gerektirir; bunları pahalı-

Metaın değeri, kendi başına, kapitalisti hiç ilgilendirmez. Onu ilgilendiren tek şey, metada yatan ve satışı ile gerçekleşen artı-değerdir. Artı-değerin gerçekleştirilmesi, yatırılan değerin yeniden elde edilmesini zorunlu olarak birlikte getirir. Şimdi, nispî artı-değer, emeğin üretkenliğindeki gelişme ile doğru orantılı olarak artarken, öte yandan, metaların değerleri aynı oranda azaldığı için; bir ve aynı sürecin metaları ucuzlattığı ve bu metalarda bulunan artı-değeri artırdığı için; bir bilmecenin çözümü ile yüzyüze geliyoruz: tek kaygısı değişim-değeri üretmek olan kapitalist, niçin durmadan metaların değişim-değerlerini düşürmeye uğraşıyor? Ekonomi politiğin kurucularından biri olan Quesnay'nin rakiplerine eziyet etmek için yönelttiği ve onların hiç bir cevap veremedikleri bir bilmecedir. Quesnay diyor ki: "Siz, sanayi ürünlerinin yapımında, masraflardan ve emeğin maliyetinden, ürüne zarar vermeksizin ne kadar fazla indirim yapılırsa, bu, son şeklini almış malın fiyatını düşüreceği için, o derece yararlıdır diyorsunuz. Ve gene de, çalışan halkın emeğinden doğan servet üretiminin, bu ürünlerin değişim-değerlerinin birikiminden meydana geldiğine inanıyorsunuz."[7]

Kapitalist üretimde, bu nedenle, üretkenliğin artmasıyla emekten tasarruf sağlandığı zaman, işgününün kısaltılması hiç bir zaman düşünülmez.[8] Amaç, sadece belirli miktarda metaın üretimi

laştıran şey, emeği de pahalılaştırır ... sanayiin kayıt altına alınmadığı bütün ülkelerde, gerekli tüketim maddelerinin fiyatı, emeğin fiyatını da etkilemek zorundadır. Gerekli tüketim maddeleri ucuzladıkça bu da daima düşecektir." (*l.c.*, s. 3.) "Ücretler, üretim güçlerinin artması oranında azalır. Makinelerin, gerekli tüketim maddelerini ucuzlattığı doğrudur ama o aynı zamanda işçiyi de ucuzlatır." (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*, London 1834, s. 27.)

[7] *"Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, epargner de frais ou travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse, qui résulte des travaux des artisans, consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages."* ["Onlar zanaatçıların ürettikleri şeylerin yapımında, masraflardan ya da masraflı çalışmalardan, zarar vermeksizin ne kadar tasarruf edebilirlerse, bu tasarrufun, o ürünlerin fiyatındaki düşme aracıyla, o kadar yararlı olacağını kabul ediyorlar, diyordu. Bununla birlikte, zanaatçıların çalışmasından doğan zenginlik üretiminin, bunların ürünlerinin parasal değerinin artışına dayandığına da inanırlar."] (Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*, s. 188, 189.)

[8] *"Ces spéculateurs si economes du tempe et du travail des ouvriers qu'il faudrait qu'ils payassent!"* ["İşçilerin, ödemeleri gerekecek işzamanının öylesine tutumlu bu spekülatörleri!"] (J. N. Bidaut, *Du Monopole qui s'établit*

için gerekli olan işzamanının kısaltılmasıdır. Emeğindeki üretkenliğin artması sonucu, işçinin, eskisinin diyelim 10 katı meta üretmesi ve böylece herbiri üzerinde onda bir kadar az işzamanı harcaması, onu eskisi gibi 12 saat çalışmaktan alakoyamayacağı gibi, bu, 12 saatte 120 parça yerine 1.200 parça üretmesini de engellemez. Dahası var, işgünü, aynı zamanda, 14 saatte, diyelim 1.400 parça üretecek şekilde uzatılabilir de. İşte bunun için, MacCulloch, Ure, Senior ve benzeri iktisatçıların yapıtlarının bir sayfasında, işçinin, üretkenliğinin gelişmesi sonucu gerekli-emek süresinin kısaltılması nedeniyle, sermayeye şükran borçları olduğu yazılıdır, ardından gelen sayfada da, bu minnettarlığını göstermesi için gelecekte 10 saat yerine 15 saat çalışmaları gereği! Kapitalist üretim sınırları içersinde, emeğin üretkenliğinin bütün gelişiminin amacı, işgününde, işçinin kendi yararına olarak çalıştığı sürenin kısaltılması, ve bu kısaltma yoluyla, kapitalistin çıkarına bedavadan çalışacağı sürenin uzatılmasıdır. Metaları ucuzlatmaksızın bu sonuca ne ölçüde ulaşılabileceği, nispî artı-değerin, şimdi incelenmesine girişeceğimiz özel üretim yöntemleri açıklanırken görülecektir.

dans les arts industriels et le commerce, Paris 1828, s. 13.) "İşveren daima zaman ve emekten tasarruf etme peşinde olacaktır." (Dugald Stewart, *Works ed. by Sir W. Hamilton*, Edinburgh, c. VIII, 1855. *Lectures on Polit. Econ.*, s. 318.) "Onların (kapitalistlerin) çıkarı, çalıştırdıkları işçilerin üretken güçlerinin mümkün olduğu kadar büyük olmasıdır. Dikkatlerini ve hem de neredeyse bütün dikkatlerini bu üretkenliğin yükseltilmesi üzerinde toplarlar." (R. Jones, *l.c.*, Lecture III, [s. 39].)

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELBİRLİĞİ

KAPİTALİST üretim, görmüş olduğumuz gibi, ancak, her bireysel sermayenin aynı anda oldukça çok sayıda işçi kullanmasıyla, ve bunun sonucu iş-sürecinin büyük ölçüde yürütülmesi ve nispeten geniş miktarda ürün vermesiyle başlar. Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı yerde (ya da isterseniz aynı iş alanında diyebilirsiniz), tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere bir arada çalışmaları, hem tarih hem mantık açısından, kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getirir. Üretim biçimi yönünden, manüfaktür, sözcüğün dar anlamıyla, ilk aşamalarında, lonca elzanaatlarından, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlükle ayırdedilebilir. Ortaçağ lonca ustasının işyeri sadece genişlemiştir.

Demek ki, başlangıçta farklılık salt niceldi. Belli bir miktardaki sermaye ile üretilen artı-değerin, her işçinin ürettiği artı-değerin aynı anda kullanılan işçi sayısıyla çarpımına eşit olduğu-

nu göstermiş bulunuyoruz. İşçi sayısı, tek başına, ne artı-değer oranı, ne de işgücünün sömürülme derecesi üzerinde etkilidir. 12 saatlik bir işgünü, altı şilinde somutlaşmış ise, böyle 1.200 gün, 1.200 defa altı şilinde somutlaşır. Birinci halde 12x1.200 iş-saati, diğerinde böyle 12 iş-saati ürüne katılmıştır. Değer üretiminde işçi sayısı, sadece, şu miktarda tek tek işçi demektir; bu yüzden, 1.200 kişinin ayrı ayrı çalışması ya da tek bir kapitalistin denetimi altında birleşmesi, değer üretimi yönünden hiç farketmez.

Bununla birlikte, belli sınırlar içerisinde bir değişiklik yer alır. Değerde gerçekleşmiş emek, ortalama toplumsal nitelikte bir emektir; bunun için de bir ortalama işgücü harcamasıdır. Ne var ki, herhangi bir ortalama büyüklük, hepsi de aynı türden ama farklı nicelikte ayrı ayrı büyüklüklerin sadece ortalama sayısıdır. Her sanayide, her bireysel işçi, Peter ya da Paul olsun, ortalama işçiden farklıdır. Bu bireysel farklılıklar, ya da matematikteki adıyla "hatalar" birbirini giderir ve belli bir asgarî sayıda işçinin kullanıldığı yerlerde ortadan kalkar. Ünlü sofist ve dalkavuk Edmund Burke, bir çiftçi olarak pratik gözlemlerine dayanarak şu savı öne sürebiliyor: beş tarım işçisinden kurulma "küçük bir takımda" emekteki bütün bireysel farklılıklar yokolur ve sonuçta, herhangi beş yetişkin tarım işçisi bir arada alındığında, aynı sürede diğer herhangi beş kişi kadar iş yapmış olurlar.[9] Böyle olmakla birlikte, şurası da açıktır ki, aynı anda çalışan çok sayıda işçinin ortaklaşa işgünü, bu işçilerin sayısına bölünürse, bir günlük ortalama toplumsal emeği verir. Tek bir işçinin işgünü, örneğin, 12 saat olsun. Bu durumda, aynı anda çalıştırılan 12 işçinin ortaklaşa işgünü 144 saat olur; bu bir düzine insanın herbirinin emeği, ortalama toplumsal emekten az ya da çok sapmakla beraber, aynı işi herbirinin farklı zamanlarda yapmalarına karşın, bunların herbirinin işgünü, 144 saatlik ortaklaşa işgününün onikide biri olduğu için ortalama toplumsal işgünü niteliğini taşır. Bununla birlikte, bu 12 kişiyi

[9] "Kuşkusuz, bir insanın emeğinin değeri ile bir diğer kimsenin emeğinin değeri arasında, güçlülük, beceri ve dürüst çalışma yönünden epeyce büyük farklar vardır. Yaptığım dikkatli gözlemlere dayanarak, herhangi beş insanın, toplam olarak, belirli bir sürede, belirttiğim yaş dönemindeki diğer beş kişinin emeğine eşit bir emek sağlayacaklarına tamamen eminim; yani böyle bir beş kişi içerisinde bir tanesi, iyi bir işçinin, bir diğeri kötü bir işçinin bütün niteliklerine sahip bulunacak ve diğer üçü, birinciyle sonuncunun ortalaması, orta halli nitelikleri taşıyacaktır. Böylece, beş kişilik küçük bir toplulukta bile, bütün bu beş insanın yapabilecekleri işin tamamlayıcı öğelerini bulabilirsiniz." (E. Burke, *l.c.*, s. 15, 16.) Ortalama birey konusunda Quételet ile karşılaştırınız.

çalıştıran kapitalist açısından ise, işgünü, bu bir düzine işçinin toplam işgünüdür. Her işçinin işgünü, ortaklaşa işgününün bölünmüş bir kısmıdır; bu 12 kişinin iş sırasında birbirlerine yardımcı olup olmadıklarının, ya da çalışmaları sırasındaki ilişkinin, bu işçilerin hepsinin aynı kapitalist hesabına çalışmaktan ibaret olmasının hiç bir önemi yoktur. Ama bu 12 işçi altı küçük patron tarafından ikişer ikişer çalıştırılmış olsalar, bu patronların herbirinin aynı değeri üretmeleri ve dolayısıyla genel artı-değer oranını gerçekleştirmeleri tamamen raslansal olurdu. Tek tek hallerde sapmalar olabilir. Eğer bir işçi için bir metaın üretiminde toplumsal olarak gerekli zamandan oldukça fazla bir zaman gerekiyorsa, bu durumda gerekli-emek süresi ortalama toplumsal gerekli-emek süresinden büyük bir sapma gösterir; böylece, emeği, ortalama emek sayılamayacağı gibi, işgücü de ortalama işgücü sayılamaz. Bu işgücü ya hiç satılamaz ya da ortalama işgücü değerinin altında bir fiyatla satılabilir. Bu nedenle, her türlü emek için saptanmış asgarî bir etkinlik varsayılır, ve biz ilerde kapitalist üretimin bu asgariyi saptama yollarını sağladığını göreceğiz. Öte yandan, kapitalist, ortalama işgücü değerini ödeme durumunda olduğu halde, bu asgarî, gene de ortalamadan bir sapma gösterir. İşte bunun için, altı küçük patrondan biri, ortalama artı-değer oranından fazlasını, diğeri daha azını sızdırabilecektir. Bu eşitsizlikler toplum ölçüsünde birbirini götürür, ama aynı şey, tek tek patronlar için sözkonusu değildir. Böylece, değer üretme yasaları, tek üretici için, ancak, bir kapitalist gibi üretimde bulunduğu, çok sayıda işçiyi bir arada çalıştırdığı ve bunların emeklerinin ortaklaşa mahiyetleri yüzünden ortalama toplumsal emek niteliğinde olmaları nedeniyle, daha başlangıçta, bütünüyle gerçekleşmiş olur.[10]

Çok sayıda işçinin aynı zamanda çalıştırılmaları, çalışma sisteminde bir değişiklik olmadan bile, iş-sürecinin maddî koşullarında bir devrime yol açar. Çalıştıkları işyerleri, hammadde depoları, işçilerin aynı anda hep birlikte ya da sırayla kullandıkları araç ve gereçler; kısacası, üretim araçlarının bir kısmı şimdi ortaklaşa tüketilmektedir. Bir yandan, bu üretim araçlarının değişim-değeri artmamıştır; çünkü, bir metaın değişim-değeri, kullanım-değerinin daha kapsamlı ve çok daha büyük bir yararlılıkla tü-

[10] Profesör Roscher, Bayan Roscher'in iki gün süreyle çalıştırdığı tek bir dikişçi kadının, bir gün süreyle bir arada çalıştırılan iki dikişçi kadından daha fazla iş yaptığını keşfetmiş bulunduğunu iddia ediyor. Bilge profesör, kapitalist üretim sürecini yalnız fidanlıkta ve başroldeki kapitalistin bulunmadığı koşullar altında incelemese çok iyi eder.

ketilmesiyle yükselmiş olmaz. Öte yandan, bu araçlar ortaklaşa tüketildikleri için, eskisinden daha büyük ölçüde kullanılmış olurlar. Yirmi tezgâh üzerinde yirmi dokumacının çalıştığı bir oda, tek dokumacının iki çırağı ile çalıştığı odadan daha büyük olmalıdır. Ama, yirmi kişilik bir işyeri yapımı, herbirinde ikişer dokumacının çalıştığı on odadan daha ucuza malolacaktır; yani, geniş ölçüde ve ortaklaşa kullanılmak üzere bir araya toplanan üretim araçlarının değeri, bu araçların çoğalması ve yararlı etkilerinin fazlalaşması ile doğru orantılı olarak artmaz. Ortaklaşa tüketildikleri zaman, herbir tek ürüne değerlerinin küçük bir kısmını katmış olurlar; bunun nedeni, kısmen katıldıkları değerin çok miktarda ürüne dağılması, kısmen de bunların değerlerinin, mutlak olarak daha büyük olmakla birlikte, süreçteki faaliyet alanları bakımından, münferit üretim araçlarının değerinden nispeten daha az olmasıdır. Buna bağlı olarak değişmeyen sermayenin bir kısmının değeri düşer ve, bu düşüşün büyüklüğü ile orantılı olarak, metaın toplam değeri de düşer. Üretim araçlarının daha aza malolması halinde de aynı sonuca varılmış olur. Bu tür kullanımla sağlanan tasarruf, tamamen, çok sayıda işçi tarafından ortaklaşa tüketilmelerinden ileri gelir. Ayrıca, toplumsal emeğin zorunlu koşullarından olan bu özellik —tek tek, bağımsız işçilerin ya da küçük patronların dağınık ve nispeten daha pahalı üretim araçlarından farklı olan bu özellik— çok sayıda işçinin toplu bulundukları halde birbirlerine yardımcı olmadıkları, sadece yanyana çalıştıkları durumlarda bile kazanılmış olur. İş araçlarının bir kısmı, bu toplumsal niteliği, bizzat iş-süreci kazanmadan önce kazanır.

Üretim araçlarının kullanımındaki tasarrufun, iki bakımdan incelenmesi gerekir. Önce, meta fiyatlarını ucuzlatmaları ve böylece işgücü değerinde bir düşüş yaratmaları yönünden. İkincisi, artı-değerin yatırılan toplam sermayeye oranı, yani değişmeyen ve değişen sermayenin toplam değerleri arasındaki oranı değiştirmeleri bakımından. Bu son nokta, ancak üçüncü ciltte ele alınacaktır; aralarındaki yakın ilişki içerisinde ele alınmalarının daha uygun olacağı düşüncesiyle, şu anda konumuzla ilgisi bulunan birçok noktayı da o cilde bırakıyoruz. Tahlilimizin gidişi, konunun, böylece bölünmesini zorunlu kılıyor, ve bu bölünme, kapitalist üretimin ruhuna da çok uygun düşüyor. Çünkü bu üretim biçiminde, işçi, iş aracını, kendisinden bağımsız olarak başka birisinin mülkiyeti altında bulduğu için, bunların kullanılmasındaki tasarruf, ona, kendisini ilgilendirmeyen ve bunun için de kendi kişisel

üretkenliğini artıracak yöntemlerle bir ilişkisi olmayan apayrı bir işlem gibi görünüyor.

Çok sayıda işçinin, bir ve aynı, ya da farklı, ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde bir arada yanyana çalışmalarına elbirliği ya da birlikte çalışma (*co-operation*) denir.[11]

Tıpkı bir süvari taburunun saldırı gücü ya da bir piyade alayının savunma gücü, tek tek süvari ya da piyade erlerinin ayrı ayrı saldırı ya da savunma güçlerinin toplamından büsbütün farklı olduğu gibi, işçilerin tek başlarına ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı da, büyük bir ağırlığı kaldırırken, bir vincin kolunu çevirirken ya da bir engeli ortadan kaldırırken olduğu gibi, birçok kişinin aynı işe bir arada katıldıkları zaman oluşan toplumsal güçten farklıdır.[12] Bu gibi durumlarda, sözkonusu olan bu ortaklaşa emekle alınan sonuç, tek tek bireysel emek tarafından ya hiç yaratılamazdı, ya büyük zaman harcayarak, ya da çok küçük boyutlarda elde edilebilirdi. Burada gördüğümüz şey, sadece elbirliğiyle çalışma yoluyla bireyin üretici gücünde bir artma değil, yepyeni bir gücün, yani kitlelerin ortak gücünün yaratılmasıdır.[13]

Birçok kuvvetin tek bir kuvvet halinde kaynaşmasından doğan bu yeni güç yanında, doğrudan toplumsal temas, birçok sanayide, tek tek her işçinin etkinliğini yükselten bedensel canlılığın rekabetine ve dürtüsüne yol açar. Böylece, bir arada çalışan bir düzine insan 144 saatlik ortaklaşa işgününde, ayrı ayrı çalışan on iki kişinin on ikişer saatlik çalışmalarından, ya da birbiri ardına on iki gün çalışan tek bir kişiden çok daha fazla ürün üretirler.[14]

11 "*Concours des forces*", (Destutt de Tracy, *l.c.*, s. 80.)

12 "Parçalara bölünmesi olanaksız ve ama bir araya gelmiş işçilerin elbirliği olmaksızın yapılamayan, pek basit türden sayısız işlemler vardır. Büyük bir ağacın bir arabaya yüklenmesini örnek diye verebilirim ... kısacası, aynı ve tek bir işte ve aynı anda birbirine yardımcı olan pek çok sayıda el olmaksızın yapılamayan her şey." (E. G. Wakefield, *A View of the Art of Colonisation*, London 1849, s. 168.)

13 "On tonluk bir ağırlığı tek bir insan kaldıramazken ve aynı yükü on kişi güçlükle kaldırabilirken, 100 kişi bunu, herbirinin tek bir parmağının gücüyle yapabilir." (John Bellers, *Proposals for Raising a Colledge of Industry*, London 1696, s. 21.)

14 "Çalıştırılan işçi oranında da (aynı sayıda işçinin, herbiri 30 *acre* toprağa sahip on çiftçi yerine, 300 *acre* toprağa sahip tek bir çiftçi tarafından çalıştırılmasında) iş adamları dışında herkesin kolayca anlayamayacağı bir avantaj vardır; 1'in 4'e oranı neyse 3'ün 12'ye oranı da aynı şeydir demek doğaldır, ama bu, uygulamada geçerli değildir; birçok işçinin bir araya getirilmesiyle bu türden bir beraberliği gerektiren hasat zamanı ve daha birçok

Bunun nedeni, insanın, Aristoteles'in dediği gibi politik bir hayvan[15] olmasa bile, her halde toplumsal bir hayvan olmasıdır.

Birkaç kişi, aynı zamanda, aynı ya da benzer türden bir iş üzerinde birlikte çalışabilir, ama ortaklaşa emeğin bir parçası olarak herbirinin yaptığı iş, iş-sürecinin farklı bir evresini karşılar ve bütün bu evrelerden geçilerek elbirliği sonucu üzerinde çalıştıkları iş daha büyük bir hızla yürür. Örneğin, bir düzine duvarcı merdivenin basamaklarına sırayla dizilseler ve taşları yukarıya doğru elden ele geçirseler, herbiri aynı şeyi yaparlar, ama gene de onların ayrı ayrı hareketleri, bir toplam işlemin birbirine bağlı kısımlarını teşkil eder; bunlar, her taşın geçmek zorunda olduğu belli evrelerdir, ve taşlar, böylece, sırayla dizilmiş 24 elin üzerinde, tek bir kişinin taşıdığı yükle merdiveni tırmanıp inmesinden daha büyük bir hızla yukarıya taşınmış olur.[16] Çalışma nesnesi, aynı uzaklığa daha kısa zamanda taşınmıştır. Aynı şekilde, örneğin bir yapıya birkaç yerinden birden aynı zamanda başlansa, burada duvarcılar elbirliği ile aynı ya da aynı türden işi yapmakla birlikte, işbirliği halinde bir emek sözkonusudur. On iki duvarcının 144 saatlik ortaklaşa işgünündeki yapıdaki ilerleme, bir du-

çalışmalarda, iş hem daha iyi ve hem de daha hızlı yapılmış olur: örneğin hasat zamanında 2 arabacı, 2 yükleyici, 2 tırmıkçı, 2 boşaltıcı ve samanlık ya da ambarda beraberce çalışan işçiler, aynı sayıda işçinin, çeşitli çiftliklerde ayrı topluluklar halinde çıkaracakları işin iki katını çıkartırlar." (*An Inquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions and the Size of Farms*, By a Farmer, London 1773, s. 7, 8.)

[15] Aristoteles'in tanımı, tam anlamıyla, insanın kent yurttaşı olması, tabiatı gereğidir. Franklin'in, "insan alet yapan hayvandır" şeklindeki tanımı, Yankee'ler topluluğu için ne denli karakteristik ise, bu tanım da klasik antik toplum için o denli karakteristiktir.

[16] *"On doit encore remarquer que cette division partielle du travail peut se faire, quand même les ouvriers occupés une même besogne. Des maçons, par exemple, occupés à faire passer de mains en mains des briques à un échafaudage supérieur, font tous la même besogne, et pourtant il existe parmi eux une espèce de division de travail, qui consiste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donné, et que, tous ensemble, la font parvenir beaucoup plus promptement à l'endroit marqué, qu'ils le feraient si chacun d'eux portait sa brique séparement jusqu'à l'étage superieur."* ["Bu parçasal işbölümünün, hatta işçilerin ayrı bir işte çalıştırıldıkları zaman bile yapılabildiğine de dikkat etmeli. Örneğin, tuğlaları elden ele bir üst iskeleye geçirmekle meşgul duvarcıların hepsi aynı işi yaparlar, ama gene de aralarında, herbirinin tuğlayı belirli bir yerden geçirmesine, ve hepsinin bir arada, onu istenen yere, içlerinden herbirinin kendi tuğlasını tek başına üst kata kadar götürebileceğinden çok daha çabuk ulaştırmalarına dayanan bir çeşit işbölümü vardır."] (F. Skarbeck, *Théorie des richesses sociales*, Paris 1839, c. I., s. 97, 98.)

varcının 12 günlük ya da 144 saatlik çalışmasından daha fazla olur. Bunun nedeni, bir insan grubunun uyum içerisinde çalışırken elleri ve gözlerinin hem arkada, hem önde olması ve bir ölçüde uyanık bulunmasıdır. Üzerinde çalışılan işin çeşitli kısımları, aynı anda gelişir.

Yukardaki hallerde, insanların, aynı ya da aynı türden bir işi yapmaları üzerinde durmamızın nedeni, bu en yalın ortaklaşa emek biçiminin, en gelişkin aşamalarda bile elbirliğiyle çalışmanın rolü olmasıdır. Yapılan iş karmaşık bile olsa, elbirliği yapan insanların basit sayısı, çeşitli işlemlerin farklı kimseler arasında dağıtılması olanağını doğurur, ve bunun sonucu olarak, iş, aynı zamanda, yürütülür. Bu yüzden, işin tamamının bitirilmesi için gerekli zaman kısalmış olur.[17]

Birçok sanayi kolunda, işin mahiyetinin belirlediği, belirli sonuçların sağlanması gereken kritik dönemler vardır. Diyelim, bir koyun sürüsünün kırkılması ya da bir buğday tarlasının biçilip harman yapılmasında ürünün niceliği de, niteliği de, işin belli zamanda başlamasına ve bitirilmesine bağlıdır. Bu durumlarda, işsürecinin alacağı zaman, tıpkı ringa balığı avındaki gibi önceden saptanmıştır. Tek bir insan, doğal bir günden, diyelim 12 saatten fazla bir işgünü çıkartamaz, ama elbirliği yapan 100 kisi, işgününü 1.200 saate uzatabilir. Eldeki işin bitirilmesi için zorunlu sürenin kısalığı, o kritik anda üretim alanına çok miktarda bir emek kitlesinin sürülmesi ile karşılanır. İşin uygun zamanda tamamlanması, birçok bileşik işgününün aynı zamanda uygulanmasına bağlıdır; istenilen yeterli sonucun alınması, kullanılan işçi sayısına bağlıdır; bununla birlikte, bu sayı, aynı işin aynı sürede tamamlanması için gerekli tek tek işçilerin sayısından daima küçüktür.[18] Bu

[17] *"Est-il question d'exécuter un travail compliqué? Plusieurs choses doivent être faites simultanément; l'un en fait une, pendant que l'autre en fait une autre, et toutes contribuent à l'effet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient le gouvernail, et qu'un troisiéme jette le filet ou harponne le poisson, et la pêche a un succès impossible sans ce concours."* ["Karmaşık bir işi yapmak mı sözkonusu? Birçok şey aynı anda yapılmalı; biri bir işi yaparken, öbürü de başka bir işi yapar, ve hepsi, bir tek adamın yapamayacağı bir işin yapılmasına katkıda bulunur. Biri dümeni tutarken öbürü kürek çeker, ve bir üçüncüsü de ağ atar ya da balığı zıpkınlar, ve bu elbirliği olmadıkça balık tutulamaz."] (Destutt De Tracy, *l.c.*, [s. 78].)

[18] "Onun (tarım işinin) kritik anlarda yapılmasının çok önemli sonuçları olur." (*An Inquiry into the Connexion between the Present Price, &c.*, [London 1773], s. 9.) "Tarımda, zamandan daha önemli bir etmen yoktur." (Liebig, *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*, 1856, s. 23.)

tür elbirliğinin yokluğu nedeniyle, Birleşik Devletler'in batı kesiminde büyük miktarda buğday, İngiliz yönetiminin eski topluluklarını yokettiği Doğu Hindistan'ın bazı kesimlerinde büyük miktarlarda pamuk, her yıl ziyan olur.[19]

Bir yandan, elbirliği, işin geniş ve yaygın bir alan üzerinde yürütülmesine olanak sağlar; bunun sonucu olarak, bataklıkların kurtulması, bentlerin yapımı, sulama işleri ve kanal yapımı, yol ve demiryolları yapımı gibi birtakım girişimleri zorunlu kılar. Öte yandan, üretimin boyutlarını büyütmekle birlikte, üretimin yapılmakta olduğu alanda nispî bir daralmayı da sağlar. Üretim alanındaki bu daralma ile birlikte boyutlarındaki artış, işçilerin bir araya toplanması, çeşitli süreçlerin yanyana getirilmesi ve üretim araçlarının yoğunluk kazanması, bazı gereksiz masraflardan tasarruf edilmesini sağlar.[20]

Birleştirilmiş işgünü, eşit miktarda tek tek işgünleri toplamına göre, daha büyük miktarda kullanım-değeri üretir ve böylece belli bir sonucun alınması için gerekli işzamanını kısaltır. Birleştirilmiş işgünü, bu artan üretkenlik gücünü, ister mekanik iş kuvvetini yükseltmekle, ister çalışma alanını daha büyük bir alana yaymakla, ya da üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla üretim alanındaki daralmayla, veya kritik anlarda büyük emek kitlesini işe koşmakla, ya da bireyler arasındaki rekabeti körükleyerek onların bedensel canlılığını yükseltmekle, ya da birçok kimse tarafından yapılan işlere devamlılık ve çok yanlılık damgasını vurmakla, veya farklı işlemleri aynı anda yürütmekle, veya ortaklaşa kullanılan üretim araçlarında tasarruf sağlamakla, veya bireysel emeğe ortalama toplumsal emek niteliğini kazandırmakla olsun —

[19] "Belki, Çin ile İngiltere dışında, dünyanın herhangi bir ülkesinden daha fazla emek ihraç eden bir ülkede karşılaşılması pek umulmayan diğer bir kötü durum da, pamuk toplanması için yeteri kadar işçi bulma olanaksızlığıdır. Bunun sonucu, büyük miktarda ürünün toplanmadan kalması, diğer bir kısmının ise, rengi bozulmuş ve kısmen çürümüş halde düştüğü topraktan toplanması ve böylece, tam mevsiminde işçi yokluğu nedeniyle ekicinin, İngiltere'nin büyük bir sabırsızlıkla beklediği ürünün büyük bir kısmının kaybına göz göre göre boyun eğmek zorunda kalmasıdır." (Bengal Hurkaru, *Bi-Monthly, Overland Summary of News*, 22 Temmuz 1861.)

[20] Tarımın gelişmesiyle, "eskiden 500 *acre* toprak üzerine seyrek olarak dağılmış bulunan sermaye ile emeğin hepsi ve belki de bundan daha fazlası şimdi daha iyi ekilen 100 *acre*'da toplanmış bulunuyor. Kullanılan sermaye ve emek miktarına oranla, ekim alanı daralmakla" birlikte, "bu alan, eskiden tek bir bağımsız üreticinin elinde bulunan ya da onun tarafından işlenen üretim alanına göre daha geniştir." (R. Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Part I., "On Rent", London 1831, s. 191.)

yani artışın nedeni bunlardan hangisi olursa olsun, birleştirilmiş işgününün kendine özgü üretkenlik gücü, bütün koşullar altında, emeğin toplumsal üretkenlik gücü, ya da toplumsal emeğin üretme gücüdür. Bu güç, doğrudan doğruya elbirliğinden doğmaktadır. İşçi diğer işçiler ile sistemli bir elbirliğine girdiği anda, bireyselliğin verdiği bağları parçalar, türünün yetilerini geliştirir.[21]

Genel kural olarak, işçiler, bir araya getirilmeksizin elbirliği yapamazlar: tek bir yerde toplanmaları, elbirliğinin zorunlu bir koşuludur. Ücretli işçiler aynı sermaye, aynı kapitalist tarafından, aynı zamanda çalıştırılmadıkça ve bunun için de işgüçleri kapitalist tarafından aynı zamanda satın alınmadıkça, elbirliği yapamazlar. Bu işgüçlerinin toplam değeri, ya da duruma göre bu işçilerin günlük veya haftalık ücretlerinin toplamı, hangi durumda olursa olsun, işçilerin üretim süreci için bir araya toplanmalarından önce kapitalistin cebinde hazır olmalıdır. Bir tek gün için bile olsa, 300 işçinin ücretinin ödenmesi daha az sayıda işçinin bütün bir yıl haftadan haftaya ücretlerinin ödenmesinden daha fazla sermayeyi gerektirir. Bu nedenle, elbirliği yapacak emekçi sayısı, yani elbirliğinin hacmi, her şeyden önce, bir kapitalistin işgücü satınalmak için ayırabileceği sermaye miktarına bağlıdır; bir başka deyişle, tek bir kapitalistin, belli sayıda işçinin gereksindiği tüketim maddelerini sağlayabilme olanaklarına bağlıdır.

Değişen sermaye için sözkonusu olan şeyler, değişmeyen sermaye için de sözkonusudur. Örneğin, 300 kişi çalıştıran bir kapitalist hammadde için yatırımı, 10 işçi çalıştıran 30 kapitalistin herbirinin aynı iş için harcayacağı paradan 30 kat daha fazladır. Ortaklaşa kullanılan iş araçlarının değeri ve miktarı, gerçekte işçi sayısı ile aynı oranda artmaz, ama gene de önemli miktarda artar. Böylece, büyük üretim araçları kütlelerinin tek kapitalistin elinde toplanması, ücretli işçilerin emek birliğinin maddî koşulu olduğu gibi, emek birliğinin hacmi ya da üretimin büyüklüğü de bu yoğunlaşmanın derecesine bağlıdır.

Daha önceki bölümde görmüştük ki, çok sayıda işçinin çalış-

[21] *"La forza di ciascuno uomo è minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuere il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione."* ["Her tek insanın gücü çok küçüktür, ama küçük güçlerin bir araya gelmesi, bu güçlerin toplamından daha büyük bir bütünsel güç doğurur, öyle ki, sadece bir araya gelmeleri ile, eylemlerinin zamanını azaltıp alanını artırabilirler." (G. R. Carli, Note to P. Verri, *l.c.*, c. XV, s. 196.)

tırılması ve dolayısıyla belli miktarda artı-değer üretilmesi için belli miktarda asgarî bir sermayeye ihtiyaç vardır, ve bunun sonucu olarak, elde ettiği artı-değer miktarı, işvereni küçük bir patrondan bir kapitaliste dönüştürecek el emeğinden kurtaracak ve böylece kapitalist üretimi açıkça kurabilecek yeterlikte olmalıdır. Şimdi de, birbirinden ayrı ve bağımsız birçok sürecin birleşik tek bir toplumsal sürece çevrilmesi için belli asgarî bir miktarda sermayenin zorunlu koşul olduğunu görüyoruz.

Gene gördük ki, başlangıçta emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi, sadece, kendi hesabına değil, kapitalist hesabına ve dolayısıyla onun egemenliği altında çalışmasının biçimsel sonucundan başka bir şey değildir. Çok sayıda ücretli işçinin elbirliği ile sermaye, bizzat iş-sürecini gerçekleştiren bir gereklilik, üretimin gerçek bir gerekliliği haline gelmiştir. Şimdi artık kapitalistin, bir generalin komutayı savaş alanında ele almasının zorunluluğu gibi, bizzat üretim alanında komutayı ele alması vazgeçilmez bir zorunluluk haline gelmiştir.

Geniş boyutlu her türlü ortaklaşa emek, bireysel faaliyetlerin uyum içersinde çalışmasının sağlanması, ayrı ayrı organların faaliyetlerinden farklılık gösteren birleşmiş organizmanın çalışmasından doğan genel görevlerin yerine getirilmesi için, şu ya da bu ölçüde yönlendirici bir otoriteye gerek duyar. Tek bir kemancı kendi kendisinin yöneticisidir, ama orkestra için bir şefe gerek vardır. Sermayenin denetimi altındaki emeğin elbirliği haline geldiği andan itibaren yönlendirme, denetleme ve düzenleme işi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. Bu, sermayenin işlevi olur olmaz, sermaye, özel nitelikler kazanır.

Kapitalist üretimin başlıca amacı ve yönlendirme dürtüsü, elden geldiğince fazla artı-değer sızdırmak,[22] dolayısıyla işgücünü mümkün olan en geniş ölçüde sömürmektir. Elbirliği yapan işçi sayısı arttıkça, sermayenin egemenliğine karşı direnmeleri de artar, ve bununla birlikte, sermayenin bu direnmenin üstesinden gelmesi için, karşı-baskı gereği de fazlalaşır. Kapitalistin uyguladığı denetim, sadece, toplumsal iş-sürecinin mahiyetinden doğan ve bu sürece özgü özel bir işlev değil, aynı zamanda, bu toplumsal iş-sürecinin sömürülmesi işlevidir ve kökleri, sömürücü ile onun sömürdüğü canlı ve çalışan hammadde arasındaki kaçınılmaz uzlaşmaz karşıtlıkta bulunur.

Ayrıca, artık işçilerin değil kapitalistin malı olan üretim araç-

[22] "Kâr işin biricik amacıdır." (J. Vanderlint, *l.c.*, s. 11.)

ları kütlesindeki artışla orantılı olarak, bu araçların gereği gibi kullanılmasını denetleme zorunluluğu da ortaya çıkar.[23] Bundan başka, ücretli işçilerin elbirliği tamamen bunları çalıştıran sermaye tarafından oluşturulmuştur. Tek bir üretici organ halinde birleştirilmeleri ve bireysel görevleri arasında gerekli ilişkinin kurulması onların dışında ve kendilerine yabancı konular olup, işçileri bir araya getiren sermayeye ait bir iştir. Bu nedenle de, yaptıkları çeşitli işler arasındaki ilişki, onlara, kapitalistin önceden tasarladığı bir plan, pratikte gene aynı kapitaliste ait yetkinin bir uygulama şekli, ve bütün çalışmalarını kendi amaçlarına uyduran bir başka insanın güçlü iradesi gibi görünür. Eğer durum böyleyse, kapitalistin denetimi, özünde, üretim sürecinin iki yanlı mahiyetinden dolayı, —bu süreç, bir yandan kullanım-değerleri üreten toplumsal bir süreç, öte yandan da artı-değer yaratan bir süreçtir— iki yanlıdır ve şekil bakımından zorbacadır. Elbirliğinin boyutları büyüdükçe, bu zorbalık da kendisine özgü biçimlere girer. Tıpkı başlangıçta, sermayesinin gerçek anlamında kapitalist üretime başlayabileceği asgarî miktara ulaştığı anda, kapitalistin elini fiilen çalışmadan çekmesi gibi, şimdi de, işçilerin ve işçi topluluklarının doğrudan doğruya ve devamlı denetimini, bu tür ücretli bir kimseye bırakır. Bir kapitalistin komutası altında sanayi işçilerinden kurulmuş ordu, gerçek bir ordu gibi subaylara (yöneticilere) ve assubaylara (ustabaşı, postabaşı) ihtiyaç gösterir, ve bunlar, işin yapılması sırasında, kapitalist adına bu orduya komuta ederler. Denetim ve gözetim işi, bunların yerleşmiş ve özel görevleri olur. Ayrı ayrı köylü ve zanaatçıların üretim biçimini, köle emeğine dayanan üretim ile karşılaştırdığında ekonomi politikçi, bu denetim ve gözetim emeğini, üretimin *faux frais** arasında sayar.[24] Ama kapitalist üretim biçimini incelerken, tersine, o, iş-

[23] Kültür yoksunu *Spectator*, "Manchester Tel Kumpanyasında" kapitalistler ile işçiler arasında bir tür ortaklığın kurulmasından sonra şöyle yazıyordu: "Alınan ilk sonuç, malzeme israfının birden bire azalması oldu, işçiler kendi mallarına karşı patronların mallarına karşı olduğundan daha dikkatliydiler; ve malzeme israfı, belki de, tahsil olunamayacak borçlardan sonra, fabrikalar için en büyük zarar kaynağıdır." Aynı gazete, Rochdale kooperatif denemesinde başlıca kusur olarak şunu buluyor: "Bunlar, işçi birleşmelerinin, mağazaları, fabrikaları ve hemen hemen bütün sanayi şekillerini başarıyla yönetebileceklerini gösterdi, ve bunlar insanların durumlarını hemen düzelttiler, iyileştirdiler; ama o zaman da bunlar, patronlar için hiç açık yer bırakmadılar." *Quelle horreur!* [Ne korkunç!]

[24] Profesör Cairnes, emeğin denetiminin, Kuzey Amerika'nın güney eyalet-

* Gereksiz masraflar. —*ç*.

sürecinin elbirliği niteliğinin gerektirdiği denetim işini, bu sürecin kapitalist niteliği ve, kapitalist ile işçi arasındaki uzlaşmaz çıkar karşıtlığının zorunlu kıldığı farklı denetim işiyle bir tutar.[25] Bir kimse, sanayiin lideri olduğu için kapitalist değil; tersine, kapitalist olduğu için sanayiin lideridir. Sanayi liderliği, sermayenin bir vasfıdır; tıpkı feodalite döneminde general ve yargıçlık görevlerinin toprak mülkiyetinin vasıfları olduğu gibi.[26]

İşçi, satışı için kapitalistle pazarlığa giriştiği ana kadar, kendi işgücünün sahibidir; sahip olduğundan başka bir şeyi, yani kişisel yalıtılmış işgücünden fazlasını satamaz. Kapitalistin, bir kişinin işgücü yerine, 100 kişininkini satınalması, bir kişi yerine 100 tane birbiriyle ilişkisiz insanla ayrı ayrı sözleşme yapması gerçeği, bu durumu hiç bir şekilde değiştirmez. O, isterse bu 100 kişiyi hiç elbirliği yapmaksızın da çalıştırabilir. Kapitalist, birleşmiş 100 işgücünün değil, 100 tane birbirinden bağımsız işgücünün değerini ödemektedir. Birbirinden bağımsız olan bu işçiler, teker teker kapitalist ile ilişki halindedir, ama kendi aralarında herhangi bir ilişki yoktur. Bu elbirliği, ancak iş-süreci ile başlamaktadır, ama o zaman da, artık onlar kendilerine ait olmaktan çıkmaktadırlar. Bu sürece girmekle sermaye ile birleşir ve ona ait olurlar. Faaliyet halindeki bir organizmanın elbirliği halinde çalışan elemanları ve üyeleri olarak, onlar, sermayenin özel varoluş biçimlerinden başka bir şey değildirler. Bu nedenle, elbirliği halinde çalışan işçilerin geliştirdikleri üretici güç, sermayenin üretici gücüdür. İşçiler belli koşullar altına sokulduğu zaman, bu güç, ücretsiz olarak gelişir, ve onları bu koşulların içerisine sokan sermayenin kendisidir. Bu güç sermayeye bedavaya geldiği için, ve öte yandan işçi de, emeği sermayeye ait olmadan önce bu gücü harekete geçirmediği için, bu, sanki sermayeye doğa tarafından bahşedilmiş bir güç olarak,

lerinde köleler tarafından yapılan üretimin başlıca özelliklerinden olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Mülk sahibi köylü (kuzeyde), emeğinin bütün ürününe sahip olduğu için, çaba harcaması için başka bir dürtüye ihtiyacı yoktur. Denetim burada tamamen ortadan kalkmıştır." (Cairnes, *l.c.*, s. 48, 49.)

[25] Çeşitli üretim biçimleri arasındaki belirleyici toplumsal farkları derhal kavramasıyla dikkate değer bir yazar olan Sir James Steuart şöyle diyor: "Manüfaktürde büyük işletmeler, özel sanayii eğer kendi işlerini köleliğin yalınlığına yaklaştırmakla yıkmıyorlarsa, hangi şekilde yıkıyorlar?" (*Prin. of Pol. Econ.*, London 1767, c. I., s. 167, 168.)

[26] Bu nedenle, Auguste Comte ile okulu, sermaye beyleri için yaptıkları gibi, aynı şekilde feodal beylerin de ebedî bir zorunluluk olduğunu gösterebilirlerdi.

yani sermayenin özünde bulunan üretici bir güçmüş gibi görünür.

Basit elbirliğinin yarattığı muazzam etkiler, eski Asyalıların, Mısırlıların, Etrüsklerin vb. dev yapılarında görülebilir. "Geçmiş zamanlarda bu Doğulu devletlerin elinde, sivil ve askerî kuruluşların giderlerini karşıladıktan sonra, görkemli ya da yararlı yapılara harcayabilecekleri bir fazlalık bulunabiliyordu, ve bunların yapımında, neredeyse tarım-dışı bütün nüfusun elleri ve kolları üzerindeki egemenlikleri, bunların güçlerine hâlâ tanıklık eden heybetli anıtların yapımını sağlıyordu. Bereketli Nil vadisi ... karınca gibi kaynaşan tarım-dışı nüfusun besinini üretiyor ve kral ve rahiplere ait bu yiyecekler, bütün ülkeyi dolduran büyük anıtların yükselmesinin gerekli araçlarını sağlıyordu. ... Taşınmaları insanı hayrete düşüren dev heykellerin ve büyük kütlelerin hareketinde hemen hemen sadece insan emeği hovardaca harcanıyordu. ... İşçi sayısı ile bunların çabalarının birleştirilmesi yetiyordu. Herbir parçası küçük, dayanıksız ve önemsiz olmasına karşın, okyanusun derinliklerinden yükselen mercan resiflerinin oluşturduğu büyük adalar, dayanıklı karalar görüyoruz. Bir Asya hükümdarlığının tarım-dışı işçilerinin, bedenî çabaları dışında işe yarar bir şeyleri yok gibiydi, ama bunların güçleri sayılarındaydı, ve bu kitleleri bir amaca yönetme gücü, bugün kalıntıları bizi şaşkınlıktan ağzı açık bırakan sarayların, tapınakların, piramitlerin ve dev gibi anıtların yükselmesini sağlamıştı. İşçilerin beslenmelerini sağlayan gelirlerin bir ya da birkaç elde toplanması, bu gibi girişimleri mümkün kılmıştı.[27] Asya ve Mısır kralları ile Etrüsk teokratlarının vb. bu gücü, modern toplumda kapitaliste aktarılmıştır ve bu, tek bir kapitalist olabileceği gibi, anonim ortaklıklarda olduğu gibi, bir kolektif kapitalist de olabilir.

İnsanlığın gelişiminin şafağında, avcılıkla[28] ya da örneğin Hint topluluklarındaki gibi tarımla geçinen soylar arasında rasladığımız bu tür elbirliği, bir yandan üretim araçları üzerindeki ortak sahipliğe, öte yandan bu gibi hallerde bireylerin tıpkı arının kovanıyla olan bağından kendisini kurtaramaması gibi, hâlâ, kendisini kabilesine ya da topluluğuna bağlayan göbek bağından kopartamaması gerçeğine dayanıyordu. Bu elbirliği, kapitalist elbirliğin-

[27] R. Jones, *Textbook of Lectures*, &c., s. 77, 78. Londra ile diğer Avrupa başkentlerindeki eski Asur, Mısır ve başka koleksiyonlar, bize, bu tür ortaklaşa emeğin yürütülme biçimlerini göstermiş oluyorlar.

[28] Linguet, *Théorie des Lois Civiles* adlı yapıtında, avcılığın, elbirliğinin ilk şekli, insan avcılığının (savaşın) ise, avcılığın, en eski şekillerinden birisi olduğunu söylemekte belki de haklıdır.

den yukardaki her iki özelliği ile ayrılır. Eski zamanlarda, ortaçağlarda ve modern sömürgelerde, yer yer büyük ölçüde uygulanan elbirliği, boyunduruk ve kulluk ilişkilerine ve esas olarak, köleliğe dayanır. Kapitalist biçim ise, tersine, başından sonuna kadar, işgücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığını öngörür. Bununla birlikte tarihî bakımdan bu biçim, köylü tarımına ve, loncalar halinde olsun olmasın, bağımsız olarak yürütülen elzanaatlarına karşı olarak gelişmiştir.[29] Bu bakımdan kapitalist elbirliği, kendisini elbirliğinin özel tarihî bir biçimi olarak ortaya koymaz ama, bu tür elbirliğinin kendisi, kapitalist üretim sürecine özgü ve onun ayırdedici bir niteliği olarak görülür.

Tıpkı, elbirliği ile harekete getirilen emeğin toplumsal üretken gücünün, sermayenin üretken gücü şeklinde görünmesi gibi, elbirliği de, tek tek bağımsız işçiler, hatta küçük topluluklar tarafından yürütülen üretim süreci karşısında, sanki kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi gibi görünür. Fiilî iş-sürecinin sermayenin boyunduruğu altına girmesiyle geçirdiği ilk değişiklik budur, ve bu değişiklik kendiliğinden olur. Çok sayıda ücretli işçinin bir ve aynı süreçte aynı zamanda çalıştırılmaları, bu değişikliğin zorunlu koşulu olduğu gibi, kapitalist üretimin de çıkış noktasını teşkil eder. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğumu ile aynı ana raslar. Demek ki, bir yandan kapitalist üretim biçimi, kendisini, bize, tarih içerisinde, iş-sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinde zorunlu bir koşul olarak göstermesi gibi, aynı şekilde, öte yandan, bu toplumsal iş-süreci biçimi de, kendisini, emeğin üretkenliğini artırarak daha kârlı bir şekilde sömürülmesi için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak gösterir.

Şimdiye kadar incelediğimiz yolun biçimi içersinde elbirliği, büyük boyutlu her üretimin zorunlu koşulu olmakla birlikte, kendi başına, kapitalist üretim biçiminin gelişmesinde belirli bir döneme özgü değişmez bir şekil olarak görünmez. Olsa olsa bu, ancak, manüfaktürün elzanaatlarına benzer başlangıcında,[30] ve manüfak-

[29] Beraberce feodal üretim biçiminin temelini teşkil etmiş olan ve bu sistemin çözülüp dağılmasından sonra da kapitalist üretim biçimi ile yanyana devam eden küçük çapta köylü tarımı ve bağımsız elzanaatları işletmesi, ilkel ortaklaşa toprak mülkiyeti ortadan kalktıktan sonra ve köleliğin üretimde iyice yer etmesinden önce de, klasik toplulukların en iyi çağlarında bunların ekonomik temelini teşkil etmişlerdir.

[30] "Birçok kişinin hünerini, çabasını ve rekabet duygusunu aynı işte bir araya getirmek, bu işi ilerletmenin yolu değil midir? İngiltere'nin yünlü sanayiini böyle bir yetkinlik derecesine ulaştırmak başka türlü olabilir miydi?" (Berkeley, *The Querist*, London 1751 s. 56, § 521.)

tür çağına tekabül eden, ve esas olarak, köylü tarımından, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile ve bunların kullanımları için bir araya getirilmiş üretim araçlarının kütlesi ile ayrılan büyük çaplı tarım türünde sözkonusu olabilir. Basit elbirliği, sermayenin, büyük ölçüde faaliyet gösterdiği, ama işbölümü ile makinenin ancak ikinci derecede rol oynadığı üretim kollarında daima egemen bir biçimidir.

Elbirliği, kapitalist üretim biçiminin temel şekillerinden birisini teşkil etmekle birlikte, bu basit şekliyle kapitalist üretimin özel bir biçimi olarak, bu sürecin daha gelişmiş şekilleriyle yanyana bulunmaya devam eder.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İŞBÖLÜMÜ VE MANÜFAKTÜR

BİRİNCİ KESİM. — MANÜFAKTÜRÜN İKİ YANLI KÖKENİ

İşbölümüne dayanan elbirliği, tipik şeklini manüfaktürde kazanır ve asıl manüfaktür dönemi boyunca kapitalist üretim sürecinin egemen karakteristik biçimidir. Bu dönem, kabaca, 16. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın son üçte birine kadar uzanır.

Manüfaktür iki yoldan ortaya çıkar: —

(1) Çeşitli bağımsız elzanaatlarına bağlı olan ama belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu, işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmaları ile. Örneğin bir binek arabası, eskiden, tekerlekçi, koşumcu, terzi, çilingir, döşemeci, tornacı, kaytan-kordon ve püskülcü, camcı, boyacı, cilâcı, kaplamacı vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeğinin ürünüydü. Binek arabası manüfaktüründe ise, bütün bu çeşitli zanaatçıları, birbirlerinin yaptıkları işi tamamlayacak şekilde çalıştıkları tek bir yapı içerisinde toplamıştır. Bir arabanın yapılıp bitmesinden önce kaplamasına geçile-

meyeceği doğrudur, ama aynı zamanda birkaç tane araba yapılırsa, bunlardan bir kısmı daha önceki yapım sürecinde oldukları halde bazıları da kaplamacıların elinde olabilir. Buraya kadar biz hâlâ, insan ve diğer şeyler şeklindeki malzemeyi kullanıma hazır bulan basit elbirliği alanında bulunuyoruz. Ama çok geçmeden önemli bir değişiklik olur. Şimdi sırf binek arabası yapımıyla uğraşan terzi, çilingir ve öteki zanaatçılar, yavaş yavaş artık eskisi gibi çalışmadıkları için, asıl zanaatlarını bütünüyle yerine getirme yeteneklerini kaybederler. Ama öte yandan, tek bir dala yönelen bu çalışma, bu daralmış iş alanına en iyi uyan bir biçime girer. Başlangıçta binek arabası manüfaktürü, çeşitli bağımsız elzanaatlarının bir birleşimi idi. Ama zamanla yavaş yavaş araba yapımının çeşitli ufak süreçlere parçalanması halini almış, ve bunlardan herbiri belli bir işçinin özel işi halinde billurlaşarak, bütünüyle manüfaktür, birbirlerine bağlı insanların bir arada yürüttükleri bir iş alanı olmuştur. Aynı şekilde elbise manüfaktürü de, öteki bütün manüfaktürler dizisi de, çeşitli elzanaatlarının tek bir kapitalistin denetimi altında bir araya toplanmaları ile doğmuştur.[31]

(2) Manüfaktür, bunun tam tersi bir şekilde de doğabilir; yani, diyelim, hepsi de kâğıt, hurufat ya da iğne gibi aynı veya benzer türden işi yapan birçok zanaatçı, tek bir kapitalist tarafından bir işyerinde aynı zamanda çalıştırılmak suretiyle. Bu, en basit şek-

[31] Daha yeni bir örnek: Lyon ve Nîmes ipek iplikçiliği, *"est toute patriarcale; elle emploie beaucoup de femmes et d'enfants, mais sans les épuiser ni les corrompre; elle les laisse dans leurs belles vallées de la Drome, du Var, de l'Isère, de Vaucluse, pour y élever des vers et devider leurs cocons; ... jamais elle n'entre dans une véritable fabrique. Pour être aussi bien observé le principe de la division du travail s'y revêt d'un caractére spécial. Il y a bien des dévideuses, des moulineurs, des teinturiers, des encolleurs, puis des tisserands; mais ils ne sont pas réunis dans un même etablissement, ne dèpendent pas d'un même maître; tous ils sont indépendants."* ["iyice ataerkildir; birçok kadın ve çocuk çalıştırır, ama onları tüketip bozmaksızın; onları, ipekböceği yetiştirmek ve kozalarını çözüp açmak için, o güzelim Drome, Var, Isere, Vaucluse vadilerinde bırakır; hiç bir zaman gerçek bir fabrika içine girmez. Bu kadar iyi uyması içi , ... işbölümü ilkesi burada özel bir niteliğe bürünür. Birçok ipek çilecisi, iplik eğiricisi, boyacı, çirişleyici, sonra dokumacı vardır; ama aynı bir kurum için bir araya toplanmış, bir tek efendiye bağlı değildirler; hepsi de bağımsızdır."] (A. Blanqui, *Cours d'Economie Industrielle*, recueilli par A. Blaise, Paris 1838-39, s. 79.) Blanqui bunu yazdığından beri, çeşitli bağımsız işçiler, bir ölçüde fabrikalarda birleşmişlerdir. [Ve Marx yukardaki pasajı yazmış olduğundan beri, makineli dokuma tezgâhı, bu fabrikaları istilâ etmiştir ve şimdi [1886] el tezgâhlarının yerine geçmektedir. (4. *Almanca baskıya ek.* — Krefeld ipekli sanayiinin de bu konuda anlatacak masalı var.) — *F.E.*]

liyle bir elbirliğidir. Bu zanaatçıların herbiri (belki de bir ya da iki çırağın yardımı ile) metaın tamamını yapar ve dolayısıyla onun üretimi için gerekli bütün işlemleri sırasıyla yerine getirir. Hâlâ eski usul elzanaatları şeklinde çalışır. Ne var ki, çok geçmeden dış koşullar, işçilerin tek bir yerde toplanmasından ve aynı zamanda çalışmalarından başka türlü yararlanılmasına yolaçar. Belli bir sürede daha çok sayıda malın teslim edilmesi gerekebilir. Bunun için eldeki iş, yeniden bölünür. Her zanaatçının çeşitli işlemleri ardarda yapması yerine, bu işlemler, yanyana yürütülen, birbiriyle ilişkisi olmayan, münferit işler haline getirilir; her iş, ayrı bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır. İşin böylece rasgele parçalanması tekrarlanır, kendine göre yararlı yanları gelişir ve giderek sistemli bir işbölümü halinde yerleşir. Bağımsız zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkan meta, herbiri bütün işlemin yalnız tek bir kısmını yapan zanaatçı topluluğunun toplumsal ürünü halini alır. Bir Alman Loncasına ait kâğıt yapımında, aynı işlemler, tek bir zanaatçının birbirini izleyen hareketleri halinde içiçe geçmişken, Hollanda kâğıt manüfaktüründe, elbirliği yapan çok sayıda işçi tarafından yanyana yürütülen çok sayıda ayrı işlemler halini almıştır. Nuremberg Loncasına bağlı iğne yapımcısı, İngiliz iğne manüfaktürünün üzerinde yükselkliği temel taş olmuştur. Ama Nuremberg'de tek bir zanaatçı belki de 20 işlemi birbiri ardına yaptığı halde, İngiltere'de çok geçmeden herbiri bu yirmi işlemden ancak bir tanesini yapan 20 iğneci yanyana çalışmaya başlamış ve kazanılan deneyler sonucu, bu 20 işlem de tekrar parçalanmış ve ayrı bir işçinin özel işi haline gelmiştir.

Demek ki, manüfaktürün doğuş şekli, elzanaatlarından çıkıp gelişmesi, iki yanlı oluyor. Bir yandan, bağımsızlıklarından sıyrılarak, tek bir metaın üretimindeki sırf yardımcı kısmî bir süreçte uzmanlaşan çeşitli bağımsız elzanaatçılarının birliğinden doğuyor. Öte yandan da, bir zanaatın zanaatçılarının elbirliğinden doğuyor; manüfaktür, bu belirli zanaatı çeşitli parça işlemlere bölüyor ve herbiri belli bir emekçinin özel işi haline gelinceye kadar onları yalıtıyor ve birbirinden bağımsız hale getiriyor. Bu nedenle manüfaktür, bir yandan, ya bir üretim sürecine işbölümünü getiriyor ve bu bölünmeyi daha da geliştiriyor, öte yandan da eskiden ayrı ayrı olan elzanaatlarını bir araya topluyor. Ama özel çıkış noktası ne olursa olsun, son biçimi, daima aynıdır — parçaları insan olan bir üretim mekanizmasıdır.

Manüfaktürde işbölümünün tam olarak anlaşılabilmesi için,

aşağıdaki noktaların iyice kavranması gerekir. Önce, bir üretim sürecinin, ardışık çeşitli basamaklarına ayrışması, burada, elzanaatlarının ardışık elişlemlerine çözülmesiyle tamamen çakışır. İster karmaşık, ister basit olsun, her işlemin elle yapılması gerekir, elzanaatı niteliğini korur, ve bunun için de bireysel işçinin araçlarını kullanmadaki gücüne, hünerine, çabukluğuna ve güvenine bağlıdır. Elzanaatı temel olmakta devam eder. Bu dar teknik temel, belirli bir üretim sürecinin gerçekten bilimsel bir tahlilini dıştalar, çünkü ürünün geçirdiği her parça işlemin elle yapılabilmesi ve kendi başına ayrı bir zanaatin konusu olması, hâlâ bir koşul olarak karşımıza çıkar. Zanaat hüneri, böylece, üretim sürecinin temelini teşkil ettiği için, her işçi, sadece bir bölüm işe atanmış olur ve hayatı boyunca işgücü, bu parça işlevin organı durumuna girer. İkinci olarak, bu işbölümü, özel türde bir elbirliğidir ve sakıncalarının çoğu, bu özel biçiminden değil, elbirliğinin genel niteliğinden gelmektedir.

İKİNCİ KESİM. — PARÇA-İŞÇİ VE ONUN ALETLERİ

Eğer burada daha fazla ayrıntıya girersek şurası açıkça görülür ki, bütün hayatı boyunca tek ve aynı basit işi yapan işçi, bütün vücudunu, bu işlemin otomatik ve özel aracı haline getirmiştir. Bunun sonucu, bir dizi işlemi ardarda yapan bir zanaatçıya göre, bu işi daha az zamanda yapar. Ama, manüfaktürün canlı mekanizmasını teşkil eden kolektif işçi, sadece bu gibi uzmanlaşmış parça-işçilerden meydana gelir. Böylece, bağımsız zanaata göre, belli bir zamanda daha çok üretilir, ya da emeğin üretken gücü artmıştır.[32] Üstelik, bu bölünmüş iş, bir kere, bir kişinin özel işlevi olarak yerleşince, kullandığı yöntem yetkinleşir. İşçinin aynı basit hareketi durmadan tekrarlaması ve bütün dikkatini onun üzerinde toplaması, ona, denemeleriyle istenilen sonuca en az çaba harcayarak nasıl ulaşılabileceğini öğretir. Ama, daima aynı zamanda yaşayan ve belli bir malın manüfaktüründe birlikte çalışan birkaç kuşak bulunduğu için, teknik maharet ve böylece elde edilen işin incelikleri yerleşmiş hale gelir, birikir ve kuşaktan kuşağa geçer.[33] Manüfaktür, aslında, toplumda hazır bulduğu, kendiliğinden

[32] "Çok çeşitli işleri gerektiren bir manüfaktür ne kadar fazla bölünür ve çeşitli zanaatçıların işi haline gelirse, bu işin, daha az zaman ve emek kaybıyla, daha iyi ve hızlı yapılması gerekir." *(The Advantages of the East India Trade,* London 1720, s. 71.)

[33] "Kolay iş, geçmişten aktarılan hünerdir." (Th. Hodgskin, *Popular Political Economy,* s. 48.)

gelişmiş meslekî farklılaşmayı işyerinde yeniden oluşturmak ve sistemli bir şekilde ilerletmek yoluyla, parça-işçinin hünerini de geliştirir. Öte yandan, bölünmüş işin, bir insanın hayatı boyunca süreceği bir uğraş haline getirilmesi, daha önceki toplumlarda görülen, uğraşın kalıtsal hale getirilmesi eğilimine tekabül eder; bu, kastlar halinde taşlaşmış olabileceği gibi, belirli tarihî koşulların bireyde kast düzeni ile çatışan bir eğilim yarattığı durumlarda, loncalar halinde katılaşmış da olabilir. Kastlar ile loncalar, bitkiler ile hayvanların türler ve çeşitler içerisinde farklılaşmasını düzenleyen aynı doğal yasaların işlemesiyle oluşurlar; ancak, belirli bir gelişme derecesine ulaştıktan sonra kastların kalıtsallığı ve loncaya dahil olmanın tekel haline gelişi, toplumsal bir yasa olarak belirir.[34] "Dakka müslinleri zerafetleri, Coromandel patiskaları ile diğer mallarının parlak ve dayanıklı renkleri, hiç bir zaman aşılamamıştır. Böyle olmakla birlikte, bunlar, sermaye, makine, işbölümü ya da Avrupa manüfaktürünün yararlandığı araçların hiç biri olmadan üretilmişlerdir. Dokumacı, müşterinin siparişi üzerine, zaten birkaç çubuğun ya da çıtanın kabaca bir araya getirilmesinden yapılmış basit bir tezgâhla bez dokuyan tek başına bir insandı. Kumaşın sarılması için bir araç bulunmadığından, tezgâhın boylu boyunca uzatılması gerekir ve bu öylesine uzardı ki, dokumacının kulübesine sığmaz olur, adamcağız işini, elverişsiz havaların sık sık kestiği açık havada yapmak zorunda kalırdı."[35] Kuşaktan kuşağa biriken ve babadan oğula geçen özel hüner, tıpkı örümcekte olduğu gibi Hintlilere bu yeteneği ve beceriyi kazandırmıştır. Üstelik böyle bir Hintli dokumacının yaptığı iş, manüfaktür işçisininkine göre çok daha karmaşıktır.

[34] "Sanatlar da Mısır'da gerekli yetkinlik derecesine ulaşmıştır. Çünkü burası, zanaatçıların herhangi bir şekilde diğer sınıftan yurttaşların işlerine karışmayıp, sadece yasayla kendi klanlarına kalıtım yoluyla geçmiş bulunan mesleği izlemek zorunda oldukları tek ülkedir. ... Öteki ülkelerde zanaatçıların dikkatlerini pek çok konu arasında dağıttıkları görülür. Bunlar bir süre tarımı denerler, ardından ticarete geçerler ve bir başka zaman da, iki-üç işle birlikte uğraşırlar. Özgür ülkelerde bunlar sık sık halk meclislerine katılırlar. Mısır'da ise aksine, bir zanaatçı eğer devlet işlerine karışırsa ya da birkaç işi aynı zamanda yürütürse şiddetle cezalandırılır. Böylece, işleriyle uğraşmalarını engelleyecek hiç bir şey yoktur. ... Üstelik bunlar, atalarından birçok kuralı devraldıkları için, yeni avantajlar bulmak için didinirler." (Diodorus Siculus, *Bibl. Hist.*, I, bölüm LXXIV.)

[35] *Historical and descriptive account of Brit. India*, &c., by Hugh Murray and James Wilson, &c., Edinburgh 1832, c. II, s. 449. Hint dokuma tezgâhı dik vaziyettedir, yani çözgüler diklemesine gerilmiştir.

Son şeklini alan bir malın üretiminde çeşitli ufak işlemleri birbiri ardına yapan bir zanaatçı, bazan yerini, bazan araçlarını değiştirmek zorunda kalır. Bir işlemden diğerine geçiş, iş akımında kesintiler yapar ve, deyim yerindeyse, işgününde boşluklar yaratır. Gün boyunca bir ve aynı işleme bağlanırsa bu boşluklar kapanır; işindeki değişmeler ne kadar az olursa, bunlar da o ölçüde ortadan kalkarlar. Üretme gücündeki yükselme, burada, ya belli sürede harcanan işgücündeki artış —yani, emeğin yoğunluğundaki artış— ya da üretken olmayan biçimde tüketilen işgücü miktarındaki azalma nedeniyledir. Hareketsizlikten harekete her geçiş sırasında fazladan harcanan güç, bir defa ulaşıldıktan sonra normal hız süresinin uzatılmasıyla kapatılabilir. Öte yandan, tek bir türde sürekli çalışma, insanın canlılığının yoğunluğunu ve akışını bozar; çünkü bu duygu, yapılan işteki ufak bir değişiklikle yeni bir canlılık kazanır.

Emeğin üretkenliği yalnız işçinin yetenekli oluşuna değil, çalıştığı araçların da yetkinliğine bağlıdır. Bıçak gibi, burgu gibi, zımba gibi aynı türden araçlar farklı süreçlerde kullanılabileceği gibi, aynı araç, tek bir süreçte farklı işler için kullanılabilir. Ama bir iş-sürecindeki çeşitli işlemler birbirinden ayrılıp da her ufak işlem, parça-işçinin elinde özel ve amaca uygun bir şekle girince, daha önce birden fazla amaç için kullanılan araçlarda deşiklik yapılması zorunlu hale gelir. Bu değişikliğin ne yönde yapılacağını, aracın eski şekliyle kullanıldığı zaman karşılaşılan güçlükler belirler. Manüfaktür, iş araçlarındaki farklılaşmalarla karakterize edilir — bu farklılaşma sonucu, belli türdeki bu araç, kullanıldığı işe uygun sabit bir şekil alır, ve araçlardaki özelleşme sonucu, bunlar ancak özel parça-işçinin elinde en verimli biçimde kullanılabilirler. Yalnız Birmingham'da 500 tür çekiç yapılmıştır ve bunların herbiri, sadece belirli bir işe uygun olmakla kalmayıp çoğu zaman bir ve aynı süreçte bunların birkaç türü sadece farklı islemler için kullanılmaktadır. Manüfaktür dönemi, iş araçlarını, her parça-işçinin özel görevine uygun hale getirerek bunları basitleştirir, geliştirir ve çoğaltır.[36] Böylece manüfaktür, basit araç-

[36] Darwin, türlerin kökeni konusundaki çığır açıcı yapıtında, bitki ve hayvanların doğal organları ile ilgili olarak şunları belirtir: "Bir ve aynı organ çeşitli işler yapmak durumunda olunca onun değişkenliğinin bir nedeni, doğal seçmenin biçimdeki her küçük değişimi, o organın yalnız özel bir amacı olduğu zamankinden daha az özenle saklamasında ya da engellemesinde bulunabilir. Bundan ötürü, her türlü nesneyi kesmeye uyarlanmış bir bıçak, genellikle, bir biçimli olabilir; oysa özellikle belirli bir tarzda kullanılmak

ların bir araya gelmesiyle oluşan makinenin varolması için gerekli maddî koşulları da yaratmıştır.

Parça-işçi ile onun kullandığı araçlar, manüfaktürün en basit öğeleridir. Şimdi de ona bütünüyle bir gözatalım.

ÜÇÜNCÜ KESİM. — MANÜFAKTÜRÜN İKİ TEMEL BİÇİMİ: HETEROJEN MANÜFAKTÜR, SERİ MANÜFAKTÜR

Manüfaktür örgütlenmesinin zaman zaman birbirine karışmış olmasına karşın, iki temel biçimi vardır; bunlar esasta farklı türdedirler ve, ayrıca manüfaktürün daha sonra makineyle yürütülen modern sanayie dönüşmesinde, çok faklı roller oynamışlardır. Bu çifte özellik üretilen malın mahiyetinden ileri gelmektedir. Bu mal, ya bağımsız olarak yapılan parça ürünlerin sadece mekanik olarak birleştirilmesi sonucudur, ya da son şeklini bir dizi birbiriyle ilişkili süreç ve işlem sonunda almıştır.

Örneğin bir lokomotif, 5.000'den fazla ayrı parçadan yapılmıştır. Ne var ki, lokomotif, gerçek manüfaktürün ilk türüne bir örnek olamaz, çünkü yapısı modern makine sanayiinin bir ürünüdür. Ama saat olabilir, ve William Petty de, manüfaktürde işbölümünü göstermek için saati kullanmıştır. Başlangıçta Nurembergli bir zanaatçının bireysel eseri olan saat, çok büyük sayıda parça-işçisinin toplumsal bir ürünü olmuştur: zemberek yapımcıları, kadran yapımcıları, helezon zemberek yapımcıları, elmaslı yuva yapımcıları, taşdelik yapımcıları, akrep-yelkovan yapımcıları, çerçeve yapımcıları, vidacı, çarkçı (pirinç ve çelik ayrı olmak üzere) gibi sayısız çeşitleriyle kaplamacı, milci, çalıştırma yapımcıları, *acheveur de pignon* (çarkları millere takar ve yüzeyleri parlatır vb.) mil yatağı yapımcıları, *planteur de finissage* (çarkları ve yayları yerlerine yerleştirir), *finisseur de barilet* (çarklara diş açar, uygun büyüklükte yuvalar yapar vb.), rakkas çarkı maşacısı, balans çarkı yapımcısı, saatin hareketini düzenleyen aletin yapımcısı, maşacı; sonra *repasseur de barillet* (zemberekleri ve kutuyu parlatır vb.), çelik parlatıcısı, çark parlatıcısı, vida parlatıcısı, rakam yazıcısı, kadran kaplayıcısı (bakır üzerine emaye kaplar), *fabricant de pendats* (kutunun asıldığı halkayı yapar), *finisseur de charniere* (dıştaki kutuya pirinç çengeli takar), *faiseur de secret* (kutuyu açan yayı

için yapılmış bir alet, farklı her kullanım için farklı bir biçimde olmak gerekir." [Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, Sol Yayınları, Ankara 1970, s. 144. *Türlerin Kökeni*'nin çevirisinde esas alınan orijinal ile, *Capital*'de verilen dipnotun İngilizce metinleri birbirinden farklıdır. —*ed.*]

takar), kakmacı, oymacı, kutu cilâcısı, vb. vb., ve nihayet bütün saati bir araya getirip çalıştıran usta. Saatin ancak pek az parçası birkaç elden geçer, bütün bu dağınık unsurlar, *membra disjecta,* ilk defa, bunları tek bir mekanik bütün haline getiren elde toplanırnırlar. Bu son şeklini almış ürün ile, çeşitli ve farklı unsurları arasındaki dış ilişki, burada olduğu gibi buna benzer bütün tamamlanmış mallarda, parça-işçilerin tek bir işyerinde bir araya getirilip getirilmemesini raslantıya bırakmış olur. Parça işlemler Vaud ve Neufchâtel Kantonlarında olduğu gibi bağımsız zanaatlar olarak yürütülebilir; oysa Cenevre'de parça-işçilerin doğrudan doğruya tek bir kapitalistin denetimi altında elbirliği yaptıkları büyük saat manüfaktürleri vardır. Ne var ki, bu ikincisinde bile kadran, zemberekler ve kutu, nadiren aynı fabrikada yapılır. Saatçilikte işçileri biraraya toplayarak manüfaktür sanayii tarzında bu işi devam ettirmek, ancak bazı koşullar altında kârlı olmaktadır, çünkü, evde çalışmak isteyen işçiler arasında rekabet daha büyük olduğu gibi, işin bir dizi hetorejen süreçlere bölünmesi, iş araçlarının ortaklaşa kullanılmasına pek az izin vermekte, ve işi, böylece, dağıtmakla, kapitalist, sadece işyeri vb. için yapacağı masraflardan kurtulmuş olmaktadır.[37] Gene de, evinde kapitalist (manüfaktürcü, *établisseur*) hesabına çalışan bu parça-işçinin durumu, kendi müşterileri hesabına çalışan bağımsız zanaatçıdan çok farklıdır.[38]

İkinci tür manüfaktür, onun daha yetkin şekli, birbiriyle ilişkili gelişme evrelerinden geçen, bir dizi süreci adım adım tamamla-

[37] 1854'te Cenevre 80.000 saat yapmıştır ve bu, Neufchâtel kantonunda yapılan saatlerin beşte biri bile değildir. Dev bir saat fabrikası gözüyle bakabileceğimiz La Chaux-de-Fond, tek başına, yılda, Cenevre'nin iki katı saat yapmaktadır. 1850-61 yılları arasında Cenevre 720.000 saat yapmıştır. Bkz: *Report from Geneva on the Watch Trade, Reports by H. M's. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce,* &c., içinde, n° 6, 1863. Parçaların sırf bir araya getirilerek takılmasıyla ortaya çıkan bir eşyanın üretim süreçleri arasında bir bağlantı olmayışı, böyle bir manüfaktürün, makineyle yürütülen modern bir sanayi kolu haline getirilmesini çok güçleştirmektedir; ama saat konusunda ayrıca iki güçlük daha vardır: parçalarının çok küçük ve hassas olması ve bir lüks eşyası özelliğini taşıması. Bu nedenle çeşitleri o kadar fazladır ki, Londra'nın kaliteli iş yerlerinde, bir yılda birbirine benzeyen bir düzine saat hemen hemen yapılmaz. Makinelerin başarıyla kullanıldığı Messrs Vacheron and Constantin saat fabrikasında, en fazla üç-dört ayrı büyüklük ve biçimde saat yapılmaktadır.

[38] Heterojen manüfaktürün klasik örneği olan saat yapımcılığında, elzanaatlarının da alt kollara bölünmesinin yolaçtığı ve yukarıda sözü edilen iş araçlarının farklılaşması ve özelleşmesi olayını tam bir doğrulukla inceleyebiliriz.

yan mallar üretir; iğne manüfaktüründe telin 72 ve bazan 92 farklı parça-işçinin elinden geçmesi gibi.

Bu tür bir manüfaktür daha işin başlangıcında, dağınık zanaatları bir araya toplar ve üretimin çeşitli evrelerini birbirinden ayıran alanı daraltır. Bir aşamadan diğerine geçiş süresi kısaldığı gibi, bu geçişi gerçekleştiren emekte de bir azalma olur.[39] Elzanaatına göre üretken güç artar, ve bu artış, manüfaktürün genel elbirliği niteliğinden gelir. Öte yandan, manüfaktürün ayırdedici ilkesi olan işbölümü, üretimin çeşitli aşamalarının ayrı ayrı ve birbirinden bağımsız oluşunu gerektirir. Ayrı ayrı işlevler arasındaki bağın kurulması ve sürdürülmesi, malın durmadan bir elden diğerine, bir süreçten ötekine taşınmasını zorunlu kılar. Modern makineleşmiş sanayi açısından bu zorunluluk, karakteristik, masraflı ve manüfaktür ilkesinin özünde bulunan bir mahzur olarak kendini gösterir.[40]

Dikkatimizi belli bir hammadde, diyelim, kâğıt manüfaktüründe paçavra, ya da iğne manüfaktüründe tel üzerinde toplarsak, bunların tamamlanana kadar çeşitli parça-işçilerin elinde birbirini izleyen bir dizi aşamadan geçtiğini görürüz. Öte yandan, işyerine bir bütün olarak bakarsak, hammaddeyi, üretiminin bütün aşamalarında aynı anda görürüz. Kolektif işçi, herbiri bir tür alet tutan çok sayıdaki ellerinden bir bölümü ile teli çeker, başka aletler taşıyan bir diğer bölümü ile aynı anda teli düzeltir, bir diğeriyle keser, sivriltir ve böyle sürer gider. Zaman içerisinde birbirini izleyen çeşitli parça-süreçler, saha içerisinde yanyana giden eşzamanlı süreç halini alırlar. Demek ki, belli bir sürede daha fazla miktarda son şeklini almış meta elde edilir.[41] Bu eşzamanlığın, sürecin bütününün genel elbirliği şeklinde olmasının bir sonucu olduğu doğrudur, ama, manüfaktür yalnız elbirliğinin uygulanması için koşulları hazır bulmakla kalmaz, bunları elzanaatı emeğinin çeşitli dallara ayrılmasıyla bir ölçüde yaratır da. Öte

[39] "İnsanların böyle içiçe yaşadıkları bir yerde, taşımanın daha az olması zorunluluğu vardır." (*The Advantages of the East India Trade*, s. 106.)

[40] "Elemeğinin kullanılması sonucu manüfaktürde çeşitli aşamaların birbirinden ayrılması, üretimin maliyetini büyük ölçüde artırır ve uğranılan kayıp, başlıca, sırf bir süreçten diğerine geçişten ileri gelir." (*The Industry of Nations*, Lond. 1855, kısım II, s. 100.)

[41] "O (işbölümü), yapılan işi, hepsi de aynı anda yapılabilecek olan çeşitli kollarına ayırmakla, zamandan bir tasarruf da sağlar. Bir bireyin ayrı ayrı yaşamak zorunda olduğu çeşitli süreçlerin hepsini bir anda yerine getirerek, tek bir iğnenin kesilebileceği ya da sivriltilebileceği bir sürede, birçok iğnenin son şeklini almış olarak yapılmasını sağlar." (Dugald Stewart, *l.c.*, s. 319.)

yandan da, iş-sürecinin bu toplumsal örgütlenmeye ulaşması, ancak her işçinin tek bir parça işe sıkıca bağlanmasıyla mümkün olmuştur.

Her parça-işçinin elindeki parça-ürün, aynı zamanda, son şeklini almış bir ve aynı malın gelişme sürecinde sadece belli bir aşama olduğu için, her işçi ya da işçi topluluğu, bir diğer işçi ya da topluluk için hammadde hazırlayıcısıdır. Bir işçinin emek-ürünü, bir diğerinin başlangıç noktasıdır. Bir işçi, bu nedenle, bir diğerinin başlangıç noktasıdır. Bu nedenle, bir işçi, bir diğerine doğrudan doğruya iş sağlamaktadır. İstenilen sonucu elde etmek için her parça-süreç için gerekli işzamanı, deneyle öğrenilir; ve bir tüm olarak manüfaktürün işleyişi, belli bir sürede, belli bir sonucun elde edileceği varsayımına dayanır. İşte ancak bu varsayıma dayanarak çeşitli tamamlayıcı iş-süreçleri, aralıksız, eşzamanlı ve yanyana devam eder. İşlemlerin ve dolayısıyla işçilerin birbirlerine bu doğrudan doğruya bağımlılığı, herbirini, işi üzerinde gerekli olandan fazla zaman harcamamaya zorlayarak, bağımsız elzanaatında ve hatta basit elbirliğinde görülenden büsbütün farklı bir süreklilik, tekdüzelik, uyum, düzen[42] ve hatta emek yoğunluğu sağlar. Bir meta üzerinde harcanan emeğin, üretimi için toplumsal olarak gerekli miktarı aşmaması kuralı, genellikle meta üretiminde sırf rekabetin etkisiyle doğmuş bir zorunluluk olarak görünür; çünkü, kabaca söylemek gerekirse, her üretici metaını piyasa fiyatı üzerinden satmak zorundadır. Oysa manüfaktürde, tersine, belli miktarda ürünün belli sürede üretilmesi, üretim sürecinin kendisinin teknik yasasıdır.[43]

Ne var ki, farklı işlemler, eşit olmayan sürelere ihtiyaç gösterdiği için eşit sürelerde eşit olmayan miktarlarda parça-mal üretilmiş olur. Bunun için de, aynı işçi, eğer her gün aynı işlemi yaparsa, her işlem için farklı sayıda işçi bulunması gerekir; örneğin hurufat manüfaktüründe, bir tesviyeciye karşılık, dört dökümcü, iki kırıcı vardır: dökümcü saatte 2.000 harf döker, kırıcı 4.000 harf kırar ve tesviyeci 8.000 harf parlatır. Burada gene, elbirliği ilkesini en basit biçimiyle görüyoruz; aynı şeyi yapan birçok kişinin aynı zamanda çalıştırılması. Ancak şimdi bu ilke, or-

[42] "Her manüfaktürde zanaatçıların çeşidi ne kadar fazla olursa ... her işin sırası ve düzeni o kadar büyük olur; aynı şey daha az zamanda yapılır, emek daha az olur." (*The Advantages*, &c., s. 68.)

[43] Bununla birlikte, manüfaktür sistemi, sanayiin birçok kollarında bu sonuca çok eksik olarak ulaşır, çünkü, üretim sürecinin genel kimyasal ve fiziksel koşullarının kesinlikle nasıl denetlenebileceğini bilmemektedir.

ganik bir ilişkinin ifadesidir. Manüfaktürde uygulanan işbölümü, toplumsal kolektif işçinin nitelik bakımdan farklı kısımlarını basitleştirmek ve çoğaltmakla kalmaz, bu parçaların büyüklüklerini, yani her parça-iş için gerekli nispî işçi sayısını ya da işçi gruplarının nispî büyüklüklerini düzenleyen sabit bir matematik ilişki ya da oran yaratır. Toplumsal iş-sürecinin nitelik yönünden kısımlara ayrılmasının yanısıra, bu süreç için nicel bir kural ve oranlılık geliştirir.

Belli ölçüler içerisinde üretim yaparken, çeşitli gruplardaki parça-işçi sayısı için en uygun oran bir defa denemelerle saptandıktan sonra, bu ölçü, her özel grubun katları alınarak istenildiği gibi büyütülebilir.[44] Şurasını da söylemek gerekir ki, aynı birey, belli türdeki işleri, ölçü büyüse de, gene eskisi kadar iyi yapar; örnek olarak, gözetim ve denetim işi, parça-ürünlerin bir aşamadan diğerine taşınması vb. gösterilebilir. Bu gibi işlerin ayrılması ve belli işçilere verilmesi, çalıştırılan işçi sayısında belli bir artıştan sonra ancak yararlı olabilir; ama bu artışın da her grubu aynı oranda etkilemesi gerekir.

Belli bir işin yapılmasına ayrılan münferit işçi grupları, benzeş elemanlardan kurulmuş olur ve toplam işleyişin bir parçasını teşkil eder. Bununla birlikte, çoğu manüfaktürlerde bu grubun kendisi örgütlenmiş bir iş organıdır ve toplam işleyiş, bu basit organizmaların bir tekrarı ya da toplanmasıdır. Örneğin camşişe manüfaktürünü alalım. Bu manüfaktür, birbirinden tamamen farklı üç aşamaya ayrılabilir. İlk hazırlık aşamasında, camı oluşturan öğeler hazırlanır, kum ile kireç vb. karıştırılır ve akıcı bir cam kütlesi halinde eritilir.[45] Bu ilk aşama ile, şişelerin kurutma fırınından çıkartıldığı, ayrıldığı, paketlendiği vb. son aşamada çeşitli parça-işçiler kullanılır. Bu iki aşamanın ortasında ise, asıl cam kütlesinin eritilmesi ve bu akıcı kütlenin şekillendirilmesi yer alır. "Delik" adı verilen her fırının ağzında bir grup işçi çalışır; bunlardan biri şişeci ya da şekil verici, biri üfleyici, biri toplayıcı, biri istifçi ya da soğutucu, biri de taşıyıcıdır. Bu beş parça işçi, ancak

[44] "Her manüfaktürde ürünün kendisine özgü niteliğine göre, süreç sayısının parçalara en iyi şekilde bölünmesi ve aynı zamanda çalıştırılacak işçi sayısının da ne olacağı saptandığı zaman, bu sayının doğrudan doğruya katlarını kullanmayan diğer bütün manüfaktürler ürünü daha büyük bir maliyetle üretirler. ... Manüfaktür kuruluşların büyük boyutlarda olmasının nedenlerinden birisi de işte budur." (C. Babbage, *On the Economy of Machinery*, Ist ed., London 1832, bölüm XXI, s. 172, 173.)

[45] İngiltere'de eritme fırınları, camın işlendiği cam fırınlarından farklıdır. Belçika'da, bir ve aynı fırın her iki iş için de kullanılır.

bir bütün olarak iş görebilen ve bunun için de bu beş kişinin tamamının doğrudan elbirliği ile işleyebilen tek bir çalışma sisteminin çok sayıdaki özel organlarından biridir. Üyelerinden tek bir kişi eksik olsa, grup, iş yapamaz hale gelir. Ama bir cam fırının birkaç ağzı vardır (İngiltere'de 4 ilâ 6 tanedir); herbirinde içi erimiş cam dolu toprak bir erime kazanı bulunur ve önlerinde gene beşer kişilik gruplar çalışır. Her grubun yapısı işbölümüne dayanır, ama çeşitli gruplar arasındaki bağ, basit elbirliği olup, aynı üretim aracını, fırını kullanmakla, tüketimde tasarruf sağlanmış olur. Dörtlü ya da altılı grupları ile böyle bir fırın, bir camevidir, ve bir cam manüfaktüründe, ilk hazırlık aşaması ile son aşama için gerekli araç ve işlerle birlikte bu gibi birçok camevi bulunur.

Nihayet, tıpkı manüfaktürün, çeşitli elzanaatlarının bileşiminden meydana gelmesi gibi, aynı şekilde gene çeşitli manüfaktürlerin bileşimi olarak gelişir. Örneğin büyük İngiliz cam manüfaktürleri kendi toprak eritme potalarını kendileri yaparlar, çünkü sürecin başarısı geniş ölçüde bu potalara bağlıdır. Üretim araçlarından birisinin manüfaktürü, burada, ürünün manüfaktürü ile birleşmiştir. Bir de, ürünün manüfaktürü, bu ürünün hammadde olduğu veya sonradan kendilerinin ürünleri ile karışacağı manüfaktürler ile birleşebilir. Kristal manüfaktürünün, böylece, cam perdahı ve prinç dökümcülüğü ile birleştiğini görüyoruz; bu sonuncusu, çeşitli cam eşyanın madenî kısımlarını yapmaktadır. Böylece birleştirilmiş çeşitli manüfaktürler, geniş bir manüfaktürün az ya da çok ayrı kısımlarını teşkil etmekle birlikte, aynı zamanda, herbiri kendi içerisindeki işbölümü ile bağımsız süreçlerdir. Manüfaktürün böylece birleşmelerinin sağladığı birtakım üstünlüklere karşın, bu, hiç bir zaman kendi temelleri üzerinde tam bir teknik sistem halini alamaz. Bu, ancak, makine ile yürütülen sanayie dönüşmesiyle olur.

Manüfaktür döneminin başlangıcında, meta üretiminde gerekli-emek süresinin azaltılması ilkesi[46] benimsenmiş ve formüle edilmiştir: geniş ölçüde ve büyük kuvvetlerin uygulanması ile yürütülme zorunluluğu olan bazı basit başlangıç süreçlerinde, şurada burada makine kullanıldığı görülmüştür. Böylece, kâğıt manüfaktürünün başlangıç döneminde, paçavralar, büyük kâğıt değirmenleri ile parçalanmıştır; metal işlerinde, cevher büyük merdanelerle dö-

[46] Bu, başkalarını saymasak bile, W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton, *The Advantages of the East India Trade* ve J. Vanderlint'de görülebilir.

vülmüştür.[47] Roma İmparatorluğu, su çarkları ile, bütün makinelerin ilkel biçimlerinin modelini sağlamıştır.[48]

Elzanaatları dönemi, bize, pusula, barut, matbaa ve otomatik saat gibi büyük buluşları armağan etmişti. Ama, bütünüyle alındığında makine, Adam Smith'in, işbölümüne kıyasla verdiği ikinci derecede rol oynamıştır.[49] 17. yüzyılda makinenin dağınık olarak kullanılması büyük önem taşır, çünkü zamanın büyük matematikçilerine, mekanik bilimin yaratılmasında pratik bir temel, itici bir kuvvet sağlamıştır.

Çok sayıda parça-işçinin birleşmesi ile oluşan kolektif işçi, manüfaktür döneminin kendisine özgü makinesidir. Bir meta üreticisinin sırayla yaptığı ve üretim sırasında birbirine eklenip karışan çeşitli işlemler, onda çeşitli yeteneklerin bulunmasını ister. İşlemlerin birinde fazla güç, diğerinde fazla maharet, bir diğerinde fazla dikkat harcanması gerekirdi; ama, aynı bireyin bütün bu niteliklere eşit ölçüde sahip olması olanaksızdı. Manüfaktürün, çeşitli işlemleri ayırmasından, bağımsızlaştırmasından sonra işçiler, ağır basan niteliklerine göre bölündüler, sınıflandılar ve gruplandılar. Eğer bunların doğal yetenekleri, bir yandan, işbölümünün üzerinde yükseldiği temel ise, öte yandan, manüfaktür ortaya çıkar çıkmaz, bunlarda, mahiyeti itibariyle uygun, ancak sınırlı ve özel işlevleri olan yeni güçler geliştirir. Kolektif işçi, şimdi, aynı yetkinlik derecesinde olmak üzere, üretim faaliyetinin gerektirdiği bütün niteliklere sahiptir ve, bunları, özel işçiler veya işçi gruplarından oluşan bütün organlarına sadece kendi özel işlerini

[47] 16. yüzyılın sonuna kadar Fransa'da, cevherin dövülüp yıkanması için hâlâ havan ve kalbur kullanılıyordu.

[48] Makine gelişiminin tüm tarihi, tahıl değirmenlerinin tarihi ile belirlenebilir. İngiltere'de fabrika, hâlâ *"mill"* ("değirmen")dir. Almanya'da bu yüzyılın ilk on yılındaki teknolojik yapıtlarda yer alan *"mühle"* terimi, yalnızca doğa kuvvetleriyle hareket ettirilen bütün makineler için değil, aynı zamanda, aygıt yapısı itibariyle makinenin uygulandığı bütün manüfaktürlerde bugün de kullanılmaktadır.

[49] Bu yapıtın dördüncü cildinde daha ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Adam Smith, işbölümü ile ilgili tek bir önerme getirmemiştir. Bununla birlikte, manüfaktür döneminin sözcüğün tam anlamıyla ekonomi politikçisi olarak ona özellik kazandıran şey, işbölümü konusuna ağırlık vermesidir. Onun makineye ikinci derecede bir rol tanımış olması, modern mekanik sanayiinin başlangıcında Landerdale ve daha sonraki dönemde Ure tarafından polemik konusu edilmesine yol açmıştır. A. Smith, ayrıca, parça-işçisinin de bizzat faal bir rol oynadığı, iş aletlerinin farklılaşması ile, yeni makinelerin bulunmasını da birbirine karıştırır; bu sonuncuda rol oynayan manüfaktür işçileri değil, bilgi sahibi kişiler, zanaatçılar ve hatta köylülerdir. (Brindley.)

yaptırmak suretiyle en ekonomik biçimde harcar.[50] Parça-işçinin tek yanlılığı ile eksiklikleri, kolektif emeğin bir parçası haline gelince, yetkinleşir.[51] Tek bir işi yapma alışkanlığı onu, hiç bir hata yapmayan bir araç haline getirirken, işleyişin bütünüyle ilişkisinde, bir makine parçasının düzeni ile çalışmaya zorlar.[52]

Kolektif işçinin, hem basit hem karmaşık, hem yüksek hem düşük düzeyde işlevleri olduğu için, üyeleri olan bireysel işgüçlerinin de farklı eğitim dereceleri ve dolayısıyla farklı değerleri olması gerekir. Manüfaktür, bunun için, işgüçlerinde bir kademelenmeye ve buna uygun bir ücret ıskalasının saptanmasına yolaçar. Bir yandan bireysel işçiler, hayatları boyunca sınırlı bir işleve ayrılır ve bağlanırken, öte yandan da, kademelerdeki çeşitli işlemler, bunların doğal ve sonradan edindikleri yeteneklerine göre bu işçiler arasında bölüştürülmüş olur.[53] Bununla birlikte, her üretim süreci, herkesin yapabileceği bazı basit el işlemlerini gerektirir. Bu işlemler de, şimdi, faaliyetin daha önemli anlarıyla bağları çözülmüştür ve özel olarak bu işe atanmış işçilerin ayrı işlevleri içerisinde katılaşmıştır. Böylece manüfaktür, el attığı bütün zanaatlarda, bu zanaatların hiç barındırmdığı ve adına vasıfsız işçiler denilen bir sınıf yaratır. Tek yanlı bir uzmanlaşmayı, insa-

[50] "Manüfaktür patronu, yapılacak işi, herbiri farklı derecede hüner ve güç isteyen çeşitli süreçlere bölmekle, her sürecin tam gerektirdiği miktarda hüner ve güç satınalabilirdi; oysa eğer bütün iş tek bir işçi tarafından yapılsaydı, bu kimsenin, işin gerektireceği en ince işlemleri yapabilecek hünere ve gene işin gerektireceği en yorucu işlemleri yapabilecek güce sahip olması gerekirdi." (Ch. Babbage, *l.c.*, bölüm XIX.)

[51] Örneğin, bazı kasların anormal derecede gelişmesi, kemiklerin eğrilmesi vb. gibi.

[52] Soruşturma kurulu üyelerinden birisinin, bir cam yapımevinin genel yöneticisi olan Mr. Wm. Marshall'a sorduğu, gençlerin çalışmalarında düzenliliğin nasıl sağlandığı şeklindeki sorusuna, yönetici çok doğru olarak şu yanıtı vermiştir: "İşlerini ihmal etmeleri olanaksızdır; bir defa işe başlayınca devam edip gitmek zorundadırlar; bunlar tıpkı bir makinenin parçaları gibidirler." (*Children's Empl. Comm., 4th Rep.*, 1865, s. 247.)

[53] Dr. Ure, modern makine sanayiini göklere çıkarttığı yapıtında, manüfaktürün kendine özgü niteliklerini, konuya onun polemikçi ilgisiyle yaklaşmayan daha önceki iktisatçılardan ve hatta matematikçi olarak kendisinden çok daha üstün olmakla birlikte, makine sanayiini yalnız manüfaktür açısından ele alan Babbage gibi çağdaşlarından daha kesin bir biçimde ortaya koyar. Ure der ki: "Bu ayrımın yapılması ... her işçiye kendiliğinden bir değer ve fiyat biçilmesi, işbölümünün esasını teşkil eder." Öte yandan, o, bu bölünmeyi, "işlerin, insanın farklı yeteneklerine uydurulması" diye tanımlar ve nihayet, manüfaktür sisteminin bütününü, "işbölümü ya da işin derecelere ayrılması sistemi" ve "işin maharet derecelerine bölünmesi" vb. olarak nitelendirir. (Ure, *l.c.*, s. 19-23 *passim*.)

nın tüm çalışma kapasitesi aleyhine olmak üzere yetkinleştirdiği gibi, her türlü gelişmeden yoksunluğu da bir uzmanlık haline getirir. Kademeli derecelenmenin yanısıra, işçiler arasında, vasıflı ve vasıfsız diye basit bir ayrım başlar. Bunların ikincisi için, çıraklık masrafı ortadan kalkar; birincisi için ise, yapılan işin sadeleşmesi sonucu, elzanaatçısına kıyasla yapılan masraf azalır. Her iki halde de işgücü değeri düşer.[54] İş-sürecinin çözülmesi sonucu, elzanaatlarında ya pek az yeri olan ya da hiç olmayan yeni ve ayrıntılı görevlerin ortaya çıkması halinde, bu durum, sözü edilen yasanın dışında sayılır. Çıraklık dönemi eğitim masraflarının ortadan kalkması ya da azalması sonucu işgücü değerindeki düşüş, kapitalist yararına artı-değerde bir artış demektir; çünkü işgücünün yeniden üretimi için gerekli-emek süresini kısaltan her şey, artı-emek alanını genişletir.

DÖRDÜNCÜ KESİM. — MANÜFAKTÜRDE İŞBÖLÜMÜ VE TOPLUMDA İŞBÖLÜMÜ

Önce manüfaktürün kökenini, sonra onun basit unsurlarını, daha sonra parça-işçi ve aletlerini ve en sonunda da işleyişin bütününü inceledik. Şimdi de, manüfaktürdeki işbölümü ile, her türlü meta üretiminin temelini teşkil eden toplumsal işbölümü arasındaki ilişkiye şöyle bir değineceğiz. Sadece emeği gözönünde bulundurursak, toplumsal üretimin ana bölümlerine ya da *genera* —yani tarıma ve sanayie— ayrılmasına, genel işbölümü; ve bu ailelerin, türlere ve alt-türlere ayrılmasına özel işbölümü; işyeri içersindeki işbölümüne de tekil, ya da parça-işbölümü diyebiliriz.[55]

[54] "Tek bir nokta üzerinde pratik yaparak kendisini yetkinleştirme olanağı sağlanan her zanaatçı daha cuuz bir işçi haline geldi." (Ure, *l.c.*, s. 19.)

[55] "İşbölümü, birbirinden son derece farklı işlerin birbirlerinden ayrılmalarıyla başlar; manüfaktürde olduğu gibi, birkaç işçi, bir ve aynı ürünün hazırlanması işlemini aralarında bölüşürler." (Storch, *Cours d'Econ. Pol.*, Paris Edn., c. I, s. 173.) "*Nous rencontrons chez les peuples parvenus à un certain degre de civilisation, trois genres de divisions d'industrie: la premiére, que nous nommons générale, amène la distinction des producteurs en agriculteurs, manufacturiers et commerçants, elle se rapporte aux trois branches principales d'industrie nationale; la seconde, que l'on pourrait appeler speciale, est la division de chaque genre d'industrie en espéces. ... La trosiéme division d'industrie, celle enfin que l'on devrait qualifier du titre de division de besogne ou de travail proprement dit, est celle qui s'établit dans les arts et les métiers séparés ... pui s'établit dans la plupart des manufactures et des ateliers.*" ["Uygarlığın belli bir derecesine erişmiş halklarda, üç türlü

Toplumdaki işbölümü ve buna uygun olarak bireylerin belli işlere bağlanması, tıpkı manüfaktürdeki işbölümü gibi, karşıt çıkış noktalarından hareketle gelişirler. Bir aile içersinde* ve daha sonraki gelişmelerle bir kabile içerisindeki işbölümü, cins ve yaş farklarına, sırf fizyolojik temele dayanan doğal bir işbölümü meydana gelir; bu işbölümü, alanını, topluluğun yayılması, nüfusun artması, ve özellikle, çeşitli kabileler arasındaki çatışmalar sonucu bir kabilenin diğerinin boyunduruğu altına girmesiyle genişletir. Öte yandan, daha önce de işaret ettiğim gibi, ürünlerin değişimi, çeşitli ailelerin, kabilelerin, toplulukların birbirleriyle temasa geldikleri noktalarda başlar; çünkü uygarlığın başlangıcında, birbirlerinin karşısına bağımsız olarak çıkan, bireyler değil, aileler, kabileler ve benzeri topluluklardır. Çeşitli topluluklar, kendi doğal çevrelerinde, farklı üretim araçları ve farklı yaşama araçları bulurlar. Böylece, üretim biçimleri, yaşayışları ve ürünleri farklı olur. İşte bu kendiliğinden gelişen farklılıklar, çeşitli toplulukların temasa gelmesiyle ürünlerin karşılıklı olarak değişimine, ve dolayısıyla bu ürünlerin giderek metalara dönüşmesine yolaçar. Değişim, üretim alanları arasında farklılıklar yaratmaz, sadece bu çeşitli şeyler arasında ilişki kurarak, bunları, genişlemiş bir toplumun ortak üretiminin azçok birbirine bağlı dalları haline getirir. Burada toplumsal işbölümü, aslında birbirinden farklı ve bağımsız üretim alanları arasındaki değişimden doğar. Fizyolojik işbölümünün çıkış noktası olduğu halde ise, birbirine kenetli bir bütünün özel organları, her şeyden önce, yabancı topluluklar ile meta alışverişi nedeniyle gevşeyerek koparlar, ve öylesine bağımsız hale gelirler ki, çeşitli çalışma alanlarını birbirine bağlayan tek bağ, ürünlerin meta olarak birbiriyle değişilmesi olur. Bu durumda, daha önce bağımsız olanın bağımlı hale gelmesi, diğer durumda ise, daha önce bağımlı olanın bağımsızlaşmasıdır.

sanayi bölümü görüyoruz: genel adını verdiğimiz birincisi, ulusal sanayiin başlıca üç koluna tarımsal, elyapımcısı ve ticarî üreticiler ayrımına uygun düşer; özel ad verilebilecek olan ikincisi, her cins sanayi türünün bölünmesidir. ... Sanayiin üçüncü, nihayet asıl çalışma ya da işbölümü adıyla nitelendirilebilecek olan bölümü de, ayrı ayrı sanat ve mesleklerde yapımevi ve atelyelerin çoğunda gerçekleşen bölümdür."] (F. Skarbek, *l.c.*, s. 84, 86.)

* *Üçüncü Almanca baskıya not.* — İnsanlığın ilkel durumları üzerinde daha sonra derinlemesine yaptığı incelemeler, yazarı, başlangıçta ailenin gelişerek kabile halini almadığı, tersine, kabilenin kan ve hısımlığına dayanan insan topluluğunun ilk ve kendiliğinden gelişmiş şekli olduğu ve kabile bağının gevşemeye başlaması ile birlikte, daha sonraları, ailenin pek çok ve çeşitli şekillerinin geliştiği sonucuna götürmüştür. — *F.E.*

İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temeli, kent ile kır arasındaki ayrılıktır.[56] Toplumun bütün ekonomik tarihinin, bu antitezlerin hareketinde özetlendiği söylenebilir. Bununla birlikte, biz şimdilik bu konu üzerinde durmayacağız.

Nasıl ki, manüfaktürde işbölümü için aynı zamanda çalıştırılan belli sayıda işçi maddî önkoşulu teşkil ederse, toplumda da işbölümünün gerekli koşulu —burada, tek bir işyerinde çok sayıda işçi toplanmasına tekabül eden— nüfus büyüklüğü ve yoğunluğudur.[57] Ne var ki, bu yoğunluk azçok göreli bir şeydir. Nüfusu nispeten seyrek olan ama ulaştırma ve haberleşme araçları gelişmiş bir ülke, bu araçları gelişmemiş daha fazla nüfuslu bir ülkeden daha yoğun nüfusa sahip olur; bu anlamda Amerika Birliğinin kuzey eyaletleri, örneğin, Hindistan'dan daha yoğun nüfusa sahiptir.[58]

Meta üretimi ile dolaşımı, kapitalist üretim biçiminin genel önkoşulu olduğu için, manüfaktürde işbölümü, toplum ölçüsündeki işbölümünün daha önce belli bir gelişme düzeyine ulaşmasını gerektirir. Buna karşılık, manüfaktürdeki işbölümü, toplumdaki işbölümü üzerinde etkili olur ve onu hem geliştirir, hem de çoğaltır. İş aletlerinin farklılaşması ile birlikte, bu aletleri üreten sanayiler gitgide daha farklılaşmış hale gelir.[59] Eğer manüfaktür sistemi, daha önce ötekilerle esas ya da ikincil sanayi olarak ilişki içersinde olan tek bir üretici ile yürütülen bir sanayie el atarsa, bu sanayi kolları arasındaki ilişkiler derhal kopar ve bağımsız hale gelirler. Eğer, bir meta üretiminde, belirli bir aşamaya el atarsa,

[56] Sir James Steuart, bu konuyu en iyi ele alan iktisatçıdır. *Ulusların Zenginliği*'nden on yıl önce yayınlanan kitabının bugün bile ne kadar az tanındığı şu olaydan da anlaşılmaktadır ki, Malthus'un hayranları, onun nüfus konusundaki yapıtının, sırf büyük laflar ettiği bölüm dışında, Steuart'dan ve daha az olmak üzere de Wallace ile Townsend'den yaptığı aktarmalar ile dolu olduğunu bile bilmiyorlar.

[57] "Hem toplumsal ilişkiler ve hem de emeğin verimini artırıcı bir güçler bileşimi için uygun düşen belirli bir nüfus yoğunluğu vardır." (James Mill, *l.c.*, s. 50.) "İşçi sayısı büyüdüğü zaman, toplumun üretken gücü, bu artışla aynı oranda yükselir ve işbölümünün etkisiyle çoğalır." (Th. Hodgskin, *l.c.*, s. 125, 126.)

[58] 1861 yılından sonra pamuğa karşı artan büyük talep sonucu pamuk üretimi, Hindistan'ın nüfusu yoğun bazı bölgelerinde, pirinç yetiştirilmesi aleyhinde genişledi. Bu yüzden yer yer kıtlık başgösterdi ve ulaştırma araçlarındaki yetersizlik, bir bölgedeki pirinç yokluğunun başka bir bölgeden getirilecek pirinçle karşılanmasını engelliyordu.

[59] Böylece mekik yapımı, daha 17. yüzyılda Hollanda'da özel bir sanayi kolu halini aldı.

üretimin diğer aşamaları, bir o kadar bağımsız işkolu haline gelir. Son şeklini almış bir malın, sadece birkaç parçasının bir araya getirilmesiyle meydana geldiği hallerde, bu parça parça işlemlerin, gerçek ve ayrı ayrı elzanaatları haline gelebileceği daha önce belirtilmişti. Manüfaktürde işbölümünü daha yetkin biçimde yürütebilmek için, üretimin tek bir kolu, kullandığı hammaddenin çeşitliliğine ya da, bir ve aynı hammaddenin girebileceği çeşitli şekillere göre, birçok ve bir ölçüde de tamamen yeni manüfaktürlere bölünür. Buna uygun olarak yalnız Fransa'da, 18. yüzyılın ilk yarısında, 100 farklı türde ipekli kumaş dokunmuş ve Avignon'da, "her çırağın kendisini yalnız tek bir çeşit kumaşa vermesi, birkaç çeşit kumaşın hazırlanmasını aynı zamanda öğrenmemesi", yasa halini almıştır. Belli üretim kollarını, ülkenin belli bölgelerinde yoğunlaştıran bölgesel işbölümü, her özel olanaktan yararlanan manüfaktür sisteminden taze bir dürtü kazanır.[60] Her ikisi de, manüfaktür döneminin genel varoluş koşulları içerisinde olan sömürge sistemi ile dünya piyasalarının açılması, toplumda işbölümünün gelişmesi için zengin malzeme sağlar. İşbölümünün, toplumun yalnız ekonomik değil diğer alanlarını da nasıl sardığını ve her yerde, insanı uzmanlaştırma ve türlere ayırma sisteminin temellerini nasıl attığını, ve Adam Smith'in ustası A. Ferguson'a, "Köle bir ulus yaratıyoruz, özgür vatandaş kalmıyor"[61] diye feryat ettiren, insandaki, tek bir yetinin diğerleri aleyhine nasıl geliştiğini göstermeye devam etmenin yeri burası değildir.

Toplumun içerisindeki işbölümü ile bir işyeri içerisindeki işbölümü arasında sayısız benzerlikler ve bağlar olsa bile, bunlar, yalnız derece bakımından değil, ama aynı zamanda tür bakımından da ayrıdırlar. Benzerliğin en tartışma götürmediği yer, çeşitli işkollarını birleştiren görünmeyen bir bağın varolduğu hallerdir. Örneğin, hayvan yetiştirici ham deri üretir, derici bu ham deriden deri yapar ve ayakkabıcı da kundura. Burada, herbirinin ürettiği şey, hepsinin birleşmiş emeklerinin ürünü olan son biçime doğru atılmış birer adımdan başka bir şey değildir. Ayrıca, hayvan

[60] "İngiliz yünlü dokuma manüfaktürü birkaç kısma ya da kola ayrılmış olup, kendilerine özgü yerlere yerleşmiştir ve buralarda tek ya da başlıca iş haline gelmişlerdir: ince kumaşlar Somersetshire'da, kaba kumaşlar Yorkshire'da, çift enli kumaşlar Exeter'de, ipekliler Sudbury'de, krepler Norwich'de, yarı-yünlü kumaşlar Kendal'da, battaniyeler Whitney'de, vb." (Berkeley, *The Querist*, 1751, § 520.)

[61] A. Ferguson, *History of Civil Society*, Edinburgh, 1767, kısım IV, kesim II, s. 285.

yetiştiriciye, dericiye ve ayakkabıcıya, üretim araçları sağlayan çeşitli işkolları vardır. Şimdi burada Adam Smith ile birlikte, yukarıdaki toplumsal işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasındaki farkın tamamen öznel olduğu, manüfaktürde, bir bakışta bir yığın işlemin aynı yerde yapıldığını gören bir gözlemci için, verilen örnekte olduğu gibi geniş bir alana yayılmış ve her işkolunda çok sayıda insanın çalıştığı toplumda bu bağın belirsizleşmesinden ileri geldiği düşünülebilir.[62] Peki öyleyse, hayvan yetiştiricisi ile dericinin ve ayakkabıcının bağımsız emekleri arasındaki bağı oluşturan şey nedir? Bu bağı sağlayan şey, hepsinin ürününün meta olmasıdır. Bu durumda, manüfaktürdeki işbölümünü karakterize eden nedir? Parça-işçinin meta üretmemesi gerçeğidir.[63] Ancak parça-işçilerin hepsinin ortak ürünü meta halini almaktadır.[64] Top-

[62] Asıl manüfaktürde işbölümü daha fazlaymış gibi görünür, diyor, çünkü, "çeşitli işkollarında çalıştırılan herkes, çoğu kez aynı iş yerinde bir araya getirilebilir ve bir gözcünün denetimi altına sokulabilir. Oysa, büyük halk kitlesinin geniş gereksinmelerini karşılayan büyük manüfaktürlerde (!) tersine, her işkolunda o kadar fazla işçi çalıştırılmaktadır ki, bunların aynı işyerinde bir araya toplanmaları olanaksızdır ... işbölümü o kadar açık değildir." (A. Smith, *Wealth of Nations*, c. I, bölüm I.) Aynı bölümde, "Uygar ve ilerleme yolunda olan bir ülkede, en sıradan bir zanaatçının ya da gündelikçinin sahip olduğu şeylere bakınız" vb. sözleri ile başlayan ve sonra sıradan bir işçinin gereksinmelerini karşılamak için ne kadar çok sayıda ve türde sanayilerin katkıda bulunduğunu anlatan ünlü pasaj, neredeyse sözcüğü sözcüğüne, B. de Mandeville'in, *Fables of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits* yapıtında koyduğu notlardan kopya edilmiştir. (Birinci baskı, notsuz, 1706; notlu baskı, 1714.)

[63] "Artık ortada, bireysel işçinin emeğinin doğal karşılığı diyeceğimiz bir şey kalmadı. Her işçi bir bütünün yalnız bir kısmını üretmekte ve her kısım kendi başına bir değer ya da yarar taşımadığı için, işçinin elkoyup da, "İşte bu benim ürünüm, bunu ben kendime alakoyacağım" diyebileceği bir şey yoktur." (*Labour Defended against the Claims of Capital*, Lond. 1825, s. 25.) Bu hayranlık verici yapıtın yazarı, yukarda sözünü ettiğim Th. Hodgskin'dir.

[64] Toplumdaki işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasındaki bu ayrımı Yankee'ler gözleriyle de görmüş oldular. İçsavaş sırasında Washington'un koyduğu vergilerden bir tanesi de, "bütün sanayi ürünlerine" konulan %6 resimdi, Soru: Sanayi ürünü nedir? Yasa koyucunun yanıtı: Bir şey "yapıldığı zaman" üretilmiş olur, ve satışa hazır olduğu zaman yapılmış olur. Şimdi pek çok örnekten bir tanesi New York ve Philadelphia'lı manüfaktürcüler eskiden şemsiyeyi her türlü parçası ile birlikte "yaparlardı". Ama bir şemsiye, birçok parçaların *mixtum compositum* ["karmaşık bileşimi"] olduğu için, yavaş yavaş bu parçalar, ayrı ayrı yerlerde bağımsız olarak yürütülen, çeşitli ayrı sanayilerin ürünleri haline geldiler. Ve bunlar, bir araya takıldıkları şemsiye manüfaktürüne ayrı metalar olarak girdiler. Yankee'ler, böylece bir araya getirilen mallara, "birleşik mallar" adını verdiler ve bu ad, bir vergiler birleşimi için tam uygun olan addı. Çünkü şemsiye "birleşimi" önce tek tek parçalarının fiyatı üzerinden %6, sonra da toplam fiyatı üzerinden tekrar %6 vergilendirilmiş oluyordu.

lumdaki işbölümü, çeşitli sanayi kollarının ürünlerinin satınalınması ve satışı ile doğduğu halde, bir atelyedeki parça işlemler arasındaki bağlantı, çeşitli işçilerin işgüçlerini, bunları ortak işgücü olarak çalıştıracak bir kapitaliste satışları ile meydana gelir. İşyerinde işbölümü, üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde toplanması anlamını taşır; toplumda işbölümü ise bunların, bağımsız birçok meta üreticisi arasında dağılması anlamını içerir. İşyerinde, oranlılığın tunç yasası, belli görevlere belli sayıda işçinin ayrılınasını zorunlu kılar, oysa işyeri dışında, toplumda, üreticiler ile üretim araçlarının çeşitli sanayi kolları arasındaki dağılımında raslantılar ile keyfilik büyük rol oynar. Çeşitli üretim alanlarının, aralarında bir denge kurulması için devamlı bir eğilim gösterdikleri doğrudur: çünkü, bir yandan, her meta üreticisi, belirli bir toplumsal gereksinmeyi karşılamak için bir kullanım-değeri üretmek durumunda iken, ve bu gereksinmelerin büyüklüğü nicel olarak değişirken, gene de, bunlar arasındaki orantıyı uygun bir sistem haline getiren bir iç bağ vardır, ve bu sistem kendiliğinden doğup gelişir; öte yandan, metaların değer yasası, toplumun elinde mevcut işzamanından ne kadarını özel bir meta türü için harcayabileceğini nihaî olarak belirler. Ama, çeşitli üretim alanlarının denge durumuna gelme yolunda gösterdiği bu sürekli eğilim, ancak bu dengenin durmadan bozulmasına karşı bir tepki biçiminde kendini gösterir. Bir işyerinde, işbölümünün dayandığı *a priori** sistem, düzenli olarak yürüdüğü halde, toplumdaki işbölümünün de, doğanın zorladığı, üreticilerin yasa tanımayan keyfiliklerini denetleyen, ve pazar fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında kendini belli eden *a posteriori*** bir sistem halini alır. İşyerinde işbölümü, kapitaliste ait bir işleyişin sadece bir parçasından başka bir şey olmayan insanlar üzerinde onun tartışma götürmez otoritesi demektir. Toplumdaki işbölümü ise, rekabetin otoritesinden başka otorite, karşılıklı çıkarların yarattığı baskıdan başka zorlayıcı bir güç tanımayan bağımsız meta-üreticilerini temasa getirir; tıpkı hayvanlar âleminde *bellum omnium contra omnes'*-in,*** azçok her türün varoluş koşullarını sürdürmesi gibi. İşçiyi hayatı boyunca tek bir parça işleme bağlayan ve onu tümüyle sermayenin boyunduruğu altına sokan işyerindeki işbölümünü, üretkenliği artıran emeğin bir örgütlenmesi olarak gökle-

* Önsel. —*ç*.
** Sonsal. —*ç*.
*** Herkesin herkese karşı savaşı. —*ç*.

re çıkaran burjuva kafası — ki bu aynı burjuva kafası, üretim sürecinin toplumsal bir denetim ve düzen altına alınması yolundaki bilinçli her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin sınırsız gücü gibi kutsal şeylerin çiğnenmesi olarak yerin dibine batırmaktadır. Fabrika sisteminin tutkulu savunucularının, toplumsal emeğin genel bir örgütlenmesine karşı, böyle bir şeyin bütün toplumu muazzam bir fabrikaya dönüştüreceğini öne sürmekten öteye bir şey bulup söylememeleri, çok ilginç bir durumdur.

Kapitalist üretim biçimine dayanan bir toplumda, toplumsal işbölümünde anarşi, işyerindekinde ise zorbalık, birbirlerinin karşılıklı koşulları ise, işkollarının kendi gelişmeleri sonucu birbirlerinden ayrıldığı, billurlaştığı ve nihayet yasayla devamlı bir hal aldığı çok eski toplum biçimlerinde, tam tersine, bir yandan toplumsal işin bir plan ve zorunlu bir düzen içerisinde yürütüldüğü bir örgütlenme örneğini, öte yandan, işyeri içerisinde, işbölümünün ya hiç bulunmadığını ya da olsa olsa, güdük, dağınık ve raslansal bir gelişme düzeyinde bulunduğunu görüyoruz.[65]

Bazıları bugüne kadar gelen küçük ve son derece eski Hint toplulukları, ortaklaşa toprak sahipliğine, tarım ile elzanaatlarının birbirine karışımına, yeni bir topluluğun kuruluşunda hazır ve katılaşmış bir plan ve program hizmetini gören değişmeyen bir işbölümüne dayanır. 100 ilâ birkaç bin *acre*'lık bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün teşkil ederler ve kendileri için gerekli bütün şeyleri üretirler. Ürünlerin esas kısmı topluluğun doğrudan kullanımı içindir, ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, meta değişimi ile oluşan işbölümünden bağımsızdır. Ancak ürün fazlası meta halini alabilir ve hatta bunun bir kısmı, bilinemeyecek kadar eski zamanlardan beri belli bir miktarda aynî rant biçiminde devletin eline geçtikten sonra ancak meta halini alır. Bu toplulukların yapısı, Hindistan'ın çeşitli bölgelerine göre değişir. Bunların en basit biçiminde, toprak ortaklaşa işlenir ve ürün üyeler arasında

[65] *"On peut ... établir en régle générale que moins l'autorité presidé à la division du travail dans l'intérieur de la sociéte, plus la division du travail se développe dans l'intérieur de l'atelier et plus elle y est soumise à l'autorité d'un seul. Ainsi l'autorité dans l'atelier et celle dans la société, par rapport à la division du travail, sont en raison inverse l'une de l'uatre."* ["Hatta genel kural olarak denilebilir ki, toplum içindeki işbölümü ne denli az otoriteyle yapılırsa, atelye içindeki işbölümü de o denli gelişir ve o denli tek kişinin otoritesi altına girer. Demek ki, atelyedeki otorite ile toplumdaki otorite, işbölümü bakımından, birbirleriyle *ters orantılıdırlar*."] (Karl Marx, *Misére de la philosophie*, s. 130, 131 [Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 141.].)

bölüşülür. Aynı zamanda, iplik eğirme ile dokuma, her ailede yardımcı zanaatlar olarak yapılır. Tek ve aynı işle uğraşan yığınların yanısıra, hem yargıç, hem polis ve vergi toplayıcı görevlerini yerine getiren "mukim-başı", toprağın ekimi ve bununla ilgili her şeyi kaydeden bir sayman; suçluları koğuşturan ve gezgin yabancıları koruyarak bitişik köye kadar bunlara yoldaşlık eden bir görevli memur; sınırları komşu topluluklara karşı koruyan bir sınır koruyucusu; sulama işleri için ortak depolardan su dağıtan bir su-gözcüsü; dinî hizmetleri yürüten bir budist rahip; kum üzerinde çocuklara okuma yazma öğreten bir öğretmen; tohum ekme ile hasat ve her türlü tarımsal işler için uğurlu ve uğursuz günleri ilân eden bir takvim rahibi ya da müneccim; tarım araçlarını yapan ve tamir eden bir demirci ile marangoz; köyün bütün toprak kaplarını yapan bir çömlekçi; bir berber ile giyecekleri yıkayan bir çamaşırcı; bir kuyumcu ile, bazı topluluklarda kuyumcunun, bazılarında öğretmenin yerini alan bir ozan bulunur. Bu bir düzine insanın bakımı, bütün toplum tarafından yapılır. Nüfus artınca, boş bir toprak üzerinde aynı modele uygun yeni bir topluluk kurulur. Bütün işleyiş, sistemli bir işbölümü gösterir, ama manüfaktürde olduğu gibi bir işbölümü olanaksızdır, çünkü demirci ile marangoz vb. ancak değişmeyen bir piyasa bulabilir, ve olsa olsa köyün büyüklüğüne göre, bu zanaatçılardan bir yerine iki-üç kişi olabilir.[66] Toplulukta işbölümünü düzenleyen yasa, bir doğa yasasının karşı konulmaz otoritesi ile işler, aynı zamanda, her zanaatçı, demirci, marangoz ve diğerleri, işyerlerini, zanaatçılarının bütün işlerini, zorlayıcı, geleneksel olarak ama bağımsız ve üstlerinde herhangi bir otorite olmaksızın yürütürler. Durmadan kendisini aynı biçim içersinde üreten ve raslansal olarak yokedildiği zaman da aynı yerde ve aynı adla[67] yeniden türeyen bu kendi kendine yeterli topluluklardaki üretim için örgütlenme sadeliği — bu

[66] Lieut.-Col. Mark Wilks, *Historical Sketches of the South of India*, Lond. 1810-17, c. I,. s. 118-20. Hint topluluklarının çeşitli şekillerinin iyi bir betimlemesi George Campbell'in *Modern India*, Lond. 1852, adlı yapıtında bulunabilir.

[67] "Bu ülkenin yerlileri bu basit biçim altında ... çok eski zamanlardan beri yaşamışlardır. Köylerin sınırları ancak pek az hallerde değişmiştir; köyler, zaman zaman, savaş, kıtlık ve hastalık nedeniyle hasar görmüş ve hatta yanıp yıkılmışsa da, aynı ad, aynı sınırlar, aynı ilişkiler ve hatta aynı aileler yüzyılarca sürüp gitmiştir. Krallıkların parçalanması ve bölünmesi köy halkını hiç ilgilendirmez; köy bütünüyle kaldığı sürece köyün hangi iktidara bırakıldığı ya da hangi hükümdarın eline geçtiği hiç umurlarında değildir; iş ekonomisi aynen devam eder." (Th. Stamford Raffles, Cava valisi müteveffa yardımcısı, *The History of Java*, London 1817, c. I, s. 285.)

sadelik, Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtarını verir; bu değişmezlik, Asyatik devletin sürüp giden dağılmaları, yeniden kurulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karşıtlık teşkil eder. Toplumun ekonomik unsurlarının yapısı, politik gökyüzündeki fırtına bulutlarının etkisi dışındadır.

Lonca kuralları, daha önce de belirttiğim gibi, tek bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlemişti. Üstelik, bu usta, ustası olduğu zanaat dışındaki alanlardan kalfa çalıştıramazdı. Loncalar, temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi olan tüccar sermayesinin her müdahalesini şiddetle geri itmişlerdir. Bir tüccar, her türlü metaı satınalabilirdi, ama bir meta olarak emek satınalamazdı. Ona, sadece, elzanaatı ürünlerinin bir dağıtıcısı olarak gözyumuluyordu. Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, mevcut loncalar ya aralarında türlere bölünüyor, ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu; ama bütün bunlar, çeşitli elzanaatlarını tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu. Demek oluyor ki, lonca örgütü, manüfaktürün varolması için maddî koşulları yaratmada, elzanaatlarının ayrılmasına, ve yetkinleşmesine ne kadar yardımcı olursa olsun, işyerinde işbölümüne olanak vermemiştir. Tümüyle alınırsa, emekçi ve onun üretim araçları, salyangoz ile kabuğu gibi, yakın bir birlik içerisinde kalmışlar ve böylece manüfaktürün başlıca temeli olan, emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır.

Toplum ölçüsünde işbölümü, meta değişimi ile meydana gelsin veya gelmesin, birbirinden çok farklı toplumsal ekonomik kuruluşlarda ortak bir şekildir, oysa manüfaktürde uygulandığı şekliyle, işyerindeki işbölümü ancak kapitalist üretim biçimine özgü bir durumdur.

BEŞİNCİ KESİM. — MANÜFAKTÜRÜN KAPİTALİST NİTELİĞİ

Daha fazla sayıda işçinin tek bir kapitalistin denetimi altında bulunması, genellikle elbirliğinin olduğu gibi özellikle manüfaktürün de doğal başlangıç noktasıdır. Ama manüfaktürdeki işbölümü, işçi sayısındaki bu artışı teknik bir zorunluluk haline getirir. Bir kapitalistin çalıştırmak zorunda olduğu asgarî işçi sayısı, burada, daha önce yerleşmiş işbölümü ile belirlenir. Öte yandan, daha ileri bir işbölümünün sağlayacağı üstünlüklerden yararlanmak için, sa-

dece işçi sayısını artırmak yetecektir ve bu da ancak çeşitli parça gruplarına eklenen katlarla yapılabilir. Ama, kullanılan sermayenin değişen kısmındaki artış, değişmeyen kısımında da bir artışı zorunlu kılar; işyerlerinde, araç ve gereçlerde vb. ve özellikle hammaddede duyulan gereksinme, işçi sayısından daha büyük bir hızla artış gösterir. Belli bir sürede, belli büyüklükte emek tarafından tüketilen hammadde miktarı, emeğin işbölümü sonucu artan üretkenliği oranında fazlalaşır. Bu durumda, her kapitalistin elinde bulundurmak zorunda olduğu asgarî sermaye miktarının durmadan artma zorunluluğu, manüfaktürün yapısından doğan bir yasa oluyor; bir başka deyişle, toplumsal üretim araçları ile gerekli yaşama araçlarının sermayeye dönüşmesi, devamlı genişlemek zorundadır.[68]

Basit elbirliğinde olduğu gibi manüfaktürde de ortaklaşa çalışma organizması, sermayenin bir varoluş biçimidir. Çok sayıda parça-işçilerden oluşan işleyiş, kapitaliste aittir. Bunun için de, emeğin bir birleşiminden doğan üretken güç de, sermayenin üretken gücüymüş gibi görünür. Tam anlamıyla manüfaktür, daha önce bağımsız olan işçileri sermayenin emir ve komutası altına sokmakla kolmaz, ayrıca işçilerin de kendi aralarında kademeli bir derecelenmesine yol açar. Basit elbirliği, bireylerin çalışma biçimini büyük ölçüde değişikliğe uğratmadığı halde, manüfaktür, bunu, baştan sona altüst eder, işgücünü ta kökünden kavrar. İşçinin tek bir işteki hünerini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak, onu, çoğu organlarından yoksun garip bir yaratık haline getirir; bu tıpkı La Plata devletlerinde, sırf derisi ya da yağı için koca hayvanın boğazlanmasına benzer. Sadece parça-işler, farklı bireyler arasında dağıtılmakla kalmaz, bireyin kendisi

[68] "Elzanaatlarının, altbölümlere ayrılması için gerekli sermayenin [yazarın, gerekli tüketim maddeleri ve üretim araçları demesi gerekirdi] toplumda, hazır bulunmuş olması yetmez: bu sermayenin aynı zamanda, işverenlerin elinde, büyük boyutlu işleri yürütebilmelerine yetecek miktarda birikmiş olması gerekir. ... Bölünme ne kadar fazla olursa, belli sayıda işçinin devamlı şekilde çalıştırılmaları, alet, hammadde vb. için daha büyük sermaye yatırımını gerektirir." (Storch, *Cours d'Econ. Polit.*, Paris Ed., c. I, s. 250, 251.) "*La concentration des instruments de production et la division du travail sont aussi inséparables l'une de l'autre que le sont, dans le régime politique la concentration des pouvoirs publics et la division des intérest prives.*" ["Siyasal rejimde, kamu otoritesinin yoğunlaşması ile özel çıkarların bölünmesi ne denli birbirlerinden ayrılmazlar ise, üretim araçlarının yoğunlaşması ve işbölümü de o denli birbirlerinden ayrılmazlar."] (Karl Marx, *l.c.*, s. 134 [*Felsefenin Sefaleti*, s. 144.].)

de, bir parça-işlemin otomatik motoru haline getirilir[69] ve, insanı kendi vücudunun sadece bir parçası yapan Menenius Agrippa'nın saçma masalını gerçekleştirmiş olur.[70] Başlangıçta işçi, sırf meta üretimi için gerekli maddî araçlara sahip olmadığından işgücünü sermayeye satıyordu, oysa şimdi aynı işgücü, sermayeye satılmadıkça hizmet etmez hale gelir. İşlevlerini, ancak, satıştan sonra kapitaliste ait işyerinde bulunan bir çevrede yerine getirebilir. Kendi yaratılışına göre bağımsız bir şey yapma yeteneğini yitiren manüfaktür işçisi, üretken faaliyetini sadece kapitaliste ait işyerinin bir parçası olarak geliştirir.[71] Seçkin kimselerin yüzlerinde Yehova'nın elyazısıyla imzasını taşımaları gibi, işbölümü de, manüfaktür işçisine, sermayenin malı damgasını vurur.

Vahşilerin tüm savaş sanatını kendi kişisel kurnazlığını kullanma haline getirmeleri gibi, bağımsız köylülerle zanaatçıların az da olsa uyguladıkları bilgi, yargı ve irade gibi yetiler, şimdi sadece işyerinin bütünü için gerekli şeyler olur. Üretimde zekâ tek yönde gelişir, çünkü diğer birçok yönlerde yok olmuştur. Parça-işçilerin kaybettikleri, onları çalıştıran sermayede toplanmıştır.[72] İşçilerin karşısına bir başkasının malı ve, egemen bir kuvvet olarak çıkan maddî üretim sürecinin akıl ve zekâ ile ilgili yönleri, manüfaktürdeki işbölümünün bir sonucudur. Bu ayrılma, kapitalistin tek bir işçinin karşısına, birleştirilmiş emeğin bütünlüğünün ve iradesinin temsilcisi olarak çıktığı basit elbirliği ile başlar. İşçiyi, parça-işçi halinde bölük bölük eden manüfaktür içerisinde gelişir. Ve bilimi, emekten farklı üretken bir güç haline getirerek sermayenin

[69] Dugald Stewart, manüfaktür işçilerine, "parça işlerinde kullanılan canlı otomatlar" adını verir. (*l.c.*, s. 318.)

[70] Mercanlarda her birey, aslında, bütün topluluğun midesidir; fakat o topluluğa yiyecek maddesi sağlar, yoksa Romalı patrisyen gibi ondan yiyecek maddesi çekmez.

[71] "*L'ouvrier qui porte dans son bras tout un métier, peut aller partout exercer son industrie et trouver des moyens de subsister; l'autre* [manüfaktür işçisi] *n'est qu'un accessoire qui, separe de ses confréres, n'a plus ni capacité, ni indépendance, et qui se trouve forcé d'accepter la loi qu'on juge à propos de lui imposer.*" ["Kolunda tüm bir mesleği taşıyan işçi, becerisini uygulamak ve yaşama araçları bulmak için her yere gidebilir; öbürü [manüfaktür işçisi], iş arkadaşlarından ayrıldıktan sonra, artık ne yeteneği, ne de bağımsızlığı kalan, ve kendisine yüklenmesi uygun görülen yasayı kabul etme zorunda bulunan bir aksesuardan başka bir şey değildir."] (Storch, *l.c.*, édit, de Pétersb., 1815, c. I, s. 204.)

[72] A. Ferguson, *l.c.*, s. 281: "Diğerinin kaybettiğini, birincisi kazanmış olabilir."

hizmetine veren modern sanayi içerisinde tamamlanır.[73]

Kolektif işçiyi ve onun aracılığı ile sermayeyi toplumsal üretme gücü bakımından zenginleştirmek için, manüfaktürde her işçinin bireysel üretme gücü yönünden yoksullaşması gerekir. "Cahillik, boşinanların olduğu gibi sanayiin de anasıdır. Düşünce ve tasavvur gücü her zaman yanılabilir, ama eli ya da ayağı hareket ettirme alışkanlığı bunların her ikisinden de bağımsızdır. Buna uygun olarak manüfaktürler, akla, düşünceye en az yer verilen ve işyerinin parçaları insan olan bir makine gibi görüldüğü yerlerde en iyi şekilde gelişirler."[74] Gerçekten de, 18. yüzyılın ortalarında bazı manüfaktürlerde, meslek sırrı sayılan belirli işler için, yarı-aptal kimselerin çalıştırılması tercih edilmişti.[75]

"İnsan kavrayışının büyük bir bölümü" diyor Adam Smith, "zorunlu olarak, onların günlük uğraşmalarıyla oluşur. Tüm yaşamı, birkaç basit işlemi yapmakla geçen insanın önünde kavrayışını kullanacak fırsat yoktur. Genellikle böyle bir kimse, bir insanoğlunun olabileceği kadar aptal ve cahil kalır." Parça-işçinin budalalığını anlattıktan sonra şöyle devam ediyor: "Durgun hayatının tekdüzeliği doğal olarak zihinsel atılganlığını da yozlaştırır. Bedenî faaliyetini bile kısırlaştırarak, onu, alışkın olduğu işin dışındaki çalışmalarda, gücünü, canlı ve azimli bir biçimde kullanamaz hale getirir. Böylece, özel zanaatında gösterdiği maharet, onun zihinsel, toplumsal ve mücadeleci yetenekleri pahasına gelişmiş gibidir. Ama bu, her gelişmiş ve uygar toplumda çalışan yoksul halkın, yani halkın büyük çoğunluğunun içine zorunlu olarak yuvarlandığı bir durumdur."[76] Halkın büyük kısmının işbölümü ile tamamen yozlaş-

[73] "Bilim adamı ve üretken işçi, birbirinden çok uzaklaşmış hale geldiler, ve bilim, işçinin elinde, üretken gücünü artırmasına hizmet eden bir araç olarak kalmak yerine ... hemen her yerde emeğin karşısında yer aldı ... adale güçlerini tamamıyla mekanik ve boyun eğici hale sokmak için sistemli olarak onları (işçileri) yanlış yollara saptırdı ve ayarttı." (W. Thompson, *An Inquiry into the principles of the Distribution of Wealth*, London 1824, s. 274.)

[74] A. Ferguson, *l.c.*, s. 280.

[75] J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*, Lond. 1846.

[76] A. Smith, *Wealth of Nations*, c. V., bölüm I, art. II. İşbölümünün sakıncalı etkilerini göstermiş bulunan A. Ferguson'un öğrencisi olarak Adam Smith bu nokta üzerinde çok açıktır. İşbölümünü *ex professo* övdüğü yapıtının giriş bölümünde, ancak bunun toplumsal eşitliğinin kaynağı olduğunu üstünkörü bir biçimde belirtir. Ancak, Devlet Gelirleri üzerine olan 5. kitapta Ferguson yeniden konuşturulmaya başlanır. *Felsefenin Sefaleti*'nde, işbölümünü eleştirmeleri yönünden Ferguson ile A. Smith, Lemontey ve Say arasındaki tarihsel bağıntıyı yeterince açıkladım ve manüfaktürde uygulanan işbölümünün, kapitalist üretim bi-

masının önüne geçmek için A. Smith, halkın devlet tarafından eğitilmesini öğütler; ama bu eğitim çok dikkatli ve yeter dozlarda olacaktır. A. Smith'in Fransızca çevirmeni ve yorumcusu olup birinci Fransız İmparatorluğu sırasında çok doğal olarak senatörlüğe yükselen G. Garnier, gene çok doğal olarak bu noktada ona karşı çıkıyor. Kitlelerin eğitiminin, işbölümünün ilk yasası ile birlikte "bütün toplumsal sistemimize" aykırı olduğunu şiddetle savunur. "Diğer bütün işbölümlerinde olduğu gibi" diyor G. Garnier, "el-işi ile kafa-işi[77] arasındaki işbölümü, toplum [sermaye, toprak mülkiyeti ve onların devleti için haklı olarak bu terimi kullanıyor] zenginleştiği oranda belirgin ve kesin bir hal alır. Bu işbölümü de, diğerleri gibi, geçmişin bir sonucu, gelecekteki ilerlemenin bir nedenidir durum böyleyken, hükümetin bu işbölümüne karşı çıkması, onun doğal akışını engellemesi yerinde olur mu? Birbirinden ayrılma ve bölünme çabası içerisinde olan bu iki sınıf emeğin birbirine katılıp kaynaştırılması girişimi için hükümetin, halkın parasının bir kısmını harcaması doğru mudur?"[78]

Bazı beden ve zihin cılızlıkları, toplumdaki işbölümünden bile, bir bütün olarak ayrılmaz haldedir. Ama, manüfaktür, işkollarındaki bu toplumsal bölünmeyi o derece ileri götürmekte, ve ayrıca kendisine özgü işbölümü ile bireyin tam candamarına saldırmaktadır ki, sanayi patolojisine ilk malzemeyi veren ve bu hastalığı başlatan o olmaktadır.[79]

"Bir insanı bölümlere ayırmak, eğer haketmişse onu ölüme mahkûm etmek, eğer haketmemişse onu katletmektir. Emeğinin bö-

çiminin özel bir şekli olduğunu ilk defa ortaya koymuş oldum. (*l.c.*, s. 122 vd. [*Felsefenin Sefaleti*, s. 143 vd.].)

[77] Ferguson şöyle diyordu, *l.c.*, s. 281: "Ve düşünmenin kendisi, bu bölünmeler çağında, özel bir zanaat haline gelebilir."

[78] G. Garnier'in A. Smith çevirisi, c. V, s. 4-5.

[79] Padua'da pratik tıp profesörü olan Ramazzini'nin yapıtı *De morbis artificum*, 1713'te yayımlandı ve 1781 yılında Fransızcaya çevrildi ve 1841 yılında *Encyclopédie des Sciences Médicales. 7. Dis. Auteurs Classiques*'de yeniden basıldı. Modern makine sanayii dönemi, kuşkusuz, onun iç hastalıkları kataloğunu epeyce genişletti. Bkz: *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier*, Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, ve *Die Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind*. 6 vols. Ulm, 1860, ve diğerleri, 1854 yılında *Society of Arts*, sınaî patoloji konusunda bir araştırma komisyonu kurdu. Bu komisyonun topladığı belgelerin listesi *Twickenham Economic Museum*'un katoloğunda görülebilir. *Reports on Public Health* da çok önemlidir. Ayrıca bkz: Eduard Reich, M. D. *Ueber die Entartung des Menschen*, Erlangen, 1868.

lümlere ayrılması, bir halkın katledilmesidir."[80]

İşbölümüne dayanan elbirliği, bir başka deyişle manüfaktür, kendiliğinden bir oluşum olarak başlar. Bir dereceye kadar tutarlılık ve genişlik kazanır kazanmaz, kapitalist üretimin kabul edilen yöntemli ve sistemli bir biçimi halini alır. Gerçek anlamıyla manüfaktüre özgü işbölümünün, başlangıçta, sanki onda rol alan aktörlerin ardında cereyan ediyormuş gibi, denemelerle kendisine en uygun biçime girdiğini, ardından da, lonca elzanaatlarında olduğu gibi bu biçime nasıl sıkı sıkıya sarıldığını, ve şurada burada bu şekli yüzyıllarca korumayı başardığını tarih bize göstermektedir. Ufak tefek konular dışında, bu biçimde herhangi bir değişiklik, ancak iş araçlarındaki köklü bir değişmeyle olur. Modern manüfaktür (burada sözkonusu ettiğim, makineye dayanan modern sanayi değildir), doğup geliştiği her yerde, ya *disjecta membra poetæ*'yı* büyük kentlerde elbise manüfaktüründe olduğu gibi bir araya toparlanmaya bekler durumda, hazır bulmuş, ya da (ciltcilikte olduğu gibi) bir elzanaatının çeşitli işlemlerini belirli kimselere dağıtarak, işbölümü ilkesini kolayca uygulayabilmiştir. Bu gibi durumlarda, çeşitli işlevler için genel işçi sayısı arasındaki oranın saptanmasında, bir haftalık deney yeter.[81]

Elzanaatlarının çözüşmesiyle, iş araçlarının özelleşmesiyle, parça-işçilerin oluşmasıyla ve bunların tek bir işleyiş içerisinde gruplandırılması ve birleştirilmesiyle manüfaktürdeki işbölümü, toplumsal üretim sürecinde nitel bir derecelenme ve nicel bir oran yaratır; ve böylece toplumsal emeği belli bir örgütlenmeye kavuşturarak, toplumdaki yeni üretken güçleri geliştirir. Özgül kapitalist biçimi içerisinde —ve belli koşullar altında, kapitalist biçimden başka bir biçim alamazdı— manüfaktür, nispî artı-değer elde etmenin, ya da işçiler aleyhine sermayenin kendi kendisini genişleterek büyütmesinin —genellikle buna toplumsal servet, "Ulusların Zenginliği" vb. deniyor— özel bir yönteminden başka bir şey değildir. Emeğin top-

[80] (D. Urquhart, *Familiar Words*, Lond. 1855, s. 119.) İşbölümü konusunda Hegel'in epeyce aykırı görüşleri vardır. *Rechtsphilosophie* adlı yapıtında şöyle der: "İyi eğitimli insan sözünden, biz, her şeyden önce, başkalarının yaptığı her şeyi yapabilen insanı anlarız."

[81] İşbölümü konusunda, bireysel kapitalistin, *a priori* olarak gösterdiği yaratıcı dehaya karşı duyulan safça inanç, bugün, ancak, Herr Roscher tipinde Alman profesörler arasında görülmektedir; o Roscher ki, Jupiter'e benzeyen kafasından işbölümünün hazır olarak fırladığı kapitaliste, teselli mükâfatı olarak "*çeşitli ücretler*" ("*diverse Arbeitslöhne*") adar. İşbölümünün az ya da çok ölçüde uygulanması, dehanın büyüklüğüne değil, kesenin büyüklüğüne bağlıdır.

* Ozanların dağınık dizeleri. —ç.

lumsal üretken gücünü, işçi adına değil kapitalist adına artırmakla kalmaz, üstelik bunu, bireysel işçiyi güdükleştirerek yapar. Sermayenin emek üzerindeki üstünlüğü için yeni koşullar yaratır. Bu yüzden de, bir yandan, kendisini, tarihsel olarak, toplumun ekonomik gelişmesinde bir ilerleme ve bir zorunlu evre olarak gösterir. Öte yandan da o, inceltilmiş ve uygarlaştırılmış bir sömürü yöntemidir.

Manüfaktür dönemi sırasında ilk defa bir bilim olarak ortaya çıkan ekonomi politik, toplumsal işbölümüne sadece manüfaktür[82] açısından bakmakta ve onda ancak, belli miktarda emekle daha fazla meta üretmenin, ve dolayısıyla metaların ucuzlatılmasının, sermaye birikiminin hızlanmasının yollarını görmektedir. Bu nicelik ve değişim-değeri üzerinde durmanın en çarpıcı çelişkisi, klasik antikçağın yazarlarının nitelik ve kullanım-değerine özel bir ağırlık vermiş olmalarıdır.[83] Toplumsal üretim kollarının ayrılması sonucu, metalar daha iyi yapılır, insanın çeşitli eğilim ve yetenekleri daha uygun alanları seçer,[84] ve bazı sınırlamalar olmaksızın hiç bir yerde önemli sonuçlar alınamaz.[85] Demek oluyor ki, işbölümü ile hem

[82] Petty ve *Advantages of the East India Trade*'in adsız yazarı gibi eski yazarlar, manüfaktürde uygulanan işbölümünün kapitalist niteliğini, A. Smith'ten daha iyi ortaya koyarlar.

[83] İşbölümü konusunda nerdeyse eskilerin izinden giden Beccaria ve James Harris gibi birkaç 18. yüzyıl yazarı, modern yazarlar arasında belki de istisna sayılabilirler. Beccaria şöyle diyor: "*Ciascuno prova coll'esperienza, che applicando la mano e l'ingegno sempre allo stesso genere di opere e di produtte, egli più facili, più abbondanti e migliori ne traca risultati, di quello che se ciascuno isolatamente le cose tutte a se necessaire soltanto facesse. Dividendosi in tal maniera per la comune e privata utilità gli vomini in varie classi e condizioni.*" ["Herkes kendi denemesiyle bilir ki, el ve kafa daima aynı tür işler ve ürünler için kullanılırsa, bu iş ve ürünler, herkesin gereksindiği şeyi kendisinin yapmasından daha kolay, daha bol ve daha iyi yapılır ve elde edilir. ... Böylece insanlar, herkesin ve kendilerinin yararlarına, çeşitli sınıf ve katlara bölünürler."] (Cesare Beccaria, *Elementi di Econ. Pubblica*, ed. Custodi, Parte Moderna. c. XI, s. 29.) St. Petersburg elçiliği "Anıları" ile ünlü ve daha sonraları Malmesbury kontu olan James Harris, *Dialogue Concerning Happiness*, Lond. 1841, adlı yapıtında (bu yapıt, daha sonra *Three Treatises*, &c., 3 Ed., Lond. 1772, adıyla basılmıştır) yazdığı bir notta, der ki: "Toplumun doğal olduğunu, (yani, işbölümüyle oluştuğunu) tanıtlamak için öne sürülen savlar Eflatun'un *Cumhüriyet*'inin [*Devlet*] ikinci kitabından alınmıştır."

[84] *Odyssey*, XIV, 228'de [Homeros, *Odysseia*, Sander Yayınları, İstanbul 1970] şöyle denir: "Her insanın hoşlandığı şeyler başka başka." ve Sextus Empiricus'ta [Adversus Mathematicos, XI, Ed. Bekker, s. 555, I, 5] Arşilokus şöyle der: "Herkes kendi işinde ve tüm insanlar memnun."

[85] "İki karpuz bir koltuğa sığmaz." Her Atinalı kendisini, meta üretiminde bir İspartalıdan üstün görüyordu; çünkü, bir savaş sırasında İspar-

ürün hem de üretici daha iyi hale gelmiştir. Üretilen miktardaki büyüme eğer yer yer sözkonusu edilmişse, bu, sadece, daha bol kullanım-değerleri üretilmesi bakımından yapılmıştır. Değişim-değeri ya da metaların ucuzlatılması konusunda tek sözcük söylenmemiştir. Yalnız kullanım-değeri açısından konunun bu yönü, işbölümünü, toplumun sınıflara bölünmesinin temeli olarak alan Eflatun ile,[86] karakteristik bir burjuva önsezisi ile işyerindeki işbölümüne daha fazla yaklaşan Ksenefon[87] tarafından ele alınmıştır. Eflatun'un Cumhuriyeti, işbölümü devletin biçimleniş ilkesi olarak ele alındığı ölçüde, Mısırlıların kast sistemlerinin, Atina tarafından idealleştirilmesinden başka bir şey değildir. Mısır, bir sanayi ülkesinin mo-

talı, elinin altında yeteri kadar adam bulunduruyordu ama paraya kumanda edemezdi; tıpkı, Atinalıları, Pleponez savaşına kışkırtmak için Thucydides'in Perikles'e söylediği söylev gibi: "Ve elleriyle çalışan insanlar, savaşı, mallarından çok bedenleriyle yapmaya yatkındırlar." (Thuc., 1, *l.c.*, CXLI.) Bununla birlikte, maddî üretim yönünden bile, işbölümünün karşısında yer alan "öz yeterliği" Atinalıların ideali olarak kaldı, "Onlar kendi kendilerine yetebilme nimetine sahipler.". Burada şunu da söylemek gerekir ki, 30 Tiranın yıkıldığı tarihte, toprak mülkiyeti sahibi olmayan 5.000 Atinalı bile yoktu.

[86] Eflatun'a göre, toplum içindeki işbölümü, gereksinmelerin çeşitliliğinden ve bireylerin yeteneklerinin sınırlılığından doğar ve gelişir. Onun için önemli olan son nokta, işçinin kendisini işe uydurmasıdır, yoksa işin işçiye uydurulması değil; eğer işçi birkaç zanaatı birden yürütür ve bunlardan birisini ikinci plana atarsa, bu son durum kaçınılmaz olur. "Çünkü iş, işçinin boş vaktini beklemez; tam tersine, işçi işe ayak uydurmak zorundadır. Böylece herkes, başka işleri bırakıp yeteneğine uygun tek bir işle uğraşırsa, bunu da zamanında yaparsa, hem daha çok, hem daha iyi, hem de daha kolay iş çıkarır." (*Rep.*, 2. Ed. Baiter, Orelli, &c., [Eflatun, *Devlet*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 76.] Thucydides'te şöyle der (*l.c.*, ch. CXLII): "Denizcilik de diğerleri gibi bir zanaattır ve durum gereği, ikinci bir uğraş olarak yürütülemez; ayrıca, başka ikincil uğraşlar da bunun yanısıra yürütülemez. "... bir işin zamanı geçirildi mi, diyor Eflatun, o iş yapılmamış olur." [*Devlet*, s. 76.] Aynı eflatuncu fikir, İngiliz ağartmacı patronlarının, fabrika yasasının, bütün işçilere belirli yemek paydosları verilmesini öngören maddesine karşı giriştikleri protestoda gene karşımıza çıkar. Bunların işleri, işçinin uygun zamanını bekleyemez, çünkü, "ütüleme, yıkama, ağartma, silindirden geçirme, ve boyama gibi çeşitli işlemlerin hiç birisi, işin bozulması tehlikesi göze alınmaksızın aynı anda durdurulamaz ... bütün işçilere aynı yemek saatinin tanınması, yarım kalan işlemler yüzünden sık sık değerli malların tehlikeye atılması demektir. *"Le platonisme où y a-t-il se nicher!* ["Eflatunculuk nereye yuva yapacak!].

[87] Ksenefon, Pers kralının sofrasında yemek yemenin sadece bir şeref olmayıp bu yemeklerin diğerlerinden çok daha lezzetli olduğunu da söylüyor, "Ve bunda da olağanüstü bir yan yoktur, çünkü, öteki sanatların büyük kentlerde özel bir yetkinliğe ulaştırılması gibi, kralın yemekleri de özel bir biçimde hazırlanıyordu. Çünkü küçük kentlerde aynı adam hem kerevet ya-

deli olarak, Eflatun'un pek çok çağdaşına ve bu arada İsokrates'e[88] hizmet ettiği gibi, Roma İmparatorluğundaki Yunanlılar için de bu önemini korumaya devam etmiştir.[89]

Gerçek manüfaktür döneminde, yani manüfaktürün, kapitalist üretimin egemen biçimi olduğu sürece, kendisine özgü eğilimlerin iyice gelişmesine karşı koyan pek çok engeller çıkar. Manüfaktür, daha önce gördüğümüz gibi, işçilerin, vasıflı ve vasıfsız diye basit bir ayrımına ve bununla birlikte sınıflar halinde kademeli bir derecelenmeye uğramasına yol açmakla birlikte, bu vasıfsız işçilerin sayısı, vasıflıların daha baskın olan etkisiyle, çok sınırlı kalır. Parça-işlemler, canlı iş araçlarının çeşitli derecelerdeki olgunluğuna, gücüne ve gelişmesine göre ayarlanmakla, ve böylece kadınlarla çocukların sömürülmelerini sağlamakla birlikte, bu eğilim, bütünüyle alınırsa, erkek işçilerin, alışkanlıkları, gelenekleri ve direnmeleri ile karşılaşır ve kırılır. Elzanaatlarının bölünüp parçalanması, işçinin yetişme masraflarını azaltarak değerini düşürmekle birlikte, daha güç parça-işler için daha uzun bir çıraklık ve yetişme devresi gerekir, ve bu dönemin o kadar uzamasının gereksiz olduğu hallerde bile işçiler bu konuda kıskançlıkla ayak direrler. Örneğin İngiltere'de yedi yıllık çıraklık dönemini öngören çıraklık ya-

par, hem de kapı, saban ve masa: çoğu kez üstelik ev bile yapar ve geçimini sağlayacak kadar müşteri bulursa hayatından memnundur. Bu kadar çok şey yapan bir insanın hepsini de iyi yapması elbette olanaksızdır. Ama büyük kentlerde, her eşyanın pek çok alıcısı olduğu için, tek bir zanaat bir insanı geçindirmeye yeter. Üstelik, çoğu kez bir insanın işin tamamını yapması da gerekmez, bir kişi erkek ayakkabısı yapar, bir başkası kadın. Şurada birisi deriyi keserek, burada bir diğeri dikerek hayatını kazanır; birisi yalnızca kumaş keser, bir diğeri bu parçaları bir araya getirip diker. Bundan da zorunlu olarak şu sonuç çıkar ki, en basitinden bir iş yapan insan, kuşkusuz bunu başkalarından daha iyi yapar. İşte ahçılık sanatı için de böyle." (Xénophon, *Cyrop*, I, VIII ch. II.) İşbölümünün gelişmesinin pazarın büyüklüğüne bağlı bulunduğunu pekâlâ bildiği halde, Ksenefon, burada, sadece kullanım-değerinde ulaşılacak yetkinlik üzerinde duruyor.

[88] "O [Busiris] hepsini özel kastlara ayırdı aynı kimselerin daima aynı işleri yapmalarını emretti, çünkü o, uğraşını değiştiren insanların bunların hiç birinde hüner kazanamayacağını biliyordu; oysa, tek bir işe sürekli olarak sarılanlar onu en üst yetkinliğe ulaştırırlardı. Gerçekten de, sanat ve zanaat yönünden bunların rakiplerini, bir ustanın acemi bir çırağı geçmesinden daha da geride bıraktıklarını görüyoruz; krallık ile devletin diğer kurumlarını ayakta tutmak için uyguladıkları düzen o kadar hayranlık verici ki, bu konuyu inceleyen en ünlü filozoflar, Mısır Devletinin anayasasını diğer bütün devletlerinkinden üstün buluyorlar. (İsocrates, *Busiris*, ch. VIII.)

[89] Krş: Diodorus Siculus.

salarının manüfaktür döneminin sonuna kadar yürürlükte kaldığını ve bunların ancak modern sanayiin ilermesiyle bir yana itildiğini görüyoruz. El hüneri, manüfaktürün temeli oldu. El hünerinin manüfaktürün temeli olması yüzünden ve bir tüm olarak manüfaktür işleyişinin işçilerin kendilerinden başka bir çerçevesi olmaması nedeniyle, sermaye, sürekli olarak işçilerin başkaldırmaları ile uğraşmak zorunda kalır. Dostumuz Ure, "İnsan tabiatındaki zayıflık nedeniyle" diyor, "işçi ne derece maharetli olursa, başına buyrukluğu ve dikkafalılığı o kadar artar; böyle olunca da, tümüne büyük zararlar verebileceği mekanik sisteme o derece az uyan bir eleman halini alır.[90] Böylece, bütün manüfaktür dönemi boyunca, işçiler arasında disiplin eksikliği şikâyet konusu olur.[91] Çağdaş yazarların tanıklıkları olmasaydı bile, 16. yüzyıl ile modern sanayi çağı arasındaki dönemde, sermayenin, manüfaktür işçilerinin çalışma zamanlarının bütünü üzerinde tam bir egemenlik kuramadıkları, bütün manüfaktürlerin kısa ömürlü oldukları ve dışardan gelen ya da dışarıya giden işçilerin hareketlerine uyarak ülkeden ülkeye yer değiştirmeleri gibi gerçekler, ciltler doldurabilirdi. *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın sık sık sözünü ettiğimiz yazarı, 1770 yılında, "Düzen şu ya da bu şekilde kurulmalıdır." diye feryad ediyordu. 66 yıl sonra bu "Düzen" sözü, Dr. Andrev Ure'nin ağzından yankılanıyordu! "İşbölümünün skolastik dogmasına" dayanan manüfaktürde "düzen" yoktu, ve bu "düzeni Arkwright yaratmıştı".

Aynı zamanda manüfaktür, ne toplumsal üretimi bütünüyle kavrayabilmiş, ne de kökünden değiştirebilmişti. Kentteki elzaanatları ile kırsal ev sanayiinin yarattığı geniş temel üzerinde, ekonomik bir sanat yapıtı gibi yükselmişti. Gelişmesinin belli bir aşamasında, manüfaktürün dayandığı dar teknik temel, manüfaktürün kendi yarattığı üretim gereksinmeleri ile çatışır hale gelmişti.

Yarattığı en tamamlanmış şeylerden birisi, özellikle zaten kullanılmakta olan karmaşık mekanik aygıtları da kapsayan iş araçlarının üretimi için kurulan işyerleriydi. Bir makine fabrikası, diyor Ure, "işbölümünü, çok yanlı dereceleriyle gözler önüne serer: eğeleme, delme, torna işinin herbirini, hüner derecelerine göre ayrı bir işçi yapar." (s. 21.) Manüfaktürde işbölümünün ürünü olan bu işyeri, sırası geldiğinde makineler de üretir. Elzanaatçısının işi-

[90] Ure, *l.c.*, s. 20.

[91] Bu durum, Fransa'dan çok İngiltere ve Hollanda'dan çok Fransa için sözkonusudur.

ni, toplumsal üretimin düzenleyici ilkesi olarak sona erdiren, işte bu makinelerdir. Böylece, bir yandan, işçinin hayatı boyunca bir parça işe bağlanmasını gerektiren teknik neden ortadan kaldırılır. Öte yandan da, bu aynı ilkenin sermayenin egemenliğine vurduğu prangalar kırılıp atılır.

KAPİTALİST ÜRETİM

DÖRDÜNCÜ KISIM

(DEVAMI)

NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

MAKİNE VE MODERN SANAYİ

BİRİNCİ KESİM. — MAKİNENİN GELİŞMESİ

John Stuart Mill, *Principles of Political Economy* adlı yapıtında, "Bugüne değin yapılan bütün mekanik buluşların, insanoğlunun katlandığı günlük meşakkatleri hafiflettiği kuşkuludur."[1] der. Ne var ki bu, hiç bir şekilde, makinenin kapitalistçe uygulanmasının amacı değildir. Emeğin ürütkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metaların ucuzlatılması ve, işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısacası makine, bir artı-değer üretme aracıdır.

Üretim biçiminde devrim, manüfaktürde işgücü ile, modern sanayide iş araçları ile başlar. Öyleyse bizim ilk inceleyeceğimiz

[1] Mill, "başka insanların emeğiyle beslenmeyen insanın" demeliydi, çünkü, makineler, kuşkusuz, hali vakti yerinde aylakların sayısını büyük ölçüde artırmıştır.

şey, iş araçlarının, alet olmaktan çıkıp makineye nasıl dönüştüğü, ya da makine ile elzanaat aletleri arasındaki farkların neler olduğu soruları olmalıdır. Biz, burada, sadece, göze çarpan ve genel karakteristikler ile ilgileneceğiz, çünkü, toplum tarihindeki çağlar, jeolojik devirler gibi birbirlerinden kesin sınır çizgileri ile ayrılmamıştır.

Matematikçiler ile mekanikçiler, bir ölçüde de bazı İngiliz iktisatçıları, alete basit bir makine, makineye de karmaşık bir alet derler. Bu ikisi arasında esaslı bir fark görmedikleri gibi, mani vela, eğik düzlem, vida ve kama gibi basit mekanik güçlere, makine adını verirler.[2] Aslına bakılırsa her makine, ne kadar kılık değiştirirse değiştirsin, bu gibi basit güçlerin bir bileşimidir. Tarihî unsur taşımadığı için, bu açıklamanın ekonomik açıdan hiç bir değeri yoktur. Başka bir açıklamaya göre de alet ile makine arasındaki fark, alette hareket ettirici güç insan olduğu halde, makinede bu gücün insandan farklı bir şeyden, örneğin, hayvandan, sudan, rüzgârdan vb. gelmesidir.[3] Buna göre, öküzle çekilen ve çok farklı tarihî çağlarda kullanılan sabanı, bir makine, tek bir işçinin kullandığı, dakikada 96.000 ilmik atar Claussen döner çıkrığını sadece bir alet saymak gerekecektir. Bu kadar da değil, elle çalıştırıldığı zaman alet sayılan aynı çıkrık, buharla çalıştırılırsa, makine olacaktır. Hayvan gücünü kullanma, insanın en eski buluşlarından birisi olduğu için, makineyle üretim, elzanaatı ile üretimden önce gelmiş olacaktı. John Wyatt, 1735'te, iplik eğirme makinesini ortaya koyduğu ve 18. yüzyıl sanayi devrimi başladığı zaman, bunu, insanın yerine eşeğin çalıştıracağı konusunda tek söz etmemişti, ama bu iş gene eşeğin sırtına yüklendi. O, makinesini, "parmaksız iplik eğiren" bir makine diye tanımlıyordu.[4]

[2] Örneğin bkz: Hulton, *Course of Mathematics.*

[3] "Bu görüş açısından hareketle, alet ile makine arasında keskin bir sınır çizebiliriz: bel, çekiç, keski vb., manivela ve vida karışımı şeyler, diğer bakımlardan ne kadar karmaşık olurlarsa olsunlar, bunları hareket ettiren güç insandır, hepsi de alet kavramı içerisine girer; ama hayvan gücüyle çekilen saban, yeldeğirmenleri ve benzeri şeylerin makineler arasında sayılması gerekir." (Wilhelm Schulz, *Die Bewegung der Produktion,* Zurich 1843, s. 38.)

[4] Onun zamanından önce iplik eğirme makineleri, çok ilkel olsalar da, kullanılmıştı ve İtalya belki de bunların ilk ortaya çıktıkları ülkeydi. Eleştirici bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın buluşlarından ne kadar azının, tek bir kimsenin eseri olduğunu ortaya koyabilir. Bugüne değin böyle bir kitap yazılmamıştır. Darwin, bizim ilgimizi, doğal teknoloji tarihine çekmiştir; yani, yaşamın sürdürülmesi için, üretim aracı olarak hizmet eden, bitki ve hayvan organlarının oluşumuna dikkatimizi çekmiştir. İnsanın üretici organ-

Tam gelişmiş bütün makineler, birbirinden tamamen ayrı üç kısımdan yapılmıştır: motor mekanizması, güç iletici mekanizma ve nihayet alet ya da çalışma mekanizması. Makinenin bütününü harekete getiren motor mekanizmasıdır. Bu makine, hareket ettirici gücünü, ya buhar makinesi, ısı makinesi, elektromanyetik makine vb. ile kendisi üretir, ya da bu gücü, çağlayanlardaki su çarkları, yel değirmenleri gibi zaten hazır bulunan bir doğa kuvvetinden alır. Güç iletici mekanizma, volanlar, şaft, dişli tekerlekler, kayışlar, halatlar, saplamalar ve çok çeşitli türde dişlilerden yapılmış olup, hareketi düzenler, hareket şeklini gerektiği gibi değiştirir, örneğin düzken dairesel yapar ve bunları işletme makineleri arasında böler ve dağıtır. Tüm mekanizmanın bu ilk iki kısmı, sırf iş-makinelerini harekete geçirmek ve bu hareket aracılığı ile iş konusunu ele alarak ona istenilen biçimi vermek için vardır. Makinenin işte bu aleti ya da iş-makinesi kısmı ile, 18. yüzyılda sanayi devrimi başlamıştır. Bugün bile, bir elzanaatı ya da manüfaktür, makine ile yürütülen sanayie dönüştüğü zaman bu kısım devamlı olarak çıkış noktası görevini yerine getirir.

Gerçek anlamıyla bir iş-makinesini daha yakından incelersek, çoğu zaman epeyce değişik şekillerde olmakla birlikte, genel kural olarak onda, elzanaatları ile manüfaktür işçilerinin kullandıkları aygıt ve aletleri buluruz; ancak şu farkla ki, bunlar, eskiden insan tarafından kullanılan aletler iken, şimdi bir mekanizmanın aletleridir ya da mekanik aletlerdir. Bütün makine, ya örneğin mekanik dokuma tezgâhında olduğu gibi,[5] eski elzanaatı aletinin azçok de-

larının, bütün toplumsal örgütün maddî temeli olan bu organların tarihi, aynı türden dikkate layık değil midir? Ve Vico'nun dediği gibi, insanlığın tarihini doğa tarihinden ayıran şey, ilkini bizim yapmamız ve ama ikincisini yapmamamız olduğuna göre, böyle bir tarihin derlenmesi daha kolay olmaz mı? Teknoloji, insanın doğayı ele alış biçimini, hayatını sürdürmek için başvurduğu üretim sürecini açıklayarak, toplumsal ilişkilerinin oluşum biçimini ve bu ilişkilerden doğan kavramları ve düşünce biçimlerini ortaya koyuyor. Bu maddî temeli hesaba katmayan din tarihleri bile, eleştirici bir tarih sayılamaz. Dinin hayalî yaratıklarının bu dünyadaki özlerini inceleyerek bulmak, aslında, tersinden giderek, hayatın gerçek ilişkilerinden hareket ederek, bu ilişkilerin kutsallaştırılmış şekillerini bulmaktan çok daha kolaydır. Bu sonuncu yöntem, biricik materyalist ve dolayısıyla biricik bilimsel yöntemdir. Tarih ile tarihsel süreçleri dışarda bırakan, soyut doğal bilimsel materyalizmin zayıf noktaları, bunun sözcülerinin, kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkar çıkmaz ortaya koydukları soyut ve ideolojik kavramlardan derhal belli olur.

[5] Özellikle, mekanik dokuma tezgâhının ilk şeklinde, eski tezgâhı ilk bakışta farkederiz. Modern şeklinde mekanik tezgâh önemli değişikliklere uğramıştır.

ğiştirilmiş mekanik bir şeklidir, ya da örneğin eğirme makinesindeki iğler, çorap tezgâhındaki iğneler, bıçkı makinesindeki testereler, kıyma makinesindeki bıçaklar gibi, eski makineye takılan iş parçalarıdır. Bu aletler ile makinenin asıl gövdesi arasındaki fark, ilk doğuşlarıyla birlikte vardır; çünkü bunlar, çoğu kez, elzanaatları ya da manüfaktür tarafından üretilmeye hâlâ devam edilir ve sonradan, makinenin ürünü olan makinenin gövdesine takılır.[6] Bunun için makine, bir defa harekete geçirildikten sonra, taşıdığı aletlerle, daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işleri yapan bir mekanizmadır. Hareket ettirici gücün, insandan veya başka bir makineden alınmasının bu yönden hiç bir farkı yoktur. Bir aletin insan elinden alınıp bir mekanizma içerisine yerleştirilmesi ile, sırf araç olan bir şeyin yerini bir makine almış olur. İnsanın kendisi ilk hareketi veren güç olmaya devam etse bile, aradaki fark derhal göze çarpar. İnsanın aynı anda kullanabileceği aletlerin sayısı, kendi doğal üretim araçları ile, onun bedenî organ sayısı ile sınırlıdır. Almanya'da, önceleri, bir iplikçinin iki eğirme aracını çalıştırmasını, yani aynı anda hem ellerini hem ayaklarını kullanmasını denediler. Bu, çok zor bir işti. Daha sonraları, iki iğli eğirme makinesi yapıldı, ama iki ipliği aynı anda eğirebilecek birisini bulmak iki başlı insan bulmak kadar nadirdi. Oysa Jenny, daha başlangıçta, 12-18 iğle iplik eğiriyor, çorap örme tezgâhı aynı anda birkaç bin iğne ile çalışıyordu. Bir makinenin aynı anda iş gördüğü aletlerin sayısı, daha başlangıçta, bir elzanaatçısının kullanabileceği aletlerin alanını daraltan organik sınırları kaldırmıştır.

Elle kullanılan araçların çoğunda, sadece hareket gücü sağlayan insanla, gerçek anlamıyla işçi ya da işletici insan arasındaki fark, göze çok çarpıcı bir karşıtlık gösterir. Örneğin, bir eğirme tezgâhında insan ayağı sırf hareket gücü sağlar, oysa iğlerle çekme ve bükme gibi işlerle uğraşan eller, asıl eğirme işini yapmaktadır. Sanayi devriminin ilk defa el attığı şey, elzanaatları aletlerinin bu ikinci kısmı olmuş, işçiye bu yeni işi, yani makineyi gözleriyle izleme ve hatalarını elleriyle düzeltmenin yanısıra, sırf hareket ettirici güç olma gibi mekanik bir işi de bırakmıştır. Öte yandan, insanın her zaman basit hareket ettirici güç olarak kullandı-

[6] Ancak son 15 yıldır (yani aşağı yukarı 1850'den beri) bu mekanik aletlerin gittikçe artan bir kısmı İngiltere'de makinelerle yapılmakta ve bunları da, makine yapan aynı fabrikatörler yapmamaktadırlar. Bu mekanik aletlerin yapımı için kullanılan makinelere örnekler, otomatik bobin yapma makinesi, tarak makinesi, mekik yapma makinesi, çıkrık ve iğ yapma makinesidir.

ğı araçlar, örneğin değirmen milinin çevrilmesi,[7] tulumba ve körüğün kolunun aşağı yukarı oynatılması, havan ve dibek dövülmesi vb. gibi işler çok geçmeden hareket ettirici güç olarak hayvanların, suyun[8] ve rüzgârın kullanıldığı ilk araçlar olmuşlardır. Manüfaktür döneminden çok önce ve hatta bir ölçüde bu dönem sırasında, şurada burada, bu araçlar, makine haline gelmişlerdir, ama üretim biçiminde herhangi bir devrim yaratmamışlardır. Modern sanayi döneminde, bu aletlerin, el araçları halinde oldukları zaman bile zaten makine oldukları açıkça görülür hale geliyor. Örneğin, Hollandalıların 1836-7 yıllarında, Harlem gölünü boşalttıkları pompalar, basit pompa ilkesine göre yapılmıştır, aradaki tek fark, bunların pistonlarının, insan yerine dev yapılı buhar makineleriyle çalıştırılmasıydı. İngiltere'de demircilerin kullandıkları sıradan ve hiç de yetkin olmayan körükler, bazı yerlerde, kolları buhar makinesine bağlanarak hava pompası haline getirilmişlerdir. 17. yüzyılın sonunda manüfaktür döneminde icadedildiği ve 1780'e[9] kadar kullanıldığı şekliyle buhar makinesi bile, herhangi bir sanayi devrimine yolaçmamıştır. Tam tersine, makinenin icadıdır ki, buhar makinelerinin biçiminde köklü bir devrimi gerektirmiştir. İnsan işkonusunu bir aletle işlemek yerine, bir alet-makinenin sadece hareket ettirici gücü halini alır almaz, bu hareket gücünün insan adalesi biçimine girmesi, sadece bir raslantıdır; bu hareket gücü, pekâlâ rüzgâr, su ya da buhar gücü olabilir. Kuşkusuz bu, aslında, sadece insan tarafından çalıştırılmak için yapılmış olan mekanizmada büyük teknik değişikliklerin yapılmasındaki bir biçim değişik-

[7] Musa, "Harman döven öküzün ağzı bağlanmaz." [*Deuteronome*, (*Tevrat*, 8. Kitap), XXV, V. 4] demişti. Oysa, Almanya'daki hıristiyan insanseverler, tersine, un öğütme işinde kullandıkları serflerin boyunlarına, elleriyle ağızlarına un koymasınlar diye tahtadan geniş bir halka geçiriyorlardı.

[8] Bir yandan üzerlerinde uygun şelaleler bulunan akarsuların yokluğu, bir yandan da başka bakımlardan bol olan sularla savaşmak zorunda kalmaları, Hollandalıları hareket ettirici güç olarak, rüzgâra başvurmak durumunda bırakmıştır. Yeldeğirmenini de Hollandalılar, aslında, Almanya'dan almışlardır ve bunun oradaki icadı da, soylularla, rahipler ve imparator arasında geçen ve rüzgârın bu üçünden hangisine "ait" bulunduğu konusundaki komik bir değişmenin sonucu olmuştur. Almanya'da, hava bile kölelik getiriyor diye feryat edildiği sırada, rüzgâr Hollandalıları özgürlüğe kavuşturuyordu. Bu durumda, boyunduruk altına aldığı şey Hollandalılar değil, Hollandalılar için topraktı. 1863 yılında bile hâlâ Hollanda'da 6.000 beygirgücünde 17.000 yeldeğirmeni, toprağın üçte ikisinin tekrar bataklık haline gelmesini önlemek için kullanılıyordu.

[9] Bu makine, gerçekten de, Watt'ın ilk tek tepkili denilen makinesi ile epeyce geliştirilmişti, ama bu şekliyle, sadece suyu ve tuz ocaklarında sıvı maddeleri yukarıya çıkarmak için kullanılan bir makine olarak kaldı.

liğini önlemez. Bugünlerde, artık, dikiş makinesi gibi, ekmek yapma makineleri gibi vb. yerleşme çabasında olan bütün makineler, kullanım yerleri gereği küçük boyutlarda olma zorunluluğu dışında, hem insan gücüyle ve hem de sırf mekanik güçle çalışabilecek gibi yapılmaktadır.

Sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran, ve gücünün biçimi ne olursa olsun tek bir hareket ettirici güç tarafından harekete getirilen bir mekanizmayı koyar.[10] Burada şimdi elimizde bir makine vardır, ama bu, henüz sadece makineli üretimin basit bir unsuru durumundadır.

Makinenin boyutları ile işlettiği araçların sayısındaki artış, onu hareket ettirecek çok daha büyük bir mekanizmaya ihtiyaç gösterir; ve bu mekanizma, insanın, tekdüze ve devamlı bir hareketi meydana getirme yönünden çok yetersiz bir araç olması bir yana, makinenin direncini yenebilmesi için insandan çok daha kuvvetli bir hareket ettirici güce sahip olmalıdır. İnsanın sırf bir motor gibi iş gördüğünü, bir makinenin, onun kullandığı aletin yerini aldığını kabul edersek, açıktır ki, onun yerine doğal güçler konabilir. Manüfaktür döneminden devralınan büyük güçler arasında en kötüsü beygirgücüydü; bunun nedeni, kısmen beygirin bir başının olmasından, kısmen masraflı olmasından, kısmen de fabrika içersinde kullanılma alanının sınırlı olmasındandı.[11] Gene de beygir,

[10] "Tek bir motorla harekete getirilen bütün bu basit aletlerin bir araya gelmesi, bir makineyi meydana getirir." (Babbage, *l.c.*, [s. 136].)

[11] 1861 Ocağında, John C. Morton, *Society of Art*'ta, "Tarımda kullanılan güçler" konusunda bir bildiri okudu. Burada şöyle diyor: "Toprak düzenini ileriye götüren her gelişme, buhar motorunun, sırf mekanik güç üretimine daha fazla uygulanmasına yol açıyor. ... Eğri-büğrü çitler ile giden engellerin düzenli bir hareketi engellediği yerlerde beygir gücü gereklidir. Bu engeller günden güne yok oluyor. Fiili kuvvetten çok, iradenin kullanılmasını gerektiren işlemlerde, tek uygulanabilir güç, her an insan aklının denetleyebileceği bir güç, diğer bir deyimle insan gücüdür." Daha sonra Mr. Morton, buhar gücünü, beygir gücünü ve insan gücünü, buhar makineleri için genellikle kullanılan bir birime indirgiyor, yani 33.000 librelik bir ağırlığı bir dakikada bir foot yüksekliğe çıkarmak için gerekli kuvvete ve bir beygirgücünün maliyetini, saatte, buhar motoru için 3 peni, bir at için 5,5 peni olarak hesaplıyor. Ayrıca, bir at sağlığını tam olarak sürdürmek şartıyla bir günde 8 saatten fazla çalışamaz. Buhar gücü kullanılarak, bir yıl boyunca toprağın sürülmesinde kullanılan yedi attan en az üç tanesinden tasarruf sağlanabileceği gibi, bu, artık kullanılmasından vazgeçilen atların, kendilerinden etkili bir biçimde yararlanıldığı 3-4 aylık masraflarından daha fazla olmayan bir meblağ ile yerine getirilebilir. Son olarak, kullanılabildiği tarımsal işlemlerde buhar gücü, beygir gücüne göre yapılan işin niteliğinde bir gelişme sağlar. Bir buhar

modern sanayiin çocukluk döneminde geniş ölçüde kullanılmıştır. Bunu, çağdaş tarımcıların şikâyetlerinden olduğu kadar, günümüze değin, mekanik kuvvetin ifadesi olarak kullanılagelen "beygirgücü" teriminden de anlıyoruz.

Rüzgâr çok istikrarsız ve kontrolu olanaksızdı, ayrıca, modern sanayiin doğum yeri olan İngiltere'de, su gücünün kullanılması, manüfaktür döneminde bile ağır basıyordu. Daha 17. yüzyılda, tek bir su çarkı ile çift değirmen taşının döndürülmesi için girişimlerde bulunulmuştu. Ama dişli donanımının boyutlarındaki artışa, artık su gücü yetmez olmuştu; bu durum, sürtünme yasalarının daha doğru bir açıdan incelenmesine yol açan koşullardan birisi oldu. Aynı şekilde, bir manivela kolunun itilmesi ve çekilmesiyle işletilen değirmenlerde düzenli bir hareket gücü sağlamaması, sonraları modern sanayide büyük rol oynayan volan tekerleği teorisinin bulunmasına ve uygulanmasına yolaçtı.[12] Böylece, manüfaktür dönemi sırasında, modern mekanik sanayiin ilk bilimsel ve teknik unsurları gelişti. Arkwright'ın iplik eğirme fabrikası (*throstle spinning mill*) daha başından beri su ile döndürülüyordu. Ama bütün bunlara karşın, suyun başta gelen hareket ettirici güç olarak kullanılması, güçlüklerle doluydu. İstenildiği gibi artırılamaması bir yana, yılın bazı mevsimlerinde ihtiyacı karşılayamaz hale geliyor, ve hepsinden önemlisi de tamamen yerel kalıyordu.[13] Ancak Watt'ın ikinci ve çift-tepkili buhar makinesi ile gücünü kömür ve su tüketerek sağlayan, gücü tamamıyla insanın denetimi atlında olan, taşınabilir ve taşıyabilir özelliklerini kendisinde toplayan, su çarkı gibi köylü değil kentli olan, üretimin gene su çarkı gibi ülkenin şurasına burasına dağılmasına[14] yol açmak yerine, kentler-

makinesinin işinin yapılması için, saatte toplam 15 şiline malolan 66 kişinin çalışmasına gerek vardır; bir atın işinin yapılması için saatte toplam 8 şiline malolan 32 insana gerek vardır.

[12] Faulhaber, 1625, *De Caus*, 1688.

[13] Modern türbinler, su gücünün sanayide kullanılmasını, eskiden karşılaşılan birçok engellerden kurtarmıştır.

[14] "Tekstil manüfaktürünün ilk günlerinde, fabrikanın kuruluş yeri, bir su çarkını çevirmeye yetecek güçte bir şelâlenin bulunduğu bir akarsuyun varlığına bağlıydı; ve suyla çalışan fabrikaların kuruluşu, ev sanayi sisteminin dağılışının başlangıcı olmakla birlikte, bu fabrikalar, zorunlu olarak akarsular üzerinde yer aldığı ve çoğu zaman birbirlerinden epeyce uzak mesafede oldukları için, kentten çok kırsal bir sistemin parçalarını teşkil ederler; ve ancak akarsuların yerini buhar gücü aldıktan sonradır ki, fabrikalar kentlerde ve buhar elde edilmesi için yeterli miktarda kömür ile suyun bulunduğu bölgelerde toplanmıştır. Buharlı makine, fabrika kentlerinin ana-babası olmuştur." (A. Redgrave, *Reports of the Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1860, s. 36.)

de toplanmasına elverişli bulunan, evrensel teknik uygulamaya uygun, ve yer seçiminde yerel koşullardan pek az etkilenen bir makine bulunmuş oluyordu. Watt'ın dehasının büyüklüğü, 1784 Nisanında aldığı patent belgesinde görülür. Bu belgede buhar makinesi, belirli bir amaç için kullanılacak bir buluş olarak değil, mekanik sanayie genel olarak uygulanabilecek bir öğe olarak tanımlanmaktadır. Watt, öylesine çok uygulamalara işaret etmişti ki, örneğin buharlı çekiçte olduğu gibi, ancak yarım yüzyıl geçtikten sonra uygulanabilmişti. Gene de o, buharlı makinelerin, deniz araçlarında kullanılabileceğinden kuşkuluydu. Kendisinden sonra gelenler, Boulton ve Watt, 1851 yılındaki sergisine, okyanus buharlı gemileri için dev büyüklüğünde buharlı motorlar göndermişlerdir.

Aletler, insanın el araçları olmaktan çıkıp da, bir mekanik aygıtın, bir makinenin araçları haline gelir gelmez, hareket ettirici mekanizma da, insan kuvvetinin sınırlarından tamamen kurtulmuş bağımsız bir şekle giriyordu. Böylece, buraya kadar ele aldığımız bireysel makine, makine ile üretimde sadece bir öğe durumuna düşüyordu. Tek bir hareket mekanizması, şimdi, pek çok makineyi bir arada çalıştırabiliyordu. Hareket mekanizması, aynı zamanda, çalıştırdığı makine sayısına bağlı olarak artıyor ve hareket iletici mekanizma yaygın bir aygıt halini alıyordu.

Bizim, şimdi, burada, aynı türden birkaç makinenin bir arada çalışmasıyla, karmaşık bir makineler sistemini birbirinden ayırdetmemiz gerekir.

Bunların ilkinde ürün, daha önce tek bir zanaatçının elindeki aletiyle yaptığı bütün çeşitli işlemleri yapabilen tek bir makine tarafından meydana getirilir; örneğin, dokumacının çıkrığı ile yaptığı, veya, ya ayrı ayrı ya da bir manüfaktür sisteminin üyeleri olarak birkaç zanaatçının birbiri ardına çalışmasıyla oluşturdukları ürünler gibi.[15] Sözgelişi zarf manüfaktüründe bir kişi katlayıcı ile kâğıtları katlardı, diğeri zamk sürerdi, bir üçüncüsü aletin bastırıldığı tabakayı çevirirdi, dördüncüsü aleti gevşetirdi ve bu böyle devam ederdi; ve bu işlemlerin herbirisi için zarfın el değiştirme-

[15] Manüfaktürde işbölümü açısından dokumacılık basit bir iş olmayıp, tam tersine, karmaşık bir el işiydi; dolayısıyla, buharlı dokuma tezgâhı, çok karmaşık iş yapan bir makinedir. Modern makinelerin, başlangıçta, sadece işbölümünün basitleştirildiği işlemlere el attığını zannetmek tamamıyla yanlıştır. İplik eğrilmesi ve dokumacılık manüfaktür dönemi boyunca, yeni türlere bölünmüş ve iş araçları değiştirilmiş ve geliştirilmiştir; ama işin kendisi hiç bir şekilde bölünmemiş, elzanaatı niteliğini korumuştur. Makineye çıkış noktası olarak hizmet eden şey, iş olmamış, iş araçları olmuştur.

si gerekirdi. Şimdi tek bir zarf makinesi bu işlemlerin hepsini aynı anda yerine getiriyor ve saatte 3.000'den fazla zarf yapıyor. 1862 Londra Sergisinde kâğıt külâhlar yapmak için bir Amerikan makinesi vardı. Kâğıdı kesiyor, zamklıyor, katlıyor ve dakikada 300 tane külâh yapıyordu. Burada, manüfaktür halinde yapıldığı zaman parçalara ayrılan ve herbiri bir dizi işlemle yürütülen sürecin bütünü, çeşitli aletlerin bir karması olarak çalışan tek bir makine tarafından tamamlanıyordu. Şimdi biz, burada da, böyle bir makine, isterse sadece karmaşık bir el aracının mekanik bir yeni yapımı, isterse manüfaktürün özelleştirdiği çeşitli basit araçların bir karması olsun, her iki halde de, fabrikada, yani yalnız makine kullanılan işyerinde basit elbirliği ile tekrar karşı karşıya geliyoruz; bir an için işçiyi bir yana bırakırsak, bu elbirliği kendisini, bize her şeyden önce, birbirine benzer ve aynı zamanda çalışan makinelerin tek bir yerde toplanması olarak gösterir. Yani, bir dokuma fabrikası yanyana çalışan çok sayıda mekanik dokuma tezgâhından, bir dikiş fabrikası, hepsi de aynı binada iş gören çok sayıda dikiş makinelerinden oluşmaktadır. Ama burada sistemin tümünde, bütün makinelerin güçlerini, iletici mekanizma aracılığı ile ortak bir güç kaynağından aynı zamanda ve eşit derecelerde almalarından ileri gelen teknik bir birlik vardır; ayrıca bu iletici mekanizma da, herbiri bir makineye giden küçük kollara ayrıldığı için, bir ölçüde hepsi için ortak demektir. Tıpkı, çok sayıda aletin, bir makinenin organlarını oluşturduğu gibi, aynı türden makineler de, hareket ettirici mekanizmanın organlarını oluşturur.

Gerçek bir makine sisteminin, bu bağımsız makinelerin yerini alması, ancak işin konusunun, biri diğerini tamamlayan çeşitli türden bir makineler zincirinin yapmış olduğu parça süreçlerin birbirine bağlı bir dizisinden geçmesiyle mümkün olur. Burada da, gene, manüfaktürü karakterize eden işbölümünün yolaçtığı elbirliğini görürüz; ne var ki, buradaki elbirliği sadece parça makinelerin bir bileşimidir. Diyelim, yünlü manüfaktüründe, döğücü, tarakçı, eğirici vb. gibi çeşitli parça-işçilerin kullandıkları özel aletler, şimdi özelleşmiş makinelerin herbiri, sistemin bütünü içerisinde, özel görevi olan özel bir organı teşkil eden aletlere dönüşmüşlerdir. Makine sisteminin ilk defa girdiği sanayi kollarında manüfaktürün kendisi, genel bir biçimde, üretim sürecindeki bölünmenin doğal temeli ile buna bağlı örgütlenmeyi zaten sağlamış durumdadır.[16] Bu-

[16] Mekanik sanayi çağından önce, yünlü dokuma manüfaktürü, İngiltere'de egemen manüfaktürdü. Bu nedenle, 18. yüzyılın ilk yarasında denemelerin çoğu bu sanayide yapılmıştı. Makinelerde işlenmesi için daha az dikkatli bir hazır-

nunla birlikte, esaslı bir fark derhal göze çarpar. Manüfaktürde işçi, ya tek başına, ya da topluluklar halinde elindeki aletlerle, her özel parça süreci yerine getirmek zorundadır. İşçi sürece alıştığı ve ona uygun hale geldiği gibi, süreç de daha önceden işçiye uygun hale getirilmiştir. İşbölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde artık yoktur. Burada süreç, nesnel olarak tümüyle incelenmiştir, yani insan elleriyle yürütülmesi sorunu hesaba katılmaksızın, onu oluşturan evreler tahlil edilmiş, ve her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve bütünün içersinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın vb. yardımıyla çözülmüştür.[17] Ama kuşkusuz burada da teorinin geniş ölçüde birikmiş deneylerle yetkinleştirilmesi gerekir. Her parça makine, sıradaki bir sonrakine hammadde hazırlar; bunların hepsi de aynı zamanda çalıştıkları için, ürün, daima, yapımının çeşitli aşamalarından geçmekte, ve devamlı olarak, bir evreden ötekine geçiş durumunda bulunmaktadır. Tıpkı manüfaktürde, parça-işçilerin dolaysız elbirliğinin, özel gruplar arasındaki sayısal orantıyı saptaması gibi, bir parça makinenin bir diğerini devamlı çalıştırdığı örgütlü bir makine sisteminde de, bunların sayıları, büyüklükleri ve hızları konusunda belli sabit bir ilişki kurulmuştur. Çeşitli türdeki tek tek makinelerin ve makine topluluklarının organize sistemi halindeki kolektif makine, sürecin tümündeki devamlılık arttığı ölçüde, yani hammaddenin ilk evresinden son evresine ne kadar az duraklama olursa, o derece yetkinleşir; bir başka deyişle, bir evreden diğerine geçiş, insan eliyle değil de makineyle yapılması ölçüsünde kolektif makinenin etkinliği artar. Manüfaktürde, her parça sürecin ayrılığı, işbölümünün mahiyetinden ileri gelen bir durumdur, ama tam gelişmiş bir fabrikada bu süreçle-

lığı gerektiren pamuk, yün üzerinde kazanılan denemelerden yararlandı; tıpkı daha sonra, yünün makineyle işlenmesinin, makineyle pamuk ipliği eğrilmesi ve dokunması çizgisinde gelişmesi gibi. Ancak, 1866 yılını hemen izleyen 10 yıl boyunca, pamuklu manüfaktürün, pamuğun taranması gibi tek başına yapılan işlemler, fabrika sistemine katılmıştır. "Mekanik gücün yün tarama sürecine uygulanması başta Lister tipi olmak üzere tarama makinelerinin geniş ölçüde kullanılmaya başlanması kuşkusuz çok sayıda işçinin işten çıkartılması sonucunu doğurmuştur. Yün, eskiden elle ve çoğu kez tarakçının kulübesinde taranırdı. Şimdi ise genellikle fabrikada taranıyor ve elle taranmış yünlerin tercih edildiği bazı özel türden işler dışında, el emeği artık ortadan kalkmış bulunuyor. El tarakçılarının çoğu fabrikalarda iş buldu, ama bunların ürünü, makineye oranla o kadar küçük oranda kalıyor ki, tarakçıların pek çoğu işsiz kaldılar." *Rep. of Insp. of Fact.* 31 Ekim 1856, s. 16.)

[17] "Öyleyse, fabrika sisteminin ilkesi, işin zanaatçılar arasında bölünmesi ya da derecelenmesi yerine, sürenin kendi temel öğelerine bölünmesini koymak oluyor." (Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures* Lond. 1835, s. 20.)

rin devamlılığı, tersine, zorunlu bir koşuldur.

Bir makineler sistemi, ister dokumacılıkta olduğu gibi benzer makinelerin beraberliğinden, isterse iplikçilikte olduğu gibi farklı makinelerin birleşiminden oluşsun, kendi kendine hareket eden bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, kendi başına dev bir otomat meydana getirir. Ama, bütünüyle ele alındığında, fabrika buhar makinesiyle çalıştırılmakla birlikte, bazı makineler, onların bazı hareketlerini yapmak için işçinin yardımını gerektirebilirler (otomatik iplik sarma makinesinin bulunmasından önce bu işin yapılması için ve hatta bugün bile ince iplik sarımında bu yardıma ihtiyaç vardır); ya da, bir makinenin işini yapabilmesi için bazı kısımlarının, bir el aleti gibi işçi tarafından kullanılması gerekebilir; torna tezgâhının otomatik hale gelmesinden önce makine yapımında durum böyleydi. Bir makine, insanın yardımı olmaksızın sadece onun gözetimi altında, hammaddenin işlenmesi için gerekli bütün işlemleri yerine getirebilir hale gelmiş ise, elimizde, ayrıntıları devamlı geliştirebilecek otomatik bir makine sistemi var demektir. Bir tek iplik kopar kopmaz, iplik makinesini, makara biter bitmez buharlı dokuma tezgâhını durduran aygıtlar gibi gelişmeler, tamamen modern buluşlardır. Hem üretimin devamlılığını ve hem de otomatiklik ilkesini görmek için, modern bir kâğıt fabrikasını örnek olarak alabiliriz. Kâğıt sanayiinde, genellikle, yalnız farklı üretim araçlarına dayalı üretim biçimleri arasındaki farklılıkları değil, toplumsal üretim koşullarının bu üretim biçimleri ile ilişkilerini de rahatlıkla inceleyebiliriz: çünkü, eski Alman kâğıt yapımcılığı, bize, elzanaatı üretiminin, 17. yüzyıl Hollanda'sı ile 18. yüzyıl Fransa'sı, sözcüğün tam anlamıyla, manüfaktür tipi üretiminin, ve bugünkü İngiltere'de, bu malın otomatik fabrikasyonunun bir örneğini sağlamaktadır. Bunlardan başka, Hindistan ile Çin'de, bu aynı sanayiin, iki farklı antik Asyatik biçimi hâlâ sürüp gitmektedir.

Hareketini bir iletim mekanizması aracılığı ile merkezî bir otomattan alan organize bir makineler sistemi, makineyle üretimin en gelişmiş şeklidir. Burada, önümüzde, tek bir makine yerine, gövdesi bütün fabrikayı dolduran ve önceleri azman organlarının yavaş ve ölçülü hareketleri altında saklı duran şeytanca görünüşünü bir anda sayısız çalışma organlarının başdöndürücü hızıyla ortaya koyan mekanik bir dev vardır.

İşleri sadece iplik sarma ve buhar makineleri yapmak olan işçiler yokken de bu makineler vardı; tıpkı ortada terzi diye birisi yokken insanların giyinmeleri gibi. Bununla birlikte, Vaucanson, Arkwright, Watt ve diğerlerinin buluşları, ancak, bunların ellerinin

altında manüfaktür döneminden kalma çok sayıda yetişmiş mekanik işçilerini hazır bulmaları nedeniyle gerçekleşmiştir. Bu işçilerden bazıları, çeşitli mesleklerden bağımsız zanaatlarda, diğerleri **de**, daha önce de belirtildiği gibi, sıkı bir işbölümünün uygulandığı manüfaktürlerde bir araya gelmişlerdi. Buluşların sayısı arttıkça ve yeni bulunan makinelere talepler fazlalaştıkça, makine yapım sanayii gitgide artan sayıda çeşitli kollara ayrıldı ve bu manüfaktürlerdeki işbölümü aynı ölçüde gelişti. Biz, burada, öyleyse, manüfaktürde, modern sanayiin doğrudan doğruya teknik temelini görüyoruz. Modern sanayi, manüfaktürün ürettiği makinelerle, ilk el attığı üretim alanlarındaki elzanaatları ile manüfaktür sistemlerini ortadan kaldırdı. Demek ki, fabrika sistemi, işlerin doğal gidişi içerisinde yetersiz bir temel üzerinde yükselmiş oldu. Bu sistem belli bir gelişme derecesine ulaşınca, hazır bulduğu ve bu arada eski şekli içerisinde gelişmesini sürdüren temeli yıkmak ve kendi üretim yöntemlerine uygun bir temeli yeni baştan kurmak zorunda kaldı. Tıpkı yalnız insan gücüyle çalıştığı sürece makinenin güdüklüğünü sürdürmesi, ve buhar makinesinin, hayvan, rüzgâr ve hatta su gibi daha önceki hareket ettirici güçlerin yerlerini almadan önce hiç bir makine sisteminin gerektiği şekilde gelişememesi gibi, aynı şekilde modern sanayi de, üretiminin karakteristik aracı olan makinenin bütün varlığını bir kişinin gücüne ve maharetine borçlu olduğu ve bir insanın adale gelişimine, göz keskinliğine ve el ustalığına dayandığı sürece tam bir gelişmeye ulaşamaz; manüfaktürde parça-işçi ve elzanaatlarında elişçileri, ellerindeki güdük araçları bu sayılan niteliklere dayanarak kullanıyorlardı. Böylece, makinelerin pahalılığı bir yana —ki, bu kapitalistin aklından hiç çıkmayan bir şeydir— makineyle yürütülen sanayi kollarındaki genişleme ve makinenin, üretimin yeni dallarını istilâ etmesi, bunların hepsi, çalıştırılmaları konusunda patronların gösterdiği marifet nedeniyle, sayıları büyük hızla değil giderek çoğalan bir işçi sınıfının büyümesine bağlıydı. Bunun yanısıra, gelişmesinin belli bir aşamasında modern sanayi, elzanaatıyla manüfaktürün kendisine sağladığı temel ile teknolojik olarak bağdaşamaz hale geldi. Ana kuvveti sağlayan makine ile, iletim mekanizmasında ve makinenin kendi boyutlarındaki büyüme, el emeği ile ilk yapıldığı modelden gitgide ayrılan bu makinelerin parçalarındaki karmaşıklığın, çeşitliliğin ve düzenliliğin artması ve içinde çalıştıkları koşullardan başka bir engel tanımayan bir biçime girmesi,[18] otomatik sistemin yetkinleşmesi ve kullanılması her geçen gün, örneğin odun yerine demir gibi işlenmesi daha zor

malzemenin kullanılması — işte koşulların zorlamasıyla ortaya çıkan bütün bu sorunların çözülmesi, manüfaktürün kolektif işçisinin bile ancak sınırlı bir şekilde kırıp aşabileceği, kişisel sınırlamalar biçiminde engellerle kaçınılmaz olarak karşılaşır. Modern hidrolik pres, modern buharlı dokuma tezgâhı ve modern tarama makinesi gibi makineleri, manüfaktür hiç bir zaman sağlayamadı.

Sanayiin bir alanında üretim biçimindeki köklü bir değişme, diğer alanlarda da benzer değişiklikleri birlikte getirir. Bu, ilkönce, bir sürecin ayrı ayrı evreleri olmaları nedeniyle aralarında ilişki bulunmakla birlikte, herbiri bağımsız bir meta imal edecek şekilde toplumsal işbölümü sonucu ayrılmış sanayi kollarında olur. Böylece, makineyle iplik eğirilmesi, dokumacılığın da makineyle yapılmasını gerektirmiş, ve bunlar da, bir arada, ağartmada, basmada ve boyacılıkta, mekanik ve kimyasal devrimi zorunlu hale getirmişlerdir. Gene aynı şekilde, pamuk ipliği eğrilmesindeki devrim, tohumların liflerden ayrılması için, çırçır makinesinin bulunmasına yolaçmıştır; bugünün büyük ölçüdeki pamuk üretimi, ancak bu buluşla mümkün olabilmiştir.[19] Ama, sanayiin ve tarımın üretim biçimlerindeki devrim, özellikle toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında, örneğin haberleşme ve ulaştırma araçlarında bir devrimi zorunlu hale getirir. Fourier'nin bir deyimiyle ekseni yardımcı ev sanayii ve kent zanaatları ile birlikte küçük çapta tarım olan bir toplumda, haberleşme ve ulaştırma araçları, manüfaktür döneminin geniş toplumsal işbölümü, iş araçları ile işçilerin yoğunlaşması ve sömürge pazarları yö-

[18] Mekanik dokuma tezgâhı, başlangıçta, esas itibariyle ağaçtan yapılırdı; geliştirilmiş modern şekli demirden yapılıyor. Üretim araçlarının eski şekillerinin, başlangıç aşamasında yeni şekillerini ne ölçüde etkilediği, diğer şeyler arasında, bugünkü mekanik tezgâhın eskisiyle, eritme fırınlarındaki modern körükle, bildiğimiz demirci körüğünün başlangıçtaki mekanik taklidinin gelişigüzel karşılaştırılması ve belki de diğerlerinden daha çarpıcı olarak da, bugünkü lokomatifin icadından önce, iki ayağı olan ve tıpkı bir at gibi ayaklarını birbiri ardına yerden kaldıran bir lokomotifin yapılması çabaları ortaya koyabilir. Mekanik bilimindeki hatırı sayılır gelişmelerle pratik denemelerin birikiminden sonradır ki, bir makinenin şekli, bütünüyle mekanik ilkelere uygun bir hal almış ve kendisini doğuran aletin geleneksel biçiminden kurtulmuştur.

[19] Eli Whitney'in çırçır makinesi, 18. yüzyılın diğer makinelerine göre çok yakın zamanlara kadar daha az önemli değişikliklere uğramıştır. Ancak son on yılda (yani 1856'dan beri) başka bir Amerikalı, Albany'li (New York) Mr. Emery, basit olduğu kadar etkili de olan bir geliştirmeyle Whitney'in çırçır makinesini modası geçmiş hale getirmiştir.

nünden üretici ihtiyaçları için o kadar yetersizdi ki, hepsi de köklü bir değişikliğe uğradılar. Aynı şekilde, manüfaktür döneminden devralınan haberleşme ve ulaştırma araçları, başdöndürücü üretim hızı, üretimin ulaştığı dev boyutlar, bir üretim alanından diğerine devamlı sermaye ve işçi aktarılması, ve bütün dünya pazarları ile kurulan yeni bağlar nedeniyle, modern sanayi için çok geçmeden taşınması olanaksız ayak bağları halini almışlardı. Bu yüzden, yelkenli teknelerin yapımında uygulanan köklü değişikliklerden başka, nehir ulaşımı, demiryolları, okyanus vapurları ve telgrafların oluşturduğu bir sistemde, haberleşme ve ulaştırma araçları, giderek, mekanik sanayiin üretim biçimlerine uyarlandı. Ne var ki, büyük demir kütlelerinin, şimdi artık, dövülmeleri, birbirlerine kaynatılması, kesilmesi, delinmesi ve şekillenmesi için manüfaktür döneminin yöntemleri tamamen yetersiz kalıyor, dev makinelerin kullanılmasını gerektiriyordu.

Bu yüzden modern sanayi, karakteristik aracı olan makineyi ele almak ve makineyle makine yapmak zorunda kalmıştı. Ancak bundan sonradır ki, kendisine uygun teknik bir temel kurabilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilmiştir. Makine, bu yüzyılın ilk on yılında, giderek artan kullanımıyla birlikte, gerçek makine fabrikasyonuna derece derece el attı. Ama ancak 1866'yı izleyen on yıl içerisindedir ki, demiryolları ile okyanus gemilerinin muazzam ölçülere ulaşan yapımıyla, şimdi ilk hareket kaynaklarının yapımında kullanılan dev makinelerin yapımı gereği ortaya çıktı.

Makine ile makine üretiminin en temel koşulu, istenilen gücü verebilecek ve aynı zamanda da tam bir denetim altında çalıştırılabilecek büyük bir güç kaynağının varlığıydı. Bu koşulu, zaten buharlı makine sağlamış bulunuyordu. Ama aynı zamanda, makinenin parçalarının yapımı için gerekli olan geometrik bakımdan sağlıklı düz çizgilerin, düzlemlerin, çemberlerin, konilerin ve kürelerin de üretilmesi gerekiyordu. Bu sorun bu yüzyılın ilk on yılında, Henry Maudsley'in çok geçmeden otomatik hale getirilen ve başlangıçta yapılırken torna tezgâhı için düşünülmüş olan şeklinde değişiklik yapılarak, alet ve makine yapan diğer makinelere de uygulanan bir nevi sürgülü torna tezgâhını bulmasıyla çözüldü. Bu mekanik araç yalnız bazı aletlerin yerini almakla kalmıyor, üzerinde çalışılan demir ya da diğer malzeme üzerinde kesici aleti gezdirmek suretiyle ona belli bir şekil vererek, bizzat insan elinin yerini de almış oluyordu. Böylece, "en maharetli elin birikmiş deneyleriyle ulaşamıyacağı bir kolaylık, doğruluk ve hız-

la''[20] makine parçalarının bu özel biçimlerini yapmak mümkün oluyordu.

Şimdi eğer dikkatimizi, asıl makinenin, makine yapımında kullanılan ve çalışma aletini teşkil eden kısmı üzerinde toplarsak, el araçlarının bu sefer dev ölçüler içerisinde yeniden ortaya çıktığını görürüz. Örneğin delme makinesinin alet kısmı, buhar motoru ile çalışan büyük bir matkap olup, bu makine olmaksızın geniş buhar motorları ile hidrolik preslerin silindirlerinin yapımı olanaksızdır. Mekanik torna tezgâhı, basit ayaklı tornanın dev bir kopyasıdır; planya makinesi, bir marangozun tahta üzerinde kullandığı aynı aleti, demir üzerinde kullanan, demirden bir marangozdur; Londra rıhtımlarında kaplama tahtalarını kesen alet, dev bir usturadır; demiri, bir terzi makinesinin kumaşı kestiği gibi biçen keski aleti, dev bir makastan başka bir şey değildir; buharlı tokmak, bildiğimiz çekiç başı ile çalışır ama öyle ağırdır ki, Thor'un kendisi gelse yerinden oynatamaz.[21] Bu buharlı tokmaklar Nasmyth'ın bir icadı olup, herbiri 6 ton ağırlığındadır ve 36 tonluk bir örs üzerine 7 foot yükseklikten dik olarak düşerler. Bir granit kitlesini tuzbuz etmek onun için çocuk oyuncağı gibidir ama, yumuşak bir tahta parçası üzerine bir çiviyi hafif vuruşlarla çakmaya da daha az elverişli değildir.[22]

Makine biçimine gelen iş araçları, insan gücü yerine doğal kuvvetlerin konulmasını, ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçle uygulanmasını gerektirir. Manüfaktürde, toplumsal iş-sürecinin örgütlenmesi tamamen özneldi, ve parça-işçilerin bir birleşimiydi; makine sistemine dayanan modern sanayide ise, tümüyle nesnel bir üretici organizma vardır ve işçi, zaten varolan maddi üretim koşullarına eklenen bir şey haline gelmiştir. Basit elbirliğinde ve hatta işbölümüne dayanan da bile, tek başına çalışan işçinin yerini kolektif işçinin alması, azçok raslantıya bağlı bir şey gibi görünür.

[20] *The Industry of Nations*, Lond. 1855, Kısım II, s. 239. Bu yapıtta şuna da işaret ediliyor: "Torna tezgâhına yapılan bu ek, basit ve dıştan önemsiz göründüğü halde, onun makinelerin geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını Watt'ın buhar makinesinde yaptığı geliştirmeler kadar çok etkilediğini söylemenin aşırı bir iddiada bulunmak olduğuna inanıyoruz. Onun ortaya konması, bütün makinelerin birdenbire yetkinleşmesine, ucuzlamasına, icat ve ilerlemenin kamçılanmasına yolaçtı."

[21] Londra'da, [geminin —ç.] yan çark şaftlarını dövmek için kullanılan bu makinelerden birisine "Thor" denir. Bu makine 16,5 ton ağırlığında bir şaftı, demircinin at nalını dövmesi gibi döver.

[22] Küçük işlerde de kullanılabilen kereste işleme makinelerinin çoğu Amerikan icadıdır.

Oysa makineler, daha sonraki durumlarda birkaç istisna dışında sadece birleşmiş emek ya da ortak emekle işletilir. Demek ki, burada, iş-sürecinin ortaklaşa niteliği, iş aracının kendisinin zorladığı teknik bir gereklilik tir.

İKİNCİ KESİM. — MAKİNEYLE ÜRÜNE AKTARILAN DEĞER

Elbirliği ile işbölümünden doğan üretken kuvvetlerin, sermayeye ayrıca bir masraf yüklemediğini görmüştük. Bunlar, toplumsal emeğin doğal kuvvetleridir. Aynı şekilde, buhar, su vb. gibi fiziksel kuvvetler de, üretken sürece katıldıkları zaman [kuvvet olarak -ç.] hiç bir masrafa yolaçmazlar. Ama, nasıl ki, insanın nefes alabilmesi için ciğere gereksinmesi varsa, doğal kuvvetlerin üretken bir biçimde tüketilmesi için de, insan elinden çıkma bir şeye gerek vardır. Su gücünden yararlanmak için bir su çarkına, buharın esnekliğinden yararlanmak için bir buhar makinesine gerek vardır. Bir elektrik akımı alanında manyetik bir ibrenin sapma yasası, ya da etrafında elektrik akımı dolaşan bir demirin mıknatıs özelliğini kazanacağı yasası bir defa bulununca, artık bir kuruş bile masrafa neden olmazlar.[23] Ama bu yasalardan, telgraf vb. amaçlar için yararlanılması, çok masraflı bir donanıma gerek gösterir. Makine, gördüğümüz gibi, aletin hayatına son vermiş olmaz. İnsan organizmasının güdük bir aletiyken, insanın yarattığı bir mekanizmanın aleti olarak genişler ve çoğalır. Sermaye, şimdi artık işçiyi bir el aleti ile değil, bizzat aletler kullanan bir makineyle işe koşar. Bu nedenle, modern sanayiin, büyük fiziksel kuvvetleri ve doğabilimlerini üretim sürecine katarak, emeğin üretkenliğini olağanüstü derecede yükselttiği ilk bakışta görülür, ama bu artan üretken gücün, artan bir emek harcaması karşılığı satınalınmadığı derhal görülmez. Makine de, değişmeyen sermayenin bütün diğer öğeleri gibi yeni değer yaratmaz, sadece oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar. Makine bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer kattığı sürece, bu

[23] Bilim, genellikle kapitaliste hiç bir şeye malolmaz, ama bu durum, onun bilimi sömürmesine gene de engel değildir. Başkalarına ait bilim de tıpkı başkalarına ait emek gibi sermayeye katılır. Bununla birlikte, bilime olsun, maddî servete olsun, kapitalist biçimde elkoyma ile kişisel biçimde elkoyma birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Dr. Ure'nin kendisi bile, makineden yararlanan sevgili fabrikatörleri arasında mekanik bilgi konusundaki ham cahilliği kınıyor, Liebig ise, İngiliz kimyasal madde fabrikatörlerinin kimya konusundaki şaşkınlık verici cahilliklerini anlata anlata bitiremiyordu.

ürünün değerinde bir öğe teşkil eder. Ürün ucuzlayacak yerde, makinenin değeri oranında pahalılaşır. Modern sanayiin karakteristik iş araçları olan makineler ile makine sistemlerinin, elzanaatları ile manüfaktürde kullanılan araçlardan kıyaslanmayacak ölçüde daha çok değer taşıdıkları gün gibi açık bir gerçektir.

Her şeyden önce şurası gözden ırak tutulmamalıdır ki, iş-sürecine daima bütün olarak girmekle birlikte makine, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılır. Ürüne, ortalama olarak aşınma ve yıpranma ile kaybettiğinden fazla değer katmaz. Demek oluyor ki, bir makinenin değeri ile, bu makinenin belli bir sürede ürüne aktardığı değer arasında bir fark vardır. Makinenin iş-sürecindeki hayatı, ne denli uzun olursa, bu fark da o kadar büyük olur. Daha önce de gördüğümüz gibi her iş aracının iş-sürecine bütünüyle girmesine karşılık, değer yaratma sürecine, aşınma ve yıpranma ile günlük ortalama kaybı ile orantılı olarak ancak bir kısmıyla katıldığı kuşkusuz doğrudur. Ama, aletin bütünüyle, günlük aşınma ve yıpranması arasındaki bu fark, makinede alete göre çok daha büyüktür, çünkü, daha dayanıklı malzemeden yapılan makinenin ömrü daha uzundur; çünkü, kullanılması tamamen bilimsel yasalara göre düzenlendiği için, hem parçalarının aşınıp yıpranmasında ve hem de tükettiği malzemede daha büyük tasarruf sağlar; ve nihayet, makinenin üretim alanı, aletinkinden kıyaslanmayacak derecede geniştir. Hem makine ve hem de alet için günlük ortalama masrafları, yani günlük ortalama aşınma ve yıpranmayla ürüne aktardıkları değer, ve yağ, kömür vb. gibi yardımcı malzeme tüketimleri için gerekli indirimi yaptıktan sonra bunların her ikisinin de, tıpkı, insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı kuvvetler gibi işlerini bedavadan yaptıkları görülür. Makinenin alete göre üretme gücü ne kadar fazla ise sağladığı bedava hizmet de aynı ölçüde büyüktür. İnsanoğlu, geçmişte harcadığı emeğinin ürününü, geniş ölçüde ve tıpkı doğa güçleri gibi bedava iş gördürmeyi ilk defa modern sanayide başarmıştır.[24]

[24] Ricardo, makinenin (başka hallerde, iş-süreci ile artı-değer yaratma süreci arasındaki genel ayrımdan öteye bir önem vermediği makinenin) bu etkisine ağırlık verir ki, arasıra, makinenin ürüne aktardığı değeri gözden kaçırarak onu doğa güçleri ile bir tutar. Örneğin şöyle söyler: "Adam Smith hiç bir zaman doğal güçlerin ve makinelerin bize yaptıkları hizmetlerin değerini küçümsemez, ama haklı olarak, o, bunların metalara kattığı değerin niteliğini ayırdeder ... bunlar, karşılıksız olarak iş gördükleri için, bize yaptıkları yardım, değişim-değerine hiç bir şey katmış olmaz." (Ric., *l.c.*, s.

Elbirliği ile manüfaktür incelenirken gösterilmişti ki, binalar gibi bazı genel üretim öğeleri, tek işçinin dağınık üretim araçlarına göre, ortaklaşa tüketimden doğan bir tasarruf sağlamakta ve bu yüzden de ürünü ucuzlatmaktadır. Bir makine sisteminde, yalnız bir makinenin bütünü onun sayısız aletleri tarafından ortaklaşa kullanılmakla kalmaz, ama güç kaynağı ile, iletme mekanizmasının bir kısmıyla birlikte, sayısız iş makineleri tarafından ortaklaşa kullanılır.

Makinenin değeri ile, bir günde ürüne aktardığı değer arasındaki fark belli ise, bu ikinci değerin ürünü pahalılaştırma derecesi her şeyden ürünün büyüklüğüne, yani alanına bağlı olur. Blackburn'lu Mr. Baynes'in 1858'de yayınlanan bir dersinde şöyle bir tahminde bulunulmaktadır: "Her gerçek mekanik beygirgücü,* yardımcıları ile birlikte, 450 otomatik iplik eğirme veya 200 iplik bükme makinesini, yahut, düzeltme, ve çekme vb. gibi donanımları ile birlikte 40 inçlik 15 dokuma tezgâhını işletebilir." Birinci halde 450 eğirme, ikinci halde 200 bükme makinesinin, üçüncüde 15 mekanik tezgâhın günlük ürününe, bir beygirgücünün günlük masrafı ile, bu gücün harekete getirdiği makinenin aşınma ve yıprama payı dağılır, ki böylece bir libre ipliğe veya bir yarda kumaşa, pek küçük bir değer aktarılmış olur. Yukarıda sözü edilen buharlı çekiç için de durum aynıdır. Günlük aşınma ve yıpran-

336, 337.) Ricardo'nun bu gözlemi, makinelerin, "kârın" bir kısmını teşkil eden değer yaratıcı bir "hizmet" gördüklerini sanan J. B. Say'a yöneltildiği sürece, kuşkusuz doğrudur.

* Bir beygirgücü, dakikada 33.000 foot-libre bir kuvvete eşittir; yani 33.000 libreyi bir dakikada bir foot ya da bir libreyi 33.000 foot yüksekliğe kaldıran bir kuvvete eşittir. Metinde sözü edilen beygirgücü budur. Günlük dilde ve bu yapıttaki aktarmalarda, yer yer, aynı makinenin, "nominal", "ticarî" ya da "üzerinde yazılı" beygirgüçleri arasında bir ayrım yapılmıştır. Eski ya da nominal beygirgücü, sadece piston kolunun boyu ile silindirin çapından hesap edilir ve buhar basıncı ile piston hızını hiç dikkate almaz. Pratikte bu şu demektir: bu makine, sanki Boulton ve Watt zamanındaki gibi, aynı düşük buhar basıncı ve aynı düşük piston hızıyla çalışıyormuş gibi, diyelim, 50 beygirgücünde olabilir. Ne var ki, bu son iki etmen, o zamandan beri büyük ölçüde artmıştır. Bugün artık, bir makinenin sağladığı mekanik gücün ölçülmesi için, silindirdeki buharın basıncını gösteren bir gösterge icat edilmiştir. Piston hızı ise kolayca hesap edilebilir. Böylece, bir makinenin "üzerinde yazılı" ya da "ticarî" beygirgücü, silindirin çapını, piston boyunu, piston hızını, buhar basıncını, aynı zamanda hesaba katan ve bu makinenin bir dakikada fiilen kaç tane 33.000 libre kaldırdığını gösteren mekanik bir formül ile ifade edilir. Bu yüzden, bir "nominal" beygirgücü, üç, dört ve hatta beş "belirtilen" ya da "gerçek" beygirgücünün karşılığını sağlıyor olabilir. Bu açıklama, ilerdeki sayfalardaki çeşitli aktarmaları açıklamak amacıyla yapılmıştır. — *F.E.*

masıyla, kömür tüketimi vb. her gün dövdüğü muazzam demir kitlesine yayıldığı için, yüzlerce kiloluk bir demire ancak pek küçük bir değer eklenmiş olur; ne var ki, eğer bu dev araç, çivi çakmakta kullanılsaydı, bu değer çok büyük olurdu.

Bir makinenin iş kapasitesi, yani çalışma aletlerinin sayısı ya da gücü sözkonusu ise, kitlesi verildiğinde, elde edilecek ürünün miktarı, çalışan kısımlarının hızlarına, örneğin eğirme makinesinde iğlerin çalışma hızına ya da çekicin bir dakikadaki vuruş sayısına bağlıdır. Bu dev yapılı çekiçlerin çoğu dakikada yetmiş vuruş, Ryder'in küçük çekiçli iğ dövme makinesi dakikada 700 vuruş yapar.

Makinenin ürüne aktardığı değerin oranı belli ise, bu aktarılan değer miktarı, makinenin toplam değerine bağlı olur.[25] Makine ne kadar az emek içeriyorsa, ürüne kattığı değer o kadar azdır. Aktardığı değer ne kadar az olursa, o kadar fazla üretken olur, ve yaptığı hizmet, doğa güçlerininkine o kadar fazla yaklaşır. Ama makinenin makineyle üretimi, onun değerini, büyüklük ve etkinliğine oranla azaltır.

Elzanaatları ya da manüfaktürler ile üretilen metaların fiyatlarıyla, makineyle üretilen aynı metaların fiyatları arasında yapılacak bir karşılaştırma ve inceleme, genellikle, makine ürünlerinde, iş araçlarına bağlı değerin nispî olarak arttığını, ama mutlak olarak azaldığını gösterir. Diğer bir deyimle, mutlak değer büyüklüğü küçülür, ama ürünün, örneğin bir libre ipliğin toplam değerine oranla büyüklüğü artar.[26]

[25] Kapitalist kavramlarla dolu okur, burada, haliyle makinenin, kendi sermaye değeri oranında ürüne kattığı faizi arayacaktır. Ama şurası da kolayca görülebilir ki, bir makine de, değişmeyen sermayenin diğer kısımlarından daha fazla yeni değer yaratmadığı için, ürüne "faiz" adı altında herhangi bir değer katamaz. Gene açıktır ki, artı-değer üretimini de ele aldığımız bir yerde, bu değerin herhangi bir kısmının, faiz adı altında mevcudiyetini *a priori* olarak varsayamayız. *Primâ facia* saçma ve değer yaratma yasalarına aykırı görünen, kapitalist hesaplama biçimi, bu yapıtın üçüncü kitabında [cildinde] açıklanacaktır.

[26] Makine tarafından eklenen değerin bu kısmı, makinelerin, maddenin biçimini değiştiren makineler olarak değil de sırf hareket ettirici kuvvet olarak kullanılan iş hayvanlarının, ve genellikle atların yerini almasıyla, hem mutlak ve hem de nispî olarak azalır. Bu münasebetle şurası da belirtilebilir ki, hayvanları basit makine olarak tanımlayan Descartes, durumu, manüfaktür döneminin gözüyle görüyordu, oysa, ortaçağların gözünde hayvanlar, tıpkı daha sonraları Von Haller'in *Restauration der Staatswissenschaften* adlı yapıtında olduğu gibi, üretim biçiminde bir değişiklik olacağını bekliyordu; değişik düşünce yöntemleri sonucu, doğanın fiilen insanın boyunduruğu altına

Şurası açıktır ki, bir makinenin üretimi için harcanan emek, eğer o makinenin kullanımıyla tasarruf edilen emek kadar ise, burada sözkonusu olan şey, sadece emeğin yer değiştirmesidir; sonuç olarak da, ne bir metaın üretimi için gerekli toplam emekte bir azalma olmuş, ne de emeğin üretkenliğinde bir artma. Bununla birlikte, şurası açıktır ki, bir makinenin malolduğu emek ile tasarruf ettiği emek arasındaki fark, bir başka deyişle, makinenin üretkenlik derecesi, kendi değeri ile yerini aldığı aletin değeri arasındaki farka bağlı değildir. Bir makinede harcanan emek ve dolayısıyla makinenin değerinden ürüne katılan kısım, işçinin aletiyle ürüne kattığı değerden daha küçük olduğu sürece, burada daima makinenin lehine bir fark vardır. Bunun için, bir makinenin üretkenliği de, yerini aldığı, insan işgücü ile ölçülür. Baynes'e göre, bir beygirgücü ile çalışan 450 iplik eğirme makinesi için, yardımcı makineler de dahil 2,5 işçi gerekir;[27] on saat çalışan her otomatik eğirme makinesi, ortalama kalınlıkta 13 ons iplik üretir; sonuç olarak, 2,5 işçi haftada 365 $^5/_8$ libre iplik üretir. Demek oluyor ki, verilen fireyi bir yana bırakırsak 366 libre pamuk, ipliğe dönüşmesi sırasında sadece 150 saatlik emek, yani herbiri onar saatlik on beş günlük emeği emmiş oluyor. Ama bir eğirme çarkı ile bir iplikçinin, altı saatte onüç ons iplik eğirdiğini kabul edersek, aynı ağırlıktaki pamuk, herbiri on saatlik 2.700 günlük eme-

alınacağı, *Discours de la Méthode* adlı yapıtında açıkça görülür. Burada şöyle der: "Hayat için son derece yararlı bilgilere [felsefeye uyguladığı yöntemlerle] ulaşmak, okullarda öğretilen teorik felsefe yerine, kendisinin yardımıyla ateşin, suyun, havanın, gök cisimlerinin ve çevremizdeki diğer bütün cisimlerin güç ve etkinliklerini —zanaatçılarımızın zanaatlarını öğrenmeleri gibi kesinlikle öğrenirken— aynı zamanda en uygun oldukları yerlerde ve amaçlar için kullanmayı öğrenebileceğimiz ve böylece de" insan hayatının yetkinleşmesine katkıda bulunacağımız "pratik bir felsefe bulmak mümkündür." [Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, MEB, Ankara 1947, Altıncı Bölüm, s. 75.] Sir Dudley North'un, *Discourses upon Trade* (1691) adlı yapıtının önsözünde, Descartes'ın yönteminin, ekonomi politiği, altın, ticaret vb. üzerine olan eski masallardan ve boşinanlardan kurtardığı belirtilmektedir. Bununla birlikte, genellikle ilk İngiliz iktisatçıları, filozofları olarak Bacon ve Hobbes'u benimsemişler, daha sonraki dönemde ise, İngiltere, Fransa ve İtalya'da ekonomi politiğin en üstün derecede filozofu, Locke olmuştur.

[27] Essen ticaret odasının yıllık raporuna (1863) göre, Krupp dökme çelik fabrikaları, 161 fırın ve aşağıyukarı 2.400 işçi ile, 1862 yılında, otuziki buharlı makine (1800 yılında, bu, hemen hemen Manchester'de çalışan bütün buharlı makinelerin sayısı kadardı), ondört buharlı tokmak (hepsi birlikte 1.236 beygirgücünde), kırkdokuz demirci ocağı, 203 alet makinesi ve onüç milyon libre dökme çelik üretmiştir. Burada her beygirgücüne iki işçi düşmez.

ği, yani 27.000 saatlik emeği emmiş olur.[28] El ile eski usul basma yapımının yerini basma makinesinin aldığı yerlerde, tek bir makine, bir insanın ya da çocuğun yardımıyla, bir saatte, eskiden 200 işçinin basabileceği kadar dört renkli basma yapar.[29] Eli Whitney, 1793'te çırçır makinesini bulmadan önce, bir libre pamuktan çekirdeğin ayrılması, ortalama bir işgününü alıyordu. Bu buluş ile, zenci bir kadın, günde, 100 libre temizliyebildi; ve o günden beri de çırçır makinesinin etkinliği, epey artmış bulunuyor. Eskiden 50 sente malolan bir libre temiz pamuk, bu buluştan sonra daha çok, karşılığı ödenmeyen emek içerir hale gelmiş ve dolayısıyla daha da fazla kârla 10 sente satılmıştır. Hindistan'da pamuğu çekirdeğinden ayırmak için, çurka denilen yarı-makine, yarı-alet kullanılır, ve bununla, bir erkek ve bir kadın, günde 28 libre pamuk temizleyebilir. Birkaç yıl önce Dr. Forbes'in bulduğu çurka ile bir erkek ve bir çocuk günde 250 libre pamuk temizleyebilir. Bunu çalıştırmak için eğer öküz, buhar ya da su kullanılırsa, makineye pamuk atmak için birkaç tane oğlan ve kız yeter. Öküz ile çalışan bu makinelerden onaltı tanesi, günde, eskiden ortalama 750 kişinin yaptığı kadar iş çıkarabilir.[30]

Daha önce de belirtildiği gibi buharlı pulluk, bir saatte, üç peniye malolan 66 kişinin 15 şiline yapacağı kadar iş yapar. Yanlış bir kanıyı aydınlığa kavuşturmak için bu örneğe dönüyorum. 15 şilin, hiç bir zaman, 66 kişinin bir saatte harcadığı emeğin para olarak ifadesi değildir. Eğer artı-emeğin gerekli-emeğe oranı %100 olsaydı, 15 şilinlik ücretleri sadece yarım saatlik emeklerini temsil etmekle birlikte, bu 66 kişi bir saatte 30 şilinlik değer yaratırlardı. Bir makinenin, yerini doldurduğu 150 kişinin bir yıllık ücretlerinin, 3.000 sterline malolduğunu varsayalım; bu 3.000 sterlin, hiç bir zaman, bu 150 kişinin makinenin kullanılmaya başlamasından önce ürettikleri ürünlere kattıkları emeğin para olarak ifadesi olmayıp, yıllık emeklerinin sadece kendileri için harcadıkları ve ücretlerinin temsil ettiği kısımdır. Öte yandan, makinenin para değeri olan 3.000 sterlin, ücret olarak işçinin eline ge-

[28] Babbage, Java'da eğirme işinin tek başına, pamuğun değerine %117 bir katkıda bulunduğunu hesap etmektedir. Aynı dönemde (1832) ince iplik sanayiinde makine ve emeğin pamuğa kattığı toplam değer, pamuğun değerinin aşağı yukarı %33'ü kadardır. (*On the Economy of Machinery*, s. 165, 166.)

[29] Makineyle baskı aynı zamanda boyadan da tasarruf sağlamaktadır.

[30] Dr. Watson'un, 17 Nisan 1860 tarihinde *Society of Arts*'da okuduğu, *Reporter on Products to the Government of India* başlıklı tebliğe bakınız.

çenle, artı-değer olarak kapitaliste kalan arasındaki oran ne olursa olsun, makinenin üretimi sırasında harcanan bütün emeği ifade eder. Bunun için, makinenin değeri, yerini aldığı işgücüne eşit olsa bile, gene de onda maddeleşen emek, yerine geçtiği canlı emekten çok daha azdır.[31]

Sırf ürünü ucuzlatmak amacıyla makine kullanılması, makinenin üretimi için harcanan emeğin, bu makinenin kullanılmasıyla yerini aldığı emekten daha az olması gerekir ilkesiyle sınırlandırılmıştır. Kapitalist için bu tür kullanım daha da sınırlıdır. Kapitalist, emeğin karşılığını ödeyeceği yerde, sadece kullanılan işgücünün karşılığını ödemektedir; bunun için de, makineyi bu amaçla kullanmasının sınırı, makinenin değeriyle, makinenin yerine geçtiği işgücünün değeri arasındaki fark tarafından saptanmıştır. Günlük çalışmanın, gerekli ve artı-emek diye ikiye ayrılması, çeşitli ülkelere göre değiştiği gibi, aynı ülkede farklı dönemlerde ya da sanayiin farklı kollarında değişiklik gösterdiği için; ve ayrıca, işçinin fiilî ücreti bazan işgücü değerinin altına düştüğü, bazan da bu değerin üzerine çıktığı için, makinenin üretilmesi için gerekli-emek miktarı ile, onun yerini aldığı toplam emek miktarı arasındaki fark sabit kaldığı halde, makinenin fiyatı ile, o makinenin yerini doldurduğu işgücünün fiyatı arasındaki fark büyük değişiklik gösterebilir.[32] Ne var ki, kapitalist için bir metaın üretim maliyetini belirleyen ve onu rekabetin zoruyla etkileyen şey, ancak birinci tür farktır. İşte bunun için bugünlerde İngiltere'de, sadece Kuzey Amerika'da kullanılan makineler icadediliyor; tıpkı 16. ve 17. yüzyıllarda Almanya'da icadedilen makinelerin sadece Hollanda'da ve 18. yüzyıldaki birçok Fransız icadının yalnız İngiltere'de kullanılması gibi. Daha eski ülkelerde, makinenin bazı sanayi kollarında kullanılması, diğer kollarda öylesine emek bolluğu yaratıyor ki, buralarda ücretlerin, işgücünün değerinin altına düşmesi makinenin kullanılmasını önler, ve kârı, kullanıldığı emeğin değil, karşılığını ödediği emeğin azalmasından gelen bu kullanım, kapitalist açısından, gereksiz ve çoğu zaman olanaksız hale gelir. İngiltere'de yünlü manüfaktürün bazı kollarında son yıllarda çocukların çalıştırılması epeyce azalmış, bazı durumlarda da tamamen ortadan kalkmıştır. Neden? Çünkü,

[31] "Bu dilsiz işçiler (makineler), her zaman, aynı para değerinde oldukları zaman bile, yerlerinden ettikleri emekten çok daha az emeğin ürünleridirler." (Ricardo, *l.c.*, s. 40.)

[32] Bu nedenle komünist bir toplumda makinelerin kullanımı için burjuva bir topluma göre çok daha farklı bir faaliyet alanı olacaktır.

fabrika yasaları, birisi altı, diğeri dört ya da herbiri beşer saat olmak üzere çocukların iki posta halinde çalıştırılmalarını gerektiriyordu. Ama ana-babalar, "yarı-zaman" çalışanları, "tam-zaman" çalışanlardan daha ucuza satmak istemiyorlardı. Bu nedenle, "yarı-zaman" çalışanların yerini makineler aldı.[33] Kadınlarla on yaşından küçük çocukların madenlerde çalışması yasaklanmadan önce, kapitalistler, çıplak kadınlarla kızların çoğu zaman erkeklerle bir arada çalıştırılmasını kendi ahlâk yasaları ile özellikle defterikebirlerine öylesine uygun bulmuşlardı ki, ancak bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra makineye başvurmak zorunda kaldılar. Yankee'ler bir taş kırma makinesi icat etmişlerdi. İngilizler bunu kullanmıyorlardı, çünkü bu işi yapan "*wretch*"[34] emeğinin o kadar az bir kısmının karşılığını alıyordu ki, makine, kapitalistin üretim masraflarını artırabilirdi.[35] İngiltere'de kanallardaki teknelerin çekimi için at yerine hâlâ şurada burada kadınlar kullanılır.[36] Çünkü at ile makinenin üretimi için gerekli-emek tamı tamına belli olduğu halde, kadının artı-nüfus olarak devamı için gerekli-emek her türlü hesabın altındadır. İşte bu yüzden, en aşağılık amaçlar için insan işgücünün böylesine utanmazca tüketilip gitmesi hiç bir yerde makinenin yurdu İngiltere'den daha yüz kızartıcı olamaz.

ÜÇÜNCÜ KESİM. — MAKİNENİN İŞÇİ ÜZERİNDEKİ DOLAYSIZ ETKİLERİ

Modern sanayiin çıkış noktası, gösterdiğimiz gibi, iş araçlarındaki devrimdir, ve bu devrim, en gelişmiş biçimine, bir fabrikadaki organize makine sistemi ile ulaşır. İnsan öğesinin bu nesnel or-

[33] "İşverenler, onüç yaşından küçük çocuklardan oluşan iki ekibi gereksiz olarak tutmak istemiyorlar. ... Gerçekte, bir grup fabrikatör, yün iplik eğiricileri, onüç yaşından küçük çocukları, yani yarım-zamanlıları, nadiren çalıştırıyorlar. Çocukların (yani onüç yaşından küçük olanların) yerini alan çeşitli türden gelişmiş ve yeni makineler kullanıyorlar; çocuk sayısındaki bu azalmayı anlatmak için bir süreci burada örnek olarak vermek istiyorum; bu süreçte mevcut makinelere, parçalama makinesi denilen bir aracın eklenmesiyle her makinenin özelliğine göre, altı ya da dört yarım-zaman sistemi, parçalama makinesinin bulunmasında 'dürtü' olmuştur." (*Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1858.)

[34] "Sefil" sözü, İngiliz ekonomi politiğinde tarım işçileri için kabul edilen deyimdir.

[35] "Makineler ... emek yükselene (ücretler demek istiyor) kadar çoğu zaman kullanılamaz." (Ricardo, *l.c.*, s. 479.)

[36] Bkz: *Report of the Social Science Congress*, Edinburgh, Ekim 1863.

ganizma ile nasıl birleştiğini incelemeden önce bu devrimin işçi üzerindeki genel etkilerini gözden geçirelim.

a. *Sermayenin Ek İşgücüne Elkoyması. Kadınlarla Çocukların Çalıştırılmaları.*

Makine, adale kuvvetini vazgeçilmez bir öğe olmaktan çıkardığı ölçüde, adaleleri zayıf, vücut gelişmesi eksik, ama eklem ve organları kıvrak işçileri çalıştıran bir araç halini alır. Bu nedenle de kadın ve çocuk emeği, makine kullanan kapitalist için aranan ilk şey olmuştur. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına sokarak, ücretli işçi sayısını artırmanın bir aracı olup çıkmıştır. Kapitalist hesabına yapılacak zorunlu iş, yalnız çocukların oyun alanlarına el atmakla kalmamış, aile çevresinde bireylerin kendileri için diledikleri gibi harcayabilecekleri zamana ve emeğe de el atmıştır.[37]

İşgücünün değeri, yalnız yetişkin işçinin hayatının devamı için gerekli işzamanı ile değil, aynı zamanda ailesinin bakımı için gerekli olan işzamanıyla da belirleniyordu. Makine, bu ailenin bütün üyelerini emek-pazarına sürerek, yetişkin erkeğin işgücünün değerini bütün ailesinin üzerine dağıtmıştır. Böylece, erkeğin işgücünün değerini düşürmüştür. Dört kişilik bir ailenin işgücünün satınalınması, belki de, eskiden yalnız aile reisinin işgücünün satınalınmasından daha pahalıya malolabilir, ama buna karşılık şimdi bir günlük emeğin yerini dört günlük emek almış ve, bir kişiye göre dört kişinin artı-emeğinin fazlalığı oranında fiyatında bir düşme olmuştur. Ailenin yaşayabilmesi için artık bu dört kişi yalnız ça-

[37] Amerikan İçsavaşının yol açtığı pamuk bunalımı sırasında, pamuk işçilerinin sağlık durumlarını incelemek için İngiliz hükümetince Lancashire, Cheshire ve başka yerlere gönderilen Dr. Edward Smith, sağlık açısından ve işçilerin fabrika atmosferinden uzaklaşmaları dışında bu bunalımın bazı yararlı yanları olduğunu bildirmiştir. Kadınların, şimdi, "*Godfrey's cordial*" ile zehirlemek yerine, bebeklerine meme vermek için yeterli boş zamanları vardı. Yemek pişirmeyi öğrenecek zamanları da vardı. Ama ne yazık ki, bu sanatı, tam da, pişirecek bir şeyleri olmadığı bir sırada öğrenmişlerdi. Sermayenin, kendini genişletme amacıyla, aile yuvaları için gerekli-emeğe bile nasıl el koyduğunu buradan da görüyoruz. Bu bunalım, aynı zamanda, işçilerin kızlarının dikiş okullarında dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütün dünya için iplik eğiren emekçi kızların dikiş dikmeyi öğrenebilmeleri için, bir Amerikan devrimi ve uluslararası bir bunalım gerekmişti!

lışmış olmayacak, kapitalist için artı-emeği de çoğaltacaklardır. Böylece görüyoruz ki, makine, sermayenin sömürücü gücünün başlıca konusu olan insan malzemesini artırmanın[38] yanısıra, bu sömürünün derecesini de yükseltir.

Makine, ayrıca, daha önce karşılıklı ilişkilerini saptamış olan işçi ile kapitalist arasındaki sözleşmede de baştan sona bir devrim yapar. Meta değişimini temel alan bizim ilk varsayımımız, kapitalist ile işçinin, serbest kişiler ve bağımsız meta sahipleri olarak karşı karşıya geldikleri, ve birisinin parayla üretim aracına, diğerinin ise işgücüne sahip olduğu idi. Ama şimdi kapitalist, çocukları ve reşit olmayan gençleri de satınalmaktadır. Daha önce işçi, serbest bir kimse olarak şeklen sahip bulunduğu kendi işgücünü satardı, şimdi ise karısını ve çocuğunu satmaktadır. Artık bir köle taciri olmuştur.[39] Çocuk işçi aranırken verilen ilânlar çoğu za-

[38] "Erkekler yerine gitgide daha fazla kadın ve hepsinden fazla da, yetişkin işçi yerine çocuk çalıştırılması nedeniyle işçilerin sayı bakımından artışları çok fazlaydı. On üç yaşında üç kız çocuğu, haftada 6 şilin ile 8 şilin arasında değişen ücretle, gene haftada 18 şilin ile 45 şilin arasında ücret alan tek bir yetişkin erkek işçinin yerini almıştı." (Th. de Quincey, *The Logic of Political Econ.*, London 1844, s. 147, not.) Çocuk bakımı ve emzirme gibi bazı aile görevleri bütünüyle ortadan kaldırılabilir şeyler olmadığı için, sermayenin elkoyduğu analar bunun bir çaresini bulmak zorundaydılar. Dikiş, yama ve tamir gibi ev işlerinin yerine, hazır eşya satınalınması geçecekti. Böylece evde harcanan emek azaldıkça, harcanan para miktarı artıyordu. Ailenin geçim giderleri çoğalıyor, kazanç fazlasını alıp götürüyor. Buna ek olarak, yaşamak için gerekli maddelerin tüketimi ve hazırlanmasında tasarruf ve yerinde karar verme olanaksız hale geliyordu. Resmî ekonomi politik tarafından gizlenen bu olgularla ilgili bol bilgi, *Children's Employment Commission*'un fabrika denetmenleri raporlarında ve özellikle de *Reports on Public Health*'da bulunabilir.

[39] İngiliz fabrikalarında, erkek işçilerin sermayeden zorla elde ettikleri, kadın ve çocukların iş-saatlerinin kısaltılması gibi büyük bir olgu ile taban tabana karşıt bir durumu, Çocukları Çalıştırma Komisyonunun en son raporlarında, işçi çocukların ana ve babalarının çocuklar üzerindeki aşağılık tutumları ile ilgili ve gerçekten dehşet verici ve tamamıyla köle ticaretini andırır davranışlarında görüyoruz. Ama aynı ikiyüzlü kapitalist, aynı raporlardan görülebileceği gibi, kendi eliyle yarattığı, sürdürdüğü, sömürdüğü ve üstelik, "çalışma özgürlüğü" adını taktığı bu vahşeti lânetler. "Hatta kendi günlük ekmeklerini kazanmaları için çocuk işçiler yardıma çağrılmıştı. Kendileri için çok ağır olan böylesine güç bir çalışmaya dayanacak güçten, gelecekteki hayatlarına yön verecek eğitimden yoksun bir halde, fizik ve moral yönden pis bir ortam içerisine fırlatılıp atıldılar. Kudüs kentinin Titüs tarafından yıkılması üzerine bir Yahudi tarihçi, insanlığını yitirmiş bir ananın, korkunç açlığını gidermek için kendi öz evlâdını feda etmesi üzerine, bu kentin böylesine bir yıkıma uğramasına hiç şaşmamak gerektiğine dikkati çekmişti." (*Public Economy Concentrated*, Carlisle 1833, s. 66.)

man, eskiden Amerikan dergilerinde çıkan zenci köle aranırken verilen ilânlara biçim olarak pek benzer. Bir İngiliz fabrika müfettişi şöyle diyor: "Bölgemdeki en önemli sanayi kentlerinden birinin yerel gazetesinde şu ilân dikkatimi çekmişti: 12 ilâ 20 yaşlar arasında gençler aranıyor; 13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır. Ücret haftada 4 şilindir. Müracaat vb.."[40] "13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır" ifadesi, fabrika yasasında yer alan ve 13 yaşından küçük çocukların günde sadece 6 saat çalışabilecekleri hüküm ile ilgilidir. İşçilerin yaşlarını resmen atanmış bir hekimin saptaması da şarttı. İşte bunun için fabrikatör, 13 yaşındaymış gibi görünen çocuklar aramaktadır. Fabrikalarda çalıştırılan 13 yaşından küçük çocukların sayısında sık sık sıçramalar gösteren azalmalar, son 20 yıllık İngiliz istatistiklerinde de şaşılacak bir şekilde görüldüğü gibi çoğu zaman, fabrika müfettişlerinin kendi tanıklıklarına göre, çocukların yaşlarını, kapitalistin sömürü hırsına ve ana-babalarını kirli ticaret gereklerine uygun biçimde büyük gösteren resmî hekimlerin işidir. Londra'nın mahut Bethnal Green semtinde her pazartesi ve salı günü her iki cinsten 9 yaşında ve daha büyük çocukların, ipek fabrikatörlerine kendilerini kiraladıkları açık bir pazar kurulur. "Genellikle haftalık, 1 şilin 8 penidir (bu para, ana-babaya aittir) ve 2 peni de kendim ve çay içindir. Sözleşme sadece haftalıktır. Bu pazarın görüntüsü de, orada konuşulan dil de utanç vericidir."[41] Kadınların, "çocukları, işyurtlarından alıp, önlerine gelene haftalığı 2 şilin 6 peniden kiralamaları" İngiltere'de de görülür.[42] Yasalara karşın, Büyük Britanya'da canlı baca temizleyicisi olarak kullanılmak üzere (bu iş için bir yığın makine olduğu halde) ana-babaları tarafından satılan çocukların sayısı 2.000'i aşar.[43] İşgücü satıcısı ile satınalıcısı arasındaki hukukî ilişkilerde, makinenin yol açtığı devrim, bütünüyle bu alışverişin serbest kimseler arasında bir sözleşme olması görünüşünü kaybetmesine neden oldu ve İngiliz parlamentosuna da, devletin fabrikalara karışması için, hukuk ilkelerine dayanan bir mazeret hazırladı. Daha önce karışılmayan sanayi kollarında, yasa, çocukların çalışmasını ne zaman 6 saat ile sınırlasa, fabrikatörle-

[40] A. Redgrave, *Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1858, s. 40, 41.

[41] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, London 1866, s. 81. n° 31. [*Dördüncü Almanca baskıya ek.* — The Bethnal Green ipekli sanayii şimdi neredeyse yokolmuştur. — *F.E.*]

[42] *Children's Employment Commission, Third Report*, London 1864, s. 53. n° 15.

[43] *l.c., Fifth Report*, s. XXII, n° 137.

rin şikâyetleri yeniden duyulmaya başlıyordu. Bunların iddialarına göre, ana-babalar, çocuklarını, yasaların kapsamı içine sokulan sanayi kollarından çekerek, hâlâ "çalışma özgürlüğü"nün hüküm sürdüğü yerlere, yani 13 yaşından küçük çocukların da büyükler gibi çalıştırılabildiği ve bu nedenle daha yüksek bir fiyattan kaçınılabildiği alanlara satıyorlardı. Ne var ki, sermaye, mahiyeti gereği eşitlikçi olduğundan, emeğin sömürülmesi koşullarında bütün üretim alanlarında eşitliği uyguladığından, sanayiin bir kolunda çocuk çalıştırılmasının yasayla sınırlandırılması, diğer kollarında da bir sınırlandırmanın nedeni olmuştur. Makinenin, önce doğrudan doğruya kendisine dayanarak yükselen fabrikalarda, sonra da dolaylı olarak geri kalan bütün sanayi kollarında, sermayenin sömürüsüne tâbi kıldığı, kadınların, çocukların ve gençlerin üzerinde yarattığı fizik bozukluklara daha önce de değinmiş bulunuyoruz. Bu nedenle burada yalnız tek bir nokta üzerinde, işçi çocuklarının doğumlarından sonraki ilk birkaç yıl içerisindeki büyük ölüm oranı üzerinde duracağız. İngiltere'de onaltı nüfus kayıt bölgesinde, bir yaşından küçük her 100.000 çocuk için yılda ortalama ölüm sayısı sadece 9.000'dir (yalnız bir bölgede 7.047'dir); 24 bölgede ölüm sayısı 10.000'in üzerinde ama 11.000'in altında. 39 bölgede 11.000'in üzerinde 12.000'in altında, 48 bölgede 12.000'in üzerinde ama 13.000'in altında, 22 bölgede 20.000'in üzerinde, 25 bölgede 21.000'in üzerinde, 17 bölgede 22.000'in üzerinde, 11 bölgede 23.000'in üzerinde, Hoo, Wolverhampton, Ashton-under-Lyne ve Preston'da 24.000'in üzerinde, Nottingham, Stockport ve Bradford'da 25.000'in, Wisbeach'de 26.000'in, Manchester'de 26.125'in üzerindedir.[44] 1861 yılında yapılan resmî bir sağlık araştırmasına göre, yüksek ölüm oranının nedenleri, yerel nedenler dışında, başlıca, annelerin dışarıda çalışmaları, ve bu yüzden çocukların kötü beslenmeleri, uygun olmayan şeyler yemeleri, afyonlu mama almaları gibi ihmal ve kötü bakımdır; bunlardan başka, anne ile çocuk arasında doğal olmayan bir yabancılaşma başlamakta ve bunun sonucu bilerek aç bırakma ve zehirlemeler görülmektedir.[45] "Kadın çalışmasının en az olduğu tarımsal bögelerde ise ölüm oranı çok

[44] *Sixth Report on Public Health*, Lond. 1864, s. 34.

[45] "Bu (1861 araştırması) ... ayrıca şunu da göstermiştir ki, anlatılan koşullar altında çocuklar, annelerinin çalışmalarından ileri gelen ihmal ve bakımsızlık yüzünden yokolup gittikleri gibi, anneler de çocuklarına karşı elem verici derecede yabancılaşmakta, çoğu kez ölümleri karşısında fazla keder duymamakta ve hatta bazan bunu sağlamak için doğrudan doğruya tedbir almaktadırlar." (*l.c.*)

düşüktür."[46] Bununla birlikte 1861 Araştırma Komisyonu beklenilmeyen bir sonuçla karşılaştı: Kuzey Denizi kıyılarındaki bazı tarımsal bölgelerde bir yaşından küçük çocuklar arasındaki ölüm oranı, nerdeyse, en kötü fabrika bölgelerindekine eşitti. Bu yüzden Dr. Julian Hunter, bu olayı yerinde incelemekle görevlendirildi. Dr. Hunter'ın hazırladığı rapor, "Halk Sağlığı Konusunda Altıncı Rapor" ile birleştirildi.[47] O zamana kadar çocukların sıtma ile, alçak ve bataklık bölgelere özgü diğer hastalıklardan kırıldıkları sanılıyordu. Ama inceleme bunun tam tersini ortaya koydu; yani, sıtmayı ortadan kaldıran aynı neden, toprağın kışın bataklık, yazın cılız bir çayırlık halinden çıkartılıp verimli bir ekim bölgesi haline getirilmesi, çocuklar arasındaki olağanüstü ölüm oranını doğurmuştu.[48] Dr. Hunter'ın bu bölgede görüştüğü 70 sağlık memuru bu nokta üzerinde "tam görüş birliği" içindeydiler. Gerçekten de, tarım biçimindeki köklü değişim, tarıma sanayi sistemini sokmuştu. Erkek ve kız çocuklarla birlikte işgrupları halinde çalışan evli kadınlar, belli bir ücret karşılığında, bütün topluluğu kiralayan "ırgatbaşı" tarafından çiftlik sahibinin emrine verilir. "Bu işgrupları bazan kendi köylerinden çıkıp kilometrelerce uzağa giderler; sabah ve akşamları bunlara yollarda raslanır; kısa bir eteklik, gömlek ve çizme, bazan da pantolon giyerler; çok sağlam ve sağlıklı bir görünüşleri vardır, ama alışageldikleri hafif ahlâkın yanısıra, sevdikleri bu hareketli ve bağımsız hayatın, evlerinde kıvranan talihsiz yavrulara getirdiği öldürücü sonuçlara aldırmaz bir halleri vardır."[49] Fabrika bölgelerindeki bütün olaylar, burada, hem de daha geniş ölçülerde tekrarlanmaktadır: gizli çocuk öldürme, çocuklara afyonlu maddeler verilmesi gibi.[50] Özel Kurul üyesi ve Halk Sağlığı Raporu'nun başyazarı Dr. Simon, "Yetişkin kadınların sanayide geniş ölçülerde çalıştırılması konusundaki derin endişelerimi, bu gibi kötülükler konusunda

[46] *l.c.*, s. 454.

[47] *l.c.*, s. 454-463. Dr. Henry Julian Hunter'ın, İngiltere'nin bazı kırsal bölgelerindeki fazla çocuk ölümleri üzerine raporu.

[48] *l.c.*, s. 35, 455, 456.

[49] *l.c.*, s. 456.

[50] Tarımsal bölgelerde olduğu gibi fabrika bölgelerinde de, hem erkek ve hem de kadın yetişkin işçiler arasındaki afyon tüketimi, her gün biraz daha artmaktadır. "Uyuşturucu madde satışını hızlandırmak ... bazı girişken toptancı tacirlerin başlıca amacıdır. Eczacılar bunu, sürümü en fazla madde saymaktadırlar." (*l.c.*, s. 459.) Uyuşturucu madde alan çocuklar, "ihtiyar adamlar gibi kavrulmakta" ya da "küçük maymunlar gibi kartlaşmaktadırlar." (*l.c.*, s. 460.) Burada, Hindistan ile Çin'in, İngiltere'den nasıl öç aldıklarını görüyoruz.

bildiklerim haklı ve mazur gösterebilir."[51] diyor. Fabrika müfettişi Mr. Baker ise, resmî raporunda şöyle söylüyor: "İngiltere'deki sanayi bölgelerinde aile sahibi evli kadınların kumaş fabrikalarında çalışmaları yasaklandığı gün, bu bölgeler için büyük mutluluk olacaktır."[52]

Kapitalist sömürünün çocuklarla kadınlar üzerinde yolaçtığı ahlâk yozlaşması, F. Engels'in, *Lage der Arbeitenden Klasse Englands* [*İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*] adlı yapıtıyla ve diğer yazarlarca o kadar enine boyuna anlatılmıştır ki, ben, burada. sadece değinmekle yetiniyorum. Ama, henüz olgunluk çağına erişmemiş insanları, sırf bir artı-değer yaratma makinesi haline getirmenin sunî olarak yarattığı entelektüel yozlaşma —bu, aklı, gelişme ve olgunlaşma yeteneklerini bozmadan kısır bir halde tutan cahillikten tamamen farklı bir durumdur— nihayet İngiliz Parlamentosunu bile, fabrika yasalarına giren sanayi kollarında 14 yaşından küçük çocukların "verimli" bir şekilde çalıştırılmaları için ilk öğrenimi zorunlu hale getirmeye mecbur etti. Kapitalist üretimin ruhu, fabrika yasalarındaki sözde öğrenim maddesinin gülünç bir şekilde kaleme alınışında, bu zorunluluğu denetleyecek idarî bir mekanizmanın bulunmayışında, öğrenimle ilgili maddelere fabrikatörlerin kendilerinin karşı koymalarında, ve bunların uygulanmasından kaçınmak için başvurdukları binbir türlü hilede açıkça görülür. "Bu konuda bütün suç yasa koyucudadır: bir yandan fabrikalarda çalışan bütün çocukların *öğrenim* görecekleri konusunda mevzuat getirirken, öte yandan bunun sağlanması için herhangi bir hüküm getirmemekte ve adeta gözboyamak için bir yasa geçirmiş olmaktadır. Yasa, çocukların haftanın belli günlerinde birkaç (üç) saat okul adı verilen dört duvar arasında bir yere kapatılmalarından ve işverenin her hafta bu işle görevlendirilmiş erkek ya da kadın öğretmenin imzasını taşıyan ve bu hususun yerine getirildiğini belirten bir belgeyi almasından başka bir hüküm getirmemektedir."[53] 1844 tarihli, değiştirilmiş fabrika yasasından önce, bu okula devam belgesinin, kendileri de yazma bilmeyen öğretmenler tarafından sadece bir çarpı işareti konularak imzalandığı sık sık görülen olaylardandı. "Devam belgelerinin verildiği okul denilen bir yere yaptığım bir ziyaret sırasında öğretmenin cehaletiyle öylesine çarpıldım ki, 'Affedersiniz bayım,

[51] *l.c.*, s. 37.
[52] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1862, s. 59. Mr. Beker daha önce hekimlik yapmıştır.
[53] L. Horner, *Reports of Insp. of Fact.*, 30 Haziran 1857, s. 17.

siz okuma biliyor musunuz?' diye sormaktan kendimi alakoyamadım. Verdiği karşılık: 'Eh biraz!' oldu ve, belge verme yetkisini haklı göstermek için şu sözleri ekledi: 'Hiç değilse ben öğrencilerimden ilerde sayılırım.' 1844 tarihli yasa hazırlanırken denetmenler verdikleri belgeleri yasa gereğince kabul etmek zorunda oldukları okul denilen yerlerin utanç verici halini belirtmeyi ihmal etmediler ama elde ettikleri tek başarı, 1844 yasasının yürürlüğe girmesinden sonra, okul belgelerindeki rakamların öğretmenin elyazısı ile doldurulması ve altına da adını ve soyadını yazarak imzalaması zorunluluğu oldu."[54] İskoçya bölgesi fabrika denetmeni Sir John Kincaid de aynı türden olaylar anlatmaktadır. "Ziyaret ettiğimiz ilk okul Mrs. Ann Killin adında bir hanımın yönetimindeydi. Adını hecelemesi istenildiği zaman C harfi ile başlayarak hemen bir yanlış yaptı, ama bunu derhal düzelterek K ile başladığını söyledi. Ne var ki, okul belgeleri ile ilgili deftere bakınca adını çeşitli şekillerde yazdığını gördüğüm gibi, elyazısı da, öğretmenlik yapma yeteneğinden yoksun olduğu konusunda insanda hiç kuşku bırakmıyordu. Kayıtları kendisinin tutmadığını da zaten kendisi itiraf etti. ... Ziyaret ettiğim ikinci okulda, 15 foot boyunda 10 foot eninde bir sınıf vardı ve burada, ne mırıldandıkları anlaşılmayan 75 çocuk saydım."[55] "Çocukların herhangi bir öğrenim görmeden devam belgeleri aldıkları yerler, sadece bu anlatılan sefil yerler değildi, yetkili bir öğretmenin bulunduğu pek çok okulda da, üç yaşından başlayarak her yaştan bir çocuk kalabalığının doldurduğu yerlerde bütün çabalar boşunaydı; öğretmenin en iyi durumda bile sefalet içinde diyebileceğimiz geçimi, bu daracık yere doldurabildiği çocuklardan topladığı penilere bağlıydı. Buna, bir de, okuldaki pek az eşyayı, kitap ve diğer öğrenim araçları eksikliğini, kalabalık ile gürültünün bu yoksul çocuklar üzerindeki olumsuz etkisini eklemek gerekir. İçlerinde hiç bir şey yapmaksızın dizi dizi çocukların oturduğu böyle pek çok okulu ziyaret ettim; buna okula devam deniliyordu ve istatistiklerde bu çocuklar öğrenim görmüş olarak gösteriliyordu."[56] İskoçya'da fabrikatörler, okula gitmek zorunda olan çocukları işe almamak için ellerinden geleni yaparlar. "Fabrika sahiplerinin hiç hoşlanmadıkları fabrika yasasındaki eğitimle ilgili hükümlerin, bu çocukların işe alınmalarını büyük ölçüde engellediğini ve yasada ön-

[54] L. Horner, *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1855, s. 18, 19.
[55] Sir John Kincaid, *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1858, s. 31, 32.
[56] L. Horner, *Reports*, &c., 31 Ekim 1857, s. 17, 18.

görülen öğrenimden böylece hiç yararlanamadıklarını tanıtlamak için başka kanıtlar getirmeye gerek yoktur."[57] Özel bir yasayla düzenlenen basmacılık işinde, bu, ürkütücü bir soytarılık halindedir. Bu yasa gereğince, "basma işine alınmadan evvel her çocuğun, 150 saatten az olmamak üzere en az 30 gün okula devam etmesi gerektiği gibi, işe başlamasını izleyen altı ay içerisinde ve bu işte çalıştığı süre boyunca her altı ayda bir gene 30 gün ve 150 saatlik öğrenim görmesi zorunludur. Okul saatleri sabah 8 ilâ akşam 6 arasında olacaktır. Günde 2½ saatten az 5 saatten fazla öğrenim, bu 150 saate dahil edilmeyecektir. Olağan koşullar altında, çocuklar, 30 gün sabah ve öğleden sonra en az her gün beş saat okula devam edecekler ve 30 günün sonunda 150 saati tamamlayarak kitaplarını kendi başlarına okuyacak hale geldikten sonra basmacılık işine başlayacaklar ve altı ayın sonunda yeni bir öğrenim dönemine girecekler ve kitaplarını yeni baştan okumaya çalışacaklardır. Gerekli saati tamamlamak için okula devam eden çocuklardan çoğunun, altı aylık işten sonra, yeniden okul'a dönünce, daha önce öğrendikleri her şeyi unuttukları ve tıpkı basmacı çocuklar olarak okula ilk başladıkları gündeki gibi oldukları görülmektedir. Başka basma işlerinde çocukların okula devamı, tamamen fabrikanın iş durumuna bağlıdır. Her altı ay için gerekli okul saati, bir seferde 3 ilâ 5 saat olmak üzere bölünmekte ve bazan bütün altı aya yayılmaktadır. Sözgelişi okula devam bir gün sabah 8 ilâ 11, başka bir gün öğleyin 1 ilâ 4 olabilir ve birkaç gün aradan sonra çocuk tekrar öğleden sonra 3 ilâ 6 arasında okulda boy gösterebilir; bu böylece birkaç gün ya da bir hafta sürer, sonra gene 3 hafta veya bir ay okula hiç gitmez, ve ardından onu çalıştıranın keyfine kalmış tuhaf bir günün tuhaf bir saatinde yeniden okula başlar; böylece çocuk, 150 saatlik masal tamamlanana kadar okul ile iş arasında mekik dokur."[58]

Kadınlarla çocukların yığınlar halinde işçi saflarına katılmalarıyla, makine, nihayet, manüfaktür döneminde erkek işçilerin

[57] Sir J. Kincaid, *Reports*, &c., 31 Ekim 1856, s. 66.

[58] A. Redgrave, *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1857, s. 41-42. Fabrika yasasının (metinde sözü edilen basma işleri yasası değil) bir süredir yürürlükte bulunduğu sanayi kollarında, eğitim maddesinin önüne çıkan engeller son yıllarda kaldırılmıştır. Yasa kapsamına girmeyen sanayi kollarında, cam fabrikatörü Mr. J. Geddes'in görüşleri hâlâ geniş ölçüde egemendir. Araştırma komisyonu üyesi Mr. White'a şu bilgileri vermiştir: "Benim gördüğüm kadarıyla, işçi sınıfının bir kısmının son yıllarda yararlandığı daha büyük ölçüdeki eğitim, kötü bir şeydir. Onları bağımsız hale getirdiği için tehlikelidir." (*Children's Empl. Comm., Fourth Report*, Lond., 1865, s. 253.)

sermayenin zorbalığına karşı sürdürdüğü direnmeyi kırmış olur.[59]

b. *İşgünün Uzatılması*

Emeğin üretkenliğini yükseltmek, yani bir metaın üretimi için gerekli işzamanını kısaltmak için en güçlü araç olan makine, sermayenin elinde, ilk defa el attığı sanayi alanlarında, işgününü, insan tabiatının koyduğu bütün sınırların ötesine uzatmak için en güçlü araç haline geldi. Makine, bir yandan, sermayeye, devamlı eğilimini rahatça uygulama olanağını sağlayan koşullar yaratırken, öte yandan da, sermayenin, başkalarının emeğini sömürmek konusundaki iştahını kamçılayacak yeni dürtüler hazırlıyordu.

Her şeyden önce iş araçları, makine biçimine girmekle, işçiden bağımsız hareket eden ve çalışan otomatik şeyler halini almıştır. Böylece iş araçları hizmetindeki insanların zayıf vücutlarında ve güçlü iradelerindeki bazı doğal engellerle karşılaşmadığı sürece, durmadan üretime devam eden sınaî *perpetuum mobile** olmuştu. Bu yüzden otomat, sermaye olarak ve sermaye olduğu için de kapitalistin kişiliğinde akıl ve iradeye sahip olması nedeniyle, itici olmakla birlikte esnek de olan bu doğal engelin, yani insanın, gösterdiği direnmeyi en düşük ölçüye indirmek isteğiyle yüklüdür.[60] Bu direnme, ayrıca, makinede çalışmanın görünüşteki hafifliği ve onunla çalışan kadınlarla çocukların daha uysal ve yatkın karakterde olmaları ile daha da azalır.[61]

[59] "Fabrikatör Mr. E. ... bana, buharlı dokuma tezgâhlarında sadece kadınları çalıştırdığını evli kadınları ve özellikle evde bakımıyla sorumlu aileleri bulunanları tercih ettiğini söyledi; bunlar, bekâr kadınlara göre daha dikkatli ve yumuşakbaşlı oluyorlar ve gerekli tüketim maddelerini sağlayabilmek için bütün çabalarını harcıyorlardı. Böylece, kadına özgü erdemler, onun aleyhine olarak kullanılıyor ve fabrikalarında varolan en ince görev duygusu ve şefkat, onun köleleştirilmesi ve ıstrap çekmesi için birer araç haline getiriliyordu." (*Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley*, 15 Mart 1844, Lond., s. 20.)

[60] "Makinenin yaygın şekilde kullanılmasından beri, insan tabiatı, ortalama gücünün çok ötesinde zorlanıyor." (Rob[ert] Owen, *Observations on the Effects of the Manufacturing System*, 2. baskı, Lond. 1817, [s. 16].)

[61] Bir şeyin görünüşünün en eski şeklini, onun varlık nedeni olarak görmeye eğilimli İngilizler, fabrikalardaki uzun çalışma saatlerini, kapitalistlerin, fabrika sisteminin emekleme çağında, işyurtları ile yetimhanelerden yaptıkları ve bu yoldan kendilerine, savunmasız sömürü malzemesi sağladıkları, geniş ölçüdeki çocuk hırsızlıklarına bağlamak alışkanlığındadırlar. Örneğin, kendisi de bir fabrikatör olan Fielden şöyle diyor: "Şurası açıktır ki, uzun çalışma saatleri, ülkenin her yerinden sağlanan çok sayıda kimsesiz çocuğun

* Devri-daim. —ç.

Makinenin üretkenliği, daha önce de gördüğümüz gibi, ürüne aktardığı değerle ters orantılıdır. Makinenin ömrü, ne kadar uzun olursa, ürettiği ürünlere kattığı değer o kadar geniş bir kitle üzerine yayılır ve bu değerden her bir metaya eklenen miktar o kadar az olur. Bununla birlikte, bir makinenin etkin ömrü, açıkça, işgününün uzunluğuna, ya da iş-sürecinin günlük devam süresi ile, sürecin devam ettiği günlerin sayısı ile çarpımına bağlıdır.

Bir makinenin aşınma ve yıpranması çalışma süresi ile tam bir orantı içinde değildir. Böyle olsa bile, 7,5 yıl boyunca günde 16 saat çalışan bir makine, aynı makinenin 15 yıl, günde sadece 8 saat çalıştırılması halinde kapsayacağı uzunlukta bir çalışma süresini kaplar ve ürüne aynı miktarda değer aktarır. Ama, birinci durumda makinenin değeri, ikinciye göre iki katı hızla yeniden üretilir, ve kapitalist makineyi böyle kullanarak, 7,5 yılda, ikinci haldeki 15 yıla eşit artı-değer sağlamış olur.

Bir makinenin aşınması ve yıpranması iki türlüdür. Birisi, dolaşım sırasında sikkelerin aşınması gibi kullanımdan ileri gelir, diğeri de, kılıcın kınında paslanması gibi kullanılmamaktan ileri gelir. Bu ikinci tür, makinenin unsurlarına bağlıdır. Birincisi, makinenin kullanılması ile azçok doğru orantılı, ikincisi ise bir ölçüde ters orantılıdır.[62]

Ne var ki, bir makinenin maddî aşınma ve yıpranmasının yanısıra, bir de moral yıpranma diyebileceğimiz bir aşınması vardır. Ya, aynı türden daha ucuz başka makinelerin üretilmesiyle ya da daha iyi makinelerin rekabete girmesiyle, değişim-değerini yitirir.[63] Bir makine, ne kadar genç ve hayat dolu olursa olsun, her iki halde de, değeri, artık, onda fiilen maddeleşen emek ile değil, onu ya

varlığı nedeniyle ortaya çıkmıştır; böylelikle patronlar işçilerden bağımsız hale gelmişler ve bu şekilde sağlamış oldukları bu zavallı malzeme aracılığı ile yerleştirildikleri usule dayanarak bunu komşularına daha büyük bir kolaylıkla kabul ettirmişlerdir." (J. Fielden, *The Curse of the Factory System,* Lond. 1836, s. 11.) Kadınların çalıştırılmasıyla ilgili olarak fabrika denetmeni Saunders, 1844 tarihli raporunda şunları söylüyor: "Kadın işçiler arasında öyleleri var ki, birkaç gün dışında ardarda birçok hafta, iki saatten az bir yemek paydosu ile sabah altıdan gece yarısına kadar çalıştırılmaktadır; böylece haftanın 5 gününde kendilerine ancak eve gidip gelmek ve yatmak için 24 saatten 6 saat kalmaktadır."

[62] "Metal mekanizmanın hareketli hassas kısımlarındaki arızanın nedeni hareketsizlik olabilir." (Ure, *l.c.*, s. 28.)

[63] Daha önce sözü edilen *Manchester'li İplikçi* (*Times,* 26 Kasım 1862) bu konuya ilişkin olarak şöyle diyor: "O [yani, makinelerin yıpranma fonu] makinelerin daha eskimeden daima daha yeni ve daha iyi yapılmış olanları ile değiştirilmelerinden ileri gelen kayıpları karşılamak için de konulmuştur.

da daha iyisini üretmek için gerekli-emek süresi ile belirlenir. Bu durumda, azçok bir değer kaybına uğramış demektir. Toplam değerinin yeniden üretimi için gerekli zaman ne kadar az olursa, moral yıpranma tehlikesi o kadar az, ve işgünü ne kadar uzun olursa bu süre o kadar kısa olur. Makine, bir sanayi koluna ilk defa girdiği zaman, onu daha ucuza üretmek için yeni yöntemler birbirini izlediği gibi,[64] onun yalnız parçalarını ve kısımlarını değil, bütün yapısını da etkiliyecek geliştirme çabaları da ardarda gelir. İşte bu yüzden, makinenin ömrünün ilk günlerinde, işgününün uzatılması için bu özel dürtü kendisini daha büyük bir şiddetle duyurur.[65]

Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, işgünü uzunluğu belli ise, çalıştırılan işçilerin iki katına çıkartılarak sömürülmesi, sadece makine ile binalara yatırılmış bulunan değişmeyen sermaye kısmının iki katına çıkartılmasını değil, hammadde ile yardımcı maddelere yatırılan kısmının da iki katına çıkartılmasını gerektirir. İşgününün uzatılması, diğer yandan, makineler ile binalara yatırılan sermaye miktarında bir değişiklik olmaksızın üretim hacminde bir artış sağlar.[66] Bu nedenle, artı-değer miktarında bir artma olmakla birlikte, bunun elde edilmesi için gerekli harcamalarda bir azalma olur. İşgününün uzatıldığı her durumda gerçi azçok böyle bir şey olur ama, şimdi incelemekte olduğumuz halde bu değişiklik daha belirlidir, çünkü iş araçlarına dönüştürülen sermaye kısmı çok daha ağır basmaktadır.[67] Fabrika sisteminin gelişmesi, serma-

[64] "Kaba bir tahminc göre, yeni bulunmuş bir makinenin ilkinin yapımı, ikincisinin yapımından, aşağı yukarı beş katına malolur." (Babbage, *l.c.*, s. 211.)

[65] "Yakın zamanlarda tül yapımı alanında meydana gelen gelişmeler o kadar büyük olmuştur ki, 1.700 sterlin değerinde iyi durumda bir makine birkaç yıl sonra 60 sterline satılmıştır gelişmeler birbirini öylesine büyük bir hızla izlemiştir ki, henüz daha son şeklini almamış durumdaki makineler, yeni gelişmeler bunları modası geçmiş hale getirdiği için yapımcıların ellerinde kalmışlardır." (Babbage, *l.c.*, s. 233.) Bu fırtınalı atılım döneminde, bu nedenle, tül fabrikatörleri, çok geçmeden işgününü, iki posta çalışan işçilerle başlangıçtaki 8 saatten 24 saate çıkarmışlardır.

[66] "Şurası açıktır ki, piyasanın gelgitleri ve talebin ardarda genişlemesi ve daralması ortamında ... eğer, binalar ve makineler için ek harcama gerektirmeksizin, daha fazla hammadde işlenebilecekse, fabrikatörün, ek değişmeyen sermaye kullanmaksızın, ek değişen sermaye kullanabilmesine olanak veren fırsatlar çıkacaktır." (R. Torrens, *On Wages and Combination*, London 1834, s. 64.)

[67] Bu durum, sadece bir bütünlük sağlanması için sözkonusu edilmiştir, çünkü ben, kâr oranını, yani artı-değerin yatırılan toplam sermayeye oranını, üçüncü kitaba [cilde] gelene kadar ele almayacağım.

yenin gittikçe büyüyen kısmını, bir yandan değerini sürekli olarak kendisini büyütebileceği, öte yandan da, canlı emekle ilişkisini kopardığı anda hem kullanım-değerini ve hem de değişim-değerini yitireceği bir şekle sokar. Dokuma sanayiinin büyük patronlarından Ashworth, Profesör Nassau W. Senior'e şöyle diyordu: "Bir tarım işçisi küreğini elinden bıraktığı anda, bir süre için, onsekiz penilik bir sermayeyi faydasız hale getirir. Oysa adamlarımızdan birisi fabrikadan ayrıldığı anda 100.000 sterlinlik bir sermayeyi faydasız kılar."[68] Düşününüz bir defa: 100.000 sterlinlik bir sermayenin bir an için "faydasız" hale getirilmesi ne demektir! Adamlarımızdan tek bir kişinin bile fabrikayı terketmesi gerçek bir felâkettir! Makinenin kullanım alanındaki genişleme, Ashworth'dan aldığı dersten sonra Senior'ün de iyice anladığı gibi, işgününün devamlı bir şekilde artan uzamasını "arzu edilir" bir hale getirir.[69]

Makinenin nispî artı-değer üretmesi, yalnız işgücünün değerini doğrudan doğruya düşürerek ve işgücünün yeniden üretimi için gerekli metaların fiyatlarını ucuzlatarak onun da değerini dolaylı yoldan ucuzlatmakla değil, aynı zamanda, ilk defa sanayie dağınık olarak girdiği zaman, makine sahibinin çalıştırdığı emeği, daha üstün ve daha etkili bir emek haline getirerek, üretilen malın toplumsal değerini onun bireysel değerinin üzerine çıkartarak ve böylece kapitaliste, günlük ürünün daha küçük bir parçası ile, işgününün değerini yerine koyabilme olanağını sağlayarak olur. Makine kullanımının bir tür tekel olduğu bu geçiş döneminde bu nedenle yüksek kârlar elde edilir ve kapitalist, "bu ilk aşkının güneşli günlerinde" işgününü elden geldiğince uzatarak son anına kadar yararlanmak ister. Kârın büyüklüğü, kâr iştahını iyice körükler.

Belli bir sanayide makine kullanılmasının daha yaygın hale gelmesiyle ürünün toplumsal değeri bireysel değeri düzeyine iner ve, artı-değerin, makinenin yerini aldığı işgücünden değil, makinenin

[68] Senior, *Letters on the Factory Act*, London 1837, s. 13, 14.

[69] "Sabit sermayenin, döner sermayeye oranının büyüklüğü iş-saatlerinin uzunluğunu istenilir hale getirmektedir." Makinelerin vb. daha fazla ölçüde kullanılması ile, "uzun iş-saatlerini uzatma dürtüsünü daha da artırıyor, çünkü sabit sermayenin büyük bir kısmını kârlı hale getirmenin tek yolu budur." (*l.c.*, s. 11-13.) "Bir fabrikada, ister kısa, ister uzun süreli iş-saati uygulansın, aynı oranda devam edip giden bazı giderler vardır, örneğin, kiralar, vergiler, yangın sigortası, bazı devamlı hizmetlilerin ücretleri, makinelerin yıpranması ve işletmenin yüklenmek durumunda bulunduğu, kâra olan oranları, üretimin azalmasıyla yükselen diğer çeşitli giderler gibi." (*Reports of the Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1862, s. 19.)

başında çalışan işgücünden doğduğu konusundaki yasa kendisini göstermeye başlar. Artı-değer yalnız değişen sermayeden doğar ve, daha önce gördüğümüz gibi, artı-değer miktarı, iki öğeye bağlıdır: artı-değer oranı ile, aynı zamanda çalıştırılan işçi sayısına. İş-gününün uzunluğu belli ise, artı-değer oranı, bir günlük gerekli-emek süresinin artı-emek süresine oranıyla belirlenir. Aynı anda çalıştırılan işçi sayısı ise, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranına bağlıdır. Bu durumda, makinenin kullanılması sonucu emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, artı-emek, gerekli-emek aleyhine ne denli artarsa artsın, bu sonuca, ancak, verilen miktarda sermayeyle çalıştırılan işçinin sayısındaki azalmayla vardığı açıktır. Makine daha önce işgücüne yatırılmış bulunan değişen sermayeyi, değişmeyen sermaye olan makineye dönüştürdüğü için artı-değer üretmez. Örneğin, 2 işçiden, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artı-değer sızdırmak olanağı yoktur. Eğer bu 24 kişiden herbiri, 12 saatte, yalnız bir saatlik artı-emek sağlasa, 24 işçi bir arada 24 saatlik artı-emek sağlar, oysa 2 kişinin toplam emekleri, 24 saat eder. Demek oluyor ki, makinenin artı-değer üretimine uygulanması, içinde taşıdığı bir çelişkiyi de beraberinde getiriyor: belli bir sermaye miktarının yarattığı artı-değerin iki öğesinden biri olan artı-değer oranı, diğer öğenin, yani işçi sayısının azaltılması dışında artırılamaz. Belli bir sanayi kolunda makinenin yaygın olarak kullanılmaya başlaması üzerine, makine ile üretilen bir metaın değeri, aynı türden bütün metaların değerlerinin yön verici değeri haline gelmesiyle bu çelişki ortaya çıkar; kapitalisti, bilincinde olmaksızın,[70] işçilerin nispî sayısındaki azalmayı yalnız nispî artı-emekteki bir artışla değil mutlak artı-emekteki bir artışla da telafi edebilmek için işgününü alabildiğine uzatmaya sevkeden işte bu çelişkidir.

Demek ki, makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan, işgününün alabildiğine uzatılması için yeni ve güçlü dürtüler sağlar ve, çalışma yöntemlerini olduğu kadar toplumsal çalışma organizmasının niteliğini de bu eğilime karşı koyan bütün engelleri yıkacak şekilde kökünden değiştirirken, öte yandan da, kapitaliste, kısmen işçi sınıfının daha önce el atamadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını sağlayarak, kısmen de yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak sermayenin diktasına boyun

[70] Kapitalist ile, onun görüşlerini aynen benimseyen ekonomi politikçilerin bu işin özünde yatan çelişkinin bilincine niçin varmadıkları, üçüncü kitabın [cildin] ilk kısmında görülecektir.

eğmeye mecbur, bir artı-işçi nüfusu[71] meydana getirir. Makinenin, işgününün uzatılması konusundaki her türlü ahlâkî ve doğal sınırlamaları bir yana itmesi şeklinde ortaya çıkan modern sanayi tarihindeki dikkati çekici olay, işte böylece meydana gelir. İşzamanının kısaltılması için en güçlü aracın, emekçi ile ailesinin ömürlerinin her anını, sermayenin değerini genişletmek amacıyla kapitalistin emrine verme konusunda en şaşmaz bir aracı haline gelmesi gibi, ekonomik bir paradoksun doğmasının nedeni de gene budur. Antikçağın en büyük düşünürü, "Eğer" diyordu, "her araç, Dædalus'un yarattıklarının kendi başlarına hareket etmeleri, ya da Hephæstos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerine diledikleri şekilde gitmeleri gibi, kendisine uyan işi, gene kendi istekleriyle yapmış olsalardı, dokumacının çıkrığı kendi başına dokuma yapsaydı, ne ustalar için çırağa, ne de efendiler için köleye gerek kalmazdı."[72] Çiçero devrinde yaşayan Yunan şairi Antipatros, buğday öğütmek için bulunan su değirmenini, bütün makinelerin bu basit şeklinin bulunmasını, kadın kölelere özgürlük veren ve altın çağı geri getiren bir buluş diye selâmlamıştı.[73] Ah şu zındıklar! Bilge Bastiat'nın ve ondan önce de, bilgelerin bilgesi MacCulloch'un keşfetmiş oldukları gibi, bunların, ekonomi politikten de, hıristiyanlıktan da bir şey anladıkları yoktu. Söz gelişi bunlar, makinenin, iş-

[71] Ricardo'nun en büyük yararlılıklarından birisi de, makinede, yalnız meta üretme aracı değil, "nüfus fazlalığı" yaratma özelliğini de görmüş olmasıdır.

[72] F. Biese, *Die Philosophie des Aristoteles*, c. 2, Berlin 1842, s. 408.

[73] Tıpkı, işbölümü ile ilgili daha önceki aktarmalardaki anlayış içerisinde, antik ve modern görüşler arasındaki karşıtlığı aydınlığa kavuşturduğu için, bu şiirin Stolberg tarafından yapılmış çevirisini aşağıda veriyorum. "Ey değirmenci kızlar, koruyun tahıl üreten ellerinizi ve uyuyun tatlı tatlı. Horoz boşuna ötsün sabahleyin! Deo, kızların işini, Su Perileri yapsın buyurdu ve şimdi onlar çarklar üzerinde keklik gibi sekiyorlar, sarsılan dingiller dönüyor tekerlekleriyle ve çeviriyor ağır değirmen taşlarını. Gelin sürelim atalarımızın hayatını, çekelim elimizi işten ve Tanrıçaların bağışladığı şeylerin sürelim keyfini."

"Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Dāo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen.
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und Lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt."

(Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg, Hamburg 1782.)

gününün uzatılmasında en güvenilir araç olduğunu kavrayamamışlardı. Belki de, bunlar, bir insanın köleliğini, bir diğerinin tam gelişmesinin aracı olarak hoşgörmüşlerdi. Birkaç ham ve yarıcahil sonradan görmüş, "seçkin iplikçi", "büyük sucuk ve sosis fabrikatörü" ve "sözü geçen kundura boyası taciri" olabilsinler diye geniş halk kitlelerine kölelik vaızları vermeleri için, anlaşılan, bunlarda eksik olan hıristiyanlığın din kuvvetiydi.

c. *Emeğin Yoğunlaştırılması*

Sermayenin elinde bulunan makine aracılığı ile işgününün alabildiğine uzatılması, hayat kaynakları tehdit edilen toplum tarafından tepkiyle karşılanır ve uzunluğu yasa ile belirlenmiş normal bir işgününe ulaşılır. Böyle olunca da daha önce karşılaştığımız bir olay, yani emeğin yoğunlaştırılması büyük bir önem kazanır. Mutlak artı-değer incelenirken, ilkönce, çalışmanın uzatılması ya da süresi sözkonusu edilmiş, yoğunluk derecesinin değişmediği varsayılmıştı. Şimdi ise süresi uzatılmış çalışma yerine, daha yoğunlaştırılmış emeğin geçmesi olayını ve bu yoğunluğun derecesini inceleyeceğiz.

Açıktır ki, makine kullanımının yayılması ve makineyle çalışmaya alışan özel bir işçi sınıfının deneylerinin birikmesiyle orantılı olarak, işin hızıyla yoğunluğunun da artacağı doğal bir sonuçtur. Böylece İngiltere'de yarım yüzyıl boyunca, işgününün uzatılması, fabrika işinin yoğunluğunun artmasıyla elele gitmiştir. Bununla birlikte, okur, açıkça görecektir ki, düzensizlik içerisinde değil de, her gün değişmeyen bir tekdüzelik içerisinde tekrarlanarak yapılan bir işin sözkonusu olması halinde, işgününün uzatılması ile işin yoğunlaştırılmasının, işgünündeki uzamanın ancak düşük bir iş yoğunluğu ile, veya tersine, yüksek bir yoğunluk derecesinin ise sadece işgününün kısaltılması ile bağdaşabileceği bir noktaya gelinmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. İşçi sınıfının gitgide büyüyen başkaldırışı, Parlamentoyu, iş-saatlerini zorunlu olarak kısaltmaya ve gerçek anlamda fabrikalarda normal bir işgününün uygulanmasına zorladığı ve bunun sonucu, artı-değer üretiminin işgününün uzatılmasıyla çoğaltılması yolu bütünüyle kapatıldığı andan itibaren, sermaye, olanca gücüyle, nispî artı-değer üretimini, makinelerdeki gelişmeleri hızlandırarak elde etmeye yöneldi. Aynı zamanda nispî artı-değerin mahiyetinde bir değişim oldu. Genel bir deyişle, nispî artı-değer üretim biçimi, işçinin üretken gücünü, belli bir sürede, aynı miktarda emek harcayarak daha fazla üretimde bulunabilecek hale

getirmektedir. Bu işzamanı, toplam ürüne tıpkı eskisi kadar değer katmakla birlikte, bu aynı değişim-değeri, şimdi daha fazla kullanım-değerine yayılmıştır; böylece herbir metaın değeri düşmüştür. Oysa, iş-saatlerinin kısaltılması zorunlu hale gelir gelmez başka türlü olur. Bu, üretken güçlerin gelişmesi ve, üretim araçlarında tasarruf sağlanması konularında yarattığı büyük dürtü, işçiye aynı sürede daha fazla emek harcama, işgücü geriliminde bir yükselme, işgününün her anını doldurma ya da, ancak kısaltılmış bir işgününün sınırları içersinde ulaşılabilecek ölçüde bir emek yoğunlaşmasına yolaçar. Daha büyük bir emek kitlesinin belli bir süre içerisinde bu yoğunlaşması, şimdi de, aslında ne ise o, yani daha büyük bir emek miktarı olarak hesaba katılır. Emeğin büyüklüğünün, yani süresinin ölçülmesinin yanısıra, artık onun şiddetinin, yoğunluk derecesinin ya da yoğunluğunun ölçülmesi gibi yeni bir ölçü ortaya çıkar.[74] On saatlik işgününün bu daha yoğun saatleri, şimdi, on iki saatlik işgününün daha gözenekli saatlerinden daha fazla emek, yani harcanmış işgücü içerir. Bu yüzden, eski bir saatlik emeğin ürünü, sonraki 1 ¹/₅ saatlik emeğin ürünü kadar veya daha fazla değer taşır. Emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi sonucu nispî artı-değerdeki artış bir yana, şimdi kapitalist için, diyelim, 3 ¹/₃ saatlik artı-emek ve 6 ²/₃ saatlik gerekli-emek, eskiden 4 saatlik artı-emek ve 8 saatlik gerekli-emek ile üretilen bir değer kitlesi sağlar.

Şimdi şu soruya gelmiş bulunuyoruz: Emek nasıl yoğunlaştırılır?

Kısalan işgününün ilk etkisi, şu açık yasanın sonucudur: işgücünün etkinliği, harcadığı süreyle ters orantılıdır. Bu nedenle, belli sınırlar içerisinde, bu sürenin kısaltılması ile uğranılan kayıp, işgücündeki artan gerilimle kazanılır. Ayrıca, işçinin daha fazla işgücü harcaması da, kapitalistin kendisine yaptığı ücret ödeme şekliyle sağlama alınır.[75] Çömlekçilik gibi makinenin pek az ya da hiç rol oynamadığı manüfaktürlerde, fabrika yasalarının uygulanması sonucu, sırf işgünündeki kısalma, işin olağanüstü bir düzen-

[74] Çeşitli sanayi kollarındaki iş yoğunluklarında, kuşkusuz daima farklılıklar vardır. Ama bu farklılıklar, Adam Smith'in de gösterdiği gibi, her türden işe özgü, şekiller ile bir ölçüde birbirini telâfi eder. Bununla birlikte, değer ölçüsü olarak işzamanı, ancak, işin yoğunluğu ile süresinin bir ve aynı emek niceliğinin birbirine karşıt ve biri diğerini dıştalayan ifadelerini temsil ettiği ölçüde etkilenir.

[75] Özellikle, bu kitabın [cildin] Dördüncü Kısmında inceleyeceğimiz parça-başına ödenen ücretle.

liliğinin düzgünlüğünü, düzenini, sürekliliğini ve canlılığını gözler önüne sermiştir.[76] Bununla birlikte, işçinin, makinenin devamlı ve düzenli hareketlerine bağımlı bulunduğu ve sıkı bir iş düzeninin zaten yaratılmış olduğu bir fabrikada, aynı etkinin doğabileceği kuşkuyla karşılanmıştır. Bu yüzden, 1844 yılında, işgününün on iki saatin altına indirilmesi sorunu tartışılırken, patronlar, "çeşitli bölümlerdeki gözcülerin, işçilerin zaman kaybetmemelerine dikkat ettiklerini", "işçilerin, uyanıklık ve dikkat derecelerinin artırılmasının hemen hemen olanakdışı bulunduğunu" ve bu nedenle, makinelerin hızı ile diğer koşullar aynı kalmak üzere, "iyi yönetilen bir fabrikada, işçilerin dikkatlerindeki bir artış nedeniyle herhangi önemli bir sonuç beklemenin saçma olduğunu" oybirliği ile ilân etmişlerdir.[77] Deneyler ise, bu iddiaları yalanlıyordu. Bay Robert Gardner, Preston'daki iki büyük fabrikasında, 20 Nisan 1844'ten itibaren çalışma süresini on iki saatten on bir saate indirmişti. Aşağı yukarı bir yıllık çalışmanın verdiği sonuç şöyleydi: "Aynı masrafla aynı miktar ürün elde edilmiş ve toplam olarak işçiler şimdi on bir saat çalışmayla eskiden on iki saatlik çalışma kadar ücret almışlardır."[78] Şimdi, eğirme ve tarama yerlerindeki deneylere geçeceğim, çünkü buralarda, makinelerin hızında %2 bir artış görülmüştür. Ama, ayrıca çok çeşitli kumaşların yapıldığı dokuma kısmında, çalışma koşullarında en ufak bir değişme olmamıştı. Sonuç şuydu: "1844 yılında 6 Ocak ile 20 Nisan arasında, 12 saatlik işgününde, ortalama haftalık ücret, 10 şilin 1,5 peni, 20 Nisan ile 29 Haziran arasındaki 11 saatlik işgününde, ortalama haftalık ücret, 10 şilin 3,5 peni."[79] Burada, şimdi on bir saatte eskiden on iki saatte üretildiğinden fazla ürün elde edilmektedir ve bu, tamamen, işçilerin daha düzenli çalışması ve zamandan sağlanan tasarruf sonucudur. İşçiler, aynı ücreti alır ve bir saatlik zaman kazanırlarken, kapitalist de aynı miktar ürün elde eder ve, kömür, gaz ve benzeri masraflardan bir saatlik tasarruf sağlamış olur. Horrocks ile Jacson beylerin fabrikalarında da aynı denemeler yapılmış ve aynı başarılar sağlanmıştır.[80] İş-saatlerinin kısaltılması, her şeyden önce, belli bir sürede işçinin daha fazla güç harcamasını sağ-

[76] Bkz: *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865.

[77] *Rep. of Insp. of Fact.*, 1844 yılına ait olanı ile, 30 Nisan 1845'te sona eren dört aylık rapor, s. 20-21.

[78] *l.c.*, s. 19. Parça-başı ücret değişmediği için, haftalık ücretler, üretilen miktara bağlı bulunuyordu.

[79] *l.c.*, s. 20.

[80] Yukardaki deneylerde moral unsur, önemli bir rol oynuyordu. İşçiler fab-

layarak, emeğin yoğunlaştırılması için öznel koşulları hazırlar. Bu kısaltma zorunlu hale gelir gelmez, makineler, sermayenin elinde, belli bir sürede daha fazla emek sızdırmak için sistemli bir şekilde kullanılan nesnel araçlar halini alırlar. Bu iki türlü yapılır: makinenin hızını artırarak, ve işçiye çalıştıracağı daha fazla makine vererek. Makinelerin yapımının gittikçe geliştirilmesi, kısmen makine olmaksızın işçi üzerinde daha fazla baskı yapmanın olanaksızlığından, kısmen de kısalan iş-saatlerinin kapitalisti, üretim masrafları üzerinde daha sıkı bir denetimde bulunmaya zorlamasından ileri gelen bir gereklilikti̇r. Buhar makinelerindeki gelişmeler, piston hızını artırdığı gibi, aynı zamanda, daha büyük güç tasarrufu ile, aynı ya da daha az kömür tüketimiyle, aynı donanımla, daha fazla makinenin çalıştırılmasını olanaklı hale getirmiştir. Hareketi nakleden mekanizmadaki gelişmeler, sürtünmeyi azaltmış ve, modern makineleri eskilerinden çarpıcı bir şekilde ayıran şaftların çapları ile ağırlıklarında devamlı bir küçülmeyi sağlamıştır. Nihayet, iş makinelerindeki gelişmeler, modern buharlı dokuma tezgâhlarında olduğu gibi hem boyutlarını küçültmüş ve hem de hızları ile etkinliklerini artırmıştır; ya da iplik eğirme makinelerinde olduğu gibi hem boyutlarını büyütmüş ve hem de iş yapan kısımlarının sayısını ve büyüklüklerini artırmış; ya da ayrıntılarda yapılan farkedilmeyecek kadar küçük değişikliklerle bu kısımların hızlarında bir artma olmuştur; örneğin, otomatik iplik makinelerinde iğlerin hızı, on yıl öncesine göre beşte bir oranında artmıştır.

İşgününün 12 saate indirilmesi, İngiltere'de 1832 tarihinde başlar. 1836 yılında bir fabrikatör şöyle diyordu: "Fabrikalarda yapılan iş, bugün, makinelerin önemli derecede artan hızı yüzünden işçinin göstermek zorunda kaldığı daha büyük dikkat ve çaba sayesinde, otuz-kırk yıl öncesine göre çok daha fazladır."[81] 1844 yılında, şimdi Shaftesbury Dükü olan Lord Ashley, Avam Kamarasında belgelere dayanan şu açıklamayı yaptı:

"Manüfaktür süreçlerinde çalışanların yaptıkları iş, şimdi, bu işlerin başlangıcına göre üç katı fazladır. Makineler, kuşkusuz, milyonlarca insanın enerjisini gerektiren işleri yapmaktadır; ayrıca, korku verici hareketleri ile egemenliği altına aldığı insanla-

rika denetmenine şunları anlatmıştı: "Daha büyük bir zevkle çalışıyoruz, gece daha erken işten çıkma ödülü daima aklımızdadır ve en gencinden en yaşlısına kadar, bütün fabrikaya canlı ve neşeli bir ruh egemendir, birbirimize çok yardım ederiz." (*l.c.*, s. 21.)

[81] John Fielden, *l.c.*, s. 32.

rın çalışmalarını da inanılmayacak derecede artırmıştır. ... 1815 yılında 40 numara iplik eğiren bir çift iplik makinesinin —12 saatlik işgününde yaptıkları— hareketi izlemek, 8 millik bir yolu yürümeye eşitti. 1832'de, aynı numarada pamuk ipliği eğiren bir çift iplik makinesini izlemek için alınan yol, 20 mil ve çoğu zaman daha fazlaydı. 1835 yılında" (bu yıl 1815 ya da 1825 olabilir) "bir iplikçi her gün bu makinelerin her birinde 820 çekme yapar ve iki makinenin toplamı 1.640 çekme ederdi. 1832'de, iplikçi, bir makinede 2.200, iki makinede 4.400 çekme yapıyordu, 1844'te çekme sayısı 2.400 ve toplam 4.800'e ulaştı; ve bazı hallerde, gerekli iş miktarı daha da fazla oluyordu. Elimde, 1842 yılında bana gönderilmiş olan bir başka belge daha var, bu belgede deniliyor ki, iş giderek artıyor — bu artış, sadece alınan yolun gittikçe uzaması yüzünden değil, ama çalıştırılan işçi sayısı düzenli olarak azaldığı halde üretilen malın miktarının artmasından ötürüdür, ve ayrıca, şu sıralarda, işlenmesi çok daha zor olan kötü cins pamuğun eğrilmesindendir. Tarama odasında da, iş büyük miktarda artmıştır. Burada bir kişi şimdi, eskiden iki kişinin yaptığı işi yapmaktadır. Çoğu kadın olmak üzere pek çok kişinin çalıştırıldığı dokuma odasında ... eğirme makinelerinin hızının artması nedeniyle son birkaç yıl içerisinde yapılan işte tam yüzde 10 oranında bir artış olmuştur. 1838 yılında haftada eğrilen çile sayısı 18.000 idi, 1843'te bu 21.000'e çıkmıştır. 1819 yılında, buharlı dokuma tezgâhlarında dakikada atkı sayısı 60 idi, 1842'de 140 oldu ve yapılan işte büyük bir artma olduğunu gösterdi."[82]

1844 yılında Oniki Saatlik Yasa altında ulaşılmış bulunan bu dikkate değer yoğunlaşma, o sırada İngiliz fabrikatörlerinin bu yönde daha fazla bir geliştirmenin olanaksız bulunduğu ve bu nedenle bundan sonra iş saatlerinde yapılacak herhangi bir azaltmanın üretimin düşmesi demek olacağı yolundaki iddialarını haklı gösterir gibi görünmekteydi. Bu iddiaların görünüşteki doğruluğu, fabrikatörlerin her an uyanık bir deneticisi olan fabrika denetmeni Leonard Horner'in şu çağdaş sözlerinde en iyi şekilde görülür.

"Üretilen miktar aslında makinenin hızına bağlı olduğuna göre, bunları, aşağıdaki koşullara uymak suretiyle en hızlı bir biçimde çalıştırmak fabrika sahibinin çıkarına olacaktır: makinelerin çabuk yıpranmaktan korunması; üretilen malın kalitesinin korunması; işçinin devamlı olarak gösterebileceği çabadan daha fazlasını harcamadan hareketi izleyebilecek durumda olması. Fabrika

[82] Lord Ashley, *l.c.*, s. 6-9 vd..

sahibinin çözümlemek zorunda olduğu en önemli sorunlardan birisi, bu nedenle, yukardaki koşulları gözönünde bulundurarak makineleri çalıştırabileceği en yüksek hızı bulmaktadır. Çoğu zaman işi fazla hızlandırdığı, kopma ve kırılmalar ile, çıkartılan kötü işin, hız artışından ağır bastığı ve böylece işi yavaşlatmak zorunda kaldığı görülür. Bu nedenle bana kalırsa, çalışkan ve aklı başında bir fabrika sahibi, güvenilir bir azamî hıza ulaştığında, on bir saatte on iki saatteki kadar üretimde bulunamayacaktır. Ayrıca bence, parça-başı çalışan işçi, aynı hızda devam edebileceği güce uygun en yüksek çabayla çalışacaktır."[83] Horner, bu nedenle, işsaatlerinin on iki saatin altına düşmesiyle üretimin zorunlu olarak azalacağı sonucuna varmıştır.[84] Aradan on yıl geçtikten sonra, gene kendisi, her ikisi de işgününün zorunlu olarak kısaltılmasıyla son derece uzayabilen makine ve insanın işgücündeki esnekliği, o yıl nasıl gereği gibi tahmin edemediğini kanıtlamak için, 1845'teki bu görüşünü nakleder.

Şimdi, On Saatlik Yasanın 1847 yılında İngiliz pamuklu, yünlü, ipekli ve keten fabrikalarına uygulanmalarını izleyen döneme gelmiş bulunuyoruz.

"İğlerin hızı çıkrık tipi makinelerde dakikada 500, bükme tipi olanlarda 1.000 devir artmıştır; yani, 1839'da dakikada 4.500 olan birinci tip makinenin iğ hızı şimdi (1862) 5.000'dir; ikinci tip makinede 5.000 olan hız ise şimdi dakikada 6.000'dir; bu, birinci halde onda bir, ikinci halde beşte bir artış demektir."[85] Manchester yakınındaki Patricroft'lu tanınmış mühendis James Nasmyth, 1852 tarihinde Leonard Horner'e yazdığı bir mektupta, bir buharlı makinede 1848 ve 1852 tarihleri arasında yapılan gelişmeleri anlatmaktadır. Resmî kayıtlarda daima benzeri makinelerin 1828 yılındaki güçlerine göre tahmin edilen[86] buhar makinelerinin beygirgüçlerinin sadece nominal olduklarını ve ancak gerçek güçlerinin bir göstergesi olarak işe yarayabileceklerini belirttikten sonra, şun-

[83] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Eylül 1844'te sona eren dört aylık rapor ile, 1 Ekim 1844 ve 30 Nisan 1845 dönemi raporu, s. 20.

[84] *l.c.*, s. 22.

[85] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1862, s. 62.

[86] Bu, 1862 tarihli "Parlamento Kararı" ile değiştirildi. Burada, modern buharlı makineler ve su çarklarının fiilî beygirgücünün yerini nominal beygirgücü almıştır. Çift iğler de (1839, 1850 ve 1856 kararları tersine) iplik eğirme işleri arasında yer almadığı gibi, yünlü dokuma fabrikalarında, "kabartma tezgâhı" sayısı eklenmiş, bir yandan jüt ve kenevir fabrikaları, öte yandan keten fabrikaları arasında ayrım yapılmış ve nihayet çorap dokumacılığı ilk defa rapora alınmıştır.

ları söylemektedir: "Aynı ağırlıktaki buharlı makinelerden şimdi ortalama en az yüzde 50'den fazla çalışma veya iş elde ettiğimize ve birçok hallerde, dakikada 220 ayaklık sınırlı hızla çalıştığı günlerde 50 beygirgücü sağlayan buharlı makinelerin şimdi 100 beygirgücünün üzerine çıktıklarına inanıyorum." "100 beygirgücündeki buharlı makineler, yapılarında ve kazanlarının kapasitesi ile yapılışındaki bazı düzeltmeler sonucu, eskisine göre daha büyük bir güçle çalışabilmektedir." "Beygirgüçlerine oranla eskisi kadar işçi çalıştırmakla birlikte, makineye oranla daha az işçi kullanılmaktadır."[87] 1850 yılında, İngiltere'deki fabrikalar, 25.633.716 iplik ve 301.445 dokuma tezgâhı işletmek için 134.217 nominal beygirgücü kullanmışlardır. 1856'da iğ ve tezgâh sayısı sırasıyla 33.503.580 ve 369.205 idi; gerekli nominal beygirgücü 1850'dekinin aynı olsaydı, 175.000 beygirgücüne eşit bir kuvvet gerekirdi, oysa 1856 yılı istatistiklerinde, fiilî beygirgücü 161.435 olup, 1850 yılı esas alınarak hesap edildiğinde 10.000 beygirgücünden daha fazla bir noksanlık gösteriyordu."[88] "İstatistiklerin (1856 yılı) ortaya koydukları bu gerçekler, fabrika sisteminin hızla ilerlediğini göstermektedir; beygirgücüne oranla eskisi kadar işçi kullanmamakla birlikte makinelere oranla daha az işçi çalıştırılmaktadır; buhar makinesi, güçte sağlanan tasarruf ve diğer yöntemlerle daha büyük ağırlıktaki makineleri çalıştırabilmektedir; makineler ile yapım yöntemlerinde düzeltmeler, ve makinelerin hızında artış ve diğer çeşitli nedenlerle, daha büyük miktarda iş üretilebilir."[89]

"Her tür makinede yapılan büyük gelişmeler bunların üretim gücünü geniş ölçüde artırmıştır. Çalışma saatlerinin kısaltılması kuşkusuz ... bu gelişmelerde etken olmuştur. Bu gelişmeler ile birlikte, işçinin daha fazla çaba harcaması, kısaltılmış (iki saat ya da altıda bir) işgününde, en az eskisi kadar ürün elde edilmesini sağlamıştır."[90]

İşgücünün daha yoğun bir biçimde sömürülmesiyle fabrikatörlerin servetlerinin nasıl büyük ölçüde arttığını göstermeye tek bir olay yeterlidir. 1838 ile 1850 arasında İngiliz pamuklu sanayiinde ve diğer sanayilerde ortalama artış %32 idi, oysa 1850-1856 arası bu sayı %86'ya ulaşmıştır.

On saatlik işgününün etkisi altında 1848 ile 1856 arasında 8 yıl

[87] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1856, s. 13-14, 20 ve 1852, s. 23.
[88] *l.c.*, s. 14-15.
[89] *l.c.*, s. 20.
[90] *Reports*, &c., 31 Ekim 1858, s. 9-10. Krş: *Reports*, &c., 30 Nisan 1860, s. 30 vd..

süresince İngiliz sanayiindeki gelişme ne kadar büyük olursa olsun, bunu izleyen 1856-1862 yılları arasındaki 6 yıllık dönemde bu gelişme, çok daha fazla olmuştur. Örneğin ipek fabrikalarında 1856'-da 1.093.739 iğ varken, 1862'de bu sayı 1.388.544 olmuş; dokuma tezgâhı ise 1856'da 9.260 iken 1862'de 10.709'a yükselmiştir. Böylece iğ sayısındaki artış %26,9, tezgâh sayısındaki artış %15,6 olduğu halde, bu işlerde çalışanların sayısı %7 azalmıştır. 1850 yılında yün ipliği fabrikalarında 875.830 iğ çalışıyordu, 1856'da ise 1.324.549 (artış %51,2), ve 1862'de 1.289.172 (azalış %2,7). Eğer 1856 yılı sayısında görülen, ama 1862 yılı sayısında görülmeyen iğ sayısını düşersek, 1856 yılından sonra iğ sayısının hemen hemen aynı kaldığını görürüz. Öte yandan, 1850'den sonra iğ ve tezgâhların hızı çoğu zaman iki katına çıkmıştır. Yünlü fabrikalarında buharlı dokuma tezgâhı sayısı 1850'de 32.617, 1856'da 38.956, 1862'de 43.048'dir. İşçilerin sayısı 1850'de 79.737, 1856'da 87.794, 1862'de 86.063'tür; bu sayılara, 14 yaşından küçük olmak üzere 1850'de 9.956, 1856'da 11.228, 1862'de 13.178 çocuk dahildir. Bu nedenle, 1856'ya göre 1862'de dokuma tezgâhı sayısında büyük bir artış olduğu halde, çalışan toplam işçi sayısı azalmış, sömürülen çocuk sayısı artmıştır.[91]

27 Nisan 1863'te Bay Ferrand, Avam Kamarasında şunları söylüyordu: "Burada adlarına konuştuğum Lancashire ve Cheshire'ın 16 bölgesinden gelen delegeler, bana, makinelerdeki gelişmeler nedeniyle fabrikalardaki işin devamlı olarak arttığını söylemişlerdir. Eskiden bir kişinin iki yardımcıyla birlikte bir tezgâha bakmaları yerine, şimdi bir kişi hiç yardımcısı olmaksızın üç tezgâha birden baktığı gibi, dört tezgâha birden baktığı da sık sık görülmektedir. On iki saatlik işin şimdi on saatten daha az bir süreye sıkıştırıldığını olaylar açıkça göstermektedir. Bütün bunlardan, fabrika işçilerinin katlandıkları zahmetin son on yıl içersinde ne kadar büyük ölçüde arttığı apaçık ortaya çıkmaktadır."[92]

Bu nedenle fabrika denetmenleri, 1844 ve 1850 yasalarının sonuçlarını durmadan ve haklı olarak övmelerine karşın, çalışma

[91] *Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1862, s. 100 ve 130.

[92] Şimdi bir dokumacı 2 modern buharlı tezgâh ile, 60 saatlik bir haftada, belli nitelik, genişlik ve uzunlukta 26 parça iş yapmaktadır; oysa eski tezgâhı ile, 4 parçadan fazla yapamazdı. Böyle bir parça kumaşın dokunma maliyeti, 1850'den hemen sonra 2 şilin 9 peniden 5 1/8 peniye düşmüştür.

"Otuz yıl önce [1841] bir iplikçi üç çırağıyla birlikte, 300-324 iğli bir çift eğirme tezgâhından fazlasına bakamazdı. Şimdi ise [1871] beş çırağın yardımı ile 2.200 iğe bakmak durumundadır ve 1841 yılına göre yedi katından fazla üretimde bulunabilmektedir." (Fabrika Denetmeni Alex Redgrave, *Journal of Arts*, 5 Ocak 1872.)

saatlerinin kısaltılmasının işi, işçinin sağlığını ve çalışma kapasitesini tehlikeye düşürecek şekilde yoğunlaşmasına yol açtığını da itiraf etmekten geri kalmamışlardır. "Pamuklu, yünlü ve ipekli fabrikaların çoğunda görülen ve son birkaç yıl içerisinde hızları büyük ölçüde artan makinelere işçilerin yetişebilmeleri için gerekli başdöndürücü ve tüketici heyecan Dr. Greenhow'un bu konudaki son raporunda belirttiği gibi ciğer hastalıklarından ileri gelen fazla ölümlerin nedenlerinden birisi olabilir."[93] İş-saatlerinin uzatılması yolları bütünüyle tıkanır tıkanmaz, emeğin yoğunluğunu sistemli bir şekilde yükseltmek ve makinedeki her gelişmeyi işçiyi sömürmede daha yetkin bir araç haline getirmek suretiyle, sermayenin, uğradığı kaybı yerine koymak için, çok geçmeden iş-saatlerini kaçınılmaz olarak yeniden kısaltacağı bir duruma getirmek zorundaydı.[94] Öte yandan, İngiliz sanayiindeki 1848 ile bugün arasındaki hızlı gelişme, on saatlik işgününün yürürlükte olduğu 1833-1846 dönemi arasındaki gelişmeyi geçmiştir, fabrika sisteminin ilk kez ortaya çıktığı ve işgününün sınırsız olduğu son yarım yüzyıldaki ilerlemeyi daha çok aşmıştır.[95]

DÖRDÜNCÜ KESİM. — FABRİKA

Bu bölümün başında, fabrikanın gövdesi diyebileceğimiz şeyi, yani bir sistem halinde örgütlenen makineyi incelemiştik. Orada, makinenin, kadınlarla çocukların da emeğini katarak, kapitalist sömürünün malzemesini teşkil eden insanoğlunun sayısını nasıl çoğalttığını, iş-saatlerini alabildiğine uzatarak işçinin bütün zamanına nasıl elkoyduğunu, ve nihayet, gitgide kısalan sürelerde üretimin çok büyük ölçülerde artmasını sağlayan gelişmelerle, daha kısa sürede daha fazla iş yaptırmanın, yani işgücünü daha yoğun bir biçimde sömürmenin bir aracı haline nasıl geldiğini görmüştük. Şimdi, bir bütün olarak fabrikaya, onun en yetkin biçimine dönüyoruz.

Otomatik fabrikanın sözcüsü Dr. Ure, fabrikayı, bir yandan, "Bitmez tükenmez bir hünerle, çeşitli düzenlemelerdeki yetişkin ve genç işçilerin bileşmiş elbirliği, merkezî bir güçle (bir ana kuvvetle) sürekli olarak çalıştırılan bir üretken makineler sistemi" olarak, öte yandan da "çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan oluşan,

[93] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1861, s. 25, 26.

[94] Sekiz saatlik işgünü için hareket, şimdi (1867) Lancashire'da fabrika işçileri arasında başlamış bulunuyor.

[95] Aşağıdaki birkaç sayı, Birleşik Krallıkta 1848'den beri, "fabrika" sayı-

ortak bir nesnenin üretimi için kesiksiz bir uyum içersinde hareket eden ve hepsi de kendi kendine düzenlenmiş bir hareket kuvvetine tâbi bulunan muazzam bir otomat'' olarak açıklıyor. Bu iki açıklama, özdeş olmaktan çok uzaktır. Birinde, kolektif işçi ya da emeğin toplumsal gövdesi egemen özne ve mekanik otomat nesne olarak görünüyor; diğerinde ise, otomatın kendisi öznedir, işçiler sadece bilinçli organlar, ve otomatın bilinçsiz organları ile işbirliği içersinde ve onlarla birlikte merkezî hareket ettirici güce tâbi görünürler. İlk açıklama, makinenin büyük ölçüdeki her türlü kullanımı için geçerli, ikincisi, makinenin sermaye tarafından kullanılmasına ve bu nedenle modern fabrika sistemine özgü ve onu karakterize eden bir açıklamadır. Bu yüzden Ure, hareketin geldiği merkezî makineyi, sadece bir otomat olarak değil, otokrat olarak da açıklamayı yeğ tutar. ''Bu geniş salonlarda buharın şefkatli

sındaki artışı göstermektedir:

	İhracat miktarı 1848	İhracat miktarı 1851	İhracat miktarı 1860	İhracat miktarı 1865
PAMUKLU				
Pamuk ipliği (libre)	135.831.162	143.966.106	197.343.655	103.751.455
Dikiş ipliği (libre)	—	4.392.176	6.297.544	4.648.611
Pam. kumaş (yarda)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
KETEN VE KENEVİR				
İplik (libre)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
Kumaş (yarda)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.529
İPEKLİ				
İplik (libre)	866.825*	462.513	897.402	812.589
Kumaş (yarda)	—	1.181.455	1.307.293	2.869.837
YÜNLÜ				
Yün ve bükme İplik (libre)	—	14.670.880	27.533.968	31.669.267
Kumaş (yarda)	—	241.120.973	190.381.537	278.837.438

* 1846. —ç.

kudreti, onbinlerce gönüllü hizmetkârını etrafında toplar."[96]

Aletle birlikte işçinin onu kulanmadaki mahareti de makineye geçer. Aletin iş yapma olanağı, insanın işgücünün zorunlu sınırlamalarından kurtulur. Böylece, manüfaktürde işbölümünün dayandığı teknik temel yıkılmış olur. Manüfaktürü karakterize eden, uzmanlaşmış işçiler arasındaki kademeleşmenin yerini, otomatik fabrikada, makineyi kullananlar tarafından yapılan her türlü işin, bir

	İhracat değeri 1848	İhracat değeri 1851	İhracat değeri 1860	İhracat değeri 1865
	£	£	£	£
PAMUKLU				
İplik	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
Kumaş	16.753.369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
KETEN VE KENEVİR				
İplik	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
Kumaş	2.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.318
İPEKLİ				
İplik	77.789	195.380	918.342*	768.067
Kumaş	—	1.130.398	1.587.303	1.409.221
YÜNLÜ				
İplik	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.017
Kumaş	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

* İmel basımına göre düzeltilmiş Fransızca metinde "826.107". —ç.

Mavi Kitaplara bkz: *Statistical Abstract of the United Kingdom*, n° 8 ve n° 13. Lond., 1861 ve 1866. Lancashire'da, 1839 ile 1850 arasında fabrika sayısı sadece yüzde dört; 1850 ile 1856 arasında yüzde 19; 1856 ile 1862 arasında yüzde 33 artmıştır; oysa, yukardaki 11 yıllık dönemlerin herbirinde burada çalıştırılan işçi sayısı mutlak olarak artmış, nispî olarak azalmıştır. (Bkz: *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ocak 1862, s. 63.) Pamuklu fabrikaları Lancashire'da ağır basar. Birleşik Krallıktaki toplam tekstil fabrikalarının yüzde 45,2'sinin, iğlerin yüzde 83,3'ünün; buharlı dokuma tezgâhlarının yüzde 81,4'ünün, mekanik beygirgücünün yüzde 72,6'sının ve çalıştırılan toplam personel sayısının yüzde 58,2'sinin burada toplandığını düşünürsek, bu bölgedeki pamuklu sanayiin ezici niteliği konusunda bir fikir edinmiş oluruz. (*l.c.*, s. 62-63.)

[96] Ure, *l.c.*, s. 18.

ve aynı düzeye indirilmesi ve eşitlenmesi eğilimi alır;[97] parça-işçiler arasında sunî olarak yaratılımış olan farklılaşmaların yerine, yaş ve cinsiyet gibi doğal farklılıklar geçer.

Fabrikada işbölümünün yeniden ortaya çıkması, esas olarak, işçilerin özelleşmiş makineler arasında dağılımı; ve işçi kitlelerinin, fabrikanın çeşitli bölümleri arasında gruplar halinde örgütlenmemiş olmalarına karşın, herbiri, bir araya getirilmiş benzer makinelere dağılması yüzünden, aralarındaki elbirliği, basit bir elbirliğidir. Manüfaktüre özgü organik grupların yerini, ustabaşı ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantı alır. Temel bölünme, makineler üzerinde fiilen çalışan işçiler (makinelere bakan birkaç işçi de bunların içindedir) ile bu işçilerin sırf çıraklığını yapanlar (hemen hemen özellikle çocuklardan oluşmuşlardır) arasındadır. İşlenecek malzemeyi makineye veren aşağı yukarı bütün "besleyiciler", çıraklar arasında sayılır. Bu bellibaşlı iki sınıfa ilâveten, işleri, bütün makinelere bakmak ve zaman zaman bunları onarmak olan, sayı bakımından önemsiz kimselerin sınıfı vardır: mühendis, makinist, marangoz vb. gibi. Bu sınıf, bazıları bilimsel öğrenim görmüş, bazıları meslekten yetişme, fabrika işçileri sınıfından farklı, sadece onlara eklenen daha üst bir sınıftır.[98] Bu işbölümü, tamamen teknik bir işbölümüdür.

İşçinin makine üzerinde çalışmayı, kendi hareketlerini otomatın tekdüze ve devamlı hareketine uydurabilmesi için ta çocukluk yıllarından öğrenmesi gerekir. Makineler, bütünüyle, hep beraber ve uyum içerisinde çalışan çok yanlı bir sistem meydana getirdiğine göre, buna dayanan elbirliğinin de, çeşitli işçi gruplarının farklı türdeki makineler arasında dağılımını gerektirir. Ama makinenin kullanılması, manüfaktürdeki gibi belli bir adamın belli bir göreve sürekli olarak bağlı kalması biçimindeki bu dağılımın katılaşması zorunluluğunu ortadan kaldırır.[99] Sistemin bütününün hareketi, işçi-

[97] Ure, *l c.*, s. 31. Bkz: Karl Marx, *l.c.*, s. 140-141 [*Felsefenin Sefaleti*, s. 149].

[98] Parlamento kararları, açık bir şekilde, fabrika işçileri kategorisine yalnız mühendislerle, makine işçilerini vb. değil, aynı zamanda yöneticileri, satış memurlarını, habercileri, depo işçilerini, ambalajcıları vb., kısacası fabrika sahibinden başka herkesi aldığı halde, İngiliz fabrika yasalarının metinde sonsözü edilen işçileri kapsamı dışında bırakması halinde, bunu, kasıtlı bir istatistik yanıltması diye kabul etmek gerekir; ve bu türden yanıltmaları, başka durumlar için ayrıntılı olarak tanıtlamak da pekâlâ mümkündür.

[99] Ure, bunu kabul eder. "Gerektiğinde" işçilerin, yöneticinin isteğine bağlı olarak, bir makineden alınıp diğerine verilebildiğini söyler ve zaten çığlığı atar: "Böyle bir değiştirme, işi bölen ve herbir iğnenin başını yuvarlatma işini bir işçiye, ucunu sivriltme işini bir başkasına veren eski uygu-

nin değil de makinenin hareketinden doğduğu için, iş kesintiye uğramaksızın, her an, herhangi bir kimsenin değişmesi mümkündür. Fabrikatörlerin 1848-1850 başkaldırmaları sırasında yürürlüğe koydukları *vardiya sistemi*, bunun en çarpıcı kanıtıdır. Nihayet, makine üzerinde çalışmanın genç insanlara kazandırdığı hızlılık sırf makine üzerinde çalışmak üzere özel bir sınıfın eğitilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırır.[100] Sadece çırakların yaptıkları işler, bir ölçüde, fabrikada makineler tarafından da görülebilir,[101] ve zaten son derece basit olmaları nedeniyle de bu cansıkıcı işleri yüklenenlerin sık sık ve devamlı değiştirilmeleri olanağı da vardır.

Teknik deyimiyle eski işbölümü sistemi, makine tarafından tahtından indirilmesine karşın, manüfaktürden devralınan geleneksel bir alışkanlık olarak sürüklenir gider ve daha sonra işgücünün bir sömürme aracı olarak sermaye tarafından daha iğrenç bir şekilde sistemleştirilir ve yerleştirilir. Bir ve aynı aleti hayat boyu kullanmanın verdiği uzmanlık, şimdi, bir ve aynı makineye hayat boyu hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır. Makine, işçiyi, ta

lama ile tam bir çelişki halindedir." Oysa Ure'nin kendi kendisine, otomatik fabrikada bu "eski uygulamadan" niçin ancak "gerektiğinde" ayrılındığını sorması çok daha yerinde olurdu.

[100] Örneğin, Amerikan İçsavaşı sırasında olduğu gibi büyük tehlike anında, fabrika işçileri, burjuvazi tarafından, yol yapımı vb. gibi en kaba işlere koşulurlar. 1862 yılı ile bunu izleyen yıllarda, boşta kalan pamuk işçileri için kurulan İngiliz "ulusal işyerleri" (*ateliers nationaux*), 1848 yılında Fransa'da kurulmuş bulunanlardan şu bakımlardan ayrılır ki, bu sonuncuda işçiler devlet hesabına üretken olmayan işlerde çalıştırıldığı halde, ilkinde işçiler, burjuvazi yararına üretken belediye işlerinde çalışmak zorundaydılar ve bu işleri normal işçiden daha düşük ücretle yaptıkları için de, bu işçiler ile rekabet haline getirilmiş oluyorlardı. "Pamuk işçilerinin fizik görünüşleri kuşkusuz düzeldi. Ben, bunu bu insanlar bakımından, kamu işlerinin açık havada yapılmasına bağlıyorum." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1863, s. 59.) Yazar, burada, Preston kırında çalıştırılan, Prestonlu fabrika işçilerini kastediyor.

[101] Bir örnek: 1844 yasasından beri, pamuklu dokuma fabrikalarına, çocuk emeğinin yerini almak üzere çeşitli mekanik aygıtlar girmiş bulunuyor. Fabrikatörlerin kendi çocukları, fabrikalarında çırak olarak bir öğrenimden geçecekleri gün, herhalde bu el değmemiş mekanik alanında ne büyük ilerlemeler olabilir. "Makineler içerisinde belki de otomatik tezgâh bile diğerleri kadar tehlikelidir. Bunlardaki kazaların çoğu küçük çocukların başlarına gelmektedir; bu çocuklar, tezgâhlar hareket halindeyken yeri süpürmek için altlarına sürünerek giriyorlar. Birkaç ustabaşı bu suç yüzünden para cezasına çarptırılmış ise de, bunun pek faydası olmamıştır. Eğer makine yapımcıları, otomatik bir süpürge icat etmiş olsalardı, bu küçük çocukların makinelerin altına sürünmeleri önlenir ve bizim koruyucu tedbirlerimize mutlu bir katkıda bulunulmuş olurdu." (*Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1866, s. 63.)

çocukluğundan başlayarak, parça-makinenin bir kısmı haline sokmak amacıyla kötüye kullanmıştır.[102] Böylece işçinin kendisinin yeniden-üretim masrafları büyük ölçüde azaldığı gibi, aynı zamanda, tümüyle fabrikaya ve dolayısıyla kapitaliste olan çaresiz bağımlılığı da tamamlanmış olur. Her yerde olduğu gibi burada da, toplumsal üretim sürecindeki gelişme nedeniyle artmış bulunan üretkenlikle, bu sürecin kapitalist biçimde sömürülmesi sonucu artan üretkenliği birbirinden ayırmamız gerekir. Elzanaatları ile manüfaktürde, işçi, aleti kullanırdı, oysa fabrikada, şimdi, makine, işçiyi kullanmaktadır. Orada, iş aracının hareketi işçiden geliyordu, burada ise makinenin hareketlerini izlemek zorunda olan odur. Manüfaktürde işçiler canlı mekanizmanın birer parçasıydı. Fabrikada, onun sadece canlı bir eklentisi olan işçiden bağımsız cansız mekanizma vardır. "Aynı mekanik işin tekrar tekrar yapıldığı bu bitip tükenmez sefil cansıkıntısı ve alınteri, aynen Sisyphus'un işine benzer. Sırtlanılan ağır iş yükü, tıpkı bir kaya parçası gibi durmadan perişan işçinin üzerine yuvarlanır."[103] Aynı zamanda, bu fabrika işi, sinir sistemini tükettiği gibi, adalelerin çok yanlı çalışmasını engeller ve, hem vücut, hem zihin faaliyetlerindeki özgürlüğün her atomunu tümüyle elinden alır.[104] Makine, işçiyi işten kurtarmadığı, ama sadece çalışmanın bütün ilginçliğini yokettiği için, işin hafiflemesi bile bir çeşit işkence halini alır. Her türlü kapitalist üretim, sadece bir iş-süreci olmayıp, aynı zamanda bir artı-değer yaratma süreci de olduğu için, şu ortak özelliği gösterir: iş araçlarını kullanan işçi değildir, tersine, işçiyi kullanan iş araçlarıdır. Ne var ki, bu tersine dönüş, ilk defa yalnız fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen iş aracı, iş-süresinde işçinin karşısına, canlı işgücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin elemeğinden ayrılması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi, daha

[102] Demek ki, Proudhon'un şaheser fikri buradan geliyor: o, makineleri, iş araçlarının bir sentezi olarak değil, bizzat işçinin yararına olmak üzere, parça işlemlerin bir sentezi olarak "alıyor".

[103] F. Engels, *l.c.*, s. 217. Mr. Molinari gibi, sıradan ve iyimser bir serbest-ticaret yanlısı bile şöyle diyebiliyor: "Günde onbeş saat, bir makinenin tekdüze hareketini gözlemek durumunda olan bir kimse, aynı sürede kendi fizik gücünü kullanmasından daha fazla tükenir. Çok uzun süreli olmamak üzere belki de zihnî bir jimnastik hizmeti görebilecek olan bu gözcülük, süre uzun olursa, aşırılığı nedeniyle, zihni de, vücudu da yorar." (G. de Molinari, *Études Économiques*, Paris 1846.)

[104] F. Engels, *l.c.*, s. 216.

önce gösterdiğimiz gibi, nihayet, makine temeli üzerinde yükselen modern sanayi tarafından tamamlanmıştır. Fabrika işçisi için önemsiz olan her bireyin özel hüneri, bilim, dev fizik güçler, ve fabrika mekanizmasında somutlaşan ve bu mekanizma ile birlikte "patronun" kudretini oluşturan kitle emeği karşısında, küçücük bir miktar olarak yokolur gider. Beyninde, makine ve makine üzerindeki tekelin ayrılmaz bir biçimde kenetlendiği bu "patron", "işçileri" ile ne zaman bir anlaşmazlığa düşse, onları küçümser bir eda ile şunları söyler: "Fabrika işçileri şunu bir an akıllarından çıkarmasınlar ki, onlarınki gerçekten çok küçük cinsten hüner isteyen bir iştir; bundan daha kolay öğrenilebilecek ve niteliği bakımından bundan daha fazla ücret ödenen, ya da en az uzmanlık veren çok kısa bir eğitimle bundan daha çabuk ve bol elde edilebilecek başka hiç bir iş yoktur. ... Patronun makinesi, aslında, üretim işinde, altı aylık bir eğitimin öğreteceği ve sıradan bir tarım işçisinin bile öğrenebileceği fabrika işçisinin emek ve hünerinden çok daha önemli rol oynar."[105] İşçinin, iş araçlarının tekdüze hareketlerine teknik bakımdan tâbi oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri içerisinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disiplini yaratarak daha önce de sözü edilen kontrol ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir; ve böylece, çalışanları, işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur. "[Otomatik fabrikada] karşılaşılan başlıca güçlük ... her şeyden önce, insanları gelişigüzel çalışma alışkanlıklarından kurtarmak ve onları karmaşık otomatın değişmeyen düzenliliği ile özdeş hale gelecek biçimde eğitmektir. Fabrikanın çalışma hızının gereklerine uygun düşen bir disiplin yönetmeliğini meydana getirmek ve uygulamak, Arkwright'ın giriştiği herkülce bir iş ve soylu bir başarıdır! Sistemin en iyi biçimde örgütlendiği ve işin son derece hafifletildiği bugün bile, organik çağını geçmiş kimseleri yararlı fabrika işçileri haline getirmek adeta olanaksız haldedir."[106] Burjuvazinin başka konularda dört elle sarıldığı sorumluluğun bölüşülmesi ilkesi ile,

[105] *The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee*, Manchester 1854, s. 17. Patronların, "canlı" otomatlarını kaybetme tehlikesi ile yüzyüze geldikleri zaman büsbütün ayrı bir telden çaldıklarını daha ilerde göreceğiz.

[106] Ure, *l.c.*, s. 15. Arkwright'ın yaşam öyküsünü bilen bir kimse, bu berber-dahiye hiç bir zaman "asil" unvanını veremez. 18. yüzyılın bütün büyük mucitleri içerisinde o, kuşkusuz, başkalarının icatlarını çalan en büyük hırsız ve en aşağılık adamdır.

bundan daha da fazla beğendiği temsilî sistemi hiç dikkate almaksızın, sermayenin bir yasa koyucusu gibi, işçiler üzerindeki kayıtsız şartsız egemenliğini dilediği şekilde formülleştirdiği fabrika yönetmeliği, geniş ölçüde elbirliği ve iş araçları ile özellikle makinelerin ortaklaşa kullanılmasıyla iş-sürecinin gerekli kıldığı toplumsal düzenin kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildi. Köle çalıştıranların ellerindeki kamçının yerini, şimdi, gözcülerin elindeki ceza kitabı alıyordu. Bütün cezalar eninde sonunda, doğal olarak, para cezası ve ücret biçimine gelip dayanıyor ve fabrika Lycurgus'unun yasa koyma marifeti, her şeyi öyle tertipliyordu ki, bu yasaların çiğnenmesi, onun için, yasalara uyulmasından daha kârlı oluyordu.[107]

[107] "Burjuvazinin, proletaryayı bağladığı tutsaklık, hiç bir yerde fabrika sisteminden daha açıkça gün ışığına çıkmamıştır. Burada bütün özgürlükler hem yasada ve hem de gerçekte sona erer. İşçilerin saat beşbuçukta fabrikada olmaları gerekir. Birkaç dakika geç kalsalar cezalandırılırlar; on dakika gecikirlerse, kahvaltıdan sonraya kadar içeriye alınmazlar ve böylece, dörtte bir günlük ücreti kaybetmiş olurlar. Komuta ile yemek, içmek ve uyumak zorundadırlar. ... Despot çan sesiyle yatağından kaldırılır, kahvaltıdan, yemekten çağrılır. Ve fabrikada başından neler geçer? Burada patron mutlak yasa koyucudur. Gönlünün dilediği gibi yönetmelikler yapar; bunda keyfince değişiklikler, ekler yapar; ve en budalaca şeyleri koysa, mahkemeler işçiye şöyle söyler: Bu sözleşmeye gönlünüzle girdiğinize göre, şimdi onu yürütmek zorundasınız. ... Bu işçiler, dokuz yaşından başlayarak ölene kadar, bu maddî ve manevî işkence altında yaşar." (F. Engels, *l.c.*, s. 217. vd.) "Mahkemenin ne dediğini" bir örnekle göstereceğim. Olaylardan bir tanesi 1866 yılı sonunda Sheffield'de geçer. Bu kentte bir işçi iki yıl bir çelik fabrikasında çalışır. İşverenle yaptığı bir kavga sonucu işi bırakır ve ne olursa olsun bu patron için çalışamayacağını söyler. Sözleşmeyi bozduğu gerekçesiyle yargılanır ve iki ay hapse mahkûm edilir. (Eğer sözleşmeyi patron bozmuş olsaydı, ancak hukuk mahkemesinde kovuşturmaya uğrar ve olsa olsa para cezasına çarptırılırdı.) İşçi iki aylık hapis cezasını çektikten sonra, patron, sözleşme gereğince işçiyi işbaşı yapmaya davet eder. İşçi, hayır der, sözleşmeye uymadığı için zaten cezasını çekmiştir. Patron tekrar dava açar ve yargıçlardan bir tanesi, Mr. Shee, bunu, bir insanın yaşadığı sürece bir ve aynı suç ya da cinayet için tekrar cezalandırılmış olacağı bir hukuk garibesi olarak açıkça yermesine karşın, mahkeme işçiyi tekrar mahkûm eder. Ve bu hükmü, "Büyük Ücretsizler", taşralı meşe odunları değil, Londra'daki en yüksek mahkemelerden biri veriyordu. [*Dördüncü Almanca baskıya ek.* — Bu usul artık uygulanmıyor. Havagazı gibi bazı kimyasal hizmetler dışında, İngiltere'de işçi, sözleşmenin bozulması halinde işverenle eşit koşullar içerisinde ancak hukuk mahkemelerinde yargılanabiliyor. — *F.E.*] İkinci olay 1863 Kasımının sonunda Wiltshire'da geçiyor. Westbury Leigh'de Leower's Mill'de kumaş fabrikatörlüğü yapan Harrup adında birisinin yanında çalışan 30 kadar dokuma işçisi, patronları Harrup'un, sabahları işe geç kaldıkları için ücretlerinden 2 dakikaya karşılık 6 peni, 3 dakikaya karşılık 1 şilin, 10 dakikaya karşılık 1 şilin 6 peni kesmek gibi tatlı bir alışkanlığı sürdürmesi karşısında

Biz, burada, sadece, fabrika işinin yürütüldüğü maddî koşullara değinmiş bulunuyoruz. Her duyu organının, sunî olarak yükselen sıcaklık, toztoprak dolu hava, kulakları sağır edici gürültü ile aynı derecede zarar görmesinin, üstüste sıralanmış makineler arasındaki ölüm ve yaralanma tehlikesinin burada sözünü bile etmiyoruz; bunlar, adeta mevsimlerin düzenliliğiyle yayınlanan, sanayi savaşındaki ölü ve yaralı listelerinde yer almaktadır.[108] Fab-

greve gidiyorlar. Bu, bir saat için 9 şilin, bir gün için 4 sterlin 10 şilin eder ki, dokumacıların bir yıldaki ortalama ücretleri hiç bir zaman haftada 10-12 şilini geçmemektedir. Ayrıca Harrup, işe başlama saatini ilân etmek üzere bir çocuk görevlendiriyor, ki bu çocuk çoğu kez sabahın altısından önce düdüğü öttürüyordu: ve eğer düdüğün bittiği anda bütün işçiler orada hazır değilseler, kapılar kapanıyor, dışarıda kalan işçiler cezalandırılıyor: ve binalarda saat olmadığı için, talihsiz işçiler, Harrup yetiştirmesi genç düdükçünün insafına kalıyorlardı. Grevdeki işçiler, yani aile anaları ve kızlar, bir düdükçünün yerine bir saat konulduğu ve daha akla yatkın bir para cezası uygulandığı takdirde işe başlama önerisinde bulundular. Harrup, 19 kadın ile kızı sözleşmeye uymadıkları gerekçesiyle yargıç karşısına çıkarttı. Orada bulunanların bu haksızlık karşısındaki büyük öfkesine karşın işçilerin hepsi de 6 peni para cezasına ve 2,5 şilin mahkeme giderlerini ödemeye mahkûm edildiler. Mahkemeden sonra Harrup'un peşine, ıslıklar çalan bir kalabalık takıldı. — Fabrikatörlerin pek sevdikleri bir şey de, işlenilen malzemedeki kusurlar nedeniyle, ücretlerinden kesinti yaparak işçileri cezalandırmaktı. Bu yöntem, 1866'da İngiltere'de çömlekçilik bölgesinde genel bir greve yolaçtı. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun raporlarında (1863-1866), işçilerin yalnız ücretlerini almamakla kalmayıp, harcadıkları emek ve ceza yönetmelikleri aracılığı ile kıymetli patronlarına karşı borçlu duruma düşürüldükleri olaylar anlatılmaktadır. Son pamuk bunalımı da, ücretlerde kesinti yapma konusunda fabrika otokratlarının gösterdikleri marifetlerin ölümsüz örneklerini sağlamıştır. Fabrika denetmeni Mr. R. Baker şöyle diyor: "Bu zor ve ıstıraplı zamanlarda, çalıştırdığı bazı genç işçilerin herbirisinden, sağlık belgesi için, yasaya göre 3 peni kesmesi gerekirken, 10 peni kesen (oysa bu belge için ancak 6 peni ödemektedir) bir pamuklu fabrikası sahibi aleyhinde, son zamanlarda ben koğuşturma açmak zorunda kaldım. ... Bana bildirilen diğer bir olay da, yasayla çatışmadan aynı amaca ulaşmak için bir fabrikatörün, çalıştırdığı çocuklardan, çalışmaya uygun oldukları hekim belgesiyle belirtilenlerden, derhal, pamuk ipliği eğirme sanatını ve sırrını öğrenmeleri karşılığı bir şilin ücret istediği haber verilmekteydi. Bu nedenle, grevler gibi olağanüstü olaylar konusunda, yalnız bunların ortaya çıktıkları yerlerle ilgili değil, özellikle içinde bulunduğumuz zamanlarda görülmelerinin bazı derin nedenleri olabilir, ve bunlar açıklanmaksızın, halkın bunları anlayabilmesi olanaksızdır." Burada, 1863 Haziranında, Darwen'deki, dokuma işçileri grevine değiniliyor. (*Reports of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1863, s. 50-51.) Raporlar daima resmî tarihlerin gerisindeki olayları kapsamaktadır.

[108] Fabrika yasalarının tehlikeli makinelere karşı getirdiği koruma tedbirlerinin yararlı etkileri olmuştur. "Ama ... şimdi, yirmi yıl önce bulunmayan başka tehlike kaynakları var; bunlardan en başta geleni makinenin artan hızıdır. Çarklar, silindirler, volanlar, iğler ve mekikler gitgide artan bir hızla dönmektedir; kopan bir ipliği yakalamak için parmaklar şimdi daha hız-

rika sistemiyle, sanki bir serde yetiştirilmiş gibi olgunlaşan ve güçlenen toplumsal üretim araçlarında sağlanan tasarruf, sermayenin ellerinde, işçinin çalışırken hayatı için zorunlu şeyi, sistemli bir soygunculuğa dönüştürür; yer, ışık, hava ve üretim sürecinin beraberinde getirdiği tehlikelere karşı onun hayatını korumak için alınacak her türlü tedbir üzerinde aynı soygun yapılır; işçinin rahatlığı için gerekli şeyler üzerindeki soygunun burada hiç sözünü etmiyoruz.[109] Fourier, fabrikaları, "ıslah edilmiş hapishaneler" diye adlandırdığında haksız mıydı?[110]

lı ve becerikli hareket etmek zorundadır, çünkü bir anlık tereddüt ya da dikkatsizlik, kurban edilmelerine yolaçar. Kazaların büyük bir kısmı, işçilerin işlerini hızla bitirmek endişelerinden ileri gelir. Şurası unutulmamalıdır ki, makinelerin hareket halinde olması, yani iplik ve kumaş üretmesi, fabrikatörlerin en önde gelen kaygılarıdır. Bir dakikalık duraklama yalnız bir güç kaybı değil bir üretim kaybıdır da ve, çıkartılan iş miktarında çıkarları bulunan gözcüler, işçileri, makineleri daima hareket halinde tutmaya zorlarlar; ve ağırlık ya da parça-başına ücret alan işçiler için de, makinelerin devamlı hareket halinde olmaları daha az önemli değildir. Bunun sonucu olarak, bazı ve hatta çoğu fabrikalarda, makinelerin hareket halindeyken temizlenmeleri yasaklandığı halde, fabrikaların çoğunda ve belki de hepsinde işçilerin, herhangi bir uyarmaya ya da azarlanmaya uğramaksızın, makineler çalışır haldeyken, artıkları, kırıntıları aldıkları, silindirleri, çarkları vb. sildikleri her zaman görülen bir uygulamadır. Böylece, yalnız bu yüzden altı ay içerisinde 906 kaza olmuştur. ... Her gün devamlı olarak epeyce bir temizlik yapılmakla birlikte, cumartesi günleri genellikle makinelerin genel temizliğine ayrılmıştır ve bunun da büyük bir kısmı gene makineler hareket halindeyken yapılmaktadır." Temizlik için bir ücret ödenmediği için, işçiler bunun bir an önce bitirilmesine bakarlar. Bu nedenle, "cuma ve özellikle cumartesi günleri meydana gelen kazaların sayısı, diğer günlerden çok daha fazladır. Cuma günlerinin, haftanın ilk dört günü ortalamasına göre kaza fazlalığı neredeyse yüzde 12: cumartesi günlerinde ise, onu izleyen beş günün ortalamasına göre kaza fazlalığı yüzde 25'tir; ya da, eğer, cumartesi günlerinin iş saatleri hesaba katılırsa —diğer günler 10,5 saat olduğu halde cumartesi günleri 7,5 saattir— bu fazlalık yüzde 65'i bulur." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1866, s. 9, 15, 16, 17.)

[109] Üçüncü Kitabın [Cildin] Birinci Kısmında, fabrika yasasının, "işçileri" tehlikeli makinelere karşı koruyan maddelerine karşı İngiliz fabrikatörlerin son günlerde giriştikleri mücadelenin bir hikâyesini vereceğim. Şimdilik, Leonard Horner'in resmî raporundan alınan şu parçayla yetinelim: "Bazı fabrika sahiplerinin, bazı kazalar konusunda affedilmez bir hafiflikle sözettiklerini duydum; örneğin, bir parmak kaybedilmesi önemsiz bir şeydi. Bir işçinin hayatı ve geleceği, parmaklarına o kadar bağlıydı ki, bunlardan herhangi birisinin kaybı onun için çok ciddî bir sorundur. Bu gibi düşüncesizce sözleri işittiğim zaman, genellikle şu soruyu soruyordum: Fazladan bir işçiye gereksinmeniz olsa, başka bakımlardan eşit nitelikte iki kişi başvursa, bunlardan bir tanesi bir başparmağını ya da işaret parmağını kaybetmiş olsa, hangisini işe alırsanız? Bu sorunun yanıtında

BEŞİNCİ KESİM. — İŞÇİ İLE MAKİNE ARASINDAKİ ÇEKİŞME

Kapitalist ile ücretli işçi arasındaki mücadelenin tarihi, sermayenin doğumuna kadar gider. Bütün manüfaktür dönemi boyunca bu çekişme, şiddetle devam edip gitmiştir.[111] Ne var ki, ancak makinenin kullanılmaya başlamasıyla işçi, sermayenin somutlaşmış şekli olan bu iş aracının kendisiyle savaşmaya başlamıştır. Kapitalist üretim biçiminin maddî temeli olduğu için bu özel üretim aracı şekline karşı başkaldırmıştır.

17. yüzyılda hemen hemen bütün Avrupa'da işçilerin, kurdele ve şerit dokumakta kullanılan ve Almanya'da Bandmühle, Schnurmühle, Mühlenstuhl denilen, kurdele dokuma tezgâhına karşı ayaklandıkları görülmüştür. Bu makineler, Almanya'da icat edilmişlerdi, Abbé Lancellotti, 1579'da yazdığı ve 1636'da Venedik'te yayınlanan yapıtında şöyle diyor: "Danzig'li Anthony Müller 50 yıl kadar önce, bu kentte, aynı anda 4-6 parça kumaşı birden dokuyan olağanüstü bir makine görmüştü. Ama bu icadın, birçok işçiyi sokağa dökeceğinden kuşkulanan belediye başkanı, icadı yapanı gizlice boğazlattı ya da boğdurdu." Leyden'de, bu makine, 1629'a kadar kullanılmadı; kurdele dokumacılarının ayaklanması, nihayet, şehir meclisini bu makineyi yasaklamaya zorladı. Bu makinenin Leyden'e getirilişine değinen Boxhorn (*Ins. Pol.*, 1663) şöyle diyor:

herhalde hiç duraksamazsınız." Fabrikatörlerin, "insanseverlik gösterisi diye tanımlandığını duydukları mevzuata karşı yanlış bir önyargıları" bulunmaktadır. (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1855.) Bu fabrikatörler kurnaz kişiler doğrusu ve, köle sahiplerinin ayaklanması karşısındaki sevinçleri de boşuna değil.

[110] İş saatlerine zorunlu sınırlar koyan fabrika yasaları ile diğer yönetmeliklerin kapsamına uzun zaman önce girmiş bulunan fabrikalarda, eski kötüye kullanmaların çoğu ortadan kalkmıştır. Makinelerdeki her gelişme, bir ölçüde, "binaların yapımında da bazı gelişmeleri" gerektiriyor ve bu da işçinin yararına bir şeydir. (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1863, s. 109.)

[111] Bkz: diğerleri arasında, John Houghton, *Husbandry and Trade Improved*, London 1727; *The Advantages of the East India Trade*, 1720; John Bellers, *l.c.*, "Patronlar ile işçiler birbirleriyle maalesef devamlı bir mücadele halindeler. Bunlardan ilkinin değişmeyen amacı, işlerini elden geldiğince ucuza yaptırmaktır; ve bu amaca ulaşmak için her türlü çareye başvurmaktan geri kalmıyorlar; buna karşılık ikinciler de, patronlarını daha yüksek taleplerine boyun eğmeye zorlamak için her fırsattan yararlanmaya aynı derecede dikkat ve titizlik gösterirler." (*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, s. 61-62. Yazar, Rahip Nathaniel Forster, tamamen işçilerden yanadır.)

*"In hac urbe ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo solus plus panni et facilius conficere peterat, quan plures aequali tempore. Hinc turbae ortæ et querulae textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prahibitus est."** Bu tezgâha karşı 1632-1639, vb. yıllarında azçok yasaklayıcı çeşitli kararnameler çıkardıktan sonra Hollanda Devlet Meclisi, nihayet, 15 Aralık 1661'de yayınlanan bir kararname ile bunun kullanılmasına belirli koşullar altında izin verdi. İngiltere'de kullanılması işçiler arasında huzursuzluklara yol açtığı sıralarda, 1676'da, bu tezgâh, Kolonya'da da yasaklandı. 19 Şubat 1685 tarihli bir imparatorluk kararı ile bütün Almanya'da kullanılması yasaklandı. Hamburg'da ise, senatonun emriyle, halkın önünde yakıldı. 9 Şubat 1719'da, İmparator Şarl VI, 1685 tarihli kararı yeniledi ve ancak 1765'te Saksonya seçim bölgesinde kullanılmasına izin verildi. Avrupa'yı temelinden sarsan bu makine, aslında, buharlı iplik ve dokuma tezgâhının, ve 18. yüzyıl sanayi devriminin öncüsüydü. Bu makinede, hiç deneyi olmayan bir çocuk, sadece bir kolu ileri geri çekerek bütün makineleri harekete geçirebiliyor ve gelişmiş şekliyle aynı anda 40-50 parçayı birden dokuyabiliyordu.

1630 yıllarında Londra yakınında bir Hollandalı tarafından kurulan bir yel bıçkı değirmeni halkın taşkınlığı sonucu yıkılmıştı. 18. yüzyılın başlarına kadar suyla çalışan bıçkı tezgâhları, Parlamentonun desteği olduğu için, halkın direnişi karşısında güçlükle dayanabilmiştir. Everet 1758 yılında ilk defa su gücüyle çalışan yün kırpma makinesini yaptığı zaman, işsizliğe itilen 100.000 kişi makineyi ateşe vermişti. Hayatlarını o zamana kadar yün taramakla kazanan elli bin kişi, Arkwright'ın tarama makinesine karşı, Parlamentoya dilekçe vermişlerdi. Bu yüzyılın ilk 15 yılında, İngiltere'de manüfaktür bölgelerinde görülen ve özellikle buharlı tezgâhların kullanılmasının yol açtığı, Luddite hareketi diye bilinen, büyük ölçüde makine tahribi olayları, Sidmouth, Castleraagh ve benzerlerinin, anti-jakoben hükümetlerine, en gerici ve zorlu tedbirleri alma bahanesini sağlamıştır. İşçilerin, makine ile sermayeyi birbirinden ayırdetmeleri ve saldırılarını maddî üretim araçlarına değil, bunların kullanılış biçimlerine yöneltmeyi öğrenmeleri için, hem zamana,

* "Bazı kimseler 20 yıl kadar önce, bu kentte bir dokuma makinesi icat etmişlerdi. Bu makine ile bir kişi, eski yöntem ve araçlarla çalışan birçok insanın aynı sürede yapabileceklerinden daha fazla kumaşı, hem de daha kolay yapabiliyordu. Bu yüzden dokumacılar arasında huzursuzluklar ve şikâyetler başladı. Bu durum şehir Meclisinin makineyi yasaklamasına kadar devam etmişti." (Boxhorn, *Insp. Pol.*, 1663.) —*ç.*

hem de deneye gereksinme vardı.[112]

Manüfaktürde ücret konusundaki mücadeleler, manüfaktürü önkoşul olarak kabul etmiş ve hiç bir zaman onun varlığına yöneltilmemiştir. Yeni manüfaktürlerin kurulmasına karşı direnme, işçilerden değil, loncalardan ve ayrıcalıklı kentlerden gelmiştir. Bu nedenle, manüfaktür döneminin yazarları, işbölümünü, işçileri işlerinden eden bir yöntem olarak değil, işçi noksanlığını kapatan bir yol olarak ele almışlardır. Aradaki fark besbellidir. Örneğin, İngiltere'de, şimdi 500.000 kişiyle eğrilen pamuğu, eski eğirme çarklarıyla eğirmek için 100 milyon insana gerek vardır, denirse, bu, hiç bir zaman makinenin, zaten mevcut olmayan bu milyonlarca insanın yerini aldığı anlamına gelmez. Bu, sadece, eğirme makinesinin yerini ancak şu kadar milyon insanın doldurabileceği anlamını taşır. Öte yandan, biz, eğer İngiltere'de buharlı dokuma tezgâhının 800.000 dokumacıyı sokağa attığını söylersek, belirli sayıda işçi tarafından yeri doldurulabilecek mevcut makineden sözetmiş olmayız, ama, bu tip tezgâhlar tarafından fiilen yeri alınan ya da yerinden edilen şu kadar sayıda işçiyi sözkonusu etmiş oluruz. Manüfaktür döneminde, işbölümü ile değişmiş olmakla birlikte, elemeği hâlâ temel öğeydi. Yeni sömürge pazarlarının talepleri, ortaçağlardan kalma nispeten az sayıdaki kentli işçiler ile karşılanamıyordu, ve asıl anlamıyla manüfaktür, feodal bir sistemin dağılmasıyla topraklarından atılan kırsal bölge nüfusuna yeni üretim alanları açtı. Bu nedenle, o sıralarda, işyerlerindeki işbölümü ile elbirliği, işçilerin üretim gücünü artırdığı için, daha çok olumlu bir açıdan görülüyordu.[113] Modern sanayi döneminden çok önce, elbirli-

[112] Eski tip manüfaktürlerde işçilerin makinelere karşı ayaklanmaları bugün bile, Sheffield'li eğe yapımcıları olayındaki gibi, bazan vahşî bir şekil alabiliyor.

[113] Sir James Steuart da makineleri tam bu anlamda anlamaktadır. "*Je considère donc les machines comme des moyens d'augmenter* [*virtuellement*] *le nombre des gens industrieux qu'on n'est pas obligé de nourrir. ... En quoi l'effet d'une machine diffère-t-il de celui de nouveaux habitants?*" ["Ben, makineleri, beslemek zorunda olmadığı hünerli insanların sayısını [bilkuvve] çoğaltan araçlar olarak görüyorum. Bir makinenin etkisi, yeni sakinlerin etkisinden neden farklı olsun?"] (Fransızca çev., c. I., l. I., bölüm XIX.) Makinelerin, "poligami"nin yerini aldığını söyleyen Petty daha saftır. Yukarıdaki görüş olsa olsa, Birleşik Devletler'in ancak bazı kısımları için geçerli olabilir. Öte yandan, "makineler, bireyin emeğini azaltacak şekilde başarıyla nadiren kullanılabilir; yapımı için kaybedilen zaman, kullanımı ile tasarruf edilecek zamandan daha fazla olabilir. Büyük kitleler halinde hareket ettikleri, tek bir makine binlercesinin işine yardımcı olduğu zaman ancak gerçekten yararlı olabilirler. Bu yüzden, nüfusu çok kalabalık, işsiz güçsüz insa-

ği ve iş araçlarının birkaç elde toplanması, bu yöntemlerin tarıma uygulandığı birçok ülkede, üretimin biçimlerinde, büyük, ani ve zorunlu devrimlere ve dolayısıyla, kırsal bölge halkının yaşama koşullarıyla iş araçlarında devrimlere yol açtı. Ama, bu çatışma, başlangıçta sermaye ile ücretli işçi arasında olmaktan çok, büyük ve küçük toprak sahipleri arasında olur; öte yandan toprak işçilerinin yerini, iş araçlarının, koyunların, beygirlerin vb. aldığı hallerde zora dayanan hareketler sanayi devriminin başlangıcı olarak derhal görülür. İşçiler topraktan sürülmüş, ardından, yerlerine koyunlar getirilmiştir. İngiltere'de olduğu gibi büyük ölçüde toprak gaspı, geniş çapta tarımın kurulması için bir alan yaratmada atılacak ilk adımdır.* Bu nedenle tarımdaki bu köklü değişim, başlangıçta daha da politik bir devrim görünüşündedir.

İş aracı, makine şeklini alır almaz, bizzat işçinin rakibi olur.[114] Makine aracılığı ile sermayenin kendi kendisini genişletmesi, o zamandan beri geçim araçları bu makine tarafından tahrip edilen işçilerin sayısı ile doğru orantılıdır. Tümüyle kapitalist üretim sistemi, işçinin işgücünü bir meta olarak satması olgusuna dayanır. İşbölümü, bu işgücünü, belli bir aleti kullanma hünerine indirgeyerek uzmanlaştırır. Bu aletin kullanılması, makinenin işi olur olmaz, işçinin işgücünün kullanım-değeri ile birlikte değişim-değeri de yok olur; kâğıt paranın yasalarla dolaşımdan kalkması gibi, işçi de, şimdi satılamaz hale gelmiştir. İşçi sınıfının, makinenin fazlalık haline getirdiği bu kısmı, yani sermayenin kendi kendisini genişletmesi için hemen ihtiyacı bulunmayan bu kesim, ya eski elzanaatları ve manüfaktür ile makine arasında eşit olmayan koşullar altında geçen bir mücadelede yok olur, ya da sanayiin daha kolay ulaşılabilir kollarına akar, emek pazarını doldurur ve işgücünün fiyatını değerinin altına düşürür. Istıraplarının hem geçici ("geçici bir rahatsızlık") ve hem de makinenin belli bir üretim alanının tümü üzerinde egemenliğini ancak yavaş yavaş kurması nedeniyle, yıkıcı etkisinin genişlik ve yoğunluğunun azalacağı düşüncesi, işçi-

nı çok fazla olan ülkelerde makine de fazla olur. ... Makine insan kıtlığı nedeniyle değil, ama bu işsizleri kitle halinde işe sokabilme kolaylığı nedeniyle kullanılır." (Piercy Ravenstone, *Thoughts on the Funding System and its Effects*, London, 1824, s. 45.)

[114] "Makine ile emek daimî bir rekabet halindedir." Ricardo, *l.c.*, s. 479.

* [*Dördüncü Almanca baskıya not.* — Bu, Almanya için de geçerlidir. Ülkemizde, tarımın büyük boyutlarda varolduğu yerlerde, yani özellikle doğuda, büyük malikânelerin ("*Bauernlegen*") temizlenmesi sonucu mümkün olabilmiş ve bu uygulama, 16. yüzyılda ve özellikle 1648'den beri yaygın bir hal almıştır. — *F.E.*]

ler için büyük bir teselli olur. Bu iki teselliden ilki, ikincisini etkisiz kılar. Makine bir sanayii yavaş yavaş ele geçirdiği zaman, kendisi ile rekabet eden işçiler arasında müzmin bir sefalet yaratır. Geçişin hızlı olduğu hallerde, etkisi de şiddetli olur ve geniş kitlelerce duyulur. Tarih, İngiliz eldokumacılarının yavaş yavaş yokolmasından daha korkunç bir trajedi kaydetmez; birkaç on yıl boyunca süren bu yokolma, nihayet 1838'de sona ermiştir. Bunların çoğu açlıktan ölmüşler, pek çok aile günde 2 ½ peni ile uzun süre bitkisel bir hayat sürmüşlerdir.[115] Öte yandan, İngiliz pamuklu makineleri, Hindistan'da vahim bir etki yarattı. 1834-35'te Genel Vali şöyle yazıyordu: "Buradaki sefaletin bir eşine tarihte zor raslanır. Pamuk dokumacılarının kemikleri Hindistan ovalarını beyaza boyamıştır." Hiç kuşkusuz, bu dokumacıları, bu "geçici" dünyadan göçürmekle, makine, sadece "geçici bir rahatsızlıktan" fazlasına yol açmamıştır. Geride kalanlara gelince, makine durmadan yeni üretim alanlarına el attığına göre, geçici etkisi aslında kalıcı ve daimidir. Demek oluyor ki, kapitalist üretim biçiminin, işçiye karşı, bütünüyle iş araçlarına ve ürüne kazandırdığı bağımsız ve yabancılaşmış nitelik, makine aracılığı ile tam bir uzlaşmaz çelişki halini almaktadır.[116] İşte bunun için, makinenin ortaya çı-

[115] İngiltere'de el dokumacılığı ile makine dokumacılığı arasındaki rekabet, 1833 tarihli yoksullar yasasının yürürlüğe girmesinden önce, asgarinin epeyce altına düşen ücretlerin kilise yardımıyla desteklenmesiyle uzamıştı. "1827 yılında rahip Mr. Turner, sanayi bölgesi olan Cheshire'da, Wilmslow kilisesi papazıydı. Göçmen Komitesinin sorduğu sorular ile Mr. Turner'in yanıtları, insan emeğinin makineye karşı rekabeti nasıl sürdürdüğünü gösteriyor, 'Soru: Buharlı tezgâhın kullanılması, el tezgâhının yerini almadı mı? Yanıt: Kuşkusuz aldı; eğer el dokumacıları, ücret indirimine boyun eğecek duruma getirilmeselerdi, bu, daha da fazla olurdu. Soru: Ama, geçimine yetmeyecek bu ücreti kabul etmiş oluyor ve geriye kalan için de kilise yardımına belbağlıyor, öyle mi? Yanıt: Evet öyle ve aslında, el tezgâhı ile buharlı tezgâh arasındaki rekabet, yoksullara yardım fonu ile sürüp gidiyor.' Böylece, makinenin kullanılmaya başlanmasının çalışkan işçilere sağladığı yarar, saygıdeğer ve bir dereceye kadar bağımsız usta işçinin, alçaltıcı sadaka ekmeği ile yaşayan sürüngen sefiller haline düşmesi oluyor. İşte buna da geçici huzursuzluklar deniyor." (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*, Lond. 1834, s. 29.)

[116] "Ülkenin gelirini [yani, Ricardo'nun aynı pasajda açıkladığı gibi, servetleri ekonomik açıdan, Ulusun Zenginliğini teşkil eden, büyük toprak sahipleri ile kapitalistlerin gelirlerini] artırabilecek aynı neden, aynı zamanda, nüfusu gereğinden fazla hale getirebilir ve işçinin durumunu kötüleştirebilir. (Ricardo, *l.c.*, s. 469.) "Makinelerdeki her gelişmenin daimi amacı ve eğilimi, aslında, insan emeğinden büsbütün kurtulmak ya da yetişkin erkek işçinin emeğinin yerine kadın ve çocuk emeğini veya hünerli işçinin yerine hü-

kışıyla birlikte, ilk defa işçi, iş aracına karşı şiddetle başkaldırmaktadır.

İş aracı, işçiyi yere serer. İkisi arasındaki bu dolaysız uzlaşmaz karşıtlık yeni kullanılmaya başlanan bir makinenin, eski zamanlardan süregelen elzanaatları ya da manüfaktürlerle rekabet ettiği zaman, en şiddetli şekilde ortaya çıkar. Ama modern sanayilerde bile, makinelerdeki sürekli iyileştirmeler ve otomatik sistemdeki gelişmeler, buna benzer etkiler yapar. "Geliştirilen bir makinenin amacı, el emeğini azaltmak ve fabrikadaki üretim sürecindeki bir halkayı insandan bir aygıt yerine demirden bir aygıt koyarak tamamlamaktır."[117] "Şimdiye kadar elle işletilen bir makineye buhar gücünün uyarlanması günlük olaylardandır makineler üzerinde, güç tasarrufu, daha iyi üretmek, aynı sürede daha fazla iş çıkartmak, ya da bir çocuğun, bir kadının veya bir erkeğin yerini doldurmak gibi amaçlarla yapılan ufaktefek düzeltmeler devamlı olup, bunlar bazan önemli şeyler gibi görünmemekle birlikte, önemli sonuçlar doğururlar."[118] "Bir sürecin hünerli ve hata yapmayan bir eli gerektirdiği hallerde, bu iş, hünerli olmakla birlikte, her türlü düzensizliklere eğilimli işçiden derhal alınıyor ve, bir çocuğun bile denetleyebileceği kendi kendine düzenlenen özel bir mekanizmaya veriliyor."[119] "Otomatik sistemde hünerli iş gitgide önemini yitirir."[120] "Makinelerdeki gelişmeler aynı sonucu almak için eskisi kadar yetişkin işçi çalıştırma zorunluluğunu ortadan kaldırmakla kalmaz, aynı zamanda, bir tür insan emeği yerine bir diğerini, daha hünerli olan yerine daha az hünerlisini, erkek yerine kadını, yetişkin insan yerine çocuğu koymakla, işçi ücretlerinde yeni çalkan-

nersiz işçinin emeğini koyarak, emeğin fiyatını azaltmaktır. (Ure, *l.c.*, c. I., s. 35.)

[117] *Rep. Insp Fact.*, 31 Ekim 1858, s. 43.

[118] *Rep Insp. Fact.*, 31 Ekim 1856, s. 15.

[119] Ure, *l.c.*, s. 19. "Tuğla yapımında kullanılan makinenin sağladığı en büyük yarar, işvereni, hünerli işçiden büsbütün bağımsız hale getirmesidir." (*Ch. Empl. Comm., V. Report,* Lond. 1866, s. 130, n° 46.) Great Northern Railway firmasının makine bölümü şefi Mr. A. Sturrock, lokomotif yapımı ile ilgili olarak şöyle diyor: "Pahalı İngiliz işçileri her gün daha az kullanılıyor. İngiliz işyerlerinde üretim, geliştirilmiş aletlerin kullanılması ile artırılmakta ve bu aletler gene daha düşük bir emek tarafından kullanılabilmektedir. ... Eskiden bunların hünerli emekleri zorunlu olarak makinelerin bütün parçalarını üretirdi. Şimdi ise, makinenin parçaları, daha az hünerli emek, ama daha iyi aletlerle yapılıyor. Aletler derken, mühendislik makineleri demek istiyorum, torna tezgâhı, planya makinesi, matkap ve benzeri aletler gibi." (*Royal Com. on Railways,* Minutes of Evidence, Lond. 1867, n° 17.862 ve 17.863.)

[120] Ure, *l.c.*, s. 20.

tılara neden olur."[121] "Oteden beri kullanılan iplik makinesinin yerini otomatik eğirme makinesinin alması ile, erkek eğiricilerin çoğu işten çıkarıldı, delikanlılar ile çocuklar işlerinde kaldılar."[122]

Birikmiş pratik deneyler, hazır mekanik araçlar, ve devamlı teknik gelişmeler nedeniyle, fabrika sistemindeki olağanüstü gelişme gücü, kısaltılmış işgününün baskısı altında, bu sistemin dev adımlarıyla ilerlemiş olduğunu bize tanıtlar. Ama, İngiliz pamuklu sanayiinin en parlak yılı olan 1860'da, Amerikan İçsavaşının dürtüsüyle birbirini izleyen üç yıl içinde, makinelerdeki dörtnala gelişmeler ve bunun sonucu işçilerin işsiz kalacakları kimin aklına gelirdi? Bu konuda fabrika denetmenlerinin raporlarından alınacak birkaç örnek yeterli olacaktır. Manchester'li bir fabrikatör şöyle diyor: "Eskiden elimizde 75 tarama makinesi vardı, şimdi aynı miktarda iş çıkartan 12 makinemiz var. 14 işçi daha az çalıştırıyoruz, haftada 10 sterlin tasarruf etmiş oluyoruz. Tüketilen pamuk miktarındaki fire %10 civarında bir azalma gösterdi." "Manchester'deki bir başka ince iplik fabrikasında, bana, artan hız ve bazı otomatik süreçlerin benimsenmesiyle kullanılan işçi sayısında bir bölümde dörtte bir, diğer bir bölümde yarıdan fazla indirim yapıldığı ve ikinci tarama yerine bir tarama makinesi konulmasıyla, bu işte çalıştırılan işçi sayısında önemli bir azalma olduğu ifade edildi." Başka bir iplik fabrikasında ise işçi sayısındaki tasarruf %10 olarak tahmin ediliyor. Manchester'li iplikçi Gilmour beyler şöyle diyorlar: "Yeni makinelerle masraflarımız havalandırma odasında, ücret ve işçi olarak üçte bir daha az, germe ve sarma odasında, masraf olarak aşağı yukarı üçte bir, işçi olarak gene üçte bir daha az; eğirme odasında masraflar yaklaşık olarak üçte bir azdır. Ama hepsi bu kadar da değil, ipliğimiz dokumacılara gittiği zaman, yeni makineler uygulanmasıyla o derece kalitesi yükselmiştir ki, hem miktar olarak daha fazla bez dokuyacaktır, hem de eski makinelerle üretilen iplikten daha ucuza üretileceklerdir."[123] Bay Redgrave aynı raporda daha sonra şunları söyler: "Artan üretime karşı işçi sayısındaki azalma gerçekte daima olmakta; yünlü fabrikalarında bu azalma bir süre önce başladı ve hâlâ devam etmekte; Rochdale yakınlarındaki bir okulun müdürü, bana, birkaç gün önce, kız öğrenci sayısındaki azalmanın yalnız bunalımdan ileri gelmediğini, pamuklu fabrikalarındaki makinele-

[121] Ure, *l.c.*, s. 321.
[122] Ure, *l.c.*, s. 23.
[123] *Rep. Insp. Fact.*, 31 Ekim 1863, s. 108, 109.

rin değişmesiyle kısa süreli çalışanlar arasında 70 kişiye yol verilmesinin de bunda rolü olduğunu söylemiştir."[124]

Aşağıdaki tablo, İngiliz pamuklu sanayiinde Amerikan İçsavaşı nedeniyle makinelerdeki gelişmelerin toplam sonucunu göstermektedir.

FABRİKA SAYISI

	1858	*1861*	*1868*
İngiltere ve Gal	2.046	2.715	2.405
İskoçya	152	163	131
İrlanda	12	9	13
Birleşik Krallık	2.210	2.887	2.549

BUHARLI DOKUMA TEZGÂHI SAYISI

	1858	*1861*	*1868*
Ingiltere ve Gal	275.590	368.125	344.719
İskoçya	21.624	30.110	31.864
İrlanda	1.633	1.757	2.746
Birleşik Krallık	298.847	399.992	379.329

İĞ SAYISI

	1858	*1861*	*1868*
İngiltere ve Gal	25.818.576	28.532.152	30.478.228
İskoçya	2.041.129	1.915.398	1.397.546
İralanda	150.512	119.944	124.240
Birleşik Krallık	28.010.217	30.387.494	32.000.014

ÇALIŞTIRILAN PERSONEL SAYISI

	1858	*1861*	*1868*
İngiltere ve Gal	341.170	407.598	357.052
İskoçya	34.698	41.237	39.809
İrlanda	3.345	2.734	4.203
Birleşik Krallık	379.213	451.569	401.064

Demek oluyor ki, 1861 ile 1868 arasında 338 pamuklu fabrikası yokolmuş, bir başka deyişle, büyük çapta daha çok üretken ma-

[124] *l.c.*, s. 109. Bunalım sırasında, makinelerdeki hızlı gelişme İngiliz fabrikatörlerine, Amerikan İçsavaşının bitiminden hemen sonra dünya pazarlarını tekrar mala boğma olanağını sağladı. 1866 yılının son altı ayında kumaş neredeyse hiç satılamaz hale gelmişti. Bunun üzerine, Hindistan ve Çin'e mal gönderilmeye başlandı ve bu da, doğal olarak, bolluğu iyice yoğunlaştırdı. 1867 başlarında, fabrikatörler, güçlükten kurtulmak için her zamanki çareye başvurdular, yani ücretleri yüzde 5 indirmek istediler. İşçiler direndiler ve tek çarenin, kısa süreli olarak haftada 4 gün çalışma olduğunu söylediler; ve bu görüşleri çok yerindeydi. Bir süre dayandıktan sonra, sanayiin kendi kendilerine oy veren kaptanları, bazı yerde indirilmiş ücretle, bazılarında eski ücretle kısa süreli çalışmaya razı oldular.

kine, daha az sayıda kapitalistin elinde toplanmıştır. Buharlı dokuma tezgâhı sayısı, 20.663 tane azalmıştır; ama aynı sürede üretim güçleri arttığı için, gelişmiş bir tezgâhın eskisine göre daha fazla üretimde bulunmuş olması gerekir. Nihayet, iğ sayısında 1.612.541 adetlik bir artış olduğu halde, işçi sayısında 50.505 kişilik bir azalma olmuştur. Pamuk bunalımının işçiler arasında yarattığı "geçici" sefalet artmış ve, makinedeki hızlı ve sürekli gelişmeyle geçici olmaktan çıkıp sürekli bir hal almıştır.

Ama makine, işçinin karşısına daima onun sırtını yere getiren ve devamlı olarak onu lüzumsuz kılan bir rakip gibi çıkmakla kalmaz. Aynı zamanda, o, işçiye düşman bir güçtür ve bunu, sermaye, hem bütün gücüyle ilân eder, hem de bundan yararlanır. O, grevleri, işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı bu devresel başkaldırmalarını ezmede en güçlü silâhtır.[125] Gaskell'e göre, buharlı makine daha işin başında insan gücünün hasmı ve düşmanı idi, ve kapitalist, yeni doğan fabrika sistemini bir bunalımla tehdit eden işçilerin artan taleplerini ezmede bu düşmanlıktan yararlanmıştır.[126] Sırf işçi sınıfının ayaklanmalarına karşı sermayenin eline silâh vermek amacıyla 1830'dan beri yapılan icatların bir tarihini yazmak mümkündür. Otomatik sistemde yeni bir dönem açtığı için, bu önemli buluşların başında, kendi kendine işleyen tezgâh yer alır.[127]

Buharlı çekici bulan Nasmyth, Sendikalar Birliği Komisyonu önünde, 1851 yılında makinistlerin yaygın ve uzun süren grevleri sonucu, kendisinin makineler üzerinde yapmış olduğu gelişmeler konusunda şu açıklamalarda bulunmuştur: "Bizim modern mekanik geliştirmemizin başlıca özelliği, kendi kendine hareket eden makine-aletlerin sisteme katılmasıdır. Şimdi artık her makine işçisinin ya da hatta çocuğun yapabileceği şey, bizzat çalışmak değil, güzel güzel işleyen makineye yalnızca gözkulak olmaktır. Sırf hünerlerine dayanan tüm işçiler sınıfına artık gereksinme kalmamıştır. Eskiden her makinistin yanında, dört çocuk çalıştırırdım. Yeni mekanik düzenlemeler nedeniyle yetişkin işçi sayısını 1.500'den 750'ye indir-

[125] "İşlemlerin nefesle yapıldığı cam ve şişe fabrikalarında, patron ile işçiler arasındaki ilişki, kronik bir grev halindedir." Başlıca işlemlerin makine ile yapıldığı basınçlı cam fabrikalarının gelişme nedeni işte budur. Newcastle'da, eskiden nefesle 350.000 libre billur cam üreten bir fabrika, şimdi bunun yerine basınçla 3.000.500 libre cam üretmektedir. (*Ch. Empl. Comm. Fourth Rep.*, 1865, s. 262-263.)

[126] Gaskell, *The Manufacturing Population of England*, London 1833, s. 3, 4.

[127] W. Fairbairn, kendine ait işyerlerindeki grevler sonucu, makine yapımında kullanılan birkaç çok önemli makine bulmuştur.

dim. Böylece kârım epeyce artmış oldu."

Ure, pamuklu basma işinde kullanılan bir makine için şunları söylüyor: "Kapitalistler, nihayet bu dayanılmaz kölelikten [yani işçiler ile yaptıkları sözleşmelerin ağır hükümlerinden] bilimin bulacağı deneyle kurtulma yollarını aradılar ve çok geçmeden mantık kuralları gereğince, kafanın, vücudun daha aşağı derecedeki organları üzerindeki meşru egemenliğini kurdular." İplik düzeltme makinesi için şöyle diyor: "İşbölümünün eski siperleri gerisinde kendilerini çok güvenli gören hoşnutsuzlar takımı, yeni mekanik buluşlarla kanatlarının sarıldığını ve savunma hatlarının hiç bir işe yaramadığını gördüler ve ister istemez teslim olmak zorunda kaldılar." Otomatik dokuma tezgâhının bulunuşuyla ilgili olarak da şöyle diyor: "Çalışkan sınıflar arasında düzeni yeniden kurma görevini yüklenen bir yaratık. Bu buluş, daha önce ileri sürülmüş bulunan büyük öğretiyi doğruluyor: sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir."[128]

Ure'nin yapıtı, 30 yıl önce, fabrika sisteminin henüz pek az gelişme gösterdiği bir sırada yayınlanmış olmakla birlikte, gene de, fabrika ruhunu mükemmel bir şekilde dile getirmekte, ve sadece yüzeydeki sinisizmini değil, aynı zamanda, kapitalist beyinin budalaca çelişkilerini açığa vuran bönlüğünü de yansıtmaktadır. Örneğin, yukarda sözü edilen "öğreti"yi, yani sermayenin ücrete bağladığı bilimin yardımıyla daima işçinin inatçı elini uysallaştırdığını öne sürdükten sonra, "fiziko-mekanik biliminin, yoksulları ezmede bir araç olarak zengin kapitalistlere kendisini kiraladığı yolundaki suçlamalar" karşısında öfkeye kapılıyor. Makinelerdeki hızlı gelişmenin işçi sınıfı için ne kadar yararlı olduğu konusunda uzun bir vaız verdikten sonra, dikkatsizlik ve grevlerle, bu gelişmeyi çabuklaştırdıklarını da kendilerine hatırlatıyor ve diyor ki, "Bu tür şiddetli başkaldırmalar, kendi başını derde sokan dargörüşlü bir adamın bayağı karakterini açığa vurur.". Oysa birkaç sayfa önce, bunun tersini söyler: "Fabrika işçileri arasındaki yanlış görüşlerden ileri gelen şiddetli çatışmalar ve iş kesilmeleri olmasa, fabrika sistemi, bütün ilgililerin yararına olmak üzere daha hızlı bir gelişme gösterirdi." Ardından tekrar feryat eder: "Makinelerdeki gelişmelerin yavaş olması, Büyük Britanya'nın pamuk bölgesindeki halkın iyiliğine olmuştur." "Makinelerdeki gelişmelerin bir kısım yetişkin işçiyi işsiz bırakarak kazanç derecesini düşürdüğü ve böyle-

[128] Ure, *l.c.*, s. 368-370.

ce emeklerine olan ihtiyaca oranla sayılarını çok bollaştırdığı söylenir. Bu durum, kuşkusuz, çocuk emeğine olan talebi artırır ve *onların* ücret derecelerini de yükseltir." Öte yandan, bu aynı teselli meleği, çocuklara verilen ücretin düşüklüğünü, ana-babaların çocuklarını çok küçük yaşta fabrikaya göndermelerine engel olduğu için savunur. Kitabı baştan sona, sınırsız bir işgününü haklı göstermeye dayanır; Parlamentonun 13 yaşındaki çocukların günde 12 saat çalıştırılarak tüketilmesini yasaklaması, onun liberal ruhuna, ortaçağların en karanlık günlerini hatırlatır. Bu durum, gene de, onu, bütün fabrika işçilerini, makine sayesinde "ölümsüz çıkarlarını" düşünmeye daha çok vakit buldukları için yüce Tanrıya şükretmeye davet etmekten alakoyamaz.[129]

ALTINCI KESİM. — MAKİNELERİN İŞSİZ BIRAKTIĞI İŞÇİLERLE İLGİLİ DENGELEME TEORİSİ

James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, John Stuart Mill ve daha bir dizi burjuva ekonomi politikçisi, işçileri yerlerinden eden bütün makinelerin aynı zamanda ve zorunlu olarak, aynı miktarda işçiyi çalıştırmaya yetecek kadar sermayeyi serbest bıraktığını öne sürerler.[130]

Diyelim ki, bir kapitalist, bir halı fabrikasında, herbiri yılda 30 sterline 100 işçi çalıştırmaktadır. Böylece yılda yatırılan değişen sermaye miktarı 3.000 sterlin eder. Gene diyelim ki, bu kapitalist, işçilerden 50 tanesini işten çıkarsın ve geriye kalan 50'sini, kendisine 1.500 sterline malolan makinelerde çalıştırsın. Konuyu basitleştirmek için, binaları, kömürü vb. hesaba katmıyoruz. Ayrıca bu değişiklikten önce de, sonra da, yılda tüketilen hammadde 3.000 sterlin değerinde olsun.[131] Bu başkalaşım ile, serbest hale gelen herhangi bir sermaye var mıdır? Değişiklikten önce, yarısı değişmeyen, yarısı da değişen sermayeden oluşan toplam 6.000 sterlinlik sermaye vardı. Değişiklikten sonra, bu sermaye, 4.500 sterlin değişmeyen (3.000 sterlin hammadde ve 1.500 sterlin makine) ve 1.500 sterlin değişen sermayeden oluşmuştur. Değişen sermaye, toplam sermayenin yarısı olacağı yerde şimdi sadece dörtte biridir. Serma-

[129] Ure, *l.c.*, s. 368, 7, 370, 280, 281, 321, 370, 475.

[130] Ricardo, başlangıçta bu görüşteydi, ama daha sonra, kendisine özgü bilimsel tarafsızlık ve gerçekseverlikle bunu açıkça reddetti. Bkz: *l.c.*, ch. XXXI, "On Machinery".

[131] *Nota Bene.* Verdiğim örnek, yukarda adı geçen iktisatçıların verdikleri örneklerle tamamen aynı doğrultadır.

yenin bir kısmı serbest kalmak yerine burada, işgücüyle değişimden çıkacak şekilde bağlanmış ve kilitlenmiştir: değişen sermaye, değişmeyen sermaye haline getirilmiştir. Diğer şeyler aynı kalmak üzere, 6.000 sterlinlik sermaye, gelecekte de 50 kişiden fazla işçi çalıştıramaz. Makinelerdeki her gelişmeyle daha da az işçi çalıştıracaktır. Eğer yeni kullanılmaya başlayan makineler, yerini aldığı işgücü ile aletlerden daha aza, örneğin, 1.500 sterlin yerine sadece 1.000 sterline malolursa, 1.000 sterlinlik bir değişen sermaye, değişmeyen sermayeye dönüşür ve kilitlenir; ve 500 sterlinlik bir sermaye serbest kalabilirdi. Bu 500 sterlin, işçi ücretinin değişmediği kabul edilirse, işten çıkarılan 50 işçinin aşağı yukarı 16'sını çalıştırmaya yeterli bir fon teşkil edebilirdi. Dahası da var: bu fonla çalıştırılacak işçi 16'dan da az olacaktır, sermaye olarak kullanılabilmesi için bu 500 sterlinin bir kısmının şimdi gene değişmeyen sermaye olması gerektiği için, ancak geriye kalan kısmı işgücüne yatırılacak kısım olabilir.

Ama diyelim ki, yeni makinelerin yapımında daha fazla sayıda makine işçisi çalıştırılmaya başlansın; buna, sokağa atılan halı işçilerine karşı bir dengeleştirme diyebilir miyiz? Olsa olsa, bunların yapımında, gene de işlerinden ettiği halı işçilerinden daha azı çalıştırılır. Eskiden halı işçilerinin ücretlerini temsil eden 1.500 sterlinlik toplam, şimdi makine şeklinde şunları temsil eder: (1) bu makinenin yapımında kullanılan üretim araçlarının değerini, (2) bu yapımda çalışan makine işçilerinin ücretlerini, ve (3) "patronlar"ının payına düşen artı-değeri. Üstelik, makine eskiyene kadar, yenilenmesine gerek yoktur. Bu durumda, artan sayıda makine işçisini sürekli olarak çalıştırabilmek için, halı yapımcıların, birbiri ardından, işçilerin yerine makine koyması gerekir.

Aslında, bu savunumcuların da demek istedikleri, bu tür bir serbest bırakma değildir. Bunların söylemek istedikleri, serbest hale getirilen işiçilerin yaşamları için gerekli olan şeylerdir. Yadsınamaz ki, yukarıdaki örnekte, makine, yalnız 50 işçiyi serbest bırakmakla ve böylece bunları başkalarının emrine hazır hale getirmekle kalmamakta, aynı zamanda, 1.500 sterlin değerinde yaşamak için gerekli şeyleri de işçilerin tüketiminden çekip almakta ve bunu serbest bırakmaktadır. Yeni olmamakla birlikte, yalın gerçek şudur ki, makinenin, işçileri, yaşamaları için gerekli araçlardan ayırmasının anlamı, iktisat dilinde, makinenin, yaşama araçlarını işçi için serbest hale getirmesi, ya da bunları, işçinin patronu için sermayeye dönüştürmesidir. Görüldüğü gibi her şey, bir ifade ediş

biçimine gelip dayanıyor. *Nominibus mollire licet mala.**

Bu teoriye göre, 1.500 sterlin değerindeki yaşama aracı, kendilerine yol verilmiş bulunan 50 kişinin emekleriyle genişletilmiş sermaye idi. Bundan dolayı, bu sermaye, bunlar zoraki tatillerine başlar başlamaz kullanım dışına düşer ve, bu aynı 50 kişi tarafından yeniden üretken bir biçimde tüketilebileceği yeni bir yatırım alanı bulana kadar da rahat edemezdi. Sermaye ile işçi, bu nedenle, eninde sonunda yeniden bir araya gelmek zorundadır ve ancak bundan sonra dengeleşme tamamlanmış olur. Makinenin işinden ettiği işçilerin ıstırapları da, bu dünyanın zenginlikleri gibi gelip geçicidir.

İşinden atılan işçilerle ilişkisi yönünden bu 1.500 sterlinlik yaşama aracı hiç bir zaman sermaye değildi. Gerçekte onların karşısına sermaye olarak çıkan şey, sonradan makineye yatırılan 1.500 sterlindi. Daha yakından bakıldığında görüleceği gibi, bu 1.500 sterlin, işlerinden atılmış bulunan 50 işçi tarafından bir yıl içinde üretilen halıların bir kısmını temsil eder ve işçiler, bu kısmı, işverenden, ücret şeklinde, aynî olarak değil, para olarak almaktaydılar. İşçiler, paraya dönüşmüş halılar ile, 1.500 sterlin değerinde yaşama aracı satınalıyorlardı. Bu araçlar, bu nedenle, onlar için sermaye değil, meta idi ve onlar bu meta karşısında ücretli işçi değil, satınalıcı idiler. Makinenin, işçileri satınalma araçlarından "serbest" hale getirmesi koşulu, bunları alıcı olmaktan çıkartır, alıcı olmayan kişiler haline sokar. Böylece bu metalara talep azalır — *voila tout.*** Eğer bu azalma, başka yönden artan taleple karşılanmazsa, metaların pazar fiyatı düşer. Ve eğer bu durum, bir süre devam eder ve yayılırsa, bunu, bu metaların üretiminde çalışan işçilere yol verilmesi izler. Daha önce, gerekli yaşama araçlarının üretimine ayrılan sermayenin bir kısmının, bir başka biçimde yeniden üretilmesi zorunluluğu doğar. Fiyatlar düşer ve sermaye yer değiştirirken gerekli yaşama araçlarının üretiminde çalışan işçiler de ücretlerinin bir bölümünden "azat" olur. Bu durumda, makinenin, işçileri, onun yaşama araçlarından azat etmesiyle birlikte, bu araçları işçilerin daha sonraki çalışmaları için kullanılacak sermayeye dönüştüğünü tanıtlayacak yerde, savunumcu beylerimiz, tersine, her derde deva arz ve talep yasası ile, makinenin yalnız kullanılmaya başlandığı üretim alanında değil, henüz kullanılmadığı üretim kollarında da işçilerin sokağa atılmasına neden olduğunu tanıtlamış

* Kötülükleri söcüklerle yumuşatmak yerinde olur. —ç.
** İşte hepsi bu. —ç.

olurlar.

İktisatçıların iyimserlikleri yüzünden acayipleşen olgular gerçekte şöyledir: Makinenin fabrikadan sürüp çıkardığı işçiler, kapitalistlerin emrine amade işçi sayısını artırmak üzere doğruca emek pazarına atılırlar. Bu kitabın yedinci bölümünde görüleceği gibi, makinenin, bize, burada, işçi sınıfı için bir dengeleme gibi gösterilen bu etkisi, tersine çok ürkünç bir afettir. Şimdilik yalnız şunu söylemekle yetineceğim: bir sanayi kolunda işten atılan işçi, kuşkusuz bir başka sanayi kolunda iş arayacaktır. Eğer iş bulur da, kendileriyle yaşama araçları arasındaki bağı yenileyebilirlerse, bu, ancak, yatırım alanları arayan yeni ve ek bir sermayenin aracılığı ile olabilir; yoksa bu iş, daha önce kendilerini çalıştırıp da sonradan makineye dönüşen sermaye aracılığı ile gerçekleşemez. Yeni bir iş bulabilseler bile, ne zavallıca bir bekleyiştir onların ki! İşbölümü ile çalışma alanları daralmış bulunan bu zavallıların eski uğraşları dışında değerleri o kadar azdır ki, ancak, aşağı türden ve zaten az ücretli işçiler ile dolup taşan sanayilerde kendilerine iş bulabilirler.[132] Üstelik, her sanayi kolu, her yıl, boşlukları dolduran ve normal genişleme ihtiyacını karşılayan yeni bir insan kaynağını kendisine çeker. Belli bir sanayi kolunda çalışan işçinin bir kısmı, makine tarafından azat edilir edilmez, yedek insanlar da yeni iş kanallarına yöneltilir ve diğer kollar tarafından emilirler; bu arada makinenin ilk kurbanlarının büyük kısmı, bu geçiş döneminde açlık ve sefalet içinde kırılırlar.

Kuşku götürmeyen bir gerçektir ki, sadece makine, işçileri, gerekli yaşama araçlarından "azat etmekte" sorumlu değildir. Girdiği sanayi kollarında üretimi ucuzlatır ve artırır, ama, başlangıçta, diğer sanayilerde üretilen yaşama araçlarının kitlesinde bir değişiklik yapmaz. Böylece, makinenin sanayie girmesiyle, işlerinden edilen işçiler için toplumun sahip olduğu gerekli yaşama araçları eskisinden daha fazla değilse, eskisi kadardır. Yıllık üretimin, işçi olmayanlar tarafından telef edilen büyük bir kısmı, bunun dışındadır. Ve işte bizim savunumcularımızın dayandıkları nokta bu-

[132] Ricardo'nun bir öğrencisi, J. B. Say'ın saçmalıklarına karşılık olarak, bu nokta üzerinde şöyle diyor: "İşbölümünün iyice geliştiği yerlerde işçinin hüneri, sadece, bu hüneri kazandığı belli alanda kullanılabilir; işçinin kendisi bir tür makinedir. Bu nedenle, şeylerin kendi düzeylerini bulma yolunda bir eğilimleri olduğunu papağan gibi tekrarlamanın, konuya zerrece yararı yoktur. Çevremize baktığımızda, biz, sadece, bunların kendi düzeylerini uzun bir süre bulamadıklarını görürüz; ve buldukları zaman da, bu düzey, daima, sürecin başlangıcındakinden daha düşüktür." (*An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand*, &c., Lond. 1821, s. 72.)

dur! Makinenin kapitalist kullanımından ayrılmaz çelişki ve uzlaşmaz karşıtlıklar, makineden değil, ama aslında makinelerin kapitalist biçimde kullanımından doğduklarından ötürü, mevcut değildir diyorlar! İşte bu yüzden, makine tek başına alındığında iş-saatlerini kısalttığı halde, sermayenin hizmetine girdiği zaman bunu uzatmakta; ve gene kendi başına, çalışmayı hafiflettiği halde, sermaye tarafından kullanıldığı zaman, işin yoğunluğunu artırmaktadır; kendi başına, o, insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde, insanları bu kuvvetlerin kölesi haline getirmektedir; kendi başına, üreticilerin servetini artırdığı halde, sermayenin elinde bunları sefilleştirmektedir — bütün bu ve öteki nedenlerle, burjuva iktisatçıları, bütün bu çelişkilerin, gerçeğin bir görünümü olduğunu ve aslında ne fiilen ve ne de teorik bir varlığa sahip bulunmadıklarının gün gibi açık olduğunu rahatlıkla öne sürebiliyorlar. Böylece, o, kendisini, kafa yormaktan kurtardığı gibi, üstelik, kendi karşıtının üstü kapalı olarak, makinenin kapitalist biçimde kullanımına değil de, bizzat makineye karşı çıkacak kadar aptal olduğunu söyler.

Makinenin kapitalist biçimde kullanılması yüzünden geçici huzursuzlukların doğacağını o da yadsımaz. Ama, öbür yüzü olmayan bir madalyon nerede vardır! Makinenin, sermaye dışında herhangi bir kullanımı, onun için olanaksızdır. Bunun için de, işçinin makine tarafından sömürülmesiyle, makinenin işçi tarafından sömürülmesi ona göre özdeş şeylerdir. Makinenin kapitalist biçimde kullanılmasının içyüzünü ortaya koyan herkes, bu nedenle, onun herhangi bir şekildeki kullanımına karşıdır ve toplumsal gelişmenin düşmanıdır.[133] Bu, ünlü Bill Sykes'ın usavurmasının aynıdır: "Sayın jüri üyeleri, bu gezginci tacirin gırtlağı kuşkusuz kesilmiş. Ama, kabahat bende değil, bıçakta. Böyle arizî münasebetsizlikler oluyor diye, bıçağın kullanılmasını büsbütün ortadan kaldıralım mı yani? Düşünün bir kere! Bıçaksız tarım da, ticaret de olur muydu? Bıçak. anatomide meşhur bir araç olduğu gibi, cerrahlıkta da sağlığa yararlı değil midir? Ayrıca ziyafet masalarının da gönüllü bir yardımcısı değil midir? Eğer bıçağı ortadan kaldırırsanız

[133] MacCulloch, diğerleri arasında, bu budalalık gösterisinde büyük üstattır. Sekiz yaşındaki bir çocuğun taklitçi saflığı ile şöyle diyor: "Eğer işçinin hünerini, aynı ya da daha az bir emekle, devamlı artan miktarda meta üretebilecek şekilde gitgide geliştirmekte bir yarar varsa, bu sonuca ulaşmakta kendisine en etkin biçimde yardımcı olacak bu gibi makinelerin yardımından yararlanmak da gene onun için avantajlı olacaktır." (MacCulloch, *Princ. of Pol. Econ.*, Lond. 1830, s. 166.)

bizi barbarlığın uçurumlarına fırlatıp atmış olursunuz."[134]

Makine, kullanılmaya başlandığı sanayi kollarında zorunlu olarak işçileri işlerinden atmakla birlikte, gene de, öteki sanayi kollarındaki işçi sayısında bir artışa yol açabilir. Bununla birlikte, bu etkinin, dengeleme teorisi denilen şeyle hiç bir ilişkisi yoktur. Makine ile üretilen her mal, elle üretilen aynı maldan ucuz olduğu için, şu kesin yasaya ulaşmış oluruz: Eğer, makineyle üretilen toplam mal miktarı, daha önce elzanaatları ya da manüfaktürle ve şimdi makineyle üretilen toplam mal miktarına eşitse, bu durumda harcanan toplam emek azalmış olur. Şimdi işaraçları, makine, kömür vb. üzerinde harcanan yeni emek, makinenin kullanılmasıyla yerlerinden edilen emekten zorunlu olarak daha az olmak durumundadır; aksi takdirde, makineyle elde edilen ürünün, elemeğiyle elde edilen kadar, ya da daha pahalı olması gerekirdi. Ama, daha az sayıda işçiyle makinenin ürettiği mal miktarı, eşit kalma yerine yerini aldığı toplam el ürünü mal kitlesini aslında epeyce aşar. Diyelim makineli tezgâh üzerinde, 400.000 yarda kumaş, elle dokunan 100.000 yarda kumaştan daha az dokumacıya ihtiyaç gösterir. Dört kat büyümüş üründe, dört defa daha fazla hammadde bulunur. Öyleyse, hammadde üretiminin de dört katına çıkması gerekir. Ama binalar, kömür, makine ve benzeri iş aracı yönünden durum farklıdır; bunların üretimleri için gerekli ek emeğin miktarı, makine ile yapılan mal miktarı ile, aynı malın aynı sayıdaki işçinin elle yapabilecekleri miktar arasındaki farka göre, değişen sınırlar içinde artabilir.

Bu duruma göre, belli bir sanayi kolunda makinenin kullanılması yaygınlaştıkça, bunun görülen ilk etkisi, ona ilk üretim araçlarını sağlayan diğer sanayi kollarındaki üretimin artması oluyor. Çalışan işçi kitlesinde böylece ne kadarlık bir artış olacağı, işgününün uzunluğu ve iş yoğunluğu belli olduğuna göre, kullanılan sermayenin bileşimine, yani değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki orana bağlıdır. Bu oran ise, bu sanayi kollarına makinenin girmiş olduğu ya da gireceği ölçüde büyük değişiklikler gösterir. Kömür ve maden ocaklarında çalışmaya mahkûm insanların sayısı, İngiliz fabrika sistemindeki gelişmelere bağlı olarak büyük ölçüde artmıştır; ama son birkaç on yıl içerisinde bu artışın hızı, maden-

[134] "İplik eğirme makinesinin bulucusu Hindistan'ı mahvetmiştir, ama bu olgunun bizim üzerimizdeki etkisi pek azdır." A. Thiers, *De la propriété*. — M. Thiers, burada, iplik makinesi ile mekanik dokuma tezgâhını birbirine karıştırmaktadır, ama "bu olgunun bizim üzerimizdeki etkisi pek azdır".

lerde yeni makinelerin kullanılması nedeniyle daha az olmuştur.[135] Makine ile birlikte yeni tip bir işçi ortaya çıkmıştır: Makine yapımcısı. Makinenin bizzat bu [makine -ç.] üretimi koluna da her gün büyüyen bir ölçüde egemen olduğunu görmüş bulunuyoruz.[136] Hammaddeye gelince,[137] pamuk ipliği üretimindeki hızlı ilerlemenin, yalnız Amerika Birleşik Devletleri'nde tropikal bir bolluk içinde pamuk yetiştirilmesini, ve Afrika köle ticaretini zorlamakla kalmamış, aynı zamanda, köle yetiştirilmesini *border slave-states'*ın* başlıca uğraşı haline getirdiğine de hiç kuşku yoktur. İlk köle nüfus sayımının yapıldığı 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde köle sayısı 697.000 idi; bu sayı 1861'de neredeyse dört milyona ulaşmıştır. Öte yandan, İngiliz yünlü sanayiindeki gelişmeler, ekilebilir toprakların koyunlar için mera haline getirilmesiyle birlikte, tarım işçilerini gereksiz hale getirerek bunların kitleler halinde kentlere akmasına yol açtığı da aynı derecede kesindir. Son yirmi yıl içerisinde nüfusu neredeyse yarıya inen İrlanda ise, toprak sahipleri ile İngiliz yünlü fabrikatörlerinin gereksinmelerini tıpatıp karşılayacak şekilde nüfusunda daha da azalmaların görüldüğü bir süreç içinde bulunmaktadır.

Bir iş konusunun son şeklini alıncaya kadar geçtiği başlangıç ve ara aşamalarda makine kullanımına başlandığı zaman, bu aşamalarda malzeme gereksinmesinde bir artış olduğu gibi, makinenin sağladığı ürünleri işleyen elzanaatları ile manüfaktürlerde emeğe duyulan gereksinmeler de artar. Örneğin, makineyle iplik eğirilmesiyle, o kadar ucuz ve o kadar bol iplik sağlanmıştı ki, başlangıçta, çıkrıkla çalışan dokumacılar, yatırımda bir artış olmaksızın

[135] 1861 sayımına göre (c. II., Lond., 1863) İngiltere'de ve Gal'de kömür ocaklarında çalışan işçi sayısı 246.613 olup bunların 73.545'i 20 yaşın altında, 173.067'si 20 yaşın üzerindeydi. Yirmi yaşın altında olanlardan 20.835'i 5 ile 10 yaş arasında, 30.701'i 10 ile 15 yaş arasında, 42.010'u 15 ile 19 yaş arasındaydı. Demir, bakır, kurşun, kalay ve diğer madenlerde çalışanların sayısı 319.222 idi.

[136] 1861 yılında İngiltere ile Gal'de, makine yapımında 60.807 kişi çalışıyordu; bu sayıya, patronlar ile memurlar vb., bu işkolu ile ilgili bütün çalışan kimseler giriyor, ama, dikiş makinesi vb. gibi küçük makine yapımcıları ile, mekik gibi makinenin üzerinde kullanılan parçaları yapanlar girmiyordu. İnşaat mühendislerinin toplam sayısı 3.329 idi.

[137] Demir en önemli hammaddelerden birisi olduğu için, burada şu sayıları vermek isterim: 1861 yılında İngiltere ile Gal'de 125.771 demir işçisi olup, bunların 123.430'u erkek, 2.341'i kadındı. Erkeklerin 30.810'u 20 yaşın altında, 92.620'si ise 20 yaşın üzerindeydi.

* Sınır devletleri. —ç.

durmadan çalışıyorlardı. Gelirleri de bu ölçüde artmıştı.[138] Böylece, Jenny dokuma ve eğirme makinelerinin pamuklu dokuma sanayiine çektiği insan seli, sonunda buharlı dokuma tezgâhları tarafından boğulana kadar 800.000 dokumacıya ulaşmıştır. Aynı şekilde, makinenin ürettiği kumaş ve diğer malzemelerin bollaşması sonucu, terzi, elbiseci ve kadın tersizi sayısı, dikiş makinesinin ortaya çıkmasına kadar artmaya devam etmişti.

Nispeten az sayıda işçinin çalışmasıyla makinelerin sağladıkları hammadde, ara ürünler, iş araçları vb. kitlesinde meydana gelen artışla orantılı olarak, bu hammaddeler ve ara ürünlerin işlenmesi ile ilgili sayısız işler ortaya çıktı ve, toplumsal üretim kolları çeşit yönünden arttı. Fabrika sistemi, toplumsal işbölümünü, manüfaktüre göre çok daha ileri götürdü, çünkü girdiği işkollarında üretkenliği çok daha yüksek düzeye çıkartıyordu.

Makinelerin doğurduğu ilk sonuç, artı-değer ile, artı-değerin içinde yer aldığı ürünlerin kitlesini artırmaktı. Kapitalistler ile, kendilerine bağlı olanların tükettikleri maddeler bollaştığı için, toplumun bu katında da, bir büyüme olur. Bunların artan zenginlikleri ve, gerekli tüketim maddelerini üretmek için çalıştırılan işçi sayısındaki nispî azalma, yeni lüks gereksinme maddeleri ile birlikte, bu gereksinmeleri giderme araçlarını da doğurur. Toplumun üretiminin büyük bir bölümü, artı-ürün şeklini aldığı gibi, bu artı-ürünün daha büyük bir bölümü, daha çeşitli ve daha incelmiş biçimlerde üretilir ve tüketilir. Başka bir deyişle, lüks eşya üretimi artar.[139] Ürünlerin incelmesi ve çeşitlenmesi, aynı zamanda, modern sanayiin yarattığı dünya pazarlarındaki yeni ilişkilerden de ileri gelir. Yerli ürünler daha hızlı miktarlarda yabancı lüks eşyalar ile değişilmekle kalmaz, daha fazla yabancı hammadde, ara-ürün ve diğer çeşitli maddeler, yerli sanayilerde üretim aracı olarak kullanılır. Dünya pazarları arasında kurulan bu ilişkiler nedeniyle, ulaştırma ve taşıma işlerinde emek talebi artar ve bu işler sayısız kollara bölünür.[140]

[138] "Dördü büyük ve ikisi çocuk, çile sarıcısı olarak çalışan bir ailenin, geçen yüzyılın sonu ile bu yüzyılın başında, günde on saat çalışarak haftada kazandıkları para 4 sterlindi. İşler çok fazla ise, daha fazla kazanabilirlerdi. Bundan önce, daima iplik sıkıntısı çekerlerdi." (Gaskell, *l.c.*, s. 25-27.)

[139] F. Engels, *Lage*, &c.'de, bu lüks eşya işlerinde çalışanların büyük kısmının sefil durumlarına işaret eder. Ayrıca *Reports of the Children's Employment Commission*'daki sayısız örneklere bakınız.

[140] 1861'de, İngiltere ile Gal'de, deniz ticaretinde çalışan 94.665 denizci vardı.

İşçi sayısının nispeten azalmasına karşın, üretim araçları ile tüketim maddelerindeki artış, kanallar, doklar, tüneller, köprüler vb. gibi, meyvelerini gelecekte verecek olan işlerin yapılmasında emek talebinin artmasına yolaçar. Ya doğrudan doğruya makinenin, ya da onun eseri olan genel sınaî değişmenin etkisiyle, yepyeni iş alanları açan yeni üretim dallarını oluşturur. Ne var ki, bu üretim dallarının genel üretim içinde tuttuğu yer, en gelişmiş ülkelerde bile önemli sayılmaz. Buralarda iş bulan işçi sayısı, doğrudan doğruya bu sanayilerin yarattığı en kaba türden el işçisine olan taleple orantılıdır. Bu türden bellibaşlı sanayiler, şimdilik, gaz işleri, telgraf, fotoğrafçılık, buharlı deniz nakliyatı ve demiryollarıdır. İngiltere ve Gal bölgesi için 1861 sayımına göre, gaz sanayiinde (gaz işleri ile mekanik aygıtların üretimi, gaz şirketlerinde çalışanlar vb.) 15.211 kişi; telgrafçılıkta 2.399; fotoğrafçılıkta 2.366; buharlı deniz nakliyatında 3.570; demiryollarında 70.599 kişi çalıştığını görüyoruz. Bunlardan hünersiz "demiryolu işçileri" azçok devamlı çalışıyorlardı ve büro işleriyle ticaret işlerini yürüten bütün personel aşağı yukarı 28.000 kişiydi. Böylece, bu yeni beş sanayi kolunda çalışan toplam personel 94.145'e ulaşmış oluyordu.

Nihayet modern sanayiin olağanüstü üretkenliği, diğer bütün üretim alanlarında işgücünün daha geniş ve yoğun bir şekilde sömürülmesiyle elele vererek, işçi sınıfının büyük bir kesiminin üretken olmayan bir biçimde çalıştırılmasına ve, böylece eskiden ev işlerini yapan kölelerin şimdi de, erkek ve kadın hizmetçi, uşak vb. gibi adlar altında bir hizmetkârlar sınıfı olarak tekrar ortaya çıkmasına izin vermiş olur. 1861 sayımına göre, İngiltere ile Gal'in toplam nüfusu, 9.776.259'u erkek ve 10.289.965'i kadın olmak üzere 20.066.244 idi. Çalışmak için yaşları çok küçük olanlarla ihtiyarları; üretken olmayan bütün kadınları, gençleri ve çocukları; devlet memurları ile rahipleri, hukukçuları, askerleri vb. gibi "ideolojik" sınıfları; daha sonra başkalarının emeğini rant, faiz vb. şekillerinde sömürerek çalışmadan geçinenleri; ve nihayet, dilencileri, serserileri ve suçluları bu toplamdan düşerek, geriye her iki cinsiyetten ve her yaştan yuvarlak hesap sekiz milyon insan kalır ki, bu sayıya, herhangi bir şekilde, sanayi, ticaret ve malî işlerle uğraşan kapitalistler de dahildir. Bu 8 milyon içerisinde şunlar vardır:

Tarım işçileri (çobanlar, çiftlik hizmetçileri, ve çiftçinin yanında yaşayan kadın hizmetçiler) .	1.098.261
Bütün pamuklu, yünlü, yün kumaş, keten, kenevir, ipekli ve tül fabrikaları ile makineyle çorap ve dantel yapımında da çalışanlar	642.607[141]

Bütün kömür ve maden ocaklarında çalışanlar	565.835
Her türlü metal işlerde çalışanlar (yüksek fırınlar, haddehaneler vb.) ve her türden metal yapımcılar .	396.998[142]
Hizmetkârlar sınıfı	1.208.648[143]

Tekstil fabrikaları ile madenlerde çalışanlar bir arada 1.208.442 kişi ediyor; tekstil fabrikaları ile metal sanayiinde çalışanlar birlikte alındığı zaman ise 1.039.605 kişi ediyor; her iki durumda da bu toplamlar, modern ev köleleri sayısından daha azdır. İşte makinelerin kapitalist biçimde sömürüsünden çıkan muhteşem sonuç!

YEDİNCİ KESİM. — İŞÇİLERİN FABRİKA SİSTEMİ TARAFINDAN İTİLMELERİ VE ÇEKİLMELERİ. PAMUKLU SANAYİİNDE BUNALIMLAR.

Makinelerin girmesinin, bu makinelerin ilk rekabete girdikleri eski elzanaatları ile manüfaktürlerdeki işçiler üzerinde zararlı bir etki yaptıklarını, bütün bellibaşlı ekonomi politikçiler kabul ederler. Hemen hemen hepsi de, fabrika işçilerinin düştükleri köle durumundan yakınırlar. Peki, bunların oynadıkları büyük koz nedir? Makineler, onların ilk uygulama ve gelişme dönemindeki dehşet yatıştıktan sonra, emek kölelerinin sayısını azaltacak yerde uzun sürede artırmaktadır! Evet, ekonomi politik, kapitalist üretim biçiminin ebedî ve doğal bir zorunluluk olduğuna inanan her "insansever" için çirkin bir teori ile, yani makineye dayanan fabrika sisteminin bir büyüme ve geçiş döneminden sonra, başarısının tepe noktasında bile, ilk uygulandığında sokağa fırlatıp attıklarından daha fazla işçiyi pençesinde kıvrandıracağı yolundaki o iğrenç teori ile gönül eğlendirmektedir.[144]

[141] Bunlardan ancak 177.596'sı 13 yaşından büyük erkektir.

[142] Bunlardan 30.501'i kadındır.

[143] Bunlardan 137.447'si erkektir. Özel evlerde çalışmayanlar, 1.208.648 sayısına dahil değildir. 1861 ile 1870 yılları arasında, erkek uşak sayısı, neredeyse iki katına çıkmıştır. Bunlar, 267.671'e ulaştı. 1847 yılında (büyük toprak beylerinin av korularında) 2.694 av korucusu vardı, bu sayı, 1869'da 4.921'e ulaştı. Londra'da alt orta sınıfa ait evlerde çalışan genç hizmetçi kızlara, halk dilinde "kölecikler" denmektedir.

[144] Ganilh, tersine, fabrika sisteminin nihaî sonucu olarak, mutlak sayıları azalmış işçilerin sırtından geçinen çok sayıdaki "soylu kişilerin", pek ünlü "yetkinleşebilir yetkinliklerini" geliştirmek için yaşamalarını görmektedir. O, üretim faaliyetini o kadar az anlıyor ki, en azından, makinenin kul-

İngiliz yünlü ve ipekli fabrikalarında daha önce gördüğümüz gibi bazı hallerde, fabrika sisteminin olağanüstü gelişmesinin belirli bir gelişme aşamasında, çalıştırılan işçi sayısında, yalnız nispî değil mutlak bir azalmayı da beraberinde getirebileceği doğrudur. 1860 yılında, Parlamentonun bir emriyle Birleşik Krallıktaki bütün fabrikalar ile ilgili olarak yapılan özel bir sayımda, fabrika denetmeni Bay Baker'in bölgesine giren Lancashire, Cheshire ve Yorkshire'daki fabrika sayısının 625 olduğu görülmüştür; bunlardan 570'inde, 85.622 dokuma tezgâhı, 6.819.146 iğ (çiftli iğler hariç), 27.439 beygirgücünde buhar ve 1.390 beygirgücünde su kullanılmakta ve 94.119 kişi çalışmaktaydı. 1865 yılında, aynı fabrikalarda, 95.163 dokuma tezgâhı, 7.025.031 iğ vardı, ve 28.925 beygirgücü buhar, 1.445 beygirgücü su kullanılıyor, 88.913 kişi çalışıyordu. Bu duruma göre, 1860 ile 1865 yılları arasında, tezgâh sayısında %11, iğ sayısında %3, beygirgücünde %3 bir artış olduğu halde, çalışanların sayısında %5 $^1/_2$ bir azalma olmuştu.[145] 1852 ile 1862 yılları arasında, İngiliz yünlü sanayiinde önemli bir büyüme olduğu halde, burada çalışan işçi sayısı hemen hemen aynı kalmıştı; bu da bize, yeni makinelerin, daha önceki dönemdeki işçilerin yerini ne kadar büyük ölçüde doldurduğunu göstermektedir.[146] Bazı hallerde, işçi

lanılması ile, işi olan işçilerin dilenci haline dönüşmesi ve gelişmesi ile de daha fazla köle emeğinin ortaya çıkmasından makinelerin çok uğursuz varlıklar olduğu duygusuna kapılıyor. Ganilh'in görüş açısındaki darlığı, kendi sözcükleri dışında anlatmaya olanak yoktur: "*Les classes qui condamnées à produire et à consommer diminuent, et les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent, et éclairent toute la population, se multiplient ... et s'approprient tous les bienfaits qui résultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions, et du bon marché des consommations. Dans cette direction, l'espèce humaine s'élève aux plus hautes conceptions du géine, pénètre dans les profondeurs mysterieuses de la religion, etablit les principes salutaires de la morale* [ki bu '*s'approprier tous les bienfaits*', ibarettir], *les lois tutélaires de la liberté* ['*les classes condamnees à produire?*'ın özgürlüğü] *et du pouvoir, de l'obéissance et de la justice, du devoir et de l'humanité.*" Bu zırva için bkz: *Des Systèmes d'Economie Politique*, &c., Par M. Ch. Ganilh, 2. baskı, Paris 1821, c. I, s. 224, ve bkz: 212.

[145] *Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 58 vd.. Bununla birlikte aynı zamanda, 11.625 dokuma tezgâhı, 628.576 iğ ve toplam 2.695 buhar ya da su gücü ile çalışan 110 yeni fabrika, artan sayıdaki işçiler için çalışma yeri olarak hazır durumdaydı (*l.c.*).

[146] *Reports*, &c., 31 Ekim 1862. s. 79. Fabrika denetmeni Mr. A. Redgrave, 1871 yılı sonunda, Bradford'da, New Mechanics' Instution'da yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: "Bir süredir dikkatimi çeken şey, pamuklu dokuma fabrikalarının görünüşlerindeki değişiklikler olmuştur. Eskiden buralar, kadın ve çocuklarla doluydu, şimdi bütün işi makineler yapıyor gibi. Bir fabrikatörden bunu açıklamasını istediğim zaman şu yanıtı verdi: Eski sistemde 63 kişi

sayısındaki artış sadece görünüştedir; yani bu artış, zaten kurulmuş bulunan fabrikalardaki gelişme sonucu değil, ilgili kolların yavaş yavaş birbirine eklenmesi' sonucudur; örneğin, 1838 ile 1856 yılları arasında pamuklu sanayiindeki tezgâh ve işçi artışı sadece bu iş kolundaki genişlemenin sonucuydu, oysa diğer sanayi kollarındaki artış, daha önce insan gücüyle çalışan, halı, kordela ve bez dokuma tezgâhlarına buhar gücünün uygulanması sonucuydu.[147] Bu durumda, bu iş kollarında çalışan işçi sayısındaki artış, sadece toplam işçi sayısındaki bir azalışın belirtisinden başka bir şey değildir. Nihayet, biz, burada, bu sorunu, metal sanayii dışında, her yerde, gençlerin (18 yaşından küçük), kadınların ve çocukların, fabrika işçileri sınıfında önemli bir yer tutması gerçeğinden tamamen ayrı olarak incelemiş bulunuyoruz.

Ne olursa olsun, makine tarafından fiilen işinden edilen ve makinenin bizzat yerini aldığı işçi kitlesine karşın, daha fazla fabrikaların açılması ve belli bir sanayi kolunda eskilerinin genişletilmesi nedeniyle fabrika işçilerinin sayısının, daha önce işlerinden atılan manüfaktür işçileri ile elzanaatçılarından daha kalabalık olabilecekleri anlaşılmış bulunuyor. Örneğin, diyelim, eski üretim biçiminde, haftada kullanılan 500 sterlinlik sermayenin beşte ikisi değişmeyen ve beşte üçü değişen olsun, yani 200 sterlini üretim araçlarına, 300 sterlini, diyelim adam başına 1 sterlinden, işgücüne yatırılmış olsun. Makinenin kullanılmaya başlanmasıyla bu sermayenin bileşimi de değişecektir. Şimdi de, örneğin beşte dördü değişmeyen, beşte biri değişen sermaye olsun; bu durumda işgücü için sadece 100 sterlin yatırılmış olacaktır. Bunun sonucu işçilerin üçte ikisine yol verilecektir. Eğer şimdi iş genişlese ve kullanılan toplam sermaye, değişmeyen koşullar altında, 1.500 sterline yükselse, çalışan işçi sayısı, tıpkı makinenin kullanılmasından önce olduğu gibi 300'e çıkacaktır. Sermaye biraz daha artarak 2.000 sterline yükselse, 400 işçi çalıştırılacak, yani eski sisteme göre üçte bir artış olacaktır. İşçi sayısında aslında 100 kadar bir artış olmuştur, ama nispî olarak, yani yatırılan sermayeye oranla 800 kişilik bir düşme olmuştur, çünkü, 2.000 sterlinlik bir sermaye eski durumda 400 kişi değil 1.200 kişi çalıştırabilirdi. Demek ki, çalıştırılan işçi sayısındaki nispî azalma, fiilî bir artış ile tutarlıdır. Yukarıda, toplam sermaye arttığı halde, üretim koşulları değişmediği için, bu

çalıştırıyordum; geliştirilmiş makinelerin kullanılmaya başlanılmasıyla işçilerimin sayısını 33'e indirdim ve son zamanlarda, yeni ve büyük değişiklikler sonucu bu 33 kişiyi 13'e indirme durumuna geldim!"

[147] Bkz: *Reports, &c.*, 31 Ekim 1856, s. 16.

sermayenin bileşiminin aynı kaldığını varsaymıştık. Ama, makine kullanımındaki her gelişme ile, sermayenin, makineleri, hammaddeyi vb. kapsayan değişmeyen kısmının arttığı halde, işgücüne yatırılan değişen kısmının azaldığını yukarıda görmüş bulunuyoruz. Biz, ayrıca, hiç bir üretim sistemindeki gelişmenin ve, kullanılan sermayenin bileşiminin fabrika sistemindeki kadar devamlı değişikliğe uğramadığını da biliyoruz. Bununla birlikte, bu değişmeler, daima duraklama dönemleri ile kesintiye uğrarlar ve bu sürelerde, mevcut teknik temel üzerinde fabrikalarda sadece nicel bir genişleme olur ve bu sırada işçi sayısı da artar. Böylece, 1835 yılında, Birleşik Krallıkta, pamuklu, yünlü, keten ve ipekli fabrikalarında toplam işçi sayısı sadece 354.684 iken, 1861'de, yalnız buharlı dokuma tezgâhlarında çalışan (her iki cinsiyetten ve sekiz yaşından yukarı her yaştan) dokumacı sayısı 230.654'tür. El dokuma tezgâhı ile çalışan dokumacıların, aileleriyle birlikte, 1838 yılında hâlâ 800.000 kişi olduklarını gözönüne alırsak, bu büyüme kuşkusuz daha az önemli görünecektir;[148] Asya ile Avrupa'da işlerinden atılan işçilerin ise burada hiç sözünü etmedik.

Bu nokta üzerinde bir-iki şeye daha işaret etmem gerekiyor; buraya kadarki teorik incelemelerimizin henüz açıklığa kavuşturmadığı fiilen mevcut bazı ilişkilere işaret etmek istiyorum.

Belli bir sanayi kolunda, fabrika sisteminin, eski elzanaatları ile manüfaktür aleyhine genişlemesi halinde, sonucun, ateşli silâhlar ile donanmış bir ordunun, ok ve yayla donanmış bir orduyla karşılaşması kadar kesin olacağı apaçıktır. Makinenin, hareket alanını ele geçirdiği bu ilk dönem, elde edilmesine yardımcı olduğu büyük kârlar nedeniyle çok önemlidir. Bu kârlar, hızı gitgide artan bir sermaye birikiminin kaynağı olmakla kalmazlar, devamlı olarak yaratılan ve yeni yatırım alanları arayan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını en uygun üretim alanlarına çekerler. Bu hızlı ve ateşli ilk faaliyet döneminin özel avantajları, makinenin istilâ ettiği bütün üretim kollarında kendisini duyurur. Bununla birlikte, fabrika eylemi belli bir büyüme ve olgunluk derecesine ulaşır ulaşmaz, ve özellikle, teknik temeli olan makinenin kendisi

[148] "Eltezgâhı dokumacılarının ıstırabı, bir Kraliyet Komisyonunun soruşturmasına konu olmuş, ama çektikleri bu sıkıntılar kabul edilmekle ve bu durum esefle karşılanmakla birlikte, durumlarının düzeltilmesi, belki de haklı olarak, tesadüflere ve zamana bırakılmıştır; şimdi" (yani tam 20 yıl sonra) "bu sefaletlerin *neredeyse* ortadan kalktığı umut edilebilir ve bunun nedeni de buharlı tezgâhların bugünkü yaygınlığı olabilir." (*Rep. Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1856, s. 15.)

makine ile üretilmeye başlar başlamaz; kömür ve demir madenciliği ile metal sanayileri ve ulaştırma araçlarında köklü bir devrim olur olmaz; kısacası, modern sanayi sistemiyle üretim için gerekli genel koşullar kurulur kurulmaz, bu üretim biçimi bir esneklik kazanır ve sadece hammadde ve sürüm pazarları bulunması dışında hiç bir engel tanımayan ani sıçramalı bir genişleme olasılığına ulaşır. Bir yandan, makine, aynı şekilde hammaddeyi çoğaltıcı bir etki yaratır; örneğin, çırçır makinesinin pamuk üretimini artırması gibi.[149] Diğer yandan, makineyle üretilen malların ucuzluğu ile birlikte, ulaştırma ve haberleşme araçlarındaki gelişmeler, dış pazarların ele geçirilmeleri için silâh sağlamış olur. Başka ülkelerdeki elzanaatlarını ortadan kaldırarak buraları zorla hammadde ikmal alanları haline getirir. Doğu Hindistan, bu yolla, Büyük Britanya için, pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo üretme zorunda kalmıştı.[150] Modern sanayi, işçilerin bir kısmını devamlı bir şekilde "fazlalık" haline getirerek, kök saldığı bütün ülkelerde, büyük çapta göçlere ve yabancı toprakların sömürgeleştirilmelerine yol açar, ve bu ülkeleri anavatan için hammadde yetiştiren yerleşme yerleri haline getirir; örneğin Avustralyanın, yün yetiştiren bir ülke haline sokulması gibi.[151] Yeni ve uluslararası bir işbölümü, modern sanayiin başlıca merkezlerinin gereksinmelerine uyan bir işbölümü ortaya çıkar, ve yeryüzünün bir bölümünü, temel olarak sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tarımsal üretim alanı haline getirir. Bu devrim, tarımda, burada üzerinde daha fazla durmak gereğini duymadığımız köklü değişikliklerle bir arada bulunur.[152]

Bay Gladstone'ın önerisi üzerine Avam Kamarası, 17 Şubat 1867'de, 1831 ile 1866 yılları arasında Birleşik Krallığın ithal ve ihraç

[149] Makinelerin, hammadde üzerindeki diğer etkileri, üçüncü kitapta [ciltte] ele alınacaktır.

[150] Hindistan'dan Büyük Britanya'ya pamuk ihracatı. 1846: 34.540.143 libre; 1860: 204.141.168 libre; 1865: 445.947.000 libre. — Hindistan'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 4.570.581 libre; 1860: 20.214.173 libre; 1865: 20.679.111 libre.

[151] Güney Afrika'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 2.958.457 libre; 1860: 16.574.345 libre; 1865: 29.920.623 libre. — Avustralya'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 21.789.346 libre; 1860: 59.166.616 libre; 1865: 109.734.261 libre.

[152] Birleşik Devletler'in ekonomik gelişmesi, Avrupa ve özellikle de İngiliz modern sanayiinin bir ürünüdür. Bugünkü durumlarında (1866) Birleşik Devletler'in hâlâ bir Avrupa sömürgesi sayılması gerekir. [*Dördüncü Almanca baskıya ek.* — "O zamandan beri Birleşik Devletler, bu gelişme nedeniyle sö-

ettiği her türden hububat, tahıl ve unun toplam miktarını gösteren bir istatistik yapılmasını emretti. Aşağıda alınan sonuçların bir özetini veriyorum. Un miktarı, *quarter* tahıl olarak verilmiştir. [481. sayfadaki tabloya bakınız.]

Fabrika sisteminin özünde bulunan ve sıçramalarla genişlemesini sağlayan muazzam güç ile, bu sistemin dünya pazarına bağımlılığı, zorunlu olarak hummalı bir üretime yolaçar ve bunu, pazarların mal fazlası ile dolması izlediği gibi, pazarların daralması da üretimi felce uğratır. Modern sanayi hayatı, birbirini izleyen, ılımlı faaliyet, refah, aşırı üretim, bunalım ve duraklama dönemleri halini alır. Makinenin, çalışma hayatı ve dolayısıyla işçinin varolma koşullarında yarattığı bu güvensizlik ve kararsızlık, sınaî çevrimin bu dönemsel değişmeleri nedeniyle, normal görülen şeyler olur. Refah dönemleri dışında, kapitalistler arasında, pazarların paylaşılması için çok şiddetli bir mücadele olur. Bu pay, ürünün ucuzluğu ile doğru orantılıdır. İşgücünün yerini almak üzere daha gelişmiş makinelerin kullanılması ve yeni üretim yöntemlerinin

mürge niteliğini kaybetmeksizin, sanayii, dünyada ikinci sırayı tutan bir ülke haline gelmiştir." — *F.E.*]

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEN BÜYÜK BRİTANYA'YA
PAMUK İHRACATI

1846: 401.949.393 libre, 1852: 765.630.543 libre
1859: 961.707.264 libre, 1860: 1.115.890.608 libre

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEN BÜYÜK BRİTANYA'YA
TAHIL, VB. İHRACATI
(cwt olarak)*

	1850	*1862*
Buğday	16.202.312	41.033.503
Arpa	3.669.653	6.624.800
Yulaf	3.174.801	4.426.994
Çavdar	388.749	7.108
Buğday unu	3.819.440	7.207.113
Kara buğday	1.054	19.571
Mısır . . .	5.473.161	11.694.818
Bere veya Bigg (bir tür arpa)	2.039	7.675
Bezelye	811.620	1.024.722
Fasulye	1.822.972	2.037.137
Toplam ihracat	34.365.801	74.083.351

* cwt = 112 libre; yaklaşık olarak 50 kg. —*ç*.

BEŞ YILLIK DÖNEMLER VE 1866 YILI

YILIK ORTALAMA	*1831-1835*	*1836-1840*	*1841-1845*	*1846-1850*	*1851-1855*	*1856-1860*	*1861-1865*	*1866*
İthalât (Qrs)	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.913.612	15.009.871	16.457.340
İhracat (Qrs)	225.263	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
İthal fazlası (Qrs)	871.110	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	16.241.122
NÜFUS								
Her dönemde yıllık ortalama	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.760	29.935.404
Adam başına yıllık iç ürün tüketimi fazlası (Qrs)	0.036	0.082	0.099	0.310	0.291	0.372	0.501	0.543

uygulanması konusundaki bu mücadelenin doğurduğu rekabet dışında, her sınaî çevrimde, metaları ucuzlatma amacıyla ücretleri zorla işgücünün değerinin altına düşürme çabalarının ortaya çıktığı bir döneme gelinir.[153]

Bu nedenle, fabrika işçilerinin sayısındaki büyüme, fabrikalara yatırılmış bulunan sermaye miktarında, nispeten çok daha büyük bir büyümeyi zorunlu kılar. Bununla birlikte bu büyüme, sınaî çevrimdeki yükselme ve alçalmalarla koşullandırılmıştır. Ayrıca, bu büyüme, bazan yeni işçilerin yerini dolduran, bazan da eski işçileri fiilen işlerinden eden teknik gelişmeler ile sürekli olarak kesintiye uğratılır. Makine sanayiindeki bu nitel değişme, işçileri devamlı olarak fabrikadaki işlerinden uzaklaştırır, ya da yeni işçi akımlarına karşı kapılarını kapar, oysa fabrikalardaki sırf nicel büyüme, yalnız işlerinden atılanları emmekle kalmaz, yeni işçilere de iş sağlar. Böylece işçiler durmadan işten atılır, işe alınır, oradan oraya sürüklenir, ve bu arada da işçilerin cinsiyetleri, yaşları ve hünerleri konusunda devamlı bir değişme sürer gider.

Fabrika işçilerinin kaderi, İngiliz pamuklu sanayiinin gelişme

[153] Bir lokavt sonucu sokağa atılmış bulunan Leicester'li kundura yapımcıları İngiliz Ticaret Kurumuna 1866 Temmuzunda verdikleri dilekçede şöyle diyorlardı: "Yirmi yıl önce Leicester ayakkabı yapımında, dikişin yerini çivinin almasıyla büyük bir değişiklik oldu. O sıralarda iyi bir ücret kazanılabiliyordu. Çeşitli firmalar arasında, kimin en temiz malı çıkartacağı konusunda büyük rekabetler olduğu görülürdü. Ne var ki, kısa süre sonra kötü bir rekabet türü ortaya çıktı, yani birbirlerini pazardan sürme yarışına giriştiler. Çok geçmeden bunun zararlı sonuçları kendisini, ücretlerin düşmesi şeklinde gösterdi ve emeğin fiyatındaki düşüş o kadar yaygın ve hızlıydı ki, şimdi birçok firma, ilk ücretlerin ancak yarısını ödüyorlar. Ve gene de, ücretler gitgide düştüğü halde, ücret tarifesindeki her değişiklikle birlikte kârın arttığı görülüyor." Ücretleri aşırı derecede düşürerek, yani işçinin tüketim maddelerini düpedüz soyarak olağanüstü kâr sağlamak için fabrikatörler, güç ve kötü zamanlardan bile yararlanmışlardır. Bir örnek (Coventry'deki ipekli dokuma bunalımına değiniliyor): "Fabrikatörler ile işçilerden aldığım bilgiler, ücretlerde, yabancı üreticilerin rekabetinden ya da bunu gerekli kılabilecek diğer koşullardan daha büyük ölçüde bir indirim yapıldığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır dokumacıların çoğu, ücretlerinde yüzde 30 ile yüzde 40 bir indirim ile çalışmaktadırlar. Beş yıl önce dokumacıya 6 ya da 7 şilin getiren bir parça şerit, şimdi ancak 3 şilin 3 peni ya da 3 şilin 6 peni getirmektedir; eskiden 4 şilin ve 4 şilin 3 peni eden diğer işler, şimdi 2 şilin ve 2 şilin 3 peni ediyor. Ücretlerdeki indirim, talebi artırmak için gerekli olandan çok daha fazla ölçüde yapılmaktadır. Gerçekten de, dokuma giderlerindeki indirim birçok şerit türlerinde, imal edilmiş malın satış fiyatlarında buna göre bir düşüşü beraberinde getirmemektedir." (Mr. F. D. Longe'un raporu, *Ch. Emp. Com.*, *V. Rep.*, 1866, s. 114, n° 1.)

çizgisine bir göz atmakla en iyi şekilde ortaya konabilir.

Bu iş kolunda, 1770 ile 1815 arasında işler yalnız beş yıl kötü gitmiş ya da durgunluk göstermiştir. Bu 45 yıllık dönemde, İngiliz fabrikatörleri, dünya pazarları ile makine tekelini ellerinde tutmuşlardır. 1815 ile 1821 arasında bunalım, 1822 ile 1823'te refah görüldü; 1824'te işçi sendikalarına karşı olan yasalar ortadan kaldırıldı, fabrikalar her yerde büyük genişleme gösterdi; 1825'te bunalım; 1826'da fabrika işçileri arasında büyük sefalet ve ayaklanmalar; 1827'de biraz düzelme; 1828'de buharlı dokuma tezgâhı sayısı ile ihracatta büyük artış; 1829'da ihracat, başta Hindistan olmak üzere bütün yılları geride bıraktı; 1830'da pazarlar bozuldu, büyük sıkıntı başgösterdi; 1831'den 1833'e kadar bunalım sürdü ve, Hindistan ve Çin'le yapılan ticaretin tekeli, Doğu Hindistan Kumpanyasının elinden alındı; 1834'te fabrika ve makine sayısında büyük artış oldu, işçi sıkıntısı görüldü. Yeni çıkartılan yoksullar yasası, tarım işçilerinin fabrika bölgelerine göçmesini hızlandırdı. Kırsal bölgelerde çocuk diye bir şey kalmadı. Beyaz köle ticareti başladı; 1835 büyük refah yılı ve aynı zamanda el dokumacılarının açlıktan kırılması; 1836 genel büyük refah yılı; 1837 ve 1838 depresyon ve bunalım; 1839 canlanma; 1840 büyük depresyon, ayaklanmalar ve askerî birliklerin çağrılması; 1841 ile 1842, fabrika işçileri arasında korkunç sefalet; 1842 tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılmasını sağlamak için fabrikatörlerin işçileri fabrikalara sokmamaları; binlerce fabrika işçisinin Lancashire ve Yorkshire kentlerine akışı, askerî birliklerce geri sürülmeleri ve işçi liderlerinin Lancaster'de yargılanması; 1843, büyük safalet; 1844, canlanma; 1845, büyük refah; 1846, başlangıçta sürekli düzelme, sonra gerileme, Tahıl yasalarının kaldırılması; 1847, bunalım ve "büyük somun" onuruna ücretlerde genel olarak %10 ya da daha fazla indirim; 1848, sürekli depresyon; Manchester'in askerî korunma altına alınması; 1849, canlanma; 1850, refah; 1851, fiyatlarda düşme, düşük ücretler, sık sık grevler; 1852, düzelmelerin başlaması, grevlerin devamı ve fabrikatörlerin yabancı işçi getirme tehditleri; 1853, ihracatın artışı. Sekiz aylık grev ve Preston'da büyük sefalet; 1854, refah ve pazarların malla boğulması; 1855, Birleşik Devletler, Kanada ve Doğudaki pazarlardan devamlı başarısızlık haberleri; 1856, büyük refah; 1857, bunalım; 1858, düzelme; 1859, büyük refah, fabrika sayısında artış; 1860, İngiliz pamuklu ticaretinin doruk noktası, ve Hindistan, Avusturya ve diğer pazarlar mal ile o derece boğuldu ki, 1863'te bile bu malı emmeleri mümkün olmadı; Fransa ile ticaret sözleşmesi, fabrikalar ile makinelerde

muazzam artış ve büyüme; 1861, refahın bir süre devamı, geri gidiş, Amerikan İçsavaşı, pamuk kıtlığı; 1862 ile 1863, tam bir çöküş.

Pamuk kıtlığının tarihi o kadar kendine özgüdür ki, buna değinilmeden geçilemez. 1860 ve 1861 yıllarında dünya pazarlarında egemen olan koşullardan da anlaşılacağı gibi, pamuk kıtlığı fabrikatörlerin tam zamanında imdatlarına yetişmiş ve bir ölçüde de yararlarına olmuştur; bu gerçeği, Manchester Ticaret Odasının raporları kabul ettiği gibi, Parlamentoda, Palmerston ve Derby, bunu, açıkça ilân etmişler ve olaylar da doğrulamıştır.[154] Kuşkusuz 1861 yılında Birleşik Krallıktaki 2.887 pamuklu fabrikası arasında, küçük boyda olanları da çoktu. Bay A. Redgrave'in raporuna göre, bölgesindeki 2.109 fabrikadan 392'si yani %19'u, herbiri 10 beygirgücünden daha az, 345'i yani %16'sı 20 beygirgücünden az, 1.372'si 20 beygirgücünün üzerinde buhar gücü kullanıyorlardı.[155] Küçük fabrikaların çoğunluğu dokuma atelyeleriydi ve birisi ipliği, bir diğeri makineleri, bir üçüncüsü binaları sağlayan spekülatörler tarafından, 1858'den sonraki refah dönemi sırasında yapılmıştır; daha önceleri işçi-başılık etmiş ya da fazla varlıklı olmayan kimseler tarafından işletiliyorlardı. Bu küçük fabrikatörlerin çoğu battı. Pamuk kıtlığının ertelediği ticaret bunalımı, onları da aynı akıbete uğratacaktı. Toplam fabrikatör sayısının üçte birini teşkil ettikleri halde, gene de onların fabrikaları, pamuklu ticaretine yatırılan sermayenin çok küçük bir kısmını temsil ediyorlardı. İş duraklamalarına gelince, güvenilir hesaplara göre 1862 Ekiminde iğlerin %60,3'ü, dokuma tezgâhlarının %58'i durmuştu. Bu, pamuklu sanayiinin bütünü için sözkonusuydu ve her bölge için farklıydı. Ancak birkaç fabrika, tam-zaman (haftada 60 saat), gerisi aralıklı olarak çalışıyordu. Tam-zaman çalışılan yerlerde bile, alışılagelen belirli parça başı ücrete karşın, işçilerin haftalık ücretleri, iyi pamuk yerine kötüsü, Sea Island yerine Mısır pamuğu (ince iplik eğrilmesinde), Amerikan ve Mısır pamuğu yerine Surat pamuğu kullanılması, saf pamuğun kırpıntı ve Surat pamuğu ile karıştırılması nedeniyle, zorunlu olarak düşük oluyordu. Surat pamuğunun liflerinin kısa ve kirli oluşu, ipliğin kolayca kopması, ilmikleri tutturmak için un yerine daha ağır türden maddeler kullanılması, makinelerin hızıyla birlikte tek bir dokumacının denetleyebileceği tezgâh sayısını da azaltıyor, makinelerden kusurlu çıkan iş için harcanan emeği artırıyor ve üretilen ürünün kitlesindeki azalma yüzünden parça-

[154] Karş: *Reports of Insp. of Fact.,* 31 Ekim 1862, s. 30.
[155] *l.c.,* s. 19.

başı ücreti düşürüyordu. Surat pamuğunun kullanıldığı yerlerde tam-zaman çalışan işçilerin kaybı yüzde 20, 30 ya da daha fazlaydı. Bu yetmiyormuş gibi fabrikatörlerin çoğu parça başı ücreti yüzde 5, $7\frac{1}{2}$, 10 oranında indirmişlerdi. Bu durum karşısında, haftada yalnız 3, $3\frac{1}{2}$, 4 gün, ya da günde sadece 6 saat çalışan işçilerin hallerinin ne olduğunu anlayabiliriz. Nispî bir düzelmenin görüldüğü 1863 yılında bile, iplikçiler ile dokumacıların haftalık ücretleri, 3 şilin 4 peni, 3 ş. 10 p., 4 ş. 6 p., ve 5 ş. 1 peni idi.[156] Ne var ki, bu sefil durumda bile patronun yaratıcı zekâsı durmadan çalışıyor, ücretlerde devamlı indirmeler icadediyordu. Bunlar bir ölçüde, son şeklini almış maldaki kusurlar nedeniyle ceza şeklinde oluyordu, ama aslında bu kusurların nedeni kullandığı kötü cins pamuk ve elverişsiz makineler idi. Üstelik işçilerin oturdukları kulübeler eğer fabrika sahibine aitse, kiraları da bu çok düşük ücretlerden kesiliyordu. Bay Redgrave, otomatik bakıcılar (bir çift otomatik dokuma tezgâhını yöneten işçiler) için şöyle diyor: "Tam-zamanlı çalışmayla geçen iki haftanın sonunda aldıkları 8 şilin 11 peniden ev kirası kesiliyor ve fabrika sahibi kiranın yarısını bahşiş olarak geri veriyordu. İşçiler ellerine geçen 6 şilin 11 peni ile evlerine dönüyorlardı. 1862 yılının sonlarında birçok yerlerde, otomatik dokuma tezgâhı işçilerinin haftalık ücretleri 5 ile 9 şilin, dokumacıların 2 ile 6 şilin arasındaydı."[157] Ancak kısa süreli olarak çalıştıkları zamanlarda bile ev kiraları çoğu kez işçilerin ücretlerinden kesiliyordu.[158] Lancashire'ın bazı kesimlerinde açlık hummasının başgöstermesine hiç şaşmamak gerekir. Ama bunların hepsinden daha dikkat çekici olanı, üretim sürecinde, işçilerin sırtından yapılan devrimdir. Anatomistlerin kurbağalar üzerinde yaptıkları gibi, işçilerin *experimenta in corpore vili** yapılıyordu. Bay Redgrave şöyle diyor: "Birkaç fabrikadaki işçilerin fiilî kazançlarını verdim, ama bu, hiç bir zaman, her hafta aynı miktarı kazandıkları anlamına gelmez. İşçiler, fabrikatörlerin devamlı denemelerinden ileri gelen büyük dalgalanmalar ile karşı karşıya kalırlar. ... İşçilerin kazancı, denenmekte olan pamuk karışımının niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazan bu düşüş, eski kazançlarına göre %15 olduğu halde, bir iki hafta içerisinde bu düşüş %50'den %60'a kadar çıkabilir.[159] Bu denemeler yalnız işçilerin yaşama araçları konusunda ve onun zararına yapılmakla

[156] *Rep. Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1863, s. 41-45.
[157] *l.c.*, s. 41-42.
[158] *l.c.*, s. 57.
[159] *l.c.*, s. 50-51.
* Değersiz bedenleri üzerinde deney. —ç.

kalmıyordu. İşçinin beş duyusu da bunun acısını çekiyordu. "Surat pamuğu üzerinde çalışan işçilerin şikâyetleri çok fazlaydı. Pamuk balyalarını açtıkları zaman dayanılmaz bir koku ile karşılaştıklarını ve bunun hastalıklara neden olduğunu söylüyorlardı. Karıştırma, kırpma ve tarama odalarında pamuktan çıkan toz ve kir solunum yollarını tahriş ediyor, öksürüğe ve nefes darlığına yol açıyordu. Surat pamuğunda bulunan kirin tahrişinden ileri geldiğine hiç kuşku bulunmayan bir deri hastalığı da yaygındı. Lifler çok kısa olduğu için çok miktarda hem hayvansal ve hem de bitkisel haşıl kullanılıyordu. Toz nedeniyle bronşit yaygındı. Aynı nedenle iltihaplı boğaz hastalıkları da çoktu. Dokumadaki atkılar sık sık kırıldığı için, dokumacı atkıyı tezgâhın göz deliğinden emmek zorunda kalıyor ve bu da mide hastalıklarına ve hazımsızlığa yol açıyordu." Öte yandan, un yerine kullanılan maddeler, ipliğin ağırlığını artırdığı için fabrikatörlere para doğuran sihirli cüzdan gibi oldular. "15 libre hammadde, dokunduktan sonra 26 libre çekiyordu."[160] Fabrika denetmenlerinin 30 Nisan 1864 tarihli raporunda şu satırları okuyoruz: "Sanayi, bu yollara şimdi, namus sınırlarını aşacak ölçüde başvuruyor. Bu işleri iyi bilen birisi, bana, 8 libre ağırlığında bir kumaşın 5 $^1/_2$ libresinin pamuk 2 $^3/_4$ libresinin haşıl olduğunu söyledi; 5 $^1/_4$ libre ağırlığında başka bir kumaşın ise 2 libresi haşıldı. Bunlar her zaman kullanılan ihraç malı gömleklik kumaşlardı. Başka cins kumaşlarda bazan %50'ye kadar haşıl katıldığı oluyordu; böylece bir fabrikatör bir kumaşı, yapıldığı ipliğin fiyatından daha ucuza satarak zengin olduğunu söyleyerek övünebilirdi ve övünüyordu da."[161] İşçiler yalnız fabrika içerisinde fabrika sahiplerinin, dışarda ise yöneticilerin denemelerinden, ücretlerin indirilmesinden, iş yokluğundan, yoksulluk içinde kıvranıp sadakaya muhtaç olmaktan, lordlarla avam kamarası üyelerinin övgülü nutuklarından ıstırap çekmekle kalmıyorlardı. "Pamuk kıtlığı sonucu işlerinden atılan talihsiz kadınlar, böylece toplum dışına sürülmüş oldular; ve şimdi işler yeniden canlandığı ve iş çoğaldığı halde, bu talihsiz sınıfın üyesi olmaya devam ettiler ve belki de bu böyle sürüp gidecektir. Kasabada şimdi son 25 yılda gördüğümden çok daha fazla genç orospu var."[162]

Bu duruma göre, 1770 ile 1815 yılları arasında İngiliz pamuklu sanayiinde 45 yıl içerisinde sadece 5 yıllık bunalım ve duraklama

[160] *l.c.*, s. 62-63.
[161] *Rep.* &c., 30 Nisan 1864, s. 27.
[162] Bolton Başkomseri Mr. Harris'in bir mektubundan, *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 61-62.

olduğunu ve bunun da tekel dönemine rasladığını görüyoruz. 1815 ile 1863 arasındaki 48 yıllık ikinci dönemde, 28 yıllık depresyon ve durgunluğa karşılık, sadece 20 yıllık canlanma ve refah dönemi var. 1815 ile 1830 yılları arasında, Kıta Avrupası ve Birleşik Devletler ile rekabet başlamıştır. 1833'ten sonra Asya pazarlarının genişlemesi, "insan soyu yok edilerek" (Hintli el dokumacılarının toptan ortadan kaldırılması) zorla gerçekleştirildi. Tahıl yasalarının kaldırılmasından sonra 1846'dan 1863'e kadar 9 yıllık depresyon ve durgunluğa karşı 8 yıllık ılımlı bir gidiş ve refah dönemi vardır. Yetişkin erkek işçilerin refah yıllarındaki durumları aşağıdaki notdan anlaşılabilir.[163]

[163] Dış ülkelere örgütlü göç yapılması için bir kurum kurulması amacıyla Lancashire vb. fabrika işçilerinin 1863 tarihli dilekçesinde şu satırları okuyoruz: "Fabrika işçilerinin bugün içinde bulundukları çaresiz durumdan kurtulmaları için geniş ölçüde bir göçe gerek bulunduğunu pek az kimse yadsıyabilir; her zaman için devamlı bir göç akımının gerekli olduğu ve bu göç olmaksızın işçilerin normal zamanlarda da durumlarını koruyamayacaklarını göstermek için aşağıdaki gerçeklere dikkatinizi çekmek istiyoruz: 1814 yılında ihraç edilen pamuklu malların resmî değeri 17.665.378 sterlin olduğu halde gerçek piyasa değeri 20.070.824 sterlindi. 1858 yılında ihraç edilen pamuklu malların değeri 182.221.681 sterlin, ama, gerçek ya da piyasa değeri ancak 43.001.322 sterlin idi ve bu, satılan miktar on katına ulaştığı halde, eski fiyatın iki katından biraz fazla bir fiyat demekti. Genellikle ülke ve özellikle fabrika işçileri için bu kadar zararlı bir sonucun ortaya çıkması için birkaç neden bir araya gelmiş bulunmaktadır ve biz, bunları, eğer koşullar elvermiş olsaydı daha göze çarpacak şekilde dikkatinize sunmuş olurduk; en belirgin nedenin emek bolluğu olduğunu söylemek bugün için yeterlidir; ve yok olma tehlikesi karşısında, pazarını sürekli genişletmek zorunda olan bir işkolu, bu emek bolluğu olmaksızın yürütülemezdi. Pamuklu dokuma fabrikalarımız, devresel durgunluklar nedeniyle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabilirler ve bugünkü düzenlemeler altında bu, ölüm kadar kaçınılmaz bir şeydir, ama insan aklı devamlı faaliyet halindedir ve biz son 25 yılda altı milyon insanın bu kıyılardan ayrıldıklarını söylerken, bu sayının daha da yüksek olduğuna inanıyoruz; ayrıca, nüfustaki doğal artış ile, üretimi ucuzlatmak için işçiye yol verilmesi sonucu, en yüksek refah dönemlerinde bile, yetişkin erkeklerin büyük bir kısmının hangi koşullarda olursa olsun fabrikalarda iş bulmaları olanaksız hale gelmektedir." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1863, s. 51-52.) Dostumuz fabrikatörlerin, pamuklu işkolunun felâketli yıllarında bile, devlet müdahalesi de dahil, her çareye başvurarak, işçilerin göç etmelerine nasıl engel olmak istediklerini ilerdeki bölümlerde göreceğiz.

SEKİZİNCİ KESİM. — MODERN SANAYİİN, MANÜFAKTÜRDE, ELZANAATLARINDA VE EV SANAYİİNDE YOLAÇTIĞI DEVRİM

a. *Elzanaatları ile İşbölümüne Dayanan Elbirliğinin Ortadan Kalkması*

Makinenin, elzanaatlarına dayanan elbirliği ile, el işçiliği arasındaki işbölümüne dayanan manüfaktürü nasıl ortadan kaldırdığını görmüştük. Bunlardan ilkine örnek ekin biçme makinesiydi ve, biçiciler arasındaki elbirliğinin yerini almıştı. İkincisi için çarpıcı bir örnek, iğne yapma makinesiydi. Adam Smith'e göre onun zamanında 10 kişi bir günde elbirliğine dayanarak 48.000'in üzerinde iğne yapıyordu. Öte yandan, 11 saatlik bir işgününde tek bir iğne makinesi 145.000 iğne yapmaktadır. Bir kadın veya kız bu türden dört makineyi denetleyebilir ve bir günde 600.000'e yakın, bir haftada ise 3.000.000'a kadar iğne üretir.[164] Tek bir makine, elbirliğinin ya da manüfaktürün yerini aldığında, elzanaatı özelliğini taşıyan bir sanayiin temeli olarak iş görebilir. Ne var ki, elzanaatlarına böyle bir dönüş, fabrika sistemine doğru bir geçişten başka bir şey değildir; fabrika sistemi, kural olarak, makineyi hareket ettirmek için insan adalesinin yerini, buhar ya da su gibi, mekanik bir gücün almasıyla ortaya çıkar. Orada burada, ama her halde kısa bir süre için, bir sanayi, küçük çapta mekanik güç ile yürütülebilir. Bu, Birmingham'daki bazı manüfaktürlerde buhar gücü kiralanarak, ya da dokumacılığın bazı kollarında olduğu gibi küçük kalorik makineler kullanılarak yapılmıştır.[165] Coventry'deki ipek dokuma sanayiinde "kulübe fabrikalar" deneyi yapılmıştır. Çepeçevre kulübelerle çevrili bir meydanın ortasına bir makine dairesi yapılmış ve kulübedeki tezgâhlar ile bu makine şaftlar ile bağlanmıştı. Bütün bu gibi durumlarda, güç, tezgâh başına kiralanıyordu. Tezgâhlar çalışsın çalışmasın kira haftalık olarak alınıyordu. Her kulübede 2 ilâ 6 tezgâh bulunuyordu; bunlardan bazıları dokumacılara aitti, bazıları krediyle satınalınmıştı, bazıları da kiralanmıştı. Bu kulübe fabrikalar ile gerçek fabrikalar arasındaki mücadele, 12 yıldan fazla sürdü ve, 300 kulübe fabrikanın tamamıyla yokolmasıyla so-

[164] *Ch. Empl. Comm., III. Report*, 1864, s. 108, n° 447.

[165] Birleşik Devletler'de, makineye dayanan elzanaatlarının bu şekilde yeniden ortaya çıkışı sık görülür; bu nedenle de, eninde sonunda fabrika sistemine geçişte, bunu izleyen yoğunlaşma, Avrupa ve İngiltere'ye göre dev boyutlarda olacaktır.

na erdi.[166] Üretim sürecinin mahiyetinin geniş çapta bir üretimi gerektirmediği hallerde, zarf yapımı gibi, çelik kalem yapımı vb. gibi son birkaç on yılda ortaya çıkan yeni sanayiler, genel bir kural olarak, önce elzanaatı aşamasından geçtiler ve daha sonra manüfaktür aşamasının kısa bir geçiş evresiyle fabrika aşamasına ulaştılar. Bir manüfaktürün ürettiği mal, eğer, kademeler halinde bir dizi sürecin sonucu değil de çok sayıda birbirinden bağımsız süreçlerin sonucu ise, bu geçiş, çok güç olur. Bu durum, çelik kalem fabrikalarının kurulmasında büyük engel olmuştur. Bununla birlikte, 15 yıl kadar önce, 6 ayrı işlemi aynı anda yapabilen otomatik bir makine bulunmuştur. İlk çelik kalemi, 1820 yılında, elzanaatı sistemi, düzinesi, 7 sterlin 4 şiline sağlamıştı; 1830 yılında manüfaktür tarafından bu kalemler 8 şiline sağlanmış, ve bugün fabrika sistemi, bunları, pazara toptan 6 peni ile 2 şilin arasında değişen fiyatlara sağlamaktadır.[167]

b. *Fabrika Sisteminin Manüfaktür ve Ev Sanayii Üzerindeki Etkileri*

Fabrika sistemindeki gelişme ile onunla yürüyen tarımda devrimle birlikte, diğer sanayi kollarında üretim yalnız genişlemekle kalmaz, bunların niteliklerini değiştirir. Fabrika sisteminde uygulanan ve üretim sürecinin bütün evrelerini tahlil etme ve ortaya çıkan sorunları, mekanik, kimya ve diğer bütün doğabilimlerinin yardımıyla çözümleme ilkesi, artık, her yerde geçerli ve uygulanan bir ilke halini alır. Bu nedenle makine, manüfaktür sanayilerine, önce şu, ardından da bir başka parça, sürece yavaş yavaş sızmış olur. Böylece, manüfaktürün eski işbölümüne dayanan örgütlenmesinin katılaşmış yapısında bir gevşeme olur, çözüşür ve sürekli değişmelerin yolunu açar. Bundan bağımsız olarak kolektif işçinin bileşiminde, birlikte çalışan kimselerin yapısında köklü bir değişme olur. Manüfaktür döneminin tersine, bundan böyle işbölümü, mümkün olan her yerde, kadınların, her yaştan çocukların, düz işçilerin çalıştırılmalarına, yani İngiltere'de karak-

[166] Bkz: *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 64.

[167] Mr. Gillot, Birmingham'da, büyük çapta ilk çelik kalem fabrikasını kurdu. Daha 1851 yılında burada, yılda 180 milyon çelik kalem üretiliyor ve 120 ton çelik tüketiliyordu. Birmingham, Birleşik Krallık'ta bu sanayi kolunda tekeli elinde tutuyor ve bugün milyonlarca çelik kalem üretiyor. 1861 sayımına göre, burada çalıştırılan işçi sayısı 1.428 olup bunların 1.268'i beş ve daha büyük yaşlarda kız ve kadınlardır.

teristik bir deyimle ifade edildiği gibi, tek sözcükle ucuz emeğe dayanır. Bu, yalnız, makine kullanılsın kullanılmasın geniş boyutlu üretim kolları için değil, ister çalışan kimselerin evlerinde, isterse küçük iş yerlerinde yapılsın, ev sanayileri denilen üretim biçimleri için de geçerliydi. Modern ev sanayii denilen bu sanayiin varlığı, bağımsız kent elzanaatlarını, bağımsız köylü tarım işletmelerini ve her şeyden önce de, işçi ile ailesinin içinde yaşadıkları bir evin varlığını önkoşul olarak gerektiren eski tarz ev sanayii ile ad benzerliği dışında ortak bir yanları yoktur. Bu eski tarz sanayi, şimdi, fabrikanın, manüfaktürün ya da eşya deposunun, bir dış bölümü halini almıştır. Sermaye, tek bir yerde geniş kitleler halinde topladığı ve doğrudan doğruya komuta ettiği fabrika işçilerinden, manüfaktür işçilerinden ve elzanaatçılarından başka, şimdi, gözle görünmeyen iplerle, diğer bir orduyu da harekete getirmiştir: bunlar, büyük kentlerde oturanlarla birlikte bütün ülke yüzeyine yayılmış bulunan ev sanayii işçileridir. Bir örnek: Londonderry'deki Tillie gömlek fabrikasında 1.000 işçi çalışıyor, ve ülkenin her yanına dağılmış 9.000 kişi de kendi evlerinde gene bu fabrika için çalışıyorlar.[168]

Ucuz ve henüz olgunlaşmamış işgücünün sömürülmesi, modern manüfaktürde gerçek fabrika sisteminden çok daha utanç verici bir biçimde yapılmıştır. Bunun nedeni de, fabrika sisteminin teknik temelinin, yani adale gücünün yerini makinenin almasının ve yapılan işin hafiflemesinin, manüfaktürde hemen hemen hiç sözkonusu olmaması, ve aynı zamanda, kadınlarla çok küçük çocukların, zehirli ya da sağlığa zararlı maddelerin etkilerine en vicdansız şekilde bırakılmasıdır. Bu sömürünün ev sanayii denilen üretim kollarında manüfaktürden daha utanç verici olmasının nedeni, dağınık oldukları için işçilerdeki direnme gücünün azalması; işveren ile işçi arasında bir yığın soyguncu asalağın yer alması; ev sanayiinin daima, ya fabrika sistemiyle, ya da aynı üretim kolundaki manüfaktür ile rekabet etme zorunda kalması; yoksulluğun işçiyi, yer, ışık, havalandırma gibi en gerekli çalışma koşullarından yoksun bırakması; çalışmanın gitgide daha düzensiz hale gelmesi; ve nihayet, modern sanayi ile tarımın "fazlalık" haline getirdiği yığınların son sığınakları olan bu yerlerde işçiler arasındaki rekabetin en son noktaya ulaşmasıdır. Üretim araçlarında bile ilk defa fabrika sisteminde sistemli biçimde uygulanan tasarruf, burada, başlangıcından beri işgücünün en insafsız şekilde israfı ve işçinin

[168] *Ch. Empl. Comm., II. Rep.*, 1864, s. LXVIII, n° 415.

en normal çalışma koşullarından yoksun bırakılması sonucunu doğurmuştu — şimdi bir sanayi kolunda emeğin toplumsal üretkenliği ve birbirine bağlı süreçlerin teknik temeli ne kadar az gelişmiş olursa, bu tasarruf da, uzlaşmayan karşıt ve öldürücü yanını o derecede ortaya koyuyor.

c. *Modern Manüfaktür*

Yukarıda ortaya konan ilkeleri açıklamak için birkaç örnek vererek konuya devam etmek istiyorum. Okur, aslında, işgünü konusundaki bölümde verilen çeşitli örneklerin ve olayların zaten yabancısı değildir. Birmingham ile çevresindeki metal eşya manüfaktürlerinde 10.000 kadından başka, 30.000 çocuk ve genç, çoğu pek ağır işlerde çalışmaktadır. Bunların sağlığa zararlı koşullar içinde pirinç dökümhanelerinde, düğme fabrikalarında, emaye, kaplama ve cilâlama işlerinde çalıştıkları görülür.[169] Hem yetişkin, hem de yetişkin olmayan işçilerin aşırı derecede çalıştırılmaları nedeniyle, Londra'da, gazete ve kitapların basıldığı bazı basımevlerine şu uğursuz ad takılmıştır: "mezbaha".[170] Başlıca kurbanları, kadınlar, kızlar ve çocuklar olan ciltevlerinde, benzeri aşırı çalıştırma uygulanır; halat bükme işinde, tuz madenlerinde, mum manüfaktüründe ve kimyasal madde yapan yerlerde gece işlerinde gençler ağır işler yapmak zorundadır; makineyle yapılmayan ipek dokumacılığında, tezgâhları çevirme işinde, gençler, ölesiye çalıştırılırlar.[171] En rezil, en pis ve en kötü ücret ödenen, kadınlarla genç kızların tercihan çalıştırıldıkları işlerden birisi de, paçavraların ayıklanmasıdır. Büyük Britanya, kendi muazzam paçavra depoları dışında, bütün dünyada paçavra ticaretinin merkezi olarak da ün yapmıştır. Japonya'dan, Güney Amerika'nın en uzak devletlerinden, Kanarya Adalarından, buraya paçavra akar. Ama başlıca ikmal kaynakları, Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Mısır, Türkiye, Belçika ve Hollanda'dır. Paçavralar, gübre, yatak işi, sunî yün yapmada kullanılır ve kâğıt yapımında hammadde olarak işe yarar. Paçavra ayıklayıcılar, çiçek hastalığı ile diğer bulaşıcı hastalıkların yayılma aracı oldukları gibi, ilk kurbanları da

[169] Ve şimdi Sheffield'de, törpücülükte gerçekten çocuklar çalıştırılıyor.

[170] *Ch. Empl. Comm., V. Rep.,* 1866, s. 3, n° 24; s. 6, n° 55, 56; s. 7, n° 59, 60.

[171] *l.c.,* s. 114, 115, n° 6, 7. Komisyon üyesi haklı olarak, kural olarak makinelerin insanların yerini aldıkları halde, burada genç insanların makinelerin yerini aldığına işaret ediyor.

gene kendileridir.[172] Aşırı çalıştırmanın, ağır ve kötü koşullar altında yapılan işin, ve bunun çocukluk yaşından beri işçi üzerinde yaptığı korkunç etkilerin klasik bir örneğini, yalnız, genellikle kömür madenleriyle madenciler vermekle kalmıyorlar, aynı zamanda İngiltere'de, makineleri yakın zamanda bulunan ve ancak şurada burada kullanılan tuğla ve kiremit sanayiinde de aynı şeyi görüyoruz. Mayıs ile Eylül ayları arasında çalışma, sabah 5'ten gece 8'e kadar devam ediyor, kurutmanın açık havada yapıldığı yerlerde çoğu zaman sabah 4'ten gece 9'a kadar sürüyor. Sabah 5'ten akşam 7'ye kadar süren iş, "kısa" ve "ılımlı" sayılıyor. Altı, hatta dört yaşında oğlan ve kız çocukları çalıştırılıyor. Bunlar yetişkinler kadar ve çoğu kez daha uzun süre çalışıyorlar. İş ağır olduğu gibi, yaz sıcağı, daha da tüketici oluyor. Örneğin Mosley'deki bir kiremit ocağında 24 yaşında genç bir kadın, kendisine çamur taşıyan ve kiremitleri dizen iki küçük kızın yardımıyla günde normal 2.000 kiremit yapıyor. Bu küçük kızlar, 30 foot derinlikte ve 210 foot uzaklıkta kaygan balçık kuyusundan günde 10 ton çamur taşıyorlar. "Büyük bir manevî yozlaşmaya uğramaksızın bir kiremit ocağından geçip kurtulmak bir çocuk için olanaksızdır ... en narin yıllarında kulaklarını dolduran kaba konuşmalar, hiç bir eğitim görmeden yarı-vahşî bir şekilde büyürlerken edindikleri pis, adi ve yüzkızartıcı alışkanlıklar, onları, daha sonraki hayatlarında yasa tanımayan, ahlâksız ve sefih bir insan yapar. ... Yaşama tarzları korkunç bir ahlâksızlık kaynağıdır. Hünerli işçi ve grubun başı olan her ustabaşı, yanında çalışan 7 işçiye, kulübesinde yatacak yer ve yiyecek sağlar. Ailenin üyesi olsun olmasın, erkekler, oğlanlar ve kızlar, çoğu zaman iki, bazan da üç odalı havasız kulübelerde hep bir arada yerlerde yatarlar. Günlük ağır çalışmadan sonra bitkin düşen bu insanlar, ne sağlık, ne temizlik, ne de ahlâk kurallarına dikkat edecek durumdadırlar. Bu kulübelerden çoğu, dağınıktır, pislik ve toz toprak yuvasıdır. ... Genç kızları böylesine bir işte çalıştıran bu sistemin en büyük kötülüğü, bunları, ta çocukluklarından başlayarak daha sonraki bütün hayatları boyunca sürecek bir ahlâksızlık zincirine bağlamasıdır. Daha doğanın kendilerine kadın olduklarını öğretmesine kalmadan, bu kızlar, kaba ve küfürbaz oğlan çocukları haline gelirler. Üzerlerinde birkaç kirli paçavra, bacakları yarıdan fazla açık, saçları ve suratları kirpas içinde olan bu çocuklar, bütün ahlâk ve utanma duygularını küçüm-

[172] Paçavra ticareti ve sayısız ayrıntılar için bkz: *Public Health, VIII, I. Rep.*, Lond. 1866, eki, s. 196, 208.

semeyi ve bunlarla alay etmeyi öğrenirler. Yemek zamanlarında çayırlara boylu boyunca uzanırlar ya da yakındaki bir kanalda yıkanan oğlanları seyrederler. Nihayet günlük ağır işleri bitince, daha iyice olan elbiselerini giyerler ve erkeklerle birlikte meyhanelerin yolunu tutarlar." Çocukluk yaşlarından başlayarak bütün bu sınıf arasında aşırı içki düşkünlüğü pek doğaldır. "İşin en kötü yanı, kiremitçilerin bütün umutlarını yitirmiş olmalarıdır. Aralarında biraz iyice olan birisi, Southallfield rahibine, eğer kiremitçiyi ıslah ederseniz, şeytanı da ıslah etmeyi deneyebilirsiniz efendim, demişti!"[173]

Modern manüfaktürde (ben, gerçek fabrikanın dışında kalan bütün büyük işyerlerini buraya sokuyorum) çalışma koşullarında sermayenin sağladığı tasarruf ile ilgili olarak, resmî ve son derece zengin malzeme, IV. (1863) ve VI. (1864) Halk Sağlığı Raporlarında bulunabilir. İşyerleri ve özellikle Londra'daki basımevleri ile terziler konusunda anlatılanlar, roman yazarlarımızın en ürpertici hayallerini geride bırakır. Bu durumun işçiler üzerindeki etkisi apaçıktır. Privy Council'ın başhekimi ve *Public Health Reports*'un resmî editörü Dr. Simon şöyle diyor: "Dördüncü raporumda (1863), işçilerin, en başta gelen sağlık hakları konusunda direnmelerinin aslında olanaksız olduğunu göstermiştir; bu hak, işçileri hangi iş için bir araya getirmiş olursa olsun, işverenin, işin sağlık için zararlı ve kaçınılması mümkün her türlü koşullardan arınmış olmasını sağlamasını gerektirir. İşçilerin bu sağlık hakkını kendilerinin gerçekleştiremeyeceklerini, ücretli sağlık polisi yönetiminden de etkili bir destek elde edemeyeceklerini de ayrıca belirtmiştim. Onbinlerce erkek ve kadın işçinin hayatları, bugün, sırf yaptıkları işin yarattığı bitip tükenmez fizik ıstıraplar yüzünden, gereksiz bir işkence ile geçmekte ve kısaltılmaktadır."[174] İşyerlerinin sağlık durumu üzerindeki etkisini göstermek için Dr. Simon aşağıdaki ölüm tablosunu vermektedir.[175]

[173] *Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, 1866 s. XVI-XVIII, n° 86-97, ve s. 130-133, n° 39-71. Ayrıca bkz: *Rep. III.*, 1864, s. 48, 56.

[174] *Public Health, Sixth Rep.*, Lond. 1864, s. 29, 31.

[175] *l.c.*, s. 30. Dr. Simon, Londra'da 25-35 yaşları arasında terziler ve matbaa işçileri arasında ölüm oranının aslında çok daha büyük olduğuna işaret ediyor; çünkü Londra'da işverenler, buraya sanatlarını ilerletmek için gelen 30 yaşına kadar pek çok genci "çırak" ve "kalfa" olarak taşradan sağlarlar. Bunlar, Londralı sayılırlar ve ölüm oranlarının hesaplandığı tüm nüfusa eklendikleri halde, bu kentteki ölüm sayısına dahil edilmezler. Bunların büyük kısmı, özellikle ağır hastalık halinde taşraya dönerler.

Ele Alınan Sanayi Kollarında Çalışan Her Yaştaki İnsan Sayısı	Sağlık Yönünden Karşılaştırılan Sanayiler	Bu Sanayilerde, Yaşlara Göre, Her 100.000 Erkek İçin Ölüm Oranı		
		25-35 Yaş	35-45 Yaş	45-55 Yaş
958.265	İngiltere ve Gal'de tarım.	743	805	1.145
22.301 erkek / 12.379 kadın	Londra'da terziler	958	1.262	2.093
13.803	Londra'da matbaa işçileri .	894	1.747	2.367

d. *Modern Ev Sanayii*

Şimdi de, ev sanayii denilen konuya gelmiş bulunuyoruz. Sermayenin, modern mekanik sanayiin arka planında sömürdüğü bu alandaki dehşet verici durum üzerinde bir fikir edinebilmek için İngiltere'nin uzak birkaç köyünde sürdürülen ve görünüşte pek şairane bir izlenim bırakan çivi yapımcılığını incelemek gerekir.[176] Bununla birlikte, biz, burada, henüz makinenin yardımıyla yapılmayan ve bu haliyle de henüz fabrika ve manüfaktürler ile rekabet halinde olmayan dantelacılık ve hasır örgüsü sanayilerinden birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

İngiltere'de dantela yapımında çalışan 150.000 kişinin aşağı yukarı 10.000 kadarı 1861 tarihli fabrika yasasının kapsamı içerisine girmektedir. Geriye kalan 140.000 kişinin hemen tamamı kadın, genç insan ve her iki cinsiyetten çocuklar olup, ancak erkek cinsiyettekiler pek azdır. Bu ucuz sömürü malzemesinin sağlık durumu, Nottingham Genel Dispanseri hekimi Dr. Trueman'ın hesaplayıp düzenlediği tablodan görülecektir. Çoğunluğu 17 ilâ 24 yaş arasında olan dantela yapımcısı 686 kadın hastadan verem olanların sayısı şöyledir:

1852	Yılında	her	45	kişiden	1 kişi	1857	Yılında	her	13	kişiden	1 kişi
1853	"	"	28	"	1 "	1858	"	"	15	"	1 "
1854			17		1	1859			9		1
1855			18		1	1860			8		1 "
1856			15		1	1861			8		1 "[177]

[176] Burada sözünü ettiğim çiviler, çekiçle dövülerek yapılır ve makineyle kesilen ve yapılan çivilerden farklıdır. Bkz: *Ch. Empl. Comm., Third Rep.*, s. XI, XIX, n° 125-130; s. 52, n° 11; s. 114, n° 487; s. 137, n° 674.

[177] *Ch. Empl. Comm., II. Rep.*, s. XXII, n° 166.

Verem artış hızındaki bu ilerlemenin, en iyimser ilericilik taraftarları ile Alman serbest ticaret çığırtkanlarının en kurnaz yalancısına bile yeterli bir karşılık olması gerekir.

1861 tarihli fabrika yasası, yalnız makine ile yapılan dantela işkollarını düzenler ve bu, İngiltere'de kuraldır. Bizim şimdi burada inceleyeceğimiz sanayi kolları işçinin manüfaktürlerde ya da depolarda değil, kendi evlerinde çalıştıkları iş kollarıdır ve bunlar ikiye ayrılırlar: (1) son elden geçirme; (2) tamir. Bunlardan ilkinde makine ile yapılan dantelaya son şekli verilir ve bu iş, sayısız alt bölümlere ayrılır.

Son şeklini verme işi, ya "patron evleri" denilen yerlerde yapılır, ya da çocuklarının yardımıyla veya kendi başına çalışan kadınlar tarafından kendi evlerinde yapılır. Bu "patron evleri"ni işleten kadınların kendileri de, aslında, yoksul kadınlardır. İşyeri, oturulan özel evin içerisindedir. Hanım patron, manüfaktürcülerden, mağazalardan siparişler alır ve odalarının büyüklüğü ile iş talebinin dalgalanmalarına uygun olarak değişen sayıda kadın, kız ve çocuk çalıştırırlar. Bu iş odalarında çalıştırılan kadın işçilerin sayısı, bazılarında 20 ile 40, bazılarında 10 ile 20 arasında değişir. Çocukların ortalama işe başlama yaşı altı ve çoğu hallerde de beşin altındadır. Çalışma saatleri sabah 8'den akşam 8'e kadar olup, düzensiz aralıklarla, çoğu zaman pis çalışma odalarında yenilen yemekler için $1^1/_2$ saat ara verilir. İşlerin sıkı olduğu sıralarda, çalışma, çoğu zaman sabah 8'den ve hatta 6'dan gece 10'a, 11'e, 12'ye kadar devam eder. İngiltere'de, yönetmelikler kışlalarda, her asker için 500-600 foot küp yeri, askerî hastanelerde ise 1.200 foot küp yeri öngörür. Ama bu işyerlerinde herkese 67 ile 100 foot küp yer düşer. Aynı zamanda, havadaki oksijen, gaz lambaları tarafından da tüketilir. Yerler taş ve tuğla ile kaplı olduğu halde, dantelaları temiz tutmak için, çocuklar kışın bile ayakkabılarını çıkarmak zorundadırlar. "Nottingham'da 14 ile 20 çocuğun, belki de 12 foot kareden küçük bir odaya doldurularak günün 24 saatinin 15 saatinde, bıkkınlık verici ve tekdüze olmasıyla insanı zaten bitirip tüketen bir işte, üstelik sağlığa zararlı koşullar altında çalıştırılması, çok görülen bir şeydir. Çok küçük yaştaki çocuklar bile insanı şaşırtacak bir hızla ve dikkatle çalışmakta, parmakları bir an için olsun dinlenmediği gibi hareketleri de yavaşlamamaktadır. Kendilerine bir soru sorulduğu zaman, bir an bile kaybetmek endişesi ile gözlerini işlerinden ayırmıyorlar." İş-saatleri uzadıkça, patron hanımlar uyarıcı olarak "uzun sopalarını" daha sık kullanmak zorunda kalırlar. "Çocuklar giderek yorulurlar ve bu denli

tekdüze ve göz yorucu bir işle uzun süre uğraşmaktan ve aynı şekilde durmaktan bitip tükenerek işin sonuna doğru kuşlar gibi huzursuzlaşırlar. Bunların çalışması kölelikten farksızdır."[178] Kadınlar ve çocuklar, evde, yani günümüzde kiralık oda ya da çatıarası anlamına gelen bir yerde çalışıyorlarsa, durumları daha da kötü demektir. Bu tür işler, Nottingham'dan, 80 mil çapında bir daire içinde dağılır. Depolardan saat gecenin 9 ya da 10'unda çıkan çocuklara, çoğu zaman, eve götürüp orada tamamlamaları için bir çıkın dantela verilir. Kapitalisti temsil eden ikiyüzlü uşaklardan birisi bu sırada şu kaypak cümleyi söylemeyi tabiî hiç ihmal etmez: "Bu annen için." Ama bunu söylerken, çocuğun da bütün gece oturup bu iş için annesine yardım etmek zorunda olduğunu da pekâlâ bilir.[179]

Tığ dantelacılığı İngiltere'de başlıca iki tarım bölgesinde yaygındır: bir tanesi, Devonshire'ın güneyinde 20 ile 30 mil derinliğindeki kıyıları ile, North Devon'un birkaç bölgesini içine alan Honiton dantela bölgesidir; diğeri de, Buckingham, Bedford ve Northampton eyaletlerinin büyük bir kısmıyla, Oxfordshire ve Huntingdonshire'ın sınır kesimlerini kapsayan yerlerdir. İşler, genellikle, tarım işçilerinin kulübelerinde yapılır. Manüfaktürcülerin çoğu 3.000'e kadar dantelacı çalıştırırlar ve bunların büyük bir çoğunluğu çocuk ve genç kızlardır. Dantela yapımı ile anlatılan şeyler burada da ayrıca tekrarlanır, yalnız burada "patron evleri" yerine "dantela okulu" deyimi kullanılır ve buralar yoksul kadınların işlettiği kulübelerdir. Beş ya da daha küçük yaşlardan başlayarak çocuklar on iki ya da onbeş yaşlarına kadar bu okullarda çalışırlar; ilk yıl, çok küçükler, dört ile sekiz saat çalışırlar, daha sonraları ise, sabah altıdan gece sekize, ona kadar çalışırlar. "Odalar genellikle küçük kulübelerin oturma odalarıdır, ocakların bacaları hava girmesin diye kapatılmıştır, çocuklar çoğu zaman kışın bile yalnız kendi ısıları ile ısınmak zorundadırlar. Bazan da, bu sözde sınıflar, küçük depolar gibidir ve içlerinde ocak bile yoktur. Bu daracık yerler tıkabasa doldurulur ve böylece hava solunmayacak duruma gelir. Ayrıca bir de, lağımların, helâların ve bu gibi küçük kulübelerin etrafında her zaman görülen pislik, sağlığa çok zararlı etkiler yapar." Yerin büyüklüğüne gelince: "Bir dantela okulunda 18 kız ve bir bayan öğretmen, her insana 35 foot küp düşüyor; bir diğerinde, 18 kişi, insan başına 24 ½ foot küp,

[178] *Ch. Empl. Comm., II. Rep.*, 1864, s. XIX, XX, XXI.
[179] *l.c.*, s. XXI, XXII.

koku dayanılmaz bir derecede. Bu sanayide, 2-2,5 yaşında çocukların çalıştığı da görülür."[180]

Buckingham ve Bedford eyaletlerinde dantelacılığın bittiği yerlerde, hasır örücülüğü başlar ve, Hertfordshire'ın geniş bir kısmıyla Essex'in batı ve kuzey kesimlerine kadar uzanır. 1861 yılında, hasır örücülüğü ile hasır şapka yapımında 40.043 kişi çalışıyordu; bunların 3.815'i her yaştan erkek, geri kalan 14.913 kişinin 7.000'i yirmi yaşın altında çocuk olmak üzere kadındı. Dantela okulları yerine buralarda da "hasır örgü okullarını" görüyoruz. Çocuklar hasır örme öğrenimine genellikle 4 yaşında, bazan da 3-4 yaş arasında başlıyorlar. Kuşkusuz, öğrenim gördükleri de yok. Çocuklar, ilkokullara, kendi aralarında, "sahici okul" diyorlar ve böylece, yarı-aç analarının öngördüğü günde 30 yardalık işi bitirmek için hapsedildikleri bu kan emici yerlerden, ilkokulları ayırdediyorlar. Bu aynı analar, bunları okuldan sonra çoğu zaman gece 10, 11, 12'ye kadar çalıştırıyorlar. Devamlı olarak ıslatmak zorunda oldukları kamış, dudaklarını ve parmaklarını kesiyor. Londra'daki bütün hekimlerin genel kanısı olarak Dr. Ballard, bir yatak odası ile işyerinde her insan için en az 300 foot küpe gerek olduğunu belirtiyor. Ne var ki, hasır okullarında yer, dantela okullarından daha cimrice kullanılıyor ve "bir kişiye 12 $^{1}/_{3}$, 17, 18 $^{1}/_{2}$ ve 22 foot küpün altında yer düşüyor". Komisyon üyelerinden Mr. White, bu sayılardan en küçüğünün, eğer bir çocuk, boyutları 3 foot olan bir kutuya konulsa, burada kaplayacağı yerin yarısından daha azını temsil edeceğini söylüyor. İşte çocukların, 12 ya da 14 yaşlarına kadar hayattan tattıkları zevk bu. Sefil ve yarı-aç yaşayan ana-babaların düşündükleri tek şey, çocukların elden geldiğince çok para kazanmaları. Çocuklar ise biraz büyür büyümez, çok doğal olarak ana-babalarına on paralık değer vermiyorlar ve onları bırakıp gidiyorlar. "Böyle yetiştirilen insanlar arasında cahillik ve kötülüğün yaygın olması çok doğaldır. Ahlâk en düşük düzeyde. Kadınların pek çoğunun evlilik-dışı çocukları vardır ve, bu kadınların yaşları o kadar küçüktür ki, suç istatistikleri ile ilgili olanları bile şaşkınlığa düşürür."[181] Ve bu örnek ailelerin anayurdu, Avrupa için örnek bir hıristiyan ülke oluyor; bu sözleri, hıristiyanlık üzerindeki derin bilgisi hiç kuşku götürmeyen Kont Montalembert söylüyor!

Yukarıda sözü edilen sanayilerde zaten acınacak düzeyde olan

[180] *l.c.*, s. XXIX, XXX.
[181] *l.c.*, s. XL, XLI.

ücretler (hasır örme okullarında bir çocuğun alabileceği en yüksek ücret, ender olarak 3 şiline ulaşabilir), her yerde ve özellikle dantela bölgelerinde egemen olan aynî sistemle, nominal miktarının çok daha altına düşer.[182]

e. *Modern Manüfaktürden ve Ev Sanayiinden Büyük Modern Makine Sanayiine Geçiş. Fabrika Yasalarının Bu Sanayilere Uygulanması ile Bu Devrimin Hızlandırılması.*

Kadınlarla çocukların emeğinin düpedüz kötüye kullanılması, yaşama ve çalışma için gerekli her türlü normal koşullardan işçilerin tamamen yoksun bırakılmaları ve, aşırı çalışma ile gece işinde uygulanan düpedüz zulüm yoluyla işgücünde sağlanan ucuzluk, en sonunda aşılması olanaksız doğal engellere gelip dayanır. Bu yöntemlere dayanarak meta fiyatlarında sağlanan ucuzluk ile, genellikle kapitalist sömürü de son sınırına gelmiş demektir. Nihayet bu noktaya gelindiğinde —bu, uzun yıllar alır— makine kullanma ve bundan böyle dağınık ev sanayileri ile manüfaktürlerin de fabrika sanayilerine dönüşme saati gelip çatmış demektir.

Bu hareketin en muazzam örneği, giyim eşyası üretiminde görülür. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun sınıflandırmasına göre, bu sanayi, hasır şapka yapımcılarını, kadın şapkası yapımcılarını, berecileri, terzileri, kadın giyim eşyası yapımcılarını, gömlekçileri, korsecileri, eldivencileri, ayakkabıcıları ve kravat, yaka vb. yapımı gibi pek çok küçük kolları kapsar. 1861 yılında bu sanayilerde çalışan kadınların sayısı İngiltere ile Gal'de 586.299 olup bunların 115.242'si hiç değilse 20 yaşın, 16.650'si de 15 yaşın altındaydı. Birleşik Krallıkta bu işçilerin sayısı, 1861 yılında, 750.334 idi. İngiltere ile Gal'de, şapkacılıkta, ayakkabıcılıkta, eldivencilikte ve terzilikte çalışan erkeklerin sayısı 437.969 olup, bunların 14.964'ü 15 yaşın altında, 89.285'i 15 ile 20 yaş arasında ve 333.117'si yirmi yaşın üzerindeydi. Küçük sanayi kollarından çoğu, bu sayılara dahil edilmemiştir. Ama, biz, bu rakamları oldukları gibi alırsak, 1861 sayımına göre yalnız İngiltere ve Gal için 1.024.267 kişilik bir rakam elde ederiz ve bu, aşağı yukarı tarım ve hayvancılıkta çalışan insan sayısı kadardır. Böylece, makinenin yarattığı mucize ile, bu derece muazzam ürün kitlesinin doğmasına ve bu

[182] *Child. Empl., Comm., I. Rep.*, 1863, s. 185.

derece muazzam işçi kitlesinin serbest kalmasına niçin yol açtığını anlamaya başlarız.

Giyim eşyası üretimi, kısmen, parçaları dağınık bir şekilde zaten hazır bulunan işbölümünü, atelyelerinde, sadece yeniden uygulayan manüfaktürlerde, kısmen, küçük elzanaatı ustaları tarafından yürütülür; ne var ki, bu ustalar, eskiden olduğu gibi bireysel tüketiciler için değil de, şimdi manüfaktürler ve mağazalar için çalışmakta ve bu öyle ölçülere ulaşmaktadır ki, bazı kent ve kasabalar ile dolaylarında, örneğin kunduracılık gibi işler, çoğu zaman bölgeyi bütünüyle içine alan uzmanlık alanları haline gelmektedir; ve nihayet bu üretim, büyük ölçülerde, manüfaktürlerin, mağazaların ve hatta küçük zanaat ustalarının, işyerlerinin uzantılarını teşkil eden ev sanayii işçileri tarafından sağlanır.[183]

Hammadde vb., makine sanayii tarafından sağlanır, lütuf ve inayete terkedilmiş ucuz insan malzemesi kitlesi (*taillable'a merci et miséricorde**) ise, makine sanayii ve geliştirilmiş tarımın "özgür hale getirdiği" insanlardan oluşur. Bu sınıftan manüfaktürler, kaynaklarını, esas olarak, kapitalistin, talepteki herhangi bir artışı karşılamak için elinin altında hazır donatılmış bir ordu bulundurma gereksinmesine borçludurlar.[184] Bununla birlikte, bu manüfaktürler, dağınık elzanaatları ile ev sanayilerinin geniş bir temel olarak varlıklarını sürdürmelerine izin vermiştir. Bu işkollarında büyük ölçüde artı-değer üretimi ve yaptıkları ürünlerin gitgide ucuzlaması, başlıca, sefil bir hayatı sürdürmeye ancak yetecek kadar düşük ücret ödenmesi ve işzamanının insan vücudunun dayanabileceği son sınıra kadar uzatılması nedeniyle olmuştur. Gerçekten de, metalar haline dönüştürülen insan teri ve kanının ucuzluğu sayesinde pazarlar, sürekli genişlemiş ve günden güne de genişlemektedir; İngiliz zevkleri ile alışkanlıklarının ağır bastığı İngiliz sömürge pazarları için durum özellikle böyledir. En sonunda kritik noktaya ulaşmıştır. Eski yöntemin temelleri, azçok sistemli bir işbölümü ile birlikte işçilerin düpedüz ve zalimce sömürülmesi, artık pazarların genişletilmesine yetmediği gibi, ondan da daha

[183] İngiltere'de kadın şapkacılığı ve terziliği, çoğu kere, işverene ait binalarda yapılır; kadın işçilerin bazıları buralarda kalırlar, bazıları da başka yerlerde otururlar.

[184] Komisyon üyesi Mr. White, hemen hemen hepsi kadın olan, 1.000 ilâ 1.200 kişi çalıştıran askerî bir elbise yapımevi ile, 1.300 kişi çalıştıran bir ayakkabı fabrikasını ziyaret etmişti; buralarda çalışanların neredeyse yarısı çocuk ve genç işçilerdi.

* Acıma ve merhamete sığınmış. —ç.

hızlı gelişen kapitalistler arasındaki rekabeti karşılamaktan uzaktı. Makinenin öne geçmesi saati gelip çatmıştı. Elbisecilik, terzilik, ayakkabıcılık, şapkacılık ve sayısız benzerleri gibi bu geniş üretim alanının bütününe aynı derecede saldıracak olan, kesin sonuçlu devrimci makine, dikiş makinesiydi.

Modern sanayiin gelişmesinden beri, bütün makinelerin el attığı yeni sanayi kollarında işçi sınıfı üzerinde yapmış olduğu etkinin aynısını, dikiş makinesi yapıyor. Çok küçük yaştaki çocuklar başıboş kalmışlardı. Makinede çalışan işçilerin ücretleri, çoğu yoksulun da yoksuluna ait olan ev-işçilerine göre yükselmiştir. Daha iyi durumdaki elzanaatçılarının ücretleri, makinenin rekabetiyle düşmüştür. Yeni makine işçileri, özellikle kızlar ve genç kadınlardır. Mekanik kuvvetin yardımıyla, bunlar, erkeklerin ağır işler üzerindeki tekelini yıkmışlar, hafif işlerden yaşlı kadınları ve küçük çocukları sürüp atmışlardır. Londra'da son on yılda açlık sonucu ölümlerdeki korkunç artış, dikiş makinesinin yayılması ile paralel gitmektedir.[185] Yeni kadın işçiler, şimdi, makineyi, makinenin ağırlığına, büyüklüğüne ve özelliğine göre, bazan oturarak, bazan ayakta, elleriyle ve ayaklarıyla ya da yalnız elleriyle çalıştırıyorlar ve büyük işgücü harcıyorlardı. Eski düzene göre daha az olmakla birlikte, uzun süre çalışmaları nedeniyle, bu yaptıkları iş sağlığa zararlıydı. Dikiş makinesinin zaten dar ve kalabalık odalara girmesiyle, sağlığa zararlı koşullar, daha da artmış oldu. Bay Lord bu konuda şöyle diyor: "Tavanları çok alçak olan ve içlerinde 30 ilâ 40 makine işçisinin çalıştıkları odalara girildiği zaman karşılaşılan durum dayanılmaz derecede. Ütüleri kızdırmak için kullanılan gaz sobalardan doğan sıcaklık çok korkunç. Çalışma saatlerinin ılımlı olduğu, yani sabah saat sekizden akşam altıya kadar olduğu zamanlarda bile, böyle yerlerde her gün üç dört kişi bayılıp kendinden geçiyor."[186]

Üretim araçlarındaki devrimin zorunlu bir sonucu olan sanayi yöntemlerindeki devrim, karmakarışık geçiş biçimleriyle sonuca ulaştı. Bu biçimle, dikiş makinesinin, şu veya bu sanayi kolunda egemen hale gelmesine, çalıştığı süreye, işçilerin daha önce içinde bulundukları koşullara, manüfaktürün, elzanaatlarının ya da

[185] Bir örnek. Genel sayım memurunun 26 Şubat 1864 tarihli haftalık raporunda, 5 tane açlıktan ölüm olayı vardı. Aynı gün *The Times*, bir başka olay daha bildiriyordu. Tek bir haftada açlık nedeniyle altı ölüm olayı!

[186] *Child. Empl. Comm., Second Rep.*, 1864, s. LXVII, n° 406-9; s. 84, n° 124; s. LXXIII, n° 441; s. 68, n° 6; s. 84, n° 126; s. 78, n° 85; s. 76, n° 69; s. LXXII, n° 483.

ev sanayiinin, bu sanayi kolundaki ağırlığına, işyerlerine ödenen kiraya vb. bağlı olarak değişiklikler gösterir.[187] Örneğin, işin büyük kısmının zaten basit elbirliği ile örgütlenmiş olduğu elbisecilikte, dikiş makinesi, başlangıçta, bu manüfaktür biçimi sanayi kolunda sadece yeni bir unsur oldu. Terzilikte, gömlekçilikte, kunduracılıkta vb., bütün biçimler içiçeydi. Bir yerde, gerçek anlamıyla fabrika sistemi vardı, bir diğerinde, aracılar hammaddeyi *en chef** kapitalist alıyor, "oda" veya "tavan aralarında" dikiş makinelerinin etrafında, 10-50 ya da daha fazla işçi topluyordu. Nihayet makinenin bir sistem halinde örgütlenmediği ve küçük boyutlarda da kullanılabileceği yerlerde daima olduğu gibi, zanaatçılar ile ev işçileri, kendi aileleri veya dışardan sağlanan az miktarda emekle kendi dikiş makinelerinden yararlanıyorlardı.[188] Bugün İngiltere'de egemen olan sistemde ise, kapitalist, çok sayıda makineyi kendisine ait binalarda topluyor ve bu makinelerin yaptıkları nesneleri, üzerlerinde daha fazla işlenmesi için ev işçilerine dağıtıyordu.[189] Geçiş biçimlerindeki bu çeşitlilik, gene de gerçek anlamıyla fabrika sistemine dönüşme eğilimini gizleyememektedir. Bu eğilim dikiş makinesinin taşıdığı özellik ile de besleniyor ve bu makinenin çeşitli işlerde kullanılması, daha önce çeşitli kollara ayrılmış bulunan işlerin tek çatı ve yönetim altında toplanmasını kolaylaştırıyordu. Ayrıca, hazırlık mahiyetindeki iğne işleri ile diğer bazı işlemlerin, makinenin bulunduğu binalarda yapılmasının daha uygun olacağı koşulları yarattığı gibi, el dikişçilerine ve kendi makineleri ile çalışan ev işçilerine de kaçınılmaz olarak el koyar. Bu kaçınılmaz son, zaten bazılarını yakalamıştır bile. Dikiş makinelerine sürekli olarak artan miktarlarda sermaye yatırılması,[190] makine ile yapılan malların üretimini kamçılıyor, pazarları bu mallar ile doldurup taşırıyor ve böylece ev işçilerine makinelerini satma zamanının geldiğini haber veriyordu. Bizzat bu makinelerin üretimindeki aşırılık da, sürüm güçlüğü içerisinde kıv-

[187] "Gerekli binalar ile işyerlerinin kira bedelinin, bu noktada en önemli öğe olduğu anlaşılıyor; bu nedenle, küçük müteşebbislere ve ailelere iş verme esasına dayanan eski sistemin en uzun sürdüğü ve en erken başladığı yer başkent olmuştur." (*l.c.*, s. 83, n° 123.) Bu cümlenin son kısmı, sadece kunduracılığa aittir.

[188] Eldivencilik ile, işçilerin durumunun yoksullardan pek de farklı olmadığı diğer sanayilerde, bu durum görülmez.

[189] *l.c.*, s. 83, n° 122.

[190] Toptancı çizme ve ayakkabı işinde yalnız Leicester'de, 1864 yılında 800 dikiş makinesi kullanılıyordu.

* Baş olarak, başkan sıfatıyla. —*ç.*

ranan üreticileri, bunları haftalık olarak kiraya vermeye zorluyor, böylece de küçük makine sahiplerinin bu öldürücü rekabet altında ezilip gitmelerine yol açıyordu.[191] Makinelerin yapısındaki sürekli değişiklikler ve gittikçe ucuzlamaları, eski tiplerin fiyatını her gün biraz daha düşürüyor, bunların, kitle halinde, gülünç fiyatlarla, bunları kârlı bir şekilde çalıştırabilecek tek insan olan büyük kapitalistlere satılmalarına neden oluyordu. Nihayet, insanın yerini buhar makinelerinin alması, bütün benzeri devrimlerde olduğu gibi burada da öldürücü darbeyi indiriyordu. Başlangıçta, buhar gücünün kullanılması, makinelerde düzensizlik, hızlarını ayarlama zorluğu, hafif olanların çabuk yıpranıp aşınması vb. gibi sırf teknik güçlüklerle karşılaşılıyor ve deneylerle bunların hepsinin de üstesinden geliniyordu.[192] Bir yandan, birçok makinenin geniş bir manüfaktürde toplanması, buhar gücünün kullanılmasına yol açarken, öte yandan, buharın insan adalesi ile rekabeti de, makineler ile insanların büyük fabrikalarda toplanmasını hızlandırıyordu. Böylece İngiltere, şimdi, yalnızca muazzam giyim eşyası sanayiinde değil, yukarıda sözü edilen işkollarının çoğunda, manüfaktürün, elzanaatlarının ve ev işinin uzun süre önce ortaya çıkan modern sanayiin etkisi altında tümüyle değişen ve düzeni bozulan bu üretim biçimlerinin herbiri fabrika sistemine dönüştükten sonra, bunun içerdiği toplumsal gelişme unsurlarının hiç birisine karışmadan, fabrika sisteminin bütün dehşetini daha da canlı bir biçimde yaşamaktadır.[193]

Bu kendiliğinden başlayan sanayi devrimine, fabrika yasalarının, kadınları, gençleri ve çocukları çalıştıran bütün sanayi kollarına uygulanması sunî olarak yardımcı olmuştur. İşgününün süresi, yemek ve dinlenme paydosları, başlangıç ve bitiş saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesi, çocuklar için vardiya sisteminin uy-

[191] *l.c.*, s. 84, n° 124.

[192] Örnekler: Londra'da Pimlico ordu elbise deposu, Londonderry'de Tillie ve Henderson gömlek fabrikası ve Limerick'de 1.200 işçi çalıştıran Tait elbise fabrikası.

[193] *Tendency to Factory System* (*l.c.*, s. LXVII). "Şu sırada bütün işkolu bir geçiş durumunda olup, dantelacılığın, dokumacılığın vb. geçirdiği aynı değişikliği geçiriyor." (*l.c.*, n° 405.) "Tam bir devrim." (*l.c.*, s. XLVI, n° 318.) 1840 yılında, Çocukları Çalıştırma Komisyonunun görev tarihinde çorap yapımı henüz bir el işiydi. 1846'dan beri, şimdi buharla çalışan çeşitli makineler kullanılmaya başlandı. İngiltere'de çorap yapımında her iki cinsiyetten ve 3 yaşından yukarı her yaştan çalıştırılan kimselerin toplam sayısı, 1862 yılında 129.000 kadardı. 11 Şubat tarihli Parlamento kararına göre, bunlardan ancak 4.063'ü fabrika yasaları kapsamına giriyordu.

gulanması, belli bir yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasağı vb., bir yandan daha fazla makine kullanılmasını[194] ve hareket ettirici güç olarak adale yerine buhar gücünün geçmesini zorunlu kılar.[195] Öte yandan, zaman kaybını telâfi etmek için, ortaklaşa kullanılan üretim araçlarında, fırınlarda, binalarda vb., bir genişleme olur, yani kısacası, üretim araçlarında daha büyük bir yoğunlaşma ve buna uygun olarak işçilerin sayısında bir artma meydana gelir. Fabrika yasasının tehdit ettiği bu manüfaktür adına tekrar tekrar ve hararetle öne sürülen başlıca itiraz, aslında, işin eski ölçüsünde sürdürülebilmesi için daha büyük miktarda sermaye yatırılması gereğini saklamasıydı. Ama, ev sanayi denen ve bunlarla manüfaktür arasındaki ara biçimlerdeki emek açısından işgünü ile çocukların çalıştırılmaları konusunda getirilen sınırlamalar, bu sanayilerin yıkımı demektir. Çünkü, ucuz işgücünün sınırsız bir şekilde sömürülmesi, bunların rekabetteki güçlerinin tek temelidir.

Özellikle işgününün uzunluğu belirlendiği zaman, fabrika sisteminin varlığı için temel koşullardan birisi, alınacak sonuçtaki kesinlik, yani belli sürede belli miktarda meta üretilmesi, veya belli bir yararlı etkinin yaratılmasıdır. Ayrıca, işgünü boyunca verilecek paydoslar, işin zaman zaman ve birdenbire kesilmesinin üretim süreci içinde bulunan mala zarar vermeyeceği varsayımına dayanır. Ulaşılacak sonuçtaki bu kesinlik ve işe bu şekilde ara verilmesi olanağı, tamamıyla makine sanayilerinde, kuşkusuz, çömlekçilik, ağartmacılık, boyacılık, fırıncılık ve metal sanayilerinin çoğunda olduğu gibi kimyasal ve fiziksel süreçlerin daha büyük rol oynadıkları sanayilerden daha kolay gerçekleştirilir. İşgününün sınırsız uzunluğa ulaştığı gece işinin ve sınırsız insan israfının varolduğu yerlerde, işin mahiyeti gereği ortaya çıkan en ufak bir aksaklık, daha iyi bir üretimin karşısına dikilmiş ebedî doğal bir engel olarak görülür. Hiç bir zehir, zararlı haşeratı, fabrika yasasının bu ebedî engelleri kaldırması kadar kesin şekilde yok edemez. "Olanaksızlıklar" konusunda dostumuz çömlekçilerin kopardığı

[194] Örneğin, çömlekçilik işkolu için, Britain Pottery (Glasgow) firmasından Mr. Cochrane şöyle demiştir: "Üretim miktarını devam ettirmek için çok sayıda makine kullanma yoluna gittik ve bunları hünersiz işçiler çalıştırmaktadırlar; eski yönteme göre daha fazla üretimde bulunabileceğimize, her geçen gün daha fazla inanmaktayız." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 13.) "Fabrika yasaları, daha fazla makine kullanılması yolunda etki yapmaktadır." (*l.c.*, s. 13-14.)

[195] Böylece, çömlekçiliğin, fabrika yasaları kapsamına alınmasıyla, elle kullanılan çarkların yerine, çok sayıda buharlı çarklar kullanılmaya başlandı.

yaygarayı kimse koparmamıştı. Bununla birlikte, 1864 yılında, bunlar da yasa kapsamına alındı ve onaltı ay içerisinde bütün bu "olanaksızlıklar" ortadan kalktı. Fabrika yasasının öngördüğü, "Buharlaşma yerine basıncın kullanılarak balçık yapılması yöntemi, çömleklerin kurutulması için yeni yapılan fırınlar vb., çömlekçilik sanatında hepsi de önemli birer olay olup, daha önceki yüzyılın çözümleyemediği gelişmelerdir. Fırınlardaki ısı önemli derecede düşürülmüş, yakıtta büyük tasarruf sağlanmış, malzemenin işlenme hızı artmıştır."[196] Bütün kehanetlere karşın seramik eşyanın fiyatı yükselmediği gibi üretilen eşyanın miktarı artmış ve, 1865 aralığında sona eren oniki aylık dönemde yapılan ihracat, daha önceki üç yılın ortalamasını, 138.628 sterlin aşmıştır. Kibrit manüfaktüründe, çocukların yemeklerini atıştırırken bile, zehirli buharları yüzlerine doğru yükselen fosforlu eriyiğe çöpleri batırmaya devam etmelerinin zorunlu bir gereklilik olduğu düşünülürdü. Fabrika yasası (1864), zamandan tasarruf etmeyi zorunlu hale getirince, çıkan buharın işçilerle temas etmesini engelleyen bir batırma makinesinin bulunmasını zorunlu kıldı.[197] Bugün bile dantela manüfaktürünün henüz fabrika yasası kapsamına girmeyen kollarında, çeşitli türdeki dantelaların kuruması için üç dakikadan bir saate ve daha fazlasına kadar değişebilen gerekli zamanların, çok değişik olması nedeniyle, yemek zamanlarının düzenlenemeyeceği öne sürülüyordu. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun bu konudaki cevabı şöyledir: "Buradaki koşullar, ilk raporumuzda ele alınan duvar kâğıdı sanayiinin benzeridir. Bu işkolundaki bellibaşlı sanayiciler, kullanılan malzemenin mahiyeti ve geçirdiği çeşitli işlemler nedeniyle, ciddî kayıplara yol açmaksızın belirli bir anda yemek paydosu verilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Ama eldeki kanıtlar, gerekli itina gösterildiği ve daha önceden düzenlendiği takdirde, endişe edilen güçlüklerin üstesinden gelineceğini göstermiş ve Parlamentonun bu oturumunda kabul edilen, Fabrika Yasalarının Genişletilmesi Yasasının 6. kesimindeki 6. madde gereğince, bunlara, fabrika yasalarında belirlenen yemek saatlerine uymaları için, yasanın yürürlüğe girmesinden itibaren onsekiz aylık bir süre tanımıştır."[198] Manüfaktürcü dostla-

[196] *Report of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 96 ve 127.

[197] Kibrit yapımında, bu ve diğer makinelerin kullanılmasıyla, yalnız tek bir bölümde, 230 kişinin yerine, 14 ilâ 17 yaşlarında 32 erkek ve kız çocuk çalıştırılmaya başlandı. 1865 yılında buhar gücünün kullanılmaya başlanmasıyla emekten yapılan bu tasarruf daha da ileri götürüldü.

[198] *Ch. Emp. Comm., II. Rep.*, 1864, s. IX, n° 50.

rımız daha yasa yürürlüğe girer girmez şu keşifte bulundular: "Fabrika yasalarının bizim işkolumuza uygulanması ile, ortaya çıkacağını sandığımız mahzurların görülmediğini sevinerek söylemek isterim. Üretimde herhangi bir aksaklık olmadığı gibi, aynı sürede, daha fazla üretimde bulunuyoruz."[199] Kuşkusuz, hiç kimsenin aşırı dehasından dolayı yakınmaya kalkışmayacağı İngiliz yasa koyucusu, geçirilen denemelerden, işgününün sınırlandırılmasına ve bir düzene sokulmasına karşı, üretim sürecinin mahiyetinden ileri geldiği öne sürülen sözde engellerin basit ve zorunlu bir yasayla ortadan kalkacağı sonucuna ulaşmıştı. Böylece, fabrika yasasının bir sanayi koluna uygulanması üzerine, altı ay ile onsekiz ay arasında değişen bir süre tanınıyor ve fabrikatörlerin, yasanın uygulanmasını engelleyen bütün güçlükleri ortadan kaldırması zorunlu tutuluyordu. Mirabeau'nun, "*Impossible! ne me dites jamais ce béte de mot!*"* sözü özellikle modern teknoloji için geçerlidir. Ama, fabrika yasaları, böylece, manüfaktür sisteminin fabrika sistemine dönüşümü için gerekli maddî öğeleri sunî olarak olgunlaştırırken, aynı zamanda da, daha büyük sermaye yatırımını zorunlu hale getirmekle bir yandan da küçük patronların gerilemesini ve sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırıyordu.[200]

Teknik yollardan ortadan kaldırılabilecek tamamen teknik engellerin yanısıra, işçilerin kendilerinin gelişigüzel alışkanlıkları, işsaatlerinin düzenlenmesini güçleştiriyordu. Bu, özellikle parça-başına ücretin egemen olduğu, günün ya da haftanın bir kısmında uğranılan zaman kaybının daha sonra yapılacak fazla çalışma ve gece işiyle karşılanabileceği hallerde sözkonusudur ve durum, yetişkin işçiyi insanlıktan çıkardığı gibi karısıyla çocuklarının da yıkımı demektir.[201] İşgücünün harcanmasındaki bu düzensizlik,

[199] *Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 22.

[200] "Ama şurasını da hatırdan çıkartmamak gerekir ki, bazı kuruluşlarda bütünüyle uygulanan bu gelişmeler, hiç bir zaman yaygın bir hal almamıştır ve eski manüfaktürlerin çoğunda, bugünkü sahiplerinin güçleri ötesinde bir sermaye harcaması yapılmaksızın kullanılmaları da olanaksızdır." Denetmen yardımcısı May, "memnuniyetle belirtmek isterim ki", diyor, "böyle bir tedbirin (Fabrika Yasalarının Genişletilmesi Yasası) uygulanması zorunlu olarak geçici bir düzensizliğe yol açmakla birlikte, aslında bu, düzeltilecek bozuklukların da doğrudan doğruya bir belirtisi oluyor." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865.)

[201] Örneğin yüksek fırınlarda, "hafta sonuna doğru iş, işçilerin pazartesi günleri ile salı günlerinin bir kısmında ya da tamamında aylaklık etme alışkanlığında olmaları nedeniyle, süre olarak genellikle epeyce artmaktadır." (*Child. Emp. Comm., III. Rep.*, s. VI.) "Küçük patronların çalışma saatleri

* Olanaksız! Bu budalaca sözcüğü bana asla söylemeyin! —ç.

yorucu ve tekdüze bir işin yarattığı bıkkınlığa karşı doğal ve kaba bir tepki olmakla birlikte, daha çok üretimdeki anarşiden ileri gelir ve bu anarşinin kendisi de, öte yandan, işgücünün sermaye tarafından sınırsız bir şekilde sömürülmesi önkoşuluna dayanır. Sınaî döngünün genel periyodik değişmeleri ve her sanayiin etkisi altında kaldığı pazardaki özel dalgalanmaların yanısıra, yılın, deniz ulaşımı için uygun mevsimlerinin devresel değişmelerine, modaya veya en kısa zamanda karşılanması gereken büyük siparişlerin birdenbire yapılmasına bağlı olan ve "mevsim" adı verilen değişmeleri de hesaba katabiliriz. Bu gibi siparişler verme alışkanlığı, demiryolları ve telgrafın gelişmesiyle artmıştır. "Demiryolu şebekesinin ülke yüzeyinde yayılması, kısa süreli siparişleri fazlasıyla teşvik etmektedir. Şimdi müşteriler her onbeş günde bir ya da buna yakın sürelerle, Glasgow, Manchester, ve Edinburgh'tan, bizim mal verdiğimiz toptancı mağazalara geliyorlar, eskiden yaptıkları gibi stoktaki mallardan almak yerine, hemen yerine getirilmesini istedikleri ufak siparişler veriyorlar. Yıllar önce, gelecek mevsimin taleplerini karşılamak için biz daima durgun zamanlarda çalışabiliyorduk, ama şimdi, o zaman ne olacağını daha önceden kimse kestiremez."[202]

Henüz fabrika yasalarının kapsamına alınmamış fabrikalar ile manüfaktürlerde, mevsim adı verilen zamanlarda beklenmedik siparişler nedeniyle, zaman zaman çok korkunç aşırı çalışmalar görülmektedir. Fabrikalar ile manüfaktürlerin ve mağazaların dış uzantıları olan ev sanayileri denilen alanlarda çalışan ve işleri istikrar göstermeyen işçiler, hem kullandıkları hammade ve hem de alacakları sipariş bakımından tamamıyla kapitalistin keyfine tâbi bulunurlar ve kapitalistin, burada, binalarının ve makinelerinin aşınıp yıpranması yönünden bir kaygusu olmadığı gibi, işin durmasından dolayı da, işçinin kendi canından başka uğrayacağı bir kaybı yoktur. Böylece, kapitalist, burada, her an kullanıma hazır yedek bir sanayi ordusu kurma işine girişir ve yılın bir kıs-

genellikle pek düzensizdir, iki-üç gün kaybederler ve sonra da bunu telâfi etmek için bütün gece çalışırlar. Eğer varsa daima kendi çocuklarını çalıştırırlar." (*l.c.*, s. VII.) "İşe gelmedeki düzensizlik, bunu telâfi etmek için daha ucuz çalışma olanağı ve alışkanlığı ile teşvik edilmektedir." (*l.c.*, s. XVII.) "Birmingham'da bir kısmında tembellik ederek, geriye kalanında köle gibi çalışarak ... pek çok zaman kavbedilmiş olur." (*l.c.*, s. XI.)

[202] *Child. Empl. Comm., IV. Rep.*, s. XXXII. "Demiryolu şebekesinin yaygınlaşmasının bu ani sipariş verme adetinin büyük ölçüde artmasına katkıda bulunduğu ve bunun sonucu olarak da, yemek saatlerinin ihmal edildiği, işçilerin geç saatlere kadar çalıştığı ifade edilmektedir." (*l.c.*, s. XXXI.)

mında en insanlık-dışı koşullar altında çalıştırarak bu orduyu kırıp geçirirken, yılın diğer kısmında da işsizlik nedeniyle açlıktan öldürür. "Herhangi fazladan bir iş istendiği zaman, işverenler, ev sanayiindeki alışılagelen düzensizlikten yararlanır ve çalışma, gece 11'e, 12'ye ya da sabah 2'ye kadar, yani alışılan deyimle "bütün saatler" devam eder. Ve çalışma yeri, insanı bayıltacak derecede pis kokuludur; kapıya kadar gidersiniz, belki de açarsınız, ama korkudan bir adım daha atamazsınız."[203] Patronlar konusunda bir kunduracı olan bir tanık şöyle söyledi: "Bunlar çok tuhaf insanlar; yılın yarısını aylak geçiren bir çocuğun, öteki yarısında çok ağır işe koşulmasında bir sakınca görmüyorlar."[204]

Teknik engeller gibi, "bir işkolundaki gelişmeyle birlikte ortaya çıkan alışkanlıklar da" ilgili kapitalistlerce, işin tabiatından ileri gelen engeller olarak kabul edilmiştir ve edilmektedir. Fabrika yasaları pamuk ağalarının kendilerini ilk defa tehdit ettiği zaman dillerinden düşürmedikleri feryat buydu. Pamuklu sanayii, diğerlerinden daha fazla deniz ulaşımına bağlı olduğu halde, olaylar onları yalancı çıkarmıştır. O zamandan beri, iş konusunda öne sürülen her türlü sözde engel fabrika denetmenlerince düpedüz yalan kabul edilmektedir.[205] Çocukları Çalıştırma Komisyonunun son derece dikkatli ve dürüst incelemeleri, iş-saatlerinin bir düzene bağlanmasıyla bazı sanayilerde, daha önce harcanan emek kitlesinin bütün bir yıla eşit olarak dağılmasının sağlandığı;[206] modanın öldürücü ve anlamsız olan[207] ve zaten büyük sanayi ile bağ-

[203] *Ch. Epml. Comm., IV. Rep.,* s. XXXV, n° 235, 237.

[204] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep.,* s. 127, n° 56.

[205] "Siparişlerin zamanında tamamlanmaması nedeniyle ticaretin uğradığı kayıpla ilgili olarak, bunun, 1832 ve 1833 yıllarında, fabrika patronlarının, pek sevdikleri bir iddia olduğunu hatırlıyorum. Bu konuda şimdi öne sürülebilecek hiç bir şey, o sıralar, yani buharın, bütün mesafeleri yarıya indirmesinden ve ulaştırma için yeni düzenlemelerin yerleşmesinden önce, sahip olabileceğinden daha kuvvetli olamaz. Bu iddianın, o zaman gerçeklerle karşılaştırıldığında doğru olmadığı anlaşılmıştı, şimdi de gerçeklerle karşılaştırılsa doğru olmadığı kuşkusuz ortaya çıkacaktır." (*Reports of Insp. of Fact.,* 31 Ekim 1862, s. 54, 55.)

[206] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep.,* s. XVIII, n° 118.

[207] John Bellers daha 1699 yılında şöyle demişti: "Modanın değişkenliği, ihtiyaç içindeki yoksulların sayısını artırır. İçinde iki büyük kötülük taşır: birincisi, kalfalar kışın işsizlikten sefil ve perişan olurlar, çünkü kumaşçılar ile dokumacı patronları, bahar gelmeden ve modanın ne olacağını bilmeden, kalfalarını çalışır halde tutmak için sermaye yatırmaya cesaret edemezler; ikincisi, ilkbaharda yeter sayıda kalfa bulunamaz ve dokumacı patronları birçok çırak almak zorunda kalırlar; üç ya da altı ayda krallığın gereksinmesini karşılamak durumundadırlar; böylece sabanlar sahipsiz kalır, tarlalar ırgat-

daşmayan kaprislerinin ilk defa bu düzenleme ile rasyonel bir biçimde dizginlendiği; okyanuslardaki deniz ulaştırması ile haberleşme araçlarındaki gelişmenin genellikle mevsimlik işin dayandığı asıl teknik temeli yıktığı;[208] daha büyük binalar, ek makineler, çalışan işçi sayısındaki artış[209] ve bütün bu sayılanların işkolunun yönetim biçiminde yarattığı değişiklikler karşısında, öteki bütün sözde yenilemeyen engellerin ortadan kalktığı tanıtlanmıştır.[210] Ama bütün bunlara karşın, bizzat kendi temsilcileri tarafından da tekrar tekrar ifade edildiği gibi, sermayenin, iş-saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesi için "parlamentonun çıkartacağı genel bir yasanın baskısı"[211] olmaksızın bu gibi değişikliklerle uzlaşması olanaksızdı.

DOKUZUNCU KESİM. — FABRİKA YASALARI. BU YASANIN SAĞLIK VE EĞİTİM İLE İLGİLİ MADDELERİ. BUNLARIN İNGİLTERE'DE YAYGINLAŞMASI

Toplumun, kendi kendine gelişip şekillenen üretim şekline karşı ilk bilinçli ve yöntemli tepkisi olan fabrika yasaları, gördüğümüz gibi, tıpkı pamuk ipliği, otomat ve elektrikli telgraf gibi modern sanayilerin zorunlu bir ürünüdür. İngiltere'de bu mevzuatın yaygınlaşmasını incelemeye geçmeden önce, fabrika yasalarında yer-alan ve iş-saatleri ile ilgisi olmayan bazı hükümleri kısaca gözden geçireceğiz.

sız; kentler dilencilerle dolar, dilenmekten utananlar kışın açlıktan ölürler." (*Essays about the Poor, Manufactures, &c.*, s. 9.)

[208] *Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, s. 171, n° 34.

[209] Bradfordlu bazı ihracat firmaları sahiplerinin ifadeleri şöyle: "Bu koşullar altında çocukların sabah 8'den akşam 7.30'a kadar çalışmalarına gerek olmadığı açıktır. Bu, sadece, fazladan işçi çalıştırılması ve fazla sermaye yatırımı sorunudur. Eğer bazı patronlar bu kadar açgözlü olmasalar, çocuklar geç saatlere kadar çalıştırılmazdı; ek bir makine yalnız 16 ya da 18 sterline malolur; bu fazla çalışma, çoğu kez, araç ve yer yetersizliğinden ileri geliyor." (*Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, s. 171, n° 35, 36, 38.)

[210] *l.c.*. İş-saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesini, diğer yönleriyle işçilerin fabrikatörlere ve fabrikatörlerin kendilerinin toptancı tacirlere karşı bir korunma tedbiri olarak gören Londralı bir fabrikatör şöyle diyor: "Bizim işkolundaki sıkışıklığın nedeni, örneğin, belli mevsimde yerine ulaşması için malları yelkenli gemi ile göndermek isteyen ve aynı zamanda da yelkenli gemi ile buharlı gemi arasındaki navlun farkını cebe indiren, ya da rakiplerinden önce dış pazarlarda olmak için, iki buharlı gemiden erken hareket edenini seçen ihracatçılardır."

[211] Bir fabrikatör şöyle diyor: "Genel bir Parlamento yasası zoruyla, tesislerdeki genişleme pahasına bundan kaçınılabilirdi." *l.c.*, s. X, n° 38.

Kapitalistin kaçamaklı bir yol bulmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmaları bir yana, sağlıkla ilgili hükümler son derece yavan olup, aslında, duvarların badanalanması, diğer bazı konularda temizliğin sağlanması, havalandırma ve tehlikeli maddelere karşı korunma konularında hükümlerle sınırlıdır. İşçilerin organlarının korunması için kendilerine ufak tefek masraflar yükleyen bu maddelere karşı patronların gösterdiği fanatik direnmeye üçüncü kitapta tekrar döneceğiz; bu direnme, çıkar çatışmalarının bulunduğu bir toplumda, her bireyin kendi kişisel çıkarını korumaktan başka bir şeyi düşünmemesi ile zorunlu olarak ortak refahı geliştireceği şeklindeki serbest ticaret dogmasına, yeni ve parlak bir ışık tutuyor! Bir örnek vermek yetecektir. Bilindiği gibi son yirmi yılda keten sanayii çok daha fazla gelişmiş ve bununla birlikte İrlanda'daki keten didikleme ve temizleme yerlerinin sayısı da artmıştır. 1864'te bu ülkede bu tür yerlerin sayısı 1.800 idi. Her sonbahar ve kış mevsiminde civardaki küçük çiftçilerin karıları, oğulları ve kızları olan ve makineye hiç bir alışkanlıkları bulunmayan bir yığın insan, tarlalardan alınarak, bu makinenin çarklarına keten vermek için fabrikalara getirilirler. Hem sayı, hem de oluş şekli bakımından buradaki kazalar, makinenin tarihinde hiç görülmeyecek şekildedir. Cork yakınında Kildinan'da bir didikleme fabrikasında 1852 ile 1856 arasında altısı ölüm ve altmışı ağır yaralanma ile sonuçlanan kazalar olmuştur; bu kazalardan hepsi de birkaç şilin değerindeki basit bir araç kullanarak önlenebilirdi. Downpatrick'deki fabrikaların resmî cerrahı Dr. W. White, 15 Aralık 1865 tarihli raporunda şöyle diyor: "Didikleme fabrikalarındaki ciddî kazalar çok korkunç türdendir. Çoğu hallerde vücudun bir kısmı gövdeden ayrılmakta, ya ölüme ya da bütün hayat boyu sürecek bir sakatlığa ve ıstıraba yol açmaktadır. Ülkedeki fabrika sayısındaki artış, kuşkusuz, bu korkunç sonuçları da artıracaktır. Fabrikaların bir yasanın denetimi altına alınması, büyük bir nimet olacaktır. Kanıma göre, didikleme fabrikalarının gereği gibi denetlenmesiyle pek çok hayatın ve uzvun kaybedilmesi önlenebilir."[212]

Kapitalist üretim biçiminin niteliğini, temizlikle sağlığın korunması için gerekli en basit araç ve gerecin Parlamentodan çıkacak bir yasayı zorunlu kılmasından daha iyi ne gösterebilir? 1864 tarihli fabrika yasası, çömlekçilik işkolunda, "çoğu hallerde 20 yıl ve bazan da ebedî süren bir perhiz döneminden sonra, 200 işye-

[212] *l.c.*, s. XV., n° 72, vd..

rini badanalatmış ve temizlemiştir" (İşte kapitalistin "perhizi" budur!) "Bu işyerlerinde 27.800 zanaatçı, şimdiye kadar, uzun günler ve çoğu zaman da geceler boyunca o pis havada çalışıyorlardı; böylece, bir başka durumda nispeten zararsız olabilecek bir iş, bu yüzden hastalık ve ölüm saçıyordu. Yasa, havalandırmayı büyük ölçüde iyileştirmiştir."[213] Aynı zamanda, yasanın bu bölümü, kapitalist üretim biçiminin, mahiyeti gereği, belli bir noktadan sonra, aklauygun her türlü düzeltmeye ve iyileştirmeye elverişli olmadığını, çarpıcı bir şekilde gösterir. Sürekli olarak çalışılan yerlerde kişi başına en az 500 foot küp yer olması gerektiğini İngiliz hekimlerinin hepsinin de kabul ettikleri tekrar tekrar belirtilmiştir. Şimdi, fabrika yasası, zorunlu hükümleri nedeniyle, dolaylı yoldan, küçük işyerlerinin fabrikalara dönüşümünü hızlandırmış ve böylece gene dolaylı şekilde, daha küçük kapitalistlerin mülkiyet hakkına müdahale ederek, büyüklerin tekel kurmasını güven altına aldığı gibi, eğer bir de, her iş yerinde işçi başına düşecek uygun büyüklükteki yerin sağlanmasını zorunlu hale getirseydi, binlerce küçük işvereni doğrudan doğruya malından mülkünden etmiş olurdu! Kapitalist üretim biçiminin temeline, yani büyüklü küçüklü her türlü sermayenin, işgücünün "serbestçe" satınalınması ve tüketilmesi aracılığı ile kendisini genişletmesi ilkesine saldırmış olurdu. Bu nedenle, fabrika yasası, 500 foot küplük nefes alanı sağlanamadan çıkmaza sokuldu. Sağlık yetkilileri, sanayi araştırma komisyonları, fabrika denetmenleri, bir ağızdan ve tekrar tekrar, bu 500 foot küplük havanın gerekliliğini ve bunu sermayenin elinden koparıp almanın olanaksız olduğunu söylediler. Böylece bunlar, aslında, işçiler arasındaki verem ve diğer göğüs hastalıklarının, sermayenin zorunlu varlık koşulları olduğunu ilân etmiş oluyorlardı.[214]

Yasanın öğrenimle ilgili hükümleri bütünüyle saçma olmakla birlikte, hiç değilse, ilk öğrenimin, çocukların çalıştırılması için

[213] *Rep. Insp. Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 127.

[214] Sağlıklı normal bir bireyin ortalama yoğunlukta her soluması ile, aşağıyukarı 25 inç küp hava tükettiği ve her dakikada yaklaşık 20 defa solunum yapıldığı deneylerle bulunmuştur. Böylece, bir kimsenin 24 saatte soluduğu hava, yaklaşık 720.000 inç küp ya da 416 foot küptür. Ayrıca şurası da açıktır ki, bir defa solunan hava, doğanın büyük laboratuvarında temizlenmeden tekrar aynı sürece hizmet edemez. Valentin ve Brunner'in denemelerine göre, sağlıklı bir insan, saatte, yaklaşık 1.300 inç küp karbondioksit verir; bu, 24 saatte akciğerlerden 8 ons kadar katı karbon atıldığı anlamına gelir. "Her insanın en az 800 foot küp havaya ihtiyacı vardır." (Huxley, [*Lessons in elementary Physiology*, s. 105, London 1866].)

zorunlu koşul olduğunu ilân ediyordu.[215] Bu hükümlerin ilk başarısı, öğrenimle jimnastiğin[216] elişiyle birleştirilebileceğini, ve dolayısıyla elişinin öğrenim ve jimnastikle bir arada yürütülebileceğini ilk kez tanıtlaması olmuştur. Fabrika denetmenleri, okul müdürleriyle yaptıkları soruşturmalardan, çok geçmeden, fabrikadaki çocukların, düzenli gündüz okullarında okuyan çocukların ancak yarısı kadar öğrenim gördükleri halde, onlar kadar ve çoğu zaman daha fazla şey öğrendiklerini ortaya çıkarmışlardır. "Bu, ancak, günün sadece yarısında okulda bulunan çocukların daima uyanık ve öğrenime hemen hemen daima hazır ve istekli olmaları gerçeği ile açıklanabilir. Yarım gün el ile çalışma, yarım gün öğrenim, ardarda bir dinlenme ve rahatlık sağlamaktadır; böylece bunların ikisi de, çocuğa, bütün gün tek biriyle ilgilenmekten çok daha yararlı oluyor. Sabahtan beri okulda bulunan bir çocuğun (özellikle sıcak havalarda) işinden uyanık ve canlı gelen bir çocukla yarışamayacağı apaçıktır."[217] Bu konuda daha fazla bilgi, 1863 yılında Edinburgh'da yapılan Toplumsal Bilimler Kongresinde Senior'ün yaptığı konuşmada bulunabilir. Konuşmacı, burada, diğer şeyler yanında, yukarı ve orta sınıflardaki çocukların tekdüze ve yararsız derecede uzun okul saatlerinin, öğretmenin işini nasıl ağırlaştırdığını ve "onun da yalnız yararsız kalmayıp mutlak olarak zararlı bir biçimde çocukların zamanını, sağlığını ve enerjisini boşuboşuna tükettiğini" göstermektedir.[218] Robert Owen'in

[215] İngiliz fabrika yasalarına göre, anababalar, 14 yaşından küçük çocuklarını aynı zamanda bunlara ilköğretim sağlamadan yasanın denetimi altına giren fabrikalara gönderemezler. Fabriktörler de yasanın hükümlerinin yerine getirilmesinden sorumludurlar. "Fabrikanın eğitim sağlaması zorunludur ve yapılacak işin koşullarından birisidir." (*Rep. Insp. Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 111.)

[216] Fabrika işçisi çocuklarla yoksul öğrencilerin zorunlu eğitimleri ile jimnastiğin (oğlan çocukları için askerî eğitimin) birleştirilmesinin çok yararlı sonuçları konusunda, "The National Association for the Promotion of Social Science"in yedinci yıllık kongresinde N. W. Senior'un yaptığı konuşma (*Report of Proceedings*, &c., Lond. 1863, s. 63, 64.) ile *Rep. Insp. Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 118, 119, 120, 126 ve devamına bakınız.

[217] *Rep. Insp. Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 118. Bir ipekli dokuma fabrikatörü, Çocukları Çalıştırma Komisyonunda safça şöyle diyordu: "Yeterli ve becerikli işçi yetiştirmenin gerçek sırrının, eğitim ile işin çocukluk döneminden başlayarak birleştirilmesinde olduğuna inanıyorum. İşin çok ağır, ürkütücü ve sağlığa zararlı olmaması gerektiğine kuşku yoktur, ama bu birliğin yararlarından da ben eminim. Benim çocuklarımın da, eğitime bir çeşitlilik verilmesi için, iş ile oyunu bir arada yürütmelerini isterdim." (*Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, s. 82, n° 36.)

[218] Senior, *l.c.*, s. 66. Belli bir düzeye ulaşan modern sanayiin üretim biçimi ile toplumsal üretim koşullarında yarattığı devrim yoluyla, insanların

ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, gelecekteki eğitimin tohumu, fabrika sistemi içinde atılmış ve filizlenmeye başlamıştır; bu tür bir eğitimle, belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi öğrenim ve jimnastik ile bir arada yürütecek ve bu sadece üretimdeki etkinliğin artırılmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insanın yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır.

Modern sanayi, görmüş olduğumuz gibi, sahip olduğu teknik araçlarla, manüfaktürde insanın elini ayağını bütün hayatı boyunca tek bir parça işe bağlayan işbölümünü ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda, bu sanayiin kapitalist biçimi, bu aynı işbölümünü daha da büyük boyutlarla yeniden yaratıyor ve bunu, fabrikada, işçiyi makinenin canlı bir parçası haline dönüştürerek, fabrikanın dışındaki yerlerde ise, kısmen, makineyle makine işçisini şurada burada çalıştırarak,[219] kısmen de, kadın, çocuk ve ucuz vasıfsız emeği üretim alanına sokmak suretiyle, yeni bir temele dayanan işbölümünü yeniden kurarak yapıyordu.

Manüfaktür tipi işbölümü ile modern sanayiin yöntemleri arasındaki uzlaşmaz karşıtlık kendisini kuvvetle duyurur. Bu diğer şeylerin yanında modern fabrika ile manüfaktürlerde çalıştırılan çocukların büyük bir kısmının, daha ilk yıllarından beri en basit el işlerine

kafalarında da nasıl büyük bir değişikliğe yol açtığının çarpıcı bir örneği, Senior'ün 1863 yılında yaptığı konuşma ile, 1833 tarihli fabrika yasasına karşı sert konuşması arasında yapılacak bir karşılaştırmada, ya da yukarda sözü edilen kongrenin görüşleri ile, İngiltere'nin bazı kırsal kesimlerinde, anababaların açlık tehdidi ile çocuklarını eğitmekten alakonulması olgusu arasında yapılacak bir karşılaştırmada görülebilir. Örneğin, Mr. Snell, yoksul bir kimsenin kilise yardımı istemesi halinde, çocuklarını okuldan alma zorunda bırakılmasının Somersetshire'da yaygın bir olay olduğunu bildirmektedir. Feltham rahibi Mr. Wollarton da, "çocuklarını okula göndermekte oldukları" gerekçesiyle bazı ailelere yardım verilmediği konusunda örnekler vermektedir!

[219] İnsan gücüyle çalıştırılan el makinelerinin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, mekanik güçle çalışan daha fazla gelişmiş makineler ile rekabete girmesi halinde, makineyi kullanan işçi yönünden büyük bir değişiklik kendisini gösterir. Başlangıçta buharlı makine, işçinin yerini alır; sonra da işçi, buharlı makinenin yerini almak zorunda kalır. Dolayısıyla, harcanan işgücünün gerilimi ve miktarı dev boyutlara ulaşır ve özellikle bu işkenceye mahkûm edilen çocuklar bakımından bu böyledir. Komisyon üyelerinden Mr. Longe, Coventry ile yörelerinde, daha ufak makineleri çalıştıran daha küçük yaştaki çocuklar bir yana, şerit dokuma tezgâhlarını çalıştıran 10 ilâ 15 yaşında çocuklar olduğunu söylüyor. "Bu olağanüstü yorucu bir iş. Çocuk sadece buhar gücünün yerini alan bir araç." (*Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, 1866, s. 114, n° 6.) Resmî raporların deyimiyle, "bu kölelik sisteminin" öldürücü sonuçları konusunda bkz: *l.c.*, s. 114, vd..

bağlanarak, ilerdeki yıllarda, aynı fabrikalarda ya da manüfaktürlerde bile kendilerini yararlı hale getirebilecek tek bir iş dahi öğretmeden yıllarca sömürülmesi gibi korkunç bir gerçekte kendini belli eder. Örneğin, İngiltere'de kitap basımı işlerinde, bir zamanlar, eski manüfaktürler ile elzanaatlarına benzeyen bir sistem vardı ve, çıraklar kolay bir işten gitgide daha zor işlere geçerlerdi. Usta bir baskıcı olana kadar bir dizi öğrenimden geçerlerdi. Okuyup-yazma hepsi için bir meslek zorunluluğu idi. Baskı makinesi ile bütün bunlar değişti. Şimdi iki çeşit işçi çalıştırıyor, birisi yetişkin makine işçileri, diğeri, çoğu 11 ile 17 yaşlarında, tek işleri makineye kâğıt yaymak ya da basılı kâğıtları ortadan çekmek olan çocuklar. Bunlar, bu yorucu ve usandırıcı işi, özellikle Londra'da, haftanın birkaç gününde aralıksız 14, 15, 16 saat yaparlar ve sık sık da, sadece iki saatlik yemek ve uyku paydosu verilerek 36 saat çalışırlar.[220] Bunların çoğu okuma bilmedikleri gibi genel olarak tam bir vahşî ve çok garip yaratıklardır. "Yapacakları iş için yetiştirilmeleri yolunda hiç bir zihinsel eğitime gerek yoktur; hünere pek az yer vardır ve muhakemeye ise çok daha az; ücretleri diğer çocuklara göre yüksek ise de, büyüdükçe artmaz ve bunların çoğu, daha yüksek ücret ve daha fazla sorumluluk isteyen makine işçiliği gibi bir yere yükselme umuduna sahip değillerdir, çünkü her makinenin bir işçisi vardır, oysa en az iki, ve çoğu kez dört çocuk bir makinede çalışırlar."[221] Böyle bir çocuk, işi için fazla yaşlı hale gelir gelmez, yani en geç 17 yaşlarına gelince, matbaadan atılır. Bunlar, artık, suçlu ordusunun adayları haline gelmişlerdir. Başka bir yerde iş bulma çabaları, cahillikleri, vahşilikleri ve, akıl ve vücutça yozlaşmaları nedeniyle olumlu sonuç vermez.

Manüfaktür tipi işyerinde işbölümü neyse, toplum içindeki işbölümü de aynıdır. Elzanaatları ile manüfaktür, toplumsal üretimin genel temelini teşkil ettikleri sürece, üreticinin tek bir üretim dalına bağlanıp kalması, yaptığı çeşitli işlerin parçalanması,[222]

[220] *l.c.*, s. 3, n° 24.
[221] *l.c.*, s. 7, n° 60.
[222] "İskoç yaylalarının bazı yerlerinde, istatistiklere göre yakın zamanlara kadar her köylü, kendi işlediği deriyle kendi ayakkabısını yapıyordu. Çobanlarla çiftçilerin çoğu, yanlarında karıları ve çocukları ile, kiliseye, koyunlarından kırptıkları yünden ve tarlasında yetiştirdiği ketenden, kendi elleriyle dokuyup yaptıkları elbiseler içinde gelirler. Bunların hazırlanmasında, çuvaldız, iğne, yüksük ve dokumacılıkta kullanılan birkaç parça demir eşya dışında, pek az şey satın alınır. Boyalar bile kadınlar tarafından ağaçlardan,

gelişmenin zorunlu bir adımıdır. Bu temel üzerinde her üretim kolu, ampirik olarak kendisine en uygun teknik şekli bulur, bunu yavaş yavaş yetkinleştirir ve belli bir olgunluk derecesine ulaşınca bu şekli hızla billurlaştırır. Şurada burada yapılan değişikliklerin tek nedeni, ticaretin sağladığı yeni hammaddeler dışında, iş araçlarında giderek meydana gelen değişmelerdir. Ama bunların biçimleri de, bir kere belirli bir biçimde deneyle yerleşince, binlerce yıl boyunca bir kuşaktan bir diğerine aktarılan birçok şey gibi, katılaşır. Daha 18. yüzyıla gelinceye kadar, bazı zanaatların "sır" (*mystères*) sayılmaları çok ilginçtir;[223] bunların sırlarını, ancak tamamen bu mertebeye erişmiş olanlar öğrenebilirlerdi. Modern sanayi, kendi toplumsal üretim sürecini insandan gizleyen ve, çeşitli ve kendiliğinden bölünmüş üretim kollarını yalnız dıştan bakanlara değil, bu işin içinde olanlara bile muamma haline getiren bu perdeyi yırtmıştır. Her üretim sürecini, insan eliyle yapılıp yapılamayacağını hiç dikkate almaksızın, onu oluşturan hareketlere bölme ilkesini izlemesi, yeni ve modern teknoloji bilimini doğurmuştur. Sanayi sürecinin çeşitli, görünüşte birbirleriyle ilişkisiz ve katılaşmış şekilleri, şimdi artık, belli yararlı etkilerin elde edilmesi için doğabiliminin bilinçli ve sistemli uygulamaları halini almışlardır. Tıpkı mekanik biliminin, en karmaşık makineleri, basit mekanik güçlerin devamlı bir tekrarı olarak görmesi gibi, teknolojide, kullanılan aletlerin bütün çeşitliliğine karşın, insan vücudunun her türlü üretken faaliyetinin kendilerinde zorunlu olarak yer aldığı birkaç temel hareket şeklini keşfetmiştir.

Modern sanayi, mevcut üretim sürecini hiç bir zaman son ve değişmez bir şekil olarak görmez ve ele almaz. Bunun için de, bu sanayiin teknik temeli devrimcidir, oysa daha önceki üretim biçimleri özünde tutucuydu.[224] Makineler, kimyasal süreçler ve di-

köklerden ve otlardan yapılır." (Dugald Stewart, *Works*, Hamilton's ed., c. VIII, s. 327-328.)

[223] Etienne Boileau'nun ünlü *Livre des métiers*'inde kalfaların, ustaların arasına kabul edilmesi töreninde şu yemini ettiklerini öğreniyoruz: "Kardeşlerimi, kardeşçe bir sevgi ile seveceğime, kendi sanatlarında onlara destek olacağıma, mesleğin sırlarını bilerek açığa vurmayacağıma, herkesin yararı açısından, başkalarının yaptığı mallardaki kusurlara alıcının dikkatini çekerek, kendi mallarımı tavsiye etmeyeceğime ..."

[224] "Burjuvazi, üretim araçlarını ve dolayısıyla üretim ilişkileri ile bütün toplumsal ilişkileri sürekli olarak köklü değişikliklere uğratmaksızın varolamaz. Oysa, tersine, eski üretim biçimlerinin hiç bir değişiklik yapılmaksızın aynen korunması, daha önceki sanayi sınıflarının başta gelen varoluş koşuluydu. Üretimde sürekli değişiklik, bütün toplumsal koşulların aralıksız bir şe-

ğer yöntemler yardımıyla, yalnız üretimin teknik temelinde sürekli değişikliklere yolaçmakla kalmaz, işçilerin görevleriyle, iş-sürecinin toplumsal bileşiminde de değişikliklere yolaçar. Böylece aynı zamanda, toplumdaki işbölümünde de köklü değişiklikler yapmakta ve, sermaye ile işçi kitlelerini durup dinlenmeden bir üretim sürecinden diğerine atmaktadır. Bu nedenle, modern sanayi, mahiyeti gereği bir yandan, işte değişmeyi, görevde akıcılığı, işçide genel bir hareketliliği zorunlu kılarken, öte yandan da, eski işbölümünü o katılaşmış özellik ve ayrıntılarıyla yeniden canlandırmıştır. Modern sanayiin teknik zorunlulukları ile, bu kapitalist biçimi içinde yatan toplumsal niteliği arasındaki mutlak çelişkinin, işçinin durumundaki her türlü kararlılık ve güvenliği nasıl yokettiğini; iş araçlarını elinden alarak, gerekli yaşama araçlarından da yoksun bıraktığını ve,[225] parça-işlerine bile elatıp onu nasıl gereksiz hale getirdiğini görmüş bulunuyoruz. Bu uzlaşmaz karşıtlığı, daima sermayenin emrinde olması için sefalet içinde yaşayan yedek sanayi ordusu gibi bir canavarın yaratılmasında; işçi sınıfı içinde durup dinlenmeden verilen kurbanlarda; işgücünü harvurup harman savurmasında ve, her ekonomik gelişmeyi toplumsal bir rekabet haline dönüştüren toplumsal anarşinin yolaçtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile görmüş bulunuyoruz. Bu, olumsuz yandır. Ama bir yandan şimdi işteki çeşitlilik, karşı konulmaz doğal bir yasa şeklinde ve her yerde direnmeyle yüzyüze gelen[226] doğal bir yasanın gözü kapalı yıkıcılığı ile kendisini gösterirken, öte yandan da, modern sanayi, getirdiği felâketler aracılığı ile, üretimin

kilde sarsıntıya uğraması, bitip tükenmez belirsizlik ve kuşku, burjuva dönemini, daha önceki dönemlerden ayıran niteliklerdir. Bütün yerleşmiş, taşlaşmış ilişkiler, eski ve saygıdeğer önyargılar ve fikirler dizisiyle birlikte yokolur ve yeni teşekkül edenlerin hepsi de, daha katılaşmadan eskirler. Katı olan her şey eriyip buharlaşır, kutsal şeyler kirlenir ve nihayet, insan, hayatının gerçek koşullarıyla, kendi türünden olanlarla ilişkilerini gerçekçi duygularla görmek zorunda kalır." (F. Engels und Karl Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei*, Lond. 1848, s. 5.)

[225] "*Yaşama araçlarımı elimden almakla — Canımı almış oluyorsun.*" Shakespeare. [*Venedik Taciri*, sahne IV, perde I, v. 375-376.]

[226] Bir Fransız işçisi San Francisco'dan dönüşünde şunları yazıyordu: "California'da çalıştırıldığım çeşitli işlerde bunların hepsini de yapabileceğimi daha önce dünyada düşünemezdim. Matbaa işinden başkasını yapamayacağıma iyice inanmıştım. ... Gömlek değiştirir gibi iş değiştiren bu maceracı dünyanın içine düşünce ben de ister istemez herkes gibi yaptım. Madencilik yeter kazanç sağlamayınca, kente gittim ve orada, kimi zaman mürettiplik, kimi zaman lehimcilik, çatı kaplamacılığı vb. yaptım. Her tür işe yatkın olduğumu görünce, kendimi daha az salyangoz, daha çok insan görmeye başladım." (A. Corbon, *De l'enseignement professionnel*, 2. bas., s. 50.)

temel yasası olarak, işin çeşitliliğinin kabul edilmesi zorunluluğunu ortaya koyarak, işçilerin bu çeşitli işler için yatkın hale gelmesini ve bu yeteneklerinin en geniş ölçüde gelişmesini sağlamıştır. Üretim biçimini, bu yasanın normal olarak işlemesine uydurmak, toplum için bir ölüm-kalım sorunu oluyor. Modern sanayi, gerçekte, toplumu, bütün hayatı boyunca bir ve aynı işi tekrarlayarak güdükleşen ve böylece bir "parça-insan" haline gelen bugünün parça-işçisinin yerini, çeşitli işlere yatkın, üretimdeki herhangi bir degişmeyi karşılamaya hazır ve yerine getirdiği çeşitli toplumsal görevleri, kendi doğal ve sonradan kazanılmış yeteneklerine serbestçe uygulama alanı sağlayan bir şey olarak benimseyen tam anlamıyla gelişmiş bir bireyi koymayı, bir ölüm-kalım sorunu halinde zorlamaktadır.

Bu devrimi gerçekleştirmeye doğru kendiliğinden atılmış bir adım, teknik ve tarım okulları ile, "*écoles d'enseignement professionnel*"* kurulmasıdır; buralarda işçi çocuklarına biraz teknoloji bilgisi ile, çeşitli iş araçlarının nasıl kullanılacağı öğretilir. Sermayeden zorla kopartılıp alınan ilk ve pek zayıf bir ödün olan fabrika yasası, ilköğrenimi fabrikadaki çalışmayla birleştirerek bir sınırlama getirmiş olmakla birlikte, işçi sınıfı iktidara geldiği zaman —ki bu kaçınılmaz bir şeydir— hem pratik hem teorik teknik eğitimin, işçi sınıfı okullarında lâyık oldukları yeri alacaklarına hiç kuşku yoktur. Eski tip işbölümünün ortadan kalkmasıyla sonuçlanacak olan böyle devrimci bir oluşumun, kapitalist üretim biçimi ve, işçinin bu biçim içerisinde aldığı ekonomik statü ile taban tabana zıt olduğuna da hiç kuşku yoktur. Ama belli bir üretim biçiminin içinde yatan uzlaşmaz çelişkilerin tarihî gelişimi, bu üretim biçiminin çözülüp dağılarak yerine bir yenisinin kurulmasını sağlayan tek yoldur. "*Ne sutor ultra crepidam*"** sözü, elzanaatlarının bu doruğuna ulaşmış bilgeliği, saatçi Watt'ın buharlı makineyi, berber Arkwright'ın çıkrığı, kuyumcu Fulton'un buharlı gemiyi bulmalarıyla düpedüz saçma bir söz haline gelmiştir.[227]

[227] Ekonomi politik tarihinin gerçek olgusu John Bellers, toplumun iki karşıt ucunda aşırı gelişmişliğe ve güdüklüğe yol açan bugünkü eğitim ve işbölümü sisteminin kaldırılması gereğini, 17. yüzyılın sonunda, çok açık bir şekilde görmüştü. Diğer şeyler arasında şunu söylüyor: "Tembel bir öğrenim, tembelliğin kendisini öğrenmekten ancak bir arpa boyu daha iyidir. Bedensel iş, tanrının ilk yasasıdır. ... Yemek bedenin yaşaması, çalışma sağlığı için gereklidir; aylaklıkla kaçınılan acıları insan hastalıkla çeker. Çalış-

* Meslek öğrenim okulları. —ç.

** Kunduracı, çizmeden yukarı çıkma. —ç.

Fabrika mevzuatı, yalnız, fabrikalardaki, manüfaktürlerdeki vb. işi düzenlediği sürece, sadece, sermayenin sömürme hakkına bir müdahale olarak görülüyordu. Ama bu düzenleme "ev-işi"[228] denilen alana uzanır uzanmaz, bu, doğrudan doğruya *patria potestas*'a, ana-babalık otoritesine bir saldırı olarak kabul edildi. Yufka yürekli İngiliz Parlamentosu, uzun süre bu adımı atmaktan çekinmişti. Ne var ki gerçeklerin gücü, en sonunda, modern sanayiin, geleneksel ailenin dayandığı ekonomik temeller ile, buna bağlı bulunan aile emeğini yıkmakla, bütün geleneksel aile bağlarını da gevşettiğini kabul etmek durumunda kaldı. Çocuk haklarının ilân edilmesi zamanı gelmişti. Çocuk Çalıştırma Komisyonu, 1866 tarihli son raporunda şöyle diyordu: "Bütün kanıtlar şu acı ve tatsız sonucu ortaya koymuştur: her iki cinsiyetteki çocuklar, ana ve babalarına karşı, herkesten fazla korunmaya muhtaç durumdadırlar." Genellikle çocuk emeğinin ve özellikle ev-işi denilen emeğin sınırsız bir şekilde sömürülmesi sistemi, "sadece, anababaların hiç bir denetleme ve dizginlemeye uğramaksızın bu keyfî ve zarar verici kudretlerini kendi genç ve körpe yavruları üzerinde kullanabilmeleri nedeniyle sürdürülmektedir. ... Anababaların, çocuklarını "haftada şu kadar ücret kazanmaları gereken" birer makine haline getirme gibi mutlak bir kudrete sahip olmamaları gerekir. ... Bu nedenle, çocukların ve gençlerin bu gibi hallerde, fizik güçlerini vaktinden önce tahrip eden ve, entelektüel ve moral kişiliklerini aşağılatan işlerden korunmaları için doğal bir hak olarak yasa koyucuya başvurabilmeleri gerekir."[229] Bununla birlikte, çocuk emeğinin doğrudan doğruya ya da dolaylı yoldan kapitalistçe sömürülmesini yaratan ana-baba otoritesi olmayıp, tersine, ana-baba otoritesinin ekonomik temelini yıkan kapitalist üretim biçimi, bunun kullanılmasını, bir gücün kötüye kullanılması şeklinde yozlaştırmıştır. Ne var ki, eski aile bağlarının kapitalist sistem altında uğradığı çözülme, ne denli korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, modern sanayi, üretim sürecinde, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara, ev alanının dışında önemli bir

ma hayat lambasına yağ koyar, düşünce onu yakar. Çocukça budala bir iş (bu, Basedows ile onun modern taklitçilerine karşı önsezi ile yazılmış bir uyarmadır), çocuğun aklını budala eder." (*Proposals for Raising a Colledge of Industry of all Useful Trades and Husbandry*, Lond. 1696, s. 12, 14, 16, 18.)

[228] Dantelacılık ile hasır örmeciliğinde gördüğümüz ve Sheffield, Birmingham vb. metal işlerinde daha ayrıntılı şekilde gösterilebileceği gibi, bu tür işler genellikle küçük işyerlerinde yapılmaktadır.

[229] *Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, s. XXV, n° 162; ve *II. Rep.*, s. XXXVIII, n° 285, 289; s. XXV, XXVI, n° 191.

rol vermekle, daha üst düzeyde bir aile şekli ve cinsiyetler arası ilişki konusunda yeni bir ekonomik temel yaratır. Cermen-hıristiyan aile şeklini mutlak ve değişmez saymak, bir arada alındığı zaman bir dizi tarihî gelişmenin halkaları olan, eski Roma, Yunan ya da Doğu aile şekline bu özelliği vermek kadar saçmadır. Ayrıca, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden oluşan ortaklaşa çalışma topluluğunun, uygun koşullar altında, zorunlu olarak, insanı geliştiren bir kaynak halini alacağı açık bir gerçektir; oysa üretim sürecinin işçi için değil, işçinin üretim süreci için varolduğu, kendiliğinden ortaya çıkan, zalim ve kapitalistçe şekliyle bu durum, durmadan etrafa yayılan bir yozlaşma ve kölelik kaynağı olur.[230]

Fabrika yasalarının, —makinenin ilk yaratıları olan— makineli eğirme ve dokumacılık ile ilgili özel yasa olmaktan çıkartılarak, toplumsal üretimi bütünüyle kapsayacak bir yasa halinde genelleştirilmesi gereği, daha önce de gördüğümüz gibi, modern sanayiin tarihî gelişim biçiminden ileri gelmiştir. Bu sanayiin gerisinde, manüfaktürün, elzanaatlarının ve ev sanayiinin geleneksel biçimi tümüyle devrime uğramıştır; manüfaktürler sürekli olarak fabrika sistemine ve elzanaatları da manüfaktürlere dönüşmüş ve nihayet, elzanaatları ile ev sanayileri, denebilir ki, hayret edilecek kısa bir sürede, kapitalist sömürünün en vahşî çılgınlıklarını serbestçe gösterdiği sefalet yuvaları haline gelmişlerdir. Burada iki tavır, ibreyi değiştirmiştir: birincisi, sermaye, kendisini, bir noktada yasal denetim altında görür görmez öteki noktalarda çok daha pervasızca sürekli olarak kendisini dengeleme yolunu tekrarlamıştır;[231] ikincisi, kapitalistlerin, rekabet koşullarında eşitlik, yani emeğin her türlü sömürüsü konusunda konulacak sınırlarda eşitlik için kopardıkları feryat.[232] Bu noktada şimdi şu iki yürek parçalayıcı feryada kulak verelim. Bristollü, çini, zincir vb. yapımcısı Bay Cooksley'ler, fabrika yasasının hükümlerini, kendiliklerinden işyerlerine uygulamışlardı. "Civardaki işyerlerinde eski düzensiz sistem uygulandığı için, Bay Cooksley'ler kendi işçilerinin, çalışmaya bir başka işyerinde saat altıdan sonra da devam etmelerinin zararını çekiyorlar. Bunlar, doğal olarak, 'bütününe sahip olmamız gereken çocukların güçlerinin bir kısmı tüketildiğinden, bu, bizim için bir haksızlık ve kayıptır' diyorlar."[233] Bay J.

[230] "Fabrika işi, ev işi kadar temiz ve yetkin olabilir ve belki de daha fazla." (*Rep. Insp. Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 129.)

[231] *Rep. Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1865, s. 27-32.

[232] *Rep. of Insp. of Fact*'da sayısız örnekler bulunabilir.

[233] *Ch. Empl. Comm.*, *V. Rep.*, s. X, n° 35.

Simpson (Londralı karton kutu ve kesekâğıdı yapımcısı), Çocukları Çalıştırma Komisyonu üyeleri önünde şöyle diyor: "(Yasal müdahale) için her dilekçeyi imzalamaya hazırdı. ... Kendisi iş yerini kapattıktan sonra başkalarının çalışmaya devam ederek onun siparişlerini aldıklarını düşünerek, geceleri daima huzursuz oluyordu."[234] Komisyon, özellikle şöyle diyor: "Aynı işkollarındaki daha küçük yerlerde çalışma saatleri hiç bir yasal sınırlama altında değilken, büyük işverenlerin fabrikalarını yasal hükümlerle bağlamak bunlar için haksızlık olacaktır. Küçük işyerlerinin yasa dışı tutulması halinde, iş-saatleri yönünden yaratılacak olan eşitsiz rekabet koşullarından ileri gelen haksızlığın yanısıra, büyük fabrikatörler, yasa kapsamına girmeyen işyerlerine akan çocuk ve kadın işçileri sağlamakta da güçlük çekeceklerdir. Ayrıca, sağlık, çalışma rahatlığı, öğrenim ve halkın genel gelişimi için hemen daima son derece uygunsuz yerler olan küçük işyerlerinin çoğalması teşvik edilmiş olacaktır."[235]

Komisyon son raporunda, hemen hemen yarısı küçük sanayilerle ev-işleri denilen yerlerde sömürülmekte olan 1.400.000'den fazla çocuğun, gencin ve kadının fabrika yasası kapsamına alınmasını önermektedir.[236] Bu konuda şöyle diyor: "Parlamento, bu çok sayıdaki çocukları, gençleri ve kadınları önerilen koruyucu yasanın kapsamına almayı uygun gördüğü takdirde, böyle bir yasa, sadece en yakın amacı olan gençler ve bünyeleri zayıf olanlar için değil, bu işlerde çalışan ve dolaylı ya da dolaysız olarak etki alanına giren daha da çok sayıdaki yetişkin işçi kitlesi üzerinde de yararlı etkileri olacağı kuşkusuzdur. Düzenli ve makul iş-saatlerini bunlar için de zorunlu hale getirecek; işyerlerinin sağlığa uygun ve temiz tutulmasını sağlayacak; hem kendi ve hem de ülkenin refahının geniş ölçüde bağlı bulunduğu fiziksel güç kaynağı

[234] *Ch. Empl. Comm., V. Rep.*, s. IX, n° 28.

[235] *l.c.*, s. XXV, n° 165-167. Büyük boyutlu sanayilerin küçük boyutlara göre avantajları için bkz: *Ch. Empl. Comm., III. Rep.*, s. 13, n° 144; s. 25, n° 171; s. 26, n° 125; s. 27, n° 140, vb..

[236] Yasa kapsamına alınması önerilen işkolları şunlardır: dantelacılık, çorapçılık, hasırcılık, çeşitli giyim eşyaları manüfaktürü, sunî çiçekçilik, kunduracılık, şapkacılık, eldivencilik, terzilik, yüksek fırınlardan iğneciliğe kadar bütün metal işleri, kâğıtçılık, camcılık, tütün fabrikaları, lastik işleri, şerit ve sırma yapımı (dokumacılık için), el halı dokumacılığı, şemsiyecilik, iğ ve mekik yapımı, matbaacılık, ciltcilik, yazı malzemesi yapımı (kese kâğıdı, kart, renkli kâğıtlar vb. dahil), urgancılık, kehribar süs eşyası yapımı, kiremit ve tuğlacılık, elle ipek dokumacılığı, Coventry dokumacılığı, tuz yatakları, mumculuk, çimentoculuk, şeker rafineleri, bisküvicilik, kereste ile ilgili çeşitli sanayiler ve diğer karmaşık işler.

gözetilmiş ve geliştirilmiş olacak; yetişmekte olan kuşakların bedence gelişmelerini engelleyen ve genç yaşta çöküp gitmelerine neden olan çok küçük yaşlarda büyük çabalar harcamaktan bunları kurtaracak; ve nihayet, bu yasa, —hiç değilse 13 yaşına kadar— ilk öğrenim fırsatını sağlayacak ve böylece, yardımcı komisyon üyelerimizin hazırladıkları raporlarda gerçeğe uygun bir şekilde gözler önüne serilen ve derin bir acı ve büyük bir ulusal utanç duygusu doğuran o kapkara cahilliğe bir son verecektir."[237]

Tory hükümeti,* 5 Şubat 1867 tarihli Krallık Söylevinde, Sanayi Araştırma Komisyonunun önerilerini,[238] yasa tasarıları haline getirdiğini ilân etti. Bu noktaya ulaşabilmek için diğer bir yirmi yıllık *experimentum in corpere vili* gerekmişti. Daha 1840 yılında çocukların çalıştırılması konusunda bir Parlamento Soruşturma Komisyonu kurulmuştu. Komisyonun 1842 tarihli raporu, Nassau W. Senior'ün ifadesiyle şu açıklamada bulunuyordu: "patronlarla anababaların, bencilliklerini, açgözlülüklerini ve insafsızlıklarını, çocuklarla gençlerin sefaletlerini, yozlaşmalarını ve mahvedilmelerini, şimdiye kadar raslanmayan bir şekilde gözler önüne seren korkunç bir tablo. Raporun, geçmiş bir çağın dehşetini anlattığı sanılabilir. Ama ne yazık ki, bu dehşet verici durumun aynen devam ettiğini gösteren kanıtlar vardır. Hardwicke'in iki yıl kadar önce yayınladığı bir kitapçık, 1842 yılında şikâyet edilen kötülüklerin bugün de aynı şekilde sürüp gittiğini belirtmektedir. Bu raporun 20 yıl boyunca hiç dikkati çekmemiş olması, işçi sınıfı çocuklarının ahlâk ve sağlıklarının genel olarak uğradıkları ihmalin garip bir kanıtıdır. Bu süre boyunca, 'ne ahlâk denilen şeyden, ne eğitimden, ne dinden ve ne de aile sevgisinden hiç haberi olmadan yetiştirilen' bu çocuklara, şimdiki kuşağın anababa-

[237] *l.c.*, s. XXV, n° 169.

[238] Fabrika Yasalarının Kapsamını Genişleten Yasa, 12 Ağustos 1867'de kabul edilmiştir. Bu yasa, makine atelyeleri dahil bütün dökümhanelerin, demircilerin ve metal manüfaktürlerinin iş-saatlerini düzenlemektedir; ayrıca, camcılık, kâğıtçılık, tutkalcılık ve lastikçilik, tütün işlenmesini, mürettipliği, çiftçiliği ve nihayet 50'den fazla işçi çalıştıran bütün işyerlerini kapsamına alıyordu. İş-Saatlerini Düzenleme Yasası, 17 Ağustas 1867'de kabul edildi ve daha küçük işyerleri ile ev sanayileri denilen iş alanlarını düzenliyordu. Bu yasalar ile 1872 tarihli yeni Maden Yasasına, İkinci Ciltte tekrar döneceğim.

* Burada, çeviriye esas alınan İngilizce metin ("Tory hükümeti..."nden "Şu açıklamada bulunuyordu"ya kadar) 4. Almanca baskıya uygun olarak değiştirilmiştir. —*ed.*

ları olma olanağı verilmiş bulunuyor."[239]

Toplumsal koşullar değişikliğe uğradığı için Parlamento, 1862 tarihli komisyonun isteklerini, 1840 tarihli komisyonda yaptığı gibi rafa kaldırmaya cesaret edemezdi. Böylece 1864 yılında, daha komisyon, raporunun ancak ilk kısmını yayımladığı sırada, seramik sanayii (çömlekçilik dahil), duvar kâğıtçılığı, kibritçilik, fişek ve kapsül sanayileri, kadifecilik, tekstil sanayiinde yürürlükte bulunan yasaların kapsamına alındılar. Zamanın Tory hükümeti 5 Şubat 1867 tarihli Krallık Söylevinde, 1866 yılında çalışmalarını tamamlayan komisyonun son tavsiyelerine dayanan yasa tasarılarının hazırlandığını ilân etti.

15 Ağustos 1867'de fabrika yasalarını genişleten yasa, 21 Ağustos'ta işyerlerini düzenleme yasası, Krallıkça onaylandı; bunlardan birincisi büyük, ikincisi küçük sanayi kollarıyla ilgiliydi.

Birinci yasa, yüksek fırınlara, demir ve bakır işleme yerlerine, dökümhanelere, makine yapımevlerine, metal atelyelerine, kauçuk işlerine, kâğıt yapımevlerine, cam işlerine, tütün yapımevlerine, basımevlerine (gazeteler dahil), ciltevlerine, kısaca, genellikle aynı zamanda 50 ve daha fazla personeli yılda en az 100 işgünü çalıştıran bunlara benzer bütün sınaî işletmelere uygulanır.

İşyerleri yasasının kapsadığı alanların büyüklüğü konusunda bir fikir vermek için, tanımlarla ilgili maddesinden aşağıdaki bölümleri aktarıyoruz.

"*Elzanaatı,* bir eşyanın tamamının veya bir kısmının yapımı için bir meslek olarak devamlı ya da geçici bir süre veya kazanç amacıyla yürütülen, veya herhangi bir eşyanın şeklinin değiştirilmesi, tamiri, süslenmesi, son şeklinin verilmesi veya satışa hazır hale getirilmesi için kazanç amacıyla herhangi bir elişine denir."

"*İşyeri,* içinde bir elzanaatının, bir çocuk, bir genç ya da bir kadın tarafından yürütüldüğü, ve bu çocuğu, genci ya da kadını çalıştıran kimsenin girip çıkmak ve denetlemek hakkını taşıdığı bir oda veya açık havada ya da üzeri kapalı bir yerdir."

"*İstihdam edilme,* bir elzanaatında, ücret karşılığında olsun olmasın, bir ustanın ya da bu yasada belirlenen bir velinin yönetimi altında çalışmak demektir."

"*Veli,* baba, ana, vasi ya da bir çocuğun veya gencin vesayeti ya da denetimi kendisine verilmiş bir kimse demektir."

Çocukların, gençlerin veya kadınların, yasa hükümleri aksine çalıştırılmaları halinde uygulanacak cezayı gösteren 7. madde, ve-

239 Senior, *Social Science Congress,* s. 55-58.

li olsun olmasın sadece işyerini işleteni değil, aynı zamanda, "bir çocuğun, gencin veya bir kadının velisini veya bunların çalışmalarından doğrudan yarar sağlayan kimseyi de" para cezasına çarptırmaktadır.

Büyük kuruluşları kapsamına alan fabrika yasalarını genişleten yasa, getirdiği bir yığın hileli istisnalar ve patronlarla yapılmış korkakça uzlaşmalarla fabrika yasasının gerisinde kalmıştır.

Bütün ayrıntıları ile zavallı bir durumda olan işyerleri yasası, uygulamasıyla yükümlü bulunan belediyeler ile yerel idarecilerin elinde ölü bir metin olarak kaldı. 1871 yılında Parlamento, bu yetkiyi, bunların elinden alıp fabrika denetmenlerine verdiği zaman, bir kalemde yüz binden fazla işyeri ile üç yüz tuğla ocağını bunların denetimine verdiği halde, zaten yeterli olmayan personel kadrosuna sadece sekiz yardımcı verme konusunda da gerekli dikkati gösteriyordu.[240]

Bu durumda, 1867 tarihli İngiliz yasalarında dikkati çeken şey, bir yandan, egemen sınıfların parlamentosuna, kapitalist sömürünün aşırılıklarına karşı ilke olarak bu kadar olağanüstü ve geniş çapta tedbirler alma zorunluluğunun yüklenmesi, öte yandan ise, bu tedbirleri uygulama konusunda gösterilen tereddüt, isteksizlik ve kötü niyettir.

1862 tarihli soruşturma komisyonu, maden sanayii konusunda da yeni bir yönetmelik önermişti; bu sanayi kolu, diğerlerinden, büyük toprak sahipleri ile kapitalistlerin çıkarlarının elele olması gibi ayırdedici bir özelliği ile ayrılıyordu. Bu iki çıkar arasındaki uzlaşmaz karşıtlık, fabrika yasaları için yararlı olmuştu, oysa şimdi bu uzlaşmaz karşıtlığın bulunmayışı, madenler konusundaki mevzuatın getirilmesindeki gecikmeleri ve düzenbazlıkları açıklamaya yetiyordu. 1840 tarihli soruşturma komisyonu, öyle müthiş, öyle sarsıcı ve bütün Avrupa'da öylesine rezalet yaratan açıklamalar yaptı ki, Parlamento vicdanını yatıştırmak için 1842 tarihli maden yasasını çıkarttı ve, yeraltı madenlerinde 10 yaşından küçük çocuklarla kadınların çalıştırılmasını yasaklamakla yetindi.

Daha sonraki 1860 tarihli madenleri denetleme yasası, madenlerin bu amaç için özel olarak atanmış resmî memurlar tarafın-

[240] Bu kuruluşun "personel" sayısı, 2 denetmen, 2 denetmen yardımcısı, 41 denetmen adayı idi. 1871 yılında sekiz tane daha denetmen adayı atandı. İngiltere'de, İskoçya'da ve İrlanda'da yasanın yürütülmesi için toplam ödenek miktarı, 1871-72 yılı için sadece 25.347 sterlindi ve buna, yasaya uymayan patronlara karşı açılan kovuşturmaların yasal giderleri de dahildi.

dan denetlenmesi, ve 10 ile 12 yaş arasındaki oğlan çocukların okul belgeleri olmadıkça veya belirli bir süre okula devam etmedikçe madenlerde çalıştırılamayacağı gibi hükümler getiriyordu. Bu yasa, gülünç denecek derecede az sayıdaki denetmenler, bunların yetkilerindeki darlık ve daha sonra göreceğimiz başka nedenlerle, tam anlamıyla ölü bir belgeydi.

Madenler konusunda en son Mavi Kitaplardan birisi, *Report from the Select Committee on Mines, together with &c., Evidence, 23rd July 1866*'dır. Bu rapor Avam Kamarası üyelerinden seçilmiş, tanık çağırma ve dinleme yetkisini taşıyan bir Parlamento komisyonunun yapıtıdır. Büyük bir cilt meydana getiren yapıtta, rapor, komitenin söyleyeceği bir şey yoktur ve daha fazla tanık dinlenilmesi gerekir anlamını taşıyan sadece beş satırlık bir yer tutmaktadır.

Tanıkları sorguya çekme biçimi, İngiliz mahkemelerinde tanıkların şaşırtmaca sorguya çekiliş yöntemini hatırlatmaktadır; bu makinelerde avukat, saygısız, beklenmeyen, çift anlamlı, çapraşık ve birbiriyle ilişkisiz sorular sorarak tanığı küçük düşürmeye, şaşırtmaya ve aklını karıştırmaya ve böyle zoraki karşılıklara gene zorlama bir anlam vermeye çalışır. Bu soruşturmada, aralarında maden sahipleriyle maden işletenlerin de bulunduğu komite üyeleri sorgucudur, tanıkların çoğunluğu ise çalışan maden işçileridir. Sermayenin taşıdığı zihniyeti göstermesi yönünden bütün bu komedi o derece karakteristiktir ki, rapordan bazı bölümleri buraya aktarmak gerekecektir. Kısa ve özlü olsun diye ben bunları sınıflandırdım. Sorular ile karşılıklarının İngiliz Mavi Kitaplarında numaralandığını da belirtmeliyim.

I. 10 ve daha yukarı yaştaki çocukların madenlerde çalıştırılması. — Maden ocaklarında iş, gidiş geliş dahil, genellikle 14-15 saat sürmekte, hatta bazan sabah saat 3, 4 ve 5'ten akşam 5'e, 6'ya kadar devam etmektedir (n° 6, 452, 83). Yetişkin işçiler sekiz saatlik iki posta halinde çalışırlar, ama masraf nedeniyle çocuklarda bu değiştirme uygulanamaz (n° 80, 203, 204). Küçük çocuklar başlıca maden ocağının çeşitli yerlerinde havalandırma kapılarını açma ve kapama işinde çalıştırılırlar; daha büyükleri, kömür taşıma vb. gibi daha ağır işlerde çalıştırılırlar (n° 122, 739, 1747). Yeraltında bu uzun saatler boyunca çalışma, 18 ya da 22 yaşlarına kadar sürer ve bu yaşa gelince asıl madencilik işine başlarlar (n° 161). Çocuklarla gençler, halen, daha önceki döneme göre daha kötü muamele görmekte ve daha çok çalışmaktadır (n° 1663-1667). Madencilerin hemen hepsi de 14 yaşından küçük çocukların madenlerde çalıştırıl-

malarını yasaklayan bir yasanın Parlamentodan çıkmasını istemektedirler. Ve şimdi (kendisi de bir maden işleticisi olan) Hussey Vivian soruyor: "İşçinin bu konudaki düşüncesi, işçi ailesinin yoksulluğuna bağlı değil midir?" Bay Bruce: "Babanın hasta, yaralı ya da ölmüş olması ve ananın tek başına kalması halinde, 12-14 yaşları arasında bir çocuğun, ailenin geçimi için günde 1 şilin 7 peni kazanmasını engellemek, aileyi güç durumda bırakmaz mı? Bu konuda genel bir kural koymak zorunlu mudur? Ailelerin durumu ne olursa olsun 12-14 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını engelleyen bir yasanın çıkartılmasından yana mısınız?" "Evet." (n° 107-110.) Vivian: "Diyelim ki, 14 yaşından küçük çocukların çalışmalarını engelleyen bir yasa çıktı, bu, onların anababalarını, çocuklarını başka işlerde, örneğin, fabrikalarda çalışma olanağı aramaya yöneltmeyecek mi?" "Genellikle böyle olmayacak sanırım." (n° 174.) Kinnaird: "Çocukların bazıları kapıcılık yapıyor, değil mi?" "Evet." "Kapıların her açılıp kapanmasında genellikle çok fazla bir hava akımı olmuyor mu?" "Evet, genellikle öyle." "Bu çok kolay bir işmiş gibi görünür ama aslında çok zordur." "Çocuk burada tıpkı bir zindanın hücresinde gibi kapatılmış haldedir." Burjuva Vivian: "Çocuğa bir lamba verilse, kitap okuyamaz mı?" "Kendisi mum falan bulabilse okuyabilir ama, kitap okurken yakalanırsa bence başına iş açılır, çünkü o oraya iş yapmak için konulmuştur, yapması gerekli bir işi vardır ve her şeyden önce buna bakması gerekir, ve bana kalırsa ocakta kitap okumaya kimse izin vermez." (n° 139, 141, 143, 158, 160.)

II. Eğitim. — Maden işçileri de fabrikalarda olduğu gibi, çocuklarının zorunlu eğitimini öngören bir yasa istemektedirler. On ve oniki yaşlarındaki çocukların işe alınmadan önce okuldan bir belgeleri olmasını öngören 1860 yasasındaki ilgili maddelerin tamamen hayalî olduğunu söylemektedirler. Tanıkların bu konudaki sorgusu tam bir maskaralıktır. "Bu yasa, patronlara karşı mı, yoksa anababaya karşı mı gereklidir?" "Sanırım her ikisine karşı da." "Bunlardan hangisine daha fazla gerekli olduğunu söylemez misin?" "Hayır, bu sorunun cevabını ben ne bileyim." (n° 115, 116.) "İşverenlerin, çocukların okula gidebilmeleri için saat ayırma konusunda acaba bir eğilimleri görülüyor mu?" "Hayır, bu amaçla iş-saatleri hiç kısaltılmadı." (n° 137.) Bay Kinnaird: "Madencilerin genellikle öğrenimlerini geliştirdiklerini söyleyebilir misiniz; çalışmaya başladığından beri eğitimlerini büyük ölçüde geliştirenler olmuş mudur; yoksa bunlar gerileyip eski kazandıkları yararlı şeyleri de mi kaybediyorlar?" "Genellikle daha beter oluyorlar; ge-

liştikleri falan yok; kötü alışkanlıklar ediniyorlar; içki, kumar ve benzeri şeylere alışıyor, mahvolup gidiyorlar." (n° 211.) "Gece okuluna gitmek için bir çabaları oluyor mu?" "Ocak bölgelerinde sadece birkaç tane gece okulu var; buralarda belki birkaç tane çocuk bu okullara gidiyorlar; ama o derece yorgun ve bitkin haldedirler ki, okula gitmeleri zaten bir işe yaramaz." (n° 454.) Burjuva şu sonuca varıyor: "Öyleyse siz eğitime karşısınız?" "Kesinlikle hayır; ama" vb.. (n° 443.) "İşverenlerin bunlardan okul belgeleri istemeleri zorunluluğu yok mu?" "Yasa gereği var; ama ben işverenlerin böyle bir belge istediklerini bilmiyorum." "Bu duruma göre sizce, yasanın bu belge isteme zorunluluğunu koyan hükümleri, madenlerde genellikle uygulanmıyor mu?" "Hayır uygulanmıyor." (n° 443, 444.) "İşçiler bu soruna (öğrenime) büyük ilgi duyuyorlar mı?" "Çoğunluğu duyuyor." (n° 717.) "Yasanın uygulanmasını çok istiyorlar mı?" "Çoğunluğu istiyor." (n° 718.) "Bu ülkede çıkartılan bir yasanın, halkın kendisinin bu yasayı yürürlüğe koymak için yardımı olmaksızın gerçekten etkili olabileceğine aklınız kesiyor mu?" "Pek çok kimse böyle bir çocuğun çalıştırılmasına karşı çıkmak ister, ama bu hareketi ile belki de damgalanır." (n° 720.) "Kim tarafından damgalanır?" "Patron tarafından." (n° 721.) "Yasaya uyan bir kimseyi işverenlerin kabahatli bulacağını sanıyor musunuz?" "Evet, bence öyle." (n° 722.) "Bir işçinin 10-12 yaşlarında okuma-yazması olmayan bir çocuğu yanında çalıştırmaya itiraz ettiği hiç oldu mu?" "Bu onların isteğine bırakılmış bir şey değil ki." (n° 123.) "Parlamentonun bu işe müdahalesini gerekli görüyor musunuz?" "Eğer, madenci çocukların eğitimi için etkili bir şey yapılmak isteniliyorsa bence bunun Parlamentonun çıkartacağı bir yasa ile zorunlu hale getirilmesi gerekir." (n° 1634.) "Bu zorunluluğu sizce yalnız madencilere mi koymak gerekir, yoksa Büyük Britanya'nın bütün işçilerine mi?" "Ben buraya yalnız madenciler adına konuşmaya geldim." (n° 1636.) "Madencilerin çocuklarını diğer çocuklardan niçin ayırıyorsunuz?" "Çünkü bunlar kuralın dışında kalıyorlar." (n° 1638.) "Ne bakımdan?" "Fizik bakımından." (n° 1639.) "Bunlar için öğretim, diğerlerinden niçin daha fazla değerli olsun?" "Niçin daha fazla değerli olduğunu bilmem ama kuyulardaki aşırı yorgunluk nedeniyle burada çalışan çocukların kilise okullarında olsun, gündüz okullarında olsun, öğrenim görmeleri olanağı pek azdır." (n° 1640.) "Bu tür bir sorunu tek başına ele almak olanaksızdır, değil mi?" (n° 1644.) "Yeter sayıda okul var mı?" "Hayır." (n° 1646.) "Devlet eğer bütün çocukların okula gitmeleri zorunluluğunu koysaydı, çocukların gidebilecekleri kadar okul

bulunur muydu?" "Hayır ama, böyle bir durum ortaya çıksaydı okullar da ardından yapılırdı." (n° 1647.) "Çocukların bazıları hiç okuma yazma bilmiyorlar sanırım?" "Çoğu bilmez. Zaten büyüklerin de çoğu bilmez." (n° 705, 725.)

III. Kadınların çalıştırılması. — 1842 yılından beri kadınlar yeraltında çalıştırılmamakla birlikte, dışarda, kömür yüklenmesinde vb., küfelerin kanallara ve vagonlara çekilmesinde, ayıklanma işinde vb. çalıştırılmaktadırlar. Son üç dört yıl içinde sayıları epeyce artmıştır. (n° 1727.) Bunların çoğu maden işçilerinin karıları, kızları ve dullarıdır, yaşları 12 ile 50 ya da 60'a kadar uzanır. (n° 645, 1779.) "Maden işçilerinin, kadınların çalıştırılması konusundaki düşünceleri nedir?" "Genellikle bunu lânetliyorlar sanırım." (n° 648.) "Bunda ne sakınca görüyorlar acaba?" "Seksi alçalttığı için sanıyorum." (n° 649.) "Giyimlerinin bir özelliği var mı?" "Evet daha ziyade erkek gibi giyinirler, bana kalırsa bazan utanma duygusu diye bir şey kalmaz." "Sigara içerler mi?" "Bazıları içer." "Zannederim yaptıkları iş de çok pis bir iş?" "Evet çok pis." "Kararır ve yağlanırlar mı?" "Tıpkı ocaktakiler gibi kapkara olurlar. Bence çocuğu olan kadınlar (burada çocuğu olan pek çok kadın vardır), çocuklarına karşı ödevlerini yerine getiremezler." (n° 650-654, 701.) "Bu dul kadınların bir başka yerde burada kazandıkları kadar (haftada 8 ile 10 şilin arasında) kazanacak bir iş bulabileceklerini sanır mısınız?" "Bu konuda bir şey diyemem." (n° 709.) "Böyle olduğu halde gene de (ey taş yürekli adam!) bu kadınların burada hayatlarını kazanmalarına engel olmak ister misiniz?" "Evet isterim." (n° 710.) "Kadınların çalışması konusunda bölgedeki genel düşünce nedir?" "Bunun aşağılatıcı bir şey olduğudur; biz madenci olarak kadınlara, onları maden kuyularının çevresinde bulundurmayacak kadar saygı duyulmasını isteriz. İşin bir kısmı çok ağır; bu kızlardan bazıları günde 10 ton yük kaldırırlar." (n° 1715, 1717.) "Madenlerde çalışan kadınlar arasında ahlâk, fabrikada çalısanlara göre daha mı düşüktür?" "... kötülerin oranı, ... fabrikadaki kızlardan belki biraz fazladır." (n° 1237.) "Ama siz fabrikadaki ahlâk durumunu da tam yeterli görmüyorsunuz değil mi?" "Hayır." (n° 1733.) "Siz olsanız, kadınların fabrikalarda çalışmasını da yasaklar mıydınız?" "Hayır yasaklamazdım." (n° 1734.) "Peki niçin?" "Çünkü fabrikalardaki iş, kadınlar için daha haysiyetli de ondan." (n° 1735.) "Ama gene de ahlâkları için sakıncalı buluyorsunuz değil mi?" "Kömür ocaklarının çevresinde olduğu kadar değil; ama ben bunu toplumsal yönüyle ele alıyorum, yalnız ahlâk yönüyle değil. Kızlar üzerindeki toplumsal yönden aşağılanma son derece esef verici. Bu 400-

500 kız ilerde maden işçilerinin karısı olunca, erkek, bu yozlaşmadan büyük ıstırap çekiyor ve evlerini terkedip kendilerini içkiye veriyorlar." (n° 1736.) "Kadınların çalışmasını, kömür ocaklarında durdurduktan sonra, demir fabrikalarında da durdurmak gerekmez mi?" "Başka işyerleri adına konuşamam." (n° 1737.) "Demir işleriyle, kömür madenlerinde toprak üstünde çalışan kadınların durumları arasında bir fark var mıdır?" "Bu konuyu hiç kafamda evirip çevirmedim." (n° 1740.) "Bunları birbirinden ayıran belirli bir fark görüyor musunuz?" "Bunu hiç düşünmedim, ama evlere yaptığım ziyaretlerden biliyorum ki, bizim bölgemizde durum pek berbat..." (n° 1741.) "Kadınların çalışmasının onu alçalttığı her durumda, buna müdahale eder miydiniz?" "Bu zannederim şöyle zararlı oluyor: İngilizlerde en iyi duygular, ananın öğrettikleridir. " (n° 1750.) "Bu, aynı ölçüde, tarım alanındaki çalışmalara da uygulanır değil mi?" "Evet ama orada yalnız iki mevsim çalışılır, biz de ise yılın dört mevsiminde." (n° 1751.) "Çoğu zaman gece gündüz sırılsıklam su içersinde çalışıyorlar, gelişmeleri önleniyor, sağlıkları bozuluyor." "Bu konuyu belki de fazla incelemediniz?" "Gelip geçerken bütün bunları gözlerimle görüyorum ve kadınların ocak başlarında çalışmasına benzer bir durumu hiç bir yerde görmüyorum. Bu, erkek işi hem de kuvvetli bir erkeğin işi." (n° 1753, 1793, 1794.) "Sizin bu konudaki düşüncenize göre, kendilerini yükseltmek ve insanlaştırmak isteyen kadınların ellerinden tutulacağına, onlar aşağı itiliyorlar, öyle mi?" "Evet." (n° 1808.) Bu hileli sorular biraz daha devam ettikten sonra, bu burjuvaların, dullara, yoksul ailelere vb., duydukları "sempatinin" sırrı nihayet meydana çıkar. "Kömür madeni sahibi, çalışmaları gözetlemek için birisini tayin eder; bunun görevi, göze girebilmek için işleri en tasarruflu şekilde yürütmektir; bu kızlar 1 şilin ile 1 şilin 6 peni arasında değişen yevmiye ile çalışırlar, oysa erkek işçinin günlüğü 2 şilin 6 penidir." (n° 1816.)

IV. Ölüm nedeni soruşturması. — "Bölgenizde, ölüm nedeni soruşturmalarında kaza olduğu zaman, işçilerin, bu soruşturmalara güveni var mıdır?" "Hayır, yoktur." (n° 360.) "Niçin yoktur?" "Bunun başlıca nedeni, bu iş için genellikle seçilenlerin, madencilik ve benzeri işlerden hiç haberi olmayan kimseler olmasıdır." "İşçiler bu jürilere hiç çağrılmazlar mı?" "Bildiğim kadarıyla tanıklık dışında, hiç çağrılmazlar." "Bu jürilere genellikle çağrılanlar kimlerdir?" "Çoğu zaman çevredeki tüccarlar durumları gereği bazan bu müşterilerinin, iş sahiplerinin etkileri altında kalırlar. Bunlar, genellikle bilgi sahibi kimseler olmadığı gibi, karşılarına getirilen tanıkların dillerinden pek

bir şey anlamazlar, kullanılan terimleri vb. bilmezler." "Madenlerde çalışan kimselerden kurulacak jüri daha mı iyi olurdu dersiniz?" "Evet, kısmen onlar (işçiler) varılan yargının verilen ifadelerle ve kanıtlarla uygunluk halinde olmadığı düşüncesindeler." (n° 361, 364, 366, 368, 371, 375.) "Jüri üyelerinin en başta gelen amacı onun tarafsız olmasıdır, değil mi?" "Evet, öyle zannederim." "Çoğunluğu işçilerden kurulu bir jürinin tarafsız olabileceği düşüncesinde misiniz?" "Tarafsız hareket etmemeleri için hiç bir neden görmüyorum ... hem bunların madencilik konusunda daha sağlam bilgileri vardır." "İşçilerin, haksız şekilde ağır hükümlere varmak için bir eğilimleri olamaz mı dersiniz?" "Hayır hiç sanmam." (n° 378, 379, 380.)

V. Hileli tartılar ve ölçüler. — İşçiler, onbeş gün yerine ücretlerin haftalık olarak ödenmesini, küfelerin hacimlerinin değil ağırlıklarının dikkate alınmasını, hileli tartı kullanılmasına karşı korunmalarını istemektedirler. (n° 1071.) "Küfeler hileli olarak büyütüldüğü zaman, 14 gün önceden haber veren işçi işi bırakabilir değil mi?" "Öyle ama gideceği öteki yerde de aynı şeyle karşı karşıyadır." (n° 1071.) "Ama işçi haksızlığın yapıldığı her yerden ayrılabilir değil mi?" "Bu öyle yaygın ki, nereye giderse gitsin aynı şeyle karşılaşır." (n° 1072.) "14 gün önceden haber vererek işten ayrılabilir, değil mi?" "Evet." (n° 1073.) Ve gene de hallerinden memnun değiller!

VI. Madenlerin denetlenmesi. — İşçiler yalnız patlamaların yolaçtığı kayıplara uğramakla kalmazlar. (n° 234 vd.) "Adamlarımız, ocaklardaki havalandırmanın fena olmasından pek çok şikayet ediyorlar genellikle bu havalandırma o kadar kötü ki adeta nefes alınamıyor; uzun bir süre işte çalıştıktan sonra artık başka bir işte çalışamaz hale gelirler; madenin benim çalıştığım kısmında adamlar işi bırakıp evlerine gitmek zorunda kaldılar bunların bazıları, patlayıcı gaz olmayan yerlerdeki havalandırmanın berbatlığı yüzünden haftalarca işe gidemediler başlıca geliş gidiş dehlizlerinde genellikle bol hava var, ama insanların çalıştığı yerlere zahmet edip de hava götürülmemiş." "Peki, denetmene niçin başvurmuyorsunuz?" "Doğruyu söylemek gerekirse, çoğu insan bu konuda çekingen; denetmene başvurma sonucu işlerini kaybeden oldu." "Niçin; yani şikâyet ettiği için damgalandı mı?" "Evet." "Başka madenlerde iş bulmakta güçlükle mi karşılaşır?" "Evet." "Bölgelerinizdeki madenlerin, yasa hükümlerine uygunluğunu sağlamak için yeter derecede denetlendiği kanısında mısınız?" "Hayır, hiç denetlenmiyorlar denetmen bir defa ocağa inmişti, yedi yıl kadar önce. Benim bulunduğum bölgede yeter sayıda denetmen yok. Üç yüzden fazla ocağı denetlemek için 70 yaşını aşkın bir denetmenimiz var." "Denet-

men yardımcılarından oluşan bir sınıf bulunsun istiyorsunuz öyle mi?" "Evet." (n° 234, 241, 251, 254, 274, 275, 554, 276, 293.) "Hükümetin, işçilerden bilgi almaksızın, istediğiniz her şeyin yapılabilmesi için gerekli olan bir denetmenler ordusu kurması ve bunu devam ettirmesi olanağı var mıdır?" "Hayır, bunun neredeyse olanaksız bir şey olduğunu sanıyorum." ... "Denetmenlerin daha sık mı gelmesini istiyorsunuz?" "Evet, hem de çağırmadan gelmeliler." (n° 280, 277.) "Bu denetmenlerin maden ocaklarını daha sık denetlemesi ile, gerekli havalandırmayı sağlaması sorumluluğunun (!) ocak sahiplerinden alınıp hükümet memurlarına verilmesi sonucu ortaya çıkmış olmaz mı?" "Hayır, bence böyle bir şey olmaz, denetmenlerin yapacakları şey, zaten varolan yasa hükümlerinin yürürlüğe konulmasını sağlamaktır." (n° 285.) "Denetmen yardımcısı derken, daha az maaşlı ve şimdiki denetmenlerden daha alt kademede memurları mı kastediyorsunuz?" "Daha iyisi bulunabilirse niçin daha alt kademeden olsun?" (n° 294.) "Sadece daha fazla denetmen mi istiyorsunuz, yoksa denetmen olarak daha alt sınıftan memur mu?" "Etrafı dolaşan ve işlerin yolunda gidip gitmediğini denetleyen insan istiyoruz; yani kendi gölgesinden kormayan birisi." (n° 295.) "Daha alt sınıftan denetmen atanması isteğiniz yerine getirilse, böylece bilgi ve görgü vb. eksikliği tehlikesi ortaya çıkmaz mı?" "Hiç zannetmem, bu noktayı sanırım hükümet dikkate alır ve bu yere doğru-dürüst adam koyar." (n° 297.) Bu tür soruşturma en sonunda komite başkanının da sabrını taşırmış olmalı ki, şu görüşlerle konuşmayı keser: "Sizin istediğiniz, her halde, madende bütün ayrıntılara dikkat edebilecek tipte insanlar olmalı; bütün köşebucağa girip çıkacak ve gerçekleri görebilecek sonra bunları başdenetmene bildirecek ve o da bunları kendi bilimsel bilgisine göre değerlendirecektir, öyle mi?" (n° 298, 299.) "Bütün bu eski madenlerin havalandırılmaları büyük masraflara yolaçmaz mı?" "Evet masraf olur, ama aynı zamanda insan hayatı da korunmuş olur." (n° 531.) Bir maden işçisi, 1860 yasasının 17. bölümüne itiraz eder ve şöyle der: "Bugün eğer bir denetmen, madenin bir kısmının çalışmaya uygun olmadığını görürse, bunu maden sahibi ile içişleri bakanlığına bildirmek zorundadır. Bundan sonra, maden sahibine işi ele alması için 20 gün süre verilir; bu 20 günün sonunda maden sahibinin ocakta herhangi bir değişiklik yapmayı reddetme hakkı vardır, ve bunu, içişleri bakanlığına yazar ve aynı zamanda beş tane mühendisin adını verir; bakanlık, maden sahibinin adını verdiği bu beş mühendis arasından bir tanesini, zannedersem, arabulucu seçer ya da tayin eder; şimdi bu durumda, bize kalırsa, arabulucuyu zaten maden sahibi seçmiştir." (n° 581.) Ken-

disi de maden sahibi olan burjuva soruşturmacı da der ki: "Ama bu ... düpedüz spekülatif bir itiraz olmuyor mu?" (n° 586.) "Öyleyse sizin, maden mühendislerinin dürüstlükleri konusundaki kanınız pek de iyi değil." "Bu, kuşkusuz haksız ve insafsız bir yargı olur." (n° 588.) "Maden mühendisleri bir tür kamu görevlisi özelliği taşımıyorlar mı?" "Bu adamların kişisel karakterleri ile ilgili, bu gibi sorularınıza karşılık vermek istemiyorum. Yalnız, birçok hallerde gerçekten taraf tuttuklarına inanıyorum; insanların hayatları sözkonusu olduğu zaman, bu iş, onların ellerine bırakılmamalı." (n° 589.) Aynı burjuva şu soruyu sormaktan da utanmaz: "Bir patlama olunca, maden sahibinin kayba uğradığını düşünmüyor musunuz?" Nihayet, "Lancashire'daki siz işçiler, hükümetten yardım istemeksizin kendi çıkarlarınızı koruyamaz mısınız?" "Hayır." (n° 1042.)

1865 yılında Büyük Britanya'da 3.217 kömür madeni ve 12 tane denetmen vardı. Yorkshire'lı bir maden sahibi, bütün zamanlarını alan büro çalışmaları bir yana bırakılsa bile, bir denetmenin bir madeni ancak on yılda bir defa denetleyebileceğini hesaplamıştır (*Times*, 26 Ocak 1867). Son on yılda patlamaların hem sayı ve hem de şiddet yönünden gitgide yoğunlaşmasına (bazan 200-300 kişi kaybedilmektedir) şaşmamak gerekir. İşte bunlar, "özgür" kapitalist üretimin güzellikleridir!*

1872 tarihli yasa çok yetersiz olmakla birlikte, madenlerde çalışan çocukların iş-saatlerini düzenleyen ilk yasadır ve maden işçileri ile sahiplerini, kazalardan bir ölçüde sorumlu tutmaktadır.

Çocukların, gençlerin ve kadınların tarımda çalışmalarını incelemekle görevli 1867 tarihinde kurulan Krallık Komisyonu çok önemli raporlar yayımlamıştır. Fabrika yasalarında öngörülen ilkelerin değiştirilmiş bir şekilde tarıma da uygulanması için yapılan birkaç girişim, bugüne kadar tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Burada, benim dikkati çekmek istediğim nokta, bu ilkelerin genel uygulanması yönünde önünde durulmaz bir eğilimin varlığıdır.

Fabrika mevzuatının, işçi sınıfının hem kafasını ve hem de vücudunu korumak amacıyla bütün işkollarına uygulanması kaçınılmaz hale gelirken, öte yandan da, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu gelişme, sayısız tek başına küçük sanayilerin, büyük ölçüde yürütülen birkaç birleştirilmiş sanayie dönüşmesini hızlandırmakta ve böylece de sermayenin yoğunlaşmasını ve fabrika sisteminin tam egemenliğini çabuklaştırmaktadır. Bu durum, sermayenin egemenliğinin kısmen arkalarında saklı bulunduğu, hem eski ve hem de geçiş

* Bu cümle İngilizce metne, 4. Almanca baskı uyarınca eklenmiştir. —ed.

şekillerini ortadan kaldırmakta ve bunların yerine sermayenin doğrudan doğruya ve açık egemenliğini koymaktadır; ama böylece de, bu egemenliğe karşı direnmeyi de genelleştirmiştir. Ayrıca, her bireysel işyerinde, birliği, düzeni, intizamı ve tasarrufu zorunlu hale getirirken, bir yandan da, işgününün sınırlandırılması ve düzenlenmesinin sonucu olarak, teknik gelişmelerin kazandığı büyük hız, kapitalist üretimin yol açtığı anarşi ve yıkımları artırmış, iş yoğunluğunun ve makinenin işçiyle olan rekabetini şiddetlendirmiştir. Küçük işletmeler ile ev sanayilerini ortadan kaldırmakla, "fazla nüfusun" son sığınağını da yıkmış oluyor ve onunla birlikte tüm toplumsal mekanizmanın geriye kalan tek emniyet supabını da yokediyordu. Maddî koşulları olgunlaştırmak ve üretim sürecini toplumsal bir ölçüye ulaştırmakla, kapitalist üretim biçiminin çelişkilerini ve zıtlıklarını da olgunlaştırıyor ve böylece, yeni bir toplumun kurulması için gerekli öğelerin yanısıra, eski toplumu yıkacak kuvvetleri de sağlıyordu.[241]

[241] Kooperatif fabrikalar ve mağazaların babası olan ve ama daha önce de belirtildiği gibi, bu birbirinden bağımsız dönüşüm unsurlarının önemleri konusunda, izleyicilerinin hayallerini hiç bir şekilde paylaşmayan Robert Owen, yalnız fabrika sistemini denemelerinin biricik temeli yapmakla kalmamış, bu sistemin, toplumsal devrimin çıkış noktası olduğunu da ilân etmiştir. Leyden Üniversitesi ekonomi politik profesörü Herr Vissering, vülger ekonominin bütün yavanlıklarının tekrarlandığı, *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, 1860-62, adlı yapıtında, elzanaatlarını, fabrika sistemine karşı kuvvetle desteklemekle, bu düşünceye katılmadığı izlenimini vermektedir. [*4. Almanca baskıya ek.* — İngiliz yasa koyucusunun, Fabrika Yasaları, Fabrika Yasalarının Kapsamının Genişletilmesi Yasası ve İşyeri Yasasının birbiriyle karşıt hükümleri ile yarattığı, "karmakarışık ve birbirleriyle çelişen uygulamalar içersinde" (s. 314 [bu baskıda s. 323]) nihayet dayanılmaz bir hal aldı ve böylece bu konudaki bütün mevzuat, 1878 tarihli fabrika ve işyeri yasasında birleştirildi. Şimdi yürürlükte bulunan bu İngiliz sanayi yasasının burada ayrıntılı bir eleştirisinin yapılması kuşkusuz olanaksızdır. Aşağıdaki açıklamalarla yetinilecektir. Yasanın kapsamı: (1) *Tekstil fabrikaları.* Burada her şey aşağı yukarı aynı kalıyor: on yaşından büyük çocuklar günde 5,5 saat ya da cumartesi tatil yapmak üzere 6 saat çalışabilirler; gençlerle çocuklar, 5 gün 10 saat, cumartesi günleri en fazla 6,5 saat çalışacaklar. — (2) *Tekstil dışındaki fabrikalar.* Burada yönetmelikler, 1 numaradakilere şimdiye kadar olduğundan daha fazla yaklaştırılmışlar, ama hâlâ kapitalistler lehine birkaç istisna bulunduğu gibi, bunlar, bazı hallerde içişleri bakanının özel izniyle uzatılabilecektir. — (3) *Atelyeler,* hemen hemen daha önceki yasadaki gibi tanımlanmıştır; buralarda çalıştırılan çocuklar, gençler ve kadınlar yönünden durum aşağı yukarı tekstil dışındaki fabrikalar gibidir, ama koşullar, ayrıntılarda daha da elverişli hale getirilmiştir. — (4) Çocuklar, gençler ve kadınların çalıştırılmayıp sadece her iki cinsiyetten 18 yaşından büyük kimselerin çalıştırıldığı *atelyelerde* bu işçiler için daha uygun koşullar getirilmiştir. — (5) Ailenin barındığı yerlerde yalnız aile üyelerinin çalıştıkları tipte *aile atelyeleri:* daha

Modern sanayiin tarımda ve tarım üreticilerinin toplumsal ilişkilerinde yol açtığı devrim daha sonra incelenecektir. Biz, burada, sadece, sezgi yoluyla, birkaç sonuca değinmekle yetineceğiz. Makinenin tarımda kullanılması çoğu zaman, fabrika işçileri üzerindeki zararlı fizik etkileri göstermemekle birlikte, onun bu alana girişi, daha sonra ayrıntıları ile göreceğimiz gibi, işçilerin buradaki bollaşmasını çok daha fazla yoğunlaştırmakta ve daha az direnme ile karşılaşmaktadır. Örneğin, Cambridge ve Suffolk bölgelerinde, son yirmi yıl içerisinde (1868'e kadar) işlenen toprakların alanı çok genişlediği halde, aynı dönemde, tarım nüfusunda yalnız nispî değil mutlak bir azalma olmuştur. Birleşik Devletler'de tarım makinesi, henüz fiilen tarım işçilerinin yerini almış değildir; yani çiftçilerin daha geniş alanları işlemesine yardımcı olmakta, ama çalıştırılan tarım işçilerini henüz fiilen işlerinden etmemektedir. 1861 yılında, İngiltere ile Gal'de tarım makinelerinin yapımında çalışan insan sayısı 1.034 idi, oysa bu makineler ile buharlı makinelerin kullanılmasında çalışan tarım işçilerinin sayısı 1.205'i geçiyordu.

Modern sanayi, tarım alanında, diğer alanlardan daha fazla devrimci bir etki yapmaktadır ve bu nedenle de, eski toplumun kalesi olan köylüyü yokederek yerine ücretli işçiyi koymaktadır. Böylece, toplumsal değişme isteği ve uzlaşmaz sınıf karşıtlıkları, kırsal bölgelerde de kentlerdeki düzeye yükselmiştir. Bilimsel olmayan eski usul tarım yöntemlerinin yerini bilimsel yöntemler almıştır. Kapitalist üretim, tarım ile manüfaktürü çocukluk çağlarında bir arada tutan eski birlik bağını kopartıp atmıştır. Ama aynı zamanda, gelecekteki daha üst düzeydeki bir sentezin maddî koşullarını yaratır, yani tarım ile sanayiin geçici bir süre devam eden ayrılıkları sırasında

esnek hükümlerle birlikte, denetmenin, bakanlık ya da mahkemenin özel izni olmadan, aynı zamanda barınma amaçları için kullanılmayan odalara girebilme kaydı konmuş; ve nihayet, ailenin hasır ören, dantela ören ve eldiven yapan üyelerine sınırsız serbestlik tanınmıştır. Bu yasa bütün kusurlarına karşın, 23 Mart 1877 tarihli İsviçre Federal Fabrika Yasası ile birlikte, bu alanda gene de en iyi mevzuattır. Bunun, sözü edilen İsviçre federal yasası ile karşılaştırılması çok ilginçtir, çünkü böylece, iki yasa yapma yönteminin iyi ve kötü yönleri açıkca ortaya çıkıyor: durum gerektiğinde müdahalede bulunan İngiliz "tarihsel" yöntemi ile, Fransız devriminin gelenekleri üzerine kurulan ve daha fazla genellemeler yapan kıta Avrupası yöntemi. Ne yazık ki, denetleme personelinin yeter sayıda olmaması nedeniyle, İngiliz yasası, atelyelere uygulanması yönünden hâlâ büyük ölçüde boş söz olarak kalmıştır. — *F.E.*]

kazandıkları daha yetkin biçimlere dayanan birliğini. Kapitalist üretim, nüfusu büyük merkezlerde toplayarak, kent nüfusuna gittikçe artan bir ağırlık kazandırırken, bir yandan toplumun tarihî hareket ettirici gücünü yoğunlaştırdığı gibi, öte yandan da, insan ile toprak arasındaki madde dolaşımını bozar, yani insanın yiyecek ve giyecek olarak tükettiği öğelerin toprağa tekrar dönüşünü engelleyerek toprağın verimliliğinin sürekli olması için gerekli koşulları bozmuş olur. Böylece aynı anda, hem kentli işçinin sağlığını ve hem kır işçisinin zihnî hayatını tahrip eder.[242] Doğada maddenin bu şekildeki dolaşımının devamı için kendiliğinden gelişen koşulları bozmakla birlikte, bunun bir sistem, toplumsal üretimi düzenleyen bir yasa olarak, ve insan soyunun tam gelişmesine uygun bir biçim altında yeniden kurulmasını zorunlu kılar. Manüfaktürde olduğu gibi tarımda da üretimin, sermayenin etkisi altında kapitalist bir biçime dönüşmesi, aynı zamanda, üreticinin ölümü demektir; iş aracı, işçinin köleleştirilmesi, sömürülmesi ve yoksullaştırılması için bir araç haline gelir; iş süreçlerinin toplumsal bileşimi ve yapısı, işçinin bireysel canlılığını, özgürlüğünü ve bağımsızlığını ezmenin örgütlü bir şekline dönüştürülür. Kır işçilerinin geniş bölgeler üzerinde dağılmaları bunların direnme güçlerini kırdığı halde, kent işçilerinin yoğunlaşmaları bu gücü artırır. Kent sanayilerinde olduğu gibi modern tarımda da, emeğin üretkenliğindeki artış ve harekete geçirilen emek kitlesi, bizzat işgücünün israfı ve kemirilip tüketilmesi pahasına olur. Üstelik, kapitalist tarımdaki her gelişme yalnız işçiyi soyma sanatında değil, toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman için toprağın verimliliğinin artmasındaki her ilerleme, aynı zamanda, bu sonsuz verimlilik kaynağının mahvedilmesine doğru bir ilerlemedir. Bir ülkenin, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nin, kalkınmasına modern sanayi ile başlatılması ölçüsünde bu tahrip sürecinin hızı da artar.[243] Kapitalist üretim, bu nedenle, teknolojiyi geliştirir

[242] "Siz halkı iki düşman kampa bölüyorsunuz: kaba ve görgüsüz köylüler ile hadım edilmiş cüceler. Hey tanrım! Tarımsal ve ticarî çıkarlar için ikiye bölünmüş bir ulus, gene de kendine akıllı diyor; üstelik, yalnız böyle olmasına karşın değil, bu canavarca ve doğa-dışı bölünme sonucu, kendisini, aydın ve uygar sayıyor." (David Urquhart, *l.c.*, s. 119.) Bu alıntı, bir ve aynı zamanda bu tür eleştirinin güçlü ve zayıf yanını ortaya koyuyor; bugünü yargılamayı ve mahkûm etmeyi biliyor da, onu nasıl kavrayacağını bilemiyor.

[243] Bkz: Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*, 7. Auflage, 1862, ve özellikle birinci ciltte, *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus*. Modern tarımın olumsuz, yani yıkıcı yanını, doğabilimi açısından geliştirmiş olması, Liebig'in ölümsüz hizmetlerinden birisidir. Ayrı-

ve ancak bütün zenginliğin asıl kaynağını, yani toprak ve işçiyi kurutarak çeşitli süreçleri toplumsal bir bütün içinde bileştirir.

ca, tarım tarihi özeti de, büyük hataları olmakla birlikte, bazı konulara ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, aşağıdaki gibi gelişigüzel iddialarda bulunması üzülecek bir şeydir: "Daha fazla ufalanma ve daha sık sürülmeyle, gözenekli toprağın içerisinde hava dolaşımına yardım edilmiş olur; havanın faaliyetleri ile temas eden yüzéyi artar ve yenilenir, ama şurası da kolaylıkla görülebilir ki, toprağın verimindeki artış üzerinde harcanan emekle orantılı olmaz, bu artış çok daha küçük orandadır. Bu yasa" diyor Liebig, "ilk defa John Stuart Mill tarafından, *Principles of Pol. Econ.* adlı yapıtının I. cildinin 17. sayfasında şöyle ifade edilmiştir: "Toprağın ürünü, diğer koşullar aynı kalmak üzere, çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışa oranla azalan bir oranda artar, [Mill burada, rikardocu okulun öne sürdüğü yasayı yanlış şekilde tekrarlıyor, çünkü, 'çalıştırılan işçi sayısındaki azalma', İngiltere'de tarımın ilerlemesi ile aynı hızda gittiği için İngiltere'de keşfedilen ve oraya uygulanan bu yasa, en azından bu ülkeye uygulanamaz] 'diyen yasa, tarımın evrensel yasasıdır'." Bu çok dikkate değer bir şeydir, çünkü Mill, bu yasanın nedeninden habersizdir." (Liebig, *l.c.*, Bd. I., s. 143 ve not.) Liebig'in, "emek" sözcüğünü yanlış yorumlaması ve bu sözcüğü, ekonomi politiğin anladığından büsbütün farklı bir biçimde anlaması bir yana, ilk defa A. Smith'in zamanında James Anderson tarafından yayınlanan ve 19. yüzyılın başına kadar çeşitli yapıtlarda tekrarlanan bir teoriyi, Bay John Stuart Mill'e maletmesi "çok dikkate değer" bir olaydır; bu teoriyi aşırma üstadı Malthus da (nüfus teorisi, baştan başa utanmazca bir aşırmadır) 1815'te kendisine maletmişti. Anderson ile aynı zamanda ve ondan bağımsız olarak West tarafından geliştirilen bu teori, 1817 yılında Ricardo tarafından genel değer teorisine bağlanmış ve o andan itibaren bütün dünyada Ricardo'nun teorisi diye tanınmış ve 1820 yılında John Stuart Mill'in babası James Mill tarafından vülgarize edilmişti; ve nihayet her okul çocuğunun bildiği orta-malı bir dogma haline gelen bu teoriyi, John Stuart Mill ile diğerleri tekrarlamışlardı. John Stuart Mill'in, her halükârda "dikkate değer" otoritesini neredeyse bütünüyle böylesine *quid-pro-quos*'lara [yanlış anlamlara —*ç*.] borçlu olduğu da, yadsınılamaz bir gerçektir.

BEŞİNCİ KISIM

MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

ONALTINCI BÖLÜM

MUTLAK VE NİSPÎ ARTI-DEĞER

İŞ-SÜRECİNİ, soyut, tarihsel biçimlerinden bağımsız, insan ile doğa arasındaki bir süreç olarak incelemeye başladık (bkz: Yedinci Bölüm). Orada (s. 207) şöyle demiştik: "Eğer sürecin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçların, hem de iş konusunun üretim araçları olduğu, ve işin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür." Ve aynı sayfada 7 nolu dipnotta şunu ekledik: "Üretken emeğin ne olduğunu yalnız iş-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem hiç bir zaman, kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz." Şimdi bu konuyu daha geniş şekilde inceleyeceğiz.

İş-süreci tamamen bireysel olduğu sürece, bir ve aynı işçi, sonradan ayrılacak olan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesneleri kendi yaşaması için elde ederse, onu yalnız kendisi denetliyor demektir. Daha sonra başkalarının denetimi altına gi-

rer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Vücutta baş ile elin birbirlerine bağlı olmaları gibi, iş-süreci de elin işini kafanın işi ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin dolaysız ürünü olmaktan çıkar ve, kolektif işçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, iş konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir işçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. İş-sürecinin bu ortaklaşa niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken işçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif işçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir. Üretken emeğin yukarıda verilen ilk tanımı, yani maddî nesnelerin üretiminin asıl mahiyetinden çıkartılan tanımı, bütünüyle alındığında, kolektif işçi için de hâlâ doğrudur, ama onu oluşturan üyeler teker teker alındığında artık geçerliğini yitirir.

Bununla birlikte, öte yandan, bizim üretken emek kavramımızda bir daralma oluyor. Kapitalist üretim, aslında meta üretimi değil, artı-değer üretimidir. İşçi, kendisi için değil, sermaye için üretir. Bu nedenle, artık sadece üretmesi yetmez, artı-değer üretmesi de zorunludur. Şimdi artık, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan işçi, ancak üretken işçidir. Maddî nesneler üretiminin dışında kalan bir alandan örnek alırsak, bir öğretmen, öğrencilerin kafaları üzerinde emek harcamasının yanısıra eğer okul sahibini zenginleştirmek için de eşek gibi çalışıyorsa, üretken bir işçi sayılır. Okul sahibinin, sermayesini, sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırmış olması hiç bir şeyi değiştirmez. Demek oluyor ki, üretken işçi kavramı, sadece, iş ile yararlı etki arasındaki, emek ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artı-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor. Bu nedenle, üretken işçi olmak talih değil talihsizlik eseridir. Teori tarihinin ele alınacağı IV. Kitapta [Dördüncü Ciltte -ç.] klasik ekonomi politikçilerin artı-değer üretimini, her zaman için, üretken işçinin ayırdedici niteliği haline getirdikleri açıkça görülecektir. Bu nedenle de, bunların üretken işçi tanımı, artı-değerin mahiyeti üzerindeki düşünceleri ile birlikte değişir. Fizyokratlar yalnız tarımsal alanda harcanan emeğin üretken olduğunda ısrar

ederler, çünkü onlara göre yalnız bu emek, artı-değer sağlar. Böyle söylemelerinin nedeni de, onlar için artı-değerin ancak rant biçiminde varolmasıdır.

İşgününün işçinin kendi işgücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artı-emeğe sermaye tarafından elkonulması, işte bu, mutlak artı-değer üretimidir. Kapitalist sistemin genel dayanağını ve nispî artı-değer üretiminin çıkış noktasını bu teşkil eder. *Nispî artı-değer üretimi*, işgününün, gerekli-emek ve artı-emek diye zaten iki kısma bölünmüş olduğunu öngörür. Artı-emeği uzatmak için gerekli-emek, ücretin eşdeğerini daha kısa zamanda üretmeyi sağlayan yöntemlerle kısaltılır. Mutlak artı-değer üretimi, tamamen işgününün uzunluğuna bağlıdır; oysa nispî artı-değer üretimi, işin teknik sürecini ve toplumun bileşimini kökünden değiştirir. Bu nedenle o, kendisine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, emeğin şeklen sermayenin egemenliği altına girmesiyle sağlanan temel üzerinde kendiliğinden doğup gelişen özgül bir üretim biçimini, yani kapitalist üretim biçimini öngörür. Bu gelişme sırasında, emeğin sermayeye bu biçimsel bağımlılığı, yerini, zamanla gerçek bağımlılığa bırakır.

Artı-emeğin üreticiden doğrudan doğruya ve zorla alınmadığı ve üreticinin kendisinin de henüz sermayenin biçimsel boyunduruğu altına girmediği bazı ara biçimlere, burada değinilmekle yetinilecektir. Bu gibi biçimlerde, sermaye, henüz iş-sürecini doğrudan doğruya denetimi altına almış değildir. Elzanaatları ile tarımı eski geleneksel biçimi ile sürdüren bağımsız üreticilerin yanıbaşında, bunların üzerinde asalaklar gibi beslenen tefeci ya da tüccar, tefeci sermayesi ya da tüccar sermayesi vardır. Bir toplumda bu tür sömürünün egemen oluşu halinde, kapitalist üretim biçimine burada yer olmaz; ne var ki, bu üretim biçimine, tıpkı ortaçağın sonlarında olduğu gibi, geçici bir biçim olarak hizmet edebilir. Nihayet, modern "ev sanayiinde" gösterildiği gibi, modern sanayiin arka planında, bazı ara biçimler tamamen değişik görünüşler altında yer yer ortaya çıkabilirler.

Bir yandan, mutlak artı-değer üretilmesi için, emeğin sermayeye sadece şekil olarak tâbi olmasının, örneğin daha önce kendi hesabına ya da bir ustanın yanında çırak olarak çalışan elzanaatçılarının, bir kapitalistin doğrudan denetimi altında ücretli işçi haline gelmesinin yettiğini, öte yandan da, nispî artı-değer üretme yöntemlerinin aynı zamanda mutlak artı-değer üretme yöntemleri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu kadarla da kalmıyor, işgününün ölçüsüz derecede uzatılması modern sanayie özgü bir ürün olarak

ortaya çıkıyor. Genel deyişle, özgül kapitalist üretim biçimi, bütün bir üretim koluna, ve daha da öteye, bütün önemli üretim kollarına egemen hale gelir gelmez, sırf bir nispî artı-değer üretme aracı olmaktan çıkar. O zaman, genel ve toplumsal olarak, egemen üretim biçimi halini alır. Nispî artı-değer üretmenin özel bir yöntemi olarak etkinliğini, ancak, ilkin, daha önce sadece şeklen sermayenin egemenliği altında olan sanayi kollarını ele geçirdiği, yani yayıldığı ölçüde; ikinci olarak, ele geçirdiği sanayilerin üretim yöntemlerindeki değişiklikler yoluyla devrim yapmaya devam ettiği ölçüde koruyabilir.

Bir açıdan, mutlak ve nispî artı-değer arasındaki herhangi bir ayrım, hayalî gibi görünür. Nispî artı-değer, işgününü, işçinin kendisinin varolması için gerekli-emek süresinin ötesinde mutlak uzatılmasına zorladığı için mutlaktır. Mutlak artı-değer ise, emeğin üretkenliğinde, gerekli-emek süresini, işgününün ancak bir kısmını teşkil edecek şekilde bir gelişme olmasını şart koştuğu için nispîdir. Ama artı-değerin hareket şeklini dikkate aldığımızda, bu özdeşlik görüntüsü kaybolur. Kapitalist üretim biçimi bir defa kurulup genelleşti mi, artı-değer oranında bir yükselmenin sözkonusu olduğu hallerde, mutlak ve nispî artı-değer arasındaki fark kendisini belli eder. İşgücüne değerinin ödendiğini varsayarsak, şu seçenekle karşı karşıya geliriz: emeğin üretkenliği ile normal yoğunluğu belirli ise, artı-değer oranı, ancak, işgününün fiilen uzatılmasıyla yükseltilebilir; öte yandan, işgününün uzunluğu belli ise, bu yükseliş, ancak, işgününü oluşturan kısımların, yani gerekli-emek ile artı-emeğin nispî büyüklüklerinde bir değişiklik yapmakla sağlanabilir; burada, eğer ücretler, işgücünün değerinin altına düşmüyorsa, ya emeğin üretkenliğinde, ya da yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir.

Eğer işçi, bütün zamanını, kendisi ve soyu için gerekli yaşama araçlarının üretimine vermek isterse, başkaları için bedavadan çalışacak zamanı kalmaz. Emeği belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, kullanabileceği böyle bir fazla zaman olmaz; böyle fazladan bir zaman olmayınca da, ne artı-emek olur, ve bu nedenle de ne de kapitalistler, köle sahipleri, feodal beyler, tek sözcükle, büyük mülk sahipleri sınıfı.[1]

Böylece, artı-değerin doğal bir temele dayandığı söylenebilir;

[1] "Patron-kapitalistlerin ayrı bir sınıf olarak varoluşları, emeğin üretkenliğine bağlıdır." (Ramsay, *l.c.*, s. 206.) "Eğer her insanın emeği ancak kendi yiyeceğini üretmeye yetecek kadar olsaydı, mülkiyet diye bir şey olmazdı." (Ravenstone, *l.c.*, s. 14, 15.)

ancak bu, bir kimsenin kendi varlığı için gerekli işi kendi sırtından atıp bir başkasının sırtına yüklemesini mutlak şekilde önleyecek doğal bir engelin bulunmadığı şeklinde çok genel bir anlamda alınmalıdır; tıpkı, örneğin, bir insanı diğer bir insanın etini yemekten alakoyacak aşılamaz doğal engellerin bulunmaması gibi.[2] Emeğin üretkenliğinin tarih içindeki bu gelişmesiyle, bazan yapıldığı gibi, hiç bir mistik düşünce arasında bir bağ kurulmaması gerekir. Ancak insanların, kendilerini hayvanların bulunduğu düzeyin üzerine çıkartmalarından ve böylece de emeklerinin bir ölçüde toplumsallaşmasından sonradır ki, birinin artı-emeğinin, bir diğerinin varlık koşulu olduğu durumlar ortaya çıkmıştır. Uygarlığın şafağında, emeğin kazandığı üretkenlik azdır, ama, aynı şekilde, gereksinmelerini karşılama araçları tarafından ve onlarla birlikte gelişen gereksinmeleri de azdır. Ayrıca, bu ilk dönemde, toplumun, başkalarının emeğiyle yaşayan kesimi, doğrudan doğruya üretici olan kitle ile karşılaştırıldığında, son derece küçüktür. Emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte toplumdaki bu küçük kesim de, hem mutlak ve hem de nispî olarak artmıştır.[3] Bundan başka, sermaye, beraberinde getirdiği ilişkilerle birlikte, uzun bir gelişme sürecinin ürünü olan ekonomik bir topraktan doğar. Sermayenin temeli ve çıkış noktası hizmetini gören emeğin üretkenliği, doğanın değil, binlerce yılı kucaklayan bir tarihin armağanıdır.

Toplumsal üretimin az ya da çok gelişmiş şekli bir yana, emeğin üretkenliği fizik koşullarla da engellenir. Bütün bunlar, insanın kendi yapısı (ırk vb.) ile doğal çevresine bağlanabilir. Dış fizik koşullar iki büyük ekonomik sınıfa ayırılırlar, (1) yaşama araçlarındaki doğal zenginlik, yani verimli topraklar, balık dolu sular vb.; ve (2) çağlayanlar, ulaşıma elverişli nehirler, kereste, maden, kömür vb. gibi iş araçları şeklinde doğal zenginlik. Uygarlığın şafağında ağır basan birinci sınıf doğa zenginliğidir, daha yüksek gelişme aşamasında ise ikinci sınıf. Örneğin, İngiltere ile Hindistan, ya da eski çağlarda, Atina ve Korent ile Karadeniz kıyıları karşılaştırılabilir.

Karşılanmaları zorunlu doğal gereksinmelerin sayısı ne kadar az, toprağın verimliliği ile iklimin elverişliliği ne kadar fazla olursa, üreticinin yaşaması ve devamı için gerekli-emek süresi de o

[2] Son hesaplara göre, yeryüzünün keşfedilmiş kısımlarında hâlâ en 4.000.000 yamyam vardır.

[3] "Amerika'da vahşî kızılderililer arasında, hemen hemen her şey işçinindir; yüzün 99 kısmı emeğin hesabına yazılır. İngiltere'de işçi, belki üçte iki bile alamaz." (*The Advantages of the East India Trade*, &c., s. 73.)

kadar kısa olur. Bu yüzden de, emeğinin, başkaları için harcayabileceği kısmı, kendisi için harcadığı kısımdan o kadar büyük olabilir. Diodorus, çok önceleri, eski Mısırlılar ile ilgili olarak buna işaret etmişti: "Çocuklarını yetiştirmek için katlandıkları zahmet ve masraf inanılmayacak kadar az. Onlar, çocuklar için el altındaki en basit şeyleri pişiriyorlar; bunlara ayrıca papirus sapının ateşte kızartılabilecek alt kısımlarını veriyorlar; bataklık bitkilerinin kök ve saplarını, çiğ, haşlanmış ya da kızartılmış olarak yediriyorlar. Hava o kadar yumuşak ki, çocukların çoğu ayakkabısız ve çıplak dolaşıyorlar. Böylece çocuklar büyüyünceye kadar, babalarına yirmi drahmiden fazlaya mal olmuyor. Mısır nüfusunun bu kadar fazla olmasının başlıca nedeni bu olduğu gibi, bu denli büyük eserlerin yaratılmasının da nedeni budur."[4] Ne var ki, eski Mısır'ın dev yapıları, nüfusun çokluğundan çok, bunun serbestçe kullanılabilecek kısmının büyüklüğü sayesinde gerçekleştirilmiştir. Tıpkı tek başına bir işçinin, gerekli-emek süresi ne kadar kısa olursa, o derece fazla artı-emek sağlayabilmesi gibi, çalışan nüfus için de aynı şey söylenebilir. Bu nüfusun, zorunlu tüketim maddelerinin üretilmesi için gerekli olan kısmı ne kadar az olursa, başka işlere ayrılabilecek kısmı da o kadar fazla olur.

Kapitalist üretim bir defa varsayılınca, diğer koşullar aynı kalmak üzere ve işgününün uzunluğu belli olduğuna göre artı-emek miktarı, emeğin fizik koşullarına, özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir. Ama bu, hiç bir zaman, en verimli toprağın, kapitalist üretim biçiminin gelişmesi için en uygun ortam olduğu anlamına gelmez. Bu üretim biçimi, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır. Doğa, çok cömert olduğu yerlerde, "yürüme dönemindeki çocuk gibi insanı elinden tutar". Doğa, insana, kendisini geliştirmesi için herhangi bir zorunluluk yüklemez.[5] Sermayenin anayurdu, bol bitki örtüsü ile örtülü tropik bölgeler değil,

[4] Diodorus, *l.c.*, L. I., ch. 80.

[5] "İlk [doğal servet] son derece soylu ve kârlı olduğu için, insanları, umursamaz, mağrur yapar ve her türlü aşırılıklara götürür; oysa ikincisi, dikkatli olmaya, bilgiye, sanata ve politikaya zorlar." (*England's Treasure by Foreign Trade is the Rule of our Treasure, Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun,* London 1669, s. 181, 182.) "Bir halk topluluğu için, üzerinde beslenme ve giyinme gereksinmelerinin büyük ölçüde kendiliğinden karşılandığı ve iklimin giyinme ve barınma için pek az şey yapılmasına gerek gösterdiği ya da izin verdiği bir toprak parçasına bırakılmış olmaktan daha büyük bir lânet düşünemiyorum ... bunun karşıtı olan aşırı bir durum da olabilir. Emek harcanmasıyla üzerinde herhangi bir şey üretilemeyen bir toprak, emek harcan-

ılımlı bölgelerdir. Toprağın sadece verimliliği değil, özelliklerindeki farklılık, doğal ürünlerindeki çeşitlilik, mevsimlerdeki değişiklik, toplumsal işbölümünün fiziksel temelini teşkil eder ve, doğal çevresindeki bu değişiklikler, insanı, gereksinmelerini, yeteneklerini, iş araçlarını, çalışma biçimlerini çeşitlendirip çoğaltmaya iter. İnsan eliyle doğal bir kuvveti toplumun denetimi altına alma ve onu tutumlu bir şekilde kullanma, geniş ölçüde bu güce sahip ya da egemen olma zorunluluğudur ki, sanayi tarihinde ilk en kesin rolü oynamıştır. Mısır, Lombardiya, Hollanda veya Hindistan ve İran'daki sulama işleri bunun örnekleridir;[6] buralarda insan eliyle açılan kanallarla yapılan sulama, sadece toprak için vazgeçilmez suyu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, yamaçlardan sürekleyip getirdiği yararlı mineralleri de ona katar. İspanya ile Sicilya'da, Arap egemenliği sırasında, sanayi alanında gelişmenin sırrı, onların kurmuş oldukları sulama tesisleridir.[7]

Uygun doğal koşullar, bize sadece bir olanak sağlar; yoksa, ne artı-emeği ne de dolayısıyla artı-değeri ve artı-ürünü hazır durumda bize vermez. Emeğin doğal koşullarındaki farkın sonucu, aynı miktarda emeğin farklı ülkelerde farklı büyüklükteki gereksinme kitlesini[8] karşılamasında ve dolayısıyla, diğer bakımlardan benzer

maksızın bol ürün veren toprak kadar kötüdür." (*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, Lond. 1767, s. 10.)

[6] Nil'in yükselip alçalmasını önceden hesaplama zorunluluğu, Mısır astronomisini yarattı ve bununla birlikte rahipler, tarımın yöneticisi olarak egemen oldular. "*Le solstice est le moment de l'année où commence la crue du Nil, et celui que les Egyptiens ont dû observer avec le plus d'attention. C'était cette année tropique qu'il leur importait de marquer pour se diriger dans leurs opérations agricoles. Ils durent donc chercher dans le ciel un signe apparent de son retour.*" ["Gün dönümü, yılın, Nil'in kabarmasının başladığı ve Mısırlıların çok büyük bir dikkatle gözlemleme zorunda kaldıkları ânıdır. Tarım işlerinde kendilerini yönetmek için belirlenmesi önemli olan, işte bu tropik yıldı. Bu nedenle, gökte, onun dönüşünü gösteren bir işaret arama zorunda kaldılar."] (Cuvier, *Discours sur les révolutions du globe*, ed. Hœfer, Paris 1863, s. 141.)

[7] Hindistan'da devletin, küçük ve birbiriyle ilişkisiz üretim birimleri üzerindeki kudretinin maddî temellerinden birisi, suların kullanılmasının düzenlenmesi idi. Hindistan'ın müslüman yöneticileri, bunu, kendilerinin yerine geçen İngilizlerden daha iyi anlamışlardı. Bengal eyaletinin Orissa bölgesinde bir milyondan fazla Hintlinin hayatına malolan 1866 kıtlığını hatırlamak bu konuda yeterlidir.

[8] Yeryüzünde, aynı emek miktarıyla, aynı sayıdaki zorunlu tüketim maddelerini aynı bollukta sağlayan iki ülke yoktur. İnsanların gereksinmeleri, yaşadıkları ülke ikliminin sertliği ya da sıcaklığı ile artar ya da eksilir; bu nedenle, çeşitli ülkelerde yaşayan insanların zorunlu olarak yürütmek durumun-

olan koşullar altında gerekli-emek süresinin farklı olmasında görülür. Bu koşullar artı-emeği sadece doğal sınırlar olarak etkiler, yani emeğin başkaları için harcanmaya başlanabileceği noktanın belirlenmesinde rol oynarlar. Sanayideki ilerlemelerle orantılı olarak, bu doğal sınırlar geriler. İşçinin kendi hayatını kazanması için çalışma hakkını, karşılığında artı-emek ödeyerek satınaldığı bizim Batı Avrupa toplumumuzda, artı-ürün sağlamanın insan emeğinin özünde bulunan bir nitelik olduğu fikri kolayca kök salabilir.[9] Ama, örneğin, ormanlarında sago ağacının kendiliğinden yetiştiği Asya Takımadalarının doğusundaki adalarda yaşayan bir yerliyi düşünelim. "Ağaç üzerinde bir delik açarak özsuyun olgunlaştığını anlayan yerliler, ağacı gövdesinden keserek birkaç parçaya ayırırlar; özsü çıkartılır, suyla karıştırılır ve süzülür: artık nişasta olarak kullanılmaya hazır demektir. Bir ağaç, genel olarak, 300 libre ve bazan da 500, 600 libre nişasta verir. Orada insanlar ormana gidip, yiyecekleri ekmeklerini tıpkı bizim yakacak odunumuzu kestiğimiz gibi kesip alırlar."[10] Şimdi diyelim böyle bir doğulu ekmek kesicisinin, bütün gereksinmelerinin karşılanması için haftada 12 saat çalışması gereksin. Doğa ona bol bol boş zaman armağan etmiştir. Bu boş zamanı kendisi için üretken bir biçimde kullanabilmesi bir dizi tarihî olaydan sonradır; bunu, yabancılar için artı-emek şeklinde harcaması ise, bir dış zorlamayı gerektirir. Kapitalist üretim buraya girince, saf adam, belki de, tek bir işgününün ürününü kendisine ayırabilmek için haftada altı gün çalışmak zorunda kalacaktır. Doğanın cömertliği onun şimdi niçin haftada altı gün çalışmak zorunda kaldığını, ya da niçin beş günlük artı-emek sağlamak durumuna düştüğünü açıklamaz. O, sadece, onun gerekli-emek süresinin haftada niçin bir gün olarak sınırlandığını açıklar. Ama onun artı-ürünü, hiç bir zaman insan emeğinin özünde bulunan gizli bir

da oldukları ticaret ve iktisadın oranı aynı olmadığı gibi, aralarındaki farkın derecesi, sıcaklığın ya da soğukluğun derecesinden ayrı hesaplanamaz; buradan şu genel sonuca ulaşılabilir ki, belli sayıda insan için gerekli emek miktarı soğuk iklimlerde en fazla, sıcak iklimlerde en azdır; çünkü, bunların ilkinde insanların yalnız giyecek gereksinmeleri daha fazla olmakla kalmaz, toprak da ikincisine göre daha fazla işlenmeye gerek gösterir." (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, Lond. 1750, s. 59.) Bu çığır açıcı imzasız yapıtın yazarı J. Massie'dir. Hume, faiz teorisini buradan almıştır.

[9] *"Chaque travail doit"* ["Her iş"] (bu aynı zamanda, vatandaşların hak ve görevlerinin bir kısmı gibi de görünür) *"laisser un excédant"* ["bir fazlalık bırakmak durumundadır"]. Proudhon.

[10] F. Schouw, *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*, 2. baskı, Leipz. 1854, s. 148.

nitelikten doğmamaktadır.

Böylece, yalnız, emeğin tarih boyunca gelişen toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda, doğal üretkenliği de, kendisiyle birleştiği sermayenin üretkenliği gibi görünüyor.

Ricardo, artı-değerin kaynağı ile hiç bir zaman ilgilenmemiştir. Artı-değeri, ona göre, toplumsal üretimin doğal şekli olan kapitalist üretim biçiminin özünde bulunan bir şey olarak ele almıştır. Ne zaman emeğin üretkenliğini ele alsa, onda artı-değerin nedenini değil, bu değerin büyüklüğünü belirleyen nedeni araştırmaktadır. Öte yandan rikardocu okul, emeğin üretkenliğini, kârı (yani artı-değeri) doğuran neden olarak açıkça ilân etmiştir. Ne olursa olsun, bu, ürünün fiyatını, üretim maliyetini aşan kısmının değişiminden, ürünün değerinin üstünden satılmasından ileri geldiğini öne süren merkantilistlere göre, gene de bir gelişmedir. Ne var ki, rikardocu okul bu sorundan kaçınmış, onu çözümlememiştir. Aslında bu burjuva iktisatçıları, artı-değerin kaynağı gibi yakıcı bir sorunu çok fazla kurcalamanın pek tehlikeli olduğunu içgüdüleriyle pek haklı olarak farketmişlerdir. Peki, Ricardo'yu vulgarize eden izleyicilerinin zavallıca kaçamaklarını beceriksizce tekrarlayarak, Ricardo'dan yarım yüzyıl sonra, merkantilistlere üstün olduğunu büyük bir ciddiyetle iddia eden John Stuart Mill'e ne demeli?

Mill diyor ki: "Kârın nedeni, emeğin kendisini sağlaması için gerekli olandan fazlasını üretmesidir." Buraya kadar yeni bir şey yok, eski hikâye: ama kendisinden de bir şey katmak isteyen Mill devam ediyor: "Teoremi şöyle de koyabiliriz: sermayenin kâr sağlamasının nedeni, besinlerin, giysilerin, malzeme ve araçların, bunların üretilmeleri için gerekli zamandan daha uzun süre dayanmalarıdır." Mill, burada, işzamanının süresi ile, onun ürünü olan şeylerin sürelerini karıştırmaktadır. Bu görüşe göre, ürünü sadece bir gün dayanan bir fırıncı, işçilerinden, ürünleri 20 yıl ya da daha fazla dayanan bir makine yapımcısı kadar kâr sızdıramayacaktır. Bir kuş yuvasının ömrü, bu yuvanın yapımı için geçen süreden kısaysa, kuşkusuz, kuşların, yuva olmaksızın yaşamak zorunda kalacakları doğrudur.

Bu temel gerçek saptandıktan sonra, Mill, merkantilistler üzerindeki üstünlüğünü kurmaya geçiyor. "Gördüğümüz gibi" diye devam ediyor, "kâr, değişim olayından değil, emeğin üretken gücünden doğuyor; ve bir ülkenin toplam kârı, değişim olsun olmasın, daima emeğin üretken gücünün sonucudur. İşler arasındaki bir bölünme olmasaydı, alım da satım da olmazdı, ama gene de kâr olurdu." Demek ki, Mill'e göre, değişim, kapitalist üretimin genel

koşulları olan alım ve satım, sadece raslantıya bağlı bir olaydır, işgücü alınmadan ve satılmadan da kâr daima pekâlâ olabilir!

"Eğer" diye devam ediyor, "bir ülkenin işçileri, ortak olarak, ücretlerinden yüzde yirmi fazla üretimde bulunsalar, fiyatlar ne olursa olsun, kâr yüzde yirmi olacaktır." Bu, bir yandan az raslanan bir totolojidir; çünkü eğer işçiler kapitalist için %20'lik bir artı-değer üretirlerse, kapitalistin kârı, işçilerin toplam ücretlerine oranla 20 100 olur. Öte yandan, "kârın yüzde yirmi olacağını" söylemek tamamen yanlıştır. Kârlar, yatırılan *toplam sermaye* üzerinden hesaplandığı için daima daha az olacaktır. Örneğin, kapitalist, 400 sterlini üretim araçlarına, 100 sterlini ücretlere olmak üzere 500 sterlin yatırsa ve artı-değer oranı da %20 olsa, kâr 20 500 olur; yani %20 değil %4 olur.

Bunun ardından Mill'in, farklı tarihî toplumsal üretim biçimlerini ele alma yöntemini ortaya koyan parlak bir örnek gelir. "Ben, pek az istisna dışında, her yerde görülen, işçiler ile kapitalistlerin ayrı sınıflar halinde bulunmalarını evrensel bir şey olarak kabul ediyorum; yani işçilere yapılan ödemelerin tamamı dahil bütün harcamaların kapitalist tarafından yapıldığını varsayıyorum." Yeryüzünde henüz sadece istisnaî bir şekilde varolan bir durumu her yerde görmek, herhalde garip bir göz yanılmasıdır. Ama biz devam edelim — Mill "Onun böyle yapmasının kalıtsal bir zorunluluk olmadığını" kabul etmeye hazırdır.* Tersine: "İşçi, ücretinin zorunlu gereksinmeleri aşan kısmını, ve hatta, eğer elinde geçici gereksinmelerini karşılayacak kadar para varsa tümünü almak için üretimin tamamlanmasına kadar bekleyebilir. Ama bu durumda işçi, üretimin yürültülmesi için gerekli paranın bir kısmını sağlamakla, bu işte bir ölçüde gerçek bir kapitalisttir." Mill daha da ileri giderek, zorunlu gereksinmeleri için kendi kendisine avans vermekle kalmayıp üretim araçlarına da yatırım yapan işçinin, aslında, kendi kendisinin ücretli-işçisi olduğunu da söyleyebilirdi. Bununla da yetinmeyip, Amerikalı mülk sahibi köylünün, efendisi yerine kendisi hesabına angarya işi yapan bir köleden başka bir şey olmadığını da söyleyebilirdi.

Böylece, bize, kapitalist üretimin varolmamakla birlikte gene de

* Marx'ın 28 Kasım 1878 tarihli mektubunda, N. F. Danielson'a yaptığı tavsiyeye göre, "Yeryüzünde" sözleriyle başlayan ve "kabul etmeye hazırdır" sözleriyle biten bu pasajın son kısmının şöyle anlaşılması gerekir: "Bunun böyle olmasının, işçiler ile kapitalistlerin ayrı sınıflar halinde olduğu bir ekonomik sistemde bile, mutlak bir zorunluluk olmadığını Mr. Mill kabul etmeye hazırdır." — *Rusça baskısına Marksizm-Leninizm Enstitüsünün notu.*

daima mevcut bulunduğunu açıkça kanıtladıktan sonra Mill, bunun tersini de, yani bu üretim biçiminin varolduğu zaman bile mevcut olmadığını tanıtlayacak kadar tutarlıdır. "Ve bir önceki durumda bile (ücretli emekçi olan işçiye, kapitalistin gerekli bütün tüketim maddelerini sağladığı durum) işçiye aynı gözle (yani bir kapitalist olarak) bakılabilir; emeğini piyasa fiyatının altında bir fiyatla (!) verdiği için bu aradaki farkı (?) işverene borç verdiği ve faizi ile birlikte geri aldığı söylenebilir vb.."[11] Aslında, işçi, emeğini, kapitaliste, hafta sonunda piyasa fiyatını elde etmek üzere diyelim bir hafta boyunca bedava olarak avans verir; ve işte bu durum, Mill'e göre işçiyi kapitaliste dönüştürüyor. Düzlük yerlerde küçücük tümsekler tepe gibi görünür; bugünkü burjuvazinin ahmaklık ovaları, yüce zekâlarının yüksekliği ile ölçülmek gerekir.

[11] J. St. Mill, *Principles of Pol. Econ.*, Lond. 1868, s. 252-53 *passim*.

ONYEDİNCİ BÖLÜM

İŞGÜCÜ FİYATINDA VE ARTI-DEĞERDE BÜYÜKLÜK DEĞİŞMELERİ

İŞGÜCÜNÜN değeri, ortalama işçinin yaşaması için gerekli alışılagelen tüketim maddelerinin değeriyle belirlenir. Bu gerekli tüketim maddelerinin miktarı, belli bir toplumun belli bir döneminde bilindiği için, değişmeyen bir büyüklük olarak kabul edilebilir. Değişiklik gösteren, bu miktarın değeridir. İşgücünün değerinin belirlenmesinde etkili olan ayrıca iki etmen daha vardır. Bunlardan birisi, işgücünün, üretim biçimine bağlı olarak değişen gelişme giderleri; diğeri de, doğal çeşitliliği, erkek ve kadın, çocuk ve yetişkin işgücü arasındaki farklardır. Bu farklı işgücü çeşitlerinin kullanılması, üretim biçimiyle zorunlu hale gelen bir kullanılma, işçinin ailesinin yaşama maliyetinde ve yetişkin erkeğin işgücünün değerinde büyük bir farklılık yaratır. Ne var ki, bu her iki etmen de aşağıdaki incelememizin dışında bırakılacaktır.*

* *Üçüncü Almanca baskıya not.* — 316-319. [343-346.] sayfalarda ele alınan durum, burada haliyle konu dışı bırakılmıştır. — *F.E.*

(1) Metaların değerleri üzerinden satıldıklarını; (2) işgücünün fiyatının zaman zaman değerinin üzerine yükseldiğini, ama hiç bir zaman bunun altına düşmediğini varsayıyorum.

Bu varsayımlara dayanılarak, artı-değer ile işgücü fiyatının nispî büyüklüklerinin, üç şey tarafından belirlendiğini görmüştük; (1) işgünü uzunluğuna, ya da emeğin büyüklüğünün genişliğine; (2) emeğin normal yoğunluğuna, yoğunluk yönünden büyüklüğüne, belli bir sürede belli bir miktarda emek harcanmasına; (3) emeğin üretkenliğine, üretim koşullarındaki gelişme derecesine bağlı olarak aynı miktarda emeğin belli bir sürede, daha çok ya da daha az ürün sağlamasına. Üç etmenden birinin değişmeyen, ikisinin değişen, ya da ikisinin değişmeyen birinin değişen ve nihayet her üçünün de aynı zamanda değişen olmalarına göre çok farklı düzenlemelerin olabileceği açıktır. Bu etmenlerin aynı anda değişmeleri halinde, herbirindeki değişikliğin miktarı ve yönü farklı olabileceğine göre, bu düzenlemelerin sayısı da artar. Aşağıda sadece bellibaşlı düzenlemeler gözden geçirilecektir.

I. İŞGÜNÜ UZUNLUĞU İLE EMEK YOĞUNLUĞU DEĞİŞMİYOR. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ DEĞİŞİYOR

Bu varsayımlara göre, işgücünün değeri ile artı-değerin büyüklüğü, üç yasa tarafından belirlenir.

(1) Belli uzunluktaki bir işgünü, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte ürünün kitlesi ve üretilen her metaın fiyatı ne denli değişirse değişsin, daima aynı miktarda değer yaratır.

Eğer oniki saatlik bir işgününde yaratılan değer, diyelim altı şilin ise, üretilen malların kitlesi, emeğin üretkenliği ile birlikte değişse bile, varolan tek sonuç, altı şilinin temsil ettiği değerin, daha çok ya da daha az sayıda mala dağılmasıdır.

(2) Artı-değer ile, işgücünün değeri, karşıt yönlerde değişirler. Emeğin üretkenliğindeki bir değişme, ondaki artma ya da eksilme, işgücü değerinde karşıt yönde, artı-değerde aynı yönde bir değişmeye neden olur.

Oniki saatlik bir işgününde yaratılan değer, değişmeyen bir miktardır, diyelim altı şilindir. Bu değişmeyen miktar, artı-değer ile işçinin bir eşdeğerle yerine koyduğu işgücü değerlerinin toplamına eşittir. Eğer değişmeyen bir miktar iki kısımdan oluşuyorsa, bunlardan biri eksilmeden diğerinin artamayacağı apaçıktır. Başlangıçta iki kısım eşit olsun: 3 şilin değerinde artı-değer, 3

şilin değerinde işgücü. Bu durumda, artı-değer üç şilinden iki şiline inmeden, işgücünün değeri üç şilinden dört şiline yükselemez; aynı şekilde, işgücünün değeri üç şilinden iki şiline düşmeden, artı-değer üç şilinden dört şiline yükselemez. Demek ki, bu durumda, ne işgücü değerinin ve ne de artı-değerin mutlak büyüklüklerinde, bunların nispî, yani birbirine oranla büyüklüklerinde aynı anda bir değişme olmadan hiç bir değişiklik olmaz. Bunların aynı anda yükselmeleri ya da düşmeleri olanaksızdır.

Ayrıca, emeğin üretkenliğinde bir yükselme olmaksızın, işgücünün değeri düşemez ve dolayısıyla artı-değer yükselemez. Örneğin, yukardaki durumda, emeğin üretkenliğinde, eskiden altı saatte üretilen aynı miktarda zorunlu tüketim maddesini şimdi dört saatte üretecek kadar bir artış olmaksızın, işgücünün değeri, üç şilinden iki şiline düşemez. Öte yandan, emeğin üretkenliğinde, eskiden altı saatte üretilebilen aynı miktardaki zorunlu tüketim maddelerinin üretimi için şimdi sekiz saati gerektiren bir düşme olmaksızın, işgücünün değeri üç şilinden dört şiline çıkamaz. Bundan şu sonuç çıkar ki, emeğin üretkenliğinde bir artış, işgücü değerinde bir düşmeye ve dolayısıyla artı-değerde bir yükselmeye yolaçtığı halde, bu üretkenlikte bir azalma, işgücünün değerinde bir yükselmeye ve artı-değerde bir düşmeye neden olur.

Bu yasayı formülleştirirken Ricardo bir noktayı ihmal etmiştir: artı-değerin ya da artı-emeğin büyüklüğündeki bir değişme, işgücü değerinin büyüklüğünde veya gerekli-emeğin miktarında ters yönlü bir değişmeye yol açmakla birlikte, bu, hiç bir zaman bunların aynı oranda değişeceği anlamına gelmez. Bunlar aynı miktarda artar ya da azalırlar. Ama bunların orantılı artış veya azalışları, emeğin üretkenliğinde değişme olmadan önceki ilk büyüklüklerine bağlıdır. İşgücünün değeri 4 şilin, ya da gerekli-emek süresi 8 saat ve artı-değer 2 şilin, ya da artı-emek 4 saat olsa ve emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, işgücü değeri 3 şiline veya gerekli-emek 6 saate düşse, artı-değer 3 şiline ya da artı-emek 6 saate yükselir. Aynı miktar, 1 şilin veya 2 saat, bir durumda eklenmiş, diğerinde çıkartılmıştır. Ama her iki durumda da, büyüklüklerdeki değişme oranı farklıdır. İşgücünün değeri, 4 şilinden 3 şiline, yani 1/4 veya %25 kadar düştüğü halde, artı-değer, 2 şilinden 3 şiline, yani 1/2 veya %50 kadar yükselir. Buradan şu sonuç çıkar ki, emeğin üretkenliğinde belli bir değişme sonucu olarak artı-değerdeki orantılı artma ya da eksilme, işgününün artı-değeri temsil eden kısmının başlangıçtaki büyüklüğüne bağlıdır; bu kısım ne kadar küçükse orantılı değişme o kadar büyük, bu kısım ne

kadar büyükse orantılı değişme o kadar azdır.

(3) Artı-değerdeki artma ya da azalma daima işgücünün değerine tekabül eden azalma veya artmanın bir sonucu olup, asla nedeni değildir.[12]

İşgünü değişmeyen bir büyüklük olup değişmeyen büyüklükte bir değerle temsil edildiğine göre, artı-değerin büyüklüğündeki her değişmeye, işgücünün değerinde ters bir değişikliğe tekabül ettiğine göre, ve emeğin üretkenliğinde bir değişiklik olmaksızın işgücünün değerinde bir değişme olamayacağına göre, bu koşullar altında, artı-değerin büyüklüğündeki her değişmenin, işgücünün değerinde meydana gelen tersine bir büyüklük değişmesinden doğacağı sonucu açık olarak çıkar. Görmüş olduğumuz gibi, işgücünün değerinde ve artı-değerde, bunların nispî değer büyüklüklerinde bir değişiklik olmadan, hiç bir mutlak büyüklük değişmesi olamayacağına göre, işgücünün mutlak değer büyüklüğünde daha önce bir değişiklik olmaksızın, bunların nispî büyüklüklerinde herhangi bir değişikliğin olamayacağı sonucu çıkar.

Üçüncü yasaya göre, artı-değerin büyüklüğündeki bir değişme, emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin, işgücünün değerinde yarattığı bir hareketin varlığını öngörür. Bu değişikliğin sınırı, işgücünün değişen değeri ile belirlenir. Bununla birlikte koşullar bu yasanın işlemesine elverişli olsalar bile, bazı yan hareketler olabilir. Örneğin: üretkenliğin artması sonucu, işgücünün değeri 4 şilinden 3 şiline veya gerekli emek süresi 8 saatten 6 saate düşerse, işgücünün fiyatı 3 şilin 8 peninin, 3 şilin 6 peninin ya da 3 şilin 2 peninin altına düşmeyebilir, ve dolayısıyla artı-değer, 3 şilin 4 peninin, 3 şilin 6 peninin, ya da 3 şilin 10 peninin, üzerine yükselmez. En alt sınırı 3 şilin olan (işgücünün yeni değeri) bu düşüş miktarı, bir yandan sermayenin baskısı, öte yandan işçinin direnci ile terazinin kefelerine koydukları nispî ağırlığa bağlıdır.

İşgücünün değeri, belli miktardaki zorunlu tüketim maddeleri-

[12] Bu üçüncü yasaya MacCulloch, diğerleri yanında, şu saçma ilâveyi yapmıştır: kapitalistin ödediği vergilerin kaldırılması yoluyla, işgücünün değerinde bir düşme olmaksızın, artı-değerde bir artış olabilir. Oysa bu vergilerin kaldırılması, kapitalistin ilk elden işçiden sızdırdığı artı-değer miktarında hiç bir değişiklik yapmaz. Bu, sadece, bu artı-değerin, kendisi ile üçüncü şahıslar arasındaki bölünme oranını değiştirir. Dolayısıyla, artı-değer ile işgücü değeri arasındaki ilişkide herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu nedenle, MacCulloch'un istisnası, sadece onun kuralı yanlış anladığını tanıtlar; bu talihsizlik, Ricardo'yu vülgerleştirirken sık sık başına gelen bir şeydir ve tıpkı, Adam Smith'i vülgerleştiren J. B. Say'ın başına gelen talihsizliğe benzer.

nin değeriyle belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu tüketim maddelerinin kitlesi değil, değeridir. Bununla birlikte, üretkenlikteki artış nedeniyle, işçi de, kapitalist de, işgücü fiyatıyla artı-değerde herhangi bir değişiklik olmaksızın, aynı zamanda, bu tüketim maddelerinden daha büyük bir miktarını elde edebilirler. İşgücünün değeri 3 şilin, gerekli-emek süresi 6 saat, artı-değer gene 3 şilin, artı-emek 6 saat olsa ve, emeğin üretkenliği, gerekli-emeğin artı-emeğe oranı değişmeksizin iki katına çıkartılsa, ne artı-değerin, ne de işgücü fiyatının büyüklüğünde bir değişiklik olmaz. Bunun tek sonucu, bunlardan herbiri, şimdi, eskisinin iki katı olan kullanım-değeri ile temsil edilir; ve bu kullanım-değerleri şimdi eskisinin yarısı kadar ucuzdur. İşgücünün fiyatı değişmemekle birlikte, değerinin üzerine çıkmış olabilir. Bununla birlikte, eğer işgücünün değeri, yeni değeri ile tutarlı en alt sınır olan 1 şilin 6 peniye değil de, 2 şilin 10 peniye ya da 2 şilin 6 peniye düşmüş olsa, bu düşen fiyat gene de, artan bir zorunlu maddeler kitlesini temsil eder. Bu şekilde, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte, işgücünün fiyatı sürekli olarak düşebilir ve bu düşüşün yanısıra, işçinin yaşama araçları kitlesinde sürekli bir büyüme olur. Ama bu durumda bile, işgücünün değerindeki düşüş, artı-değerde bir yükselmeye yolaçabilir ve böylece, işçi ile kapitalistin durumları arasındaki uçurum genişlemeye devam edebilir.[13]

Yukarda sözünü ettiğimiz üç yasayı ilk defa doğru olarak formülleştiren Ricardo olmuştur. Ama o da şu hatalara düşmüştür: (1) bu yasaların geçerli olduğu özel koşulları, kapitalist üretimin genel ve başlıbaşına yasaları olarak görmüştür. Ne işgününün uzunluğunda, ne de emeğin yoğunluğunda bir değişikliği dikkate almamıştır; bu nedenle de, ona göre, yalnızca bir değişken etmen, yani emeğin üretkenliği sözkonusu olabilir; (2) bu hata, yaptığı tahlillere (1)'den çok daha fazla zararlı olmuştur; o da, artı-değeri, kâr, toprak rantı vb. gibi özel şekillerden bağımsız olarak incelemede, diğer iktisatçılardan daha fazla bir şey yapmamıştır. Bu yüzden, artı-değer oranı ile ilgili yasaları, kâr oranı yasaları ile karıştırmıştır. Kâr oranı, daha önce de söylediğimiz gibi, artı-değerin, yatırılan toplam sermayeye oranıdır; artı-değer oranı ise, artı-değerin, değişen sermaye kısmına oranı demektir. Diyelim, 500 sterlinlik

[13] "Sanayiin üretkenliğinde, belli bir emek ve sermaye miktarıyla, daha az ya da daha çok üretimde bulunulmasına yol açan bir değişiklik olduğu zaman, ücret payını temsil eden miktar aynı kalırken bu payın değişebileceği, ya da ücret payı aynı kalırken bunu temsil eden miktarın değişebileceği açıktır." (*Outlines of Political Economy*, &c., s. 67.)

bir sermayenin (S), 400 sterlini hammaddelere, iş araçlarına. vb. (*s*), 100 sterlini işçi ücretlerine (*d*); artı-değer (*a*) = 100 sterlin olsun. Bu durumda artı-değer oranı $\frac{a}{d} = \frac{100}{100} = \%100$, ama kâr oranı $\frac{a}{S} = \frac{100}{500} = \%20$ olur. Ayrıca, kâr oranının, artı-değer oranını hiç etkilemeyen koşullara da bağlı bulunabileceği besbellidir. III. Kitapta [ciltte], belli bir artı-değer oranı ile çeşitli kâr oranlarını elde edebileceğimizi ve belli koşullar altında çeşitli artı-değer oranlarının, tek bir kâr oranında ifadelerini bulabileceğini göstereceğim.

II. İŞGÜNÜ DEĞİŞMİYOR. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ DEĞİŞİYOR. EMEĞİN YOĞUNLUĞU DEĞİŞİYOR

Emeğin yoğunluğunda artış, belli bir sürede, emeğin harcanmasında artış demektir. Bu nedenle, işgününün uzunluğu aynı olmak üzere, daha yoğun bir emekle geçen bir işgünü, daha az yoğun bir işgününe göre, daha fazla üründe maddeleşir. Emeğin üretkenliğindeki artışın da, belli uzunluktaki bir işgününde daha fazla ürün sağlayacağı da doğrudur. Ne var ki, bu ikinci durumda, her bir ürünün değeri, daha az emeğe malolduğu için düşer; birinci durumda ise, her iki ürün daha önceki kadar emeğe malolduğu için, değer değişmeden kalır. Ürünlerin sayısı, burada, fiyatlarında bir düşme olmadan artmıştır: sayıları ile birlikte fiyatları toplamı da büyümüştür. Ama üretkenliğin artması halinde belli bir değer, daha büyük bir ürün kitlesine dağılır. Demek ki, işgününün uzunluğu değişmeden bir günlük daha yoğun emek, daha fazla bir değerde somutlaşıyor ve paranın değeri değişmemişse daha büyük miktarda para ile temsil ediliyor. Yaratılan değer, emeğin yoğunluğunun, toplumsal ortalamadan sapması ölçüsünde bir değişiklik gösteriyor. Öyleyse, belli uzunluktaki bir işgünü, artık, değişmeyen değil, değişen bir değer yaratıyor; 12 saatlik normal yoğunluktaki bir işgününde yaratılan değer, diyelim 6 şilin olsun, ama yoğunluğun artmasıyla yaratılan değer, 7, 8 şilin ya da daha fazla olabilir. Bir günlük emekle yaratılan değerin, sözgelişi 6 şilinden 8 şiline yükselmesiyle, bu değerin iki kısmı da, yani işgücü fiyatı ile artı-değer de, aynı zamanda, eşit ya da eşit olmayan miktarlarda artabilir. Bunların her ikisi de aynı anda 3 şilinden 4 şiline çıkabilir. Burada, işgücünün fiyatındaki artış, bu fiyatın zorunlu olarak işgücünün değeri üzerine yükseldiği anlamını taşımaz. Tersine bu fiyattaki bir yükseliş bu değerdeki bir düşüşle birlikte olabilir. İşgücü fiyatındaki

artışın, daha da hızlanan aşınma ve yıpranmayı karşılamadığı hallerde, bu durum ortaya çıkar.

Gelip geçici istisnalar dışında, emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin, işgücünün değerinde ve dolayısıyla artı-değerin büyüklüğünde bir değişmeye ancak ilgili sanayi kollarında elde edilen ürünlerin işçilerin alışılagelen tüketim malları arasında bulunması halinde yol açtığını biliyoruz. Ele alınan durumda, bu koşul, sözkonusu değildir. Çünkü, değişikliğin, emeğin süresinde ya da yoğunluğunda olması halinde, yaratılan değerin büyüklüğünde, bu değerin somutlaştığı malın mahiyetine tâbi bulunmayan bir değişiklik daima olur.

Emeğin yoğunluğu, bütün sanayi kollarında aynı anda ve eşit derecede artacak olsa, bu yeni ve daha yüksek derecedeği yoğunluk, top lum i in normal derece haline gelir ve ayrıca hesaba katılacak bir şey olmaktan çıkar. Ama bu durumda bile, emeğin yoğunluğu çeşitli ülkelerde farklı olur ve değer yasasının uluslararası uygulanışında değişik durumlara yol açabilir. Bir ulusun daha yoğun olan işgünü, başka bir ülkenin daha az yoğun olan işgününe oranla, daha fazla miktarda bir para ile temsil edilebilir.[14]

III. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ VE YOĞUNLUĞU DEĞİŞMİYOR. İŞGÜNÜ UZUNLUĞU DEĞİŞİYOR

İşgünü iki şekilde değişebilir: uzatılabilir ya da kısaltılabilir. Elimizdeki verilerden ve 549. sayfada yapılan varsayımların sınırları içerisinde aşağıdaki yasaları elde edeceğiz:

(1.) İşgünü, uzunluğu ile orantılı olarak, daha büyük ya da daha küçük miktarda değer yaratır; öylece bu, değişmeyen değil, değişen bir değer miktarıdır.

(2.) Artı-değerin büyüklüğü ile işgücünün değeri arasındaki ilişkideki her değişiklik, artı-emeğin ve dolayısıyla artı-değerin mutlak büyüklüğündeki bir değişiklikten ileri gelir.

(3.) İşgücünün mutlak değeri, ancak, artı-emeğin uzatılmasıyla işgücünün yıpranması ve aşınması üzerinde yapılan bir tepkinin sonucu olarak değişebilir. Bu nedenle, bu mutlak değerdeki her de-

[14] "Diğer şeyler eşit olmak üzere, İngiliz fabrikatörü, belli bir sürede yabancı bir fabrikatörden önemli miktarda daha fazla iş çıkartabilir; ve bu miktar, buradaki haftalık 60 iş-saati ile başka yerlerdeki 72 ya da 80 saati dengeleyecek kadar olabilir." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1855, s. 65.) İngiltere ile Kıta Avrupası iş-saatleri arasındaki bu farkı azaltmanın en şaşmaz yolu, Kıta Avrupası'ndaki fabrikalardaki işgünü uzunluğunu bir yasa ile kısaltmak olabilir.

ğişiklik, artı-değerin büyüklüğündeki değişmenin bir nedeni değil, bir sonucudur.

Biz, işgününün kısaltıldığı durumla konuya giriyoruz.

(1.) Yukarıda belirtilen koşullar altında işgününde yapılan bir kısaltma, işgücü değeri ve onunla birlikte gerekli-emek süresinde bir değişiklik yapmaz. Bu, artı-emek ile artı-değeri azaltır. Bu sonuncunun mutlak büyüklüğü ile birlikte nispî büyüklüğü, yani bunun işgücünün aynı kalan değer büyüklüğüne oranla büyüklüğü de düşer. Ancak, işgücünün fiyatını, değerinin altına düşürmek suretiyle, kapitalist, kendisini zarardan kurtarabilir.

İşgününün kısaltılmasına karşı her zaman öne sürülen bütün itirazlar, bunun, bizim burada mevcudiyetini varsaydığımız koşullar altında gerçekleştiğini kabul eder, oysa gerçekte durum bunun tam tersidir: emeğin üretkenliği ile yoğunluğundaki değişmeler, işgününde yapılan bir kısaltmadan ya önce ya da hemen sonra görülür.[15]

(2.) İşgününün uzatılması. Diyelim, gerekli-emek süresi 6 saat, ya da işgücü değeri 3 şilin olsun; aynı şekilde artı-emek 6 saat ya da artı-değer 3 şilin olsun. Bu durumda işgününün tümü 12 saattir ve 6 şilinlik bir değerde somutlaşmıştır. Şimdi, eğer işgünü 2 saat uzatılır ve işgücünün fiyatı aynı kalırsa, artı-değer, hem mutlak, hem de nispî olarak artar. İşgücünün değerinde mutlak bir değişiklik olmamakla birlikte, nispî bir düşüş gösterir. I.'de varsayılan koşullar altında, işgücünün nispî değer büyüklüğü, bunun mutlak büyüklüğünde bir değişme olmadan değişemiyordu. Burada, tersine, işgücünün değerindeki nispî büyüklük değişmesi, artı-değerin mutlak büyüklüğündeki bir değişmenin sonucudur.

Bir günlük emeğin içinde somutlaştığı değer, o günün uzunluğu ile birlikte arttığına göre, artı-değer ile işgücünün fiyatının da aynı zamanda ya eşit ya da eşit olmayan miktarlarda yükselebileceği açıktır. Bu eşzamanlı artış, o halde iki durumda olabilir: birisi, işgününün fiilen uzatılması; diğeri, böyle bir uzatma olmaksızın, emeğin yoğunluğunda bir artma olması ile.

İşgününün uzatılması halinde, işgücünün fiyatı, bu fiyat nominal olarak değişmediği ve hatta yükseldiği halde, değerinin altına düşebilir. İşgücünün günlük değeri, hatırlanacağı üzere, normal ortalama süresi veya işçiler arasındaki normal hayat süresi ile, bedensel olarak teşekkül etmiş maddesine tekabül edecek bir insan

[15] "On Saatlik Yasanın yürürlüğe girmesiyle aydınlığa çıkan dengeleyici koşullar vardır." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1848, s. 7.)

yapısına uygun düşecek şekilde, harekete dönüşümü ile ölçülür.[16] Uzatılan bir işgününün kaçınılmaz bir sonucu olarak, işgücünün fazla yıpranmaması, bir noktaya kadar, daha yüksek bir ücret ödenerek telâfi edilebilir. Ama bu noktadan sonra yıpranma ve aşınma, geometrik dizi halinde artar ve işgücünün normal olarak yeniden üretimi ve görevini yerine getirmesi için gerekli koşullar altüst olur. İşgücünün fiyatı le sömürülme derecesi, ortak bir ölçü ile ölçülebilir miktarlar olmaktan çıkarlar.

IV. EMEĞİN SÜRESİNDE, ÜRETKENLİĞİNDE VE YOĞUNLUĞUNDA AYNI ANDA DEĞİŞMELER

Burada çok sayıda değişik düzenlemelerin olabileceği açıktır. Etmenlerden ikisi değişebilir, üçüncü aynen kalır, ya da üçü de aynı anda değişebilir. Bunlar aynı ya da farklı derecelerde, aynı ya da karşıt yönlerde değişebilirler ve sonuçta bu değişiklikler birbirlerini bütünüyle ya da kısmen dengelerler. Bununla birlikte, I, II ve III'te verilen sonuçlar gözönünde bulundurularak, mümkün olan her durumun tahlili kolaydır. Her etmeni, sırasıyla değişen ve diğer ikisini değişmeyen etmenler olarak ele alarak, mümkün olan her düzenlemenin sonucu bulunabilir. Bu nedenle, biz, burada yalnız iki önemli durum üzerinde kısaca duracağız.

(1.) *Emeğin üretkenliğindeki azalmayla aynı anda işgününün uzaması*

Emeğin üretkenliğinde azalmadan sözederken, biz, burada, ürünleri, işgücünün değerini belirleyen sanayi kollarına işaret ediyoruz; örneğin, toprağın üretkenliğinin azalması sonucu emeğin üretkenliğinde azalma ve toprak ürünlerinin pahalılaşması gibi. Bir işgünü 12 saat, yaratılan değer 6 şilin olsun; bunun yarısı işgücünün değerini yerine koymakta, diğer yarısı artı-değeri oluşturmaktadır. Diyelim, topraktan elde edilen ürünlerin pahalılaşması sonucu işgücünün değeri 3 şilinden 4 şiline yükseliyor ve bu nedenle de gerekli emek süresi 6 saatten 8 saate çıkıyor. İşgününün uzunluğunda eğer bir değişiklik olmazsa, artı-emek 6 saatten 4 saate, artı-değer 3 şilinden 2 şiline düşer. Eğer işgünü 2 saat uzar,

[16] "Bir insanın 24 saat içinde sağlamış olduğu iş miktarı vücudunda meydana gelen kimyasal değişikliklerin incelenmesiyle yaklaşık olarak bulunabilir, çünkü, maddedeki değişikliğe uğramış şekiller, dinamik kuvvetin daha önceki hareket ve işleyişini belirtirler." (Grove, *On the Correlation of Physical Forces*, [London 1846].)

yani 12 saatten 14 saate çıkarsa, artı-emek 6 saat, artı-değer 6 şilin olarak kalır, ama artı-değer, gerekli-emek süresiyle ölçülen işgücü değerine oranla düşer. Eğer işgünü 4 saat uzatılır, yani 12 saatten 16 saate çıkartılırsa, artı-değer ile işgücü değerinin, artı-emek ile gerekli-emeğin nispî büyüklükleri değişmez, ama artı-değerin mutlak büyüklüğü 3 şilinden 4 şiline, artı-emek 6 saatten 8 saate yükselir, %33$^1/_3$'lük bir artış olur. Demek ki, emeğin üretkenliği düşerken, aynı zamanda, işgününün uzaması halinde, artı-değerin mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde nispî büyüklüğü azalabilir; nispî büyüklüğü değişmeden kaldığı halde mutlak büyüklüğü artar; ve işgününün uzaması sonucu, her ikisi de artabilir.

1799 ile 1815 yılları arasındaki dönemde, yiyecek maddeleri fiyatlarındaki artış, İngiltere'de, ücretlerde nominal bir artışa yol açtı, oysa zorunlu tüketim maddeleri ile ifade edilen gerçek ücretler düşmüştü. West ile Ricardo, bu olaydan, tarımsal alandaki emeğin üretkenliğindeki azalmanın, artı-değer oranında bir düşmeye yol açtığı sonucunu çıkartmışlar, ve sadece hayallerinde varolan bu varsayımı, ücretin, kârın ve toprak rantının nispî büyüklükleri konusundaki önemli incelemelerin çıkış noktası yapmışlardı. Ama aslında artı-değer, o sırada, emeğin yoğunluğundaki artış ve işgününün uzaması sayesinde hem mutlak ve hem de nispî olarak artmıştı. İşgününün insafsızca uzatılmasının bir hak olarak yerleşmesi, işte bu döneme raslar;[17] bu dönem, özellikle, burada sermaye birikimiyle, şurada sefaletin hızla artmasıyla karakterize edilir.[18]

[17] "Talul ile emek nadiren atbaşı giderler; ama bunların birbirinden ayrılmayacakları açık bir sınır vardır. Emekçi sınıfların pahalılık dönemlerinde gösterdikleri ve ücretlerin düşmesine yol açan olağanüstü çaba, tanıkların ifadeleri (yani, 1814-15 tarihli Parlamento Araştırma Komisyonu önünde verilen ifadelerde) bunların çok büyük erdemli kişiler olduğunu ve sermayenin büyümesine mutlaka yardım ettiklerini ortaya koymuştur. Ama, insanca duygular taşıyan hiç kimse bunların devamlı ve karşılıksız olmasını isteyemez. Geçici bir çare olarak bunlar, hayranlığa layık kimselerdir, ama devamlı faaliyet halinde oldukları takdirde, yiyeceğinin en son sınırlarına itilmiş bir ülke halkının bu durumundan doğabilecek sonuçlara benzer sonuçlar doğururlar." (Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, Lond., 1815, s. 48, not.) Malthus'un kitapçığının bir başka yerinde de dikkati çektiği bir gerçeğin, iş-saatlerinin uzatılması üzerinde ısrarla durmasının bütün şerefi kendisine aittir, oysa Ricardo ile diğerleri, en berbat gerçekler karşısında bile, işgünü uzunluğunun değişmezliğini bütün araştırmalarının temeli yapmışlardır. Ama Malthus'un hizmet ettiği tutucu çıkar çevreleri, onun, işgününün sınırsız bir şekilde uzamasıyla birlikte, makinelerdeki olağanüstü gelişmelerin, kadınlarla çocukların sömürülmesinin, kaçınılmaz olarak, işçi sınıfının büyük bir kısmını "fazlalık" haline getireceğini ve hele savaş sona erip de İngiltere'-

(2.) *Emeğin yoğunluğunda ve üretkenliğinde artmayla aynı anda işgününün kısalması*

Emeğin üretkenliğinde yükselme ve yoğunluğunda artış, her ikisi de benzer etkiler yaratır. Bunların her ikisi de, belli bir sürede üretilen mal kitlesini artırır. Bu nedenle her ikisi de, işçinin kendisi için gerekli yaşama araçlarını veya bunların eşdeğerlerini üretmesi için harcamak zorunda olduğu işgünü bölümünü kısaltır. İşgününün asgarî uzunluğu, bu zorunlu, ama kısaltılmış bölümüyle saptanır. Eğer işgününün tamamı bu bölümün uzunluğu kadar daralmış olsa, artı-emek ortadan kalkardı; böyle bir sonuç, sermaye rejimi altında tamamen olanaksızdır. Ancak kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılmasıyla, işgününün uzunluğu gerekli-emek süresine indirgenebilir. Ama bu durumda bile bu süre, sınırlarını genişletecektir. Bunun nedeni, bir yandan, "gerekli yaşama araçları" kavramının büyük ölçüde genişlemesi, işçinin tamamen farklı bir hayat düzeyine ulaşma çabasıdır. Öte yandan, bunun nedeni, şimdi artı-emek sayılanın, o zaman gerekli-emek sayılmasıdır; bununla, yedek ve birikim için bir fonu oluşturan emeği kastediyorum.

Emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, işgünü o kadar kısaltılabilir; ve işgünü ne kadar kısaltılırsa, emeğin yoğunluğu o kadar artabilir. Toplumsal bir açıdan, emeğin üretkenliği emeğin harcanmasındaki tasarrufla aynı oranda artar, ve böylece yalnız üretim araçlarında bir tasarruf sağlamakla kalınmaz, tüm yararsız emek harcanmalarından da kaçınılmış olunur. Kapitalist üretim biçimi, bir yandan her bireysel girişimde tasarrufu zorlarken, öte yandan da, yarattığı anarşik rekabet sistemi yüzünden, işgücüyle toplumsal üretim araçlarında en sınırsız israflara neden olur; biz, burada, bugün için vazgeçilmez görülen ama aslında gereksiz olan bir yığın işin yaratılmış olması üzerinde durmuyoruz.

nin dünya pazarındaki tekeli sona erince bunun mutlaka olacağını görmekten alakoymuşlardır. Bu "aşırı-nüfusu", kapitalist üretimin tarihî yasaları yerine, doğanın ebedî yasaları ile açıklamaya kalkışmak, Malthus'un gerçek bir rahip gibi hayran olduğu egemen sınıfların çıkarlarına kuşkusuz çok daha uygun ve onunla çok daha uyumlu idi.

[18] "Savaş sırasında, sermaye artışının başlıca nedeni, her toplumda sayıları en fazla olan emekçi sınıfların daha fazla çaba harcamaları ve belki de daha büyük bir sefalete düşmeleri idi. Çetin ve güç koşullar daha fazla kadınla çocuğun işe girmesini zorunlu hale getirmiş, aynı nedenle eski işçiler, zamanlarının daha büyük bir kısmını, üretimi artırmaya vermek durumunda kalmışlardır." (*Essay on Pol. Econ., in which are Illustrated the Principal Causes of the Present National Distress,* Lond. 1830, s. 248.)

Emeğin yoğunlu ile üretkenliği belli ise, toplumun maddî üretim için ayıracağı zaman o kadar kısadır ve dolayısıyla, işin gitgide daha fazla ölçüde toplumun bütün sağlıklı üyeleri arasında eşit şekilde dağıtılması ve belli bir sınıfın elinden, doğal emek yükünü kendi omuzlarından kaldırıp toplumun başka bir tabakasının omuzlarına yükleme gücünün alınması oranında, eldeki zamanın bireyin zihnî ve toplumsal yeteneklerini serbestçe geliştirmesine ayrılması mümkün olacaktır. Bu yönde işgününün kısaltılması, emeğin genelleştirilmesinde nihayet bir sınıra ulaşmış olacaktır. Kapitalist toplumda, halk kitlelerinin bütün hayatı, işzamanına dönüştürülerek tek bir sınıfa bolca boş zaman sağlanır.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

ARTI-DEĞER ORANI İÇİN ÇEŞİTLİ FORMÜLLER

ARTI-DEĞER oranının aşağıdaki formüllerle temsil edildiğini görmüş bulunuyoruz:

$$\text{I.}\quad \frac{\text{Artı-değer}}{\text{Değişen Sermaye}}\left(\frac{a}{d}\right) = \frac{\text{Artı-değer}}{\text{İşgücü Değeri}} = \frac{\text{Artı-emek}}{\text{Gerekli-emek}}$$

İlk iki formülün değerler oranı olarak gösterdiği şeyi, üçüncü formül, bu değerlerin üretimleri için harcanan zamanların oranı şeklinde göstermektedir. Biri diğerini tamamlayan bu formüller, tamamen kesin ve doğrudur. Bu nedenle, biz, bunları, klasik ekonomi politikte, bilinçsiz olmakla birlikte, oldukça işlenmiş halde buluruz. Orada, aşağıdaki türetilmiş formüllerle karşılaşırız:

$$\text{II.}\quad \frac{\text{Artı-emek}}{\text{İşgünü}} \qquad \frac{\text{Artı-değer}}{\text{Ürün Değeri}} \qquad \frac{\text{Artı-ürün}}{\text{Toplam Ürün}}$$

Bir ve aynı oran burada sırayla işzamanları, bu işzamanlarının

somutlaştığı değerler ve içlerinde bu değerleri taşıyan ürünlerin oranları olarak ifade edilmiştir. "Ürün Değeri" sözü burada, kuşkusuz, sadece bir işgününde yaratılan yeni değer anlamına gelmektedir ve ürünün de işmeyen değer kısmı, buna dahil edilmiyor.

Bütün bu formüllerde (II.), emeğin gerçek sömürülme derecesi ya da artı-değer oranı yanlış ifade edilmiştir. İşgünü 12 saat olsun. Daha önceki durumlardaki aynı varsayımlarla, emeğin sömürülme derecesi aşağıdaki oranlarla temsil edilir:

$$\frac{\text{6 saat artı-emek}}{\text{6 saat gerekl -emek}} = \frac{\text{3 şilinlik artı-değer}}{\text{3 şilinlik değişen sermaye}} = \%100$$

II. formüllerden çok daha farklı orantılar elde ederiz,

$$\frac{\text{6 saat artı-emek}}{\text{12 saatlik işgünü}} = \frac{\text{3 şilinlik artı-değer}}{\text{6 şilinlik yaratılan değer}} = \%50$$

Bu türetilmiş formüller, aslında, sadece, işgünü ya da üretilen değerin sermaye ile işçi arasında hangi oranda bölüşüldüğünü ifade ederler. Eğer bunlar, sermayenin kendi kendisini genişletme derecesinin dolaysız ifadeleri olarak ele alınırsa, şu yanlış yasa geçerlik kazanır: Artı-emek ya da artı-değer hiç bir zaman %100'e ulaşamaz.[19] Çünkü artı-emek, işgününün, ya da artı-değer, yaratılan değerin ancak bir kısmı olduğu için, artı-emeğin daima zorunlu

[19] Örneğin, *Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851, başlıklı yazıda böyle yapılmıştır. Bu yazıya daha sonra döneceğim; toprak rantı üzerindeki yanlış teorisine karşın, kapitalist üretimin niteliğini kavramıştır. [*Üçüncü Almanca baskıya ek.* — Burada Marx'ın kendinden öncekileri, onlarda gerçek bir ilerleme ya da yeni ve sağlam bir fikir bulduğu zaman nasıl övgüyle yargıladığını görüyoruz. Rodbertus'un Rud. Meyer'e yazdığı mektupların daha sonraları yayınlanması Marx'ın yukarıdaki övücü sözlerinin bir ölçüde sınırlandırılması gereğini ortaya koymuştur. Bu mektuplarda şöyle bir pasaj geçiyor: "Sermaye yalnız emekten değil, kendi kendisinden de kurtarılmalıdır; bu en iyi şekilde, ancak, sanayici kapitalistin girişimlerinin, sermayesinin ona yüklediği ekonomik ve politik görevler diye ele alınmakla, sağladığı kâra ise bir tür maaş gözüyle bakılmakla başarılabilir, çünkü biz henüz başka bir toplumsal kuruluşu bilmiyoruz. Ama bu maaşlar düzenlenebilir, ve ücretlerden çok fazla bir kısmını alırlarsa azaltılabilir. Marx'ın toplum içerisinde yaptığı baskının —ben onun k tabına bu ismi veriyorum— geriye püskürtülmesi gerekir. ... Marx'ın kitabı, bütünüyle, sermayenin incelenmesinden çok, sermayenin bugünkü şek ine karşı girişilmiş bir polemiktir ve o bu şekli, sermaye kavramının kendisiyle karıştırmaktadır." (*Briefe, &c., ven Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgg. von Dr. Rud. Meyer*, Berlin 1881, c. I, s. 111, 48. Brief von Rodbertus.) Rodbertus'un, "toplumsal mektuplarındaki" o gözüpek saldırılar işte böylesine ideolojik bayağılıklar haline gelerek sönüp gitmiştir. — *F.E.*]

olarak işgününden, ya da artı-değerin yaratılan toplam değerden daima daha az olması gerekir. Ne var ki, 100 100'lük bir orana ulaşılması için bunların eşit olmaları gerekir. Artı-emeğin bütün günü (yani, haftanın ya da yılın ortalama herhangi bir günü) doldurabilmesi için, gerekli-emeğin sıfıra düşmesi gerekir. Ama, gerekli-emek yok olunca, artı-emek de yokolur, çünkü bu, gerekli-emeğin sadece bir fonksiyonudur. Bu nedenle, $\frac{\text{artı-emek}}{\text{işgünü}}$ ya da $\frac{\text{artı-değer}}{\text{yaratılan değer}}$ oranı $\frac{100}{100}$ sınırına asla ulaşamaz. Hele $\frac{100+x}{100}$'e hiç yükselemez. Ama artı-değer oranı, emeğin gerçek sömürü derecesi için hiç de böyle değildir. Örneğin, Le de Lavergne tarafından yapılan bir değerlendirmeyi ele alalım; buna göre, İngiliz tarım işçisi, ürününün[20] ya da bunun değerinin ancak 1/4'ini alıyor, buna karşılık kapitaliste (çiftçiye) 3/4'ü kalıyordu; ganimetin daha sonra kapitalist ile toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşüldüğünü hiç hesaba katmıyoruz. Bu duruma göre İngiliz tarım işçisinin artı-emeğinin gerekli-emeğe oranı 3 : 1'dir ve bu da %300'lük bir sömürü oranı demektir.

İşgününü değişmeyen bir büyüklük olarak ele alma şeklindeki gözde yöntem, II. formüllerin kullanılmasıyla yerleşik bir hal aldı, çünkü bu formüllerde art-emek, daima, uzunluğu belli bir işgünü ile karşılaştırılır. Sadece üretilen değerin bölüşümü sözkonusu olduğu zaman da aynı şey geçerlidir. Belli bir değerde gerçekleşmiş bulunan işgünü, zorunlu olarak uzunluğu belli bir işgünüdür.

Artı-değer ile işgücü değerini, yaratılan değerin parçaları olarak gösterme alışkanlığı —bu, kapitalist üretim biçiminin kendisinden doğan bir alışkanlık olup, önemi daha sonra açıklanacaktır— sermayeye özelliğini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişen sermayenin canlı işgücü ile değişimini ve sonuçta, işçinin ürünün dışında tutulmasını gizlemektedir. Gerçekte olanın yerini, bir çağrışımın aldatıcı görüntüsü almakta ve güya işçi ile kapitalist, ürünü, üretimine kattıkları farklı elemanların oranına göre aralarında paylaşmaktadır.[21]

[20] Ürünün, sadece, yatırılmış bulunan değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı, haliyle bu hesap içinde yer almamıştır. İngiltere'nin körükörüne hayranı Mr. L. de Lavergne, kapitalistin payını, çok yüksek görmekten fazla, çok düşük görmek eğilimindedir.

[21] Kapitalist üretimin bütün gelişmiş şekilleri, kooperasyonun şekilleri olduğu için, A. de Laborde'un *De l'Esprit d'Association dans tous les intérets de la communauté*, Paris 1818, adlı yapıtında yaptığı gibi, bunları uzlaşmaz çelişkili niteliklerinden soyutlamaktan ve tek bir sihirli sözle serbest işbirli-

Ayrıca II. formüller her an I. formüllere çevrilebilir. Örneğin, eğer elimizde $\frac{\text{6 saatlik artı-emek}}{\text{12 saatlik işgünü}}$ orantısı var ise, o halde gerekli-emek süresi, 12 saatten 6 saatlik artı-emeğin çıkarılması olduğu için şu sonucu elde ederiz:

$$\frac{\text{6 saatlik artı-emek}}{\text{6 saatlik gerekli-emek}} = \frac{100}{100}$$

Daha önce zaman zaman sözünü etmiş olduğum üçüncü bir formül daha vardır:

$$\text{III.} \quad \frac{\text{Artı-değer}}{\text{İşgücünün Değeri}} = \frac{\text{Artı-emek}}{\text{Gerekli-emek}} = \frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$$

Yukardaki açıklamalardan sonra, artık, $\frac{\text{karşılığı ödenmemiş emek}}{\text{karşılığı ödenmiş emek}}$ formülüyle, kapitalistin işgücüne değil emeğe para ödediği yanlış sonucuna varılması artık mümkün değildir. Bu formül, $\frac{\text{artı-emek}}{\text{gerekli-emek}}$ formülünün sadece yaygın bir ifadesidir. Kapitalist, işgücünün değeri ile fiyatı çakışmakta ise, değerini öder ve bunun karşılığında, canlı işgücü üzerinde tasarruf hakkını kazanır. Bu yararlanma iki döneme ayrılır. Bir dönem boyunca işçi yalnız işgücünün değerine eşit bir değer yaratır, onun eşdeğerini üretir. Böylece kapitalist, işgücünün fiyatı olarak yatırdığı sermayeye karşılık aynı fiyatta bir ürün elde eder. O, burada, tıpkı o ürünü piyasadan hazır halde satınalmış gibidir. Diğer dönemde, artı-emek döneminde, işgücünün kullanılması, kapitalist için, ona bir eşdeğere malolmayan bir değer yaratır.[22] İşgücünün böylece harcanması ona bedavaya malolur. İşte bu bakımdan bu artı-emeğe, karşılığı ödenmemiş emek denilebilir.

Sermaye, demek ki, Adam Smith'in dediği gibi, yalnızca emek üzerinde egemen değildir, temelde karşılığı ödenmemiş emek üzerinde egemendir. Her türlü artı-değer, sonradan (kâr, faiz, rant gibi) hangi özel biçim altında billurlaşırsa billurlaşsın, özü itibariyle, karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmesidir. Sermayenin

ği şekillerine dönüştürmekten daha kolay ne vardır. Yankee H. Carey, bu sihirli hileyi, yeri geldiğinde, kölelik sisteminden doğan ilişkiler için bile başarıyla kullanır.

[22] Fizyokratlar artı-değerin sırrını çözememekle birlikte, şu kadarını biliyorlardı: o, "ona satın alma yoluyla sahip olmadığı ve kendisinin satabildiği, bağımsız ve istenildiği gibi kullanılabilir bir zenginliktir." (Turgot, *Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*, s. 11.)

kendisini genişletmesinin sırrı, sonunda, başkalarının karşılığı ödenmemiş belirli bir miktarda emeği üzerindeki tasarruf yetkisi olarak kendini açığa vurur.

ALTINCI KISIM

ÜCRET

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

İŞGÜCÜ DEĞERİNİN (VEYA FİYATININ) ÜCRETE DÖNÜŞMESİ

BURJUVA toplumunun yüzeyinde işçinin ücreti, emeğinin fiyatı olarak, belli bir miktarda emek için ödenen belli miktarda para olarak görünür. Böylece, herkes, emeğin değerinden sözeder ve bunun para olarak ifadesine onun gerekli ya da doğal fiyatı der. Öte yandan, emeğin pazar fiyatından, yani onun doğal fiyatının üstünde veya altında oynamalar gösteren fiyatlarından sözederler.

Ama bir metaın değeri nedir? Üretimi için harcanan toplumsal emeğin nesnel şeklidir. Peki biz bu değerin miktarını nasıl ölçüyoruz? Onda bulunan emeğin niceliği ile. Öyleyse bu durumda, sözgelişi 12 saatlik işgününün değeri nasıl belirlenir? 12 saatlik işgününde bulunan 12 iş-saati ile demek, saçma bir totoloji olur.[1]

[1] "Mr. Ricardo, değerin üretim sırasında harcanan emek miktarına bağlı bulunduğu yolundaki doktrinini tehlikeye düşürecek gibi görünen bir güçlükten maharetle kaçınıyor. Eğer bu ilkeye sıkı sıkıya bağlanılacak olsa, emeğin

Emeğin, pazarda, bir meta olarak satılabilmesi için, her şeyden önce satılmadan önce varolması zorunludur. Eğer işçi, emeğine bağımsız nesnel bir varlık verebilseydi, o, emek değil, bir meta satmış olurdu.[2]

Bu çelişkilerden başka, paranın, yani gerçekleşmiş emeğin canlı emekle doğrudan değişimi, ya kapitalist üretim temeli üzerinde serbestçe gelişmesine henüz başlamış bulunan değer yasasını, ya da doğrudan doğruya ücretli emeğe dayanan kapitalist üretimin kendisini ortadan kaldırırdı. 12 saatlik bir işgünü, kendisini, örneğin 6 şilinlik bir para değerinde somutlaştırır. Ya da eşdeğerler değişilmektedir ve o zaman, işçi, 12 saatlik emeği için 6 şilin alır; emeğinin fiyatı ürününün fiyatına eşit olur. Bu durumda, emeğini satınalana, herhangi bir artı-değer üretmemektedir; 6 şilin sermayeye dönüşmemiştir, kapitalist üretimin temeli ortadan kalkar. Ne var ki, işçinin, emeğini sattığı asıl temel budur, ve bu nedenledir ki, onun emeği, ücretli-emektir. Ya da işçi 12 saatlik emeği için 6 şilinden, yani 12 saatlik emeğin karşılığından daha az bir miktar para alır. Oniki saatlik emek, 10, 6 vb. saatlik emek ile değişilmiştir. Eşit olmayan miktarların böylece eşitlenmesi sadece değerin belirlenmesini ortadan kaldırmakla kalmaz. Böylesine kendi kendini yokedici bir çelişkinin herhangi bir şekilde, yasa olarak ifade edilmesi ya da formülleştirilmesi bile olanaksızdır.[3]

Daha fazla emeğin, daha az emekle değişilmesini bunların şe-

değerinin de onu üretmek için harcanan emek miktarına bağlı olması gerekir ki, bu, düpedüz saçmadır. Bunun için ustaca bir dönüşle Mr. Ricardo, emeğin değerini, ücretlerin üretilmesi için gerekli-emek miktarı haline getiriyor; ya da onun diliyle söylersek, emeğin değerinin, ücretlerin üretimi için gerekli-emek miktarı ile belirleneceğini öne sürüyor; yani onun demek istediği, işçiye verilen para ya da metaların üretimi için gerekli-emek miktarıdır. Bu şöyle demeye geliyor: kumaşın değeri, onun üretimi için harcanan emek miktarıyla değil de, kumaşın değişildiği gümüşün üretimi için harcanan emeğin miktarıyla belirlenir." (*A Ciritical Dissertation on the Nature, &c., of Value*, s. 50, 51.)

[2] "Eğer emeğe bir metadır denirse, bu, önce değişim amacıyla üretilen ve sonra o sırada piyasada bulunan diğer metalarla uygun oranlarda değişilmek üzere piyasaya getirilen bir metaya benzemez; emek, piyasaya getirildiği anda yaratılmış olur; daha doğrusu, emek, yaratılmadan önce piyasaya getirilir." (*Observation on Certain Verbal Disputes, etc.*, s. 75, 76.)

[3] "Emek bir meta ve emeğin ürünü olan sermaye diğer bir meta olarak ele alınırsa ve eğer bu iki metaın değerleri, eşit miktarlarda emekle belirlenirse, belli bir miktarda emek ... aynı miktarda emek tarafından üretilmiş bulunan bir sermaye ile değişilebilir. Ama, emeğin değeri, diğer metalara oranla ... eşit emek miktarıyla belirlenmez." (E. G. Wakefield'ın Adam Smith'in *Wealth of Nations* adlı yapıtının kendisi tarafından hazırlanan baskısında, c. I. London 1836, s. 231, not.)

killerindeki farka bağlamak, birisinin gerçekleşmiş, diğerinin canlı olduğunu söylemek hiç bir yarar sağlamaz.[4] Bu, bir metaın değerinin, onda fiilen gerçekleşen emek miktarıyla değil, onun üretimi için gerekli canlı emek miktarıyla belirleneceğini söylemek kadar saçmadır. Bir meta, diyelim 6 iş-saatini temsil ediyor olsun. Aynı şeyin 3 saatte yapılmasını sağlayacak bir buluş ortaya çıksa, daha önce üretilmiş metaın değeri bile yarı yarıya düşer. Şimdi bu meta, eskiden gerekli olan 6 saatlik toplumsal emek yerine 3 saatlik emeği temsil etmektedir. Bir metaın değerini belirleyen şey, onun üretimi için gerekli-emek miktarıdır, yoksa bu emeğin gerçekleşmiş şekli değildir.

Pazarda, para sahibi ile doğrudan doğruya yüzyüze gelen emek değil, işçidir. İşçinin sattığı, kendi işgücüdür. İşe fiilen başlar başlamaz, artık, emeği onun olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi işçi tarafından satılması sözkonusu olamaz. Emek, değerin özü, değerin bizatihi ölçüsüdür, ama bizzat kendisinin değeri yoktur.[5]

"Emeğin değeri" ifadesinde, değer fikri yalnız tamamen silinip gitmekle kalmaz üstelik tam tersine döner. Bu, yeryüzünün değeri gibi sanal bir ifadedir. Bununla birlikte, bu sanal ifadaler, üretim ilişkilerinin kendisinden doğmaktadır. Bunlar, temel ilişkilerin görünürdeki biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Şeylerin kendilerini çoğu zaman tersine çevrilmiş görüntüleri içinde açığa vurdukları, ekonomi politik dışında bütün bilimlerce gayet iyi bilinir.[6]

[4] *Il a fallu convenir* [*a new edition of the contrat social!*] *que toutes les fois qu'il échangerait du travail fait contre du travail à faire, le dernier* [*la capitaliste*] *aurait une valeur supérieure au premier* [*le taravailleur*] ["Yapılmış işin, yapılacak iş ile değişileceği her zaman, ikincisinin [kapitalisttin] birincisinden [işçiden] daha yüksek bir değer elde etmesi gerekeceği üzerinde uyuşmak gerekirdi [sanki *toplum sözleşmesi*'nin yeni baskısı!]." Sismonde [yani, Sismondi]. *De la Richesse Commerciale*, Genève, 1803, c. 1., s. 37.

[5] "Emek, değerin bu biricik ölçütü ... bütün zenginliğin yaratıcısı, meta değildir." Th. Hodgskin, *Popul. Polit. Econ.*, s. 186.

[6] Öte yandan, bu gibi ifadeleri sırf şair serbestliği olarak açıklamaya kalkışma, ancak tahlilin güçsüzlüğünü gösterir. Bu nedenle, Proudhon'un: "*Le travail est dit valoir, non pas en tant que marchandise lui-même, mais en veu des valeurs qu'on suppose renfermées puissanciellement en lui. La valeur du travail est une expression figurée, etc.* ["Emeğin bir meta olarak değil de, potansiyel olarak içerdiği varsayılan değerler açısından bir değer taşıdığı söylenmektedir. Emeğin değeri, mecazî bir deyimdir, vb."] sözlerine karşı belirttim ki: "*Dans le travail-marchandise, qui est d'une réalité effrayante, il* (*Proudhon*) *ne voit qu'une ellipse grammaticale. Donc, toute la société actuelle, fondée sur le travail-marchandise, est désormais fondée sur*

Klasik ekonomi politik, "emeğin fiyatı" kategorisini fazla eleştirmeden günlük hayattan almıştır, ve sadece, bu fiyatın nasıl belirlendiği sorusunu sormakla yetinmiştir. Çok geçmeden, arz ve talep arasındaki ilişkideki değişmenin, emeğin fiyatı bakımından, diğer bütün metalarda olduğu gibi, bu değişmeler dışında, yani pazar fiyatının belli bir ortalamanın üstünde veya altında gösterdiği oynamalar dışında, hiç bir şeyi açıklamadığını farketmiştir. Talep ve arz, denge halinde ise, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu fiyat oynamaları sona erer. Ama bu durumda da, talep ve arz, artık bir şey açıklamaz olur. Emeğin fiyatı, talep ile arzın denge içinde bulunduğu anda, doğal fiyatıdır ve arz-talep ilişkisinden bağımsız olarak belirlenir. Ve asıl sorun, bu fiyatın nasıl belirlendiğidir. Ya da, piyasa fiyatında daha uzun bir oynamalar dönemi, diyelim bir yıl ele alınsa, bunların birbirlerini telâfi ederek ortalama bir büyüklüğe, nispeten kararlı bir miktara ulaştıkları görülür. Bunun da, haliyle, kendi kendini gideren değişmeler dışında belirlenmesi gerekirdi. Emeğin pazardaki geçici fiyatlarına sonunda daima egemen olan ve onları düzenleyen bu fiyatı, emeğin "gerekli fiyatı" (fizyokratlar) veya "doğal fiyatı" (Adam Smith), ancak, diğer bütün metalarda olduğu gibi, emeğin para olarak ifade edilmiş değeri olabilir. Ekonomi politik böylece, emeğin gelip geçici fiyatları dışında, emeğin değerine nüfuz edebileceğini ummuştu. Diğer metalarda olduğu gibi, bu değer de, üretim maliyeti ile belirleniyordu. Ama bu üretim maliyeti neydi; işçinin üretim maliyeti mi,

une license poétiqe, sur une expression figurée. La société veut-elle 'éliminer tous le inconvénients,' qui la travaillent, eh bien! qu'elle élimine les termes malsonnant, qu'elle change de langage, et pour cela elle n'a qu'à s'adresser. à l'Academie pour lui demander und nouvelle édition de son dictionnaire." ["Bir emek-metada, ki korkunç amansız bir gerçektir, o, gramatik eksiklikten başka bir şey görmüyor. Böylece bir emek-metaın üzerine kurulmuş mevcut toplumun tümü, bundan böyle, şiirsel bir başıboşluk, mecazî bir deyim üzerine kurulmuş bulunuyor. Eğer toplum, kendisine saldıran 'tüm sakıncaları tasfiye' etmek istiyorsa, eh, o zaman kulağa nahoş gelen tüm terimleri de tasfiye etsin, dili değiştirsin; ve bunun için de, çıkarmış bulunduğu sözlüğün yeni bir baskısını yapması için Akademiye başvurması yeterlidir."] (Karl Marx, *Misére de la Philisophie*, s. 34-35 [*Felsefenin Sefaleti*, s. 59 ve 60].) Kuşkusuz bundan da daha kolayı, değer sözünden hiç bir şey anlamamaktır. O zaman, insan, her şeyi bu kategorinin altına kolayca sırayalayabilir. Sözgelişi J. B. Say, "değer" nedir sorusuna şöyle karşılık veriyor: "Bir şey ne değerde ise odur" "Fiyat nedir?" Yanıt: "Bir şeyin parayla ifade edilen değeridir." "Toprağın işi niçin bir değere sahiptir? Ona bir fiyat tanınmış olmasıdır." Demek oluyor ki, değer, bir şeyin kıymetidir, ve toprağın değerinin olmasının nedeni, bu değerin "parayla ifade edilmesidir". Ne olursa olsun, bu yol, şeylerin nedenini ve niçinini açıklamada çok kullanışlı bir yöntem.

yani işçinin kendisini üretmek ya da yeniden üretmek için gerekli masraflar mıydı? Bu soru, ekonomi politikte, farkına varılmadan ilk sorunun yerini aldı; çünkü, emeğin üretim maliyetinin bu şekilde aranması, durmadan bir daire içinde dönüyor, onun dışına çıkmıyordu. İktisatçıların emeğin değeri diye adlandırdıkları şey, gerçekte işçinin kişiliğinde varolan emekten, bir makinenin, yaptığı işten farklı olması gibi, işleviyle farklı olan işgücünün değeriydi. Emeğin pazar fiyatı ile değeri dedikleri şey arasındaki fark, bu değerin kâr oranıyla ve emeğin ürettiği metaların değerleriyle ilişkisi vb. üzerinde dururlarken, yapılan tahlilin, yalnızca emeğin pazar fiyatından, onun varsayılan fiyatına ulaşacağını değil, emeğin bu değerinin de, sonunda işgücünün değerine dayandığını gösteren doğrultuda olduğunu hiç bir zaman farketmemişlerdir. Klasik ekonomi, kendi tahlillerinin verdiği sonuçların bilincine asla varamamıştır; "emeğin değeri" ve "emeğin doğal fiyatı" gibi kategorileri, incelemekte olduğu değer ilişkileri için son ve yeterli ifadeler olarak hiç eleştirmeden kabul etmiş ve böylece, daha sonra göreceğimiz gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere düşmüş ve, ilke olarak yalnız görünüşlere tapan vülger iktisatçılara, yüzeysel incelemeleri için güvenli bir hareket temeli sağlamıştır.

Şimdi de, işgücü değerinin (ve fiyatının) bu ücret olarak dönüşmüş koşul içinde kendilerini nasıl ortaya koyduklarını görelim.

İşgücünün günlük değerinin, işçinin belli uzunluktaki ömrüne ve buna tekabül eden belli uzunluktaki işgününe göre hesaplandığını biliyoruz. Alışılagelen işgününün 12 saat, işgücünün günlük değerinin 3 şilin olduğunu ve bunun 6 saatlik emeği temsil eden bir değerin para olarak ifadesi olduğunu varsayalım. Eğer işçi 3 şilin alıyorsa, 12 saat boyunca işgören işgücünün değerini alıyor demektir. Şimdi eğer, işgününün bu günlük değeri, bir günlük emeğin değeri olarak ifade edilirse, şu formülü elde ederiz: Oniki saatlik emeğin 3 şilinlik değeri vardır. Böylece, işgücünün değeri, emeğin değerini, ya da para olarak ifade edilirse onun gerekli fiyatını belirlemiş oluyor. Öte yandan, eğer işgücünün fiyatı değerinden sapacak olursa, aynı şekilde, işin fiyatı da değeri denilen şeyden sapmış olur.

Emeğin değeri, işgücünün değerinin sadece akla uygun olmayan bir ifadesi olduğu için, emeğin değerinin daima ürettiği değerden daha küçük olması zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar, çünkü kapitalist, daima işgücünü, kendi değerini yeniden üretmesi için gereğinden daha uzun süre çalıştırır. Yukarıdaki örnekte, 12 saat boyunca işgören işgücünün değeri 3 şilindir ve bu değerin yeni-

den-üretimi için 6 saat gerekmektedir. Oysa, işgücünün ürettiği değer 6 şilindir, çünkü, aslında o, 12 saat boyunca işgörmekte ve ürettiği değer kendi değerine değil, faaliyet halinde bulunduğu zamanın uzunluğuna bağlıdır. Böylece, daha ilk bakışta saçma bir sonuca ulaşıyoruz — 6 şilinlik bir değer yaratan emek, 3 şilinlik bir değere sahiptir.[7]

Ayrıca şunu da görüyoruz: İşgününün yalnız bir bölümü —yani 6 saatlik emek— için ödenen 3 şilinlik değer, karşılığı ödenmemiş 6 saati de kapsayan 12 saatlik toplam işgününün değeri ya da fiyatı olarak görünmektedir. Demek oluyor ki, bu ücret-biçimi, işgününün gerekli-emek ve artı-emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili bütün izleri silip yokediyor. Bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünüyor. Angaryada, işçinin* kendisi için harcadığı emek ile, efendisi için harcadığı zorunlu emek, birbirinden yer ve zaman olarak en açık şekilde ayrıdır. Köle-emeğinde ise, işgününün, kölenin kendi yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği, karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür.[8] Ücretli-emekte ise, tersine, artı-emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emeği, mülkiyet ilişkisi gözlerden saklar, diğerinde, ücretli işçinin karşılığı ödenmeyen emeğini, para ilişkisi gözlerden gizler.

İşgücünün değeri ile fiyatının ücret şekline ya da emeğin kendisinin değeri ve fiyatı şekline dönüştürülmesinin taşıdığı büyük önemi böylece anlayabiliriz. Aslında varolan ilişkileri görünmez hale getirmesi bir yana, bir de bunları tepetaklak gösteren bir görünüm şekli, hem işçinin ve hem de kapitalistin her türlü yasal kavram-

[7] Krş: *Zur Kritik der Politischen Œkonomie* s. 40 [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 91]. Ben bu yapıtın Sermayeyi ele alan kısmında, bu problemin çözümleneceğini ifade etmiştim:"... nasıl oluyor da, sadece sırf iş zamanıyla belirlenen değişim-değeri temeli üzerinde üretim, emeğin değişim-değerinin, emeğin ürününün değişim-değerinden daha az olması sonucunu vermektedir?"

[8] Serbest ticaret taraftarlarının Londra'daki saflığı budalalığa vardıran organı *Morning Star*, Amerikan İçsavaşı sırasında, bir insanın duyabileceği bütün moral öfkeyle, "Konfedarasyon Eyaletlerinde" zencilerin hiç bir karşılık almadan çalışmalarını tekrar tekrar protesto etmişti. Böyle yapacağına, bu gazete, böyle bir zencinin günlük yaşama giderini, Londra'nın doğu yakasındaki serbest bir işçinin yaşama gideri ile karşılaştırsa daha iyi ederdi.

* İngilizce metinde "*worker*" ("işçi"), Fransızca metinde "*corvéable*" (angaryacı"). —*ç*.

larının, kapitalist üretim biçiminin her türlü şaşırtmacalarının, özgürlük adına bütün gözboyamalarının, vülger iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelidir.

Ücretin sırrının çözülmesi için tarihte uzun zaman geçmesi gerekmiştir, oysa bu görünüm şeklinin zorunluluğunu, *raison d'être*'i,* anlamak kadar kolay bir şey yoktur.

Sermaye ile emek arasındaki değişim, başlangıçta, kendisini diğer bütün malların alım ve satımı kılığında gösterir. Alıcı bir miktar para verir, satıcı ise paradan farklı nitelikte bir mal. Hukukçu kafası, bunda, olsa olsa, şu eşdeğer formüllerde ifadesini bulan maddî bir fark görür: *"Do ut des, do ut fasias, facio ut des, facio ut facias."***

Ayrıca. Değişim-değeri ile kullanım-değeri aslında ölçülemez şeyler olduğu için "emeğin değeri", "emeğin fiyatı" deyimleri, "pamuğun fiyatı", "pamuğun değeri" deyimlerinden daha akıldışı görünmezler. Üstelik, işçiye para, emeğini harcadıktan sonra ödenir. Ödeme aracı işleviyle para, sağlanan nesnenin değerini ya da fiyatını, yani bu özel durumda, sağlanan emeğin değerini ya da fiyatını daha sonra gerçekleştirir. Ve nihayet, emekçinin kapitaliste sağladığı kullanım-değeri, aslında, kendi işgücü değil, bunun işlevi, terzilik, ayakkabıcılık, iplikçilik işi gibi belli faydalı bir iştir. Bu, aynı emeğin, öte yandan, evrensel değer yaratma öğesi olması ve böylece diğer bütün metalardan farklı bir özelliğe sahip bulunması, sıradan bir aklın kavrayışı ötesindedir.

Şimdi, kendimizi, 12 saatlik işte, diyelim 6 saatlik emeğin ürettiği değer olan 3 şilini alan bir işçinin yerine koyalım. Onun için, aslında, bu 12 saatlik emek, bu 3 şilini satın almanın bir yoludur. İşgücünün değeri, alışageldiği yaşama araçlarının değerine bağlı olarak, 3 ile 4 şilin, ya da 3 ile 2 şilin arasında değişebilir; veya, eğer işgücünün değeri değişmeden kalıyorsa, fiyatı, değişen arz talep ilişkileri sonucu, ya 4 şiline çıkar ya da 2 şiline düşer. Ama daima 12 saatlik emek harcamaktadır. Onun aldığı eşdeğerin miktarındaki her değişme, bu nedenle ona, 12 saatlik işinin değeri ya da fiyatındaki zorunlu bir değişme gibi görünür. İşgününü değişmeyen bir büyüklük[9] olarak ele alan Adam Simth'i bu durum, yaşama araçlarının değeri değişse bile emeğin değerinin aynı kalacağı ve

[9] Adam Smith, parça-başına ücrete değindiği zaman işgünündeki değişikliklerin sadece rasgele sözünü etmiş oluyor.

* Varlık nedeni. —ç.

** Vermen için veriyorum, yapman için veriyorum, vermen için yapıyorum, yapman için yapıyorum. —ç.

bu yüzden aynı işgününün işçi için kendisini daha çok ya da daha az parayla temsil edebileceği gibi yanlış bir savı öne sürmeye götürmüştür.

Şimdi bir de kapitalisti ele alalım. Kapitalist, elden geldiğince az parayla, elden geldiğince çok emek elde etmek isteyecektir. Bu yüzden, uygulamada onu ilgilendiren tek şey, işgücü fiyatıyla, bunun işlevinin yarattığı değer arasındaki farktır. Bir de, ayrıca, her türlü metaı elden geldiğince ucuza almaya çalışır ve düpedüz kandırmayı, bir şeyi değerinin altında alıp bu değerin üzerinde satmayı kendine kâr bilir. Bu yüzden de, eğer emeğin değeri diye bir şey gerçekten varsa ve o bu değerin karşılığını gerçekten öderse, sermaye diye bir şeyin olamayacağını, parasının sermayeye dönüşemeyeceğini hiç bir zaman göremez.

Üstelik, ücretlerin fiilî hareketi, işgücünün değerinin değil, onun işlevinin, emeğin kendisinin değerinin ödendiğini tanıtlar görünen durumlar gösterir. Biz, bu görünüşleri iki büyük sınıfta toplayabiliriz: (1.) İşgünü uzunluğunun değişmesiyle ücretlerin değişmesi. Bir makinenin bir haftalığına kiralanmasının bir günlüğüne kiralanmasından daha fazla para ödemeyi gerektireceği için, makinenin değerinin değil de onun yaptığı işin değerinin ödendiği şeklinde de düşünülebilir. (2.) Aynı işi yapan farklı işçilerin ücretlerindeki bireysel farklar. Biz, bu bireysel farkları, işgücünün kendisinin, doğrudan doğruya ve açıkça hiç bir dolambaçlı yola sapmadan satıldığını kölelik sisteminde de görürüz, ama bu bizi aldatmaz. Ancak, kölelik sisteminde, işgücünün ortalamanın üzerinde sağladığı yarar ve bu ortalamanın altında yolaçtığı zarar yalnız köle sahibini etkiler; ücretli-emek sisteminde ise, bu işçinin kendisini etkiler, çünkü onun işgücü, bir halde, kendisi tarafından, diğer halde bir üçüncü kişi tarafından satılır.

Ayrıca, bütün görünümler ve bunların ardında gizli bulunan temel için geçerli olan ne varsa, asıl temel ilişkiye, yani işgücünün değer ve fiyatına karşıt olarak ortaya çıkan, "emeğin değeri ve fiyatı," ya da "ücret" gibi görünüm şekilleri için de geçerlidir. Bunlardan sonuncusu, günlük düşünce biçimleri olarak doğrudan doğruya ve kendiliklerinden ortaya çıkarlar; ilkinin ise önce bilim tarafından bulunup ortaya konulması gerekir. Klasik ekonomi politik, şeyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formülleştirmez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez.

YİRMİNCİ BÖLÜM

ZAMANA GÖRE ÜCRET

ÜCRETİN kendisi de çok çeşitli biçimler alır; bu gerçek, sorunun yalnız maddî yanlarıyla ilgilenen ve her türlü biçim farklarını ihmal eden sıradan iktisat incelemelerinde farkedilmemiş bir şeydir. Bununla birlikte, bütün bu biçimlerin ortaya konulması, ücretli-emeğin özel bir inceleme konusudur ve bu nedenle, bu yapıtta yeri olmaması gerekir. Gene de iki temel biçimin burada kısaca incelenmesi gerekiyor.

İşgücünün satışı, hatırlanacağı gibi, belirli bir zaman dönemi için olur. Günlük, haftalık vb. işgücü değerinin kendilerini ortaya koydukları dönüşmüş biçim, bu nedenle, zamana göre ücret, ve dolayısıyla da günlük ücrettir vb..

İşgücü fiyatıyla artı-değerin nispî büyüklüklerindeki değişmeler konusunda Onyedinci Bölümde öne sürülen yasaların, basit bir biçim değişikliği ile ücret yasaları haline dönüştüklerini de burada kısmen işaret etmek gerekir. Bunun gibi, işgücünün değişim-de-

ğeri ile, bu değerin kendisine çevrildiği gerekli tüketim maddeleri kitlesi arasındaki fark, şimdi, nominal ve reel ücretler arasındaki ayrım olarak tekrar ortaya çıkar. Asıl ve temel biçim içinde incelenmiş bir şeyi, görünüm biçimi içinde burada tekrarlamak gereksiz olacaktır. Bu nedenle, biz, burada, yalnız, zamana göre ücretin ayırdedici birkaç özelliği üzerinde duracağız.

İşçinin, günlük ya da haftalık çalışması karşılığında aldığı para miktarı,[10] onun nominal ya da değere göre hesaplanan ücret tutarını teşkil eder. Ama, işgününün uzunluğuna, yani bir günde sağlanan emek miktarına göre, aynı günlük ya da haftalık ücretin, emeğin birbirinden çok farklı fiyatlarını, yani aynı emek miktarı için çok farklı para miktarını temsil edebileceği de açıktır.[11] Bunun için zamana göre ücreti de incelerken gene günlük ya da haftalık vb. ücretin toplamı ile, işgücünün fiyatı arasındaki ayrımı dikkate almamız gerekecektir. Bu duruma göre, bu fiyatı, yani belli bir miktardaki işin para değerini nasıl bulacağız? Emeğin ortalama fiyatı, işgücünün günlük ortalama değeri, işgücündeki ortalama saat sayısına bölünerek bulunur. Örneğin, işgücünün günlük değeri, 6 iş-saatinin ürün değeri olan 3 şilin, ve eğer işgünü de 12 saat ise, 1 iş-saatinin fiyatı, 3/12 şilin = 3 peni olur. İş-saatinin böylece bulunan fiyatı, işin fiyatı için ölçü birimi hizmetini görür.

Bunun için, buradan, emeğin fiyatı, sürekli bir şekilde düştüğü halde, günlük, haftalık vb. ücretlerin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Örneğin, alışılagelen işgünü 10 saat, işgücünün günlük değeri 3 şilin olsa, iş-saatinin değeri 3 $^3/_5$ peni olur. İşgünü, 12 saate çıksa bu değer 3 peniye, 15 saate çıksa 2 $^2/_5$ peniye düşerdi. Bütün bu değişikliklere karşın, günlük ya da haftalık ücret aynı kalır. Tersine, işin fiyatı aynı kalsa ve hatta düşse bile, günlük ya da haftalık ücret yükselebilir. Diyelim, işgünü 10 saat, günlük işgücü değeri 3 şilin olsa, bir iş-saatinin fiyatı 3 $^3/_5$ peni olur. İşlerin artması nedeniyle işçi 12 saat çalışacak olsa, emeğin fiyatı aynı kaldığı halde günlük ücreti, emeğin fiyatında hiç bir değişme olmadan şimdi 3 şilin 7 $^1/_5$ peniye yükselir. Emeğin miktarı uzunluk olarak artacak yerde, yoğunluk olarak artmış olsaydı aynı sonuç çıkabi-

[10] Paranın kendi değeri, burada daima sabit kabul edilmiştir.

[11] "Emeğin fiyatı, belli bir emek miktarı için ödenen miktardır." (Sir Edward West, *Price of Corn and Wages of Labour*, London 1826, s. 67.) West, yazarı belirtilmeyen *Essay on the Application of Capital to Land, By a Fellow of the University College of Oxford*, London 1815 başlıklı denemenin yazarıdır. Bu, ekonomi politik tarihinde çığır açıcı bir yapıttır.

lirdi.[12] Günlük ya da haftalık ücretin nominal değerindeki yükselme, bu nedenle, işin fiyatı aynı kaldığı ya da düştüğü zaman olabilir. Aile reisinin harcadığı emek miktarı, ailenin üyelerinin emekleriyle arttığı zaman, işçi ailesinin geliri için de aynı şey geçerlidir. Demek oluyor ki, günlük ya da haftalık ücretler indirilmeksizin de, emeğin fiyatını düşürmenin yolları vardır.[13]

Buradan şu genel yasa çıkmış oluyor: günlük, haftalık vb. emek miktarı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, kendisi de, işgücünün değeriyle veya bunun fiyatıyla değeri arasındaki farkla birlikte değişen emek fiyatına bağlı olur. Öte yandan, emeğin fiyatı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, günlük ya da haftalık emek miktarına bağlı olur.

Zamana göre ücretin ölçü birimi olan iş-saati fiyatı, bir günlük işgücü değerinin, ortalama işgünündeki saat sayısına bölünmesiyle elde edilir. İşgünü 12 saat, işgücünün günlük değeri 3 şilin, ve bu 3 şilin de 6 saatlik emeğinin ürününün değeri olsun. Bu koşullar altında, iş-saatinin fiyatı 3 peni, ve üretilen değer 6 peni olur. Şimdi eğer işçi, günde 12 saatten (ya da haftada 6 günden) daha az, diyelim 6 ya da 8 saat çalışsa, bu emek fiyatına göre günlük ücreti sadece 2 şilin veya 1 şilin, 6 peni olurdu.[14] Varsayımımıza göre, o,

[12] "Emeğin ücreti, emeğin fiyatına ve harcanan emeğin miktarına bağlıdır. Emeğin ücretinde bir yükselme, mutlaka emeğin fiyatında yükselme anlamına gelmez. Daha tam çalıştırma ve daha büyük çaba ile, emeğin ücreti oldukça artırılabilir, oysa emeğin fiyatı aynı kalmakta devam edebilir." West, *l.c.*, s. 67, 68, 112. Ne var ki, West, "Emeğin fiyatı nasıl belirlenir?" temel sorusunu, yavan sözlerle geçiştirir.

[13] Bunu, sorunu karışık bir şekilde koymakla birlikte, 18. yüzyıl sanayi burjuvazisinin fanatik temsilcisi ve sık sık alıntılar yaptığımız *Essay on Trade and Commerce* yazarı doğru olarak kavramıştır: "Yiyecek maddeleri ile diğer gerekli şeylerin fiyatıyla belirlenen şey, emeğin fiyatı [o, bununla, nomial günlük ya da haftalık ücreti demek istiyor] değil, emeğin miktarıdır: gerekli şeylerin fiyatını çok düşürürseniz, doğal olarak, emeğin miktarını da aynı oranda düşürmüş olursunuz.. Fabrika patronları, emeğin fiyatını yükseltme ve düşürmenin, nomial miktarını değiştirmekten başka çok daha çeşitli yollar olduğunu belirler." (*l. c.*, s. 48, 61.) West'in yapıtından adını hiç anmadan yararlandığı *Three Lectures on the Rate of Wages*, London 1830, adlı yapıtında N. W. Senior şöyle der: "İşçiyi her şeyden önce üretim miktarı ilgilendirir." (s. 15.) Bunun anlamı, işçi, aslında, eline geçene, ücretinin nominal miktarına bakar, verdiği şeye, emeğin miktarına aldırmaz demektir!

[14] Bu türlü anormal istihdam indiriminin etkisi, işgününde yasayla yapılan genel kısaltmanın etkisinden tamamen farklı olur. Birinci durumun işgününün mutlak uzunluğu ile hiç bir ilişkisi yoktur ve 15, 16 saatlik bir işgününde de pekâlâ olabilir. Emeğin nominal fiyatı, birinci durumda, işçinin günde ortalama 15 saat, ikinci durumda 6 saat çalışmasına göre hesaplanır. Bu-

sadece işgücünün değerine tekabül eden günlük ücreti üretmek için günde ortalama 6 saat çalışmak zorundadır; ve gene aynı varsayım uyarınca, her saatin ancak yarsını kendisi için, yarısını da kapitalist için çalıştığına göre, 12 saatten az çalıştırılması halinde 6 saatlik ürünün değerinin tamamına sahip olamayacağı açıktır. Daha önceki bölümlerde aşırı-çalışmanın yıkıcı sonuçlarını görmüştük, burada da, eksik çalıştırmanın işçiye getireceği ıstırap kaynakları ile karşılaşıyoruz.

Eğer saat-ücreti, kapitalisti, günlük ya da haftalık ücreti ödemeye zorlayacak şekilde değil de, işçiye keyfine göre seçtiği saatlerde çalıştırarak ücret ödeyecek şekilde saptanacak olursa, o zaman, kapitalist, işçiyi, saat-ücretinin ya da iş ücretinin birim ölçüsünün hesaplanmasında esas olarak alınacak zamandan daha kısa süre çalıştırabilir. Bu birim, $\frac{\text{işgücünün günlük değeri}}{\text{belli saatlik işgünü}}$ oranı ile belirlendiği için, işgünü belli saati kapsar durumdan çıkar çıkmaz bütün anlamını yitirir. Karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki ilişki yokolur. Kapitalist, şimdi artık işçiden, işçiye kendi varlığını sürdürmek için gerekli-emek süresini bırakmaksızın, ondan belli miktarda artı-emek sızdırabilir. Çalışmadaki bütün düzeni ortadan kaldırdığı gibi, kendi işine, keyfine ve o andaki çıkarına uygun geldiği şekilde, en korkunç aşırı-çalışmayı, nispî ya da mutlak bir iş kesilmesi izleyebilir. "Emeğe normal fiyatını" ödediği bahanesi altında, işçiye karşılığında bir ödemede bulunmaksızın işgününü anormal derecede uzatabilir. Londra'daki inşaat işçilerinin, kapitalistlerin kendilerine bu tür bir saat ücretini kabul etmeye zorlamaları üzerine, 1860 yılındaki başkaldırmaları son derece aklauygun bir hareketti. İşgününün yasal sınırlandırılması, makinenin rekabeti, çalıştırılan işçilerin niteliğindeki değişiklik ve kısmî ya da genel bunalımın neden olduğu noksan istihdam karşısında haliyle bir şey yapmamakla birlikte, bu gibi kötüye kullanmalara bir son verir.

Günlük ya da haftalık ücret artarken emeğin fiyatı nominal olarak aynı kalabilir ve hatta normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin, iş-saati başına hesaplanan fiyatı aynı kalırken işgününün normal süresinin ötesinde uzatılması halinde daima bu durum ortaya çıkar. Eğer $\frac{\text{işgücünün günlük değeri}}{\text{işgünü}}$ oranında, payda büyürse, pay daha da hızla büyür. Aşınmaya ve yıpranmaya bağlı ola-

nun için de sonuç, birinci halde sadece 7.5, ikinci halde sadece 3 saat çalışsa da gene aynı olur.

rak işgücünün değeri, faaliyet süresiyle artar, ve bu sürenin artışından daha hızlı bir oranda artar. Zamana göre ücretin genel kural olduğu ve ama işzamanının yasalarla sınırlandırılmadığı birçok sanayi kollarında bu yüzden işgününün ancak belli bir noktaya kadar, örneğin onuncu saatin bitimine kadar normal ("normal işgünü", "günlük iş", "normal çalışma saatleri") saymak alışkanlığı kendiliğinden yeralmıştır. Bu sınırın ötesindeki işzamanı, fazla-mesaidir ve ölçü birimi saat alınarak, çoğu zaman gülünç denecek derecede küçük olmakla birlikte, daha iyi bir ödeme ("fazla ödeme") yapılır.[15] Normal işgünü, burada, fiilî işgününün ancak bir kısmı gibidir ve bu fiilî işgünü bütün yıl boyunca normal işgününden daha uzun sürer.[16] İşgününün belli normal sınırları ötesinde uzatılmasıyla işin fiyatındaki artış, Britanya'da çeşitli İngiliz sanayilerinde öyle bir şekil alır ki, normal denilen zamanlardaki düşük emek fiyatı, işçiyi, eğer yeterli bir ücret sağlamak niyetinde ise, daha iyi bir ücretin ödendiği fazla-mesai sırasında işe devama zorlar.[17]

[15] "Dantelacılıkta fazla mesai için ödenen ücret o kadar küçüktür ki (saatte, $^1/_2$ peni ile $^3/_4$ peniden 2 peniye kadar), işçilerin sağlık ve güçleri üzerindeki olumsuzluk etkileri ile tam bir zıtlık halindedir. Böylece kazanılan o az miktardaki para da çoğu zaman fazla yiyecek için harcanır." (*Child. Empl. Com., II. Rep.*, s. XVI, n° 117.)

[16] Örnek: duvar kâğıdı baskıcılığında, bu işkolunun daha yakın zamanda fabrika yasası kapsamına alınmasından önce. "Yemek paydosu yapmadan çalışıyoruz, böylece 10,5 saatlik günlük iş, öğleden sonra 4.30'da sona eriyor ve bundan sonraki bütün çalışma, fazla mesaidir; saat 6'dan önce işten çıktığımız pek nadirdir; bu yüzden, biz, aslında, bütün yıl fazla mesai yapmış oluyoruz." (*Evidence in Child. Empl. Comm.*, Mr. Smith, *I. Rep.*, s. 125.)

[17] Örnek: İskoçya'da ağartmacılık işinde. "İskoçya'nın bazı kısımlarında bu iş (1862 tarihinde fabrika yasasının uygulanmasından önce) fazla mesai sistemi ile yürütülüyordu, yani günde on saat, normal iş-saatiydi ve erkek işçilere günde 1 şilin 2 peni nominal ücret ödenirdi, her gün üç-dört saat fazla mesai yapılır, karşılığında saatte 3 peni ödenirdi. Bu sistemin etkisi nominal saatlerde çalışan bir işçi, haftada, 8 şilinden fazla kazanamazdı, fazla mesai yapmadan tam birgünlük ücret elde edemezlerdi." (*Rep. of Insp. of Factories*, 30 Nisan 1863, s. 10.) "Daha uzun saatler çalışmak üzere erkek işçilere daha yüksek ücret ödenmesi dayanılması güç bir çekicilik taşıyordu." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1848, s. 5.) Londra kentinde ciltcilik işinde, belli iş-saatlerini öngören sözleşmelerle 14-15 yaşlarında çok sayıda genç kız çalıştırılır. Bununla birlikte, her ayın son haftasında, gece saat 10, 11, 12 ve hatta 1'e kadar, daha büyük yaştaki işçilerle birlikte çok karışık bir grup içersinde çalıştırılırlar. "Patronlar, bunları, fazla ücret ve yemek vaadiyle bu işe razı ederler", ve çocuklar, bu yemeği, çevredeki meyhanede yerler. Böylece, bu "genç ölümsüzler" (*Children's Employment Comm., V. Rep.*, s. 44, n° 191) arasında büyük bir sefalet almış yürümüştür ve bu sefaletin kefaretini, diğer kitapların yanısıra çok sayıda İncil ve din kitabı ciltleyerek ödemiş olurlar.

İşgününün yasal sınırlandırılması bu tatlı duruma son verir.[18]

Bir sanayi kolunda işgünü ne kadar uzunsa ücretlerin o kadar düşük olduğu genellikle bilinen bir gerçektir.[19] Fabrika denetmeni A. Redgrave, 1839 ile 1859 yılları arasındaki 20 yıllık karşılaştırılmalı bir incelemeyle bunu, gözler önüne seriyor; bu incelemeye göre, ücretler, 10 saatlik yasanın kapsamına giren fabrikalarda yükseldiği halde, işin günde 14-15 saat sürdüğü fabrikalarda düşmektedir.[20]

"Emeğin fiyatı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, harcanan emeğin miktarına bağlıdır." yasasından, her şeyden önce, emeğin fiyatı ne kadar düşük olursa emeğin miktarının o kadar büyük olması ya da, işçinin sefil bir ortalama ücret sağlayabilmesi için işgününün o kadar uzun olması gerektiği sonucu çıkar. Emeğin fiyatının düşüklüğü, burada emek süresinin uzatılması için bir dürtü rolü oynar.[21]

Öte yandan, işzamanının uzatılması da, tersine emek fiyatında bir düşmeye ve bu düşmeyle birlikte günlük ya da haftalık ücretlerde bir azalmaya yolaçar.

Emeğin fiyatının, $\frac{\text{işgücünün günlük değeri}}{\text{belli saatlik işgünü}}$ orantısı ile belirlenmesi, eğer telâfi edici bir şey sözkonusu değilse, sırf işgününün uzatılmasının emeğin fiyatını düşüreceğini gösterir. Ama, uzun vadede kapitaliste işgününün uzatma olanağını veren aynı koşullar, başlangıçta, emeğin fiyatını, artan saatlerin sayısının toplam fiyatını ve dolayısıyla günlük ya da haftalık ücretleri düşürene ka-

[18] Bkz: *Reports of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1863, *l.c.*. Durumu iyi değerlendiren Londralı inşaat işçileri, 1860'daki büyük grev ve lokavt sırasında, saat ücretini ancak iki koşul altında kabul edebileceklerini ilân ettiler: (1) normal 9 ve 10 saatlik iş günleri ile birlikte iş-saatinin ücreti saptanacak ve 10 saatlik işgününün ücreti, 9 saatlikten daha yüksek olacaktır; (2) normal işgününün ötesinde her saat fazla mesai sayılacak ve bunun için belli bir oranda daha yüksek ücret ödenecekti.

[19] "Uzun iş-saatlerinin kural olduğu yerlerde, ücretlerin düşük olmasının da bir kural olması ayrıca dikkati çeken bir şeydir." (*Report of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1863, s. 9.) "Bir lokma yiyecek sağlamak için yapılan iş, çoğu kez, aşırı derecede uzundu." (*Public Health, Sixth Report.*, 1864, s. 15.)

[20] *Reports of Inspectors of Fact.*, 30 Nisan 1860, s. 31, 32.

[21] Sözgelişi, İngiltere'de elle çivi yapanlar, işin düşük fiyatlı oluşu yüzünden, pek acınacak bir haftalık ücret elde etmek için, günde 15 saat çekiç sallarlar. "Her gün uzun saatler (sabah 6'dan akşam 8'e kadar) çalıştıkları halde, bu ağır işin karşılığında 11 peni ya da 1 şilin kazanırlar; ayrıca, aletlerin aşınması, ateş giderleri, demir artıkları için 2,5-3 peni bu ücretten düşülür." (*Children's Employment Comm., III. Rep.*, s. 136, n° 671.) Kadınlar, aynı işzamanı için haftada ancak 5 şilin ücret alırlar. (*l.c.*, s. 137, n° 674.)

dar, nominal olarak düşürme olanağını da verirler ve sonunda bunu yapmak zorunda bırakırlar. Burada iki duruma işaret etmek yetecektir. Eğer bir insan, 1,5 ya da 2 kişinin işini yaparsa, piyasadaki işgücü arzı aynı kalmakla birlikte, emek arzı artar. İşçiler arasında böylece yaratılan rekabet, kapitaliste işin fiyatını düşürme olanağını sağladığı gibi, bu fiyat düşüşü, ona, ayrıca işzamanını daha da uzatma olanağını da vermiş olur.[22] Ne var ki, çok geçmeden, karşılığı ödenmemiş bu anormal büyüklükteki emek, yani toplumsal ortalama miktarı aşan büyüklükler üzerindeki bu egemenlik, kapitalistlerin kendi aralarında bir rekabet kaynağı halini alır. Metaın fiyatının bir kısmı, işin fiyatını içerir. İşin fiyatında karşılığı ödenmeyen kısmın, metaın fiyatında hesaba katılması gerekmez. Bu kısım alıcıya hediye edilebilir. Rekabetin yolaçtığı ilk adım budur. Rekabetin attırdığı ikinci adım, işgününün uzatılmasıyla yaratılan anormal artı-değerin hiç olmazsa bir kısmının, metaın satış fiyatın dışında tutulmasıdır. Bu şekilde, metaın anormal derecede düşük satış fiyatı önceleri arasıra görülür ve zamanla bu, yerleşik hale gelir; bundan böyle bu fiyat, fazla işzamanının karşılığı olan acınacak derecede düşük bir ücretin değişmeyen temeli olur; tıpkı başlangıçta bu düşük ücretin gene aynı koşulların bir ürünü olması gibi. Rekabetin tahlili, konumuzun bu kısmına girmediği için, bu harekete burada sadece işaret edilmiş olunuyor. Gene de kapitalistin bu konuda ne dediğine bir an için kulak verebiliriz: "Birmingham'da patronlar arasında öylesine bir rekabet var ki, bunların çoğu işveren olarak, başka zaman utanç duyacakları şeyleri yapmak zorunda kalıyorlar; buna karşılık, fazla bir para kazanıldığı yok, yalnız halk bundan yararlanıyor."[23]

Okur, Londra'da iki tür fırıncı bulunduğunu hatırlayacaktır; bunlardan birisi ekmeği tam fiyatına satıyordu ("tam fiyatlı" fırıncılar), diğeri normal fiyatının altında satıyordu ("ucuzcular", "düşük fiyatlı satıcılar"). "Tam fiyatlı" satıcılar rakiplerini Parlamento Soruşturma Komitesinin önünde suçluyorlardı: "Bunlar varlıklarını, ancak, önce halkı kandırmakla sonra da adamlarını 12 saatlik ücret karşılığında 18 saat çalıştırmakla sürdürüyorlar.

[22] Sözgelişi, eğer bir fabrika işçisi, alışılagelen uzun saatler çalışmayı reddederse, "kısa zamanda yerine daha uzun zaman çalışabilecek bir başkası bulunur, ve böylece işten atılmış olur." (*Reports of Inspectors of Fact., Evidence,* 30 Nisan 1848, s. 39, n° 58.) "Eğer bir kişi, iki kişinin işini yaparsa ... kâr oranı genel olarak yükselecektir ek emek ikmali sonucu fiyatı düşmüş olacaktır." (Senior, *l.c.,* s. 15.)

[23] *Children's Employment Comm., III. Rep., Evidence,* s. 66, n° 22.

İşçilerin karşılığı ödenmeyen emekleri, rekabetin yapıldığı ve bugüne kadar da sürdürüldüğü kaynağı teşkil eder. Fırıncı ustaları arasındaki rekabet, gece işini ortadan kaldırmadaki güçlüğün nedenidir. Un fiyatlarına göre ekmeği maliyet fiyatının altında satan bir ucuzcu, bunu, işçilerini daha fazla çalıştırmakla telâfi etmek zorundadır. Ben, işçilerimi, sadece 12 saat çalıştırdığım halde eğer komşum, 18 ya da 20 saat çalıştırırsa satış fiyatında beni haliyle alteder. İşçiler, eğer, çalıştıkları fazla süre için ücret istemekte ayak direrlerse, bu durum düzelir. Ucuzcuların çalıştırdığı işçilerin çoğu, verilen ücret ne olursa olsun kabul etmek durumunda bulunan yabancılar ile gençlerdir."[24]

Bu yakınma, kapitalistin beyninde üretim ilişkilerinin nasıl sadece dış yönlerinin yansıdığını göstermesi bakımından da ilginçtir. Kapitalist, işin normal fiyatının bile belirli bir miktarda karşılığı ödenmeyen emeği içerdiğini ve işte bu emeğin bu karşılığı ödenmeyen kısmının, kazancının normal kaynağı olduğunu bilmiyor. Artı-emek süresi diye bir kavram onun için mevcut bile değil; çünkü bu, günlük ücretle karşılığını ödediğini sandığı normal işgününün içindedir. Ama, onun için, fazla mesai işgününün, emeğin normal fiyatına tekabül eden sınırları ötesine uzatılmasıyla, mümkündür. Ucuzcu rakibi ile karşı karşıya gelince bu fazla mesai için fazla ödeme yapmasında bile direnir. Gene burada da, bu fazla ödeme, tıpkı alışılmış iş-saatinin fiyatı gibi, karşılığı ödenmeyen emeği içerdiğini de bilmez. Örneğin, 12 saatlik işgününün bir saatinin fiyatı 3 peni, ve bu da diyelim yarım iş-saatinin değer-ürünü ise, fazla mesainin iş-saatinin fiyatı 4 peni ya da 2/3 iş-saatinin değer-ürünüdür. Burada kapitalist, birinci halde iş-saatinin yarısına, ikinci halde ise üçte birine, karşılığını ödemeksizin elkoymaktadır.

[24] *Report, &c., Relative to the Grievances Complained of by the Journeymen Bakers*, Lond. 1862, s. LII, ve *Evidence*, n° 479, 359, 27. Ne var ki, tam fiyatla satanlar bile, yukarda söylendiği ve sözcüleri Bennett'in de kabul ettiği gibi, işçilerini "genellikle gece saat 11'de işe başlatıp ertesi sabah saat 8'e kadar çalıştırırlar ve bunlar, bütün gün akşam saat 7'ye kadar işte kalırlar." (*l.c.*, s. 22.)

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

PARÇA-BAŞI ÜCRET

PARÇA-BAŞI ücret, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey değildir. Tıpkı zamana göre ücretin, işgücünün değer veya fiyatının değişikliğe uğramış şekli olması gibi.

Parça-başı ücrette, ilk bakışta, işçiden satın alınan kullanım-değeri, onun işgücünün, canlı emeğinin bir işlevi gibi değil de, üründe zaten gerçekleşmiş emeği gibi görünür; ve gene bu emeğin fiyatı, zamana göre ücrette olduğu gibi, $\frac{\text{işgücününün günlük değeri}}{\text{belli saatlik işgücü}}$ oranı ile değil de, üreticinin iş yapma yetisiyle belirleniyormuş gibi görünür.[25]

[25] "Parça-başı iş sistemi, işçilik tarihinde bir çağı belirler; kapitalistin isteğine bağlı bulunan basit gündelikçi işçi ile, çok uzak olmayan bir gelecekte, kapitalist ile zanaatçılığı kendi kişiliğinde birleştirmeyi vaadeden lonca zanaatlarının durumu arasında yer alır. Parça-işçi, işverenin sermayesi ile çalışsa bile aslında kendi kendisinin patronudur." (John Watts, *Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies*, Manchester, 1865, s.

Bu görünüşe olan güven, her iki ücret şeklinin de aynı sanayi kollarında aynı zamanda yanyana bulunması olgusuyla ilk büyük darbeyi yer; örneğin "Londra'daki mürettipler genel kural olarak parça-başı çalışırlar, zamana göre ücret istisnadır, buna karşılık taşradakiler günlük çalışırlar, parça-başı iş istisnadır. Londra limanında gemi yapım işçileri, parça-başı çalışırlar, oysa diğer bütün yerlerde günlük çalışırlar."[26]

Londra'da aynı saraç dükkânında, çoğu zaman aynı iş için, Fransızlara parça-başı, İngilizlere zamana göre ücret ödenir. Parça-başı ücretin egemen olduğu gerçek anlamdaki fabrikalarda, bu ücret şekline uygun düşmeyen bazı tür işlerin karşılığı zamana göre ödenir.[27] Bu biçimlerden birisinin diğerine göre kapitalist üretim biçimi için daha uygun düşme olasılığına karşın, ücretin ödenme biçimindeki farklılığın bunun özünde herhangi bir değişiklik yapmadığı da apaçık bir şeydir.

Alışılagelen işgünü, 6 saati karşılığı ödenen, 6 saati de ödenmeyen olmak üzere 12 saat içersin. Ürün-değer 6 şilin, dolayısıyla bir iş-saatinin ürün değeri 6 peni etsin. Deney sonucu olarak, diyelim ki, ortalama bir yoğunluk ve maharetle çalışan ve bu nedenle de bir şeyin üretimi için ancak toplumsal bakımdan gerekli olduğu kadar zaman harcayan bir işçi, 12 saatte, bağımsız ya da bir bütünün ölçülebilir kısımları olan 24 parça iş çıkarsın. Bu 24 parçanın değeri, bunların içerdiği değişmeyen sermaye kısmı çıkartıldıktan sonra, 6 şilin ve tek bir parçanın değeri 3 penidir. İşçi parça başına, 1,5 peni alır ve böylece 12 saatte 3 şilin kazanmış olur.

52, 53.) Bu küçük yapıtı buraya aktarmamın nedeni, iyice kokuşmuş bayağı bir mazur gösterme çabasının lâğım çukuru olmasıdır. Daha önce ovencilik ile de alışverişi olan bu aynı Mr. Watts, 1842 yılında başka bir kitapçık daha yayınlamış: *Facts and Fictions of Political Economists*, ve bunda, diğer şeyler yanında "mülkiyetin hırsızlık" olduğunu ilân etmiştir. Eski camlar bardak oldu!

[26] T. J. Dunning, *Trades' Unions and Strikes*, Lond. 1860, s. 22.

[27] Bu iki ücret şeklinin yanyana bulunuşu, patronların düzenbazlıklarını yürütmede nasıl yararlı olmuştur: "Bir fabrikada 400 işçi çalışıyor ve bunların yarısı parça-başı ücret aldıkları için uzun süre çalışmaları işlerine geliyor. Geriye kalan 200 kişi gündelik alıyorlar ve diğerleri gibi uzun süre çalışıyorlar, ama bu fazla mesai için hiç bir karşılık almıyorlar. Bu 200 kişinin günde yarım saat çalışmaları, bir kişinin 50 saat çalışmasına ya da bir kişinin bir haftalık emeğinin $^5/_6$'sına eşittir." (*Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1860, s. 9.) "Aşırı-çalışma hâlâ geniş ölçüde yürürlüktedir; ve çoğu hallerde, yasanın öngördüğü tespit ve yasaklamalara karşı güven içinde yürütülüyor. Parça-başı ücret yerine haftalık ücret alarak çalışan işçilerin uğradıkları kaybı daha önceki raporlarımın çoğunda belirtmiştim." (Leonard Horner, *Reports of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1859, s. 8, 9.)

Tıpkı zamana göre ücrette olduğu gibi, işçinin, 6 saati kendisi için 6 saati de kapit list için, ya da her saatin yarısını kendisi için, öteki yarısını kapitalist için çalıştığını düşünmemizin nasıl önemi yoksa, burada da, her parçanın karşılığının yarısının ödendiğini, öteki yarısının ödenmediğini, veya 12 parçanın fiyatı sadece işgücünün değerinin eşdeğeri, buna karşılık öteki 12 parçanın artı-değerin maddeleşmiş şekli olduğunu söylememin de hiç bir önemi yoktur.

Parça-başı ücret biçimi, aynen zamana göre ücret biçimi gibi akıldışıdır. Örneğimizde, bir metaın iki parçası, bunların üretimi için tüketilen üretim araçlarının değeri çıkartıldıktan sonra, bir iş-saatinin ürünü olduğu için 6 peni iken, işçi bunlara karşılık 3 peni alır. Parça-başı ücret, aslında, belirli bir değer ilişkisi ifade etmez. Bu nedenle de, bir parçanın değerinin, onda somutlaşan işzamanı ile değil, tersine, işçinin harcadığı işzamanının, ürettiği parça sayısı ile ölçülmesi sözkonusudur. Emek, zamana göre ücrette doğrudan doğruya devam ettiği süreyle, parça başı ücrette ise, belli bir zaman süresinde somutlaştığı ürün miktarıyla ölçülür.[28] İşzamanının fiyatı en sonunda şu denklemle belirlenir: bir günlük emeğin değeri = günlük işgücü değeri. Parça-başı ücret, bu yüzden, zamana göre ücret biçiminin sadece değişmiş bir şeklidir.

Şimdi de parça-başı ücreti belirleyen özellikleri daha yakından inceleyelim.

İşin niteliği, burada, işin kendisi tarafından denetlenebilir. Parça-başı fiyatın tam olarak ödenebilmesi için bu niteliğin ortalama bir yetkinlikte olması gerektir. Parça-başı ücret, bu açıdan, ücret indirimleri ile kapitalist aldatmacasının en verimli kaynağı haline gelir.

Bunlar, emeğin yoğunluğu için kapitaliste tam bir ölçü sağlarlar. Ancak daha önce belirlenen ve denemelerle saptanan belli bir miktardaki metada somutlaşan işzamanı, toplumsal gerekli-emek süresi sayılır ve bu ödemeler buna göre yapılır. Bu yüzden Londra'nın büyük terzilerinde belli bir parça iş, örneğin bir yelek, bir saat veya yarım saat sayılır, ve saati 6 penidir. Bir saatlik ortalama ürünün ne kadar olduğu denemeyle bilinir. Yeni bir moda çıktığında, tamir ve benzeri işlerde, belli bir parça için ne kadar saat sayılacağı konusunda patron ile işçi arasında anlaşmazlık çıkar

[28] *"Le salaire peut se mesurer de deux maniéres: ou sur la durée travail, ou sur son produit."* ["Ücretler iki şekilde ölçülebilir: işin süresine göre, ya da ürününe göre."] (*Abrégé elementaire des principes de l'Economie Politique*, Paris 1796, s. 32.) Bu yapıtın adı belirtilmeyen yazarı, G. Garnier'dir.

ve bu da gene denemelerle sonuca bağlanır. Londra'daki mobilya işyerleri ile benzeri yerlerde, benzeri durumlar görülür. Eğer işçi ortalama bir verim gücüne sahip değilse ve her gün belli asgarî bir miktar iş çıkartamaz ise kendisine yol verilir.[29]

Burada işin niteliği ile yoğunluğu, bizzat ücret tarafından denetlendiği için, işin ayrıca gözetlenmesi büyük ölçüde gereksiz hale gelmektedir. Parça-başı ücret bu nedenle yukarda anlatılan modern "ev işinin" temelini attığı gibi, kademeli olarak örgütlenen sömürü ve ezme sisteminin de temelini atar. Bu sömürü düzeninin iki temel biçimi vardır. Bir yandan parça-başı ücret, kapitalist ile ücretli-işçi arasına asalakların girmesini, "emeğin aracıyla kiralanmasını" kolaylaştırır. Bu aracıların kazancı, tümüyle, kapitalistin ödediği emek-fiyatı ile, bunların, bu fiyatın işçiye ulaşmasına fiilen izin verdikleri kısmı arasındaki farktan ileri gelir.[30] Bu sisteme İngiltere'de ilginç bir ad verilmiştir, "terletme sistemi". Öte yandan parça-başı ücret, kapitaliste bir işçibaşıyla —manüfaktürlerde grup başıyla, madenlerde kömürü çıkartanlarla, fabrikalarda makineyi fiilen çalıştıran işçiyle— bir sözleşme yapma olanağını sağlar; kararlaştırılan fiyat üzerinden işçibaşı, yardımcı işçileri bulmayı ve ücretlerini ödemeyi üzerine alır. İşçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada, işçinin işçi tarafından sömürülmesiyle uygulanır.[31]

Parça-başına ücret belli ise, işçinin, işgücünün, elinden geldiğince yoğun bir şekilde harekete getirmesi doğal olarak çıkarınadır; bu da, kapitaliste, işin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını verir.[32] İşgününün uzatılması şimdi artık işçinin de kişisel çıkarınadır, çünkü böylece onun günlük ya da haftalık ka-

[29] "İplik işçisine şu kadar ağırlıkta pamuk verilir ve o bunu belli bir sürede ve belli bir incelikte, belli ağırlıkta tire ya da iplik olarak teslim etmek zorundadır; ve bunun için libre başına kendisine şu kadar ücret ödenir. Eğer yaptığı iş kusurlu ise, bunun cezasını çeker; yok eğer belli sürede saptanılan miktardan az iplik yapmışsa ışten çıkartılır ve yerine daha hünerli bir işçi alınır." (Ure, *l.c.*, s. 317.)

[30] "İş birkaç elden geçerse, bunların herbiri kârdan payını alır, oysa eğer işi en sondaki yaparsa, kadın işçiye ulaşan ücret son derece orantısız olur." (*Child. Emp. Comm., II. Report*, s. LXX, n° 424.)

[31] Mazeretçi Watts bile şöyle diyor: "Eğer, bir işte çalışan herkes bir sözleşmenin taraftarı olsalar ve bir kişi kendi kârı için diğerlerini aşırı çalıştırma yolu ile çıkar sağlayacağına, herkes yeteneğine göre pay alsa, bu, parça-iş sisteminde büyük bir düzelme anlamına gelir." (*l.c.*, s. 53.) Bu sistemin bayağılıkları konusunda bkz: *Child. Empl. Comm., III. Rep.*, s. 66, n° 22, s. 11, n° 124; s. XI, n° 13, 53, 59 vb..

[32] Kendiliğinden doğan bu sonuca çoğu kez sunî olarak yardımcı olunur;

zancı da yükselecektir.[33] Bu, giderek, zamana göre ücret konusunda açıklanmış olan bir tepki yaratır; işgününün uzatılmasıyla, parça-başı ücret aynı kalsa bile, emeğin fiyatında bir düşmeyi zorunlu olarak beraberinde getirir.

Zamana göre ücrette birkaç istisna dışında, aynı tür iş için aynı ücret ödendiği halde, parça-başı ücrette, işzamanının fiyatı belli miktarda ürün ile ölçülmesine karşın, günlük ya da haftalık ücret işçinin gösterdiği bireysel farklılıklara göre değişir; işçilerin bazısı belli bir sürede ancak asgarî miktarda iş çıkardığı halde, bir başkası ortalamaya ulaşır, bir üçüncüsü ise ortalamanın üstüne çıkar. Bu nedenle, burada, fiilen ele geçen ücret, bireysel işçilerin gösterdikleri hünere, kuvvete, güce, dayanıklılığa vb. bağlı olarak büyük değişmeler gösterir.[34] Kuşkusuz bu durum, sermaye ile ücretli-emek arasındaki genel ilişkileri değiştirmez. Önce, bireysel farklılıklar, işyerinde bir bütün olarak birbirlerini dengelerler ve böylece belli bir iş-zamanında ortalama miktarda ürün sağlanır ve ödenen toplam ücret, bu özel sanayi kolundaki ortalama ücrettir. Sonra, ücret ile artı-değer arasındaki orantı değişmeden kalır, çünkü her bireysel işçinin sağladığı artı-değer kitlesi, aldığı ücrete tekabül eder. Ama, parça-başına ücretin kişiye sağladığı geniş hareket alanı, bir yandan onun kişiliğini geliştirdiği gibi, ondaki özgürlük, bağımsızlık ve kendi kendini denetleme duygusunu da

örneğin Londra'da makine sanayiinde alışılagelen hileli bir yöntem kullanılır: "Birkaç işçinin başına, fizik gücü daha üstün ve eliçabuk birisi seçilerek konulur, bu adama yirmibeş şilin kadar fazla bir ücret ödenir; onun görevi sadece sıradan ücret alan işçileri harekete geçirmek ve teşvik etmek için bütün gücüyle çalışmaktır ... bu çalışmanın, üstün hünerin ve işgücünün kısıtlandığı yolunda işverenlerin (sendikalı) işçilere yönelttiği suçlamaların çoğunu hiç bir yoruma gerek göstermeyecek şekilde açıklar." (Dunning, *l.c.*, s. 22, 23.) Yazarın kendisi de işçi ve sendikanın sekreteri olduğu için bu sözler mübalağalı sanılabilir. Ama okuyucu, J. Ch. Morton'un "çok saygıdeğer" Tarım Ansiklopedisinin "Labourer" ("tarım işçisi") maddesine bakarsa bu yöntemin çiftçilere gelişmiş bir yöntem olarak salık verildiğini görecektir.

[33] Parça-başına ücret alan herkes işin yasal sınırlarının dışına çıkarılmasından yararlanır. Fazla mesai yapma isteği konusundaki bu gözlem, özellikle dokumacı ve çileci olarak çalıştırılan kadınlar için geçerlidir." (*Rept. of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1818, s. 9.) "Bu sistem (parça-başı), işveren için o derece kârlıdır ki ... genç çömlekçileri parça-başı sistemle çalıştıkları dört beş yıl içerisinde düşük bir ücretle aşırı-çalışmaya doğrudan doğruya teşvik etmiş olur. ... Bu ... çömlekçilerin vücut yapılarındaki kusurların diğer büyük bir nedeni olarak görülebilir." (*Child. Empl. Comm.*, *I Rept.*, s. XIII.)

[34] "Herhangi bir işkolundaki işin, her mesleğin yaptığı parça ile ödenmesinde ücretler miktar olarak, tamamen esastan değişebilir. ... Ama günlük işte genel olarak o işkolunda çalışan işçi için verilecek ücret ölçütü, işçi ve işveren tarafından kabul edilen tekdüze bir orandır." (Dunning, *l.c.*, s. 17.)

geliştirir; öte yandan ise aralarındaki rekabet duygusunu kamçılar. Bu yüzden parça-başı iş, bireysel ücreti ortalamanın üzerine çıkarmakla birlikte, bu ortalamanın kendisini düşürme eğilimini taşır. Ama, parça-başı ücretin özel oranının geleneklerle uzun bir süre saptanması halinde, bu ücretin düşürülmesi, bu nedenle özel güçlükler gösterir; bu gibi istisnaî hallerde, patronlar, bazan bunu zamana göre zorla ücrete dönüştürme yoluna başvurmuşlardır. Örneğin, 1860 yılında Coventry'deki kordela ve şerit dokuma işçileri arasında bu yüzden büyük bir grev başgöstermiştir.[35] Son olarak, parça-başı ücret, bundan önceki bölümde anlatılan saat sisteminin başlıca dayanaklarından birisidir.[36]

[35] *"Le travail des Compagnons-artisans sera réglé à la journée ou à la piéce. Ces maitres-artisans savent à peu prés combien d'ouvrage un compagnon-artisan peut faire par jour dans chaque métier, et les payent souvent à proportion de l'ouvrage qu'ils font; ainsi ces compagnons travaillent autant qu'ils peuvent, pour leur propre intérêt, sans autre inspection."* ["Kalfa-zanaatçılarının çalışması, günlük olarak ya da parça-başına ödenecek. ... Bu usta zanaatçılar, bir kalfa zanaatçının, her işte, günde ne kadar iş yapabileceğini aşağıyukarı bilir, ve onlara çoğu kez yaptıkları iş oranında öderler; böylece, bu kalfalar, başka bir yoklama olmaksızın, kendi öz çıkarları için, ellerinden geldiğince çalışırlar.] (Cantillon, *Essai sur la Nature du Commerce en général*, Amst. Ed., 1756, s. 185 ve 202. Birinci baskı: 1755.) Quesnay, Sir James Steuart ve A. Smith'in geniş ölçüde yararlandıkları Cantillon, burada, daha o zaman parça-başı ücreti, sadece zamana göre ücretin değişik bir şekli olarak göstermektedir. Cantillon'un Fransızca baskısı, başlığında bunun İngilizceden çeviri olduğunu belirtmektedir, ama İngilizce baskı, *The Analysis of Trade, Commerce, etc., by Philip Cantillon, late of the city of London, Merchant*, yalnızca daha sonraki bir tarihte (1759) yayınlanmış olmakla kalmaz, içeriği de daha sonraki düzeltilmiş bir metin olduğunu tanıtlar: sözgelişi Fransızca baskıda Hume'un henüz adı geçmez, oysa İngilizce baskıda, Petty'ye artık pek az raslanır. İngilizce baskı teorik olarak daha az önem taşır, ama özellikle İngiliz ticareti, külçe altın ve gümüş işlenmesi vb. konularında, Fransızca baskıda bulunmayan sayısız ayrıntıları içerir. İngilizce baskının baş sayfasındaki "Ölmüş bulunan çok zekî bir beyefendinin müsveddelerinden geniş ölçüde alınarak adapte edildiği" vb. gibi sözler, bu nedenle, o zamanlar sık sık raslanan bir yakıştırma gibi görünüyor.

[36] *"Combien de fois n'avons-nous pas vu, dans certains ateliers, embaucher beaucoup plus d'ouvriers que ne le demandait le travail à mettre en main? Souvent, dans la prévision d'un travail alétoire, quelquefois même imaginaire, on admet des ouvriers: comme on les paie aux piéces, on se dit qu'on ne court aucun risque, parce que toutes les partes de temps seront à la charge des inoccupés."* ["Bazı atelyelerde, yapılacak işin gerektirdiğinden daha çok işçi çalıştırıldığını birçok kez görmedik mi? Çoğu kez, raslantıya bağlı, hatta düşsel bir iş dolayısıyla, işçi alınır: parça-başına ödendiğinden, hiç bir tehlikeye koşulmadığı söylenir, çünkü tüm zaman kayıpları, çalıştırılmayanların zimmetine yazılacaktır."] (H. Grégoir, *Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles*, Bruxelles 1865, s. 9.)

Buraya kadar anlatılanlardan, parça-başı ücretin, kapitalist üretim biçimi ile en uyumlu ücret şekli olduğu sonucu çıkıyor. Yeni bir şey olmamakla birlikte, parça-başı ücret —14. yüzyılda Fransız ve İngiliz iş mevzuatında, zamana göre ücretle resmen yanyana bulunmaktadır— ancak gerçek manüfaktür dönemde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Modern sanayiin fırtınalı gençlik döneminde, özellikle 1797 ile 1815 yılları arasında, işgününün uzatılmasında ve ücretlerin düşürülmesinde bir kaldıraç olarak kullanılmıştır. Bu dönemdeki ücret dalgalanmaları konusunda çok önemli malzeme, Mavi Kitaplarda bulunabilir: *Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws* (Parlamentonun 1813-14 yasama yılı) ve *Report from Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto* (yasama yılı 1814-15). Buralarda, jakobenlere karşı savaşın başlangıcından beri emek fiyatındaki sürekli düşmeler üzerine belgesel kanıtlar buluyoruz. Örneğin, dokuma sanayiinde, parça-başı ücret o derece düşmüştür ki, işgünündeki çok büyük uzatmalara karşın, günük ücretler eskisinden daha düşük kalmıştır. "Pamuklu dokumacıların gerçek kazançları şimdi eskisinden çok daha düşüktür; bunların eskiden sıradan işçiye göre üstünlükleri şimdi neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Gerçekten de ... bugün vasıflı ve vasıfsız işçi arasındaki ücret farkı, eski dönemlere göre çok daha azdır."[37] Parça-başı ücret nedeniyle emeğin yoğunluğu ile genişliğindeki artışın, tarım proletaryasına ne kadar az yarar sağladığı, toprak ağaları ile çiftçilerden yana bir kitaptan alınan şu satırlardan görülebilir: "Tarım işlerinin büyük bir kısmı, günlük ya da parça-başına tutulan kimseler tarafından yapılmaktadır. Bunların haftalık ücretleri 12 şilin kadar; parça-başı çalışanların daha büyük bir dürtü altında, haftalık ücrete göre 6 ya da 2 şilin daha fazla kazanacakları düşünülebilir ise de, toplam geliri hesaplanınca, yıl boyunca işsiz kalması nedeniyle uğradığı kayıpların bu kazancı aştığı görülür. ... Ayrıca bu adamların ücretleri ile, yaşaması için zorunlu tüketim maddeleri arasında belli bir oranın bulunduğu genellikle görülür; böylece, iki çocuk sahibi bir işçi, kilisenin yardımına muhtaç olmaksızın ancak geçinebilir."[38] Malthus, o sırada, Parlamento-

[37] *Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*, London, 1815, [s. 48].

[38] *A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*, 1824, s. 4, 5.

nun yayınladığı bazı gerçeklerle ilgili olarak şunları söylüyordu: "Parça-başı ücret uygulamasındaki büyük artışı endişe ile gördüğümü itiraf ederim. Günün 12 ya da 14 saatinde veya daha uzun bir süre gerçekten ağır iş, insan için çok fazladır."[39]

Fabrika Yasalarının kapsamına giren işyerlerinde, parça-başı ücret genel kural halini alıyordu, çünkü buralarda sermaye, işgünününün verimini ancak işi yoğunlaştırarak artırabiliyordu.[40]

Emeğin üretkenliğindeki değişmeyle birlikte, aynı miktar ürün, değişik işzamanını temsil eder. Bu yüzden, parça-başı ücret de, belirli bir işzamanının para olarak ifadesi olduğu için değişecektir. Yukardaki örneğimizde, 12 saatte 24 parça iş üretiliyordu, 12 saatin ürününün değeri 6 şilindi, işgücünün günlük değeri 3 şilindi, iş-saatinin fiyatı 3 ve parça başına ücret 1,5 peniydi. Bir parçada yarım saatlik emek bulunuyordu. Emeğin üretkenliğinin iki katına çıkartılması sonucu, eğer aynı işgününde şimdi 24 yerine 48 parça sağlanırsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, şimdi her parça yarım iş-saati yerine sadece ¼ iş-saati temsil ettiği için, parça-başına ücret 1,5 peniden ¾ peniye düşer. 24 x 1,5 peni = 3 şilin, ve aynı şekilde 48 x ¾ peni = 3 şilindir. Bir başka deyişle, parça-başı ücret, aynı zamanda üretilen parçaların sayısındaki artış[41] ve dolayısıyla aynı parça için harcanan işzamanındaki azalış oranında düşer. Parça-başı ücretlerdeki bu değişiklik, sırf nominal olduğu sürece, kapitalist ile işçi arasında sürekli bir mücadeleye yolaçar. Çünkü, bunu, kapitalist, ya emeğin fiyatını fiilen düşürmek için bir bahane olarak kullanır ya da emeğin üretkenliği ile birlikte yoğunluğu da artar. Ya da, işçi, parça-başı ücretin görüntüsünü ciddiye alır, yani işgücünün karşılığının değil ürününün karşılığının ödendiğini dü-

[39] Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent,* Lond. 1815.

[40] "Parça-başı ücret alanlar ... belki de fabrikalardaki işçilerin beşte dördünü teşkil ederler." (*Report of Insp. of Fact.*, 30 Nisan 1858, [s. 9].)

[41] "İplik eğirme makinesinin üretken gücü ölçülür, ve bununla yapılan iş için ödenen para, üretme gücündeki artma *kadar* olmamakla birlikte, onunla birlikte azalır." (Ure, *l.c.*, s. 317.) Bu son mazur gösterme cümlesini, Ure, gene kendisi geçersiz kılar. Çıkrığın uzatılması ile işte bir artışa yol açacağını o da kabul eder. Demek ki, emek, üretkenliğindeki artış oranında azalmış olmaz. Ayrıca: "Bu artış ile, makinenin üretme gücü beşte bir artırılmış olacaktır. Bundan sonra, yaptığı iş için işçiye, eskisi kadar ücret ödenmeyecektir, ama bu ücret beşte bir oranında azalmayacağı için, bu gelişme, belli saat çalışması için kazandığı parayı artıracaktır", ama "yukardaki ifadede bazı değişiklikler yapılması gereklidir. ... İplikçi, kendi ek altı şilininin bir kısmını, yetişkin işçilerin yerini alan, ek genç yardımcılara vermek durumundadır" (*l.c.*, s. 321), ve bu durumda ücretlerin yükselmesi yolunda bir eğilim söz konusu olamaz.

şünerek, ürettiği metaın satış fiyatında bir düşme olmaksızın, ücretlerdeki düşmeye karşı başkaldırır. "İşçiler, hammadde fiyatları ile, üretilen malların fiyatlarını dikkatle izlerler ve böylece patronların elde ettikleri kâr konusunda doğru bir tahminde bulunabilirler."[42] Kapitalist, ücretli-emeğin niteliği bakımından kaba bir yanılgı diye gördüğü bu gibi hak isteklerini haklı olarak kulak arkası eder.[43] Sanayiin ilerlemesine karşı vergi koymak anlamına gelen bu haksız isteğe karşı kıyameti koparır ve, emeğin üretkenliğinin işçiyi hiç ilgilendirmediğini apaçık ilân eder.[44]

[42] H. Fawcett, *The Economic Position of the British Labourer*, Cambridge and London 1865, s. 178.

[43] Londra'da yayılanan *Standart* gazetesinin 26 Ekim 1861 tarihli sayısında, John Bright ve Ortaklarının, Rochdale sulh yargıçlığında açtıkları bir dava konusunda bir haber vardı. "Halı Dokuma İşçileri Sendikası yöneticilerine karşı bir dava açılmıştı. Bright şirketi, aynı zaman ve aynı emekle [!] eskiden 160 yarda üretirken, şimdi 240 yarda üreten yeni bir makine kullanmaya başlamıştı. İşçilerin, işverenin gelişmiş makineler için yaptığı sermaye ile elde edilen kârdan bir pay istemeleri, hiç bir şekilde sözkonusu olamazdı. Bu mantığa uygun olarak Bright ortaklar, yarda başına ücreti 1,5 peniden 1 peniye indirmeyi önerdiler, böylece işçilerin kazancı aynı emek için tam eskisi kadar kalmış olacaktı. Ama burada, nominal bir ücret indirimi vardı ve işçilerin iddiasına göre bu indirim, gerektiği şekilde önceden haber verilmeden yapılmıştı."

[44] "İşçi Sendikaları, ücretleri aynı düzeyde tutmak isteklerinde, gelişmiş makinelerin kullanılmasıyla sağlanan kâra da ortak olma çabasını gösteriyorlar. [*Quelle horreur!* (Ne korkunç!)] İş kısaldığı için daha yüksek ücret talep etmek, bir başka deyişle, mekanik gelişmelere vergi koymak çabası demektir" (*On Combination of Trades*, yeni baskı, London 1847, s. 42.)

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

ÜCRETLERDEKİ ULUSAL FARKLILIKLAR

ONYEDİNCİ Bölümde, işgücünün değer büyüklüğünde bir değişikliğe yolaçabilecek çeşitli düzenlemeleri incelemiştik; bu büyüklük, artı-değere oranla, ya mutlak ya da nispî olarak ele alınmıştı; öte yandan, emeğin fiyatının kendileriyle gerçeklik kazandığı yaşama araçları miktarının da, bu fiyatın uğradığı değişikliklerden bağımsız ya da farklı dalgalanmalar gösterebileceği de görülmüştür.[45] Daha önce de belirtildiği gibi, işgücünün değerinin ya da fiyatının basit bir şekilde kolayca görülebilen ücret şekillerine çevrilmesi, bütün bu yasaları, ücretlerin dalgalanmalarını yöneten yasalar haline getirir. Tek bir ülkede ücretlerdeki bu dalgalanmaların bir di-

[45] "Ücretlerin [burada, ücretlerin para olarak ifadesi ele alınıyor], daha ucuz bir maldan daha fazla satın alabiliyorlar diye, yükseldiğini söylemek doğru değildir." (David Buchanan'ın yayınladığı, Adam Smith'in *Wealth*, &c., baskısında, 1814, c. I, s. 417, not.)

zi değişik düzenlemeler olarak görünmesi, çeşitli ülkelerde, ulusal ücretler arasında aynı anda ortaya çıkan fark olarak görünebilir. Çeşitli ülkelerdeki ücretleri karşılaştırırken, bu nedenle, işgücünün değer büyüklüğündeki değişmeleri belirleyen bütün etmenleri hesaba katmamız gerekir; yani doğal olarak ve zaman içinde gelişen zorunlu tüketim maddelerinin fiyatları ile hacimlerini, işçilerin eğitim giderlerini, kadın ve çocuk emeğinin oynadığı rolü, emeğin üretkenliğini, harcanma yoğunluğunu ve büyüklüğünü dikkate almamız gerekir. En yüzeysel karşılaştırma bile, önce, farklı ülkelerdeki aynı işkollarında ödenen ortalama günlük ücretlerin, birbiçim bir işgününe indirgenmesini gerektirir. Günlük ücretlerin aynı terimlere indirgenmesinden sonra, zamana göre ödenen ücretin, tekrar parça-başı ücrete çevrilmesi gerekir, çünkü emeğin hem yoğunluğunun ve hem de üretkenliğinin ölçüsü ancak bu parça-başı ücret olabilir.

Her ülkede, emeğin belli bir ortalama yoğunluğu vardır; bir metaın üretimi için bu ortalamanın altında bir emek kullanıldığında toplumsal bakımdan gerekli-zamandan daha fazlasına gerek duyulacağı için, bu emek, normal nitelikte emek sayılmaz. Belli bir ülkede ancak ulusal ortalamanın üzerindeki bir yoğunluk derecesi, değerin sırf işin devam süresi ile ölçülmesi üzerinde etkili olabilir. Tek tek ülkelerin meydana getirdiği dünya pazarında böyle bir şey sözkonusu değildir. Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; bazısında daha büyük, bazısında daha küçüktür. Bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi, evrensel emeğin ortalama birimi olan bir ıskala meydana getirirler. Bu nedenle daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun olana göre aynı sürede, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir.

Ama değer yasasının uluslararası uygulamasında, daha üretken ulusal emek, dünya pazarında, rekabet nedeniyle, ürettiği metaların satış fiyatını değerlerinin düzeyine indirmeye zorlanmadığı sürece, yoğunluk derecesi daha yüksek emek sayıldığı için bir değişikliğe uğrar.

Bir ülkede kapitalist üretimin gelişmesiyle orantılı olarak, emeğin ulusal yoğunluğu ve üretkenliği de uluslararası düzeyin üzerine çıkar.[46] Çeşitli ülkelerde aynı iş-zamanında üretilen aynı türden metaların farklı miktarları bu yüzden, farklı fiyatlarla, yani uluslararası değerlere göre değişen bir miktar parayla ifade edi-

[46] Bu yasanın, tek üretim kolları için üretkenlik bakımından ne gibi şeyleri değiştirebileceğini bir başka yerde inceleyeceğiz.

len ve eşit olmayan uluslararası değerlere sahip olurlar. Bu nedenle de, paranın nispî değeri, kapitalist üretim biçiminin daha fazla gelişmiş olduğu bir ülkede, bu üretim biçiminin daha az gelişmiş olduğu bir ülkeye göre, daha küçük olur. Buradan, nominal ücretlerin, işgücünün para ile ifade edilen eşdeğerlerinin de, birinci ulusta, ikincisine göre daha yüksek olacağı sonucu çıkar; ne var ki, bu hiç bir zaman, sözü edilen bu yüksekliğin, gerçek ücretler, yani işçinin yaşama araçları için de geçerli olduğunu tanıtlamaz.

Paranın bu nispî değerinin çeşitli ülkelerde farklı olması bir yana, günlük, haftalık vb. ücretlerin birinci ulusta ikincisine göre daha yüksek olduğu sık sık görülür, oysa emeğin nispî fiyatı, yani emeğin hem artı-değere ve hem de ürünün değerine göre fiyatı, ikinci ulusta birincisinden daha yüksektir.[47]

1833 Fabrika Komisyonu üyesi J. W. Cowell, iplik eğirme sanayiinde yaptığı dikkatli bir araştırmadan sonra şu sonuca varmıştır: "İngiltere'de ücretler, Kıta Avrupasına göre işçiler için daha yüksek olmakla birlikte, kapitalistler için gerçekten daha düşüktür." (Ure, s. 314.) İngiliz fabrika denetmeni Alexander Redgrave 31 Ekim 1866 tarihli raporunda, Kıta Avrupası devletleriyle karşılaştırmalı istatistiklerle, ücretler daha düşük ve işzamanı çok daha uzun olmakla birlikte, Avrupa'daki emeğin ürüne oranla İngiltere'dekinden daha pahalı olduğunu ortaya koymuştur. Oldenburg'daki bir pamuklu fabrikasının İngiliz yönetmeni, oradaki çalışma zamanının, cumartesileri de dahil sabah 5.30'dan akşam 8'e kadar devam ettiğini ve oradaki işçilerin, İngiliz işgözcülerinin denetimi altında çalışırlarken, İngiliz işçilerinin 10 saatte ürettikleri kadar

[47] Adam Smith'e karşı giriştiği polemikte James Anderson şunları belirtir: "Toprak ürünlerinin ve genellikle hububatın ucuz olduğu yoksul ülkelerde, emeğin görünüşteki fiyatı genellikle düşük olmakla birlikte gene de aslında çoğu kez diğer ülkelerden gerçekte daha yüksek olduğu, aynı şekilde dikkate değer bir şeydir. Çünkü, işçiye günlük olarak verilen ücretler, her ne kadar emeğin görünüşteki fiyatı ise de, emeğin gerçek fiyatı değildir. Gerçek fiyat, belli miktarda yapılmış iş, işverene neye maloluyorsa odur; ve bu açıdan görüldüğünde, hububat fiyatı ile diğer yaşama araçları, yoksul ülkelerde zengin ülkelere göre genellikle daha düşük olmakla birlikte, emeğin fiyatı, hemen her zaman zengin ülkelerde, yoksul ülkelerden daha düşüktür. ... Gündelik ücret olarak hesap edilen emek, İskoçya'da İngiltere'ye göre çok daha düşüktür. Parça-başına emek genellikle İngiltere'de daha ucuzdur." (James Anderson, *Observations on the Means of Exciting a Sprit of National Industry*, &c., Edin. 1777, s. 350, 351.) Tersine, ücretlerin düşüklüğü de emeğin pahalı olmasına yol açar. "Emek, İrlanda'da İngiltere'den daha pahalıdır ... çünkü ücretler orada çok daha düşüktür." (n° 2074, *Royal Commission on Railways, Minutes*, 1867.)

ürün sağlamadıklarını, bu gözcüler Alman olduğu zaman ise sağlanan ürünün çok daha az olduğunu açıklamıştır. Ücretler, İngiltere'dekinden çok daha düşük, çoğu zaman yarı yarıyadır, ama makineye oranla işçi sayısı çok daha fazladır ve bazı kısımlarda 5 : 3 oranındadır — Bay Redgrave, Rus Pamuklu fabrikaları konusunda çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ona, bu verileri, yakın zamana kadar orada çalışan bir İngiliz yönetici sağlamıştır. Her türlü kötülüğün boyattığı bu Rus toprakları üzerinde, İngiliz fabrikalarının ilk günlerindeki bütün dehşet, olanca gücüyle egemendir. Yerli Rus kapitalistleri fabrika işinde hiç bir işe yaramadıkları için fabrika yönetmenleri, haliyle İngilizdir. Gece gündüz süren her türlü aşırı çalıştırmaya ve işçilere ödenen en utanç verici düşük ücretlere karşın, Rus manüfaktürü, ancak yabancı rekabetin yasaklanması ile güçlükle yaşayabilmektedir. Burada, son olarak, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, fabrika ve iplik işçisi başına düşen ortalama iğ sayısı konusunda Bay Redgrave'in hazırladığı karşılaştırılmalı bir tabloyu veriyorum. Bay Redgrave'in kendisi de, bu rakamları, birkaç yıl önce derlediğini ve o zamandan beri fabrikaların büyüklükleri ile işçi başına düşen iğ sayısının İngiltere'de artmış olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, o, adı geçen Kıta Avrupası ülkelerinde aynı şekilde bir gelişmenin varolduğunu ve böylece rakamların karşılaştırma amacıyla bir değer taşıdıklarını kabul etmektedir.

FABRİKA BAŞINA ORTALAMA İĞ SAYISI

İngiltere	12.600
Fransa	1.500
Prusya	1.500
Belçika	4.000
Saksonya	4.500
Avusturya	7.000
İsviçre	8.000

İŞÇİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA İĞ SAYISI

Fransa	14
Rusya	28
Prusya	37
Bavyera	46
Avusturya	49
Belçika	50
Saksonya	50
İsviçre . .	55
Daha küçük Alman devletleri	55
Büyük Britanya	74

"Bu karşılaştırma", diyor Bay Redgrave, "diğer nedenler ya-

nında, İngiltere'deki fabrikaların büyük bir kısmında makineli dokumacılık iplikçilikle birlikte yürütülen bir iş olması nedeniyle, bu ülkenin lehinde değildir [oysa bu tabloda, dokumacılar, genel toplamdan düşürülmemiştir]; diğer ülkeler için verilen fabrikaların çoğu, iplik eğirme fabrikalarıdır; eğer benzer şeyleri karşılaştırmak olanağı bulunsaydı, benim bölgemde bulunan ve bir tek işçi ile iki yardımcısının 2.200 iğli makinelere baktığı ve günde 220 libre ağırlığında, 400 mil uzunluğunda iplik üreten birçok pamuk ipliği fabrikasını sayabilirdim." (*Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1866, s. 31-37, *passim.*)

Bilindiği gibi, İngiliz kumpanyaları, Doğu Avrupa ile Asya'da demiryollarının döşenmesini üzerlerine almış ve bunların yapımında yerli işçilerin yanısıra bir miktar İngiliz işçisi çalıştırmıştır. Pratik zorunluluklar nedeniyle, böylece bu kumpanyalar, emeğin yoğunluğu konusunda ulusal farkları dikkate almak zorunda kalmışlar, ama bu durum onları herhangi bir kayba uğratmamıştı. Deneyleri, ücretin yüksekliği, emeğin ortalama yoğunluğuna azçok tekabül ettiği zaman bile, emeğin nispî fiyatı genellikle ters yönde değişmektedir.

İlk iktisat yazılarından birisi olan, *Essay on the Rate of Wages*[48] adlı yapıtında H. Carey, çeşitli uluslarda, ücretlerin, ulusal işgünlerinin üretkenlik derecesi ile doğrudan doğruya orantılı olduğunu tanıtlamaya ve bu uluslararası ilişkiden de, her yerde ücretlerin emeğin üretkenliği ile orantılı olarak yükseldiği ve düştüğü sonucunu çıkartmaya çalışmaktadır. Carey alışık olduğu eleştirisiz ve yüzeysel bir biçimde karmakarışık istatistik malzeme yığınıyla uğraşacağı yerde, önermelerini tanıtlamış olsaydı, gene de, artı-değer üretimi tahlillerimizin bütünü, bu sonucun saçmalığını gösterirdi. Bu incelemenin en iyi yanı, şeylerin, gerçekte de, onun teorisine uygun biçimde olduklarını iddia etmemiş olmasıdır. Ona göre, devletin müdahalesi, doğal ekonomik ilişkileri bozmuştur. Bu nedenle, çeşitli ulusal ücretlerin devlete vergi şeklinde giden kısmının, işçinin kendisine gittiği şeklinde hesaplanması gerekir. Şu "devlet giderlerinin" de kapitalist gelişmenin "doğal" meyveleri olup olmadıkları konusunda Bay Carey'in biraz daha düşünmesi gereksiz miydi? Bu usavurma şekli, sonradan İngiltere'nin, dünya pazarı üzerindeki şeytanca etkisinin (anlaşılan bu etki ona göre

[48] [H. Carey], *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World,* Philadelphia, 1835.

kapitalist üretimin doğal yasalarından ileri gelmemektedir) zorunlu hale getirdiği devlet müdahalesini, yani doğanın ve aklın ürünü olan bu yasaların devlet eliyle korunmasını, *alias** Himaye Sistemini keşfetmek üzere işin başında rahatça ve uyum içinde işleyen kapitalist üretim ilişkilerini ancak devletin müdahalesi ile bozulan ebedî doğa ve akıl yasaları diye ilk ilân eden kimseye tam yaraşacak türden bir usavurmadır. Ayrıca, Carey, Ricardo ile diğerlerinin teoremlerinde formülleştirilen mevcut toplumsal uzlaşmaz karşıtlıklar ile çelişkilerin, gerçek ekonomik hareketin ideal ürünleri olmadıklarını, tersine, kapitalist üretimin İngiltere ile diğer yerlerde gösterdiği gerçek uzlaşmaz karşıtlıkların, Ricardo ile ötekilerin teorilerinin bir sonucu olduğunu da keşfetmiştir! Nihayet, kapitalist üretim biçiminin özünde bulunan güzellikler ile uyumu bozan şeyin, en sonunda ticaret olduğunu da o keşfetmiştir. Bir adım daha atsa, belki de, kapitalist üretim biçimindeki tek kötülüğün sermayenin kendisi olduğunu da keşfedecektir. Bastiat ile günümüzün öteki serbest ticaret yanlısı iyimserlerin uyumlu bilgeliklerininin gizli kaynağı olma onuru, himayeci sapıklıklarına karşın, eleştiri yeteneğinden böyle korkunç derecede yoksun ve böylesine düzmece bir bilgin olan ancak böyle birisine ait olabilirdi.

* Nam-ı diğer. —ç.

YEDİNCİ KISIM

SERMAYE BİRİKİMİ

G İ R İ Ş*

BİR para miktarının üretim araçlarına ve işgücüne çevrilmesi, sermaye olarak işlev yapacak bir değer miktarının atacağı ilk adımdır. Bu çevrilme işlemi, pazarda, dolaşım alanı içinde olur. İkinci adım, üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren unsurların değerini aşan ve bu nedenle de, başlangıçta yatırılan sermaye ile birlikte bir artı-değeri de içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanır. Bu metaların da hemen dolaşıma sokulması gerekir. Bunların satılması, değerlerin para olarak gerçekleşmesi, bu paranın tekrar sermayeye dönüşmesi ve bu hareketin durmadan yenilenmesi gerekir. Aynı evrelerin durmadan birbirlerini izledikleri bu dairesel hareket, sermayenin dolaşım hareketini teşkil eder.

Birikimin ilk koşulu, kapitalistin elinde bulunan metaları sata-

* Marx'ın Fransızca metne koyduğu başlıktır. —ç.

bilmesi ve aldığı paranın büyük kısmını sermayeye dönüştürebilmesidir. Bundan sonraki sayfalarda, biz, sermayenin normal şekilde dolaşımını varsayacağız. Bu sürecin ayrıntılı tahlili, ikinci kitapta [ciltte] görülecektir.

Artı-değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya işçiden kopartıp alarak bunu metalarda somutlaştıran kapitalist, aslında, bu artı-değerin ilk sahibi olmakla birlikte, hiç bir zaman onun son sahibi değildir. O, bunu, toplumsal üretim sürecinin bütünü içinde başka görevleri yerine getiren başka kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak durumundadır. Artı-değer bu nedenle, çeşitli kısımlara ayrılır. Bu parçalar, çeşitli kategorilere ayrılan kimselere gider ve, kâr, faiz, tüccar kârı, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız farklı şekiller alır. Artı-değerin bu değişmiş şekillerini ancak üçüncü kitapta [ciltte] ele alabileceğiz.

O halde biz, burada, bir yandan, hem sermayenin dolaşım alanında büründüğü yeni şekillerle, hem de bu şekillerin ardında gizli somut üretim ilişkileri ile ilgilenmeksizin, kapitalistin ürettiği metaları değeri üzerinden sattığını varsayacağız. Öte yandan ise, bu kapitalist üreticiyi, bütün artı-değerin sahibi ya da belki daha iyisi, bu yağmada onunla birlikte hissesi olan herkesin temsilcisi olarak ele alacağız. Bu nedenle, biz, her şeyden önce, sermaye birikimini soyut bir açıdan, yani fiilî üretim sürecinde sırf bir evre olarak inceleyeceğiz.

Birikim süreci gerçekleştiği sürece, kapitalist, elindeki metaları satmayı ve bu parayı yeniden sermayeye dönüştürmeyi başarıyla yürütüyor demektir. Ayrıca, artı-değerin parçalara bölünüşü, ne onun niteliğini değiştirir, ne de birikimin bir unsuru haline geldiği koşulları. Sanayici kapitalistin, artı-değerden kendisine alakoyduğu ya da başkalarına bıraktığı kısımların oranı ne olursa olsun, o, daima bu artı-değere ilk elkoyan kimsedir. Bunun için, biz gerçekte olanın dışında bir şeyi varsaymış olmuyoruz. Öte yandan, birikimi gerçekleştiren dolaşım olayı ile artı-değerin parçalara bölünmesi, bu sürecin basit temel şeklini bulanıklaştırır. Bu nedenle, birikim sürecinin tam ve kesin bir tahlili, bir süre için, iç mekanizmasının işlemesini gizleyen bütün görünümleri bir yana bırakmamızı gerektirir.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BASİT YENİDEN-ÜRETİM

BİR toplumda üretim sürecinin şekli ne olursa olsun, bu sürecin devamlı olması, devresel olarak aynı evrelerden geçerek sürüp gitmesi gerekir. Bir toplum tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de öyle vazgeçemez. Bunun için birbiriyle ilişkili bir bütün, devamlı yenilemelerle akıp giden bir olay olarak görüldüğünde, her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda, bir yeniden-üretim sürecidir.

Üretim koşulları, aynı zamanda, yeniden-üretimin de koşullarıdır. Ürettiği ürünlerin bir kısmını, üretim araçlarına ya da yeni ürünlerin unsurlarına devamlı bir şekilde dönüştürmedikçe hiç bir toplum, üretime devam edemez, bir başka deyişle, hiç bir toplum, yeniden-üretim yapamaz. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, servetini yeniden üretmesinin ve onu bir düzeyde tutmasının tek yolu, üretim araçlarının —yani, iş araçlarının, hammaddenin, yıl boyunca tüketilen yardımcı maddelerin— yerine, aynı türden ve

eşit miktarda malların konulmasıdır; bunların yıllık ürün kitlesinden ayrılarak, üretim sürecine yeniden sokulmaları gerekir. Demek oluyor ki, yıllık ürünün belirli bir kısımı, üretim alanına aittir. Daha başlangıçta üretici tüketim için ayrılan bu kısım, çoğu zaman bireysel tüketime tamamen uygun düşmeyen mallar biçimindedir.

Üretim, biçim olarak kapitalist ise, yeniden-üretimin biçimi de aynı olur. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki, iş-süreci sermayenin kendisini genişletmesi yolunda bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden-üretim sürecinde de, yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmenin aracından başka bir şey değildir. Bir kimse, sırf parası devamlı bir şekilde sermaye olarak iş gördüğü için, ekonomik bakımdan kapitalist niteliğini kazanır. Sözgelişi eğer 100 sterlin tutarında bir para bu yıl sermayeye çevrildi ve 20 sterlin artı-değer ürettiyse, gelecek yıl ve onu izleyen yıllarda da aynı işlemi tekrarlamayı sürdürmesi gerekir. Yatırılan sermayenin devresel artışı ya da sürece katılan sermayenin devresel meyvesi olarak artı-değer, sermayeden doğan bir gelir şeklini alır.[1]

Eğer bir gelir kapitalist tarafından sırf tüketim fonu olarak

[1] *"Mais ces riches, qui consomment les produits du travail des autres, ne peuvent les obtenir que par des échanges* [metaların satın alınması]. *S'ils donnet cependant leur richesse acquise et accumulée en retour contre ces produits nouveaux qui sont l'objet de leur fantaisie, ils semblent exposés à épuiser bientot leur fonds de réserve; ils ne travaillent point, avons-nous dit, et ils ne peuvent même travailler; on croirait donc que chaque jour doit voir diminuer leurs vieilles richesses, et que lorsqu'il ne leur en restera plus, rien ne sera offert en échange aux ouvrier qui travaillent exclusivement pour eux. Mais dans l'ordre social, la richesse a acquis la propriété de se reproduire par le travail d'autrui, et sans que son propriétaire y concoure. La richesse, comme le travail, et par le travail, donne un fruit annuel qui peut être détruit chaque année sans que le riche en devienne plus pauvre. Ce fruit est le revenu qui naît du capital."* ["Ama, başkalarının emek ürünlerini tüketen bu zenginler, bu ürünleri ancak değişimler [metaların satın alınması] aracıyla elde edebilirler. Heveslerinin konusu olan bu yeni ürünlere karşılık, kazanılıp biriktirilmiş servetlerini verdiklerine göre, kısa zamanda yedeklik fonlarını tüketme tehlikesi ile karşı karşıyaymış gibi görünürler; onların hiç çalışmadıklarını söylemiştik, ve hatta çalışamazlar da; öyleyse, her gün eski zenginliklerinin azalacağı, ve artık ellerinde hiç bir şey kalmadığı zaman, sadece onlar için çalışan işçilere verilecek hiç bir şey kalamayacağı sanılabilir. Ama toplumsal düzende, zenginlik, kendini başkasının çalışması ile, ve zenginlik sahibi bu işe karışmaksızın, yeniden üretir. Zenginlik de, emek gibi ve emek aracıyla, her yıl, zengin daha yoksul olmaksızın yok edilebilen yıllık bir ürün verir. Bu ürün, *sermaye*'den doğan *gelir*'dir."] Sismondi, *Nouv. Princ. d'Econ. Pol.*, Paris 1819, c. I, s. 81-82.)

kullanılırsa ve kazanıldığı süre içinde tüketilirse, *cæteris paribus,** basit yeniden-üretim meydana gelmiş olur. Bu yeniden-üretim, üretim sürecinin eski boyutları içerisinde sırf bir tekrarı olmakla birlikte, gene de bu tekrar ya da devamlılık bu sürece yeni bir nitelik kazandırır, ya da daha doğrusu, devamı olmayan münferit bir süreç olarak sahip bulunduğu görünürdeki bazı özelliklerinin ortadan kalkmasına yol açar.

İşgücünün belli bir süre için satın alınması üretim sürecinin ilk adımıdır; bu başlangıç, emeğin satış süresi bittikçe, bir hafta ya da ay gibi belirli bir üretim dönemi sona erdikçe durmadan tekrarlanır. Ama işçiye, işgücünün karşılığı, ancak bu gücü harcamasından sonra, ve metalarda yalnız kendi değerini değil artı-değeri de gerçekleştirdikten sonra ödenir. İşçi, demek oluyor ki, bizim şimdilik kapitalistin özel tüketim fonu saydığımız artı-değeri üretmekle kalmaz, sonradan kendisine ücret şeklinde dönen fonu, değişen sermayeyi de üretir; ve işçinin çalıştırılması, ancak bu fonu yeniden ürettiği sürece devam eder. Onsekizinci bölümde sözü edilen ve ücreti, üründen alınan bir pay olarak gösteren iktisatçıların bu formüllerinin çıkış noktası da işte bu oluyor.[2] İşçiye ücret şeklinde geri dönen şey, işçinin devamlı olarak yeniden ürettiği ürünün bir kısmıdır. Kapitalistin işçiye ücretini para olarak ödediği doğrudur, ama bu para, onun emeğinin ürününün kılık değiştirmiş şeklinden başka bir şey değildir. İşçi, üretim araçlarından bir kısmını ürüne dönüştürürken, daha evvelki ürünün bir kısmını da paraya dönüştürür. Geçen hafta ya da geçen yılki emeği, bu hafta ya da bu yılki işgücünün karşılığını ödeyen şeydir. Tek bir kapitalist ile tek bir işçi yerine, kapitalist sınıf ile işçi sınıfını bir tüm olarak alırsak paranın işe karışmasıyla ortaya çıkan hayal derhal yokolur. Kapitalist sınıf işçi sınıfına devamlı olarak, işçi sınıfı tarafından üretilen ve kapitalist sınıf tarafından elkonulan metaların bir kısmı için para şeklinde ödeme makbuzları verir. işçiler ise gene aynı devamlılık içerisinde, bu ödeme makbuzlarını kapitalist sınıfa geri verirler ve böylece kendi elleriyle ürettikleri üründen paylarını alırlar. Ürünün meta şeklini ve metanın para şeklini alışı, bu alışverişi bir örtü ile gizler.

Değişen sermaye, bu nedenle, işçinin kendisiyle ailesinin varlığını devam ettirmesi için gerekli ve toplumsal üretim sisteminin

[2] "Ücretler de, kârlar da, son şeklini almış ürünün gerçek birer parçası olarak ele alınmalıdır." (Ramsay, *l.c.*, s. 142.) "Ürünün işçiye, ücret şeklinde gelen parçası." (J. Mill, *Eléments,* &c. Parissot çevirisi, Paris 1823, s. 34.)

* Öteki şeyler aynı kalmak koşuluyla. —*ç*.

şekli ne olursa olsun, kendisinin üretmek ve yeniden üretmek zorunda bulunduğu tüketim maddeleri veya emek fonunun özel tarihsel bir görünüm şeklinden başka bir şey değildir. Bu emek fonunun, emeğinin karşılığının ödenmesi için durmadan para şeklinde ona doğru akmasının nedeni, yarattığı ürünün sermaye şeklinde durmadan ondan uzaklaşmasıdır. Ama bu, bir üründe gerçekleşen işçinin kendi emeğinin ona kapitalist tarafından önceden emek fonu olarak verilmiş olduğu gerçeğini değiştirmez.[3] Efendisi için angaryayla yükümlü bir köylüyü ele alalım. Kendi toprağı üzerinde kendi üretim araçları ile, diyelim haftanın 3 günü çalışır. Diğer 3 gün ise efendisinin malikânesinde zoraki çalışır. Bu köylü durmadan kendi emek fonunu yeniden üretmektedir ve bu durumda, bu fon, hiç bir zaman emeğinin karşılığının ödenmesi için bir başkası tarafından ödenen para şeklini almamaktadır. Ama buna karş lık, efendisi için harcadığı karşılığı ödenmeyen zoraki emek de, hiç bir zaman karşılığı ödenen gönüllü emek niteliğini kapsamaz. Eğer güzel bir sabah, efendisi, toprağa, hayvanlara, tohumluğa, kısacası köylünün üretim araçlarına elkorsa, köylü bundan böyle art k işgücünü, efendiye satmak durumunda kalacaktır. O, *cæteris paribus,* üç günü kendisi, üç günü efendisi için olmak üzere gene 6 gün çalışacak ve efendisi de böylece ücretli adam çalıştıran kapitalist haline gelecektir. Önceden olduğu gibi gene üretim araçlarını üretim araçları olarak kullanacak ve bunların değerini ürüne aktaracaktır. Tıpkı eskisi gibi, ürünün belirli bir kısmı, yeniden-üretime ayrılacaktır. Ama, zoraki emeğin ücretli-emeğe dönüştüğü anda, köylünün kendisinin, tıpkı eskisi gibi üretmeye ve yeniden üretmeye devam ettiği emek fonu, bu andan sonra, ücret şeklinde efendisi tarafından yatırılan sermaye biçimini alır. Görünüm biçimini görünen şeyden ayırma yeteneğinden yoksun darkafalı burjuva iktisatçısı, yeryüzünün şura sında burasında bugün bile emek fonunun sermaye şeklinde çıkmakta olduğu gerçeğine gözlerini kapar.[4]

Değişen sermayenin, kapitalistin kendisine ait bir fondan yatırılan bir değer olma özelliğini, ancak,[5] kapitalist üretim sürecini

[3] "Sermaye, işçiye ücretini ödemek için kullanıldığı zaman, emeğin devamı ve bakımı fonuna hiç bir şey katmış olmaz." (Cazenove, Malthus'un, *Definitions in Pol. Econ.*, London 1853, s. 22, baskısına eklediği not.)

[4] "Kapitalistler tarafından ödenen emeğin ücreti bu durumda, yeryüzü işçilerinin dörtte birinden azdır." (Rich. Jones, *textbook of Lectures on the Pol. Econ. of Nations*, Hertford 1852, s. 36.)

[5] "İmalâtçı" (yani işçi,) "ücretini patrondan almakla birlikte, aslında ona hiç bir gider yüklemiş olmaz; çünkü bu ücretlerin değeri genellikle, kârla

sürekli yenilenme akışı içinde gördüğümüz zaman kaybettiği doğrudur. Ama bu sürecin de şöyle ya da böyle bir başlangıcı olması gerekir. Bu nedenle, bizim buraya kadar ki bakış açımıza göre, kapitalist, bir zamanlar, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerinden bağımsız olarak birikimle para sahibi olan, ve bu birikimle işgücü alıcısı olarak, sık sık pazarda boy göstermiş bir kişi olarak görünmektedir. Her ne halse, bu süreçteki devamlılık, basit yeniden-üretim, sermayenin yalnız değişen kısmını değil, tümünü etkileyen diğer bazı olağanüstü değişiklikler meydana getirmiştir.

Eğer, 1.000 sterlinlik bir sermaye, yılda 200 sterlinlik bir artı-değer yaratır ve bu artı-değer her yıl tüketilirse, beş yılın sonunda tüketilen artı-değer 5x200 sterline ya da başlangıçta yatırılan 1.000 sterline ulaşacaktır. Yok eğer sadece bir kısmı, diyelim yarısı tüketilecek olursa, 10 yılın sonunda aynı sonuca varılacak tır, çünkü 10x100 = 1.000 sterlin eder.

Genel Kural: Yatırılan sermayenin değeri, yılda tüketilen artı-değere bölünürse, başlangıçta yatırılan sermayenin kapitalist tarafından tamamen tüketilmiş ve bu nedenle de yokolacağı yılların, ya da yeniden üretim dönemlerinin sayısı elde edilir. Kapitalist, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğini, yani artı-değeri tükettiğini, oysa ilk koyduğu sermayeyi olduğu gibi tuttuğunu sanır; ama onun bu düşüncesi gerçekleri değiştirmez. Aradan belli sayıda yıl geçtikten sonra, o zaman sahip olduğu sermaye değeri, o yıllar boyunca elde ettiği artı-değer toplamına ve tükettiği toplam değer ise başlangıçtaki sermayesine eşittir. Elinde toplam miktarı değişmeyen bir sermaye bulunduğu ve bunun bir kısmının, yani binaların, makinelerin vb. daha işe giriştiği zaman varoldukları doğrudur. Ama bizi burada ilgilendiren şey, maddî unsurlar değil, bu sermayenin değeridir. Bir kimse bütün varını yoğunu, bu varlığın değerine eşit bir borca girmekle tüketmiş olsa, onun bu varlığının, borçlarının toplamından başka bir şeyi temsil etmiyeceği açıktır. Kapitalist için de durum böyledir; ilk koyduğu sermayenin eşdeğeri miktarında bir değeri tüketmiş olsa, o günkü sermayenin değeri, karşılığını ödemeksizin elde ettiği artı-değerin toplam miktarından başka bir şeyi temsil etmez. Eski sermayesinin tek bir kuruşu bile artık varolmaya devam etmez.

Demek ki, her türlü birikimin dışında, sırf üretim sürecinin devamlılığı, bir başka deyişle, basit yeniden-üretim, eninde sonun-

birlikte, üzerinde emek verdiği şeyin artan değerinde toplanmış ve saklanmış olur." (A. Smith, *l.c.*, Book II, ch. III, s. 311.)

da ve zorunlu olarak, her sermayeyi, birikmiş sermayeye ya da sermayeleştirilmiş artı-değere çevirir. Bu sermaye, başlangıçta, onu kullanan kimsenin kişisel emeği ile elde edilmiş bile olsa, er-geç, eşdeğeri verilmeksizin elde edilmiş bir değer, başkalarının, parada ya da başka bir metada maddeleşen karşılığı ödenmemiş emeği halini alır. Dördüncü ve Altıncı Bölümlerde gördüğümüz gibi, paranın sermayeye çevrilmesi için, metaların üretimi ile dolaşımından başka bir şey daha gereklidir. Bir yanda, para veya değere sahip olan kimsenin, öte yanda, değer yaratıcı cevhere sahip olan kimsenin; bir yanda üretim ve yaşama araçlarına sahip olan kimsenin, öte yandan işgücünden başka bir şeyi olmayan kimsenin, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeleri gerektiğini gördük. Emeğin üründen, öznel işgücünün, nesnel iş koşullarından ayrılması, böylece, kapitalist üretimin gerçek temeli ve çıkış noktası oluyordu.

Ama, başlangıçta sadece hareket noktası olan bu şey, sırf sürecin devamlılığı, basit yeniden-üretim ile, kapitalist üretimin durmadan yenilenen ve tazelenen, kendine özgü bir sonucu halini alıyor. Üretim süreci, bir yandan, ardı arası kesilmeden, maddî serveti sermayeye, kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor. Öte yandan, işçi, üretim sürecine bir servet kaynağı olarak girdiği halde, süreci, kendisinin de zenginliğinin kaynağı olabilecek bütün araçlardan yoksun olarak terkediyor. Sürece girmeden önce kendi emeği, işgücünün satışı ile kendisinden ayrıldığı, ona yabancılaştığı ve kapitalist tarafından el konularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu emek, kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır. Üretim süreci aynı zamanda, kapitalistin işgücünü tükettiği bir süreç olduğu için, işçinin ürünü devamlı şekilde yalnız metalara değil, sermayeye, değer yaratıcı gücü emen değere, işçiyi satın alan yaşama araçlarına, üreticilere kumanda eden üretim araçlarına da dönüşür.[6] İşçi, bu nedenle, durup dinlenmeden, sermaye biçiminde, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir kuvvet biçiminde, maddî nesnel zenginlik yaratır; ve kapitalist, sürekli işgücü üretir, ama, bu üretim, içlerinde ve ancak onlarla gerçekleşebilen nesnelerden ayrı olarak, öznel bir zenginlik kaynağı biçimindedir; kısacası, o, işçi üretir, ama ücretli-işçi.[7] Bu

[6] "Bu üretken emeğin, kendine özgü dikkate ,değer bir özelliğidir. Üretken olarak tüketilen şey sermayedir ve tüketilmekle sermaye şeklini alır." (James Mill, *l.c.*, s. 242.) Ne var ki, James Mill, bu "dikkate değer özelliğin" izini hiç bir zaman yakalayabilmiş değildir.

kesintisiz yeniden-üretim, işçinin böylece ebedileştirilmesi, kapitalist *sine qua non*'udur*

İşçinin tüketimi iki yönlüdür. Üretim sırasında, emeğiyle üretim araçlarını tüketir ve bunları, yatırılan sermayeden daha değerli ürünlere çevirir. Bu, üretici tüketimdir. Ve aynı zamanda da, işgücünün, onu satın alan kapitalist tarafından tüketilmesidir. Öte yandan, işçi, işgücü için kendisine ödenen parayı yaşama araçlarına çevirir: bu, onun bireysel tüketimidir. İşçinin üretken tüketimi ile bireysel tüketimi, demek ki, tamamen birbirinden farklıdır. İlkinde işçi, sermayenin hareket ettirici gücü olarak iş görür ve kapitaliste aittir. İkincisinde kendisine aittir ve üretim faaliyetleri dışında kendi zorunlu hayatî işlevlerini yerine getirir. Birincinin sonucu ile kapitalist yaşar, ikincisininki ile işçi.

İşgününü incelerken, işçinin çoğu zaman kendi bireysel tüketimini, sırf üretimi ilgilendiren bir olay gibi yerine getirmek zorunda kaldığını görmüştük. Bu gibi durumlarda, tıpkı buhar makinesine kömür ile su, çarklara yağ verilmesi gibi, işgücünü devam ettirmek için gerekli tüketim maddelerini sağlamaktadır. Tüketim maddeleri, bu durumda, sadece üretim araçlarının gerektirdiği tüketim maddeleridir; onun bireysel tüketimi, doğrudan doğruya üretken tüketimdir. Bununla birlikte bu durum, aslında kapitalist üretime ait olmayan bir kötüye kullanma gibi görünür.[8]

Tek bir kapitalisti ve tek bir işçiyi değil, kapitalist sınıf ile işçi sınıfını, tek bir üretim sürecini değil, bütünüyle kapitalist üretim sürecini güncel toplumsal boyutları içerisinde ele aldığımız zaman, konu, bambaşka bir görünüş kazanır. Kapitalist, sermayesinin bir kısmını işgücüne çevirmekle, tüm sermayesinin değerini artırır. Bir taşla iki kuş birden vurmaktadır. Yalnız işçiden aldığından değil, işçiye verdiğinden de kâr sağlamaktadır. İşgücü karşılığında verilen sermaye, zorunlu tüketim maddelerine dönüşmekte ve bunların tüketimi ile işçinin kasları, sinirleri, kemikleri ve beyni yeniden üretilmekte ve yeni işçiler üretilmektedir. İşçi sınıfının tamamen

[7] "Manüfaktürün başlangıcında pek çok yoksula iş sağladığı gerçekten doğrudur, ama bunun devamıyla, yoksullukları yok olmadığı gibi sayıları da artar." (*Reasons for a Limited Exportation of Wool,* London 1677, s. 19.) "Çiftçi şimdi yoksulları yaşattığı gibi saçma bir iddiada bulunuyor. Bunları sefalet içinde tuttuğu gerçekten doğrudur." (*Reasons for the Late Increase of the Poor Rates: or a Comperative View of the Prices of Labour and Provisions,* London 1777, s. 31.)

[8] Rossi, eğer "üretken tüketimin" sırrına varmış olsaydı, buna, bu derece şiddetle karşı koymazdı.

* Vazgeçilmez koşul. —*ç*.

zorunlu sınırlar içerisinde kalan bireysel tüketimi, bu yüzden, işgücü karşılığında sermayece verilen yaşama araçlarının, tüketilmek üzere sermayenin emrine verilen taze işgücüne tekrar çevrilmesidir. Bu tüketim, kapitalist için vazgeçilmez bir üretim aracı olan şeyin, yani işçinin kendisinin üretimi ve yeniden-üretimidir. İşçinin bireysel tüketimi, ister işyerinde, ister dışarda geçsin, üretim sürecinin bir kısmı olsun ya da olmasın, bu yüzden, sermayenin ve üretiminin ve yeniden-üretiminin bir etmenini teşkil eder; tıpkı bir makinenin temizliğinin, çalışırken veya dururken yapılması gibi. İşçinin yaşama araçlarını, kapitalisti hoşnut etmek için değil de kendi amacına hizmet için tüketmesinin hiç bir önemi yoktur. Yemin bir hayvan tarafından tüketilmesi, onun yediklerinden hoşlanmış olmasından dolayı üretim sürecinde zorunlu bir etmen olmaz. İşçi sınıfının yaşamaya devam etmesi ve yeniden üretilmesi, sermayenin yeniden üretilmesinin her zaman için zorunlu bir koşuludur. Ama kapitalist, bunun yerine getirilmesini, işçinin hayatta kalma ve üreme içgüdüsüne rahatça bırakabilir. Bütün kapitalistler, işçinin bireysel tüketimini elden geldiğince tamamen zorunlu olan maddelere indirgemeye büyük dikkat gösterirler ve bu bakımdan, işçilerini daha az besleyici yiyecekler yerine daha çok besleyici yiyecekler almaya zorlayan o zalim Güney Amerikalıları taklit etmekten çok uzaktırlar.[9]

İşte böylece, kapitalistler ve onların ideolojik temsilcileri olan ekonomi politikçiler, işçinin bireysel tüketiminden yalnız işçi sınıfının devamı için gerekli olan ve bu nedenle de kapitalistlerin tüketmek üzere işgücü bulabilmeleri için yerine getirilmesi zorunlu olan kısmını üretken tüketim saymakta, ve bunun dışında kalan ve işçinin kendi keyfi için yaptığı tüketimi ise üretken olmayan tüketim olarak kabul etmektedirler.[10] Sermaye birikimi, eğer ücretlerde, sermaye tarafından daha fazla işgücü tüketilmesi olanağını beraberinde getirmeyen bir yükselişe ve dolayısıyla da işçinin tüketiminde bir artışa yol açacak ise, bu ek sermaye, üretken olmayan bir şekilde

[9] "Günlük işi (belki de dünyada en ağır olanı) 180 ile 200 libre ağırlığında bir maden yükünü 450 foot derinlikten omuzlarında taşıyarak yeryüzüne çıkartmak olan G. Amerikalı maden işçileri, yalnız ekmek ve fasulye ile beslenirler; aslında bunlar yalnız ekmekle karınlarını doyurmayı tercih ederler, ama yalnız ekmekle beslenen insanların bu kadar ağır işe dayanamayacağını öğrenen patronları, bu işçilere de sanki beygirmiş gibi davranarak zorla fasulye de yedirir; ne var ki, fasulye ekmeğe göre gerçekten daha fazla kemik-tozu (kireçli fosfat) içerir." (Liebig, *l.c.*, c. I, s. 194, not.)

[10] James Mill, *l.c.*, s. 238.

tüketilmiş olur.[11] Aslında işçinin bireysel tüketimi, kendisi yönünden üretken olmayan bir tüketimdir, çünkü bu, sadece ihtiyaç içindeki bir bireyi yeniden üretmektedir; oysa kapitalist ve devlet için bu üretken bir tüketimdir, çünkü bu, onların servetini yaratan gücü üretmektedir.[12]

Bunun için, toplumsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfı iş-sürecine doğrudan doğruya katılmadığı zaman bile, tıpkı sıradan bir iş aracı gibi sermayenin tamamlayıcı bir parçasıdır. Bireysel tüketimi bile, belli sınırlar içinde, üretim sürecinde bir etmendir. Ne var ki, bu süreç, kendinden bilinçli araçları yüzüstü bırakmalarını önlemek için gerekli tedbirleri alır ve bunların ürettikleri ürünleri daha biter bitmez onların bulunduğu kutuptan sermayenin bulunduğu karşıt kutba taşır. Bireysel tüketim bir yandan bunların varlıklarını sürdürmelerini ve yeniden üretilmelerini, öte yandan da, yaşamak için zorunlu tüketim maddelerini yok ederek işçinin emek pazarında sürekli boy göstermelerini sağlar. Romalı köle prangaya vurulurdu, ücretli işçi, sahibine, görünmeyen bağlarla bağlanır. Bağımsızlık görüntüsü, işverenin devamlı olarak değişmesi ve bir de, bir sözleşmenin *fictio juris*'i* ile sağlanır ve sürdürülür.

Eskiden, sermaye, serbest işçi üzerindeki mülkiyet hakkını güvenlik altına almak için, gerektiğinde yasal yollara başvururdu. Örneğin, 1815 yılına kadar İngiltere'de, makine yapımında çalışan mekanik işçilerin dışarıya göç etmeleri ağır cezalar konularak yasaklanmıştı.

İşçi sınıfının yeniden-üretimi, bir kuşaktan diğerine aktarılan bir hüner birikimini de beraberinde getirir.[13] Böyle hünerli bir sınıfın varlığını kapitalistin ne ölçüde kendisinin hakkı olarak bildiği üretim etmenleri arasında saydığı ve onu hangi ölçüde kendi değişen sermayesinin gerçek şekli olarak gördüğü, kendisini bu sı-

[11] "Eğer emeğin fiyatı, sermayedeki artışa uymayacak şekilde, daha fazla emek kullanılamayacak derecede yükselirse, bu tür sermaye artışının, üretken olmayan şekilde tüketileceğini söyleyebilirim." (Ricardo, *l.c.*, s. 163.)

[12] "Gerçek anlamıyla tek üretken tüketim, servetin, yeniden üretim amacıyla kapitalistler tarafından tüketilmesi ya da yok edilmesidir (üretim araçlarının tüketilmesidir, demek istiyor). ... İşçi ... kendisini çalıştıran kimse için ve devlet için üretici bir tüketicidir, ama sözcüğün dar anlamıyla, kendisi için değildir." (Malthus, *Definitions*, &c., s. 30.)

[13] "Biriktirildiği ve önceden hazırlandığı söylenebilecek tek şey, işçinin hüneridir. ... Hünerli emeğin biriktirilmesi ve saklanması, bu çok önemli işlem, büyük işçi kitleleri yönünden, hiç bir sermaye olmaksızın gerçekleştirilmiştir." (Th. Hodgskin, *Labour Defended*, &c., s. 13.)

* Varsayılan hükümler. —ç.

nıftan yoksun bırakmakla tehdit eden bir bunalımın patlak vermesiyle derhal görülür. Birleşik Devletler'deki içsavaş ve onunla birlikte ortaya çıkan pamuk kıtlığı sonucu, Lancashire'daki pamuklu dokuma işçilerinin çoğu, çok iyi bilindiği gibi işten atılmıştı. "Fazlalık haline" gelen işçilerin sömürgelere ya da Birleşik Devletlere göç edebilmelerini sağlamak amacıyla, devlet yardımı ya da gönüllü ulusal yardım kampanyaları açılması için, hem işçi sınıfının kendisinden ve hem de toplumun diğer katlarından feryatlar yükselmişti. Bu sırada, *The Times*, 24 Mart 1863 tarihinde, Manchester Ticaret Odası eski başkanı Edmund Potter'in bir mektubunu yayınladı. Avam Kamarasında, bu mektuptan, haklı olarak, fabrikatörlerin manifestosu diye sözediliyordu.[14] Sermayenin emek üzerindeki mülkiyet hakkının utanmadan ortaya konulduğu birkaç ilginç pasajı buraya aktarıyoruz.

"Ona" (işsiz kalan kimseye), "pamuklu işçilerinin çok fazla olduğu ve belki üçte bir oranında bir indirim yapılması gerektiği ve o zaman geriye kalan üçte iki için sağlıklı bir talep olacağı söylenebilir. ... Kamuoyu, göçü teşvik ediyor. ... Patron, elinin altındaki emek arzının buradan ayrılmasını istemiyebilir; bunun hem haksız, hem de yanlış bir şey olduğunu belki de haklı olarak düşünebilir. Eğer kamuya ait fonlar, bu göçe yardım etmek için kullanılacaksa, onun da sesini yükseltme ve belki de bunu protesto etme hakkı vardır." Bay Potter, bunun ardından, pamuklu ticaretinin yararlarını, "bu işkolunun İrlanda ile tarımsal bölgelerden çekip aldığı artı-nüfusu", ulaştığı muazzam boyutları, 1860 yılında İngiltere'nin toplu ihracatında 5/13 gibi önemli bir yer tuttuğunu, birkaç yıl sonra özellikle Hindistan pazarının genişlemesi ve libresi 6 peniden bol pamuk sağlaması ile onun da tekrar nasıl genişleyeceğini gösterir. Sonra da şöyle devam eder: "Zamanla bir, iki ya da üç yılda, gerekli miktarı üretebilecektir. Şimdi sormak istediğim bir şey var — Bu işkolu ayakta tutulmaya değer mi? Makineleri (canlı iş makinelerini demek istiyor) düzen altında tutmak, harcanacak çabaya değmez mi, ve bunlardan vazgeçmeyi düşünmek büyük bir çılgınlık olmaz mı? Bence olur. İşçilerin mülk olmadıklarını, Lancashire'ın ve patronların malı olmadıklarını kabul ederim, ama onlar, her ikisinin de gücüdür; onlar, kuşaklar boyu yeri doldurulamayacak zihinsel ve eğitilmiş güçlerdir; buna karşılık, bunların üzerlerinde çalıştıkları makinelerin çoğu, on iki aylık bir sü-

[14] "Bu mektuba fabrikatörlerin manifestosu gözüyle bakılabilir." Ferrand, *Motion on the Cotton Famine*, H. o. C., 27 Nisan 1863.)

rede, hem de kârlı olacak şekilde iyileştirilebilir ve yenilenebilir.[15] İşgücünün göç etmesini teşvik edelim ya da buna izin (!) verelim peki kapitalist ne olacak? ... İşçilerin kaymak tabakasını alınız, sabit sermaye değerini büyük ölçüde kaybeder, döner sermeye düşük nitelikte emeğin daralan arzı karşısında mücadele edemez. Bize, işçilerin, bunu (göç etmeyi) istedikleri söyleniyor. Onların bunu istemeleri çok doğaldır. ... İşgücünü elinden alarak ve ücret harcamalarını, diyelim beşte bire ya da beş milyona indirerek pamuklu işkolunu küçültelim ve daraltalım, bunun hemen üzerindeki sınıfa, küçük dükkân sahiplerine ne olacaktır? Arazi ve kulübe kiraları ne olacaktır? Bunun etkilerini yukarıya doğru, küçük çiftçilere, ev sahiplerine ve toprak sahiplerine doğru izleyiniz, ve bir ulusun bütün sınıfları için, en iyi fabrika işçilerini dış ülkelere göndermek ve en üretken sermeye ve zenginlik değerlerini yoketmek suretiyle bir ulusu zayıf düşürmekten daha cana kıyıcı bir plan olabilir mi? ... Pamuklu bölgelerinde, yardım alanların hiç değilse maneviyatlarını yükseltmek için, özel yasal yönetmeliklerle, bir ölçüde zorunlu çalışmayı sağlamak üzere, Yoksullara Yardım Kuruluna eklenecek özel komiserler tarafından yürütülecek, iki ya da üç yıl sürecek (5-6 milyon sterlin tutarında) bir fon kurulmasını öneriyorum. Toprak sahipleri ya da patronlar için en iyi işçilerinden ayrılmaktan ve geriye kalanları, yaygın ve tüketici bir göçle, bütün bir bölgeyi sermaye ve değerden yoksun bırakacak bir hareketle hayal kırıklığına uğratmak ve maneviyatlarını bozmaktan daha feci ne olabilir?"

Fabrikatörlerin seçkin sözcüsü Potter, her ikisi de kapitaliste ait iki tür "makine" arasında bir ayrım yapıyor; bunlardan birisi fabrikada duruyor, diğeri ise geceleri ve bir de pazar günleri fabrika dışında, kulübelerde kalıyorlar. Bunlardan birisi cansız, diğeri canlı. Cansız makine yalnız aşınmakla günden güne değerini yi-

[15] Olağan koşullar altında, ücretlerin indirilmesi sözkonusu olduğu zaman, bu aynı sermayenin, büsbütün ayrı bir telden çaldığı da unutulmamalıdır. O zaman patronlar koro halinde: "Fabrika işçileri, şunu bir an akıllarından çıkarmasınlar ki, onlarınki gerçekten çok küçük cinsten hüner isteyen bir iştir; bundan daha kolay öğrenilebilecek ve niteliği bakımından bundan daha fazla ücret ödenen, ya da en az uzmanlık veren çok kısa bir eğitimle bundan daha çabuk ve bol elde edilebilecek başka hiç bir iş yoktur. ... Patronun makinesi [şimdi bunların 12 ayda ve hem de kârla yenilenebileceğini öğreniyoruz], aslında, üretim işinde, altı aylık bir eğitimin öğreteceği ve sıradan bir tarım işçisinin bile öğrenebileceği fabrika işçisinin emek ve hünerinden [şimdi 30 yılda yenilenmeleri olanaksız] çok daha önemli rol oynar." (Bu kitabın 452. sayfasına bakınız.)

tirmekle kalmıyor, büyük bir kısmı devamlı teknik gelişmeyle hızla ömrünü tamamlıyor ve birkaç ay sonra yerini yeni bir makineye hem de kârlı olacak şeklide bırakıyor. Tersine, canlı makine, zaman geçtikçe ve kuşaktan kuşağa devredilen hüner ölçüsünde iyileşip gelişiyor. *The Times*, pamuklu lorduna şu karşılığı veriyor:

"Bay Edmund Potter'i, pamuklu sanayii patronlarının müstesna ve yüce önemleri öylesine etkilemiştir ki, bu sınıfı korumak ve sürdürmek mesleklerini devam ettirmek için, yarım milyonluk işçi sınıfının, istemedikleri halde, büyük bir moral işevine kapatılmasını istiyor. 'Bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi?' diye soruyor Bay Potter. Biz, buna, 'şerefli yollarla olmak üzere elbette' diye karşılık veriyoruz. Bay Potter, 'makineleri düzen içinde tutmaya değer mi?' diye tekrar soruyor. Burada duralıyoruz. 'Makine' sözü ile Bay Potter, insan makinesi demek istiyor; çünkü, bunların mutlak anlamda mal olarak kullanılmasını söylemek istemediğini özellikle belirtiyor. Şurasını itiraf edelim ki, insan makinesini düzen içinde tutmak —yani bir yere kapatarak yağlayıp saklamak— ne bu 'çabaya değer' ne de mümkündür. İnsan makinesi, ne kadar yağlayıp silseniz, işlemeyince, gene de paslanacaktır. Ayrıca insan makinesi, gördüğümüz gibi, kendi dilediği zaman istim tutup patlayacak ya da büyük kentlerimizde çılgın gibi koşacak durumdadır. Bay Potter'in dediği gibi, yeni işçilerin yetiştirilmesi zaman alabilir, ama elimizde makinistler ile kapitalistler olduktan sonra, daima tutumlu, azimli ve çalışkan adamlar bulabilir ve bunlardan, istediğimizden çok patron-fabrikatör imal edebiliriz. Bay Potter, bu işkolunun, bir, iki ya da üç yılda canlanacağından söz ediyor ve 'bu işgücünü göç etmeye teşvik etmemeyi ya da izin vermememizi (!)' bizden istiyor. İşçilerin dışarıya gitmeyi istemeleri çok doğaldır diyor: ama bu isteğe karşın ulusun bu yarım milyon işçiyle 700.000 kişilik ailesini, pamuklu sanayii bölgelerine kapatabileceğini zannediyor; ve bunun zorunlu bir sonucu olarak da, ulus bunların hoşnutsuzluklarını zorla bastıracak, hepsini sadakayla besleyecek ve günün birinde pamuklu sanayii patronları bu işçilere gereksinme duyana değin bu böyle sürüp gidecek. Bu adalar üzerindeki büyük kamuoyunun bu 'işgücünü' onu, demir, kömür, pamuk gibi kullanmak isteyenlerin elinden kurtarması zamanı gelip çatmıştır."

The Times'ın makalesi sadece bir *jeu d'esprit** idi. "Büyük kamuoyu", aslında Bay Potter'in kendisiydi ve fabrika işçileri, fab-

* Zekâ oyunu. —ç.

rikaların taşınabilir parçaları idiler. Zaten bunların göç etmeleri de engellendi.[16] "Moral işevlerine", yani pamuklu bölgelerine kapatıldılar ve eskisi gibi, Lancashire'lı pamuklu fabrikatörlerinin "kuvveti" olmaya devam ettiler.

Kapitalist üretim, bu yüzden, işgücü ile iş araçları arasındaki ayrılığı, bizzat yeniden üretir. Ve böylece de, işçinin sömürülmesi koşullarını yeniden üretmekte ve sürdürmektedir. İşçiyi, durmadan, yaşaması için işgücünü satmaya zorlamakta ve kapitaliste, daha da zenginleşmesi için bu işgücünü satın alma olanağını hazırlamaktadır.[17] Kapitalist ile işçinin, pazarda, satıcı ve alıcı olarak karşı karşıya gelmeleri artık bir raslantı olmaktan çıkmıştır. İşçiyi durmadan kendi işgücünün satıcısı olarak pazara gerisin geriye fırlatan ve kendi ürettiği ürünü, başkasının onu satın alabileceği araçlar haline dönüştüren şey bu sürecin kendisidir. Gerçekte işçi, daha kendisini sermayeye satmadan önce, sermayeye aittir. İşçinin kendisini devresel sürelerle satması, patron değiştirmesi ve işgücünün pazar fiyatındaki dalgalanmalar onun ekonomik köleliğini[18]

[16] Parlamento, dış ülkelere yapılan göçlere yardım için bir tek kuruş bile tahsis etmediği halde, yerel idarelere, işçileri yarı-aç durumda tutma, yani onları normal ücretin altında çalıştırma yetkisini veren bazı yasalar çıkardı. Öte yandan, üç yıl sonra, hayvan hastalıkları salgını başgösterince Parlamento, bütün usulleri bir yana iterek, milyoner toprak beylerine tazminat verilmek üzere alelade bir yasa çıkartır; oysa bu büyük çiftçiler, et fiyatlarındaki yükselme nedeniyle hiç bir kayba uğramamışlardı. 1866 yılında Parlamentonun açılışında büyük toprak sahiplerinin boğalar gibi böğürmeleri, bir insanın Hindu olmadan da Sabala ineğine tapabileceğini, Jupiter olmadan da bir öküz şekline girebileceğini göstermiştir.

[17] *"L'ouvrier demandait de la subsistence pour vivre, le chef demandait du travail pour gagner."* ["İşçi yaşamak için yaşama aracı, şef, kazanmak için emek istemiştir."] (Sismondi, *l.c.*, s. 91.)

[18] Bu bağımlılığın köylüce kaba bir şekli Durham kontluğunda görülür. Burası, koşulların çiftliğe, tarım işçisi üzerinde tartışmasız bir mülkiyet hakkı sağlamadığı birkaç kontluktan biridir. Maden sanayii, işçiye ne de olsa bir seçme olanağı verir. Bu kontlukta, büyük çiftçi, başka yerlerdeki âdetin tersine yalnız üzerinde işçi kulübeleri bulunan çiftlikleri kiralar. Kulübenin kirası, ücretin bir kısmıdır. Bu kulübelere, "ırgat evleri" (*"hinds' houses"*) denir. Bunlar, işçiye, bazı feodal hizmetler gözönünde bulundurularak "bağlanma" (*"bondage"*) denilen bir sözleşme ile kiralanır; bu sözleşme, diğer şeyler yanında, işçiye, başka yerde çalıştığı sürece yerine birisini, diyelim kızını bırakma yükümlülüğünü yükler. İşçinin kendisine, "bağlanmış işçi" (*bondsman*) denir. Buradaki ilişki aynı zamanda, işçinin bireysel tüketiminin, sermaye için yapılan bir tüketim, yani üretken tüketim haline geldiğini, bambaşka bir açıdan gösterir: "Ne gariptir ki, ırgatlar ile bağlanmış işçilerin kazuratları bile, işini bilen beyin verdiği bahşiş sayılır ve efendi civarda kendisinden başkasına ait helâ bulunmasına izin vermez ve kendi senyörlük haklarının bir kısmından vazgeçmektense bahçe için şuraya buraya bir parça

hem yaratan ve hem de gözlerden saklayan nedenler olmuştur.[19]

Demek oluyor ki, kapitalist üretim, birbirine bağlı sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olması nedeniyle, sadece meta ve artı-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir yanda kapitalist, öte yanda ücretli işçi olmak üzere, kapitalist ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor.[20]

gübre bırakır." (*Public Health, Report VII*, 1864, s. 188.)

[19] Çocuk vb. emeğinin satışlarında, iradî satış formalitesinin bile unutulup gittiği hatırdan çıkartılmamalıdır.

[20] "Sermaye ücretli-emek varsayımına, ücretli-emek de sermaye varsayımına dayanır. Bunlar birbirlerinin koşuludur; karşılıklı olarak birbirlerini yaratırlar. Bir pamuk fabrikası işçisi, yalnız pamuklu kumaşlar mı üretir? Hayır, sermaye üretir. Bu işçi, birtakım değerler üretir ki, bu değerler, onun emeği aracılığıyla yeni değerler yaratmak üzere onun emeğine kumanda etmeye yararlar." (Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital" [*Ücret, Fiyat ve Kâr — Ücretli Emek ve Sermaye*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 44-45.] *Neue Rheinische Zeitung* gazetesinin 7 Nisan 1849 tarihli sayısı, n° 266.) *N. Rh. Z*'de yukardaki başlık altında yayınlanan makaleler, 1847 yılında, Brüksel'de Alman "Arbeiter-Verein"de bu konuda yaptığım konuşmaların bir kısmıdır ve bunların yayınlanmaları Şubat Devrimi nedeniyle yarıda kalmıştır.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARTI-DEĞERİN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ

BİRİNCİ KESİM. — BOYUTLARI GİTTİKÇE BÜYÜYEN KAPİTALİST ÜRETİM. META ÜRETİMİNE ÖZGÜ MÜLKİYET YASALARININ KAPİTALİST ELKOYMA YASALARINA GEÇİŞİ

Buraya kadar artı-değerin sermayeden nasıl çıktığını inceledik; şimdi de sermayenin artı-değerden nasıl çıktığını göreceğiz. Artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına ve sermayeye çevrilmesine, sermaye birikimi denir.[21]

Şimdi bu işlemi tek bir kapitalist açısından görelim. Diyelim bir iplikçi 10.000 sterlin sermaye yatırmış olsun ve bunun beşte dördü (8.000 sterlin) pamuğa, makinelere, vb., ve beşte biri (2.000 sterlin) ücretlere ayrılmış olsun. Yılda 12.000 sterlin değerinde 240.000 libre iplik ürettiğini kabul edelim. Artı-değer oranı %100 olsa, brüt ürünün altıda biri olan satışı ile 2.000 sterlinlik bir değeri gerçekleştiren 40.000 librelik artı ya da net ürün artı-değeri temsil

[21] "Sermayenin birikimi; gelirin bir kısmının sermaye olarak kullanılması." (Malthus, *Definitions*, &c., ed. Cazenove, s. 11.) "Gelirin sermayeye çevrilmesi." (Malthus, *Princ. of Pol. Econ.*, 2. bas., Lond., 1836, s. 320.)

eder. 2.000 sterlin, 2.000 sterlindir. Artı-değerin izleri bu parada ne görülebilir, ne de koklanabilir. Eğer biz belli bir değerin artı-değer olduğunu bilirsek, sahibinin bunu nasıl ele geçirdiğini de biliriz; ama bu, ne değerin ne de paranın mahiyetini değiştirmez.

Bu ek 2.000 sterlini sermayeye çevirmek için patron-iplikçi, diğer bütün koşullar eskisi gibi kalmak üzere, beşte dördünü (1.600 sterlin) pamuk vb. satınalmak için ve beşte birini (400 sterlin) yeni iplik işçileri satınalmak için yatırır ve bu işçiler de, patronun kendilerine vermiş olduğu para karşılığında piyasadan gerekli tüketim maddelerini satınalırlar. Bu durumda, 2.000 sterlinlik yeni sermaye, iplik fabrikasında işlemeye başlar ve 400 sterlinlik bir artı-değer sağlar.

Sermaye değeri, başlangıçta para şeklinde yatırılmıştı. Artı-değer ise, tersine, başlangıçtaki brüt ürünün belirli bir kısmının değeridir. Eğer bu brüt ürün satılıp paraya çevrilse, sermaye değeri gene başlangıçtaki şekline kavuşur. Bundan sonra, hem sermaye değeri ve hem de artı-değer, bir miktar paradır ve bunların sermayeye dönüşmeleri tamamen aynı şekilde olur. O, bu kez boyutları daha büyümüş olarak başlayabileceği bir konumda mallarının üretimini yenileyebilecek metaları satınalmak için, birini olduğu gibi, ötekisini de yatırmıştır. Ama bu metaları satınalabilmesi için, bunları pazarda hazır bulması gerekir.

Diğer bütün kapitalistlerin yaptığı gibi, o da, yıllık ürününü pazara getirdiği için, onun ipliği de dolaşıma girmiştir. Ne var ki, bu metalar pazara getirilmeden önce, yıllık toplam ürünün, yani bireysel sermayeler toplamının ya da bireysel kapitalistlerin sadece birer kısmını ellerinde bulundurdukları toplam toplumsal sermayenin yıl boyunca dönüştürüldükleri her türden nesnelerin toplam kitlesinin parçaları idi. Pazardaki işlemler, yalnız, bu yıllık ürünün tek tek parçalarının değişimini, bir elden bir ele geçmesini sağlar, ama ne yıllık toplam ürünün kitlesini büyütür, ne de üretilen malların niteliğini değiştirir. Demek oluyor ki, yıllık toplam üründen yararlanma şekli, tamamen bu ürünlerin bileşimine bağlıdır, hiç bir şekilde dolaşımına bağlı değildir.

Yıllık ürünün her şeyden önce, sermayenin yıl boyunca kullanılıp tüketilen maddî öğelerini yenileyecek bütün nesneleri (kullanım-değerlerini) sağlaması gerekir. Bu kısım çıktıktan sonra, geriye, içinde artı-değeri taşıyan net ya da artı-ürün kalır. Peki bu artı-ürün nelerden oluşmuştur? Yalnız kapitalist sınıfın gereksinmeleriyle isteklerini karşılayacak olan ve dolayısıyla kapitalistlerin tüketim fonlarına giren şeylerden mi oluşmuştur? Eğer durum

böyleyse, artı-değer son damlasına kadar içiliyor ve ortada basit yeniden-üretimden başka birşey olmuyor demektir.

Birikim için, artı-ürünün bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi zorunluluğu vardır. Bir mucize olmaksızın, biz, sermayeye, ancak, iş-sürecinde kullanılabilen mallarla (yani üretim araçlarıyla), işçinin yaşamasını sağlayan malları (yani yaşama araçlarını) çevirebiliriz. Bu durumda, yatırılan sermayenin yerine konabilmesi için, gerekli olan şeyler miktarının üzerinde ve ötesinde kalan bir kısmın, ek üretim ve yaşama araçlarının üretimi için yıllık artı-emekten ayrılıp kullanılması zorunludur. Kısacası, artı-değer, ancak, değerini temsil ettiği artı-ürün, yeni sermayenin maddî unsurlarını zaten oluşturduğu içindir ki, sermayeye dönüştürülebilir.[22]

Şimdi, bu unsurlara sermaye olarak fiilen iş gördürebilmek için kapitalist sınıfın ek emeğe gereksinmesi vardır. Eğer çalıştırılmakta olan işçilerin sömürülmesi, yoğunluğuna ya da genişliğine artırılamıyorsa, ek işgüçlerinin bulunması zorunludur. Bunun için, kapitalist üretim mekanizması daha önceden tedbir almış, işçi sınıfını ücrete bağlı bir sınıf haline getirmiş ve eline geçecek ücretin yalnız kendi hayatını sürdürmesine değil çoğalmasına da yetecek kadar olmasını sağlamıştır. Sermaye için şimdi yapılacak tek şey, her yıl işçi sınıfının her yaştan işçi olarak sağladığı bu ek işgücünü, yıllık ürünün kapsadığı fazla üretim araçları ile birleştirmektir; böylece artı-değerin sermayeye çevrilmesi tamamlanmış olur. Somut bir açıdan bakıldığında, birikim, kendini sermayenin giderek artan bir ölçüde yeniden-üretimi içerisinde oluşturur. Basit yeniden-üretimin çizdiği çember, şekil değiştirir ve Sismondi'nin deyimi ile sarmal biçime dönüşür.[23]

Şimdi örneğimize dönelim. Eski bir hikâyedir: İbrahim'den İshak oldu, İshak'tan Yakup oldu ve bu böyle sürdü gitti. Başlangıçtaki 10.000 sterlinlik sermaye, sermayeleşen 2.000 sterlinlik artı-değer getirir. 2.000 sterlinlik yeni sermaye, 400 sterlinlik bir artı-değer getirir ve bu da sermayeleşir, ikinci bir ek sermayeye dö-

[22] Bir ulusun, lüks mallarını, üretim araçlarına ya da tüketim maddelerine ve bunun tersine aracılık eden dış ticareti burada hesaba katmıyoruz. İnceleme konumuzu, kendi bütünlüğü içerisinde, yani bozucu yan etkilerden arınmış olarak incelemek için, bütün dünyayı tek bir ulus gibi ele almamız ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş ve bütün sanayi kollarına elatmış bulunduğunu varsaymak zorundayız.

[23] Sismondi'nin birikimi incelemesi, büyük ölçüde, "gelirin sermayeye dönüşmesi" ile ilgilenmesi ve bu işlemin maddî koşullarına inmediği için büyük eksikliklerle doludur.

nüşür ve o da 80 sterlinlik bir artı-değer daha üretir. Ve top yuvarlanır gider.

Burada biz, kapitalistin artı-değerden tükettiği kısmı inceleme dışında tutuyoruz. Tıpkı bizi, bu an için, bu ek sermayenin, başlangıçtaki sermayeye eklenmesinin ya da bağımsız olarak iş görmek üzere ayrılmasının; veya onu biriktiren kapitalist tarafından işletilmesinin ya da bir başkasına devredilmesinin bizi ilgilendirmemesi gibi. Ancak unutmamamız gereken şey, bu yeni sermayenin yanısıra ilk sermayenin de kendini ve artı-değeri yeniden üretmeye devam etmesi ve aynı şeyin bütün birikmiş sermaye için olduğu kadar onun doğurduğu ek sermaye için de sözkonusu olmasıdır.

İlk sermaye 10.000 sterlinin yatırılmasıyla oluşuyordu. Ama, bu parayı sahibi nereden bulmuştu? Bu soruya, ekonomi politiğin sözcüleri ağızbirliği ile, "kendi emeği, baba ve dedelerinin çalışmalarıyla" diye karşılık verirler.[24] Ve aslında da bu varsayımları, meta üretiminin yasaları ile uyumlu tek karşılıkmış gibi görünür.

Ne var ki, 2.000 sterlinlik ek sermaye yönünden durum başkadır. Çünkü biz, bunun nereden kaynaklandığını çok iyi biliyoruz. Bu değerde, varlığını, karşılığı ödenmeyen emeğe borçlu olmayan tek bir kuruş bile yoktur. Ek işgücü ile birleştirilen üretim araçları ile, emekçinin yaşamasını sürdürdüğü zorunlu tüketim maddeleri, artı-ürünün parçalarından, yani kapitalist sınıfın işçi sınıfından her yıl karşılığını ödemeden koparıp aldığı haraçtan başka bir şey değildir. Kapitalist sınıf aldığı haracın bir kısmı ile, tam fiyatını ödeyerek işgücü satınalmakla ve böylece eşdeğer şeyler değiştirmekle birlikte, bu alışveriş, savaşta yenik düşmeden, ondan soyduğu para ile mal satınalan bütün yenenlerin başvurduğu eski bir oyundan başka bir şey değildir.

Ek sermaye, eğer onu üreten kimseyi çalıştıracak olursa, bu üretici yalnız bu ilk sermayenin değerini çoğaltmaya devam etmek zorunda değil, aynı zamanda daha önceki emeğinin ürünlerini, bunların maloldukları emekten daha fazlasıyla gerisin geriye satınalmak zorundadır. Kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında bir alışveriş olarak görüldüğünde, ek işçilerin, daha önce çalıştırılan işçilerin karşılıkları ödenmemiş emekleri ile çalıştırılmaları hiç bir şeyi değiştirmez. Kapitalist, bu ek sermayeyi, onu üretenleri işle-

[24] "Sermayenin doğuşunu borçlu bulunduğu ilkel emek." Sismondi, *l.c.*, ed. Paris, c. I., s. 109.

rinden atarak, onların yerine birkaç çocuğu çalıştıracak bir makineye de çevirebilir. Bütün bu durumlarda, işçi sınıfı, bir yılın artı-emeği ile ertesi yıl ek emek kullanacak sermayeyi yaratmaktadır.[25] İşte, sermayeden sermaye yaratmak diye buna denir.

2.000 sterlinlik ilk ek sermayenin birikimi, kendi "ilkel emeği" sonucu kapitaliste ait olan ve onun tarafından yatırılan 10.000 sterlinlik bir değerin varlığını öngörür. 400 sterlinlik ikinci ek sermaye ise, tersine, sadece, 400 sterlini sermayeleşen artı-değer olan 2.000 sterlinlik daha önceki birikimin varlığını öngörür. Demek ki, daha önceki emek üzerindeki mülkiyet, karşılığı ödenmemiş emeğe durmadan artan ölçüde elkoymanın biricik koşulu oluyor. Kapitalist, daha önce ne kadar çok biriktirirse, o kadar çok biriktirme yeteneğine sahip olur.

Bir numaralı ek sermayeyi oluşturan artı-değer, ilk sermayenin bir kısmıyla satınalınan işgücünün bir sonucu olduğuna, bu satış işleminin metaların değişimi yasalarına göre yapılarak, yasal açıdan sadece işçi yönünden kendi yetilerini, para ya da meta sahibi yönünden ise kendisine ait bulunan değerleri serbestçe satmaktan öte bir şeyi gerektirmediğine göre; iki numaralı vb. ek sermayenin sırf bir numaralı ek sermayenin ve yukarıda sayılan koşulların bir sonucu olduğuna göre; tek tek her alışveriş işleminin daima metaların değişimi yasalarına uyduğu, yani kapitalistin kabul ettiğimiz gerçek değer üzerinden işgücü satınalması ve işçinin de bunu satması esasına dayandığına göre; bütün bu söylenenlerin geçerli olması halinde, meta üretimi ve dolaşımına dayanan yasaların, kendine maletme ya da özel mülkiyet yasalarının, kendi iç ve kaçınılmaz diyalektikleri ile, tam karşıtlarına dönüşecekleri açıkça görülür. Eşdeğerlerin değişimi, yani bizim yola çıktığımız ilk işlem, şimdi öylesine tersine dönmüştür ki, ortada yalnızca görüntüde bir değişim sözkonusudur. Bunun ilk nedeni, işgücü ile değiştirilen sermayenin kendisinin, bir başkasının eşdeğeri verilmeksizin elkonan emeğinin ürününün bir kısmından başka bir şey olmamasıdır; sonra, bu sermaye, onu üreten tarafından yalnız yenilenmekle kalmaz, aynı zamanda, onunla birlikte ek bir fazlanın katılması da zorunludur. Kapitalist ile işçi arasındaki değişim ilişkisi, dolaşım sürecine, alışverişin gerçek niteliğine yabancı ve sadece onu gizemli hale getiren bir biçim, bir gö

[25] "*Labour creates capital, before capital employs labour.*" ["Sermaye emeği kullanmadan önce emek sermayeyi yaratır."] E. G. Wakefield, *England and America*, Lond. 1833, c. II, s. 110.

rüntü verir. İşgücünün durmadan tekrarlanan alımı ve satımı, şimdi sadece bir biçimden ibarettir; ve aslında olan şudur: kapitalist tekrar ve tekrar, hiç bir eşdeğer vermeksizin bir başkasının daha önce maddeleşmiş emeğinin bir kısmına elkoymakta ve bunu daha büyük bir miktarda canlı emekle değiştirmektedir. Başlangıçta, bize, mülkiyet hakkı, insanın kendi emeğine dayanıyormuş gibi gözükmüştü. En azından, ancak, meta üreticileri eşit haklarla karşı karşıya geldikleri için ve ancak bu yolla, bir kimse, kendi malını başkasının malıyla alışverişe sokarak, başkalarının metaına sahip olabileceği için; ve ancak yalnız bu yolla emek yerine konabileceği için, böylesine bir varsayım gerekliydi. Şimdi ise mülkiyet, kapitalist yönünden, başkalarına ait karşılığı ödenmemiş emek ya da ürüne elkoyma hakkı, işçi yönünden, kendi ürününe sahip çıkma olanaksızlığı olarak ortaya çıkıyor. Mülkiyetin emekten ayrılması, güya bunların özdeşliğinden doğan bir yasanın zorunlu sonucu halini alıyor.[26]

Bu nedenle,* kapitalist biçimde elkoyma, başlangıçtaki meta üretimi yasalarına ne kadar aykırı görünürse görünsün, gene de bu yasaların çiğnenmesi ile değil, tam tersine, uygulanmasından ileri gelir. Son noktası kapitalist birikim olan bu hareketin birbirini izleyen evrelerini bir defa daha kısaca gözden geçirerek bu noktayı aydınlatalım.

İlkönce, başlangıçta bir miktar paranın sermayeye çevrilmesinin, değişim yasalarına tamamıyla uygun olarak gerçekleştiğini görmüştük. Taraflardan birisi işgücünü satıyor, diğeri satınalıyordu. Bunlardan ilki metaının değerini alıyor ve bunun kullanım-değeri —emek— alıcıya geçmiş oluyordu. Zaten mülkiyeti kendisine ait bulunan üretim araçlarını alıcı, gene kendisine ait olan emeğin yardımı ile, aynı şekilde yasal yeni bir ürüne dönüştürüyor.

Bu ürünün değeri önce kullanılıp tüketilen üretim araçlarını içerir. Yararlı iş, değerlerini yeni ürüne aktarmaksızın bu üretim araçlarını tüketemez, ama satılabilmesi için de işgücünün, çalıştırıldığı sanayi kolunda yararlı iş sağlayabilecek durumda olması gerekir.

[26] Kapitalistin başkalarının emek ürünleri üzerindeki mülkiyeti, "tersine olarak, her işçi kendi emeğinin ürünü üzerinde tam mülkiyet hakkına sahiptir temel ilkesine dayandırılan mülk edinme yasasının kesin bir sonucudur". (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté*, Paris 1841, s. 58, bununla birlikte, diyalektik tersine dönüşüm, burada gereği gibi geliştirilmemiştir.)

* Buradan s. 625'te "kapitalist elkoyma yasalarına dönüşür"e kadar olan pasaj, 4. Almanca baskıya uygun olarak İngilizce metne eklenmiştir. —*Ed.*

Yeni ürünün değeri, ayrıca, işgücünün değerinin eşdeğeri ile birlikte bir artı-değeri de içerir. Bunun nedeni işgücünün değerinin —belirli bir süre boyunca, diyelim bir gün, bir hafta vb. için satılması— bu sürede kullanılmasıyla yaratılan değerden daha az olmasıdır. Ama işçi, işgücünün değişim-değerine karşılık bir para almış ve böylece —her alım-satımda olduğu gibi—, onun kullanım-değerini elinden çıkarmıştır.

Bu özel metaın, işgücünün, emek sağlamak ve bu nedenle de değer yaratmak gibi özel bir kullanım-değerine sahip bulunması gerçeği, genel meta üretimi yasasını etkilemez. Bu yüzden de, ücret olarak yatırılmış bulunan değerin büyüklüğü eğer üründe aynen ortaya çıkmayıp, bir artı-değerle çoğalmış olarak görülüyorsa, bunun nedeni, satıcının aldatılmış olması değildir, çünkü o, sahibi bulunduğu metaın değerini gerçekten almıştır; bunun biricik nedeni. bu metaın satınalan tarafından kullanılıp tüketilmesidir. Değişim yasası, ancak birbiriyle değiştirilen metaların değişim-değerlerinin eşitliğini gerektirir. Bu yasa, daha işin başında, bu metaların kullanım-değerleri arasında bir fark bulunmasını da öngörür, ama bunların alım-satım işlemi tamamlandıktan sonra sözkonusu olan tüketimleriyle hiç bir ilişkisi yoktur.

Demek oluyor ki, paranın sermayeye başlangıçtaki dönüşümü, meta üretimi ile ilgili ekonomik yasalar ve bunlardan çıkan mülkiyet hakkı ile tam bir uygunluk içinde gerçekleşiyor. Bununla birlikte, verdiği sonuçlar şunlar oluyor:

(1) Ürün işçiye değil kapitaliste ait oluyor;

(2) Bu ürünün değeri, yatırılan sermayeden başka, işçiye bir emeğe malolan ama kapitaliste hiç bir harcamaya malolmayan bir artı-değeri de içeriyor ve bu da, gene kapitalistin yasal malı oluyor;

(3) İşçi, işgücünü hâlâ elinde bulundurmaktadır ve eğer yeni bir alıcı bulursa, bunu, gene satabilir.

Basit yeniden-üretim bu ilk işlemin sadece devresel tekrarıdır; her seferinde para yeniden sermayeye çevrilir. Böylece yasa bozulmuş olmaz, tersine, sürekli olarak işlemesi sağlanmış olur. "Birbirini izleyen birkaç değişim işlemi, sadece sonuncuyu ilkinin temsilcisi yapar." (Sismondi, *Nouveaux Principes*, etc., [Paris 1819] s. 70.)

Bununla birlikte, basit yeniden-üretimin, bu ilk işleme tek başına bir süreç olarak alındığı ölçüde, tamamen değişik bir nitelik ile damgalanmaya yettiğini de görmüş bulunuyoruz. "Aralarında ulusal geliri paylaşanlardan bir taraf (işçiler) her yıl yeniden yap-

tıkları işle bundan yeni bir pay alma hakkını elde ederler; diğer taraf (kapitalistler) başlangıçta yapılan işle, devamlı bir pay alma hakkını zaten elde etmiş durumdadır." (Sismondi, *l.c.*, s. [110], 111.) Büyük evlât olma hakkının mucizeleri yarattığı tek alanın emek alanı olmadığı, gerçekten dillere destan olmuştur.

Basit yeniden-üretimin yerini, birikim ile boyutları büyümüş yeniden-üretim alsa bile durum değişmez. Birinci durumda kapitalist, artı-değerin tümünü harvurup harman savurur, ikincisinde ise, yalnız bir kısmını tüketip geriye kalanı paraya çevirerek burjuva erdemini göstermiş olur.

Artı-değer kapitalistin malıdır; zaten hiç bir zaman bir başkasına ait olmamıştır. Bunu, eğer üretim amacıyla yatıracak olursa, bu yatırım, tıpkı pazara ilk girdiği gün olduğu gibi onun kendi fonundan yapılmış olur. Bu sefer, bu fonun, çalıştırdığı işçilerin karşılığı ödenmemiş emeklerinden toplanmış olması hiç bir şeyi değiştirmez. İşçi B'nin ücreti, eğer işçi A'nın ürettiği artı-değerden ödenmişse, önce, A, bu artı-değeri, kendisine ait metaın tam fiyatından tek bir kuruş kesilmeksizin sağlamıştır, sonra da, bu alışveriş B'yi hiç mi hiç ilgilendirmez. B'nin isteyeceği ve istemeye hakkı olduğu şey, kapitalistin, işgücünün değerini kendisine ödemesidir. "Her iki taraf da kazançlıdır: çünkü işçi, daha iş yapılmadan [bu, daha emeği meyvesini vermeden önce anlamına gelir] emeğinin meyvelerini [bu, diğer işçilerin karşılığı ödenmemiş emekleri demektir] almıştır; işveren [*le maître*] ise, işçisinin emeği ödenen ücretten daha değerli [bu, ücretlerin değerinden daha fazla değer ürettiği demektir] olduğu için kazançlıdır." (Sismondi, *l.c.*, s. 135.)

Kapitalist, üretimi, devamlı yenilenmesi ve kesintisiz akımı içinde ele alır, tek kapitalist ve tek işçi yerine bunları bütünlüğü içerisinde, kapitalist sınıf ile işçi sınıfının karşı karşıya bulunması şeklinde düşünürsek, durum haliyle tamamen farklı görünecektir. Ama böyle yaptığımız takdirde, meta üretimine büsbütün yabancı bir ölçüt uygulamış oluruz.

Meta üretiminde, her ikisi de bağımsız olan sadece alıcı ile satıcı karşı karşıya gelmektedir. Sözleşmede öngörülen süre biter bitmez aralarındaki ilişkiler sona ermektedir. Bu alışveriş tekrarlandığı takdirde, ancak eskisi ile bir ilişkisi bulunmayan yeni bir sözleşme sonucu tekrarlanır ve aynı satıcı ile aynı alıcının bir araya tekrar gelmeleri bir raslantıdır.

Bu duruma göre, meta üretimi ya da ona ilişkin bir süreç, eğer kendi ekonomik yasalarına göre değerlendirilirse, her değişim işle-

mini, kendisinden önceki ve sonraki değişim işlemlerinden ayrı tek başına bir işlem olarak ele almak zorundayız. Alım ve satım işleri, tek tek bireyler arasında yürütüldüğü için, bütün toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri burada aramak doğru olmaz.

Bugün işgören sermayenin geçirdiği devresel yeniden-üretimler ve bunu izleyen birikimler dizisi ne kadar uzun olursa olsun, başlangıçtaki bekâreteni daima korur. Tek tek her değişim hareketinde, değişim yasalarına uyulduğu sürece, meta üretimine tekabül eden mülkiyet hakkında bir değişiklik yapılmaksızın, ürüne elkoyma biçimi tamamıyla değiştirilebilir. Bu aynı haklar, ürünün üreticiye ait olduğu ve üreticinin sahip olduğu eşdeğeri, eşdeğeri ile değiştirerek ancak kendi emeği ile zenginliğini artırabildiği başlangıç döneminde olduğu kadar, toplumsal servetin, gittikçe artan ölçüde, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerine durmaksızın ve her an yeniden elkoyabilecek durumda olan kimselerin malı haline geldiği kapitalist dönemde de yürürlüktedir.

Bu sonuç, işçinin kendi işgücünü bir meta gibi serbestçe satabildiği andan itibaren kaçınılmaz hale gelir. Ne var ki, işte gene bu andan sonra meta üretimi genelleşir ve üretimin tipik biçimi haline gelir; ve gene ancak bu andan sonra, her ürün, daha baştan, satılmak için üretilir ve üretilen bütün servet dolaşım alanından geçer. Ücretli-emek ancak meta üretiminin temeli haline geldiği anda ve yerde, bu üretim, kendisini bütünüyle topluma kabul ettirir; ve gene işte ancak o zaman ve o yerde bütün gizli kaynaklarını açığa çıkarır. Ücretli-emeğin araya girmesiyle meta üretiminin bozulduğunu söylemek, bozulmaması için meta üretiminin gelişmemesi gerektiğini söylemek gibidir. Meta üretimi, kendisine özgü yasalarıyla uygunluk içersinde kapitalist üretim haline geldiği ölçüde, meta üretimi ile ilgili mülkiyet yasaları da, kapitalist elkoyma yasalarına dönüşür.[27]

Basit yeniden-üretimde bile, kaynağı ne olursa olsun bütün sermayenin, birikmiş sermayeye, sermayeleşmiş artı-değere dönüştüğünü daha önce görmüştük. Doğrudan doğruya birikmiş sermaye ile, yani ister biriktirenin isterse başkalarının elinde çalıştırılan sermayeleşen artı-değer ya da artı-ürün ile karşılaştırıldığında, başlangıçta yatırılan bütün sermaye, bu üretim seli içinde, gittikçe yok olan bir miktar (matematik diliyle, *magnitudo evanes-*

[27] Meta üretimine dayanan ezeli mülkiyet yasalarına uygulanarak kapitalist mülkiyeti ortadan kaldırmak isteyen Proudhon'un aklına şaşmamak elden gelmez.

cens) haline gelir. İşte bu nedenle, ekonomi politik, sermayeyi, "artı-değer üretiminde tekrar kullanılan biriktirilmiş zenginlik"[28] (dönüştürülmüş artı-değer ya da gelir) olarak, kapitalist ise "artı-değerin sahibi"[29] diye tanımlar. Bu tanım, bütün mevcut sermaye, biriktirilmiş ya da sermayeleşmiş faizdir sözünün başka türlü ifade edilmiş şeklidir, çünkü faiz artı-değerin sadece bir parçasıdır.[30]

İKİNCİ KESİM. — GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE YENİDEN-ÜRETİMİN EKONOMİ POLİTİK TARAFINDAN YANLIŞ ANLAŞILMASI

Sermaye birikimini ya da artı-değerin tekrar sermayeye dönüşümünü daha fazla incelemeden önce, klasik iktisatçıların ortaya koydukları bir belirsizliği aydınlatmamız gerekiyor.

Artı-değerin bir kısmı ile kendi tüketimi için kapitalistin satınaldığı metalar, değer üretimi ve yaratılması amacına ne kadar az hizmet ediyorsa, kendi doğal ve toplumsal gereksinmelerini gidermek için satınaldığı emek de o derece az üretken emektir. Artı-değeri sermayeye çevirme yerine, kapitalist, tersine, bu metaları ve bu emeği satınalmakla, onu gelir olarak tüketmekte ya da harcamaktadır. Hegel'in haklı olarak dediği gibi, eski feodal soyluluğun, "elinde avucunda ne varsa tüketmekten ibaret olan", geleneksel hayat biçimi ve özellikle kişisel hizmetlilerin lüksünde kendisini ortaya koyan biçimi karşısında, sermaye birikiminin her vatandaşın başta gelen ödevi olduğu düşüncesini yaymak ve, büyük bir kısmını, yapılan masraftan daha fazla gelir sağlayan ek üretici emek satınalmaya yatıracak yerde, gelirinin hepsini yiyip bitiren bir insanın sermaye biriktiremiyeceğini durup dinlenmeden vazetmek, burjuva iktisadı için son derece önemliydi. Öte yandan, iktisatçılar, kapitalist üretimi para istifçiliği ile karıştıran[31] ve birikmiş serveti, ya mevcut biçimi içinde yokolmaktan,

[28] "Sermaye, yani kâr sağlamak amacıyla kullanılan biriktirilmiş servet." (Malthus, *l.c.*.) "Sermaye ... gelirden tasarruf edilen ve kâr sağlamak amacıyla kullanılan servetten ibarettir." (R. Jones, *An Introductory Lecture on Polit. Econ.*, Lond. 1833, s. 16.)

[29] "Artı-ürünün ya da sermayenin sahibi." (*The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell*, Lond., 1821.)

[30] "Sermaye, tasarruf edilmiş sermayenin bütün kısımları üzerinde bileşik faizi ile, her şeye o kadar el atmıştır ki, dünyada kendisinden gelir sağlanan her türlü servet, çoktan sermaye faizi haline gelmiş bulunuyor." (*London Economist*, 9 Temmuz 1859.)

[31] "Bugün hiç bir iktisatçı, tasarruf deyince servet yığmayı anlamaz: bu

yani tüketilmekten kurtarılan, ya da dolaşımdan çekilen servet zanneden, halk arasında yaygın önyargılarla da savaşmak zorundaydılar. Paranın dolaşımdan çıkartılması, sermaye olarak kendisini çoğaltmaktan da alakonulması demek olduğu gibi, meta şeklindeki istifçilik de düpedüz delilikti.[32] Büyük kitleler halinde meta birikimi, ya aşırı üretimin ya da bir dolaşım tıkanıklığının sonucudur.[33] Halkın kafasında kuşkusuz, bir yandan zenginlerin yavaş yavaş tüketilmek üzere depo ettikleri mallar,[34] öte yandan da yedek stokların yapılması yer ediyordu; bu sonuncusu bütün üretim biçimleri için ortak bir olay olup, dolaşım tahliline geldiğimiz zaman üzerinde kısaca duracağız. Bu nedenle, artı-ürünün üretken olmayan işçiler tarafından değil de üretken işçiler tarafından tüketilmesinin, birikim sürecinin karakteristik bir özelliği olduğunu kabul etmekte klasik iktisat çok haklıydı. Ama, yanlışlar da, bu noktada başlar. Adam Smith, birikimi, artı-ürünlerin üretken işçiler tarafından tüketilmesinden başka bir şeyi temsil etmediğini moda haline getirmişti; bu ise, artı-değerin sermayeleştirilmesinin sadece onun işgücüne dönüştürülmesi olduğunu söylemekle aynı şeydi. Örneğin Ricardo şöyle diyordu: "Bundan bir ülkenin bütün ürünlerinin tüketildiği anlaşılmalıdır; ama bunların, bir başka değeri, yeniden üretenler tarafından tüketilmesi ile üretmeyenler tarafından tüketilmesi arasında tasavvur edilemeyecek kadar büyük fark vardır. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimiz zaman, gelirin sermayeye eklendiğini söylediğimiz kısmının, üretken olmayan işçiler tarafından değil, üretken işçiler tarafından tüketildiğini anlatmak istiyoruz. Sermayenin, tüketilme-

dar ve yetersiz işlemin ötesinde, bu terimin ulusal zenginlik açısından, tasarruf edilen şeyin farklı şekilde kullanılmasından ileri gelmesi gereken ve bu tasarruf edilen şeyle bakımı ve devamı sağlanan emeğin farklı türleri arasındaki gerçek ayrım dışında bir kullanım şekli yoktur." (Malthus, *l.c.*, s. 38, 39.)

[32] Örneğin, hırs ve tamahın her türlüsünü baştan sona inceleyen Balzac, ihtiyar tefeci Gobseck'i, öbek öbek mal biriktirmeye başladığı zaman, ikinci çocukluk çağını yaşıyordu diye anlatır.

[33] "Stokların birikmesi değişimin durması aşırı üretim." (Th. Corbert, *l.c.*, s. 104.)

[34] Bu anlamda Necker *"objets de faste et de somptuosité"* ["müsrif ve şatafatlı eşyalar"]dan sözetmektedir, ki bu, *"Le temps a grossi l'accumulation"* ["zaman birikimi büyütür"] ve *"les lois de propriété ont rasmblés dans une seule classe de la société"* ["mülkiyet yasaları toplumun yalnız bir sınıfında toplanır"] demektir. (*Œuvres* de M. Necker, Paris and Lausanne, 1789, c. II, s. 291.)

den artırıldığını düşünmek kadar büyük yanılgı olamaz."[35] A. Smith'den sonra Ricardo'nun ve ondan sonraki bütün iktisatçıların tekrarladıkları, "gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmı üretken işçiler tarafından tüketilir" sözünden daha büyük bir yanılgı olamaz. Buna göre, sermayeye çevrilen bütün artı-değer, değişen sermaye haline gelir. Oysa, artı-değer de, başlangıçtaki sermaye gibi, değişmeyen sermaye ile değişen sermayeye, üretim araçları ile işgücüne bölünür. İşgücü, değişen sermayenin üretim süreci sırasında varoluş şeklidir. Bu süreçte işgücünün kendisi kapitalist tarafından tüketildiği halde, üretim araçları, işlevi sırasında işgücü tarafından tüketilir. Aynı zamanda, işgücünün satınalınması için ödenen para, "üretken emeğin" değil de, "üretken emekçinin" tükettiği zorunlu tüketim maddelerine çevrilir. Adam Smith temelinden yanlış bir tahlil ile, tek tek her sermaye, değişmeyen ve değişen kısımlara ayrıldığı halde, toplumun sermayesinin sadece değişen sermaye haline geldiği, yani sırf ücretlerin ödenmesi için harcandığı gibi saçma bir sonuca ulaşmaktadır. Örneğin, bir kumaş fabrikatörü 2.000 sterlini sermayeye çevirsin. Bunun bir kısmını, dokuma işçisi satınalmada kullanacak, diğer kısmını ise yün ipliği, makine vb. satınalmada. Ama, onun iplik ve makine satınaldığı kimseler de, bu paranın bir kısmını, emek ve benzeri şeyleri satınalmak için kullanırlar, ve bu durum, 2.000 sterlinin tamamının ücretlerin ödenmesi için harcanmasına, yani 2.000 sterlinin temsil ettiği ürünün tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesine kadar devam eder. Görüldüğü gibi, bu sorunun bütün özü, bizi oradan oraya sürükleyen "ve benzeri şeyler" sözlerinde yatmaktadır. Aslında, A. Smith, incelemesini, tam güçlüklerin başladığı yerde bırakmıştır.[36]

Sadece yıllık toplam ürün gözönünde bulundurulduğu sürece, yıllık yeniden-üretim sürecini anlamak kolaydır. Ama, bu ürünü oluşturan her parçanın piyasaya meta olarak getirilmesi gerekir ve güçlük de işte burada başlar. Bireysel sermayeler ile kişisel gelirlerin hareketleri, kesişir, içiçe geçer ve genel yer değiştirmeler ile toplumun servetinin dolaşımı içerisinde kaybolurlar; bu

[35] Ricardo, *l.c.*, s. 163, not.

[36] John St. Mill, *Logic*'ine rağmen, kendisinden önce gelenlerin yaptığı ve burjuva bilimi açısından bile düzeltilmeleri gereği apaçık ortada bulunan bu gibi hatalı tahlilleri hiç bir zaman farketmemiştir. Üstatlarının düşünce karışıklığına, bir çömeze yaraşır dogmatizmle bağlanmıştır. Burada da öyle: "Sermayenin kendisi uzun sürede bütünüyle ücret haline gelir ve ürünün satışıyla yenilendiği zaman tekrar ücret haline gelir."

durum, görüşü bulandırır ve çözümlenmesi gereken çok karmaşık sorunlar yaratır. İkinci Kitabın [Cildin] Üçüncü Kısmında, bu olguların gerçek niteliklerini inceleyeceğim. Yaptıkları *Tableau économique*'de, yıllık ürünü dolaşımdan geçmiş şekliyle ilk defa bize gösterme yolundaki çabaları, fizyokratların en büyük hizmetlerinden birisi olmuştur.[37]

Bundan sonra, kapitalist sınıfın çıkarına hareket eden ekonomi politik, Adam Smith'in öğretisini, yani artı-ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının işçi sınıfı tarafından tüketildiğini haliyle sömürmekten geri kalmamıştır.

ÜÇÜNCÜ KESİM. — ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE AYRILMASI. PERHİZ TEORİSİ

Bundan önceki bölümde, artı-değeri (ya da artı-ürünü), sadece kapitalistin bireysel tüketimini sağlayan bir fon olarak ele aldık. Bu bölümde ise, buraya kadar, sadece birikim fonu olarak inceledik. Oysa artı-değer, bunlardan ne birisi, ne de diğeridir, birarada her ikisidir. Bir kısmı kapitalist tarafından gelir[38] olarak tüketilir, diğer kısmı, sermaye olarak kullanılır, biriktirilir.

Artı-değerin kitlesi belli bir büyüklükte ise, bunlardan birisi ne kadar büyükse, diğeri o kadar küçük olur. *Cæteris paribus*, bu kısımlar arasındaki orantı, birikimin büyüklüğünü belirler. Ne var ki, bu bölünmeyi yapan, artı-değerin tek sahibi olan kapitalisttir.

[37] Yeniden üretim ve birikim süreçleri konusunda yaptığı açıklamalarda Adam Smith, birçok bakımlardan, hiç bir ilerleme getirmemek şöyle dursun, kendinden öncekilerle ve özellikle fizyokratlarla karşılaştırıldığında, oldukça önemli gerilemelerde bulunmuştur. Metinde sözü edilen aldatıcı hayal de, ekonomi politiğe ondan miras kalmış gerçekten hayret verici bir dogmadır; metaların fiyatının ücretlerle, kârdan (faizden) ve toprak rantından, yani ücretlerle artı-değerden meydana geldiği dogması. Bu noktadan hareket eden Storch, safça itiraz ediyor: "Gerekli fiyatı, kendisini meydana getiren en basit elemanlara indirgemek olanaksızdır." (Storch, *l.c.*, Petersb. Edit., 1815, c. II, s. 141, not.) Bir metaın fiyatını en basit unsurlarına indirgemenin olanaksızlığını ilân eden ne mükemmel bir ekonomi bilimi. Bu nokta, III. kitabın [cildin] yedinci kısmında daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

[38] Okur, gelir teriminin çifte anlamda kullanıldığını farkedecektir: birincisi, sermayenin periyodik olarak verdiği meyve anlamında artı-değeri belirtmek için; ikincisi, bu meyvenin kapitalist tarafından periyodik olarak tüketilen ya da kendi özel tüketim fonuna eklenen kısmını belirtmek için. İngiliz ve Fransız iktisatçılarının kullandıkları dille uyum halinde olduğu için bu çifte anlamı ben de alakoydum.

Bu, onun bileceği iştir. Karşılığını ödemeden haraç olarak aldığı ve biriktirdiği kısım, onu yemediği için, yani bir kapitalistin kendisini zenginleştirme görevini yerine getirdiği için, onun tarafından tasarruf edilmiş sayılır.

Kişileşmiş sermaye olma dışında kapitalistin tarihî bir değeri olmadığı gibi, bu tarihî varolma hakkına da sahip değildir, yani şakacı Lichnowsky'nin deyimiyle, "hiç bir tarihe sahip değildir". Onun kendi geçici varlığı için duyulan zorunluluk, sadece, kapitalist üretim biçimi için duyulan geçici zorunluluk ölçüsündedir. Ama, kişileşmiş sermaye olduğu sürece onu harekete geçiren tek şey, kullanım-değeri üretmek ve bunlardan yararlanmak değil, değişim-değeri üretmek ve bunu çoğaltmaktır. Bizzat değeri genişletme işine kendisini büyük bir tutkuyla kaptıran kapitalist, insanoğlunu üretim için üretmeye insafsızca zorlar; böylece o, toplumdaki üretken güçlerin gelişmesini zorlar, daha yüksek bir toplum şeklinin gerçek temelini atabilecek maddî koşulları yaratır; ve bu, toplumda, her bireyin kişiliğini tam ve özgürce geliştirmesi artık temel ve yön verici ilke olur. Kapitalist, sadece, kişileşmiş sermaye olarak saygıya değerdir. Bu haliyle, bir cimrinin, sırf servet olduğu için servete tapma tutkusunu paylaşır. Ama cimrideki sadece huy ve yaratılış halindeki bu tutku, kapitalistte, sadece çarklarından birisi olduğu toplumsal mekanizmanın sonucu ve eseridir. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi koluna yatırılan sermayenin sürekli bir şekilde artmasını zorunlu kılar ve rekabet, kapitalist üretim biçiminin özünde yatan yasaları, dışardan gelme zorlayıcı yasalar olarak tek tek her kapitaliste kabul ettirme durumunda bırakır. Sermayesini koruyabilmesi için, kapitalisti, durmadan sermayesini genişletmeye zorlar, oysa sermayesini artırması ancak dereceli bir birikimle olabilir.

Bu nedenle, kapitalistin her türlü hareketi sırf —onun kişiliğinde bilinç ve iradeye bürünmüş sermaye olarak— sermayenin işlevi olduğu için, onun özel tüketimi, birikmiş sermaye üzerinden yapılmış bir hırsızlık gibidir; tıpkı çift kayıtlı muhasebe sisteminde, kapitalistin özel giderlerinin, sermayenin karşısında borçlu hanesinde yer alması gibi. Biriktirmek, toplumsal zenginlik âlemini ele geçirmek, sömürdüğü insanların kitlesini artırmak ve böylece kapitalistin dolaysız ve dolaylı egemenliğini genişletmek demektir.[39]

[39] Kapitalistin o eski moda ama durmadan yenilenen örneği olan tefeciyi ele alan Luther, iktidar sevdasının, zengin olma arzusunda bir etmen olduğunu çok yerinde olarak belirtir. "Kâfirler, tefecinin katmerli bir hırsız ve katil olduğunu aklın ışığı ile anlayabiliyorlardı. Biz hıristiyanlar ise, bunla-

Ama, ilk günâh her yerde iş başındadır. Kapitalist üretim, birikim ve servet gelişip arttıkça, kapitalist, salt kişileşmiş sermaye olmaktan çıkmaya başlar. Kendi özü, kendi kişiliği için insanca duygular beslemeye başlar ve bu yoldaki eğitimi, ona, dünya zevklerinden yoksun kalmayı, şimdi eski moda bir cimrinin önyargısı olarak görmeyi ve buna gülümsemeyi öğretmiştir. Klasik tipteki kapitalist, bireysel tüketim işlevine karşı işlenmiş bir günah ve biriktirmeden "perhiz" olarak damgaladığı halde, modernleşmiş kapitalist, artık, biriktirmeye, zevkten "perhiz" gözüyle bakabilmektedir.

"İki ruh, heyhat, göğsüne bağdaş kurmuş;
"Biri durmadan diğerinden ayrılıyor."[40]

ra öylesine bir şeref veririz ki, sırf paraları için onlara düpedüz taparız. Bir kimse bir başkasının rızkını yerse, çalarsa, elinden alırsa, bu adamı açlıktan öldürmüş ya da düpedüz katletmiş kadar (yani bir kimsenin yapabileceği kadar) büyük bir cinayet işlemiş olur. Tefecinin de yaptığı budur ve koltuğunda rahat ve huzur içersinde oturmaktadır; oysa, darağacında sallanmalı ve leşi, eğer üzerinde bu kadar eti varsa, çaldığı guldenler sayısında kargalar tarafından gagalanıp didiklenmelidir. ... Biz, oysa, küçük hırsızları asarız. ... Bunlar zindanlara tıkılır, büyük hırsızlar ise altın ve ipekler içersinde kibirlenirler. ... İşte bunun için, bu dünyada, para delisinden, tefeciden daha büyük (şeytandan sonra) insan düşmanı yoktur, çünkü o, bütün insanlar üzerinde tanrı olmak ister. [...], askerler, despotlar da kötü insanlardır, ama bunlar gene de insanları yaşamaya bırakırlar ve kendilerinin kötü ve düşman olduklarını itiraf ederler, üstelik arasıra bazı insanlara merhamet etmek zorunluluğunu da duyarlar. Ama bir tefeci ve para delisi bütün dünyanın açlıktan, susuzluktan, sefaletten, yoksulluktan kırılmasını ister; böylece her şey onun olacak ve herkes sanki tanrı imiş gibi ihtiyaçlarını ondan alacak, onun ebedî kölesi olacaktır. Soylu ve dindar görünmek için güzel pelerinler giyinir, altın zincirler, yüzükler takar, ağızlarını silerler. ... Tefecilik her şeyin kökünü kurutan, Cacus'dan, Gerion'dan ya da Antus'dan da beter korkunç bir canavardır. Mağarasına çekip götürdüğü öküzleri, halkın gözünden gizlemek için kendisini donatır ve dindar görünür. Ama Herkül, öküzlerin böğürmelerini ve tutsak ettiği insanların feryatlarını duyacak, Cacus'u uçurumlar ve kayalar arasında arayıp bulacak ve öküzleri bu hain ve cani kimsenin elinden kurtaracaktır. Cacus, dindar tefeci, çalan, soyan ve her şeyi yiyen habis ve cani demektir. Ve bütün bu yaptıklarının bilinmesini istemez, kimse onu bulamayacak zanneder, çünkü mağaraya sürüklediği ayak izlerini, sanki mağaradan dışarıya bırakmışlar gibi düzenler. Tefeci de dünyayı böyle aldatır, sanki yararlıymış, herkese öküz dağıtıyormuş gibi davranır, oysa hepsini parçalar ve tek başına yer bitirir. Ve biz, eşkiyaların, katillerin, hırsızların nasıl işkenceyle kemiklerini kırıyor, kafalarını kesiyorsak, bütün tefecilerin de, kemiklerini daha beter kırmalı, öldürmeli, peşlerini bırakmamalı, lânetlemeli ve kafalarını kopartmalıyız." (Martin Luther, *l.c.*, [s. 19, 40, 41, 42].)

[40] Goethe, *Faust*, 1. kısım.

Kapitalist üretimin tarihî şafağında —sonradan olma her kapitalist, kişi olarak bu tarihî aşamadan geçmek zorundadır— tamah ve zenginleşme hırsı, egemen tutkulardır. Ne var ki kapitalist üretimin ilerlemesi yalnız bir zevkler dünyası yaratmakla kalmaz, spekülasyon ve kredi sistemi ile, binlerce çabuk zenginleşme kaynağını da ortaya çıkartır. Belli bir gelişme aşamasına ulaşıldığında, aynı zamanda bir servet gösterisi ve dolayısıyla itibar kaynağı olan ve alışılagelen derecede bir israf, "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu halini alır. Lüks, sermayenin temsil masrafları arasına katılır. Üstelik, kapitalist, cimri gibi, kendi emeği ve sınırlı tüketimi ölçüsünde zenginleşmez, başkalarının işgücünü baskı altına alarak emdiği ve işçileri, hayatın zevklerinden yoksun bırakmaya zorladığı ölçüde de zenginleşir. Bunun için, kapitalistin israfı hiç bir zaman eliaçık feodal beyin israfındaki iyi niyetli özelliği taşımadığı, tersine bunun ardında en pis cinsten tamahkârlık ve en açgözlü hesap-kitap yatmakla birlikte, biri diğerini engellemeksizin, harcamaları da birikimiyle birlikte büyür. Bu büyümenin yanısıra, kalbinde, biriktirme tutkusu ile zevk isteği arasında, Faust'ça bir çatışma da filizlenip boy atar.

Dr. Aikin, 1795'te yayınlanan bir yapıtta şöyle diyor: "Manchester'deki sınaî gelişim dört döneme ayrılabilir. İlkinde, fabrikatörler kendi geçimlerini sağlamak için çok çalışmak zorundaydılar." Bunların başlıca zenginlik kaynağı, çocukları çırak olarak kendilerine bağlı bulunan ana-babaları soymaktı: bir yandan, çıraklar açlıktan ölürken, ana-babalar yüksek bir prim ödüyorlardı. Öte yandan ortalama kâr düşüktü, biriktirebilmek için çok tutumlu olmak gerekti. Bunlar cimriler gibi yaşadılar ve sermayelerinin faizini bile yemekten uzaktılar. "İkinci dönemde, küçük servetler elde etmeye başladıkları zaman bile, gene eskisi gibi sıkı çalışıyorlardı", —çünkü her köle çalıştıranın bildiği gibi, emeğin doğrudan sömürülmesi de bir emeğe malolur— "ve gene eskisi gibi sade bir hayat sürüyorlardı. Lüksün başladığı üçüncü dönemde, Krallıktaki her pazar kentine siparişler için atlılar gönderilerek sanayi itildi. ... 1690'dan önce, burada, 3.000 ilâ 4.000 sterlin sermayesi olan işkolu ya birkaç taneydi ya da hiç yoktu. Bununla birlikte, o sıralarda ya da az sonraları, artık ellerinde para bulunan iş sahipleri, ahşap evler yerine modern tuğla evler yaptırmaya başladılar." 18. yüzyılın ilk yarısında bile, misafirlerine yarım litre yabancı malı şarap ikram eden Manchester'li bir fabrikatör, bütün komşularının dikkatini çekiyor ve baş sallamalarına yolaçıyordu. Makinenin ortaya çıkışından önce bir manüfaktür sahibinin, toplandıkları bir

meyhanedeki gecelik masrafı, 6 penilik bir bardak punç ile, bir penilik bir tutam tütünü hiç bir zaman geçmezdi. İş sahibi bir kimsenin ilk defa kendi arabası ile görünmesi, ancak 1758 yılında olmuştur ve bu bir dönemin işaretidir. 18. yüzyılın son 30 yılını kapsayan, "Dördüncü dönem, lüks ve israfın büyük gelişme gösterdiği bir dönemdir ve atlı biniciler aracılığı ile bütün Avrupa'ya yayılan sınaî gelişmelerle desteklenmiştir."[41] İyi kalpli Dr. Aikin mezarından başını kaldırsa da bugünkü Manchester'i görseydi acaba ne derdi?

Biriktir, biriktir! Musa da bu, peygamberler de bu! "Sanayi, tasarrufun biriktirdiği malzemeyi sağlar."[42] Bunun için, tasarruf, tasarruf; yani, artı-değerin ya da artı-ürünün elden geldiğince büyük kısmını sermayeye çeviriniz. Birikim için birikim, üretim için üretim: bu formül ile klasik iktisat, burjuvazinin tarihî görevini ifade etmiş, servetin doğum sancıları üzerinde bir an bile kendisini aldatmamıştır.[43] Ama, tarihî zorunluluk karşısında yanıp yakılmanın ne yararı var? Klasik iktisat için, nasıl ki, proletarya bir artı-değer üretme makinesinden başka bir şey değilse, kapitalist de onun gözünde, bir artı-değeri ek sermayeye çeviren bir makineden başka bir şey değildir. Ekonomi politik, kapitalistin tarihî görevini son derece ciddiye alır. Yüreğindeki, zevk isteği ile zenginlik peşinde koşma tutkusu arasındaki korkunç çatışmayı bir sihirle söküp atmak isteyen Malthus, 1820 yıllarında, fiilen üretim işleriyle uğraşan kapitalistlere, biriktirme ödevini yükleyen, artı-değerden pay alan başkalarına, toprak sahiplerine, devlet memurlarına, rahiplere vb. ise, harcama ve israf görevini veren bir işbölümünü savunmuştu. "Harcama tutkusu ile biriktirme tutkusunu birbirinden ayrı tutmak"[44] son derece önemlidir diyordu. İyi yaşamaya ve bu dünyanın adamı olmaya uzun zamandır alışmış olan kapitalistler feryadı bastılar. Bunların sözcülerinden birisi, bir Ricardo öğrencisi, ne oluyoruz beyler, diye sesini yükseltti, üretken olmayan tüketiciler sanayicilerin sırtında devamlı bir dürtü olsunlar diye Bay Malthus, toprak rantının, vergilerin vb., yükseltilmesini salık veriyor herhalde! Parola, ne olursa olsun üretim, durmadan

[41] Dr. Aikin, *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*, Lond. 1795, s. 182, vd.

[42] A. Simith, *l.c.*, c. II, s. 326.

[43] J. B. Say bile şöyle der: "Zenginlerin tasarrufu, yoksulların sırtından yapılır." "Romalı proletarya, neredeyse bütünüyle toplumun sırtından geçinirdi. ... Modern toplumun da, hemen hemen, proletaryanın sırtından geçindiği, emeğin ücretinden kestiği kısım ile yaşadığı söylenebilir." (Sismondi, *Études*, &c., c. I, s. 24.)

[44] Malthus, *l.c.*, s. 319, 320.

artan üretim, idi, ama, "böyle bir süreç ile üretim, ileriye doğru itilmekten çok, kösteklenecektir. Üstelik, çalışmaya zorlanacak olsalar başarabilecekleri kişiliklerinden belli olan bir sürü insan aylak yaşamlarını sürdürsünler diye, başkalarını zora koşmak hiç de adaletli bir iş değildir."[45] Bir yandan, sanayici kapitalisti tereyağlı ekmeğinden yoksun bırakarak zorlamayı adaletsiz bulurken, aynı kimse, "işçiyi gayrete getirmek için" ücretleri en alt düzeye indirmeyi zorunlu bulmaktadır. Üstelik o, artı-değerin sırrının, karşılığı ödenmeyen emeğe el koymak olduğunu bir an bile saklamamaktadır. "İşçiler yönünden talebin artması, bunların kendi ürünlerinden kendileri için daha küçük bir pay almaya ve bunun daha büyük bir kısmını kendilerini çalıştıranlara bırakmaya istekli olmalarından başka bir şey ifade etmez; eğer bunun, azalan tüketim (işçiler yönünden) nedeniyle pazarda mal bolluğuna yolaçacağı söylenirse, benim buna verilecek biricik karşılığım mal bolluğu ile büyük kârların eş anlamlı şeyler olduğudur."[46]

İşçiden sızdırılan ganimetin, sanayici kapitalist ile aylak zenginler arasında, birikime en yararlı şekilde nasıl paylaşılacağı üzerine olan bu bilgiççe tartışma, Temmuz devrimi karşısında sesini kesti. Çok geçmeden, Lyons'ta kent proletaryası devrim çanını çaldı ve İngiltere'de tarım proletaryası, çiftlikleri ve harmanları ateşe vermeye başladı. Kanalın bu yakasında ovencilik, öte yakasında simonculuk ve furiyecilik yayılmaya başladı. Vülger ekonominin son saati çalmıştı. Tam bir yıl önce Manchester'de, sermayenin kârının (faiz de dahil), onikinci saatin ürünü olduğunu keşfetmesinden tam bir yıl önce Nassau W. Senior, dünyaya başka bir bulgusunu ilân etmişti: "Ben", diyordu böbürlenerek, "sermaye sözü yerine, buna bir üretim aracı gözüyle baktığım için, perhiz sözünü koyuyorum."[47] Bu, vülger ekonominin buluşları içinde, eşi

[45] *An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand, &c.*, s. 67.

[46] *l.c.*, s. 59.

[47] (Senior, *Principes fondamentaux de l'Écon. Pol.*, trad. Arrivabene. Paris 1836, s. 308.) Eski klasik okula sadık kalanlar için bu kadarı fazlaydı. "Bay Senior, emek ve kâr deyimleri yerine, emek ve perhiz terimlerini koyuyor. Gelirini sermayeye dönüştüren kimse, gelirinin harcanmasının kendisine sağlayacağı zevk ve doyumdan perhizde bulunmuş olur. Kârın nedeni, sermaye değil, sermayenin üretken olarak kullanılmasıdır." (John Cazenove, *l.c.*, s. 130, not.) Buna karşılık John St. Mill, bir yandan Ricardo'nun kâr teorisini kabul eder, öte yandan Senior'ün "perhizin ödülü" görüşünü benimser. Bütün diyalektiğin kaynağı hegelci çelişkiyi kendisine çok uzak bulduğu halde, saçma çelişkiler karşısında gayet rahattır. Vülger iktisatçı, insanın her hareketine, bu hareketin zıddından "perhiz" yapma gözüyle bakılabileceği düşüncesini hiç

olmayan bir örnektir! Ekonomik bir kategorinin yerine dalkavukça bir söz konmuştur, *voilá tout.** "Vahşî, ok yaptığı zaman" diyor Senior, "bir iş yapmış olur ama tutumlu hareket etmiş olmaz". Bu, bize, toplumun ilk zamanlarında iş araçlarının, kapitalist yönünden bir perhiz olmaksızın nasıl ve niçin yapıldığını açıklamış oluyor. "Toplum ne kadar ilerlerse, o kadar çok perhiz yapmayı gerektirir."[48] Ve bu da, özellikle başkalarının çalışmasının meyvelerine elkoyma çabasını gösterenlerden beklenir. İş-sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün koşullar da böylece birdenbire kapitalistin uyacağı çeşitli perhiz hareketlerine dönüşmüş olurlar. Buğdayın hepsi yenmeyip bir kısmı ekilirse — kapitalistin perhizidir. Şarabın olgunlaşması için zamana gerek varsa — kapitalistin perhizidir.[49] "Üretim araçlarını işçiye ödünç (!) olarak verdiği zaman" yani işgücünü bunlarla birleştirdiği zaman, kapitalist kendini soymaktadır, bunları, buhar makinelerini, pamuğu, demiryollarını, gübreleri, atları, vesaireyi yiyip tüketecek yerde, işgücünden artı-değer sızdırmakta kullanmaktadır; ya da vülger iktisatçıların çocukça söyledikleri gibi, "bunların değerlerini" lüks ve diğer tüketim mallarına yatırarak boşuna harcamaktadır.[50] Kapitalistlerin bir sınıf olarak bu işi nasıl becerecekleri, vülger iktisatçıların bugüne kadar açıklamayı inatla reddettikleri bir sırdır. Dünyanın, hâlâ, sırf Vişnu'nun bu modern tövbekârı, kapitalistin kendi kendisini cezalandırması ile yoluna devam edebilmesi yetmiyor mu? Sadece birikim değil, sadece "sermayenin korunumu bile, onu tüketme yolundaki günah çağrısına karşı koymak için devamlı bir çabayı ge-

bir zaman aklına getirmemiştir. Yemek, oruçtan perhiz yapmaktır, yürümek ayakta durmaktan perhiz yapmaktır, çalışma tembellikten perhiz yapmaktır, aylaklık çalışmaktan perhiz yapmaktır, vb.. Bu baylar, Spinoza'nın "*Determination est Negatio*" ["Sınırlama Olumsuzlaşmadır"] formülü üzerinde bir düşünseler çok iyi ederler.

[48] Senior, *l.c.*, s. 342.

[49] "Hiç kimse ek değer elde etme umudunda olmadan, şarabını, buğdayını ya da bunların eşdeğerlerini tüketip bitirmek yerine ... sözgelişi, buğdayını toprağa ekip de bunu on iki ay orada bırakmaz ya da şarabını yıllarca mahzende bekletmez." (Scrope, *Polit. Econ.*, edit. by. A. Potter, New York 1841, s. 133-134.)

[50] "Kapitalistin sahip olduğu değeri, yararlı ya da hoş şeylere çevirerek, kişisel kullanımına ayıracağı yerde üretim araçlarına çevirerek işçiye ödünç vermek suretiyle, kendini tüketim zevkinden uzak tutması." (G. de Molinari, *l.c.*, s. 36.) (Kaba gerçeği ince sözlerle örtmek amacıyla kullanılan bu sözler, vülger ekonominin bilinen yöntemiyle, sömürülen işçiyi, diğer kapitalistlerin ödünç para verdiği ve kendisini sömüren sanayici kapitalist ile bir tutmak için söylenmiştir.)

* Hepsi bu. —ç.

rektirir".[51] Tıpkı Georgia'lı köle sahibinin, zencilerin sırtından kamçıyla sağladığı artı-ürünün hepsini şampanya ile harvurup harman savursam mı, yoksa bir kısmını daha fazla zenci ve toprağa mı dönüştürsem diye düştüğü üzüntülü çıkmazdan, yakın zamanda, köleliğin kaldırılması ile kurtarılması gibi, kapitalistin de bu eziyetten ve şeytanın kışkırtılmasından kurtarılması düpedüz bir insanlık borcudur.

Ne kadar farklı olurlarsa olsunlar toplumların ekonomik biçimlerinde, sadece basit yeniden-üretim değil, çeşitli derecelerde ve gitgide artan boyutlarda yeniden-üretim görülür. Ne kadar çok üretilirse o kadar çok tüketilir ve dolayısıyla o kadar fazla ürün, üretim araçlarına çevrilir. Bununla birlikte, bu süreç, işçinin üretim araçları ve onunla birlikte kendi ürünü ve yaşama araçları, onun karşısına sermaye biçiminde çıkmadığı sürece, kendisini sermaye birikimi ya da kapitalistin bir işlevi olarak ortaya koymaz.[52] Haileybury Kolejinde, ekonomi politik kürsüsünde Malthus'dan sonra bulunan ve birkaç yıl önce ölen Richard Jones, bu noktayı, iki önemli olgunun ışığı altında etraflıca incelemiştir. Hint halkının büyük çoğunluğu kendi topraklarını işleyen köylüler oldukları için, bunların ürünleri, iş araçları ve yaşama araçları hiç bir zaman "gelirden tasarruf edilen ve bu nedenle de daha önce bir birikim sürecinden geçmiş bulunan bir fon şeklini almaz".[53] Öte yandan da, İngiliz yönetiminin eski sistemi en azından bozduğu eyaletlerdeki tarım-dışı alanlarda çalışan işçiler, doğrudan doğruya tarımsal artı-ürünün bir kısmı haraç ya da rant şeklinde ellerine geçen büyük varlık sahipleri tarafından çalıştırılırlar. Bu ürünün bir kısmını, bu kodamanlar aynî olarak tüketirler, bir kısmını da, işçiler, gene bunların kullanması için lüks eşyalara ve benzeri şeylere çevirirler; geriye kalan kısım, iş araçları kendilerinin olan işçilerin ücretlerini teşkil eder. Burada, üre-

[51] *"La conservation d'un capital exige ... un effort constant pour résister à la tentation de le consommer."* ["Bir sermayenin muhafazası ... onu tüketmek isteğine karşı koymak için sürekli bir çaba ister."] (Courcelle-Seneuil, *l.c.*, s. 57.)

[52] "Ulusal sermayenin ilerlemesine en fazla katkıda bulunan belirli gelir sınıfları, ilerlemelerinin farklı aşamalarında değişirler ve bu nedenle, bu gelişmede farklı yerlerde bulunan uluslarda tamamen farklı olurlar. ... Kârlar toplumun ilk aşamalarında, ücret ve rantlara oranla önemsiz bir birikim kaynağıdır. ... Ulusal sanayi gücünde oldukça büyük bir ilerleme olduğu zaman, kârlar, birikim kaynağı olarak daha önemli bir yer tutarlar." (Richard Jones, *Textbook, &c.*, s. 16, 21.)

[53] *l.c.*, s. 36, vd.

tim ile yeniden üretim gittikçe artan boyutlarda, yolunun üzerine, o garip evliya, o hüzün verici şövalye, yani "perhizci" kapitalist çıkmadan devam eder gider.

DÖRDÜNCÜ KESİM. — BİRİKİMİN MİKTARINI, ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE ORANTILI BÖLÜŞÜMÜNDEN BAĞIMSIZ OLARAK BELİRLEYEN KOŞULLAR. İŞGÜCÜNÜN SÖMÜRÜ DERECESİ. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ. KULLANILAN SERMAYE İLE TÜKETİLEN SERMAYE ARASINDAKİ FARKIN BÜYÜMESİ. YATIRILAN SERMAYENİN BÜYÜKLÜĞÜ.

Artı-değerin, sermaye ile gelire bölünme oranı belli ise, birikmiş sermayenin büyüklüğünün, artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı bulunacağı açıktır. Artı-değerin yüzde 80'inin sermayeleştirildiğini, yüzde 20'sinin tüketildiğini varsayarsak, biriktirilmiş sermaye, toplam artı-değerin 3.000 ya da 1.500 sterlin olmasına göre, ya 2.400 sterlin ya da 1.200 sterlin olacaktır. Demek oluyor ki, artı-değerin kitlesini belirleyen bütün koşullar, birikimin büyüklüğünün belirlenmesinde de rol oynuyorlar. Bunları biz, burada, bir defa daha gözden geçireceğiz, ancak bunu, birikim bakımından yeni bir görüş açısı getirmeleri yönünden yapacağız.

Artı-değer oranının her şeyden önce, işgücünün sömürülmesi derecesine bağlı bulunduğu hatırlanacaktır. Ekonomi politik buna o derece fazla değer vermiştir ki, emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle birikimdeki hızlanmayı, emeğin sömürülmesindeki artış sonucu meydana gelen hızlanma ile bir tutmuştur.[54] Artı-değer üretimi ile ilgili kısımlarda daima, ücretlerin en azından işgücünün değerine eşit olduğu öngörülmüştü. Bununla birlikte, ücretlerin bu değerin altına zorla düşürülmesi, uygulamada o kadar önemli bir rol oynar ki, bunun üzerinde bir an bile durmayacağız. Bu durum, işçinin gerekli tüketim fonunu, belli sınırlar içinde, serma-

[54] "Ricardo diyor ki, 'Toplumun farklı aşamalarında, sermayenin ya da emeğin istihdamı (yani sömürüsü) için kullanılan araçların birikimi az ya da çok hızlıdır ve her durumda, bunun, emeğin üretkenlik gücüne tâbi olması gerekir. Verimli toprakların bol bulunduğu yerlerde emeğin üretkenlik gücü genellikle en büyüktür.' Eğer birinci cümlede, emeğin üretkenlik gücüyle, herhangi bir ürünün onu el emeğiyle üreten kimselerin payına düşen kısmının küçüklüğü anlatılıyorsa, bu cümle, hemen hemen aynı şeyin tekrarı gibidir, çünkü, geriye kalan kısım, eğer *sahibinin canı isterse* sermaye birikimi için kullanılabilecek fondur. Ama, toprağın çok verimli olduğu yerlerde genellikle bu böyle olmaz." (*Observations on Certain Verbal Disputes, &c.*, s. 74, 75.)

yenin birikim fonuna çevirir.

"Ücretlerin" diyor John Stuart Mill, "hiç bir üretken gücü yoktur; bunlar bir üretken gücün fiyatlarıdır. Ücretler, emek ile birlikte meta üretimine ancak, aletlerin fiyatlarının bu aletlerin kendisiyle birlikte bu üretime katkıda bulunmaları ölçüsünde katkıda bulunurlar. Eğer emeğe satınalınmaksızın sahip olunabilseydi, ücretten pekâlâ vazgeçilebilirdi."[55] Ama, eğer işçiler havayla yaşayabilselerdi, bunların herhangi bir fiyatla satınalınmaları da sözkonusu olmazdı. Bu nedenle, bunların sıfır maliyetleri, matematik anlamda, kendisine daima biraz daha yaklaşılabilecek, ama hiç bir zaman ulaşılamayacak bir limittir. Emeğin maliyetini bu sıfır noktasına doğru durmadan zorlamak, sermayenin değişmeyen eğilimidir. 18. yüzyılın sık sık sözünü ettiğimiz bir yazarı, *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın yazarı, İngiltere'nin tarihî görevinin, İngiltere'deki ücretleri, Fransa ve Hollanda düzeyine zorla indirmek olduğunu ilân ettiği zaman, sadece İngiliz kapitalizminin ruhundaki en gizli sırrı açığa vurmuş oluyordu.[56] Diğer şeyler yanında, safça şunları da söylüyor: "Eğer bizim yoksullarımız (işçiler için kullandığı teknik terim) lüks içerisinde yaşayacak olurlarsa emek kuşkusuz pahalı olacaktır. Bizim işçi nüfusumuzun tükettiği, konyak, cin, çay, şeker, yabancı meyveler, bira, basma, enfiye, tütün vb. şeylerin ne lüks eşyalar olduğunu bir defa düşününüz."[57] Gözlerini gökyüzüne dikerek inleyen Northamptonshire'lı bir fabrikatörün yapıtından parçalar alır: "Fransa'da emek, İngiltere'ye göre üçte bir ucuz: çünkü onların yoksulları çok çalışıyor ve yiyecekleri ile giyecekleri daha ehvendir. Yedikleri başlıca şeyler, ekmek, meyve, otlar, kökler ve kurutulmuş balıktır; eti nadiren yerler, buğday pahalılaşınca çok az ekmek yerler."[58] De-

[55] J. Stuart Mill, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, Lond. 1844, s. 90.

[56] *An Essay on Trade and Commerce*, Lond. 1770, s. 44. 1866 Aralık ve 1867 Ocak sayılarında *The Times* gazetesi de, aynı şekilde, İngiliz maden sahiplerinin, Belçikalı maden işçilerinin mutlu durumlarını anlatan ve kalplerinden kopup gelen yazılarını yayınlamıştı: bu işçiler, "patronları" için yaşayabilmelerine gerekli olandan bir kuruş bile fazla istemiyorlar ve almıyorlardı. Belçikalı maden işçileri büyük ıstırap içerisindeydiler, ama, *The Times*, onları, böyle örnek işçiler diye gösteriyordu! 1867 yılının başında bu sözlerin yanıtı geldi: Marchienne'deki Belçikalı maden işçilerinin grevi, barut ve kurşunla bastırılmıştı.

[57] *l.c.*, s. 44, 46.

[58] Northamptonshire'lı fabrikatör, kalbi bu kadar dolu olan bir kimse için bağışlanabilir dindarca bir sahtekârlık yapıyor. O, güya İngiliz ve Fransız fabrika işçilerinin hayatlarını karşılaştırıyor, ama yukarıya alınan sözlerinde, karışık

nemecimiz şöyle devam ediyor: "Bunlara bir de, sadece su ya da hafif likörler içtikleri eklenmelidir; böylece pek az para harcamış oluyorlar. ... Bu durumu sağlamak çok zordur, ama olanaksız değildir; çünkü hem Fransa'da ve hem de Hollanda'da pekâlâ uygulanmıştır."[59] Yirmi yıl sonra, Amerikalı bir düzenbaz, baron ünvanı verilmiş bir Yankee, Benjamin Thompson (*nam-ı diğer* Kont Rumford), hem tanrıyı, hem insanları hoşnut edecek aynı insancıl çizgiyi izlemiştir. Onun *Denemeler*'i, işçilerin olağan pahalı yiyecekleri yerine geçebilecek her türden tarifnameler ile dolu bir yemek kitabıdır. Aşağıda okuyacağınız, bu şahane filozofun özellikle başarılı olan bir tarifnamesidir: "5 libre yulaf unu, 7,5 peni; 5 libre mısır, 6 1/4 peni; 3 penilik kırmızı ringa, 1 penilik tuz, 1 penilik sirke, 2 penilik biber ve tatlı otlar; hepsi 20 3/4 peni eder; ve bunlarla 64 kişiyi doyurabilecek çorba yapılır; ve yulaf ile mısırın ortalama fiyatı ile bu çorbanın 20 onsluk porsiyonu 1/4 peniye çıkartılabilir."[60] Kapitalist üretimin ilerlemesi ile birlikte gelişen hileli yiyecekler Thompson'un bu idealini gereksiz hale getirdi.[61]

bir biçimde kendisinin de itiraf ettiği gibi, Fransız tarım işçilerinin hayatını anlatıyor.

[59] *l.c.*, s. 70, 71. *Üçüncü Almanca baskıya not.* — Bugün, dünya pazarlarında, o zamandan beri yerleşen rekabet sayesinde, daha da ilerlemiş durumdayız. Parlamento üyesi Mr. Stapleton seçmenlerine şöyle diyor: "Çin, eğer, büyük bir sanayi ülkesi haline gelirse, Avrupalı işçi nüfusunun, rakiplerinin düzeyine inmeksizin mücadeleyi nasıl sürdürebileceklerini anlamıyorum." (*Times*, 3 Eylül 1873, s. 8.) İngiliz sermayesinin arzu ettiği hedef, artık kıta Avrupası'ndaki ücretler değil, Çin'deki ücretlerdir.

[60] Benjamin Thompson, *Essays Political, Economical and Philosophical*, &c., 3 cilt, Lond. 1796-1802, c. I, s. 294. Sir F. M. Eden, *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England*, &c., adlı yapıtında, işevlerindeki gözcülere, Rumford dilenci çorbasını şiddetle tavsiye ediyor ve İngiliz işçilerini azarlayarak uyarıyor: "Pek çok fakir insan, özellikle İskoçya'da aylar boyunca yalnız su ve tuzla yapılmış yulaf ve arpa bulamacı ile pekâlâ yaşayıp gidiyorlar." (*l.c.*, c. I, kitap I, bölüm 2, s. 503.) 19. yüzyılda da aynı belirtiler görülür. "Sağlığa çok yararlı un bulamacını İngiliz tarım işçileri yemek istemediler ... eğitim durumunun daha iyi olduğu İskoçya'da bu önyargı belki de yoktur." (Charles H. Parry, M. D., *The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered*, London, 1816, s. 69.) Bu aynı Parry, ne var ki, İngiliz işçilerinin şimdi (1815), Eden zamanından (1797) çok daha kötü durumda olmalarından yakınıyor.

[61] Tüketim maddelerine hile karıştırılması konusunda kurulan son Parlamento Komisyonunun raporlarından da görüleceği gibi, İngiltere'de ilâçlara bile hileli maddeler karıştırılması olağan şeylerdendir. Örnek: Londra'da çok çeşitli eczanelerden satınalınan 34 afyonlu ilâcın incelenmesi, bunlardan 31'inin haşhaş tohumu, buğday unu, zamk, kül, kum vb. gibi maddelerle karıştırıldığını göstermektedir. Bunlardan birkaç tanesinde afyonun zerresi bile bunlunmuyordu.

18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın ilk on yılında, İngiliz çiftçileri ile toprak sahipleri, toprak işçilerine, bir kısmını ücret ve geri kalanını kilise yardımı şeklinde ödeyerek, mutlak asgarî ücreti yürürlüğe koymuş oldular. İngiliz yabanlarının ücretleri "yasal" bir tarifeye bağlama işindeki soytarılıklarına bir örnek: "Norfolk eşrafı, ücretleri saptadıkları zaman, diyor Bay Burke, birlikte öğle yemeği yediler; Berkli soylular 1795 yılında Speenhamland'da ücretleri saptadıkları zaman, işçilerin de yemek yemelerini herhalde uygun görmemişlerdi. 8 libre 11 onsluk bir somun ekmek 1 şilin iken adam başına [haftalık] gelirin 3 şilin olmasına, ve ekmek, 1,5 şilin oluncaya kadar ücretin de buna uygun olarak artırılmasına karar vermişlerdi. Ekmek bu fiyatın üstüne çıkınca, ücret, ekmeğin fiyatı 2 şilin oluncaya kadar, buna uygun bir oran içinde azalacaktı; ve bu durumda alınacak gıda, eskiye oranla adam başına 1/5 kadar *az olacaktı.*"[62] 1814 tarihli Lordlar Kamarası Soruşturma Komitesi önünde, A. Bennett adına büyük bir çiftçi, yargıç, yoksul yasası uygulayıcısı ve ücret düzenleyicisine şunlar sorulmuştu: "İşçilerin günlük işlerinin değeri ile, düşkünlük yardımı arasında bir oran gözetiliyor mu?" Yanıt: "Evet gözetiliyor; her ailenin haftalık ücreti kişi başına bir tam ekmek (8 libre 11 onsluk) ve 3 peni olarak hesaplanır! Haftada bir tam somun ekmek, bizce, bütün aileye bir hafta yeter; 3 peni ise elbise içindir, ama eğer kilise elbise bulursa bu 3 peni de ücretten düşülür. Bu uygulama, Wiltshire'ın bütün batı kesiminde ve sanırım bütün ülkede yaygındır."[63] O zamanın burjuva yazarlarından birisi sesini yükseltiyor: "Yıllardır bunlar [çiftçiler], hemşerilerinden saygıdeğer bir sınıfı, işevlerine sığınma zorunda bırakarak alçaltmışlar ... ve kendi kazançlarını yükselttikleri halde, çalışan işçilerinin birikim yapmasını engellemişlerdir."[64] Artı-değerin ve dolayısıyla sermaye birikim fonunun oluşmasında, işçinin gerekli tüketim fonundan yapılan düpedüz soygunun günümüzde nasıl bir rol oynadığı, ev sanayii denilen alana bakılarak görülebilir. (Bölüm XV, Kesim 8.) Bu konuda daha fazla bilgi, daha sonra verilecektir.

Bütün sanayi kollarında, iş araçlarını kapsayan değişmeyen

[62] G. B. Newnham (avukat), *A Review of the Evidence before the Committee of the two Houses of Parliament on the Corn Laws*, Lond. 1815, s. 20, not.
[63] *l.c.*, s. 19, 20.
[64] C. H. Parry, *l.c.*, s. 77, 69. Toprak beyleri, İngiltere adına verdikleri jakobenlere karşı savaş için kendi kendilerine "tazminat" vermekle kalmadılar, büyük servetler de edindiler. Aldıkları toprak kiraları, iki, üç, dört katına "ve bir defasında, 18 yılda tam altı katına çıktı". (*l.c.*, s. 100, 101.)

sermayenin (girişimin büyüklüğü ile belirlenen) belli sayıda işçiye yeterli olması gerekmekle birlikte, bunun, çalıştırılan işçi miktarıyla orantılı olarak artması zorunluluğu da yoktur. Sözgelişi 100 işçinin günde 8 saat çalıştığı bir fabrikada 800 iş-saati çalışılmış olur. Eğer kapitalist bu miktarı yarı yarıya çoğaltmak isterse 50 işçi daha çalıştırabilir; ama bu durumda, yalnız ücretler için değil, iş araçları için de daha fazla sermaye yatırması gerekir. Ama, bu 100 işçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırırsa, elde bulunan iş araçları yetecektir. Bu durumda, sadece daha çabuk tüketilmiş olurlar. İşgücünün daha fazla yoğunlaştırılması ile elde edilen bu ek emek, artı-ürün ile artı-değeri (yani birikimin konusunu), sermayenin değişmeyen kısmında buna tekabül eden herhangi bir yükselme olmadığı halde artıracaktır.

İstihraç sanayiinde, madencilik vb. hammaddeler, yatırılan sermayenin bir kısmını teşkil etmez. Bu durumda emeğin konusu, daha önceki bir emeğin ürünü olmayıp, metallerde, minerallerde, kömürde, taşta vb. olduğu gibi, doğa tarafından sağlanmış bir lütuftur. Bu gibi hallerde değişmeyen sermaye neredeyse bütünüyle (işçilerin gündüz ve gece vardiyalar halinde çalışmaları sonucu), artan bir emek miktarını emebilecek iş araçlarından oluşur. Diğer şeyler eşit olmak üzere, ürünün değeri ve kitlesi, harcanan emekle doğru orantılı olarak artar. Üretimin ilk gününde olduğu gibi, ilk ürün-biçimlendiricileri şimdi de sermayenin maddî öğelerinin yaratıcıları haline gelmişlerdir —insan ve doğa— gene bir arada çalışırlar. İşgücünün esnekliği sayesinde, değişmeyen sermayede daha önceden herhangi bir artış olmaksızın birikim alanı genişlemiştir.

Tarımda, işlenmekte olan toprak, daha fazla tohum ve gübre kullanılmaksızın artırılamaz. Ama bu yatırım bir defa yapıldıktan sonra, toprağın tamamen mekanik olarak işlenmesi, alınan ürünün miktarı üzerinde olağanüstü bir etki yaratır. Aynı miktar işçi tarafından harcanan daha fazla emekle, iş araçlarında herhangi bir yeni yatırımı gerektirmeksizin verimliliği artırır. Burada da gene işe herhangi bir yeni sermaye karışmaksızın, insanın doğa üzerindeki dolaysız etkinliği, daha büyük bir birikim kaynağı halini alır.

Nihayet, manüfaktür sanayii adı verilen alanda, her ek emek harcaması, buna tekabül eden ek bir hammadde harcamasını öngördüğü halde, iş araçları için mutlaka böyle bir harcamayı gerektirmez. İstihraç sanayii ile tarım, manüfaktür sanayiine hammadde ile iş araçlarını sağladığı için, bunların ek sermaye yatırımı olmaksızın yarattığı ek ürünler de manüfaktür sanayiinin yararınadır.

Genel sonuç: başlıca iki servet yaratıcısını, işgücü ile toprağı kendisiyle birleştiren sermaye, birikim öğelerini kendi büyüklüğü ile, ya da kendilerinde var olduğu, halen üretilmiş bulunan üretim araçlarının değer ve kitleleriyle açıkça belirlenen sınırların ötesinde çoğaltmak olanağını veren bir genişleme gücü kazanır.

Sermaye birikiminde önemli diğer bir etmen de, toplumsal emeğin üretkenlik derecesidir.

Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla belli büyüklükte bir artı-değerin somutlaştığı ürün kitlesi de büyür. Artı-değer oranının aynı kalması ve hatta düşmesi halinde, eğer bu düşüş, emeğin üretkenliğindeki yükselişe göre daha yavaş ise, artı-ürün kitlesi büyür. Bu ürünün gelir ve ek sermayeye bölünme oranı aynı kaldığında, bu nedenle, kapitalistin tüketimi, birikim fonunda herhangi bir azalma olmaksızın artabilir. Birikim fonunun nispî büyüklüğü, tüketim fonu aleyhine artabilir, oysa, metaların ucuza elde edilmesi sonucu, kapitalistin emrine eskisi kadar ve hatta daha fazla zevk aracı verilmiş olur. Ama, daha önce de gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artış, işçinin ucuzlaması ile elele gittiği için, gerçek ücretler yükselse bile artı-değer oranı büyür. Gerçek ücretler hiç bir zaman, emeğin üretkenliği ile aynı oranda yükselmez. Bunun için de, aynı değerde değişen sermaye, daha fazla işgücü, dolayısıyla daha fazla emeği harekete getirir. Değişmeyen sermaye şeklindeki aynı miktarda değer, daha fazla üretim aracında, yani daha fazla iş aracında, iş malzemesinde ve yardımcı malzemede somutlaşır; bu nedenle, hem kullanım-değeri ve hem de değer üretimi için daha çok öğe sağlar ve bunlar ile de daha fazla emeği yutabilir. Bu yüzden, ek sermayenin değeri aynı kalsa ve hatta azalsa bile, gene de hızlanan bir birikim olur. Yeniden-üretimin boyutları sadece maddî olarak genişlemekle kalmaz, artı-değer üretimi de ek sermayenin değerinden daha büyük bir hızla artar.

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, üretim sürecine daha önce girmiş bulunan başlangıç sermayesi üzerinde de tepki yapar. İşlemekte olan değişmeyen sermayenin bir kısmı, makine vb. gibi kısa sürede tüketilmeyen ve bunun için de yeniden üretilmeyen ya da yerine aynı türden yenileri konmayan iş araçlarından meydana gelir. Ama her yıl bu iş araçlarının bir kısmı yokolur ya da üretken işlevinin sınırına yaklaşır. O yıl, artık, yeniden-üretimi için, aynı türden yenileriyle değiştirilmesi için zaman gelmiş demektir. Bu iş araçlarının kullanılıp tüketilmesi sırasında, eğer emeğin üretkenliğinde bir artış olmuş ise (bu üretkenlik bilim ve teknolojideki

aralıksız ilerleme ile durmadan gelişir), daha yeterli ve (bu artan yeterliliğe göre) daha ucuz makineler, araçlar, gereçler vb., eskilerinin yerini alır. Kullanılmakta olan iş araçlarındaki devamlı ufak tefek iyileştirmeler dışında, eski sermaye daha üretken biçimde yeniden üretilmiş olur. Değişmeyen sermayenin diğer kısmı, hammadde ile yardımcı maddeler devamlı olarak bir yıldan daha az zamanda yeniden üretilir, tarımdaki yeniden-üretim ise çoğunlukla bir yıl alır. Bunun için, uygulanan her geliştirilmiş yöntem, yeni sermaye ile kullanılmakta olan eski sermaye üzerinde hemen hemen aynı zamanda etki yapar. Kimya alanındaki her ilerleme, yalnız yararlı maddelerin sayılarını artırmakla ve zaten bilinmekte olanlara daha da geniş kullanım alanları açmakla kalmaz, böylece sermayedeki büyüme ile birlikte yatırım alanlarında da bir genişlemeye olanak sağlar. Aynı zamanda, üretim ve tüketim artıklarının da tekrar yeniden-üretim sürecine sokulması yollarını öğreterek, önceden sermaye yatırımını gerektirmeksizin, sermayeye yeni malzemeler kazandırır. Sırf işgücünün gerilimindeki yükselme sonucu doğa zenginliklerinin daha fazla sömürülmesi gibi, bilim ile teknoloji de, halen işletilen sermayeye o günkü büyüklüğünden bağımsız olarak yeni bir genişleme gücü kazandırır. Bunlar aynı zamanda, başlangıçta yatırılan sermayenin yenilenme aşamasına ulaşan kısmı üzerinde de tepki yaratırlar. Bu kısım, yeni bir biçime geçerken, eski haliyle kullanılıp tüketildiği sırada meydana gelen toplumsal gelişmeyi, karşılığında hiç bir şey ödemeksizin kendi bünyesine katar. Üretken güçteki bu gelişme, kuşkusuz, halen işlemekte bulunan sermayede kısmî bir değer kaybına yol açar. Bu değer kaybı, kendisini, rekabet nedeniyle şiddetle duyurduğu sürece, asıl yük, kapitalistin uğradığı zararı kendisini daha fazla sömürerek karşılamaya çalıştığı işçinin sırtına yüklenir.

Emek, tükettiği üretim araçlarının değerini, ürettiği ürüne aktarır. Öte yandan, belli bir emek miktarı ile harekete getirilen üretim araçlarının değerleri ile kitleleri, emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle birlikte artar. Aynı miktar emek, daima ürettiği ürüne ancak aynı miktar yeni değer katmakla birlikte, emek aracılığı ile ürünlere aktarılan eski sermaye-değer, emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle birlikte artar.

Örneğin, bir İngiliz ve bir Çinli iplik eğiricisi, aynı çalışma yoğunluğu ile aynı süre çalışabilirler ve bu durumda bir haftada eşit miktarda değer yaratırlar. Bu eşitliğe karşın, büyük bir otomatik makine ile çalışan İngiliz işçinin haftalık üretiminin değeri ile, birelçıkrığı ile çalışan Çinlininki arasında büyük bir fark vardır. Ay-

nı sürede Çinli bir libre pamuk eğirdiği halde, İngiliz birkaç yüz libre pamuk eğirir. Yüzlerce defa daha büyük bir eski değerler toplamı, yeni ve yararlı bir şekilde tekrar ortaya çıkarak ürünün değerini kabartır ve böylece sermaye olarak yeniden iş görebilir. Friedrich Engels'in bize öğrettiği gibi, "1782 yılında, İngiltere'de üç yıllık tüm pamuk ürünü, işçi yokluğundan öylece kalmıştı ve eğer yeni bulunan makine imdadına yetişip de eğirilmeseydi gene de öyle yüzüstü kalacaktı."[65] Makine şeklinde somutlaşan emek, kuşkusuz tek bir insan bile yaratamaz ama, az sayıda işçinin, nispeten küçük miktarda canlı emek ilâvesiyle, yalnız pamuğun üretken bir biçimde tüketilmesi ve ona yeni bir değer katılması değil, eski değerinin de iplik vb. şeklinde korunmasını da sağlamıştır. Aynı zamanda, yünün yeniden-üretiminin artmasına da neden olmuş ve bunu teşvik etmiştir. Yeni değer yaratırken eski değeri de aktarmak, canlı emeğin doğal niteliği ve özelliğidir. Demek oluyor ki, etkinliği, hacmi ve değeri artan üretim araçları ve dolayısıyla üretken gücündeki gelişme sonucu oluşan birikim ile birlikte emek, durmadan artan bir sermaye değerini, daima yenilenen bir şekil içinde korur ve ebedileştirir.[66] Emeğin bu doğal gücü, sanki, ken-

[65] Friedrich Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, s. 20.

[66] Klasik ekonomi, emek ve değer yaratma sürecini yetersiz ve eksik tahlil etmesi nedeniyle, Ricardo'da da görülebileceği gibi, yeniden-üretimin bu önemli öğesini hiç bir zaman doğru dürüst kavrayamamıştır. Örneğin Ricardo diyor ki, üretken güçte ne gibi bir değişiklik olursa olsun, "bir milyon insan fabrikalarda daima aynı değeri yaratırlar". Eğer bu insanların emeklerinin büyüklüğü ve yoğunluk derecesi belli ise, bu, doğrudur. Ama bu, emeklerinin üretkenlikleri farklı bir milyon insanın, kitleleri çok farklı üretim araçlarını ürün haline getirmelerine ve bu nedenle ürünlerinde çok farklı değer kitlelerini korumalarına, dolayısıyla bunlar tarafından sağlanan sonuçların çok farklı olmalarına engel değildir; Ricardo, bunu, çıkardığı bazı sonuçlarda gözden kaçırmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ricardo, bu aynı örneğe dayanarak J. B. Say'a, kullanım-değeri (o, burada, buna servet ya da maddî zenginlik diyor) ile değişim-değeri arasındaki farkı anlatmaya boşuna çalışmıştır. Say'ın yanıtı şudur; "*Quant à la difficulté qu'élève Mr. Ricardo en disant que, par des procédés mieux entendus un million de personnes peuvent produire deux fois, trois fois autant de richesses, sans produire plus de valeurs, cette difficulté n'est pas une, lorsque l'on considère, ainsi qu'on le doit, la production comme un échange dans lequel on donne les services productifs de son travail, de sa terre et de ses capitaux, pour obtenir des produits. C'est par le moyen de ces services productifs que nous acquérons tous le produits qui sont au monde. ... Or nous sommes d'autant plus riches, nos services productifs ont d'autant plus de valeur, qu'ils obtiennent dans l'echange appelé production, une plus grande quantité de choses utiles.*" ["Bay Ricardo'nun, daha becerikli yöntemlerle, bir milyon kişi, daha çok değer üretmeksizin, eskisinden iki kez, üç kez daha çok zenginlik üretebilir diyerek önümüze diktiği

disiyle kaynaştığı sermayenin bir niteliği ve özelliği imiş gibi görünür; tıpkı, toplumsal emeğin üretken gücünün, sermayeye özgü nitelikler görünüşüne bürünmesi, ve gene tıpkı kapitalistlerin artı-emeğe durmadan elkoymalarının, sermayenin devamlı olarak kendi kendisini genişletmesi şeklinde görünmesi gibi.

güçlüğe gelince, üretim, düşünülmesi gerektiği gibi, *ürünler* elde etmek için, *emeğinin, toprağının ve sermayelerinin üretken hizmetlerinin* verildiği *bir değişim olarak* düşünüldüğü zaman, bu güçlük, bir güçlük olmaktan çıkar. Dünyada bulunan tüm ürünleri işte bu üretken hizmetler aracıyla elde ederiz. ... Öyleyse üretken hizmetlerimiz, *üretim adı verilen değişimde* ne kadar çok yararlı şey elde ederse, biz, o kadar zengin, üretken hizmetlerimiz de o kadar değerli demektir."] (J. B. Say, *Lettres à M. Malthus*, Paris 1820, s. 168, 169.) Aydınlığa kavuşturulması gereken "güçlük" —bu güçlük Ricardo için değil, Say için vardır— şu oluyor: Emeğin üretkenlik gücündeki artış nedeniyle, kullanım-değerleri miktarı arttığı zaman değişim-değeri niçin artmaz? Yanıt: bu güçlük, eğer izin verirseniz, kullanım-değerine değişim-değeri demekle karşılanmış oluyor. Değişim-değeri, şu ya da bu şekilde, değişim ile ilişkili bir şeydir. Bu yüzden eğer üretime, emek ile üretim araçlarının ürünle değiştirilmesidir denilecek olursa, üretimin daha fazla kullanım-değeri sağlaması oranında daha fazla değişim-değeri elde edeceğiniz gün gibi açıktır. Bir başka deyişle, bir işgücü, çorap fabrikatörüne ne kadar fazla kullanım-değeri, yani, çorap sağlarsa, o, çorap bakımından o kadar zengindir demektir. Ne var ki, Say, birdenbire, "daha büyük miktarda" çorap olunca bunların fiyatlarının (bu fiyatın, kuşkusuz değişim-değeri ile bir ilgisi yoktur!) düşeceğini hatırlar, "çünkü rekabet onları [üreticileri] ürünleri kendilerine neye maloluyorsa o fiyattan satmaya zorlar". İyi ama, eğer kapitalist, mallarını maliyet fiyatına satarsa kâr nereden gelir? Aldırmayın efendim! Say, artan üretkenlik nedeniyle şimdi herkesin, belli bir eşdeğer karşılığı bir yerine iki çift çorap sahibi olduğunu ilân eder. Böylece vardığı sonuç, Ricardo'nun, onun çürütmeye çalıştığı önermesinin ta kendisi oluyor. Bu muazzam düşünce çabasından sonra, zafer sevinci ile Malthus'a hitabeder: *"Telle est, monsieur, la doctrine bien liée, sans laquelle il est impossible, je le déclare, d'expliquer les plus grandes difficultés de l'économie politique, et notamment, comment il se peut qu'une nation soit plus riche lorsque ses produits diminuent de valeur, quoi que richesse soit de la valeur."* ["İşte Bayım, ekonomi politiğin en büyük güçlüklerinin, ve bu arada, zenginlik değer olduğu halde, ürünlerinin değeri azaldığı zaman bir ülkenin nasıl olup da daha zengin olabildiğini, *iddia ediyorum*, kendisi olmaksızın açıklamanın olanaksız bulunduğu tutarlı doktrin."] (*l.c.*, s. 170.) Bir İngiliz iktisatçısı, Say'ın *Lettres*'inde görülen aynı türden elçabuklukları için şöyle söylüyor: "Bu yapmacık konuşma şekli, bütün olarak, Say'ın kendi öğretisi olduğunu söylemekten pek hoşlandığı ve halen 'Avrupa'nın birçok yerlerinde olduğu gibi' Hertford'da da okutulmasını Malthus'a ciddiyetle tavsiye ettiği şeyi meydana getirirler. Say diyor ki: "Eğer bütün bu önermelerde paradoksal bir nitelik görürseniz, bunların ifade ettikleri şeyleri gözünüzün önüne getiriniz, cesaretle söyleyebilirim ki, bunların çok basit ve aklauygun şeyler olduğunu göreceksiniz." Buna ne şüphe; ama gene aynı süreç sonucu, bunlar başka her şey olarak ortaya çıkarlar, ama orijinal olarak asla." *An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand, &c.*, s. 116, 110.)

Sermayenin artması ile birlikte, işletilen sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark da büyür. Bir başka deyişle, binalar, makineler, su boruları, iş hayvanları, türlü gereçler gibi, uzun ya da kısa bir süre için, durmadan tekrarlanan üretim sürecinde yer alan, veya belirli bir yararlı etkinin sağlanmasına hizmet eden ve bu sırada yavaş yavaş aşınarak değerlerini ancak parça parça yitiren ve bu nedenle de bu değeri ürüne ancak parça parça aktaran iş araçlarının değeri ile maddî kitlesinde bir artma olur. Bu iş araçlarının, ürüne değer katmaksızın, ürün biçimlendiricisi olarak hizmet etmeleri, yani bütünüyle kullanıldıkları halde sadece parça parça tüketilmeleri oranında, daha önce de gördüğümüz gibi, tıpkı su, buhar, hava, elektrik vb. gibi doğal güçlerden yararlanma şeklinde bedava hizmet ederler. Geçmiş emeğin bu bedava hizmeti, canlı bir emek tarafından ele geçirilip yaşayan bir ruhla doldurulunca birikimin ilerleyen aşamalarıyla birlikte artar.

Geçmişte harcanan emek daima sermaye kılığına büründüğü için, yani, A'nın, B'nin, C'nin vb. emeğinin pasifi, işçi olmayan X'in aktifi şeklini aldığı için, burjuvalár ile ekonomi politikçiler, İskoçyalı deha MacCulloch'a göre, faiz, kâr vb. bile alması gereken ölü ve geçmiş emeğin hizmetlerini öve öve bitiremezler.[67] Bu nedenle, geçmiş emeğin, üretim araçları biçimi içinde, canlı iş sürecine yaptığı durmadan artan ölçüdeki büyük yardım, işçiden karşılığı ödenmeden alınan ve ona yabancılaştırılan geçmiş emek şekline, yani onun kapitalistçe biçimine atfedilir. Bir köle sahibinin, işçiyi, kölelik niteliği dışında düşünememesi gibi, kapitalist üretimin uygulayıcıları ile bunların küçük laf ebesi ideologlarının da, üretim araçlarını, bugün taktıkları uzlaşmaz karşıt toplumsal maskeden ayrı olarak düşünmeleri de olanaksızdır.

İşgücünün sömürülme derecesi belli olduğuna göre, üretilen artı-değerin kitlesi, aynı anda sömürülen işçi sayısı ile belirlenir; bu da, değişik oranlarda olmakla birlikte, sermayenin büyüklüğü ile uygun olur. Bunun için, birbirini izleyen birikimler ile sermaye ne kadar çok artarsa, tüketim ve birikim fonlarına bölünen değerin toplamı da o kadar artar. İşte bunun için, kapitalist, hem daha keyifli bir hayat sürer ve hem de daha fazla bir "perhiz" yapmış olur. Ve nihayet, yatırılan sermayenin kitlesiyle birlikte üretimin boyutları büyüdükçe, üretimin bütün yayları da daha büyük bir esneklikle çalışmaya başlar.

[67] MacCulloch, "geçmişte harcanmış emeğin ücretlerine" ait patenti, Senior'ün "perhizin ücretine" ait patentten çok daha önce almıştı.

Sermayenin sabit bir büyüklük olmayıp toplumsal zenginliğin esnek ve her yeni artı-değerin, gelir (*revenue*) ve ek sermaye olarak bölünmesiyle durmadan dalgalanan bir parçası olduğu bu inceleme sırasında görülmüş bulunmaktadır. Ayrıca, işleyen sermayenin büyüklüğü belli olsa bile, onda somutlaşmış bulunan, işgücü, bilim ve toprağın (bundan, ekonomik anlamda, insandan bağımsız olarak doğa tarafından sağlanan her türlü emek koşulları anlaşılmalıdır), sermayeye belli sınırlar içinde, kendi büyüklüğünden bağımsız bir hareket alanı sağlayan esnek güçleri teşkil ettikleri de görülmüştü. Bu incelemede, dolaşım sürecinin, aynı sermaye kitlesinin çok farklı derecelerde etkinlik göstermesine yol açan her türlü etkilerini de bir yana bıraktık. Kapitalist üretimin kendi getirdiği sınırları kabul ettiğimiz için, yani toplumsal üretim sürecini tamamıyla kendiliğinden doğup gelişen şekli içinde ele aldığımız için, üretim araçları ve mevcut işgücü kitlesiyle doğrudan doğruya ve bir plana uygun olarak uygulanabilecek daha akla uygun herhangi bir durum üzerinde hiç durmadık. Klasik iktisat, toplumsal sermayeyi, sabit bir etkinlik derecesine sahip, sabit bir büyüklük olarak kabul etmeyi daima pek sevmişti. Ama bu önyargı, ilk defa, 19. yüzyılın sıradan burjuva zekâsının, yavan, ukalâ ve boşboğaz kâhini, darkafalılar şahı Jeremy Bentham tarafından bir dogma olarak yerleştirilmişti.[68] Martin Tupper şairler arasında ne ise, Bentham da filozoflar arasında odur. Bunların her ikisi de, olsa olsa ancak İngiltere'de imal edilebilirdi.[69] Onun yerleştirdiği dog-

[68] Diğerleri arasında karşılaştırınız: Jeremy Bentham, *Théorie des peines et des Récompenses*, traduct. d'Et. Dumont, 3. baskı, Paris 1826, c. II, kitap IV, bölüm II.

[69] Bentham, katıksız bir İngiliz ürünüdür. Bizim filozof Christian Wolff da dahil, böylesine harcıalem bir şeyle, böylesine kendine güvenle çalım satmak hiç bir devirde hiç bir ülkede görülmemiştir. Fayda ilkesi, Bentham'ın bir keşfi değildir. O, sadece, Helvétius ile başka Fransızların daha 18. yüzyılda ve hem de espri ile söylediklerini kendi sıkıcı üslubu ile tekrarlamaktan öte bir şey yapmamıştır. Köpeğe neyin yararlı olduğunu bilmek için, köpeğin niteliğinin incelenmesi gerekir. Bu niteliğin kendisi, yararlılık ilkesinden çıkartılamaz. Bunu insana uygularsak, insanın bütün hareketlerini, eylemlerini, ilişkilerini vb. yararlılık ilkesi açısından incelemek isteyen bir kimse, önce insan tabiatını genel bir çerçeve içerisinde, sonra da her tarihsel çağda değişmiş şekliyle ele almak zorundadır. Bentham, bu işi, kısa yoldan çözümlüyor. Kupkuru bir saflıkla, modern bir bakkalı, özellikle bir İngiliz bakkalını normal bir insan olarak alır. Bu acayip normal insana ve onun dünyasına yararlı olan her şey, mutlak yararlıdır. Sonra da bu ölçütü, geçmişe, bugüne ve geleceğe uyguluyor. Sözgelişi hıristiyan dini, "yararlıdır", çünkü, onun din adına yasak-

maya göre, üretim sürecinin en yaygın olayları, örneğin birden genişlemeleri ve daralmaları, ve hatta birikimin kendisi bile, tamamen açıklanamaz şeyler haline gelir.[70] Bu dogma, Bentham'ın kendisi tarafından olduğu kadar, Malthus, James Mill, MacCulloch vb. tarafından da, mazur gösterme amaçları için kullanılmış ve özellikle de, sermayenin bir kısmını, yani değişen sermayeyi ya da işgücüne çevrilebilen kısmı, sabit bir büyüklük olarak göstermek üzere bundan yararlanılmıştır. Değişen sermayenin malzemesinin, yani bunun işçiler için temsil ettiği yaşama araçları kitlesinin ya da emek fonu denilen şeyin, toplumsal servetin doğa yasaları ile belirlenmiş, değiştirilmesi mümkün olmayan ayrı bir parçası olduğu masalı uydurulmuştur. Toplumsal servetin değişmeyen sermaye olarak, ya da maddî ifadesiyle üretim aracı olarak iş görecek kısmını harekete getirmek için belirli miktarda canlı emek gerekir. Bu miktar, teknik bakımdan bellidir. Ama, ne bu işgücü kitlesini akıcı hale getirmek için gerekli işçi sayısı bellidir (çünkü bu, bireysel işgücünün sömürü derecesi ile değişir), ne de bu işgücünün fiyatı; sadece bunun alt sınırı bellidir, ama o da, son derece değişkendir. Bu dogmanın temelinde yatan gerçekler şunlardır: Bir yandan, işçinin, toplumsal servetin, işçi olmayanlar için keyif ve zevk aracı. ve bir de üretim aracı diye ikiye bölünmesi konusunda söz hakkı yoktur.[71] Öte yandan, işçi, sözde emek-fonunu, ancak uy-

ladığı aynı kusurları, ceza yasaları da, hukuk adına yasaklamaktadır. Sanat eleştirisi "zararlıdır", çünkü, değerli ve soylu kimselerin Martin Tupper'den, ve benzerlerinden aldıkları zevki bozmaktadır. Gözüpek delikanlı, benimsediği, "*nulla dies sine lineâ*" ["çiziktirmeksizin tek bir gün geçmemeli"] özdeyişine uyarak, dağlarca kitap yazmıştır. Eğer dostum Heinrich Heine'nın yürekliliği bende de olsaydı, Bay Jeremy'ye burjuva budalalığının dehası derdim.

[70] "Ekonomi politikçiler, belli bir miktar sermaye ile belli sayıda işçiye, aynı biçim güce sahip ya da belli ve aynı biçim yoğunlukta iş gören üretken araçlar gibi ele almaya çok yatkındırlar. Metaları ... üretimin biricik öğeleri ..., olduğunu öne süren ... kimseler ... üretimin asla genişletilemeyeceğini tanıtlamış olurlar, çünkü, böyle bir genişlemenin vazgeçilmez koşulu, yiyeceklerin, hammaddelerin ve aletlerin daha önce çoğaltılnuş olmalarını gerektirir, ki bu da, aslında, daha önce bir artış olmaksızın üretimde de bir artış olmayacağını, diğer bir deyişle, artışın olanaksız bir şey olduğunu savunmak demektir." (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes*, s. 58 ve 70.) Bailey, dogmayı, esas itibarıyla, dolaşım süreci açısından eleştirir.

[71] John Stuart Mill, *Principles of Political Economy* adlı yapıtında şöyle der: "Gerçekten ağır ve yorucu, gerçekten usandırıcı işler, diğerlerinden daha fazla ücret verilmek yerine hemen her zaman en düşük ücret ödenen işler olur. Yapılan iş ne kadar tiksindirici ise, alınacak karşılığın o kadar düşük olacağı kesindir. ... Katlanılan güçlükler ile kazanç, adaletli bir toplumda olması gerektiği gibi. doğru orantılı olacağına, genellikle bunlar, birbirleriyle ters orantılıdır." Yanlış bir anlamayı önlemek için şurasını da belirtmek iste-

gun ve istisnaî hallerde zenginlerin "gelirleri" aleyhine genişletebilir.

Emek-fonunun kapitalist bir görüşle sınırlandırılmasının, onun doğal ve toplumsal sınırlarıymış gibi gösterme çabasının nasıl bir budalaca totoloji ile sonuçlandığı, örneğin Profesör Fawcett'te görülebilir.[72] "Bir ülkenin döner sermayesi, o ülkenin ücret fonudur. Yani, eğer biz, her işçinin aldığı ortalama ücreti para olarak hesaplamak istersek, bu sermaye toplamını işçi nüfusu sayısına bölmemiz yeter."[73] Bu şu anlama geliyor: önce biz, fiilen ödenen bireysel ücretleri bir araya getirip toplayacağız ve sonra bunun Tanrı ve doğa tarafından belirlenip bize ihsan edilen emek-fonunun toplam değeri olduğunu kanıtlayacağız. En sonunda da, bu elde ettiğimiz toplamı, işçi sayısına bölerek, adam başına düşen ortalama ücreti bulacağız. Bu eşi az görülen bir hilekârlık örneğidir. Ama gene de bu Bay Fawcett'in aynı anda şunları da söylemesine engel olmuyor: "İngiltere'de bir yıl içinde biriktirilen toplam servet, iki kısma ayrılır; bir kısmı sanayimizi devam ettirmek için sermaye olarak kullanılır, diğeri ise dış ülkelere ihraç edilir. ... Sadece bir kısmı ve belki de bu ülkede yılda biriktirilen servetin pek de çok olmayan bir kısmı, kendi sanayimize yatırılır."[74]

Anlaşıldığına göre, İngiliz işçilerine herhangi bir eşdeğer verilmeksizin onlardan sızdırılan yıllık artı-ürünün büyük bir kısmı, böylece, İngiltere'de değil yabancı ülkelerde sermaye olarak kullanılıyor. Ve bu şekilde ihraç edilen ek sermaye ile birlikte, Tanrı ile Bentham tarafından icat edilen "emek-fonu"nun bir kısmı da ihraç edilmiş oluyor.[75]

rim ki, John Stuart Mill gibi kimseler, geleneksel ekonomik dogmaları ile modern eğilimleri arasındaki çelişki nedeniyle kınanmakla birlikte, bunların, vülger ekonomik mazur göstericiler sürüsü ile aynı sınıfa sokulması çok yanlış olur.

[72] H. Fawcett, Cambridge ekonomi politik profesörü, *The Economic Position of the British Labourer*, London 1865, s. 120.

[73] Okura burada şurasını hatırlatmak isterim ki, "değişen ve değişmeyen sermaye" kategorilerini ilk defa ben kullandım. Adam Smith'den beri ekonomi politik, bu kategorilerin içerdiği temel farklılıkları, sabit ve döner sermayenin dolaşım sürecinden ileri gelen sırf biçimsel farklılıklar ile karıştırmıştır. Bu nokta üzerinde daha fazla ayrıntı için, II. kitabın [cildin] ikinci kısmına bakınız.

[74] Fawcett, *l.c.*, s. 122, 123.

[75] Her yıl, yalnız sermayenin değil, işçilerin de göçmen biçiminde İngiltere'den ihraç edildikleri söylenebilir. Bununla birlikte, metinde, büyük kısmı işçi olmayan göçmenlerin mallarından söz edilmemektedir. Bunların büyük kısmı çiftçilerin oğullarıdır. Faize verilmek üzere her yıl dışarıya götürülen ek sermaye, yıllık göçün yıllık nüfus artışına olan oranından çok daha büyüktür.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST BİRİKİMİN GENEL YASASI

BİRİNCİ KESİM. — SERMAYENİN BİLEŞİMİ AYNI KALIRKEN, BİRİKİMLE BİRLİKTE İŞGÜCÜNE DUYULAN TALEBİN ARTMASI

Bu bölümde, sermayedeki büyümenin işçi sınıfının kaderi üzerinde yaptığı etkiyi ele alacağız. Bu incelemede en önemli etmen, sermayenin bileşimi ile, birikim süreci sırasında geçirdiği değişikliklerdir.

Sermayenin bileşimi ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer yönünden bu bileşim, sermayenin, değişmeyen sermaye ya da üretim araçlarının değeri ve değişen sermaye ya da işgücünün değeri, yani toplam ücretlerin tutarı olarak bölünme oranı ile belirlenir. Üretim süreci içindeki işlevleri nedeniyle maddî açıdan bakıldığında her sermaye, üretim araçları ile canlı işgücüne bölünür. Bu ikinci bileşim, bir yandan, kullanılan üretim araçlarının kitlesi ile, öte yandan bunların kullanılması için gerekli olan emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben, bunların ilkine, sermayenin *değer bileşimi*, ikincisine *teknik bileşimi* diyorum. Bu ikisi arasında sıkı bir bağıntı vardır. Bunu anlatmak için, sermayenin değer bileşimi-

ne, bunun sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişimleri yansıtması açısından, sermayenin *organik bileşimi* diyorum. Ayrıca bir nitelendirme yapmaksızın, sermayenin bileşimi dediğim zaman, bundan, daima, sermayenin organik bileşimi anlaşılmalıdır.

Belli bir üretim koluna yatırılan pek çok bireysel sermayeler, birbirleriyle şu ya da bu derece farklı bileşime sahiptirler. Bunların bireysel bileşimlerinin ortalaması, bu üretim kolundaki toplam sermayenin bileşimini verir. Nihayet, bütün üretim kollarında bu ortalamaların ortalaması, bir ülkenin toplam toplumsal sermayesinin bileşimini verir, ve biz aşağıdaki incelememizde en sonunda yalnız bununla ilgileneceğiz.

Sermayenin büyümesi, değişen öğesinin, yani işgücüne yatırılan kısmının büyümesini birlikte getirir. Artı-değerin ek sermayeye çevrilen bir kısmının daima değişen sermayeye ya da ek emek-fonuna yeniden dönüştürülmesi gerekir. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, eğer sermayenin bileşimi de aynı kalıyorsa (yani, belirli bir üretim araçları kitlesinin harekete geçirilmesi için daima aynı miktarda işgücü gerekiyorsa), bu durumda, emeğe duyulan talep ile işçilerin geçim-fonlarının, sermaye ile aynı oranda artacağı ve sermayenin artış hızı ne kadar fazla olursa, bu artışın da, o ~~kadar~~ hızlı olacağı açıktır. Sermaye, her yıl, bir kısmı başlangıç sermayesine eklenen bir artı-değer ürettiği için ve bu artış da zaten işlemekte olan sermayenin büyümesiyle birlikte çoğaldığına göre, ve nihayet yeni pazarların açılması ya da yeni ortaya çıkan toplumsal gereksinmeler vb. gibi zenginleşme isteğini kamçılayan özel dürtüler altında, sermaye yatırımı için yeni alanların ortaya çıkmasıyla, artı-değer ya da artı-ürünün sermaye ve gelire bölünmesindeki bir değişmeyle birikimin boyutlarında anî bir artış olabilir, birikmiş sermaye gereksinmesi, işgücü ya da işçi sayısındaki artıştan fazla olabilir; işçiye duyulan talep, iş arzını aşabilir ve bu nedenlerle ücretler yükselebilir. Yukarıda varsayılan koşulların devamı halinde, sonunda bu duruma ulaşılması aslında zorunludur da. Çünkü, her yıl bir öncekine göre daha fazla işçi çalıştırılacağı için, eninde sonunda, birikimin gereksinmelerinin, her zamanki emek arzını aşmaya başlayacağı bir noktaya ulaşılması ve bu yüzden de bir ücret artışının olması zorunludur. Bütün 15. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de bu konuda feryatlar yükseliyordu. Ücretli işçi sınıfının, şu ya da bu derecede uygun koşullar altında yaşamını sürdürmesi ve çoğalmaya devam etmesi, kapitalist üretimin temel niteliğini hiç bir şekilde

değiştirmez. Tıpkı basit yeniden-üretimin, bir yanda kapitalistler öte yanda ücretli işçiler olmak üzere, boyutları gittikçe büyüyen yeniden-üretim ya da birikim de bir kutupta daha çok kapitalist ya da daha büyük sermaye, ötekinde daha çok ücretli işçi olmak üzere sermaye-ilişkisini durmadan yeniden üretir. Sermayenin kendisini genişletmesi için sermaye ile durmadan kaynaşmak zorunda kalan ve sermayeden kopup ayrılması olanaksız bulunan, sermayeye köleliği sadece, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin başka başka olmalarıyla gözlerden saklanan bu işgücü kitlesinin yeniden-üretimi aslında sermayenin kendisinin yeniden-üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir.[76]

Klasik iktisat bu gerçeği o kadar iyi kavramıştır ki, Adam Smith, Ricardo, vb., daha önce de belirtildiği gibi, birikimi yanlış olarak, artı-ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesi ya da ek ücret işçilerine dönüştürülmesi ile bir tutmuşlardır. Daha 1696 yılında John Bellers şöyle diyordu: "Bir insanın elinde yüzbinlerce *acre* toprak, bir o kadar para, bir o kadar hayvan olsa da işçisi olmasa, bu zengin adam işçi olmaz da ne olur? İnsanları zengin eden işçi olduğuna göre, ne kadar fazla işçi olursa o kadar çok zengin olur ... yani yoksulun emeği zenginin madenidir."[77] 18. yüzyılın başında Bernard de Mandeville de aynı şeyi söylüyordu: "Mülkiyet iyice güvenlik altına alınınca, yoksulsuz yaşamaktansa parasız yaşamak daha kolay olur; çünkü, aksi halde, işi kim yapacaktı? ... Bunlar [yoksullar] açlıktan ölmeye bırakılmamalı, ama ellerine biriktirecek kadar para da geçmemeli. Eğer arasıra en alt sınıftan birisi, olağanüstü çalışması ve kemerleri sıkması nedeniyle, yetiştiği ko-

[76] Karl Marx, *l.c.*. "Kitlelerin ezilmeleri aynı olmak üzere bir ülkede ne kadar çok proleter bulunursa, o kadar zengin olunur." (Colins, *L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues, Socialistes*, Paris 1857, c. III, s. 331.) Bizim "proletarya" ekonomik bakımdan, sermayeyi üreten ve artıran, ve Pecqueur'un taktığı adla "Mösyö Kapital"in genişleme ihtiyacı için fazlalık haline gelir gelmez sokağa atılan ücretli-işçiden başkası değildir. "İlkel ormanın hasta proleteri" Roscher'in uydurduğu boş bir hayaldir. İlkel ormancı, ilkel ormanın sahibidir ve ilkel ormanı, bir orangutan maymununun rahatlığı ile malı gibi kullanır. İşte bunun için de proleter değildir. Eğer *o*, ilkel ormanı sömüreceğine, ilkel orman onu sömürseydi o zaman proleter olabilirdi. Sağlık durumuna gelince, böyle bir insan, yalnız modern proletarya ile değil, frengili ve sıracalı üst sınıfların insanlarıyla da pekâlâ kıyaslanabilirdi. Ama kuşkusuz, Herr Wilhelm Roscher, "ilkel orman" derken kendi memleketi olan Lüneburg çalılıklarını kastediyor.

[77] John Bellers, *l.c.*, s. 2.

şulların üzerine yükselirse, ona kimse engel olmamalı; ayrıca toplumda herkesin ve her ailenin tutumlu olması kuşkusuz en akıllıca yoldur; yoksulların büyük bir kısmının hiç aylak kalmaması ve kazandıklarını durmadan harcamaları bütün zengin ulusların çıkarınadır. Hayatlarını günlük emekleri ile karşılayanları harekete getiren tek şey, bunların gereksinmeleridir; bu gereksinmelerini karşılamak akıllılık, bunları tümüyle ortadan kaldırmaya çalışmak deliliktir. Bu durumda, emeğiyle geçinenleri çalıştırmanın tek yolu, yeter miktarda paradır; çok az para, bunları, yaratılışlarına göre ya bezginliğe ya umutsuzluğa düşürür; fazla para ise dikbaşlı ve tembel yapar. ... Bütün bu söylenenlerden şu sonuç çıkıyor ki, köleliğe izin verilmeyen özgür bir ulusta, en güvenilir servet kaynağı, yoksul emekçilerin çokluğudur; ayrıca bunlar, donanmanın ve orduların en güvenilir insan kaynağıdır, bunlar olmaksızın hayatın tadı olmayacağı gibi, hiç bir ülkenin ürünü de değerli olamazdı. Toplumu [tabiî işçi olmayan insanlardan oluşan toplumu] en elverişsiz koşullar altında bile mutlu etmek ve halkı rahat yaşatmak için, çoğunluğun, yoksul olduğu kadar cahil olması da şarttır; bilgi, arzularımızı hem çoğaltır hem de sınırlarını genişletir, oysa insanın istekleri ne kadar az olursa gerekli şeylerin karşılanması o kadar kolay olur."[78] Dürüst ve berrak kafalı olan Mandeville'in o zaman henüz göremediği şey, birikim süreci mekanizmasının sermaye ile birlikte, "emekçi yoksullar" kitlesini, yani ücretli işçileri artırması ve bunların da, büyüyen sermayenin genişleme gücünü gitgide artırarak, kapitalistlerde kişileşmiş olan kendi ürünlerine bağlılıklarını ebediyen çözümlemeyecek bir ilişki haline getirmeleridir. Bu bağımlılık ilişkisi ile ilgili olarak, Sir F. M. Eden, *The State of the Poor, an History of the Labouring Classes in England* adlı yapıtında şöyle diyor: "Toprağımızda yetişen doğal ürünlerin bizim yaşamamız için yeterli olmadığı kesindir; daha önce harcanmış bir emek olmaksızın, ne giyinebiliriz, ne barınabiliriz, ne de karnımızı doyurabiliriz. Toplumun hiç değilse bir kısmının durup dinlenmeden çalışması zorunludur. Hiç 'alınteri dökmedikleri' halde, sanayiin ürünlerine elkoyanlar ve böylece ça-

[78] Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees*, 5. baskı, London 1728. Remarks, s. 212, 213, 328. "Ilımlı bir yaşam ve devamlı çalışma yoksullar için akıllıca mutluluğa [bu sözlerle herhalde, uzun işgünlerini ve az yaşama araçlarını kastediyor olmalı] ve devlet için [yani, toprak beyleri, kapitalistler ve bunların politikadaki kodamanları ve temsilcileri] zenginliğe ve güçlülüğe götüren en kısa yoldur." (*An Essay on Trade and Commerce*, London 1770, s. 54.)

lışmadan yaşamalarını sırf uygarlığa ve düzene borçlu olanlar vardır. Bunlar, uygar kuruluşlarda[79] bulunan ve görülen yaratıklardır; bu kuruluşlar, bireylerin kendi emekleri dışında başka yollardan mülk sahibi olabilmelerini bir hak gibi kabul etmişlerdir. Bağımsız servet sahibi kimseler ... bu üstün ayrıcalıklarını, kendi yeteneklerinin üstün oluşuna değil hemen tamamen başkalarının çalışmalarına borçludurlar. Zenginleri, toplumun emeğiyle geçinen kısmından ayıran şey, ne toprak sahibi olmalarıdır, ne de para; bu ayrılık, sadece emek üzerindeki kumanda güçlerinden ileri gelir. Bu [yani Eden tarafından onaylanan plan] mülk sahibi kimselere çalıştırdıkları insanlar üzerinde yeterince (fakat hiç de gereğinden fazla değil) yetki ve egemenlik sağlayacaktır; bu, çalışan kimseleri sefil ya da köle durumuna düşürmeyecek, ama onların rahat ve huzuru için gerekli olduğunu insan tabiatı ile tarihini bilen herkesin kabul edeceği liberal ve sıkıntısız bir bağımlılık durumu yaratacaktır."[80] Bu arada şunu da belirtelim, Sir F. M. Eden, 18. yüzyılda, adı anılmaya değer yapıt ortaya koyabilen Adam Smith'in tek öğrencisidir.[81]

[79] Eden, bu durumda, "uygar kuruluşlar" kimin yaratıklarıdır? diye sormalıydı. O, kendi hayalî hukuku açısından, yasaları, maddî üretim ilişkilerinin bir ürünü olarak değil, tersine, üretim ilişkilerini yasaların bir ürünü olarak görmektedir. Linguet, Montesquieu'nun "*Esprit des lois*"sını tek bir sözcükle yıkmıştır: "*L'esprit des lois, c'est la propriété*" ["yasaların ruhu mülkiyettir"].

[80] Eden, *l.c.*, c. I, kitap I, bölüm I, s. 1, 2, ve önsöz, s. XX.

[81] Eğer okur, bana, 1798'de yayınlanmış olan "Essay of Population" adlı yazının yazarı Malthus'u hatırlatırsa, ben de, ona, bu yapıtın ilk şeklinin De Foe'dan, Sir James Steuart'tan, Townsend'dan, Franklin'den, Wallace'dan vb. yapılmış çocukça ve üstünkörü bir aşırmadan başka bir şey olmadığını ve kendisine ait tek bir cümleyi bile içermediğini hatırlatırım. Bu broşürün neden olduğu büyük sansasyon sadece parti çıkarları ile ilgilidir. Fransız Devrimi, Birleşik Krallık'ta ateşli savunucular buldu; 18. yüzyıl boyunca yavaş yavaş işlenen ve ardından büyük toplumsal bunalım sırasında, Condorcet'nin öğretilerine karşı şaşmaz bir panzehir olarak davul zurnayla ilân edilen "nüfus ilkesi", insanlığın ilerlemesi ve gelişmesi özlemlerini toptan yokedecek bir silâh olarak İngiliz oligarşisi tarafından sevinçle karşılanmıştı. Bu başarısına pek şaşıran Malthus, kendisini, gelişigüzel topladığı malzemeyi kitabına doldurmaya, kendisi tarafından bulunmayıp sadece aşırılan yeni konuları eklemeye verdi. Şurasını da belirtelim: Malthus İngiliz Devlet Kilisesine bağlı bir papaz olduğu halde, protestan Cambridge Üniversitesine üye olmanın koşullarından birisi olan evlenmeme yeminini etmişti: "Kolej üyelerinin evlenmelerine izin verilmez, evlenen bir kimse derhal kolej üyesi olmaktan çıkar." (*Reports of Cambridge University Commission*, s. 172.) Bu durum Malthus'u diğer protestan papazlarından, onun lehine olmak üzere ayırır; bunlar rahipliğin evlenme yasağı emrini bir yana iterek, "meyveli olunuz ve çoğalınız" sözünü İncil'in kendilerine verdiği özel bir görev diye

Şimdiye kadar varsayılan birikim koşulları altında işçiler için en uygun olanı, sermayeye bağımlılık yönünden, dayanılabilir, ya da Eden'in dediği gibi "liberal ve sıkıntısız" bir biçim alabilmektedir. Bu bağımlılık ilişkisi, sermayenin büyümesi ile birlikte da-

kabullenmeyi o derece ileri götürmüşlerdir ki, bir yandan işçilere "nüfus ilkesini" vazederken, öte yandan da, nüfusun artışına gerçekten yakışıksız ölçülere varan genel bir katkıda bulunmuşlardır. İnsanın ekonomik bakımdan düşüşü, Adem babanın elması, şiddetli arzuya da Papaz Townsend'in şakacı bir ifadeyle dediği gibi, "Cupid'in oklarını körleştirme eğiliminde olan bu frenlemeler", bu nazik sorunun, saygıdeğer protestan teolojisinin ya da daha doğrusu protestan kilisesinin, dün de, bugün de, tekelinde bulunması çok ilgi çekicidir. Orijinal ve akıllı bir yazar olan Venedikli rahip Ortes dışında, nüfus teorisyenlerinin çoğu protestan papazlarıdır. Örneğin modern nüfus teorilerinin baştan sona incelendiği ve Quesnay ile öğrencisi Mirabeau arasındaki geçici kavgaya, aynı konu üzerinde fikirler sağlamış bulunan Bruckner'ın *Théorie du Systéme animal*, Leyde, 1767, adlı kitabı; sonra, papaz Wallace, papaz Townsend, papaz Malthus ve öğrencisi başpapaz Thomas Chalmers ile, bu konuda kalem oynatan daha küçük rütbede bir yığın saygıdeğer din adamı, Başlangıçta ekonomi politik, Hobbes, Locke, Hume gibi filozoflar, Thomas More, Temple, Sully, De Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin gibi iş ve devlet adamları, özellikle ve büyük bir başarıyla da Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay gibi tıp adamlarınca incelenmiştir. Daha 18. yüzyılın ortasında zamanının dikkate değer iktisatçılarından rahip Tucker, hırs ve servet tanrısının işlerine burnunu sokmakta kendisini mazur görmüştü. Daha sonra, işte bu "nüfus ilkesi" ile protestan papazlarının günü gelmiş oldu. Nüfusa servetin temeli gözüyle bakan ve Adam Smith gibi papazların açık sözlü düşmanı olan Petty, sanki bunların beceriksizce müdahalelerini sezmiş gibi şöyle der: "Hukukun en iyi gerçekleştiği yer, nasıl ki, avukatların yapacak iş bulamadıkları yer ise, dinin de en iyi serpilip geliştiği yer, papazların nefislerine en çok çile çektirdikleri yerdir." Bunun için, protestan papazlarına, bundan böyle Aziz Paul'ün yolundan gidip, evlenmeyerek "nefislerine eza" çektirmediklerine göre, "kilise vakıflarının geçimlerini sağlayabileceğinden fazla papaz üretmemelerini" salık verir, "yani bugün eğer İngiltere ve Gal'de oniki bin kişiye yetecek kadar yer varsa, 24.000 papaz üretmek doğru olmaz, çünkü sonra bu açıkta kalan oniki bin kişi kendilerine bir geçim yolu arayacaklar ve bunu en kolay şekilde de, görevli oniki bin papazın, halkın ruhlarını zehirlediklerini ya da açlıktan öldürdüklerini, cennete giden yolda onlara yanlış öncülük ettiklerini etrafa yayarak yapacaklardır." (Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667, s. 57.) Adam Smith'in zamanının protestan rahipleri ile ilişkisini aşağıdaki yazı göstermektedir. Norwich Piskoposu Dr. Horne, *A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death, and Philosophy of his Friend, David Hume, By one of the People called Christians*, 4. baskı, Oxford 1784, başlıklı yazısında Adam Smith'i, Mr. Strahan'a yazdığı bir açık mektupta, "dostu David'i [yani Hume'u] nasıl mumyaladığını, ölüm yatağında Hume'un iskambil ve biriç oynayarak kendisini nasıl eğlendirdiğini bütün dünyaya yaydığı" ve hatta Hume hakkında şunları yazacak kadar saygısızlık ettiği için azarlamaktadır: "Ben, onu, gerek sağlığında ve gerek ölümünden sonra, insan tabiatındaki zaafın izin verdiği ölçüde, kusursuz bir bilgelik ve erdem idea-

ha yoğunlaşacağı yerde, sadece daha fazla genişlemiştir; yani sermayenin sömürü ve egemenlik alanı, sadece kendi boyutları ve egemenliği altına aldığı insanların sayısı ile genişlemektedir. Kendi artı-ürünlerinden büyük bir kısmı, daima artarak ve sürekli olarak ek sermayeye dönüşerek, ödeme aracı şeklinde kendilerine geri dönmekte ve böylece zevk alanlarını genişletebilmektedirler; elbise, ev eşyası vb. gibi tüketim fonlarına bazı ekler yapabilmektedirler, ve küçük bir yedek-fonu parası ayırabilmektedirler. Daha iyi elbiseler ile yiyecekler, daha iyi muamele görmek ve efendinin bağışladığı daha geniş bir toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli-işçininkini de işte o kadar kaldırır. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yükselme, gerçekte, ücretli-işçinin kendisi için dövmüş olduğu altın zincirin uzunluğunda ve ağırlığındaki bir gevşemedir. Bu konudaki tartışmalarda, asıl gerçek, çoğu zaman görmezlikten gelinir; bu da kapitalist üretimin *differentia specifica*'sıdır.* İşgücü, burada, yaptığı hizmet ya da ürettiği ürün ile, satınalanın kişisel gereksinmelerini karşılamak için satılmıyor. Onu satınalanın amacı, sermayesini çoğaltmak, karşılığını ödediği emekten fazla emek içeren ve böylece kendisine hiç bir şeye malolmayan ve ancak metaın satışı ile gerçekleşen, bir değeri de içinde taşıyan metaları üretmektir. Artı-değer üretimi, bu üretim biçiminin mutlak

line yaklaşan bir insan olarak gördüm." Piskopos öfkeyle haykırır: "Din denilen ne varsa her şeye şifa bulmaz bir antipatinin tutsağı olmuş, elinden gelse o ruhu insanların hafızalarından silmek için vargücüyle çalışmış olan bir insanın kişiliğini ve tutumunu 'kusursuz bir bilgelik ve erdem' örneği diye bize sunmaya ne hakkınız var efendim?" (*l.c.*, s. 8.) "Ama hakikat âşıkları yılmasınlar. Dinsizliğin ömrü uzun olamaz." (s. 17.) Adam Smith, "Dinsizliği ülkeye yaymak için korkunç bir ahlâksızlık gösterdi (yani, *Theory of Moral Sentiments* ile). Niyetinizin iyi olduğu anlaşılıyor Doktor, ama bu sefer sanırım başaramıyacaksınız. David Hume örneğiyle, bizi, dinsizliğin alçak ruhlar için biricik ferahlatıcı, ölüm korkusuna karşı en iyi panzehir olduğuna inandırmak istiyorsunuz. ... Harabeye dönen Babil'e gülüyor, taş kesilip Kızıldenize yuvarlanan Firavun'u kutluyor olmalısınız." (*l.c.*, s. 21, 22.) Adam Smith'in kolej arkadaşlarından ortodoks birisi, ölümünden sonra şöyle yazıyor: "Smith'in Hume'a duyduğu hayranlık ... onun hıristiyan olmasını engelledi. Sevdiği dürüst insanlarla karşılaştığında bunların her söylediğine inanırdı. Değerli ve saf bir dost olarak, ayın, bazan berrak bir gökyüzünde araya bulut girmeden de kaybolacağına bile inanabilirdi. Politik ilkelerinde cumhuriyetçiliğe yaklaşırdı." (*The Bee*, By James Anderson, 18 cilt, c. 3, s. 166, 165, Edinburgh 1791-93.) Papaz Thomas Chalmers, Adam Smith'in "üretken olmayan işçiler" kategorisini, Tanrının bahçelerindeki kutsal çalışmalarına karşın, sırf protestan papazları için icadettiği konusunda içinde bir şüphe taşır.

* Ayırdedici özellik. —*ç*.

yasasıdır. İşgücü, ancak, üretim araçlarını sermaye olma niteliği içinde koruduğu ve devam ettirdiği, kendi değerini sermaye olarak yeniden ürettiği, ek sermayeye kaynaklık edecek karşılığı ödenmemiş bir emek sağladığı sürece satılabilir bir şeydir.[82] İşçi için daha çok ya da az elverişli olsun, işgücünün satış koşulları, bu nedenle, devamlı yeniden satılma zorunluluğunu ve bütün servetlerin durmadan boyutları büyüyen ölçülerde sermaye biçiminde yeniden üretilmesini kapsar. Ücretler gördüğümüz gibi, niteliği gereği, işçi tarafından karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeğin harcanmasını gerektirir. Emeğin fiyatı düşerken ücretin yükselmesi gibi durumları tamamıyla bir yana bıraktığımızda, böyle bir artış, olsa olsa, işçinin sağlamak zorunda olduğu karşılığı ödenmemiş emek miktarında bir azalma olması anlamını taşır. Bu azalma, hiç bir zaman sistemin kendisini tehdit edecek noktaya ulaşamaz. Ücret oranı konusunda şiddetli çatışmalar dışında (Adam Smith, bize, bütünüyle alındığında bu gibi çatışmalarda patronun daima patron olarak kaldığını göstermiş bulunuyor) emeğin fiyatında sermaye birikimi sonucu ortaya çıkan bu artış şu seçenekleri akla getirir:

Ya, emeğin fiyatındaki yükselme, bu yükselme, birikimin ilerlemesini etkilemediği için artmaya devam eder. Bunda olağanüstü bir şey yoktur, çünkü Adam Smith'in dediği gibi, "bu [kârlar] düşerken bile, sermaye payları sadece artmasına devam etmekle kalmayabilir, hatta öncekinden daha büyük bir hızla artar. ... Büyük bir sermaye payı, küçük kârlarla, genellikle, küçük bir sermaye payının büyük kârlarla artmasından daha hızla artar." (*l.c.*, II, s. 189.) Bu durumda, karşılığı ödenmeyen emek miktarındaki azalmanın, sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiç bir şekilde zararlı olmadığı açıktır. — Ya da, öte yandan, kazanç dürtüsü köreldiği için, emeğin fiyatındaki artış sonucu birikim yavaşlar. Birikim derecesi azalır, ama bu azalma ile birlikte bu azalmanın temel nedeni, yani sermaye ile sömürülen işgücü arasındaki oransızlık ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecine özgü mekanizma, geçici olarak kendisinin yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı, tekrar, sermayenin kendisini genişletme-

[82] "Bununla birlikte, sanayi işçisinin de, tarım işçisinin de istihdamı için sınır aynıdır; yani işverenin, bunların çalışmalarının ürününden bir *kâr* sağlama olanağı. Eğer ücret oranları, patronun kazancını sermayeden sağlanacak ortalama kârın altına düşürecek şekilde olursa, patron ya bunları istihdam etmekten vazgeçer ya da bunları ancak, bir ücret indirimine razı olmaları koşuluyla çalıştırır." (John Wade, *l.c.*, s. 241.)

si gereksinmelerine uygun bir düzeye iner; bu düzey, ücretlerin yükselmesinden önce normal sayılan düzeyin altında, bu düzeyle aynı ya da bu düzeyin üzerinde olabilir. Görüyoruz ki: Birinci durumda, sermayeyi bollaştıran şey, işgücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da nispî artışında meydana gelen azalma değil, tam tersine, bu sermayedeki bollaşma, sömürülebilir işgücünü yetersiz hale getirmektedir. İkinci durumda, sermayeyi yetersiz hale getiren şey, işgücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da nispî artışında meydana gelen yükselme değil, tam tersine, sömürülebilir işgücünü bollaştıran ya da daha doğrusu fiyatını aşırı derecede yükselten şey, sermayedeki nispî azalmadır. Sömürülebilir işgücü kitlesinin nispî hareketleri olarak yansıyan ve bu nedenle de işgücünün kendi bağımsız hareketlerinden meydana gelmiş izlenimini veren hareketler, sermaye birikiminde meydana gelen işte bu mutlak hareketlerdir. Matematik bir deyişle: birikim oranı, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı, bağımsız değil bağımlı değişkendir. Böylece, sınaî çevrim bunalım aşamasında iken, meta fiyatlarındaki genel bir düşme, paranın değerinde bir yükselme olarak, refah evresinde ise, meta fiyatlarında genel bir yükselme, paranın değerinde bir düşme olarak ifade edilir. *Currency School* [para okulu -ç.] denilen okul, bundan, paranın, dolaşımda, fiyatların yüksek olduğu zaman çok az, düşük olduğu zaman çok fazla bulunacağı sonucunu çıkartır. Bunların cahillikleri ile olguları tamamen yanlış anlamaları,[83] bu birikim olayını, bazan çok az, bazan da çok fazla ücretli isçi bulunuyor diyerek yorumlayan iktisatçılar ile tam bir paralellik gösterir.

"Doğal nüfus yasası" denilen şeyin temelinde yatan kapitalist üretim yasası, kendini kısaca şuna indirgemiş olur: Sermaye birikimi ile ücret oranı arasındaki bağıntı, sermayeye dönüştürülen karşılığı ödenmemiş emek ile, bu ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli karşılığı ödenmiş ek emek arasındaki bağıntıdan başka bir şey değildir. Bunun için, bu bağıntı, hiç bir zaman, birbirinden bağımsız iki büyüklük arasındaki bir ilişki değildir: bir yanda sermayenin büyüklüğü, öte yanda çalışan nüfusun sayısı olmak üzere aslında daha çok, aynı çalışan nüfusun karşılığı ödenmeyen emeği ile ödenen emeği arasındaki ilişkidir. İşçi sınıfı tarafından sağlanan karşılığı ödenmemiş emek miktarı, kapitalist sınıfın yaptığı birikim, onun, sermayeye dönüşmesi için, olağanüstü

[83] Karş: Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Œkonomie*, s. 166 vd. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 251 vd.].

ödenmiş ek emeğe duyulan gereksinmeyi çok hızlı bir şekilde artırıyorsa, ücretler yükselir, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu karşılığı ödenmemiş emek, buna orantılı olarak azalır. Ne var ki bu azalma, sermayeyi belirleyen artı-emeğin artık normal miktarlarda sağlanamayacağı noktaya gelirgelmez bir tepki kendini gösterir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeleşir; birikme aksar ve ücretlerdeki artış hareketi birden durur. Bu nedenle ücretlerdeki yükselişler yalnız kapitalist sistemin temellerini sarsmayacak sınırlar içinde tutulmakla kalmayıp onun gittikçe artan ölçüde yeniden-üretimini de güvence altına alır. İktisatçıların sözde doğa yasası imiş gibi göstermeye çalıştıkları kapitalist birikim yasası, aslında sadece şunun ifadesidir: birikimin özünde saklı niteliği, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalması ve kapitalist ilişkinin gittikçe büyüyen boyutlarda olmak üzere devamlı yeniden-üretimini ciddî şekilde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını daima dıştalar. Mevcut maddî zenginliğin işçinin gelişme gereksinmelerini karşılayacak yerde, tam tersine, işçinin, sadece, mevcut değerlerin kendisini genişletmesi gereksinmelerini karşılamak üzere varolduğu bir üretim biçiminde de, durum, bundan başka türlü olamaz. Tıpkı bir dinde insanın kendi beyninin ürünü olan şeylerin yönetimine girmesi gibi, kapitalist üretimde de insanoğlu, kendi elinden çıkma ürünler tarafından yönetilir.[84]

İKİNCİ KESİM. — BİRİKİM İLERLER VE BUNUNLA BİRLİKTE YOĞUNLUK ARTARKEN, SERMAYENİN DEĞİŞEN KISMININ NİSPÎ AZALMASI

İktisatçıların söylediklerine bakılırsa, ücretlerin yükselmesine yol açan şey, ne toplumsal servetin fiilî hacmi ve ne de işlemekte olan sermayenin büyüklüğü olmayıp, sadece birikimin sürekli büyümesi ve bu büyümenin hızlılık derecesidir. (Adam Smith, Kitap I, Bölüm 8.) Buraya kadar biz. yalnız bu sürecin tek bir özel evresini gördük; bu evrede sermayenin büyümesi, teknik bileşimin-

[84] "Şimdi, sermayenin kendisinin sadece insan emeğinin bir ürünü olduğunu gösteren ilk incelememize dönersek insanın kendi ürünü olan sermayenin egemenliği altına düşmüş olması, ona boyun eğer hale gelmesi, tamamen anlaşılmaz bir şeymiş gibi görünür; ve gerçekte durum hiç tartışma götürmez şekilde böyle olduğuna göre, ortaya ister istemez şu soru çıkıyor: nasıl oluyor da işçi —yarattığı— sermayenin efendisi olmaktan çıkıp onun kölesi durumuna düşebilmiştir?" (Von Thünen, *Der Isolierte Staat,* Kısım II. Kesim II, Rostock, 1863, s. 5, 6.) Bu soruyu sormak Thünen için öğünülecek bir şeydir, ama verdiği karşılık çocukçadır.

de bir değişme olmadan ortaya çıkıyordu. Ama süreç bu evrenin ötesine uzanır.

Kapitalist sistemin genel temeli verildikten sonra, birikim sırasında, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışın, birikimin en güçlü kaldıracı haline geleceği bir noktaya ulaşılır. "Ücretleri yükselten aynı neden", diyor Adam Smith, "yani sermaye payındaki artış, üretken güçlerin artmasına yol açar, ve daha küçük miktarda emeği daha büyük miktarda iş üretir hale getirir."

Toprağın verimliliği vb. gibi doğal koşullar, bağımsız ve kendi başlarına çalışan üreticilerin hünerlerini (bu hünerler, ürünün kitlesinde miktar olmaktan ziyade kalitesinde nitelik bakımından kendisini gösterir) bir yana bıraktığımızda, belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir işçinin belli bir sürede, işgücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispî büyüklüğüyle ifade edilir. İşçinin böylece dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi, emeğinin üretkenliği ile birlikte artar. Ama bu üretim araçları, ikili bir rol oynarlar. Bunlardan bazılarında görülen artış, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucu olduğu halde, diğerlerindeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Örneğin, manüfaktürde işbölümü ve makine kullanılması ile, aynı sürede daha fazla hammadde işlenir ve bu nedenle, daha büyük kitlede ham madde ile yardımcı unsurlar iş sürecine girerler. İşte bu, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucudur. Öte yandan, kullanılan makineler, iş hayvanları, yapay gübreler, boşaltma boruları vb., emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Binalarda bir araya getirilmiş üretim araçları, fırınlar, ulaştırma araçları vb. için de durum böyledir. Ama, koşul ya da sonuç olsun, kendileriyle birleştirilen işgücüne kıyasla, üretim araçları kitlesindeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışın bir ifadesidir. Bu nedenle, emeğin üretkenliğindeki artış, kendisini, kendisiyle hareket ettirilen üretim araçları kitlesine oranla, emeğin kitlesinde bir küçülme veya nesnel etmenlere oranla iş sürecinin öznel etmenlerinde bir eksilme ile belli eder.

Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, üretim araçları kitlesindeki bu büyüme, bunları canlandıran işgücü kitlesi ile karşılaştırıldığında, sermayenin değişmeyen kısmının değişen kısmı aleyhinde gösterdiği bir artışla, sermayenin değer-bileşiminde tekrar yansır. Örneğin, bir sermayenin yüzde ellisi başlangıçta üretim araçlarına, yüzde ellisi işgücüne yatırılmış olabilir; daha sonra, emeğin üretkenliğindeki gelişim sonucu yüzde sekseni üretim araçlarına, yüzde yirmisi işgücüne yatırılabilir ve bu, böyle devam eder. Sermayenin değişmeyen kısmının, değişen kısmına oranla

gitgide artması yasası, ister farklı ekonomik dönemleri, isterse aynı dönemdeki farklı ulusları inceleyelim, meta fiyatlarının (daha önce yaptığımız) karşılaştırmalı tahlilleri ile her adımda doğrulanır. Sadece üretim araçlarının değerini ya da tüketilen sermayenin değişmeyen kısmını temsil eden fiyat unsurunun nispî büyüklüğü, birikimin ilerlemesi ile doğru orantılı; emeğe ücretini ödeyen (sermayenin değişen kısmı) öteki fiyat unsurunun nispî büyüklüğü, birikimin ilerlemesi ile ters orantılıdır.

Bununla birlikte, sermayenin, değişmeyene oranla değişen kısmındaki bu azalma, ya da sermayenin değer-bileşimindeki bu değişme, sermayenin maddî unsurlarının bileşimindeki değişikliği ancak yaklaşık olarak gösterir. Örneğin, iplik eğrilmesinde 18. yüzyılın başında kullanılan sermaye-değerinin 1/2'si değişmeyen, 1/2'si değişen sermaye iken, bugün 7/8'i değişmeyen 1/8'i değişen olarak ayrılıyor ise, diğer yandan, bugün iplikçilik iş kolunda emeğin üretken olarak tükettiği hammadde, iş araçları vb. kitlesi, 18. yüzyılın başına oranla yüzlerce defa daha büyüktür. Bunun basit nedeni, emeğin üretkenliğindeki artışla, yalnız tüketilen üretim araçlarının hacmi büyümekle kalmayıp, bunların kitlelerine oranla değerlerinin de azalmasıdır. Bunun için, bunların değerleri mutlak olarak yükselir, ama bu, kitleleri ile orantılı değildir. Değişmeyen sermaye ile değişen sermaye arasındaki farkta meydana gelen artış, bu nedenle, sermayenin değişmeyen kısmının dönüştürüldüğü üretim araçları kitlesi ile, değişen kısmının dönüştürüldüğü işgücü kitlesi durumundaki farktan çok daha azdır. Burada ilk fark, ikinci farkla birlikte artar, ama bu artışın derecesi daha küçüktür.

Ne var ki, birikimin ilerlemesi, eğer, sermayenin değişen kısmının nispî büyüklüğünü azaltıyorsa, bu, hiç bir zaman, onun nispî büyüklüğünde bir yükselme olasılığını dıştalamaz. Diyelim, bir sermaye-değer, başlangıçta yüzde 50 değişmeyen, yüzde 50 değişen sermaye olarak ayrılmış iken, sonradan bu bileşim yüzde 80 değişmeyen, yüzde 20 değişen şekline dönüşmüş olsun. Eğer bu arada ilk sermaye, diyelim 6.000 sterlin, 18.000 sterline yükselmiş ise, bunun değişen kısmı da artmıştır. Eskiden 3.000 sterlin iken şimdi 3.600 sterlin olmuştur. Ama eskiden sermayede yüzde 20 oranında bir artış, emek talebini yüzde 20 artırmaya yeterken, şimdi bu artış, başlangıç sermayesinde üç kat bir artışı gerektirir.

Dördüncü kısımda, toplumsal emeğin üretkenliğindeki gelişmenin nasıl büyük çapta elbirliğini öngördüğünü; ve nasıl ancak bu önkoşul altında bir işbölümünün ve birlikte çalışmanın örgütlenebildiği, geniş boyutlarda yoğunlaşma sayesinde üretim araçların-

da tasarruf sağlandığı; iş araçlarının, nitelikleri gereği ancak ortaklaşa kullanıma elverişli olmaları nedeniyle, makineleşme gibi bir sistemin nasıl ortaya çıktığı; muazzam doğal güçlerin üretimin hizmetine nasıl sokulduğu; ve üretim sürecinin, bilimin teknolojik uygulanması haline nasıl dönüştürüldüğü görülmüştü. Üretim araçlarının özel kişilerin malı olduğu ve bu yüzden de zanaatçıların ya tek başlarına ve diğerlerinden bağımsız olarak meta ürettikleri, ya da bağımsız iş görebileceği araçlardan yoksun olduğu için işgücünü meta olarak sattığı, meta üretimi temeline dayanan bir sistemde, geniş boyutlu bir elbirliği ancak, bireysel sermayelerin artması ve toplumsal üretim araçları ile yaşama araçlarının, kapitalistlerin özel malı haline gelmesi oranında gerçekleşebilir. Meta üretiminin oluşturduğu temel, geniş boyutlu bir üretime, sadece kapitalist biçimde olmak koşuluyla elverişlidir. Bu nedenle, bireysel meta üreticilerinin ellerinde toplanan belli miktarda bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim biçiminin zorunlu önkoşuludur. İşte bu nedenle, bunun, biz, elzanaatından kapitalist sanayie geçiş sırasında olduğunu varsaymak zorunda kalmıştık. Özgül kapitalist üretim biçiminin tarihî sonucu olmak yerine, tarihî temeli olması nedeniyle, buna, ilkel birikim denilebilir. Bunun nasıl oluştuğunu şimdilik burada incelememize gerek yoktur. Sadece çıkış noktasını söylemek yeterlidir. Ama, bu temel üzerinde gelişen emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, aynı zamanda, kendisi de birikimin yapıcı unsuru olan artı-değer ya da artı-ürün üretimini yükseltme yöntemleridir. Bu durumda, bunlar, aynı zamanda, sermayenin sermaye ile üretimi yöntemleri ya da sermaye birikimini hızlandırma yöntemleridir. Artı-değerin durmadan tekrar sermayeye dönüştürülmesi şimdi, üretim sürecine giren sermayenin büyüklüğünün devamlı artması şeklinde gözükür. Bu, ayrıca, boyutları genişleyen üretimin, bunun beraberinde getirdiği, emeğin üretkenliğini artırma yöntemlerinin ve hızlandırılmış artı-değer üretiminin temeli olmaktadır. Demek ki, belli derecede bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim biçiminin koşulu olarak gözükürken, bu üretim biçimi de, tersine, sermayenin hızlı bir birikimine neden oluyor. Bunun için, sermayenin birikimi ile, özgül kapitalist üretim biçimi de, tersine, hızlı bir sermaye birikimine neden oluyor. Bunun için, sermayenin birikimi ile, özgül kapitalist üretim biçimi gelişiyor ve bu üretim biçimi ile de sermaye birikimi hızlanıyor. Bu her iki ekonomik etken, karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları dürtülerin bileşik oranında, sermayenin teknik bileşiminde, değişmeyen kısma göre değişen kısmı gitgide

küçülten bir değişikliğin olmasına yol açmaktadır.

Her bireysel sermaye, şu ya da bu ölçüde üretim araçlarının yoğunlaşması olup, buna uygun düşen büyüklükte bir emek ordusu üzerinde komuta yetkisi vardır. Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Sermaye olarak iş gören servetin kitlesindeki artışla birlikte yükselen birikim, bu servetin bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmasını artırır ve böylece, boyutları genişlemiş bir üretim ile, kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli genişletir. Birçok bireysel sermayelerin büyümesi, toplumsal sermayenin büyümesi sonucunu verir. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bireysel sermayeler ve bunlarla birlikte üretim araçlarının yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin parçaları olmaları oranında artar. Aynı zamanda, ilk sermayenin bazı kısımları ayrılır ve yeni bağımsız sermayeler olarak işlemeye başlarlar. Diğer nedenlerin yanısıra, kapitalist aileler içinde mülk bölüşümü, bunda büyük rol oynar. Bu nedenle, sermaye birikimi ile birlikte kapitalistlerin sayısı da, şu ya da bu ölçüde artar. Doğrudan doğruya birikimden ileri gelen ve daha doğrusu onunla özdeş olan bu tür yoğunlaşmanın iki özelliği vardır. Birincisi: toplumsal üretim araçlarının, gittikçe artan ölçüde bireysel kapitalistlerin ellerinde toplanması, diğer şeyler aynı kalmak üzere, toplumsal servetin artış derecesiyle sınırlıdır. İkincisi: toplumsal servetin herbiri aynı bir üretim alanına yerleşmiş kısmı, birbirleriyle rekabet halinde bulunan bağımsız meta üreticisi kapitalistler arasında bölünür. Bu nedenle, birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan yoğunlaşma, birçok noktalara dağılmakla kalmaz, her işleyen sermayedeki artış eski sermayenin bölünmesiyle oluşan yeni sermayeler tarafından güdükleştirilir. Böylece birikim, bir yandan, üretim araçlarının gitgide artan yoğunlaşması ve emek üzerinde egemenliğin artması olarak görünür, öte yandan da, birçok bireysel sermayenin birbirlerini itmesi ve ayrılmaları olarak ortaya çıkar.

Toplam toplumsal sermayenin böyle birçok bireysel sermayeye bölünmesi ya da parçaların birbirini itmesi, bunların birbirlerini çekmesi gibi tepkiyle de karşılaşır. Bu sonuncu hareket, üretim araçlarının basit yoğunlaşması ve onun emek üzerindeki kumandası, birikimle özdeş demek değildir. Bu, daha önce teşekkül etmiş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklarına son verilmesi, kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok küçük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesidir. Bu süreci daha önceki süreçten ayıran şey, halen varolan sermayenin dağılımında sadece yeni bir değişikliği öngörmesi nede-

niyle, faaliyet alanının, toplumsal servetin mutlak büyüklüğü ya da birikimin mutlak sınırları ile sınırlı olmamasıdır. Başka yerlerde birçok kapitalistin elinden çıkan sermayeler, burada, tek bir kapitalistin elinde büyük bir kitle halinde toplanır. İşte bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek anlamda sermayenin merkezileşmesidir.

Sermayenin böylece tek elde toplanması ya da, sermayenin sermaye tarafından çekilmesi ile ilgili yasalar, burada ele alınıp işlenmeyecektir. Sadece birkaç olguya kısa bir ipucu vermek yetecektir. Rekabet savaşı, meta fiyatlarının ucuzlatılması ile verilir. Meta fiyatlarının ucuzluğu, *caeteris paribus*, emeğin üretkenliğine ve bu da, üretimin boyutlarına bağlıdır. Bunun için, büyük sermaye, daha küçüğünü yener. Ayrıca, kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle, bir işi normal koşullar altında yürütmek için gerekli asgarî bireysel sermaye miktarında bir yükselme olacağı da unutulmamalıdır. Bu yüzden, küçük sermayeler, büyük sanayiin henüz sadece yer yer el attığı ya da bütünüyle ele geçirmediği üretim alanlarına akar ve buralarda toplanırlar. Burada rekabet, birbirine düşman sermayelerin sayılarıyla doğru, büyüklükleri ile ters orantılı bir şiddetle devam eder. Ve bu savaş, daima, sermayelerinin bir kısmı kendilerini yenen kapitalistlerin eline geçen, bir kısmı da yok olup giden birçok küçük kapitalistin batıp gitmesiyle sona erer. Bundan başka, kapitalist üretim ile birlikte tamamen yeni bir güç sahneye çıkar — kredi sistemi; bu sistem* ilk aşamalarında, birikimin alçakgönüllü bir yardımcısı olarak hiç sezdirmeden işin içine girer ve büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklarını, görünmeyen iplerle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silâh halini alır ve nihayet sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür.

Kapitalist üretim ve birikimin gelişmesi ölçüsünde, merkezileşmenin en güçlü iki mekanizması da gelişir — rekabet ve kredi. Birikimdeki ilerleme, aynı zamanda, merkezileşmeye elverişli malzemeyi, yani bireysel sermayeleri de artırır; bu sırada, kapitalist üretimin genişlemesi, bir yandan toplumsal gereksinmeleri yaratırken, öte yandan da, başarılmaları daha önceki bir sermaye biri-

* "Bu sistem"den "sermayelerin toplanma dereceleri oranında fazla olur"a (s. 666) kadar olan pasaj, 4. Almanca baskıya uygun olarak, İngilizce basımda değiştirilmiştir. —*ed.*

kimini gerektiren dev sanayi kuruluşları için zorunlu teknik araçları sağlar. Bu nedenle, bugün, bireysel sermayeleri bir araya toplayan çekim gücü ve merkezileşme eğilimi her zamandan daha kuvvetlidir. Her ne kadar, merkezileşmeye doğru olan hareketin nispî genişliği ile hızı, bir dereceye kadar, kapitalist servetin büyüklüğü ve ulaşılmış bulunan ekonomik mekanizmanın üstünlüğü ile belirlenir ise de, merkezileşme hareketinin gelişmesi hiç bir zaman, toplumsal sermayenin büyüklüğündeki pozitif artışa bağlı değildir. Ve bu durum, merkezileşme ile yoğunlaşma arasındaki özgül farktır; yoğunlaşma, sadece, büyük boyutlu yeniden-üretime verilen bir başka addır. Merkezileşme, zaten varolan sermayelerin dağılımındaki bir değişiklikten, toplumsal sermayeyi oluşturan kısımların nicel gruplanmalarındaki basit bir değişmeden meydana gelebilir. Burada, sermaye, pek çok bireysel elden çekilip tek bir elde toplandığı için, güçlü bir kitle halini alabilir. Belli bir sanayi kolunda eğer buna yatırılmış bulunan bütün bireysel sermayeler, tek bir sermaye halinde kaynaştırılırsa, merkezileşme en son sınırına ulaşır.* Bir toplumda bu sınıra ancak, bütün toplumsal sermayenin, ya tek bir kapitalistin ya da tek bir kapitalist şirketin elinde toplanması halinde ulaşılmış olur.

Merkezileşme, sanayici kapitalistlere, iş alanlarının boyutlarını genişletme olanağını sağlayarak, birikim işini tamamlar. Bu sonuç, ister birikimin ya da merkezileşmenin eseri olsun, ister bu merkezileşme, şiddete varan birleştirme yöntemleri ile gerçekleştirilsin —bazı sermayeler diğerleri için öylesine ağırlıklı çekim merkezi haline gelirler ki, bunların bireysel bütünlüğünü parçalayarak bu parçaları kendilerine çekerler— ya da isterse, teşekkül etmiş veya etmekte olan bir kısım sermayelerin birleşmesi, anonim şirketler meydana getirmek gibi yumuşak bir yoldan sağlanmış olsun — ekonomik etki, aynı olur. Her yerde, sınaî kuruluşların büyüyen boyutları, çok sayıda kimsenin ortaklaşa yapacakları işin daha kapsamlı bir düzen altına alınması için, bunların maddî hareket ettirici güçlerin daha da gelişmeleri için, — bir başka deyişle, alışılagelen yöntemlerle yürütülen tek başına üretim süreçlerinin, gitgide, toplumsal bakımdan birleştirilmiş ve bilimsel şekilde düzenlenmiş üretim süreçlerine dönüştürülmesi için çıkış noktası olur.

* *Dördüncü Almanca baskıya not.* — En son İngiliz ve Amerikan tröstleri, bu hedefe hiç değilse tek bir sanayi kolunda bütün büyük teşebbüsleri, pratikte tekel sağlayacak şekilde şirketler halinde birleştirmeye çalışarak ulaşmak istemektedirler. — *F.E.*

Ama birikim, yani dairesel bir hareket olmaktan çıkıp sarmal bir hareket haline gelen yeniden-üretimle giderek oluşan sermaye artışı süreci, toplumsal sermayeyi meydana getiren parçaların kümelenişlerinde sırf miktar bakımından bir değişikliği gerektiren merkezileşme ile karşılaştırıldığında, açıktır ki, çok yavaş bir süreçtir. Eğer dünya, demiryollarının yapımına yetecek kadar bireysel sermayelerin bir araya toplanmasını bekleseydi, bugün bile bu araçtan yoksun kalırdı. Oysa merkezileşme, bunu, anonim şirketlerin aracılığı ile, göz açıp kapayana kadar başarmıştır. Ve merkezileşme, bir yandan böylece birikimi artırır ve hızlandırırken, bir yandan da sermayenin teknik bileşiminde değişmeyen kısmını değişen kısmı aleyhinde genişleten ve böylece emeğe olan nispî talebi azaltan köklü değişiklikleri genişletir ve hızlandırır.

Merkezileşme yoluyla bir gecede bir araya toplanıveren sermaye kitleleri, tıpkı diğer sermayeler gibi ama daha büyük bir hızla yeniden ürer ve çoğalır ve böylece toplumsal birikimde yeni ve güçlü kaldıraçlar halini alırlar. İşte bu nedenle, toplumsal birikimin ilerlemesinden sözederken biz, —bugün— merkezileşmenin etkilerini de dolaylı biçimde anlatmış oluruz.

Normal birikim sırasında meydana gelen ek sermayeler (bkz: Yirmidördüncü Bölüm, Birinci Kesim), özellikle yeni buluşlarla keşiflerin sömürülme aracı olarak ve genellikle sanayi alanındaki iyileştirmeler için kullanılır. Ama zamanla, eski sermaye de, tepeden tırnağa yenilenme noktasına ulaşarak deri değiştirir ve diğerleri gibi daha yetkin bir teknik biçim içerisinde yeniden doğar; bu şekliyle, artık, daha az bir emekle daha büyük miktarda makine ve hammaddenin harekete geçirilmesi mümkün olacaktır. Bunun zorunlu sonucu olarak, emek talebindeki mutlak azalma, bu yenilenme sürecinden geçen ve merkezileşme hareketi nedeniyle bir araya gelmiş bulunan sermayelerin toplanma dereceleri oranında fazla olur.

Demek ki, bir yandan, birikim sırasında meydana gelen ek sermaye, büyüklüğü ile orantılı olarak daima daha az işçiyi kendisine çekiyor, öte yandan, değişik bileşim içinde devresel olarak yeniden üretilen eski sermaye, eskiden çalıştırdığı işçilerden daima biraz daha fazlasını kendisinden uzaklaştırıyor.

ÜÇÜNCÜ KESİM. — GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE NİSPÎ ARTI-NÜFUS ÜRETİMİ VEYA YEDEK SANAYİ ORDUSU

Sermaye birikimi, başlangıçta sadece bir miktar büyümesi ola-

rak görünmekle birlikte, daha önce de gördüğümüz gibi, değişmeyen kısmında değişen kısmın aleyhine devamlı bir artış göstererek, bileşiminde gitgide artan bir nitel değişme ile gerçekleşir.*

Özgül kapitalist üretim biçimi, emeğin üretme gücünde buna uygun düşen gelişme ve sermayenin organik bileşiminde bu yüzden meydana gelen değişme, sadece birikimin ilerlemesine ya da toplumsal servetin büyümesine ayak uydurmakla kalmaz. Basit birikim, toplam toplumsal sermayedeki mutlak artış, bu toplamı meydana getiren bireysel sermayenin merkezileşmesi ile birlikte olduğu ve ek sermayenin teknolojik yapısındaki değişme, başlangıç sermayesinin teknolojik yapısındaki benzer değişmeyle elele gittiği için, bunlar çok daha büyük bir hızla gelişirler. Bu yüzden, birikimin ilerlemesiyle, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı değişir. Başlangıçta diyelim 1 1 iken, bundan sonra sırayla 2 1, 3 1, 4 1, 5 1, 7 1 vb. haline gelir, yani sermaye artmaya devam ederken toplam değerinin 1/2'si yerine sadece 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8, vb. oranında işgücüne dönüştüğü halde 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8, oranlarında olmak üzere üretim araçlarına dönüşür. Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu daima küçülen bir oranda olur. Birikimin belli bir teknik temel üzerinde, üretimi basit bir şekilde genişletme görevini yerine getirdiği duraklama dönemleri kısalır. Belli sayıda ek işçiyi emebilmek, ya da hatta, eski sermayenin devamlı başkalaşımı nedeniyle, zaten iş başında olanların çalışmaya devam etmelerini sağlamak için, toplam sermaye birikiminin sadece hızlı olması yetmez, bu hızın daima artan oranda olması gerekir. Öte yandan, bu artan birikim ve merkezileşme, sermayenin bileşiminde yeni bir değişmenin, yani sermayenin değişmeyen kısmına oranla değişen kısmında daha hızlı bir küçülmenin kaynağı olur. Toplam ser-

* *Üçüncü Almanca baskıya not.* — Marx'ın elyazması metninde burada şu kenar notu var: "Daha sonra üzerinde işlenecek not; eğer genişleme sadece nicel olursa, aynı işkolundaki daha büyük ve küçük sermayeler için kâr, yatırılan sermayelerin büyüklüğüne bağlı olur. Eğer nicel genişleme nitel değişmeye yol açarsa, daha büyük sermayenin kâr oranı aynı zamanda yükselir." — *F.E.*

mayenin artış hızıyla birlikte giden ve bu artıştan daha hızlı hareket eden, değişen kısımdaki bu hızlı nispî küçülme, öteki kutupta ters bir şekil alır; işçi nüfusunda mutlak bir artış olduğu görüntüsünü verir ve bu artış daima, değişen sermayeden ya da iş sağlayan araçların kitlesindeki yükselmeden daha hızlı hareket ediyor gibidir. Ama aslında, bu nispî aşırı işçi nüfusunu, yani sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan çok daha fazla bir işçi nüfusunu, bu yüzden de bir artı-nüfusu kendi enerjisi ve büyüklüğü ile doğru orantılı olarak durmadan üreten şey, kapitalist birikimin ta kendisidir.

Toplumsal sermaye bütünlüğü içerisinde ele alındığında, birikim hareketinin, onun bütününü az ya da çok etkileyen devresel değişmelere yol açtığı, bazan da geçirdiği çeşitli evreleri aynı anda farklı üretim alanlarına dağıttığı görülür. Bazı alanlarda, basit merkezileşmenin sonucu olarak, sermayenin mutlak büyüklüğünde bir artış olmaksızın, bileşiminde bir değişiklik olur; diğer bazı alanlarda ise, sermayedeki mutlak büyüme, değişen kısmındaki, yani bu kısmın emdiği işgücündeki mutlak azalma ile birlikte olur; gene bazı üretim alanlarında, sermaye, kendi teknik temeli üzerinde bir süre büyümeye devam eder ve bu büyümeyle orantılı olarak ek işgüçlerini kendisine çeker, oysa bir başka zaman, organik bir değişiklik geçirir ve değişen kısmı azalır; bütün bu alanlarda, sermayenin değişen kısmındaki artış ve dolayısıyla çalıştırdığı işçi sayısı, daima, şiddetli dalgalanmalar ve geçici artı-nüfus üretimine bağlanmış durumdadır; bu artı-nüfus üretimi, çalışmakta olan işçilerin işten atılması biçiminde açık bir şekilde olabileceği gibi, ek işçi nüfusunun her zamanki kanallardan daha güç emilmesi şeklinde, daha az gerçek olmamakla birlikte, göze daha az çarpan bir biçimde de olabilir.[85] Halen işlemekte olan toplum-

[85] İngiltere ve Gal'de yapılan nüfus sayımı şunu gösteriyor: "Tarımda çalışan bütün insanlar (toprak sahipleri, büyük çiftçiler, bahçıvanlar, çobanlar vb. dahil): 1851'de 2.011.447; 1861, 1.924.110. Düşüş 87.337. Yünlü sanayii: 1851, 102.714 kişi; 1861, 79.242. İpekli dokuma: 1851, 111.940; 1861, 101.678. Basma sanayii: 1851, 12.098; 1861, 12.556. Bu sanayi kolundaki büyük artış karşısında işçi sayısındaki pek küçük yükselme, çalıştırılan işçi sayısında büyük bir nispî azalmayı gösterir. Şapkacılık: 1851, 15.957; 1861, 13.814. Hasır şapka ve yün başlık: 1851, 20.393; 1861, 18.176. Malt sanayii: 1851, 10.566; 1861, 10.677. Mum sanayii: 1851, 4.949; 1861, 4.686. Bu düşüş, diğer nedenler yanında, fazla aydınlanmanın artması sonucudur. Tarak yapımı: 1851, 2.038; 1861, 1.478. Bıçkıcılık: 1851, 30.552; 1861, 31.647 — bıçkı makinelerinin artışı sonucu küçük bir artış. Çivicilik: 1851, 26.940; 1861, 26.130 — makinenin rekabeti sonucu bir düşüş. Kalay ve bakır madenciliği: 1851, 31.360; 1861, 32.041. Öte yandan: Pamuk eğirme ve dokuma: 1851, 371.777; 1861,

sal sermayenin büyüklüğü ve artış derecesi, üretimin boyutlarıyla çalıştırılan işçi kitlesindeki artış, bunların üretkenliklerindeki gelişme ve bütün zenginlik kaynaklarındaki çoğalma ve yoğunlaşma ile birlikte, işçilerin sermaye tarafından çekilmesi hareketinin boyutlarında bir büyüme olduğu gibi, gene sermaye tarafından itilmelerinin boyutlarında da bir büyüme görülür; sermayenin organik bileşimindeki ve teknik şeklindeki değişmenin hızı artar, gittikçe artan sayıda üretim alanı bazan aynı anda bazan da başka başka zamanlarda bu değişmenin etkisi altında kalır. Bu nedenle, emekçi nüfusu, kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispî ölçüde fazlalık haline getiren, nispî artı-nüfus haline çeviren araçları üretmiş olur; ve o, bunu, daima artan boyutlarda yapar.[86] Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır; ve aslında, her özel tarihî üretim biçiminin, yalnızca kendi sınırları içersinde tarihî bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasaları vardır. Soyut bir nüfus yasası, ancak, ve o da insanoğlu kendilerine

456.646. Maden kömürü: 1851, 183.389; 1861, 246.613. "Makinenin bugüne kadar başarı ile kullanılmadığı sanayi kollarında 1851 yılından bu yana işçi sayısındaki artış genellikle en fazladır." (İngiltere ve Gal 1861 Nüfusu Sayımı, c. III, London 1863, s. 36.)

[86] [*Dördüncü Almanca baskıya eklenmiştir.* — Değişen sermayenin nispî büyüklüğündeki, gitgide artan ölçüde azalma yasası ve bunun, ücretli işçi sınıfının durumu üzerindeki etkisi, klasik okulun önde gelen bazı iktisatçıları tarafından anlaşılmaktan çok sezilmiştir. Bu konuda en büyük hizmeti, diğerleri gibi, değişmeyen ve sabit, değişen ve döner sermayeyi birbirine karıştıran John Barton yapmıştır. Şöyle diyor:] "Emeğe olan talep, sabit sermayedeki değil, döner sermayedeki artışa bağlıdır. Bu iki tür sermaye arasındaki oranın her zaman ve bütün koşullar altında aynı olduğu doğru olsaydı, bundan, çalışan işçi sayısının devletin zenginliği ile orantılı olması sonucu çıkardı. Ama böyle iddianın olasılığı hiç yoktur. Doğa bilimleri geliştikçe ve uygarlık yaygınlaştıkça, sabit sermaye, döner sermayeye oranla gitgide daha büyük bir artış gösterir. Bir parça İngiliz müslinini üretmek için kullanılan sabit sermaye miktarı, aynı miktar Hint müslinini üretmek için kullanılandan en az yüz katı ve belki de bin katı daha büyüktür. Ve döner sermaye oranı, yüz ya da bin katı daha azdır . . . sabit sermayeye eklenen tüm yıllık tasarrufun, emek talebini artıracak yönde bir etkisi olmazdı." (John Barton. *Observations on the Circumstances which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London, 1817, s. 16, 17.) "Ülkenin net gelirini artırabilecek aynı neden, aynı zamanda nüfusu bollaştırabilir ve işçi sınıfının durumunu bozabilir." (Ricardo, *l.c.*, s. 469.) Sermaye artışı ile birlikte, "talepte [emeğe olan] nispî bir azalma olur." (*ibid.*, s. 480, not. "Emeğin devamı için ayrılan sermaye miktarı, sermayenin bütününden bağımsız olarak değişebilir. . . . Sermayenin bollaşmasıyla, istihdam miktarında büyük dalgalanmalar ve büyük ıstıraplar daha sık olabilir." (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ.*, Lond. 1833. s. 13.) "Talep [emeğe olan] genel sermaye birikimi ile orantılı olmayacak şekilde . . . yükselecektir. . . Ulusal

müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır.

Fazla işçi nüfusu, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an el altında bulunan yedek bir sanayi ordusu teşkil eder ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi bütünüyle sermayeye aittir. Fiilî nüfus artışının sınırlarından bağımsız olarak bu artı-nüfus, sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinmelerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır. Birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan emeğin üretme gücündeki gelişmeyle birlikte, sermayenin anî genişleme gücü de büyür; bu büyümenin nedeni, sırf işlemekte bulunan sermayenin esnekliğindeki artış olmadığı gibi, sermayenin sadece esnek bir kısmını teşkil ettiği mutlak toplumsal servetin büyümesi, ya da bu servetin büyük bir kısmını her türlü özel dürtü altında ve derhal, ek sermaye şeklinde üretimin emrine veren kredi sistemi de değildir; şimdi artık, artı-ürün kitlesinin büyük bir hızla ek üretim araçlarına dönüşmesini sağlayan, üretim sürecinin —makine, ulaştırma araçları vb. gibi— teknik koşulları da bu büyümenin bir nedenidir. Birikimdeki ilerleme ile kabına sığmayacak hale gelen ve ek sermayeye dönüştürülebilen toplumsal servet kitlesi, pazarı birdenbire genişleyen eski üretim kollarıyla, eski üretim kollarının gelişmesiyle gereksinme duyulan demiryolları vb. gibi yeni açılmış üretim kolarına büyük bir hızla akar. Bütün bu gibi durumlarda, büyük insan kitlelerinin diğer alanlardaki üretimin hacmine zarar vermeksizin, birdenbire önemli noktalara kaydırılması olanağı elde bulundurulmalıdır. Aşırı-nüfus böyle bir kitleyi sağlar. Modern sanayiin izlediği kendisine özgü yol, yani (daha küçük dalgalanmalarla kesilen) on yıllık devresel dalgalanma, ortalama canlılık dönemleri, yüksek yoğunlukta bir üretim, bunalım ve duraklama, yedek sanayi ordusunun ya da artı-nüfusun durmadan meydana gelmesine, bunun az ya da çok ölçüde emilmesine ve tekrar meydana gelmesine dayanır. Ayrıca sınaî devresel dalgalanmaların çeşitli evreleri artı-nüfusu sağlar ve bunun yeniden-üretiminin en canlı unsurlarından birisi halini alır. Modern sanayiin, insanlık tarihinin daha önceki dönemlerinde görülmeyen bu kendine özgü yol,

sermayede yeniden üretime ayrılan her artış, bu nedenle, toplumun ilerlemesinde, işçinin durumu üzerinde gitgide daha az etki yapar." (Ramsay, *l.c.*, s. 90, 91.)

kapitalist üretimin çocukluk döneminde de olanaksızdı. Sermayenin bileşimi ancak çok yavaş değişmiştir. Bu nedenle sermaye birikimi ile buna tekabül eden emek talebindeki bir büyüme, bütünüyle ele alındığında, aynı hızda ilerlemiştir. Modern zamanlara göre birikimdeki ilerleme daha ağır olduğu gibi, sömürülebilir emekçi nüfusun doğal sınırları ile de karşılaşmıştı; bu sınırlar, ancak, daha sonra görülecek zora dayanan yollarla ortadan kaldırılıyordu. Üretimin boyutlarındaki düzensiz genişlemeler, aynı şekilde beklenmedik daralmaların da önkoşuludur; bu daralma, tekrar genişlemeye yol açar, ama el altında hazır insan malzemesi olmadan, emekçi sayısında, nüfusun mutlak büyümesinden bağımsız bir artış olmadan, üretimin boyutlarında genişleme olamaz. Emekçi sayısındaki bu artış, işçilerin bir kısmını durmadan "serbest hale getiren" basit bir süreçle, üretimdeki artışa oranla çalıştırılan işçi sayısını azaltan yöntemlerle gerçekleştirilir. Demek oluyor ki, modern sanayiin bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını devamlı olarak, işsiz ya da yarı-işsiz insanlar haline getirmeye dayanıyor. Ekonomi politiğin yüzeyselliği, kendisini, sınaî devresel dalgalanmaların sırf bir belirtisi olan kredi hacmindeki genişleme ve da ralmayı bunların nedeni olarak görmesiyle de ortaya koyar. Tıpkı belirli bir hareketle fırlatılmış bulunan gökcisimlerinin daima bunu tekrarlamaları gibi, bir defa bu birikimi izleyen genişleme ve daralma hareketi içine sokulan toplumsal üretim için de durum aynıdır. Sonuçlar sırası gelince neden halini alırlar ve durmadan kendi koşullarını yeniden üreten sürecin tümü içerisindeki değişik olaylar, devresel bir şekle bürünürler. Bu devresellik bir defa yerleşti mi, nispî ve artı-nüfusun yaratılmasını —yani, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan fazla bir nüfusun meydana gelmesini— ekonomi politiğin kendisi bile, modern sanayiin zorunlu bir koşulu olarak görür.

Oxford'da Ekonomi Politik Profesörü olup sonradan İngiliz Sömürgeler Bakanlığında çalışan H. Merivale diyor ki: "Diyelim ki, bunalımlardan birisi sırasında ulus, bu fazla işçinin birkaç yüzbininden göç yoluyla kurtulma çabasına düştü; sonuç ne olur? Emek talebinde bir eksiklik doğacaktır. Yeniden-üretim ne kadar hızlı olursa olsun, yetişkin işçi kaybının yerine konulması birkaç kuşak boyu alacaktır. Şimdi bizim fabrikatörlerimizin kârı, her şeyden önce, talebin bol olduğu sırada bolluk anından yararlanarak, işlerin durgun olduğu zamanlarda uğranılacak kaybı karşılama gücüne dayanıyor. Bu gücü onlara veren tek şey, makine ile el emeği üzerindeki egemenlikleridir. Ellerinin altında daima ha-

zır işçi bulunmalı, pazarın durumuna göre işlerini bazan hızlandıracak, bazan da yavaşlatacak güce sahip olmalıdırlar, aksi takdirde, ülkenin servetinin dayandığı rekabet yarışındaki üstünlüklerini devam ettiremezler.''[87] Malthus bile, bu aşırı-nüfusu, dargörüşlülüğüne uygun olarak, işçi nüfusunda meydana gelen nispî fazlalık ile değil de, bu nüfustaki mutlak aşırı çoğalmayla açıklamakla birlikte, modern sanayi için bir zorunluluk olarak görmektedir. Şöyle diyor: "Başlıca geçim kaynakları sanayi ve ticaret olan bir ülkedeki emekçi sınıf arasında, evlilik konusunda basiretli tutum ve alışkanlıklar eğer fazla ileri götürülecek olursa, bu ülke için zararlı olabilir. Nüfusun yapısı ve niteliği gereği, işçiler arasındaki bir artış, özel bir talep sonucu pazara, 16 ya da 18 yıl geçmeden getirilemez, oysa gelirin tasarruf yoluyla sermayeye çevrilmesi çok daha hızlı olabilir; emeğin bakım ve devamı için gerekli fon miktarındaki artış, bir ülkede, daima, nüfus artışından daha hızlı olabilir."[88] Ekonomi politik, böylece, işçiler arasında devamlı bir nispî artı-nüfus üretiminin kapitalist birikim için zorunlu olduğunu gösterdikten sonra, şimdi de yaşlı bir bakire kılığına bürünerek, "gönlünün sultanı" bir kapitalistin ağzından, kendi yarattıkları ek sermaye tarafından sokağa atılan fazlalıklara hitaben şu sözleri rahatlıkla söyleyebilir: — "Yaşamanız için gerekli sermayeyi artırmakla biz fabrikatörler, sizin için elimizden geleni yapıyoruz, siz de sayınızı yaşama araçlarına göre ayarlayarak sizlere düşeni yapmalısınız."[89]

Ne var ki, kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır işgücü miktarıyla asla yetinemez. O, rahatça at oynatabilmesi için bu doğal sınırların dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını ister.

Bu noktaya kadar, değişen sermayedeki artış ya da azalışın, çalıştırılan işçi sayısına sıkı sıkıya denk düştüğü varsayılmıştı.

Değişen sermaye arttığı halde sermayenin komutası altındaki işçi sayısı aynı kalabilir ve hatta düşebilir. Bireysel işçi daha fazla emek sağladığı ve bu nedenle ücreti arttığı takdirde, emeğin fiyatının aynı kalması ya da emek kitlesindeki azalmadan daha ya-

[87] H. Merivale, *Lectures on Colonisation and Colonies*, 1844 c. I, s. 146.

[88] Malthus, *Principles of Political Economy*, s. 215, 319, 320. Bu yapıtta da Malthus, nihayet, Sismondi'nin yardımıyla, kapitalist üretimin üç güzel meleğini keşfeder: aşırı-üretim, aşırı-nüfus, aşırı-tüketim; gerçekten birbirinden güzel üç melek! F. Engels. "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", *l.c.*, s. 107, vd..

[89] Harriet Martineau, *A Manchester Strike*, 1832, s. 101.

vaş düşme göstermesine karşın, böyle bir durum ortaya çıkar. Bu durumda değişen sermayedeki artış, daha fazla emeğin göstergesi olur, ama çalıştırılan daha fazla işçinin göstergesi olmaz. Masraf aynı kalmak üzere, çok sayıda işçi yerine, daha az sayıda işçiden, belli miktarda emek sızdırmak her kapitalistin mutlaka çıkarınadır. Çok işçi çalıştırılması halinde, değişmeyen sermaye harcaması, harekete getirilen emek kitlesi ile orantılı olarak artar, oysa az işçi çalıştırılması halinde bu artış çok daha azdır. Üretimin boyutları ne kadar geniş olursa, bu dürtü o kadar kuvvetli olur. Bunun gücü, sermaye birikimi ile birlikte artar.

Kapitalist üretim biçimi ile emeğin üretme gücündeki gelişmenin —bunlar, birikimin hem nedeni ve hem de sonucudur— kapitaliste, aynı değişen sermaye yatırımı ile, her bireysel işgücünü (genişlik ya da yoğunluk bakımından) daha büyük ölçüde sömürme yoluyla, daha fazla emeği harekete geçirme olanağını sağladığını görmüş bulunuyoruz. Ayrıca, kapitalistin, gitgide artan ölçüde hünerli işçi yerine daha az hünerli işçi koymak, olgun işgücü yerine henüz olgunlaşmamış işgücü, erkek yerine kadın, yetişkin yerine genç ya da çocuk çalıştırarak, aynı sermaye ile daha büyük işgücü kitlesi satınaldığını da görmüş bulunuyoruz.

Bu nedenle bir yandan, birikimdeki ilerleme ile, daha büyük bir değişen sermaye, daha fazla işçi çalıştırmaksızın daha fazla emeği harekete geçirmekte, öte yandan da, aynı büyüklükte bir değişen sermaye, aynı işgücü kitlesi ile daha fazla emeği harekete getirmekte; ve nihayet, daha yüksek işgücünün yerini, daha çok sayıda düşük işgücü almaktadır.

Nispî artı-nüfus üretimi ya da işçileri serbest hale getirme işlemi bu nedenle, birikimin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan ve bu ilerlemeyle hız kazanan üretim sürecindeki teknik devrimlerden daha büyük bir hızla devam etmektedir. Üretim araçları büyüklük ve etki güçleri bakımından artarlarken, daha az işçi çalıştırma araçları haline geldikleri gibi, bu durum, bir de, emeğin üretkenliğindeki artış oranında sermayenin iş arzını, işçi talebinden daha büyük bir hızla yükseltmesi gerçeğiyle değişikliğe uğratılır. Bir yandan, işçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı-çalışması yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki artan baskısı, bunları, aşırı-çalışmaya boyuneğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kesiminin aşırı-çalışmayla diğer kesimi zorunlu bir işsizliğe mahkûm etmesi ve bunun tersi, birey-

sel kapitalistleri zenginleştirmenin bir aracı halini aldığı gibi,[90] aynı zamanda da, yedek sanayi ordusu üretimini, toplumsal birikimin ilerlemesine uygun düşecek ölçüde hızlandırır. Nispî artı-nüfusun meydana gelişinde bu unsurun ne kadar önemli olduğu, İngiltere örneğinde görülür. Emekten tasarruf konusunda bu ülkenin sahip olduğu araçlar muazzamdır. Gene de, eğer yarın sabah, çalışma, aklauygun sınırlara indirilse ve bu, yaş ile cinsiyete göre işçi sınıfının çeşitli kesimlerine orantılı olarak dağıtılsa, eldeki iş nüfusu, ulusal üretimi bugünkü ölçüde yürütmeye kesinlikle yetmezdi. Şimdi "üretken olmayan" büyük işçi çoğunluğunun, "üretken" hale getirilmesi zorunlu olurdu.

Bütünü ile alındığında, genel ücret hareketleri, tamamıyla, yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da, sınaî çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak meydana gelir. Ücret hareketleri, bu nedenle, işçi nüfusun mutlak sayısındaki değişmeler ile belirlenmeyip, işçi sınıfının faal ve yedek işçi ordusu şeklinde bölünüşünü gösteren değişen oranlarla nispî artı-nüfus miktarındaki artış ve azalmayla, bazan emilen bazan serbest bırakılan işçi miktarıyla belirlenir. Emek arz ve talebini sermayenin birbirini izleyen genişleme ve daralmalarına, sermaye ge-

[90] 1863 pamuk kıtlığı sırasında bile, Blackburn'lu pamuk ipliği işçilerinin bir broşüründe, fabrika yasaları nedeniyle, doğal olarak yalnız yetişkin erkek işçileri etkileyen aşırı çalışmadan şikâyet edildiğini görüyoruz: "Bu fabrikadaki yetişkin erkek işçilerin günde 12 ilâ 13 saat çalışmaları istenmiştir, oysa ailelerini geçindirmek ve kardeşlerini, aşırı çalışma yüzünden genç yaşta mezara girmekten kurtarmak için, işgününün bir kısmında çalışmaya can atan ve şu anda boş gezme durumuna düşürülmüş olan yüzlerce işçi bulunmaktadır. Bizler, diye devam ediyor, bazı işçiler tarafından fazla mesainin uygulanmasının patronlar ile işçiler arasında iyi duygular uyandıracağından kuşkuluyuz. Fazla mesai yapan işçiler, ayrıca, zorla tembelliğe mahkûm edilen işçilere karşı da haksızlık edildiği duygusu içerisindedirler. Bölgede, adaletle dağıtıldığı takdirde herkese yetecek kadar günün bir kısmında çalışmak için iş vardır. Patronlardan, daha iyi günler gelene kadar, diğerleri işsizlik yüzünden sadakayla yaşarken bir kısım işçilerin fazla mesai yapmaları yerine, kısa çalışma saatlerini öngören bir sistemi uygulamalarını isterken haklı bir talepte bulunmaktayız." (*Reports of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1863, s. 8.) *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın yazarı, nispî artı-nüfusun, çalışan işçiler üzerindeki etkisini, o her zamanki yanılmayan burjuva içgüdüsü ile kavrıyor: "Bu hükümdarlıkta tembelliğin bir nedeni de, yeter sayıda işçi bulunmamasıdır. ... Ne zaman mamûl eşya için fazla bir talep olsa, emek kıtlaşır, işçiler kendi önemlerini anlar, ve bunu patronlara da aynen hissettirmek isterler; şaşılacak şey doğrusu, bu insanların tutumları o derece sorumsuzcadır ki, bu gibi zamanlarda bir grup işçi sırf işverene zarar vermek için bütün bir gün boyunca aylaklık eder." (*Essay*, &c., s. 27, 28.) Bu adamlar, aslında, ücretlerini yükseltmenin peşindeydiler.

nişlediği için bazan nispî olarak ihtiyaç-altı, sermaye daraldığı için bazan da ihtiyaç-üstü gibi gözüken emek pazarına göre düzenlemek yerine, sermayenin hareketini, nüfustaki mutlak değişmelere bağlıymış gibi göstermek isteyen ve birikimin ilerlemesiyle birbirini daha büyük bir hızla izleyen düzensiz dalgalanmalarla daha da karmaşık hale gelen on yıllık devirleri ve devresel dalgalanmalarıyla modern sanayi için bu, gerçekten çok güzel bir yasa olurdu. Ne var ki, bu, sadece iktisatçıların bir dogmasıdır. Onlara göre ücretler, sermaye birikimi sonucu yükselir. Yüksek ücretler, çalışan nüfusu daha hızlı çalışmaya teşvik ederve bu durum, emek pazarı çok dolu hale gelene ve dolayısıyla sermaye, emek arzına göre yetersiz kalana kadar sürer gider. Ücretler düşer ve şimdi de madalyonun öteki yüzü ile karşı karşıya geliriz. Ücretlerin düşmesi sonucu işçi nüfusu yavaş yavaş azalır ve böylece sermaye bunlara göre yeniden çoğalır, ya da başkalarının yaptıkları açıklamaya göre, düşen ücretler ve buna karşılık işçilerin sömürülmesindeki artış tekrar birikimi hızlandırır ve bu arada düşük ücretler işçi sınıfının çoğalmasını engeller. Sonra tekrar, emek arzının talepten az olduğu zaman gelir, ücretler yükselir ve bu böyle sürer gider. Gelişmiş kapitalist üretim için ne nefis bir hareket biçimi! Ücretlerdeki yükselme sonucu, gerçekten çalışmaya uygun olumlu bir nüfus artışı olmadan önce, sınaî kampanyanın sonuçlandırılması, savaşın verilip kazanılması için gereken süre çoktan geçip gitmiş olacaktır.

1849 ile 1859 yılları arasında İngiltere'nin tarım bölgelerinde hububat fiyatlarında bir düşmeyle birlikte ücretlerde önemli olmayan bir yükselme oldu. Sözgelişi, Wiltshire'da haftalık ücretler 7 şilinden 8'e, Dorsetshire'da 7 ya da 8 şilinden 9'a vb. yükseldi. Bu, savaş taleplerinin, demiryollarının çok geniş ölçüde yayılmasının, fabrikaların, madenlerin vb. neden olduğu, tarımsal artı-nüfusta olağanüstü bir göçün sonucuydu. Ücretler ne kadar düşük olursa, onların ifade ettiği yükselme ne kadar önemsiz de olsa, orantı yüksektir. Haftalık ücretler, diyelim 20 şilinden 22 şiline yükselse, artış yüzde 10'dur: ama bu, sadece 7 şilin olupta 9 şiline yükselse bu artış yüzde 28 $^{4}/_{7}$'dir, ve bu yükseliş kulağa pek hoş gelir. Her yerde çiftçiler homurdanmaya başlamışlar ve bu açlık-ücretlerine değinen Londra *Economist*'i, ciddî bir eda ile, "genel ve önemli bir gelişme" diyerek çocukça laflar etmişti.[91] Peki şimdi çiftçiler ne yapmışlardı? Dogmatik iktisatçı kafaların söyledikleri gibi, tarım

[91] *Economist*, 31 Ocak 1860.

işçilerinin, bu parlak ödül sonucu ücretleri tekrar düşsün diye sayıca artmalarını ve çoğalmalarını mı beklemeliydiler? Daha fazla makine kullanmaya başladılar ve bir anda tarım işçileri, çiftçilerin gözünü bile doyuracak kadar yeniden çoğaldılar. Şimdi öncesine göre tarıma "daha fazla" sermaye, daha üretken şekilde yatırılmıştı. Bununla birlikte, emeğe olan talep sadece nispî değil mutlak olarak da azalmıştı.

Yukarda sözü edilen ekonomik masal, genel ücret hareketlerini, ya da işçi sınıfı arasındaki —yani toplam işgücü ile toplam toplumsal sermaye arasındaki— oranı düzenleyen yasalar ile, çalışan nüfusu çeşitli üretim alanlarına dağıtan yasaları birbirine karıştırmaktadır. Örneğin, uygun giden koşullar nedeniyle, eğer belli bir üretim alanında birikim özel bir canlılık gösterir ve bu alandaki kâr, ortalama kârdan yüksek olursa, ek sermayeyi buraya çeker ve emeğe olan talep arttığı için ücretler de yükselir. Yüksek ücretler, daha elverişli alana daha büyük bir işçi kesimini çeker ve bu durum, burası işgücü ile doyana kadar devam eder; ücretler nihayet tekrar ortalama düzeye düşer ve eğer işçi akını çok fazla ise bu düzeyin altına bile iner. Bu durumda, sözkonusu sanayi dalına işçi göçü durmakla kalmaz, bunların yerleşmesi de sağlanır. İşte ekonomi politikçiler, burada, ücretlerdeki artışla birlikte işçi sayısındaki mutlak artışın, işçi sayısındaki bu mutlak artışla ücretlerin azalışına bakarak bunun niçinini ve nedenini gördüklerini zannederler. Ama aslında onun gördüğü, sadece, belli bir üretim alanındaki emek pazarının yerel dalgalanmalarıdır — o, sadece, sermayenin değişen gereksinmelerine göre işçi nüfusunun farklı yatırım alanlarına bölünmeleri olayını görmektedir.

Yedek sanayi ordusu, duraklama ve ortalama refah dönemlerinde faal işçi ordusunu baskı altında tutar, aşırı-üretim ve coşkunluk dönemlerinde bu faal ordunun isteklerini dizginler. İşte bu nedenle, nispî artı-nüfus, emeğin arz ve talep yasasının üzerinde döndüğü eksendir. Nispî artı-nüfus, bu yasanın geçerlik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyan sınırlar içerisinde tutar.

Burada, ekonomik savunucuların büyük yiğitliklerinden bir tanesine yeniden işaret etmenin yeri gelmiş bulunuyor. Yeni makinelerin kullanılmaya başlaması ya da eskilerin genişletilmesi üzerine değişen sermayenin bir kısmının değişmeyene çevrilmesini, sermayeyi "bağlayan" ve böylece işçileri "açıkta bırakan" bu olayı, ekonomik savunucuların tamamen ters bir şekilde, sermayenin, işçiler için "serbest bırakılması" şeklinde yorumladıkları hatırla-

nacaktır. Bu sonuncuların yüzsüzlükleri ancak şimdi tamamıyla anlaşılabilir. Serbest bırakılan işçiler, makinenin yolverdiği işçiler değildir; bunların gelecekte yerini alacak olan yetişen kuşaklar ile, sanayiin eski temel üzerindeki normal gelişmesiyle rahatça emebileceği ek işçiler de serbest hale gelmişlerdir. Şimdi işte bunların hepsi "serbest hale getirilmiştir" ve kendisine iş arayan her yeni sermaye, bunlara rahatça elatabilir. Eğer bu sermaye, pazardan makinenin buraya attığı kadar işçi çekmeye yeterli ise, bu işçileri ya da başkalarını çekmiş olmasının genel emek talebi üzerindeki etkisi sıfır olacaktır. Yok eğer daha az sayıda işçiyi çalıştırabilecekse, fazla işçi miktarı artar; daha büyük sayıda işçi kullanırsa, emeğe olan genel talep, bu "serbest bırakılanların" üzerinde kullanılan fazlalık ölçüsünde artar. Yatırım peşinde olan ek sermayenin, genel emek talebinde bir başka durumda yaratabileceği canlılık, bu yüzden, makine nedeniyle işlerinden edilen işçiler ölçüsünde etkisiz hale getirilmiş olur. Demek ki, kapitalist üretim mekanizması işleri öyle ayarlıyor ki, sermayedeki mutlak artışla birlikte, emeğe olan genel talepte aynı ölçüde bir artış olmuyor. Ve kendilerini yedek sanayi ordusuna sürgün eden geçiş dönemi boyunca işlerinden edilen işçilerin, sefalet, ıstırap ve belki de ölümleri karşısında bu savunucuların dengeleme dedikleri şey, işte budur! Ne emeğe olan talep sermaye artışıyla eşdeğerdir, ne de emek arzı, işçi sınıfının artmasıyla eşdeğerdir. Ortada, iki bağımsız kuvvetin birbiri üzerindeki etkisi diye bir durum yoktur. *Les dés sont pipés.** Sermaye aynı anda, iki yanlı çalışmaktadır. Sermaye birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan işçileri "serbest hale getirerek" emek arzını da artırmakta ve gene bu arada işsizlerin baskısı çalışanları daha fazla emek harcamaya zorlamakta ve bu nedenle de emek arzını bir ölçüde işçi arzından bağımsız hale getirmektedir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin tahakkümünü tamamlamaktadır. İşte bunun için, işçiler, daha fazla çalıştıkları, başkaları için daha fazla servet ürettikleri ve emeklerinin üretme gücünün artması ölçüsünde, sermayenin kendisini genişletmesine araçlık eden görevlerinin kendileri için gitgide daha asılsız ve güvenilmez bir hal almasının sırrını öğrenir öğrenmez; aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin tamamıyla nispî artı-nüfusun baskısından ileri geldiğini anlar anlamaz; ve, kapitalist üretim ile ilgili bu doğal yasanın kendi sınıf-

* **Zarlar hilelidir. —ç.**

ları üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ya da azaltmak için, çalışanlarla işsiz kalanlar arasında düzenli bir işbirliği kurmak üzere işçi sendikaları ve benzeri yollara başvurur vurmaz, sermaye ile, kendisine dalkavukluk eden ekonomi politik, "ebedî" ve sözde "kutsal" arz ve talep yasası çiğneniyor diye feryadı basar. Çalışanlar ile işsizler arasındaki her yakınlaşma, bu yasanın "uyumlu" çalışmasını bozar. Ama, öte yandan da diyelim sömürgelerdeki gibi ters koşullar, bir yedek sanayi ordusunun yaratılmasını engelleyerek, işçi sınıfının kapitalist sınıfa mutlak bağımlılığını gerçekleştirmeyince, bu sefer de, sermaye, mahut Sancho Panza'sı ile omuzomuza, "kutsal" arz ve talep yasasına karşı ayaklanır ve bunun kendisine ters düşen işleyişini, zorla ve devletin de işe karışmasıyla değiştirmeye kalkışır.

DÖRDÜNCÜ KESİM. — NİSPÎ ARTI-NÜFUSUN FARKLI BİÇİMLERİ. GENEL KAPİTALİST BİRİKİM YASASI

Nispî artı-nüfus, mümkün olan her biçimde vardır. Her işçi, ancak burada, yarı ya da tam işsiz olduğu zaman yer alır. Sınaî çevrimin değişen evrelerinin zorladığı, bunalım sırasında had, durgun zamanlarda tekrar kronik bir durum alan büyük devresel biçimler dikkate alınmazsa — daima üç biçimi vardır: akıcı, saklı ve durgun.

Modern sanayi merkezlerinde —fabrikalarda, manüfaktürlerde, demir döküm yerlerinde, madenlerde vb.— işçiler, üretimin boyutlarına göre daima azalan oranda olmakla birlikte, bütünüyle alındığında çalışanların sayıları artacak şekilde büyük kitleler halinde bazan işten uzaklaştırılır, bazan da işe alınır. Burada artı-nüfus akıcı biçimdedir.

Makinenin bir unsur olarak girdiği ya da sadece modern işbölümünün uygulandığı bütün büyük iş yerlerinde olduğu gibi, gerçek anlamıyla fabrikalarda olgunluk yaşına gelinceye kadar çok sayıda erkek çocuk çalıştırılır. Bu yaşa ulaşır ulaşmaz, bunların ancak pek azı, aynı sanayi kollarında iş bulmaya devam eder, çoğunluğu ise düzenli şekilde işten çıkarılır. Bu çoğunluk, akıcı artı-nüfusun bir unsurunu oluşturur ve büyüklükleri, bu sanayi kollarının boyutlarına göre artar. Bunların bir kısmı, aslında, sermayenin peşine düşerek dış ülkelere göç eder. Bunun sonuçlarından birisi, İngiltere'de olduğu gibi, kadın nüfusun erkek nüfustan daha hızlı artmasıdır. İşçi sayısındaki doğal artışın ser-

maye birikiminin gereksinmelerini karşılamamakla birlikte, gene de bundan fazla olması çelişkisi sermayenin kendi hareketinin özünde yatan bir çelişkidir.

Sermaye daima çok sayıda genç işçi, az sayıda yetişkin işçi ister. Bu çelişki, işbölümünün kendilerini belli bir sanayi koluna bağlaması nedeniyle, binlerce işçi işsiz durumdayken, işçi kıtlığından şikâyet edildiği zamanki kadar göze batıcı değildir.[92]

Ayrıca, işgücünün sermaye tarafından tüketilmesi o kadar hızlıdır ki, işçi, hayatının daha yarısında iken aşağı yukarı bütün ömrünü tüketmiş gibidir. Bu işçi, ya fazlalıkların arasına katılır, ya da ıskalanın üst basamağından alt basamağına indirilir. En kısa ömre, modern sanayi işçileri arasında raslıyoruz. Manchester Sağlık Müdürü Dr. Lee şöyle diyor: "Manchester'de üst orta sınıfta ortalama insan ömrü 38, oysa işçi sınıfında aynı ortalama 17'dir; bu sayılar, Liverpool için, 35'e karşı 15'tir. Bundan da hali vakti yerinde olan sınıfların insanlarına, daha az gözde vatandaşların kısmetine düşene oranla iki katı ömür bağışlandığı anlaşılıyor."[93] Bu durumu doğrulamak için, proletaryanın bu kesimindeki mutlak artışın, bireylerin hızla tüketilmesine karşın, bunların sayılarını artıracak koşullar altında olması gerekir. Yani, işçi kuşaklarının hızla yenilenmeleri gerekir (ve bu yasa, nüfusun öteki sınıfları için geçerli değildir). Bu toplumsal gereksinme, modern sanayi işçilerinin içinde yaşadıkları koşulların zorunlu bir sonucu olan erken evlenmeler ve çocukların sömürülmelerinin, bunların üretilmelerini kârlı bir iş haline getirmesiyle karşılanır.

Kapitalist üretim tarım alanına el atar atmaz ve bu alanı ele geçirdiği ölçüde, tarımda kullanılan sermaye birikimi ilerlemekle birlikte, tarım işçisine duyulan talep mutlak olarak azalır ve bu geri itme olayı tarım dışı alanlarda olduğu gibi daha büyük bir çekimle telâfi edilemez. Tarımsal nüfusun bir kısmı işte bunun için devamlı olarak kent ya da manüfaktür proletaryasına dönüşme noktasında ve bu dönüşüm için uygun koşulları bekler durumdadır. (Burada manüfaktür her türlü tarım-dışı sanayi anlamında

[92] 1866 yılının son altı ayında Londra'da 80-90.000 işçi işten atılmıştı; bu altı aya ait fabrika raporu şöyle diyor: 'Talebin, tam gerektiği anda daima bir arz meydana getireceğini söylemek tamamıyla doğru bir şey gibi görünmemektedir. Emek konusunda da bu böyle olmuştur, çünkü, son yıl içerisinde işçi yokluğu yüzünden pek çok makine boş kalmıştır." (*Rep. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1866, s. 81.)

[93] 15 Ocak 1875'te toplanan Birmingham Sağlık Konferansında belediye başkanı (şimdi (1883) ticaret bakanı) J. Chamberlain'in açış konuşması.

[94] İngiltere ve Gal'e ait 1861 sayımında verilen 781 kentte "10.960.998 kişi

kullanılmıştır.)[94] Bu nispî artı-nüfus kaynağı böylece devamlı akış halindedir. Ama, kentlere doğru olan bu sürekli akış, kırsal bölgenin kendisinde daimî bir saklı artı-nüfus bulunmasını gerekli kılar ve bu artı-nüfusun büyüklüğü ancak akış kanalları olağanüstü genişliğe ulaştığı zaman belli olur. Tarım işçisinin ücreti, bu nedenle, asgariye indirgenmiş durumdadır ve bir ayağı daima sefalet batağına saplanmış haldedir.

Nispî artı-nüfusun üçüncü kategorisi, durgun artı-nüfus, faal iş ordusunun bir kesimini teşkil etmekle birlikte, bir işte çalışmaları son derece düzensizlik gösterir. Böylece, sermayeye, her an el altında bulunan bitip tükenmez bir işgücü deposu sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve bu durum, onu, derhal, özel kapitalist sömürü kollarının geniş tabanı haline getirir. Azamî çalışma süresi ve asgarî ücret, bunların ayırdedici özelliğidir. Bunların başlıca şeklini, "ev sanayii" başlığı altında görmüştük. Durgun artı-nüfus, modern sanayi ile tarımdan ve özellikle, elzanaatının yerini manüfaktüre, manüfaktürün makineye bıraktığı, çökmekte olan sanayi kollarından gelen, fazlalık halindeki kuvvetlerle beslenir. Birikimin hızı ve genişliği ile birlikte artı-nüfusun meydana gelişi hızlandığı için, bu artı-nüfus da büyür. Ama aynı zamanda, işçi sınıfının genel artışında diğer unsurlara göre daha büyük bir orana sahip olduğu için, bu sınıf içinde kendi kendini üreten ve devam ettiren bir unsur teşkil eder. Gerçekten de, yalnız doğum ve ölümlerin sayıları değil, ailelerin mutlak büyüklükleri de ücretlerin yüksekliği ve dolayısıyla farklı işçi kategorilerinin kullanabilecekleri yaşama araçları miktarıyla ters orantılıdır. Kapitalist toplumun bu yasası, vahşilere ve hatta uygar sömürgecilere bile saçma gelebilir. Bu yasa insanın aklına, bireysel olarak zayıf ve sürekli izlenip avlanan hayvanların sınırsız şekilde üremelerini getiriyor.[95]

oturduğu halde, köyler ile kırsal bölgelerde 9.105.226 kişi yaşıyordu. 1851 yılında kent sayısı 580 idi ve bunlar ile çevrelerindeki nüfus hemen hemen eşitti. Ama, bunu izleyen on yılda köylerle kırlardaki nüfus yarım milyona yükseldiği halde, 580 kentteki nüfus, birbuçuk milyona ulaştı (1.554.067). Kırsal bölgelerdeki nüfus artışı yüzde 6,5, kentlerde 17,3'tür. Artış oranındaki farkın nedeni, kırlardan kentlere olan göçtür. Toplam nüfustaki artışın dörtteüçü kentlerde olmuştur." (*Census, &c.*, s. 11 ve 12.)

[95] "Yoksulluk üremeye yararlı gibi görünüyor." (A. Smith.) Hatta bu, kibar ve espirili Abbé Galiani'ye göre, Tanrının özellikle bilgece yaptığı bir düzenlemedir. "Tanrı, en yararlı işleri yapacak insanların bolca dünyaya gelmelerini sağlayan bir düzen kurmuştur." (Galiani, *l.c.*, s. 78.) "Sefalet, kıtlık ve kırımın son noktasına kadar, nüfusun artışını durduracak yerde artır-

Nispî artı-nüfusun en dipteki tortusu, nihayet, sefalet alanında bulunur. Serseriler, suçlular, orospular, tek sözcükle "tehlikeli" sınıflar dışında, bu toplum katı, üç kategoriyi kapsar, önce, çalışabilecek durumda olanlar. Her bunalımda yoksulların sayısının arttığını ve iş alanındaki her canlanma ile bunların da azaldığını görmek için İngiltere'deki yoksul istatistiklerine bir göz atmak yeterlidir. İkincisi, yetim ve öksüz çocuklarla, fakir fukara çocuklar. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adayları olup, örneğin 1860 refah dönemlerindeki gibi hızla ve çok sayıda faal işçi ordusuna katılırlar. Üçüncüsü ahlâk düşkünleri, zavallılar, çalışamayacak durumda olanlar, işbölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler; normal işçi yaşını aşan kimseler; sayıları tehlikeli makineler, madenler, kimyasal işler vb. ile artan sanayi kurbanları, sakatlar, hastalıklılar, dullar. Yoksulluk, faal iş ordusunun hastanesi, yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Sefalet, nispî artı-nüfusla birlikte ürer ve biri diğerinin zorunlu koşuludur; artı-nüfusun yanısıra yoksulluk, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir koşulunu teşkil eder. Bunlar kapitalist üretimin *faux frais*'si* arasında yer alırsa da, sermaye, bunun büyük kısmını, kendi omuzlarından kaldırıp, işçi sınıfı ile alt orta sınıfın omuzlarına yüklemenin yolunu gayet iyi bilir.

Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile, emrindeki işgücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için, yedek sanayi ordusunun nispî büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar. Ama, bu yedek ordunun faal orduya göre oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. Nihayet, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmî yoksulluk da o kadar yaygın olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır.* Diğer bütün yasalar gibi, bu da, işleyişi sırasında çeşitli koşullar ile değişikliğe uğrarsa da, bunların incelenmesi bizi burada ilgilendirmemektedir.

İşçilere, sayılarını sermayenin gereklerine uydurmalarını öğütleyen ekonomik bilgeliğin budalalığı böylece ortaya çıkmış oluyor.

maya eğilim gösterir." (S. Laing, *National Distress*, 1844, s. 69.) Laing bunu istatistikler ile gösterdikten sonra şöyle devam eder: "Eğer insanların hepsi rahat koşullar içerisinde olsalardı, çok geçmeden dünya ıssızlaşırdı."

* Beklenmedik küçük masraflar. —ç.

Kapitalist üretim ve birikim mekanizması, bu ayarlamayı sürekli etkiler. Bu uymanın ilk durağı, nispî artı-nüfusun ya da yedek sanayi ordusunun yaratılması, son durağı, faal sanayi ordusunda gittikçe genişleyen bir tabakanın sefaleti ve yoksulluğun bir safra halinde çoğalmasıdır.

Toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde gitgide artan ölçüde üretim araçlarının, gitgide azalan insangücü harcamasıyla harekete getirilmesi yasası —işçinin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının işçiyi çalıştırdığı—, kapitalist bir toplumda, tam tersine döner ve şöyle ifade edilir: emeğin üretkenliği ne kadar yükselirse, işçinin istihdam araçları üzerindeki baskısı o kadar büyür ve dolayısıyla varoluş koşulları, yani başkalarının servetini ya da sermayenin genişlemesini artırmak için kendi işgüçlerini satabilme durumları o derece düzensiz ve güvenilmez hale gelir. Böylece, üretim araçlarıyla emeğin üretme gücünün, üretken nüfustan daha hızlı bir şekilde artması gerçeği, kapitalist bir görüşle tam tersine ifade edilerek, emekçi nüfusun, sermayenin kendi genişleme gereksinmelerini karşılamak için çalıştırılabileceğinden daha büyük bir hızla arttığı şeklini alır.

Nispî artı-değer üretimini incelerken Dördüncü Kısmında görmüş olduğumuz gibi, kapitalist sistemde emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi için kullanılan bütün yöntemler, bireysel işçinin aleyhine kullanılıyordu; üretimi geliştirme araçlarının hepsi, üreticiler üzerinde egemenlik kurulması ve sömürülmesi araçlarına dönüşüyordu; bunlar, işçiyi, bir parça insan haline getiriyor, onu makinenin bir parçası düzeyine indiriyor, yaptığı işin bütün sevimliliğini yok ederek nefret edilen bir eziyet haline sokuyordu; bilimin bağımsız bir güç olarak sürece katılması ölçüsünde işçiyi, iş-sürecinin entelektüel yeteneklerinden uzaklaştırıyor; çalışma koşullarını bozuyor, iş-süreci sırasında nefret edilecek bir despotluğa boyun eğmek durumunda bırakıyor; tüm hayatını sadece çalışma hayatı şekline sokuyor ve karısıyla çocuklarını sermaye çarkının dişlileri arasına sürüklüyordu. Ne var ki, bütün artı-değer üretim yöntemleri, aynı zamanda, birikim yöntemleridir; ve birikimdeki her genişleme, bu yöntemlerin gelişmesi için bir araç haline gelir. Bundan da şu sonuç çıkar ki, sermaye birikimi oranında, aldığı ücret ister yüksek ister düşük olsun, işçinin kaderi daha da beter olacaktır. Nihayet, nispî artı-nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu, birikimin büyüklüğü ve hızı ile daima dengeli durumda tutan yasa, işçiyi, sermayeye, Vulcan'ın Prometheus'u kayalara mıhlamasından daha sağlam olarak perçinler. Sermaye birikimine tekabül eden bir sefalet

birikimi yaratır. Bu yüzden, bir kutupta servet birikimi, diğer kutupta, yani kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde üreten sınıfın tarafında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, cahilliğin, zalimliğin, aklî yozlaşmanın birikimi ile aynı anda olur.

Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıtlıklar taşıyan bu niteliği,[96] kapitalizm-öncesi üretim biçimlerine ait olup bir ölçüde benzerlik gösteren, ama temelde farklı olgularla karıştırılmakla birlikte ekonomi politikçiler tarafından çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.

18. yüzyılın büyük iktisatçı yazarlarından birisi Venedikli keşiş Ortes, kapitalist üretimdeki bu uzlaşmaz karşıtlığı, toplumsal servetin genel doğal yasası gibi görmektedir. "Bir ulusun ekonomisinde iyilikler ile kötülükler daima birbirini dengeler (*il bene ed il male economico in una nazione sempre all, istessa misura*): bazılarının servetindeki bolluk daima, diğerlerinin servetindeki yokluğa eşittir (*la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri*): az sayıda insanın büyük servetleri daima diğer birçok insanın, yaşamak için en zorunlu şeylerden mutlak yoksunluğu ile bir aradadır. Bir ulusun zenginliği nüfusuna, sefaleti zenginliğine uygun olur. Bazılarının çalışkanlığı diğerlerini tembelliğe zorlar. Yoksul ile tembel, zengin ile çalışkanın zorunlu sonucudur." vb..[97] Ortes'den aşağı yukarı on yıl sonra, İngiliz kilisesi rahiplerinden Townsend, sefaleti, zenginliğin zorunlu koşulu diye, zalim bir biçimde göklere çıkarmıştır. "(Emeğe) yasal baskı, bir yığın zahmet,

[96] *"De jour en jour, il devient donc plus clair que les rapports de production dans lesquels se meut la bourgeoisie n'ont pas un caractère un, un caractère simple, mais un caractère de duplicité; que dans les mêmes rapports dans lesquels se produit la richesse, la misère se produit aussi; que dans les mêmes rapports dans lesquels il y a développement des forces productives, il y a une force productive de répression; que ces rapports ne produisent la* richesse *bourgeoise c'est-à-dire la richesse de la classe bourgeoise, qu'en anéantissant continuellement la richesse des membres intégrants de cette classe et en produisant un prolétariat toujours croissant."* ["Böylece, burjuvazinin içinde hareket ettiği üretim ilişkilerinin basit, tekdüze bir niteliğe sahip olmayıp, ikili bir niteliğe sahip oldukları; zenginliğin üretildiği; aynı ilişkiler içinde yoksulluğun da üretildiği; üretken güçlerin bir gelişme gösterdiği aynı ilişkiler içinde önleyici bir gücün de bulunduğu; bu ilişkilerin *burjuva zenginliğini*, yani burjuva sınıfının zenginliğini, ancak bu sınıfın tek tek üyelerinin zenginliklerini sürekli yok ederek ve durmaksızın büyüyen bir proletarya yaratarak ürettiği her geçen gün biraz daha açığa çıkmaktadır."] (Karl Marx *Misère de la Philosophie*, s. 116 [*Felsefenin Sefaleti*, s. 129].)

[97] G. Ortes, *Della Economia Nazionale libri sei*, 1777, Custodi'de Parte Moderna,. c. XXI, s. 6, 9. 22, 25, vd.. Ortes şöyle diyor, *l.c.*, s. 32: "Ulusların mutluluğu için yararsız sistemler kurmak yerine, kendimi onların mutsuzluklarının nedenlerini araştırmakla sınırlayacağım."

şiddet ve gürültüyü de birlikte getirir, ... oysa açlık, yalnız barışçı, sessiz ve sonu gelmeyen bir baskı olmakla kalmaz, gayret ve çalışmanın en doğal dürtüsü olarak, en güçlü çabayı davet eder." Bu durumda her şey, açlığı, işçi sınıfı arasında yaygın ve sürekli hale getirmeye bağlı oluyordu ve Townsend'e göre, bunu da, özellikle yoksullar arasında faal olan nüfus ilkesi sağlıyordu. "Öyle görünüyor ki, yoksulların bir ölçüde basiretsiz olması [yani, ağızlarında bir gümüş kaşık *olmaksızın* doğacak kadar basiretsiz olmaları] ve toplumda en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için daima bazı kimselerin bulunmaları bir doğa yasasıdır. Böylece insan mutluluğunun hazinesi çok daha artar, daha hassas ve ince yaratılışlı olanlar, yalnız, sıkıcı işlerden kurtulmakla kalmazlar aynı zamanda, çeşitli yeteneklerine uygun düşen uğraşları yerine getirmek için bütünüyle serbest kalırlar o [yani, Yoksul Yasası], Tanrı ile doğanın yeryüzünde kurduğu sistemin, uyum ve güzelliğini, simetrisini ve düzenini yıkma eğilimini gösteriyor."[98] Venedikli keşişin, sefaleti ebedileştiren önüne geçilmez kaderde, hıristiyan hayırseverliğinin, evlenmeme yemininin, manastırların ve kutsal evlerin *raison d'être*'ini* bulması gibi, tahsisatlı protestan papazı da, bunda, yoksullara bir avuç kamu yardımı yapılmasını öngören yasalara saldırmanın bahanesini bulmaktadır.

"Toplumsal servetteki ilerleme" diyor Storch, "en sıkıcı, en bayağı ve iğrenç işleri yapan, tek sözcükle hayatta hoşa gitmeyen ve aşağılatıcı ne varsa omuzlarına yüklenen ve böylece diğer sınıflara boş zaman, huzur ve alışılagelen [*c'est bon!*]** karakter yüceliği sağlayan bu yararlı sınıfı yaratır."[99] Bundan sonra Storch, ken-

[98] *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher of Mankind.* (The Rev. J. Townsend) 1786, yeni baskı, Lond. 1817, s. 15, 39, 41. Sözü edilen bu yapıtı ile, *Journey through Spain* adlı yapıtından aktarmalar yaptığımız bu "hassas" insandan Malthus sık sık, sayfaları bütünüyle kopye ederse de, zaten o da öğretisinin büyük bir kısmını Sir James Steuart'dan almış, ama bunu yaparken gerekli değiştirmeleri de yapmıştır. Örneğin, Steuart: "Burada, kölelikte, insanlığı [işçi olmayanlar için] gayrete getirmenin zora dayanan bir yöntemi vardı. İnsanlar [başkaları için bedavadan] çalışmaya zorlanırdı, çünkü bunlar başkalarına ait kölelerdi; insanlar şimdi zorla işe koşulurlar, [yani işçi olmayanlar için bedeva çalışırlar], çünkü bunlar kendi gereksinmelerinin kölesidirler." derken, şişko vakıf yöneticisi gibi, ücretli işçinin devamlı oruç tutması gerektiği sonucuna varmaz. Tersine o, bunların gereksinmelerinin artmasını ve bu artan gereksinmelerin daha "hassas" insanlar için çalışmalarında bir dürtü olmasını ister.

[99] Storch, *l.c.*, c. III, s. 223.

* Varoluş nedeni. —ç.

** Işte bu güzel! —ç.

disine, yığınların sefaleti ve soysuzlaşması ile bu kapitalist uygarlığın barbarlığa göre ne üstünlüğü var? diye sorar. Buna tek bir karşılık bulur: güven!

Sismondi de, "sanayi ile bilimin ilerlemesi sayesinde", diyor, "bütün işçiler, her gün, tüketilebileceğinden fazlasını üretebiliyor. Ama eğer, emeği ile ürettiği bu servet kendi tüketimine bırakılırsa, bu, onu iş için daha az uygun bir hale getirir." Ona göre, "İnsanlar [yani, işçi olmayanlar], eğer işçiler gibi sürekli ve ağır bir çalışma karşılığında satınalmak zorunda kalsalardı, her türlü artistik yaratılar ve fabrikatörlerin bizim için sağladıkları bütün zevklerden vazgeçmeyi yeğ tutabilirlerdi. Bugün artık harcanan çaba, bunun ödülünden ayrılmış bulunuyor; önce çalışan, daha sonra dinlenen, aynı adam olmuyor; ama birisi çalıştığı için diğeri dinlenebiliyor. O halde, emeğin üretim gücündeki sınırsız artış, ancak, aylak zenginlerin lüks ve zevklerini artırmaktan başka bir sonuç veremez."[100]

Nihayet, ağırkanlı burjuva doktirincisi Destutt de Tracy de, şu zalimce sözleri yumurtluyor: "Yoksul uluslarda halk rahattır, zengin uluslarda ise genellikle yoksuldur."[101]

BEŞİNCİ KESİM. — GENEL KAPİTALİST BİRİKİM YASASININ ÖRNEKLENDİRİLMESİ

(a.) *1846-1866 Arasında İngiltere*

Kapitalist birikimin incelenmesi için modern toplumda hiç bir dönem, son 20 yıllık dönem kadar uygun değildir. Bu dönem, sanki Fortunatus'un* hazinesini bulmuş gibidir. Bütün ülkeler arasında İngiltere gene klasik örneği vermektedir; çünkü, dünya pazarında ön sırayı tutmakta, kapitalist üretim yalnız burada tam olarak gelişmiş bulunmakta ve nihayet, 1846'dan beri süregelen serbest ticaretin mutluluk dönemininin başlamasıyla, vülger ekonomi son sığınağından da kovulmuş bulunmaktadır. Üretimdeki dev ilerleme —bunda da son yirmi yıllık dönem, ilkini geniş ölçüde aşmaktadır— Dördüncü Bölümde yeterince işlenmişti.

Son yarım yüzyılda İngiltere nüfusundaki mutlak artış çok bü-

[100] Sismondi, *l.c.*, s. 79, 80, 85.

[101] Destutt de Tracy, *l.c.*, s. 231: "*Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre.*" ["Yoksul uluslarda halk sıkıntı içinde değildir; ve zengin uluslarda halk her zaman yoksuldur."]

* Talih tanrıçası. —*ç*.

yük olmakla birlikte, resmî nüfus sayımından alınan aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, nüfustaki nispî artış ya da artış oranı devamlı olarak düşmüştür.

İNGİLTERE İLE GALLER ÜLKESİNDE, ONAR YILLIK ARAYLA YÜZDE OLARAK NÜFUS ARTIŞI

1811 — 1821	1.533%
1821 — 1831	1.446%
1831 — 1841	1.326%
1841 — 1851	1.216%
1851 — 1861	1.141%

Şimdi de buna karşılık zenginlikteki artışı görelim. Burada en güvenilir dayanak, gelir vergisine giren, kârın, toprak rantının vb. hareketidir. Büyük Britanya'da 1853 ile 1864 yılları arasında gelir vergisine tâbi kârlardaki artış (çiftçiler ile diğer bazı kategoriler alınmamıştır), %50,47'ye ya da yıllık ortalama olarak %4,58'e ulaşmıştır;[102] aynı dönemde nüfustaki artış ise aşağı yukarı %12'dir. Vergiye tâbi toprak rantındaki artış (evler, demiryolları, madenler, dalyanlar vb. dahil) 1853 ile 1864 yılları arasında %38'e ya da yıllık olarak %3 $^{5}/_{12}$'ye ulaşır. Burada, aşağıdaki kategoriler en büyük artışı göstermektedir.

1864 YILINDA 1853'E ORANLA YILLIK GELİR FAZLASI

Binalar	38.60%	3.50%
Taşocakları	84.76%	7.70%
Madenler	68.85%	6.26%
Demirhaneler	39.92%	3.63%
Balıkhaneler	57.37%	5.21%
Gazhaneler	126.02%	11.45%
Demiryolları	83.29%	7.57%[103]

Eğer 1853-1864 döneminin birbirini izleyen her dört yılını birbirleriyle karşılaştırırsak gelirlerdeki artış oranının devamlı yükseldiğini görürüz. Örneğin, bu oran, kârdan gelen gelirler için 1853-1857 döneminde yılda %1,73; 1857-1861 döneminde yılda %2,74 ve 1861-64 döneminde yılda %9,30'dur. Birleşik Krallıkta, gelir vergisine tâbi gelirlerin toplamı, 1856 yılında, 307.068.898 sterlin; 1859

[102] *Tenth Report of the Commissioners of H. M. Inland Revenue,* Lond. 1866, s. 38.
[103] *İbidem.*

yılında 328.127.416 sterlin; 1862 yılında 351.754.241 sterlin; 1869 yılında 359.142.897 sterlin; 1864 yılında 362.462.279 sterlin; 1865 yılında 385.530.020 sterlindir.[104]

Sermaye birikimi, aynı zamanda, sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini de beraberinde getiriyordu. İngiltere için resmî tarım istatistikleri olmamakla birlikte (bunlar İrlanda için vardı), 10 kontlukta bunlar gönüllü olarak verilmiştir. Bunlara göre, 1851-1861 döneminde 100 *acre*'dan küçük çiftlik sayısı 31.583'ten 26.597'ye inmişti, yani böylece 5.016 tanesi daha geniş çiftliklere katılmıştı.[105] 1815-1825 arasında, veraset vergisine tâbi, 1.000.000 sterlini aşan taşınabilir mal yoktu; oysa 1825-1855 arasında 8 tane, 1856'dan 1859 Haziran ayına kadar, yani 4,5 yılda 4 tane böyle taşınabilir mal görülmüştü.[106] Bununla birlikte bu merkezileşme, en iyi şekilde, 1864 ve 1865 yıllarında, Gelir Vergisi D Cetvelinin (çiftlikler vb. hariç, kârlar) kısa bir tahlilinden anlaşılabilir. Bu kaynaktan gelen gelirlerin ancak 60 sterlinden yukarı olanlarının gelir vergisine tâbi olduğunu önceden belirtelim. 1864 yılında, İngiltere, Galler ve İskoçya'da vergiye tâbi gelirler, 95.844.222 sterline, 1865'te 105.435.579 sterline ulaşıyordu.[107] 23.191.009 kişilik nüfusun 1864 yılında vergilendirilen insan sayısı 308.416; 1865 yılında ise 24.127.003 nüfustan 332.431 kişi idi. Aşağıdaki tablo bu gelirlerin iki yıllık dağılımını gösteriyor [bkz: s. 688]:

Birleşik Krallıkta, 1855 yılında, 16.113.167 sterlin değerinde 61.453.079 ton kömür üretilmişti; bu sayılar 1864 yılında, 92.787.873 ton ve 23.197.968 sterlindir. 1855 yılında, 8.045.385 sterlin değerinde 3.218.154 ton pik demir üretilmişti; bu sayılar, 1864 yılında, 4.767.951 ton ve 11.919.877 sterlindir. 1854 yılında, Birleşik Krallıkta, işleyen demiryolu uzunluğu 8.045 mildi, ödenmiş sermaye 286.068.794 sterlin, 1864 yılında uzunluk 12.789 mil, ödenmiş sermaye 425.719.613

[104] Bu rakamlar karşılaştırma için yeterlidir, ama mutlak olarak alınırsa hatalıdır, çünkü yılda belki de 100 milyon sterlinlik bir gelir beyan dışı kalmaktadır. İç gelirler yetkilileri, özellikle ticaret ve sanayi sınıflarının sistemli vergi kaçakçılığı konusundaki şikâyetlerini bütün raporlarında tekrarlamaktadırlar. Örneğin, "Bir anonim şirket, vergilenebilir kâr olarak 6.000 sterlin göstermişti, hesap uzmanı, bu miktarı 88.000 sterline yükseltti ve sonunda vergi bu miktar üzerinden alındı. 190.000 sterlin kâr gösteren başka bir şirket, sonunda gerçek kârın 250.000 sterlin olduğunu kabul etmek zorunda kaldı." (*İbid.*, s. 42.)

[105] *Census, &c., l.c.*, s. 29. John Bright'ın İngiltere topraklarının yarısının 150, İskoçya topraklarının yarısının 12 büyük toprak sahibinin elinde bulunduğu iddiası hiç biz zaman çürütülememiştir.

[106] *Fourth Report, &c., of Indland Revenue*, Lond. 1860, s. 17.

[107] Bunlar, yasanın tanıdığı bazı indirimlerden sonra net gelirlerdir.

5 Nisan 1864'te Sona Eren Yıl		5 Nisan 1865'te Sona Eren Yıl	
Kâr Gelirleri (sterlin)	Kişi	Kâr Gelirleri (sterlin)	Kişi
Toplam gelir: 95.844.222	308.416	105.435.738	332.431
57.028.289	23.334	64.554.297	24.265
36.415.225	3.619	42.535.576	4.021
22.809.781	832	27.555.313	973
8.744.762	91	11.077.238	107

sterlin. 1854 yılında Birleşik Krallığın ithalât ve ihracat toplamı 268.210.145 sterlin; 1865 yılında, 489.923.285 sterlindi. Aşağıdaki tablo ihracat hareketini göstermektedir:

1846	58.842.377£	1860	135.842.817£
1849	63.596.052£	1865	165.862.402£
1856	115.826.948£	1866	188.917.563£[108]

Bu birkaç örnekten sonra, İngiliz Genel Sayım yetkilisinin attığı şu zafer çığlığının nedeni anlaşılır: "Nüfus hızla artmakla birlikte, sanayi ile servetteki ilerlemeye ayak uyduramamıştır."[109]

Şimdi de, bu sanayide doğrudan çalışanlara, bu servetin yaratıcılarına, işçi sınıfına bir gözatalım. "Bu ülkenin toplumsal durumunda en hüzün verici görünüşlerden birisi" diyor Gladstone, "halkın tüketim gücündeki bir azalmaya emekçi sınıfın yoksulluğu ile sefaletinde bir artmaya karşın, aynı zamanda, üst sınıflarda devamlı bir servet birikimi, sermayede sürekli bir artış olmaktadır."[110] İş-

[108] Şu anda, 1867 Martında Hindistan ve Çin pazarları, İngiliz pamuklu dokuma fabrikatörlerinin yaptıkları ihracatla tekrar aşırı dolu durumdadır. 1866 yılında, pamuklu dokuma işçileri arasında yüzde 5 ücret indirimi yapılmıştır. 1867'de buna benzer bir indirim yüzünden, Preston'da 10.000 işçi greve gitti. [*Dördüncü Almanca baskıya ek.* — Bu, hemen bunun ardından patlak veren bunalımın ilk perdesiydi. — *F.E.*]

[109] *Census*, &c., *l.c.*, s. 11.

[110] Gladstone'un Avam Kamarasında 13 Şubat 1843 tarihinde yaptığı ko-

te 13 Şubat 1843 günü bu tatlı dilli bakan, Avam Kamarasında böyle diyordu. Yirmi yıl sonra 16 Nisan 1863 tarihinde ise, hazırladığı bütçeyi sunarken şöyle konuşuyordu: "1842-1852 yılları arasında, ülkenin vergilendirilebilen geliri yüzde artmış bulunuyor. Oysa, 1853 ile 1861 yılları arasındaki 8 yıldaki artış, 1853 esas alınarak, yüzde 20'dir! Bu durum, inanılmayacak derecede şaşırtıcıdır. ... Bu başdöndürücü servet ve kudret artışı tamamıyla mülk sahibi sınıfa aittir ama, genel tüketim mallarının fiyatlarını düşürdüğü için dolaylı yoldan emekçi nüfusun da yararınadır. Bir yandan zenginler daha da zenginleşirken, yoksullar da daha az yoksul hale gelmektedirler. Gene de ben, burada, aşırı yoksulluğun azaldığını söyleyemem."[111] Ne zavallı bir dönüş! İşçi sınıfı, zengin sınıflara "başdöndürücü servet ve kudret artışını" sağlaması oranında "yoksul"-ken "daha az yoksul" kaldığına göre, bu sınıf, gene eskisi gibi yoksul kalıyor demekti. Aşırı yoksulluk azalmadığına göre, aşırı zenginlik arttığına göre, o da artmış demektir. Yaşama araçları fiyatının ucuzlamasına gelince, resmî istatistikler, örneğin Londra Yetimler Yurdunun hesapları, 1851-1853 dönemi ile karşılaştırıldığında, 1860-1862 yılları arasındaki üç yılda ortalama olarak fiyatlarda %20 bir artış olduğunu göstermektedir. Bunu izleyen üç yılda, 1863-1865, et, tereyağı, süt, şeker, tuz, kömür ve bir yığın temel yaşama araçlarının fiyatlarında, gitgide artan bir yükselme olmuştur.[112] Gladstone'un daha sonraki 7 Nisan 1864 tarihli bütçe konuşması, artı-değer yapımındaki ilerleme ve "yoksullukla yoğrulmuş" halkın mutluluğu üzerine Pindar'a yakışır bir kasidedir. Önce, "sefaletin sınırına dayanmış" kitlelerden, "ücretlerin artmamış bulunduğu" işkollarından sözetmekte ve sonunda, işçi sınıfının mutluluğunu şu sözlerle özetlemektedir: "İnsan hayatının, onda dokuzu, varolma savaşıdır.[113] Glads-

nuşma. 14 Şubat 1843 tarihli *Times* gazetesi: "Bu ülkenin toplumsal durumunun, her türlü inkârın ötesinde çok hüzün verici bir görünüşü de, şu anda, halkın tüketim gücünde bir azalma olduğu ve yoksulluk ile sıkıntının yarattığı baskı arttığı halde, aynı zamanda, üst sınıflarda devamlı bir servet birikimi görülmekte, hayat tarzlarında lüks daha büyük bir yer tutmakta, zevk ve eğlence olanakları artmaktadır." (Hansard, 13 Şubat.)

[111] Gladstone'un Avam Kamarasında 16 Nisan 1863'te yaptığı konuşma. 17 Nisan tarihli *Morning Star* gazetesi.

[112] Mavi Kitaptaki resmî rakamlara bakınız: *Miscellaneous Statistics of the United Kingdom,* Kısım VI, London 1866, s. 260-273, *passim.* Yetimevlerine ait istatistikler yerine, Kraliyet ailesinin çocukları için öngörülen çeyize ait saray kayıtları da aynı işi görebilirdi. Yaşama araçlarının ateş pahası olduğunu belirtmeyi de bu belgelerde hiç ihmal etmezler.

[113] Gladstone'un, Avam Kamarasında 7 Nisan 1864'te yaptığı konuşmanın Hansard'da çıkan şekli şöyle: "Ve genellikle insan hayatı birçok hallerde,

tone gibi resmî düşüncelerle bağlı olmayan Profesör Fawcett açıkça ilân ediyor: "Ücretlerin [son on yılda] sermaye artışıyla yükseldiğini kuşkusuz yadsıyacak değilim, ama bu görünüşteki yarar, zorunlu tüketim maddelerinin çoğunun pahalılaşması nedeniyle kaybolmuştur." (O bunun, kıymetli madenlerin değerindeki düşmeden ileri geldiğine inanır.) "Zenginler hızla daha da zengin oluyor, ama çalışan sınıfların durumunda gözle görülür bir ilerleme yoktur. Onlar [işçiler] borçlandıkları esnafın neredeyse kölesi durumuna düşüyorlar."[114]

"İşgünü" ve "makine" bölümlerinde okur, İngiliz işçi sınıfının hangi koşullar altında, mülkiyet sahibi sınıflar için "başdöndürücü servet ve kudret artışını" yarattığını görmüş bulunuyor. Biz, burada, her şeyden önce, işçinin toplumsal işlevi ile ilgilenmiştik. Ama, birikim yasasını iyice kavramak için, işyeri dışındaki durumunun, beslenme ve barınma koşullarının da incelenmesi gerekir. Bu kitabın sınırları, bizi, burada her şeyden önce, bir araya gelince işçi sınıfının çoğunluğunu teşkil eden sanayi proletaryası ile tarım işçilerinin en düşük ücret alan kesimi ile ilgilenmeye zorluyor.

Ama önce, resmî yoksulluk ya da işçi sınıfının varlık koşulunu (işgücünü satma olanağını) yitiren ve ancak kamunun sağladığı sadakalarla kıtıkıtına yaşayabilen kesimi üzerinde bir-iki söz söyleyelim. İngiltere'de[115] resmî listelere göre yoksul sayısı 851.369 kişi; 1856'da 877.767; 1865'te 971.433. Pamuk kıtlığı sonucu bu sayı, 1863 ve 1864'te, 1.079.382'ye ve 1.014.978'e yükselmiştir. En ağır biçimde Londra'yı etkileyen 1866 bunalımı, dünya pazarının İskoçya krallığından daha kalabalık bu merkezinde, yoksul sayısında

varolma mücadelesinden ibarettir." Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki devamlı apaçık çelişkileri bir İngiliz yazarı, Bolieau'dan aldığı şu dizelerle nitelendirmiştir:

"Voillà l'homme en effet. Il va du blanc au noir,
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre à soi-même incommode,
Il change à tout moment d'esprit comme de mode."

["İşte insan gerçekte. Aktan karaya gider,
Akşam duygularını şafakta mahkûm eder.
Başkasını bıktırır, kendisini bezdirir,
Moda gibi durmadan fikrini değiştirir."]

(The Theory of Exchanges, &c., London 1864, s. 135.)

[114] H. Fawcett, *l.c.*, s. 67-82. İşçilerin bakkallara gittikçe bağlanmalarına gelince, bu çalışmalarında sık sık ortaya çıkan dalgalanmalar ve kesilmelerin sonucudur.

[115] Gal, burada daima İngiltere'ye katılmıştır.

1865'e göre, 1866 yılında, %19,5, 1864'e göre %24,4 bir artış göstermiş ve bu artış, 1866'ya göre 1867'nin ilk aylarında daha da büyük olmuştur. Yoksullukla ilgili istatistiklerin tahlilinde iki nokta dikkate alınabilir. Bir yandan, yoksul sayısındaki azalıp çoğalmalar, sınaî çevrimin devresel değişikliklerini yansıtmaktadır. Öte yandan, sermaye birikimi, sınıf mücadelesi ve dolayısıyla işçinin sınıf bilincinin gelişmesiyle orantılı olarak yoksulluğun fiilî büyüklüğü ile ilgili resmî istatistikler gitgide daha yanıltıcı olmaktadır. Örneğin, son iki yılda İngiliz basınının (*The Times, Pall Mall Gazette* vb.) yoksullara karşı barbarca davranıldığı konusunda kopardıkları gürültü yeni bir şey değildir. F. Engels daha 1844 yılında, aynı korkunç olayları ve "sansasyon edebiyatının" gene aynı ve geçici yaygaralarını gözler önüne sermişti. Son on yılda Londra'da "açlık nedeniyle ölümlerdeki" korkunç artış, işçilerin işevlerinde sefaletin bu cezaevlerinde katlandıkları köleliğin artan dehşetini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde tanıtlamaktadır.[116]

(b.) İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası

1862 pamuk kıtlığı sırasında, Dr. Smith, Privy Council tarafından, Lancashire ve Cheshire bölgelerinde felâkete uğrayan işçilerin beslenme koşulları konusunda bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti. Daha önceki yıllarda yaptığı incelemeler, onu, şu sonuca ulaştırmıştı: "Açlığın yol açtığı hastalıklardan kurtulmak için" ortalama bir kadının günlük yiyeceğinde en az 3.900 *grain** karbon ve 180 *grain* azot; ortalama bir erkeğin günlük yiyeceğinde ise en az 4.300 *grain* karbon, 20 *grain* azot bulunmalıdır; aynı miktarda besleyici öğe, kadınlar için 2 librelik iyi buğdaydan yapılma ekmekte bulunur, erkekler için ise bu 1/9 fazla olmalıdır; yetişkin erkek ve kadının ortalama haftalık ihtiyacı 28.600 *grain* karbon ve 1.330 *grain* azottur. Dr. Smith'in bu hesapları, yoksulluğun pamuk işçilerini yetinmeye zorladığı, pek zavallı ve sefil yiyecek miktarı ile şaşılacak bir benzerlik göstererek doğrulanmıştır. 1862 Aralığında işçilerin buna uygun haftalık besini 29.211 *grain* karbon ve 1.295 *grain* azottu.

[116] Adam Smith zamanından beri kaydedilen ilerlemelere, onun "işevi" sözcüğünü hâlâ arasıra "işyeri" ile eş anlamda kullanıyor olması özel bir ışık tutmaktadır; örneğin, yapıtında işbölümü konusundaki kısmın başlangıcı şöyledir: "Farklı işkollarında çalıştırılanlar sık sık aynı *işevinde* toplanabilirler."

* 1 *grain* = 0.065 gram. —ç.

1863 yılında Privy Council, İngiliz işçi sınıfının en kötü beslenme yüzünden çok kötü durumda olan kesiminde bir soruşturma açılmasını emretti. Privy Council'ın sağlık uzmanı Dr. Simon, bu iş için yukarıda sözü edilen Dr. Smith'i seçti. Araştırması, bir yandan tarım işçilerini, öte yandan ipek dokuyucuları, dikişçi kadınları, deri eldivencileri, çorap örücüleri, eldiven örücüleri ve ayakkabıcıları kapsıyordu. Son kategoridekiler, çorap dokuyucular hariç, özellikle kentlerde oturuyorlardı. Araştırmada, her kategoride, en sağlıklı aileler, ve ötekilerine göre en iyi koşullar altında olanların seçilmesi bir kural olmuştu.

Genel olarak şu sonucu ulaşılmıştı: "İncelemeye tâbi tutulan kapalı yerde çalışan işçilerden yalnız bir sınıfta, alınan ortalama azot miktarında fazlalık vardı, oysa bir başkasında tahmin edilen yeterli ölçüte [yani, açlık nedeniyle hastalığı önleyebilecek ölçüte] neredeyse yaklaşılıyordu ve iki sınıfta hem azot ve hem de karbon eksikliği vardı; bunlardan birindeki eksiklik çok büyüktü. Üstelik, tarımsal nüfusa dahil aileler arasında yapılan incelemeler, bunlardan beşte birinden fazlasının, yeterli karbonlu besinden yoksun olduğunu, üçte birinden fazlasının, yeterli azotlu besinden yoksun kaldığını ve üç kontlukta (Berkshire, Oxfordshire ve Somersetshire) azotlu besin yetersizliği ortalama günlük besinin altındaydı."[117] Birleşik Krallığın en zengin bölgesi olan İngiltere'de tarım işçileri en kötü beslenen işçilerdi.[118] Tarım işçileri arasında besin yetersizliği, kural olarak başlıca kadınlarla çocuklara düşüyordu, çünkü, "çalışabilmesi için erkeğin yemesi gerekti" İncelenen iki yerdeki kentli işçiler arasında daha büyük bir besin yetersizliği salgını vardı. "Bunlar o kadar kötü besleniyorlar ki, aralarında çok şiddetli mahrumiyet ve sıkıntının bulunduğu muhakkaktır."[119] (İşte kapitalistin yarattığı "mahrumiyet" yani "işçilerinin" sırf yaşayabilmeleri için mutlaka yaşama araçlarını alabilecekleri ücretten yaptıkları "perhiz".)

Aşağıdaki tablo, hepsi de kentte oturan işçilerden yukarıda sözüedilen kategorilerin, Dr. Smith tarafından kabul edilen asgarî besin miktarı ve büyük kıtlık yıllarında pamuk işçilerine verilen yiyeceğe kıyasla beslenme durumlarını gösteriyor [bkz: s. 693]:

İncelenen sanayi işçi kategorilerinden yarısı, ya da %48'i hiç bira içmediği gibi %28'i de süt içmiyor. Aile başına haftalık ortala-

[117] *Public Heath, Sixth Report,* 1864, s. 13.
[118] *l.c.,* s. 17.
[119] *l.c.,* s. 13.

Her İki Cinsiyetten İşçiler	Haftalık Ortalama Karbon	Haftalık Ortalama Azot
Kentte beş işkolu	28.876 *grain*	1.192 *grain*
İşsiz Lancashire'lı işçiler	28.211	1.295
Eşit sayıda kadın ve erkek işçiler için Lanchashire'da öngörülen asgarî miktar	26.600	1.330[120]

ma sıvı besin miktarı terzi kadınlar için yedi ons, çorapçılar için 24 ³/₄ ons. Süt içmeyenlerin çoğunluğunu Londra'daki terzi işçiliği yapan kadınlar teşkil ediyordu. Haftada tüketilen ekmek miktarı, terzi kadınlar için 7 ³/₄ libre, ayakkabıcılar için 11 ¹/₂ libre idi ve yetişkinler için haftalık toplam ortalama 9,9 libre oluyordu. Şeker (şurup vb.), deri eldivenciler için haftalık 4 ons ile çorapçılar için 11 ons arasında değişiyordu ve bütün kategoriler için toplam haftalık ortalama yetişkin işçi başına 8 onstu. Ortalama haftalık toplam tereyağı (hayvanî yağlar vb.) yetişkin işçi başına 5 ons. Haftalık ortalama et (domuz vb.) çorap dokuyucuları için 7 ¹/₄ ons ile deri eldivenciler için 18 ¹/₄ ons arasında değişiyor ve çeşitli kategoriler için toplam ortalama 13,6 ons oluyordu. Yetişkin her işçi için haftalık ortalama yiyecek masrafı: ipek dokumacısı 2 şilin 2 ¹/₂ peni, terzi kadın 2 ş. 7 p., deri eldivenci 2 ş. 9 ¹/₂ p., ayakkabıcı 2 ş. 7 ³/₄ p., çorapçı 2 ş. 6 ¹/₄ p.. Macclesfield'li ipek dokumacılar için, bu ortalama, yalnız 1 ş. 8 ¹/₂ p. idi. En kötü durumdaki meslekler, terzi kadınlar, ipek dokumacıları ve deri eldivencilerdi.[121] Bu gerçekler konusunda Dr. Simon, Genel Sağlık Raporunda şöyle diyor: "Eksik beslenmenin hastalığın nedeni ya da hızlandırıcısı olduğunu belirten sayısız vakalar, yoksul yasaları ile ilgili sağlık personeli ile, hastanelerde ve sağlık odalarında çalışan herkes tarafından doğrulanabilir. Ama bu konuda benim kanımca çok önemli bir noktanın daha dikkate alınması gerekir. Besin yoksunluğuna çok güç katlanıldığı ve büyük yiyecek noksanlığının ancak diğer yoksulluklardan sonra ortaya çıktığını da unutmamak gerekir. Yetersiz beslenme, sağlık yönünden endişe verici hale gelmezden çok önce, doktorlar, yaşamayla açlıktan ölmenin sınırı üzerinde bulunan karbon

[120] *l.c.*, Ek, s. 232.
[121] *l.c.*, s. 232, 233.

ile azot miktarını ölçmeden çok önce, içinde yaşanılan evin her türlü maddî olanaktan yoksun hale gelmesi gerekir; bu durumda giyecek ile yakıtın yiyecekten de az olması doğaldır — havanın merhametsizliğine karşı yeterince korunamayacaklardır — oturdukları yerin alanı, hastalığı üretecek ya da artıracak derecede dar ve kalabalık olacaktır; kapkacak ve eveşyası, belki de yok denecek kadar az olacaktır — temizlik bile bir yük ve masraf sayılacaktır; kendilerine saygı duyma sonucu buna kalkışsalar bile, buna kalkıştıklarında açlığın acısını daha da fazla duyacaklardır. Yuva denilen yer, en ucuza sağlanan barınak halini alacak ve bu evler, sağlık denetiminden en nasipsiz, lağımları bozuk, çöpleri toplanmaz, yaşayanların huzuruna kimsenin kulak asmadığı, suyu kıt mahallelerde bulunacak ve eğer kent içindeyse ışık ve havadan yoksun olacaktır. Yiyecek bir lokma ekmek bulsa bile, yoksulun yüzyüze bulunduğu sağlık koşulları ve sağlığa yönelmiş tehlikeler işte bunlar olacaktır. Bütün bunların toplamı, hayatın karşısına dikilmiş büyük tehlikeler olmakla birlikte gene de tek başına besin kıtlığı en korkunç belâdır. ... Hele bir de bu yoksulluğun tembellikten ileri gelen bir yoksulluk sonucu olmadığı düşünülürse, bunlar çok acı verici görüntüler. Bu çalışan nüfusun başına bütün bunlar, yoksulluktan gelir. Bir lokma yiyecek sağlamak için kentli işçilerin çalıştıkları işler çoğu kez son derece uzun saatleri kapsar. Gene de, bu işin, insanı yaşatabilecek şeyleri sağladığı söylenemez. Ve geniş ölçüde alındığında, bu sözde yaşamaya yeterlilik, sonu yoksulluğa çıkan uzun ya da kısa bir çember gibidir."[122]

İşçi sınıfının en çalışkan tabakalarının çektiği açlık sancısı ile, zenginlerin kapitalist birikime dayanan, kaba ya da ince aşırı tüketimleri arasındaki yakın ilişki, ancak ekonomik yasalar bilinince kendini ortaya koyar. Ama "yoksulların barınması işinde" durum böyle değildir. Üretim araçlarının bir merkezde toplanması ölçüsünde, işçilerin belli bir yere üst üste yığıldıklarını, tarafsız her gözlemci rahatça görebilir; kapitalist birikimin hızı ne kadar büyük olursa, işçilerin barındıkları yerler de o kadar sefil ve perişandır. Servetin artışıyla birlikte kentlerde görülen "imar hareketleri", eski yapı mahallelerin yıkılması, bankalar, mağazalar vb. için işhanlarının yükselmesi, iş trafiği, lüks arabalar, tramvaylar vb. için caddelerin genişletilmesi, yoksulları gittikçe daha da kötü kenar mahallelere sürer. Öte yandan, herkes bilir ki, evlerin pahalılığı ile nitelikleri ters orantılıdır ve sefalet madenini, ev spekülatörleri,

[122] *l.c.,* s. 14, 15.

Potosi'deki gümüş madenlerinden daha büyük bir kârla ve daha az masrafla sömürürler. Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği ve dolayısıyla genel olarak kapitalist mülkiyet ilişkileri[123] burada o kadar açıktır ki, bu konudaki resmî İngiliz raporları bile, "mülkiyet ve mülkiyet hakları" üzerinde alışılagelene aykırı düşen çıkışlarla doludur. Sanayiin gelişmesi, sermaye birikimi, kentlerin büyümesi ve "gelişmesi" ile birlikte kötülükler de öyle hızlı ilerlemektedir ki "saygıdeğer kişilere" bile saygısı olmayan bulaşıcı hastalık korkusu yüzünden, 1847-1864 yılları arasında sağlık konusunda Parlamentodan en az on tane yasa çıkmış ve Liverpool, Glasgow vb. gibi bazı kentlerdeki korkuya kapılan burjuvazi, belediyeleri aracılığı ile çok sıkı tedbirler almıştır. Bununla birlikte Dr. Simon, 1865 tarihli raporunda şöyle diyor: "Genel bir ifadeyle, kötülüklerin İngiltere'de serbestçe kolgezdikleri söylenebilir." İnceleme Kurulunun emriyle, 1864 yılında tarım işçilerinin, 1865'te de kentteki yoksul sınıfların barınma durumları üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Dr. Julian Hunter'ın hayran olunacak çalışmalarının sonuçları, yedinci (1865) ve sekizinci (1866) "Halk Sağlığı" raporlarında görülebilir. Tarım işçilerine daha sonra değineceğim. Kentteki meskenlerin durumu konusunda, bir giriş olmak üzere Dr. Simon'un genel bir görüşünü buraya alıyorum. "Benim resmî görüşüm sırf sağlık açısından olmakla birlikte, insanlık duyguları, bu derdin diğer yanlarını da görmezlikten gelmemeyi emrediyor. ... En yüksek derecesinde [yani aşırı kalabalık], kaçınılmaz olarak, insanlarla bedenî faaliyetlerin pis bir şekilde birbirine karışması, hayvanca cinsel bir çıplaklığın gözler önüne serilmesi gibi, insandan çok hayvanlara yakışan, her türlü ar ve haya duygularına ters düşen bir durum yaratıyor. Sürekli olarak bu gibi durumların etkisi altında bulunmak, insanda gitgide derinleşen yozlaşmaya yol açar. Bu lânetli durumun içinde doğan çocuklar, daha o anda, rezaletin ortasında vaftiz edilmişlerdir. Böylece koşullanan insanların, başka bakımlardan, özü, fizik ve ruh temizliği olan uygarlık atmosferine heves edeceklerini beklemek, boş bir umuda kapılmak olur."[124]

Londra, insanoğlunun yaşamasına kesinlikle uygun olmayan, aşırı kalabalık meskenler konusunda ön sırada gelir. Dr. Hunter, "iki nokta apaçık ortadadır" diyor "bunlardan birincisi, Londra'da

[123] "*Kişi* hakları başka hiç bir yerde *mülkiyet* haklarına, işçi sınıfının barınma konusunda olduğu kadar açıkça ve utanmazca feda edilmemiştir. Her kente, insanların kurban edildiği bir yer; binlerce insanın hırs ve tamah tanrısına kurban edildiği kanlı bir tapınak gözüyle bakılabilir." S. Laing, *l.c.*, s. 150.

[124] *Public Health Eighth Report*, 1866, s. 14, not.

herbirinde yaşlaşık olarak 10.000 kişinin barındığı 20 kadar geniş yerleşme noktası vardır; buralardaki sefalet İngiltere'nin başka yerlerinde görülemeyecek derecede olup tamamıyla kötü barınma koşullarının sonucudur. Sonra, buralardaki evlerin kalabalık ve harap hali, 20 yıl öncesinden de berbattır."[125] "Londra ile Newcastle'ın bazı kesimlerinde hayatın, bir cehennem hayatı olduğunu söylemek fazla abartma olmaz."[126]

Ayrıca Londra'da işçi sınıfının daha halivakti yerinde kesimi ile küçük esnaf ve aşağı orta sınıfın diğer bölümleri, kentteki "gelişmeler", yani eski sokaklarla evlerin yıkılması, metropoldeki fabrikalar ile buralara insan akınının çoğalması ve nihayet, ev kiralarının toprak rantı ile yükselmesi oranında, bu berbat barınma koşullarının içine düşmektedirler. "Kiralar o derece ağırlaştı ki, bir odadan fazlasına ancak birkaç işçinin gücü yetmektedir."[127] Londra'da, işin içine aracının girmediği ev mülkiyeti yok gibidir. Londra'da arsa fiyatı, yıllık gelirine göre daima çok yüksek olduğu için, her alıcı, arsasını, ya jürinin koyacağı (yeminli jüri üyelerinin beiirleyeceği kamulaştırma değeri) fiyat üzerinden tekrar elden çıkartarak spekülasyon yoluna gider, ya da çevrede kurulan büyük bir tesis nedeniyle ortaya çıkan olağanüstü değer artışını cebe indirir. Bunun sonucu olarak, süresi dolan kira sözleşmelerinin alım-satımı normal ticaret halini almıştır. "Bu işi kendilerine meslek edinmiş bayların yaptıkları tek şey, evde oturdukları sürece kiracılardan çok şey koparmak ve daha sonrakilere elden geldiğince az şey bırakmaktır."[128]

Kiralar haftalık olduğu için, bu baylar hiç bir kayba uğramazlar. Kentte demiryolu yapımı sonucu, "Londra'nın doğusunda birkaç ailenin, bir cumartesi gecesi, sırtlarına üçbeş parça dünya malını vurarak, işevlerinin yolunu tuttukları son günlerde görülen manzaralar arasındadır".[129] İşevleri zaten ağzına kadar doludur

[125] *l.c.*, s. 89. sömürgelerdeki çocuklarla ilgili olarak Dr. Hunter şöyle diyor: "Yoksulların birbiri üzerine yığılmış kalabalıklar halinde yaşadıkları bu çağdan önce, çocukların nasıl yetiştirildiklerini bize anlatabilecek insanlar artık sağ değiller; şu anda, "tehlikeli sınıflar" olarak gelecekteki uygulamalarına hazırlık olmak üzere eğitimlerini, gece yarılarına kadar, her yaştan, yarı-açık, sarhoş, küfürbaz ve kavgacı insanlarla birarada oturarak tamamlayan çocukların, bu ülkede belki de daha önce bir eşine raslanmayan koşullar altında bugünkü yetişme tarzlarından, gelecekte kendilerinden neler beklenebileceğini bize söyleyebilecek kimse, herhalde cüretkâr bir kâhin sayılmak gerekirdi." (*l.c.*, s. 56.)

[126] *l.c.*, s. 62.

[127] *Report of the Officer of Health of St. Martins-in-the Fields, 1865.*

[128] *Public Health, Eighth Report*, 1866, s. 91.

[129] *l.c.*, s. 88.

ve Parlamentonun onayladığı "imar hareketi" daha yeni başlamıştır. Eski evleri yıkılarak sokağa atılan işçiler, eski mahallelerinin yöresinden ayrılamazlar ya da ona yakın bir yerde yerleşirler. "Haliyle işyerlerine elden geldiğince yakın bir yerde kalmaya çalışırlar. Bura halkı, aynı ya da bitişik mahalleden öteye gitmek istemez, iki oda yerine tek bir odaya dolmuşlardır. Evlerini kaybedenlerden kirayı peşin ödeyenler bile, eski zavallı barınaklarını aratacak bir yeri ancak bulabilirler. Strand'daki işçilerin yarısı ... işlerine gitmek için iki mil yol yürürler."[130] Anacaddesi, Londra'nın serveti konusunda yabancıya çarpıcı bir fikir veren bu aynı Strand, bu kentte insanların nasıl balık istifi yaşadıkları konusunda da örnek olabilir. Mahallelerinin birinde, sağlık memuru, *acre* başına 581 kişi düştüğünü hesaplamıştır; oysa Thames nehrinin yarısı da bu hesaba dahildi. Londra'da alınan her türlü sağlık tedbirleri sonucu, oturulmaz evlerin yıkılması, işçileri bir mahalleden diğerine göç etmek zorunda bırakarak daha içiçe yaşamaya zorlamaktan başka bir işe yaramamıştır. Dr. Hunter. "Ya bütün bu işlere saçma oldukları için bir son vermek gerekir" diyor, "ya da, ellerinde birikmiş paraları olmadığı için başlarını sokacak bir yer sağlayamadıkları halde her hafta ev sahiplerine tıkır tıkır kira ödeyenlere mesken sağlanması için, bugün artık kuşkusuz ulusal bir borç halini alan bu sorunun çözümlenmesi konusunda kamuoyu (!) etkin bir şekilde uyandırılmalıdır."[131] Şu kapitalist adalete nasıl hayran olunmaz! Arsa ve ev sahipleriyle işadamları, demiryolu yapımı ya da caddelerin genişletilmesi gibi "imar faaliyetleri" nedeniyle malları kamulaştırıldığı zaman bunun tam bedelini almakla kalmazlar. Hem insanî ve hem de tanrısal adalet gereğince, bunlara, ayrıca, bu zorunlu "perhiz"lerini ödüllendirmek için dolgunca bir kâr da verilmesi gerekir. Karısıyla, çocuğuyla, eşyasıyla sokağa atılan işçi — eğer kentin, belediye kurallarının sıkı sıkıya uygulandığı bölgelerine kalabalık bir halde giderse, sağlık gerekleri adına koğuşturmaya da uğrar!

19. yüzyılın başında İngiltere'de, Londra dışında, nüfusu 100.000'i aşan kent yoktu. Ancak beş kentin nüfusu 50.000'in üzerindeydi. Şimdi ise, nüfusu 50.000'in üzerinde 28 kent var. "Bu değişiklik, yalnız kentli sınıfın büyük ölçüde artması sonucu olmamış, eski sıkışık düzendeki küçük kentler, şimdi dörtbir yanı sarılı, açık hava nedir bilmeyen merkezler halini almış ve bu durumları ile ar-

[130] *l.c.*, s. 88.
[131] *l.c.*, s. 89.

tık zenginlerin gözlerinden düşmüşler ve bunlar, daha güzel dış mahallelere taşınmışlardır. Bu zenginlerin yerine gelenler, aile başına bir oda olmak üzere büyük binaları doldurmakta [... ve hatta bu arada bir-iki kiracıya bile yer bulunmakta ...] ve böylece, bunların gereksinmeleri ve durumları gözönünde bulundurulmadan yapılan bu evler, büyükler için yozlaştırıcı, çocuklar için tamamen yıkıcı birer ortam olmaktadır."[132] Bir sanayi ya da ticaret merkezi olan kentte sermaye ne denli hızla birikir, buralara, sömürülebilir insan malzemesinin akışı ne denli hızlı olursa, işçilerin sığınmak zorunda oldukları konutlar da o derece sefil ve perişan olur.

Newcastle-on-Tyne, üretimi gitgide artan bir kömür ve demir bölgesinin merkezi olarak, barınma sorununun cehennemi andırması yönünden Londra'dan sonra ikinci yeri alır. Burada, 34.000'den fazla insan tek bir odada oturur. Toplum için teşkil ettikleri mutlak tehlike nedeniyle, son zamanlarda pek çok ev, Newcastle ve Gateshead yetkililerince yıktırılmıştır. Yeni evlerin yapımı ağır, oysa iş hızla ilerlemekte. Bu yüzden kent, 1865 yılında ağız ağıza dolmuştu. Kiralık oda bulmak bir sorun. Newcastle Ateşli Hastalıklar Hastanesinden Dr. Embleton şöyle diyor: "Tifüsün sürüp gitmesinin ve yayılmasının en büyük nedeni, kuşkusuz, insanların üstüste yaşamaları ve oturdukları konutların pisliğidir. Çoğu durumlarda işçilerin oturdukları odalar, çıkmaz sokaklar ya da avlular içinde dörtbir yanı kapalı yerlerdir; genişlik, aydınlık, hava ve temizlik yönünden tam bir yetersizlik ve sağlığa aykırılık örnekleri oldukları gibi, uygar toplum için yüzkarasıdır; geceleri, kadın, erkek, çocuk bir arada içiçe yatarlar; erkeklerin gece vardiyaları gündüzü, gündüz vardiyaları da geceyi izledikleri için, yatakların havalanıp soğuyacak zamanları bile kalmaz; evlerde su durumu kötü olduğu gibi, helâ vaziyeti daha da berbattır; her taraf pislik, havasızlık içinde birer mikrop yuvasıdır."[133] Bu gibi yerlerin haftalık kiraları 8 peni ile 3 şilin arasında değişir. "Newcastle-on-Tyne kenti" diyor Dr. Hunter, "ev ve sokak gibi dış koşullarla çoğu zaman neredeyse vahşî bir yozlaşmanın çukuruna yuvarlanmış köylülerimizin en güzel soylarının örneklerini verir."[134]

Sermaye ile emeğin iniş-çıkışlarına göre, sanayi kentlerindeki konutların durumu, bugün dayanılabilir, yarın ise tamamen korkunç bir hal alabilir. Ya da kent yönetimi, bu berbat yerlerin ortadan kaldırılması için nihayet bir karara varır. Ertesi gün, perişan İr-

[132] *l.c.*, s. 55 ve 56.
[133] *l.c.*, s. 149.
[134] *l.c.*, s. 50.

landalılar ile zavallı İngiliz tarım işçileri, çekirge sürüleri gibi ortalığa yayılırlar. Bunlar, bodrumlara, tavan aralarına tıkılırlar ya da o zamana kadar oldukça iyi durumdaki işçi evleri, Otuz Yıl Savaşındaki asker çadırları gibi, *içindekilerin* biri gidip diğeri gelen pansiyonlara dönerler. Örnek: Bradford (Yorkshire). Buradaki kalın kafalı belediyeciler, kentin imarına dalıp gitmişlerdi. Ayrıca, 1861 yılında, Bradford'da, hâlâ 1.751 boş ev vardı. Ardından işler birden canlandı ve zenci dostu, ılımlı liberal Mr. Forster geçenlerde tatlı tatlı laflar etmeye başladı. İşlerin canlanmasıyla birlikte, haliyle, durmadan kaynaşan bir "yedek ordu" ya da "nispî artı-nüfus" akımı dalga dalga ortalığı kapladı. Dr. Hunter'ın bir sigorta şirketi temsilcisinden aldığı listede,[135] çoğu iyi ücret alan işçilerin, korkunç durumdaki bodrumlarla odalarda oturdukları görülüyordu. Bunlar, eğer bulsalar, daha iyi yerlere daha yüksek kira ödeyebileceklerini söylüyorlardı. Bu arada, bir yandan, işçiler gitgide kötü duruma düşer ve hastalanırken Parlamento üyesi ılımlı liberal Forster de serbest ticaretin sağladığı yararlar ve yünlü

[135] Şirketin Braford'a ait listesi:

	Evler			
Vulcan Street, n° 122	1	oda	16	kişi
Lumley Street, n° 13	1	"	11	"
Bower Street, n° 41 .	1		11	
Portland Street, n° 112	1		10	
Hardy Street, n° 17	1		10	
North Street, n° 18	1		16	
North Street, n° 17	1		13	
Wymer Street, n° 19 .	1		8	yetişkin
Jowvett Street n° 56	1		12	kişi
George Street, n° 150 .	1		3	aile
Rifle Court, Margygate n° 11	1		11	kişi
Marshall Street, n° 28	1		10	"
Marshall Street, n° 49	3		3	aile
George Street, n° 128	1		18	kişi
George Street, n° 130	1		16	"
Edward Street, n° 4 .	1		17	
George Street, n° 49	1		2	aile
York Street, n° 34 .	1		2	aile
Salt Pie Street (bottom)	2		26	kişi
Regent Square	1	bodrum	8	kişi
Acre Street . .	1	"	7	"
33 Roberts Court .	1		7	
Back Pratt Street, mangalcı dükkânı olarak kullanılan	1		7	
27 Ebenezer Street	1		6	(18'in üstünde erkek yok)

l.c., s. 111.

kumaş taciri Bradfodlu seçkin kimselerin kârları üzerinde gözyaşartıcı sözler ediyordu. Bradford'da yoksul yasasının uygulanmasıyla görevli doktorlardan Dr. Bell, Eylül 1865 tarihli raporunda, bölgesindeki ateşli hastalıklardan ileri gelen korkunç ölüm oranının nedeni olarak, işçilerin oturdukları yerleri gösteriyordu. "1.500 foot küplük küçük bir bodrumda on kişi oturuyor. Vincent Street, Green Air Blace ve Leys'deki 223 evde 1.450 kişi oturuyor ve ancak 435 yatak ve 36 helâ var. Yataklarda —her türlü pis paçavra yığını ya da talaş dolu torba bunun kapsamına girer— ortalama 3,3 kişi yatıyor, çoğuna ise 5-6 kişi düşüyor; bazı insanların ise hiç yatağı bulunmadığını söylediler, bunlar elbisesiyle tahtaların üzerinde yatıyorlar; genç erkeklerle kadınlar, evlilerle bekârlar hep bir arada. Buraların, karanlık, rutubetli, pis, berbat kokulu, insan oturmasına hiç de uygun olmayan yerler olduğunu sözlerime eklememe gerek yoktur. Hastalık ve ölüm, bu yerlerden, toplumun ortasında çıbanbaşı olmasına göz yumanların yaşadıkları daha iyi durumdaki yerlere doğru yayılmaktadır."[136]

Bristol, evlerin sefaleti yönünden Londra'dan sonra üçüncü yeri alır. "Bu, Avrupa'nın en zengin kentinde kopkoyu bir yoksulluk ve sefalet kol gezer."[137]

(c.) *Göçebe Nüfus*

Şimdi de ele, kökeni tarımsal, ama uğraşı büyük ölçüde sanayi olan bir halk sınıfını ele alacağız. Bunlar, gereksinmeye göre bazan şu bazan da bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir. Bunlar yürüyüş halinde olmadıkları zaman "konaklarlar" Göçebe emek, çeşitli inşaat, kanalizasyon, tuğlacılık, kireççilik, demiryolu yapımı vb. gibi işlerde kullanılır. Bu uçan salgın hastalıklar kolu, her kamp kurduğu yöreye, çiçek, tifo, tifüs, kolera, kızıl vb. gibi hastalıkları yayarlar.[138] Demiryolu döşenmesi gibi büyük sermaye yatırımını gerektiren işlerde, müteahhit çoğu zaman ordusuna tahta baraka ve benzeri korunma yerleri sağlar ve buralar, her türlü sağlık koşullarından yoksun, yerel yönetimin denetimi dışında uydurma birer köy halini aldığı gibi, müteahhide, işçiyi, hem sanayi ordusu ve hem de kiracı olarak iki yandan sömürme olanağını verir. Barakanın, 1, 2, 3 oyuklu olmasına göre, içinde otu-

[136] *l.c.*, s. 114.
[137] *l.c.*, s. 50.
[138] *Public Health, Seventh Report*, 1865, s. 18.

ran demiryolu işçisi ya da her ne ise, haftada, 1, 3 ya da 4 şilin ödeme zorundadır.[139] Bu konuda bir örnek yetecektir. Dr. Simon'un bildirdiğine göre, Sevenoaks bölgesi Hastalıklarla Mücadele Komitesi başkanı, İçişleri Bakanı Sir George Grey'e 1864 Eylülünde şu şikâyette bulunmuştu. — "Oniki ay öncesine kadar bu bölgede çiçek hastalığı pek az duyulan bir olaydı. Bu süreden kısa zaman önce, Lewisham'dan Tunbridge'e demiryolu yapımı başladı; bellibaşlı işlerin bu kentin hemen çevresinde yapılmasının yanısıra, yapılan bütün işlere ait bir de depo kuruldu ve burada çok sayıda insan çalışmaya başladı. Civardaki kulübeler bu çalışanların hepsini barındırmaya yetmediği için, yol boyunca müteahhit Bay Jay tarafından birkaç yerde kulübeler yaptırıldı. Bu kulübelerde, ne havalandırma, ne de lağım vardır ve ayrıca, bunların herbiri ancak iki odalı olduğu halde, burayı tutanlar, ailesi kaç kişi olursa olsun, başka işçileri de kiracı olarak almak zorunda bulundukları için, buraların hepsi de tıklım tıklım doludur. Aldığımız raporlara göre, bunun sonucu, geceleri, bu zavallı insanlar, pencerelerinin hemen altındaki pis ve durgun sularla helâlardan çıkan berbat kokulardan boğulmamak için korkunç ıstıraplara katlanıyorlardı. Nihayet, bu barakalara sık sık giden bir sağlık memuru Hastalıklarla Mücadele Komitesine şikâyette bulunarak buralardaki barınma koşullarını şiddetli bir dille eleştirdi ve gerekli bazı sağlık tedbirleri alınmadığı takdirde, çok ciddî sonuçlarla yüzyüze gelinebileceğini ifade etti. Bir yıl kadar önce Bay Jay, bulaşıcı hastalıklara tutulanların hemen yatırılabilecekleri bir baraka ayırmaya söz verdi. Bu sözünü 23 Temmuzda tekrarladı, ama bu tarihten beri birçok çiçek hastalığı görüldüğü ve aynı hastalıktan iki kişi öldüğü halde, bu sözünü yerine getirecek hiç bir şey yapmadı. 9 Eylül tarihinde cerrah Bay Kelson bana aynı barakalarda daha başka çiçek hastalıkları olduğunu bildirdi ve buralardaki durumun çok yüzkızartıcı olduğunu söyledi. Şurasını da sizin [İçişleri Bakanının] bilgilerinize sunmak isterim ki, bölgemizde, bulaşıcı hastalıklara yakalananlar için "Salgın Hastalıklar Koğuşu" adı verilen bir tecrit evi vardır, ama burası, aylardır bu gibi hastalıkları çekenlerle doludur; tek bir ailede beş çocuk çiçekten ve hummadan öldü; bu yılın 1 Nisanı ile 1 Eylülü arasındaki beş ayda bölgede çiçekten ölenlerin sayısı en az on kişi; bunların dört tanesi sözü edilen kulübelerden; ailelerin çoğu, bu gibi şeyleri sır gibi gizledikleri için, bu hastalığa tutulanla-

[139] *l.c.*, s. 165.

rın asıl sayılarını bilme olanağı yoktur."[140]

Kömür ve diğer madenlerde çalışan işçiler, İngiliz proletaryasının en iyi ücret alan kategorisine girerler. Onların ücretlerini satın aldıkları fiyatlar daha önceki bir sayfada gösterilmişti.[141] Ben, burada, sadece bunların barınma koşullarına kısaca bir gözatacağım. Kural olarak, bir maden işleticisi, o madenin sahibi olsun, kiracısı olsun, işçileri için bir miktar kulübe yaptırır. İşçiler bu kulübelerde yaktıkları kömüre "para ödemezler" — yani bunlar, ücretlerinin aynî ödenen kısmını teşkil eder. Buralarda oturmayan işçiler, buna karşılık, yılda, 4 sterlin alırlar. Maden bölgeleri, maden çevresinde toplanan madenciler, zanaatçılar, küçük esnaf vb. olmak üzere, geniş bir nüfusu hızla kendisine çeker. Nüfusun yoğun olduğu bütün yerlerde olduğu gibi toprak rantı çok yüksektir. Bu yüzden patronlar, ocağın ağzından elden geldiğince dar bir yere, işçilerle ailelerinin sığışabilecekleri sayıda kulübe kurmaya gayret eder. Çevrede yeni bir maden açılması ya da eski bir madenin yeniden işletilmesi halinde bu sıkışıklık daha da artar. Kulübelerin yapımında önemle gözönünde bulundurulan tek nokta, büsbütün kaçınılması olanaksız masraflar konusunda kapitalistin elden geldiğince "perhiz" yapmasıdır. "Northumberland ve Durham madenlerinde çalışan madencilerle diğer işçilerin oturdukları yerler genellikle" diyor Dr. Julian Hunter, "Monmouthshire'ın benzer mahalleleri dışta tutulursa, belki de İngiltere'de bu tür evler içerisinde en berbadı ve pahalı olanlarıdır. ... En kötü tarafları, tek bir odaya sığınan insanların çok kalabalık olması, avuç içi kadar yere bir yığın evin içiçe yapılması, su kıtlığı, helâ yokluğu, birbiri üzerine durmadan ev yapılması, ya da evlerin sık sık bölünmesidir. ... Maden sahibi ya da işleticisi, sanki bu kiracılar burada oturan insanlar değil de, sadece burada konaklayan kimselermiş gibi hareket ederler."[142]

[140] *l.c.*, s. 18. not. — Chapel-en-le-Frith Union, yardım memuru, genel yazmana şunları bildiriyordu: "Doveholes'da, büyük bir kireç ve kil tepesinin yamaçlarına küçük mağaralar açıldı; bu mağaracıklar, civarda yapılmakta olan demiryollarında çalışan işçiler ve diğerleri için barınak olarak kullanılıyor. Mağaralar küçük ve rutubetli, pislik ve bulaşık suları için kanal olmadığı gibi helâları da yok; tepedeki baca deliğinden başka hava alacak yeri de bulunmamakta. Bu eksiklikler sonucu bir süredir çiçek hastalığı salgın hale gelmiş olup *mağara sakinleri* arasında ölümlere yol açmaktadır." (*l.c.*, not 2.)

[141] Dördüncü Kısmın sonunda verilen ayrıntılar, özellikle kömür madenlerindeki işçilere aittir. Diğer madenlerdeki daha kötü koşullar hakkında, 1864 tarihli Krallık Komisyonunun büyük bir dikkatle hazırlanmış raporuna bakınız.

[142] *l.c.*, s. 180, 182.

"Aldığım talimata göre" diyor Dr. Stevens, "Durham Union'daki büyük maden köylerinin çoğunu ziyaret ettim. Birkaçı dışında, burada oturanların sağlık durumlarının korunması için hiç bir tedbir alınmadığını söylemek doğru ve yerinde olur. ... Bütün madenciler, ocağı işletene ya da maden sahibine on iki ay süreyle bağlanmış [bu, "bağlanmış" sözü, tıpkı "köle" sözü gibi ta kölelik çağından kalmıştır] durumdadırlar.

"Eğer madenciler hoşnutsuzluk gösterir ya da "gözcünün" herhangi bir şekilde canını sıkacak olursa, listedeki adları karşısına bir işaret konur ve yıllık "bağlanmada" bu gibilerine derhal yol verilir. ... Bana kalırsa, aynî ödeme sisteminin hiç bir şekli, bu yoğun nüfuslu bölgelerdeki kadar berbat bir durum alamaz. Madenci, ücretinin bir kısmını, pislik ortasındaki bir evin kirası karşılığı almış durumdadır; işçi burada çaresizlik içerisindedir ve malsahibinden başka etrafta ona elini uzatacak kimse yoktur [yani sözcüğün tam anlamıyla serf durumundadır]; malsahibi önce blançosuna bir gözatar ve sonuç aşağı yukarı bellidir. Suyu da çoğu zaman malsahibi sağlar, iyi de olsa, kötü de olsa parasını ödemek zorundadır, daha olmazsa ücretinden kesilir."[143]

Sermaye, "kamuoyuna" ve hatta sağlık yetkililerinin düşüncelerine aykırı olarak, işçinin hem çalışma ve hem de hayatını attığı kısmen tehlikeli, kısmen alçaltıcı koşulları, kâr sağlamak için zorunlu oldukları gerekçesiyle "haklı göstermekte" büyük güçlük çekmemektedir. Sermaye, fabrikalarda tehlikeli makinelere karşı koruyucu tedbir alma, madenlerde havalandırma ve güvenlik araçları bulundurma vb. konularında "perhiz" yaptığı zaman da, gene aynı şey olur. Burada, madencilerin barındırılması konusunda da aynı şey sözkonusudur. Araştırma kurulu hekimi Dr. Simon, resmî raporunda şöyle diyor: "Bu sefil barınma koşullarını mazur göstermek için. madenlerin genellikle kira usulüyle işletildiği öne sürülüyor; kiracının işletme süresi (bu süre maden ocaklarında genellikle 21 yıldır), işletmenin işçileriyle bu işyerinde çalışan diğer zanaatçıların barınmaları için elverişli daha iyi konutlar yapmaya değmeyecek kadar kısa olduğu bahanesi ortaya atılıyor; eğer işletmeci, bu konuda, daha liberal davranmak eğiliminde olsa bile, bu eğilim, toprak sahibinin, yeraltı âlemi sakinlerinin, yeryüzünde doğru dürüst köylerde yaşama ayrıcalığı için toprak kirası isteyeceği aşırı fiyat yüzünden engellenmiş olur; bu engelleyici fiyat, ayrıca, düpedüz bir engelleme olmasa bile, böyle bir köy kurmak

[143] *l.c.*, s. 515, 517.

isteyen başkalarını da caydırmış olur. Yukarda öne sürülen bahanelerin geçerliği konusunda tartışmaya girişmek, bu raporun amacına yabancı düşecektir. Ayrıca, oturulabilecek gibi konutlar yapılmış olsa bile, bunun bedelinin, eninde sonunda, malsahibine mi, kiracıya mı, yoksa işçiye, ya da halka mı yükleneceği sorusunu da burada ele almaya gerek yoktur. Ama, [Dr. Hunter'ın, Dr. Stevens'ın vb.] ilişik raporlarında sözü edilen utanç verici durumlar karşısında, buna bir çare bulmak zorunludur. Mülkiyet hakkı böylece kamuya zarar verecek şekilde kullanılmış oluyor. Toprak sahibi, madenin de maliki olarak, bir sanayi topluluğunu kendi topraklarında çalışmaya çağırıyor ve ardından da, toprağın mülkiyetine sahip kimse olarak, topladığı işçilerin içlerinde yaşıyacakları doğru dürüst konut bulmalarını olanaksız hale getiriyor. Madeni kiralayan [kapitalist işletmeci] adamın, bu ikili pazarlığa karşı koymasını gerektirecek herhangi bir kazancı yoktur; çünkü malsahibinin talepleri aşırı olsa bile, bunun sonuçlarına, kendisinin değil, işçilerinin katlanmak zorunda kalacaklarını çok iyi bilir; ayrıca bu işçilerin ne sağlık konusundaki haklarını, ne oturdukları konutların berbatlığını, ne de içtikleri suyun pisliğini bilecek kadar eğitim görmediklerini, bütün bunların, işçileri, bir 'greve' götürecek nedenler olamayacağını da gene pekâlâ tahmin eder."[144]

(d.) *Bunalımların, İşçi Sınıfının En iyi Ücret Alan Kesimi Üzerindeki Etkisi*

Gerçek tarım işçilerine geçmeden önce, sınaî kargaşalıkların, işçi sınıfının en iyi ücret alan kısmını, aristokrasisini bile nasıl etkilediğini bir örnekle göstermek istiyorum. Hatırlanacağı gibi 1857 yılı dönemsel sınaî çevrimlerin son bulduğu büyük bunalımlardan bir tanesinin patlak verdiği yıldı. Bunu izleyen bunalım, 1866 yılına raslıyordu. Çok miktarda sermayenin kendi yatırım alanından, para piyasasının büyük merkezlerine kaymasına yol açan pamuk kıtlığı nedeniyle, bunalım, bu kez, özellikle malî bir niteliğe bürünmüştü. O koskocaman Londra Bankasının iflâsı ve hemen ardından bir yığın düzenbaz şirketin çöküşü, 1866 yılında bunalım patlamasının işareti oldu. Darbeyi yiyen, Londra'daki büyük sanayi kollarından birisi de, saç gemi yapımı idi. Bu alandaki büyük işadamları, satışların iyi olduğu sırada ölçüsüz aşırı üretim yapmakla kalmayıp, kredi akımının devamlı olacağı düşüncesiyle, büyük sözleş-

[144] *l.c.,* s. 16.

meler de yapmışlardı. Oysa şimdi korkunç bir tepki doğmuştu ve bu, şu anda bile (1867 Martı sonu) bu kolda ve Londra'daki diğer sanayi kollarında devam ediyordu.[145] İşçilerin durumunu göstermek için, 1866 yılı sonu ile 1867 yılı başında, bellibaşlı felâket bölgelerini dolaşan *Morning Star* muhabirinin ayrıntılı haberinden şu kısmı alıyorum: "Londra'nın doğu yakasında Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse ve Canning Town bölgelerinde, en az 15.000 işçi ile aileleri tam bir felâket ve yoksulluk içerisindeler. (Altı ayı geçen bir işsizlik ve çaresizlik döneminden sonra) 3.000 kalifiye makine işçisi işevinde taş kırıyor. Aç insanların meydana getirdiği kalabalığı yarıp işevinin kapısına güçlükle ulaştım. Bunlar karnelerini bekliyorlardı, ama dağıtım henüz başlamamıştı. Avlu, etrafı sundurmalarla çevrili kare şeklinde büyük bir meydandı, ortaya öbek öbek kar yığılmıştı. Orta yerde, gene, koyun ağılları gibi hasırla çevrilmiş küçük bölmeler vardı, iyi havalarda insanlar burada çalışıyorlardı. Ama benim gittiğim gün buralarda o kadar çok kar vardı ki, kimse yere oturup çalışamazdı. Gene de bazıları sundurmanın altında kaldırım taşı yontmakla uğraşıyorlardı. Hepsi büyük birer taşın üzerine oturmuş, ellerindeki kocaman çekiçle, buz kaplı kayaları yontuyor ve 5 kilelik iş çıkardıktan sonra günlük işini bitirmiş oluyordu. ... Hakettiği yevmiye, 3 peni ile bir de yiyecek karnesiydi. Avlunun bir yanında, üzeri tahta küçük bir baraka vardı. Kapısını açtık, içerisi, ısınmak için birbirine sokulmuş insanlarla doluydu. Önlerindeki üstüpüyü didikliyorlardı ve belli miktarda bir yiyecekle kimin daha uzun süre çalışabileceğini tartışıyorlardı: onlar için işe dayanıklılık bir onur sorunuydu. Bu tek bir işevindeki yedi bin kişi aldıkları yardımla yaşıyorlardı ve bunların yüzlercesi ... altı-sekiz ay öncesine kadar bir zanaatçıya ödenen en yüksek ücreti alıyorlardı. Tasarruf ettikleri bir miktar parayı bitirdikleri halde, hâlâ rehine

[145] "Londra'da fakir fukaranın toptan açlıktan kırılması. ... Son birkaç gün içinde Londra'nın duvarlarına, üzerlerinde aşağıdaki dikkati çekici bildiriler yazılı büyük kâğıtlar yapıştırıldı: 'Semiz öküzler! Açlıktan kırılan insanlar! Açlıktan kırılan insanlar sefil inlerinde, ölüme ve çürümeye terkedilirken sırça köşklerinden inen semiz öküzler, zenginleri doyurmak için lüks kâşanelerin yolunu tuttular.' Bu uğursuz sözleri taşıyan ilânlar, belli aralıklarla yapıştırılıyordu. Bunların üzerleri boyanır ya da kazınır kazınmaz, aynı yere ya da aynı derecede göze çarpan bir başka yere yenileri konuyordu ... bu ... Fransız halkını 1789 olaylarına hazırlayan gizli devrimci örgütlerden birini hatırlatıyor. ... İngiliz işçilerinin karıları ve çocukları ile soğuk ve açlıktan can verdikleri şu anda milyonlarca İngiliz altını —İngiliz emeğinin ürünleri— Rusya'da, İspanya'da, İtalya'da ve diğer dış girişimlere yatırılmış bulunuyor." *Reynolds' Newspaper*, 20 Ocak 1867.

verecek bir şeyleri olduğu için yardım almak üzere kiliseye henüz başvurmamış olanlar da hesaba katılırsa, bunların sayıları iki katına çıkabilir. İşevinden ayrılınca, Poplar civarında pek çok görülen tek katlı küçük evlerin çevrelediği sokaklarda yürüdüm. Bana kılavuzluk eden, işsizler komitesi üyelerinden birisiydi. İlk ziyaretimizi yirmi yedi haftadır işsiz olan bir demir işçisine yaptık. Ailesiyle birlikte küçük bir arka odada oturuyordu. Odada az da olsa eşya vardı ve ocak da hafiften yanıyordu. Çok soğuk bir gün olduğundan, bu, küçük çocukların çıplak ayaklarının donmaması için gerekliydi. Ocağın önündeki tepside üstüpü vardı; çocuklar ile anneleri yardım alabilmek için bunu didikliyorlardı. Adam, işevindeki taş yontma yerinde biraz yiyecekle üç peni gündelik almak için çalışıyordu. Yüzünde hüzünlü bir gülümsemeyle, bize, öğle yemeğine geldiğini, karnının zil çaldığını söyledi; önündeki yemek, üzerine domuz yağı sürülmüş birkaç dilim ekmek ve bir bardak sütsüz çaydı. Çaldığımız ikinci kapıyı orta yaşlı bir kadın açtı, tek sözcük söylemeden bizi arka taraftaki küçük bir oturma odasına götürdü. Bütün aile, burada, gözleri sönmekte olan ateşe dikili, sessizce oturuyordu. Bu insanlarla küçük odalarını öylesine bir yalnızlık ve umutsuzluk havası doldurmuştu ki, böyle bir şeye bir daha tanık olmak istemem. Kadın, oğullarını göstererek, "Yirmi altı haftadır hiç bir iş yaptıkları yok bayım" dedi. "Bütün paramız bitti; ilk zamanlarda babayla benim bir yana koyduğumuz yirmi sterlinin hepsi. Çalışamıyacağımız günleri atlatır diye biriktirdiğimiz bu para da işte tükendi." Bir banka defteri getirerek, hırsla, "Şuna bakın!" dedi; yatırılan ve çekilen paralar dikkatle birer birer yazılıydı; ilk beş şilinlik yatırımla bu küçük servetin nasıl başladığını, ufak ufak artışlarla yirmi sterline nasıl çıktığını ve bunun ardından sterlinlerin yavaş yavaş eriyerek tekrar şilinlere dönüştüğünü, en son çekilen parayla da defterin nasıl boş bir kâğıt parçası gibi değersiz hale geldiğini gördük. Bu aile işevinden yardım alıyor ve bu da ancak günde bir iki lokmalık öğüne yetiyordu. Daha sonraki ziyaretimizi, kocası gene işevinde çalışan bir demir işçisinin karısına yaptık. Besinsizlikten hastalanmış, üstündeki giyeceğiyle bir şilteye uzanmıştı; yatak yorgan gibi şeylerin hepsi rehine verildiği için üzerine bir kilim parçası örtmüştü. İki perişan çocuk güya analarına bakıyorlardı, oysa onların da en az anaları kadar bakıma ihtiyaçları olduğu besbelliydi. Ondokuz haftalık zorunlu işsizlik, onları bu hale düşürmüştü: geçmiş acı günleri anlatırken inleyen ana, geleceğe bağladığı bütün umutlarını yitirmiş gibiydi. Dışarı çıkınca genç bir çocuk arkamızdan koştu, evine girmemizi ve eğer

mümkünse kendisine yardım etmemizi rica etti. İçerde genç bir kadın, iki güzel çocuk, bir deste rehin makbuzu ve bomboş bir odaydı bize gösterdiği. ..."

1866 bunalımı sonrası acıları konusundaki aşağıdaki parçayı bir Tory gazetesinden alıyorum. Şurası unutulmamalı ki, burada ele aldığımız Londra'nın doğu yakası, yalnızca yukarıda sözü edilen saç gemi yapımı merkezi değil, aynı zamanda, daima düşük ücretli olan sözde "ev sanayii"nin de merkezidir. "Başkentin bir kesiminde dün korkunç bir manzara vardı. Doğu yakasındaki binlerce işsiz, ellerinde kara bayraklarla *en masse** geçit yapmadılar, ama insan seli gene de çok etkiliydi. Bu insanların acılarının ne olduğunu bilelim. Bunlar açlıktan ölüyorlar. Yalın ve müthiş gerçek işte bu. Tam 40.000 insan bu durumda. Bu şahane sanayi merkezinin bir mahallesinde —dünyanın şimdiye kadar gördüğü bu muazzam servet birikiminin hemen yanıbaşında— 40.000 çaresiz insan açlıktan ölümle yüzyüze. Bu binlerce insan şimdi diğer mahallelere yayılıyor; yarı-açlıktan sefaletlerini kulaklarımıza ve gökyüzüne haykırıyorlar; sefalet içerisindeki yuvalarından bize, iş bulamadıklarını ve dilenmelerinin de yararsız olduğunu söylüyorlar. Buralarda oturan vergi yükümlülerinin kendileri de, kilisenin yüklediği yardım zorunluluğu karşısında sefalet uçurumunun kenarına gelmiş durumdalar." (*Standard*, 5 Nisan 1867.)

İngiliz kapitalistleri arasında Belçika'yı, ne işçi sendikalarının ne de fabrika yasalarının zorbaca tedbirleri ile sınırlandırılmayan "çalışma özgürlüğü" ya da aynı şey olan "sermaye özgürlüğü"nün cenneti diye örnek vermek âdet haline geldiği için, burada Belçikalı işçilerin "mutluluğu" üzerine de bir-iki söz söylemek yerinde olacaktır. Bu mutluluğun sınırlarını herhalde Belçika cezaevleri ve hayır kurumları genel müfettişi ve Belçika Merkez İstatistik Komisyonu üyesi M. Ducpétiaux'dan daha iyi kimse bilemez. Bay Ducpétiaux'nun, ***Budgets économiques des classes ouvrieres de la Belgique***, Bruxelles 1855, adlı yapıtını alalım. Burada biz, diğer şeyler yanında, yıllık geliri ile harcamaları çok kesin verilere dayanılarak hesaplanan ve beslenme koşulları, askerlerle, denizcilerle ve tutuklularla karşılaştırılan normal bir Belçikalı işçi ailesini görüyoruz. Aile, "baba, ana ve dört çocuktan oluşuyor". Bu altı kişiden, "dördü, bütün yıl boyunca yararlı bir şekilde çalıştırılabilir" durumda. "Bunlar arasında ne hasta ne de çalışamayacak durumda kimse bulunmadığı, ufak bir kilise aidatı dışında, dinî, manevî ve zihnî amaçlar

* Yığın halinde. —ç.

için bir harcama sözkonusu olmadığı gibi, banka tasarrufu ya da kâr getiren şirketlere para yatırılmadığı, lüks ve benzeri şeyler için para harcanmadığı" varsayılıyor. Bununla birlikte, baba ile en büyük oğul, "tütün kullanmayı" ve pazar günleri "*cabaret*'ye gitmeyi" âdet edinmişler ve bu iş için haftada 86 santim harcıyorlar. "Çeşitli işlerde işçilere verilen genel ücretlere göre erkeklere verilen en yüksek ortalama günlük ücret 1 frank 56 santim, kadınlara 89 santim, erkek çocuklara 56 santim ve kız çocuklara 55 santimdir. Bu hesaba göre ailenin toplam yıllık geliri en fazla 1.068 frank olabilir. ... Bu örnek ailede, biz, muhtemel bütün gelir kaynaklarını hesaba kattık. Ama, ailede anneye ücret ödenmediğini varsaymakla, *ev işlerini kimin yapacağı sorunu ortaya çıkar*. Ev içindeki işleri kim yürütecek? Küçük çocuklara kim bakacak? Yemeği kim pişirecek, bulaşığı ve çamaşırı kim yıkayacak, sökükleri kim dikecek? İşçilerin devamlı karşılaştıkları ikilem bunlar."

Buna göre ailenin bütçesi şöyle:

Baba	300	işgünü	1,56	franktan	468 frank
Ana	"	"	89	"	267 "
Erkek çocuk			56		168
Kız çocuk			55		165
			Toplam		*1.068 frank*

İşçi eğer aşağıdaki kimseler gibi beslenmiş olsaydı, ailenin yıllık gideri şu açığı verirdi:

Deniz eri	1.828 frank	760 frank açık
Kara eri	1.473 "	405 " "
Mahkûm	1.112	44

"Görüyoruz ki, işçi ailelerinin çoğu, ortalama deniz ya da kara eri kadar değil, bir mahkûm kadar bile beslenememektedir. 1847-1849 döneminde çeşitli hapishanelerdeki bir mahkûmun genel ortalama masrafı, 63 santim idi. Bu rakam, bir işçinin günlük masrafı ile karşılaştırılırsa, 13 santimlik bir fark gösterir. Ayrıca şurasını da belirtmek gerekir ki, hapishanelerde, yönetim ve denetim ile ilgili giderler de hesaba katılmakla birlikte, buna karşılık mahkûmlar barınmaları için bir şey ödememektedirler; kantinlerden yaptıkları alışverişler bu bakım giderlerine dahil edilmediği gibi, bu gibi yerlerde bulunan insan sayısının kabarık oluşu ile, tükettikleri yiyecek ve diğer şeylerin sözleşmelerle ya da toptan satın alınması sonucu giderler epeyce düşmektedir. Öyleyse bu durumda, çok sayıda işçi ve hatta işçilerin büyük çoğunluğu daha az giderle nasıl yaşa-

yabiliyorlar? Bunu sırrını yalnız işçilerin bildikleri bazı çarelere başvurarak beceriyorlar; örneğin, günlük yiyecek miktarını azaltıyorlar; buğday ekmeği yerine çavdar ekmeği yiyorlar; daha az et yiyorlar ya da hiç yemiyorlar, tereyağı ile baharatı da öyle; bütün ailenin üstüste oturduğu bir-iki odayla yetiniyorlar ve oğlanlarla kızlar yanyana ve çoğu zaman aynı hasırın üzerinde yatıyorlar; giyim, yıkanma ve öteki temizlik gereçlerinden kısıyorlar; pazar eğlencelerinden vazgeçiyorlar; yani kısacası kendilerini en ıstıraplı yoksunluğa mahkûm ediyorlar. Bu son sınıra dayandıktan sonra, yiyecek fiyatlarında ufak bir yükselme, işin durması, hastalık gibi nedenler, işçinin çektiği sıkıntıyı artırıyor ve büsbütün mahvolmasına yol açıyor; borçlar birikiyor, veresiye kesiliyor, en gerekli giyecekler ve eşyalar rehine veriliyor ve en sonunda aile, kendisini, yoksullar listesine kaydettiriyor." (Ducpétiaux, *l.c.*, s. 151, 154, 155.) Gerçekten de, bu "kapitalist cennetinde" zorunlu tüketim maddelerinin fiyatındaki en ufak bir değişmeyi, ölüm ve suç sayılarında bir değişme izliyor! (Bkz: *Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!* Brussel 1860, s. 15, 16.) Belçika'da toplam 930.000 aile var, resmî istatistiklere göre bunların 90.000'i servet sahibi ve seçmen sayısı = 450.000; kentliler ile köylerdeki aşağı orta sınıf 390.000 aile ve büyük kısmı devamlı proleterleşmekte ve bunlar = 1.950.000 kişi. Ve nihayet 450.000 işçi sınıfı ailesi = 2.250.000 kişi, içlerinde iyi durumda olanlar Ducpétiaux'nun anlattığı mutluluğu tadıyorlar. 450.000 işçi sınıfı ailesinden 200.000'i aşkını yoksullar listesinde.

(e.) *İngiliz Tarım Proletaryası*

Kapitalist üretim ve birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği hiç bir yerde, İngiliz tarımındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ile İngiliz tarım işçisinin durumundaki gerilemede olduğu kadar kendisini zalimce ortaya koyamaz. Bugünkü duruma dönmeden önce, geriye, hızla bir gözatacağım. İngiltere'de modern tarım, üretim biçimindeki değişikliğin başlangıç noktasını teşkil eden toprak mülkiyetindeki devrim daha eski tarihlere gitmekle birlikte, 18. yüzyılın ortasında başlar.

Dikkatli bir gözlemci ama yüzeyde kalan bir düşünür olan Arthur Young'ın 1771 yıllarında tarım işçisi ile ilgili olarak söylediklerine bakılırsa, bunlar, şimdi, "kent ve köy tarım işçilerinin altın çağı olan" 15. yüzyıl şöyle dursun, "işçilerin bolluk içinde yaşadıkları ve servet biriktirdikleri "[146] 14. yüzyıldaki işçilere göre

çok acınacak durumdadırlar. Ama, bu kadar gerilere gitmemize de gerek yok. 1777 yılında yayınlanan çok öğretici bir yapıtta şu satırları okuruz: "Yoksul işçi hemen hemen yerle bir olurken, büyük çiftçi nerdeyse bir [beyefendi] düzeyine yükseldi. Sadece kırk yıl öncekiyle bugünkü durumu karşılaştırılınca, düştüğü zavallı durum apaçık ortaya çıkar. Toprak beyleri ile kiracılar ... işçiyi ... ezmek için hep elbirliği yaptılar."[147] Bunun ardından 1737 ile 1777 yılları arasında gerçek tarım işçileri ücretinin, nerdeyse 1/4 yani %25 düştüğü ayrıntıları ile tanıtlanıyor. Dr. Richard Price da, "modern politika", diyor, "aslında yüksek sınıfların daha fazla yararınadır; zamanla vereceği sonuçlar, bütün krallığı sadece beyler ile dilenciler ya da efendiler ve kölelerden oluşur hale getirecektir."[148]

Gene de İngiliz tarım işçilerinin durumu 1770 ile 1780 yılları arasında, yiyecek ve barınma bakımından olduğu kadar, kendine saygı ve eğlence vb. yönünden de, o zamandan beri, bir daha ulaşamadığı ideal olarak kalmıştır: Ortalama ücreti, 1770 ile 1771 yıllarında 90 *pint** buğday, Eden zamanında (1797) sadece 65 *pint*, 1808'de ise 60 *pint* olarak ifade ediliyordu.[149] Toprak sahiplerinin, çiftçilerin, fabrikatörlerin, tacirlerin, bankerlerin, borsa spekülatörlerinin, orduya mal satanların vb. büyük servetler edindikleri Jakoben'lere Karşı Savaşın sonunda tarım işçilerinin durumu yukarıda gösterildiği gibiydi. Nominal ücretler, kısmen banknotun değerini yitirmesi, kısmen de bundan bağımsız olarak temel yaşama araçlarının fiyatlarındaki artış sonucu yükselmişti. Ama reel ücret değişmesi, burada gereksiz ayrıntılara girmeksizin basit bir

[146] Vames E. Thorold Rogers, Oxford Üniversitesi ekonomi politik profesörü, *A History of Agriculture and Prices in England*, Oxford 1866, c. I, s. 690. Sabırlı ve gayretli bir çalışmanın ürünü olan bu yapıt, şimdiye kadar yayınlanan iki cildinde, yalnız 1259 ile 1400 yılları arasındaki dönemi kapsıyor. İkinci cilt sadece istatistikleri içeriyor. Bu yapıt, o zamana ait elimizde bulunan tek otantik "Fiyat Tarihi"dir.

[147] *Reasons for the Late Increase of the Poor-Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions*, Lond. 1777, s. 5, 11.

[148] Dr. Richard Price, *Observations on Reversionary Payments*, 6. baskı, By W. Morgan, Lond. 1803, c. II, s. 158, 159. Price, 159. sayfada şuna işaret ediyor: "Bugün, günlük işin nominal fiyatı, 1514 yılına göre aşağıyukarı dört ya da en fazla beş katı fazladır. Oysa, buğdayın fiyatı yedi katı, etin ve giyim eşyasının fiyatları onbeş katı kadar yükselmiştir. Bu nedenle, emeğin fiyatı, geçim giderlerindeki artışla orantılı olarak yükselmiş olsa bile, bu giderlerdeki artış ile aradaki oranti yarıyarıya bile değildir."

[149] Barton, *l.c.*, s. 26. 18. yüzyılın sonu için bkz: Eden, *l.c.*.

* 0,550 litre. —ç.

şekilde gösterilebilir. Yoksul yasası ile uygulanışı, 1795 ile 1814'te aynıydı. Bu yasanın kırsal bölgelerde nasıl uygulandığı hatırlanacaktır: nominal ücret ile işçinin hayatta kalabilmesi için gerekli nominal miktar arasındaki farkı, oradaki yardım kurumları sadaka şeklinde tamamlıyordu. Çiftçinin ödediği ücret ile, yardım kurumlarının kapadıkları ücret açığı arasındaki oran, bize iki şeyi göstermektedir. Önce, ücretlerin, asgarî düzeyin altına düştüğünü; sonra, tarım işçisinin ne oranda ücretli-işçi ve dilenci karışımı haline geldiğini, ya da kilise yardım kurulunun kölesi haline gelme derecesini. Diğer bütün kontluklardaki ortalama durumu temsil eden tek bir kontluğu ele alalım. 1975 yılında Northamptonshire'da ortalama haftalık ücret 7 şilin 6 peniydi; 6 kişilik bir ailenin toplam yıllık gideri ise 36 sterlin 12 şilin 5 peni; bunların toplam geliri 29 sterlin 18 şilin; yardım kurumunun kapadığı açık 6 sterlin 14 şilin 5 peni. 1814 yılında aynı kontlukta haftalık ücret 12 şilin 2 peni; 5 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 54 sterlin 18 şilin 4 peni; ailenin toplam geliri 36 sterlin 2 şilin; yardım kurumunun kapadığı açık 18 sterlin 6 şilin 4 peni.[150] Kapatılan açık, 1895'te, ücretin 1/4'ten azı, 1814'te yarısından fazlası idi. Bu koşullar altında, Eden'in hâlâ tarım işçilerinin kulübelerinde bulduğu azıcık rahat ve huzur, 1814'te büsbütün yokolmuştu.[151] Çiftçinin elindeki bütün hayvanlar içinde işçi, bu *instrumantum vocale** bundan böyle, en çok ezilen, en kötü beslenen ve en çok zulüm göreniydi.

Aynı durum, "1830 Swing ayaklanmaları bize [yani egemen sınıflara], ateşe verilen harmanların ışığında, manüfaktür İngiltere'sinde olduğu kadar, tarım İngiltere'sinde de, sefalet ve isyan ettirici kapkara bir huzursuzluğun için için kıvılcımlandığını gösterene kadar"[152] sessizce sürdü gitti. Bu sıralarda, Sedler, Avam Kamarasında, tarım işçilerine "beyaz köleler" adını takmış, Lordlar Kamarasında bir piskopos aynı unvanı tekrarlamıştı. O dönemin en dikkate değer iktisatçısı E. G. Wakefield şöyle diyor: "Güney İngiltere köylüsü ... ne özgür insandır, ne de köle; o, sadece dilencidir."[153]

Tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılmasından önceki dönem, tarım işçilerinin durumuna yeni bir ışık getirdi. Bir yandan, tahıl yasalarının gerçek hububat üreticilerini ne derece az koruduğunu tanıtlamak orta sınıf çığırtkanlarının çıkarınaydı; öte yandan, toprak

[150] Parry, *l.c.*, s. 86.
[151] *Id.*, s. 213.
[152] S. Laing, *l.c.*, s. 62.
[153] *England and America*, Lond. 1833, c. I, s. 47.
* Konuşan alet. —ç.

aristokrasisinin fabrika sistemini yermeleri, bu yozlaşmış, kalpsiz ve kibar serserilerin, fabrika işçilerinin ıstıraplarına karşı duydukları sözde anlayış ve gene bunların fabrika yasaları için gösterdikleri "diplomatik çaba", sanayi burjuvazisini öfkeden deliye döndürüyordu. Eski bir İngiliz atasözü, "hırsızlar birbirine düşünce, namuslular kazançlı çıkar" der. Gerçekten de, egemen sınıfın iki düşman kesimi arasında, işçileri hangisinin daha utanmazca sömürdüğü konusundaki gürültülü ve ateşli kavga, doğruların ortaya çıkmasına yaradı. Shaftesbury kontu olan Lord Ashley, fabrika sistemine karşı girişilen kampanyanın aristokrat ve insancıl başkomutanıydı. Bu yüzden 1845'te *Morning Chronicle*'ın tarım işçilerinin durumu ile ilgili açıklamalarında en gözde konuydu. Zamanın en liberal yayın organı olan bu gazete, tarım bölgelerine özel muhabirler gönderiyor ve bunlar, yalnız genel bilgiler ve istatistiklerle yetinmeyerek, hem konuştukları işçi ailerinin ve hem de bunların efendilerinin adlarını yayımlıyordu. Aşağıdaki liste, Blanford, Wimbourne ve Poole yöresinde üç köye ödenen ücretleri göstermektedir. Bu köyler Bay G. Bankes ile Shaftesbury kontunun malıdır. Görüleceği üzere, bu "aşağı kilise papası", ve İngiliz sofularının başı, tıpkı Bankes gibi, işçilerin zaten pek zavallı olan ücretlerinin büyük bir kısmını ev kirası bahanesiyle cebe indirmektedir [bkz: s. 713]:

Tahıl yasalarının kaldırılması İngiliz tarımı için olağanüstü bir dürtü oldu.[154] Büyük çapta boşaltma kanalları, hayvanları ahırda beslemek ve sunî otlaklar yetiştirmek için yeni yöntemler, mekanik gübreleme aygıtlarının kullanılması, killi toprağı işlemede yeni yollar, madenî gübrelerin daha fazla kullanılması, buharlı makinelerden ve her türlü yeni makinelerden yararlanma, genellikle daha yoğun bir tarım, bu devrin özelliğiydi. Krallık Tarımsal Kurumunun başkanı Bay Pusey, yeni makinelerin kullanılmasıyla, çiftlikte (nispî) giderlerin yarı yarıya azaldığını söylüyor. Öte yandan da, toprağın gerçek verimi hızla yükseldi. *Acre* başına daha fazla sermaye yatırımı ve dolayısıyla çiftliklerde daha fazla yoğunlaşma, yeni yöntemin temel koşullarıydı.[155] Aynı zamanda, işlenen toprağın ala-

[154] Bu amaçla toprak aristokrasisi, kendilerine, hazineden, kuşkusuz, Parlamento aracılığı ile çok düşük faizle avans verdiler, oysa çiftçiler bunu çok daha yüksek faizle ödemek durumundaydılar.

[155] Orta sınıf çiftçi nüfusundaki azalış, özellikle şu sayım kategorisinde görülebilir: "Çiftçinin oğulları, erkek torunları, kardeşleri, yeğenleri, kızları, kız torunları, kız kardeşleri"; yani çiftçinin çalıştırdığı kendi ailesi üyeleri. Bu kategori, 1851 yılında 216.851 kişi iken, 1861'de 176.151 kişiye inmiştir. 1851 ile 1871 yılları arasında, 20 *acre*'dan küçük çiftliklerin sayısı 900'den daha fazla bir

BİRİNCİ KÖY[156]

Çocuklar (a)	Aile Üyeleri sayısı (b)	Erkeklerin Haftalık ücreti (c)	Çocukların haftalık ücreti (d) ş.	p.	Tüm Ailenin haftalık geliri (e) ş.	p.	Haftalık ev kirası (f) ş.	p.	Kira çıktıktan sonra ücretler toplamı (g) ş.	p.	Adam başına haftalık ücret (h) ş.	p.
3	4	8			8		2		6		1	6
3	5	8			8		1		6	6	1	3½
2	4	8			8		1		7		1	9
2	4	8			8		1		7		1	9
6	8	7	1 1	6	10	6	2		8	6	1	¾
3	5	7	2 : 2		7		1	7	5	8	1	½

İKİNCİ KÖY

Çocuklar (a)	Aile Üyeleri sayısı (b)	Erkeklerin Haftalık ücreti (c)	Çocukların haftalık ücreti (d) ş.	p.	Tüm Ailenin haftalık geliri (e) ş.	p.	Haftalık ev kirası (f) ş.	p.	Kira çıktıktan sonra ücretler toplamı (g) ş.	p.	Adam başına haftalık ücret (h) ş.	p.
6	8	7	1 1	6	7		1	6	8	6	1	¾
6	8	7	1 : 2	6	7		1	3½	5	8½	0	8½
8	10	7			10		1	3½	5	8½	0	7
4	6	7			7		1	6½	5	5½	0	11
3	5	7			7		1	6½	5	5½	1	1

ÜÇÜNCÜ KÖY

Çocuklar (a)	Aile Üyeleri sayısı (b)	Erkeklerin Haftalık ücreti (c)	Çocukların haftalık ücreti (d) ş.	p.	Tüm Ailenin haftalık geliri (e) ş.	p.	Haftalık ev kirası (f) ş.	p.	Kira çıktıktan sonra ücretler toplamı (g) ş.	p.	Adam başına haftalık ücret (h) ş.	p.
4	6	7	1 : 2		7		1		6		1	
3	5	7	2 : 2		11	6	0	10	10	8	2	1½
0	2	5			5		1		4			

nı 1846-1856 arasında 464.119 *acre* arttı, ve doğu kontluklarında, tavşan yatağı ve cılız meralar halindeyken, mükemmel ekin tarlaları haline getirilen büyük alanları bu hesaba katmıyoruz. Bu arada, tarımda çalışan toplam işçi sayısında bir düşme olduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz. Her iki cinsiyetten ve her yaştan fiilî tarım işçisi sayısı, 1851'de 1.241.396 iken, 1861'de 1.163.217'ye düşmüştür.[157] Bu nedenle, İngiliz Genel Saymanı haklı olarak şöyle diyordu: "1801 yılından bu yana, çiftçi ve tarım işçisi sayısındaki artış

azalma göstermiştir; 50 ilâ 75 *acre* arasındaki çiftlikler 8.253'ten 6.370'e inmiştir; 100 *acre*'dan küçük bütün çiftlikler için de durum aynıdır. Buna karşılık, aynı yirmi yıl boyunca, büyük çiftliklerin sayısında bir artış olmuştur; 300-500 *acre* arasında olanlar 7.771'den 8.410'a yükselmiş, 500 *acre*'dan büyük olanlar 2.755'den 3.914'e yükselmiş, 1.000 *acre*'dan büyük olanlar 492'den 582'ye çıkmıştır.

[156] *London Economist*, 29 Mart 1845, s. 290.

[157] Çoban sayısı 12.517'den 25.559'a yükselmiştir.

tarımsal ürünlerin artışıyla hiç bir orantı göstermemektedir";[158] bu oransızlık tarım nüfusundaki azalmanın, işlenen toprakların alanındaki artış, daha yoğun bir işleme yöntemi, toprağa ve toprağın işletilmesine yatırılan sermaye birikimindeki görülmemiş büyüme, toprak ürünlerinde İngiliz tarım tarihinde eşi görülmemiş yükselme, toprak beylerine giden payların büyük miktarlara ulaşması ve kapitalist çiftçilerin genişleyen servetleriyle elele gittiği son dönemde, daha göze batar bir hal almıştı. Bütün bunların, pazarların, yani kentlerin sürekli ve hızlı gelişimi, ve serbest ticaretin egemenliği ile birlikte olduğu dikkate alınırsa, tarım işçisinin, nihayet, *post tot discrimina rerum,** kendisini mutluluktan sarhoş edecek, *secundum artem*** ortamı içinde bulması gerekir.

Ne var ki, Profesör Rogers, İngiliz tarım işçisinin kaderinin, 14. yüzyılın son yarısı ile 15. yüzyıldaki işçiler şöyle dursun 1770 ile 1780 yılları arasındakiler ile karşılaştırıldığında bile çok daha beter olduğu, "köylünün tekrar serf haline" ve hem de daha kötü beslenen ve giyinen bir serf haline geldiği sonucuna varmaktadır.[159] Tarım işçilerinin konutları konusunda devir açan yapıtında Dr. Julian Hunter şöyle diyor: "*Hind*'in [tarım işçilerinin kölelik zamanından kalma adı] masrafları, yaşayabileceği en düşük miktar olarak saptanır ücreti ve barınma gideri, kendisinden sağlanan kâra göre hesaplanmaz. Çiftçilik hesaplarında işçi sıfırdır.[160] ... Varolma [yaşam] araçları daima değişmeyen bir miktar olarak düşünülür.[161] Gelirinde daha da fazla bir azalma için, *nihil habeo nihil curo**** diyebilir. Elinde sadece yaşayabilecek kadar yedek yiyeceği olduğu için gelecekle ilgili endişesi yoktur. Çiftçinin hesaplarına esas aldığı sıfır noktasına zaten ulaşmış durumdadır. Gelecekteki günler ne getirirse getirsin, ne bolluktan, ne de kıtlıktan payına düşecek bir şey yoktur."[162]

1863 yılında, sürgüne ve ağır hapis cezasına çarptırılmış suç-

[158] *Census,* &c., *l.c.*, s. 36.

[159] Rogers *l.c.*, c. I, s. 693. Mr. Rogers liberal okuldandır, Cobden ve Bright'ın şahsi dostudur; bu nedenle, *laudator temporis acti* [geçmiş zaman aşığı] olamaz.

[160] *Puplic Health, Seventh Report,* 1865, s. 242. Bu nedenle, malsahibinin, tarım işçisinin kazancının arttığını duyar duymaz kirayı yükseltmesinde ya da, "karısı bir iş bulduğu için", çiftçinin, işçinin ücretinde bir indirme yapmasında olağan-dışı bir şey yoktur. *l.c.*.

[161] *l.c.*, s. 135.

[162] *l.c.*, s. 134.

* Bu kadar felâketten sonra. —ç.

** İkinci anayol. —ç.

*** Malı olmayanın derdi de olmaz. —ç.

luların beslenme ve çalışma koşulları konusunda resmî bir araştırma yapılmıştır. Sonuçlar iki kalın cilt Mavi Kitapta yer aldı. Diğer şeyler yanında şöyle deniyordu: "İngiltere'de cezaevlerindeki hükümlülerin beslenme durumu ile işevlerindeki yoksullar ve aynı ülkedeki serbest işçiler arasında yapılacak ayrıntılı bir karşılaştırma kuşkusuz, mahkûmların diğer iki sınıftan daha iyi beslendiği sonucunu ortaya koyacaktır."[163] Oysa, "ağır hapse çarptırılmış herhangi bir hükümlüden istenen iş miktarı, gene sıradan bir işçiden istenilen miktarın neredeyse yarısı kadardır."[164] Edinburgh cezaevi müdürü John Smith'in tanık olarak verdiği ifadeden birkaç ilginç nokta: No. 5056. "İngiliz cezaevlerindeki yiyecek durumu, İngiltere'deki sıradan işçilerin yiyeceğinden daha iyidir." No. 50. "İskoçya'da tarım işçisinin pek seyrek et yediği bir gerçektir." No. 3047. "Bu hükümlülerin, sıradan bir tarım işçisinden çok daha iyi beslenmelerini gerektirecek bir neden var mıdır? — Kesinlikle yoktur." No. 3048. "Kamu işlerinde çalıştırılan hükümlülerin beslenme durumlarını, serbest işçilerin beslenme durumlarına yaklaştırmak için daha başka denemeler yapılması sizce gerekli midir?"[165] ... "O [tarım işçisi] şöyle diyebilir: Çok çalışıyorum ama yeteri kadar yemek yiyemiyorum, oysa cezaevindeyken, daha fazla çalışmadığım halde daha fazla yerdim; böyle olunca benim için tekrar hapishaneye girmek daha iyi."[166] Raporun birinci cildine konulan tablodan aşağıdaki karşılaştırmalı özeti derledim.

HAFTALIK OLARAK BESİN MİKTARI[167]
(ons olarak)

	Azotlu unsurlar	*Azotsuz unsurlar*	*Madensel unsurlar*	*Toplam*
Portland (mahkûm)	28.95	150.06	4.68	183.69
Donanma eri	29.63	152.91	4.52	187.06
Er	25.55	114.49	3.94	143.98
Araba işçisi	24.53	162.06	4.23	190.82
Mürettip	21.24	100.83	3.12	125.19
Tarım işçisi	17.73	118.06	3.29	139.08

[163] *Report of the Commissioners relating to Transportation and Penal Servitude*, Lond. 1863. s. 42, 50.

[164] *l.c.*, s. 77. *Memorandum by the Lord Chief Justice.*

[165] *l.c.*, c. II, *Minutes of Evidence.*

[166] *l.c.*, c. I, Ek, s. 280.

1863 tarihli hekimler komisyonunun, en kötü beslenen sınıfların aldıkları besin konusunda yaptığı araştırmanın genel sonuçlarını okur zaten biliyor. Tarım işçisi ailelerinin büyük bir kısmının aldıkları besinin, "açlığın getireceği hastalıkları önleyecek" miktarın altında olduğu hatırlanacaktır. Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks ve Herts gibi tamamen kırsal bölgelerde özellikle durum böyleydi. Dr. E. Smith, "İşçinin kendisinin aldığı besin" diyor, "belirtilen ortalama miktardan fazladır, çünkü çalışabilmek için ailenin öteki üyelerinden daha fazla yemek yemek zorundadır daha yoksul bölgelerde hemen hemen etle domuz etinin hepsini o yer. Kadınlar ile hızlı büyüme çağındaki çocukların aldıkları besin miktarı, çoğu zaman ve hemen bütün kontluklarda, başta azot olmak üzere yetersizdir."[168] Çiftçilerle birlikte oturan kadın ve erkek hizmetkârlar yeter derecede beslenirler. Bunların sayıları 1851'de 288.277 iken 1861'de 204.962'ye inmiştir. "Kadınların tarlalarda çalışması" diyor Dr. Smith "ne denli sakıncaları beraberinde getirirse getirsin şimdiki koşullar altında aileye büyük yarar sağlar; çünkü böylece ailenin gelirine, ayakkabı, giyecek alabilecek, kirayı ödeyebilecek ... bir ek gelir katılarak, daha iyi beslenmeleri olanağı doğar."[169] İncelemenin en dikkate değer sonuçlarından birisi de, Birleşik Krallığın diğer bölgelerine göre İngiltere'deki tarım işçilerinin, aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi "oldukça daha kötü beslendikleridir"

ORTALAMA YETİŞKİN TARIM İŞÇİSİNİN HAFTALIK KARBON VE AZOT TÜKETİMİ[170]

	KARBON	*AZOT*
	grain	*grain*
İngiltere	40.673	1.594
Galler Ülkesi	48.354	2.031
İskoçya	48.980	2.348
İrlanda	43.366	2.434

[167] *l.c.*, s. 274, 275.
[168] *Public Health, Sixth Report*, 1864, s. 238, 249, 261, 262.
[169] *l.c.*, s. 262.
[170] *l.c.*, s. 17. İngiliz tarım işçisi, İrlandalı tarım işçisine göre ancak dörtte bir oranında süt ve onun yarısı kadar ekmek elde eder. Arthur Young, bu yüzyılın başında "İrlanda Gezisi"nde buradaki işçilerin daha iyi besin aldıklarını

Dr. Simon, resmî sağlık paporunda, "Dr. Hunter'ın raporunun hemen her sayfası" diyor, "tarım işçilerimizin konut durumların-

görmüştü. Bunun çok basit nedeni yoksul İrlandalı işçinin, zengin İngiliz çiftçisinden kıyaslanmayacak derecede daha fazla insan olmasıdır. Galler ülkesine gelince, metinde söylenenler yalnız güney-batı için geçerlidir. Buradaki bütün hekimler, verem, sıraca vb. gibi hastalıklar nedeniyle ölüm oranındaki artışın, halkın fizik koşullarındaki bozulmayla birlikte yükseldiği ve bu bozulmanın da yoksulluktan ileri geldiği kanısındadırlar. "Onun (tarım işçisinin) bakım gideri günde 5 peni dolayında hesaplanmakla birlikte, birçok bölgelerde bunun çiftçiye çok daha aza malolduğu söylenmektedir. [Zaten çiftçinin kendisi de yoksuldur.] ... Bir parça tuzlanmış et ya da salam hazını güç bir işe değmeyecek kadar tahta gibi kupkuru tuzlu bir şey ... bir kazan bulamaca tat versin diye kullanılır ve işçi günlerce sabah akşam aynı şeyi yer." Sanayideki ilerlemeler, onun için bu soğuk ve rutubetli iklimde, "sağlam ev dokuması giyeceklerini bırakarak ucuz ve sözde pamuklu denilen şeyleri giyme" ve kuvvetli içkiler yerine bulaşık suyu gibi çayı içme zorunluluklarını getirmiştir. "Tarım işçisi, saatlerce, rüzgâr ve yağmur altında çalıştıktan sonra kulübesine girer ve içerisinde turba ya da kil ile topaklanmış küçük kömür parçalarının yandığı ve etrafa bol miktarda karbonik ve sülfüroz asidi yayan ocağın karşısına oturur. Duvarlar taş ve çamurdan örülmüştür, taban ise daha kulübe yapılmadan önceki çıplak topraktan ibarettir, çatı samanla karıştırılmış toprak ve çamurdur. Bütün çatlak ve yarıklar, sıcaklık kaybını önlemek için tıkanmıştır, cehennemi andıran bir atmosfer içerisinde, yer çamurla kaplı, biricik elbisesi sırtında kuruyan işçi, çoğu kez bulamacını burada içtiği gibi, karısı ve çocuklarıyla da burada yatar. Gecenin bir kısmını bu gibi kulübelerde geçirmek zorunda kalan ebeler, ayaklarının yerdeki çamura nasıl battığını, özel bir hava deliği açmak için duvarı kolayca nasıl oyduklarını anlatmışlardır. Toplumun çeşitli kademelerinden pekçok tanık, bu ve benzeri sayısız sağlığa zararlı etkilerin, zaten yeteri kadar beslenmeyen köylüleri, hastalıklı ve sıracalı bir topluluk haline getirdiğini söylüyorlar. Carmarthenshire ve Cardiganshire sağlık memurlarının ifadeleri aynı durumu çarpıcı bir biçimde orta koymaktadır. Ayrıca, daha büyük bir felâket var: çok daha korkunç bir salgın halindeki çok sayıda budalalar." Şimdi de, iklim durumu üzerine birkaç söz. "Yılın sekiz-dokuz ayında bütün ülkede esen kuvvetli bir güney-batı rüzgârı beraberinde sağanak halinde yağmur getirmekte ve bu yağışı tepelerin batı yamaçları almaktadır. Pek az ağaca, o da kuytu yerlerde raslanır; açık yerlerde olanlar ağaçlıktan çıkmış biçimler alırlar. Kulübeler, çoğu kez bir dağın eteğine gizlenmiştir, ya da bir sel yatağına yapılmıştır; otlaklarda ancak cılız koyunlarla yerli sığırlar yaşayabilmektedir. ... Gençler doğuya, Glamorgan ve Monmouth maden bölgelerine göç ederler. Carmarthenshire, madencilerin yetişme yeri ve sakatlar yurdudur. Nüfus bu yüzden sayısını ancak koruyabilir durumdadır." İşte Cardiganshire nüfusu:

	1851	*1861*
Erkek	45.155	44.446
Kadın	52.459	52.955
[Toplam]	97.614	97.401

Dr. Hunter, *Puplic Health, Seventh Report,* 1865, s. 498-502, *Passim.*

daki yetersizliğe ve sefalete tanıklık ediyor. Uzun yıllardır, bu yönden işçilerin durumu gitgide berbatlaşmaktadır; bir göz oda bulmak şimdi daha da güçleştiği gibi, bulsa bile, gereksinmelerine belki şimdi geçmiş yüzyıllarda olduğundan çok daha az uygun durumdadır. Özellikle son yirmi-otuz yıldır bu kötü durum hızla artmakta ve işçilerin konut sorunları şimdi son derece berbat bir hale gelmiş bulunmaktadır. Emeğiyle zengin ettiği kimselerin kendisine bir tür merhametle davranmayı uygun buldukları haller dışında, bu konuda tam bir çaresizlik içerisindedir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer bulması, bu bulduğu tek göz odanın doğrudürüst bir yer ya da domuz ağılı gibi olması, yoksulluğun baskısını geniş ölçüde azaltacak bir avuç bahçeye sahip olabilmesi — bütün bunlar, dilediği gibi bir konut bulma ya da kirasını ödeyebilme gücüne değil, başkalarının, "mallarını keyiflerince kullanma hakkını" istedikleri gibi uygulamalarına bağlıdır. Bir çiftlik, ne kadar geniş olursa olsun, üzerindeki işçi konutlarının ne sayısını, ne de doğrudürüst olmasını öngören bir yasa vardır; emeği, güneş gibi, yağmur gibi gerekli olan bir toprak üzerinde işçiye en ufak bir hak tanıyan bir yasa da yoktur. ... Bu konuya dışardan katılan bir öğe de gene onun aleyhine işler ... yoksul yasasının konut ve vergi yükümlülüğüyle ilgili maddelerinin baskısı altındadır.[171] Bu hükümler nedeniyle, her yerel kilise yönetiminin, bölgede oturan işçi sayısını azaltmada maddî çıkarı vardır: — ne yazık ki, tarım işçiliği, çalışkan işçiyle ailesine güven ve sürekli bir bağımsızlık getirecek yerde, çoğu zaman sonu dilenciliğe varan kısa ya da uzun bir yol olur — ve bu yol boyunca yoksulluk ve dilencilik o kadar yakındır ki, bir hastalık ya da geçici bir işsizlik, derhal kilise yardımına muhtaç olmaya yol açar; işte bu yüzden, bir bölgedeki tarım işçileri nüfusu daima yoksullara yardım yükümlülüğüne namzet bir topluluktur. Büyük toprak sahipleri[172] toprakları üzerinde işçi konutları bulundurmamaya karar vermekle, yoksullara karşı olan sorumluluklarının yarısından o anda kurtulmuş olur. İngiliz anayasası ile yasaların, toprak üzerinde bu tür bir mutlak mülkiyet hakkına ne derece elverişli olduğu, toprak beyine "malını keyfince kullanma" ve top ağı elleriyle işleyenleri

[171] 1865'tebu yasa bir dereceye kadar düzeltildi. Bu yamaların hiç bir işe yaramadığını denemeler çok geçmeden gösterecektir.

[172] Bunu izleyen satırları anlayabilmemiz için "kapalı köylerin" sahiplerinin, bir ya da iki büyük toprak beyi olduğunu hatırlamamız gerekir. "Açık köyler" ise, toprakları daha küçük toprak beylerine ait olanlardır. Spekülatörler işte bu ikinci tip üzerinde kulübeler ve kiralık yerler yaparlar.

her an arazisinden sürüp çıkartacak kadar düşmanca davranma hakkını ne ölçüde tanıdığı burada tartışmayı düşünmediğim konulardır. Üstelik bu topraktan sürüp atmak [gücü] sadece sözde kalmaz. Çok geniş ölçüde uygulandığı gibi aslında bu uygulama tarım işçilerinin konut koşullarında başlıca ilkedir. Bu pisliğin yaygınlığı konusunda Dr. Hunter'ın son sayımdan derlediği bir hususa işaret etmek yetecektir: konuta olan gereksinme her yerde arttığı halde, son on yıldaki ev yıkımı, İngiltere'nin 821 bölgesinde ya da mahallesinde alıp yürümüş ve [çalıştıkları bölgenin dışında oturmaya zorlanan kimseler] hiç hesaba katılmasa bile sözü edilen bölgeler 1861 yılında, 1851 yılına göre, yüzde 5 $^1/_3$ oranında daha fazla nüfusu, yüzde 4 $^1/_2$ oranında daha az sayıdaki eve sığdırmak durumunda kalmışlardır. Bu ıssızlaştırma süreci tamamlandığında, diyor Dr. Hunter, sonuç, ancak çobanlarla, bahçıvanların ve korucuların oturabilecekleri birkaç kulübenin bulunduğu, ve yaptıkları iş gereği efendilerinden genellikle iyi muamele gören hizmetkârların yaşadıkları "göstermelik köyler" olacaktır.[173] Ama toprağın işlenmesi gerekmektedir, oysa bu toprağın üzerinde çalışan işçiler, toprak sahibinin kiracıları olmayıp, kulübeleri yıkıldığı zaman belki de üç mil ötedeki bir komşu köyde bir damaltı bulmuşlardır ve çalışmaya oradan gelmektedirler. Durumun böyle bir gidişe yöneldiği yerlerde, hâlâ ayakta kalabilen kulübelerin bakımsız ve perişan durumları, mahkûm oldukları akıbet hakkında bir fikir verir. Hepsi de yavaş yavaş yıkılıp gitmek üzeredirler. Çatısı henüz yıkılmamış olanların işçiler tarafından kiralanmasına izin verilir ve sanki doğrudürüst bir evmiş gibi kira ödediği halde, işçi de bu durumdan memnundur. Artık görüp göreceği onarım ve bakım, ancak içindeki meteliksiz kiracının gücü yettiği ölçüde olacaktır. Ve nihayet büsbütün barınılamaz hale gelince —en alçakgönüllü kölelik ölçülerine göre bile içinde durulamaz hale gelince— bir kulübe daha toprağa karışmış olacak ve gelecekteki yoksulluk vergisi biraz daha hafifleyecektir. Büyük toprak sahipleri, egemenlikleri altındaki arazideki nüfusu seyrekleştirmek yoluyla yok-

[173] Bu tür bir göstermelik köyün görünüşü çok hoştur ama Katerina II'nin. Kırım yolculuğu sırasında gördüğü köyler gibi gerçekle ilgisi yoktur. Son zamanlarda çobanlar da bu köylerde görünmez oldular, sözgelişi, Market Harboro, 500 *acre* büyüklüğünde bir koyun çiftliğidir, ama ancak tek bir kişi çalıştırmaktadır. Bu güzel ovalarda, Leicester ve Northampton'un güzel otlaklarında uzun yürüyüşleri kısaltmak için, çobana, çiftlikte bir oda ayrılıyordu. Şimdi ise, kendisine barınma bedeli olarak haftada on üç şilin veriliyor ve o da böyle bir barınağı ancak uzak bir açık köyde bulabiliyor.

sulluk vergisinden böylece kurtulurlarken, yerlerinden edilmiş işçiler en yakın kasaba ya da açık köyün yolunu tutarlar: en yakın diyorum ama bu "en yakın", işçinin her gün terini toprağına karıştırdığı çiftlikten üç-dört mil ötede olabilir. Bu günlük zahmetli çalışmaya şimdi bir de, bir lokma ekmeğin hatırına altı ya da sekiz mil yolu tepmek eklenecek ve bu, kimsenin umurunda olmayacaktır. Ve eğer karısıyla çocukları da, çiftlikte çalışıyorlarsa aynı şey onlar için de sözkonusu olacaktır. Bu uzun yolun başına açtığı dert, bu kadar da değildir. Açık köylerde, kulübe spekülatörleri, elden geldiğince ucuza maledecekleri bir yığın ini sığdırmak üzere, küçük toprak parçaları satın alırlar. Ve işte bu sefil yerlerde (açık köylerde oldukları halde, kentteki en berbat konutun en kötü özelliklerini taşıyan bu barınaklarda) İngiliz tarım işçileri üstüste yaşar giderler.[174] Ne var ki, buna karşılık, işçinin, ekip biçtiği toprak üzerinde oturduğu yerlerde, konut durumunun, üretken emeğine lâyık biçimde olduğunu sanmak yanlış olur. En büyük malikânelerde bile işçinin kulübesi en sefil ve perişan durumda olabilir. İşçileri ile ailelerine konut diye herhangi bir ahırı yeterli bulan toprak beyi, kira konusunda en çetin pazarlıklara girişmekten de utanmaz.[175] Burası, ocağı, helâsı, penceresi, bir hen-

[174] "İşçilerin evleri (tabiî daima aşırı kalabalık açık köylerde bulunan) arka yüzleri malsahibinin kendisine ait olduğunu söylediği arazinin daima son sınırına gelecek şekilde sırayla yapıldıkları için, ancak ön cepheden ışık ve hava alabilirdi." (Dr. Hunter'in raporu *l.c.*, s. 135.) Çoğu kez köyün bira satıcısı ya da bakkalı aynı zamanda evini kiraya verir. Bu durumda tarım işçisi onun kişiliğinde çiftçinin yanısıra bir başka patron ile de karşı karşıyadır. İşçi, bu adamın hem müşterisi ve hem de kiracısıdır. "On şilinlik haftalığından yıllık 4 sterlin kira düşüldükten sonra, elinde kalanla satıcının istediği fiyatla bir tutam çayını, şekerini, ununu, sabununu, mumunu ve birasını ondan satın almak zorundadır." (*l.c.*, s. 132.) Bu açık köyler, aslında, İngiliz tarım proletaryasının "açık cezaevleridir" Bu kulübelerden çoğu, civardaki bütün serserilerin gelip geçtikleri kiralık yerlerden başka bir şey değildir. En kötü koşullar altında bile çoğu kez dürüstlüğünü ve saflığını şaşılacak şekilde korumuş bulunan kır emekçisi ve ailesi, buralarda berbat olup giderler. Bina spekülatörleri, küçük toprak sahipleri ve açık köyler karşısında, aristokrat tefeci takımı arasında ikiyüzlüce omuz silkip geçmek kuşkusuz moda haline gelmiştir. Bunlar, kendi "kapalı köylerinin" ve "göstermelik köylerin" bu açık köylerin doğum yerleri olduklarını ve onlar olmaksızın varolamayacaklarını pekâla bilirler. "İşçiler küçük mülk sahipleri olmasaydı, çoğu kez çalıştıkları çiftliklerin ağaçları altında uyumak zorunda kalırlardı." (*l.c.*, s. 135.) "Açık" ve "kapalı" köyler sistemi, bütün merkez kontlukları ile baştanbaşa İngiltere'nin doğu kesiminde görülür.

[175] "Malsahibi haftada 10 şiline çalıştırdığı bir adamın sırtından ayrıca bir kâr sağlar; bu zavallı ırgattan, aslında 20 sterlin bile etmeyen evinin kirası için yılda 4-5 sterlin kira sızdırır ve bu işi 'ya evimde oturursun ya da

dekten başka akarsuyu bahçesi olmayan tek odalı bir kulübe olabilir, ama işçi bu haksız durum karşısında bile çaresizdir. ... Ve sağlığı koruma yasaları, ancak kâğıt üzerinde varolan ölü sözcüklerdir ve uygulanmaları geniş ölçüde, bu gibi inleri konut diye kiralayan malsahiplerinin keyfine bırakılmıştır. Parlak ama pek az görülen hallere bakıp da, İngiliz uygarlığının yüzkarası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmak haksızlık olur. Bugünkü konut durumunun berbatlığı ortadayken, bu konuda uzman gözlemcilerin, bu halin, sayıca yetersizlik karşısında çok daha küçük bir felâket olduğunu söylemeleri, durumun gerçekten korkunç olduğunu gösteriyor. Kırsal bölgedeki işçi konutlarının ağız ağıza dolu oluşu, yalnız işin sağlık yönünü önemseyenler için değil, insanca ve ahlâklı bir hayat yaşanmasını dileyenler için de, yıllardır derin bir endişe kaynağı olmuştur. Kırsal bölgelerde bulaşıcı hastalıkların yayılmasıyla ilgili haberlerde daima bu aşırı kalabalığın. hastalığın önlenmesi konusundaki her türlü çabayı etkisiz hale getirdiği üzerinde ısrarla durulması, adeta aynı kalemden çıkmış gibi, aynı cümlelerle tekrar edilir durur. Kır hayatının sağlık üzerindeki çok yararlı etkilerine karşın, bulaşıcı hastalıkların yayılmasına elverişli olan bu nüfus yoğunluğunun, aynı zamanda, bulaşıcı olmayan hastalıkların ortaya çıkmaları için de uygun bir ortam yarattığı gene tekrar tekrar belirtilir. Kırsal nüfustaki bu aşırı yoğunluğun kötülüklerini belirtenler, daha büyük kötülükler karşısında da susmamışlardır. Bunların başlıca konuları sadece sağlığa zararlı etkiler olduğu halde, bu konudaki diğer ilişkiler üzerinde de hemen daima aynı ilgiyle durmuşlar ve dikkatleri çekmişlerdir. Evli ya da bekâr her iki cinsiyetten yetişkin kimselerin, ufacık bir odada sıkış sıkış yatıp kalkmalarının çok sık görülen haller olduğunu ve bu durumda her türlü ar ve haya duygularının zedelendiğini, ahlâkın zorunlu olarak bozulduğunu raporlarında bir inanç olarak belirtmişlerdir.[176] Örneğin, Backighamshire'ın

başka bir yere çıkarsın, ama benden bonservis falan isteme', diyerek tehditle sürdürür. Bir insan durumunu iyileştirmek istese de, demiryolu yapımında ya da taşocağında çalışmaya kalkışsa, aynı zorluk ve tehdit hazırdır: 'Ya bu düşük ücretle benim için çalışırsın ya da haftaya buradan defolur gidersin; domuzunu al, bahçeye ektiğin patatesleri de sök götür.' Malsahibi (yani çiftçi) eğer işine gelirse, bu gibi hallerde işten ayrılanları cezalandırmak için ev kirasını da yükseltir." (Dr. Hunter, *l.c.*, s. 132)

[176] "Genç evli çiftler, yetişkin erkek ve kız kardeşler için iyi örnek teşkil etmezler: olayları görüp saptamak mümkün olmamakla birlikte kardeşler arası cinsî münasebetten dolayı bu işe katılan kadınların büyük ıstıraplarla ve bazan ölümle yüzyüze geldiklerini söylemek için yeter bilgiler mevcuttur." (Dr. Hun-

Wing bölgesinde, bir tifo salgını konusundaki son yıllık raporun ekinde Dr. Ord, Wingrave'den ateşler içinde kendisine gelen bir delikanlının "hastalığının ilk günlerinde dokuz kişiyle aynı odada uyuduğunu, iki hafta içinde bunlardan birkaç tanesinin de hastalığa yakalandığını ve birkaç hafta içinde bu dokuz kişiden beşinin ateşinin yükseldiğini ve bir tanesinin de öldüğünü" söylediğini belirtir. Salgın sırasında Wing'e giden St. George hastanesi hekimlerinden Dr. Harvey'den tıpkı bu rapora benzeyen bilgiler alınmıştır. "Ateşli bir hastalığa tutulan genç bir kadın, babası, anası, piç çocuğu, kardeşi iki delikanlı, herbirinin birer piçi olan iki kız kardeşi ... hepsi 10 kişi ile birlikte aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta önce ise, bu odada 13 kişi kalıyordu."[177]

Dr. Hunter, tamamen tarım bölgelerinde değil, İngiltere'nin bütün kontluklarında, 5.375 tane tarım işçisi kulübesinde araştırmalar yapmıştır. Bunlardan 2.195'inde sadece tek bir yatak odası (çoğu kez aynı zamanda oturma odası olarak da kullanılır), 2.930'unda iki ve 250'sinde ikiden fazla oda bulunmaktadır. Aşağıda, bir düzine kontluktan seçilen birkaç örnek veriyorum.

(1.) *Bedfordshire*

Wrestlingworth. — Çoğu daha küçük olmakla birlikte yatak odaları 12 ayak uzunlukta 10 ayak genişliğinde. Küçük tek katlı kulübeler çoğu zaman, tahta perde ile iki yatak odasına bölünmüş, 5 ayak 6 inç yüksekliğindeki mutfakta da çoğu kez bir yatak bulunur. Kira, yıllık 6 sterlin. Kiracılar helâlarını kendileri yapar, ev sahibi yalnız bir çukur sağlar. Bir kişi helâ yapar yapmaz, bütün komşular bundan yararlanmaya başlarlar. Richardson denilen bir aileye ait bir ev, kusursuz bir güzellik örneğiydi. "Sıvalı duvarlar, baloya giden bir hanımın elbisesi gibi dalgalıydı. Tavan bir ucu içeri, öteki ucu dışarı kalkıktı ve burada, fil hortumu gibi büküntülü çamur ve tahta bacasıyla talihsiz bir ocak dikilip kalmıştı. Yuvarlanmasın diye uzun direkten bir de desteği vardı. Kapısıyla penceresi baklava gibi yapılmıştı." Gezilen 17 evden sadece 4 tanesinde birden fazla yatak odası vardı ve hepsi de tıka basa doluydu. Tek yatak odasındaki serili

ter. *l.c.*, s. 137.) Uzun yıllar Londra'nın en berbat mahallelerinde görev yapmış olan bir taşra polis memuru, köyündeki kızlar için şunları söylüyor: "Bunlardaki açık saçıklığı ve utanmazlığı, Londra'nın en berbat yerlerindeki görevim sırasında bile görmedim. Çoğu kez, büyük oğlanlarla kızlar, analarla babalar aynı odada yatıp kalkıyorlar ve domuzlar gibi yaşıyorlar." (*Child. Empl. Com. Sixth Report*, 1867, s. 77, vd., n° 155.)

[177] *Public Health, Seventh Report*, 1865, s. 9. 14, *passim*.

şilteler 3 yetişkin, 3 çocuk, 6 çocuklu evli bir çift vb. barındırıyordu.

Dunton. — 4-5 sterlin arasında değişen yüksek kiralar; haftalık işçi ücreti 10 şilin. Ailedeki hasır örmeciliği ile kirayı karşılamayı umuyorlar. Kiralar yükseldikçe, karşılamak için daha çok sayıda insan çalışmak zorunda. Bir yatak odasında oturan 4 çocuklu altı yetişkin insan, 3 sterlin 10 şilin ödüyor. Dunton'da, dış ölçüleri 15 ayak uzunluğunda 10 ayak genişliğinde en ucuz evin kirası 3 sterlin. İncelenen evlerden yalnız bir tanesinin 2 yatak odası var. Köyün biraz dışında, "kiracıların pisliklerini etrafına yaptıkları" evin kapısı, alt tarafından 9 inç çürüyüp yokolmuş; geceleri birkaç tuğla ve hasırla ustalıkla kapatılan bir 'giriş. Pencerede camla çerçevenin yarısı parçalanmış. Eşya diye bir şey yok, 3 yetişkin insan, 5 çocuk içiçe uzanmış; Dunton, Biggleswade Birliğinde diğer yerlerden daha kötü durumda sayılmaz.

(2.) *Berkshire*

Beenham. — 1864 Haziranında bir adam, karısı ve dört çocuğu ile tek katlı bir kulübede oturuyordu. Kızlarından birisi, kızıla yakalanarak işten eve döndü. Öldü. Çocuklarından birisi de hastalanıp öldü. Dr. Hunter ziyaret ettiği sırada, ana ile çocuklardan birisi tifüsten yatıyordu. Baba ile çocuklardan birisi dışarıda yatıyordu, ama burayı tecrit etme güçlüğü vardı, çünkü hastalıktan kırılan evin kirli çamaşırları, zavallı köyün kalabalık pazar yerinde yıkanmayı bekliyordu. Evin kirası haftada 1 şilindi; karı-koca ve 6 çocuk için bir yatak odası vardı. Evlerden birisinin haftalık kirası 8 peniydi, 14 ayak 6 inç uzunluğunda 7 ayak genişliğindeydi; mutfağın yüksekliği 6 ayaktı; yatak odası penceresizdi; ocağı, kapısı yoktu, yalnız girişe açılıyordu; bahçe de yoktu. Bir adam, burada, yetişkin kızları ve oğluyla uzun süre oturmuştu; baba ile oğul yatakta yatıyorlardı, kızlar da girişte. Aile burada otururken her iki kızın da birer çocuğu vardı, bir tanesi işevine sığındı, ama sonra eve döndü.

(3.) *Buckinghamshire*

30 kulübede —1.000 *acre*'lık yerde— 130-140 kişi yaşıyor. *Bradenham* mahallesi, 1.000 *acre* yer kaplıyor. 1851'de 36 evde 84 erkek 54 kadın yaşıyordu. Cinsiyetler arasındaki bu sayı eşitsizliği 1861'de 98 erkek ve 87 kadın olmak üzere kısmen giderildi; 10 yılda artış: 14 erkek ve 33 kadın. Bu arada ev sayısında bir eksilme.

Winslow. — Büyük kısmı oldukça iyi biçimde yeni yapı; evlere olan talep fazla, çünkü çok perişan durumdaki kulübelerin haftalığı, 1 şilin ile 1 şilin 3 peni arasında.

Water Eaton. — Burada toprak beyleri, artan nüfus karşısında. evlerin aşağı yukarı yüzde 20'sini yıkmışlar. İşine gitmek için 4 mil kadar yol yürüyen yoksul bir işçiye daha yakın bir kulübe bulup bulamayacağı sorulunca, "Hayır, dedi, bu kalabalık ailemle kimse bana ev vermez.".

Tinker's End, Winslow yakınında. — İçinde 4 büyük ve 4 çocuğun yatıp kalktığı bir oda; 11 ayak uzunluğunda 9 ayak genişliğinde, en yüksek yeri 6 ayak 5 inç; bir başkası, 11 ayak 3 inç uzunluda, 9 ayak genişliğinde 5 ayak 10 inç yüksekliğinde ve 6 kişi barındırıyor. Bu ailelerin herbiri, bir hükümlü için gerekli görülenden daha az yerde oturuyor. Her evde tek bir yatak odası var, hiç birinde arka kapı yok; su pek az; haftalık kira, ziyaret edilen evlerde 1 ş. 4 p. ile 2 ş. arasında. Görülen 16 evden yalnız birinde, bir erkek, haftada 10 şilin kazanıyor. Yukarda anlatılan koşullarda adam başına düşen hava miktarı, boyutları 4'er ayak olan bir kutuya bütün gece kapatılmış bir insanın hava miktarı kadardır. Ne var ki, bu eski kulübeler, orasından burasından zaten havalanmakta.

(4.) *Cambridgeshire*

Gamblingay, birkaç toprak beyine aittir. Buradaki kulübeler benzerlerinin en sefil ve perişanıdır. Çoğu hasırdan yapılmadır. "Öldürücü bir miskinlik, pisliğe umutsuzca boyun eğme" burada egemenliğini sürdürüyor. Merkezdeki ihmal, evlerin çürümekte olduğu kuzey ve güney dış mahallelerde öldürücü bir hal almış. Ortalıkta görünmeyen toprak beyleri, bu zavallıların kanlarını rahatça emiyorlar. Kiralar çok yüksek; 8-9 kişi ufak bir yatak odasında üst üste; iki yerde de, herbirisi 1-2 çocuklu 6 insan tek bir küçük odada yatıp kalkıyor.

(5.) *Essex*

Bu kontlukta, insan sayısı ile kulübe sayısındaki azalma, birçok mahallede elele gidiyor. Bununla birlikte, 22 mahallede, evlerin yıkılması, nüfus artışını önleyemedi, ya da genellikle "kentlere göç" adı altında yer alan zorunlu boşalmaları gerçekleştiremedi. Fingringhoe'da 3.443 *acre*'lık bir mahallede, 1851'de 145 ev vardı; 1861'de ise yalnız 110 ev. Ama halk buradan uzaklaşmak istemiyordu, ve bu koşullar altında çoğalmayı da başardı. 1851'de 252 kişi 61 evde oturuyordu, ama 1861'de 262 kişi 49 eve sığıştı. Basilden'de 1851'de, 157 kişi, 1.827 *acre* üzerinde, 35 evde yaşıyordu, on yılın sonunda 180 kişi 27 evde. Fingringhoe'nun mahalleleri, South Farnbridge, Widford, Basilden ve Ramsden Crags'da, 1851'de 1.392 kişi, 8.449

acre üzerinde 316 evde oturuyordu, 1861'de, aynı alanda, 1.473 kişi 249 evde.

(6.) *Herefordshire*

İngiltere'de "tahliye-isterisi"nden en çok acı çeken yer, bu küçük kasaba oldu. Nadby'de genellikle iki odalı aşırı kalabalık kulübelerin çoğu, çiftçilerindi. Bunları, yıllığı, 3-4 sterlinden kolayca kiralayabiliyorlardı, ödedikleri haftalık ücret 9 şilindi.

(7.) *Huntington*

Hartford'da 1851'de 87 ev vardı; kısa süre sonra bu 1.720 *acre*'lık küçük mahallede 19 kulübe yıkıldı; 1831'de nüfus 452, 1852'de 832, 1861'de 341. Tek odalı 14 kulübe ziyaret edildi. Bir tanesinde, evli bir çift, 3 büyük oğlan, 1 büyük kız, 4 çocuk — toplam 10 nüfus; bir başkasında 3 büyük, 6 çocuk. İçinde 8 kişinin yattığı odalardan biri, 12 ayak 10 inç boyunda, 12 ayak 2 inç enindeydi, yüksekliği 6 ayak 9 inçti: çıkıntılar dahil adam başına ortalama 130 ayak küp düşüyordu. 14 odada 34 büyük, 33 çocuk. Kulübenin pek azında bahçe vardı, ama oturanların çoğu, 10 ya da 12 şiline bir *rood** büyüklüğünde küçük bir toprak kiralıyordu. Bu bahçeler, zaten helâsı olmayan evden uzaktaydılar. Aile, "ihtiyacını defetmek için ya oraya kadar giderler", ya da bu mahallede olduğu gibi, haşa huzurdan, "bir dolabın çekmecelerini sırayla doldurarak bunları haftada bir defa gübre niyetine bahçelerine götürüp boşaltırlar". Japonya'da hayat koşulları, herhalde bundan daha temiz ilerliyor.

(8.) *Lincolnshire*

Langtoft. — Burada Wright'ın evinde bir adam, karısı, anası ve 5 çocuğu ile oturuyor; evde bir mutfak, bulaşıkyeri ve mutfağın üzerinde bir yatak odası var; mutfakla oda 12 ayak 2 inç boyunda ve 9 ayak 5 inç eninde; alt katın tamamı 21 ayak 2 inçe 9 ayak 5 inç. Yukardaki yatak odası tavanarasındadır ve duvarları tepe noktasında üçgen gibi birleşir, önde ufak bir pencere vardır. "Bu adam burada niçin oturuyordu? Bahçenin hatırına mı? Hayır, çünkü bahçe çok küçük. Kira ne kadar? Yüksek, haftada 1 şilin 3 peni, İşine mi yakın? Hayır, 6 mil uzak, yani günde gidiş geliş 12 mil yol yürüyor. Burada oturmasının nedeni, burası kiralıktı" ve nerede, hangi koşulla olursa olsun, tek başına bir kulübede oturmak istiyordu. Aşağıda, Langtoft'da 12 yatak

* Dönümün onda biri. —ç.

odalı, 38 yetişkin ve 36 çocuğun oturduğu 12 evin istatistiği verilmiştir:

LANGTOFT'DA ONİKİ EV

Hane no	Yatak odası	Yetişkinler	Çocuklar	İnsan sayısı	Hane no	Yatak odası	Yetişkinler	Çocuklar	İnsan sayısı
1	1	3	5	8	7	1	3	3	6
2	1	4	3	7	8	1	3	2	5
3	1	4	4	8	9	1	2	0	2
4	1	5	4	9	10	1	2	3	5
5	1	2	2	4	11	1	3	3	6
6	1	5	3	8	12	1	2	4	6

(9.) *Kent*

Kennington, 1859 yılında difteri salgını çıktığı ve bölge doktorunun yoksul sınıfların durumları üzerine bir araştırma yaptığı sıralarda çok kalabalık bir yerdi. Hekim, çok insanın çalıştığı bu bölgede, bazı kulübelerin yıkıldığını, ama yeni hiç bir kulübenin yapılmadığını gördü. Bir mahallede, kuşkafesi denilen dört ev vardı; herbirinde aşağıdaki boyutlarda (ayak ve inç olarak) 4 bölüm vardı:

Mutfak	9 ayak 5 inç;	8 ayak 11 inç;	6 ayak 6 inç
Bulaşıklık	8 ayak 6 inç;	4 ayak 6 inç;	6 ayak 6 inç
Yatak odası	8 ayak 5 inç;	5 ayak 10 inç;	6 ayak 3 inç
Yatak odası	8 ayak 3 inç;	8 ayak 4 inç;	6 ayak 3 inç

(10.) *Northomptonshire*

Brinworth, Pickford ve *Floore.* — Bu köylerde kışın, 20-30 kişi işsizlikten sokaklarda dolaşıp duruyordu. Çiftçiler daima buğday ve yumru bitkiler yetişen toprakları yeterince sürmüyorlar, toprak beyi, iki-üç çiftliğini birleştirmeyi yeğliyordu. Böylece işsizlik başlıyordu. Bir yanda toprak işçiyi çağırırken, öte yanda ihtiyaç içinde toprak işçileri onu istekle seyrediyorlardı. Yazın aşırı çalışmaktan pestilleri çıkan, kışın ise neredeyse açlıktan ölecek hale gelen işçiler, kendilerine özgü argoları ile şöyle diyorlardı: "rahiplerle soylular anlaşılan elbirliği ile bizi gebertecekler"

Floore'da ufacık bir odada, 4, 5, 6 çocuklu bir aile; 3 büyük, 5 çocuk; bir karıkoca, dede ve kızıldan yatan 6 çocuğun oturduğu görülmüştür; iki odalı iki evin birinde 8, ötekinde 9 kişi oturuyordu.

(11.) *Wiltshire*

Stratton. — Gezilen 31 evden 8'inde yalnız tek oda var. Pentill'-de kulübe kirası, haftada 1 şilin 3 peni; içinde 4 büyük ve 4 çocuğun yaşadığı oda, sadece dört duvar, tabanı çakıl kaplı, tavan ise çürük bir hasırla örtülmüş.

(12.) *Worcestershire*

Ev yıkımı burada o kadar fazla değil; gene de 1851-1861 arasında her evde ortalama oturanların sayısı 4,2'den 4,6'ya yükselmiş durumda.

Badsey. — Burada epeyce kulübe ve küçük bahçe var. Bazı çiftçiler, kulübelerin, "yoksulları buraya çektiği için başlarına belâ olduğunu" söylüyorlar. Bir bey de şöyle diyor: "yoksullar için ne yapılsa fayda etmez; 500 kulübe bile yapılsa hemen kapışılır; aslında ne kadar yapsan o kadar istekleri artar." (Ona kalırsa, önce evler kiracıları doğuruyor, sonra da onlar doğal bir yasaya uyarak "barınma aracı" istiyorlar.) Dr. Hunter'ın görüşü: "Bu yoksullar da bir yerlerden geliyorlar ve Badsey'de bunları çekecek, yardım falan gibi, herhangi bir şey olmadığına göre, onları buraya gönderen daha kötü bir yerden ayrılma zorunda kalmış olmaları gerekir. Eğer herkes işine yakın bir yerde, biraz toprakla, başını sokacak bir yer bulsaydı, bir karış toprağa, çiftçinin ona verdiğinin iki katı para ödediği Badsey'e gelmeye kalkışmazdı."

Kentlere sürekli göç, çiftliklerin bir araya toplanıp yoğunlaşması, ekilebilir toprakların mera haline getirilmesi, makineleşme vb. nedeniyle kırsal bölgelerde devamlı artı-nüfus meydana gelmesi ve kulübelerin yıkılmasıyla tarımsal nüfusun zorla yerlerinden edilmeleri hep elele gider. Bir bölgede insan ne kadar seyrek olursa, "nispî artı-nüfus" o kadar fazla, çalışma araçları üzerindeki baskı o kadar büyük, tarımsal nüfusun, barınma olanaklarına göre mutlak fazlalığı o derece üstün ve dolayısıyla köylerde yerel artı-nüfus birikimi ile insanların en berbat koşullar altında üstüste yaşamaları o denli yoğun olur. İnsanların kitle halinde, dağınık küçük köylerde ve kasabalarda toplanmaları, topraktan zorla sürülüp çıkarılmaları sonucu meydana gelir. Sayıları azaldığı ve sağladıkları ürünlerin kitlesi büyüdüğü halde, tarım işçilerinin sürekli olarak gereksiz hale gelmeleri, sefalete düşmelerinin nedeni olur. Bu yoksul ve perişan halleri, bulundukları yerlerden sürülmelerinin nedeni ve son direnme güçlerini de kırarak onları büyük toprak sahipleriyle büyük çiftçilerin kölesi haline dönüştüren

sefil barınma keşullarının başlıca kaynağıdır.[178] Böylece, en düşük ücret, onlar için doğa yasası haline gelir. Toprak, üzerindeki sürekli "nispî artı-nüfusa" karşın, gene de seyrek nüfuslu bir yerdir. Bu, sadece, insanların, kentlere, madenlere, demiryolu yapımına vb. doğru aktığı noktalarda yerel olarak görülmez, aynı durum, ilkbahar ve yazın olduğu kadar hasat zamanında da, İngiliz tarımının son derece dikkatli ve yoğun çalıştığı ve ek işçiye gereksinme duyduğu dönemlerde de her yerde farkedilir. Toprağın olağan gereksinmeleri için her zaman gereğinden fazla, oysa olağanüstü ya da geçici zamanlar için her zaman gereğinden az tarım işçisi vardır.[179] İşte bu nedenle, resmî belgelerde, aynı yerlerde ve aynı zamanlarda hem işçi eksikliği ve hem de işçi fazlalığı konusunda çelişik şikâyetlere raslıyoruz. Geçici ya da yerel emek

[178] "Toprak işçisinin tanrı vergisi çalışması onun durumuna bir haysiyet kazandırır. O, bir köle değil, bir barış eridir ve malsahibinin, ona, evli erkeklere sağlanacak türden bir ev vermesi gerekir, çünkü ondan, ülkenin askerden istediği gibi zorunlu bir işgücü istemektedir. Yaptığı iş için, askerin aldığından daha fazla bir ücret almamaktadır. Tıpkı asker gibi o da daha çok genç, cahil ve kendi işinden ve oturduğu yerden başka bir şey bilmediği bir zamanda işe alınır. Erken evlilik ve çevrenin çeşitli yasaları onun üzerinde tıpkı askerin üzerinde, kura ve askerî ceza yasalarının işlemesi gibi etkili olur." (Dr. Hunter, *l.c.*, s. 132.) Arasıra çok yumuşak kalpli bir toprak beyinin kendi eseri olan yalnızlık ve ıssızlıktan yakındığı da görülür. Lord Leicester, Hookham şatosunun tamamlanması üzerine kendisini tebrike gelenlere şöyle diyordu: "İnsanın kendi ülkesinde yapayalnız olması hüzünlü bir şey. Çevreme bakınıyorum benimkinden başka ev yok. Ben, Devler Şatosunun deviyim ve bütün komşularımı yuttum."

[179] Son on yıldır Fransa'da buna benzer bir hareket görülüyor; kapitalist üretim, tarımı ele geçirdiği ölçüde "artı" tarımsal nüfusu kentlere sürüyor. Burada da, gene, barınma ve diğer koşullarda, artı-nüfusun kaynağındaki bozulma ve yozlaşmaları görüyoruz. Bu, arazinin parsellenmesi sisteminin yarattığı "toprak proletaryası" konusunda, diğerleri arasında, Colins'in daha önceki sözü edilen yapıtına ve Karl Marx'ın, *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, 2. baskı, Hamburg, 1869, s. 56, vd. adlı yaptına bakınız. 1846 yılında Fransa'da kent nüfusu yüzde 24,42, tarımsal nüfus yüzde 75,58; 1861'de ilki yüzde 28,86, ikincisi yüzde 71,14 idi. Son beş yıl içerisinde, tarımsal nüfus yüzdesindeki azalma daha da belirlidir. Daha 1846 yılında Pierre Dupont, "İşçilerin Şarkısı"nda şöyle diyordu:

Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres,

[Üstbaş lime lime, izbe deliklerde,
Çatı katlarında, yıkıntılar içinde,
Yaşarız, karanlıkların dostu
Baykuşlar ve uğrularla birlikte.]

gereksinmesi, ücretlerde yükselmeye yol açmaz, ama kadınlarla çocukların zorla tarlalara gönderilmelerine ve giderek daha küçük yaşlarda sömürülmelerine yol açar. Kadınlarla çocukların sömürülmeleri büyük boyutlara ulaşır ulaşmaz, bu durum, erkek tarım işçilerini artı-nüfus haline getirmenin ve ücretlerini düşürmenin bir aracı haline gelir. İngiltere'nin doğusunda bu kısır döngünün parlak bir sonucu olarak, burada kısaca ele alınması gereken, "ekip sistemi" denilen şeyi yaratmıştır.[180]

Bu ekip sistemi, Lincoln, Huntington, Cambridge, Norfolk, Suffolk, ve Nottingham kontluklarında bütünüyle, civardaki Northampton, Bedford ve Rutland kontluklarında yer yer egemendir. Lincolnshire bize örnek olabilir. Bu kontluğun büyük bir kısmı eskiden bataklık halindeki yeni topraklardır ve hatta bu adı taşıyan doğu kontlukları gibi son zamanlarda denizden kazanılmıştır. Buharlı makineler su boşaltma işlerinde harikalar yaratmışlardır. Bir zamanın bataklık ve kumlukları şimdi hububat ve yüksek rant denizi halini almışlardır. Axholme adası ile Trent kıyılarındaki diğer bölgelerde de, insan emeğiyle kazanılan alüvyon topraklar için de aynı şeyler söylenebilir. Yepyeni çiftliklerin doğup gelişmesi ölçüsünde, yeni kulübelerin yapılmaması bir yana, eskiler de yıkılmış ve gerekli işgücü ancak millerce uzaktaki açık köylerden, tepelerin etrafını dolanan uzun yolların aşılmasıyla sağlanabilmiştir. Halk, kış mevsiminin sürekli su baskınlarından korunabilmek için, daha önceleri ancak buralara sığınabilmişti. 400-1.000 *acre*'lık çiftliklerde oturan işçiler (bunlara "devamlı işçi" denir), sadece, sürekli, zor ve atla yapılan türdeki tarım işlerinde çalıştırılıyordu. Her yüz *acre*'da ortalama yalnız bir kulübe bulunuyordu. Örneğin bu bataklık arazi çiftçilerinden birisi Araştırma Komisyonu önünde şunları söylemişti: "Hepsi de ekilebilir 320 *acre* toprak işliyorum. Çiftliğimde hiç kulübe yok. Şimdi çiftliğimde tek bir işçi var. Civarda oturan dört at sürücüm var. Hafif işleri, biz, gezginci ekiplere yaptırıyoruz."[181] Toprak, yanan otların sökülmesi, çapa, bazı gübreleme işleri, taşların ayıklanması vb. gibi epeyce hafif işe ihtiyaç gösteriyor. Bu gibi işleri, açık köylerde oturan, ekipler ya da örgütlenmiş takımlar yapmaktadır.

Bu ekipler, kadınlarla her iki cinsiyetten gençleri (13-15 yaş arasında, ama çoğu hallerde 13 yaşındaki oğlan çocukları ekipten

[180] *Sixth and last Report of the Children's Employment Commission,* 1867 Martının sonunda yayınlanmıştır ve yalnız, tarımdaki ekip-sistemini ele almaktadır.

[181] *Cihld. Emp. Comm., VI Report, Evidence 173,* s. 37.

çıkartılırlar) ve gene her iki cinsiyetten çocukları (6-13 yaş arasında) kapsayan 10 ile 40-50 kişilik gruplardır. Başlarındaki ekipbaşı, daima sıradan bir tarım işçisidir ama genellikle, külhanbeyi denilen cinsten, serseri, ayyaş ama girişken ve *savoir faire*'dir* Çiftçinin emrinde değil, kendi emrinde çalışan ekibi o toplar ve kurar. Çiftçi ile genellikle parça-başı anlaşma yapar ve kazancı, ortalama olarak sıradan tarım işçisinden çok fazla olmamakla birlikte,[182] gene de, başında bulunduğu ekipten en kısa zamanda elden geldiğince fazla iş sağlama konusunda göstereceği marifete bağlıdır. Çiftçiler, kadınların ancak erkeklerin yönetimi altında düzenli çalıştıklarını ve gene kadınlarla çocukların bir defa işe koyuldu mu —Fourier'nin de bildiği gibi— bütün çabalarını ve güçlerini hiç sakınmadan harcadıklarını, oysa erkeklerin güçlerini elden geldiğince az harcamak için her türlü kurnazlığı gösterdiklerini bilirler. Ekipbaşları, çiftlik çiftlik dolaşırlar ve böylece ekiplerine yılın 6 ilâ 8 ayında iş bulurlar. Bu nedenle, çiftçi aileleri için, yalnız arasıra çocuk çalıştıran tek çiftçinin yanında çalışmaktansa böyle bir ekipte onun emrinde çalışmak çok daha kârlı ve güvenlidir. Bu durum, ekipbaşının etkisini açık köylerde öylesine artırmıştır ki, çocuk işçi genellikle ancak onun aracılığı ile çalıştırılabilir. Bu çocukları ekipten ayrı olarak kiralamak, onun ikinci bir işidir.

Bu sistemin "kusurları" arasında, çocuklarla gençlerin aşırı çalıştırılması, çiftçilere gidiş dönüş sırasında, 5, 6 ve bazan 7 mile ulaşan uzun yürüyüşler ve nihayet ekibin uğradığı moral çöküntü sayılabilir. Bazı yerlerde "sürücü" adı verilen ekip başlarının elinde uzun bir sopa olsa da, o, bunu çok seyrek kullanır ve zalimce davranışlar konusunda şikâyetler pek az görülür. O, demokratik bir imparator ya da bir tür Fareli Köyün Kavalcısıdır. Bu yüzden, uyrukları arasında sevimli olmak zorundadır ve onları, kendisine, yönettiği çingene hayatının sevimli yanlarıyla bağlar. Kaba bir özgürlük, gürültülü bir neşe ve açık saçık bir umursamazlık, ekibe bir çekicilik kazandırır. Genellikle ücretleri ekipbaşı meyhanede öder ve sonra yalpalayan bir alay insanın önünde, sağında solunda iki güçlü kadının desteğiyle, çocuklarla delikanlıların izlediği, alaycı ve yakası açılmadık türküler söyleyen bir topluluk geçip gider. Fourier'nin *phanérogamie*** dediği dönüş yolcu-

[182] Bazı ekip-başları, bununla birlikte, 500 *acre*'lık çiftliklerin ya da sıra evlerin sahibi durumuna yükselmeyi başardılar.

* İşbilir, becerikli. —ç.

** Serbest çiftleşme anlamında. —ç.

luğu, artık başlamıştır. 13-14 yaşındaki kızların, aynı yaştaki arkadaşlarından gebe kalmaları olağan şeylerdendir. Ekibi oluşturan açık köyler, Sodom ve Gomorra'lar[183] halini alır ve buralardaki gayrimeşru doğum oranı, ülkenin geri kalan yerlerindeki oranın iki katına ulaşır. Böyle okullarda yetişen kızların evlendikten sonraki ahlakî durumlarına yukarda değinilmişti. Doğurdukları çocuklar, eğer afyon, işlerini bitirememişse, bu ekiplerin gelecekteki üyeleri olurlar.

Bu anlatılan klasik şekliyle bu ekiplere, genel ya da gezginci ekipler adı verilir. Çünkü, özel ekipler diye bir şey daha vardır. Bunlar da tıpkı genel ekip kuruluşundadır, ama üyeleri daha azdır ve ekipbaşı yerine, çiftçinin nasıl yararlanacağını bilemediği yaşlı bir çiftlik hizmetkârının yönetimi altında çalışırlar. Bunlarda, çingene neşesi yoktur ama tanıkların söylediğine göre, çocuklara ödenen ücret ve bunlara karşı davranış daha kötüdür.

Son yıllarda devamlı bir ilerleme gösteren[184] bu gezginci ekip sistemi, kuşkusuz ekipbaşının keyfi için varolmamıştır. Asıl varlık nedeni, büyük çiftçiler[185] ve dolaylı olarak da toprak beylerinin[186] zenginleşmesi içindir. Bu büyük çiftçiler için, işçilerini normal düzeyin altında tuttuğu halde her fazladan iş için elinin altında daima yedekte işçi bulundurmak, en az parayla[187] en çok emek sağlamak ve yetişkin erkek işçiyi "bollaştırmak" için bundan daha uygun bir yol olamaz. Buraya kadar yapılan açıklamalardan, bir yandan, tarım işçileri için az ya da çok bir iş kıtlığını kabul etmekle birlikte, öte yandan da, yetişkin erkek işçi gereksinmesi ve bunların kentlere göç etmesi yüzünden bu sistemin "zorunlulu-

[183] "Ludford'lu kızların yarısı bu ekipler ile düşüp kalkarak mahvoldular. *l.c.*, s. 6. § 32.

[184] "Ekipler son yıllarda büyük ölçüde arttılar. Bazı yerlerde bunların oldukça yakın zamanlarda kullanılmaya başlandığı söyleniyor; ekiplerin uzun zamandır çalıştığı yerlerde daha fazla ve daha genç çocuklar çalıştırılıyor." (*l.c.*, s. 79, § 174.)

[185] "Küçük çiftçiler hiç ekip kullanmıyorlar." "Yoksul topraklar üzerinde değil, 40 ilâ 50 şilin kira getiren topraklar üzerinde çok sayıda kadın ve çocuk çalıştırılmaktadır." (*l.c.*, s. 17, 14.)

[186] Aldığı rantın tadı damağında olan bu beylerden bir tanesi, Araştırma Komisyonuna, bütün bu gürültünün sistemin adından ileri geldiğini öfkeyle söylemiştir. Eğer bunlara "ekip" yerine, "Kır Gençliğinin Bağımsız Sanayi Birliği" denseydi hiç kimsenin sesi çıkmazdı.

[187] "Ekip işi, diğer işten daha ucuzdur" diyor bir eski ekip-başı. "çalıştırılmalarının nedeni de budur." (*l.c.*, s. 17, § 14.) Bir çiftçi de şöyle diyor: "Ekip sistemi, çiftçi için mutlaka en ucuzu, çocuklar için mutlaka en kötüsüdür." (*l.c.*, s. 16, § 3.)

ğunu" öne sürmenin asıl nedeni anlaşılmış olmalıdır.[188] Lincolnshire'ın, yabanî otlardan arındırılmış toprakları ve yabanî insan otları, kapitalist üretimin karşıt iki kutbudur.[189]

(f.) *İrlanda*

Bu kesimi tamamlarken, İrlanda'ya kısa bir yolculuk yapmamız gerekir. Önce, bu konudaki başlıca gerçekler:

İrlanda nüfusu 1841'de 8.222.664'e ulaştı; 1851'de 6.623.985'e, 1861'de 5.850.309'a ve 1866'da 5,5 milyona, yani neredeyse 1801 düzeyine indi. Bu azalma, 1846 kıtlığı ile başladı ve böylece İrlanda yirmi yıldan az bir zamanda nüfusunun 5/16'sından fazlasını kay-

[188] "Ekiplerde, şimdi çocukların yaptıkları işin çoğunu, eskiden, kuşkusuz erkekler ile kadınlar yapardı. Şimdi, eskiden kadınlar ile çocukların çalıştığından fazla erkek işçi işsiz durumda." (*l.c.*, s. 43, n° 202.) Buna karşılık, şunlar da söyleniyor: Emek sorunu bazı tarımsal bölgelerde, özellikle verimli yerlerde, göç ve büyük kentlere ulaşımı kolaylaştıran demiryolları nedeniyle o kadar ciddî bir şekil almıştır ki, ben [yani, büyük bir toprak beyinin kâhyası] çocukların hizmetini, vazgeçilmez bir şey sayıyorum." (*l.c.*, s. 80, n° 180.) Çünkü, İngiliz tarım bölgelerindeki "emek sorunu", uygar dünyanın geri kalan kısmından farklı olarak, büyük toprak beyleriyle çiftçilerin sorunu demektir; yani tarımsal nüfusun devamlı artış gösteren dış gücüne karşın, ülkede yeterli nispî artı-nüfusun nasıl devam ettirileceği ve böylece tarım işçilerinin ücretlerinin nasıl en düşük düzeyde tutulabileceği sorunudur.

[189] Çocuk ölümleri konusunu ele alan ve bu arada da ekip sistemine değinilen Halk Sağlığı Raporundan basının ve dolayısıyla İngiliz kamuoyunun haberi olmamıştır. Buna karşılık, komisyonun son raporu, basına, daima işine gelen, sansasyonel bir haber sağlamıştır. Liberal basın, Güney Adaları sakinlerinin ahlâklarını düzeltmek için güney kutbuna özel misyonerler gönderen kibar beylerle hanımların ve Lincolnshire'ı dolduran dolgun maaşlı devlet kilisesi rahiplerinin kendi malikânelerinde ve kendi gözleri önünde böyle bir sistemin uygulanmasına nasıl izin verdiklerini sorarken, daha kibar ve ince basın, kendi öz evlâtlarını böylesine bir köleliğe satabilen kırsal nüfusun bu kaba yozlaşması üzerinde derin düşüncelere dalmakla yetinmişti! Oysa bu "hassas" kişilerin tarım işçilerini mahkûm ettikleri lânetli koşullar altında, bunların kendi çocuklarını yemelerine bile şaşmamak gerekirdi. Asıl şaşılacak şey, çoğunun hâlâ sahip bulunduğu karakter sağlamlığıdır. Resmî raporlar, ekip sisteminin uygulandığı bölgelerde bile anababaların bu sistemi lânetlediklerini ortaya koyuyor: "Anababaların, çoğu hallerde, karşılaştıkları baskılara ve kişisel eğilimlerine karşı koymalarında kendilerine yardımcı olabilecek yasal yükümlülükleri sevinçle karşılayacaklarını gösteren pek çok kanıt vardır. Bazan kilise yardım kurulu üyeleri, bazan patronlar tarafından, okul çağındayken çocuklarını çalıştırmaları, aksi halde kendilerine de yol verileceği tehdidi ile karşı karşıya kalırlar. ... Her türlü zaman ve güç kaybı, işçilere ve çocuklarına yüklenen ve bedeli ödenmeyen yorgunlukların verdiği acı ve ıstıraplar, kalabalık kulübelerin ya da çalışma ekiplerinin bozucu etkilerinin çocukların ahlâkı üzerindeki tahribatı her an izleyen anababaların duyguları işte bütün bu hallerin

betti.[190] Göçedenlerin toplam sayısı, 1851 Mayısı ile 1865 Temmuzuna kadar 1.591.487 kişiydi: 1861-1865 yılları arasındaki toplam göç, yarım milyonu aşıyordu. Oturulan evlerin sayısı, 1851-1861 arasında 52.990 kadar azaldı. Gene 1851-1861 arasında, 15-30 *acre* büyüklüğünde kira ile tutulan çiftliklerin sayısı 61.000, 30 *acre*'dan büyük olanlarınki 109.000 kadar arttı; oysa bütün çiftliklerin toplam sayısı, 120.000'e düştü. Bu düşüşün nedeni, demek ki, 15 *acre*'dan küçük çiftliklerin ortadan kalkması, yani bunların merkezileşmesiydi.

A TABLOSU

ÇİFTLİK HAYVANLARI

YILLAR	ATLAR		SIĞIRLAR		
	Toplam	Azalış	Toplam	Azalış	Artış
1860	619.811		3.606.374		
1861	614.232	5.579	3.471.688	134.686	
1862	602.894	11.338	3.254.890	216.798	
1863	579.978	22.916	3.144.231	110.659	
1864	562.158	17.820	3.262.294		118.063
1865	547.867	14.291	3.493.414		231.120

YILLAR	KOYUNLAR			DOMUZLAR		
	Toplam	Azalış	Artış	Toplam	Azalış	Artış
1860	3.542.080			1.271.072		
1861	3.556.050		13.970	1.102.042	169.039	
1862	3.456.132	99.918		1.154.324		52.282
1863	3.308.204	147.982		1.067.458	86.866	
1864	3.366.941		58.737	1.058.480	8.978	
1865	3.688.742		321.801	1.299.893		241.413

zavallı işçilerin kafalarında anlaşılması kolay ve ayrıntılarına girilmesi gereksiz duygular yaratır. Kendilerine verilen bu kadar büyük bedenî ve ruhî acıların nedenlerinden kendilerinin sorumlu bulunmadıklarını herhalde bilmektedirler; ve eğer güçleri yetse, bu durumlara mutlaka boyun eğmeyeceklerdir, ama bunlarla mücadele edecek güce de sahip değillerdir." (*l.c.*, s. XX, § 82, ve XXIII, n° 96.)

[190] İrlanda nüfusu: 1801, 5.319.867 kişi; 1811, 6.084.996; 1821, 6.869.544; 1831, 7.828.347; 1841, 8.222.664.

Nüfustaki azalışı, doğal olarak ürün kitlesindeki bir azalma izledi. Bizim için, yarım milyondan fazla insanın göç ettiği ve mutlak nüfusun 1/3 milyondan fazla azaldığı 1861-1865 dönemindeki 5 yılı incelemek yeterli olacaktır.

Yukarıdaki tablodan çıkan sonuçlar:[191]

ATLAR	SIĞIRLAR	KOYUNLAR	DOMUZLAR
Mutlak Artış	Mutlak Azalış	Mutlak Azalış	Mutlak Artış
71.944	112.960	146.662	28.821*

Şimdi de, hem insanların, hem hayvanların yaşama araçlarını sağlayan tarıma bir gözatalım. Aşağıdaki tabloda, yıllık azalış ve artış, bir önceki yıla göre hesaplanmıştır. Hububat, buğday, yulaf, arpa, çavdar, bakla ve mercimeği; yeşil bitkiler, patates, şalgam, bayır turpu, pancar, lahana, havuç, kara havuç, ak burçak, vb. gibi bitkileri kapsamaktadır.

B TABLOSU
TARIM ÜRÜNLERİ EKİLEN VE OTLAK OLARAK KULLANILAN ARAZİDEKİ ARTIŞ VE AZALIŞ
(*Acre* olarak)

YILLAR	Hububat	Yeşil bitkiler		Çayır ve Yonca		Keten		Toplam Ekilen Arazi	
	Azalış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.873	
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841	
1863	144.719	19.358			7.724		63.922	92.431	
1864	122.437	2.317			47.486		87.761		10.493
1865	72.450		25.241		68.970	50.159		28.218	
1861-1865	428.041	108.193			82.834		122.850	330.870	

[191] Daha geriye gidersek daha fena sonuçlarla karşılaşırız: koyun 1865'te 3.688.742 idi, ama 1856'da 3.694.294'tü. domuz 1865'te 1.299.893 idi, ama 1858'de 1.409.883'tü.

* Fransızca metne göre düzeltilmiştir. İngilizce metinde: atlar 72.358, sığırlar 116.626, koyunlar 146.608, domuzlar 28.819. —ç.

C TABLOSU

EKİLEN TOPRAKTA, *ACRE* BAŞINA ÜRÜNDE VE TOPLAM ÜRÜNDE, 1864 YILINA ORANLA, 1865 YILINDA GÖRÜLEN AZALIŞ YA DA ARTIŞ[192]

Ürünler	Ekilen Toprak		1865		*Acre* Başına Ürün			1865		Toplam Ürün			
	1864	1865	Artış	Azalış	Ürünler	1864	1865	Artış	Azalış	1864	1865	1865 Artış	1865 Azalış
Buğday	276.483	266.899		9.494	Buğday (kental)	13,3	13,0		0,3	875.782	826.783		48.999
Yulaf	1.814.886	1.745.228		69.658	Yulaf (kental)	12,1	12,3	0,2		7.826.332	7.659.727		166.605
Arpa	172.700	177.102	4.402		Arpa (kental)	15,9	14,9		1,0	761.909	732.017		29.892
Bere	8.894	10.091	1.197		Bere (kental)	16,4	14,8		1,6	15.160	13.989		1.171
Çavdar					Çavdar (kental)	8,5	10,4	1,9		12.680	18.364	5.684	
Patates	1.039.724	1.066.260	26.536		Patates (ton)	4,1	3,6		0,5	4.312.388	3.865.990		446.398
Şalgam	337.355	334.212		3.143	Şalgam (ton)	10,3	9,9		0,4	3.467.659	3.301.683		165.976
Turp	14.073	14.389	316		Turp (ton)	10,5	13,3	2,8		147.284	191.937	44.653	
Lahana	31.821	33.622	1.801		Lahana (ton)	9,3	10,4	1,1		297.375	350.252	52.877	
Keten	301.693	251.433		50.260	Keten (stone*)	34,2	25,2		9,0	64.506	39.561		24.945
Ot	1.609.569	1.678.493	68.924		Ot (ton)	1,6	1,8	0,2		2.607.153	3.068.707	461.554	

* *Stone* = 14 libre. —ç.

1865 yılında, "otlak" hanesine 127.470 *acre* toprak katıldı; bunun başlıca nedeni, "bataklık ve oturulmayan kıraç bölgelerin" 101.543 *acre* kadar bir azalma göstermesidir. Eğer 1864 ile 1865 yılları arasında bir karşılaştırma yaparsak, hububatta 246.667 *quarter*'lık bir azalma olduğunu görürüz; bunun 48.999'u buğday, 160.605'i yulaf, 29.892'si arpa vb.'dir. 1865'te patates ekilen topraklarda bir artış olduğu halde, bu üründe, 446.398 ton bir azalma olmuştur. [Bkz: C Tablosu.]

İrlanda'daki nüfus ve tarım ürünlerindeki hareketi gördükten sonra şimdi de, toprak ağalarıyla, büyük çiftçilerin ve sanayi kapitalistlerin keselerindeki harekete bir göz atacağız. Bu hareketler, gelir vergisindeki yükselme ve alçalmada yansır. Şurasını da hatırlatmak gerekir ki, D tablosuna (büyük çiftçilerin dışındaki kârlar), "serbest meslek" kârları, yani, avukat, doktor vb. gibi kimselerin gelirleri de dahildir; ayrıntıları gösterilmeyen C ve E tablolarına, memurların, subayların, rantiyelerin, devlet alacaklılarının vb. kazançları girer.

D TABLOSU
GELİR VERGİSİNE TÂBİ GELİRLER[193]
(Sterlin Olarak)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A Kategorisi Toprak Rantı	12.893.829	13.003.554	13.398.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
B Kategorisi Çiftçi Kârları..	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.823	2.930.874	2.946.072
D Kategorisi Sanayi vb. Kârları	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.846.497	4.546.147	4.830.199
Toplam A - E Kategorileri	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.638.631	23.236.298	23.930.340

[192] Tablodaki veriler şu malzemelerden toplandı: 1860 yılı ve sonrası için, *Agricultural Statistics, Ireland, Tables showing the estimated average Produce,* &c., Dublin 1866. Bu istatistikler resmidir ve her yıl parlamentoya sunulur. [2. *Baskıya not.* — 1872 yılı ile 1871 yılına ait resmî istatistiklerin karşılaştırılması, ekilen topraklarda 134.915 *acre*'lık bir eksilme olduğunu göstermektedir. Şalgam, havuç gibi yeşil bitkilerde bir artış; ekilen topraklarda buğday için 16.000; yulaf için 14.000; arpa ve çavdar için 4.000; pata-

D tablosunda, 1863-1864 arasında yıllık ortalama gelir artışı sadece 0,93 olmuştur; oysa aynı dönemde, Büyük Britanya'da, bu, 4,58'dir. Aşağıdaki tablo (büyük çiftçilerinki hariç) 1864 ile 1865 yılları için kârların dağılımını gösteriyor:

E TABLOSU*
D KATEGORİSİ, İRLANDA'DA (60 STERLİNİN ÜZERİNDE) KÂR GELİRİ[194]

	1864		1865	
	Sterlin	*Kişi*	*Sterlin*	*Kişi*
Yıllık toplam gelir	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
60-100 sterlin arasında yıllık gelir	238.726	5.015	222.575	4.703
Yıllık toplam gelir	1.979.066	11.321	2.028.471	12.184
Yıllık toplam gelirden kalan	2.150.818	1.131	2.418.933	1.194
Bunların bölünüşü	1.073.906	1.010	1.098.027	1.044
	1.076.912	121	1.320.906	150
	923.397	75	1.034.881	72
	646.377	26	736.448	28
	262.819	3	274.528	3

Kapitalist üretimin tamamıyla geliştiği bir sanayi ülkesi olan İngiltere, İrlanda'nın karşılaştığı türden bir nüfus boşalmasıyla herhalde kan kaybından ölmüş olurdu. Ama halen İrlanda, hububat, yün, canlı hayvan, sanayi ve ordusu için asker sağladığı ülkeden geniş bir kanalla ayrılmış ve İngiltere'nin sadece tarımsal bir bölgesi olmuştur.

İrlanda'daki bu nüfus azalması, toprağın büyük bir kısmını işlenemez hale getirmiş, tarım üretimini büyük ölçüde azaltmış,[195] ve hayvancılığa ayrılan çok büyük bölgelere karşın, hayvancılığın

tes için 66.632; kenevir için 34.667; çayır, yonca, burçak, kolza için 30.000 *acre*'lık bir azalma görülmektedir. Buğday ekilen topraklarda son 5 yıldaki azalma şöyle olmuştur: 1868, 285.000; 1869, 280.000; 1870, 259.000; 1871, 244.000; 1872, 228.000 *acre*. 1872 yılı için yuvarlak rakam olarak at sayısında 2.600, boynuzlu hayvan sayısında 80.000, koyun sayısında 68.609 bir artış, domuz sayısında 236.000'lik bir azalma olmuştur.]

[193] *Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue*, Lond. 1866.

[194] D başlığı altındaki toplam yıllık gelir, yasaların sağladığı bazı indirimler nedeniyle bu tabloda, bundan sonraki tablodan farklı görülmektedir.

* Fransızca metindeki rakamlar esas alınmıştır. —ç.

bazı kollarında mutlak bir azalmaya, bazılarında ise sürekli gerilemelerle kesintiye uğrayan sözü edilmeye değmeyecek ilerlemelere yol açmıştır. Gene de, nüfustaki bu azalmayla birlikte, toprak rantları ile çiftçilerin kârları —bu kârlardaki yükseliş, rantlardaki kadar kararlı olmamakla birlikte— yükselmiştir. Bunun nedeni, kolayca anlaşılabilir. Bir yandan, küçük çiftliklerin büyüklere katılması ve ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesiyle, toplam ürünün daha büyük bir kısmı artı-ürün haline gelmiştir. Bu artı-ürün, bir parçasını oluşturduğu toplam ürün azaldığı halde, artmıştır. Öte yandan, son 20 yılda ve özellikle bunun son on yılında İngiliz piyasasında, et, yün vb. fiyatlarının yükselmesi sonucu, bu artı-ürünün para değeri, kitlesinden daha büyük bir hızla artmıştır.

Başkalarının emeğiyle birleşerek kendi değerini artırmaksızın, üreticinin bizzat kendisine çalışma ve yaşama aracı olarak hizmet eden dağınık üretim araçları, üreticisi tarafından tüketilen bir ürünün meta sayılmaması gibi, bunlar da sermaye sayılmazlar. Nüfusun kitlesiyle birlikte tarımda kullanılan üretim araçları kitlesinde de bir azalma olduğu halde, bu alanda kullanılan sermaye miktarındaki büyümenin nedeni, eskiden dağınık olarak bulunan üretim araçlarının bir kısmının şimdi bir araya toplanması ve sermayeye çevrilmesidir.

İrlanda'da tarım dışında, sanayi ve ticarette kullanılan toplam sermaye, son yirmi yılda yavaş yavaş, büyük ve sürekli dalgalanmalar göstererek birikmiştir; bu yüzden tek tek unsurlarının yoğunlaşması daha hızlı olmuştur. Bununla birlikte, sermayedeki mutlak artış, küçük olmakla birlikte, azalan nüfusa oranla büyümesi fazla olmuştur.

Öyleyse burada, gözlerimizin önünde ve büyük ölçüde, ortodoks ekonominin, şu ünlü dogmasını desteklemek için arayıp da bulamadığı bir süreç ortaya çıkmıştır: sefalet, mutlak nüfus fazlalığından ileri gelir, nüfusun azalmasıyla denge yeniden kurulur. Ve bu, 14. yüzyılın ortasında görülen ve maltusçuların göklere çıkardıkları veba salgınından daha önemli bir deneydir. Yalnız işin bir de şu yanı var: eğer bu ezberci öğretmenlerin bönce yorumlarıyla, 14. yüzyılın ölçütleri, 19. yüzyılın üretim ve nüfus ilişkilerine uygulanacak olursa, veba ve beraberinde getirdiği insan

[193] Eğer *acre* başına verim de azalıyorsa, şurasını da unutmamak gerekir ki, yüzelli yıldır İngiltere, dolaylı olarak İrlanda toprağını da ihraç etmekte ve bunu, gücünü yitiren toprağın yararlı öğelerinin yerini alacak maddeleri çiftçilere sağlamadan yapmaktadır.

kırımının, kanalın bu tarafında, İngiltere'de tarımsal nüfusun kölelikten kurtulmasını ve zenginleşmesini sağladığı halde, öte yanda, Fransa'da daha büyük bir köleliğe ve sefalete yol açtığını bu saf kişiler farketmemişler demektir.[196]

İrlanda'daki 1846 kıtlığı, bir milyondan fazla insan öldürdü, ama bu ölenler sadece fakir fukaraydı. Ülkenin zenginliğine en küçük bir zararı dokunmadı. Bunu izleyen ve hâlâ da artarak sürüp giden 20 yıllık göç, örneğin Otuz Yıl Savaşlarındaki gibi, insanlar ile birlikte üretim araçlarını da yok etmedi. İrlanda dehası, sefalet sahnesinden binlerce mil ötede yoksul halkı yeniden canlandırma konusunda hiç görülmemiş bir yol buldu. Birleşik Devletler'e yerleşen sürgünler, geride kalanlara yol masrafları için her yıl topluca paralar yolluyorlardı. Bu yıl göç eden her topluluk, ertesi yıl peşinden başka bir topluluğu sürüklüyordu. Böylece, İrlanda'ya herhangi bir harcamaya malolmak şöyle dursun, bu göçler, ihracat işlerinde kârlı bir dal teşkil ediyordu. Nihayet bu, nüfusta geçici bir boşluk yaratmakla kalmayıp, her yıl doğumla yeri doldurulanlardan daha fazlasını alıp götüren, ve böylece mutlak nüfus düzeyini yıldan yıla düşüren sistemli bir süreçti.[197]

Geride kalan ve artı-nüfustan kurtulan İrlanda'lı işçiler için bunun sonuçları ne olmuştu? Nispî artı-nüfus 1846'da neyse, bugün de oydu, ücretler gene öyle düşüktü, işçiler daha da fazla eziliyorlardı ve sefalet ülkeyi yeni yeni bunalımlara doğru itiyordu. Gerçekler çok basitti. Tarımda devrim, göçle aynı hızla yürümüştü. Nispî artı-nüfus üretimi, nüfustaki mutlak azalmadan daha hızlı ilerlemişti. C tablosuna bir gözatmak, ekilebilir toprakların otlak haline gelmesinin, İrlanda'da İngiltere'den daha hızlı olduğunu göstermektedir. İngiltere'de yeşil bitkilerin ekimi, hayvancılıkla birlikte artmakta, İrlanda'da azalmaktadır. Daha önce ekilen büyük toprak parçaları, ya boş duruyor ya da otlak haline gelmiş, eskiden yararlanılmayan çorak arazi ile turbaların büyük kısmı, hayvan yetiştiriciliğinin genişletilmesinde kullanılmaya başlanmış. Küçük ve orta çiftçiler —100 *acre*'dan fazla toprak işlemeyenlerin hepsini bunlar arasında sayıyorum— tüm çiftçi sayısının hâlâ 8/10'-

[196] İrlanda, "nüfus ilkesi" için vaadedilen toprak olarak görüldüğü için, Th. Sadler, nüfus konusundaki yapıtını yayınlamadan önce, ünlü, *Ireland, its Evils and their Remedies*, 2. baskı, London 1829, adlı kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta, münferit eyaletlerin istatistiklerini, her eyaletin münferit kontluklarının istatistikleri ile karşılaştırarak, buradaki sefaletin, Malthus'un dediği gibi, nüfus sayısı ile doğru değil, ters orantılı olduğunu tanıtlıyor.

[197] 1851 ile 1874 yılları arasında, toplam göçmen sayısı, 2.325.922'ye ulaştı.

ini teşkil etmektedir.[198] Bunlar birbiri ardına ve daha önce bilinmeyen bir güçle, büyük sermayenin yönetimindeki tarımın rekabeti altında eziliyorlar ve bu nedenle de sürekli olarak, ücretli işçi sınıfının saflarına katılacak yeni adaylar haline geliyorlardı. İrlanda'nın tek büyük sanayi kolu olan keten manüfaktürü nispeten az yetişkin erkeğe gereksinme gösteriyor ve 1861-1866 yıllarında pamuk fiyatlarındaki yükselmeden beri genişlediği halde, nüfusun ancak pek önemsiz bir kısmına iş sağlıyordu. Diğer bütün büyük modern sanayiler gibi kendi alanında, bünyesine aldığı insan kitlesinde mutlak bir artış olduğu halde, kesintisiz dalgalanmalar gösteren, sürekli nispî artı-nüfus üretiyordu. Tarımsal nüfusun sefaleti, işçi orduları çoğunlukla ülke yüzeyine dağılmış dev gömlek fabrikalarının üzerinde yükseldiği temeli teşkil ediyorlardı. Burada tekrar, yukarda ev sanayiinde anlatılan, düşük ücret ve aşırı çalıştırma usulüyle, işçi fazlalığını yaratmak için bulunan sistemle karşı karşıya geliyoruz. Nihayet, burada, nüfus azalışı, kapitalist üretimi tam olarak gelişmiş bir ülkede yaratılabileceği gibi yıkıcı bir sonuç vermemekle birlikte, iç pazar üzerinde sürekli bir tepki göstermekten de geri kalmıyor. Göçün yol açtığı boşluk, yalnız yerel emek talebini sınırlandırmakla kalmıyor, küçük esnafın, zanaatçıların ve genellikle küçük tacirlerin kazançlarını da sınırlandırmış oluyor. E tablosundaki 60 ile 100 sterlin arasındaki gelirlerdeki azalmanın nedeni de, işte bu oluyor.

İrlanda'daki tarım işçilerinin durumu hakkında açık bir beyan, İrlanda Yoksul Yasası denetmenlerinin raporlarında (1870) bulunabilir.[199] Süngü gücü ve bazan açık bazan gizli bir kuşatma durumu ile varlığını ancak sürdürebilen bir hükümetin memurları olarak, İngiltere'deki meslektaşlarının kaçındıkları konularda dillerine her şekilde dikkat etmek zorundadırlar. Buna karşın, gene de, hükümetlerin hayal içinde oyalanmasını istemezler. Bunlara göre, ülkede ücret oranı hâlâ düşük olmakla birlikte, son 20 yılda yüzde 50-60 artmış bulunuyor ve şimdi haftada ortalama 6 şilin ile 9 şilin arasındadır. Ne var ki, bu görünüşteki yükselişin ardında, ücretlerde gerçek bir düşüş gizlidir, çünkü, zorunlu yaşama araçlarının fiyatlarında bu arada meydana gelen yükselme-

[198] Murphy'nin *Ireland Industrial, Political and Social,* 1870, adlı kitabındaki bir tabloya göre, çiftliklerin yüzde 94,6'sı 100 *acre*'a ulaşmakta, yüzde 5,4'ü 100 *acre*'ı geçmektedir.

[199] *Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin,* 1870. Ayrıca bkz: *Agricultural Labourers (Ireland). Return, etc.,* 8 Mart 1861, London, 1862.

lerle hiç bir uygunluk göstermemektedir. Bunun kanıtı, İrlanda'daki bir işevinin resmî hesaplarından alınan şu sayılardır.

ADAM BAŞINA HAFTALIK ORTALAMA GEÇİM MASRAFLARI

Yıllar	Beslenme giderleri	Giyinme giderleri	Toplam
29 Eylül 1849'da sona eren bir yıl	1. ş. 3 1/4 p.	3 p.	1 ş. 6 1/4 p.
29 Eylül 1869'da sona eren bir yıl	2 ş. 7 1/4 p.	6 p.	3 ş. 1 1/4 p.

Zorunlu yaşama araçlarının fiyatı, bu durumda, 20 yıl öncesine göre hemen hemen iki katı, giyecek fiyatları ise tam iki katıdır.

Bu oransızlık bir yana bırakılsa bile, sırf altınla ifade edilen ücret oranlarının karşılaştırılması, doğru olmaktan uzak bir sonuç verecektir. Kıtlıktan önce, tarımda, ücretlerin çoğunluğu aynî, ancak çok az bir kısmı para olarak ödenirdi; oysa bugün para olarak ödeme kuraldır. Bundan, gerçek ücret miktarı ne olursa olsun, para oranının yükselmesi gerektiği sonucu çıkar. "Kıtlıktan önce, işçi, bir kulübe ile ... bir *rood* ya da yarım veya bir *acre* toprak ile patates yetiştirmek için gerekli şeylerden yararlanırdı. Domuz ve kümes hayvanı besleyebilirdi. ... Şimdi ekmeğini bile satın almak durumunda; domuz ya da tavuk besleyecek artığı olmadığı için, domuz, tavuk ya da yumurta satarak bir kazanç da sağlayamıyor."[200] Aslında eskiden, tarım işçileri, küçük çiftçilerin en küçüğünden başka bir şey değildi ve çoğu zaman iş bulabildikleri orta ve büyük çiftliklerin bir tür artçılarıydı. Ancak 1846 felâketinden beri, tamamen ücretli-işçiler sınıfının bir parçasını, kendilerine ücret ödeyen patronlarla yalnız parasal ilişkileri olan özel bir sınıfı teşkil ettiler.

Bunların 1846'daki konut durumlarını biliyoruz. O zamandan beri bu koşullar daha da kötüleşti. Tarım işçilerinin sayıları günden güne azalan bir kısmı, hâlâ, çiftçilerden kiralanan aşırı kalabalık kulübelerde oturuyorlar ve bunların iğrençliği, bizim daha

[200] *l.c.*, s. 29, 1.

önceden bildiğimiz İngiliz tarım işçilerininkinden çok daha fazla. Ve bu yargı, Ulster'in bazı mahalleleri dışında, güneyde, Cork, Limerick, Kilkenny vb. kontlukları, doğuda, Wicklow, Wexford, vb., İrlanda'nın orta kesiminde King's ve Queen's County, Dublin vb., batıda, Sligo, Roscommon, Mayo, Galway, vb. için genellikle geçerlidir. Bir denetmen, "tarım işçilerinin kulübeleri", diye feryat ediyor, "hıristiyanlık ve bu ülke uygarlığı için yüzkarasıdır".[201] Bu inlerin, işçiler bakımından çekiciliğini artırmak için, çok eski zamanlardan beri bunlara ait bulunan toprak parçalarına sistemli bir şekilde elkonuldu. "Toprak beyleri ile bunların adamları tarafından mahkûm edildikleri bu kötü davranışlar, bunun bilincine varan işçilerde kendilerine bir nevi aşağı ırk muamelesi yapanlara karşı ... düşmanlık ve kin duyguları yarattı."[202]

Tarımsal devrimin ilk hareketi, tarlalar üzerinde bulunan kulübelerin yıkılması oldu. Bu, çok geniş ölçüde ve sanki yüksek bir yerden alınan emre uyuluyormuş gibi yapıldı. Böylece işçilerin çoğu köylerde ve kasabalarda sığınak aramak zorunda kaldılar. En kötü kenar mahallelerin tavan aralarına, bodrumlarına ve köşebucağına çöp yığını gibi fırlatılıp atılmışlardı. Böylece, ulusal önyargılarla dolu İngilizlerin de tanıklık ettikleri gibi, aile ocağına aşırı bağlılıkları, aile hayatlarındaki kalenderce neşe ve temizlikleriyle tanınan binlerce İrlandalı aile, kendilerini birdenbire günah ve kötülüğün kucağında buldular. Erkekler, şimdi, çevredeki çiftliklerde iş aramak zorunda kalıyorlar ve ancak günlük iş bulabildikleri için en düşük ücretle çalıştırılıyorlardı. Bu nedenle, "Bazan işe gidip gelmek için uzun bir yolu yaya yürüyorlar, sırsıklam oluyorlar, büyük sıkıntı çekiyorlar ve sonu gelmeyen hastalık ve yokluk içine düşüyorlardı."[203]

"Kentler her yıl, kırsal kesimin artı-emek saydığı nüfusu kabul etmek durumundaydı";[204] ve insanlar, "hâlâ kentler ile köylerde emek fazlası bulunmasına karşılık, bazı kırsal yerlerde emek kıtlığı ya da böyle bir tehlikenin olmasına şaşıyorlardı".[205] Gerçekte bu ihtiyaç, yalnız "hasat zamanında ya da ilkbaharda veya tarımsal çalışmaların arttığı bu gibi zamanlarda kendisini gösteriyor, yılın geri kalan zamanlarında birçok işçi boş kalıyordu."[206] "Baş-

[201] *l.c.*, s. 12.
[202] *l.c.*, s. 12.
[203] *l.c.*, s. 25.
[204] *l.c.*, s. 27.
[205] *l.c.*, s. 25.
[206] *l.c.*, s. 1.

lıca ürün olan patatesin, ekim ayında başlayıp gelecek ilkbahara kadar süren sökümü dışında bunlara iş yoktu."[207] Ve ayrıca, bu hızlı çalışma dönemlerinde bile, "gün kaybına ve her türden iş kesintisine uğruyorlardı".[208]

Tarımsal devrimin bu sonuçları, yani ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesi, makine kullanımı, işgücünden büyük tasarruf sağlama vb., aldıkları rantları yabancı ülkelerde harcayacak yerde İrlanda'daki kendi malikânelerinde oturma alçakgönüllülüğünü gösteren örnek toprak beyleri yüzünden daha da yoğunlaşıp artmıştır. Arz ve talep yasasının bozulmaması için, bu beyler, "işçi ihtiyaçlarını, neredeyse tamamının malsahibinin istediği anda ve o günlerde sıradan bir işçiye ödenen ücretin epeyce altında bir ücretle çalışmak zorunda olan kendi küçük kiracılarından karşılıyorlar ve bu işçilerin, ekim ve hasat gibi kritik dönemlerde kendi işlerini ihmal etme durumunda kalmaları sonucu uğradıkları zarar ve ziyanı hiç hesaba katmıyorlardı."[209]

İş güvensizliği ve düzensizliği, sık sık ve uzun süreli işsizlik, nispî artı-nüfusun bütün bu belirtileri, işte böylece yoksul yasası dairesinin raporlarında, tarım proletaryasının içinde bulunduğu güçlükler olarak yer alıyordu. İngiliz tarım proletaryasında da benzer manzaralarla karşılaştığımız hatırlanacaktır. Ama şu farkla ki, bir sanayi ülkesi olan İngiltere'de, sanayi yedek işgücü kırsal bölgelerden devşirilir, oysa bir tarım ülkesi olan İrlanda'da, tarımsal yedek işgücü, kırlardan kovularak kasaba ve kentlere sığınan tarım işçilerinden devşirilir. Bunların ilkinde, tarım alanındaki fazlalıklar fabrika işçisi olurlar, ikincisinde, kentlere sürülmüş olanlar buralarda ücretler üzerinde bir baskı aracı olmakla birlikte, tarım işçisi olarak kalırlar ve köylere sık sık iş aramak ve çalışmak için dönerler.

Resmî denetmenler, tarım işçilerinin maddî durumlarını şöyle özetliyorlar: "Çok idareli bir hayat yaşadıkları halde, ücretleri, ailelerinin yiyecek ihtiyacı ile kiranın ödenmesine kıtı kıtına yetmekte, kendisinin, karısının ve çocuklarının giyinebilmesi için başka kaynaklara başvurmaktadırlar. Bu kulübelerin havası, öteki yoksunluklar ile birlikte, bu sınıfı, vereme ve tüfüse karşı özellikle güçsüz durumda bırakmaktadır."[210] Bu durumda, denetmenle-

[207] *l.c.*, s. 31, 32.
[208] *l.c.*, s. 25.
[209] *l.c.*, s. 30.
[210] *l.c.*, s. 21, 13.

rin ortak ifadelerine göre, bu sınıfın safları arasında koyu bir hoşnutsuzluk egemen olmasına, geçmişin özlemi içerisinde yaşayıp, bugünü lânetlemelerine ve gelecekten umutlarını kesmelerine, kendilerini, "kışkırtıcıların kötü etkilerine kaptırmalarına", kafalarına tek bir sabit fikrin, Amerika'ya göç etme düşüncesinin yerleşmesine şaşmamak gerekir. Malthus'un her derde deva nüfus azalmasının, yeşil Erin'de* yarattığı bolluk ülkesi işte budur.

İrlandalı fabrika işçisinin sürdüğü mutlu hayatı bir örnek bize gösterecektir: İngiliz fabrika denetmeni Robert Baker, "Kuzey İrlanda'ya yaptığım son gezimde" diyor, "İrlandalı kalifiye bir işçinin çocuklarının eğitimi için şöyle bir çaba içerisinde bulunduğuna tanık oldum. Onun sözlerini burada tekrarlamamın başlıca nedeni hepsini kendi ağzından dinlemiş olmamdır. Manchester pazarında satılan malların yapımında çalıştırıldığını söylersem gerçekten kalifiye bir işçi olduğu daha iyi anlaşılır. Johnson. — 'Pazartesi gününden cuma gününe kadar sabah 6'dan gece 11'e kadar çalışırım. Cumartesileri akşam 6'da işten çıkarız, (yemek ve istirahat için) üç saatimiz vardır. Hepsi beş çocuğum var. Bu işte haftalık kazancım haftada 10 şilin 6 penidir; karım da burada çalışır ve haftada 5 şilin alır. Oniki yaşındaki büyük kızım evi idare eder, yemeği pişirir, bütün işleri o görür. Küçükleri okula o hazırlar. Evin önünden geçen bir kız, sabah beşbuçukta beni uyandırır. Karım da kalkar ve birlikte çıkarız. İşe gelmeden önce bir şey (yiyemeyiz). Oniki yaşındaki kız, bütün gün küçüklere bakar, biz saat sekizde kahvaltı zamanına kadar bir şey yemeyiz. Sekizde eve gideriz. Haftada bir çay içeriz, diğer günler olanaklarımıza göre ya yulaf unu, ya da mısır unu ile yapılmış bulamaç içeriz. Kışın mısır ununa biraz şeker, biraz su katarız. Yazın, ufacık bahçemize ektiğimiz patatesleri yeriz, bunlar bitince de gene bulamaca devam. Bazan elimize geçerse biraz süt içeriz. Bütün yıl boyunca, pazar günü de, haftanın öteki günleri de bu böyle sürer gider. Geceleri işim bitince daima çok yorgun olurum. Bazan sığır eti de gördüğümüz olur, ama pek seyrek. Çocuklarımızdan üçü okula gider, haftada herbirisi için 1 peni ödüyoruz. Haftalık kiramız 9 peni. Yakmak için turba kömürüne iki haftada bir en az 1 şilin 6 peni ödüyoruz.' "[211] İşte İrlanda'da ücretler, işte İrlanda'da hayat!

Aslında, İrlanda'daki sefalet, İngiltere'de gene günün konusu.

[211] *Rept. of Insp. of Fact.*, 31 Ekim 1866, s. 96.
* İrlanda. —ç.

1866 yılının sonu ile 1867 yılının başında İrlanda'nın büyük toprak sahiplerinden Lord Dufferin, bu duruma *The Times* gazetesinde bir çare buldu. *"Wie menschlich von solch grossem Herrn!"**

E tablosunda, 1864 yılında, 4.368.610 sterlinlik toplam kârın yalnız 262.610 sterlinini, üç büyük artı-değer yapımcısının cebe indirdiğini gördük; oysa 1865'te, 4.669.979 sterlinlik toplam kârın 274.448 sterlinini gene aynı üç "perhiz" hokkabazı cebe indirdi; 1864'te 26 artı-değer yapımcısı 646.377 sterline; 1865'te 28 artı-değer yapımcısı 736.448 sterline; 1864'te 121 artı-değer yapımcısı 1.066.912 sterline; 1865'te 186 artı-değer yapımcısı 1.320.996; 1864'te 1.131 yapımcı 2.150.818 sterline, yani neredeyse toplam yıllık kârın yarısına; 1865'te, 1.194 artı-değer yapımcısı 2.418.933 sterline, yani toplam yıllık kârın yarısından fazlasına ulaşmış bulunuyorlardı. Ama, İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da bir avuç büyük toprak sahibinin toprağın sağladığı yıllık gelirden aldıkları aslan payı o kadar korkunçtur ki, İngiliz devletine yaraşır bilgelik, kâr dağılımında olduğu gibi toprak rantlarının dağılımı konusunda da aynı istatistikî bilgileri etrafa yaymanın uygun düşmeyeceği sonucuna varmışlardır. Lord Dufferin de işte bu büyük toprak sahiplerinden birisi. Bu toprak rantları ile kârların "aşırı" olduğunu düşünmek ya da, aşırı zenginliğin halkın aşırı sefaleti ile ilişkili olduğunu sanmak, kuşkusuz, "kötü niyetli" olduğu kadar "yanlış" bir düşüncedir de. Lord Dufferin olgulara işaret ediyor; İrlanda'da nüfus azaldıkça, toprak rantları kabarıyor; nüfusun azalması büyük toprak sahiplerinin yararına olduğu için toprağın da yararına ve dolayısıyla toprağın sadece tamamlayıcı bir parçası olan halkın da yararına oluyor. Ve bunlara dayanarak, İrlanda'nın hâlâ daha çok kalabalık bir nüfusa sahip bulunduğunu, göç akımının istenilen hıza henüz ulaşmadığını ilân ediyor. Tam mutluluğa ulaşması için İrlanda'nın, bir milyon emekçi halkın en az üçte birinden kurtulması gerekir. Bütün bunlardan, sakın, bu şairane Lord'un, hastası iyileşmedikçe daima kan aldıran ve hastalıkla birlikte hastada kan tükenene kadar bu işe devam eden Sangrado okulu hekimlerine benzediği sonucunu çıkartmayın. Lord Dufferin, iki milyon yerine sadece bir milyonun üçte biri kadar bir kan alma talebinde bulunuyor; gerçekten de bunlardan kurtulmaksızın İrlanda'nın altın çağı gerçekleşemez. Bunun kanıtı da hazır.

* Ne insanlık, böyle büyük bir efendide ne insanlık! (Goethe, *Faust*.) —*ç*.

1864'TE İRLANDA'DA ÇİFTLİKLERİN SAYISI VE GENİŞLİĞİ[212]

(1) 1 *acre*'ı geçmeyenler		(2) 1-5 *acre* arasında		(3) 5-15 *acre* arasında		(4) 15-30 *acre* arasında	
Sayı	*acre*	*Sayı*	*acre*	*Sayı*	*acre*	*Sayı*	*acre*
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1.836.310	136.578	3.051.343

(5) 30-50 *acre* arasında		(6) 50-100 *acre* arasında		(7) 100 *acre*'dan fazla		(8) Toplam
Sayı	*acre*	*Sayı*	*acre*	*Sayı*	*acre*	*acre*
71.961	2.906.274	54.247	3.983.880	31.927	8.227.807	20.319.924

1851-1861 arasındaki merkezileşme, ilk üç kategoriye girenleri, yani 1 *acre*'ın altındakilerden ve 15 *acre*'a kadar olan çiftlikleri yok etti. Her şeyden önce, bunların yokolması gerekiyordu. Böylece, ortaya, 307.058 "fazla" çiftçi çıkar, ve en düşük ortalama 4 kişilik aile hesaba katılırsa bu sayı 1.228.232 kişiye ulaşır. Çok abartma bir varsayımla, tarımsal devrimin tamamlanmasından sonra bunların dörtte birinin yeniden iş bulabileceği kabul edilse bile, geriye göç edecek 921.174 kişi kalır. 4, 5 ve 6 kategorileri, 15-100 *acre* arası çiftlikler, İngiltere'de uzun süredir bilindiği gibi kapitalist biçimde tahıl üretimi için çok küçük, koyunculuk için ise kaybolmak üzere olan miktarlardır. Önceki varsayıma göre, göç etmek üzere ortaya 788.761 kişi daha çıkıyor ve toplam 1.709.532 oluyor. Ve iştah, yedikçe açıldığına göre, büyük toprak sahipleri, çok geçmeden 3-5 milyonluk İrlanda'nın gene sefil olduğunu ve bu sefaletin nedeninin de aşırı-nüfus olduğunu keşfedeceklerdir. Demek ki, nüfus seyrekleşmesinin daha da devam etmesi gerekiyor; böylece bu ülke, gerçek kaderi olan, İngiliz koyun otlağı ve sığır merası olma durumuna ulaşmış bulunacaktır.[213]

[212] Toplam alan, turbalık ve kıraç toprakları da içine almaktadır.

[213] Kıtlığın ve beraberinde getirdiği sonuç ve durumların, tarımsal devrimi zorla yürütmek ve İrlanda nüfusunu, toprak beylerinin gereksinmelerine yetecek kadar seyreltmek için, hem toprak beyleri ve hem de İngiliz yasa koyu-

Bu kötü dünyada bütün iyi şeylerde olduğu gibi, bu kârlı yöntemin de zararlı yanları vardır. İrlanda'da toprak rantı birikimiyle birlikte, Amerika'da İrlandalı birikimi atbaşı gider, koyun ve öküz tarafından yurdundan atılan İrlandalı, okyanusun öbür kıyısında bir *Fenian** olarak ortaya çıkar ve ihtiyar denizler kraliçesinin karşısında genç Cumhuriyet gittikçe tehdidini artıran bir dev gibi yükselir:

Acerba fata Romanos agunt
*Scelusque fraternae necis***

cuları tarafından bile bile nasıl istismar edildiğini bu yapıtın Üçüncü Cildinde, toprak mülkiyetinin ele alındığı kesiminde daha etraflıca göstereceğim. Orada ayrıca, küçük çiftçiler ile tarım işçilerinin durumuna tekrar döneceğim. Şimdilik tek bir alıntı yapacağım. Nassau W. Senior, ölümünden sonra yayınlanan, *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*, 2 cilt, London 1868; c. II, s. 282, adlı yapıtında, diğer şeyler yanında şunları söylüyor: "Dr. G., elimizde Yoksullar Yasası var ve bu yasa, toprak beylerine zafer kazandırmak için büyük bir silâhtır dedi. Bir başka ve daha büyük bir silâh da göçtür. ... İrlanda'ya dost olan hiç kimse savaşın [büyük toprak beyleri ile küçük Kelt çiftçileri arasındaki savaşın] uzayıp gitmesini arzu edemeyeceği gibi, bu savaşın kiracıların zaferiyle bitmesini de hiç temenni etmez. Bu savaş ne kadar çabuk biterse ve İrlanda nispeten seyrek nüfusuyla —ki, bu seyrek nüfus otlak haline gelen bir ülke için gerekli bir koşuldur— ne kadar çabuk otlak bir ülke haline gelirse, bu, bütün sınıflar için o kadar iyi olur." 1815 tarihli İngiliz tahıl yasası, Büyük Britanya'ya serbestçe tahıl ithal etme tekelini İrlanda'ya sağlamış oldu. Bu yasalar, bu nedenle, sunî olarak buğday tarımını teşvik ediyordu. Tahıl yasasının 1846 tarihinde yürürlükten kaldırılması ile, bu tekel birdenbire ortadan kalkmış oldu. Diğer koşulların yanısıra bu olay, tek başına, İrlanda'daki ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesine, çiftliklerin yoğunlaşmasına, küçük çiftçilerin yerlerinden edilmesine yolaçtı. 1815 ile 1846 yılları arasında İrlanda toprağının verimliliği üzerine övgüler düzen, doğa tarafından burasının buğday yetiştirilmesi için yaratıldığını yüksek sesle ilân eden İngiliz tarımcıları, iktisatçıları ve politikacıları, şimdi birdenbire, bu toprağın hayvan yemi üretmekten başka bir işe yaramadığını keşfettiler. M. Léonce de Lavergne, Manş'ın karşı yakasında aynı sözleri hemen tekrarladı. Ancak, Lavergne gibi "ciddî" adamlar böyle çocukça heveslere kapılabilirlerdi.

* *Fenian*, İrlanda'yı İngiliz buyruğundan kurtarmak amacıyla 1861'de kurulan ve Amerika'ya kadar yayılmış bulunan İrlanda devrimci birliği. —ç.

** "Uğursuz bir kader Romalıları mahvediyor — Ve kardeşi öldürmenin ağır suçu." (Horoce, *Epodes*, VII, "Romalılara".) —ç.

SEKİZİNCİ KISIM

İLKEL BİRİKİM

YİRMİALTINCI BÖLÜM

İLKEL BİRİKİMİN SIRRI

PARANIN sermayeye nasıl dönüştüğünü, sermaye aracılığı ile nasıl artı-değer üretildiğini ve artı-değerden nasıl daha fazla sermaye meydana getirildiğini görmüş bulunuyoruz. Ama, sermaye birikimi artı-değerin varlığını; artı-değer kapitalist üretimi; kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve işgücü kitlesinin bulunmasını öngörür. Buradaki hareketin bütünü, bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak kapitalist birikimden önce, bu üretim biçiminin sonucu değil, çıkış noktasını teşkil eden bir ilkel birikimin (Adam Smith'in deyimiyle, daha önceki birikimin) bulunduğunu kabul etmekle kurtulmak mümkündür.

Ekonomi politikte, bu ilkel birikim, aşağı yukarı teolojide ilk günahın oynadığı rolü oynar. Adem baba elmayı ısırmıştır ve insanoğlu günaha bulanmıştır. Günahın başlangıcı güya böylece, geçmişe ait bir masal gibi anlatılarak açıklanmış oluyor. Evvel za-

man içinde, iki çeşit insan vardı; birisi çalışkan, akıllı ve daha önemlisi tutumlu bir seçkinler topluluğu; diğeri, ellerine geçeni ve hatta daha fazlasını harvurup harman savuran tembel serseriler topluluğu. Teolojinin ilk günah efsanesi, bize, kuşkusuz, insanın ekmeğini alnının teriyle yemeğe nasıl mahkûm edildiğini anlatıyor, ama ekonomik ilk günahın tarihi ise, bize, yeryüzünde, buna hiç de gerek duymayan insanların bulunduğunu açıklıyor. Ne zararı var! Böylece ilk tür insanlar servet biriktirmiş oldular, ikinci türdekilerin ise, ellerinde kendi postlarından başka satacak bir şeyleri kalmadı. Ve işte, bütün çalışıp didinmelerine karşın, kendilerinden başka satacak hiç bir şeyleri olmayan büyük çoğunluğun sefaleti ve uzun süredir çalışmayı bıraktıkları halde bir küçük azınlığın durmadan artan zenginliği, bu ilk günahla başlar. Bu çocukça yavanlıklar, mülkiyetin savunulmasında, bize her allahın günü tekrarlanır durur. Örneğin, M. Thiers, bir devlet adamının bütün ciddiliğiyle, bir zamanlar her tür *inceliğe* sahip Fransız halkını buna inandırmaya çalışır. Ama ne zaman mülkiyet sorunu ortaya çıksa, bir çocuğun zihnî gıdasının, her yaşa ve gelişmenin her aşamasına uygun düşeceğini öne sürmek kutsal bir görev halini alır. Oysa tarihte, ele geçirmenin, köleleştirmenin, soymanın, öldürmenin, kısacası zorun büyük rol oynadığını herkes bilir. Ekonomi politiğin şefkatli sayfalarında sevimli bir saflık çok eskiden beri sürer gider. Hak ile "emek" her zaman için zenginliğin tek aracı; idiler, ama, içinde bulunan yıl, her nedense hep bu kuralın dışında tutulur. Oysa, aslında, ilkel birikim yöntemleri saf ve sevimli olmaktan çok uzaktır.

Üretim ve yaşama araçları kendiliklerinden sermaye olmadıkları gibi para ile metalar da kendiliklerinden sermaye değillerdir. Bunlar, sermayeye dönüştürülme ihtiyacındadırlar. Ama bu dö nüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüzyüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait işgücünü satın alarak ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve yaşama aracı sahipleri; öte yanda, kendi işgüçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür işçiler. İki anlamda özgür işçiler: çünkü bunlar, ne köleler, serfler vb. gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçasıdırlar, ne de köylü-mülk sahipleri gibi, üretim araçlarına sahiptirler; demek ki, bunlar, kendi üretim araçları bulunmayan, böyle bir engel ve yükten serbest kimseler olmalıdırlar. Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur. Kapitalist sis-

tem, işçilerin, emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde her türlü mülkiyet hakkından tamamen ayrılmış ve kopmuş olmaları önkoşulunu gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, yalnız bu ayrılığı sürdürmekle kalmaz, gitgide artan boyutlarda ilerletir de. Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz; işte bu süreçle, bir yandan toplumsal üretim araçlarıyla yaşama araçları sermayeye dönüşür, öte yandan da, doğrudan doğruya üretici olan kimseye, ücretli emekçiye dönüşür. Bu duruma göre, ilkel birikim denilen şey, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihî süreçten başka bir şey değildir. Bunun ilkel biçimde görünmesi, sermaye ve buna uygun düşen üretim biçiminin tarih-öncesi aşamasını teşkil etmesinden ileri gelir.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir. Bu ikinci toplumun da çözülmesiyle birincinin unsurları serbest kalmıştır.

Doğrudan doğruya üretici olan emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf vb. olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilir. Metaını, satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürebilen özgür bir işgücü satıcısı halini alabilmesi için, ayrıca, loncaların egemenliğinden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, çalışma yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekiyordu. Demek oluyor ki, üreticiyi ücretli-işçi haline getiren tarihî hareket, bir yandan bunların kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmaları olarak görünüyor; ve işte, bizim burjuva tarihçileri için işin yalnız bu yanı sözkonusudur. Ama öte yandan, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile, eski feodal düzenin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonra, ancak kendi kendilerinin satıcısı haline geliyorlar. Ve, onların mülksüzleştirilmesini anlatan bu hikâye, insanlık tarihine kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.

Sanayi kapitalistleri, bu yeni kudret sahipleri, yalnız elzanaatının lonca ustalarını değil, servet kaynaklarını ellerinde bulunduran feodal beyleri de yerlerinden uzaklaştırmak zorundaydılar. Bu bakımdan, toplumsal iktidarı ele geçirmeleri, hem feodal beylerin egemenlikleri ve isyan ettirici ayrıcalıklarına ve hem de, üretimin serbestçe gelişmesi ve insanın insan tarafından serbestçe sömürülmesi konusunda loncaların getirdiği kayıtlamalara karşı verilmiş başarılı bir savaşın meyveleri gibi gözükür. Bununla birlikte,

*chevaliers d'industrie,** bizzat kendilerinin de hiç bir şekilde haberdar olmadıkları olguları kullanarak, kılıç şövalyelerinin ayaklarını kaydırarak ancak başarıya ulaşabilmişlerdir. Bunlar, bir zamanlar, Roma'da özgürlüğüne kavuşan kölelerin, kendi *patronus*'larının efendileri olmak için kullandıkları cinsten aşağılık yöntemleri kullanarak bu yerlere yükseldiler.

Hem ücretli emekçiyi hem kapitalisti doğuran gelişmenin çıkış noktası, emekçinin köleleşmesiydi. Bu kölelik biçiminde, ancak feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesi şeklinde bir ilerleme olmuştur. Bu gidişi anlamak için, çok gerilere dönmemiz gerekmez. Kapitalist üretimin ilk başlangıcına daha 14. veya 15. yüzyılda dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde raslanmakla birlikte, kapitalist dönemin başlangıcı, 16. yüzyıldır. Bu üretim biçiminin belirdiği yerlerde, serflik çoktan ortadan kaldırıldığı gibi, ortaçağın en yüksek ilerlemesi olan bağımsız kentlerin varlığı çoktan yokolma yoluna girmişti.

İlkel birikimin tarihinde bütün devrimler, çağ açıcı devrimlerdir ve kapitalist sınıfın oluşumu yolunda kaldıraç olmuşlardır; ama her şeyden fazla, büyük insan yığınlarının birdenbire ve zorla yaşama araçlarından kopartılarak, özgür ve "bağımsız" proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı anlar önem taşırlar. Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları bütün bu sürecin temelidir. Bu mülksüzleştirmenin tarihi, çeşitli ülkelerde, farklı şekiller alır ve çeşitli evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamlarlar. Yalnız örnek aldığımız İngiltere'de klasik biçimde görülür.[1]

[1] Kapitalist üretimin en erken geliştiği İtalya'da, serfliğin ortadan kalkışı da başka yerlerden daha önce oldu. Bu ülkede serfler, toprak üzerinde herhangi bir hak elde etmeden önce özgürlüklerine kavuştular. Özgürlüğüne kavuşması ile serbest proletarya haline gelmesi ve çoğunluğu Romalılar zamanından kalma kentlerde kendisini bekleyen efendilerin egemenliği altına girmesi bir oldu. 15. yüzyılın sonuna doğru dünya pazarlarında meydana gelen büyük değişiklikler, Kuzey İtalya'nın ticarî üstünlüğüne son verdiği zaman, ters yönde bir hareket başladı. Kentlerdeki işçiler, kitleler halinde, kırsal bölgelere indiler ve bahçecilik şeklinde sürdürülen küçük tarımsal faaliyetlere o zamana kadar görülmeyen bir canlılık kazandırdılar.

* Sanayi şövalyeleri. —ç.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM

TARIMSAL NÜFUSUN TOPRAKSIZLAŞTIRILMASI

İNGİLTERE'DE serflik, 14. yüzyılın sonuna doğru hemen tamamen ortadan kalkmıştı. Nüfusun büyük bir çoğunluğu[2] o zaman ve daha büyük ölçüde olmak üzere, 15. yüzyılda, mülkiyet hakları

[2] "Kendi tarlalarını kendi elleriyle ekip biçen ve geçinip giden küçük mülk sahipleri ... o zaman şimdikine göre ulusun daha önemli bir kısmını teşkil ediyordu. O çağın en iyi istatistik yazarlarına güvenmemiz gerekirse, aileleri ile birlikte 160 binden fazla küçük mülk sahibi, bütün nüfusun yedide birini teşkil ediyordu ve geçimlerini kendilerine ait küçük serbest topraklardan sağlıyorlardı. Bu küçük toprak sahiplerinin yıllık ortalama geliri, 60 ile 70 sterlin arasında tahmin ediliyor. Kendi topraklarını sürüp eken kimselerin sayılarının, başkalarının toprakları üzerinde çiftçilik yapanlardan daha fazla olduğu hesap ediliyor." Macaulay, *History of England*, 10. baskı, 1854, I, s. 333, 334. 17. yüzyılın son üçte birinde bile, İngiliz halkının $^4/_5$'ü tarımla uğraşıyordu. (*l.c.*, s. 413.) Macaulay'den alıntı yapmamın nedeni, sistemli bir tarih tahrifçisi olarak, bu tür gerçekleri elden geldiğince kırparak verdiği içindir.

hangi feodal ad altında gizlenirse gizlensin, kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluşuyordu. Büyük malikânelerde, kendisi de serf olân çiftlik kâhyalarının yerini, serbest çiftçiler almıştı. Ücretli tarım işçileri kısmen boş zamanlarda büyük malikânelerde çalışan köylülerden, kısmen de meydana gelen nispî ve mutlak olarak az sayıdaki, özel bağımsız ücretli işçiler sınıfından oluşuyordu. Bu sınıf, aynı zamanda, ücretlerinin yanısıra, kendilerine kulübeleri ile birlikte 4 ya da daha fazla *acre* ekilebilir toprak tahsis edilmiş köylü çiftçilerdi. Bunlar bir de, diğer köylüler ile birlikte, hayvanlarını otlattıkları, kereste, odun, turba vb. sağladıkları orta malı araziden de yararlanırlardı.[3] Bütün Avrupa ülkelerinde feodal üretimin özelliği, toprağın mümkün olduğu kadar çok sayıda alt-feodaller* arasında bölünmesiydi. Feodal beyin kudreti, diğer bütün hükümdarlar gibi, mülklerinin çokluğuna değil, uyruklarının sayısına ve bu da kendi toprakları üzerinde çalışan köylülerin sayısına dayanıyordu.[4] Bu nedenle, İngiltere toprakları, Norman istilâsından sonra, herbiri çoğu zaman 900 kadar eski Anglo-Sakson beyliğini içine alan büyük baronluklara bölünmüş olmakla birlikte, ülke, küçük köylü toprakları ile kaplı bulunuyor, büyük senyör malikâneleri ancak şurada burada dağınık halde görülüyordu. Bu koşullar, kentlerdeki 15. yüzyıla özgü refahla birlikte, halkın, Şansölye Fortescue'nun *Laudes legum Anglia* adlı yapıtında pek güzel bir şekilde anlattığı bir zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı; ama bu durum, kapitalist nitelikte servet olanağını da dıştalamıştı.

Kapitalist üretim biçiminin temelini atan devrimin ilk perdesi,

[3] Şurasını da unutmamamız gerekir ki, serf bile, haraç veren bir mülk sahibi olmakla birlikte, yalnız evine ait bulunan toprak parçasının değil, kamuya ait toprakların da ortak maliklerindendi. "Köylü (Frederick II zamanında Silezya'da) serftir." Bununla birlikte, bu serfler, kamu topraklasına sahiptirler. *"On n'a pas pu encore engager les Silésiens au partage des communes, tandis que dans la Nouvelle Marche, il n'y a guére de village ou ce partage ne soit exécuté avec le plus grand succès."* ["Kamuya ait toprakları bölüp paylaşmak, Silezyalılar için henüz mümkün olmadı; oysa Nouvelle Marche'da bu paylaşmanın büyük başarıyla gerçekleşmediği köy kalmamış gibidir."] (Mirabeau, *De la Monorchie Prussienne,* Londres 1788, c. II, s. 125, 126.)

[4] Katıksız feodal toprak mülkiyeti düzeni ve gelişmiş *küçük tarımı* ile Japonya, bize, Avrupa ortaçağının çoğu burjuva önyargıları ile dolu tüm tarih kitaplarımızdan çok daha doğru bir görünüşünü verir. Ortaçağın sırtından "liberal" olmak çok rahat bir iştir.

* İngilizce metinde *"sub-feudatories"*; Fransızca metinde *"d'hommes-liges"*. —ç.

15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yılında oynandı. Senyörlerin, Sir James Steuart'ın pek güzel söylediği gibi, "evi ve şatoyu boş yere dolduran" hizmetliler ile uşaklar takımına yol vermesiyle, emek pazarına serbest bir proletarya yığını sürülmüş oldu. Kendisi de burjuva gelişiminin bir ürünü olan krallık iktidarı da, mutlak egemenlik peşindeki çabasıyla, bu hizmetliler takımının dağılmasını zorlayarak hızlandırmakla birlikte, bunun tek nedeni de değildi. Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köylüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip bulundukları topraklardan zorla söküp atarak ve ortak topraklara elkoyarak, çok daha fazla proletarya yarattılar. Flaman yünlü manüfaktürünün hızla gelişmesi ve bu yüzden İngiltere'de yün fiyatlarının yükselmesi, bu akını daha da hızlandırdı. Eski soylular, büyük feodal savaşlarda tükenmişlerdi. Yenileri, parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören zamane çocuklarıydı. Bunun için, ekilebilir toprakların koyun otlağı haline getirilmesi bunların parolasıydı. Harrison, *Description of England, prefixed to Holinshed's Chronicles* adlı yapıtında küçük köylülerin topraklarının ellerinden alınmasının ülkeyi nasıl harabettiğini anlatır. "Bizim azılı mütecavizlerin ne umurunda?" köylülerin evleri ve işçilerin kulübeleri yerle bir edildi ya da yıkılmaya bırakıldı. "Eğer" diyor Harrison, "derebeyi konaklarının eski kayıtları karıştırılırsa ... bazı bölgelerde, onyedi, onsekiz ya da yirmi evin yıkıldığı görülür. İngiltere'nin nüfus bakımından hiç bir zaman şimdiki kadar kısır olmadığı ortaya çıkar. Büsbütün göçüp gitmiş ya yarısı ya da dörtte biri yokolmuş kentler ve kasabalar var; ancak şurada burada biraz büyüyen bir kasaba görülebilir; koyun otlağı olsun diye harap olmuş kasabalar ve içinde yalnız şatoları kalmış yerler üzerine çok şey söylenebilir." Bu eski anılardaki yakınmalar daima abartılmış olabilir, ama üretim ilişkilerindeki devrimin çağdaş insanlar üzerindeki izlenimleri bunlarda sadakatle yansıtılmıştır. Şansölye Fortescue ile Thomas More'un yazıları arasında yapılacak bir karşılaştırma, 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasındaki uçurumu ortaya koyar. Thornton'un haklı olarak belirttiği gibi, İngiliz işçi sınıfı, bir geçiş dönemi olmaksızın, altın çağından demir çağına yuvarlandı.

Bu devrim, yasa koyucuyu şaşkına çevirdi. Yasa koyucu, henüz "ulusal zenginliğin" (yani sermaye teşekkülünün ve halk kitlelerinin alabildiğine sömürülmesi ve yoksullaştırılmalarının) devlet yönetme sanatının *Ultima Thule** sayıldığı bu yüce uygarlık düzeyine ulaşmamıştı. Bacon, Henry VII tarihinde şöyle diyor: "O sı-

ralarda [1489] etrafı çitle çevrili topraklar daha sık görülmeye başlandı; ancak aileleriyle birlikte üzerinde oturan kimselerin işleyebileceği ekilebilir arazi, birkaç çobanın kolayca dolaşabileceği otlaklar haline geldi; küçük çiftçilerin yıllardan beri oturdukları çiftlik evleri malikâne haline getirildi. Bu yüzden halkta bir çöküntü ve dolayısıyla, kasabalarda, aşar gelirlerinde ve benzeri şeylerde bir gerileme oldu. Bu kötü duruma çare bulmak için o sıralarda kralın ve parlamentonun gösterdiği dirayet hayranlık vericiydi nüfusu seyrekleştirilen topraklar ile meraların yayılmasına karşı tedbirler alındı." 1489 tarihli Henry VII Yasası, bölüm 19, ile en az 20 *acre* arazisi olan "köy evleri"nin yıkılması yasaklandı, bu yasa, Henry VIII, 25 yasasıyla yenilenmiştir. Bu yasada diğer şeyler yanında, birçok çiftliklerin ve başta koyun olmak üzere büyük hayvan sürülerinin birkaç kişinin elinde toplandığı, toprak kiralarının yükseldiği halde işlenen toprakların azaldığı, kiliselerin, evlerin yıkıldığı, şimdiye kadar kendileriyle ailelerini geçindirmek için kullandıkları araçların bu insanların ellerinden alındıkları sözkonusu edilmektedir. Yasa, bu nedenle, eski çiftlik evlerinin onarılmasını öngörmekte ve ekim alanları ile otlaklar arasında bir oran saptamaktadır. 1533 tarihli bir yasa, bazı kimselerin ellerinde 24.000 koyun bulunduğunu öne sürerek bu sayıyı 2.000 olarak sınırlandırmaktadır.[5] Halkın şikâyetleri ve Henry VIII'den sonra, 150 yıl boyunca, küçük çiftçiler ile köylülerin mülksüzleştirilmesine karşı çıkartılan yasalar bir sonuç vermedi. Bacon, bunların etkisiz ve yetersizliğinin sırrını, bize, pek de farkında olmadan açıklamaktadır. *Essays, Civil and Moral* adlı yapıtının 29. denemesinde Bacon, "Kral Henry VII'nin çıkarttığı yasa, çiftlikler ile çiftlik evlerini belirli bir ölçüde tutmakla, derin ve hayranlık vericidir; böylece, bunlara verilen belirli miktardaki toprak, uşak durumunda değil bolluk içinde yaşayan bir uyruk yetişmesini sağlayacak ve saban, yanaşmalar elinde değil de toprak sahibinin elinde bulunacaktır."[6] Oysa kapitalist sistemin istediği şey, halk

* Azamî sınır. (Bu kitabın 256. sayfasına bakınız.) —ç.

[5] Thomas More, *Utopia* adlı yapıtında, "Başka yerlerde o kadar tatlı, o kadar tok gözlü olan bu hayvanlar [koyunlar], sizin memleketinizde [İngiltere'de] öyle açgözlü, öyle doymak bilmez olmuşlar ki, insanları bile yiyorlar, kırları, köyleri, evleri silip süpürüyorlar." diyor. *Utopia*, transl. by Robinson, ed. Arber, lond. 1869, s. 41, [*Ütopia*, Çan Yayınları, İstanbul 1964 s. 63].

[6] Bacon, özgür ve refah içinde köylü sınıfı ile iyi bir piyade askeri ara sındaki ilişkiyi gösteriyor. "Sağlam bir insanı yoksulluğa düşürmemek ve kral-

kitlesinin, aşağılanıp neredeyse köle durumuna düşmeleri ve bunların ücretli işçiye, üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesiydi. Bu dönüşüm döneminde, yasa koyucu, ücretli tarım işçisinin kulübesinin çevresinde 4 *acre* büyüklüğünde bir toprak parçasının bulunmasını öngörmüş ve kulübesine kiracı almasını yasaklamıştır. James I'in saltanatı sırasında, 1627 tarihinde, Front Mill'de, Roger Crocker, Front Mill malikânesi üzerinde 4 *acre* toprağı olmayan bir kulübe yaptığı için mahkûm edilmişti. Charles I zamanında, 1638 tarihine kadar, eski yasaların ve özellikle 4 *acre*'lık toprak bulunmasına ilişkin hükümlerin uygulanması için özel bir komisyon kurulmuştu. Hatta Cromwell zamanında bile, Londra'da 4 mil içerisinde 4 *acre* toprağı olmayan ev yapılması yasaklanmıştı. 18. yüzyılın ilk yarısına kadar, bir-iki *acre* toprağı bulunmayan tarım işçisi kulübesi ile ilgili şikâyetler görülmektedir. Bugünlerde ise, ufacık bir bahçesi bulunsa ya da kulübesinden uzaklarda biraz toprak kiralıyabilse, şanslı sayılır. "Toprak sahipleri ile çiftçiler" diyor Dr. Hunter, "burada elele çalışıyorlar. Kulübeye eklenecek birkaç *acre,* işçiyi, oldukça bağımsız yapar."[7]

Halkın zorla mülksüzleştirilmesi hareketi, 16. yüzyılda, Reformasyon ve kilise mallarının yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik kilisesi, Reformasyon hareketi sırasında, İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastır-

lığın topraklarının büyük bir kısmını, bey ile kiracı ve köylü arasında bir yer tutan küçük çiftçilerin ya da orta sınıf halkın mülkiyetine ve tasarrufuna vermek için yeteri kadar büyük çiftliklere sahip olmak krallığın kudreti ve gelenekleri yönünden büyük önem taşır. ... Savaş konusunda yargılarına çok güvenilir kimselerin kanısı odur ki, bir ordunun anagücü piyade ya da yaya askerdir. Ve iyi bir piyade gücü kurmak için, uşak ya da yoksul durumda değil, özgür ve bolluk içinde yetiştirilmiş insanlara gerek vardır. Bu nedenle, bir devlette soylular ile beyler çoğunlukta olup, çiftçiler ve toprağı ekip biçenler bunların uşakları, işçileri ya da kulübe sakinleri (yani evli dilenciler) ise, elinizde iyi süvari gücü bulunabilir, ama asla sağlam ve güvenilir piyade kuvvetiniz olamaz. Ve bu durum, bütün nüfusu, ya soylulardan ya da yoksul köylülerden oluşan Fransa, İtalya ve diğer bazı ülkelerde görülür. ... O kadar ki, bu ülkeler, piyade birlikleri için İsviçreli ve benzeri ülkelerden ücretli askerler kullanmak zorunda kalırlar; işte bunun için bu uluslarda nüfus kalabalıktır, ama askerleri azdır." (*The Reign of Henry VII, Verbatim reprint from Kennet's England,* ed. 1719, Lond., 1870, s. 308.)

[7] Dr. Hunter, *l.c.*, s. 134. "Eski yasalarda tahsis edilen toprak miktarı tarım işçilerini küçük çiftçiler haline getirebilecek miktardan çok daha fazla kabul edilebilir." (George Reborts, *The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries,* Lond. 1856, s. 184-185.)

lar ile benzeri kuruluşların kapatılması, buralarda barınanları, proletarya haline getirdi. Kilise toprakları, büyük ölçüde, açgözlü saray gözdelerine bağışlandı ya da spekülatör çiftliklerle vatandaşlara yok pahasına satıldı; bunlar da, kuşaklar boyu burada oturan küçük kiracıları *en masse*,* sürüp çıkartarak, toprakları birleştirdiler. Yoksul halkın kilise aşarının bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına, sessiz sedasız elkondu.[8] Kraliçe Elizabeth ülkede yaptığı bir geziden sonra, "Her taraf dilenciyle dolu" diye bağırmıştı. Saltanatının 43. yılında, ulus, yoksul-vergisini yürürlüğe koyarak dilenciliği resmen kabul etmek zorunda kaldı. "Bu yasayı kaleme alanların buna bir neden göstermekten utandıkları anlaşılıyor; çünkü [geleneksel uygulamanın aksine] herhangi bir gerekçe gösterilmemiş."[9] Charles I'in 16. yılında bu yasanın (böl. 4) devamlı olduğu ilân edildi ve 1834 yılında yasaya yeni ve daha sert bir biçim verildi.[10] Reformasyon hareketinin bu yakın sonuçları, çok uzun süreli olanlar değildi. Kilisenin mal-mülk sahibi

[8] "Yoksulların ondalıklardan pay alma hakkı, eski yasaların hükümleriyle kurulmuştur." (*Tuckett, l.c.*, c. II, s. 804-805.)

[9] William Cobbett, *A History of the Protestant Reformation*, § 471.

[10] Protestanlık "ruhu" diğer şeyler yanında şu olaylardan da anlaşılabilir. Güney İngiltere'de bazı büyük toprak sahipleri ile hali-vakti yerinde çiftçiler kafa kafaya verip, Elizabeth zamanında çıkan yoksullar yasasının doğru yorumu konusunda on tane soru hazırlarlar. Ve hazırladıkları bu soruları görüşünü almak üzere zamanın ünlü hukukçusu (daha sonra James I devrinde yargıçlık yapan) Sergeant Snigge'ye sunarlar. Soru 9: Bölgenin bazı zengin çiftçileri, bu yasanın (Elizabeth'in 43. yasasının) yürütülmesindeki bütün güçlüklerden kaçınmayı sağlayabilecek akıllıca bir plan hazırladılar. Bunların önerisine göre bölgede bir hapishane yapılacak ve civara bir duyuruda bulunarak, bu bölgedeki yoksullardan yararlanmak isteyen çiftçilerin, belli bir günde kapalı zarfla bir teklif vererek, bunları bizden almak için en düşük fiyatı bildirecekler; bu hapishaneye kapatılmak istemeyenlerin yardımdan yararlandırılmaması yetkisi bu kurula ait olacak, Bu planı önerenler, çevredeki kontluklarda, çalışmaya niyeti olmayan, bir çiftlik ya da gemi almaya maddî olanakları elvermeyen ve böylece çalışmadan yaşamak isteyen kimselerin, bölgemize çok avantajlı önerilerde bulunacakları kanısındadırlar. Eğer yoksullardan herhangi birisi karşı tarafın himayesi altında iken bu dünyadan göçerse, günahı-vebali o tarafın boynuna olacaktır. Çünkü, bölgemiz, bu yoksullara karşı görevini yerine getirmiş bulunacaktır. Bununla birlikte, yasanın bize bu tür basiretli bir tedbir alma yetkisi vermeyeceği endişesi içerisindeyiz, ancak, bu kontluk ile, sınırdaşımız B kontluğunun toprak sahipleri, kilise yardım kurullarına, yoksulları hapsetmek ve çalıştırmak ve bunu reddeden bir kimseye kilise yardımını kesmek hakkını veren bir yasa önerisinde bulunmaları için temsilcilerine talimat vermek konusunda bize seve seve katılacaklardır. Bu tedbirlerin, sıkıntı içinde bulunan kimse-

* Yığın halinde. —ç.

oluşu, toprak mülkiyetinin geleneksel düzenine bir nevi kutsal dayanak sağlıyordu. Bunun yıkılmasıyla, bu düzenin savunulması ve ayakta tutulması da artık olanaksız hale geliyordu.[11]

17. yüzyılın son on yılında bile, küçük toprak sahibi bağımsız köylüler sınıfı, çiftçiler sınıfından daha kalabalıktı. Cromwell'in kuvvetinin belkemiğini bunlar teşkil ediyor ve hatta Macaulay'in itiraflarına göre, sarhoş taşra beyleri ile bunların uşaklarına ve efendilerinin başlarından savdıkları metreslerle evlenmek durumunda olan köy papazlarına kıyasla, çok daha dürüst bir tutum içindeydiler. 1750 yıllarında bu küçük toprak sahibi köylüler, ortadan kalktılar[12] ve gene 18. yüzyılın son on yılında, tarım işçilerinin orta malı topraklarla olan ilişkileri de sona erdi. Tarımsal devrimin sırf ekonomik nedenlerini burada bir yana bırakıyoruz. Biz, sadece kullanılan zor ve şiddet yöntemlerini ele alıyoruz.

Stuartların restorasyonundan sonra, toprak sahipleri, Kıta Av-

leri yardım istemekten ve kiliseye yük olmaktan kurtaracağını ümit ediyoruz." (R. Blakey, *The History of Political Literature from the Earliest Times*, Lond., 1855, c. II, s. 84, 85.) İskoçya'da köleliğin kaldırılması, İngiltere'den birkaç yüzyıl sonra oldu. 1698'de Saltoun kontu Fletcher, İskoç parlamentosunda şöyle bağırıyordu: "İskoçya'daki dilenci sayısının 200.000'den az olmadığı hesaplanıyor. İlke olarak bir cumhuriyetçi olan ben, tek çare olarak, eski serflik statüsünün yeniden getirilmesini, kendi geçimlerini sağlamaktan âciz olan herkesin köle haline sokulmasını öneriyorum." Eden, *l.c.*, kitap I, bölüm I, s. 60-61'de diyor ki: "Derebeyine bağlı köylülerin azalması, zorunlu olarak, yoksulluğun başladığı çağ olmuştur. Manüfaktür ve ticaret, bizim ulusal yoksullarımızın ana ve babalarıdır." Eden de, ilke olarak cumhuriyetçi olan İskoçyalımız gibi şurada yanılıyor: serfliğin ortadan kaldırılması değil, tarım işçisinin toprak mülkiyetinin kaldırılması, onu, proleter ve sonunda da dilenci haline getirmiştir. Mülksüzleştirmenin başka şekilde uygulandığı Fransa'da, 1571 tarihli Moulins yasası ve 1656 buyruğu, İngiltere'deki yoksullar yasasına tekabül eder.

[11] Protestan ortodoksluğun merkezi olan Oxford Üniversitesi eski ekonomi politik profesörü Rogers bile, *History of Agriculture* adlı yapıtının önsözünde, Reformasyonun halk kitlelerinin yoksullaşmasına yolaçtığı olgusu üzerinde durur.

[12] *A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart., on the High Price of Provisions, By a Suffolk Gentleman*, Ipswich 1795, s. 4. Büyük çiftlikler sisteminin fanatik savunucusu ve *Inquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions*, London 1773, s. 139, adlı yapıtın yazarı bile şöyle diyor: "En fazla bizim küçük toprak sahiplerimizin, bu ulusun bağımsızlığını gerçekten ayakta tutan bu insanların kaybolup gitmelerine acınırım; bunların topraklarının, şimdi, küçük çiftçilere kiraya veren tekelci lordların ellerinde toplanmasını görmekten üzüntü duyuyorum; bu küçük çiftçiler öyle koşullar altında kiracılık ederler ki, yapılan en ufak bir kötülüğün hesabını vermeye zorunlu emir kulları gibidirler."

rupası'nın her yerinde, herhangi yasal bir formalite olmaksızın, bir gasp hareketini kitabına uydurarak gerçekleştirdiler. Feodal toprak ayrıcalığını kaldırdılar, yani devlete olan bütün yükümlülüklerinden kurtuldular; devletin parasını köylülerle diğer halk kitlelerine yüklenen vergilerle "telâfi ettiler"; sadece feodal bir hakka sahip bulundukları mülkler üzerinde modern özel mülkiyet haklarını korudular ve nihayet, İngiliz tarım işçileri üzerinde tıpkı Tatar Boris Godunov'un fermanlarının Rus köylüsü üzerinde yaptığı etkiye eş bir etki yaratan şu *mutatis mutandis** yerleşme yasalarını çıkarttılar.

"Şanlı Devrim" Oranj Prensi William ile birlikte, iktidara, artı-değere elkoyan toprak beyleri ile kapitalistleri getirmiş oldu.[13] Yeni devri, devlet toprakları üzerinde şimdiye kadar daha alçakgönüllü bir şekilde uygulanan hırsızlığı, büyük yağmalar biçimine sokarak, resmen açmış oldular. Bu mülkler, ona buna dağıtıldı, gülünç fiyatlarla satıldı ya da düpedüz gasp edilerek özel mülklere katıldı.[14] Bütün bunlar en ufak bir yasal formalite gözetilmeksizin yapıldı. Böyle bir hile ile ele geçirilen devlet krallık toprakları, kiliseye ait toprakların yağma edilmesiyle birlikte, cumhuriyetçi devrim sırasında tekrar kaybedilmediği ölçüde, İngiliz oligarşisinin bugünkü muhteşem malikânelerinin esasını teşkil eder.[15] Burjuva kapitalistler, bütün bu yapılanları, serbest ticaretin getirilmesi, modern tarımın egemenlik alanını büyük çiftlik sistemleri üzerinde genişletmesi ve kendilerine daima elaltında bulunan serbest tarım proletaryası sağlaması açısından hoşnutlukla seyredi-

[13] Bu burjuva kahramanın özel ahlâki niteliği konusunda, diğer şeyler yanında, bir fikir verebilir: "İrlanda'da 1695 yılında Leydi Orkney'e yapılan büyük toprak bağışları, kralın sevgisinin ve leydinin etkisinin açık bir belirtisidir. ... Leydi Orkney'in değerli hizmetleri, herhalde, *foeda labiorum ministeria* [dudakların iğrenç hizmeti] olmalıdır." (British Museum'da, *Sloane Manus cript Collection*, n° 4224. Elyazmasının başlığı: *The character and behaviour of King William, Sunderland*, etc., *as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers Halifax, Oxford, Secretary Vernon*, etc.. Bu belgeler ilginç şeylerle doludur.)

[14] "Kraliyet emlâkının, kısmen satışla, kısmen hediye olarak, yasalara uymayacak biçimde elden çıkarılması, İngiltere tarihinde rezaletlerle dolu bir sayfa ulusa karşı işlenmiş büyük bir sahtekârlıktır." (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, s. 129, 130.) [İngiltere'nin bugünkü büyük toprak sahiplerinin buraları nasıl ele geçirdiklerinin ayrıntıları için bakınız: *Our Old Nobility. By Noblesse Oblige*, London 1879. — *F.E.*]

[15] Örneğin, son kolu Lord John Russell olan Bedford düklüğü konusunda E. Burke'nin yazdığı "Tomtit of Liberalism" başlıklı taşlamayı okuyunuz.

* Gerekli değişiklikler yapılmış olarak. —ç.

yor ve destekliyorlardı. Ayrıca bu yeni toprak sahibi aristokrasi, yeni *bankocracy*'nin, yumurtadan yeni çıkmış *haute finance** çevrelerinin ve o sırada koruyucu gümrüklere dayanan büyük manüfaktür sahiplerinin doğal müttefikiydi. İngiliz burjuvazisi, tıpkı İsveç burjuvazisinin, bunun tam tersi bir işlemle ekonomik müttefikleri olan köylüler ile elele vererek, krallık topraklarının oligarşinin elinden zorla kurtarılmasında krallara yardımcı olması gibi, kendi çıkarına tam bir akıllılıkla hareket etmişti. Bütün bunlar, 1604'ten beri Charles X ve Charles XI zamanında olmuştu.

Komünal mülkiyet —yukarıda ele aldığımız devlet** mülkiyetinden daima farklı olarak— feodalizm örtüsü altında da yaşamış bulunan eski bir Cermen kuruluşu idi. Genellikle ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesiyle birlikte ortaya çıkan bu toplumsal mülkiyetin gaspı olayı, 15. yüzyılın sonunda başlayıp 16. yüzyıla doğru uzanmaktadır. Ama o zamanlar, bu süreç, yasa koyucunun yüzelli yıl boyunca umutsuzca mücadele ettiği bireysel şiddet hareketleriyle sürdürüldü. 18. yüzyılın bu konuda getirdiği ilerleme şurada kendini gösteriyordu ki, şimdi, büyük çiftçiler kendilerine özgü bazı yöntemleri kullanmakla birlikte,[16] yasanın kendisi, halka ait toprakların yağmalanmasında bir araç halini almıştı. Yağmanın parlamento aracılığı ile yapılan şekli, orta-malı*** toprakların çevrilmesi konusundaki yasalar, bir başka deyişle, toprak beylerinin, halka ait toprakları özel mülkiyetlerine geçirmelerini, yani halkı mülksüzleştirmelerini sağlayan kararnamelerdir. Sir F. M. Eden, bir yandan komünal mülkiyeti, feodal beylerin yerlerine geçen büyük toprak beylerinin özel mülkleri olarak göstermeye çalışırken, öte yandan da, bu "orta-malı toprakların çevrilmesi için Parlamentonun genel bir yasa" çıkarmasını (böylece, buraların özel mülkiyete dönüştürülmesi için bir parlamento *coup d'etat*'sına gerek görmüş oluyor) ve ayrıca yasa koyucudan, mülksüzleştirilen yoksullara tazminat verilmesini isteyerek, kendi kurnazca iddiasını çürütmüş oluyordu.[17]

[16] "Çiftçiler, kulübelerde oturanlara, çiftlik ya da kümes hayvanı beslerlerse, bunlara bakmak için ambardan yem çalarlar bahanesiyle, kendileriyle çocukları dışında canlı hayvan bulundurmaya izin vermezler; bunlar, ayrıca, kulübede oturanlar ne kadar yoksul olurlarsa o kadar çalışkan olur derler, ama bence, asıl gerçek, çiftçilerin kamuya ait topraklar üzerinde bütün haklan ellerinde bulundurmak istemeleridir." (*A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste* Lands, London 1785, s. 75.)

* Yüksek finans. —ç.

** İngilizce metinde "*State*", Fransızca metinde "*Publique*". —ç.

*** İngilizce metinde "*common*", Fransızca metinde "*communales*". —ç.

Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere dayanan kiracı çiftçilerin, yani toprak sahibinin keyfine tâbi hizmetkârlar topluluğunun alması, devlet emlâkının yağma edilmesinin yanısıra komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri[18] ya da tüccar çiftlikleri[19] adı verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nüfusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere "serbest kalmasına" özellikle yardımcı oldu.

Ne var ki, 18. yüzyıl, ulusal zenginlik ile halkın yoksulluğu arasındaki özdeşliği, henüz 19. yüzyılda olduğu kadar bütünüyle kavrayamamıştı. Bunun için, o zamanın iktisat literatüründe en ateşli tartışma, "orta-malı toprakların çevrilmesi" konusunda yapılıyordu. Önümde bulunan bir yığın malzeme arasından, o zamanın durumunu kuvvetle aydınlatacak birkaç örnek vereceğim. Örneğin, öfkeye kapılan birisi şöyle yazıyor: "Hertfordshire'ın bazı bölgelerinde, ortalama 50-150 *acre* büyüklüğünde 24 çiftlik, üç çiftlik içersinde eriyip gitmiştir."[20] "Northamptonshire ve Leicestershire'da, orta-malı toprakların çevrilmesi çok geniş ölçüde yer almış, böylece ortaya çıkan yeni lordlukların çoğu, eskiden 1.500 *acre*'ı sürülen toprakların şimdi ancak 50 *acre*'lık sürülebildiği için otlak halini almıştır. Eski evlerle, ahırlar ve tavlaların yıkıntıları", buralarda oturanlardan kalan tek izlerdir. "Bazı açık köylerdeki yüzlerce ev ve aile, şimdi sekiz-ona indi. Sadece 15-20 yıl önce etrafı çevrilen bölgelerde toprak sahipleri, buralar açık tarlalar halindeyken bulunan çiftliklere göre pek az kalmıştır. Daha önce, 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve küçük mülk sahibinin elinde bulunan, etrafı çevrilmiş büyük bir toprak parçasını, 4-5 zengin hayvan yetiştiricisinin gaspetmesi olağan şeylerdendir. Böylece burada yaşayan ailelerin hepsi, gene geçimini buralarda sağlayan pek çok aile, yerlerinden yurtlarından atılmışlardır."[21] Çevredeki toprak beyleri tarafından, çevrilme bahanesiyle, topraklarına katılan yalnız ekilmeyen topraklar değildi, ortaklaşa ya da topluma belli bir kira ödenerek işlenen topraklara da elkonuyordu. "Burada sözkonusu etti-

[17] Eden, *l.c.*, önsöz.

[18] *Capital Farms. (Two letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a person in business*, London 1767, s. 19, 20.)

[19] *Merchant Farms. (An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, London 1767, s. 11, not.) İsimsiz olarak yayınlanan bu mükemmel yapıtın yazarı Rev. Nathaniel Forster'dir.

[20] Thomas Wright, *A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms*, 1779, s. 2, 3.

[21] Rev. Addington, *Inquiry into the Reasons for or against Enclosing Open Fields*, London, 1772, s. 37, 43 *passim*.

ğim, açık tarlalar ile zaten ıslah edilmiş toprakların çevrilmesidir. Bu çevirmeleri savunan yazarlar bile, küçülen bu köylerin, çiftliklerin tekelini artırdığını, tüketim maddelerinin fiyatlarını yükselttiğini, nüfusun seyrekleşmesine yol açtığını ve hatta işlenmeyen toprakların bile (şimdi yapıldığı gibi) etraflarının çevrilmesinin yoksulları yaşama araçlarından yoksun bıraktığını ve sadece zaten büyük olan çiftliklerin genişlemesine yaradığını kabul etmektedirler."[22] Dr. Price da şöyle diyor: "Bu toprakların birkaç büyük çiftçi eline geçmesi sonucu küçük çiftçiler" (yazar, daha önce, bunları, "ailelerinin geçimini, topraktan elde ettikleri ürün, ortaklaşa besledikleri koyunlar, tavuk, domuz vb. gibi ev hayvanları yetiştirerek sağlayan ve bu nedenle, hemen hemen dışarıdan hiç bir yaşama aracı satın almayan, küçük mülk sahipleri ve kiracılar" olarak tanımlamıştı) "hayatlarını başkaları için çalışarak kazanan ve gereksinmeleri olan her şeyi ancak pazardan satın alabilecek kimseler haline getirilecektir. ... Çok daha fazla zorunluluk olduğundan dolayı, belki de çok daha fazla çalışılacaktır. ... Kentler ve sanayi, daha fazla insan iş ve barınak aramaya sürülecekleri için, genişleyecektir. Çiftliklerin azmanlaşmasının doğal sonuçları bunlardır. Yıllardır bu ülkede zaten işlerin gidiş yönü budur."[23] Dr. Price, bu çevirme işinin etkilerini şöyle özetliyor: "Bütünüyle alındığında, alt tabakalardaki insanın durumu, her bakımdan daha berbat hale gelmiştir. Küçük topraklar üzerinde çiftçilik yaparken, şimdi gündelikçi ve hizmetçi durumuna düşmüşlerdir; aynı zamanda, bu durumda varlıklarını sürdürmeleri de güçleşmiştir."[24] Gerçekten de, orta-malı toprakların gaspı ve bununla birlikte, tarımsal devrimin tarım işçileri üzerin-

[22] Dr. R. Price, *l.c.*, c. II, s. 155. Forster, Addington, Kent, Price ve James Anderson'un yapıtları okunmalı ve dalkavuk MacCulloch'un *The Literature of Political Economy*, London 1845, başlıklı katoloğundaki zavallı gevezelikler ile karşılaştırılmalıdır.

[23] Price, *l.c.*, s. 147.

[24] Price, *l.c.*,s. 159. Hatırımıza eski Roma geldi. "Zenginler bölünmemiş toprakların büyük bir kısmını ele geçirdiler. Bu toprakların tekrar ellerinden alınmıyacağı konusunda zamanın koşullarına güvenerek, kendi arazilerine yakın yoksullara ait toprakların bazılarını sahiplerinin rızasıyla satın aldılar, bazılarını da zorla ele geçirdiler ve böylece şimdi birbirinden ayrı topraklar yerine geniş malikâneler üzerinde çiftçilik yapıyorlar. Sonra, tarım ve hayvancılık işlerinde köleleri çalıştırıyorlardı, çünkü, özgür işçiler askerlik yapmak üzere her an işten alınabilirdi. Kölelere sahip olmak kendilerine büyük kazanç sağladı; bunlar askerlikten muaf tutuldukları için rahatça çoğalabiliyor ve pekçok çocuk sahibi oluyorlardı. Böylece, güçlü kişiler, bütün serveti ele geçirdiler ve topraklar üzerinde köleler karınca gibi kaynaştılar. Buna karşılık, İtalyanlar, yoksulluk, vergiler ve askerlik yükü altında ezildikleri için devamlı azalıyorlardı. Hatta barış geldiği zaman bile bunlar iş-

deki etkisi, o kadar şiddetli olmuştur ki, Eden'e göre de, 1765-1780 yılları arasında, bunların ücretleri asgarinin altına düşmüş ve kendilerine yoksulluk yasasından resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır. Eden, bu konuda şöyle diyor: "Aldıkları ücret, zorunlu tüketim maddelerini satın almalarına bile yetmiyordu."

Şimdi de, bu toprak çevirmelerinin savunucusu ve Dr. Price'ın karşısında bulunanlardan birisine kulak verelim: "Eğer insanlar açık tarlalarda emeklerini boşu boşuna harcarken görülmüyorsa, bundan, nüfusun azaldığı sonucu çıkartılmamalıdır. Eğer, küçük çiftçilerin, başkaları için çalışır hale dönüşmesiyle, daha fazla iş yapılıyorsa, bu, ulusun [bu ulusa, herhalde "dönüşenler" dahil değildir] yararına bir şey olmalıdır. Bunların ortak emekleri tek bir çiftlik üzerinde birleştirildiği zaman üretim artacak, manüfaktür için daha fazla ürün bulunacak ve ulusun gelir kaynaklarından birisi olan bu işkollarında, üretilen hububat miktarıyla orantılı bir artış görülecektir."[25]

Kapitalist üretim biçiminin temellerinin atılması yolunda bir zorunluluk doğar doğmaz, ekonomi politikçilerin, "kutsal mülkiyet hakkının" en utanmaz bir şekilde çiğnenmesini ve insanlara karşı girişilen en büyük şiddet hareketlerini, nasıl stoik bir gönül ferahlığı ile karşıladıklarını, hem insansever ve hem de tory olan Sir F. M. Eden göstermiştir. 15. yüzyılın son üçtebirinden başlayıp 18. yüzyılın sonuna kadar sürüp giden ve halkın zorla mülksüzleştirilmesi olgusuyla ortaya çıkan bir dizi yağma, gasp ve sefalet, onu, sadece şu rahatlık verici sonuca ulaştırmıştır: "Ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki oranın saptanması gerekliydi. Bütün 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın büyük bir kısmında, 2, 3 ve hatta 4 *acre* ekilebilir toprağa karşı bir *acre* otlak vardı. 16. yüzyılın ortalarında bu oran 2'ye karşı 2 ve sonraları, 2 *acre* otlağa bir *acre* ekilebilir toprak olarak değişti ve nihayet, 3 *acre* otlak bir *acre* ekilebilir toprak olmak üzere tam orantı kurulmuş oldu."

sizliğe mahkûm oldular, çünkü, toprakları zenginler ele geçirmişlerdi ve toprağı sürüp ekmek için serbest işçi yerine köle kullanıyorlardı." (Appian, *Civil Wars*, I. 7.) Bu pasajda, Licinian yasalarından önceki zamana değiniliyor. Romalı pleblerin mahvını büyük ölçüde hızlandıran askerlik hizmeti, Şarlman'ın özgür Alman köylülerini serf ve köle haline getirmede yararlandığı belli başlı bir araç olmuştur.

[25] *An Inquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions, &c.*, s. 124, 129. Aynı konuda ama karşıt eğilimde bir ifade: "İşçiler kulübelerinden atılıyor ve iş aramak için kentlere gitmeye zorlanıyorlar: ama o zaman daha büyük bir ürün elde ediliyor ve böylece sermaye artmış oluyor." (*The Perils of the Nation*, 2. baskı, London 1843, s. 14.)

19. yüzyılda, tarım işçisi ve komünal mülkiyet arasındaki ilişkinin anısı bile yokolup gitti. Daha yakın zamanlar için bir şey demiyelim ama, 1801 ile 1831 yılları arasında kendilerinden çalınan ve Parlamento aracılığı ile toprak beylerinin toprak beylerine hediye ettikleri 3.511.770 *acre*'lık orta-malı toprak için kırsal nüfusa acaba bir kuruş ödenmiş midir?

Tarımsal nüfusu topraktan tümüyle yoksun bırakan en son hareket, malikânelerin temizlenmesi, yani üzerlerindeki insanların silinip süpürülmesi hareketi olmuştur. İngilizlerin uyguladığı ve buraya kadar incelenen bütün yöntemler, nihayet bu "temizlik" hareketinde doruğuna ulaşmıştır. Daha önceki bölümde anlatılan modern koşulların yarattığı tabloda da görüldüğü gibi, ortada kendisinden kurtulunulacak bağımsız köylü kalmayınca, kulübelerin "temizlenmesi" başlıyordu; böylece tarım işçileri, elleriyle ekip biçtikleri topraklar üzerinde başlarını sokacak bir yer bulamaz hale geliyorlardı. Ama biz "malikânelerin temizlenmesi" sözlerinin gerçek ve tam anlamını, ancak modern romancıların vaadedilmiş ülkesi İskoç yaylalarında öğrenebiliriz. Orada, bu olay, sistematik bir özellik taşımakta, çok geniş boyutlarda ve tek bir darbeyle yürütülmekte (İrlandalı beyler, bir defada birkaç köyü süpürecek kadar ileri gitmişler; İskoçya'da, Alman prenslikleri büyüklüğünde bölgeler, uygulama konusu olmuştur) ve nihayet gaspedilen toprakların mülkiyet şekli ayrı bir özellik taşımaktadır.

İskoç yaylalarında oturan Keltler, herbiri yerleştikleri toprağın sahibi olan klanlar halinde örgütlenmişlerdi. Klanın temsilcisi, şefi ya da "büyük adam"ı, tıpkı İngiliz kraliçesinin bütün ulusal toprakların sadece ünvanından gelen sahibi olması gibi, bu mülkiyetin sözde sahibiydi. İngiliz hükümeti, bu "büyük adamlar"ın çıkardıkları içsavaşları bastırıp, ovalara yaptıkları devamlı saldırıları önleyince, bu klan şefleri, babadan kalma eşkiyalık mesleklerini gene de elden bırakmadılar, sadece şeklini değiştirdiler. Kendi yetkilerine dayanarak bu itibarî haklarını, özel mülkiyet haklarına çevirdiler ve bu durum, klan halkı ile aralarında bir çatışmaya yol açınca, kaba kuvvet kullanarak bunları yerlerinden atmaya kalkıştılar. Profesör Newman, bu konuda, "Böyle olunca, İngiltere kralı da pekâlâ uyruklarını denize dökmeye kalkışabilirdi"[26] diyor. Pretender'in adamlarının son ayaklanmasından sonra, İskoçya'da başlayan bu hareketin ilk evreleri, Sir James Steuart[27]

[26] *l.c.*, s. 132.

[27] Steuart diyor ki: "Eğer bu toprakların rantını [bu ekonomik kategoriye, kabile reisine verilen haracı dahil ederek hataya düşüyor], büyüklükleri ile kıyaslarsanız, çok küçük olduğu görülür. Yok eğer, buraları beslediği in-

ile James Anderson'un[28] yazılarından izlenebilir. 18. yüzyılda peşleri bırakılmayan Keltlerin ülkeden göç etmeleri yasaklanmıştı; amaç, bunların zorla Glasgow'a ya da diğer manüfaktür kentlerine itilmesiydi.[29] Sutherland düşesinin 19. yüzyılda "temizlik" yapmak için uyguladığı bir yöntemi[30] örnek olarak vermek yetecektir. Ekonomi konusunda epeyce bir şeyler bilen bu düşes, yönetimin başına geçer geçmez, köklü bir çareye başvurmaya ve daha önceki benzer işlemlerle nüfusu zaten 15.000'e inen bu ülkeyi bütünüyle bir koyun otlağı haline getirmeye karar verdi. 1814'ten 1820 yılına kadar bu 15.000 kişi, aşağı yukarı 3.000 aile, sistemli olarak izlendi ve yerlerinden atıldı. Bütün köyleri yıkıldı, yakıldı, tarlaları otlağa çevrildi. İngiliz askerleri, bu sürgün hareketini desteklediler ve bunlarla çatışmaya giriştiler. Kulübesinden çıkmak istemeyen bir ihtiyar kadın, kulübenin alevleri arasında yanarak öldü. Böylece bu güzel hamfendi, ta eski zamanlardan beri klana ait bulunan 794.000 *acre* toprağa elkoymuş oldu. Aile başına 2 *acre*

san yönünden ele alırsanız, yaylalardaki bir malikânenin, aynı değerde iyi ve verimli başka bir yere göre belki on katı insan beslediğini görürsünüz." (*l.c.*, c. I, bölüm XVI, s. 104.)

[28] James Anderson. *Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry, &c.*, Edinburgh 1777.

[29] 1860'da mülksüzleştirilen insanlar, yalan yanlış bahanelerle zorla Kanada'ya gönderildiler. Bazıları dağlara ve civar adalara kaçtılar. Peşlerine polis takıldı, bunlarla çatıştılar ve kaçtılar.

[30] Adam Smith'in yorumcularından Buchanan, "İskoç yaylalarında, diyor, eski toprak mülkiyeti düzeni her gün zorla değiştiriliyor. ... Toprak sahibi, miras yoluyla toprağı işleyen kiracılara [bu kategori burada yanlış kullanılıyor] aldırmaksızın toprağını en yüksek kirayı verene kiralıyor ve o da eğer ıslahatçı bir kimse ise derhal yeni bir tarım sistemini benimsiyor. Eskiden küçük kiracılar ya da tarım işçileri ile kaplı bulunan toprağın üzerinde şimdi verdiği ürünle orantılı sayıda insan yaşıyor, ama yeni ve geliştirilmiş tarım sistemi ve artmış bulunan rant nedeniyle, en az masrafla en fazla ürün kaldırılıyor: ve bu anlayış içerisinde, işe yaramayan işçilere yol verildiği için nüfus, toprağın besleyeceği değil çalıştırılabileceği miktara indirgenmiş oluyor." "Mal ve mülkten yoksun hale gelen çiftçiler, geçimlerini civar kentlerde ararlar" vb.. (David Buchanan, *Observations on, &c., A. Simith's Wealth of Nations*, Edinburgh 1814, c. IV, s. 144.) "İskoç soyluları, ailelerin ellerinden mallarını ve mülklerini, yabanî otların kökünü kazırmış gibi aldılar, köylere ve köylülere, vahşî hayvanların sıkıştırdığı Kızılderililerin, intikam almak için kaplanlarla dolu ormanlara saldırması gibi saldırdılar. İnsan, bir koyun postu ya da etiyle trampa edildi ve bazan daha da ucuza gitti. ... Çin'in kuzey eyaletlerine saldıran Moğolların, buradaki yerli halkı yok etmek ve araziyi otlak haline getirmek için danışma kurulu toplamaları, bundan daha mı kötüydü? Bu tasarıyı birçok İskoçyalı mülk sahibi kendi ülkelerinde kendi yurttaşlarına karşı uygulamıştır." (George Ensor, *An Inquiry Concerning the Population of Nations*, Lond. 1818, s. 215, 216.)

olmak üzere deniz kıyısında 6.000 *acre* kadar toprağı bu sürgün ettiği kimselere tahsis etti. Şimdiye kadar bu 6.000 *acre* toprak bomboş duruyor ve sahiplerine hiç bir gelir getirmiyordu. Asil kalpli düşes, aslında bu toprakları *acre* başına ortalama 2,5 şiline, yüzyıllardır kendi ailesi için kanlarını döken klan halkına kiralayacak kadar ileri gitmişti. Çalınan klan topraklarının tümü, 29 büyük koyun çiftliğine bölündü ve çoğu İngiltere'den getirilmiş çiftlik uşakları olan birer ailenin yönetimine verildi. 1835 yılında, 15.000 İskoçyalı Keltin yerini 131.000 koyun almıştı. Yerlilerin artıkları kıyıya sürüldüler ve balık avlayarak yaşamaya çalıştılar. Ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı-karada yarı-suda yaşayan, ama bununla birlikte, ancak yarı yarıya yaşayan, amfibiler olup çıktılar.[31]

Ama kahraman Keltler, klanın "büyük adamlar"ı için, çok sevdikleri romantik ve dağlık ülkelerinin kefaretini daha da acı bir şekilde ödemek zorunda kaldılar. Kızarttıkları balıkların kokusu büyük adamların burunlarına kadar geldi. Ve bunlar bir kâr kokusunu da beraber almış olacaklar ki, deniz kıyısını Londra'nın büyük balık tacirlerine kiraladılar. Keltler ikinci defa yerlerinden sürülüp atıldılar.[32]

Ama nihayet koyun otlaklarının bir kısmı geyik parkları haline getirildi. İngiltere'de gerçek anlamıyla orman bulunmadığını herkes bilir. Büyüklerin parklarındaki geyikler, Londra belediye meclisi üyesi gibi şişko, ağırbaşlı ehli hayvanlardır. İskoçya, bunun için, bu "soylu tutkunun" son sığınağıdır. 1848 yılında Somers, "İskoçya yaylalarında" diyordu, "yeni ormanlar, mantar gibi çıkıyor. Burada, Gaick'in bu yanında işte yeni Glanfeshire ormanı ve orada, öte yanında yeni Ardverikie ormanı. Aynı çizgi üzerinde Black Mount'u görürsünüz, yeni yaratılan uçsuz bucaksız

[31] Şimdiki Sutherland Düşesi, *Tom Amcanın Kulübesi* yazarı Mrs. Beecher Stone'u, Amerika Cumhuriyetindeki zenci kölelere karşı sevgisini göstermek için —her "soylu" İngiliz kalbinin köle sahipleri için çarptığı içsavaş sırasında, kendisi gibi bütün aristokratlar ile birlikte bu sevgiyi büyük bir titizlikle unutmuştu— Londra'da büyük bir debdebe ile ağırlarken, ben *New York Tribune*'de Sutherland'lı köleler üzerine bazı gerçekleri dile getirmiştim. (Carey, *The Slave Trade*, Philadelphia 1853, s. 203, adlı yapıtında bu yazıdan parçalar almıştır.) Yazımı bir İskoç gazetesi de yayınladı ve gazete ile Sutherland'lı dalkavuklar arasında hoş bir polemiğe yolaçtı.

[32] Bu balık ticaretinin ilginç ayrıntıları Mr. David Urquhart'in *Portfolio* adlı yazısında bulunabilir. — Nassau W. Senior'ün ölümünden sonra yayınlanan ve yukarıda alıntılar yaptığımız yapıtında, "Sutherlandshire'da olup bitenlerin, insanların tanık oldukları en yararlı temizlik" olduğunu söylüyor. (*l.c.*)

bir kır. Doğudan batıya, — Aberdeen yörelerinden Oban kayalıklarına kadar— yanyana dizilmiş bir ormanlar dizisi; yaylaların öbür tarafında ise, yeni, Loch Arcahaig, Glengarry, Glenmoriston vb. ormanları. Küçük çiftçi topluluklarının oturdukları vadilerde koyun yetiştirilmeye başlandı ve bunlar da, daha taşlık ve verimsiz topraklarda geçimlerini sağlamak üzere bu vadilerden sürüldüler. Şimdi koyunların yerini geyikler almakta ve küçük kiracılar ellerindeki bir avuç varlıklarını da yitirerek, daha da verimsiz topraklara sürülmekte ve kapkara bir sefalete düşmektedirler. Geyik ormanları[33] ile insanlar yanyana yaşayamazlar. İkisinden birisinin çekip gitmesi gerekir. Geçen yirmibeş yılda olduğu gibi önümüzdeki yirmibeş yılda da ormanların sayısı ve genişliği artarsa, Keltler, doğdukları topraklar üzerinde yokolup gideceklerdir. Buradaki mülk sahiplerinin bazıları için bu hareket bir tutku ve spor sevgisi sonucu iken, daha pratik görüşlü diğerleri için bu geyik yetiştirme işi sadece kâr amacıyla yapılmakta. Şurası bir gerçektir ki, ormanlarla kaplı bir sıradağlar dizisi, sahibi için, otlaktan çok daha kârlıdır. ... Geyik ormanı arayan bir avcı, bu işin o denli heveslisidir ki, kesesini boşaltmaya daima hazırdır. Bu yüksek yaylalar halkının çektiği ıstırap, Norman krallarının izlediği politikanın verdiği acıdan daha az acılı değildir. Geyik sürüleri gitgide daha büyük bölgelere yayılırlarken, insanlar günden güne daha daralan bir çember içerisine sıkıştırıldılar. Halkın özgürlüğü birer birer yokedildi, baskı her gün biraz daha arttı. ... Büyük mülk sahiplerinin kesin bir ilke ve tarımsal bir zorunluluk olarak izledikleri, halkın temizlenmesi ve dağıtılması hareketi, tıpkı Amerikan ya da Avustralya bozkırlarında ağaç ve çalıların temizlenmesine benzer; ve bu hareket sessiz sedasız ve tam bir gerçek iş uygulaması gibi sürüp gitmekte..."[34]

[33] İskoçya'daki geyik ormanlarında tek bir ağaç yoktur. Çıplak yamaçlardan önce koyunlar sürülüp çıkartılmış sonra yerlerine geyikler getirilmiş ve buralara geyik ormanları denilmiştir. Buralarda, ne ağaçlandırma, ne de gerçek orman yetiştirilmesi diye bir şey vardır.

[34] Robert Somers, *Letters from the Highlands: or the Famine of 1847*, London 1848, s. 12-28, vd.. Bu mektuplar ilk defa *The Times*'da yayınlandı, İngiliz iktisatçıları, Keltler arasında 1847 yılındaki açlığı, haliyle, bunların aşırı nüfusa sahip olmaları ile açıkladılar. Bunlar, daima, "yiyecek stokları üzerinde bir baskı yaratıyorlardı." "Malikânelerin temizlenmesi" ya da, Almanca adıyla *"Bauernlegen"* denilen iş, özellikle Otuz yıl Savaşından sonra Almanya'da görüldü ve daha 1790 yılında Kursachsen'de köylü ayaklanmalarına yolaçtı. Özellikle Almanya'nın doğusunda yaygındı. Prusya eyaletlerinin çoğunda Frederick II, ilk defa köylülere mülkiyet hakkı sağladı. Silez-

Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, orta-malı toprakların çalınması, feodal ve klan emlâkının gaspedilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok sevimli yöntem-

ya'nın ele geçirilmesinden sonra, büyük toprak sahiplerine kulübeleri, samanlıkları vb. yeniden yapma, köylülere hayvan ve araç sağlama yükümlülüğünü yükledi. Ordusu için askere, hazinesi için vergi yükümlüsüne ihtiyacı vardı. Kaldı ki, Frederick'in maliye sistemi ve despotluk, bürokrasi ve feodalizm karması yönetiminde, köylülerin sürdürdükleri tatlı hayat, Frederick'in kaynaklarından Mirabeau'dan alınan şu satırlardan anlaşılabilir: "*Le lin fait donc une des grandes richesses du cultivateur dans le Nord de L'Allemagne. Malheureusement pour l'espèce humaine, ce n'est qu'une ressource contre la misère, et non un moyen de bien-être, Les impots directs, les corvées, les servitudes de tout genre, écrasent le cultivateur allemand, qui paie encore des impots in directs dans tout ce qu'il achète ... et, pour comble de ruine, il n'ose pas vendre ses productions où et comme il le veut; il n'ose pas acheter ce dont il a besoin aux marchands qui pourraient le lui livrer au meilleur prix. Toutes ces causes le ruinent insensiblement, et il se trouverait hors d'état de payer les impots directs à l'échèance sans la filerie; elle lui offre une ressource, en occupant utilement sa femme, ses enfants, ses servants, ses valets, et lui-même; mais quelle pénible vie, même aidèe de ce secours! En été, il travaille comme un forçat au labourage et à la recolte; il se couche à 9 heures et se lève à deux, pour suffire aux travaux; en hiver il devrait réparer ses forces par un plus grand repos; mais il manquera de grains pour le pain et les semailles, s'il se défait des denrèes qu'il faudrait vendre pour payer les impots. Il faut donc filler pour suppléer à ce vide ... il faut apporter la plus grande assiduité. Aussi le paysan se couche-t-il en hiver à minuit, une heure et se lève à cinq ou six; ou bien il se couche à neuf, et se lève à deux, et cela tous les jours de la vie, si ce n'est le dimanche. Ces excès de veille et de travail usent la nature humaine, et de là vien qu'hommes et femmes vieillissent beaucoup plustot dans les campagnes que dans les villes.*" ["Keten, öyleyse Almanya'nın kuzeyindeki ekicinin büyük zenginliklerinden birini oluşturur. İnsan dini için, ne yazık ki, bu bir refah aracı değil, sadece sefalete karşı bir dayanaktır. Dolaysız vergiler, angaryalar, her türlü bağımlılıklar, satın aldığı her şey için bir de dolaylı vergi ödeyen Alman ekicisinin ezip suyunu çıkarır ve, yıkımı tamamlamak için, ürünlerini istediği yerde ve istediği gibi satmaya cesaret edemez; gereksinme duyduğu şeyi, kendisine en iyi fiyatla verebilecek satıcılardan almaya cesaret edemez. Bütün bu nedenler, onu, yavaş yavaş kemirir, ve urgancılık olmasaydı, ödemesi gerektiğinde dolaysız vergileri bile ödeyemezdi; bu iş, karısını, çocuklarını, hizmetçilerini, uşaklarını ve kendini yararlı bir biçimde kullanarak, ona bir dayanak sağlar: ama, bu dayanaklarla desteklense de ne güç bir yaşam! Yazın, çiftlik ve hasatta, bir kürek mahkûmu gibi çalışır; işlerle baş edebilmek için, 9'da yatar, ikide kalkar: kışın, daha büyük bir dinlenme ile güçlerini toplayacaktır; ama, eğer vergileri ödemek için satması gerekecek zahireyi elden çıkarırsa, ekmek ve ekim için buğday sıkıntısı çekecektir. Öyleyse bu boşluğu doldurmak için urgan örmek gerek; ve eşyanın tabiatı, bu işi kazançsız kıldığından, işe hiç ara vermeden devam etmek

lerinden bazılarıydı. Kapitalist biçimde tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, "özgür" ve yasadışı proletarya sağlanmıştı.

gerek. Bundan ötürü köylü kışın gece yarısı, saat birde yatar, ve beşte ya da altıda kalkar; ya da dokuzda yatıp ikide kalkar, ve eğer pazarlar sayılmazsa, bu ömür boyu böyle gider. Bu aşırı uykusuzluk ve aşırı çalışma, insan doğasını yıpratır, ve bunun sonucu, erkekler ve kadınlar, kırlarda, kentlerde olduğundan çok daha çabuk yaşlanırlar." (Mirabeau, *l.c.*, c. III, s. 212, vd..)

İkinci baskıya not. — Robert Somers'in yukarıya bir pasajı aktarılan eserinin yayınlanmasından 18 yıl sonra, 18 Nisan 1866 yılında, Profesör Leone Levi, koyun otlaklarının geyik ormanlarına çevrilmesi konusunda Society of Arts'da bir konuşma yaptı ve İskoç yaylalarındaki çölleşmeyi anlattı. Diğer şeyler yanında şöyle diyordu: "Nüfusun boşaltılması ve ülkenin otlak haline getirilmesi, harcama yapmadan gelir elde etmenin en uygun yoluydu. ... Bir otlak yerine bir geyik ormanı, yaylalarda görülen en yaygın değişiklikti. Toprak sahipleri, bir zamanlar malikânelerinden insanları sürüp çıkardıkları gibi, şimdi de koyunları atıyorlar ve yeni kiracılarına kucak açıyorlardı: vahşi hayvanlar ile tüylü kuşlara. ... İnsan, Dalhousie kontunun malikânesinden çıkıp, Forfarshire'da John o'Groats'un malikânelerine kadar devamlı ormanlık araziden geçip gidebilir. ... Bu koruluklann çoğunda, tilki, vahşi kedi, zerdeva, kokarca, sansar, gelincik ve Alp tavşanı çok görülür; buna karşılık, tavşan, sincap ve tarla faresi son zamanlarda kırlara göçmüşlerdir. İskoçya istatistiklerinde üstün nitelikte ve çok geniş mera olarak kayıtlı bulunan muazzam arazilerden çoğu şimdi her türlü ekim ve ıslaha kapatılmış ve yılın çok kısa bir süresinde birkaç kişinin spor zevkine tahsis edilmiştir." Londra'da çıkan *Economist* dergisi 2 Haziran 1866 tarihli sayısında şöyle diyor: "Geçen hafta çıkan bir İskoç dergisinin haberleri arasında şunu okuyoruz: 'Bu yılki kira sözleşmesinin bitmesi üzerine, geçenlerde, 1.200 sterlin yıllık kira teklif edilen, Sutherlandshire'daki en güzel koyun çiftliklerinden birisi geyik ormanı haline getirilecek.' Burada, modern feodalizm içgüdülerinin ... tıpkı Norman fatihlerinin ... Yeni Ormanı yaratmak için 36 köyü yerle bir etmeleri kadar iyi işlediğini görüyoruz. ... Tam iki milyon *acre* arazi. İskoçya'nın en verimli topraklarından bazılarını da içerisine alarak ... bomboş yatıyor. Glen Tilt'in doğal çayırları, Perth ülkesinin en besleyici otlakları arasındaydı. Ben Aulder geyik ormanları, uçsuz bucaksız Badenoch bölgesinin en güzel otlağıydı; Karadağ ormanının bir kesimi İskoç kara koyunu için en mükemmel meraydı. İskoçya'da sırf spor amacı için boş bırakılan topraklar konusunda bir fikir vermek için, buranın, tüm Perth kontluğundan daha geniş bir alanı kapsadığını söylemek yeterlidir. Ben Aulder ormanının kaynakları, bu zoraki yıkımla uğranılan kayıplar konusunda bir fikir verebilir. İskoçya'nın eski orman bölgesinin onüçte birinden fazla olmadığı halde, bu arazi 15.000'den fazla koyunu besleyebilir ve gene vb. Bütün bu ormanlık arazi şimdi bomboş yatıyor. ... Alman Okyanusunun suları altında kalsaydı bundan beter olmazdı. ... Bu insan eliyle yaratılan çöllere, yasa koyucunun kesin müdahelesi ile bir son verilmelidir."

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

15. YÜZYILIN SONUNDAN İTİBAREN MÜLKSÜZLEŞTİRİLENLERE KARŞI KANLI YASALAR. ÜCRETLERİN, PARLAMENTO YASALARIYLA DÜŞÜRÜLMEYE ZORLANMASI

FEODAL bağımlıların bağlarının çözülmesiyle ve halkın topraktan zorla uzaklaştırılmasıyla yaratılmış olan proletarya, bu "özgür" proletarya, doğmakta olan manüfaktürler tarafından aynı hızla emilemiyordu. Öte yandan, alışageldikleri yaşama biçiminden birdenbire kopartılan bu insanlar, yeni durumlarının gerektirdiği disipline aynı hızla kendilerini uyduramazlardı. Bunlar, bazan eğilimlerine uyarak, ama çoğu zaman da koşulların baskısıyla, *en masse**, dilenci, hırsız, serseri haline geldiler. Böylece, 15. yüzyılın sonuyla 16. yüzyıl boyunca bütün Batı Avrupa'da serseriliğe karşı kanlı yasalar çıkartıldı. Bugünkü işçi sınıfının ataları, zorla serseri ve dilenci haline dönüştürüldüklerinden ötürü, cezalandırılmış oluyorlardı. Yasa koyucu, bunları, "gönüllü" suçlular olarak ele almış ve artık mevcut olmayan eski koşullar altındaki gibi ça-

* Yığın halinde. —ç.

lışmaya devam etmelerini, bunların iyi niyetlerine bağlı bir şeymiş gibi görmüştü.

İngiltere'de bu mevzuat Henry VII zamanında başladı.

Henry VIII, 1530. — Yaşlı ve çalışamıyacak durumdaki dilencilere birer dilencilik belgesi verilir. Buna karşılık, sapasağlam serserilere dayak ve hapis cezası. Bir arabanın arkasına bağlanıp, vücutlarından kan akana kadar kamçılanıyorlar ve sonra, doğdukları yere ya da son üç yıldır durdukları yere dönmeye ve "çalışmaya başlamaya" yemin ettiriliyorlar. Ne acı bir alay! Henry VIII. 27'de eski mevzuat uygulanmakla birlikte yeni maddelerle pekiştirildi. Serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklamada kamçılama tekrarlanıyor ve bir kulağın yarısı kesiliyordu; üçüncü tutuklamada ise, azılı bir cani ve kamu düzeni düşmanı olarak idam edilecekti.

Edward VI. — 1547'de, hükümdarlığının ilk yılında çıkartılan bir yasaya göre, çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisini tembel ve aylak bir kimse olarak ihbar edene kölelik etmeye mahkûm edilecekti. Efendisi, bu köleyi, ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, hayat boyu köleliğe mahkûm edilecek ve alnına ya da sırtına S [*slave* — köle, -ç.] damgası vurulacaktı; üç defa kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi, satabilir, bağışlayabilir ya da kiralayabilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkışırsa, gene idam edilirdi. Sulh yargıçları ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne kızgın demirle V [*vagabond* — serseri, -ç.] harfi damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri doğum yerini yanlış verirse, hayatı boyunca, o yerin, orada oturanların ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve S harfi ile damgalanırdı. Herkes, serserilerin çocuklarını çırak olarak kullanma hakkına sahipti; bu, erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi. Bunlar eğer kaçacak olurlarsa, bu yaşları doldurana kadar efendilerinin köleleri haline getirilirler ve efendileri bunları diledikleri gibi zincire vurabilirler, kamçılarlar vb.. Efendiler, kölelerini kolayca tanıyabilmek ve iyice seçip emin olabilmek için, bunların boyunlarına, kollarına ya da bacaklarına demir bir bilezik takabilirler.[35] Bu yasanın son kısmı, bazı yoksul kimselerin, bunlara yiyecek-içecek ve iş sağlayabilecek bir kurum

bunlar adamakıllı dövülür ve sol kulakları damgalanır; suçun tekama üçüncü defa suç işlenmesi halinde bunlar, acımasız idam edi riye" adı altında devam etmiş gitmiştir.

Elizabeth, 1572. — 14 yaşından büyük belgesiz dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetlerine almadığı takdirde, ya da kimse tarafından çalıştırılabileceğini öngörmektedir. Bu türden kilise köleleri. İngiltere'de, 19. yüzyılın ortalarına kadar, "devrarlanması halinde eğer 18 yaşından büyükseler ve herhangi bir kimse bunları en az iki yıl hizmetlerine almazsa, idam edilirler; lirler. Buna benzer hükümler, 18 Elizabeth, böl. 13 ve bir diğeri 1597 yasası.[36]

James I. — Etrafta başıboş dolaşan ve dilenen herkes, hırsız ve serseri ilân edilir. Sulh yargıçları, bunları, ilk suçlarında meydanda kırbaçlatmaya ve 6 aya, ikincisinde 2 yıla kadar hap-

[35] *Essay on Trade, etc.*, 1770, yazarı şöyle diyor: "Edward VI'nın hükümdarlığı sırasında İngilizlerin büyük bir ciddiyetle, manüfaktürlerin kurulmasını ve yoksulların çalıştırılmalarını teşvik ettikleri görülüyor. Bunu, şu dikkati çekici yasadan da anlıyoruz: "Bütün serseriler damgalanacaktır, vb.." *l.c.*, s. 5.

[36] Thomas More, *Utopia*'sında [*Ütopia*, İstanbul 1964, s. 64] şöyle diyor: "Böyle doymak bilmez cimrinin biri binlerce dönümlük yeri kuşatıveriyor. İçindeki namuslu çiftçileri evlerinden çıkarıyor: Kimini yalan dolanla, kimini zorla, kimini de türlü yollardan tedirgin edip yerlerini satmak zorunda bırakarak. Doyuracak karınları paralarından çok fazla olan bu köylüler (tarım çok kol isteyen bir iştir çünkü) çoluk çocukları, dulları, yetimleri, ana-babaları ve torunlarıyla yollara düşerler. Doğdukları evden, karınlarını doyuran topraktan ağlayarak uzaklaşır zavallılar ve barınacak yer bulamazlar. O zaman kapkaçaklarını, pılılarını, pırtılarını yok pahasına satarlar. Onlar da bitince ne kalır yapılacak: Çalmak ve Tanrı buyruğuyla asılmak. Yoksulluklarını dilencilikle sürdürmek isteyenler de çıkabilir: Onları da serseri diye yakalayıp zindana atıverirler. Oysa nedir suçları bu insanların? Çalışmaya canattıkları halde kendilerine iş verecek kimseyi bulamamak." Thomas More'un hırsızlık yapmak zorunda bırakıldığını söylediği bu zavallı kaçaklardan, Henry VIII saltanatı sırasında, "72.000 büyük ve küçük hırsız idam edilmişti". (Holinshed, *Description of England*, c. I, s. 186.) Elizabeth zamanında, "serseriler, sıralar halinde bağlanırdı ve yıl geçmezdi ki bunlardan üç-dörtyüzü darağacında can vermesin." (*Strype's Annals of the Reformation and Establishment of Rligion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign*, İkinci baskı, 1725, c. 2.) Gene bu aynı Strype'e göre Somersetshire'da tek bir yılda, 40 kişi idam edilmiş, 35 hırsızın eli dağlanmış, 37 kişi kırbaçlanmış ve 183 kişi "ıslah olmaz serseri" diye kent dışına sürülmüştür. Bununla birlikte, o, yargıçların ılımali ve halkın budalaca merhameti yüzünden bu büyük mahkûm sayısının, gerçek suçlu ve cani sayısının beşte birini bile bulmadığını, İngiltere'nin diğer kontluklarının bu yönden Somersetshire'dan daha iyi olmadığı gibi bazılarının daha da beter durumda oldukları kanısındadır.

setmeye yetkilidir. Hapisteyken de yargıcın uygun göreceği sürede ve sayıda kırbaçlanacaklardır. Islah olmayan ve tehlikeli hırsızların sol omuzları üzerine R [*rogue* — hırsız, -ç.] harfi damgalanacak ve ağır iş cezası ile cezalandırılacaklardır; tekrar dilenirken yakalananlar derhal idam edileceklerdir. Bu hükümler, 18. yüzyılın başına kadar yürürlükte kalmış ve ancak 12 Anne, böl. 23 tarafından yürürlükten kaldırılmışlardır.

17. yüzyılın ortasında Paris'te bir serseriler krallığının kurulduğu Fransa'da da, benzer yasalara raslanır. Louis XVI'nın krallığının başlangıcında bile (13 Temmuz 1777 tarihli buyrukla), 16-60 yaş arasında sağlığı yerinde olup da geçimini sağlayamayan ve bir iş tutmayan kimseler, kürek cezasına mahkûm edilirdi. Charles V'in Hollanda için buyruğu (Ekim 1537), Hollanda eyalet ve kentlerinin ilk yasası (10 Mart 1614) ve Birleşik Eyaletler "Plakaat"ı (26 Haziran 1649) hep aynı nitelikte yasalardı.

Önce zorla toprakları ellerinden alınan, evlerinden atılan ve işsiz-güçsüz serseriler haline getirilen tarımsal nüfus, işte böyle kırbaçlanarak, damgalanarak, müthiş yasalarla işkence edilerek, ücret sisteminin gerektirdiği disipline sokuluyordu.

Toplumun bir kutbunda çalışma koşullarının sermaye şeklinde kütleleşip yoğunlaşması, öteki kutbunda ise, işgüçlerinden başka satacak şeyleri olmayan insanların toplanmış olması yetmiyordu. Hatta bunların işgüçlerini isteyerek satma durumunda bırakılmaları da yetmiyordu. Kapitalist üretimin ilerlemesi, eğitim, gelenek ve edinilen alışkanlıklarla, bu üretim biçiminin koşullarını doğa yasaları gibi apaçık görmeye yatkın bir işçi sınıfını da oluşturuyordu. Kapitalist üretim süreci bir defa örgütlenmesini tamamladı mı, bütün direnmeleri kırar. Devamlı bir nispî artı-nüfus yaratılması, işgücüne olan arz ve talebi ve dolayısıyla ücretleri daima sermayenin gereksinmelerine uygun bir düzeyde tutar. Ekonomik ilişkilerin sessiz baskısı, emekçinin, kapitalistin boyunduruğu altına girmesini tamamlar. Ekonomik koşulların dışında doğrudan doğruya kuvvet kuşkusuz hâlâ kullanılır, ama ancak istisnaî hallerde. İşlerin olağan gittiği sıralarda, emekçi, "doğal üretim yasalarına" terkedilebilir; yani üretimin kendi koşullarının yarattığı, güvence altına aldığı ve sürdürdüğü bir bağımlılığa, sermayeye olan bağımlılığına bırakabilir. Oysa, kapitalist üretimin tarihî oluşumu sırasında, durum, başka türlüdür. Yükseliş halindeki burjuvazi, ücretleri "düzenlemek", yani bunu artı-değer yapımına uygun sınırlar içinde tutmak, işgününü uzatmak ve işçinin kendisini normal bir bağımlılık durumuna sokmak için devletin gücünü

daima kullanır. Bu, ilkel birikim denilen şeyin temel öğelerinden biridir.

14. yüzyılın son yarısında ortaya çıkan ücretli emekçiler sınıfı, o sırada ve onu izleyen yüzyılda nüfusun ancak çok küçük bir kısmını teşkil ediyordu ve taşrada bağımsız küçük köylü mülk sahipleri, kentlerde lonca düzeni ile güçlü bir şekilde korunuyordu. Kırda da kentte de, iş sahibi ile işçi, toplumsal bakımdan yanyana idi. Emeğin sermayeye bağımlılığı yalnız şekil yönündendi — yani üretim biçimi henüz özgül kapitalist niteliğini kazanmamıştı. Değişen sermaye, değişmeyen sermayeye geniş ölçüde egemendi. Bu nedenle, ücretli-emeğe duyulan ihtiyaç, her sermaye birikimi ile hızla ilerliyor, oysa ücretli-emek arzı daha ağır gidiyordu. Sonradan, kapitalist birikim fonuna dönüşen ulusal ürünün büyük bir kısmı, o sırada hâlâ işçinin tüketim fonuna giriyordu.

Ücretli-emek ile ilgili yasal kurallar (daha baştan beri işçinin sömürülmesini amaçlamış ve geliştikçe de hep ona karşı düşmanca bir tutum içinde olmuştu),[37] İngiltere'de 1349 yılında Edward III zamanında İşçi Yasası (*The Statute of Labourers*) ile başlamıştır. Fransa'da 1350 tarihinde Kral John adına yayımlanan buyruk da bunun benzeridir. İngiliz ve Fransız yasal kuralları paralel giderler ve amaçları da özdeştir. İşçi yasalarının, işgününün zorunlu olarak uzatılmasını amaçlayan yönleri üzerinde, bu konu daha önce ele alındığı için (Onuncu Bölüm, Beşinci Kesim) durmayacağım.

İşçi Yasası, Avam Kamarasının ısrarlı istekleri üzerine çıkarılmıştır. Bir tory, saflıkla şöyle diyor: "Eskiden yoksullar, sanayi ile serveti tehdit edecek derecede *yüksek* ücretler istiyorlardı. Şimdi ise, ücretleri, sanayi ile serveti aynı derecede ve belki de bir başka biçimde daha fazla tehdit edecek derecede *düşük*."[38] Bir yasayla, kentler ile kırsal bölgeler için, parça-başı ve günlük ücretlerin tarifesi saptandı. Tarım işçileri yıllığına kiralanacak, kentlerdeki işçiler ise "serbest piyasa" koşullarına göre çalıştırılacaktı. Yasada belirlenenin üzerinde ücret ödenmesi hapis cezasıyla yasaklanmıştı, ama, yüksek ücret alanlar, ödeyenlerden daha şiddetli şekilde cezalandırılıyordu. [Örneğin, Elizabeth'in çı-

[37] "Yasa koyucu ne zaman patronlar ile işçileri, arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemeye kalkışsa, danışmanları daima patronlar oluyor." diyor A. Smith. "*L'esprit des lois, c'est la propriété.*" ["Yasaların ruhu mülkiyettir."] diyor Linguet.

[38] *Sophisms of Free Trade*, By a Barrister, Lond. 1850, s. 206. Sonra alaycı bir şekilde ekliyor: "İşverenler hesabına müdahale etmeye daima hazırdık, şimdi çalışanlar için de bir şeyler yapamaz mıyız?"

raklarla ilgili yasasının 18. ve 19. bölümlerinde, yüksek ücret ödeyenlere on günlük hapis cezası öngörüldüğü halde bu ücreti alan yirmi bir gün hapis cezasına çarptırılıyordu.] 1360 tarihli bir yasa, cezaları daha da artırmış ve patronlara yasal ücretler üzerinden dayak yoluyla zorla işçi çalıştırmak yetkisini vermişti. Duvarcı ustasıyla dülgerleri karşılıklı olarak bağlayan her türlü birleşmeler, sözleşmeler ve yeminler, geçersiz ilân edilmişti. İşçiler arasındaki birleşmeler, 14. yüzyıldan başlayarak, sendikalara karşı çıkartılmış bulunan yasaların yürürlükten kaldırıldığı 1825 yılına kadar ağır bir suç sayılmıştır. 1349 tarihli işçi yasası ile bunu izleyen yasaların asıl niteliğini ortaya koyan gerçek, bütün bunlarda, devlet tarafından ücretler için bir üst sınır çizildiği halde bir alt sınır konulmamış olmasıdır.

16. yüzyılda işçilerin durumu, bildiğimiz gibi çok daha beter olmuştu. Ücretler para olarak yükselmişti, ama bu yükseliş paranın değerinin düşmesi ve meta fiyatlarındaki artış oranında olmamıştı. Ücretler bu nedenle aslında düşmüştü. Böyle olduğu halde, ücretlerin düşük tutulması konusundaki yasalarla yürürlükte kaldığı gibi "kimsenin hizmete almak istemediği", insanların kulaklarının kesilmesine ve damgalanmasına devam edilmişti. 5 Elizabeth, böl., 3, Çıraklık Yasası ile, sulh yargıçlarına bazı ücretleri saptamak ve bunları mevsimlere ve meta fiyatlarına göre ayarlamak yetkisi verilmişti. James I, bu çalışma yönetmeliklerini, dokumacıları, iplik eğiricilerini ve her türlü işçileri kapsayacak şekilde genişletti.[39] George II ise, işçilerin manüfaktürlere karşı birleşmele-

[39] James I'in, böl. 6, 2 numaralı yasasının bir maddesinden, bazı kumaş yapımcılarının, sulh yargıcı sıfatıyla, kendi işyerlerindeki resmî ücret tarifelerini, gene kendileri saptamak yetkisine sahip bulunuyorlardı. Almanya'da, özellikle Otuz Yıl Savaşından sonra, ücretleri düşük tutmayı amaçlayan yasalar yaygındı. "Hizmetçi ve işçi kıtlığı, nüfusu seyrek bölgelerde mülk sahipleri için çok sıkıntı vericiydi. Bütün köylülere, bekâr erkek ve kadınlara oda kiralamaları yasaklanmıştı; bekâr olan ve hizmetkârlık yapmak istemeyen herkes, günlük ücretle köylüler için tohum ekmek ya da hububat alımı ve satımı gibi işlerle uğraşsalar bile, yetkili makamlara ihbar edilecek ve hapse atılacaktır. (*Imperial privileges and sanctions for Silesia*, I, 25.) Bütün bir yüzyıl boyunca küçük Alman prenslerinin buyrukları, kendi zor kaderlerine razı olmayan ve yasal ücretler ile yetinmeyen ahlâksız ve küstah ayak takımından yapılan acı şikâyetlerle doludur; mülk sahipleri işçilere, devletin saptadığı ücretten fazlasını vermekten menedilmişlerdi. Gene de hizmet koşulları o sırada, yüz yıl sonrasına göre daha iyiydi; Silezya'da çiftlik hizmetkârları 1652 yılında haftada iki defa et yiyorlardı, oysa yüzyılımızda bile, hizmetkârların yılda ancak üç defa et yedikleri bölgeler vardır. Ayrıca, savaş sonrası ücretler, bunu izleyen yüzyıldan daha yüksekti." (G. Freytag.)

rini engelleyen yasaları genişletti. Manüfaktür döneminde, *par excellence**, kapitalist üretim biçimi, ücretlerle ilgili mevzuatı hem işlemez ve hem de gereksiz hale getirecek derecede kuvvetlenmişti: ama egemen sınıflar, ne olur ne olmaz düşüncesiyle bu eski silâhları bir yana bırakmak istemiyordu. 8 George II bile, Londra ve yöresindeki terzi kalfalarının, genel yas zamanları dışında 2 şilin 7,5 peniden fazla gündelik almalarını yasaklamış, 13 George III, böl. 68, sulh yargıçlarına ipekli dokumacılarının ücretlerini saptama yetkisi verilmişti; gene 1796 yılında, sulh yargıcının ücretler konusundaki kararlarının tarım dışındaki işçiler için de geçerli olup olmadığının belirlenmesi için daha yüksek derecedeki iki yargıcın kararları gerekli görülmüştü; gene 1799 yılında, Parlamentodan çıkan bir yasa ile, İskoçyalı madencilerin ücretlerinin, Elizabeth zamanında çıkan yasa ve 1661 ve 1671 tarihli iki İskoç yasası ile düzenlenmeye devam edilmesi emredilmişti. Bu geçen zaman içinde koşulların ne denli değiştiğini, İngiliz Avam Kamarasında daha önce raslanamayan bir olay ortaya koymaktadır. 400 yılı aşan bir süre, ücretlerin kesinlikle aşamayacakları bir üst sınırla ilgili yasaların çıkartıldığı bu yerde, 1796 yılında Whitbread, tarım işçileri için yasal en düşük bir ücret önerisinde bulundu. Pitt buna karşı çıkmakla birlikte, "yoksulların durumunun feci" olduğunu itiraf ediyordu. Nihayet 1813 yılında, ücretlerin düzenlenmesi ile ilgili yasalar yürürlükten kaldırıldı. Kapitalistin fabrikasını kendi özel yasaları ile yönetmesi ve tarım işçilerinin ücretlerinin, yoksulluk vergisi ile karşılanabilir en alt düzeyde tutulması karşısında zaten bunlar saçma ve gereksiz duruma gelmişlerdi. Patron ile işçi arasındaki sözleşmeler, bu sözleşmelerin feshi gibi konularda, iş yasalarında bulunan hükümler, sözleşmeyi bazan patrona karşı sadece hukuk davası açılmasını, oysa aynı durumdaki işçi için ceza kovuşturması yapılmasını öngörmekte ve bu hükümler bugün (1873) bile yürürlükte bulunmaktadır. İşçi Sendikalarına karşı barbarca yasalar, proletaryanın tehdit edici tutumu karşısında 1825'te kaldırıldı. Bunlar, gene de bütünüyle temizlenemedi. Eski yasanın bazı güzel parçaları 1859'a kadar sürdü. En sonunda, 29 Haziran 1871 tarihli bir yasa ile, İşçi Sendikalarının resmen tanınması yoluyla, bu tür mevzuatın son izlerinin de silindiği şeklinde bir adım atıldı. Ama, aynı tarihte gene Parlamentonun çıkarttığı bir yasa ile (şiddet, tehdit ve tecavüzle ilgili ceza yasasını değiştiren yasa) eski durum, yeni bir bi-

* En üstün derecede. —ç.

çim içerisinde, tekrar kurulmuş oldu. Bu parlamento elçabukluğu ile, işçilerin grev ya da lokavt sırasında yararlanabilecekleri hükümler genel hukuk alanından çıkartılarak, yorumlanmaları, sulh yargıçları olmaları sıfatıyla bizzat fabrikatörlere bırakılan özel ceza mevzuatı içine sokuldu. Oysa daha iki yıl önce, aynı Avam Kamarası ve aynı Mr. Gladstone, herkesçe bilinen dürüst bir tutumla, işçi sınıfına karşı bütün özel ceza mevzuatının kaldırılması için bir tasarı getirmişlerdi. Ama bu tasarı, ikinci müzakere aşamasından öteye gidemedi ve nihayet tory'ler ile ittifak kuran "büyük Liberal partinin" kendisini iktidara getiren proletaryaya karşı çıkma cesaretini bulması üzerine, bu konu da, rafa kaldırılmış oldu. Bu ihanet ile de yetinmeyen "büyük Liberal parti", egemen sınıfların hizmetkârlığına daima hazır İngiliz yargıçlarına "devletin güvenliğine karşı girişilecek hareketler" için daha önce çıkartılmış yasaları bulup çıkartma ve bunları emekçilerin kuracakları birliklere uygulama yolunu açtı. Görüldüğü gibi, İngiliz Parlamentosu, işçilere karşı, bir kapitalitlerin sürekli sendikası davranışını utanmazca bir bencillik içerisinde tam 500 yıl sürdürdükten sonra, kitlelerin baskısı altında ve istemediği halde, grevler ve sendikalara karşı olan yasaları yürürlükten kaldırmıştır.

Devrimin ilk fırtınalı döneminde Fransız burjuvazisi, işçilerin elinden daha yeni kavuştukları birlik kurma hakkını geri alma cesaretini bulmuştur. 14 Haziran 1791 tarihli bir kararname ile, işçiler arasında kurulabilecek her türlü birliğin, "özgürlüğe ve insan hakları bildirisine karşı girişilmiş bir fiil" olduğu, 500 *livre* para cezası ve bir yıl süreyle vatandaşlık haklarından yoksun bırakma ile cezalandırılacağı ilân edilmiştir.[40] Sermaye ile emek arasın-

[40] Bu yasanın I. Maddesi şöyle diyor: "*L'anéantissement de toute espèce de corporations du même étant et profession étant l'une des bases fondamentales de la constitution française, il est défendu de les rétabilir de fait sous quelque prétexte et sous quelque forme que ce soit.*" ["Aynı iş ve meslekten yurttaşların Fransız Anayasasının ana temellerinden biri olduğundan, hangi biçim ve hangi bahane altında olursa olsun, bunları gerçekte yeniden kurmak yasaktır.] IV. Maddede şöyle der: "*si des citoyens attachés aux mêmes professions, arts et métiers prenaient des délibèrations, faisaient entre eux des conventions tendantes à refuser de concert ou à n'accorder qu à un prix déterminé le secours de leur industrie ou de leurs travaux, les dites délibérations et conventions ... seront déclarées inconstitutionnelles, attentatoires à la libertè et à la declaration des droits de l'homme, &c.*"; ["Eğer ... aynı meslek, sanat ve işlere bağlı yurttaşlar, karar alır, aralarında beceri ya da çalışmalarının yardımına belirli bir fiyat verilmesini birlikte reddetmeye ya da sadece böyle bir fiyat verilmesine yönelen sözleşmeler yaparlarsa, sözü geçen karar ve

daki mücadeleyi, devlet zoruyla, sermayeyi rahatsız etmeyecek sınırlar içinde tutmayı amaç edinen bu yasa, pek çok devrim ve hanedan değişikliğinden daha ömürlü olmuştur. Terör dönemi bile buna el sürmedi. Daha, yakınlarda ceza yasasından çıkartıldı. Bu burjuva *coup d'état*'sı için gösterilen bahaneden daha karakteristiği doğrusu bulunamaz. Bu yasayla ilgili komisyonun raportörü Chapelier şöyle diyor: "Ücretlerin şimdikinden biraz daha yüksek olması işçilerin temel tüketim maddelerini sağlayamamaktan ileri gelen ve neredeyse köleliği andıran mutlak bağımlılık durumuna düşmelerini önleyecek bir düzeyde bulunması, her ne kadar kabul edilebilir ise de", işçilere, kendi çıkarları konusunda bir anlayışa ulaşmak ve "neredeyse köleliği andıran mutlak bağımlılığı" hafifletebilecek ortak hareket etme olanağı verilmemelidir; çünkü buna gözyumulursa, "eski ustalarının ve şimdiki işverenlerin özgürlüklerini" ihlâl ederler ve meslek birliklerinin sabık lonca efendilerinin (*masters of the corporations*) despotluğuna karşı bir birlik kurulması —arkasından ne gelecek dersiniz!— Fransız anayasasının kaldırdığı loncaların yeniden kurulması demek olur.[41]

sözleşmeler ... anayasaya karşı, özgürlük ve insan hakları sözleşmesine aykırı, vb."] olarak, yani eski tüzüklerdeki gibi, hainlik olarak ilân edilir. (*Revolutions de Paris*, 1791, c. III, s. 523.)

[41] Buchez et Roux, *Histoire Parlementaire*, c. X, s. 195.

YIRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

KAPİTALİST ÇİFTÇİNİN DOĞUŞU

BURAYA kadar, yasa-dışı bir proletarya sınıfının zorla yaratılmasını, onları ücretli-emekçilere dönüştüren kanlı disiplini; emeğin sömürülme derecesini artırmak suretiyle sermaye birikimini hızlandırmak için polisi harekete geçiren devletin utanç verici hareketini gördük, geriye şu soru kalıyor: peki kapitalistler nereden geldiler? Çünkü, tarımsal nüfusun mülksüzleştirilmesi, doğrudan doğruya yalnız büyük toprak sahiplerini yaratmaktadır. Bununla birlikte, çiftçilerin meydana gelişi sözkonusu olduğunda, yüzyıllarca süren bu yavaş oluşumu, biz, ancak, deyim yerindeyse, el yordamıyla izleyebiliriz. Serflerin yanısıra serbest küçük toprak sahipleri, çok farklı koşullar altında toprağa sahip bulunuyorlardı ve bu nedenle, bunların kurtuluşları, çok farklı ekonomik koşullar altında olmuştu. İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de serf olan çiftlik kâhyasıydı. Durumu, eski Romadaki *villicus*'a benziyordu, ama hareket alanı daha dardı. 14. yüzyılın ikinci yarısında, bunun yerini, tohumu, hay-

vanları ve iş araçlarını toprak beyinin sağladığı bir çiftçi aldı. Bunun durumu köylülerden pek farklı değildi. Yalnız daha fazla ücretli-emek sömürüyordu. Çok geçmeden bir *métayer*, bir yarıcı çiftçi halini aldı. Tarım için gerekli olan yatırımın yarısını o, öteki yarısını toprak beyi sağlıyordu. Elde edilen ürünü sözleşme gereğince paylaşıyorlardı. Bu şekil İngiltere'de hızla ortadan kalkmış ve yerini, sermayeyi kendisi yatıran ve bunu ücretli-işçi çalıştırarak çoğaltan, artı-ürünün bir kısmını para ya da aynî olarak toprak beyine kira olarak ödeyen gerçek çiftçi almıştır. 15. yüzyıl boyunca, bağımsız köylü ile çiftlik işçisi, hem kendisi için ve hem de ücret karşılığı çalışarak kendi emekleriyle zenginleştikleri sürece, çiftçinin durumu da, üretim alanı da, aynı derecede orta halli idi. 15. yüzyılın son otuz yılında başlayıp neredeyse (son on yılı dışında) bütün 16. yüzyıl boyunca devam eden tarımsal devrim, kırsal nüfusun yoksullaşması ölçüsünde onu da zenginleştirdi.[42]

Orta-malı toprakların gaspı, elindeki hayvan sürülerini büyük ölçüde çoğaltmasını sağladığı gibi, toprağın işlenmesi için neredeyse hiç masraf etmeksizin gübre elde etmesini de kolaylaştırdı. Buna, 16. yüzyılda çok önemli bir öğe daha eklendi. O sırada çiftlikler için kira sözleşmeleri çok uzun süreli, çoğu 99 yıllık oluyordu. Kıymetli madenlerin, dolayısıyla paranın değerindeki gitgide artan ölçülerde düşüş, çiftçilere altın meyveler sağlıyordu. Yukarıda tartışılan öteki durumlar dışında, bu, ücretlerin düşmesi sonucunu veriyordu. Bu ücretlerin bir kısmı, şimdi çiftliğin kârlarına ekleniyordu. Hububat, yün, et, kısacası tarımsal ürün fiyatlarındaki sürekli artış, fazladan hiç bir çaba harcamaksızın çiftçinin para-sermayesini çoğaltıyor, oysa ödediği kira (paranın eski değeri üzerinden hesaplandığı için) aslında küçülmüş bulunuyordu.[43]

[42] Harrison, *Description of England* adlı yapıtında şöyle diyor: "Belki de dört sterlinlik eski kira, sözleşmenin sonuna doğru kırk sterline yükseldiği halde, eğer altı-yedi yıllık kira alacağı, elli ya da yüz sterlin olmazsa çiftçi kazancının çok az olduğunu düşünürdü."

[43] 16. yüzyılda paranın değerinden kaybetmesinin, toplumun farklı sınıfları üzerindeki etkisi konusunda bkz: *A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days*, By W. S., Gentleman (London 1581.) Bu yapıtın diyolog biçiminde oluşu, uzun süre, onun, Shakespeare'e ait olduğu kanısını yarattı ve hatta 1751 yılında onun adıyla yayınlandı. Bu yapıtın yazarı William Stafford'dur. Bir yerinde şövalye şöyle hüküm yürütür:

"Şövalye: Siz benim komşularım, çiftçi, siz Bay Tuhafiyeci, siz iyi kalp-

Böylece bu çiftçiler, hem işçilerin ve hem de toprak beylerinin sırtından zenginleştiler. İşte, bu yüzden, İngiltere'de, 16. yüzyılın sonunda, zamanın durumuna göre zengin bir kapitalist çiftçiler sınıfının bulunmasına şaşmamak gerekir.[44]

li Fıçıcı, diğer zanaatçılarla birlikte kendinizi çok iyi geçindirebilirsiniz. Çünkü her şeyin fiyatı eskisine göre ne kadar pahalanmışsa, siz de sattığınız malların ve işinizin fiyatını o kadar yükseltiyorsunuz. Ama bizim satacak bir şeyimiz yok ki fiyatını yükseltelim ve satın alacağımız şeylerin fiyatlarını böylece karşılayabilelim." Bir başka yerde şövalye doktora sorar: "Rica ederim, siz kimleri kasdettiniz; ve özellikle bundan kaybı olmayacak kimlerdir sizce? Doktor: Benim kasdettiklerim alım satımla geçimini sağlayanlar, çünkü onlar pahalı aldıklarını zaten gene pahalı satarlar. Şövalye: Size göre bundan sonra kazançlı çıkacaklar kimlerdir? Doktor: Eski fiyatla çiftlik tutan herkes, çünkü bunlar eski kiraya göre para öderler, yeni fiyat üzerinden satarlar; yani ektikleri toprağa az para ödedikleri halde, yetiştirdikleri her şeyi pahalı satarlar. Şövalye: Peki öyleyse, bu adamların kazançlarından daha fazla kayba uğrayanlar kimlerdir? Doktor: Bütün soylular, beyzadeler, az bir kirayla ya da yardımla geçinenler, çiftçilik yapmayanlar, alım satımla uğraşmayan herkes."

[44] Fransa'da, ortaçağ başlarında feodal bey yerine vergi ve kira toplayan kâhyalar ve bu işi yöneten *régisseur*'ler çok geçmeden baskı, hile ve aldatmacayla, *homme d'affaires* [işadamları] oldular ve kendilerini kapitalist diye satmaya başladılar. Bu yöneticiler (*régisseurs*) bazan kendileri de soylulardandı. Örneğin: *"C'est li compte que messire Jacques de Thoraine, chevalier chastelain sor Besançon rent ès-seigneur tenant les comptes à Dijon pour monseigneur le duc et comte de Bourgoigne, des rentes appartenant à ladite chastellenie, depuis XXV'eme jour de décembre MCCCLIX jusqu'au XXVIII'eme jour de décembre MCCCLX."* (Alexis Monteil, *Traité de Matèriaux Manuscrits*, etc., s. 234, 235.) Burada da görüldüğü gibi, toplumsal hayatın bütün alanlarında aslan payı daima aracıya düşmektedir. Ekonomik alanda, sözgelişi, bankerler, borsa spekülatörleri, tacirler, satıcılar işin kaymağını alırlar; hukuk alanında avukat, müşterileri yolar; politikada temsilci, oy verenden daha önemli, bakan da hükümdardan; dinde ise Tanrıyı, "Resulü" geri plana ittiği gibi, onu da, iyi bir çoban ile koyunları arasında aracılık etmesi kaçınılmaz olan rahipler bir köşeye atmışlardır. İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da, büyük feodal malikâneler, sayısız küçük işletmelere bölünmüş ve bu iş, halkın çok daha zararına olarak gerçekleştirilmiştir. 14. yüzyıl boyunca çiftlikler ya da *terriers*'ler ortaya çıkmıştır. Bunların sayısı sürekli artmış, 100.000'i çok aşmıştır. Bunlar, ürünün $^1/_{12}$'si ile $^1/_5$'i arasında değişen miktarını nakdî ya da aynî rant olarak ödüyorlardı. Bu çiftlikler, malikânenin değerine ve büyüklüğüne göre *fief, sub-fief* [tımar, zeamet] idiler ve çoğu ancak birkaç *acre*'lık toprağı kapsıyordu. Ama bu çiftçilerin, toprak üzerinde oturan kimseler üzerinde bir dereceye kadar yargı hakları vardı; bu da dört dereceliydi. Tarım kesimindeki nüfusun bütün bu küçük despotlar altında nasıl ezildiği anlaşılabilir. Monteil, bir zamanlar, Fransa'da 160.000 yargıç bulunduğunu söylüyor, oysa bugün, sulh mahkemeleri dahil 4.000 mahkeme yetmektedir.

OTUZUNCU BÖLÜM

TARIMSAL DEVRİMİN SANAYİ ÜZERİNDEKİ TEPKİSİ. SANAYİ SERMAYESİ İÇİN İÇ PAZARIN YARATILMASI

TARIMSAL nüfusun sürekli ve ardarda gelen mülksüzleştirilme ve bulundukları yerlerden sürülmeleri olayı, gördüğümüz gibi, kentlerdeki sanayie, lonca kuruluşlarından tamamen bağımsız ve bunların koyduğu engelleri bulunmayan bir proletarya kitlesi sağlamıştı; ve bu mutlu durum, ihtiyar A. Anderson'u (James Anderson ile karıştırılmasın), *History of Commerce* adlı yapıtında ortaya koyduğu üzere, Tanrının bu işte doğrudan eli bulunduğuna inandırmıştı. İlkel birikimin bu öğesi üzerinde bir an için tekrar durmamız gerekiyor. Bağımsız ve kendine yeterli köylülerin seyrekleşmesi, Geoffroy Saint Hilaire'in, göksel maddelerin bir yerde yoğunlaşmasını bir başka yerdeki seyrekleşme ile açıklaması gibi, yalnız sanayi proletaryasının bir yerde toplanması sonucunu doğurmakla kalmamıştı.[45] Üzerinde çalışanların sayısında bir azal-

[45] *Nations de Philosophie Naturelle*, Paris 1838, adlı yapıtında.

ma olduğu halde toprak eskisi kadar ve hatta daha fazla ürün veriyordu; çünkü toprak mülkiyeti koşullarındaki devrimle birlikte, işleme yöntemleri gelişmiş, elbirliği ve üretim araçlarının yoğunlaşma derecesi artmış, ücretli tarım işçileri daha sıkı[46] bir biçimde çalıştırıldığı gibi kendileri için işledikleri tarlaların alanı gitgide daralmıştı. Bu nedenle, tarımsal nüfusun bir kısmının serbest hale getirilmesiyle bunların daha önceki beslenme araçları da serbest hale gelmişti. Şimdi bunlar, değişen sermayenin maddî unsurlarına dönüştürülmüştü. Mülksüzleştirilen ve yerlerinden atılan köylü, [yaşama araçlarının -ç.] değerini, yeni efendisinden, sanayi kapitalistinden, ücret biçiminde satın almak zorundaydı. Yaşama araçları için söylenenler, yerli tarıma dayalı sanayi hammaddeleri için de geçerlidir. Bunlar değişen sermayenin bir unsuruna dönüştürüldüler. Örneğin, diyelim Frederick II zamanında hepsi de keten eğiren Westphalia'lı köylülerden bir kısmı zorla mülksüzleştirildi ve topraklarından atıldı, kalan öteki kısmı büyük çiftliklerde gündelikçi haline geldi. Aynı zamanda da bu "serbest bırakılan" insanların şimdi çalışmakta oldukları büyük keten ipliği eğirme ve dokuma yerleri yükseliyordu. Ketenin görünüşü tıpkı eskisi gibidir. Tek bir dokusu bile değişmemiştir, ama içine şimdi yeni bir toplumsal ruh sızmıştır. Artık o, manüfaktür sahibine ait değismeyen sermayenin bir kısmıdır. Eskiden onu eliyle yetiştiren ve ailesi içersinde eğiren çok sayıda küçük üretici arasında bölünmüş bulunan keten, şimdi, kendi hesabına onu başkalarına eğirten ve dokutan tek bir kapitalistin elinde toplanmıştır. Eskiden keten ipliği eğirmede harcanan fazladan emek, bir yığın köylü ailesinin fazladan geliri halinde gerçekleşir, ya da, diyelim Frederick II zamanında, *pour le roi de prusse** vergi halini alırdı. Şimdi ise bu emek, birkaç kapitalistin kârı olur. Eskiden bütün ülke yüzeyine dağılmış bulunan iğler ile çıkrıklar, şimdi, işçiler ve hammadde ile birlikte birkaç büyük iş barakasında toplanmıştır. Ve iğler, çıkrıklar, hammadde, şimdi, iplikçiler ile dokumacılar için bağımsız birer varlık olan araçlar olmaktan çıkıp, bunlar üzerinde egemenlik kurmaya ve onlardan karşılığı ödenmemiş emeği emmeye yarayan araçlar halini alırlar.[47] Büyük manüfaktürler ve

* Prusya kralı için. —ç.

[46] Sir James Steuart'ın üzerinde önemle durduğu bir nokta.

[47] Kapitalist diyor ki: *"Je permettrai, que vous ayez l'honneur de me servir, à condition que vous me donnez le peu qui vous reste pour la peine que je prends de vous commander."* ["Size emretmek için çektiğim zahmete karşılık, elinizde kalan az şeyi de vermeniz koşuluyla, bana hizmet etmek

büyük çiftliklere bir gözatan insan, bunların, birçok küçük üretim merkezlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunu ve sayısız küçük bağımsız üreticilerin mülksüzleştirilmesi ile vücuda getirildiğini farkedemez. Gene de halkın sezgisi yanılmamıştı. Devrimin aslanı Mirabeau zamanında, büyük manüfaktürlere hâlâ, tıpkı bizim tek bir tarla haline getirilmiş birçok tarla için dediğimiz gibi, bir araya getirilmiş işyerleri, birleşik manüfaktürler, *manufactures réunies* deniyordu. Mirabeau şöyle diyor: "Biz sadece, içinde yüzlerce insanın bir müdürün emrinde çalıştığı ve genellikle *manufactures réunies* denilen büyük manüfaktürlere önem veriyoruz. Çok sayıda işçinin ayrı ayrı ve kendi hesabına çalıştıkları yerler neredeyse hiç dikkate alınmıyor ve diğerlerinden çok ayrı tutuluyor. Bu, büyük bir hatadır, çünkü sadece bu ikinci tür yerler ulusal refahın gerçekten önemli kaynaklarıdır. Büyük işyerleri (*manufactures réunie*) bir-iki girişimciyi büyük zenginliğe kavuşturacak, ama işçiler kendilerine az ya da çok ücret ödenen gündelikçiler olarak kalacaklar ve girişimin başarısından herhangi bir pay alamayacaklardır. Buna karşılık, ayrı ayrı işyerlerinde (*manufacture séparée*) kimse zengin olmayacak, ama pek çok işçi rahatlıkla geçinecektir; tutumlular ile çalışkanlar küçük bir sermaye biriktirebilecekler, doğum, hastalık, kendileri ya da yakınları için küçük bir miktar ayırabileceklerdir. Tutumlu ve çalışkan işçilerin sayıları artacaktır, çünkü bunlar, iyi hareket etmeyi ve çalışmayı, gelecek için herhangi bir önem taşımayan ve sadece insanı günden güne biraz daha iyi yaşayabilecek hale getiren küçük ücret artışlarını değil, durumlarını esaslı bir şekilde düzeltecek bir yol olarak göreceklerdir. Geniş işyerleri, işçilere kendi kazançları için günü gününe ücret ödeyen birkaç kişinin girişimleri bu özel kişilere refah getirebilir, ama bunlar, hiç bir zaman hükümetlerin dikkatine layık birer hedef olmayacaklardır. Çoğu kez küçük tarım faaliyetlerini de birlikte yürüten ayrı ayrı işyerleri, tek serbest çalışma yerleridir."[48] Tarımsal nüfusun bir kısmının mülksüzleştirilmesi ve yerlerinden atılmaları, sanayi sermayesi için, yalnız, işçilerle, bunların yaşama araçlarını ve iş

şerefine ulaşmaya izin veririm."] (J. J. Rousseau, *Discour sur l'Economie Politique*, [Genève 1756, s. 70].)

[48] Mirabeau, *l.c.*, c. III, s. 20-109 *passim*. Mirabeau'nun, ayrı işyerlerini, "birleşik" olanlara göre daha ekonomik ve verimli saymanın ve bu ikincileri, hükümetin ihtimamı ile yetiştirilen sunî yabancı bitkilere benzetmesinin nedeni, o sırada kıta manüfaktürünün büyük kısmının durumları ile açıklanabilir.

araçlarını serbest hale getirmekle kalmaz, bir iç pazar da yaratmış olur.

Gerçekten de, küçük köylüleri ücretli emekçiye, bunların yaşama araçlarını, sermayenin maddî öğelerine dönüştüren olaylar, aynı zamanda, bu sermaye için bir iç pazar da yaratır. Eskiden köylü ailesi, yaşama araçlarını ve hammaddeleri kendisi üretir ve bunların çoğunu gene kendisi tüketirdi. Oysa şimdi bu hammaddeler ile yaşama araçları, meta halini almıştır; büyük çiftçiler bunları satmakta, gerekli pazarı manüfaktürlerde bulmaktadır. İplik, keten bezi, kaba yünlü eşyalar —her köylü ailesinin hammaddesini kolayca bulabileceği ve kendi kullanımı için eğirip dokuyabileceği bu gibi şeyler— şimdi artık manüfaktür malına dönüşmüş ve kırsal bölgeler de, sürüm pazarları olmuştur. Dağınık zanaatçıların şimdiye kadar kendi hesabına çalışan küçük üreticiler içersinde buldukları çok dağınık müşteriler, şimdi, sanayi sermayesinin sağladığı tek bir büyük pazar içerisinde yoğunlaşmıştır.[49] Böylece, kendi kendilerine yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile, kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, manüfaktürle tarımın birbirinden ayrılması süreci el ele gitmiş oluyor. Ve ancak, kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, bir ülkenin iç pazarına kapitalist üretim biçiminin gerektirdiği genişliği ve devamlılığı kazandırabilirdi. Gene de gerçek manüfaktür dönemi, bu dönüşümü, kökten ve bütünüyle gerçekleştirmeyi başaramamıştır. Gerçek anlamda, manüfaktürün, ulusal üretim alanının ancak bir kısmını ele geçirebildiği ve nihaî temel olarak, daima, kentlerdeki elzanaatı ile kırsal bölgelerdeki ev sanayiine dayandığı hatırlanacaktır. Eğer manüfaktür, bunları, bir biçimde, belli bir kolda ve noktada yok etmişse, hammaddenin belli bir yere kadar işlenmesine olan gereksinmesi nedeniyle, bunları bir başka yerde ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle manüfaktür, yardımcı bir çalışma olarak toprağını işlemekle birlikte, sınaî faaliyeti asıl iş edinen ve bu ürettiği şeyleri ya doğrudan doğruya ya da tüccarlar aracılığı ile manüfaktürlere satan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturmuştur. İşte bu, İngiliz tarihini inceleyenleri başlan-

[49] "Yirmi libre yünün, diğer işler arasında, kendi el emekleriyle, bir işçi ailesinin yıllık giyecek eşyası haline getirildiğini düşünelim; bu, hiç bir sorun yaratmaz; ama bunu pazara getirin, fabrikaya gönderin, oradan aracıya ve satıcıya aktarın, önünüze dağ gibi ticarî işlemler ve malın değerinin yirmi katına ulaşan nominal bir sermaye çıkar. Böylece, işçi sınıfı, sefil bir fabrika ahalisini, asalak bir esnaf takımını ve hayalî bir ticaret, para ve maliye sistemini yaşatmak zorundadır." (David Urquhart, *l.c.*, s. 120.)

gıçta şaşırtan bir olgunun, başlıca olmamakla birlikte, nedenlerinden bir tanesidir. 15. yüzyılın son üçte birinden sonra kırsal bölgelerde kapitalist çiftliğin yaygın hale gelmesi ve köylülerin gitgide yokolmaları konusunda, belirli aralıklarla devamlı şikâyetler görülür. Öte yandan, sayıları azalmış ve daima daha beter durumda olmakla birlikte bu köylü tarımına yeniden raslanır.[50] Bunun başlıca nedeni şudur: İngiltere birbirini izleyen dönemlerde bir zaman başlıca tahıl üreticisi, bir başka zaman hayvan yetiştiricisi durumundadır ve buna bağlı olarak köylü tarım işletmelerinin genişliğinde dalgalanmalar olmuştur. Modern sanayi en sonunda makine ile kapitalist tarımın devamlı temelini atmış, tarımsal nüfusun büyük çoğunluğunu köklü bir şekilde mülksüzleştirmiş ve —iplikçilik ile dokumacılığın— köklerini kazıyarak kırsal ev sanayiinin tarımdan ayrılması sürecini tamamlamıştır.[51] Ve böylece de ilkönce, sanayi sermayesi için, iç pazarın tamamını ele geçirmiştir.[52]

[50] Cromwell'in zamanı bir istisnadır. Cumhuriyetin devamınca, her sınıftan İngiliz halk kitleleri, Tudorların zamanında düşmüş oldukları perişan durumdan kurtulmuşlardır.

[51] Tuckett, modern yünlü dokuma sanayiinin, makinenin kullanılmaya başlaması üzerine, asıl manüfaktürden ve kırsal yerlerde yürütülen ev sanayilerinden doğup geliştiğini biliyor. "Saban, boyunduruk, tanrıların icadı ve kahramanların meslekleriydi: dokuma tezgâhı, iğ, çıkrık, daha az soylu anababadan mı gelir? Çıkrığı sabandan, iği boyunduruktan ayırıyorsunuz ve fabrikaları, yoksul yurtlarını, kredileri, bunalımları yaratıyor, iki düşman ulus elde ediyorsunuz: biri çiftçi, diğeri tüccar." (David Urquhart, *l.c.*, s. 122.) Ama şimdi de bir Carey çıkıyor ve İngiltere'yi, diğer bütün ülkeleri sırf birer tarım ulusu ve kendisini de onların fabrikatörü haline getirmek istediği için haklı olarak suçluyor. Türkiye'nin bu şekilde mahvedildiğini öne sürüyor, çünkü bu ülkede, "toprağın sahibi ve onu işleyenlere, İngiltere, saban ile dokuma tezgâhının, çekiç ile süngünün doğal ittifakını kurarak kendilerini güçlendirmeye izin vermemiştir" (*The Slave Trade*, s. 125.) Ona göre, İngiliz çıkarlarının serbest ticaret propagandasını bu ülkede yapmakla, Türkiye'nin iflâsında başrolü oynayanlardan birisi de Urquhart'ın ta kendisidir. İşin en hoş yanı da, büyük bir Rus hayranı olan Carey'in, bu ayrılma sürecine engel olmak için, bu ayrılmayı hızlandıran himaye sistemini savunmasıdır.

[52] Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett, vb., gibi insansever İngiliz iktisatçıları, John Bright ve Ortakları gibi liberal fabrikatörler, tanrının Habil'i ne yaptığını Kabil'e sorması gibi, İngiliz toprak aristokrasisine soruyorlar: Bizim binlerce bağımsız çiftçimiz nereye gitti? Öyleyse siz kendiniz nereden çıkıp geldiniz? Bu serbest çiftçilerin yokolup gitmesinden. Sorularınıza niçin şöyle devam etmiyorsunuz: Bağımsız dokumacılar, iplikçiler, zanaatcılar nereye gittiler?

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİCİ KAPİTALİSTİN DOĞUŞU

SANAYİCİ[53] kapitalistin doğuşu, çiftçinin doğuşu gibi yavaş yavaş yürüyen bir süreçle olmamıştır. Kuşkusuz, pek çok küçük lonca ustası, daha da fazla bağımsız küçük zanaatçı ve hatta ücretli-emekçi, küçük kapitalist haline gelmiş ve (ücretli-emeği gitgide artan ölçüde sömürerek ve dolayısıyla birikim sağlayarak) tam kapitalist olup çıkmışlardır. Kapitalist üretimin çocukluk döneminde işler çoğu kez ortaçağ kentlerinin çocukluk dönemindekileri andırır, ki buralarda, kaçan serflerden hangisinin usta, hangisinin uşak olacağı sorunu çoğu zaman kaçış tarihlerine göre çözümlenirdi. Ne var ki, bu yöntemin kaplumbağa adımları, 15. yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yarattığı yeni dünya pazarlarının gereklerine hiç de uygun düşmüyordu. Ama ortaçağlardan çok fark

[53] Burada, sanayici, tarımcıya karşıt olarak kullanılmıştır. "Kategorik" anlamda çiftçi, bir fabrikatör kadar sanayici kapitalisttir.

lı ekonomik toplum şekillerinde olgunlaşan ve kapitalist üretim biçimi döneminden önce gene de sermaye sayılan birbirinden tamamen farklı iki sermaye şekli devralınmıştı — tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi.

"Bugün toplumun bütün serveti önce kapitalistin eline geçer toprak sahibine rantı öder, işçilere ücretlerini, vergisini ve ondalığını verir ve yıllık emek ürününün büyük, aslında en büyük ve durmadan çoğalan kısmını kendisine alakoyar. Kapitalistin, bugün, ona bu mülkiyet üzerinde hak tanıyan herhangi bir yasa olmadığı halde, toplumun bütün servetinin ilk elden sahibi olduğu söylenebilir bu değişmeye, sermaye üzerinden faiz alınması neden olmuştur ve bütün Avrupa'daki yasa koyucuların, bunu, örneğin tefeciliğe karşı çıkartılan yasalar gibi mevzuatla önlemeye çalışmaları epeyce merak edilmeye değer bir şeydir. Kapitalistin bütün ülkenin serveti üzerindeki kudreti, mülkiyet hakkında tam bir değişikliktir ve bu hangi yasayla ya da yasalar dizisi ile sağlanmıştır?"[54] Yazarımızın devrimlerin yasalarla yapılmadığını hatırlaması gerekirdi.

Tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen para-sermayenin, sanayi sermayesine dönüşmesi, kırsal yerlerde feodal hukuk düzeni, kentlerde lonca örgütleri ile önlenmişti.[55] Bu engeller, feodal toplumun çözülmesi, kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi ve kısmen topraklarından atılması ile ortadan kalkmıştır. Yeni manüfaktürler, kıyı limanlarında ya da içerlerde eski belediyeler ile bunların lonca düzeninin denetiminden uzak yerlerde kurulmuştu. Bu nedenle, İngiltere'de eski ayrıcalıklı kentler (*sorporate town*), bu yeni sanayi fidanlıklarına karşı şiddetli bir mücadeleye girişmişlerdir.

Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hind Adalarının ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrikanın, kara-deri ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin bellibaşlı adımlarıydı. Bunu, savaş alanı bütün yeryuvarlağı olan, Avrupalı ulusların ticaret savaşı izler. Bu savaş, Hollanda'nın İspanya'ya karşı başkaldırmasıyla başlar, İngil-

[54] *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*, Lond. 1832, s. 98-99. Bu yazarı belirtilmeyen yapıtın sahibi: Th. Hodgskin.

[55] Daha 1794 yılında, Leeds'in küçük kumaş yapımcıları, her tüccarın bir fabrikatör olmasını yasaklayan bir yasa çıkartılması için bir dilekçe vermek üzere Parlamentoya bir heyet göndermişlerdi. (Dr. Aikin, *l.c.*.)

tere'de jakobenlere karşı savaşta dev boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı afyon savaşı ile hâlâ sürer gider.

İlkel birikimin farklı önemli anları, şimdi, azçok bir tarih sırasıyla özellikle, İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere üzerinde dağılmış bulunuyor. Bunlar 17. yüzyılın sonunda, İngiltere'de, sömürgelerin, kamu borçlarını, modern vergi ve himaye sistemlerini kapsayan sistematik bir bütün meydana getirirler. Bu yöntemler, bazan, örneğin sömürge sisteminde olduğu gibi kaba kuvvete dayanırlar. Ama hepsi de, feodal üretim biçiminin, kapitalist üretim biçimine dönüşüm sürecini sunî bir şekilde hızlandırmak ve bu geçişi kısaltmak için, devlet gücünü, toplumun bu örgütlenmiş kuvvetini kullanırlar. Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendi başına ekonomik bir güçtür.

Hıristiyanlık konusunda uzman. W. Howitt, hıristiyan sömürgecilik sistemi hakkında şöyle diyor: "Hıristiyan denilen bu soyun, dünyanın dört bir yanında boyundurukları altına alabildikleri halklara karşı gösterdikleri vahşet ve zulmün bir benzerine, hiç bir çağda, ne kadar vahşî, ne kadar kaba ve ne kadar merhametsiz ve utanmaz olursa olsun, başka hiç bir soyda rastlanamaz."[56] Hollanda sömürge yönetiminin tarihi —Hollanda 17. yüzyılın başta gelen kapitalist ulusuydu— "en görülmemiş türden ihanetlerin, rüşvetlerin, kırımların ve bayağılıkların tarihidir".[57] Bunların, Cava'da köle olarak kullanmak üzere giriştikleri insan hırsızlığından daha karakteristik bir şey olamaz. Bu amaçla insan hırsızları yetiştiriliyordu. Hırsız, tercüman ve satıcı bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler de başlıca satıcılarıydı. Çalınan genç insanlar, köle vapurlarına gönderilecek duruma gelinceye kadar, Celebes'deki gizli zindanlara atılıyordu. Resmî bir raporda şunlar yazılı: "Örneğin Macassar'ın bu kenti, gözü doymaz bir hırsın ve zalimliğin kurbanı olan ve ailelerinden zorla koparılan zincire vurulmuş talihsiz insanlarla dolu, birbirinden korkunç gizli zindanlarla doludur." Malaka'yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekizli valiyi satın almışlardı. Vali, bunları, 1641 yılında kente soktu. İhane-

[56] William Howitt, *Colonisation and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*, London 1838, s. 9. Kölelere karşı davranış konusunda iyi bir derleme olan şu yapıt vardır: Charles Comte, *Traité de la Législation*, 3. baskı, Bruxelles 1837. Burjuvazinin kendi tasavvuruna göre dünyaya dilediği gibi bir şekil verebildiği yerlerde, kendisini ve işçiyi ne hale soktuğunu görmek için bu konunun ayrıntıları ile incelenmesi gerekir.

[57] Bu adanın müteveffa vali yardımcısı Thomes Stamford Raffles, *The History of Jawa*, Lond. 1817.

tinin fiyatı olan 21.875 sterlini ödemekten kurtulmak için Hollandalılar hemen vali konağına gidip adamı öldürdüler. Adımlarını attıkları bu yeri kurutup insandan yoksun hale getirdiler. Cava'nın bir eyaleti Bancuvangi'de 1750 yılında nüfus 80.000'in üzerinde iken 1811'de 18.000'e indi. Tatlı ticaret!

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, herkesin bildiği gibi, Hindistan'ın politik yönetiminin yanısıra, çay ticaretinin bütün tekelini, genellikle Çin'le olan ticareti ve Avrupa ile yapılan mal taşıma tekelini de ele geçirmişti. Ama, Hindistan ile adalar arasındaki kıyı ticareti ve Hindistan'ın iç ticareti, kumpanyanın yüksek memurlarının tekelinde idi. Tuz, afyon, hint biberi ve diğer ticaret mallarının tekeli, bitmez tükenmez servet kaynağıydı. Fiyatları bu memurların kendileri saptıyor ve zavallı Hintlileri diledikleri gibi soyuyorlardı. Genel vali bile bu özel ticarete katılıyordu. Koruduğu kimseler, öyle koşullarla sözleşmeler yapıyorlardı ki, simyacıdan daha kurnazcasına hiç yoktan altın elde ediyorlardı. Büyük servetler bir gün içinde mantar gibi yerden bitiyor, ilkel birikim tek kuruş yatırmaksızın sürüp gidiyordu. Warren Hastings'in yargılanması böyle örneklerle doludur. İşte bir tanesi. Hindistan'ın afyon bölgelerinden çok uzak bir yere resmî bir görevle gitmek üzere olan Sullivan adında birisine afyon üzerine bir sözleşme sağlanmıştı. Sullivan, sözleşmesini, Binn adında birisine 40.000 sterline sattı; Binn de aynı gün 60.000'e sattı ve sözleşmeyi yerine getiren en son alıcı, bütün bunlardan sonra büyük bir kazanç sağladığını söyledi. Parlamentoya sunulan listelerden birisine göre, 1757-1766 yılları arasında Kumpanya ve memurları, Hintlilerden hediye olarak 6.000.000 sterlin almışlardır. 1769-1770 arasında İngilizler bütün pirinçleri satın aldılar ve çok yüksek fiyatların altında satmaya yanaşmayarak sunî bir kıtlık yaratmayı başardılar.[58]

Yerlilere karşı en korkunç davranılan yerler, doğal olarak, Batı Hint Adaları gibi yalnız ihracata yönelmiş plantasyon sömürgeleri ile, Meksika ve Hindistan gibi yağma alanı haline getirilen zengin ve nüfusu kalabalık ülkelerdi. Ama, gerçek anlamıyla sömürge olan ülkelerde bile, ilkel birikimin hıristiyanca niteliği kendini ortaya koymaktan geri kalmıyordu. Protestanlığın o asık yüzlü virtüozları, New England'lı Puritenler, 1703 yılında meclislerinin bir kararı ile, her kızılderili başı ve tutsak edilen her kızıl de-

[58] 1866 yılında yalnız Orissa eyaletinde bir milyondan fazla Hintli açlıktan öldü. Buna karşın, zorunlu tüketim maddelerini Hint hazinelerini zenginleştirecek fiyatlarla açlıktan kıvranan halka satmak için girişimlerde bulunulmuştu.

rili için 40 sterlin ödül koydu: 1720'de kelle başına ödül 100 sterline yükseldi; 1744'de Massachusetts-Bay, belli bir kabileyi isyancı ilân edince, şu fiyatlar uygulandı: 12 yaş ve daha yukarısı erkek kafası için 100 sterlin (yeni para) erkek tutsak 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası 50 sterlin. Birkaç on yıl sonra sömürge sistemi, bu geçen sürede isyankârca alışkanlıklar edinmiş dindar hacıbabaların oğullarından öcünü aldı. İngiliz kışkırtması ve parasıyla, bunlar, kızılderili baltaları altında can verdiler. Britanya Parlamentosu, vahşî av tazılarını ve kelle kesilmesini "Tanrı ile doğanın kendilerine ihsan ettiği kolaylıklar" olarak ilân etti.

Sömürge sistemi, ticaret ile deniz ulaşımını bir limonluk gibi besleyip olgunlaştırdı. Luther'in "tekelci şirketleri", sermaye birikimi için güçlü araçlardı. Sömürgeler tomurcuklanan manüfaktürler için pazar ve pazar üzerindeki tekel aracılığı ile artan bir birikim sağladı. Avrupa dışında düpedüz talan, köleleştirme ve katillik yoluyla ele geçirilen servet, anayurda taşınarak sermayeye çevrildi. Sömürge sistemini ilk defa tam olarak geliştiren Hollanda, daha 1648 yılında ticarî kudretinin tepe noktasında bulunuyordu. "Güney-doğu ve kuzey-batı Avrupa arasındaki ticaret ile Doğu Hindistan ticaretinin hemen tamamını elinde bulunduruyordu. Balıkçılığı, deniz ticaret filosu, manüfaktürleri, diğer ülkelerden çok daha ilerdeydi. Cumhuriyetin toplam sermayesi belki de geriye kalan Avrupa ülkelerinin toplamından daha önemliydi." Gülich yalnız şunu eklemeyi unutuyor: 1648 yılında Hollanda halkı, geriye kalan Avrupa ülkelerinin hepsinden daha yoksul, daha aşırı çalışma içinde ve daha zalim bir baskı altındaydı.

Bugün sanayi üstünlüğü ticarî üstünlük anlamını taşıyor. Oysa gerçek manüfaktür döneminde, sanayi üstünlüğü sağlayan, ticarî üstünlüktür. Sömürge sisteminin o sırada oynadığı üstün rolün nedeni işte budur. Avrupa'nın ihtiyar tanrıları ile dirsek dirseğe kürsüde vazederken, bir sabah aniden sille tokat onları aşağı yuvarlayan "acayip tanrı", işte bu sistemdi. Artı-değer yapımını insanlığın tek ve biricik amacı ilân etmişti.

Köklerini daha ortaçağlarda Cenova ve Venedik'te bulduğumuz kamu kredisi, yani devlet borçları sistemi, manüfaktür dönemi sırasında, genellikle bütün Avrupa'yı sardı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürge sistemi, bunun için itici bir güç hizmetini gördü. Böylece de ilk defa Hollanda'da kök saldı. Kamu borçları, yani devletin yabancılaşması —bu devlet ister mutlakiyet, meşrutiyet ya da cumhuriyet olsun— kapitalist çağa damgası-

nı vurdu. Ulusal zenginlik denilen şeyden, modern halkların ortak mülkiyetine gerçekten giren kısmı, bunların devlet borçlarıydı.[59] Bunun zorunlu sonucu olarak, bir ulus ne kadar borçlu olursa o kadar zengin olur şeklindeki modern doktrin ortaya çıktı. Kamu kredisi, sermayenin *amentüsü* halini aldı. Ve devlet borçlanmasının doğuşu ile birlikte, devlet borçlarına olan inançsızlık, kutsal ruha karşı işlenmiş, bağışlanmayan günahın yerini alır.

Kamusal borçlanma, ilkel birikimin en güçlü kaldıraçlarından birisi halini alır. Bir büyücü değneğinin dokunması gibi, kısır paraya üreme gücünü kazandırır ve onu sermayeye çevirir; ve bunu, sanayide ve hatta tefecilikte kullanıldığında bile kaçınılmaz olan zahmet ve tehlikelerle karşı karşıya bırakmaksızın yapar. Devlet alacaklıları, aslında hiç bir şey vermemişlerdir, çünkü borç verilen meblağ, ellerinde tıpkı nakit para gibi iş görmeye devam eder, kolayca devredilebilir devlet senetleri tahvillerine çevrilmiştir. Böylece yaratılan ve yıllık geliriyle geçinen bir aylaklar sınıfı ile, hükümet ve halk arasında aracılık eden bankerlerin aniden biriken servetlerini —ve gene, her devlet istikrazının büyük bir parçasının kendilerine gökyüzünden inen bir sermaye hizmeti sağlayan, vergi mültezimlerinin, tacirlerin ve özel manüfaktürcülerin zenginliklerini— bir yana bırakalım, devlet borçlanması, bir de, anonim şirketlerin, her türlü menkul hizmetler üzerinde yapılan işlemlerin, borsa oyunlarının, kısacası borsa kumaşı ile bankokrasinin doğmasına yol açmıştır.

Ulusal adlarla süslü büyük bankalar, başlangıçta, hükümetler yanında yer alan ve elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde, devlete borç verecek duruma gelen özel spekülatörlerin kurdukları şirketlerdi. Bu nedenle, devlet borçlarındaki birikmeyi ölçmenin en şaşmaz yolu, tam anlamıyla gelişmeleri, 1694 yılında İngiltere Bankasının kurulmasından sonra olan bankaların hisse senetlerindeki birbirini izleyen artışlardır. İngiltere Bankası, hükümete, parasını %8'den ikraz etmekle başladı; aynı zamanda, Parlamento, kendisine, banknot şeklinde halka tekrar ikrazda bulunmak suretiyle, aynı sermayeden para basma yetkisini verdi. Bu banknotları, ticarî senetleri iskonto etmekte, mal üzerinden avans vermekte, kıymetli maden satın almakta kullanabiliyordu. Çok geçmeden ban-

[59] William Cobbett, İngiltere'de bütün kamu kuruluşlarının adlarının başına "*royal*" ("krallık") sıfatının konulduğuna işaret ediyor; buna karşılık olmak üzere, bir de "*national*"* ("ulusal") terimi vardır.

* Fransızca metinde "*dette nationale*" —ç.

kanın kendi bastığı bu kredi-para, İngiltere Bankasının devlete yaptığı istikrazın ve devlet adına kamu borçlarının faizlerinin ödendiği para haline geldi. Bankanın bir eliyle verdiğini öteki eliyle fazlasıyla alması da yetmiyordu; geriye alırken bile, yatırılan son şiline kadar gene ulusun ebedî alacaklısı olarak kalıyordu. Yavaş yavaş, ülkenin bütün biriktirilmiş madenî servetleri kaçınılmaz olarak kendisine çeken bir yer ve bütün ticarî kredinin çekim merkezi halini aldı. Bu bankokratlar, bankerler, rantiyeler, borsa simsarları, borsa kurtları vb. sürüsünün böyle birden bire ortaya çıkışının çağdaşları üzerinde ne gibi bir etki yarattığı, o zamanın yazılarında, örneğin Bolingbrok'un yazılarında görülebilir[60]

Devlet borçları ile birlikte, çoğu kez bu ya da şu ulustaki ilkel birikim kaynaklarından birini gizleyen, uluslararası bir kredi sistemi doğdu. Böylece, Venedik soygun sisteminin alçakça kötülükleri, çöküş döneminde büyük paralar ihraç etmiş olduğu Hollanda'nın, sermaye servetinin gizli temellerinden birini teşkil etmiştir. Aynı şey, Hollanda ile İngiltere arasında sözkonusudur. 18. yüzyılın başında Hollanda manüfaktürleri çok gerilerde bırakılmıştı ve Hollanda, ticaret ve sanayide ağırlığı olan bir ülke olmaktan çıkmıştı. Bu nedenle, 1701-1776 yılları arasında başlıca yaptığı şeylerden birisi, büyük rakibi İngiltere başta olmak üzere dışarıya büyük miktarlarda sermaye ikraz etmekti. Bugün de, İngiltere ile Amerika arasında aynı şey olmaktadır. Bugün, Birleşik Devletler'de doğum belgesi olmaksızın ortaya çıkan sermayenin çoğu daha dün İngiltere'de sermayeleştirilmiş çocuk kanı idi.

Devlet borçlarının desteğini, yıllık faiz vb. ödemelerini karşılamak zorunda olan kamu gelirlerinde bulması gibi, modern vergilendirme sistemi de, ulusal istikraz sisteminin zorunlu tamamlayıcısı idi. Bu istikrazlar, devlete, vergi yükümlüleri, hemen hissetmeksizin olağanüstü harcamaları karşılamak olanağını sağlamakla birlikte, eninde sonunda vergilerin yükselmesini zorunlu kılar. Öte yandan, birbiri ardına yapılan istikrazların birikmesi sonucu vergilerde meydana gelen yükselme, hükümeti, daima, yeni olağanüstü harcamalar için yeni istikrazlara zorlar. En gerekli yaşama araçlarını vergilendirme (yani böylece fiyatlarını yükseltme) ekseni etrafında dönen modern maliyecilik, böylece, otomatik müterakkilik çekirdeğini kendi içerisinde taşır. Aşırı vergilendirme, bir raslantı olmaktan çok, bir ilkedir. İşte bunun için, Hollanda'da bu

[60] "Tatarlar eğer Avrupa'yı bugün istilâ etselerdi, onlara bizdeki bankerlerin ne olduğunu anlatmak epey güç bir şey olurdu." Montesquieu, *Esprit des lois*, c. IV, s. 33, ed. Londres 1769.

sistem ilk defa uygulanmaya başlandığı zaman, büyük yurtsever De Witt, *Özdeyişler*'inde bunu, ücretli-emekçiyi, uysal, tutumlu, çalışkan ve aşırı işle yüklü hale getirmenin en iyi yolu diye göklere çıkarmıştı. Bunun, ücretli-emekçinin koşulları üzerinde yaptığı yıkıcı etkiler, burada, bizi, bunun sonucu olarak, köylülerin, zanaatçıların ve tek sözcükle bütün alt orta sınıf unsurlarının zorla mülksüzleştirilmelerinden daha az ilgilendirmektedir. Bu konuda burjuva iktisatçıları arasında bile görüş ayrılığı yoktur. Sistemin mülksüzleştirme yönündeki etkinliği, onun ayrılmaz parçalarından birisi olan himaye sistemi ile daha da artırılmıştır.

Kamusal borçlar ile buna uygun düşen malî sistemin, servetin sermayeleşmesi ve halk kitlelerinin mülksüzleştirilmesinde oynadığı büyük rol, Cobbett, Doubleday ve başkaları gibi çoğu yazarları, modern halkların sefaletinin temel nedenlerini yanlış olarak burada aramaya yöneltti.

Himaye sistemi, fabrikatör imal etmeye, bağımsız işçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve yaşama araçlarını sermayeleştirmeye, ortaçağa özgü üretim biçiminden modern üretim biçimine geçiş dönemini zorla kısaltmaya yarayan sunî bir araçtı. Avrupa devletleri, bu buluşun patenti için birbirlerine girdiler ve bir defa artı-değer avcılarının hizmetine girince, dolaylı yoldan koruyucu gümrükler, dolaysız yoldan ihraç primleri ile yalnız kendi halklarını bu amaca kurban etmekle kalmadılar. Aynı zamanda, kendilerine bağımlı ülkelerde de, bütün sanayiin zorla kökünü kazıdılar; örneğin İngilizlerin İrlanda yünlü manüfaktürüne yaptığı buydu. Kıta Avrupası'nda Colbert örneğinden sonra bu süreç çok daha basitleştirildi. Burada ilkel sanayi sermayesi, kısmen doğrudan doğruya devlet hazinesinden geliyordu. "Niçin" diye bağırıyordu Mirabeau, "Saksonya'nın savaştan önceki sanayi zaferinin nedeni uzaklarda aranıyor? 180 milyonluk devlet borcu var!"[61]

Sömürge sistemi, kamu borçları, ağır vergiler, himaye, ticarî savaşlar vb., gerçek manüfaktür döneminin bu çocukları, modern sanayiin çocukluk çağı boyunca dev gibi büyüdüler. Masum insanların uğradıkları büyük katliam, bu sanayiin doğuşunun habercisiydi. Krallık donanması gibi, fabrikalar da, gerekli insanları zor ve baskı yoluyla sağlıyordu. 15. yüzyılın son üçte birinden kendi zamanına kadar, tarımsal nüfusun topraklarından yoksun bırakılmasının dehşeti karşısında *blasé** olan; bu süreci, kapitalist tarı-

[61] Mirabeau, *l.c.*, c. VI, 101.
* Umursamaz. —ç.

mın yerleşmesi ve "ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki gerekli oranın" kurulması için "zorunlu" gördüğünden sevinçle karşılayan Sir F. M. Eden, manüfaktür tipi sömürünün fabrika sömürüsüne dönüşmesi, sermaye ile işgücü arasında "gerçek ilişkinin" kurulması için, çocuk hırsızlığı ve çocuk köleliğinin zorunluluğu konusunda aynı ekonomik görüş keskinliğini gösteremiyor. Şöyle diyor: "Herhangi bir manüfaktürün başarıyla yürütülebilmesi için yoksul çocuklara elkoymak üzere kulübeler ile işevlerinin yağmalanmasının; gecenin büyük bir kısmında sırayla çalıştırılarak herkes için gerekli, ama genç insanlar için daha da gerekli istirahatten yoksun bırakılmalarının; her iki cinsiyetten farklı yaşta ve durumda bir yığın insanın birbirlerini baştan çıkarma ve hayasızlaşma örneği olacak şekilde aynı yerde toplanmalarına zorunluluk bulunup bulunmadığının; ve böyle bir manüfaktürün ulusun ve bireylerin mutluluğuna katkısı olup olmayacağının incelenmesi herhalde kamunun dikkatine değer bir konudur."[62]

"Derbyshire, Nottinghamshire ve özellikle Lancashire kontluklarında" diyor Fielden, "su çarklarını çevirebilecek akarsuların kıyılarında yapılan büyük fabrikalarda yeni icadedilen makineler kullanılıyor. Kentlerden uzak bu yerlerde aniden binlerce işçiye gerek duyulmuştur; o zamana kadar nispeten seyrek nüfuslu ve kıraç topraklı Lancashire'da, özellikle şimdi, böyle bir nüfusa gereksinme var. En çok istenen de küçük çocukların ufak ve ince parmakları olduğu için, birdenbire ortaya, Londra, Birmingham ve başka yerlerdeki çeşitli kilise işevlerinden *çırak* sağlanması âdeti çıktı. 7 ile 13-14 yaşları arasında onbinlerce küçük ve çaresiz yaratık kuzeye gönderildi. Âdete göre çırağını giydirmek, beslemek ve bir "çırak yurdunda" barındırmak ustaya düşüyordu, çalışmaları izlemek için bir gözcü konuyordu; çocukları elden geldiğince çok çalıştırmak bunun çıkarınaydı çünkü alacağı para, bunlardan sağlanan işle orantılıydı. Bunun sonucu, kuşkusuz zulüm ve şiddetti. Manüfaktür bölgelerinin çoğunda ve özellikle korkarım benim memleketim olan yerde [Lancashire] fabrika patronlarına terkedilmiş bu masum ve kimsesiz yaratıklara yürek parçalayıcı zulümler yapılıyordu; aşırı çalıştırma yüzünden ölecek hale geliyorlar ... dayak yiyorlar, zincire vuruluyorlar ve son derece geliştirilmiş en dehşet verici usullerle işkenceye tâbi oluyorlardı; çoğu zaman dayak süresince bir deri bir kemik aç bırakılıyorlar hatta bazan intihara bile sürükleniyorlardı. Derbyshire'ın,

[62] Eden, *l.c.*, c. I, kitap II, Bölüm I, s. 421.

Nottinghamshire'ın ve Lancashire'ın herkesin gözünden uzak, güzel ve romantik vadileri korkunç işkence ve çoğu zaman cinayet yuvaları haline gelmişti. Fabrikatörlerin kârları muazzamdı, ama bu, sadece onların doymak bilmez iştahlarını kamçılamaktan başka bir şeye yaramıyordu; ve bu yüzden fabrikatörler hiç bir sınır tanımayan kârlarını güvenceye almak için tutmak zorunda oldukları en uygun bir yoldu; "gece çalışması" denilen bir yöntem uygulanmaya başlanmıştı; bütün gün çalışan bir grup işçinin yerine gene bütün gece çalışacak başka bir grup hazır tutuluyor; gececilerin daha yeni kalktıkları yataklara gündüzcüler giriyor, gündüzcülerin kalktıkları yataklara ise gececiler. Lancashire'da *yatakları hiç soğutmamak* geleneksel bir uygulama oluyordu."[63]

Kapitalist üretimin manüfaktür dönemi boyunca gelişmesiyle birlikte, Avrupa kamuoyu, utanç ve vicdan denen şeyin son kalıntılarını da yitirmişti. Uluslar, kapitalist birikim aracı olarak kendilerine hizmet eden her türlü utancı, sinsi bir tebessümle övüyorlardı. Örneğin, saygıdeğer A. Anderson'un, şu bönce *Annals of Commerce*'ını okuyunuz. Utrecht barışında İgilizlerin İspanyollardan, Asiento sözleşmesi ile, o zamana kadar sadece Afrika ile İngiliz Batı Hintadaları arasında yapılan zenci ticaretinin bundan böyle Afrika ile İspanyol Amerikası arasında yapılması ayrıcalığının koparılması, burada İngiliz devlet yönetiminin bir zaferi olarak ilân ediliyordu. Böylece İngiltere, 1743 yılına kadar İspanyol Amerikasına, yılda 4.800 zenci gönderme hakkını elde etmiş oluyordu.

[63] John Fielden, *l.c.*, s. 5, 6. Fabrika sisteminin daha önceki rezaletleri konusunda bkz: Dr. Aikin (1795), *l.c.*, s. 219 ve Gisborne, *Enquiry into the Duties of Men*, 1795, c. II. Buharlı makineler, fabrikaları, kırlardaki çağlayanlardan alıp kentlerin ortasına yerleştirince, "perhizsever" artı-değer yapımcıları, işevlerinden köleler aramak zorunluluğundan kurtularak, ellerinin altında hazır bir malzemeyi, çocuğu buldular. 1815 yılında, Sir R. Peel ("olasılık bakanının" babası), çocukların korunması için hazırladığı tasarıyı parlamentoya sunduğu zaman, Bullion Committee'sinin ışığı ve Ricardo'nun yakın dostu Francis Horner, Avam Kamarasında şöyle diyordu: "Bir iflâs olayında bu çocuklardan —eğer bu deyimi kullanmaya hakkımız varsa— bir sürüsü satışa çıkartılmış ve sanki malmış gibi bu iş için gazetelere ilân verilmişti. İki yıl önce, King's Bench Mahkemesine çok iğrenç bir dava getirildi: bölge yardım kurulu bir grup çocuğu Londra'da bir fabrikatörün yanına çırak olarak vermişti; fabrikatör, bu çocukları bir başkasına devretmişti ve nihayet bazı hayırsever kimseler bunları açlıktan perişan bir durumda bulmuşlardır. [Parlamento] Soruşturma Komitesinde daha müthiş bir olayı öğrenmiş bulunuyorum ... daha birkaç yıl önce Londra'da bir yardım kurulu ile Lancashire'daki bir fabrikatör arasında bir anlaşma yapılmıştı; buna göre, 20 tane sağlam çocukla birlikte bir tane de geri zekâlı çocuğun kabul edilmesi hükme bağlanmış bulunuyordu."

Bu, aynı zamanda, İngiliz kaçakçılığı için bir örtü de oluyordu. Liverpool, köle ticareti ile göbek bağlamıştı. Bu, onun, ilkel birikim yöntemiydi. Ve hatta bugüne kadar Liverpool, köle ticaretinin cenneti olarak "saygınlığını" devam ettirmiştir ve —Aikin'in (1795) sözü edilen yapıtına göre— "bu durum Liverpool ticaretinin özelliği olan ve onu bugünkü refaha hızla kavuşturan cesur macera ruhu ile aynı zamana raslamış; deniz ticaret gemileri ile denizcilere büyük iş alanları sağlamış, ülkenin sınaî ürünlerine olan talep geniş ölçüde artmıştır" (s. 339). Liverpool, köle ticaretinde 1730 yılında 15 gemi, 1751'de 53 gemi, 1760'da 74 gemi, 1770'de 96 gemi ve 1792'de 132 gemi çalıştırmıştır.

Pamuklu sanayii İngiltere'ye çocuk köleliğini getirdiği gibi, Birleşik Devletler için de, daha önce azçok ataerkil bir nitelik taşıyan kölelik düzenini, ticarî bir sömürü sistemi haline getirmesi için bir dürtü olmuştur. Gerçekten de, Avrupa'da ücretli işçilerin örtülü köleliği, yeni dünyada kendisine taban olarak, katıksız ve düpedüz bir kölelik düzeninin bulunmasını gerektiriyordu.[64]

Kapitalist üretim biçiminin "ebedî doğal yasalarının" yerleşmesi, işçiler ile iş koşulları arasındaki ayrılma sürecinin tamamlanması, bir kutupta, toplumsal üretim ve yaşama araçlarının sermayeye, karşıt kutupta, halk kitlelerinin ücretli işçiler, "özgür emekçi yoksullar"[65], modern toplumun sunî ürünleri haline dönüş-

[64] 1790 yılında, İngiliz Antillerinde, bir özgür insana karşı on köle, Fransız Antillerinde bire karşı ondört, Hollanda Antillerinde bire karşı yirmiüç köle vardı. (Henry Brougham, *An Inquiry into the colonial Policy of the European Powers*, Edin. 1803, c. II, s. 74.)

[65] "Emekçi yoksullar" deyimi, ücretli emekçiler sınıfı farkedilecek hale geldiği andan itibaren İngiliz mevzuatında görülmektedir. Bu deyim, bir yandan "aylak yoksullar," dilencilere vb. karşıt anlamda, öte yandan, henüz tüyü yolunmuş tavuğa çevrilmemiş ve hâlâ elinde kendi çalışma aracı bulunan işçiler için kullanılmaktadır. Deyim, yasalardan, ekonomi politiğe geçmiş ve Culpeper, J. Child vb. tarafından Adam Smith'e ve Eden'e devredilmiştir. Bütün bunlardan sonra, insan, "murdar politika esnafı" Edmund Burke, "emekçi yoksul" deyimine, "murdar bir politik müraililik" dediği zaman onun iyi niyeti konusunda bir fikir edinebilir. Tıpkı, Amerika'da karışıklıklar başladığı zaman, Kuzey Amerika sömürgelerinin hizmetinde, İngiliz oligarşisine karşı liberal rolünü oynadığı gibi, İngiliz oligarşisinin hizmetinde de bu dalkavuk, Fransız devrimine karşı romantik övgüler düzmüş tam bir vülger burjuva idi. "Ticaretin yasaları, doğanın yasalarıdır ve bu nedenle Tanrının yasalarıdır." (E. Burke, *l.c.*, s. 31, 32.) Bu adamın, Tanrı ile doğanın yasalarına sadık kalarak kendisini daima en iyi pazarda satmasına hiç şaşmamak gerekir. Bu Edmund Burke'nin liberal olduğu zamanlardaki güzel bir portresi Rev. Mr. Tucker'in yazılarında bulunabilir. Tucker, bir papaz ve Tory idi ama gene de onurlu bir kişi ve uzman bir iktisatçıydı. Bugün egemen olan ve "ticaretin

türülmesi *tantæ molis erat**. Eğer para, Augier'in[66] dediği gibi, "dünyaya bir yanağında doğuştan kan lekesiyle geliyorsa", sermaye tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik damlayarak geliyor.[67]

yasalarına" büyük bir sadakatle bağlı bulunan rezilce karakter yoksunluğu karşısında, kendisinden sonra gelenlerden tek bir şeyde, "yeteneklilikte" farklı bulunan bu Burke'leri tekrar tekrar teşhir etmek bizim başta gelen görevimizdir.

[66] Marie *Augier, Du Crédit Public,* Paris 1842.

[67] "Quarterly Reviewer, sermayenin, kargaşalıktan, kavgadan kaçtığını ve ürkek olduğunu söylüyor ki, bu, çok doğrudur, ama, sorunu pek eksik olarak ortaya koymaktadır. Sermaye, kâr olmadığı zaman ya da az kâr edildiği zaman hiç hoşnut olmaz, tıpkı eskiden doğanın boşluktan hoşlanmadığının söylenmesi gibi. Yeterli kâr olunca sermayeye bir cesaret gelir. Güvenli bir yüzde on kâr ile her yerde çalışmaya razıdır; kesin yüzde 20, iştahını kabartır; yüzde 50, küstahlaştırır; yüzde 100, bütün insanî yasaları ayaklar altına aldırır; yüzde 300 kâr ile, sahibini astırma olasılığı bile olsa, işlemeyeceği cinayet, atılmayacağı tehlike yoktur. Eğer kargaşalık ile kavga kâr getirecek olsa, bunları rahatça teşvik eder. Kaçakçılık ile köle ticareti bütün burada söylenenleri doğrular." (T. J. Dunning, *l.c.,* s. 35, 36.)

* O kadar güçtür. —*ç.*

OTUZİKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST BİRİKİMİN TARİHİ EĞİLİMİ

SERMAYENİN ilkel birikimi, yani tarih içerisinde ilk meydana gelişi nasıl olmuştur? İlkel birikim, köleler ile serflerin doğrudan doğruya ücretli işçi haline gelmeleri ve böylece sırf bir şekil değişikliğine uğramaları ile olmadıkça, ancak, ilk üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, yani sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin çözülüp yokolması anlamına gelir. Özel mülkiyet, toplumsal, kolektif mülkiyetin karşıtı olarak, iş araçları ile işin dış koşullarının özel kişilere ait olduğu yerlerde varolur. Ama bu özel kişilerin emekçi olup olmamalarına göre, özel mülkiyetin niteliği farklı olur. Bunun ilk bakışta kendilerini gösteren sayısız çeşitleri, bu iki uç arasında yer alan ara aşamalara tekabül eder. Emekçinin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, ister tarımsal, ister manüfaktür, ister her ikisi olsun, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme, gene, toplumsal üretim ile emekçinin kendisinin özgür kişiliğinin gelişmesinin temel koşuludur. Kuşkusuz bu küçük üretim biçi-

mi, kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkileri altında da sözkonusudur. Ama bunun gelişip serpilmesi, tüm canlılığına kavuşması, uygun klasik şeklini alması, ancak emekçinin kendi kullandığı üretim araçlarının özel mülkiyeti ile olur: yani işlediği toprağın köylüsü, ve bir hüner sahibi olarak kullandığı aletlerin zanaatçısı olması gerekir. Bu üretim biçimi toprağın parçalara bölünmesini, diğer üretim araçlarının dağılmış olmasını öngörür. Bu, üretim araçlarının bir yerde toplanmasını dıştaladığı gibi, her ayrı üretim süreci içindeki elbirliğini, işbölümünü, toplum tarafından doğa kuvvetlerinin denetim altına alınmasını ve üretken biçimde kullanılmasını ve toplumsal üretken güçlerin serbestçe gelişmesini dıştalar. Bu üretim biçimi, ancak, dar ve azçok ilkel sınırlar içerisinde hareket eden bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir. Bunu sürgit hale getirmek, Pecqueur'un haklı olarak dediği gibi, "alelâdeliğin evrenselliğini ilân etmek" olur. Zaten gelişmesinin belli bir aşamasında, çözülüp dağılmasına yol açacak maddî öğeleri de yaratmış olur. O andan itibaren, toplumun göğsünden yepyeni güçler ve tutkular filiz verir, ama eski toplum düzeni bunları engeller ve baskı altına alır. Bu düzenin yokedilmesi gerekir ve yokedilir. Bunun yokedilmesi, yani bireylerin malı olan dağınık üretim araçlarının, toplumsal ve yoğunlaşmış birimler, pek çok insanın cüce mülkiyetinin, birkaç kişinin dev mülkiyeti haline dönüştürülmesi, büyük halk yığınlarının, topraktan, yaşama araçlarından ve iş araçlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirme işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını teşkil eder. Bu, bir dizi, zor yöntemlerini içerir ve biz, bunlardan, sadece, ilkel sermaye birikimi yöntemi olarak çağ açıcı olan bazılarını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Doğrudan doğruya üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkuların dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Tek ve bağımsız emekçinin, deyim yerindeyse, kendi iş koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, başkalarının, yani ücretli işçilerin sözde serbest emeklerinin sömürülmesine dayanan kapitalist özel mülkiyet alıyordu.[68]

Bu dönüşüm süreci, eski toplumu, tepeden tırnağa yeter derecede çözüp ayırır ayırmaz, emekçiler proletaryaya ve onlara ait iş

[68] *"Nous sommes dans une condition tout-à-fait nouvelle de la société ... nous tendons à séparer toute espèce de propriété d'avec toute espèce de travail."* ["Toplum için tamamıyla yeni bir durumda bulunuyoruz ... her türlü mülkiyeti, her türlü emekten ayırmaya çalışıyoruz."] (Sismondi, *Nouveaux Principes d'Econ. Polit.*, c. II, s. 434.)

araçları sermayeye çevrilir çevrilmez, kapitalist üretim biçimi kendi ayakları üzerinde duracak hale gelir gelmez, emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması, toprak ile diğer üretim araçlarının toplumsal olarak daha fazla sömürülen ve dolayısıyla ortak üretim araçları olarak geniş ölçüde kullanılan üretim araçları haline dönüştürülmesi ve özel mülk sahiplerinin daha fazla mülksüzleştirilmeleri yeni bir biçim alır. Şimdi mülksüzleştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemesiyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. Bir kapitalist, daima birçoklarının başını yer. İş sürecinin gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli teknik uygulaması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, iş araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir iş araçlarına dönüştürülmesi, bütün iş araçlarının bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanların dünya pazarları ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, bu merkezileşme ya da birçok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi ile el-ele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki devamlı azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin bizzat kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırıp boy atan üretim biçiminin ayakbağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler.

Kapitalist üretim biçiminin ürünü olan kapitalist mülk edinme biçimi, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsımasıdır. Ama, kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsımasını doğurur. Bu, yadsımanın yadsınmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ancak ona, kapitalist dönemde edinilen elbirliği ve, toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan kişisel mülkiyeti sağlar.

Kişisel emekten doğan dağınık özel mülkiyetin, kapitalist özel mülkiyete dönüşmesi, halen toplumsallaşmış üretime fiilen daya-

nan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden kuşkusuz kıyaslanamayacak kadar daha uzun süreli, daha şiddetli ve çetin bir süreçtir. Birinci durumda, halk yığınlarının birkaç gaspedici tarafından mülksüzleştirilmesi sözkonusuydu; ikincisinde ise, birkaç gaspedicinin, halk yığınları tarafından mülksüzleştirilmeleri sözkonusudur.[69]

[69] "Sanayiin, burjuvazinin özel irade ve direnç göstermeksizin etkeni olduğu ilerlemesi, işçilerin kendi aralarındaki rekabetten ileri gelen tecriti kaldırır, onun yerine işçilerin örgütlenme yoluyla devrimci birliğini koyar. İşte böylece, modern sanayiin gelişmesi, burjuvazinin dayandığı, üzerine kendi üretim ve mülk edinme sistemini kurduğu temelin kendisini, onun ayakları altından kaydırır. Dolayısıyla, burjuvazi her şeyden önce kendi mezar kazıcılarını üretmektedir. Burjuvazinin çöküşü ve proletaryanın zaferi, aynı derecede kaçınılmazdır. Bugün, burjuvazi ile karşıkarşıya bulunan bütün sınıflar arasında yalnızca proletarya, gerçekten devrimci bir sınıftır. Öteki sınıflar modern sanayi karşısında tükenmekte ve sonunda yokolup gitmektedirler; proletarya ise, tam tersine, modern sanayiin özel ve esas ürünüdür. Aşağı orta-sınıflar, küçük imalâtçılar, dükkâncılar, zanaatçılar, köylüler, hepsi orta sınıfın parçaları olarak varlıklarının ortadan kalkmasını önlemek için, burjuvaziye karşı savaşırlar ... bunlar gericidirler, çünkü, tarihin tekerleğini geri çevirmek istemektedirler." Karl Marx und Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, London 1848, s. 11, 9.

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN SÖMÜRGECİLİK TEORİSİ[70]

EKONOMİ POLİTİK, biri üreticinin kendi emeğine, diğeri başkalarının emeğinin kullanılması ilkesine dayanan çok farklı türden iki özel mülkiyet şeklini birbirine karıştırmaktadır. Bunlardan ikincisinin sadece doğrudan doğruya birincisinin antitezi ol makla kalmayıp, mutlaka onun mezarı üzerinde boy attığını da unutmaktadır. Ekonomi politiğin yurdu Batı Avrupa'da, ilkel birikim süreci, aşağı yukarı tamamlanmış bulunmaktadır. Burada, kapitalist rejim, ya doğrudan doğruya bütün ulusal üretim alanını egemenliği altına almıştır, ya da ekonomik koşulların henüz tam

[70] Biz, burada, gerçek sömürgeleri, serbest göçmenlerin yerleştikleri bâkir toprakları ele alıyoruz. Birleşik Devletler, ekonomik anlamda, bugün bile ancak Avrupa'nın bir sömürgesidir. Ayrıca bu kategoriye, köleliğin kaldırılması ile daha önceki koşulların tamamıyla değişmiş olduğu eski plantasyonlar da girer.

gelişmediği yerlerde, eski üretim biçimlerine bağlı olmakla birlikte, yavaş yavaş çözülmekte olan bu üretim biçimiyle yanyana yaşamaya devam eden toplum katlarını hiç değilse dolaylı olarak denetleyecek durumdadır. Ekonomi politikçi, bu hazır bulduğu sermaye dünyasına, kapitalizm-öncesi dünyadan devraldığı hukuk ve mülkiyet kavramlarını gerçekler, bağlı bulunduğu ideolojisini ne derece yüksek sesle yalanlar ise, o derecede büyük bir çaba ve tatlı dillilikle uygulamaktadır. Sömürgelerde durum başka türlüdür. Orada, her yerde, kapitalist rejim, kendi iş koşullarını, kapitalisti değil, kendisini zengin etmek için kullanan üreticinin direnişiyle çarpışmaktadır. Birbiriyle tabantabana karşıt bu iki ekonomik sistem arasındaki çelişki, pratikte, kendisini bir mücadele ile ortaya koyar. Anayurdun gücüne sırtını dayayan kapitalist, üreticinin kendi bağımsız emeğine dayanan üretim ve mülk edinme biçimlerini yolunun üzerinden zorla temizler. Sermaye dalkavuğu ekonomi politikçiyi, anayurtta, kapitalist üretim biçimi ile bunun karşıtının teorik özdeşliğini öne sürmeye zorlayan aynı çıkar düşüncesi, onu, sömürgelerde, bu karşıtlığı itiraf etmeye, iki üretim biçiminin uzlaşmaz karşıtlığını yüksek sesle ilân etmeye zorlar. Bu amaçla, emekçiler mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak üretim araçları sermayeye dönüştürülmeden, emeğin toplumsal üretme gücünün gelişmesinin, elbirliğinin, işbölümünün, geniş ölçüde makine kullanımının vb. olanaksızlığını tanıtlamaya kalkışır. Sözde ulusal zenginlik adına ve yararına, halkı sefilleştirecek sunî yolların araştırılması peşindedir. İşin burasında, büründüğü o mazur gösterme zırhı, çürümüş ağaç kabuğu gibi parça parça dağılır. E. G. Wakefield'in büyük meziyeti, sömürgeler[71] konusunda yeni bir şey keşfetmesi değil, ama anayurttaki kapitalist üretim koşullarının gerçeğini buralarda keşfetmiş olmasıdır. Himaye sisteminin, başlangıçta,[72] anayurtta sunî olarak kapitalist imal etme girişiminin olması gibi, İngiltere'de bir süre Parlamento yasaları ile yürütülmeye çalışılan Wakefield'in sömürgecilik teorisi de, sömürgelerde, ücretli-işçi imal etmeye yönelmiş bir girişimdi. O, buna, "sistemli sömürgecilik" adını veriyor.

Wakefield'in sömürgelerde her şeyden önce keşfettiği şey, para, yaşama araçları, makine ve diğer üretim araçları mülkiyetinin,

[71] Wakefield'in modern sömürgecilik konusundaki birkaç görüşü, fizyokrat Mirabeau Baba ve hatta çok daha önce İngiliz iktisatçıları tarafından tamamıyla sezilmiştir.

[72] Sonraları bu, uluslararası rekabet mücadelesinde geçici bir zorunluluk halini almıştır, ama nedeni ne olursa olsun sonuçları aynıdır.

bunlara tekabül eden — ücretli işçi, kendi özgür iradesi ile kendisini satmak zorunda bulunan diğer bir insan olmadıkça, bir insanın henüz kapitalist olarak damgalanmadığıdır. O, sermayenin bir şey olmayıp, şeylerin aracılığı ile kişiler arasında kurulan toplumsal bir ilişki olduğunu keşfetmişti.[73] Bay Peel'in, 50.000 sterlin değerinde üretim ve yaşama aracılıyla birlikte, İngiltere'den kalkıp, ta Batı Avustralya'da Swan nehrine gitmesine acır. Bay Peel, ayrıca, beraberinde erkek ve çocuk 3.000 kişilik bir işçi sınıfı götürecek kadar da ileri görüşlüydü. Gideceği yere varınca, "Bay Peel'in yanında, yatağını yapacak ya da nehirden su taşıyacak bir uşak bile kalmamıştı.".[74] Zavallı Bay Peel, her şeyi önceden düşünmüştü de, İngiliz üretim biçimini Swan nehrine taşımayı akıl edememişti!

Wakefield'in aşağıdaki keşiflerinin anlaşılması için iki noktayı belirtelim: Üretim ve yaşama araçlarının, ilk üreticinin mülkiyetinde kaldığı sürece sermaye olmadıklarını biliyoruz. Bunlar, ancak, aynı zamanda, işçiyi hem sömürme ve hem de boyunduruk altına alma aracı olarak hizmet ettikleri zaman, sermaye halini alırlar. Ama onlardaki bu kapitalist ruh, ekonomi politikçinin kafasında, maddî özleri ile o kadar sıkı sıkıya kaynaşmıştır ki, o, bunlara, her durumda ve hatta tam tersi oldukları zaman bile sermaye adını verir. Bu, Wakefield'de de böyledir. Üstelik: üretim araçlarının, kendi hesaplarına çalışan pekçok bağımsız işçinin bireysel mülkiyeti halinde parçalanmasına, sermayenin eşit olarak bölünmesi der. Ekonomi politikçinin, feodal hukukçudan farkı yoktur. Bu hukukçu da, salt parasal ilişkilere, feodal hukukun sağladığı yaftaları yapıştırırdı.

"Eğer" diyor Wakefield, "toplumun bütün üyeleri, sermayenin eşit kısımlarına sahip olsalardı hiç kimse kendi elleriyle kullana-

[73] "Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında bir köle olur. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullar altında bir *sermaye* olur. Bu koşullardan çıkarıldı mı, artık sermaye değildir, altının kendi kendine *para* olmaması ya da şekerin, şeker *fiyatı* olamaması gibi. Sermayenin kendisi de, toplumsal ilişkileri temsil eder. Bu ilişkiler, *burjuva üretim ilişkileri*, burjuva toplumun ücretim ilişkileridir."* (Karl Marx "*Lohnarbeit und Kapital, N. Rh. Zeitung.*) n° 266, 7 Nisan 1849 [*Ücret, Fiyat ve Kâr — Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 40-41].

[74] E. G. *Wakefield, England and America*, c. II, s. 33.

* "Sermayenin kendisi"nden, "... burjuva toplumun üretim ilişkileridir"e kadar olan pasaj, Fransızca metne (*Le Capital*, Editions Sociales, Paris 1950, c. I, Kitap 3, s. 207) uygun olarak, *Ücret, Fiyat ve Kâr — Ücretli Emek ve Sermaye* (Sol Yayınları, Ankara 1975)'ten aktarılmıştır. İngilizce metinde yer alan ve *Neue Rheinische Zeitung*'dan aktarılan bu pasaj, "Sermaye, toplumsal bir üretim ilişkisidir; tarihsel bir üretim ilişkisidir." şeklindedir. —*ç*.

bileceğinden fazla sermaye biriktirme dürtüsünde sahip olmazdı. Toprak sahibi olma tutkusunun, ücretle tutulabilecek bir işçi sınıfının varlığını engellediği yeni Amerikan sömürgelerinde durum bir dereceye kadar böyledir."[75] Bu nedenle, işçinin kendisi için sermaye biriktirebildiği sürece —bunu ancak, üretim araçlarının sahibi olarak kaldığı sürece yapabilir— kapitalist birikim ve kapitalist üretim biçimi olanaksızdır. Bunlar için mutlaka gerekli olan bir ücretli-emekçiler sınıfı bulunmamaktadır. Bu durumda, öyleyse, eski Avrupa'da, işçinin kendi iş koşullarından yoksun bırakılması, yani sermaye ile ücretli-emeğin bir arada varlığı nasıl mümkün oldu? Oldukça orijinal türden bir toplumsal sözleşme ile. "İnsanoğlu, sermaye birikimini hızlandırmak için", kuşkusuz Adem'den beri varlığının tek ve son amacı olarak hayalinde beslediği "basit bir yöntemi benimsedi: bunlar kendilerini, sermaye ve emek sahibi olarak ikiye böldüler. Bu bölünme bir uyum ve birleşmenin sonucuydu."[76] Tek sözcükle: büyük insan kitlesi, "sermaye birikimi" onuruna, kendisini mülksüzleştirdi. Şimdi insan, bu fanatikçe kendini yadsıma içgüdüsünün, böyle bir toplum sözleşmesinin hayal alanından gerçek âleme çevirebileceği insanlarla koşulların ancak varolabileceği sömürgelerde, özellikle etkili olabileceğini düşünebilir. Ama eğer öyleyse, kendiliğinden ve düzenlenmemiş ve sömürgeciliğin yerine, onun tam karşıtı olan "sistemli sömürgecilik" niçin gerek görülüyor? Ama —ama— Amerikan Birliğinin kuzey devletlerinde, halkın onda birinin bile, ücretli-emekçiler tanımı içine girebileceği kuşkuludur. ... İngiltere'de emekçi sınıfı halkın büyük kısmını teşkil eder."[77] Ayrıca, sermayenin zaferi için, emekçi insanlıkta kendini mülksüzleştirme dürtüsü o kadar azdır ki, Wakefield'e göre, kölelik, sömürgeci zenginliğin biricik doğal temelidir. Ne var ki, o, kölelerle değil, özgür insanlarla işgörmek zorunda olduğu için, onun sistemli sömürgeciliği sadece *pis aller*'dir.* "Saint Domingo'ya yerleşen ilk İspanyollar, hiç İspanyol işçi bulamadılar. Ama, işçi olmaksızın sermayeleri yokolup giderdi ya da en azından, herbirinin kendi elleriyle kullanabileceği küçük küçük parçalara bölünürdü. İngilizlerin kurdukları son sömürgede —Swan River sömürgesi— bu, fiilen böyle oldu: burada, sermayeyi kullanabilmek için gerekli işçi yokluğundan, büyük bir sermaye, tohum, araç ve hayvan sürüsü yokoldu ve hiç kimse kendi elleriyle kullanabileceğinden fazla

[75] *l.c.*, s. 17.
[76] *l.c.*, c. I, s. 18.
[77] *l.c.*, s. 42, 43, 44.
* En kötü olasılık. —ç.

sermayeyi elde tutmadı.''[78]

Halk yığınlarının topraksızlaştırılmasının, kapitalist üretim biçiminin temelini teşkil ettiğini görmüş bulunuyoruz. Oysa bunun tersine özgür bir sömürgenin temeli şudur: toprağın büyük kısmı hâlâ kamu mülkiyetidir ve bu nedenle her göçmen, daha sonra geleceklerin aynı şeyi yapmalarını engellemeyecek şekilde bunun bir kısmını özel mülkü ve kişisel üretim aracı haline getirebilir.[79] Hem sömürgelerdeki refahın ve hem de kökleşmiş bütünlüğün —sermayenin yerleşmesine karşı çıkışın— sırrı, işte buydu. "Toprağın ucuz, herkesin özgür ve dileyen herkesin kendisi için kolayca bir parça toprak edinebileceği yerde, işçinin üründeki payı bakımından emek, yalnız pahalı olmakla kalmaz, ne fiyata olursa olsun toplu emek bulmak da güçleşir.''[80]

Sömürgelerde işçinin, üretim araçlarından ve kökleri olan topraktan ayrılmaları diye bir durumun henüz sözkonusu olmaması, ya da tektük veya pek sınırlı ölçülerde görülmesinin yanısıra, ne tarım sanayiden ayrılmış ve ne de köylülüğün kırsal ev sanayii yokedilmiştir. Bu durumda, sermaye için iç pazar nereden sağlanacaktır? "Köleler ile bunların, sermaye ile emeği belli işlerde bir araya getiren patronları dışında, Amerikan nüfusunun hiç bir kesimi, sadece tarımla uğraşmaz. Topraklarını işleyen özgür Amerikalılar, daha başka birçok işler yaparlar. Kullandıkları eşyalar ile araçların bir kısmını, çoğu zaman kendileri yaparlar. Kendi evlerini çoğu kez kendileri yaptıkları gibi, emeklerinin ürününü de, ne kadar uzak olursa olsun, pazara kendileri götürürler. İplik eğirir, kumaş dokurlar; sabun ve mum yaptıkları gibi, çoğu zaman kendi kullanacakları ayakkabılar ile elbiseleri de kendileri yaparlar. Amerika'da toprağın işlenmesi, çoğu kere, demircinin, değirmencinin ya da bakkalın ikinci bir işidir.''[81] Böylesine garip insanlar içinde, kapitalistler için, "perhiz alanı" nerededir?

Kapitalist üretimin büyük güzelliği şuradadır: yalnız ücretli-işçiyi durmadan ücretli-işçi olarak yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda, sermaye birikimiyle orantılı olarak daima nispî bir ücretli-işçi artı-nüfusunu da üretir. Böylece, emeğin arz ve talep yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret salınımları, kapitalist sömürü

[78] *l.c.*, c. II, s. 5.

[79] "Sömürgeciliğe konu olabilmesi için toprağın yalnız boş ve ekilmemiş olması yetmez, özel mülkiyete dönüştürülebilir, kamu mülkiyeti altında olması da gerekir." (*l.c.*, c. II, s. 125.)

[80] *l.c.*, c. I, s. 247.

[81] *l.c.*, s. 21, 22.

için doyurucu sınırlar içerisine alınır ve nihayet, işçinin, kapitaliste toplumsal bağımlılığı, bu vazgeçilmez koşul güvenceye alınmış olur; anayurtta kurnaz ekonomi politikçinin, alıcıyla satıcı arasında, yani aynı derecede bağımsız iki meta sahibi, meta-sermaye sahibi ile meta-emek sahibi arasında serbest bir sözleşme şeklinde gösterdiği bu ilişki, aslında, tam bir bağımlılık ilişkisidir. Ama sömürgelerde bu güzel hayal yıkılır. Burada mutlak nüfus, anayurda göre çok daha büyük bir hızla artar, çünkü pek çok işçi, bu âleme, hazır yetişmiş insan olarak adımını atar, ama emek pazarı gene de daima gerektiği kadar dolu değildir. Emeğin arz ve talep yasası, parçalanmıştır. Bir yandan eski dünya, durmadan, sömürmeye ve "perhiz"e susamış sermaye yatırır, öte yandan, ücretli-emekçinin ücretli-emekçi olarak düzenli yeniden üretilmesi, çok münasebetsiz ve kısmen de aşılamayan engellerle karşılaşır. Sermaye birikimine oranla sayıca daima fazla ücretli-emekçi üretimine ne olmuştur? Bugünün ücretli-işçisi, yarının kendi hesabına çalışan bağımsız köylüsü ya da zanaatçısıdır. Emek pazarından çekilmiştir, ama işevine de girmemiştir. Ücretli-emekçileri, sermaye yerine kendi hesabına çalışan, kapitalist beyler yerine kendilerini zenginleştiren bağımsız üreticiler haline getiren bu devamlı dönüşüm, buna karşılık, emek pazarı üzerinde çok olumsuz etkiler yapar. Yalnız ücretli-emekçinin sömürü derecesi, yakışıksız ölçüde düşük olmakla kalmaz. Ücretli-emekçi bağımlılık ilişkisi ile birlikte, üstelik, perhizci kapitaliste olan bağımlılık duygusunu da kaybeder. İşte size, bizim E. G. Wakefield'in bu kadar yiğitçe, böylesine dokunaklı ve veciz biçimde çizdiği uygunsuzluklar tablosu.

Ücretli-emek arzı, ne sürekli, ne düzenli, ne de yeterlidir diye yakınıyor. "Emek arzı, daima, sadece küçük değil, güvensiz ve belirsizdir de."[82] "Kapitalist ile işçi arasında bölüşülen ürün büyük olduğu ölçüde, işçi de o ölçüde büyük bir pay almakta ve o hızla o da kapitalist olmaktadır. ... Ömürleri uzun olanlardan bile, çok azı, çok büyük ölçüde servet yığabilir."[83] Emekçiler açık bir şekilde, kapitalistin, emeklerinin büyük bir kısmının karşılığını vermekten kaçınmasına gözyummuyorlar. Kendi sermayeleri ile Avrupa'dan kendi ücretli-işçilerini getirme kararsızlığı da bir işe yaramıyor. Çok geçmeden, bunlar, "ücretli-emekçi olmaktan çıkıyorlar; bunlar emek pazarında eski patronlarının karşısına rakip olarak çıkmasalar bile, bağımsız toprak sahibi oluyorlar."[84] Ne facia! Faziletli kapitalist-

[82] *l.c.*, c. II. s. 116.
[83] *l.c.*, c. I, s. 131.
[84] *l.c.*, c. II, s. 5.

miz ta Avrupalardan kendi parasıyla kendi rakiplerini getirmiş oluyor! Dünyanın sonu geldi zaten! Tevekkelli değil, Wakefield, sömürgelerde ücretli-işçilerden yana ne bağımlılık kaldı ne de bağımlılık duygusu diye boşuna yakınmıyor. Çömezi Merivale, yüksek ücretler nedeniyle, sömürgelerde, "daha ucuz ve daha yumuşak başlı emekçilere, — kapitalistin onlardan emir almak yerine kendi koşullarını zorla kabul ettirebileceği bir sınıfa büyük gereksinme bulunduğunu" söylüyor. "Eski uygar ülkelerde işçi, özgür olmakla birlikte, doğa yasası ile kapitaliste bağımlı idi; sömürgelerde bu bağımlılığın, sunî yollardan yaratılması gerekir."[85]

Şimdi Wakefield'e göre sömürgelerdeki bu berbat durumun sonuçları nedir? Üreticiler ile ulusal servetin, "barbarca parçala-

[85] Merivale, l.c., c. II, s. 235-314 *passim*. Ilımlı, serbest ticaret yanlısı, vülger iktisatçısı Molinari bile şöyle diyor: "*Dans les colonies oû l'esclavage a eté aboli sans que le travail forceé se trouvait reimplacé par une quantité équivalente de travail libre, on a vu s'opérer la contre-partie du fait qui se realise tous les jours sous nos yeux. On a vu les simples travailleurs exploiter a leur tour les entrepreneurs d'industrie, exiger d'eux des salaires hors de toute proportion avec la part légitime qui leuz revenait dans le produit. Les planteurs, ne pouvant obtenir de leurs sucres un prix suffisant pour couvrir la hausse de salaire, ont été obliges de fournir l'excédant, d'abord sur leurs profits, ensuite sur leurs capitaux mêmes. Une foule de planteurs ont été ruinés de la sorte, d'autres ont fermé leurs ateliers pour échapper à une ruine imminente. Sans doute, il vaut mieux voir périr bes accumulations de capitaux que des générations d'hommes* [bu ne içtenlik Bay Molinari!] *mais ne vaudrait-il pas mieux que ni les uns ni les autres périssent?*" ["Zorunlu çalışmanın, eşdeğer bir miktardaki özgür çalışma ile değiştirilmeksizin, köleliğin kaldırılmış bulunduğu sömürgelerde, olayın *her gün* gözlerimizin önünde gerçekleşen karşılığının meydana gelişi görüldü. Bu kez basit emekçilerin sanayi girişimcilerini sömürdükleri, onlardan, ürün içinde kendilerine düşen *haklı pay* ile hiç bir ilişkisi olmayan yüksek ücretler istedikleri görüldü. Şekerlerinden, ücret artışını karşılamak için yeterli bir fiyat elde edemeyen tarım işletmecileri (plantörler), açığı önce kârları, sonra da sermayeleri üzerinden kapama zorunda kaldılar. Birçok tarım işletmecisi bu biçimde yıkıma uğradı, öbürleri, eli kulağında bir yıkımdan kurtulmak için, atelyelerini kapadılar. Kuşkusuz, sermaye birikimlerinin telef olduğunu görmek, insan kuşaklarının telef olduğunu görmekten evladır [...]; ama ne birilerinin, ne de öbürlerinin telef olması daha iyi değil mi?"] (Molinari, *l.c.*, s. 51, 52.) Bay Molinari, Bay Molinari! Öyleyse, kutsal on emir, Musa ve peygamberler, arz ve talep yasası nerede kaldı? Mademki Avrupa'da "müteşebbis", işçinin hakkı olan paya el uzatıyor, Batı Antiller'de de işçi, müteşebbisinkine pekâlâ el uzatır. Sonra izin verirseniz soralım: sizin de itiraf ettiğiniz gibi kapitalistin Avrupa'da her Allahın günü ödemeyi ihmal ettiği bu "hakkı olan pay" nedir? Başka yerlerde otomatik olarak işleyen arz ve talep yasasını, oralarda, işçilerin, kapitalisti "sömürecek" kadar "basit" oldukları sömürgelerde polis tedbiriyle rayına oturtmak için şiddetli bir istek duyuyor.

nıp dağılması eğilimi".[86] Üretim araçlarının, kendi hesaplarına çalışan sayısız sahipler arasında dağılması, sermayenin merkezileşmesinin yanısıra, bileşmiş emeğin bütün temellerini de yokeder. Birkaç yıl alabilecek ve sabit bir sermaye yatırımı gerektirecek her büyük girişim, yürütülmesi yönünden engellerle karşılaşır. Avrupa'da sermaye bir an bile duraksamadan yatırım yapar, çünkü işçi sınıfı, onun daima gereğinden fazla, daima emrinde canlı bir ekini, parçasını teşkil eder. Ama sömürgeler! Wakefield son derece acıklı bir öykü anlatır. Kanadalı ve New York eyaletinden bazı kapitalistlerle konuşmuştur; buralarda göçmen dalgası sık sık durgunlaşıyor ve bir "fazla işçi" tortusu bırakıyordu. Melodramın kişilerin den birisi "Bizim sermayemiz," diyor, "tamamlanması epeyce uzun bir zaman alacak pek çok girişimler için hazırdı, ama, çok geçmeden bizi bırakıp gidecek işçilerle bu gibi girişimlere başlayamazdık. Bu göçmenleri, burada, işçi olarak alakoyabileceğimize güvenseydik, bunu, memnuniyetle hemen ve hem de yüksek bir fiyatla yapardık: ve hatta bunlar bırakıp gitse bile, gerektiğinde yenilerini bulabileceğimizden emin olsaydık, gene bu işlere girişirdik."[87]

Wakefield, İngiliz kapitalist tarımını ve onun "birleşik" emeğini, Amerikan köylülerinin dağınık tarımcılığı ile karşılaştırdıktan sonra, farkında olmadan, madalyonun öteki yüzünü de bize gösterir. Amerikan halk kitlesini. hali vakti yerinde, bağımsız, girişken ve daha kültürlü olarak betimler, oysa "İngiliz tarım işçisi sefil bir yaratık, bir dilencidir. Tarımda çalışan serbest işçinin ücreti, Kuzey Amerika ile bazı yeni sömürgeler dışında hangi ülkede, işçinin sırf varlığını sürdürebilmesinin ötesine geçmiştir? Kuşkusuz, İngiltere'de, çiftlik beygirleri, değerli bir mal olarak İngiliz köylülerinden daha iyi beslenirler."[88] Ama aldırmayın, ulusal zenginlik bir defa daha, niteliği gereği, halkın sefaleti ile eş anlamlıdır.

Peki öyleyse, sömürgelerdeki bu anti-kapitalist kansere nasıl bir çare bulunacaktır? Eğer insan, bir vuruşta, bütün tarımsal toprak mülkiyetini özel toprak mülkiyetine çevirirse, kuşkusuz kötülüğün kaynağını kurutmuş olur, ama aynı anda sömürgelerin de. Ustalık, bir taşla iki kuş vurmaktır. Öyleyse, hükümet, bakir topraklara arz ve talep yasasının dışında, göçmenleri, toprak satın alabilecek kadar para kazanması ve kendisini bağımsız bir köylü

[86] Wakefield, *l.c.*, c. II, s. 52.
[87] *l.c.*, s. 191, 192.
[88] *l.c.*, c. I, s. 47, 246.

haline getirebilmesi için uzun bir süre ücretle çalışmaya zorlayacak şekilde sunî bir fiyat biçmeliydi.[89] Toprağın, ücretli-işçilerin yanaşamayacakları bir fiyatla satılmasından sağlanan fon, yani kutsal arz ve talep yasasının ayaklar altına alınmasıyla, ücretli-emekten sızdırılan bu para ile, hükümet, bu fonla orantılı olarak, Avrupa'dan sömürgelere meteliksiz insanlar getirir ve böylece ücretli-emek pazarını kapitalistler için ağız ağıza dolu bulundurabilirdi. Bu koşullar altında, *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.** "Sistemli sömürgeciliğin" büyük sırrı buydu. Wakefield, "bu planla" diye zafer çığlığı atıyor, "emek arzı devamlı ve düzenli olmak *zorundadır*, çünkü önce, hiç bir emekçi para kazanmak için çalışmadığı sürece toprak edinmeyeceğine göre, ücret almak için birlikte çalışan bütün göçmen emekçiler, daha fazla emekçi çalıştırılması için çalışmayı bırakan ve toprak sahibi haline gelen her emekçi, toprak satın almakla, sömürgeye taze emek getirmek için bir fon sağlamış olacaktır."[90] Devletin koyacağı, toprak fiyatı, kuşkusuz "yeterli bir fiyat" olmalı — yani "emekçiyi, bir başkası emek pazarında yerini dolduruncaya kadar, bağımsız toprak sahibi haline gelmekten alakoyacak"[91] kadar yüksek bir fiyat olmalıdır. Bu "yeterli toprak fiyatı" emekçinin, ücretli-emek pazarından toprağına çekilmesi için kapitaliste ödediği fidye olarak kullanılan kibarca bir laftan başka bir şey değildir. Emekçinin, önce, kapitalistin daha fazla emekçiyi sömürmesini sağlayacak "sermaye"yi üretmesi gerekiyor; sonra, emek pazarında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümetin eski pat-

[89] *"C'est, ajoutes-vons, grâce à l'appropriation du sol et des capitaux que l'homme, qui n'a que ses bras, trouve de l'occupation, et se fait unrevenu ... c'est au contraire, grâce à l'appropriation individuelle du sol qu'il se trouve des hommes n'ayant que leurs bras. ... Quand vous mettez un homme dans le vide, vous vous emparez de l'atmosphère. Ainsi faites-vous, quand vous vous emparez du sol, C'est le mettre dans le vide de richesses, pour ne laisser vivre qu'à votre volonté."* ["Kollarından başka bir şeyi olmayan insan, ancak toprak ve sermaye temellükü sayesinde iş bulur ve kendine bir gelir sağlar. Tersine, ancak toprağın bireysel temellükü sayesinde, o insan, kendine kollarından başka bir şeyleri olmayan insanlar bulur. ... Bir insanı boşlukta tuttuğunuz zaman, havayı kendinize mal edersiniz. Toprağı kendinize mal ettiğiniz zaman da böyle yaparsınız. Bu, onu ancak kendi isteğinize göre yaşatmak için, zenginlik boşluğu içinde tutmak demektir."] (Colins, *l.c.*, c. III., s. 268-271, *passim.*)

[90] Wakefield, *l.c.*, c. II, s. 192.

[91] *l.c.*, s. 45.

* Mümkün olabilecek dünyaların en mükemmeline, en iyi şekle sokulmuş olurdu. —ç.

ronu kapitalist için okyanus ötesinden getireceği *locum tenens*'in* masrafını karşılayacaktır.

İngiliz hükümetinin, Bay Wakefield'in özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere önerdiği bu "ilkel birikim" yöntemini yıllardır kullanmış olması, çok karakteristiktir. Uğranılan başarısızlık, kuşkusuz Sir Robert Peel'in Banka Yasası kadar tam ve kesindi. Göç akını, sadece İngiliz sömürgelerinden Birleşik Devletler'e çevrilmiş oldu. Bu arada, Avrupa'da, kapitalist üretimdeki gelişme, artan hükümet baskısıyla birlikte Wakefield'in önerisini gereksiz hale getirdi. Bir yandan, yıllar yılı Amerika'yı yöneten büyük ve bitip tükenmez insan seli, Birleşik Devletler'in doğu kesiminde, ardında kalıcı bir tortu bıraktı; Avrupa'dan gelen göç dalgası, buradaki emek pazarına, batıya doğru olan göç akımının alıp götürebileceğinden fazla insan getiriyordu. Öte yandan, Amerikan İçsavaşı muazzam bir ulusal borç getirmiş ve onunla birlikte vergi baskısı arttığı gibi aşağılık bir malî aristokrasi doğmuş, demiryollarının, madenlerin vb. sömürülmesi için spekülatör şirketler büyük parçalar halinde kamu topraklarını yağmalamışlar, kısacası, çok hızlı bir sermaye merkezileşmesi olmuştur. Böylece, bu büyük cumhuriyet, göçmen işçiler için vaadedilen toprak olmaktan çıkmıştır. Ücretlerin düşürülmesi ve ücretli işçilerin bağımlılığı, normal Avrupa düzeyine indirilmekten uzak olmakla birlikte, kapitalist üretim burada dev adımlarıyla ilerlemektedir. İşlenmemiş sömürge topraklarının, Wakefield'i bile isyan ettiren bir utanmazlıkla, hükümet tarafından, aristokratlara ve kapitalistlere peşkeş çekilmesi, özellikle Avustralya'da[92] altın arayıcılığının çektiği insan seli ve en küçük zanaatçılarla bile rekabet eden İngiliz meta ithalâtı ile birlikte bol bir "nispî artı-emekçi nüfus" yaratır ve hemen hemen her posta, "Avustralya emek pazarının dolup taştığı" ve fuhuşun yer yer Londra'daki Haymarket kadar şehvetle geliştiği konusunda cansıkıcı haberler getirir.

Her neyse, biz, burada, sömürgelerin durumu ile ilgilenmiyoruz. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi politiğinin, yeni dünyada keşfettiği ve damların üzerinden ilân ettikleri sırdır: ka-

[92] Avustralya, kendi kendisinin yasa koyucusu haline gelir gelmez, haliyle göçmenler lehinde yasalar çıkarttı ama, İngiliz hükümetinin zaten becerdiği toprak yağması bir engel olarak ortadaydı. "1862 tarihli yeni toprak yasasının ilk ve ana amacı, halkın yerleşmesi için daha fazla kolaylıklar sağlamaktır." (*The Land Law of Victoria*, by the Hon. C. G. Duffy, *Minister of Public Lands*, Lond. 1862 [s. 3].)

* Yerini tutan. —ç.

pitalist üretim ve birikim biçiminin ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyetin, temel koşul olarak, bizzat kazanılmış özel mülkiyetin yok olması, bir başka deyişle, emekçinin mülksüzleştirilmesidir.

DİZİNLER

YAZARLAR DİZİNİ

A

ATHENAEUS of Naucratis. *Deipnosophistarum libri quindecim,* Strasburg 1802. — 123, 154.

AUGIER, Marie. *Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours,* Paris 1842. — 801.

B

BABBAGE, Charles. *On the Economy of Machinery and Manufactures,* London 1832. — 374, 377, 406, 421, 434.

BACON, Francis. Lord Verulam. *The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's "England", 1719,* London 1870. — 758.

— *Essays or Counsels, Civil and Moral,* London 1597. — 759.

(BAILEY, Samuel.) *A Critical Dissertation on the Nature, Meusures, and Causes of Value: cheafly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. Essays on the Formation and Publication of Opinions, etc.*'nın yazarı tarafından, London 1825. — 85, 104, 568.

BAILEY, Samuel. *Money and its Vicissitudes in Value; as They Affect National Industry and Pecuniary Contracts: with a Postscrip on Joint Stock Banks,* London 1837. — 72, 648.

BALZAC, Honoré de. *Scènes de la vie privée: Gobseck.* — 627.

BARBON, Nicholas. *A Discourse Concerning Coining the New Money Lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations about Raising the Value of Money,* London 1696. — 57, 59, 60, 150, 164, 166.

BARTON, John. *Observations on the Circumstances which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society,* London 1817. — 669, 710.

BAYNES. *The Cotton Trade, etc.* — 418.

BECCARIA, Cesare. *Elementi di Economia Pubblice.* "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna"da c. XI, Milano 1804. — 392.

BELLERS, John. *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality,* London 1699. — 152, 166, 456, 507.

— *Proposals for Raising a College of Industry of All Useful Trades and Husbandry,* London 1696. — 159, 353, 516-517, 652.

BENTHAM, Jeremy. *Théorie des Peines et des Récompenses. (The Theory of Reward and Punishment.)* 3. baskı. Paris 1826. — 647, 648.

BERKELEY, George. *The Querist,* London 1751. — 362, 381.

BIDAUT, J. N. *Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente,* Paris 1828. — 347-348.

BIESE, Franz. *Die Philosophie des Aristoteles,* Berlin 1842. — 437.

BLAKEY, Robert. *The History of political Literature from the Earliest Times,* c. II, London 1855. — 761.

BLANQUI, Jérome Adolphe. *Cours d'Ecconomie Industrielle. Année 1837-38,* Paris 1838-39. — 365.

— *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848,* Paris 1849. — 300.

BLOCK, Maurice. *Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, Juillet et Août 1872,* Paris 1872. — 23.

BOILEAU, Etienne. *Reglements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ième siècle et connus sous le nom du livre des métiers,* Paris 1837. — 514.

BOILEAU, Nicolas. *Satire VIII. A. M. Morel, docteur de Sorbonne. Œuvres,* c. I, Londres 1780. — 690.

BOISGUILLEBERT, Pierre de. *Dissertation sur la nature des richesses,*

de l'argent et des tributs. c. I: *Economistes Financiers du XVIIIième siècle,* Paris 1843. — 161.

BOXHORN, M. S. *Institutiones Politicae,* Leyden 1663. — 456.

BROADHURST, J. *Treatise on Political Economy,* London 1842. — 77.

BROUGHAM, Henry. *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers,* c. II, Edinburgh 1803. — 800.

BRUCKNER, J. *Théorie du système animal,* Leyde 1767. — 655.

BUCHANAN, David. *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain,* Edinburgh 1844. — 148.

— *Adam Smith, "Wealth of Nations";* notlar ve ek cilt, D. Buchanan tarafından hazırlanmıştır; c. I-IV. Edinburgh 1814. — 592, 768.

BUCHEZ, Philippe, et Pierre ROUX-LAVERGNE. *Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 Jusqu'en 1815,* c. X Paris 1834. — 781.

BURKE, Edmund. *A Letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a Noble Lord, on the Attacks Made upon him and his Pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale,* London 1796. — 762.

— *Thoughts and Details on Scarcity, Originally Presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795,* London 1800. — 231, 259, 350, 640, 800.

BUTLER, Samuel. *Hudibras.* — 59.

C

CAIRNES, J. E. *The Slave Power,* London 1862. — 222, 290, 359-360.

CAMPBELL, George. *Modern India. A Sketch of the System of Civil Government,* London 1852. — 385.

CANTILLON, Richard. *Essay sur la Nature du Commerce en Général,* Amsterdam 1756. — 588.

— *The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges,* London 1759. — 588.

CAREY, Henry Charles. *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World,* Philadelphia 1835. — 596.

— *The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why It Exists, and How It May Be Extinguished,* Philadelphia 1853. — 563. 769, 789.

CARLI, G. R. *Notes on P. Verri, Meditazioni sulla Economia Politica.* "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna"da, c. XV. Milano 1804. — 357.

CARLYLE, Thomas. *"Ilias Americana in nuce," Macmillan's Magazine,* August 1863. — 279.

CAZENOVE, John. *Notes on "Definitions in Political Economy." by Malthus,* London 1853. — 606. 634.

ÇERNİŞEVSKİ. *Mill'e Göre Ekonomi Politiğin Ana Hatları,* Petersburg 1865. — 22.

CHALMERS, Thomas. *On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society,* 2. baskı, 1832. — 175, 186.

CHABERLAIN, Joseph. "Speech at Sanitary Congress, Birmingham." *The Times,* 15 Ocak 1875. — 679.

CHERBULIEZ, A. E. *Richesse ou Pauvreté,* Paris 1841. — 208, 211, 622.

COBBETT, William. *A History of the Protestant Reformation in England and Ireland. Showing how that Event has Impoverished and Degraded the Main Body of the People in Those Countries. In a Series of Letters, Addressed to All Sensible and Just Englishmen,* London 1824. — 760, 795.

COLINS, H. *L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies Prétendues socialistes,* c. III, Paris 1857. — 652, 728, 814.

Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc., London 1836. — 433, 441, 799.

FLEETWOOD, William. *Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money*, London 1707. 2 baskı, London 1745. — 296.

FONTERET, A. L. *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier*, Paris 1858. — 390.

FORBANNAIS, Fr. Veron de. *Eléments du Commerce*, Leyde 1766. — 113.

(FORSTER, Nathaniel.) *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, London 1767. — 298, 456, 543, 764.

FORTESCUE, John. *De laudibus Legum Angilæ*, 1537. — 756, 757.

FRANKLIN, Benjman. *Works*, Boston 1836. — 73, 188, 205.

FRAYTAG, Gustav. *Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes*. — 779.

FULLARTON, John. *On the Regulation of Currencies, being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict Within Certain Fixed Limits the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the Other Banking Establishements throughout the Country*, 2. baskı London 1845. — 150, 162, 165.

G

GALIANI, Fernando. *Della Moneta* (1750). "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna"da, c. III, Milano 1803. — 95, 111, 112, 122, 176, 182, 342, 680.

GANILH, Charles. *La théorie de l'Economie Politique*. Paris, 1815. *Des Systèmes d'Economie Politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrés de la Richesse*, c. I-II, — 83, 102, 198, 205, 475-476.

GARNIER, Germain. *Abrégé elementaire des principes de l'Economie Politique*, Paris 1796. — 390, 585.

GASKELL, P. *The Manufacturing Population of England, etc.*, London 1833. — 464, 473.

GENOVESI, Antonio. *Lezioni di Economia Civile*. "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna"da, c. VIII, Milano 1803. — 176.

GISBORNE, Thomas. *Enquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain*, c. II, 1795. — 799.

GLADSTONE, William. Bkz: *Hansard Parliamentary Reports*.

GOETHE, W. von. *Faust*. — 108, 631.

(GRAY, John.) *The Essential Principles, etc.*, London 1797. — 184. Bkz: ANONİM YAPITLAR DİZİNİ.

(GREG, R. H.) *The Factory Question, Considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of Those Employed in Factories. And the Ten Hours Bill*, London 1837. — 315.

GRÉGOIR, H. *Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles*, Brussels 1865. — 588.

GROVE, W. R. *On the Correlation of Physical Forces*, London 1846. — 556.

H

HALLER, Carl Ludwig v. *Restauration der Staatswissenschaften*, Berne 1816-34. — 419.

HANSSEN, Georg. *Die Aufhebung der Leibeigenschaft, ect.*, Petersbug 1861. — 260.

HARRIS, James. *Dialogue Concerning Happiness*, London 1741. — 392.

HARRISON, William John. *Descripti- of England*. Prefixed to Hollins-

hed's *Chronicles*, London 1578. — 753, 783.

HASSALL, A. H. *Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine*, 2. baskı, London 1861. — 198-199, 272.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Berlin 1840. — 79, 205, 286.

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin 1840. — 67, 113, 193, 391.

HOBBES, Thomas. *Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and civil*, London 1839-44. — 195.

(HODGSKIN, Thomas.) *Labour Defended Against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital Proved. By a Labourer*, London 1825. — 382, 611.

— *The Natural and artificial Rights of Property Contrasted*, London 1832. — 791.

HODGSKIN, Thomas. *Popular Political Economy*, London 1827. — 367, 380, 569.

HOLINSHED, Raphael. *Chronicles of England, Scotland, and Ireland*, London 1578. — 759. 775.

HOMER. *Iliad*. — 84.

— *Odyssey*. — 392.

HOPKINS, Thomas. *On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with Observations on the Operating Causes of the Condition of the Labouring Classes in Various Countries*, London 1828. — 255.

(HORNE, George.) *A Letter to Adam Smith, LL. D., on the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians*, 4. baskı, Oxford, 1784. — 655.

HORNER, Leonard. *A Letter to Mr. Senior, etc.*, London 1837. — 249.

— *Suggestions for Amending the Factory Acts to Enable the Inspectors to Prevent Illegal Working, Now Becoming Very Prevalent. In Factories Regulation Acts.* Avam Kamarası emriyle bastırılmıştır, 9. baskı, 1859. — 264 Ayrıca bkz: *Factories Reports of H. M. Inspectors.*

HOUGHTON, John. *Husbandry and Trade Improved*, c. I-IV, London 1727. — 456.

HOWITT, William. *Colonisation and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*, London 1838. — 792.

HUME, David, *Essays*. — 145.

HUNTER, Julian. *Public Health*, 6, 7 ve 8. Raporlar, London 1864, 1865, 1866.

HUTTON, Charles. *Course of Mathematics*, c. I-II, London 1841-43. — 402.

I

ISOCRATES. *Busiris*. — 394.

J

JACOP, William. *An Historical Enquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*, London 1831. — 62.

— *A Letter to Samuel Whitbread Esq... on the Protection Required by British Agriculture, etc.*, London 1815. — 244.

JONES, Richard. *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation*, London 1831. — 356.

— *An Introductory Lecture on political Economy*, London 1833. — 626, 669.

— *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford 1852. — 332-333, 348, 361, 606, 636.

K

KOPP, H. *Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit*, München 1871-74. — 233.

L

LABORDE, Alexandre de. *De l'Esprit d'Association dans tous les intérets de la Communauté,* Paris, 1818. — 562-563.

LAING, Samuel. *National Distress, its Causes and Remedies,* London 1844. — 223, 681, 695.

LANCELLOTTI, Secondo. *Farfalloni de gli Antichi Historici,* Venetia 1636. — 456.

LASSALLE, Ferdinand. *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln von Ephesus,* Berlin 1858. — 127.

— *Herr Bastiat-Schulze von Delitzch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit,* Berlin 1864. — 14.

LAW, John. *Considérations sur lenuméraire et le commerce,* "Collection des principaux économistes"-te, c. I. "Ecconomistes Financiers du XVIIIiéme siecle", Paris, 1843 — 113.

LE TROSNE, Guillaume Fr. *De l'intérét social, etc.,* "Collection des principaux économistes"te, c. II. "Physiocrates", Paris 1846 — 56, 62, 113, 123, 133, 138, 141, 165, 181, 182, 185, 187, 235.

LEVI, Leone. *Lecture before the Society of Arts,* April 1866. — 772.

LIEBIG, Justus v. *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft,* Braunschweig, 1856. — 355, 610.

— *Die Chemie, etc.,* 7. baskı, Braunschweig 1862. — 262-263, 533, 534.

LINGUET, N. *Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société,* c. II, London 1767. — 257, 361, 654, 777.

LOCKE, John. *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money, Works*'de, c. II, 8. baskı, London 1777. — 58, 112-113, 146.

LUCRETIUS. *De Rerum Naturae.* — 240.

LUTHER, Martin. *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen,* Wittenberg 1540. — 218, 333, 631.

M

MACAULAY. Thomas Babington. *History of England from the Accession of James the Second,* 10. baskı, London 1854. — 297, 757.

MACCULLOCH, John Ramsay. *The Principles of Political Economy with a Sketch of the Rise and Progress of the Science,* 2. baskı, London 1830. — 176, 217, 470, 551, 646.

— *The Literature of Political Economy, a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science,* London 1845. — 164, 765.

— *A Dictionary, Practical, Theoretical, and Historical of Commerce and Commercial Navigation,* London 1847. — 173.

MACLAREN, James. A *Sketch of the History of the Currency,* London, 1858. — 120.

MACLEOD, Henry Dunning. *The Theory and Practice of Banking: with the Elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges,* c. I, London 1855 — 83, 176.

MALTHUS, Thomas Robert. *An Essay on the Principle of Population,* London 1798. — 534, 654.

— *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is Regulated,* London 1815. — 341, 557-558, 590, 633.

— *Principles of Political Economy Considered with a View to Their Practical Application,* 2. baskı, London 1836. — 237, 617, 626, 627, 633, 672.

— *Definitions in Political Economy,* Cazenove tarafından gözden geçirilmiştir, London 1853. — 611, 617, 626, 627.

MANDEVILLE, Bernard. *The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits,* 5. baskı, London 1728. — 382, 652, 653.

MARTINEAU, Harriet. *A Manches-*

ter Strike. A Tale. "Illustrations of Political Economy" no VII London 1832. — 672.

MARX, Karl. *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misére par M. Proudhon* Paris and Brussels 1847. — 384, 387, 448, 570.

Lohnarbeit und Kapital, "Neue Rheinische Zeitung" 1849. — 616, 808.

— *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, Berlin 1859. — 57, 98, 99, 103, 109, 111, 118, 119. 123, 136, 144, 146, 158, 159, 163, 218, 572, 658.

— *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, 2. baskı, Hamburg 1869. — 728.

— *Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, etc.*, London 1864. — 41, 42, 44.

MARX, Karl und ENGELS, Friedrich. *Manifestder Kommunistischen Partei*, London 1848. — 515, 805.

(MASSIE, Joseph). *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, London, 1750. — 544.

MAURER, Georg Ludwig v. *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadtverfassung.* München, 1854. — 93.

— *Geschichte der Fronhöfe, etc.* IV. 1863. — 260.

MEITZEN, August. *Der Boden und die londwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates, etc.*, 1866. — 260.

MERCIER DE LA RIVIÈRE *L'Ordre naturel et essentiel des Sociétés politiques.* "Collection des principaux economistes"te, Paris 1846. — 131, 132, 151, 170, 173, 181, 185, 216.

MERIVALE, Herman. *Lectures on Colonisation and Colonies*, London 1841-42. — 671, 672, 812.

MILL, James. *Elements of Political Economy*, London, 1821. — 136, 146, 176, 211, 380, 605, 608, 610.

— *Encyclopaedia Britannica*'nın ekinde "Colony" maddesi, 1831. — 223.

MILL, John Stuart. *System of Logic*, London 1843. — 628.

— *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*, London 1844. — 146, 638.

— *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, London 1848; London, 1868. — 146, 401, 534, 545-547, 648 - 649.

— *Reports on Bank Acts. John Stuart Mill's Evidence*, 1857. — 155.

MIRABEAU, Honoré de. *De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand*, c. II-IV London 1788. — 756, 771, 787, 797.

MOLINARI, Gustave de. *Études Economiques*, Paris 1846. — 451, 635. 812.

MOMMSEN, Theodor. *Römische Geschichte*, Berlin 1856. — 192, 195.

MONTEIL, Amans Alexis. *Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire*, c. I, Paris 1836. — 784.

MONTESQUIEU, Charles de. *De l'Esprit des Lois. Œuvres*'de, c. II, London 1767. — 113, 146, 654, 796.

MORTON, John C. *A Cyclopaedia of Agriculture, Practical and Scientific*'te "Labourer" maddesi, London 1855. — 406,

— *The Forces Employed in Agriculture*, Society of Arts'ta okunan yazı, 1861. — 406.

MORE, Thomas. *Utopia* (1516), "Arber's Classics" London 1869. — 759, 775.

MÜLLER, Adam Heinrich. *Die Elemente.* — 146.

MUN, Thomas. *England's Trasure by Foreign Trade. Or the Blance of our Foreign Trade is the Rule of our Trasure*, London 1669. — 542.

MURPHY, John Nicholas. *Ireland Industrial, Political, and Social*, 1870. — 705.

MURRAY, Hugh, and WILSON,

James, etc. *Historical and Descriptive Account of British India, etc.* c. II, Edinburgh 1832. — 368.

N

NECKER, M. *Œuvres*, Paris 1789. — 627.

NEWMAN, Francis William. *Lectures on Political Economy*, London 1851. — 762, 767.

NEWMAN, Samuel Phillips. *Elements of Political Economy*, Andover and New York, 1835. — 183, 232.

NEWMARCH, W. — 319. Bkz Tooke, Th.

NEWNHAM, G. B.—*A Review of the Evidence before the Committee of the two Houses of Parliament on the Corn Laws*, London 1815.— 640.

NIEBUHR, Berthold Georg. *Römische geschichte*, Berlin 1863. — 259.

(NORTH, Sir Dudley.) *Discourses upon Trade; Principally Directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money*, London 1691. — 143, 146-147, 155, 420.

O

OLMSTED, Frederick Law. *A Journey in the Seaboard Slave States with Remarks on Their Economy*, New York 1856. — 222.

OPDYKE, George. A *Treatise on Political Economy*, New York 1851. — 187.

ORTES, Giammaria. *Della Economia Nazionale libri sei*, c. VII (1777), "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna" da Milano 1804. — 683.

OTWAY, J. H. *Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast Hilary Sessions, County Antrim*, 1860. — 301.

OWEN, Robert. *Observations on the Effects of the Manufacturing System*. 2. baskı. London 1817. — 323, 432.

P

PAGNINI, Giovanni Francesco. *Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani* (1751), "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna"da, c. II, Milano 1803. — 113.

(PAPILLON, Thomas.) — *The East-India Trade, etc.* — 112.
Ayrıca bkz: ANONİM YAPITLAR DİZİNİ.

PARRY, Charles Henry. *The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered, in Their Relation to the Agricultural Labourer, the Tenantry, the Land holder and the Country*, London 1816. — 639, 640, 711.

PETTY, William. *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667. — 114, 144, 655.

— *Political Anatomy of Ireland*, London 1691. — 162, 166, 196, 296, 340.

— *Quantulumcunque Concerning Money*, 1682. *To the Lord Marquis of Halifax*, London, 1695. — 123, 166.

PINTO, Isaac. *Traite'de la Circulation et du Crédit*, Amsterdam 1771. — 173.

PLATO. *De Republica*. "Platonis opera omnia" da, 21 cilt, Zürich 1839-41. — 392.

POSTLETHWAYT, Malachy. *First Preliminary Discourse, also Supplement to Universal Disctionary of Trade and Commerce*, London 1751. — 298, 299.

— *Britain's Commercial Interest Explained and Improved*, London 1755. — 298.

POTTER, Edmund. *(The Times* mektup.) — 612-614.

PRICE, Richard. *Observations on Reversionary Payments*, c. II, 6. baskı, London 1803. — 710, 765.

Q

QUESNAY, François, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*. "Collection des principaux économistes"te, c. II, Pa-

T

THOMPSON, William. *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, Most Conducive to Human Happiness, Applied to the Newly Proposed System of Voluntary Equality of Wealth,* London 1824. — 389.

THORNTON, William Thomas. *Over-population and its Remedy,* London 1846. — 195, 293, 757.

THUCYDIDES. *History of the Peloponnesian War.* — 392, 393.

THÜNEN, Johann Heinrich v. *Der isolierte Staat, etc.,* Rostock 1863. — 659.

TOOKE, Thomas, and NEWMARCH, W. *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856,* London 1838-57. — 319.

TORRENS, Robert. *An Essay on the External Corn Trade,* London 1815. — 196.

— *An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are Applied to the Actual Circumstances of this Country,* London 1821. — 185, 210.

— *On Wages and Combination,* London 1834. — 434.

(TOWNSEND, Joseph.) *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind,* London 1786, 1817. — 683, 684.

TREMENHEERE, H. S. *The Grievances Complained of by the Journeymen Bakers, etc* London, 1862. *See Peport, etc., Relative to the Grievances, etc.* — 198, 199.

TUCKETT, J. D. *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, Including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, Showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity,* London 1846. — 389, 760, 789.

TURGOT, A. R. J. *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses, Œuvres'*de c. I, Paris 1844. — 205, 340-341, 563.

U

URE, Andrew. *The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain* 2. baskı. London 1835. — 323, 377, 395, 410, 433, 448, 449, 452, 461, 462, 465, 466, 586, 590, 594.

URQUHART, David. *The Portfolio, a Diplomatic Review* New Series, London 1843 vb.. — 768, 789.

— *Familiar Words as Affecting England and the English,* London 1855. — 122, 391, 533, 778, 789.

V

VANDERLINT, Jacob. *Money Answers All Things,* London, 1734. — 145, 152, 165, 298, 300, 340, 358.

VERRI, Pietro. *Meditazioni sulla Economia Politica* (1773). "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna"da, c. 15 Milano 1804. — 65, 112, 155.

VISSERING, S. *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde,* Amsterdam 1860-1862. — 531.

W

(WADE, John.) *History of the Middle and Working Classes, etc.* 3. baskı, London 1835. — 267, 296, 657.

WAKEFIELD, Edward Gibbon. *England and America. A Comparison of the Social and Political State of Both Nations,* London 1833. — 292, 621, 711, 808, 809.

— *A View of the Art of Colonisation,* London 1849. — 353.

— *Notes to Adam Smith's "Wealth of Nations."* — 568.

WARD, John. *The Borough of Stoke-upon-Trent,* London 1843. — 290.

WATSON, Dr. John Forbes. *Paper Read Before the Society of Arts,*

April 17, 1860. — 421.

WATTS, John. *Facts and Fictions of Political Economists, Being a Review of the Principles of the Science*, Manchester 1842. — 584.

— *Trade Societies and Strikes, etc.*, Manchester 1865. — 583, 586.

WAYLAND, F. *The Elements of Political Economy*, Boston 1843. — 187, 232.

(WEST, Sir Edward.) *Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford*, London 1815. — 576, 577.

— *Price of Corn and Wages of Labour, with Observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's Doctrines upon these Subjects, etc.* London 1826. — 576. 577.

WILKS, Lieut.-Col. Mark. *Historical Sketches of the South of India, etc.*, London 1810-1817. — 385.

WILSON, James. Bkz *Murray*.

WRIGHT, Thomas. *A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms*, London 1779. — 764.

X

XENOPHON. *Cyropaedia*. — 393-394.

Y

YOUNG, Arthur. *Political Arithmetic, Containing Observations on the Present State of Great Britain, and the Principles of her Policy in the Encouragement of Agriculture*, London 1774. — 144, 253, 298, 709-710.

A Tour in Ireland; with General Observations on the Present State of that Kingdom: Made in the Years 1776, 1777 and 1778 and Brought down to the end of 1779 2. baskı, London 1780. — 716.

ANONİM YAPITLAR DİZİNİ

A

C

D

Price of Corn and Wages of Labour, etc., Bkz: *West, Sir Edward.*

A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation, London 1834. — 347, 460.

Public Economy Concentrated, or a Connected View of Currency, Agriculture and Manufactures. By an Enquirer into First Principles, Carlisle 1833. — 425.

R

Reasons for a Limited Exportation of Wool, London 1677. — 609.

Reasons for the Late Increase of the Poor Rates: or a Comparative View of the Prices of Labour and Provisions, etc., London 1777. — 609.

Remarks on the Commercial Policy of Great Britain, London 1815. — 589.

S

Sophisms of Free Trade and Popular Political Economy Examined by a Barrister (I. B. Byles), London 1850. — 295, 777.

The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell, London 1821. — 626.

T

The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844, London 1864. — 159, 690.

Some Thoughts on the Interest of Money in General, and Particularly in the Public Funds, London 1749-50. — 62, 69.

Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business, London 1767. — 764.

GAZETE VE DERGİLER DİZİNİ

PARLAMENTO RAPORLARI VE ÖTEKİ RESMÎ YAYINLAR DİZİNİ

ADLAR DİZİNİ

A

B

Ç

D

E

F

G

H

T

U

V

W

SOL YAYINLARI. Sorumlu Yönetmen: Muzaffer Erdost. Yönetim Yeri: Zafer Çarşısı, 26, Yenişehir, Ankara.

50 lira